

Az 1989-es Alkotmány előkészítése és megalapozása*

„Az alapjogi törvényhozás rendkívül jelentős a békés történelmi átmenet nézőpontjából, ez adott legalitást a rendszerátalakítás tömegméretű megmozdulásainak, ez tette lehetővé, hogy nem az utcán dőltek el a történelem nagy kérdései.”^[1]

Alkotmányozás időszakát éljük. Ez nem jelenti azt, hogy a korábbi alkotmányozásokkal nem kell foglalkoznunk, sőt éppen a legújabb kodifikáció értékeli fel a korábbi eredményeket és kudarccokat. A *Parlamenten kívüli alkotmányozás* című kötetemben megpróbáltam végigkövetni az 1989-es alkotmányozási folyamat eseményeit: a szellemi-tudományos előzményekből kiindulva egészen a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokig. E folyamatok kutatása megerősítette bennem azt, hogy a rendszerváltás alkotmányozása koránt sincs feltárva a maga teljességében. Jelen tanulmány – s csak reménykedhetem benne, hogy maga az egész kötet is – az alkotmányos rendszerváltásról folyó diskurzushoz járulhat hozzá. A tanulmány azt a folyamatot mutatja be, hogy a hazai tudományos élet és államigazgatás miként érlelte ki – jóval a rendszerváltó tárgyalások előtt – az új Alkotmány gondolatát és annak koncepcióit. Mind a Magyar Tudományos Akadémián, mind pedig az Igazságügyi Minisztériumban komoly előkészítő munka folyt, amely ahhoz vezetett, hogy 1989 tavaszán az Országgyűlés elé lehetett terjeszteni az Alkotmány átalakítására vonatkozó javaslatot. Az események ugyan felülírták ezt a folyamatot, a munka azonban nem volt hiábavaló, hiszen a megszületett koncepciók (mivel az ellenzék is tudott róluk, sőt részben be is tudtak kapcsolódni az előkészítés folyamatába) erősen hatottak a parlamenten kívüli alkotmányozásra is. Jelen írás erősen intézmény- és dokumentumközpontú: felvázolom az alkotmányozással, annak tudományos megalapozásával foglalkozó intézményeket, hivatalokat és azok legfontosabb koncepcióit, végül pedig utalok a két meghatározó koncepció legfontosabb szabályozási irányaira.

* Jelen tanulmány a szerző *Parlamenten kívüli alkotmányozás* című (Rejtjel Kiadó, Budapest, 2010, 340 oldal) könyvének egyik átdolgozott fejezete.

[1] Kukorelli, 1995, 15.

I. AZ ALKOTMÁNYOZÁS TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSA: MŰHELYEK ÉS HIVATALOK^[2]

Az 1968-as gazdasági reform után alapvető kontrasztot fedezhetünk fel az MSZMP kommunikációja és a valóság között. A közgazdasági irodalom tudottan és eltűrten „liberálisabb” volt a fennálló közállapotokhoz képest, s ezzel párhuzamosan a proklamált álláspont azt hangoztatta, hogy egyszerre nem lehet nyitni a gazdaság és a politika szférájában. Azonban Kilényi Géza megjegyzi: „Bármilyen hihetetlennek tűnik is: miközben a politikai vezetés a legmerevebben védelmezte a fennálló rendszert, nem csupán eltűrte, de kifejezetten ösztönözte (és anyagilag támogatta) azokat a tudományos kutatásokat, amelyek a legcsekélyebb mértékben sem azt támasztották alá, hogy az említett rendszer maga az abszolút tökély.”^[3] Nyilvánvaló, hogy a tudományban akadtak olyan emberek, akik célul tűzték ki a rendszer megreformálását és kutatásaikkal ehhez akartak hozzájárulni, azonban ez mit sem ért, ha nem találkozott a központi politika támogatásával, legalábbis türelmével.^[4] Az előkészítő munkálatok két helyen indultak meg. Egyrészt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében, ez foglalkozott a párthoz és a társadalmi szervezetekhez kapcsolódó kérdésekkel. Másrészt *A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata* című kutatási főirány Programirodája, majd 1986-tól ennek jogutódja a Magyar Tudományos Akadémia Államtudományi Kutatások Programirodája (a továbbiakban: Programiroda) foglalkozott az államszervezetet érintő kérdésekkel (a Programiroda élén Kilényi Géza állt). A Programiroda mai fogalmaink szerint egyfajta „*think tank*”-ként funkcionált, kevés állandó taggal, de annál szélesebb szellemi bázissal működött (az állam- és jogtudományok legkiválóbb elméleti és gyakorlati művelőit, egyetemi és főiskolai tanárokat, vezető tudományos kutatókat, nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező bírákat, ügyészeket és közigazgatási szakembereket kértek fel egy-egy kutatás elvégzésére). A Programiroda igen széleskörű tevékenységi körrel rendelkezett, a vállalkozás már

[2] A tanulmány megírása során alapvetően Kilényi Géza (szerk.) (1991): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai. Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990*. (a továbbiakban: Kilényi, 1991) című művére, valamint a Szerző személyes közléseire támaszkodtam, amely hiteles képet ad az intézményekről, hiszen Kilényi Géza e műhelyek, hivatalok legtöbbjének tagja, vezetője volt.

[3] Kilényi, 1991, 6.

[4] Tény, hogy az MSZMP-n belül volt reformszárny, s voltak olyan gondolkodók, akik nem azért léptek be a pártba, mert azonosultak a nézetrendszerrel, hanem azért mert felismerték: a rendszer csak belülről, alapjaiban lehet megváltoztatni. Álljon itt egy idézet Kulcsár Kálmántól, aki bár más kontextusban (arra a kérdésre, hogy hogyan ítéli meg MSZMP-beli tagságát) a következőt írja: „Ha egy politikai rendszerben egyetlen párt működik, akkor a pártot célnak és értéknek tekintő felfogás lehetősége és veszélye megnő, és ezért még jelentősebb lehet eszközként való felhasználása. Sőt, meghatározott politikai célok elérése ezt kikerülhetelenné teszi. Bár az MSZMP vezetése önmagáért való értékékként hirdette a pártot, ennek ellenére ugyanúgy eszköznek tekintette, mint azok a reformerők, amelyek felismerték, hogy az egypártrendszerben még az uralkodó párt megdöntésének és az új politikai rendszer megteremtésének is elengedhetetlen feltétele a párton belüli politizálás.” (Kulcsár, 1994, 25–26.)

1981 és 1985 között is túlmutatott a közigazgatás szervezeti keretein. 1986-tól pedig, egy új Alkotmány elméleti megalapozása került munkájuk középpontjába. Kilényi három kiadványtípust különböztet meg: nemzetközi jog-összehasonlító kiadványok (amelyek egy-egy jogintézménnyel – politikai pártok, Állami Számvevőszék, Közigazgatási Bíróság, Alkotmánybíróság – kapcsolatban a demokratikus országok e tárgykörre vonatkozó törvényeit taglalták); a nemzetközi jog-összehasonlításra alapozó olyan monográfiák, amelyek a magyar államszervezet és jogrendszer továbbfejlesztésére irányuló konkrét javaslatokat tartalmaztak; végül „gyorsinformáció” elnevezéssel olyan rövid és informatív kiadványok, „amelyeknek célja kifejezetten a politikai vezetők ’fertőzése’ volt eretnek gondolatokkal”.^[5] A Programiroda Az Alkotmány továbbfejlesztésnek tudományos megalapozása című sorozata el nem hanyagolható szerepet játszott a demokratikus átmenetet jelentő törvények megalkotásánál. A kutatási sorozat az alkotmányozás széles spektrumát fogta át, s a fent említett nemzetközi jog-összehasonlító kiadványokat vegyítette a magyar jogrendszer továbbfejlesztésére vonatkozó monográfiákkal.^[6] Itt szeretnék reflektálni egy, az alkotmányos rendszerváltás során felmerült problémára: nevezetesen arra, a jogtudomány fel volt-e készülve szakmailag egy új, rendszerében alapvetően más Alkotmány megalkotására, rendelkeztek-e elég összehasonlító jogi ismerettel.^[7] Kutatásaimból alapvetően azt a következtetést szűrtem le, hogy a jogtudomány (akár a közigazgatásban, akár az egyetemek világában, akár másutt) igen magas szinten és jól látta a fennálló rendszerben azokat a pontokat, amelyek változtatásra szorulnak. Rendelkeztek a kutatók – ha korlátozottabb mértékben is, mint a rendszerváltás után – külföldi tapasztalatokkal az új jogintézményekről, s elvégezték azt a szintetizáló munkát, amely ezen intézmények hazai viszonyainkhoz való adaptációja szempontjából szükségeltetett. Ezek az eredmények *conditio sine qua non*-ként az alkotmányos rendszerváltás alapjául szolgáltak.

1987 körül az összeszedett ismeretanyag – a kutatások nyomán – már elérte azt a kritikus tömeget, amelyre a későbbi koncepciókat építeni lehetett. Ez egybeesett azzal, hogy Németh Miklós (ekkor még az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője) felkérte Kulcsár Kálmánt (aki ekkor az MTA társadalomtudományi főtitkár-helyettese), hogy az Akadémia összegezze a politikai reformmal kapcsolatos elképzeléseit. A munkát végül Kulcsár Kálmán, Kilényi Géza és Sárközy Tamás készítették el *Javaslat az államszervezetnek a gazdasági reformmal összefüggésben való átalakítására, különös tekintettel a kormányzati irányításra* címmel, amely részletesen foglalkozott a párt szerepé-

[5] Kilényi, 1991, 8.

[6] Kilényi Géza hivatkozott művében (Kilényi, 1991, 468–469.) utal e kötetekre, egészen pontosan 18 darabra. A könyvtári kutatások során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy ha a korábban írt műveket is hozzászámítjuk ezekhez, akkor egy igen tekintélyes – több ezer oldal felőlelő – anyaggal állunk szemben, amely az alkotmányos rendszerváltás kutatásának egy eddig még feltáratlan szegmensét képezi.

[7] Magát a dilemmát és az ezzel kapcsolatos kétségeit kifejti Tölgyessy Péter (SZDSZ) *Tézisek az alkotmányozás folyamatáról és az új alkotmány alapvető szabályairól* c. munkájában. (Tölgyessy, 1989)

vel, szerepfelfogásának torzulásával és a többpártrendszer kérdéseivel. Felvolták a demokratikus jogállam irányába szükséges elmozdulás lehetőségeit, a vonatkozó intézményi hátteret. A központi hatalom immár végérvényesen felismerte a változtatás szükségességét, elég, ha az 1988-as májusi pártértekezletre gondolunk, ahol kinyilvánították az Alkotmány felülvizsgálatának, az alapvető szabadságjogok törvényi szabályozásának, az Alkotmánybíróság és a Közigazgatási Bíróság felállításának szükségességét.^[8] Az Országgyűlés 1988. június 29-én Kulcsár Kálmánt igazságügy miniszterré választotta, aki az új alkotmány elkötelezett híveként felgyorsította és mindenekelőtt tudományos és szakmai bázisra helyezte a munkálatokat. A miniszter közéleti személyiségekből, állami vezetőkből, kutatókból tíz munkabizottságot állított össze az alkotmány szabályozási tárgyköreinek előkészítésére, s ezt később minisztertanácsi határozatba foglalták (2022/1988. MT sz. határozat). Széleskörű platformot kívánt teremteni, így kifejezetten „másként gondolkodókat” is munkába hívott. A határozat munkabizottságok mellett rendelkezett kodifikációs bizottság létrehozásáról, amelynek feladata a kodifikációs munkák irányítása, illetve a munkabizottságok részkoncepciói alapján az Alkotmány tervezetének kidolgozása. A minisztertanácsi határozat a következőkben határozta meg az Alkotmány felülvizsgálatának ütemtervét:

- 1988. július 15. A munkabizottsági vezetők felkérése, összehívása, a munkabizottságok megalakításának előkészítése.
- 1988. augusztus 15. A munkabizottságok megalakítása.
- 1988. október 31. A tudományos eredmények kritikai elemzése, a tapasztalatok összegzése, az egyes témák részkoncepcióinak kidolgozása.
- 1988. november 30. Az Alkotmány korszerűsítésére vonatkozó koncepció első változatának kidolgozása a részkoncepciók alapján.
- 1988. december 31. Az Alkotmány korszerűsítésére vonatkozó koncepciók első változatának az alkotmányozó parlamenti bizottság és az MSZMP KB mellett működő bizottság elé terjesztése és annak megvitatása.
- 1989. március 31. Az Alkotmány korszerűsítésére vonatkozó koncepció, részkoncepciók átdolgozása, véglegesítése.
- 1989. április 30. Az Alkotmány korszerűsítésére vonatkozó átdolgozott koncepciónak az alkotmányozó parlamenti bizottság és az MSZMP KB mellett működő bizottság elé terjesztése és annak megvitatása.
- 1989. május 31. Az Alkotmány korszerűsítésére vonatkozó koncepciónak az MSZMP KB elé való beterjesztése, és a koncepciónak a KB által való megtárgyalása. (Elképzelhető, hogy az Országgyűlés szükségesnek tartja, hogy a koncepciót az Országgyűlés is tárgyalja meg ebben az időszakban.)
- 1989. augusztus 31. Az Alkotmány szövegtervezetének kidolgozása és az alkotmányozó parlamenti bizottság elé terjesztése.

[8] *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és dokumentumai 1985-1989* (a továbbiakban: MSZMP dok.) átfogó képet ad az MSZMP-ben lezajlott folyamatokról.

- 1989. november 30. Az alkotmányozó parlamenti bizottság döntését követően az Alkotmány szövegtervezetének a társadalmi vitája.
- 1989. december 31. Az Alkotmány szövegtervezetének a Minisztertanács elé terjesztése.

Több okból tartottam fontosnak az ütemterv rögzítését. Egyrészt azért, hogy lássuk: a központi vezetésnek kész terve volt egy új alkotmány elfogadtatására. Nyilvánvaló, hogy az MSZMP (hasonlóan a legtöbb szerveződő politikai erőhöz) ekkor még nem készült rendszerváltásra, azonban a vázolt forgatókönyv mégis érdekes: jelzi, hogy a vezetés megértette a társadalmi mozgásokat, kész formálódni a kor követelményeihez, másrészt jelzi azt is, hogy a szakma (értem itt a közigazgatást, a tudományos műhelyeket) csak a kezdő lökésre várt, hogy a hosszú évek alatt megérlelt gondolatokat immár legálisan is formába öntesse.^[9] A második szempont, amely miatt szerepeltettem az ütemtervet, hogy összevethessük az események valós alakulásával, így szembesülve azzal a hihetetlen változással, amely alapvetően rendezte át az alkotmányozás tervezett menetét.

Elmondhatjuk, hogy a Minisztertanács hivatalos határozata (1988. augusztus 11.) előtt készen álltak a Kulcsár Kálmán által összeállított munkabizottságok. E bizottságok vezetői 1988. augusztus 2-án tartott ülésükön átvehettek egy előzetes koncepciót (*Koncepció az Alkotmány felülvizsgálatáról*), amelynek szerzője Kulcsár Kálmán volt, akadémikusi minőségében. A bizottságok valódi tevékenységüket 1988 szeptemberétől kezdték meg. Az igazságügyi miniszter felkérte Kilényi Gézát, hogy 1988. szeptember 15-ig dolgozzon ki egy előzetes koncepciót (*Koncepció az Alkotmány felülvizsgálatához*), amely az alkotmányozás politikai szempontból neuralgikus kérdéseire koncentrált.

A közigazgatásban folyó előkészítő tevékenységgel párhuzamosan az Országgyűlés létrehozta a kizárólag országgyűlési képviselőkkel álló Alkotmány-előkészítő Bizottságot (előbb Kállai Gyula, lemondása után Gajdócsi István vezetésével), ezzel párhuzamosan az MSZMP KB is kiküldött egy ehhez hasonló bizottságot (ez utóbbi meg is tárgyalta 1988. november 16-án a Kilényi-féle koncepciót, s állást foglalt néhány kérdésben).

Egyetlen munkabizottság sem készítette el időben javaslatát (1988 október vége). Ennek oka a koordináció, a szervezés hiánya, a társadalmi megbízatás

[9] Tölgyessy Péter 1989-ben, visszatekintve a tervezetekre, rámutatott visszásságaira: „A felső szervek iránymutatásai alapján az uralkodó elit politikai és állami apparátusában megkezdődött egy alkotmányozó munka, az 1988 végére elkészített, s 1989 elején átdolgozott alkotmánykonceptió azonban távolról sem mutatja a változás gyökeres ígérteit. Úgy hirdeti meg a társadalmi mozgások szabadságát, hogy szabályai a fennálló hatalmi berendezkedés konzerválására hivatottak. A tervezet az elit megosztottságát tükrözi, értékes gondolatai azonban nem takarhatják el pontatlanságait, üres politikai szövegeit. Az alkotmány szövege legfeljebb vitaalapként szolgálhat, s a jogalkotó élére kívánt menni ezzel a tervezettel a társadalmi kiegyezésnek. Ismét egy felülről adományozott alaptörvényt ígérnek, a hatalmi elit ismét hajlandó lemondani korlátlan hatalmáról, s a kiegyezés feltételeit egyoldalúan óhajtja diktálni, amelyben behatárolja a polgárok mozgásterét... Nem lehetséges a társadalmi rendszerváltáskor alkotmányozni, egy ilyen közjogi folyamat csupán eredője, következménye lehet a társadalmi változásoknak. Az alaptörvény feladata éppen a fordulat közjogi eredményeinek rögzítése.” (Tölgyessy, 1989)

(ingyen dolgoztak), s az, hogy nem szívesen kerültek konfrontációba a bizottságok tagjai. Kilényi Géza kifejti: „Az alkotmányelőkészítés során ugyanis jó néhány politikailag 'csiklandós' kérdésben kellett állást foglalni, s ez akkortájt – kinek már, kinek még – nem nagyon akaródzott.”^[10] Ez az idézet nagyon plasztikusan kifejezi azt az ambivalens helyzetet, amely jellemző volt az 1988-as évre: nem lehetett tudni, hogy a szocialista berendezkedésben mennyi erő van még, s ezzel párhuzamosan, mennyire nyithatja ki a száját egy, az alkotmányozás előkészítésével foglalatostkodó személy. Kilényi Géza, a közjogi kodifikációért felelős igazságügyi miniszter-helyettes (1988. november 8-tól) csak késve kapta meg a munkabizottságok anyagait, s a társadalmi rend, a gazdasági rend és választójogi rendszer problémáival foglalkozó bizottságok hallgattak (megjegyzni: talán nem véletlen). 1988. november 30-ra elkészült a szabályozási koncepció első tervezete (*A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója*). Ezt megtárgyalta az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottsága, a KB által kiküldött bizottság, a Minisztertanács, a társadalmi szervezetek, de Kulcsár Kálmán észrevételt kért az ellenzéki pártoktól és a magyarországi egyházaktól is. 1989. január első napjával jött létre az Igazságügyi Minisztériumban az Alkotmány-előkészítő Kodifikációs Titkárság (a továbbiakban AKT) és a Közjogi Főosztály (mind a kettő Kilényi Géza felügyelete alá tartozott). A szervezeti egységek munkája felgyorsult, foglalkoztak egyrészt az alkotmány-előkészítéssel, másrészt azon sarkalatos törvények előkészítésével, amelyek elfogadásával nem lehetett az új Alkotmányig várni. Az összegyűlt bizottsági anyagok és visszajelzések folytán Somogyvári István szerkesztésében elkészült a szabályozási koncepció második szövegváltozata (*Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei*) 1989. január 31-i dátumozással. Ezt az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülésnapjain megvitatta, s egyhangú szavazással el is fogadta a további alkotmányozó munka irányát megszabó dokumentumként. Az Igazságügyi Minisztérium 1989. május 10-én a Magyar Hírlapban nyilvánosságra hozta az alkotmány módosítására irányuló törvénytervezetét.

1989-től kibontakozott a közjogi törvényhozásnak az az iránya, amely megalapozta a demokratikus jogállamba való átmenetet. Első ezek között az 1989. évi I. törvény, amely több ponton is módosította az Alkotmányt: a népszavazás, az országgyűlési bizottságok előtti adatszolgáltatás és vallomástétel, az Országgyűlés ülészsakai és összehívása, törvény aláírása és kihirdetése, a Minisztertanács megbízatása tekintetében; bevezette az Alkotmánybíróság intézményét és a polgári szolgálatot; több község közösen is alakíthatott tanácsot; kinyilvánította, hogy az egyesülési jog és a gyülekezési jog mindenkét megillet, azonban gyakorlásuk nem sértheti a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét. A sarkalatos törvények sorából ki kell emelni az egyesülési jogról (1989. évi II.) és a gyülekezési jogról (1989. évi III.) szóló törvényeket, valamint a sztrájkokról szóló 1989. évi VII. törvényt. Jelentős még az 1989. évi VIII. törvény ugyancsak az Alkotmány módosításáról, ebben szabályozták a (még nem konstruktív) bizal-

[10] Kilényi, 1991, 14.

matlansági indítvány, a bizalmi szavazás és a benyújtott előterjesztés feletti bizalmi szavazás intézményeit. A következő jelentős törvény az 1989. évi XVII., a népszavazásról és népi kezdeményezésről. Ezek után a sarkalatos törvények sora egy ideig lezárult, mert június 13-tól kezdetét vették a NEKA tárgyalások, amelyek szeptember 18-ig tartottak. Mivel a tárgyaló felek megállapodtak abban, hogy a Minisztertanács nem terjeszt olyan tárgyban törvényt az Országgyűlés elé, amelyről tárgyalások folynak, így a kormány visszavonta a Tisztelt Ház júniusi ülészakára beterjesztett törvényjavaslatait (köztük a 1989. május 29-én beterjesztett, az Alkotmány módosítására irányuló törvényjavaslatot,^[11] egyébként már az alkotmánymódosításra is kitűztek egy ülésnapot, nevezetesen 1989. június 27-ét).^[12] Az alkotmányozás és a további sarkalatos törvények megtárgyalása átkerült egy olyan szerv, a NEKA hatáskörébe, amely nem választások útján állt fel, s nem is mondható Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek. A történelmi helyzet volt az oka, hogy e konzultatív szerv alakította ki a Magyar Köztársaság Alkotmányát, s ezt a koncepciót szentesítette maga az Országgyűlés.

Fontos látni, hogy az Igazságügyi Minisztériumban egy új Alkotmány elfogadására készültek, ám a politikai eseményeket és a közigazgatás lassú elbizonytalanodását, majd lassú szétesését figyelve rájöttek: nem kerülhet még sor új Alkotmány elfogadására. Kulcsár Kálmán és Kilényi Géza (sok más előrelátó szakemberrel egyetemben) úgy gondolta, hogy az alaptörvény erejével kell visszafordíthatatlanná tenni a változásokat. A politikai helyzet realitásaival számolva, Kilényi Géza szerint: „... *mindent elkövettünk annak érdekében, hogy az alkotmánymódosítás, valamint a többi 'sarkalatos törvény', így mindenek előtt a pártokról szóló törvény, az Alkotmánybíróságról szóló törvény, a választójogi törvény minél többet tartalmazzon mindabból, amit eredetileg az új alkotmányába álmodtunk*”.^[13] A tárgyalások során nem túl széleskörű alkotmánymódosításban gondolkodtak, de a szabályozási tárgykörök bővülésével egy új Alkotmánnyal egyenértékű novellát alkottak. „*Mindazonáltal a kodifikátor jól tudja: egy alkotmánymódosítás – legyen az bármilyen széleskörű – nem pótolja az új alkotmányt... örömkömben ott bujkált az öröm is: ennél többre 'szerződünk', amikor 1989. január elején őszinte és tiszta lelkesedéssel munkához láttunk.*”^[14] Lehet,

[11] A Minisztertanács 1989. májusi 29-i és szeptember 22-i (a NEKA tárgyalások lezárása utáni) alkotmánymódosításra irányuló törvényjavaslatainak összehasonlító elemzését lásd később.

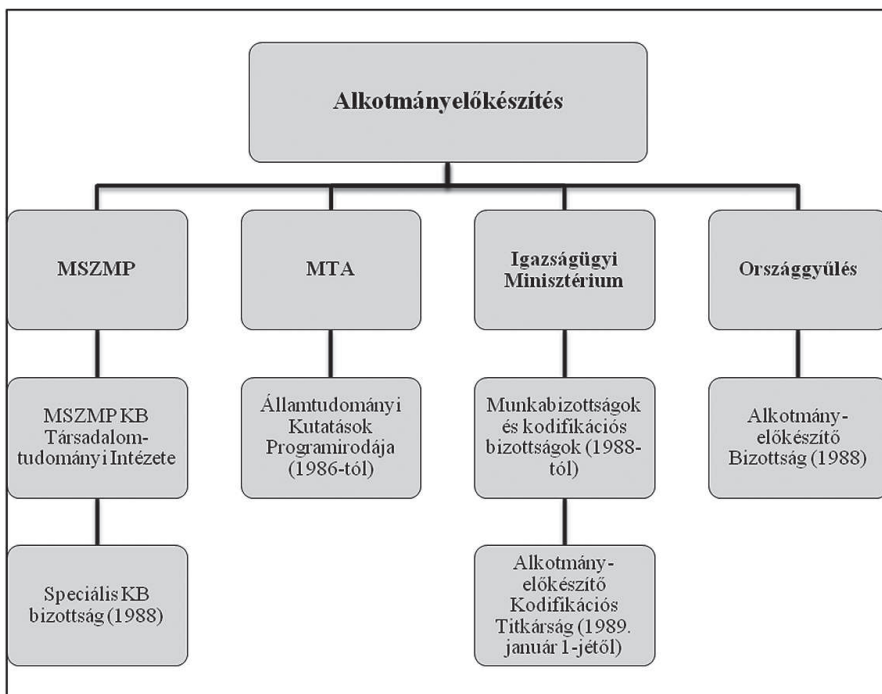
[12] Az Országgyűlés törvényalkotási programja szerint az 1989. június 27-i ülésnapon napirendre tűzték volna az Alkotmány módosítását a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről, az Alkotmánybíróságról, a honvédelmi törvény módosításáról, az alternatív katonai szolgálat bevezetéséről és a Büntető Törvénykönyv módosításáról szóló törvényjavaslatokat. Az ülésén azonban Szűrös Mátyás elnök felolvasta Németh Miklós miniszterelnök levelét, amelyben bejelentette, hogy a kormány visszavonja azokat a törvényjavaslatokat, amelyek témáját érintik a háromoldalú tárgyalások. Ennek eredményeként 1989. június 30-án az Országgyűlés elfogadta a 17/1989. (VII. 13.) OGY határozatot. Ebben tudomásul veszi, hogy a Minisztertanács a parlament 1989. évi programjában szereplő, az alkotmányozással összefüggő ún. sarkalatos törvényjavaslatokat a politikai egyeztető tárgyalásokon elfogadásra kerülő megállapodásokra figyelemmel szándékozik előterjeszteni. (*Magyar Közlöny*, 1989. 48. sz.)

[13] Kilényi, 1991, 19.

[14] Kilényi, 1991, 19–20.

hogy nem született meg az a minden ízében új Alkotmány,^[15] amelyet az AKT kodifikátorai szerettek volna elfogadtatni 1989-ben, azonban az kétségtelen, hogy mindazok, akik valamilyen módon részt vettek az előkészítő munkában, egy új alkotmányos struktúra alapjait rakták le.^[16] Érzésem szerint ebben az időszakban indult meg a hazai alkotmányjog és politikatudomány azon az úton, amely az 1989-ben megszületett Alkotmány szellemi megalapozásához vezetett. Ez az időszak szükségképpen egybeforrt a szocialista rendszer meggyengülésének, majd bukásának időszakával. A szerzők tanulmányai, a koncepciók, a műhelyek, a tárgyalások együttesen fejezik ki azt a szellemi erjedést, amely elvezetett a közelmúlt egyik legjelentősebb eseményéhez: az alkotmányos rendszerváltáshoz.

Az alkotmányelőkészítés szervei

• 1. ábra Az alkotmányelőkészítés szervezeti háttere: műhelyek és hivatalok
(Forrás: Kilényi, 1991.)

[15] Kilényi Géza többször idézett művében közöl egy lehetséges Alkotmány-koncepciót, teljes normaszöveggel (Kilényi, 1991, 377–467.), ez lett volna az AKT által benyújtandó törvénytervezet az új Alkotmányt illetően, melynek az Országgyűlés elé terjesztésére az események alakulása miatt már nem került sor.

[16] Álláspontom az, hogy az 1989. évi XXXI. törvénnyel új Alkotmánya született hazánknak az alapstruktúrárt illetően (természetesen nem az egész szöveg változott meg ekkor, azonban az Alkotmány szellemisége mindenképp), ezt a rendszert pedig, az azt követő alkotmánymódosítások tették teljessé. Ebben áll az alkotmányozás folyamata, a „folyamatos alkotmányozás”.

Az alkotmányozás tudományos és gyakorlati megalapozása

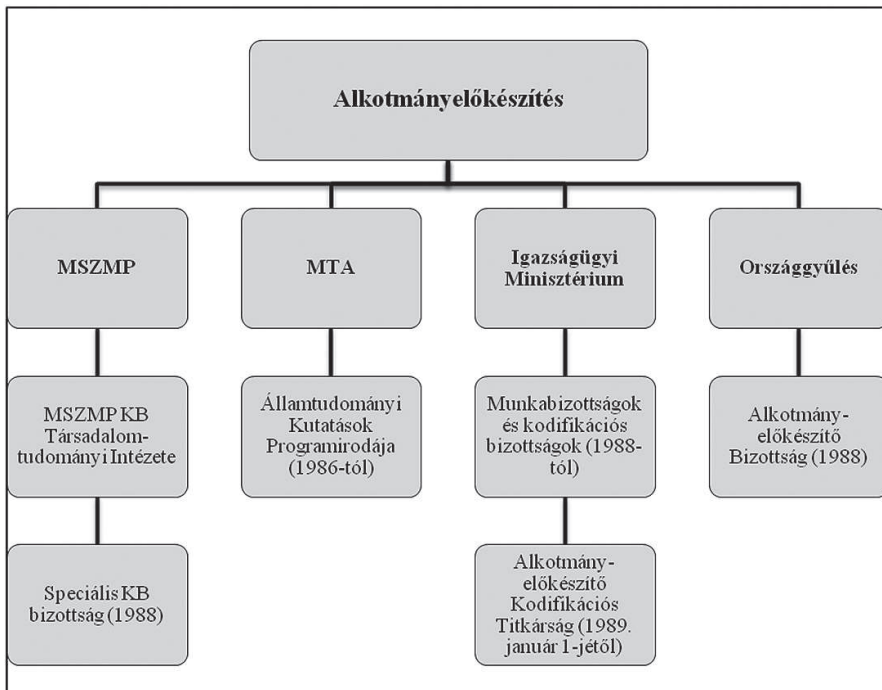
ÉV	INTÉZMÉNY/SZERZŐ/KIBOCSÁTÓ/ ESEMÉNY	LÉTREHOZOTT DOKUMEN- TUM
1980-as évek	MSZMP Társadalomtudományi Intézete	
	A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata című kutatási főirány Programirodája	
1986	Magyar Tudományos Akadémia Államtudományi Kutatások Programirodája	Nemzetközi jog-összehasonlító kiadványok, monográfiák, „gyorsinformációk” <i>Az Alkotmány továbbfejlesztésnek tudományos megalapozása</i>
1987	Kulcsár Kálmán, Kilényi Géza, Sárközy Tamás	<i>Javaslat az államszervezetnek a gazdasági reformmal összefüggésben való átalakítására, különös tekintettel a kormányzati irányításra</i>
1988. május 20-22.	MSZMP pártértekezlete	Az Alkotmány felülvizsgálatára irányuló határozat
1988. május 31.	Az MSZMP Politikai Bizottsága	<i>Állásfoglalás az Alkotmány felülvizsgálatának konkretizálásáról</i>
1988. július 27.	Kulcsár Kálmán akadémikus	<i>Koncepció az Alkotmány felülvizsgálatáról</i> ^[17]
1988. augusztus 11.	2022/1988. MT határozat	<i>Az Alkotmány felülvizsgálatára irányuló munkáról</i> (ütemterv, szakmai szervezeti keretek, munkabizottságok)
1988. szeptember 15.	Kilényi Géza	<i>Koncepció az Alkotmány felülvizsgálatához</i>
1988	Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottsága (élén Kállai Gyula, majd Gajdócsi István)	
1988	Az MSZMP KB alkotmány-előkészítéssel foglalkozó bizottsága	
1988. november 30.	Igazságügyi Minisztérium	<i>Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója</i>
1989. január eleje	Alkotmány-előkészítő Kodifikációs Titkárság (AKT) és Közjogi Főosztály az IM-en belül; a munkabizottságok megkezdik tényleges működésüket	

[17] Ezt a koncepciót bocsátja Kulcsár az általa felállított 10 munkabizottság rendelkezésére 1988. augusztus 2-án, s csak ezután legalizálta a bizottságokat a MT határozat.

1989. január. 30.	IM, AKT (dr. Somogyvári István szerk.)	<i>Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei</i> (a szabályozási elvek a munkabizottságok tevékenységének eredményei)
1989. március 8-9.	Az Országgyűlés egyhangúan elfogadja Magyarország Alkotmányának szabályozási elveit	
1989. május 10.	Megjelenik a Magyar Hírlapban az IM Alkotmány módosítására irányuló törvénytervezete	
1989. május 29.	Minisztertanács	Az Alkotmány módosítására irányuló törvényjavaslat
1989. június. 13.	A NEKA-tárgyalások kezdete	
1989. június	A NEKA-tárgyalások nyomán visszavonásra kerülnek az MT által benyújtott törvényjavaslatok (többek között az Alkotmány módosítására irányuló törvényjavaslat)	

• 1. táblázat Az alkotmányozás megalapozása
(Forrás: Saját gyűjtés)

Az alkotmány-előkészítés dokumentumai

• 2. ábra Az alkotmány-előkészítés legfontosabb dokumentumai
(Forrás: Kilényi, 1991)

II. AZ ÚJ ALKOTMÁNYRA VONATKOZÓ KONCEPCIÓK

A következőkben bemutatom a fentebb tárgyalt négy legjelentősebb – Kilényi Géza és Kulcsár Kálmán nevéhez köthető, valamint az Igazságügyi Minisztériumban 1988 végén és 1989 elején készült – koncepciót, méghozzá az Alkotmány szabályozási elveire koncentrálni.^[18]

1. Kulcsár Kálmán: Koncepció az Alkotmány felülvizsgálatáról (1988. július 27.)^[19]

Az MSZMP 1988. május 20-22. között tartott pártkonferenciáján elfogadott állásfoglalása döntött a Magyar Népköztársaság Alkotmányának felülvizsgálatáról, s ezt a Politikai Bizottság 1988. május 31-i állásfoglalása – a felülvizsgálat megkezdéséről – konkretizálta. Két megoldás merült fel: egyrészt, hogy új Alkotmányt alkossanak vagy a régi módosítására kerüljön sor – azonban döntés nem született. Kulcsár Kálmán – akadémikusi minőségében – áttekintette a felülvizsgálandó kérdéseket a hatályos^[20] Alkotmány szerkezetét követve, s körvonalazza a saját véleménye alapján előálló egyik lehetséges álláspontot. Az áttekintés eredménye, a változtatások szükségessége adhat választ arra, hogy új Alkotmányra vagy módosításra van szükség.

A koncepció megírásakor hatályos Preambulum rövid értékelést ad a magyar állam történeti szerepéről, amelyet az uralkodó osztály eszközeként ábrázol, a jogfosztott nép kizsákmányolása és elnyomása céljából, olyan formában, mintha történelmi fejlődésünket csak a második világháborútól tekintenénk sajátunknak. Ezeréves magyar államiságunknak ez az egyoldalú értékelése téves; sem államelméleti szempontból, sem történettudományilag nem helyes, s nem felel meg a magyar nép történeti tudatának sem. Kulcsár arra a következtetésre jut, hogy a Preambulumnak új felfogásban kell megközelítenie államiságunk fejlődését, s a múltunkat meg nem tagadva, értékeinkről le nem mondvá megjelenítenie társadalmi rendünk és céljaink meghatározását.

Kulcsár úgy vélte, nem választhatók el egymástól az ország társadalmi rendjének és politikai rendszerének alapelvei, ennél fogva egy fejezetben kell ezeket összefoglalni, az államforma megjelölését és társadalmi tartalmának megfogalmazását követően. A társadalmi rend és a politikai rendszer alapelvei a tulajdoni viszonyokat foglalják magukba. Hierarchizálás nélkül kell meghatározni az egyes tulajdoni formák jelentőségét. Rögzíteni kell a szocialista pluralizmust és az uralkodó helyzetben lévő marxista párt vezető szerepét. Meg kell határozni a vezető szerep általános alkotmányos keretek között történő gyakorlásának követelményét. Kérdés: *utaljon-e az Alkotmány magára az egypártrendszerre,*

[18] Ehelyütt terjedelmi okokból nem foglalkozom részletekbe menően az elképzeléseknek az intézményrendszer átalakításának reformjának részeivel, azonban ott, ahol szükséges a koncepciók lényegének megértéséhez, utalok rá (erre lásd a *Parlamenten kívüli alkotmányozás* kötetet).

[19] Kilényi, 1991, 43-63.

[20] 1988. július 27. (Amikor a koncepció a hatályos Alkotmányt említi, e napon hatályos szöveget kell érteni alatta.)

mint a politikai rendszer sajátosságára, s ha igen összekösse-e adott történelmi helyzetünkkel, mintegy „átmeneti” jelleggel biztosítva, hogy a történelmi feltételek változásával esetleges alkotmánymódosítás nélkül, más pártok szerveződése is lehetséges legyen.^[21] Ezután sor kerülhet az állam tevékenységét irányító alapelvek rögzítésére. Kulcsár javasolta a korábban meghatározott, de véletlenszerűen kiválasztott és elhelyezett elvek felülvizsgálatát, kiegészítését és megfelelő logikai rendbe való helyezését. A főrészt az emberi és állampolgári jogokról és kötelességekről szóló fejezetnek kell zárnia. Ezzel összefüggésben az Alkotmány VII. fejezetében foglaltak alaposan *felülvizsgálandók*. Kulcsár úgy vélte, hogy a fejezet nem korszerű, magán viseli az 1936-os szovjet Alkotmány már nem tartható vonásait, a napi gyakorlatot is zavaró és félreérthető, hiányos megfogalmazásokat tartalmaz, s több helyen elvileg is helytelen a szövegezése. Felmerül, milyen mélységű legyen a szabályozás, azaz egyes jogok megfogalmazása önmagában szolgálhat-e hivatkozási alapul, s milyen esetben szükséges további törvényi szabályozás. A felülvizsgálat további fontos szempontja az elfogadott és kihirdetett nemzetközi szerződésekhez való igazodás.

Az Országgyűlésre vonatkozó alkotmányi rendelkezéseket alapelveikben megfelelőnek tartotta Kulcsár Kálmán, annyiban, hogy ezt a szervet valóban a népszuverenitás letéteményesének kezelik, kiemelkedő helyét az állami szervek rendszerében rögzítik. Alapvető fontosságú az Országgyűlés funkcióinak meghatározása, gyakorlásuk alapelveinek rögzítése, a kormányzati munka kereteinek körvonalazása és ezzel összefüggésben a kormány és az Országgyűlés viszonyának pontos kimunkálása. Fontos az Országgyűlés ügyrendjének megfelelő megváltoztatása, mely során eldöntendő, mely kérdések szabályozása emelendő az ügyrendből az Alkotmányba, s melyek maradnak az alkotmányos elvekre épülve az ügyrendben. Kulcsár szerint esetlegesen alkotmányos szabályozást igényel az Országgyűlés mint legfőbb államhatalmi és népképviselői szerv feladatainak a mindennapi munkában való érvényesítése (pl. az ülészakok száma, időtartam, a képviselők esetleges függetlenítésének problémája, vagy legalábbis megfelelő munkájukhoz szükséges idő és feltételek biztosítása).

Az akadémikus szerint kardinális kérdés annak eldöntése, hogy kollektív államfői testületet kívánunk-e fenntartani, vagy egyszemélyi államfői tisztség létesítése volna célszerű. Kulcsár az eddigi tapasztalatok alapján hajlott az egyszemélyi államfői tisztség létesítésére. Érvelése szerint, azoknak a feladatoknak és jogköröknek a jelentős részét, amelyek valóban az államfőt illethetik meg, egy személyben az Elnöki Tanács elnöke látta el; a kollektív államfői testületet megillető jogosítványok jó része, amelyek ellátása tényleg kollektíven történt, a NET-nek az Országgyűlést helyettesítő jogkörében határozott meg. A további alkotmányos élet egyik legfontosabb biztosítékának tekintette, hogy a NET ne

[21] Jól látható, hogy az akadémikus ekkor még óvatosan fogalmaz, s nem kívánja a rendszert alapjaiban megrengetni, finoman igyekszik tágítani a kereteket a körülményekhez képest elfogadható mértékben. Lásd erre: "...nem mindig azt és úgy írhattuk le, amit és hogyan szerettük volna. De akkor a legalitás kereti között csak ennyit lehetett." (Kilényi, 1991, 20.)

járhasson el az Országgyűlést helyettesítő jogkörben. Az ilyen tevékenység lehetővé tenné az autoritárius, önkényes politikát, lehetőséget adna az Országgyűlés jelentőségének relativizálására, formálissá tételére. Akármelyik lehetőség kerül is elfogadásra (kollektív, egyszemélyes államfő) pontosan körvonalazni kell a jogait és feladatait, mégpedig a NET hatályos jogköreihez képest lényegesen szűkebben.

Kulcsár Kálmán szerint a felülvizsgálat során a hatályos szöveget még sok szempontból elemezni kell, de összességében az új *Alkotmány mellett* tette le voksát. Szerinte a hatályos Alkotmány az 1936-os szovjet rendszert és a sztálini Alkotmányt tükrözi, s néhol hívebben, mint az 1977-ben elfogadott új szovjet Alkotmány. Az ehhez való ragaszkodás politikailag felesleges teher továbbvitelét jelentené, s olyan politikai rendszerhez való kötődést konzerválna, amelyet a *társadalom fejlődése immár meghaladott*, s amelyet egyébként sok összefüggésében a szerző is elutasított. Kétségtelenül felmerül a kontinuitás problémája, hogy a szükséges változásokat tudomásul véve és érvényesítve, társadalmunkat és államunkat nem akarjuk saját korábbi fejlődési szakaszától elválasztani, e fejlődés eredményeit elutasítani.

Az 1949-ben elfogadott Alkotmány meghatározott gazdasági, társadalmi, kulturális szintet képviselt, még akkor is, ha tartalmazott ún. program-jellegű normákat. A magyar társadalom azóta alapvető viszonyaiban is és minden más tekintetben jelentősen megváltozott, s minthogy az 1949-es Alkotmány a „pillanatnyi” állapotot rögzítette a politikai rendszer felfogását illetően, és így *nem bizonyult alkalmasnak hosszú távú rendezésre*. Kulcsár véleménye szerint a változásokat és a jövőbe mutató tendenciákat – ezúttal azonban hosszú távú perspektívával és valóban alkotmányhoz illő módon – kielégítően új Alkotmánnyal szolgálhatjuk.

A Kulcsár Kálmán által jelzett problémák megoldása oly sok *tartalmi és szerkezeti változtatást* tenne szükségessé, hogy *már csak technikai szempontból is* indokolt egy új Alkotmány elkészítése.

2. Kilényi Géza: Koncepció az Alkotmány felülvizsgálatához (1988. szeptember 20.)^[22]

Kilényi Géza kifejti,^[23] hogy a Politikai Bizottság, illetőleg a Minisztertanács döntése alapján az *Országos Középtávú Kutatási Fejlesztési Terv* keretében, már az 1988-at megelőzően megkezdődött az Alkotmány továbbfejlesztésének elméleti megalapozása. Megtörtént a szocialista és a fontosabb kapitalista országok alkotmányainak és más, alkotmányjogi szempontból kiemelkedő fontosságú törvényeinek összegyűjtése és elemzése, egyes országokban a gyakorlati tapasztalatok helyszíni tanulmányozása is. Kilényi igazolja azokat az elképzeléseket, mely szerint valódi szellemi előzményekre támaszkodhat az alkotmányozás.

[22] Kilényi, 1991, 103-194.

[23] Kilényi Géza, mint szerkesztő jegyzi ezt a koncepciót; amikor a hatályos Alkotmányról ejtek szót ez alatt az 1988. szeptember 20-án hatályosat értem.

A tudományos műhelyekben számos tanulmány készült, amelyek – figyelembe véve a külföldi alkotmányfejlődést is – a magyar társadalom fejlődési tendenciáinak feltárására alapozva konkrét javaslatokat fogalmaztak meg az alkotmányos szabályozás korszerűsítésére nézve.

Az Alkotmány lehetőség szerint hosszú időre szól, így az alkotmányszerkesztés a stabilitásra törekszik. A stabilizáció csak bizonyos keretek között fogadható el jogi és politikai elvként, a felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődés idején a korábbi szabályozáshoz való ragaszkodás társadalmi feszültségek forrásává válhat és akadályozhatja a társadalom megújulását. Kilényi Géza szerint az a tény, hogy 1988-ban a miénk az európai szocialista országok legrégebbi Alkotmánya, már aligha fogadható el a társadalmi rend stabilitásának értékmérőjeként.

Kilényi alapvetően a Kulcsár Kálmán által kidolgozott érvrendszer mentén mozog, de megjelennek egyéb indokolások is. Kifejtette többek között, hogy *nem az Alkotmányunk okolható az elfogadása utáni törvénytelenségek miatt*. Még a legtökéletesebb Alkotmány sem lett volna elég, annak megakadályozására, hogy a néptől elidegenedett hatalom a törvényesség útját járja. De kétségtelen: könnyebb egy olyan Alkotmányt felrúgni, amely deklarálja az állampolgári jogokat, de nem építi ki azok garanciarendszerét. Amikor a jogállam megteremtését tekintjük egyik fontos célunknak, politikai tehertételt jelentene, ha azt egy olyan alaptörvényből kiindulva próbálnánk megvalósítani, amelynek értéke a gyakorlati megmérettetés során erősen devalválódott.

Azzal érvelt, hogy Magyarországon 1949 óta megváltozott a társadalom osztályszerkezete, a gazdálkodás rendje, a tulajdonviszonyok, a hatalomgyakorlás módjáról vallott felfogás, az államszervezet, az állampolgárok alapvető jogainak köre és tartalma. Egy Alkotmány képtelen ekkora társadalmi átrendeződést nyomon követni, s ha mégis, akkor az annak az ékes bizonyítéka, hogy képtelen betölteni az alaptörvény szerepét. Ha az Alkotmány rendelkezései az általánosság olyan szintjén mozognak, amelybe minden és mindennek az ellenkezője is belefér (a merev tervutasításos gazdálkodás és a piacgazdaság egyaránt), akkor a szó tulajdonképpeni értelmében sem Alkotmányról, sem alkotmányosságról nem nagyon beszélhetünk.

Kilényi szerint, *ha az Országgyűlés új Alkotmányt fogad el, az semmiképpen sem jelenti az 1949-ben megfogalmazott és időtállóan bizonyult eszmékkel, politikai és jogi értékekkel való szakítást, avagy a társadalom szocialista elkötelezettségének bármiféle lazítását*. Nem jelenti az Alkotmány egy új társadalmi korszak kezdetét sem, hiszen a történelemtudomány nem a törvényhozási aktusokhoz igazodva állapítja meg a korszakhatárokat. Az új Alkotmány annak a kifejeződése, hogy 1949 óta a magyar társadalomban igen jelentős változások mentek végbe, a hazai és külföldi tudomány számos vonatkozásban módosította a negyvenes évek végén kialakított szocializmus-képet: a társadalmi önszerveződés élénkülése, a közéleti nyilvánosság szerepének növekedése, a népszuverenitás valódi kiteljesedése és a jogállam megteremtése új alaptörvényt igényel. Kilényi szerint várható, hogy stabil politikai célkitűzéseink megerősítése és a modern szocialista állam jellemvonásainak alaptörvényi szintű rögzítése, illetve az állampolgári jogoknak nemzetközi kötelezettségeinkkel összhangban álló szabályozása egyértelműen kedvező visszhangot vált ki.

A hatalom koncentrációjának és korlátlanságának a kérdése megfontolást igényel. A hivatalos felfogás sokáig „burzsoá kategóriának” tekintette a hatalmi ágak megosztását, s helyébe a hatalom egységének a tételét állította. S azt hangsúlyozták, hogy az Országgyűlés hatalma korlátlan és korlátozhatatlan. Tették mindezt egy olyan időben, amikor az Országgyűlésnek szinte semmiféle tényleges hatalma nem volt. 1988-ra már nyilvánvaló, hogy a népszuverenitásból fakadó jogoknak nem lehet egyetlen szerv a letéteményese, hanem a nép dönt esetenként egyes kérdésekben, s a fennmaradó jogokat az egész államszervezet gyakorolja. Az is kétségtelen, hogy az Országgyűlésnek, mint a legfőbb népképviselői testületnek megkülönböztetett helye van az államszervezetben belül, ebből azonban nem következik hatalmának korlátozhatatlansága (korlát a népszavazás és népi kezdeményezés, az alkotmányos berendezkedés). A szocialista államelmélettel egyáltalán nem összeegyeztethető, hogy még az Országgyűlés törvényhozó tevékenysége is alá van vetve egy független szerv, az Alkotmánybíróság kontrolljának, hogy az Országgyűlés nem vonhatja el tetszőlegesen a bíróságok, vagy a Minisztertanács jogkörét. A korlátlan és korlátozhatatlan hatalom léte magában hordozza az önkényuralommá torzulás veszélyét. Ezt hivatott kiküszöbölni a *hatalmi ágak elválasztása*, illetve olyan korlátok és ellensúlyok kialakítása az államszervezetben belül, mint az alkotmánybíráskodás, a közigazgatási bíráskodás, a kormánynak az Országgyűlés általi ellenőrzése, a bizalmatlansági indítvány.

Nem csupán alkotmányjogi szempontból kardinális kérdés a pártnak az Alkotmányban való megjelenítése, illetve közhatalmi jogosítványokkal való felruházása. Elvileg elképzelhető a párt és az állam bizonyos mértékű összefonódása, akár intézményesen, akár informálisan, a személyi kapcsolatok révén. Kilényi szerint a politikai intézményrendszer fejlődése – egyelőre az elhatározás szintjén – a párt és az állam szétválasztásának irányába mutat. Ez azt jelenti, hogy kifejezett formában sem az Alkotmány, sem más jogszabályok ne telepítsenek államjogi hatásköröket a párthoz vagy annak szerveihez (!). Ez természetesen a legcsekélyebb mértékben sem korlátozza a párt mozgásterét. Felveti a kérdést: mi történjen a hatályos Alkotmány 3.§-ának a pártra vonatkozó deklarációjával?^[24] Kilényi indokoltnak tartotta, hogy a következőből induljunk ki: *a párt nem attól a társadalom vezető ereje, mert ezt az Alkotmány kimondja*. Ha a párt utat tévesztene, rossz politikai irányt követne, akkor az Alkotmány deklarációjától függetlenül, nem maradhatna vezető erő, mert elveszítené annak a népnek a bizalmát, amely a párt informális hatalmának is a végső forrása. Ez fordítva is igaz: mivel a pártnak a társadalmon belül elfoglalt helyét saját politikája határozza meg, így a párt akkor is megmarad jelenlegi szerepében, ha ezt az Alkotmány nem deklarálja kifejezetten. A deklaráció ekkor hatályos szövege semmiképpen sem tartható. Minimális előrelépés az lenne – idáig már az 1977-es szovjet Alkotmány is eljutott –, hogy kiegészül azzal: a párt az

[24] „3. § A munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje.”

Alkotmány keretei között fejt ki működését.^[25] Ez nem csupán annyit jelent, hogy a párt nem válhat az Alkotmánytól független, magát az alaptörvény fölé helyező politikai erővé, hanem azt is, hogy a párt tiszteletben tartja az állami és a társadalmi szervezeteknek az Alkotmányban biztosított önállóságát, s kizárólag politikai eszközökkel törekszik érvényre juttatni céljait, elképzeléseit. Felveti azt is, hogy a szöveg elkötelezze-e magát az egypártrendszer mellett. Egypártrendszer esetén a szocialista többpártrendszerre való áttérés – amellyel szemben elvi-politikai megfontolások alapján kifogásokat nem lehet támasztani – kizárólag alkotmánymódosítás útján lenne lehetséges. Egy kifejezetten ilyen alkotmánymódosítás pedig mindenképp nagyobb bel- és külpolitikai visszhangot váltana ki, mint ha az új Alkotmány eleve nem zárná ki a szocialista többpártrendszert. Azonban kategorikusan leszögezi: *„Azt azonban mindenképp az Alkotmány erejével is biztosítani kell, hogy hazánkban kizárólag a szocializmus politikai platformján álló szervezetek fejthessenek ki legális működést.”* Alternatív megoldásként elképzelhető olyan szabályozás, amely kimondja: a Magyar Népköztársaságban csak olyan politikai szervezetek tevékenykedhetnek, amelyek programja és működése összhangban áll az Alkotmány rendelkezéseivel. Fontos abban a kérdésben is dönteni, hogy az Alkotmány állapítson-e meg összeférhetetlenséget bizonyos állami vezető tisztségek és a pártban betöltött vezető funkciók között. Úgy vélte, hogy nagyobb politikai mozgásteret biztosít, ha az új Alkotmány nem állapít meg az állam- s párttisztségek között merev összeférhetetlenségi szabályokat. Kivétel az alkotmánybírói tisztség.

[25] Jól látszik, hogy Kilényi Géza hogyan „lavíroz”, s minden egyes mondatával igyekszik tágítani a pártállam szabta, még kiküszöbölhetetlen kereteket. Nem bontja még le teljesen a rendszert, hanem a rendszert teszi érdekeltté saját reformjában. Kulcsár Kálmán is hasonló megközelítést alkalmazott.

3. A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója (1988. november 30.) és Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei^[26] (1989. január 30.) című elképzelések

„Nagyon szeretném, ha ezt a közmegegyezést teremtő eszközt ésszerűen használhatnánk mi is közös nemzeti jövőnk megalapozásában. Elsőrendű nemzeti érdekünk, hogy az alkotmányozás, mint konszenzusteremtő, vagy legalábbis a kialakulást elősegítő folyamat olyan Alkotmányt hozzon létre, amely jövőben a konszenzus fenntartására is képes eszköznek, vagy legalábbis a folyamatos megegyezést biztosító eszköznek bizonyulna. A történelmi kiegyezést nemcsak megelőzheti az Alkotmány, az alaptörvény megalkotása, hanem hozzájárulhat megszületéséhez. Feltéve, ha mindenki kész ebben a rendkívüli felelősséggel járó munkában felelősségteljes közreműködésre.”^[27]

A Kulcsár- és Kilényi-féle (illetve az általa szerkesztett) koncepciók részletes kifejtésére azért került sor, hogy összefüggéseiben lássuk, hogy hogyan alakult ki az Országgyűlés által is megtárgyalt, egyhangúan elfogadott *Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei* (a továbbiakban: Szabályozási elvek) című dokumentum. Ez az elképzelés kutatásaim szerint az 1989. május 24-i dátumozással ellátott, a kormány által benyújtott (1989 júniusában visszavont) alkotmánymódosító törvényjavaslat közvetlen elődje. Hatását azonban egyértelműen érezni lehet a NEKA tárgyalások eredményeként kialakult alkotmánymódosító törvényjavaslatban (1989. szeptember 22.). Mivel ez utóbbi törvényjavaslat az Országgyűlés 1989. október 18-ai ülésnapján elfogadásra is került (az 1989. évi XXXI. törvényként be is cikkelyezték), a Szabályozási elvek *közvetlen hatást gyakoroltak az új Alkotmány kialakítására*. Az igazságügyi miniszteri expozéból is jól látszik, hogy a Szabályozási elvek megalkotói egyértelműen egy új Alkotmány elkészítésén fáradoztak, s ez a dokumentum magába olvasztja az addig elért (s immár vállalható) tudományos eredményeket. A következőkben a Szabályozási elvek részletes elemzésére kerül sor, fontos azonban, hogy lássuk, pár hónap alatt milyen változások történtek a kodifikátorok elképzeléseit illetően, ezért a Szabályozási elvek elemzése során a lényeges pontokon utalni fogok az alig pár hónappal korábbi, *A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója* elnevezésű anyagra (a továbbiakban: Koncepció).

A Szabályozási elvek a szerkezetét tekintve 15 fő részből áll, követve a kialakítandó Alkotmány felépítését. Tudományos igényét jelzi, hogy komoly függelék

[26] Mindkettőt lásd Kilényi, 1991, 103–291. Itt csak az 1989 eleji Szabályozási elvekről szölok részletesebben.

[27] Ezen szavak Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszternek a Szabályozási elvek Országgyűlés általi megvitatásakor elmondott expozéjából valók, 1989. március 8-án. (*Ogy Napló*, III. kötet, 3303.)

kapcsolódik hozzá az egyes kérdések részletesebb kifejtése, szakmai megalapozása végett. A függelék tárgykörei:

- Az alkotmányerejű törvények
- A kétkamarás Országgyűlés
- Törvényhozási tárgyak
- Az Országgyűlés döntési hatáskörébe tartozó állami tisztségekre való jelölés rendje
- Az Országgyűlés hatásköre
- Az Országgyűlés működése
- A köztársasági elnöki intézmény bevezetése
- A köztársasági elnök feladat- és hatásköre
- Az állampolgárok Alkotmánybírósághoz fordulásának joga
- Az állami társadalmi ellenőrzés rendszere
- A Legfőbb Állami Számvevőszék történeti előzményei
- Az ügyészi szervezet megszüntetése ellen szóló érvek
- Az állampolgári jogok szószólója

A Szabályozási elvek rávilágítanak arra az igen fontos momentumra, mely szerint a tudomány már kezdettől fogva egy új Alkotmány kialakításában gondolkozott (ezt támasztja alá a Kulcsár- és a Kilényi-féle koncepció is). A társadalmi szervezetben, a gazdaságban, a tulajdonviszonyokban és a politikai intézményrendszerben 1988–1989-re jelentős változások következtek be, amelyek tovaggyűrűző hatásait ekkor még csak megbecsülni sem lehetett. Ily módon a fáziskésésben lévő Alkotmány „eklektikussá” vált, új szerkezetű Alkotmányra volt szükség. Kilényi nyomán itt is kikristályosodik, hogy az új Alkotmánynak valódi alaptörvénynek kell lennie, s megerősítést nyer az áttekinthetőség és közérthetőség követelménye annak érdekében, hogy „... az Alkotmány valamennyi állampolgár közkincsévé, az állampolgári alapműveltség szerves részévé válhasson”.^[28] Kettős követelményt kell támasztani a kialakítandó szöveggel szemben: legyen konkrét, és a szabályok minél szélesebb köre közvetlenül érvényesülhessen, másrészt nem lehet terjedős, s nem hígulhat fel a részletszabályokban. Ezt a problémát a Kilényi-koncepcióban már ismertetett elvvel oldja fel az anyag: a törvények tekintetében hármas jogforrási szintet kell bevezetni, ahol kiemelkedik az alkotmánytörvény, illetve ehhez kapcsolódnak az „alkotmányerejű törvények” (a legfontosabb állami szervekre, egyéni és kollektív állampolgári jogokra vonatkozóan), s ezek alkotják „a magyar közjog jogszabályanyagának

[28] Idézi: Kilényi, 1991, 202. Itt csak felvetném, hogy a rendszerváltás, s magának az alkotmányozásnak a sokszor hangoztatott „elitjellege” éppen az itt megfogalmazott elvekkel ellentétesen hatott. Érdemes lenne megvizsgálni azt, hogy nemcsak nem vált az Alkotmány az „állampolgári alapműveltség szerves részévé”, de az emberek nem érdekeltek az Alkotmányban, sőt magát a szövegét sem ismerik. Kukorelli István ennek plasztikus megfogalmazását adja: „Bármennyire is demagóg ízű e megállapítás, a rendszerváltásra is jellemző a lelkebb-mosolygósabb, a tömeges politikai részvételre épülő évek (1987–1989) után az elitesedés, az elit öntörvényűvé válása, az elit pluralizmusa, a ’rosszkezdű demokrácia’. Tény, az Alkotmány mögötti politikai paktumok elitjellegűek, továbbá valamennyi alkotmánymódosítás a törvényhozó hatalom, mint alkotmányozó hozott meg.” (Kukorelli, 1995, 30.)

felső szintjét”,^[29] végül a harmadik szintet az „egyszerű törvények” képezik. Megfogalmazódik, hogy az Alkotmánynak előremutatónak és időtállóknak kell lennie, sőt a Koncepció utal arra is, hogy nem lehet olyan mértékben programadó, mint az 1949-es. Fontos kitérni az Alkotmány ideológiai vonatkozásaira is, hiszen rögzítésre kerül: *„...jelenjen meg a szocialista társadalmi berendezkedés modern, tudományosan megalapozott elvei, de nem kérhető számon az alaptörvénytől egy 'naprakész' szocializmus-kép”*.^[30] A Koncepció hozzáteszi, hogy ez a bizonyos szocializmus-kép dinamikusan fejlődik, akár a gazdasági vagy politikai intézményrendszerünk. Végül fontos leszögezni, hogy változtatni kell a fejezeti sorrenden, az állampolgárok alapvető jogairól és kötelességeiről szóló fejezetet ki kell emelni az államszervezetről szóló fejezetek elé.

III. AZ ALKOTMÁNY-ELŐKÉSZÍTÉSRŐL ÉS A KONCEPCIÓKRÓL

„Most úgy látom az egypártrendszerről a többpártrendszerre való áttérést, hogy egy aszinkronitás keletkezett a jogállamiság kiépítésében a jogi munka – egyébként nagyon színvonalas jogi munka – és a politikai elrendezés között. Jogilag előbbre vagyunk, mint politikailag. Ha ezeket a jogszabályokat most úgy vezetjük be, ahogyan ki vannak dolgozva, egy nagy politikai válság keletkezik, ha mi nem tudjuk nyárig ezekkel a politikai pártokkal való elrendeződést megteremteni.”^[31]

A fentiekből látható, hogy igen komoly elképzelések születtek az új Alkotmány megalkotását illetően. Két dolgot tartok fontosnak hangsúlyozni. Egyrészt a fenti koncepciók úgymond (szó szerint és átvitt értelemben is) *a jéghegy csúcsa*, mert szintetizálják, beépítik azokat a munkákat, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Államtudományi Kutatások Programirodájában és az Alkotmány-előkészítő Kodifikációs Titkárság keretein belül keletkeztek (természetesen építenek az ezektől függetlenül keletkezett, tudományos igényű írásokra). Elmondhatjuk tehát, hogy ezek a koncepciók tartalmazzák a mondott kutatási anyagok tételeit és esszenciáit. (Azt látnunk kell, hogy az utóbb említett szervezetek keretein belül nem gondolkodtak még alkotmányos rendszerváltásban, „csak” a rendszer kereteit

[29] Kilényi, 1991, 202.

[30] Kilényi, 1991, 203.

[31] Nyers Rezső az 1989. február 10–11-i Központi Bizottsági ülésen (MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei, 1993), idézi Kulcsár, 1994, 128.

feszegető, a rendszer szervein belül végbemenő reformsorozatban.^[32] Másrészt nem véletlen, hogy éppen ezen iratokat, koncepciókat választottam ki, s mutattam be: a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy ezek a dokumentumok kivonatai az új Alkotmány kialakítására vonatkozó kutatásoknak, valamint ezek az elképzelések, amelyeket nem csak a tudomány, a közigazgatás ismert meg, hanem a döntéshelyzetben lévő politikusok, s egy szélesebb közvélemény, benne a demokratikus ellenzék. Kutatásaim alapján azt mondhatom, hogy ez a négy tervezet, s a megírásuk alatt eltelt idő (értem ez alatt a történelmi-politikai helyzet változásait) *fordulópont az alkotmányos rendszerváltásban*. Ezen koncepciók megírása alatt döntő változások következtek be (gondolok itt a politikai pluralizálódásra – nem csak az ellenzék erőiben, hanem magában az MSZMP-ben is – illetve a Németh-kormány önálló politikai szereplővé válására), amely előidézett egy *hatalmi-politikai vákuumhelyzetet*, amelyben a korábban árnyalt gondolatokat egyértelműsíteni lehetett. A jogtudomány, a tudományos műhelyek csak arra vártak, hogy az évek óta szunnyadó reformista elképzeléseikkel színre léphessenek. Itt válnak nyilvánvalóvá Nyers Rezső gondolatai: *míg a jogtudomány (még ha olykor nem explicit módon is) már rég kész volt egy alkotmányos reformra, megkockáztatom egy alkotmányos rendszerváltásra, addig a politika egyelőre még a reformfolyamatokat ízelgette*. A tudomány reformerői összegződnek a fenti írásokban, mindenekelőtt *Magyarország Alkotmányának szabályozási elveiben*. A pártállam bár kiküszöbölhetetlenül ott motoszkál mindegyik elképzelésben, de valamennyi igyekezett tágítani a rendszer határait. Nem állítom, hogy a koncepciók írói, szerkesztői mind tudatában voltak, hogy alkotmányos rendszerváltás következik, ennek ellenére szellemi-tudományos szempontból megalapozták azt. A korábbi tudományos eredmények, elképzelések megmaradtak egy szűk kör kezében. (Nem szabad azonban ezt sem lebecsülni, hiszen elindítói voltak a szellemi légkör erjedésének.) A vázolt négy koncepció az adott történelmi helyzet szülötte, s egyben későbbi alakítója is. Egymásra épülnek, úgy ahogy az egész folyamat ráépül a korábbi kutatásokra. Az elemzett írásokban megfogalmazódó elképzelések jelentették azt az alapot, amelyre az alkotmánymódosítások tervezetei támaszkodtak. Elmondhatjuk, hogy magának az ellenzéknek az elképzelései sem estek nagyon távol a „kommunista közigazgatás” által kidolgozott reformelképzelésektől, s ez a két elképzelés-csomag hogyan olvadt össze hazánk új Alkotmányának *együttes alapjává*.

[32] Ezt támasztja alá Kilényi Géza: „...a tudományos kutatást megillette a középkori királyi udvarok udvari bolondjainak az a privilégiuma, hogy sok mindent kimondhatott, ami más földi halandó számára szigorúan tiltott volt. Ennek a viszonylagos szabadságnak azonban két 'ára' volt: egyrészt a kutató kénytelen volt tudomásul venni, hogy jobbító szándékú javaslatai sorra-rendre visszhang nélkül maradnak vagy legalábbis azok nyomán nem következik be érdemi változás, másfelől pedig a politikailag kényes kérdéseket taglaló tanulmányok nem válhattak közkinccsé, hanem 'Szigorúan bizalmas!' vagy 'Belső használatra!' minősítéssel ellátva csupán a 'kiválasztottak' szűk köréhez jutottak el.” (Kilényi, 1991, 6.)

IRODALOMJEGYZÉK

- *A rendszerváltás forгатókönyve, Kerekasztal tárgyalások 1989-ben.* CD-ROM Új Mandátum Kiadó, 2000. (Rendszerváltás CD-ROM)
- Antal Attila (2009): A magyar rendszerváltás karaktere, In: *Útvesztő a Paradicsomba – Periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon*, szerk. Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület.
- Bihari Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Dokumentumok (2000): *A rendszerváltás forгатókönyve, Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*, 1–6. kötet, Dokumentumok, Új Mandátum Kiadó.
- Kilényi Géza (1991): A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója Igazságügyi Minisztérium, 1988. november 30. In: Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai, Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990*, 1. köt., Budapest, Államtudományi Kutatóközpont.
- Kukorelli István (1995): *Az alkotmányozás évtizede*, Budapest, Korona Kiadó.
- Kulcsár Kálmán (1994): *Két világ között, Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) (1990): *Magyarország politikai évkönyve 1989-ről*, AULA-Omikk.
- Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) (1991): *Magyarország politikai évkönyve 1990-ről*, Ökonómia Alapítvány – Economix Rt.
- MSZMP dok. (1994): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és dokumentumai 1985–1989* (Összeállította és szerkesztette Vass Henrik), Budapest, Interart Stúdió.
- MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei (1993): S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – Varga T. György (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei, I-II. kötet*, Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Ogy Napló (1998): *Az 1985. évi július hó 28-ára összehívott Országgyűlés Naplója*, III. kötet, Budapest.
- Portrék (1999): *A rendszerváltás forгатókönyve, Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*, 8. kötet, Portrék és életrajzok, Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- *Rendszerváltás Magyarországon 1989–1990, Dokumentumok*, Főszerkesztő: Békés Csaba, Malcolm Byrne. Budapest, National Security Archive – Hidegháború-történeti Kutatóközpont – 1956-os Intézet, 1999. (soksz.)
- Ripp Zoltán (2004): *Az MSZMP útja a többpártrendszerhez, 1987. június – 1989. február, Rubicon, Út a rendszerváltás felé*, 5–6. sz. 46–56. p.
- Ripp Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Romsics Ignác (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás...* Budapest, Rubicon Könyvek.
- Soós László (szerk.) (1993): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának jegyzőkönyvei 1957–1989*, Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Tanulmányok (2000): *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*. 7. kötet. Alkotmányos forradalom, Tanulmányok, Szerkesztő: Bozóki András, Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Tőkés Rudolf (1998): *A kialakult forradalom*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Tölgnyessy Péter (1989): Tézisek az alkotmányozás folyamatáról és az új alkotmány alapvető szabályairól, In: *Az alkotmány alapelvei*, (szerk. Hajdók Zsolt, Máté Jánosné) (Alkotmányjogi füzetek 1.) Budapest, ÉGSZI.
- Vass Henrik (szerk.) (1994): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és dokumentumai 1985–1989*, Budapest, Interart Stúdió.
- Wiener György (1998): *Hatalmi viszonyok és kormányzati struktúra (1988–1994)*, *Eszmélet*, letölthető: <http://www.freeweb.hu/eszmelet/36/wiener36.html> (A letöltés ideje: 2011. január 25.)

A „jó gazda gondosságának” normatív kibontása az agrár-környezetjogban

BEVEZETÉS

A jó gazda gondosságának eszmei követelménye^[1] a környezeti elemek használatára vonatkozó, világszerte elterjedt szemléletet tükrözi. Alapját képezi az a sokhelyütt idézett^[2] bibliai gondolat, miszerint „az Úristen vette az embert és Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze” (Teremtés könyve 2. 15). Ugyan az ember kikerült az Édenkertből, azt azonban máig kötelezettségének tekinti, hogy művelje a földjét. Ez az ún. hasznosítási kötelezettség normatív formát is ölt,^[3] és valamennyi művelési ágba tartozó termőföldet tárgyi körébe vonja. Az „őrzés”, védelemnyújtás szükséglete azonban – környezetvédelmi értelemben – csak a XX. század végére nyert széles körben felismerést az addig korlátlan befogadóképességűnek és kimeríthetetlennek hitt környezeti elemek (ezek között kiemelten a föld) vonatkozásában.

A jó gazda gondossága legszűkebb értelemben a domesztikált (házasított) állatok „gazdájára” vonatkozótermészetes elvárások csoportja. A követelmények tárgyi köre azonban tágabb, lefedi nemcsak a teljes állatvédelmi rezsímet, hanem valamennyi használatba vont környezeti elemet, sőt, magát az egész környezetet,^[4] magánjogi kontextusban pedig a tulajdon minden tárgyát. Természetesen sokkal tágabb az alanyi kör is, a mezőgazdasági tevékenységeket végző természetes személyeket és szervezeteket egyaránt címzettként jelölik a jó gazda gondosságát megkövetelő normák.

[1] A jó gazda gondosságának eszmei követelményével kapcsolatban – a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának „Symposium Iubilaei Facultatis Iaurinensis” címmel megrendezett tudományos konferenciájának (2010. szeptember 20–21.) magánjogi szekcielnökeként – Lenkovics Barnabás is megjegyezte, hogy „a kontinentális magánjog egyik alapkövének” tekinthető.

[2] Pl. feltehetőleg nincs olyan templom, amelynek falai között még nem hangzott el ez az idézet.

[3] 2007. évi CXXIX. törvény a termőföld védelméről, 5. § (1) bek.

[4] *Környezet*: a környezeti elemek, azok rendszerei, folyamatai, szerkezete [1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól (Kt.), 4. §, 2. pont], (*környezeti elem*: a föld, a levegő, a víz, az élővilág, valamint az ember által létrehozott épített környezet, továbbá ezek összetevői, [Kt., 4. §, 1. pont], ld. még az 1. Mellékletet). A „környezet” azon fogalmak közé tartozik, „amit mindenki ismer, de senki nem tud meghatározni”, jegyzi meg Caldwell (Caldwell, 1990, 170.), a magyar környezet-fogalom mégis jól sikerültnek értékelhető.

A kérdéskörhöz tartozó állatvédelmi és állatjóléti szabályozáson^[5] túl a *vegyi anyagok mezőgazdasági célú felhasználására vonatkozó követelmények*, illetve a *vízvédelmi szabályozás által támasztott gondossági elvárások* is részét képezik az ún. *kölcsönös megfeleltetés* uniós és hazai normarendszerének, azon túl is nyúlnak, ezért részben önálló tárgyalásra is számot tartanak.

I. A „KÖLCSÖNÖS MEGFELELTETÉS” KÖVETELMÉNYRENDSZERE

A „*kölcsönös megfeleltetés*” (KM) követelményrendszere a fenntarthatóságot, a környezettudatos gazdálkodást segíti elő, még hozzá úgy, hogy a hatályos jogszabályok követésére ösztönöz. A fenntarthatóság felé haladás mellett a KM célja a társadalmi elvárásoknak jobban megfelelő – multifunkcionális, nevezetesen a környezeti funkciót hatékonyabban megjelenítő – Közös Agrárpolitika kialakítása. Külső, de ugyancsak szorító hatásként jelentkezett a WTO nyomása is, amelynek megfelelően az EU-nak belső támogatásait a *zöld dobozba* célszerű terelnie, olyan támogatási formák közé, amelyek nem torzítják a versenyt, és egyúttal a környezeti normák betartására ösztönöznek. A társadalmi igazságosság is megköveteli, hogy a közpénzekből támogatott gazdálkodók ne okozzanak szükségtelen környezetkárosodást, azzal összefüggésben pedig egyébként elkerülhető, a társadalom egésze által viselendő externális költségtöbbletet.^[6] Az *angol cross compliance* (CC) kifejezés, illetve hivatalos magyar megfelelője, a *kölcsönös megfeleltetés*^[7] mögött tehát ilyen „zöldített” támogatási filozófia húzódik.

Az új támogatási rendelet, a Tanács 73/2009/EK rendelete (2009. január 19.) által hatályon kívül helyezett 1782/2003/EK rendelet vezette be azt az elvet, hogy ha a mezőgazdasági termelő nem tesz eleget bizonyos köz-, állat- és növényegészségügyi, illetve környezetvédelmi és állatjóléti^[8] előírásoknak, a közvetlen támogatás összege csökkenthető, illetve a termelőt akár ki is lehet zárni a támogatottak köréből. Ez az úgynevezett „kölcsönös megfeleltetési” rendszer azóta a közvetlen kifizetések keretében nyújtott közösségi támogatás szerves

[5] Lásd ezzel kapcsolatban Horváth, 2009, 92–99.

[6] A magyar társadalmat a mezőgazdaság – szükségletkielégítő érdemeinek elismerése mellett – összességében évente legalább 250 milliárd forint externális költséggel terheli (Pál, 2005, 196.)

[7] Ez az elnevezés szerepelt a KM kötelező rendszerét bevezető 1782/2003/EK tanácsi rendelet magyar nyelvű változatában. A francia szakirodalom a megfelelési kötelezettséget „conditionnalité”-nak nevezi, amely Madarász véleménye szerint tartalmilag kifejezőbb az angolnál, ennél fogva szerencsésebb lett volna „megfelelési kötelezettségként” fordítani. (Madarász, 2007, 80.)

[8] Az Unió állatjóléti illetve állattartáshoz kapcsolódó higiéniai előírásainak hazai rendszerbe illesztését Olajos (humort sem mellőzve) „hungarikumnak” aposztrofálja, mivel az NVT sajátos jogcímen, vidékfejlesztési intézkedésben jelentette meg ezeket a prioritásokat, pusztán költségát-csoportosítási okokból. (Olajos, 2008, 190–191.)

részét képezi.^[9] A közvetlen kifizetésben részesülő mezőgazdasági termelő köteles teljesíteni a Tanács 73/2009/EK rendeletének II. mellékletében felsorolt, jogszabályban foglalt gazdálkodási követelményeket és a 6. cikkben említett jó (helyes) mezőgazdasági és környezeti állapotra vonatkozó feltételeket.^[10] Hangsúlyos a kötelező jelleg, hiszen a KM fogalma már az 1992. évi reformban, majd az 1999-es költségvetési csomag agrárfejezetében megjelent, ám akkor még csak önkéntes jelleggel. A kölcsönös megfeleltetés követelményeinek teljesítését az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 1698/2005/EK tanácsi rendelet – az említett mezőgazdasági tevékenységet folytató, közvetlen kifizetésben részesülő mezőgazdasági termelőknél túl – kiterjesztette az EMVA-támogatásokra is, tehát egyes területi alapon kifizetett (agrár-környezetgazdálkodási, Natura 2000, állatjóléti stb.), illetve a borpiaci intézkedések keretében alkalmazott támogatásoknak is feltétele lett. Az 1698/2005/EK rendelet alapján a kifizetésekben részesülő kedvezményezettnek – főszabály szerint – *az egész gazdaság vonatkozásában* tiszteletben kell tartania a 73/2009/EK rendelet 5. és 6. cikkében, valamint a II. és III. mellékletében szereplő, jogszabályban foglalt gazdálkodási követelményeket (JFGK), valamint a jó mezőgazdasági és környezeti állapotra vonatkozó előírásokat (HMKÁ, ld. alább).^[11] Vannak olyan gazdálkodási követelmények is, mint például a vadon élő madarak védelme, amelyek csak lehatárolt területekre vonatkoznak. A JFGK 1. előírásai a madárvédelmi szempontból lehatárolt Natura 2000 területekre határoznak meg gazdálkodói követelményeket, mivel okszerűen ez is elegendő a cél eléréséhez, a Natura 2000 területeken lévő természetes élőhelyek (száraz gyepek, vízállásos területek, lápok stb.) fennmaradásához, melyek hozzájárulnak a biodiverzitás megőrzéséhez.

A KM követelményrendszere nem ír elő mást, mint amit a gazdálkodók az okszerű gazdálkodás gyakorlatának megfelelően egyébként is megtennének, és valójában régóta meg is tesznek, mivel a követelmények többsége legalább 2004 óta kötelező is. A gazdálkodókkal szemben megkövetelt „diligens” hozzáállás tulajdonképpen garantálja az előírások spontán teljesítését. A KM tehát a „jó gazda gondosságának” *normatív kibontását* jelenti egy szakmai feltételrendszer formájában. A változás csupán abban áll, hogy ezeknek az előírásoknak az ellenőrzése és szankciókészlete a támogatási rendszer „zöldítése”^[12] jegyében megduplázódik. Az agrártámogatások kifizetéséért felelős ellenőrző hatóságok belépnek a hatáskörrel rendelkező egyéb hatóságok mellé, a támo-

[9] A Tanács 73/2009/EK rendelete (2009. január 19.) a közös agrárpolitika keretébe tartozó, mezőgazdasági termelők részére meghatározott közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról és a mezőgazdasági termelők részére meghatározott egyes támogatási rendszerek létrehozásáról, az 1290/2005/EK, a 247/2006/EK és a 378/2007/EK rendelet módosításáról, valamint az 1782/2003/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről, Preambulum (3) bek.

[10] A Tanács 73/2009/EK rendelete (2009. január 19.), Kölcsönös megfeleltetés, 4. cikk (1) bek.

[11] Az 1698/2005/EK rendelet, 50a. cikk.

[12] A Norer által „Ökologisierung-nak” nevezett folyamat hatására ma már elengedhetetlen jellemzője az agrárjognak az ökológiai színezet („ökologische Tönung”). (Norer, 2005, 15.)

gatáscsökkentés jogkövetkezménye pedig a jól ismert bírságok mellé, ugyanis a kölcsönös megfeleltetés szabályainak megsértése miatti jogkövetkezmény nem érinti a külön jogszabályban foglaltak szerinti jogkövetkezményt.^[13] A rendszer ausztriai bevezetésekor nem is lelkesedtek érte a gazdálkodók, mivel természetüknél fogva érthetően idegenkednek az adminisztratív kontroll, illetve a negatív ösztönzés^[14] minden formájától. Emiatt is volt szerencsés, hogy a 2004 előtt csatlakozott (illetve alapító) tagállamok hatásai – amellet, hogy csupán az ellenőrzések tizede esetében találtak valamilyen hiányosságot – ezeket a szabálytalanságokat is a legtöbb esetben csak alacsony, 2–3 százalékos támogatáscsökkentésben álló szankcióval illették.^[15]

1. A nemzeti KM-rezsim és az előírások ellenőrzése

A közvetlen hatállyal bíró rendeleteket kiegészítő hatályos magyar szabályozás szorosan tapad az unióshoz.^[16] A nemzeti szabályozás legmagasabb, törvényi szintű jogforrása a mezőgazdasági, agrár-vidékfejlesztési, valamint halászati támogatásokhoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről szóló 2007. évi XVII. törvény mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatási szervként a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatalt (MVH) jelöli ki kifizető ügynökségnek [15. § (1) bek.]. Az MVH felelős az ellenőrzési rendszer hatékony működtetéséért, a helyszíni ellenőrzések zömét azonban – sok éves hatósági ellenőrzési gyakorlatát kamatoztatva – nagyrészt a mezőgazdasági szakigazgatási hivatalok végzik. A gyepterületeken történő gazdálkodáshoz igényelhető kompenzációs támogatás és a Natura 2000 jogosultsági feltételeinek betartását – a természetvédelmi szakhatóságok bevonásával – az MVH vizsgálja. A kölcsönös megfeleltetési szabályok betartását ellenőrző szervek kijelöléséről szóló 322/2007. (XII. 5.) Korm. rendelet tehát a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központját és területi szerveit, valamint a környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi felügyelőségeket is bevonja – külön nevesített együttműködési kötelezettséggel (4. §) – a végrehajtásba. A kölcsönös megfeleltetés körébe

[13] 2007. évi XVII. törvény a mezőgazdasági, agrár-vidékfejlesztési, valamint halászati támogatásokhoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről, 73. § (3) bek.

[14] A büntetés – támogatáscsökkentés – elkerülése a jutalom. Meg nem felelés esetén a hatósági bírságon túl erre a szankcióra is számítani kell.

[15] Franciaországban pl. 2005-ben csak abban az esetben alkalmaztak 5%-os támogatáscsökkentési kulcsot, ha legalább egy területen valamennyi „súlyos szabálytalanság” előfordult az adott termelőnél. Egy vagy több „szándékos szabálytalanság” tapasztalása esetén azonnal és közvetlenül minimum 20%-kal csökkentik a támogatást, de ez akár 100%-os is lehet. (Madarász, 2007, 107–108.)

[16] Az ellenőrzés tekintetében nevezetesen a Bizottság 1122/2009/EK rendeletéhez (2009. november 30.), amely a 73/2009/EK tanácsi rendeletnek a kölcsönös megfeleltetés, a moduláció és az integrált igazgatási és ellenőrzési rendszer tekintetében, az említett rendeletben létrehozott, mezőgazdasági termelők részére meghatározott közvetlen támogatási rendszerek keretében történő végrehajtására vonatkozó részletes szabályok megállapításáról, valamint az 1234/2007/EK tanácsi rendeletnek a kölcsönös megfeleltetés tekintetében, a borágazatban meghatározott támogatási rendszer keretében történő végrehajtására vonatkozó részletes szabályok megállapításáról szól.

tartozó ellenőrzések lefolytatásával, valamint a jogkövetkezmények alkalmazásával kapcsolatos részletszabályokat a 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet állapítja meg. Ha a kölcsönös megfeleltetés alkalmazása érdekében a támogatásra jogosult gazdaságának bármely részében a 73/2009/EK rendelet az uniós JFGK-direktívák felsorolását tartalmazó II., és a jó mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartásának szempontjait számba vevő III. mellékletében előírt kötelező követelmények be nem tartását állapították meg, abban az esetben az EMVA-ból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 1698/2005/EK tanácsi rendeletet kell alkalmazni a kifizetések csökkentése vagy a kifizetésekből történő kizárás tekintetében (51. cikk).^[17] A teljes követelményrendszer ellenőrzött érvényesítésére vonatkozó kötelezettségünk szakaszokra tagolva és az Unió által méltányosan kezelt határidőkhöz kötve teljesítendő.

Az MVH az Egységes Támogatási Rendszer (ETR) és a kölcsönös megfeleltetés bevezetésére való felkészülésben együttműködik az osztrák kifizető ügynökséggel, és egy ún. twinning projekt^[18] keretében betekintést nyert Ausztria KM-modelljébe. Madarász szerint a legfontosabb tanulság az, hogy a lehető legegyszerűbben kell megoldani az ellenőrzéseket. Érdekességként említi, hogy Ausztriában alapvető könnyebbséget jelent a többi tagállam helyzetével szemben, hogy a mezőgazdasági és környezetvédelmi szakigazgatást egyazon minisztérium látja el,^[19] az információáramlás tehát nem ütközhet akadályokba, a koordináció pedig tökéletes. Ez utóbbiban is követjük a szomszédokat, gyakorlatilag Magyarország is *szervezeti-hatásköri integrációt* valósít meg a környezetvédelem vonatkozásában (a Vidékfejlesztési Minisztérium szervezeti keretein belül dolgozik a környezetügyért felelős államtitkár), remélhetőleg hasonlóan hatékonyan.

A kölcsönös megfeleltetés *a belső jog hatályos meghatározása* szerint közvetlen mezőgazdasági támogatások, illetve egyes vidékfejlesztési és borpiaci támogatások egységes feltételrendszerét jelenti, amely a Jogszabályba Foglalt Gazdálkodási Követelményekből (JFGK), illetve a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot (HMKÁ) előírásaiból áll.^[20]

A JFGK-követelményeket – mivel kimerítően felsorolt, közvetlen hatállyal bíró uniós jogi aktusok tartalmazzák^[21] – nem kell (ismételten) a belső jogba ültetni, egyes vonatkozó részletkérdéseket azonban a nemzeti jogalkotó rendez (ld. pl. az egyes jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmény esetében megállapított meg nem felelések értékelési szempontjait, 1. számú melléklet a 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelethez).

[17] 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtott agrár-környezetgazdálkodási támogatások igénybevételének részletes feltételeiről, 50. § (1) bek.

[18] Közösségi finanszírozású tapasztalatátadási program két tagállam között.

[19] Madarász, 2008, 40.

[20] 36/2009. (IV. 3.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Garancia Alapból, valamint az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból finanszírozott egyes támogatások igénybevételével kapcsolatos egységes eljárási szabályokról, 1. §, 9. pont.

[21] A 73/2009/EK tanácsi rendelet szerint a norma II. mellékletében felsorolt, jogszabályban foglalt gazdálkodási követelményeket a közösségi jogszabályok a köz-, állat- és növényegészségügy, a környezetvédelem és az állatjólét területén állapítják meg [5. cikk (1) bek.].

A legfrissebb JFGK-felsorolás, a Tanács 73/2009/EK rendeletének II. melléklete JFGK 1-ként ugyan még a régi madárvédelmi irányelv jogszabályhelyeit jelöli meg, ezt azonban az új vadon élő madarak védelméről szóló irányelv (az Európai Parlament és a Tanács 2009/147/EK (2009. november 30.) irányelve) váltja.^[22] A JFGK 5 az élőhely-védelmi direktívára utal.^[23] A két JFGK közös célja a biológiai sokféleség, a természetes élőhelyek, a vadon élő állatok és növények kedvező természetvédelmi helyzetének fenntartásában, valamint a fenntartható gazdálkodás feltételeinek biztosításában, azaz gyakorlatilag az agrár-természetvédelem Natura 2000 területeken történő megvalósításában áll.

A JFGK 2 illetve 4 az *agrár-környezetvédelmi vízvédalom* alapvető uniós jogszabályhelyeire utal, mindkettő a vízvédalom minőségi irányát képviseli, más-más szennyezőanyagra koncentrálva. A JFGK 2 a veszélyes anyagokat veszi célba, a felszín alatti vizek jó állapotának biztosítása és a már bekövetkezett szennyezés következményeinek kiküszöbölése, korlátozása érdekében, a JFGK 4 pedig a nitrát-szennyezés mezőgazdasági forrásaira összpontosít.^[24] Az utolsó, „numerikusan közrefogott” JFGK 3 vízvédelmi összefüggést is mutató *talajvédelmi* normát citál.^[25] Az említett jogi aktusokat a tagállamok általi végrehajtásnak megfelelően kell alkalmazni, tehát az egyébiránt régóta EU-konform, vonatkozó nemzeti jog is szerepet kap.

A HMKÁ-előírásokat az uniós tagállamok önálló jogszabályokban fektetik le, ellenőrzésüket pedig már 2004-től be kellett vezetni valamennyi frissen csatlakozott tagállamban is (ez nálunk szintén az MVH hatáskörében maradt). A vonatkozó nemzeti előírások meghatározását korábban a 4/2004. FVM rendelettel, majd az 50/2008. FVM rendelettel^[26] teljesítettük. Utóbbi norma 1. számú melléklete tartalmazza az Európai Mezőgazdasági Garancia Alapból (EMGA) finanszírozott egységes területalapú, illetve egyes EMVA-ból finanszírozott támogatások (pl. agrár-környezetgazdálkodási támogatás, Natura 2000 területekhez kötődő kompenzációs kifizetések) igénybevétele esetén kötelezően alkalmazandó HMKÁ-feltételrendszer előírásait. A 10 pontba szedett támogatási

[22] A hatályon kívül helyezett irányelvre történő valamennyi hivatkozást, így az itt megjelölt jogszabályhelyeket is [a Tanács 1979. április 2-i 79/409/EGK irányelve a vadon élő madarak védelméről | A 3. cikk (1) bekezdése, a 3. cikk (2) bekezdésének b) pontja, a 4. cikk (1), (2), (4) bekezdése, (5) bekezdésének a), b) és d) pontja] az új irányelvre történő hivatkozásként kell értelmezni a VII. mellékletében szereplő megfelelési táblázattal összhangban (18. cikk).

[23] A Tanács 1992. május 21-i 92/43/EGK irányelve a természetes élőhelyek, valamint a vadon élő állatok és növények védelméről | A 6. cikk és a 13. cikk (1) bekezdésének a) pontja.

[24] A Tanács 1979. december 17-i 80/68/EGK irányelve a felszín alatti vizek egyes veszélyes anyagok okozta szennyezés elleni védelméről (HL L 20., 1980.1.26., 43. p.) | 4. és 5. cikk |, illetve a Tanács 1991. december 12-i 91/676/EGK irányelve a vizek mezőgazdasági eredetű nitrátszennyezéssel szembeni védelméről (HL L 375., 1991.12.31., 1. p.) | 4. és 5. cikk |.

[25] A Tanács 1986. június 12-i 86/278/EGK irányelve a szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása során a környezet és különösen a talaj védelméről | 3. cikk |.

[26] 50/2008. (IV. 24.) FVM rendelet az egységes területalapú támogatások és egyes vidékfejlesztési támogatások igényléséhez teljesítendő Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot fenntartásához szükséges feltételrendszer, valamint az állatok állategységre való átváltási arányának meghatározásáról.

feltételek a talajerózió elleni védelemre vonatkozó követelményektől (1. pont) a természetes szukcesszió meghatározott visszatartásának feladatán (8.) keresztül a Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszerben rögzített tájképi elemek megőrzési kötelezettségéig (9.) széles palettát fognak át. Ezekkel a minimum-követelményekkel biztosítja Magyarország – figyelembe véve területeinek egyedi sajátosságait – valamennyi mezőgazdasági földterülete, különösen a termelésből kivont termőterületei *jó mezőgazdasági és környezeti állapotának* fenntartását.^[27]

II. A VEGYI ANYAGOK MEZŐGAZDASÁGI CÉLÚ FELHASZNÁLÁSÁRA VONATKOZÓ NORMARENDSZER

A környezeti elemeknek a „vegyszerforradalom” óta magas *mesterséges* anyagterhelést kell befogadniuk az agrár-környezethasználat során is. A hazai mezőgazdasági területek a megelőző évtizedek rendkívül intenzív anyagbevitelét követően a rendszerváltozás utáni évtizedben fellélegezhettek, mivel drasztikusan, az 1990-es évek végéig tartóan csökkent a műtrágya- és növényvédőszerfelhasználás,^[28] azóta pedig csak csekély mennyiségi növekedés tapasztalható. A kemikáliák használatának visszaesése egyrészt előnyös volt agrár-környezetvédelmi szempontból, másrészt mind a mezőgazdaságot, mind a környezet-, illetve természetvédelmet illetően káros hatásai is megmutatkoztak, mivel a parlagon hagyott területeken a gyomok és a kártevők zavartalanul elszaporodhattak. A növényvédelem eredetileg szinte kizárólag ez utóbbi problémával foglalkozott. Az 1961. évi 3. törvényerejű rendelettel kihirdetett, az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete keretében 1951. évi december hó 6. napján kötött Nemzetközi Növényvédelmi Egyezmény még csak a növények és növényi termékek betegségei és kártevői elleni védekezésre, különösképpen pedig e betegségek és kártevők országhatáron át történő behurcolásának és elterjedésének megelőzésére koncentrált, a mai jogalkotás azonban már hangsúlyosan reflektál a kemikáliák miatt felvetődő élelmiszerbiztonsági, környezet- és humánegészségügyi problémákra is. A káros hatások zöme – a víz transzmitter közreműködésén keresztül – közvetlenül érinti az élővilágot, de léteznek továbbgyűrűző, meglepő módon akár a klímát befolyásoló hatásmechanizmusok is. Például nitrogén-műtrágyák használata oxigénhiányos állapotot idéz elő, és arra készíti a talajt, hogy metán- és nitrogénoxid fölösleg termeljen, amely gázok a globális felmelegedés okozói között összesen 20 százaléknyi részesedéssel bírnak.^[29] Ez az összefüggés is rámutat a környe-

[27] A Tanács 73/2009/EK rendelete, 6. cikk.

[28] Míg 1990-ben is még 675 ezer tonna műtrágya-hatóanyagot jutattak ki, addig 1998-ban mindössze 328 ezer tonnát (kb. 50 százalékos csökkenés). (Pál, 2005, 194.)

[29] Gore, 1993, 162. Hozzá kell tenni, hogy az európai mezőgazdaság minden más ágazatnál többlet járult hozzá az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának visszafogásához, különösen a metán (CH₄) és a dinitrogén-oxid (N₂O) kibocsátásának csökkenésével. (a Tanács 74/2009/EK rendelete (2009. január 19.) az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtható vidékfejleszt-

zeti problémák összetettségére és a szabályozásban érvényesítendő rendszer-szemlélet szükségességére.

1. A szabályozás tárgyi köre

A magyar környezetvédelmi kerettörvény szerint a veszélyes anyagok károsító hatása elleni védelem kiterjed – többek között – minden olyan természetes, illetve mesterséges anyagra, amelyet a környezethasználó tevékenysége során felhasznál, előállít, vagy forgalmaz, és amely mérgező, ökotoxikus, mutagén, daganatkeltő, ingerlő hatású, illetőleg más anyaggal kölcsönhatásba kerülve ilyen hatást előidézhet.^[30] A szakterület magyar anyagjogszabálya, a kémiai biztonságról szóló 2000. évi XXV. törvény^[31] alkalmazása szempontjából veszélyesnek minősül az az anyag, illetve az a keverék, amely az osztályozás során a veszélyességi csoportok bármelyikébe besorolható. E csoportok közül környezet- és természetvédelmi szempontból a *környezetre veszélyes* kategóriába eső anyagok és keverékek bírnak leginkább jelentőséggel. Ezek a környezetbe jutva a környezet egy vagy több elemét azonnal, vagy – az élő szervezetekben és a táplálékláncban akkumulálódva (biomagnifikáció)^[32] – meghatározott idő elteltével károsítják, illetve a környezet állapotát, természetes ökológiai egyensúlyát, biodiverzitását megváltoztatják.^[33] A környezetben tartósan megmaradó (perzisztens) szennyező anyagok hosszú évtizedekig kifejthetik ilyen jellegű hatásait, ezért ezek környezetbe kerülését – figyelembe véve a Környezetről és Fejlődésről szóló Riói Nyilatkozat 15. elvében kifejezett elővigyázatossági megközelítést – különösen fontos megakadályozni.^[34]

tési támogatásról szóló 1698/2005/EK rendelet módosításáról, Preambulum (3) bek. és II. Melléklet).

[30] 1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól, 28. § (1) bek.

[31] A törvénnyel együttesen alkalmazandó [ld. 2. § (1) bek.] a szakterület uniós szabályozásának alapszabálya, a „REACH”, AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 2006. december 18-i 1907/2006/EK RENDELETE a vegyi anyagok regisztrálásáról, értékeléséről, engedélyezéséről és korlátozásáról (REACH), az Európai Vegyianyag-ügynökség létrehozásáról, az 1999/45/EK irányelv módosításáról, valamint a 793/93/EGK tanácsi rendelet, az 1488/94/EK bizottsági rendelet, a 76/769/EGK tanácsi irányelv, a 91/155/EGK, a 93/67/EGK, a 93/105/EK és a 2000/21/EK bizottsági irányelv hatályon kívül helyezéséről. Ugyancsak együttesen alkalmazandó a „CLP”, azaz AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 2008. december 16-i 1272/2008/EK RENDELETE az anyagok és keverékek osztályozásáról, címkézéséről és csomagolásáról, a 67/548/EGK és az 1999/45/EK irányelv módosításáról és hatályon kívül helyezéséről, valamint az 1907/2006/EK rendelet módosításáról. A magyar anyagjogszabály az uniós normák legfontosabb fogalom-meghatározásait is – utaló normával – magáévá teszi.

[32] A bioakkumuláció oka a szennyezőanyagok táplálékláncba kerülése, eredménye az ún. másodlagos mérgezés. Az akár több egymást követő akkumulációt is magába foglaló biomagnifikáció a szennyezőanyagnak a táplálékláncon keresztül végbemenő transzportját is jelenti.

[33] 2000. évi XXV. törvény, 3. § (1) bek. ca) pont.

[34] 2008. évi V. törvény a környezetben tartósan megmaradó szerves szennyező anyagokról szóló Stockholmi Egyezmény kihirdetéséről, 1. cikk.

A szakterület további agrár-környezetvédelmi szempontú szűkítését követően a *termésnövelő anyagok*^[35] és a *növényvédő szerek* maradnak a vizsgálati és szabályozási tárgyi kör célkeresztjében. Utóbbi készítmények legfontosabb alkotórésze a növényvédő szer hatóanyag, illetve azok kombinációi, felhasználásra kerülő formában. A magyar *növényvédő szer* elnevezés kicsit eufemisztikus, a nemzetközileg elterjedt elnevezése (pesticid, Pestizid) azonban jól kihallhatóan rámutat – az eredetileg vegyi hadviselésre kifejlesztett – hatóanyagok természetére, amelynek megfelelően a „védelmi” funkciójukat pusztítással látják el, „pestis” (járvány) módjára irtják ki (caedere – ölni) célba vett tárgyaikat^[36] és esetleg másit is. Ezért figyelmeztet Lorenz, hogy kemikáliák alkalmazása a mezőgazdaságban mindennapos merénylet önmagunk ellen.^[37] A növényvédő szer hatóanyagok nemcsak kémiai anyagok lehetnek, hanem mikroorganizmusok (beleértve a vírusokat) is, amelyek hatást fejtenek ki a károsító szervezetre, illetve magára a növényre, a növény részeire vagy a növényi termékre.^[38] Ezért is írja Miller, hogy a *peszticid* kifejezés valaha ugyan az agrár-kemikáliák szinonimája volt, ma már sok peszticid nem is vegyi anyag.^[39] Mellőzi például a vegyszerek felhasználását a „bioherbicid-megközelítés”, azaz a biológiai ágensek (pl. gombák, azaz mycoherbicidek) kémiai herbicidekhez hasonló alkalmazása.^[40] A növényvédő szerek gyűjtőkategóriába ezek is belesznek, mivel gyomnövények elpusztítására képesek, és értelemszerűen a *genus proximumba* (pesticid) is belesznek. Magyarországon ugyan közel nyolcszáz engedélyköteles növényvédő szer van forgalomban,^[41] ezek mégis a teljes környezetvédelmi szakterület szűknek nevezhető részegységét foglalják csupán el, az Unió –

[35] Termésnövelő anyag: a növények tápanyagellátását szolgáló vagy a talajok tápanyag-szolgáltató képességét, termőképességét befolyásoló (kivéve a víz, a szén-dioxid és az adalékanyag nélküli, kezeletlen istállótrágya), természetes eredetű vagy fizikai, kémiai, biológiai, illetve egyéb mesterséges úton előállított anyagok, valamint ezek kereskedelmi céllal összeállított kombinációja [Melléklet a 2008. évi XLVI. törvényhez, Fogalom-meghatározások, 64. pont]. A növényvédő szert tartalmazó termésnövelő anyagokra a növényvédő szerek engedélyezésére vonatkozó jogszabályokban foglaltakat is alkalmazni kell (36/2006. (V. 18.) FVM rendelet a termésnövelő anyagok engedélyezéséről, tárolásáról, forgalmazásáról és felhasználásáról, 3. § (3) bek.).

[36] E tárgyak jelentik a növényvédő szer megkülönböztető tényezőjét, *differentia specifica*, azaz a gombákat (fungicid), gyomokat (herbicid), rovarokat (insecticid), csigákat (molluszkicid), rágcsálókat (rodenticid), stb. A *pest* az angolban kártevőt jelent. Nem lenne meglepő, ha ez az elnevezés is etimológiai kapcsolatban állna a „pestissel”.

[37] Lorenz, 2002, 30.

[38] L. melléklet a 2008. évi XLVI. törvényhez, Fogalom-meghatározások, 50. ill. 51. pont.

[39] Miller, 2007, 687.

[40] Boyette – Hoagland – Lyn – Weaver, 2007, 93.

[41] A fejlett és a fejlődő országok engedélyezett szervélasztéka között óriási különbségek vannak. Míg a világszerte legszigorúbb skandináv (dán, finn, norvég, svéd) hatóságok – főleg karcinogenitási és ökológiai okok miatt – évente tucatnyi hatóanyagot tiltanak be, addig a fejlődő országok egy részében a – Magyarországon a hatvanas években betiltott, hírhedt – DDT is még mindig használatban van (pl. a trópusi kórokozók ellen vállalják a kockázatát). Az EU Bizottság is élen jár a veszélyes szerek csoportos betiltásában, ld. pl. a 2010/20/EU irányelvet (2010. március 9.) a hatóanyagok jegyzékéből a tolimfluanid törlése céljából a 91/414/EGK tanácsi irányelv módosításáról, valamint a tolimfluanidot tartalmazó növényvédő szerek engedélyének visszavonásáról.

százezres nagyságrendet elérő – vegyi anyag típusgazdagságához viszonyítva. A növényvédő szer kérdés ennek ellenére régóta a környezetvédelmi közgondolkodás egyik központi eleme. A szabályozás részben kiterjed a növényvédő szernek nem minősülő növényvédelmi hatású termékek, növényvédelmi célú eszközök és anyagok körére is. A növényvédő szer hatóanyagok közösségi engedélyezésével, valamint a növényvédő szerek, növényvédelmi hatású termékek, növényvédelmi célú eszközök és anyagok, makroszervezetek engedélyezésével kapcsolatos feladatokat a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központja látja el.^[42]

A tágabb értelemben vett agrár-környezetvédelmi tárgyi körhöz tartoznak az állatorvos által rendelt törzskönyvezett, valamint a hatályos Európai, illetve a Magyar Gyógyszerkönyvben szereplő, haszonállat-gyógyászatban használatos állatgyógyászati készítmények, állatgyógyászati termékek,^[43] gyógyhatású készítmények, ápolószerek, segédanyagok, amelyek szakszerűtlen felhasználásuk, környezetbe jutásuk esetén veszélyesek lehetnek az élővilágra, mivel biocid hatóanyagot tartalmazhatnak.^[44] Abból kifolyólag, hogy az agrár-környezetvédelem az élelmiszerlánc része, agrár-környezetvédelmi problémákat vetnek fel ezek a készítmények azért is, mivel az élelmiszerbiztonságot is veszélyeztethetik. Az élelmiszerláncról és hatósági felügyeletéről szóló 2008. évi XLVI. törvény ezért is tűzi célul az állatgyógyászati termékek biztonságos előállításának, kereskedelmének, felhasználásának biztosítását is, a növényvédelemmel kapcsolatos veszélyek megelőzése, illetve elhárítása mellett, az ember és az állat egészségét, a környezet és a természet védelmét szolgáló intézkedések elsőbbségének biztosításával, valamint a növényvédelemmel összefüggő biztonsági szabályok betartásával.^[45]

[42] Lásd a 15/2009. (III. 6.) FVM rendelettel módosított 89/2004. (V. 15.) FVM rendeletet a növényvédő szerek forgalomba hozatalának és felhasználásának engedélyezéséről, valamint a növényvédő szerek csomagolásáról, jelöléséről, tárolásáról és szállításáról, 1. § (1) bek., ill. 3. §.

[43] Állatgyógyászati készítmény (gyógyszer): bármely anyag vagy anyagok keveréke, amelyet állatok betegségeinek kezelésére vagy megelőzésére készítenek, továbbá bármely anyag vagy anyagok keveréke, amely farmakológiai, immunológiai vagy metabolikus hatások kiváltása révén az állatok valamely élettani funkciójának helyreállítása, javítása vagy módosítása, illetve orvosi diagnózis felállítása érdekében alkalmazható;

Állatgyógyászati termék: állatgyógyászati készítmény, állatgyógyászati készítmény hatóanyaga, állategészségügyi biocid termék, állatgyógyászatban használatos gyógyhatású készítmény, ápolószerek, segédanyag (Melléklet a 2008. évi XLVI. törvényhez, Fogalom-meghatározások, 3. és 4. pont).

[44] Biocid hatóanyag: anyag, mikroorganizmus, ideértve a vírusokat és gombákat is, amely a kártékony biológiai szervezetekre, vagy azokkal szemben általános vagy meghatározott hatást gyakorol (az állatgyógyászati termékekről szóló 128/2009. (X. 6.) FVM rendelet 4. § 56. pont, a meghatározást beiktatta a 33/2010. (IV. 7.) FVM rendelet, 2. §-a).

[45] 2008. évi XLVI. törvény, 1. § c) d) pontok.

2. Ökológiai kockázatok

A növényvédő szer felhasználása fokozott veszéllyel járó tevékenység.^[46] A veszélyeztetés sok komponensű bonyolult folyamatok eredménye, gyakran kiszámíthatatlan következményekkel. Ezért is mondja ki a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény (Tt.), hogy aki a természeti érték állagára, állapotára veszélyt jelentő tevékenységet folytat, illetve védett természeti területen, valamint európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területen veszélyes anyagot használ, *biztosíték* adására köteles, továbbá a tevékenységével okozható előre nem látható természeti károk felszámolása finanszírozásának biztosítása érdekében – külön jogszabályban meghatározott feltételek esetén – környezetvédelmi biztosítás kötésére kötelezhető [Tt. 73. § (1) bek.]. Ezek az „ex post facto” eszközök nem mindig alkalmasak a kockázatkezelésre a lezajlott folyamatok visszafordíthatatlansága esetén.

A toxikológusok a peszticidek veszélyességét leginkább egy-egy kitüntetett, gazdasági szempontból is jelentős faj szempontjából vizsgálják. Pozitív eredmény esetén jelölik a szernek például a halakra, vagy a méhekre gyakorolt toxikus hatását, a megelőzés elvének megfelelően (sajnálatos gyakorlati példaként 2008-ban Zala megyében tömeges méhpusztulás volt). Az élővilág-védelmi közérdeknek megfelelően méhekre kifejezetten veszélyes vagy kifejezetten kockázatos növényvédő szerrel tilos a gazdasági növények kezelése virágzási időszakban. A tilalom a virágzás idején kívül is érvényes, ha a táblát vagy annak környékét tömegesen virágzó mézélő növények borítják, vagy ha a gazdasági növényt a méhek egyéb okból látogatják. Vadakra veszélyes növényvédő szer használatakor a földhasználó, illetve a termelő felhívására az érintett területen vadgazdálkodásra jogosult köteles közreműködni a vadak riasztásában.^[47]

Az *ökoszisztéma egészére* vonatkozó kockázat még az ember eseténél is sokkal összetettebb, a hatások és kölcsönhatások gyakorlatilag csak becsülhetők. A vegyi anyagok *ökotoxikológiai* hatása ezért kevésbé ismert, az adatbázisok foghíjasak ezen adatok vonatkozásában, pedig jelentős károkat okozhatnak a biodiverzitásban.^[48]

A peszticidek használata különösen veszélyes lehet nagyon érzékeny területeken, mint például a 79/409/EGK és a 92/43/EGK irányelvek értelmében védett Natura 2000 területeken. A peszticidek használatát e területeken minimálisra kell csökkenteni, vagy be kell tiltani.^[49] A „biológiai sokféleség” prioritás művelet típusai között első helyen áll a műtrágya és a növényvédő szerek alkalmazásának mellőzése a nagy természeti értékű mezőgazdasági területeken (a Tanács 74/2009/EK rendelete II. Melléklet).

[46] 43/2010. (IV. 23.) FVM rendelet a növényvédelmi tevékenységről, 12. § (1) bek.

[47] 43/2010. (IV. 23.) FVM rendelet, 15. § (1) bek. illetve 13. §.

[48] Becslések szerint a peszticidek használata miatt évente 67 millió madár pusztul el az USA-ban. (Pál, 2005, 191.)

[49] Az Európai Parlament és a Tanács 2009/128/EK irányelve, Preambulum, (16) bek.

Nemzeti természetvédelmi jogunk szerint a talaj termékenységét befolyásoló vegyi anyagok természeti területen történő felhasználása csak indokolt esetben, talajvizsgálatok eredményeire alapozva, természetkímélő módon történhet. *Természeti területen* a természeti értékek és a biológiai sokféleség fenntartása érdekében egyes növényvédő szerek vagy a talaj termőképességét befolyásoló vegyi anyagok alkalmazásának – külön jogszabály szerinti – korlátozását vagy megtiltását a természetvédelmi hatóság kezdeményezheti.^[50] A szintetikus fertilizáló szerek és peszticidek elhagyása lehetővé teszi a területek értékes élőhelyé válását és fenntartását.

A növényvédőszer használata a visszacsatolás miatt is veszélyes. Utánuk értelemszerűen a legellenállóbb kártevők maradnak vissza, amelyek tovább erősödnek. Amikor ezek, az immár rezisztens kártevők felszaporodnak éttermi asztaltársaságuk megfogyatkozása miatt, akkor még veszélyesebb peszticidek egyre nagyobb dózissal bevetésére van szükség, „amelynek mi magunk is kárvalottjai vagyunk”,^[51] az egyre szaporodó peszticid-rezisztens károsító változatok egyedei viszont már a legkevésbé sem.

3. Élelmiszerbiztonsági kockázatok^[52]

A szermaradványok emberi vérben jól kimutatható „koktélja” felelőssé tehető számos emberi egészséget érintő következményért, az átmeneti emésztőszervi rendellenességektől a fatális megbetegedésekig. Az „ex ante” szabályozás szükségessége megköveteli, hogy a jogalkotó és jogalkalmazó a megelőzésre fektesse a hangsúlyt. A Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központ a növényvédő szer maradékokra vonatkozóan többéves nemzeti ellenőrzési programot dolgoz ki,^[53] és hajt(at) végre. Az élelmiszerbiztonság fenntartásához szükséges intézkedések megalapozása érdekében az élelmiszerlánc-felügyeleti szerv laboratóriumokat működtet, illetve kijelöli a hatósági ellenőrzések során vett minták vizsgálatait végző állami laboratóriumokat. Utóbbiak feladata a termésnövelő anyagok vizsgálata a hazai fogyasztásra vagy exportra szánt mezőgazdasági termékekben, a talaj- és a felszíni víz minták növényvédő szer maradék tartalmának monitoring-

[50] A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény, 17. § (5) és (6) bek.

[51] Gore, 1993, 71.

[52] A *kockázat* egy veszély következményeként jelentkező, egészségkárosító hatás és a hatás súlyosságának valószínűsége, a *veszély* pedig olyan – élelmiszerben vagy takarmányban található – biológiai, kémiai vagy fizikai hatóanyag, amely az egészségre károsan hathat (az Európai Parlament és a Tanács 178/2002/EK rendelete (2002. január 28.) az élelmiszerjog általános elveiről és követelményeiről, az Európai Élelmiszer-biztonsági Hatóság létrehozásáról és az élelmiszerbiztonságra vonatkozó eljárások megállapításáról, 3. cikk 9. és 14. pontok).

[53] 66/2010. (V. 12.) FVM rendelet a növényi és állati eredetű élelmiszerekben és takarmányokban, illetve azok felületén található megengedett növényvédőszer-maradékok határértékéről, valamint ezek hatósági ellenőrzéséről, 5. § (1) bek. Ez a rendelet a Bizottság 2009. szeptember 28-i, a növényi és állati eredetű élelmiszerekben, illetve azok felületén található növényvédőszer-maradékok határértékének való megfelelés biztosítására, valamint a fogyasztók növényvédőszer-maradékoknak való kitettsége értékelésére irányuló, a 2010., 2011. és 2012. évre vonatkozó, többéves összehangolt közösségi ellenőrzési programról szóló 901/2009/EK rendeletének való megfelelést szolgálja [14. § (5)].

vizsgálata, a növényvédő szerek és termésvnövelő anyagok minőségének hatósági vizsgálata, valamint a növényi termények, illetve a növényi alapú feldolgozott termékek növényvédő szer maradék tartalmának vizsgálata termőhelyen, tároló-, elárusító helyeken és a határállomásokon vett mintákból.^[54] Engedélyezési célú, biológiai hatékonysági vizsgálatot az erre illetékes hatóságon kívül csak a Helyes Kísérleti Gyakorlatra (Good Experimental Practice, GEP) vonatkozó minősítéssel (GEP-minősítés) rendelkező vizsgálóhely végezhet.^[55]

A peszticidek egyik legjelentősebb humán externális hatását talán az akut emberi mérgezések jelentik. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 1989-es jelentése alapján a növényvédő szerek használata miatt évente 1 millió mérgezés és 20 ezer haláleset következik be világviszonylatban.^[56] Ez utóbbi ugyan nem élelmiszerbiztonsági, hanem humán egészségügyi kérdés, a vegyi anyagokkal foglalkozó környezetvédelmi szakterület jelentős agrár-környezetvédelmi problémájaként mégis feltétlenül említést érdemel.

4. Az alacsony peszticid felhasználású növényvédelem

Ugyan *Carson* már 1962-ben (Néma tavasz) figyelmeztetett a növényvédő-szer-maradványok veszélyeire, ezt követően harminc év alatt tizenháromezer-szeresére növekedett a felhasznált mennyiség^[57] a Növényvédőszerekkel való Visszaélés Elleni Nemzeti Koalíció (USA) szerint. A növényvédőszer-használat egyik legkimerítőbb vizsgálata, amit a Cornell Egyetem végzett 1991-ben, kimutatta, hogy a vegyszerezés természetes alternatíváit (komplex védekezés, vetésforgó stb.) alkalmazó gazdák számos peszticid elhagyása mellett is ugyanakkora hozamokat tudtak elérni, és jelentősebb terményáremelésre sem kényszerültek.^[58] A peszticideket is alkalmazó mezőgazdasági tevékenységnek tehát hatékony, de környezetkímélő módszere az Amerikai Egyesült Államokban kombinált védekezési módszernek (IPM – integrated pest management) nevezett eljárás, amelynek alkalmazásakor a kis területű (elő)vetésekkel csalogatott kártevők legsérülékenyebb állapotának időszakában végzett vegyszerezés mellett mechanikai módszereket is bevetnek. Az IPM segítségével Massachusetts államban 43 százalékkal sikerült csökkenteni a felhasznált vegyszermennyiséget konstans terméshozam mellett.^[59] Az Európai Parlament és a Tanács a peszticidek fenntartható használatának elérését célzó közösségi fellépés kere-

[54] 2008. évi XLVI. törvény, 30. § (1) bek. b)-e) pontok.

[55] 89/2004. (V. 15.) FVM rendelet a növényvédő szerek forgalomba hozatalának és felhasználásának engedélyezéséről, valamint a növényvédő szerek csomagolásáról, jelöléséről, tárolásáról és szállításáról, 22. § (1) bek.

[56] A peszticidek használata miatt 2001-es adatok alapján évente 100–200 milliárd dollár externális költség keletkezik a világban. (Pál, 2005, 190.)

[57] Eközben a peszticidek széleskörű alkalmazása mellett is a potenciális termés 37%-át pusztítják el a károsító szervezetek az USA-ban. Becslések szerint elhagyásuk esetén átlagosan 10%-os (további) terméskieséssel kellene csak számolni. (Pál, 2005, 189–190.)

[58] Gore, 1993, 161.

[59] Kriska, 2003, 155.

teinek meghatározásáról szóló 2009/128/EK direktívája (2009. október 21.) alapján a tagállamokban az üdvözlendő lépéstartás jegyében a tagállamoknak támogatniuk kell az *alacsony peszticid-felhasználású növényvédelmet*,^[60] különösen az integrált növényvédelmet. Az Európai Parlament és a Tanács a növényvédő szerek forgalomba hozataláról valamint a 79/117/EGK és a 91/414/EGK tanácsi irányelvek hatályon kívül helyezéséről szóló 1107/2009/EK rendelete (2009. október 21.), valamint a fent említett irányelv alapján az integrált növényvédelem elveinek végrehajtása pedig minden tagállamra kötelező.^[61] Fokozatosan be kell vezetni az integrált növényvédelem alkalmazását, először a – kötelező növényvédelmi képzési rendszerben részt vevő – hivatásos felhasználóknál.^[62] Az *integrált növényvédelem* a hazai meghatározás szerint biológiai, biotechnológiai, kémiai, természetesi vagy növénynevelési intézkedések ésszerű alkalmazását jelenti, amelyek során a kémiai növényvédő szerek használata arra a szorosan vett legalacsonyabb értékre korlátozódik, amely a károsító populációnak egy gazdaságilag elfogadhatatlan kárt vagy veszteséget okozó szint alatt való tartásához szükséges.^[63] Az uniós definíció alapján az integrált növényvédelem az egészséges növény olyan fejlődésére helyezi a hangsúlyt, hogy a lehető legkisebb mértékű legyen a *mezőgazdasági-ökológiai rendszerek megzavarása*.^[64] Az integrált növényvédelem kompromisszumos megoldása elfogadja, hogy a vegyi anyagok mezőgazdasági felhasználása a jelenlegi technológiai szinten szükségszerű, az egyre magasabb mennyiségi követelményeket támaztató élelmezésbiztonság szinten tartása érdekében.

5. Az agrár-környezetgazdálkodást támogató szabályozás megoldásai

Az alacsony peszticid felhasználású növényvédelem kategóriájába értelemszerűen besorolható az ökológiai termelés is, amely már az agrár-környezetvédelem 1992. évi uniós intézkedéscsomagjának is része volt. Az organikus termelés mellett a tagállamok a növényvédő szerek, illetve műtrágyák használatának jelentős csökkentését is választhatták az agrár-környezetvédelmi „menülistáról” (Aid scheme).^[65]

[60] Az alacsony peszticid felhasználású növényvédelem magában foglalja az integrált növényvédelmet, valamint az ökológiai termelésről és az ökológiai termékek címkézéséről szóló, 2007. június 28-i 834/2007/EK tanácsi rendelet szerinti ökológiai termelést [Az Európai Parlament és a Tanács 2009/128/EK irányelve, 14. cikk (1) bek.]. A tagállamok kötelesek a növényvédő szerek használatának csökkentésére ütemterveket (nemzeti cselekvési tervek) és célokat is meghatározni.

[61] Az Európai Parlament és a Tanács 2009/128/EK irányelve, Preambulum (19) bek.

[62] Hivatásos felhasználó: valamennyi olyan személy, aki hivatásos tevékenysége során peszticideket használ, beleértve a kezelőket, technikusokat, munkaadókat és önálló vállalkozókat a mezőgazdasági és az egyéb ágazatokban egyaránt (Az Európai Parlament és a Tanács 2009/128/EK irányelve (2009. október 21.), 3. cikk, 1. pont).

[63] Melléklet a 2008. évi XLVI. törvényhez, Fogalom meghatározások, 34. pont.

[64] Az Európai Parlament és a Tanács 2009/128/EK irányelve, 3. cikk, 6. pont.

[65] COUNCIL REGULATION (EEC) No 2078/92 of 30 June 1992 on agricultural production methods compatible with the requirements of the protection of the environment and the maintenance of the countryside, Article 2.

Az agrár-környezetgazdálkodás diverzifikált termelési rendszerei, technológiája, és a monokultúras termesztés ellentétét képező, kisparcellás földhasználat ideálja önmagában is kedvezőtlen a károsítók elszaporodása szempontjából. Nem jelent tehát különösebb problémát, hogy az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtott agrár-környezetgazdálkodási támogatások igénybevételének részletes feltételeiről szóló 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet alapján a növényvédő szer használat egyes célprogramok esetén korlátozásokhoz kötött (így pl. az integrált szántóföldi növénytermesztési célprogramban, vagy a szántóföldi agrár-környezetgazdálkodási célprogram csoporton belül a természetvédelmi zónális célprogramok között a szántóföldi növénytermesztés tűzok élőhely-fejlesztési előírásokkal célprogramban résztvevők számára).^[66] Az ökológiai gazdálkodás célprogramban pedig csak a 834/2007/EK rendelet és 889/2008/EK rendeletben meghatározott anyagok használhatók. Előbbi esetben természetvédelmi, utóbbiban élelmiszerbiztonsági, élelmiszerminőség-biztosítási érdeket szolgál a peszticid felhasználási korlátozás. Az előírások betartásának igazolásához az agrár-környezetgazdálkodási támogatásban részesülő gazdálkodóknak a Gazdálkodási naplóban naponta kell vezetni a növényvédelmi kezelésekről készült nyilvántartást, vagyis a permetezési naplót.

A tápanyag-gazdálkodási, valamint a növényvédő szer használatra vonatkozó jogszabályi előírások – amellettt hogy maradéktalanul részét képezik a tágabb értelemben vett agrár-környezetvédelemnek – jelentős hányada a kölcsönös megfeleltetésnek is alkotóeleme. Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtott agrár-környezetgazdálkodási támogatások igénybevételének részletes feltételeiről szóló 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet 16. és 17. számú mellékleteiben meghatározott tápanyag-gazdálkodási, illetve növényvédelmi minimum követelményeknek való meg nem felelés esetén az 1975/2006/EK rendelet 23. cikkében, valamint a külön jogszabályban foglaltakat kell alkalmazni.^[67] A hulladékgazdálkodás környezetvédelmi szakterületével metszetet alkotó szabály szerint 2011. január 1-jétől növényvédelmi minimum követelményként figyelembe veendő előírás, hogy gondoskodni kell a növényvédelmi tevékenység során kiürült csomagoló burkolatok, göngyölegek szakszerű összegyűjtéséről, kezeléséről és megsemmisítéséről (pl. növényvédő szer csomagolóeszköz más célra még tisztított állapotban sem használható).

III. A VÍZVÉDELMI SZABÁLYOZÁS ÁLTAL TÁMASZTOTT GONDOSSÁGI KÖVETELMÉNYEK

A római jogból ismert „bonus et diligens pater familias”-szal rokonítható pozícióban álló „gazdával” szemben támasztott agrár-környezetvédelmi zsinórmérték a „gazdasághoz” tartozó létfontosságú vízkészletek kíméletes hasznosítását is megköveteli.

[66] Az ÚMVP Irányító Hatóságának 54/2009. (VIII. 18.) közleménye az agrár-környezetgazdálkodási támogatás során nem alkalmazható növényvédőszer-hatóanyagok, valamint az azokat tartalmazó növényvédő szerek köréről.

[67] 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet, 50. § (2) bek.

A mennyiségi vízvédelem kiemelt címzettje az agrárium, hiszen még a leginkább iparosodott Egyesült Államokban is több vizet használ fel az agrárszektor, mint az ipar valamennyi ága összesen. A mezőgazdaság a világ vízfelhasználásának 70 százalékáért felelős, jelentős területi eltéréseket mutatva. Ennek messze legnagyobb hányadát az öntözés teszi ki.^[68] Magyarországon viszonylag kis területre, 200 ezer hektárra adtak ki öntözési engedélyt, de ennek még a felén sem használják ki a lehetőséget (ld. klímaváltozási következmények enyhítését szolgáló eszközök),^[69] így a védelmi igénynek inkább az öntözés szakszerűségének követelményeire, mint a felhasznált víz abszolút mennyiségére indokolt koncentrálnia.

A *minőségi* védelem tárgya, a vizek *minőségi állapota* az az állapot, ami a természetes adottságok, valamint a terhelések és igénybevételek hatására alakul ki, és ami fizikai (beleértve a hőmérsékletet is), kémiai és biológiai vizsgálatok eredményeivel jellemezhető.^[70] A vízminőségi paramétereket a jog két fő csoportba gyűjti: kémiai illetve ökológiai^[71] állapotjellemzők.

A fentiekből is látszik, hogy a vízvédelem metszetet alkot a *veszélyes vegyi anyagok szakterületével*, hiszen – nem utolsósorban – utóbbiaktól is védeni szükséges a felszíni és felszín alatti víztesteket.^[72] Az agrárszektorban használt

[68] Kemmer, 1988, 914.

[69] Biztató jel, hogy az évezred első évtizedének végén rendkívül népszerűnek bizonyult az a célterület, amely az öntözés mezőgazdasági üzemi és közösségi létesítményeinek fejlesztését segíti. Ennek keretében támogatás nyerhető üzemen belüli, építéssel együtt járó fejlesztésekre, illetve közösségi öntözési fejlesztésekre.

[70] 219/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet a felszín alatti vizek védelméről, 3. § 11. pont. A jogalkotó felszín alatti vízre alkotott meghatározása valamennyi víztestre vonatkozatható.

[71] Az ökológiai állapot fogalmának a felszíni víztestek esetében van jelentősége. A vizek védelmével kapcsolatban egyes kormányrendeletek módosításáról szóló 230/2010. (VIII. 18.) Korm. rendelet 3. § (2) bekezdése a felszíni vizek minősége védelmének szabályairól szóló 220/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet 3. §-át a következő (46.) ponttal egészítette ki. Eszerint *jó ökológiai állapot* a felszíni víztestre meghatározott környezeti célkitűzések elérésének lehetőségét biztosító ökológiai állapot, amely azzal jellemezhető, hogy a biológiai minőségi elemek, az ökológiát támogató fizikai-kémiai elemek és a vízgyűjtő-gazdálkodási tervről szóló miniszteri rendeletben meghatározott, egyéb specifikus szennyező anyagok koncentrációja nem haladja meg a vízminőségi határértékek által meghatározott koncentráció szintjét. A víz keretirányelv 2. cikkének 22. pontja szerint a „*jó ökológiai állapot*” egy felszíni víztest állapota az V. mellékletnek megfelelő osztályozás szerint. Az uniós jogalkotó az ökológiai állapot-osztályozás normatív fogalom-meghatározásainak precíz részletezésére tekintettel ugyancsak (mellékletre) utaló szabállyal definiál. Hasonlóan tesz „*a felszíni víz jó kémiai állapota*” esetében (24. pont) a IX. Mellékletben és a 16. cikk (7) bekezdésében meghatározott környezetminőségi követelményekre, és más vonatkozó közösségi joganyagban, közösségi szinten megállapított környezetminőségi követelményekre utal. „*A felszín alatti víz jó kémiai állapotának*” meghatározásakor (25. pont) az V. melléklet 2.3.2. táblázatban megállapított minden feltételnek való konjunktív megfelelést követeli meg. A hazai „*végrehajtó*” norma szerint a *felszíni víz jó kémiai állapota* az a felszíni víztestre meghatározott környezeti célkitűzések elérésének lehetőségét biztosító kémiai állapot, amely azzal jellemezhető, hogy a felszíni vízben található szennyező anyagok koncentrációja nem haladja meg a környezetminőségi határértékek által meghatározott koncentráció szintjét [a felszíni vizek minősége védelmének szabályairól szóló 220/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet 3. § 4. pont].

[72] A szoros kapcsolat a vegyi forradalmat megelőző idők óta fennáll, már a *vízjogról szóló 1885. évi XXIII. törvénycikk* is kimondta, hogy „a vizeknek ártalmas anyagokkal való megfertőztetése tilos” (24. §).

biocid anyagok, peszticidek és fertilizáló szerek környezetveszélyeztető, illetve -károsító hatásainak kivédését célzó intézkedések csoportja agrár-környezetvédelmi kulcsterületnek számít. Utóbbi készítmények (mű-, illetve hasonlóképpen a szerves trágyák) használata éppen az agrár-környezetvédelmi jog vízvédelmi rezsimjének kitüntetett célpontját jelenti, mivel a vonatkozó készítmények metabolitjai az élő (emberi) szervezetben nitríté alakulva különösen veszélyesek (akár életveszélyesek) lehetnek.^[73] A potenciális következményekre tekintettel a *mértékrendelkezésekkel*^[74] *végrehajtható megelőzés* a környezetjog – vegyi anyagok használatából adódó probléma kezelésére is – alkalmas eszköze.

A környezetjog behatolt az uniós vízjog gerincét adó víz keretdirektívába is, annak preventív és ököcentrikus beállítottságát biztosítva. A norma fontos „újítása” a vízgyűjtő^[75] területi szemléletmód, amely – alaposan megelőzve a víz keretdirektívát – hazánkban a Kárpát-medence jellegéből adódóan már a XVII. században kialakult.^[76] A látásmód gyakorlati érvényesítésének legfontosabb dokumentuma, a vízgyűjtő-gazdálkodási terv tartalmazza a vízszennyező anyagok kibocsátásának csökkentése és megelőzése érdekében a szennyvíz bevezetéseknel a kibocsátási határértékeken, valamint elérhető legjobb technikán (BAT), nem pontszerű (diffúz) szennyező források esetén a lehetséges legjobb környezeti gyakorlalon alapuló intézkedéseket.^[77]

[73] A nitrátot és az ammóniumból biológiai folyamat (nitrifikáció) útján képződő nitrítet határérték feletti koncentrációban tartalmazó ivóvíz – de esetenként egyéb élelmiszerek (itt hangsúlyozandó, hogy mivel a víz is *élelmiszernek* minősül, a nitrát-probléma egyben *élelmiszerbiztonsági* kérdés akkor is, ha „csak” a víz nitrát-tartalmáról van szó), pl. zöldségek – leginkább az áldott állapotban lévők és a csecsemők egészségét veszélyezteti. A nitrátot a bélrendszerben élő egyes baktériumok még mérgezőbb nitríté alakítják, amely a bélből felszívódva a vér hemoglobinjának oxigénszállító képességét csökkentve idézi elő a gyakran életveszélyes, sőt halálos kimenetelű „kék-kórt” (methemoglobinémia, „blue baby” szindróma). A magyar ivóvíz szabvány szerint korábban 40, jelenleg 50 mg/l nitrát koncentráció az egészségügyi határérték, míg a nitríté 0,5 mg/liter. A csatlakozási szerződés a nitrát vonatkozásában nem biztosított átmeneti határértéket, míg a nitrít tekintetében ezt 1,0 mg/literben állapította meg.

[74] Ld. példaként: a felszín alatti vizek védelméről szóló 219/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet szerinti, a tevékenységek engedélyezésére, a kivizsgálásra és a kármentesítésre irányuló eljárás során a földtani közeg és a felszín alatti víz szennyezéssel szembeni védelméhez szükséges határértékekről és a szennyezések méréséről szóló 6/2009. (IV. 14.) KvVM-EüM-FVM együttes rendelet 3. mellékletében megadott (B) szennyezettségi határértékeket kell alkalmazni (6/2009. (IV. 14.) KvVM-EüM-FVM együttes rendelet, 1. § (1) bek.)

A felszíni vizek minősége védelmének szabályairól szóló 220/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet 3. § 9. pontja (a vizek védelmével kapcsolatos egyes kormányrendeletek módosításáról szóló 230/2010. (VIII. 18.) Korm. rendelet hatálybalépését követően) a következőképpen definiálja a *környezetminőségi határértéket*: elsőségi anyagok és egyéb veszélyes anyagok, anyagcsoportok olyan mértékű, még megengedett koncentrációja felszíni vízben vagy biótában, amelynek meghaladása a felszíni víz jó kémiai állapotának nem megfelelését okozza.

[75] Vízgyűjtő: egy olyan földterületet jelent, amelyről minden felszíni lefolyás a vízfolyások, folyók, és esetleg tavak sorozatán át a tengerbe folyik egyetlen folyótorkolaton vagy folyódeltán keresztül [víz keretirányelv 2. cikk, 13. pont]. Tartalmilag ugyanígy definiál a hazai szabályozás is (221/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet a vízgyűjtő-gazdálkodás egyes szabályairól, 2. § a) pont).

[76] Bulla, 2004, 7.

[77] 221/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet a vízgyűjtő-gazdálkodás egyes szabályairól, 3. § (6) bek. a) pont.

Az uniós vízjogi direktívák három alapmodellbe sorolhatók. Léteznek kibocsátási standardokat tartalmazó direktívák, amelyeket a veszélyes anyagok jelenlétének csökkentését szolgálják, valamint vízminőségi követelményeket meghatározó, illetve bizonyos szennyező tevékenységeket, folyamatokat reguláló normák.^[78] Utóbbiak közé tartozik a 91/676/EGK tanácsi irányelv a vizek mezőgazdasági eredetű nitrát szennyezéssel szembeni védelméről (nitrát-irányelv, ld. alább). Az agrár-környezetvédelmi vízvédelem kitüntetett tárgya hazánkban is a nitrátosodás – emberi tevékenységnek betudható és többnyire eredményesen kézben tarthatónak bizonyuló – folyamata, amelyet a települések csatornázatlansága (legidőtállóbb derogációnk oka), másrészt a mezőgazdaság szerves illetve műtrágya használata, valamint a nem megfelelő állattenyésztési gyakorlat okoz.

1. A vizek mezőgazdasági eredetű nitrát-szennyezéssel szembeni védelme

A vizek nitrátosodásának – éppúgy mint a tápanyagforgalmi problémák zömének – az állattartás és a növénytermesztés közötti évezredes szálak elszakadása a legfőbb oka. A növénytermesztők átálltak a műtrágyák használatára, mivel azzal könnyebb bánni, aminek következtében a sertéstelepeken felgyűlő hígtrágya „hulladékká” minősült át, ugyanakkor tározóik a környezetvédelmi követelményeket is kielégítő műszaki védelemmel nincsenek ellátva. A hígtrágya tavak tározóit és a szakszerűtlen kijuttatás miatt szennyezett területeket szükséges rekultiválni, illetve adott esetben revitalizálni. Járulékos agrár-környezetvédelmi problémaként jelentkezik az a – multimédia megközelítés szükségességét aláhúzó – hatásfolyamat, miszerint e tavakban olyan anaerob mikrobiológiai folyamatok játszódnak le, amelyeknek légszennyező üvegházhatást okozó ammónia, illetve metán a kísérőterméke.

A mezőgazdálkodással kapcsolatos nitrogénterhelést nem lehet teljes mértékben kiküszöbölni, de jelentősen csökkenteni lehet a gazdálkodási rendszerek nitrogéngazdálkodási hatékonyságának megnövelésével. A bevitt, vagy a feleslegben fennmaradó nitrogén mennyiségére kivetett adó *Podmaniczky* szerint a nitrogén-gazdálkodás hatékonyság-növelésének ideális eszköze, de a nitrogén ellenőrzésében használatos eszközrendszer lehetséges elemeként említi a megvásárolható engedélyek rendszerét, illetve a megfelelő támogatási rendszert is.^[79] A mezőgazdálkodás nitrogén-ellenőrzésének gazdasági eszközeit (NITROTAX) az uniós megoldási törekvések képviselői is jó eszköznek tekintik, mégis inkább a közvetlen szabályozás módszere tört először utat.

Az 1992. évi agrár-környezetvédelmi jogalkotási hullám előfutáraként született meg – az egyes környezeti médiumok védelmére hivatott integrációs jogszabályok közül mezőgazdasági szempontú jelentősége miatt kiemelendő – nitrát-irányelv. Az uniós jogi aktus „több felvonásos” és az Unióban az első négyéves

[78] Bell - McGillivray, 2006, 712.

[79] Podmaniczky, 1997, 71. és 73.

akcióprogram keretében előírná szigorúbb követelményt támastó^[80] átülte-
tése, illetve hatékony alkalmazása összefonódik az ún. „helyes mezőgazdasági
gyakorlat” szabályrendszerével. A „helyes^[81] mezőgazdasági gyakorlat” (*Good
Agricultural Practice, GAP*) normatív meghatározása szerint a vizek nitrát szeny-
nyezésének megelőzése, csökkentése érdekében a mezőgazdasági tevékenység
folytatására vonatkozó előírások összessége, amelyek kiterjednek különösen az
állattartó telepek trágyatárolására és a trágya mezőgazdasági felhasználására,
valamint egyéb agrotechnikai műveletek vízvédelmi szabályaira.^[82]

Első, ma már teljes egészében hatálytalan hazai nitrát-rendeletünk (49/2001.
(IV. 3.) Korm. rendelet a vizek mezőgazdasági eredetű nitrátszennyezéssel
szembeni védelméről) a nitrát-irányelvnek megfelelően előírta a nitrát szennye-
zés szempontjából érzékeny területek (ún. nitrátérzékeny területek) kijelölését.
A munka során azt mérték fel, hogy a felszín alatti vizek tartalmaznak-e vagy
tartalmazhatnának-e nitrátokat 50 mg/l-nél nagyobb koncentrációban, illetve
a természetes édesvízű tavak, egyéb édesvízkészletek, torkolatok és part menti
vizek eutrofizálódtak-e (nitrát-irányelv, I. Melléklet A) 2. és 3. pontok). A krité-
riumok alá eső víztestek fölött elhelyezkedő területek az ország megközelítőleg
felét lefedik. A magyar megoldás – a brithez hasonlóan – mellőzi azt az egy-
szerűsítő lépést, amelyet egyes tagállamok (pl. Dánia, Hollandia) választottak,
miszerint országuk teljes területét nitrátérzékeny területté nyilvánították.^[83]
A kijelöléseket legalább négyévente felül kell vizsgálni, mivel a veszélynek való
kitettség változhat (a módosításoknak alapot adó ellenőrzést 2008-ban kellett
elvégezni, azt követően négyévente, egy éven keresztül tartó mérésorozattal).

A 49/2001. (IV. 3.) Korm. rendelet 2005. december 31-ig adott határidőt a
trágyatavak műszaki védelemmel való ellátására a szabályozás egyik címzett-
csoportja, a nitrát érzékeny területen elhelyezkedő állattartó telepek üzemel-
tetői számára. Az egységes környezethasználati engedélyezési eljárásról szóló
193/2001 (IV. 3.) Korm. rendelet alapján időközben a nagy állattartó telepeket
környezetvédelmi felülvizsgálat elkészítésére is kötelezték. A megfelelő táro-
zók megépítésének költségvonzatai (egy üzem esetében ez termőföldre kijuttató
technikával legalább 100 millió forint) miatt az állattenyésztők nem tudták tar-
tani a határidőt. Az ez okból (is) megalkotott, hasonló című új nitrát-rendelet

[80] Az uniós irányelv szerint az első négyéves program esetében a tagállamok engedélyezhettek
210 kg N hatóanyag-tartalomig terjedő trágyamennyiség kijuttatását hektáronként éves viszonylat-
ban, a hazai norma viszont a szigorúbb utat választva és eltérést nem engedve 170 kilogrammos
nitrogénmennyiség-plafont írt elő.

[81] Az újabb, 2006-os „nitrát-rendeletünk” kihirdetésével egyidejűleg a régebbi, 49/2001. (IV. 3.)
Korm. rendelet 1. számú mellékletének címében a „jó mezőgazdasági gyakorlat” szövegrész helyé-
be „helyes mezőgazdasági gyakorlat” szövegrész lépett, Ld. 27/2006. (II. 7.) Korm. rendelet a vizek
mezőgazdasági eredetű nitrát szennyezéssel szembeni védelméről 14. § (2) bek.

[82] A vizek mezőgazdasági eredetű nitrát szennyezéssel szembeni védelméről szóló 27/2006.
(II. 7.) Korm. rendelet 3. § e) pont, beillesztette a 81/2007. (IV. 25.) Korm. rendelet a vizek mező-
gazdasági eredetű nitrát szennyezéssel szembeni védelméről szóló 27/2006. (II. 7.) Korm. rendelet
módosításáról, 1. §.

[83] Hughes - Jewell - Lowther - Parpwort - Prez, 2002, 689.

(27/2006 (II. 7.) Korm. rendelet) a korábbi helyébe lépett úgy, hogy átmenetileg hatályban maradtak a korábbi rendelet adatszolgáltatással kapcsolatos előírásai (9. §, illetve 3. melléklet), valamint a helyes mezőgazdasági gyakorlatra vonatkozó szabályok. A 2006. évi szabályozás – függetlenül az adott terület nitrát érzékenységtől – minden telepnek haladékat adott a trágyatároló, feldolgozó műtárgyainak kialakítására, a hígtrágya tavak megépítésére.^[84] Az új norma ugyancsak a *nitrát szennyezéssel szemben érzékeny vizek* (27/2006 (II. 7.) Korm. rendelet, 3. § h) pont) elhelyezkedése alapján rendeli pontosítani a nitrát érzékeny területek listáját.^[85] A nitrát irányelvnek megfelelően fenntartja az országosan egységes, összehangolt *cselekvési program* elkészítésének kötelezettségét, amely tartalmazza a helyes mezőgazdasági gyakorlat kötelező elemeit. A cselekvési program négyéves szakaszokra tagolódik.^[86] Készítése és értékelése során figyelembe kell venni a környezeti feltételeket, a hozzáférhető tudományos és műszaki adatokat, főként a mezőgazdasági és egyéb eredetű nitrogénterhelés vonatkozásában, valamint az intézkedések hatékonyságát és költségeit (7. § (1) bek.). A *Helyes Mezőgazdasági Gyakorlat kötelező előírásai* között megmaradt az a Magyarország által korábban, önként vállalt szigorú talajterhelési korlátozás, miszerint évente mezőgazdasági területre szerves trágyával kijuttatott nitrogén hatóanyag mennyisége nem haladhatja meg a 170 kg/ha értéket (59/2008. FVM rendelet 4. § (1) bek.). A kötelező előírások a gyakorlati tapasztalatok szerint a lehetséges tápanyag-utánpótlásból eredő problémák széles körének kivédését szolgálják. Ezek között kiemelt a vízerózió következményeit megelőző előírások csoportja (pl. főszabály szerint műtrágya 12 százalékánál meredekebb lejtésű terület talajára csak haladéktalan bedolgozás mellett juttatható ki, 17 százalék felett pedig semmiképpen sem).

A nitrát-irányelv a rendszeres monitoring mellett *nyilvántartási és adatszolgáltatási* kötelezettségeket is előír a tagállamok számára. A nemzeti jelentés – mivel a kérdéses tápanyag-utánpótlási tevékenység alanyi szempontból is „diffúz” – az egyes gazdák által a gazdálkodási évet követő december 31-ig a mezőgazdasági tevékenység helye szerint illetékes talajvédelmi hatóságnak szolgáltatott adatokon alapul.

[84] Először 2007. október 31-ig, majd a cselekvési programban meghatározott helyes mezőgazdasági gyakorlatra vonatkozó követelmények végrehajtásának határideje az egységes környezethasználati engedélyhez kötött tevékenységek esetében a külön jogszabályban előírt határidő, egyéb esetekben 2011. december 31. [16. § (1) bek.] lett.

[85] A listát jelenleg a nitrátérzékeny területeknek a MePAR szerinti blokkok szintjén történő közzétételéről szóló 43/2007. (VI. 1.) FVM rendelet melléklete tartalmazza.

[86] A cselekvési program részletes szabályait, valamint az adatszolgáltatás és nyilvántartás rendjét az 59/2008. (IV. 29.) FVM rendelet állapítja meg.

2. A vizes élőhelyek védelme

A víz természetvédelmi jelentősége kétszintű. Nem csak a bióta^[87] egyedeinek életfeltétele, hanem ennek a kitüntetett abiotikus tényezőnek a hangsúlyos jelenlététől leginkább függő vizes élőhelyek fennmaradása szempontjából is felbecsülhetetlen. Az élővilág nagy részét kizárólag a felszíni vizek érdeklik, azonban megemlítendő, hogy a felszín alatti vizek jelentősége is nagy a természetes növényzet és a mezőgazdaság szempontjából: a megfelelő mélységben elhelyezkedő talajvíz szükséges a növények optimális vízellátásához. Több olyan, természetvédelmi szempontból kiemelt terület van hazánkban, ahol az alulról felszivárgó nedvesség biztosítja a különleges élővilág életfeltételeit. A természetes állapotú, foglalatlan vagy foglalt források szintén különleges természeti értékeink.^[88]

Az elmúlt évszázadban a világ vizes élőhelyeinek fele megsemmisült az emberi beavatkozásoknak köszönhetően. Európa vizes élőhelyeinek 60 százaléka tűnt el a mezőgazdasági fejlesztések eredményeképpen.^[89] A területi zsugorodás veszélye mellett az eutrofizáció és a kompozicionális sokféleség változása is végzetes hatású lehet. Az ökológiai kiegyenlítő felületek védelme mellett ugyanakkor egyes emberi beavatkozások gazdagították az állat- és a növényvilág életterét új vízrendszerek,^[90] nedves biotópok, erdőterületek, nemzeti parkok létrehozásával.

A vizes élőhelyek megóvásával foglalkozó legátfogóbb nemzetközi dokumentum a Ramsari egyezmény,^[91] amely a nemzetközi jelentőségű vizes biotópok (ún. ramsari területek) konzerválását szolgáló jogalkotást ösztönzi. A magyarországi, vonatkozó jogalkotás büszkeségre adhat okot, leszámítva, hogy a kijelölendő területek megfelelő időben történő kihirdetését, illetve a határon átnyúló területeken a nemzetközi felterjesztést az ingatlan-nyilvántartási nehézségek több ízben lassították. A Ramsari egyezmény végrehajtása során gondoskodni kell a nemzetközi jelentőségű vizes élőhelyek ökológiai jellegének folyamatos nyomon követéséről, dokumentálásáról, az országban található összes vizes élőhely fenntartható használatáról.^[92] Ramsari területeink mellett a (csupán) hazai jelentőséggel bíró, kisebb méretű, de nagyságrendekkel nagyobb számú vizes

[87] Bióta: adott élőhelyen található élőlények összessége (A felszíni vizek minősége védelmének szabályairól szóló 220/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet, 3. § 47. pont, beillesztette a 230/2010. (VIII. 18.) Korm. rendelet a vizek védelmével kapcsolatos egyes kormányrendeletek módosításáról).

[88] Liebe, 2006, 3.

[89] Fraser – Keddy, 2005, 448.

[90] Ausztriában kiváló példaként említhető a Bécs melletti „Marchfeld Kanal” csatornarendszer, ahol a mezőgazdasági vízigények kielégítését a tervezés és megvalósítás során összekapcsolták az üdülés és a helyi lakosok igényeivel.

[91] Ld. a nemzetközi jelentőségű vadvizekről, különösen mint a vízmadarak tartózkodási helyéről szóló, Ramsarban, 1971. február 2-án elfogadott Egyezményt és annak 1982. december 3-án és 1987. május 28.-június 3. között elfogadott módosításait egységes szerkezetben történő kihirdetéséről szóló 1993. évi XLII. törvényt.

[92] 132/2003. (XII. 11.) OGY határozat a 2003-2008. közötti időszakra szóló Nemzeti Környezetvédelmi Programról, Melléklet.

élelhely védelmében az agrár-környezetvédelmi rezsim jeleskedik. Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtott agrár-környezetgazdálkodási támogatások igénybevételének részletes feltételeiről szóló 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet, 4. címe tartalmazza a vizes élelhelyekhez kapcsolódó agrár-környezetgazdálkodási célprogram^[93] csoportot. A *nádgazdálkodási célprogram és a természetes vizes élelhelyek mocsarak, zsombékok, sásos területek gondozása célprogram* támogatásai azonos célt tűznek ki, a vizes élelhelyek megőrzése és fejlesztése, élő-, táplálkozó- és költőhely biztosítása mellett a környezeti terhelés csökkentése is pozitív szándékolt következmény.^[94] A *vizes élelhelyek létrehozása és kezelése célprogram* támogatási célja összetettebb, előbbieken túl a szántóföldi és gyepművelésre alkalmatlan területek kivonása, ezáltal a vizes élelhelyek területének növelése és fejlesztése, valamint ártéri tájgazdálkodás és tájhasználat váltás megteremtése is célja a VTT (ld. fentebb) által érintett célerületeken.^[95] A nitrátosodás és a vegyi anyagok problémája ezeken a területeken fel sem vetődhet, mivel a trágyázás, illetve növényvédő szerek használata generális tilalom alá esik. Ez az agrár-környezetvédelmi előírás is jól példázza a környezetvédelmi szakterületek érdekközösségét, szektorális szabályainak gyakran szerencsés szinkronját, hiszen – az agrártevékenység káros hatásait kivéve – vízminőség-védelmi illetve természetvédelmi érdekeket egyaránt szolgál.

ÖSSZEGZÉS

Felemelkedve a részletszabályok közül, megmutatja magát egy alapvető összefüggés. *Az agrár-környezetvédelem intézkedései a polgári jogi értelemben vett jó gazda gondosságának alkotórészei.* Másként fogalmazva az agrár-környezetvédelmi jog előírja, illetve ösztönzi, jutalmazza a jó gazda gondosságának megfelelő magatartásokat. A gazda (tulajdonos, jogszerű használó) mind a földért, mind a felszerelésekért (fundus cum instrumendo) sajátos, erkölcsi alapokat sem nélkülöző *felelősséggel tartozik.*^[96] Önérdéke is azt diktálja, hogy dolgait azok állagának megőrzése mellett gyümölcsöztesse. Az általa használt „dolgok” körébe esnek azonban az élő, illetve élettelen környezeti elemek is. Emiatt a magánjogi elvárásokat a közjogi kötöttségek – a közérdek érvényesítése jegyében – megerősítik. Környezethasználóként egyben *köteles is* valamennyi általa igénybe vett környezeti elem állapotát megővni.

[93] Célprogram: agrár-környezetvédelmi célkitűzések megvalósítását elősegítő egyes gazdálkodási előírások összessége [61/2009. (V. 14.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtott agrár-környezetgazdálkodási támogatások igénybevételének részletes feltételeiről, 2. § 7. pont].

[94] 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtott agrár-környezetgazdálkodási támogatások igénybevételének részletes feltételeiről, 76. § (1) és 77. § (1) bek.

[95] 61/2009. (V. 14.) FVM rendelet, 78. § (1) bek.

[96] Legtisztábbban az állattartás esetében érezhető a gondos tartás követelményének etikai háttere.

IRODALOM

- Bell, Christopher L. (ed.) et al. (2007): *Environmental Law Handbook*, Nineteenth Edition, Government Institutes, The Scarecrow Press, Plymouth (UK).
- Bell, Stuart – McGillivray, Donald (2006): *Environmental Law*, 6th edition, Oxford University Press.
- Blackshaw, Robert E. – Upadhyaya, Mahesh K. (eds.) (2007): *Non-chemical Weed Management, Principles, Concepts and Technology*, Oxfordshire.
- Boyette, C. D. – Hoagland, R. E. – Lyn, M. E. – Weaver, M. A. (2007): *Bioherbicides for weed control*, In: Blackshaw, Robert E. – Upadhyaya, Mahesh K. (eds.): *Non-chemical Weed Management, Principles, Concepts and Technology*, Oxfordshire, 93–110. p.
- Bulla Miklós (2004): Köszöntő. In: Nagy Géza – Zseni Anikó – Pestiné Rácz Éva Veronika (szerk.): *V. Környezettudományi Tanácskozás, vízminőségvédelem, vízhasznosítás* (konferencia-kiadvány), Győr, 7-8. p.
- Caldwell, Lynton K. (1990): *International Environmental Policy and Law*, Durham, Duke University Press.
- Csébfalvi Károly et al. (szerk.) (1999): *A környezetvédelem minőségmenedzsmentje*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Davison, R. M. – Hiscock, K. M. – Rivett, M. O. (eds.) (2002): *Sustainable Groundwater Development*, Geological Society, Special Publications No 193, London.
- Fraser, Lauchlan H. – Keddy, Paul A. et al (eds) (2005): *The World's Largest Wetlands, Ecology and Conservation*, New York, Cambridge University Press.
- Gore, Al (1993): *Mérlegen a Föld*, Budapest, Föld Napja Alapítvány.
- Grover, Velma I. (ed.) (2006): *Water, Global Common and Global Problems*, New Hampshire, Science Publishers, Enfield.
- Horváth Gergely (2009): Az agrár-környezetvédelmi jog speciális részterületei, *Jog – Állam – Politika*, 2. sz., 92–99. p.
- Hughes, David – Jewell, Tim – Lowther, Jason – Parpworth, Neil – Prez, Paula de (2002): *Environmental Law*, Fourth edition, Reed Elsevier (UK).
- Kádár Imre (1991): *Környezet- és természetvédelmi kutatások*, Budapest, KTM – MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézet.
- Kemmer, Frank N. et al. (ed.) (1988): *The NALCO water handbook*, New York, McGraw-Hill Book Company.
- Kiss Károly (szerk.) (2005): *Tiltandó támogatások, Környezetvédelmi szempontból káros támogatások a magyar gazdaságban*, Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Kriska György (2003): *Az édesvizek és védelmük*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Liebe Pál (2006): *Felszín alatti vizeink II.*, a KvVM megbízásából összeállította a VITUKI Kht. Vizgazdálkodási Igazgatósága, Budapest, KvVM.
- Lorenz, Konrad (2002): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*, Budapest, Cartaphilus Kiadó.
- Madarász István (2008): Nemzetközi kitekintés, *Magyar Mezőgazdaság*, június 25., 40–41. p.
- Madarász István (2007): *Tanulmány a kölcsönös megfeleltetés (cross-compliance) magyarországi bevezetéséről*, Budapest, FVM.
- Miller, Marshall Lee (2007): *Pesticides*. In: Bell, Christopher L. – Miller, Marshall Lee – Sullivan, Thomas F. P (ed.) et al.: *Environmental Law Handbook*. Nineteenth Edition, Government Institutes, An imprint of The Scarecrow Press, Plymouth (UK), 687–748. p.
- Nagy Géza – Zseni Anikó – Pestiné Rácz Éva Veronika (szerk.) (2004): *V. Környezettudományi Tanácskozás, vízminőségvédelem, vízhasznosítás* (konferencia-kiadvány), Győr.
- Norer, Roland (2005): *Handbuch des Agrarrechts*, Wien, Springer.

- Olajos István (2008): *A vidékfejlesztési jog kialakulása és története*, Miskolc, Novotni Kiadó.
- Pál János (2005): *Külső költségek a mezőgazdaságban*, In: Kiss Károly (szerk.): *Tiltandó támogatások. Környezetvédelmi szempontból káros támogatások a magyar gazdaságban*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 185-199. p.
- Podmaniczky László (1997): *A nitrogén-adózás lehetőségei a magyar mezőgazdaságban*, In: *ZÖLD BELEPŐ, EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata, Környezet- és természetvédelem, mezőgazdálkodás, vidékfejlesztés kutatási tématerület (témaösszefoglalók, tézisek, javaslatok) I.*, Témavezető-szerkesztő: Ángyán József, Kiadja: BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Gödöllő – Budapest, 71-74. p.
- Thain, Michael et al. (1990): *The New Penguin Dictionary of Biology*, Eighth edition, London, Penguin Books Ltd.

A „Miranda-figyelmeztetés”, avagy a hallgatás joga a magyar büntetőeljárásban

Shakespeare kedvelőinek bizonyára *A vihar* című dráma hősnője jut eszükbe a Miranda névről, a büntetőjogászok számára azonban egy jogeset nyomán törvénybe iktatott kötelezettséget jelent. Ám, míg Shakespeare Mirandája szép volt, emelkedett és tiszta szívű, addig Ernesto Arturo Miranda, akiről a jogeset a nevét kapta, előnytelen külsejű, rovott múltú fiatalemberként, egy újabb súlyos bűncselekmény vádjával került bíróság elé.

A történet lényege, hogy Louis Ann Jameson 1963. március 2-án éjszaka, munkából hazafelé tartva, az amerikai Phoenix városában nemi erőszak áldozata lett. Úgy tűnt, hogy a rendőrség által megkezdett eljárás nem vezet eredményre, amikor Louis Ann sógora a lány elbeszélése után felismerni vélte a támadó gépkocsiját. A rendszám alapján megtalálták és letartóztatták Ernesto Mirandát. A tetovált, szemüveges, mexikói származású férfit felismerésre bemutatásra vitték, ahol a sértett mindössze annyit tudott mondani, hogy Miranda hasonlít arra, aki megerőszakolta. Ezt követte a terhelt kihallgatása, melynek során beismerő vallomást tett, sőt, további hasonló bűncselekményeket is elismert. Később Miranda módosította vallomását és azzal védekezett, hogy a rendőrségi kihallgatás napján fáradt és kialvatlan volt, a rendőrök pedig olyan módon fenyegették meg, hogy ha nem ismeri be az elkövetést, elintézik, hogy maximális büntetést kapjon, míg együttműködés esetére támogatást ígértek. Az esküdszék bűnösnek mondta ki Mirandát, a bíróság pedig szabadságvesztésre ítélte. Ezt a döntést Arizona állam Legfelsőbb Bírósága helybenhagyta. A vádlott terhére szóló ítéleteket az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága hatályon kívül helyezte, s egyúttal megfogalmazta azokat a garanciális szabályokat, amelyek azóta a Miranda-figyelmeztetés gyűjtőfogalmába tartoznak (*Miranda v. State of Arizona*^[1]).

A határozat nem előzmény nélküli, csupán egyike annak a négy döntésnek, melyekkel a Legfelsőbb Bíróság a rendőrségi kihallgatások alapszabályait lefektette. Mégis ez az ügy lett a szabálycsoport névadó gazdája, talán éppen Miranda rövid, dallamos neve miatt. Érdemes megjegyezni azt is, hogy a Miranda-ítélet nem egyhangúlag, hanem minimális (egy fős) szavazattöbbséggel született.

Az 1966-os döntés értelmében bármely, a hatóság őrizetében lévő vagy személyi szabadságától más módon megfosztott személyt kihallgatása megkezdésekor figyelmeztetni kell arra, hogy joga van hallgatni, ha e joga ismeretében

[1] A jogesetről részletesebb adatok Szikinger István: *Miranda-ügy* című tanulmányában. (Szikinger, 1990)

mégis válaszol a hozzá intézett kérdésekre, válaszait bizonyítékként fel lehet ellene használni, joga van a rendőrségi kihallgatása előtt, illetve alatt bármikor ügyvéddel tanácskozni, ha nincs pénze ügyvédre, díjmentesen gondoskodnak a számára védő kirendeléséről.

A döntésnek tehát két lényeges eleme van: egyrészt a hallgatás joga, melyről a terhelt önként lemondhat, másrészt a védőhöz való jog, amelyet akár kirendelés útján is biztosítani kell. (Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy mindez eredetileg *fogva lévő* terheltre és *rendőrségi* kihallgatásra vonatkozott. Később a Miranda-figyelmeztetés fogalma általános jellegűt öltött és ez a két ismérvtől lassan lekopott róla.)

A Legfelsőbb Bíróság ítélete ellen szinte azonnal támadást indítottak a konzervatív erők, és később ennek az irányvonalnak kedvezett a Bíróság összetételének változása is, de az ítéletet a mai napi nem helyezték hatályon kívül. Tartalmának gyengítését célozta azonban a Harris v. New York ügyben (1971), a Michigan v. Tucker ügyben (1974), a Michigan v. Mosley ügyben (1975) hozott, majd azt követő számos más döntés. A folyamat eljutott arra a pontra, ahol Ogletree tollából (1987) megszületett a jelszó: Mirandizálni kell Mirandát! Vagyis vegyük figyelembe, mi volt a szabály eredeti rendeltetése!^[2]

2000-ben a Legfelsőbb Bíróság megerősítette az alaphatározatot: a követelmények figyelmen kívül hagyásáról sem a szövetségi, sem a tagállami törvényhozás nem rendelkezhet és azok kötik a bíróságot is (Dickerson v. United States).^[3]

Magyarországon az 1989. évi XXVI. törvény a Miranda-figyelmeztetés kifejezett előírásával nem valamiféle forradalmi újdonságot vezetett be, hiszen az 1973. évi I. törvény (régis Be.) is elismerte a terhelt hallgatáshoz való jogát a 87.§ /3/ bekezdésében. A hatóságok általános tájékoztatási kötelezettsége (4.§ /3/ bek.) pedig elméletileg ennek közlésére is kiterjedt. A gyakorlat mégis makacsul tiltotta e jog megismertetését, féltve a nyomozások eredményességét, összekeverve a kioktatást a hallgatásra való buzdítással.^[4]

Az értelmezés körül zajló vita nagy hullámokat vetett a szakirodalomban is.^[5] Nyugvópontját csak a Be. módosításával érte el. Az 1990. január 1-jén hatályba lépett törvényszöveg szerint: A terheltet a kihallgatásának megkezdésekor figyelmeztetni kell arra, hogy nem köteles vallomást tenni, a vallomástételt a kihallgatás folyamán bármikor megtagadhatja, továbbá hogy amit mond, bizonyítékként felhasználható. A figyelmeztetést és a terhelt választát jegyzőkönyvbe kell foglalni. A figyelmeztetés elmaradása esetén a terhelt vallomása bizonyítási eszközként nem vehető figyelembe. Kisebbségi módosításokkal^[6] ez a szöveg vándorolt tovább az új Be.-be (1998. évi XIX. tv., továbbiakban Be.).

[2] Szikinger, 1990, továbbá Tóth Mihály, 1995.

[3] Tóth Gábor Attila, 2005, 31.

[4] Tóth Mihály, 1995, 67.

[5] Ezt mutatja például Tóth Mihály: *A hallgatás joga, a beismerés értéke* című cikke (Tóth Mihály, 1987) és Szeder Gyula: *A terhelt érdeke és a „hallgatás joga”* című válasz-tanulmánya (Szeder, 1988).

[6] 2002. évi I. törvény 71.§, 2006. évi LI. törvény 48.§.

A jelenlegi magyar szabályozás a Miranda-figyelmeztetésnek általános jelleget tulajdonít, tehát nem szűkíti le fogvatartásban levő terheltek nyomozati kihallgatására. Ugyanakkor csak a hallgatás jogára figyelmeztetést tekint olyan alapvető szabálynak, melynek megsértése megsemmisíti a vallomás tartalmát. A védőhöz való joggal kapcsolatos kioktatás és annak esetleges elmulasztása más megítélés alá esik.

Érdemes megjegyezni azt is, hogy az eredeti Miranda-szabály szerint, amit a terhelt a figyelmeztetés után elmond, felhasználható „ellene”. Ez a kitétel értelemszerűen abból adódott, hogy a döntés alapvetően a kikényszerített vallomástól akarta megóvni őt. Néznünk kell azonban az érem mindkét oldalát. A hallgatás joga egyrészt azt jelenti, hogy nem köteles vallomást tenni és a hatóság tudomására hozni az önmagát terhelő tényeket. Másrészt, ha hallgatásba burkolózik, azt sem fogja elmondani, ami a javára, mentiségére szolgálna és esetleg a hatóság azt más forrásból nem is tudhatja meg. Taktikus tehát az „ellene” szó elhagyásával egyszerűen arra felhívni a figyelmet, hogy a kioktatás utáni vallomás „felhasználható”, ebben ugyanis benne rejlik a terhére és javára felhasználás is. (Mindennek még nagyobb nyomatékot adna a jogszabályban, ha a hallgatást választó terhelt figyelmét külön fel kellene hívni arra, hogy ekként a védekezés egyik lehetőségéről mond le.)

A terhelt kihallgatásának összefoglaló szabályait a Be. 117-118.§ tartalmazza ekképpen:

117. § (1) A terhelt kihallgatása előtt meg kell állapítani a személyazonosságot, ennek érdekében meg kell kérdezni a terhelt nevét, születési nevét, korábbi nevét, születési idejét és helyét, anyja nevét, lakóhelyének és tartózkodási helyének lakcímét, a személyazonosító okmánya számát és az állampolgárságát. Ezekre a kérdésekre a terhelt akkor is köteles válaszolni, ha egyébként a vallomástételt megtagadja.

(2) A terheltet a kihallgatásának megkezdésekor figyelmeztetni kell arra, hogy nem köteles vallomást tenni, a vallomás tételét, illetőleg az egyes kérdésekre történő válaszadást a kihallgatás folyamán bármikor megtagadhatja, de bármikor dönthet úgy, hogy vallomást tesz, akkor is, ha korábban a vallomástételt megtagadta. Figyelmeztetni kell arra is, hogy amit mond, illetőleg rendelkezésre bocsát, bizonyítékként felhasználható. A figyelmeztetést, valamint a terheltnek a figyelmeztetésre adott válaszát jegyzőkönyvbe kell venni. A figyelmeztetés és a figyelmeztetésre adott válasz jegyzőkönyvezésének elmaradása esetén a terhelt vallomása bizonyítási eszközként nem vehető figyelembe.

(3) A terhelt kihallgatása a foglalkozására, munkahelyére, iskolai végzettségére, családi, kereseti és vagyoni körülményeire, továbbá a korábbi büntetésére és az eljárás tárgyától függően a katonai rendfokozatára és a kitüntetéseire vonatkozó kérdésekkel kezdődik. Ezt követi a terhelt részletes kihallgatása.

(4) Ha a terhelt a vallomás tételét megtagadja, figyelmeztetni kell arra, hogy ez az eljárás folytatását nem akadályozza. Ha a terhelt vallomást tesz, figyelmeztetni kell, hogy a vallomásában mást bűncselekmény elkövetésével hamisan nem vádolhat. Arra a bűncselekményre nézve, amelyre a terhelt a vallomás tételét megtagadta, a terhelthez további kérdések nem intézhetők, és a terhelt a

többi terhelttel, illetőleg a tanúkkal nem szembesíthető, kivéve, ha előtte úgy dönt, hogy vallomást tesz. A vallomás tételének megtagadása nem érinti a terhelt kérdezési, észrevételezési és indítványtételi jogát.

Már ebből a rövid jogszabályi idézetből látszik, hogy az eljárási cselekmény gyakorlatilag két részre tagolódik: formális és érdemi kihallgatásra. A formális rész az alapvető személyi adatok kikérdezését és a törvényi figyelmeztetések előadását öleli fel, majd ezt követi az ügy érdemére vonatkozó kihallgatás.

Ennek némileg ellene mond, hogy a 117.§ /1/ bekezdése úgy kezdődik, hogy „A terhelt *kihallgatása előtt* meg kell állapítani...” stb. Ebből úgy tűnik, hogy a jogalkotó a kihallgatás kezdőpontjának a /2/ bekezdést tekinti. Ugyanakkor a Be. a kihallgatást a bizonyítás körébe eső egységes eljárási cselekményként kezeli (vö. Be. 179. és 288.§), nem határoz meg külön „adategyeztetést”, ennek nem is lenne értelme. Álláspontom szerint a „kihallgatás előtt” kitétel hibás szóhasználat, félreértésekre adhat okot. Az alapadatok kikérdezése már a kihallgatás része, ahogy azt a Be. 179. és 288.§-a is megfogalmazza.

A Miranda-figyelmeztetést a Be. 117.§ /2/ bek. foglalja magába, az eredetihez képest csonka formában, hiszen itt nincs szó a védőről. A személyi adatok bontása a 117.§ /1/ és /3/ bekezdésének megfelelően történik, vagyis egyes kérdéseket a Miranda-figyelmeztetést megelőzően, másokat azt követően tesznek fel a kihallgatott személynek. A /3/ bekezdés utolsó mondata indítja útnak az érdemi részt, a terhelt „részletes kihallgatásával”. A /4/ bekezdés tulajdonképpen nem a /3/, hanem a /2/ bekezdés folytatása, ezért szerencsésebb lenne, ha a törvény a bekezdések sorrendjével is kifejezésre juttatná ezt a logikai vonulatot. A /4/ bekezdés ugyanis arról szól, hogy a Miranda-figyelmeztetés mellé milyen más figyelmeztetés társul akkor, ha a terhelt a vallomástételt megtagadja, illetve ha nem tagadja meg.

A /2/ és a /4/ szétválasztása azért indokolt, mert a kétféle figyelmeztetés elmaradásának különböző jogkövetkezményei vannak. A /2/ bekezdéses Miranda-figyelmeztetés elmaradása esetén a terhelt vallomása bizonyítási eszközként nem vehető figyelembe. A /4/ bekezdés megsértéséhez nem fűz ilyen kitétel a törvény, így értelemszerűen a kapcsolódó figyelmeztetések elmaradása csak relatív eljárási szabálysértés (Be. 375.§ /1/ bek.). Ezt támasztja alá a BH.2009.171. számú eseti döntés is: *A hamis vád következményeire történt figyelmeztetés és az erre adott válasz szó szerinti jegyzőkönyvezésének elmulasztása miatt a terhelt vallomását nem kell kirekeszteni a bizonyítékok közül.* Az már más kérdés, hogy a hamis vád miatt indítandó büntetőügyben hogyan alakul a hamisan vádolás bizonyítása.

A kihallgatás formális részét a Miranda-figyelmeztetés „kettévágja”, azaz a 117.§ /1/ bekezdésében írt adatokra nem terjed ki a vallomás megtagadásának jogosultsága, míg a /3/ bekezdésben felsoroltak már a Miranda-előírás hatálya alá esnek.

A 117.§ általános kihallgatási szabályaihoz szervesen kapcsolódik a **118.§**, mely szerint:

(1) A terheltnek módot kell adni arra, hogy a vallomását összefüggően előadhassa, ezt követően kérdések intézhetők hozzá. Ha a terhelt vallomása a korábbi vallomásától eltér, ennek okát tisztázni kell.

(2) A terhelt beismerése esetén – ha e törvény eltérően nem rendelkezik – meg kell szerezni az egyéb bizonyítékokat is.

(3) A terhelteket egyenként kell kihallgatni. A terhelt a vallomását saját kezűleg vagy más módon leírhatja, ezt az iratokhoz kell csatolni.

A vallomástétel tehát tágabb fogalom, mint a kihallgatás, mert a terhelt vallomást tehet egyrészt a hatóság általi szóbeli kikérdezés (kihallgatás) során, másrészt annak részeként vagy ahelyett, illetve akár azt követően írásban is. Büntetőeljárás értelemben vallomásnak tekinthető a terhelt minden olyan, az ügy érdemére vonatkozó, szóban vagy írásban tett, az eljáró hatósághoz címzett nyilatkozata, melyet a Miranda-figyelmeztetést követően adott elő. A vallomás magában foglalja a terhelt által önként, egybefüggően elmondott tényeket és a hatóság kérdéseire adott válaszokat is.

Problémaként jelentkezik annak felvetése, hogy

- a terhelt büntetőeljárásban tett egyéb nyilatkozatai mennyiben értékelhetők vallomásként;
- mi a helyzet a más eljárásban tett nyilatkozatokkal?

A terheltnek a vallomástételen kívül joga és lehetősége van más módon is megnyilatkozni, különösen az eljárás bírósági szakában. Így például indítványokat, észrevételeket tehet (Be. 43.§ /2/ d/ pont, 193.§ /2/ bek., 289.§ /2/ bek. 1. mondata), különböző eljárási helyzetekben felszólalhat (319.§, 361.§ /2/ bek. b/ pont, 366.§ /5/ bek., 425.§ /5/ bek.), jogorvoslati kérelmeit indokolhatja, a mástól származó jogorvoslatokra reagálhat (356.§, 366.§ /3/ bek. stb.). Adott esetben tekinthető-e ezek tartalma vallomásnak, s ezáltal bizonyítási eszköznek? A Be. erre nem ad választ. A 76.§ /1/ bekezdésében taxatívén sorolja fel a bizonyítási eszközöket, úgymint tanúvallomás, szakvélemény, tárgyi bizonyítási eszköz, okirat, a terhelt vallomása. Amit nem így nevez a törvény (pl. észrevétel a vádlott-társ vallomására), de tartalmában az ügy érdemére vonatkozik, az álláspontom szerint vallomásként használható fel. Szóba jöhet még az okirati besorolás, főleg az írásban benyújtott nyilatkozatoknál, de a fenti érvek miatt az első megoldást tartom célszerűnek.

A második kérdésre a Be. közvetett módon nyújt megoldást a 76.§ /2/ bekezdésével: A büntetőeljárásban fel lehet használni azokat az okiratokat és tárgyi bizonyítási eszközöket, amelyeket valamely hatóság – jogszabályban meghatározott feladatainak teljesítése során a hatáskörében eljárva – a büntetőeljárás megindítása előtt készített, illetőleg beszerzett.

Ez a szűkszavú paragrafus önmagában még nem adna eligazítást, de szerencsére az ítélkezési gyakorlat kellően kimunkálta a lehetőségeket. Így a BH.1995.141. számú jogeset szerint: *Az államigazgatási eljárás általános szabályai szerint történt kihallgatásról felvett jegyzőkönyvben foglalt nyilatkozat tartalma a büntetőeljárásban bizonyítékként felhasználható.* Hasonló állásfoglalást tartalmaz a BH.1996.463. számú eset: *A katonai bűncselekménynek – mint rendkívüli eseménynek – a nyomozás elrendelése előtt, az államigazgatási eljárás*

szabályai szerint lefolytatott vizsgálata során keletkezett jelentések, jegyzőkönyvek mint okirati bizonyítékok a büntetőeljárásban felhasználhatók. A Legfelsőbb Bíróság elvi élel rámutatott, hogy az a szabály, mely szerint a hallgatás jogára figyelmeztetés elmaradása a büntetőeljárás során kizárja a vallomás felhasználhatóságát, kizárólag a büntetőeljárásban érvényesül. Ezért semmi akadálya nincs, hogy a más eljárási szabályok között, de az adott eljárás szabályainak betartása mellett készült bizonyítékokat utóbb a büntetőeljárásban is felhasználják.

Frech Ágnes bírónő egyik tanulmányában külön kiemelte ennek jelentőségét, valamint azt, hogy a Be. által adott törvényi felhatalmazás egyrészt a szabad bizonyítás elvéből következik, másrészt célszerűségi szempontok is indokolják. Nevezetesen: ily módon elkerülhető bizonyos eljárási cselekmények formális megisméltése.^[7] Úgy tűnik, a fenti jogesetek időtállóknak bizonyultak, hiszen tartalmukat később a BH.2006.8. számú döntés is megerősítette.

Meggyőződésem tehát, hogy azok a szóbeli és írásbeli megnyilatkozások, melyek egy terheltől az adott ügyben végrehajtott Miranda-figyelmeztetés után származnak és az ügy érdemére vonatkoznak, vallomások, azaz bizonyítékok forrásai. Így a Miranda-szabály vízválasztó jellege vitathatatlan. A más eljárásban tett nyilatkozatok pedig az okiratok szabályai szerint használhatók fel, az azokból nyert adatok szintén bizonyítékok. Ha a „más eljárás” egy másik büntetőeljárás, ahol a jelen ügy terheltje szintén terhelt volt, ugyancsak a Miranda-figyelmeztetéstől függ a felhasználhatóság. Ugyanazon büntetőeljáráson belül a vallomás megtagadásának jogára figyelmeztetést többször kell ismételni, mivel egy-egy figyelmeztetés hatálya csak az adott eljárási szakaszra terjed ki. Ez az iránymutatás olvasható ki a BH.1994.117. számú eseti döntésből: *Az eljárás különböző szakaszaiban (így a rendőrségi, az ügyészségi és a bírósági szakaszban) csak egy ízben kell az előírt figyelmeztetést alkalmazni, mégpedig a kihallgatás kezdetekor.*

Ez a gondolatmenet egyébként levezethető abból is, hogy a törvény külön szabályozza a nyomozati, az ügyészi és a bírósági kihallgatást (Be. 179.§, 217.§ /2/ bek., 288.§). Amennyiben új bűncselekmény megalapozott gyanúját közlik, a figyelmeztetést tehát meg kell ismételni, de azonos tárgykörön belül, folytatólagos kihallgatás során ez szükségtelen. Álláspontom szerint a bírósági eljárásban is elegendő az első fokú eljárás első kihallgatásának elején végrehajtani a Miranda-szabályt, amely innentől kezdve kisugárzik a további kihallgatásokra, sőt, még a másodfokú eljárásban felvett bizonyításra is. A nyomozási bíró még nyomozati szakban tevékenykedik, ezért úgy gondolom, ha a szabályos gyanúsított kihallgatás megtörtént, az ülésen neki már nem kell elmondania a figyelmeztetést, mert azonos szakaszcsoportról (nyomozás) van szó.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a büntető ügyben eljáró hatóságok inkább a kötelezőnél többször biztosítják a kioktatást, annak elmaradásával – mint eljárási szabálysértéssel – viszonylag ritkán találkozunk. Ez az óvatosság nem árt, de emellett igény lenne arra, hogy maga a törvény pontosan számszerűsítse a

[7] Frech, 1999, 24–25.

Miranda-figyelmeztetés követelményeit, vagy legalább a Legfelsőbb Bíróság adjon a fentieknél egyértelműbb iránymutatást. Mivel a 117.§ /2/ bekezdésének hibás alkalmazása abszolút szabálysértés, amely megsemmisíti a vallomásban rejlő bizonyítékokat, tudnunk kellene a határokat, melyeket eddig csak az alsó-bíróságok ítélkezési gyakorlata rajzolt meg. A törvényi szabályozás, de legalább a felsőbbbírósági útmutatás hiánya meglehetősen zavaró. Az időbeli hatályról egyébként a Miranda-döntést követő Colorado v. Spring ügyben úgy foglalt állást az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága, hogy a figyelmeztetéseknek egyszer – az első kihallgatás megkezdésekor – kell elhangozniuk.^[8]

A nyomozati kihallgatás részletes szabályait egyrészt a Be. 179-180.§, másrészt a 23/2003. (VI. 24.) BM-IM együttes rendelet (továbbiakban Rendelet) 119-126.§-a foglalja össze. A törvény értelmében:

179. § (1) Ha a rendelkezésre álló adatok alapján meghatározott személy megalapozottan gyanúsítható bűncselekmény elkövetésével, az ügyész, illetőleg – ha az ügyész másképp nem rendelkezik – a nyomozó hatóság a gyanúsítottat a 117-118. § szerint kihallgatja. A fogva lévő gyanúsítottat huszonnégy órán belül ki kell hallgatni. E határidőt attól az időponttól kell számítani, amikor a gyanúsítottat a nyomozó hatóság elé állították.

(2) A gyanúsítottal a kihallgatás elején közölni kell a gyanúsítás lényegét, az erre vonatkozó jogszabályok megjelölésével.

(3) A gyanúsítottat figyelmeztetni kell arra, hogy védőt választhat, illetőleg védő kirendelését kérheti. Ha az eljárásban védő részvétele kötelező, a gyanúsított figyelmét arra is fel kell hívni, hogy ha három napon belül nem hatalmaz meg védőt, az ügyész, illetve a nyomozó hatóság rendel ki védőt. Ha a gyanúsított kijelenti, hogy nem kíván védőt megbízni, az ügyész, illetve a nyomozó hatóság nyomban védőt rendel ki.

(4) A gyanúsított kihallgatásáról a nyomozó hatóság olyan időben köteles intézkedni, hogy a terhelt megfelelő időt és lehetőséget kapjon a védekezésre való felkészülésre [43. § (2) bek. c) pont].

(5) Ha a nyomozás adatai alapján a Btk. 283. §-ában meghatározott büntetési mértékű bűncselekmény elkövetésének lehet helye, ennek feltételeiről a nyomozó hatóság tájékoztatja a gyanúsítottat.

A 179.§ /2/ bekezdésében megjelenik a Miranda-figyelmeztetés második eleme, ami a védőhöz való joggal kapcsolatos. A fenti szabályokból azonban nem tudjuk meg, hogy mi a kihallgatási elemek egymáshoz viszonyított sorrendje a 117.§ és 179.§ szerint, melyik figyelmeztetésnek hol a helye. Sajnálatos módon a rendelet sem segít ebben eligazodni:

119. § (1) A gyanúsítottal a bizonyítékok ismertetése nélkül közölni kell a terhére rótt bűncselekményt megvalósító magatartásának lényegét, és Btk. szerinti minősítését. Ha a gyanúsítottat több bűncselekmény elkövetésével gyanúsítják, minden egyes bűncselekményt illetően külön-külön kell közölni a terhére rótt tényeket és ezeknek a Btk. szerinti minősítését.

[8] Tóth Mihály, 1999, 169.

(2) Ha a gyanúsítás közlését követően a nyomozás során a gyanúsítottal szemben újabb bűncselekmény megalapozott gyanúja állapítható meg, valamint, ha a gyanúsításban közölt bűncselekmény minősítése megváltozik, azt vele a kihallgatásánál közölni kell.

Ebből következően mindig az egyes nyomozóhatóságok gyakorlata, az általuk használt nyomtatványok és jegyzőkönyvminták minősége határozza meg a figyelmeztetések helyét és sorrendjét. Tipikus megoldás, hogy a megalapozott gyanú közlését követi a gyanúsítás elleni panasz jogára kioktatás, majd a válasz: „A gyanúsítást megértettem, ellene panaszt teszek / nem teszek, mert...”. Ezt a részt értelemszerűen kitöltik, gyakran úgy, hogy: „panaszt nem teszek, mert a bűncselekményt elkövettem”. És csak ezután jön a Miranda-figyelmeztetés és annak megválaszolása, valamint a kihallgatás többi része.

Súlyosan aggályosnak tartom, hogy a büntetőjogi felelősségről szóló nyilatkozat az erre vonatkozó kioktatást megelőzi. Különösen bonyolult helyzetet idéz elő, ha a terhelt a panaszjogi nyilatkozatnál beismeri az elkövetést, majd utána az érdemi kihallgatás alatt tagadó vallomást tesz. Majdnem ilyen bonyolult az a variáció is, amikor a panaszjogi nyilatkozatnál beismer, de a Miranda-figyelmeztetés után él a hallgatás jogával. Visszakanyarodva a tanulmány első részében tett okfejtésemhez, úgy vélem, hogy a Be. 117.§ /2/ bek. szerinti figyelmeztetést megelőző bejelentés még nem vallomás, tehát nem is kezelhető beismerő vallomásként. Ha tehát ellentétben áll az érdemi kihallgatáson felvett vallomással vagy más alkalommal előadott terhelti vallomással, azokat nem kell (nem lehet) ütköztetni, ahogy egyébként ellentétes vallomásokra a Be. 118.§ /1/ bek. előírja.

Másik oldalról nézve pedig a nyilatkozat nem váltja ki a részletes beismerő vallomást. Ennek főleg akkor van jelentősége, ha a törvény valamilyen kedvezményes processzuális lehetőséget fűz a beismeréshez (pl. közvetítői eljárásra utalás, tárgyalásról lemondás, tárgyalás mellőzések elbírálás). A leírt jegyzőkönyvezési gyakorlat azért is kifogásolható, mert ha a gyanúsított nem tesz panaszt, a nemleges nyilatkozatot felesleges indokolni. Amennyiben panaszt terjeszt elő, azt sem köteles megindokolni. A nyomozó hatóság pedig mindkét esetben firtatja a nyilatkozat okát.

Sem Ariadné fonalát, sem „Miranda fonalát” nem találjuk meg, hiába kutunk akár a Be.-ben, akár a Rendeletben. Mégis úgy gondolom, hogy a 117.§ /2/ bek. célját és rendeltetését szem előtt tartva, a hallgatás jogára figyelmeztetésnek meg kellene előznie a gyanú-közlést. Talán halványan ebbe az irányba mutat az is, hogy a Be. 179.§ /1/ bekezdésében a Be. 117. §-ára utalás megelőzi a 179.§ /2/ bekezdésében hivatkozott gyanúsítást.

Hasonló problémába gabalyodunk, ha a terhelt bírósági kihallgatásának Be. szabályait nézzük át.

288. § (1) A vádlottat rendszerint a még ki nem hallgatott vádlott-társai távollétében kell kihallgatni.

(2) A tanács elnöke az ügyész, a vádlott vagy a védő indítványára, illetőleg hivatalból a vádlott kihallgatásának tartamára a tárgyalóteremből eltávolíttatja azt a már kihallgatott vádlott-társat, akinek jelenléte a vádlottat a kihallgatása során zavarná.

(3) A tanács elnöke megállapítja a vádlott személyazonosságát és a 117. § (1) bekezdésében felsorolt személyi adatait, megkérdezi a vádlottat, hogy a vádat megértette-e, nemleges válasz esetén a vádat megmagyarázza. Ezt követően a vádlottnak lehetőséget kell adni arra, hogy röviden összefoglalva kifejtse a vádadal kapcsolatos álláspontját. A vádlott, illetőleg védője – ha ezt szükségesnek tartja – kitérhet arra is, hogy a védelem érdekében milyen bizonyítás lefolytatását indítványozza.

(4) Ha a vádlott a (3) bekezdésben meghatározott lehetőségével nem él, illetőleg a nyilatkozatából ez nem derül ki, a tanács elnöke kérdést intéz a vádlotthoz, hogy a büntetőjogi felelősségét elismeri-e.

289. § (1) A vádlott kihallgatására a 117. § (2)-(5) bekezdését és a 118. § rendelkezéseit a (2) bekezdésben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni.

(2) A tanács elnöke a 117. § (2) bekezdésében foglaltakon kívül a vádlottat figyelmezteti arra, hogy a bizonyítási eljárás során kihallgatottakhoz kérdéseket intézhet, indítványokat és észrevételeket tehet. A figyelmeztetés kiterjed arra is, hogy ha a vádlott nem tesz vallomást, a terheltként tett korábbi vallomása ismeretethető vagy felolvasható.

(3) A vádlott – a tárgyalás rendjének zavarása nélkül a tárgyalás alatt is értekezhet a védőjével, de a kihallgatása közben ezt csak a tanács elnökének engedélyével teheti meg.

290. § (1) A 289. § (2) bekezdésében írt figyelmeztetést követően, ha a vádlott vallomást kíván tenni, a vádra vonatkozó, a védekezését is magába foglaló vallomását összefüggően adhatja elő. Ezt követően a tanács elnöke, majd a 286. § (3) bekezdésében felsorolt személyek – az ott meghatározott sorrendben – kérdéseket intézhetnek a vádlotthoz.

(2) A tanács elnöke gondoskodik arról, hogy a kérdés módja a vádlott emberi méltóságát ne sértse.

(3) Ha a kérdés a vádlott befolyásolására alkalmas, illetőleg a választ magában foglalja, az nem az ügyre tartozik, arra illetéktelen személy tette fel, a tárgyalás tekintélyét sérti, vagy az ismételten ugyanarra a tényre irányul, a tanács elnöke a kérdésre a feleletet megtiltja.

A Be. itt már a személyazonosság megállapítását a kihallgatás részének tekinti. Furcsa módon azonban a vádról és a büntetőjogi felelősségről nyilatkoztatás megelőzi a Be. 117.§ /2/ bek. szerinti figyelmeztetést. A sorrend felől a jogalkotó nem hagy kétséget. De a szabály helyessége felől okkal merülnek fel kételyek a jogalkalmazóban.

A gyanúsított kihallgatásnál a hiányos jogszabály nyomában kialakult helytelen gyakorlat miatt kerül sor olyan nyilatkozatok felvételére, melyek helye a Miranda-figyelmeztetés után lenne. Ehhez képest a vádlotti kihallgatásra egyértelmű szabályozást ír elő a törvény, a kötelező menetrendtől eltérni nem lehet. Emiatt kell feltenni olyan kérdéseket, melyek helye szintén a Miranda-figyelmeztetés után lenne. Úgy gondolom, nem a hallgatás jogának szándékos „kicslezéséről” van szó, hanem egy egyszerű jogtechnikai tévedésről, aminek azonban komoly kihatása van a Miranda-figyelmeztetés érvényesíthetőségére.

A sorrend megfordítása nem járna érdeksérelemmel. A terhelt a jelenlegi szabályok mellett sem köteles válaszolni azokra a kérdésekre, hogy a gyanúsítást, illetve a vádat megértette-e, felelősségét elismeri-e. Ha a hallgatás jogára figyelmeztetés után tennék fel a hatóság tagjai a kérdéseket, csupán a tényleges helyzetet realizálnák. Olyan felmérést sajnos nem tudunk készíteni, hogy kihallgatjuk ugyanazokat a terhelteket a jelenlegi, majd a javasolt szabályok szerint és megvizsgáljuk, hogy a Miranda-figyelmeztetés előre csúsztatása befolyásolta-e a gyanúsításról, vádról és büntetőjogi felelősségről alkotott véleményüket, de nem hiszem, hogy lényeges eltérés lenne. Főleg nem a bíróságon felvett vallomásokban, hiszen a vádlottak többsége már kialakult állásponttal érkezik a tárgyalóterembe.

Az amerikai hatástanulmányok szerint a Miranda-döntésben foglaltak alkalmazásának megkezdése (1966. július 1.) után alig néhány százalékkal voltak kevésbé eredményesek a gyanúsított figyelmeztetésével folyó ügyek.^[9]

Magyarországon az 1989-es jogszabály módosítás után Tóth Mihály végzett ilyen jellegű vizsgálatot, amely hasonló eredményt hozott: Az egyszerű és világos tényállású ügyekben vagy azokban, amelyekben nem a tények, hanem azok jogi értékelése volt vitatható, a vallomás megtagadása fel sem merült. A hallgatás jogával tehát inkább olyan ügyekben és akkor élnek, amikor a tények tisztázása sem történt meg. A figyelmeztetés nyomán hallgató terheltek hozzávetőleges aránya nálunk sem haladja meg a 4–5%-ot, s a vallomás-megtagadások legnagyobb hányada a közrend és közbiztonság elleni bűncselekmények gyanúsítottjai között fordul elő.^[10]

Végezetül néhány szó a hallgatás értékeléséről. A tisztességes eljárás követelményrendszerének kiépítésével és a garanciális szabályok biztosításával a beismerő vallomás elfoglalta méltó helyét a büntetőeljárásban. Bár már nem a bizonyítékok királynője, de ezt a trónfosztást senki nem bánja, mert a beismerés koronájával együtt megszabadult a középkori inkvizitórius eljárást felidéző előítéletektől is.^[11]

A beismerő vallomás nem pusztán enyhítő körülmény (56/2007. BK vélemény), hanem alapot nyújt a nyomozási alkuhoz (Be. 175.§ /1/ bek., 192.§ /1/ bek.), a mediációs formában történő eltereléshez (Be. 221/A.§) és bizonyos egyszerűsített különeljárásokhoz (Be. XXIV., XXVI-XXVII. Fejezet). A hallgatás a beismerés hiánya ugyan, de nem azonos a tagadással, ahhoz képest egy köztes semleges állapot. Ezért fontos a hallgatást választó terhelt külön figyelmeztetése, hogy a védekezés egyik módjáról mond le.

A megnyilatkozás és a hallgatás is a védekezés körébe tartozik, a terhelt maga választja meg, mikor melyikkel él. Választása azonban kihathat arra, hogyan értékelik a bizonyítékokat a hatóságok. Katona Géza a szabad védekezés

[9] Tóth Mihály, 1995, 69.

[10] Tóth Mihály, 1995, 70.

[11] A beismerésben rejlő modern eljárásjogi lehetőségről írt Erdei Árpád: *A trónfosztott királynő uralkodása avagy a bizonyítékelmélet szent tehene* című cikkében (Erdei, 1991).

lehetőségéből kiindulva, általános logikai szabályokat nézve jutott el oda, hogy a jogalkalmazó a terhelt életútja, a büntetőeljárás során tanúsított magatartása, de főleg védekezési taktikája alapján következtetéseket vonhat le.^[12]

Bárd Károly az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélkezési gyakorlatát vizsgálva talált hasonló tanulságokat, főleg a Murray-ügy kapcsán. A Bíróság alaptételként kezeli, hogy a hallgatás joga a tisztességes eljárás sarkköve, védelmet nyújt a megengedhetetlen kényszerrel szemben, ám nem abszolút jog. Nincs olyan tétel, amely szerint a terhelt hallgatásának a bizonyítékok értékelése során minden esetben implikáció nélkül kell maradnia. Így például az, hogy a bíró jelentős következtetéseket vont le abból, hogy a terhelt a rendőrségnek nem adott magyarázatot a bűncselekmény helyszínén tartózkodására és a vallomástételt megtagadta, nem sértette az eljárás tisztességes voltát. A bíró minden lényeges körülményre figyelemmel lehet, beleértve azt a módot is, ahogyan a terhelt az eljárás során védekezett. A hallgatásból következtetés levonását engedő szabály nem több, mint egy a formalizált bizonyítási rendbe illeszkedő olyan rendelkezés, amely módot ad arra, hogy a józan ész diktálta következtetések nyíltan szerephez jussanak a bizonyítékok értékelése során.^[13]

Mivel a terhelt szabadon választhatja meg védekezésének taktikáját, úgy gondolom, hogy ennek kockázatát is teljes egészében viselnie kell. Vagyis ha vallomást tesz, az ellene vagy javára felhasználható, míg hallgatásából – más körülményekkel egybevetve – következtetések vonhatók le, amelyek az indoklási kötelezettség körébe esnek.

A hallgatás joga és a vele összeforrt Miranda-figyelmeztetés elvi alapjai már tisztázottak. A gyakorlati alkalmazás kritériumai ellenben még nem egyértelműek. Hiába hangzik el minden büntetőeljárásban egymás után többször a kioktatás, hatását a jogszabályi környezet leárnyékolja. Változás csak akkor köszönthet be, ha vállaljuk a jogalkotás és a jogalkalmazás *mirandizálását*.

IRODALOM

- Bárd Károly (1999): A hallgatás joga, In: *Személyi szabadság és tisztességes eljárás*, INDOK, Budapest, 19-21.
- Erdei Árpád (1991): A trónfosztott királynő uralkodása avagy a bizonyításelmélet szent tehene, *Magyar Jog*, 38. évf., 4. szám, 210-216. p.
- Frech Ágnes (1999): A büntetőeljáráson kívül beszerzett bizonyítékok felhasználása, In: *Személyi szabadság és tisztességes eljárás*, Budapest, INDOK, 24-25. p.
- Katona Géza (1990): *Valós vagy valótlan? Értékelés a büntetőperbeli bizonyításban*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Szeder Gyula (1988): A terhelt érdeke és a „hallgatás joga”, *Belügyi Szemle*, 36. évf., 7. szám, 34-38. p.
- Szikinger István (1990): Miranda-ügy, *Belügyi Szemle*, 38. évf., 3. szám, 111-119. p.

[12] Katona, 1990, 219-220.

[13] Bárd, 1999, 19-21.

- Tóth Gábor Attila (2005): A személyi szabadsághoz való jog az alkotmányban, *Fundamentum*, 2. szám, 5–33. p.
- Tóth Mihály (1987): A hallgatás joga, a beismerés értéke, *Belügyi Szemle*, 35. évf., 6. szám, 9–18. p.
- Tóth Mihály (1995): A „magyar Miranda” első néhány éve, In: *Tények és kilátások, Tanulmányok Király Tibor tiszteletére*, szerk. Erdei Árpád, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 62–77. p.
- Tóth Mihály (1999): *Vázlatok és szemelvények a büntetőeljárásjog tanulmányozásához*, I. kötet, Budapest, Osiris.

Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig*

I. BEVEZETÉS

Az állampolgárság definiálása iránti igény mind a belső jogban, mind a nemzetközi jogban megfigyelhető, azonban az egyes meghatározások különböző alapokra helyezkednek. Egyes definíciók az állampolgárság jogviszony és jogi kapcsolat jellegét hangsúlyozzák, míg mások státuszként, az államban való tagságként vagy tulajdonságként említik. Az állampolgárság lényegi elemei tekintetében teljes zűrzavar figyelhető meg, ahogyan az egyes kifejezések kiválasztása vagy szinonimaként való használata terén is hasonló tapasztalhatunk. Az angol nyelvben a *nationality és citizenship*, a francia nyelvben a *nationalité és a citoyenneté*, a német nyelvben a *Nationalität és a Staatsbürgerschaft* (korábban *Indigenat*) és a *Staatsangehörigkeit*, a spanyol nyelvben a *nacionalidad és a vecindad*, az olasz nyelvben a *nazionalità és a cittadinanza* jól mutatja az állampolgárság kettősségét, valamint nemzetközi jogi és belső jogi jellegét. A magyar nyelv nem jelzi az állampolgárság kettős természetét, a más nyelvekben megszilárdult kifejezések leginkább külső és belső állampolgárság elnevezéssel lennének lefordíthatók. A kifejezések használata azonban nem egyértelmű sem az államok belső jogában, sem a nemzetközi jogban, azokat számos esetben egymás helyettesítőjeként, olykor jelentésüket felcserélve használják. A kifejezések és az állampolgárság fogalmának megértéséhez az állampolgárság történeti gyökereihez szükséges visszanyúlni azok eredetének felkutatásával. A szerző célja az állampolgárság történeti formáinak feltárása mellett az állampolgárságra használatos kifejezések jelentésbeli különbségeinek elhatárolása annak érdekében, hogy a mai értelemben vett állampolgárság világosabb megfogalmazást nyerhessen.

* Az itt közölt tanulmány egy, az állampolgárság fogalmának analizisével foglalkozó nagyobb terjedelmű munka első fejezete, amelyben bevezető jelleggel, elsősorban történeti szempontból közelítem meg az állampolgárság fogalmának kialakulását. A második rész az állampolgárság mai fogalmának elemzését öleli fel, amely fejezet a *Jog-Állam-Politika* következő számában jelenik meg.

II. POLGÁROK AZ ÓKORBAN

Az állampolgárság első megjelenési formái már az ókori Hellaszban és a Római Birodalomban megfigyelhetők. Az ókori Hellász városállamainak (*polisainak*) lakossága teljes jogú szabad polgárokból, idegennek minősülő nem teljes jogú szabad lakosokból – Athénban együttlakókból (*metoikosokból*), Spártában körülakókból (*perioikosokból*) – és rabszolgákból állt. A *polisi* polgárságot leszármazási alapon lehetett megszerezni, Athénban például csak mindkét szülő nyilvántartásba vett teljes jogú polgársága esetében.^[1] E szabály megerősítésére keletkezett annak tilalma, hogy athéni férfi vagy nő idegen *polis*beli polgárral házasságot kössön vagy azzal együtt éljen. A városállam lakóitól élesen megkülönböztették a *polis* határain kívül élő idegeneket, két csoportjuk – a más *polisok* lakóinak (*xenoi*), valamint Hellászon kívüli barbár idegeneknek (*barbaroi*) – elnevezése egyben ellenséget is jelentett, amely jól mutatja kezdeti megítélésüket,^[2] ugyanis eleinte gyakran kiűzték őket a *polis*ből. Megfigyelhetők azonban az ókori Hellaszban a többes állampolgárság előképei is, ugyanis a kolonizáció során kivételes esetekben lehetőség nyílt arra, hogy egy adott személy két *polis* polgárává váljon, mivel a kolonizált területek polgárai megszerezhették az azt elfoglaló *polis* polgárságát a népgyűlés jóváhagyásával.^[3] Emellett a *polisok* közötti kétoldalú megállapodással (*isopoliteia*) a különböző *polisok* polgárai kölcsönös polgársághoz fűződő jogokat szerezhettek,^[4] valamint a *proxenia* intézményének kialakulásával az idegent a tiszteletbeli konzul előképének tekinthető *proxenos* segítette a *polis*ban hivatalos ügyeinek intézése és érdekvédelme útján. Később megjelent az idegenek honosítási eljárása^[5] is, azonban az így szerzett polgársággal az egyén nem szerzett jogot a népgyűlésben való részvételre, hivatalviselésre, és nem válhatott *archonná*.^[6] Spártában a rabszolgák (*heloták*) uruktól szabadságot és polgárságot kaphattak, amely öröklődő volt ugyan, de nem járt együtt politikai jogokkal, csupán polgári jogokat vont maga után.

A *polisok*ban a polgárság egyrészt a polgárok közötti kapcsolatot foglalta magában, mely a városállami tagságon alapult, másrészt e tagságból eredő jogokat és kötelezettségeket tartalmazott. A *polisi* polgárság elsősorban helyi szintű politikai és gazdasági jogokkal való rendelkezést,^[7] valamint a jogalkotó és igazságszolgáltató hatalomban való részvételt^[8] jelentett, szélesebb társadalmi vonatkozása e jogoknak csak később született meg. A polgárság természetének

[1] Arnaoutoglou, 1998, 30.

[2] A különbségtételről és ennek egyéb hatásairól lásd bővebben Neff, 2005, 19.

[3] Arnaoutoglou, 1998, 92–93.

[4] Uo. 111–112.

[5] Az idegen egyén honosítását egymást követő két népgyűlésen kellett támogatni, utóbbi népgyűlésen legalább hatezer szavazattal. (Smith, 1870, 289. <<http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/pages/0296.gif>>)

[6] Ehhez lásd bővebben Gerolymatos, 1986.

[7] Preuss, 1997, 253.

[8] „[A]kinek joga van a tanácskozásban és bíraskodásban részt venni, azt nevezzük a városállam polgárának.” (Arisztotelész, 1984, (Harmadik könyv, 1275b) 137.)

meghatározása az ókori Hellaszban a *polisok* nagy száma miatti különbözőségek következtében nehéz.^[9] Athénban például a politikai jogok megszerzéséhez a tizenhatodik életév betöltését követően két év gyakorlatozás, majd további két év határ menti katonai szolgálat volt szükséges.^[10] Spártában a szigorú nevelés és katonai kiképzés rendjének (*agogē*) megtartása mellett a katonai szolgálatot követően 20–30 éves korára állt készen az egyén a politikai jogokkal rendelkező polgárrá válásra, melynek elfogadásához a népgyűlés egyhangú szavazata volt szükséges. A *polisi* polgársággal rendelkező nők nem szerezhettek politikai jogokat, kivételesen azonban, például Spártában háború esetén, részt vehettek a *polis* irányításában.^[11] A teljes jogú polgártól való leszármazás mellett tehát bizonyos életkor elérése is szükséges volt a polgársághoz fűződő politikai jogok megszerzéséhez, emellett azt számos *polisban* meghatározott földterület birtoklásához is kötötték. A hellászi *polisi* polgárság természetének definiálása során közös vonásként említhető az egyének polgári élet iránti ösztönös igénye,^[12] a polgári életben való részvétel összekapcsolódása a szabályozási képességgel, és a szabályoknak való alávetettség akaratával, valamint a polgári erények (*aretē*) hasonló megfogalmazása. Az ókori Hellász *polisaiban* megszületett polgárságról összességében elmondható, hogy az a helyi szintű *polisban* elsősorban leszármazási alapon keletkező tagságot fejezett ki, mely politikai és gazdasági jogok birtoklását, valamint bizonyos feltételek teljesülése esetén politika életben való részvétel jogát foglalta magában.

A Római Birodalomban az egyének szabadnak vagy rabszolgának minősültek. A szabadoknak négy kategóriája volt megkülönböztethető, így a szabad egyének nem feltétlenül voltak egyben római polgárok. A Római Birodalom szabad lakói lehettek: római polgárok (*cives*), latinok (*Latini*), idegenek (*peregrini*) és leigázottak (*dedititii* – olyan idegenek, akik harcoltak a rómaiak ellen, majd megadták magukat).^[13] A Római Birodalmon kívüli, azzal kapcsolatban nem álló személyeket (*barbari*),^[14] és a Római Birodalommal nemzetközi kapcsolatba lépő nemzetek lakóit (*externi*)^[15] egyaránt idegennek tekintették, az idegen fogalma azonban háborúban ellenséggé (*hostes*) vált, amely kifejezés azokat jelölte, „akiknek a rómaiak hadat üzentek, vagy akik a rómaiaknak üzentek hadat”.^[16] A római polgárok olyan szabad személyek voltak, akik a római birodalmi jog

[9] Az athéni jogrendszerhez lásd bővebben Harrison, 1968.

[10] Smith, 1870, 290. <<http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/pages/0297.gif>>

[11] A spártai jogrendszerrel összefoglalóan lásd Figueira, 2004.; MacDowell, 1986.

[12] Arisztotelész az embert „*zōon politikon*”-nak nevezi, vagyis „politikai állatnak”, amely „természeténél fogva állami életre hivatott élőlény”, ösztönei arra vezérlik, hogy *polisban* éljen és részt vegyen a politikai életben. (Arisztotelész, 1984, (Első könyv, 1253a) 73.) A sztoikus Zénón szerint jó polgárrá az egyén csak a bölcsesség megszerzésével válhat, melyet elérni az észjárás képességének gyakorlásával lehet. (Heater, 2004, 37.)

[13] Ehhez összefoglalóan lásd Brósz, 1964.

[14] Mousourakis, 2003, 23.

[15] Kleffens, 1953, 16.

[16] Digesta, 49.15.24. A római hadüzenetet lásd Heuss, 1933, 56. skk.; Watson, 1933, 9. skk., Nótári, 2007, 231–257.; Nótári, 2008, 142. skk.

szempontjából jogképességgel és római családjogi állással rendelkeztek, és a római jog védelme alatt álltak.^[17] A teljes jogú római jogi polgárság (*civitas*) politikai, vagyoni, családjogi jogképességet, valamint adófizetés és a légiókban való szolgálat kötelezettségét jelentette, emellett – a hellászi *polis*i polgársághoz hasonlóan – a polgári erények (*virtus*) ideálja^[18] szerinti életvitelt. A római polgárság elsősorban teljes jogú római polgároktól való leszármazással,^[19] vagy római polgár általi örökbefogadással, civil jogi felszabadítással,^[20] esetleg egyéni vagy csoportos adományozással volt megszerezhető.^[21] A római jogi polgárság a Római Birodalomban való tagságot juttatta kifejezésre, amely elsősorban leszármazás vagy személyi kapcsolat alapján jött létre, nem pedig területi kötődésből fakadt. Ezt igazolja az is, hogy a római jog személyi, nem pedig területi joghatóságon alapult, tehát nem meghatározott területen volt alkalmazható, hanem a római polgárokra vonatkozott függetlenül tartózkodásuk helyétől.^[22] A latinok a birodalmi jog szempontjából korlátozott jogképességgel rendelkező alattvalónak minősültek, a római polgárokkal szemben nem rendelkeztek családjogi jogállással, azonban kereskedelemhez való jog és tulajdonjog, valamint az ehhez kapcsolódó jogosultságok illették meg őket. A *peregrinus*ok olyan szabad egyéneknek számítottak, akik sem a római polgárok, sem a latinok csoportjába nem voltak sorolhatók, a római jog értelmében jogképességgel nem rendelkeztek, azonban a népek joga (*ius gentium*) alapján jogokat szerezhettek, illetve a *ius praetorium* alkalmazható volt rájuk a római bíróságok előtt római polgárokkal felmerülő vitájukban. Emellett joguk volt házasságot kötni római polgárokkal és latinokkal, gyermekeik így kivételes esetben római polgárokká vagy latinokká válhattak.^[23] *Peregrinus*nak számított Caracalla (i. sz. 211–217) előtt szinte valamennyi római provincia lakosa, a Római Birodalommal baráti kapcsolatban álló államok polgárai, a büntetésként római polgárságot elvesztett egyének, valamint

[17] Brósz – Pólay, 1976, 135–136. Földi – Hamza, 2010, 207. skk.

[18] Az arisztotelészi „*zoon politikon*” felfogással szemben a római polgárokat „*legalis homo*”-nak, vagyis jogi entitásnak tekintették, akiknek jogi kapcsolata áll fenn az állammal. Lásd bővebben Pockock, 1998, 39. Cicero a közjog (*ius publicum*) gyakorlására helyezte a hangsúlyt a magánjoggal (*ius privatum*) szemben, mivel véleménye szerint, aki a magánéletre összpontosít, az a társadalmi élet árulója. Heater, 2004, 39.

[19] Leszármazási alapon szerezhetett római polgárságot a római házasságból született gyermek, valamint a házasságon kívül született gyermek, amennyiben mindkét szülő római polgár volt. A *lex Micia* értelmében a római polgár és peregrinus gyermeke a peregrinus státusát kapta meg. (Brósz-Pólay, 1976, 144.) Kezdetben a leszármazást az bizonyította, ha az apa az újszülöttest felemelte (*liberum tollere*) és gyermekének elismerte – ezen intézmény a *patria potestas* részét képezte. (Rabello, 1979; Nótári, 1998, 421. skk.) (E szokás létét, illetve jogi relevanciáját vitatja Köves-Zulauf, 1990, 53. skk.) Később ezt a római polgárokat tartalmazó lista formalizálta, majd i. e. 4-ben Augustus törvénnyel kötelezővé tette a születés regisztrálását a születést követő harminc napon belül. (Heater, 2004, 31.)

[20] A felszabadításhoz és annak formáihoz lásd Buckland, 1908.; Óriás, 1929.

[21] A polgárjog egyéni és kollektív adományozásának kérdése számos – politikai indíttatású – büntetőper tárgyát képezte. E kérdést tárgyalja Cicero *Pro Archia poeta* c. beszéde, melynek római jogi feldolgozását lásd Nótári, 2009, 15. skk., 113. skk.

[22] Roby, 1902, 16.

[23] Földi – Hamza, 2010, 209. skk.

a leigázott szabadok.^[24] A Római Birodalom terjeszkedésével az elfoglalt területek lakossága általában leigázott státuszú lett, és rabszolgává vagy *peregrinusszá* vált, az adott terület pedig a Római Birodalom provinciájának minősült. A római jog olykor a római polgársággal nem rendelkező provinciák polgárait is alkalmazható volt, amennyiben római hivatalnokok a provinciák önálló bírósági autonómiájába önkényesen beavatkoztak.^[25] A provinciák polgárait azonban egyértelműen vonatkozott a római jog, ha római polgárral keletkező vitájuk kapcsán római bíróság járt el. Az itáliai települések egy része szerződésben – elsősorban katonai – kötelezettséget vállalt Róma felé, így *peregrinus* lakossága szövetséges státuszúvá (*socii* vagy más néven *foederatii*) vált, vagyis a többletkötelezettség vállalásáért bizonyos jogokat kapott. Az i. e. 90-ben, Lucius Iulius Caesar III (i. e. 90–87) conzul által kibocsátott *lex Iulia* valamennyi itáliai városban tartózkodási hellyel rendelkező szabad egyénnek és a mai Észak-Olaszország területén fekvő Gallia Cisalpina provincia szabad lakóinak megadta a polgárságot,^[26] következőképpen a birodalomban a polgár és provincialakó státusz maradt fenn a szabad egyének vonatkozásában, mely utóbbi személyek *peregrinus*nak minősültek. A polgárok ezt követően azonban a polgársághoz fűződő jogok alapul vételével két osztályba voltak sorolhatók, a római polgárság (*civitas Romana*) mellett a latin jogú polgárság (*civitas Latina*) fogalma jött létre, amely utóbbi családjogi jogállás és politikai jogokkal nem rendelkezők csoportját jelentette. Ilyen latin jogú polgárságot kapott Gallia Cisalpina, majd később Szicília lakossága is.^[27] A latin státusz tehát megszűnt, azonban a latin kifejezés továbbélve a polgársággal rendelkezők egy kategóriájának megjelölésére szolgált. Hasonlóan adományozott polgárságot i. e. 18–17-ben Augustus (i. e. 27–i. sz. 14.) a római polgársággal nem rendelkező leszerelő katonáknak, valamint Claudius (i. sz. 41–54.) és Hadrianus (i. sz. 117–138.) császár a provinciák egyes lakosainak. A meghódított területek lakosságának státusza teljes mértékben azonban csak 212-ben rendeződött, amikor Caracalla, a *Constitutio Antoniniana*^[28] meghozatalával a Római Birodalom valamennyi provinciája városának *municipium* státuszt adott, mellyel együtt járt azok saját önkormányzati rendszere, valamint szabad lakosai számára a teljes jogú római polgárság megadása. Habár Caracallát anyagi megfontolások vezérelték – ugyanis a tartományok lakói ezentúl a provinciális adó mellett a polgárok adóját is kötelesek voltak megfizetni – az egységes polgársággal megteremtette a birodalom polgárai közötti különbségtételt. A kettős állampolgárság előképe a Római Birodalomban is megfigyelhető volt annak ellenére, hogy római polgár nem szerezhett más

[24] Smith, 1870, 292. <<http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/pages/0299.gif>>

[25] A jogszerűtlen önkényes beavatkozás legismertebb példája Verres szicíliai helytartó esete, aki a tartomány jogrendszerét olyan súlyosan sértette, hogy a provincia lakói utóbb vádat emeltek ellene. Lásd Nótári, 2010, 9. skk.

[26] Pecz, 1902, 422.

[27] Savigny, 1825, 238.

[28] Heater, 2004, 36.

polgárságot anélkül, hogy elveszítené római polgárságát.^[29] A politikai jogoknak a Római Birodalom területén kívüli gyakorlása magával vonta a római polgárság elvesztését, azonban a Római Birodalomba való visszatéréssel – a határvonal átlépésével – már visszaszerezhető volt a római polgárság és az ahhoz fűződő jogok.^[30] Egyre nőtt azonban azon *peregrinusok* száma, akik a római polgárság megszerzését követően megtartották korábbi polgárságukat.

A római jogi polgárságról összességében elmondható, hogy elsősorban leszármazás vagy személyi kapcsolat alapján létrejövő, a Római Birodalomban való tagságot jelentett, amely általában politikai, vagyoni és családjogi jogképeséget adott az egyénnek, valamint adófizetésre és a légiókban való szolgálatra kötelezte. Látható, hogy a római polgárság rokon vonásokat mutat a *polisi* polgársággal mind leszármazási alapú (nem pedig területi alapú) létrejötté, mind pedig a tekintetben, hogy az a *polisban*, illetve a Római Birodalomban való tagságot juttatott kifejezésre. Közös vonás volt továbbá, hogy a hatalom forrásának mind Hellászban, mind köztársaság korában a népet tekintették. A római császárok azonban isteni hatalmukat hangsúlyozták, melyet a korai kereszténység tagadott, így magyarázatot kapunk a Római Birodalomban a kereszténység kezdeti üldözésére. Constantinus (i. sz. 305–337) császár azonban 313-ban a milánói ediktummal biztosította a keresztények vallásszabadságát, melynek következtében a kereszténység elismerte a császár hatalmát Isten védelme alatt állónak, amely felfogást a kora középkori hűbéri államok megörökölték. A polgárság ókori felfogásának I. Justinianus (i. sz. 527–565) bizánci császár vetett véget azzal, hogy a lakosság státuszára a császár alattvalói és rabszolgák^[31] megkülönböztetést vezette be, amely a középkori állampolgárság-felfogás felé mutat.

III. ALATTVALÓK ÉS HAZAFIAK A KÖZÉPKORBAN

A középkor kezdetén, a feudális rendszer kialakulásával, az individuális alapon kezelt polgárságot felváltották a függő jogi helyzetben lévő alattvalók, melyet jól mutat a kifejezés angol *subject* és a francia *sujet* (más jelentésben „tárgy”) megfelelője is. A középkori állam élén az uralkodó állt, akinek hatalmát általában Istentől eredeztették, Isten kegyelméből uralkodott.^[32] A feudális rendszerben az uralkodó volt a legfőbb hűbérúr, a hűbéreseket hűbéri esküvel váltak a hűbéruruk, és egyben a legfőbb hűbérúr, az uralkodó hűségese alattvalójává. A hűség (angolul *allegiance*, franciául *allégeance*) a XIII. századból ered

[29] Típuspéldája ennek a Cicero által Balbus védelmében mondott beszédben vázolt tényállás. Ehhez lásd Nótári, 2009, 22. skk., 171. skk.

[30] Erre utal a „*nisi post liminium recuperassent*”. Ehhez lásd Amirante, 1950.; Castro, 1961, 592.

[31] Savigny, 1825, 240.

[32] Pál apostol a Rómaiakhoz írt levelében a következőket említi: „Mindenki vesse alá magát a föltöttes hatalomnak. Nincs ugyanis hatalom, csak Istentől. Ahol hatalom van, azt Isten rendelte. Aki tehát szembe száll a hatalommal, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet.” (Róm, 13, 1-2.)

a hűbér (angolul és franciául *liege*) szóból.^[33] A hűség személyi kapcsolatot^[34] jelentett, amely a hűbéres engedelmességén alapuló kötelezettségeket és szolgáltatásokat keletkeztetett a földesúr felé és a földesúr általi védelem biztosítását jelentette a hűbéres számára. A hűbéri rendszer alsó fokán a jogokkal nem rendelkező jobbágyok álltak, akik csupán a földesúr védelmére számíthattak. Az ókori államfelfogás, mely az államot absztrakt jogi entitásnak tekintette, tehát megszűnt, és helyébe a középkor kezdetén jellemző személyes kapcsolatokon alapuló konstrukció lépett. A középkor kezdetén alattvalónak általában a rendek tagjai számítottak, mely csoportba eleinte csak a földesurak és papok tartoztak.

A X. században a püspöki székhelyek, kolostorok, illetve földesúri várak közelében kezdtek kialakulni a városok^[35] és egyúttal egy új társadalmi réteg keletkezett: a városban (nem pedig az államban) privilegizált státusszal rendelkező polgárság (*civis*). A polgárság megszerzése elsősorban az egyén vagyoni helyzetéhez kötődött, ugyanis a városban található adóköteles ingatlanához kapcsolódott.^[36] Ily módon egyrészt nem örökletes státusz volt, hanem vagyon alapult, amely adott esetben akár meg is szűnhetett a polgár elszegényedése és ingatlanának elvesztése miatt, másrészt a területi elv alapján az ingatlan fekvése szerinti városhoz kötődött. A polgárrá váláshoz elengedhetetlen volt továbbá a polgár jó erkölcsének igazolása, valamint a polgári jogok gyakorlásáról és a kötelezettségek teljesítéséről szóló polgári eskütétel. A polgárság megszerzését az államok törvényei általánosságban nem szabályozták, a polgárok közé való felvétel jogforrásai a városi statútumok voltak.^[37] Középkori polgárok csak férfiak lehettek, nők nem válhattak polgárrá és polgári státuszhoz kötődő hivatalt sem viselhetek. A városi polgár szabad emberként a városi közösség teljes jogú tagjának számított, megillették az ehhez kapcsolódó jogok, tulajdonával szabadon rendelkezhetett, emellett részt vehetett és felszólalhatott a város népgyűlésein, a tisztségviselők és követek választásában. A polgársághoz azonban kötelezettségek is fűződtek, a városi polgárnak adó és tized fizetési kötelezettsége mellett részt kellett vállalnia a katonaállítás költségeiből, valamint segítséget kellett nyújtania a városfal védelme során. A polgárokon kívül a város lakosságát képezte a szegény – adóköteles ingatlanlans és így polgári státusszal nem rendelkező – plebejusok, valamint a betelepülő jobbágyok, akik a városban töltött egy év és egy nap elteltével a földesúrnak teljesítendő kötelezettségek alól felszabadultak.^[38] Ezen személyeket nemcsak politikai jogok nem illették meg,

[33] Allegiance, Liege, In: Online Etymology Dictionary <<http://www.etymonline.com>>

[34] Lásd bővebben Verzijl, 1972, 13.

[35] A városok létrejötte Itáliában és Franciaország déli részén a X. századra, Franciaország északi részén a Német Római Császárságban és Anglia területeken a XII. századra, Közép-Európában pedig a XIII. századra tehető. Itáliában és Dél-Franciaországban azonban számos város joggal eredezteti magát a római korban. Lásd bővebben Hajnal, 1941, 801–841.

[36] Pounds, 2005, 100.

[37] A magyar városi statútumok szabályozásának összefoglalását lásd Csizmadia, 1969, 1077–1078.

[38] Erre utalt „A városi levegő szabaddá tesz!” mondás, amely a német jogterületről eredeztethető. Eredetét jól mutatja az a tény is, hogy a magyar mondás a német szállóige szó szerinti fordítása.

de a polgári és magánjogi jogosítványok nagy részével sem rendelkezhettek. Az idegen fogalmát ugyanakkor gyakran használták a városokban a város területén kívül élőkre, illetve más városok lakosaira egyaránt. A városok kézműveseinek, iparosainak, kereskedőinek érdekvédelmi szervezetei, a céhek^[39] kialakulása nagyban hozzájárult a város közösségének létrejöttéhez, melynek céljává a város urától (a földesúrtól vagy a püspöktől) való fokozatos függetlenedés és a városi autonómia – az uralkodótól, a földesúrtól vagy a püspöktől kapott kiváltságlevéllel, vagy akár harc útján történő – kivívása vált.^[40] Ritka kivételként, elsősorban Itáliában, megjelentek a független városállamok, a kommunák, melyekben a városállamhoz tartozást a városlakó fogalma fejezte ki, míg a mai értelemben vett állampolgári jogok többnyire a polgári státuszhoz kötődtek. A városok legfontosabb jogai általában a következők voltak: a város, mint közösség léphetett fel a földesúrral vagy az uralkodóval szemben, a városi közösség egy összegben adózott, az adóterheket maguk között önállóan osztották fel, saját igazgatással rendelkezett, saját bíróválasztás és bírászkodás illette meg, megválaszthatta plébánosát, vásártartás, árumegállítási joga és vámmentesség illette meg, valamint idővel a földesurak és a papok mellett a polgárság külön rendet képezett.

Magyarországon a városias települések kialakulásában szerepet játszott az uralkodók által a befogadott népeknek adományozott *hospes*jog, amely korlátozott autonómia – és olykor saját idegen jogok gyakorlásának – biztosításával segítette gazdasági tevékenységüket. A városok a XII. században kezdtek kialakulni, a tömeges városépítés azonban csak a tatárjárást követően kezdődött meg. A földesúri birtokokon kialakult mezővárosok lakói jobbágyok maradtak, de az adóterheket a földesúrnak egy összegben fizethették meg, emellett saját bírászkodással rendelkeztek. A szabad és királyi (szabad királyi) városok jogai ezzel szemben a nyugat európai autonómiát kivívott kommunákhoz hasonlítottak (azzal a különbséggel, hogy kiváltságaikat nem harccal vívták ki, hanem királyi adománnyal kapták), közvetlenül és kizárólag a király fennhatósága alá tartoztak, követek útján részt vettek a rendi országgyűlésben, szabad bíróválasztás, plébános választás illette meg őket, rendelkeztek árumegállítási, vásártartási joggal és vámmentességgel, valamint pallosjoggal. A polgár szavunk a német *Purger* – jelentése városi polgár –,^[41] illetve egyes nézetek szerint a német *Bürger* – jelentése várlakó, polgár – szóból ered, mely utóbbi a városokat körülvevő falra is utal. Magyarországon polgárnak kezdetben csak a szabad királyi városok teljes jogú lakosai számítottak, a későbbiekben a polgár elnevezés a püspöki városok és az előkelőbb mezővárosok teljes jogú lakosainak is kijárt. A polgárság kialakulásához szorosan kapcsolódott a rendiség létrejötte, Magyarországon a bárók, a főpapaság, és a nemesség mellett a XV. századtól a negyedik rendet a szabad királyi városok polgárai képezték.

[39] A céhtagság egyes városokban a teljes jogú polgári státuszhoz elengedhetetlen volt.

[40] Watts, 2009, 99.

[41] Kristó, 1994, 551.

Magyarország városi lakossága azonban csak a töredékét képezte az ország összlakosságának. A középkorban státuszuk szerint négy csoportba voltak sorolhatók. Született honpolgároknak, vagy más néven hazafiaknak (*incolae nativi*) a *ius sanguinis* elve alapján a magyar apától születettek számítottak.^[42] Honosított honpolgárok (*incolae recepti* vagy más elnevezéssel *incoale indigenati*) olyan, korábban idegen személyek voltak, akiket jobbágnak, polgárnak vagy nemesnek befogadtak. A honosítás jobbággá és polgárrá válás esetében hallgatólagosan, a földesúr által engedélyezett állandó megtelepedéssel történt,^[43] vagy a polgárok, adózók lajstromába való felvétellel valósult meg. Nemessé honosítás kezdetben királyi kegyelemlevél adományozásával, és a honosítás királyi könyvbe való bejegyzésével valósult meg, amennyiben az egyén esküt tett és a honosítás díját megfizette.^[44] Később a király honosság adományozási joga korlátozottá vált, mivel a honosításnak az országgyűlés tudtával és közreműködésével kellett történnie.^[45] A nem honpolgárnak minősülő lakosok (*accolae*) esetleg a városban lakás miatt részesülhettek jogokban. Szűkebb – a korban azonban általánosan elfogadott – értelemben alattvalónak szinte kizárólag csak egyes honpolgárok minősülhettek, amely a Szent Korona tagságot, vagyis az államhoz tartozást juttatta kifejezésre. Eszerint hazánkban alattvalónak kezdetben kizárólag a földesurak és a papok számítottak, a státusz a bárók és nemesek esetében a föld megszerzéséhez kapcsolódott, majd leszármazók útján átöröklődött, a papok esetében pedig a papi hivatás választásával keletkezett. Később a szabad királyi városok polgárai is alattvalóvá váltak a papok, a bárók és a nemesek mellett, igaz, korlátozott jogokkal, mivel a rendi országgyűléseken nem közvetlenül, hanem – a másik három rend tagjaival szemben – képviselőik útján vettek részt. A polgár alattvalói státusza azonban sem örökletes, sem hivatáshoz kötődő nem volt, az kizárólag az egyén vagyoni helyzetéhez kapcsolódott, adóköteles ingatlana elvesztése esetén megszűnt. Ebben az értelemben tehát a Szent Korona tagjai a papok, a bárók és a nemesek mellett a testületi nemességgel bíró szabad királyi városok polgárai voltak.^[46] Ezt az elméletet támasztja alá Werbőczy István Tripartitumában megjelenő Szent Korona eszme is, melynek értelmében az uralkodó koronázás útján megszerzett hatalma a nemesektől ered. Ennek követ-

[42] Lásd bővebben Ekmayer, 1867, 29.

[43] Halász - Schweitzer, 2009, 2435.

[44] Kisteleki Károly szerint „a honosítás érvényességi feltételének a becikkelyezést, az eskütételt és az előírt díj lefizetését tekintették, a királyi kiváltságlevél az indigenátusnak csak bizonyítási eszköze volt”. (Kisteleki, 1996–1997, 40.)

[45] Az első honosítás írásos emléke 1542-ből lehető fel a spanyol származású Musica Márton esztergomi várnagy honosítása kapcsán. Lásd bővebben Ekmayer, 1867, 30.; Csizmadia, 1969, 1075. A honosításról lásd továbbá 1550. évi LXXVII. törvénycikk, miképpen honfűsítsa a király a külföldieket? „[Ha] Magyarországon, az országgyűlés ideje alatt akar valamely külföldit honfűsítani, ezt az ország hű rendjeinek és karainak a tudtával és közreműködésével fogja tenni.” „Ha pedig az országon belül vagy ezen kívül, nem az országgyűlés ideje alatt akarna Ő felsége valamely ő körülötte vagy az ország körül jól érdemesültet honfűsítani, azt Ő felségének ez ország főpap és báró urai közül vett tanácsosai tanácsából fogja tenni.”

[46] Kisteleki, 1996–1997, 37.

keztében a Szent Korona tagjának, a főhatalom részesének az uralkodó mellett a nemesek összességét kell tekinteni, akik kölcsönös függőségben gyakorolják a hatalmat.^[47]

A fogalmak használatában azonban zűrzavar figyelhető meg, az alattvaló és a honpolgár fogalma hazánkban olykor keveredni látszik, egyes esetekben pedig szinonimaként szerepel. Az alattvalói kötelék tágabb – azonban kevésbé elfogadott – értelmezésben a hazafiak, illetve a honosított honpolgárok összességéként jelenik meg,^[48] mely szerint a Szent Koronához tartozónak nem csak a politikai jogokkal rendelkező rendek tekinthetők, hanem a Magyarországhoz honfiúi kötelékkel kapcsolódó egyének is. A mai értelemben vett állampolgárság ebben a korban Magyarországon kevésbé értelmezhető, mivel a politikai és szabadságjogok nem a honpolgári kötelékhez kapcsolódtak, hanem a rendekhez tartozás tényéhez, vagyis az alattvalói minőség általánosan elfogadott értelemben a politikai jogok gyakorlásához, nem pedig a nemzethez tartozáshoz kötődött. Az idegenek (*forenses*) csak kivételesen szerezhettek jogokat, elsősorban kereskedési jogot és országos vásáron való részvétel jogát, valamint bányászati, hadi tisztségeket.

Az angol jogban ezzel szemben az alattvaló fogalmát tágabb értelemben használták, alattvalónak általánosságban az a személy minősült, aki Anglia területén született, az alattvalói minőség tehát nem a szülők alattvalói voltából eredt leszármazás alapján. Idegennek (*foreigner*) ennek megfelelően az Anglia területén kívül születettek számítottak, akik azonban honosíthatók voltak. Az idegenek honosítása kétféle módon történhetett: a parlament jóváhagyásával vagy a király adományozásával.^[49] A parlamenti honosítást *naturalisation*nak nevezték, melyet a parlamentnek kellett törvény formájában jóváhagyni. A honosítás másik módja királyi kiváltságlevéllel történt, melynek következtében az egyén honosítottnak (*denizen*) minősült, melyhez az alattvalók jogaihoz képest alacsonyabb jogok társultak.^[50] A családi egység elvének korai megjelenését mutatja, hogy az apa honosítása magával vonta felesége és gyermeke *denizenné* válását.^[51]

A francia királyságban szűkebb értelemben a rendek tagjait (a papság, a nemesség, és a később kialakult, polgárságból álló harmadik rend), tágabb értelemben azonban a francia hazafiakat tekintették alattvalónak. Kezdetben csak az örökösödési perekből^[52] volt megállapítható, ki számított tágabb értelemben vett francia alattvalónak, valamint idegen személynek, majd Angliához hasonlóan területen születéssel létrejövő alattvalói státusz honosodott meg, később emellett szükséges volt az egyik szülő francia alattvalói volta, tehát a területi

[47] Werbőczy, 1514. 3. czim, 6. §, 4. czim 1. §.

[48] Kisteleki, 1996–1997, 38.

[49] Kisteleki, 2009, 149–150.

[50] Weis, 1979, 7.

[51] Kim, 2004, 159.

[52] Amennyiben az idegenek francia leszármazó nélkül haltak meg, a francia királynak joga volt vagyonukat megörökölni. Lásd Brubaker, 1992, 36.

és a leszármazási elv keveredése figyelhető meg. Az idegenek honosításához (*naturalité*) kizárólag a francia királynak volt joga honosítási levél adományozásával, amellyel a külföldi személyt a francia alattvalókkal egyenjogúvá tette.

A középkori államokban a hatalom elsősorban a földdel rendelkezők kezében volt, így az alattvalói státusz is elsősorban területi alapon keletkezett. Az alattvalói megnevezés tehát, mint látható, nem önálló egyénekre utalt, sokkal inkább a terület feletti szuverénnek alárendelt, statikus viszonyok által konzervált állapotot jelentett, melyben az egyén az uralkodótól kegyként, kiváltsággként kapott jogokat. Az ókorban meghonosodott leszármazás elvét így általában felváltotta a területi elv, és az individuumok tagsága helyett az uralkodónak való alárendeltség vált hangsúlyossá. A hűbéri rendszerben a felülről lefelé építkezés figyelhető meg, melyben a hatalom mindig a feljebbvalótól származott, így a hűbérúré az uralkodótól, az uralkodóé Istentől. A polgárság megjelenésével az egyén szabadságának hangsúlyozása vette kezdetét, melyet első ízben a tulajdonnal való szabad rendelkezés jelzett.

Az abszolút monarchiák időszakában a személyi kapcsolatokon alapuló entitást a nemzetállami szemlélet váltotta fel. Az uralkodó a kor felfogása szerint nem Isten kegyelméből uralkodott, hanem a szuverenitás megtestesítőjévé maga a monarcha vált,^[53] melyet jól példáz XIV. Lajos francia király híres mondata: Az állam én vagyok. Az uralkodó számára a feudális rend védelme mellett a nyugodt kormányzás érdekében a polgárság érdekeinek biztosítása vált szükségessé. Az ipar és a kereskedelem támogatása a polgárság gazdasági jelentőségének növekedését vonta maga után, melynek következtében a polgárság megerősödött és mind inkább befolyásos és nélkülözhetetlen lett az uralkodó számára, mellyel további támogatást vívhatott ki magának. Az erős polgárság számára egyre inkább lehetővé vált, hogy a rendszer ellen forduljon, könnyen maga mellé állítva a szegényebb városi polgárságot és a vidéki földműveseket. A városi polgárságot kezdte felváltani a nemzetállami polgárság, mely során a polgár és az alattvaló fogalmának összemosódása figyelhető meg. A polgári erény, virtus mint a hűség és bátorság, valamint a közéleti és katonai tettek akarása és tudása is megfigyelhető, azonban nem az ókorban megjelenő formában, a polgár kötelezettségeként, hanem követendő példaként.^[54] Egyesek szerint a polgárság ekkor csupán elméletben létezett, így aligha definiálható,^[55] ezzel szemben más nézet alapján a polgárság sajátos státusznak tekinthető, amely jogok és kötelezettségek halmazaként definiálható.^[56]

[53] Bodin, 1962; Hobbes, 1970.

[54] Machiavelli, 1987, 145.

[55] Bodin, 1962, 19.

[56] Pufendorf, 1707, 364–365.

IV. ÁLLAMPOLGÁROK AZ ÚJKORBAN

Az abszolutista államberendezkedés széttűzését célzó polgári forradalmak kezdetben elbuktak, de a XVI. század második felében a németalföldi szabadságharcral összefonódó polgári forradalom győzelemre jutott, melyet sorra követtek az angol, amerikai és francia polgári forradalmak. A forradalmak előzménye volt, hogy a polgárság megerősödésével és a humanizmus elterjedésével a középkori hatalomfelfogásokat kezdte felváltani az alulról felfelé építkező, az egyént a társadalom szabad, individuális tagjának tekintő, a társadalmi szerződés gondolatából kiindulva a hatalmat a néptől eredeztető nézet,^[57] melyben a hatalomgyakorlás korábbi tárgyából annak alanya válik. E nézet szerint a polgárok választott képviselőik útján ellenőrzik az uralkodót, akit zsarnoksága esetén meg is foszthatnak hatalmától, így adott esetben a népszuverenitás helyreállítása érdekében az ellenállás jogosnak tekinthető.^[58] Az ókori modellt tehát, mely az egyének társadalomban való tagságát juttatta kifejezésre, visszatért, és a polgári forradalmak idején kibontakozó népszuverenitás elméletében élt tovább azzal, hogy míg a római jogban a hatalom átruházása egyszeri, vissza nem vonható aktus volt, addig a felvilágosodás idején a zsarnoki hatalom ellen forduló polgári forradalmak – a hosszú fejlődési utat bejárta ellenállási jogra hivatkozással – már megdönthették az uralkodó hatalmát.^[59] A népszuverenitás tana tehát nagyban hozzájárult a feudalizmus felszámolásához.^[60] Megfigyelhető azonban, hogy a polgári forradalmakat követő új államszervezet létrehozása során az elv olykor megfogalmazóinak eredeti elképzelésétől eltérő formát öltött a gyakorlatban.

A polgári forradalmakat követően a rendek megszűnésével az alattvaló és a polgár fogalma összemosódott és általában egymás szinonimájaként volt használatos, melynek következtében megszületett a mai értelemben vett állampolgárság fogalma. Már az 1789. évi Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata felvetette a polgári jogegyenlőséget^[61] és közvetve az állampolgári státusz megteremtésének kérdését, jóllehet az 1791. évi francia monarchikus alkotmány még különbséget tett a politikai jogokkal rendelkező aktív polgárok, valamint a politikai jogok gyakorlásából kizárt passzív polgárok között.^[62] A forradalom

[57] A két felfogás közötti átmenetnek tekinthető a hatalmi ágak megosztását előrevetítő elméletek, amelyek már a társadalom érdekeit helyezték előtérbe az uralkodóval szemben. Locke a parlament és az uralkodó hatalommegosztását, a hatalom koordinált gyakorlását javasolja. (Locke, 1999, 149–156.); Montesquieu az állami szervek között a szuverenitás megosztását ajánlja. (Montesquieu, 1962)

[58] Rousseau, 1762, 219.

[59] Két klasszikus példát idézve lásd Declaration of Independence, 4 July 1776. Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 26 août 1789, Article 2.

[60] Az Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata jól példázza, hogy a polgári forradalmak a népszuverenitás eszméjét zászlójukra tűzték. Lásd Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 26 août 1789, Article 25.

[61] Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 26 août 1789, Article premiere.

[62] Aktív polgár a 25. életévét betöltött olyan francia állampolgárságú férfi lehetett, aki legalább egy éve városban vagy kantonban élt, adót fizetett, és polgári esküt tett. Lásd Constitution française, 3 septembre 1791. Titre III. Chaptire premiere, Section II., Article 2.

után azonban az 1795. évi alkotmányban már csak a francia polgár státusz szerepelt.^[63] Emellett az Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozatával megszületett a polgári jogok kifejezés, mely mára az állampolgárság fogalmának elengedhetetlen elemét képezi. A francia forradalom kihatott a polgár jogai tekintetében más államokra is, a Német Szövetséget megdöntő népek tavasza polgári forradalmat követően, 1848 végén elfogadták a német nép alapjogairól szóló törvényt,^[64] amely az 1789. évi francia deklaráció alapul vételével először rögzítette a német polgárok szabadságjogait. Az 1867. decemberi osztrák alkotmány is tartalmazta az állampolgárok általános jogait, köztük az állampolgársághoz való jogot.^[65]

A francia forradalom hatása a magyar jakobinusok körében is érezhető volt, ugyanis 1790-ben az országgyűlés elé alkotmánytervezet benyújtására került sor. Ez tartalmazott a magyar állampolgárság megszerzésére vonatkozó rendelkezést,^[66] amelyet azonban az országgyűlés nem fogadott el, így lekerült a napirendről. Fontos megemlíteni azonban az 1791. évi XVI. erdélyi törvény-cikket, amely az ország területi egyesítését követően jelentős késéssel kimondta, hogy miután az Erdélyi Fejedelemség és Magyarország „egy és ugyanazon király hatalmának van alávetve”, és „ugyanazon sarkalatos törvényekkel él”, „a nemesek és honfiak állapotára és szabadságára” nézve a két állam között viszonyosság lép életbe.^[67] A francia Code Civil^[68] 1804-ben, majd az Osztrák Polgári Törvénykönyv^[69] 1811-ben egyaránt civiljogi alapon rendezte az állampolgárság megszerzését, illetve elvesztését, szemben a magyar tervezetekkel, amelyek a közjog területére sorolták az állampolgárság kérdését.^[70]

Magyarországon az állampolgárság rendezése a reformkor kezdetén is felmerült, ekkor terjedt el az a nézet, hogy valamennyi magyar honfiú a magyar nemzet tagságával rendelkezzen, a főhatalom pedig a Szent Koronában egyesült állampolgárok közösségét illesse meg.^[71] Az 1844. évi országgyűlésen készített

[63] Constitution française, 22 août 1795. Titre II., Article 8.

[64] Gesetz, betreffend die Grundrechte des deutschen Volks, 27 Dezember 1848.

[65] Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger, 21. Dezember 1867. Artikel 1.

[66] A tervezet értelmében mind területi alapon, Magyarország területén születéssel, mind vérségi alapon, magyar apától származással meg lehetett szerezni a magyar állampolgárságot. Lásd bővebben Csizmadia, 1969, 1078–1079.

[67] Lásd Kisteleki, 1996–1997, 41.

[68] Az 1804. évi Code Civil a francia állampolgárság (*nationalité française*) megszerzésének alapesetében annak a gyermeknek adta meg az állampolgárságot, akinek legalább egyik szülője francia állampolgár volt, tehát a *ius sanguinis* elv érvényesült. Lásd Code Civil, 18. cikk. Kiegészítő elvként azonban megtaláljuk a *ius soli* elvét a Franciaország területén, ismeretlen szülőktől születő gyermek számára adott állampolgárság esetében. Lásd Code Civil, 19. cikk.

[69] A törvénykönyv értelmében az osztrák állampolgárságot a gyermek akkor szerzi meg, ha egyik szülője osztrák állampolgár. Allgemeines österreichisches bürgerliches Gesetzbuch, 1 Juni 1811. 28. §.

[70] Csizmadia, 1969, 1079.

[71] Ezen az állásponton volt Széchenyi István: „Hunnia minden lakosának polgári létet adni – ím ez az, amit teljes meggyőződésem szerint honunkra nézve nemcsak nem tartok idő előttinek, sőt szinte már idő utáninak mondok.” (Széchenyi, 1833, 38.) Kossuth Lajos pedig azt fejtegette, veszít-e valamit a magyar nemesség azzal, ha „törvény által azt nyilatkoztatnók, hogy a magyar parasztot személyében a vagyonában szintén senki sem háborgathatja, hogy ő is birtoki tulajdonnal bír, hogy ő is tagja a nemzetnek, a Szent Koronának.” (Kossuth, 1866, 378.)

állampolgársági törvényjavaslat ennek ellenére nem ismerte el az állampolgári egyenlőséget, csupán a nemessé honosítást szabályozta volna,^[72] vagyis a Werbőczy-féle elmélet alapján csak a rendeket tekintette a nemzet tagjainak. Az 1847–1848. évi országgyűlésen sor került Szemere Bertalan állampolgársági törvényjavaslatának^[73] tárgyalására, az állampolgárság szabályozása azonban későbbre tolódott. Az 1848-as alkotmányos átalakulást követően a rendi struktúra felbomlásával megszűntek a rendi előjogok, és a nemzet tagjai – a törvény előtti egyenlőség, a népképviselő, a közös teherviselés, a tulajdonosi szabadság elrendelésével – hozzájutottak bizonyos, mai értelemben vett állampolgári jogokhoz. Emellett a politikai jogok kiterjesztése volt megfigyelhető, a választójog a korábban rendekbe tartozó személyeken felül ezentúl megillette az értelmiség egy részét és a vagyonosokat,^[74] vagyis bevezetésre került egyfajta műveltségi és vagyoni cenzus. Az állampolgárság fogalma helyett ekkor még mindig a hazafiság kifejezés volt használatos,^[75] amely továbbra is a magyar apától származó, illetve honosítási eljárás során honfiúvá váló személyek csoportját jelölte. Hazánkban a mai értelemben vett állampolgárság tehát a hazafiság fogalma alatt megszületett azzal, hogy a nemzet tagjainak köre a rendekbe tartozók helyett kibővült a hazafiak közösségére, a politikai jogok gyakorlására jogosultak köre pedig kiszélesedett. Idegennek ekkor Magyarországon a nem hazafiak minősültek, amely kategóriába a Magyarországon élő, nem magyar nemzetiségű („tót, horvát és dalmát”) személyek nem tartoztak, azonban a zsidó és cigány lakosság idegennek számított.^[76]

Az 1849-ben kibocsátott osztrák olmtützi alkotmány a birodalom minden népére vonatkozóan „egy közönséges ausztriai birodalmi polgárjogot”^[77] ismert el, a „magyarországi királyság” és a Magyarországról leválasztott tartományok az „oszthatatlan és felbonthatatlan alkotmányos ausztriai örökös monarchi[a]”^[78] részévé váltak volna, azonban alkalmazására nem került sor. A már említett 1853. évi Osztrák Polgári Törvénykönyv, habár később magyar területen is hatályba lépett, állampolgárságra vonatkozó rendelkezései ez alól kivételt jelentettek, mivel a magyar állampolgárság kérdésének rendezését magyar kézben hagyták. A magyar állampolgárság szabályozására végül csak 1879-ben került sor, melynek következtében a leszármazás elve (*ius sanguinis*)

[72] Csizmadia, 1969, 1081.

[73] A törvényjavaslat szerint az állampolgárság megszerzése a *ius sanguinis* elve alapján magyar állampolgár törvényes gyermekének adatott volna meg, a *ius soli* elve azonban kiegészítette ezt a Magyarország területén, ismeretlen szülőktől született gyermek esetében. A törvényjavaslatban megfigyelhető, hogy a Code Civil szabályozása köszön vissza. Lásd 68. lábjegyzet.

[74] Az eddigi politikai jogokkal rendelkező, rendekbe tartozó személyek mellett szavazati jogot kapnak a legalább negyed telket birtokló parasztok, az önálló kereskedők, az alkalmazottakat foglalkoztató iparosok és az értelmiségi foglalkozásúak. Lásd 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselőt alapján választásáról, 2. §.

[75] Frank, 1848, 98.

[76] Uo. 98–100.

[77] Reichsverfassung für das Kaisertum Österreich, 4 März 1849. 23. §.

[78] Uo. 1. és 2. §.

értelmében „a magyar állampolgár törvényes gyermekei és magyar állampolgárnó törvénytelen gyermekei” magyar állampolgárrá váltak abban az esetben is, amennyiben külföldön születtek.^[79] Emellett a törvény kimondta azt is, hogy „[a] magyar korona összes országaiban az állampolgárság egy és ugyanaz”.^[80] A mai értelemben vett állampolgárság kifejezés tehát Magyarországon ekkor nyert törvényi megfogalmazást, melynek következtében a hazafi kifejezést teljesen felváltotta az állampolgár elnevezés.

Az állampolgárság fogalma a XIX. században, az „államhoz tartozás” mellett, az „állam-alattvalói” minőséget is jelentette.^[81] A politikai jogok így jellemzően nem csak az állampolgárságból fakadtak, hanem cenzuson alapultak, többnyire meghatározott adóhoz, földterülethez vagy értelmiségi foglalkozásokhoz kötődtek. A férfiakra kiterjedő általános, egyenlő, közvetlen választójog és titkos szavazás a XX. század elején valósult meg, a nők számára pedig a – kezdetben általában műveltségi cenzushoz kötött – politikai jogok megadása az 1915–1920-as években vette kezdetét. A mai értelemben vett állampolgárság keletkezésének alapját az határozza meg, hogy az adott állam a *ius sanguinis* vagy *ius soli* elvét helyezi előtérbe, mely során megfigyelhetők a történelmi hatások, míg ugyanis a római jog továbbélését biztosító államokban jellegzetesen a leszármazási elv, addig a *common law* államokban a területi elv az állampolgárság megadásának elsődleges alapja.

V. KÖVETKEZTETÉSEK

Az állampolgárság történeti formáinak ismeretében elmondható, hogy az állampolgárság előképei elsősorban a belső jogban és a jogelmélet területén nyertek megfogalmazást, a nemzetközi jogászok, illetve a tételes nemzetközi jog általi definiálásra csak a későbbiekben került sor.

Az ókorban a leszármazás elve alapján létrejövő polgárság a mai értelemben vett államban való tagságot juttatta kifejezésre. A polgársághoz kapcsolódtak bizonyos polgári jogok, a politikai jogok azonban gyakran vagyonhoz kötődtek, a nőket pedig csak kivételes esetben illették meg. Az idegeneket kezdetben ellenségnek tekintették – Athénban például tiltották a házasságkötést idegenrel, Spártában pedig az idegeneket kiűzték a városállam területéről – azonban a területi térhódításokat követően a hellászi kolóniák és a római provinciák lakosainak fokozatosan megadták a polgárságot. Az ókori hatalomfelfogás kezdetben az egyének általi hatalom-átruházást hirdette, a római császárságban pedig a császár hatalmát isteni eredetűnek tartotta.

[79] 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről. 3. §. A törvénycikk 31. §-a rendelkezett a magyar állampolgárság – „10 évig megszakítás nélkül a magyar korona területének határain kívüli[i]” – távolléttel való elvesztéséről, amely elsősorban Kosuth Lajos állampolgárságtól való megfosztása miatt került be a rendelkezések közé.

[80] Uo. 1. §.

[81] Kiss, 1882, 172.

A középkorban a polgárság fogalmát felváltotta az alattvaló kifejezés, amely immár nem az államban való tagságra, hanem az uralkodónak való alárendeltségre utalt. Az alattvaló szűkebb értelemben vett fogalma kizárólag a politikai jogokkal rendelkezők csoportját foglalta magában. Az ily módon felfogott alattvalói státusz elsősorban területi elven keletkezett, ugyanis a földesurak esetében a földtulajdonon alapult, a városi polgároknál pedig az ingatlan elhelyezkedéséhez kötődött. A városi polgárság jellegzetességének tekinthető, hogy elsősorban a városban keletkeztetett gazdasági és politikai jogokat, illetve a polgárság renddé válását követően a parlamentben biztosított közvetett képviseletet. A városi polgári státusz tehát teljes mértékben összefonódott a politikai jogok gyakorlásával, amely a mai *citizenship*, *citoyenneté* stb. kifejezések felé mutat. A középkorról elmondható továbbá, hogy a nők nem tartoztak a rendek csoportjába, városi polgárságot nem szerezhettek, így politikai jogokkal sem rendelkezhettek.

Az alattvaló szó tágabb értelemben a hazafi kifejezéssel szinonimaként volt használatos. A hazafiság keletkezésének szabályozása ritkán valósult meg, azonban megfigyelhető, hogy a római jogi gyökereken nyugvó államok a *ius sanguinis* elvét alkalmazták, Anglia *common law* rendszerében ezzel szemben a *ius soli* elve érvényesült, amely a mai napig megfigyelhető az államok gyakorlatában. A középkor további jellegzetessége, hogy a hűbéri rendszerben a hatalom mindig a feljebbvalótól származott, az uralkodó hatalmát így Istentől eredeztették, ezzel szemben az abszolút monarchiák idejében a monarcha maga vált a szuverenitás megtestesítőjévé. Az abszolutizmusban a polgárság folyamatos megerősödésével, valamint a felvilágosodás elterjedésével előtérbe került a humanizmus eszméje, az individuum újra szerepet kapott, amely elvezetett a polgári forradalmakig.

A polgári forradalmak idején, a népszuverenitás elvében visszaköszönni látszik az államhoz tartozás meghatározásánál az egyén államban való tagságát hangsúlyozó ókori szemlélet. Kijelenthető, hogy a mai értelemben vett – jogokat és kötelezettségeket egyaránt magában foglaló – állampolgárság a polgári forradalmak következtében született meg. A forradalmakat követően, a politikai jogoknak a vagyoni és műveltségi cenzussal való korlátozása egyfajta átmenetet képez a középkorban megvalósuló politikai jogok, és a modernkori általános, egyenlő és titkos választójog között.

Az egyes nyelvekben az állampolgárságra használt kifejezések bevezetésben említett kettőssége az állampolgárság történeti formáiból jól levezethető és könnyen megérthető. Az angol *citizenship* és más nyelvekben megtalálható megfelelői, a középkori városi polgárságra és annak jellegére vezethetők vissza, ugyanis a *citizenship* általánosságban az állampolgárságot, mint az ahhoz fűződő jogok és kötelezettségek halmazát jelenti, szemben a *nationality* kifejezéssel, amelynek elsődleges jelentéstartalma az államhoz tartozást hordozza, az állampolgári jogok és kötelezettségek meglététől függetlenül. Ez az elkülönülés magyarázza azt, hogy a német *Staatsangehörigkeit* esetében, amely a magyar állampolgárság kifejezés pontos megfelelőjének tekinthető, a német szakirodalomban különbséget tesznek belső – az állampolgári jogokat és köte-

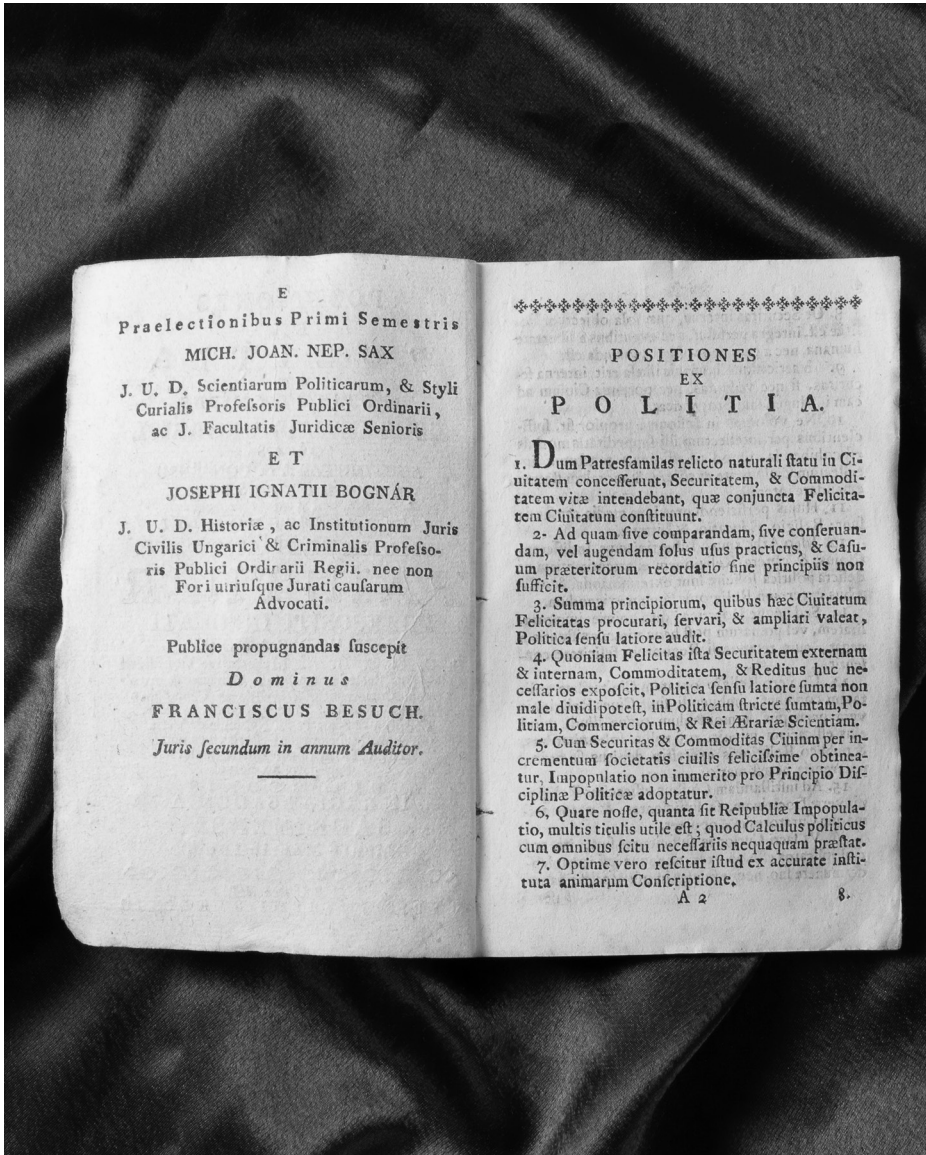
lezettségeket kifejező – és külső – az államhoz tartozást előtérbe helyező – állampolgárság fogalom között. Az említett kifejezéseknek, az állampolgárság történeti feltárásnak köszönhető, pontos elkülönítése rendkívül fontosnak bizonyul ahhoz, hogy alapot szolgáljon az állampolgárság definiálása körül kialakult viták feloldásához, és hozzájáruljon egy általánosan elfogadható állampolgárság-fogalom megalkotásához.

IRODALOM

- Amirante, Luigi (1950): *Captivitas et postliminium*, Napoli, Facoltà giuridica dell'Università di Napoli.
- Arisztotelész (1984): *Politika*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Arnaoutoglou, Ilias (1998): *Ancient Greek Laws. A Sourcebook*, London, Routledge.
- Bodin, Jean (1962): *Six Books of the Commonwealth*, Cambridge, Harvard University Press.
- Brósz Róbert (1964): *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Brósz Róbert – Pólay Elemér (1976): *Római jog*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Brubaker, Rogers (1992): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, London – Cambridge, Cambridge University Press.
- Buckland, William Warwick (1908): *The Roman Law of Slavery*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Castro, Frederico de (1961): La nationalité, la double nationalité et la supra-nationalité. In: *Recueil des Cours*, Tome 102, I. 515–633. p.
- Csizmadia, Andor (1969): A magyar állampolgársági jog fejlődése, In: *Állam és Igazgatás*. XIX. évf. 12. szám, 1075-1091. p.
- Ekmayer, Ágost (1867): A honfiúság (indigenatus) Magyarországon. In: *Jogtudományi Közlöny*. II. évf. 6. szám, 29–30. p.
- Figueira, Thomas J. (ed.) (2004): *Spartan Society*, Swansea, The Classical Press of Wales.
- Földi András – Hamza Gábor (2010): *A római jog története és intézményei*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Frank Ignác (1848): *A közigazgatás törvénye Magyarhonban I.* Buda, Magyar Királyi Egyetem.
- Gerolymatos, André (1986): *Espionage and Treason: A Study of the Proxenia in Political and Military Intelligence Gathering in Classical Greece*, Amsterdam, J. C. Gieben.
- Hajnal István (1941): Az európai város kialakulása, *Városi Szemle*, XXVII. évf. 6. szám, 801–841. p.
- Halász Iván – Schweitzer Gábor (2009): 69. §. In: Jakab, András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja II.* Budapest, Századvég Kiadó, 2432–2470. p.
- Harrison, Alic Robin Walsham (1968): *The Law of Athens, I-II.* Oxford, Clarendon Press.
- Heater, Derek Benjamin (2004): *A Brief History of Citizenship*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Heuss, Alfred (1933): *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Außenpolitik in republikanischer Zeit*, Leipzig, Dieterich.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán*, Budapest, Helikon Kiadó.
- Kim, Keechang (2004): *Aliens in Medieval Law. The Origins of Modern Citizenship*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Kiss István (1882): *Magyar közjog (Magyar államjog)*, Budapest, Eggenberg-féle Könyvkereskedés.
- Kisteleki Károly (1996-1997): Az állampolgárság a dualizmus idején. *Állam- és Jogtudomány*, XXXVIII. évf. 1-2. szám, 37-52. p.
- Kisteleki, Károly (2009): *Az állampolgárság fogalmának történeti fejlődése – koncepciók és alapmodellek Európában és Magyarországon*, (PhD dolgozat), Budapest. [kézirat]
- Kleffens, Eelco Nicolaas van (1953): Sovereignty in International Law., *Recueil des Cours*, Tome 82, I. 1-131. p.
- Kossuth Lajos (1966): A magyar főrendek 1833-ban, In: *Kossuth Lajos összes munkái VI.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, 368-397. p.
- Köves-Zulauf, Thomas (1990): *Römische Geburtsriten*, München, Beck.
- Kristó Gyula (szerk.) (1994): *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Locke, John (1999): *Második értekezés a polgári kormányzatról*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.
- MacDowell, Douglas M. (1986): *Spartan Law*, Edinburgh, Scottish Academic Press.
- Machiavelli, Niccolò (1987): *A fejedelem*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de (1962): *A törvények szelleméről*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mousourakis, George (2003): *The Historical and Institutional context of Roman Law*, Aldershot – Burlington, Ashgate Publishing.
- Neff, Stephen C. (2005): *War and the Law of Nations. A General History*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Nótári Tamás (1998): De iure vitaenecisque et exponendi. *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. 11. szám, 421-434. p.
- Nótári Tamás (2007): The Spear as the Symbol of Property and Power in Ancient Rome. *Acta Juridica Hungarica*. Vol. 48. No. 3. 231-257. p.
- Nótári Tamás (2008): *Jog, vallás és retorika*, Budapest, Magyar Közönlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Nótári Tamás (2009): *Marcus Tullius Cicero – Válogatott védőbeszéddek, II.* Szeged, Lectum Kiadó.
- Nótári, Tamás (2010): *Marcus Tullius Cicero – Válogatott vádbeszéddek*, Szeged, Lectum Kiadó.
- *Online Etymology Dictionary* <http://www.etymonline.com>
- Óriás Nándor (1929): *A manumissio: tanulmány a római jogból*, Eger, Egri Nyomda.
- Pecz, Vilmos (szerk.) (1902): *Ókori Lexikon*, Budapest, Franklin Társulat.
- Pockock, John Greville Agard (1998): The Ideal of Citizenship Since Classical Times, In: Gershon Shafir (ed.): *The Citizenship Debates: A Reader*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 31-42. p.
- Pounds, Norman (2005): *The Medieval City*, Westport, Greenwood Press.
- Preuss, Ulrich K. (1997): Probleme eines Konzepts europäischer Staatsbürgerschaft, In: Heinz Kleger (Hrsg.): *Transnationale Staatsbürgerschaft*, Frankfurt, Campus Verlag, 249-270. p.
- Pufendorf, Samuel von (1707): *Les devoirs de l'homme et du citoyen*, Amsterdam, Henri Schelte [elektronikus formátum] <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82777m.r=pufendorf.langFR>> (2010. október 10.)
- Rabello, Alfredo Mordechai (1979): *Effetti personali della patria potestas, I-II.* Milano, Giuffrè.
- Roby, Henry John (1902): *Roman Private Law in the Times of Cicero and and of the Antonines*, Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press.

- Rousseau, Jean-Jacques (1762): *Du contrat social*, Paris, Chez Marc-Michel Rey [elektronikus formátum] <http://books.google.hu/books?id=fn0HAAAAQAAJ&prints=ec=frontcover&dq=Du+contrat+social&hl=hu&ei=gWY9TYDaDM6o8AOvx4ipCA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false> (2010. október 15.)
- Savigny, Friedrich Carl von (1825): Ueber die Entstehung und Fortbildung der Latinität als eines eigenen Standes im Römlichen Staate. In: *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, Band 5. 229-241. [elektronikus formátum] <<http://dlib-zs.mpiert.mpg.de/pdf/2085190/05/1825/20851900518250233.pdf>> (2010. augusztus 24.)
- Smith, William (1870): *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, New York, Harper & Brothers Publishers [elektronikus formátum] <<http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/>> (2010. július 5.)
- Széchenyi, István (1833): *Stádium*, Lipcse, Wigand.
- Verzijl, Jan H. W. (1972): *International Law in Historical Perspective, Vol. V*. Leiden, A. W. Sijthoff.
- Watson, Alan (1993): *International Law in Archaic Rome. War and Religion*, Baltimore - London, Johns Hopkins University Press.
- Watts, John (2009): *The Making of Politics. Europe 1300-1500*. New York, Cambridge University Press.
- Weis, Paul (1979): *Nationality and Statelessness in International Law*, Westport, Hyperion Press.
- Werbőczy, István (1514): *Tripartitum. Hármaskönyv*, [elektronikus formátum] <http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm> (2010. szeptember 2.)

E
Praellectionibus Primi Semestris
MICH. JOAN. NEP. SAX

J. U. D. Scientiarum Politicarum, & Styli
Curialis Professoris Publici Ordinarii,
ac J. Facultatis Juridicae Senioris

ET
JOSEPHI IGNATHI BOGNÁR

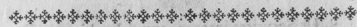
J. U. D. Historiae, ac Institutionum Juris
Civilis Ungarici & Criminalis Professoris
Publici Ordinarii Regii, nec non
Fori iurisque Jurati causarum
Advocati.

Publice propugnandas suscepit

Dominus

FRANCISCUS BESUCH.

Juris secundum in annum Auditor.

POSITIONES
EX
P O L I T I A .

1. Dum Patresfamilias relicto naturali statu in Civitatem concesserunt, Securitatem, & Commoditatem vitæ intendebant, quæ conjuncta Felicitatem Civitatum constituunt.
2. Ad quam sive comparandam, sive conservandam, vel augendam solus usus practicus, & Casuum præteritorum recordatio sine principis non sufficit.
3. Summa principiorum, quibus hæc Civitatum Felicitas procurari, servari, & ampliari valeat, Politica sensu latiore audit.
4. Quoniam Felicitas ista Securitatem externam & internam, Commoditatem, & Reditus huc necessarios exposcit, Politica sensu latiore sumpta non male dividipotest, in Politicam strictè sumtam, Politicam, Commerciorum, & Rei Aërariae Scientiam.
5. Cum Securitas & Commoditas Civium per incrementum societatis civitatis felicissime obtineatur, Impopulatio non immerito pro Principio Disciplinæ Politicæ adoptatur.
6. Quare nosse, quanta sit Reipublicæ Impopulatio, multis civitatis utilis est; quod Calculus politicus cum omnibus scitu necessariis nequaquam præstat.
7. Optime vero refertur istud ex accurate instituta animarum Conscriptione.

Paintner Antal Mihály: Positiones ex Politia et Institutionibus Juris Civilis Ungarici. Typis Josephi Streibig, Jaurini, 1806.

A szülési segély története a magyar társadalombiztosítási jogalkotásban*

A szülés esetén járó segélyezés kezdeti formái az általános munkás- és társadalombiztosítás szabályozásának történetében lelhetők fel. A szülési segélyek a megbiztosítás keretében alakultak ki, a társadalombiztosítás elsőként szabályozott ágazatában. A munkások betegség esetére szóló biztosítása magában foglalta a szülést is, mint kockázati elemet és különböző ellátásokat tett lehetővé. A magyar társadalombiztosítás első, általános jellegű intézménye az Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkantpénztár volt, ami 1870-ben alakult meg annak hatására, hogy a kis taglétszámmal működő betegsegélyező egyesületek nem tudtak megfelelő gazdasági eredményt felmutatni.^[1] A pénztárba való belépés ekkor még önkéntes volt és a tag-díjakat maguk a dolgozók fizették. A pénztár alapszabályaiban már a kezdetektől rögzítették, hogy a nőket *szülési segély* illette meg. A munkás segélyezési törvényhozás kezdetei a XIX. század végére nyúlnak vissza, ekkorra alakult ki – a bányatársulások, önszegélyező pénztárak, gyári betegsegélyező pénztárak létrejöttét követően – a pénztári kényszer elve, mely szerint minden munkás köteles volt egy, a törvényes szervezetnek megfelelő betegsegélyező pénztárhoz csatlakozni, és így a betegség által okozott keresőképtelenség esetére biztosítva volt.^[2] A kötelező társadalombiztosítás bevezetésének első állomása az 1891. évi XIV. törvénycikk megalkotása volt, ami a betegségi biztosítást már kötelezően szabályozta.

I. A SZÜLÉS ESETÉN JÁRÓ ELLÁTÁSOK KEZDETI FORMÁI

Az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről szóló 1891. évi XIV. törvénycikk 7. §-a meghatározta, hogy a törvény szerint fennálló betegsegélyező pénztár milyen segélyeket

* Ajánlom ezt a tanulmányt mentoromnak, dr. Hágelmayer Istvánnénak, 75. születésnapja alkalmából.

[1] Laczkó, 1968, 38.

[2] Lásd az 1891. évi XIV. törvénycikk indokolását.

köteles minimálisan nyújtani a tagjainak. Ezek között szerepelt a szülés esetén *szükséges szülészeti támogatás és gyógykezelés*, valamint a *gyermekágyi segély*. Az utóbbi ellátás a táppénzzel egyenlő összegben járt, a szülés^[3] első napjától és legalább négy hétig.^[4] A törvénycikk indokolása szerint a gyermekágyi segély négy heti táppénzben való megállapítása főleg azért történt, hogy „a szülő munkásnő ne kényszerítették azonnal ismét munkába állani s hogy gyermekének legelső ápolásával foglalkozhassék, mi a gyermekhalandósági kedvezőtlen arányok némi megjavítására vezethet”.^[5] Az indokolás arra a helyzetre is kitért, ha a gyermekágy után betegség vagy keresőképtelenség következett be, ebben az esetben a nő ugyanúgy táppénzre volt jogosult, mint a pénztár más tagja. A táppénzt, illetve a gyermekágyi segélyt heti utólagos részletekben kellett kifizetni a jogosultaknak.

II. A SZÜLÉSI SEGÉLYEK SZABÁLYOZÁSA 1907 ÉS 1919 KÖZÖTT

Az 1891. évi XIV. törvénycikk rendelkezéseivel sem a munkásság, sem a munkálatok nem voltak megelégedve, továbbá nagy hiányossága volt, hogy a balesetbiztosításról egyáltalán nem intézkedett. Erre figyelemmel, az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. évi XIX. törvénycikk a magyar szociális törvényalkotás kezdetének és megalapozójának tekinthető, mert ez a törvény fektette le a társadalombiztosítás egyes intézményeinek alapjait.^[6] Az 1907. évi XIX. tc. alapján a betegség- és baleset esetére való biztosítást az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár teljesítette, melynek a biztosítást és a segélyezést közvetítő helyi szervei voltak a kerületi munkásbiztosító pénztárak és a vállalati betegsegélyező pénztárak, ideértve a közlekedési vállalatok betegsegélyző pénztárait is.

A jogszabály a VI. fejezetében foglalkozott a betegség esetén nyújtandó segélyekkel, ahol a *gyermekágyi segély* szabályozására is sor került. A betegség esetére biztosításra kötelezett és önként biztosított tagok^[7] az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztártól (pénztár) gyermekágy esetén *gyermekágyi segélyt* igényelhetek, amely a táppénzzel megegyező mértékű

[3] A jogszabály lebetegedést említ, ami alatt a szülést kell érteni.

[4] A táppénz a járulék kiszámításának alapjául szolgáló összeg fele volt. A törvénycikk 16. §-a szerint a tagok járulékait vagy az átlagos közönséges napibér vagy a valósággal élvezett napibér alapján állapították meg. Azt, hogy a két bér közül melyiket vették alapul, az adott pénztár alapszabálya határozta meg.

[5] Lásd az 1891. évi XIV. törvénycikk indokolását.

[6] Lásd az 1891. évi XIV. törvénycikk indokolását.

[7] A pénztári tag közös háztartásban élő családtagjai a tag járulékeinak felét fizették, ha nem volt keresetük és az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztárba önként beléptek.

volt.^[8] A tagok erre az ellátásra a szülés első napjától kezdve hat hétig voltak jogosultak. A törvénycikk indokolása kiemelte, hogy a gyermekágyi segélyek az 1891. évi XIV. törvénycikkben megállapított négy héttel szemben hat hétig jártak, ami orvosi szempontból a gyermekágyas nők egészségének helyreállítása és az esetleges betegségi komplikációk megelőzése érdekében feltétlenül szükséges volt.

A pénztár – amennyiben az anyagi eszközök lehetővé tették – a főszabályként meghatározott mértékűnél nagyobb segélyeket is nyújthatott, azzal a megkötéssel, hogy a gyermekágyi segély nem haladhatta meg a járulék alapjául vett átlagos napibérösszeg hetvenöt százalékát és időtartamát tekintve a szülés előtt és után összesen legfeljebb nyolc hétig volt adható. Ha a gyermekágyi segély lejártá után a tag továbbra is keresőképtelen volt, akkor táppénzt is igénybe vehetett. A táppénz a keresőképtelenség idejére, de legfeljebb húsz hétig járt.

A gyermekágyi segély megvonható volt attól a tagtól, aki az orvos utasításainak szándékosan nem tett eleget és ezzel a felgyógyulását késleltette. Ez a rendelkezés a biztosított tagok egészségügyi ellátása érdekében volt szükséges, miután a táppénz elvonásában rejlő kényszer az orvosi gyógykezelés sikerét kívánta előmozdítani és biztosítani. A táppénz elvonása tehát ebben az esetben fegyelmi eszközként jelentkezett és ez a jog a biztosító pénztár által a körülményekhez mérten volt alkalmazandó, úgy, hogy a biztosított tagtól a szükséghez képest esetleg csak a táppénz, illetve a gyermekágyi segély bizonyos része volt elvonandó.^[9]

A gyermekágyi segély feltétele volt az előzetesen biztosításban töltött idő, amit az ismertetett törvénycikk úgy szabályozott, hogy az a nőtag, aki nem tudta kimutatni, hogy az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztárba való belépését megelőző egy év alatt összesen legalább három hónapig pénztári tag volt, gyermekágyi segélyre csak abban az esetben tarthatott igényt, ha a szülés az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztárnál egyhuzamban töltött három havi tagság után következett be.

A táppénzt és a gyermekágyi segélyt heti utólagos részletekben fizették ki és az esedékességtől számított egy éven belül volt érvényesíthető. Az a rendelkezés, mely szerint a táppénz és a gyermekágyi segély heti utólagos részletekben volt kifizetendő, megegyezett az 1891. évi XIV. tc. 11-ik §-ában foglalt szabályozással és megfelelt a munkabérek kifizetésére nézve a gyakorlatban fennálló szokásnak.^[10] A törvénycikk indokolása különös hangsúlyt helyezett az 55. § értelmezésére, és kiemelte, hogy a táppénznek és a gyermekágyi segélynek heti utólagos részletben való kifizetése nem jelentette azt, hogy a szóban levő

[8] Táppénz címén a biztosított tag járulékának kiszámításánál alapul vett átlagos napi bérösszeg fele járt. A betegségi biztosítások esetén a tagok a járulékokat átlagos napibér-osztályok szerint fizették. A biztosított tagok járuléka az átlagos napibér kettő százalékánál kevesebb és négy százalékánál több nem lehetett. Az átlagos napibér-osztályokat az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár alapszabályaiban állapította meg. A biztosított tagoknak az átlagos napibér-osztályokba való besorolása tényleges fizetésük vagy bérük alapján történt.

[9] Lásd az 1907. évi XIX. tc. 52. §-ához fűzött indokolást.

[10] Lásd az 1907. évi XIX. tc. 55. §-ához fűzött indokolást.

pénzbeli szolgáltatások kifizetése abban az esetben is a hét utolsó napjára volt halasztandó, amikor a betegség és a keresőképtelenség a hét valamely más napján szűnt meg. Ilyen esetben a hét illető napjaira esedékes táppénzt és a gyermekágysegélyt a betegség, illetőleg a keresőképtelenség utolsó napján kellett a biztosított kívánságához képest kifizetni. A másik lényeges értelmezési kérdés az volt, hogy a heti utólagos részletekben való fizetés alatt mit kellett érteni, azaz mikor kellett kifizetni az ellátást. Ez nem azt jelentette, hogy a pénzbeli segély a naptári hét szokásos utolsó napján, azaz szombaton volt kifizetendő, hanem a törvénycikk rendelkezésének a célja az volt, hogy a pénztárt a pénzbeli segélyeknek bizonyos rövidebb időközökben való kiszolgáltatására kötelezhesse, tehát nem volt akadálya annak, hogy a pénztári alapszabályokban az egy heti fizetési határidő a naptári hét valamelyik más napjára essen.

Természetesen a pénzbeli segélyeken kívül a szülő nők megkapták a *szükséges gyógykezelést és szülészeti ápolást* is.

Az első világháború alatti infláció miatt elengedhetetlen volt az ellátások összegének, illetve időtartamának a felemelése, amit — a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1917. évi VII. törvénycikk felhatalmazása alapján — az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset estére való biztosítását szabályozó rendelkezések kiegészítéséről és módosításáról szóló 4790/1917. M. E. rendelet hajtott végre.

A *gyermekágyi segély* a rendelet hatálybalépésétől (1918. január 1.) kezdve a korábbi hat héttel szemben már nyolc hétig illette meg a biztosított nőt, és a mértéke is változott, mert annak összege a tag járulékának kiszámításánál alapul vett átlagos napibér hetvenöt százaléka volt.

Új segélyezési formaként szabályozta a rendelet a *szoptatási segélyt*, amit azok vehettek igénybe, akik a gyermeküket szoptatták. A szoptatási segély a gyermekágyi segély megszűnését követő tizenkét hétig járt, összege az átlagos napibér ötven százaléka, de legfeljebb napi két korona volt. Akik orvosi igazolás szerint nem tudták szoptatni a gyermeküket, a szoptatási segély helyett annak az összegét meg nem haladó értékű csecsemőtápszert kaptak.

A rendelet bevezette a *nem biztosított családtagok szülés esetén járó ellátásait*, akik innentől kezdve igénybe vehették a szükséges szülészeti támogatást és gyógykezelést, valamint a gyermekágyi segélyt is hat hétig, napi egy korona összegben.

III. ANYASÁGI ELLÁTÁSOK A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

A Tanácsköztársaság alatti jogalkotás a nőknek *terhességi, gyermekágyi és szoptatási segélyt* biztosított. Ezek jelentős rendelkezések voltak annak idején, mert a korábbi jogszabályok a terhességi segélyt egyáltalán nem ismerték, a gyermekágyi segély mértéke pedig igen alacsony volt.^[11] A Tanácsköztársaság időszaká-

[11] Trócsányi, 1969, 325.

ból kiemelendő a munkások betegségi és baleseti biztosításának a kiépítéséről szóló Kormányzótanácsi rendelet^[12] és a végrehajtásáról rendelkező Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság 3. M.N.N. és 39. M.N.N. rendeletei. A rendeletek alapvető jelentőségűek voltak abból a szempontból, hogy először valósították meg a dolgozók számára az általános társadalombiztosítást.^[13]

A betegségi és baleseti biztosítás minden munkásra kiterjedt. Munkásnak minősült mindenki, aki köz- vagy magánszolgálatban munkabér vagy fizetés fejében dolgozott. A betegségi segélyekre a betegség kezdetétől számított egy évig voltak jogosultak a biztosítottak. A betegségi biztosítási járulék az átlagos napibér^[14] hat százaléka volt, a járulékokat – amelyeknek az összegét a napibérosztályok szerint a 3. M.N.N. rendelet meghatározta – a munkáltató és a munkás fele-fele arányban fizette meg. A rendeletek alapján a dolgozó nő az anyaságával összefüggésben három fajta segélyre volt jogosult.

A biztosított nő a terhesség utolsó négy hetében átlagos napibérének teljes összegét megkapta *terhességi segély* címén, ha a megelőző egy éven belül három hónapig a pénztárnak tagja volt. A terhességi segélyt hetente utólagos részletekben kapta meg a várandós nő. Amennyiben a terhességi segélyt négy hétnél hosszabb ideig folyósították, ebben az esetben a szülésig történt túlfizetést a gyermekági segélybe kellett beszámítani.

A *gyermekági segély* az átlagos napibér teljes összege volt, a nem biztosított családtagok részére szülés esetében napi három korona gyermekági segély járt. A terhességi és gyermekági segély megillette azokat a dolgozó nőket is, akik a megelőző éven belül nem voltak ugyan három hónapon át pénztári tagok, de ennyi időn át olyan foglalkozásban álltak (pl. háztartási alkalmazottak), amelyre a Forradalmi Kormányzótanács XXI. rendelete a munkásbiztosítás hatályát kiterjesztette. A terhességi és a gyermekági segély nem volt kifizethető azokra a napokra, amelyeken a jogosult munkabér fejében munkát végzett. A terhességi és gyermekági segély összege az első napibérosztályban napi öt, a második napibérosztályban napi tíz, a harmadik napibérosztályban napi tizenkettő, a negyedik napibérosztályban napi tizenhat, az ötödik napibérosztályban napi húsz korona volt. A 39. M.N.N. rendelet szabályozta azt az esetet, amikor a biztosított nő a gyermekági segély lejárta után betegség miatt továbbra is keresésképtelen volt. Ekkor a betegség időtartamára, de legfeljebb egy évig táppénzben részesülhetett. Az egy év attól a naptól számított, amikor a gyermekági segély megszűnt.

A dolgozó nők *szoptatási segélyét* a 3. M.N.N. végrehajtási rendelet úgy szabályozta, hogy valamennyi napibérosztályban két koronában rögzítette annak

[12] A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 29. napján kiadott XXI. rendelete.

[13] Trócsányi, 1959, 334.

[14] Az átlagos napibér ötféle volt: öt korona, akiknek keresete nem volt, vagy keresete legfeljebb öt koronáig terjedt; tíz korona, akiknek napibére öt koronától tíz koronáig terjedt; tizenkét korona, akiknek napibére tíz koronától tizennégy koronáig terjedt; tizenhat korona, akiknek napibére tizennégy koronától tizennyolc koronáig terjedt; húsz korona, akiknek napibére huszonkét koronánál nagyobb volt.

összegét. A 39. M.N.N. rendelet rögzítette továbbá, hogy a szoptatási segélyen felül táppénz is járt annak a biztosított nőnek, aki betegség következtében keresőképtelen volt. Az említett rendelet foglalkozott azokkal is, akik nem tudtak szoptatni, ők legfeljebb napi két korona értékű csecsemőtápszert igényelhettek arra az időre, amelynek tartamára szoptatási segély járt.

IV. A BETEGSÉGI BIZTOSÍTÁS SZABÁLYOZÁSA A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG BUKÁSA UTÁN

1919. szeptember 30-án született meg a magyar kormány 5400/1919. M. E. rendelete a betegségi és balesetbiztosítás ideiglenes szabályzásáról, amely a kihirdetése napján – 1919. november 15-én – lépett hatályba. A rendelet hatálybalépésével hatályukat veszítették a munkásbiztosítás tárgyában 1919. március 21-től augusztus 1-ig kelt kormányrendeletek.

A rendelet 7. §-a betegségi biztosítási segélyek között rendelkezett a szülés esetében járó segélyekről. Ennek alapján szülés esetén ingyen járt *a szükséges szülészeti támogatás és gyógykezelés*.

A terhesség utolsó négy hetében *terhességi segély* illette meg a várandós nőt az átlagos napibér teljes összegében. Ha a terhességi segélyt négy hétnél hosszabb ideig folyósították, a szülésig történt túlfizetést a gyermekágyi segélybe kellett számítani.

A *gyermekágyi segély* a szülés első napjától kezdve nyolc hétig járt a tag átlagos napibérének teljes összegében. Ha a biztosított nő a gyermekágyi segély időtartamának lejárta után keresőképtelen volt, a betegsége idejére, de legfeljebb egy évig táppénzre volt jogosult. Az egy év a gyermekágyi segély megszűnésének a napjától számított.

Azok a biztosított nők, akik gyermeküket szoptatták, a gyermekágyi segély megszűnését követő tizenkét hétig *szoptatási segélyt* kaptak napi kettő korona összegben. Akik orvosi igazolás alapján a gyermeküket nem tudták szoptatni, a szoptatási segély helyett ennek az összegét meg nem haladó értékű csecsemőtápszertben részesültek. A szoptatási segélyen felül táppénz is megillette azt a nőt, aki a szoptatás idején betegség miatt keresőképtelen volt, vagy a csecsemő igazolt betegsége miatt az ő ápolása céljából nem végzett munkát.

A biztosítottal egy háztartásban élő és keresettel nem bíró, nem biztosított családtagok is megkapták a szükséges szülészeti támogatást és gyógykezelést, valamint gyermekágyi segélyt hat héten át napi három korona összegben.

A terhességi, gyermekágyi és szoptatási segélyre csak az a biztosított nő volt jogosult, aki igazolta, hogy a szülést megelőző egy év alatt összesen legalább három hónapig az Országos Munkásbiztosító Pénztár biztosított tagja volt. A női családtagok esetén a gyermekágyi segélyre való jogosultság feltétele a tag biztosítási jogviszonyának fenti időtartamának megfelelő igazolása volt.

A terhességi és a gyermekágyi segélyt heti utólagos részletekben fizette ki a pénztár. A pénztár annak az igényjogosultnak a készpénzsegélyeit, akinél valamilyen különleges körülmény (pl. iszákosság, elmezavar) következté-

ben az a veszély forgott fenn, hogy a kiszolgáltatott összeget nem használja fel rendeltetésszerűen, a vele közös háztartásban élő családtag kezéhez fizethette, ha az egyéni körülmények gondos mérlegelésével ezt indokoltnak találta. Az a biztosított nő, aki terhességi vagy gyermekágyi segélyre, illetve az a női családtag, aki gyermekágyi segélyre volt jogosult, nem kapta meg a segélyét azokra a napokra, amelyeken munkabér fejében munkát végzett.

Az 5400/1919. M. E. rendeletet módosította, illetve kiegészítette az 1350/1922. M. E. rendelet, amely a betegségi biztosítási segélyek felemeléséről és kiterjesztéséről rendelkezett. Ez a jogszabály kizárólag a szülési segélyek esetében léptetett életbe változásokat. Továbbra is ingyen járt a *szükséges szülészeti támogatás és gyógykezelés*. A *terhességi segély* változatlanul a terhesség utolsó négy hetében volt igénybe vehető az átlagos napibér teljes összegében. A gyermekágyi segély esetében sem történt változtatás, ugyanúgy nyolc hétig illette meg a szülő nőt az átlagos napibérének teljes összegében. A *szoptatási segély* összegét azonban napi tíz korona összegre emelte fel a rendelet.

A biztosítottal egy háztartásban élő és keresettel nem bíró, nem biztosított családtagok szülési segélyei tekintetében jelentős változás történt. Új ellátási formaként vezette be a rendelet a terhességi segélyt a terhesség utolsó négy hetében, valamint a szoptatási segélyt a gyermekágyi segély fele összegében. A terhességi és a gyermekágyi segély a biztosított tag átlagos napibérének teljes összegében járt, azzal a korlátozással, hogy összege legfeljebb napi tizenöt korona lehetett.

V. AZ ANYASÁGI ELLÁTÁSOK FORMÁI AZ 1927. ÉVI XXI. TÖRVÉNYCIKKBEN

Az 1907. évi XIX. törvénycikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegségi és baleseti biztosításában változásokat hozott, de nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért az I. világháború utáni években a betegségi és baleseti biztosításról szóló törvények reformjának a követelése folyamatosan napirenden volt.^[15] „Az első világháború utáni időszakban többirányú feladat állt a kormány előtt: szembe kellett néznie a szociális problémák sorozatával, ám a gazdaság stabilizálása sem várathatott magára. Az előbbi azt jelentette, hogy a korábbi időszakok szociális biztosítását mind a szolgáltatások, mind a biztosítottak körét illetően tovább kellett építenie.”^[16] Az 1907. évi XIX. tc. módosítása a közvéleménynek régi kívánsága volt, a változás főként a biztosítási szervezetet érintette.^[17]

A betegségi és baleseti biztosítást az 1927. évi XXI. törvénycikk hatálybalépésétől (1928. január 1.) kezdve az Országos Munkásbiztosító Intézet (a továbbiakban: intézet) teljesítette, amely feladatait részben a központban, részben helyi szervei útján végezte. Az új törvénycikk életbelépésével az 1907. évi XIX. törvénycikknek még hatályban levő összes megfelelő rendelkezése, és a törvényt módosító és

[15] Laczkó, 1968, 120.

[16] Egresi, 2008, 232.

[17] Lásd az 1927. évi XXI. tc. általános indokolását.

kiegészítő egyéb megfelelő törvényi rendelkezések – kivéve az 1921. évi XXXI. törvénycikket – hatályukat veszítették. Az Országos Munkásbiztosító Intézet elnevezését az 1928. évi XL. tc. 101. §-a megváltoztatta Országos Társadalombiztosítási Intézetre (OTI), amely rendelkezés 1928. október 1-jén lépett hatályba.^[18]

A betegségi és baleseti kötelező biztosításról szóló 1927. évi XXI. tc. az első rész V. fejezetében szabályozta a betegség esetére nyújtandó segélyeket – az előző jogszabályokhoz képest – már külön alfejezetben sorolva fel a szülés esetén igényelhető ellátásokat.

Segélyezésben részesülhetett a biztosított szülő nő saját jogán, valamint a biztosított felesége, mint családtag, a férj jogán. Feleség hiányában a feleséggel egyenlő feltételekkel és mértékben volt igényjogosult az a nő, aki a biztosított háztartását vezette. A bírói gyakorlat a biztosított háztartását vezető nő igényjogosultságát azokban az esetekben is megállapította, amikor a biztosítottnak törvényes felesége volt, akitől nem vált el, de akivel nem élt együtt. Továbbá igényjogosult családtagnak ismerte el a biztosított háztartását vezető nőt akkor is, ha az közeli rokona, például az anyja vagy a nővére volt.^[19] A családtagnak járó szülészeti segélyek időtartam és mérték szempontjából különböztek a biztosítottat megillető szülészeti segélyektől. A törvény az 1907. évi XIX. tc. 53. §-ában a gyermekágyi segély tekintetében kifejezésre jutó elvet átvette és kiterjesztette a terhességi és a szoptatási segélyre, mivel megállapította, hogy e segélyekre csak az a biztosított nő volt igényjogosult, aki igazolta, hogy a szülést megelőző egy év alatt összesen legalább hat hónapon át betegség esetére biztosított volt.

Az 1927. évi XXI. tc. alapján szülés esetén az alábbi segélyezési formák illeték meg az arra jogosultakat.

1) *A szükséges szülészeti segédkezés (bábadíj)*^[20] és *gyógykezelés*. Ez magában foglalta azt a jogot, hogy a szülészeti támogatásra jogosult az intézet által kijelölt szülésznőt vagy az esetleg kijelölt több szülésznő egyikét vehette igénybe. A gyógykezelést az intézet szerződött orvosai, vagy ahol volt, szerződött szülés szakorvosai útján teljesítette. A szülészeti segédkezés nyújtása érdekében az intézet az igényjogosultak ellátására okleveles szülésznőkkel kötött megállapodást.^[21] Más szülésznőt is fel lehetett kérni a szüléshez, ha az intézetnek nem volt kijelölt szülésznője, vagy indokolt sürgős szükség esetében, de az intézet az ebből származott költséget csak az alapszabályban meghatározott mértékig térítette meg. Az OTI első alapszabályának^[22] 47. §-a alapján a szülés levezetéséért Budapesten tizenhat, vidéken húsz pengőt, elvetelés esetén Budapesten nyolc, vidéken tíz pengőt térített meg.^[23] Ha a szülésznői támogatásra a szülési,

[18] A hatályba léptető jogszabály a 3960/el. n. 1928. N.M.M. rendelet volt.

[19] Novák, 1936, 135.

[20] Kálmán, 1928, 108.

[21] Ternovszky, 1933, 529.

[22] Az OTI első alapszabályát a m. kir. népjóléti és munkaügyi miniszter 1929. évi 1700. eln. sz. rendelete határozta meg. Lásd: OTI Alapszabálya, 1929, 29.

[23] Érdekes, hogy később a vidéken levezetett szülésért tíz pengőt, az elvetelésnél való segédkezésért öt pengőt térítettek csak meg. Lásd: OTI Alapszabálya, 1935, 48. p.

illetőleg az elvetelési esetből kifolyólag nyolc napon túl is szükség volt, a levezetési díjon felül a szülés utáni nyolcadik napon túl minden napra a levezetési díj egytized-egytized része is járt. Ikorszülés esetén – tekintet nélkül az ikrek számára – a megtérített díjazás a megállapított összegek másfélszerese volt.

2) *Terhességi segély* járt a terhesség utolsó hat hetére, a biztosított nő tényleges javadalmazása napi átlagának vagy átlagos napibérének teljes összegében. A családtagnak (feleség, illetve a háztartást vezető nő) ez a segély csak a terhesség utolsó négy hetére járt, összege napi negyven fillér volt. Ha a biztosított szülőnő a szülést követően jelentette be az igényét, a terhességi segély kezdő napja – a szülés napjától negyvenkettő napnak (hat hét) a visszaszámításával – egyszerűen megállapítható volt. Az igényt azonban rendszerint a terhesség utolsó szakában jelentették be, ebben az esetben az intézeti orvos adott szakvéleményt arról, hogy a szülés hat hét (családtagnak esetén négy hét) múlva bekövetkezik-e.^[24] Ennek megállapítása után folyósította az intézet a terhességi segélyt.

A terhességi segély az orvos vagy a szülésznő által megállapított időponttól a szülésig abban az esetben is járt, ha az orvos vagy a szülésznő a szülés időpontjának kiszámításában tévedett. E tévedés következtében a terhességi segély címen felmerült túlfizetést a gyermekágyi segélybe beszámítani nem lehetett, kétségtelenül azért, hogy az anya a kíméleti idő alatt ne maradjon a létfenntartáshoz szükséges anyagi eszközök nélkül, illetve ne kényszerüljön egészségét veszélyeztető munkára.^[25] Ennek a rendelkezésnek a gyakorlati fontosságát mutatja több, a Munkásbiztosítási Felsőbíróság által hozott döntés. A bírósági jogalkalmazás szerint a terhességi, gyermekágyi és szoptatási segélyekhez való igényjogosultság elnyeréséhez az 1927. évi XXI. tc. 40. §-ának (2) bekezdése értelmében a tagnak azt kellett igazolnia, hogy a szülés előrelátható időpontját megelőző egy éven belül legalább hat hónapon át biztosításra kötelezett alkalmazásban állt, nem pedig, hogy a szülés tényleges időpontját megelőző egy évben állt hat hónapig ilyen alkalmazásban. Ha az intézet az intézeti orvosnak – bár az időpont tekintetében téves – véleménye alapján a szülés előrelátható időpontjához viszonyítva a terhességi segélyhez való igényjogosultságot megállapította, ezzel a tag a többi (gyermekágyi, szoptatási) szülészeti segélyekhez való igényjogosultságát is megszerezte.^[26] Egy későbbi döntés szintén megerősíti az előbbi álláspontot. A felperes „1929. július 22-én Grav. IX^[27]”-nek találtatott és saját jogán biztosított volt. A szülés 1929. szept. 14-én következett be. A szülészeti segély iránti igényt az intézet elutasította azon a címen, hogy felperes egy éven belül a szükséges 180 napi tagsággal nem rendelkezett. A Felsőbíróság megállapította, hogy a munkanapok számításánál úgy az Intézet, mint az elsőbíróság tévedett és felperes a szükséges tagsággal rendelkezik. Megállapította a bíróság azt is,

[24] Máthé, 1939, 217.

[25] Ternovszky, 1933, 529.

[26] Mb. Fb. II. 1475/1929. In: Joggyakorlat. Szemle. *Munkaügyi Szemle*, 1932. 11. sz. 560. p.

[27] A várandósság kilencedik hónapjában lévőnek.

hogy az intézeti orvos a szülés előrelátható időpontja tekintetében tévedett, mert már a ténylegesnél 1 hónappal előbb felperest a terhesség 9. hónapjában lévőnek nyilvánította. Ilyenkor a kérdéses segély előfeltételeként irányadó 1 év számításának attól a napjától visszafelé kell történnie, amely napra az orvos – bár utólag tévesnek bizonyultan – a lebetegedést várta. A számítás ily módjának helyes és méltányos volta mellett szól ugyanis az az alaposan feltételezhető körülmény, hogy az orvosnak említett tévedése hiányában felperes még megszerezhetne volna azt a tagsági időt, ami a szülés tényleges napját megelőző 1 éven belüli 6 hónapból – bár vitásan – hiányzott.”^[28]

3) *Gyermekágyi segély* a szülés napjától kezdve hat héten át a biztosított nő tényleges javadalmazása napi átlagának vagy átlagos napibérének teljes összegében. A családtag jogán a feleséget napi negyven fillér illette meg. Ha a biztosított nő a gyermekágyi segély lejártá után betegség miatt keresőképtelenné vált, táppénzre volt jogosult. Ez a rendelkezés az anyákat meg kívánta védeni attól a hátránytól, hogy az anyaságuk alapján járó segélyezésük következtében egyébkénti alapszabályszerű segélyezésükben jogcsorbítást szenvedjenek.^[29]

A terhességi és gyermekágyi segély folyósítása alatt táppénz nem volt adható. A táppénz és az említett anyasági segélyek célja az volt, hogy az elvesztett keresetet pótolják és ezért a törvény a segélyek halmozását nem engedte meg, tekintettel arra, hogy az anyasági segély a kárpótlást megadta.

Az a nő, aki terhességi vagy gyermekágyi segélyre való igényjogosultságának a tartama alatt kereső foglalkozást folytatott, a foglalkozás napjaira e segélyeket nem igényelhetette. Ezeknek az ellátásoknak a rendeltetése ugyanis az volt, hogy a nő a szülést közvetlenül megelőző és az azt követő időszakon át ne dolgozzon, annak érdekében, hogy a saját és újszülötte egészségének megóvása lehetőleg biztosítva legyen. Az a nő tehát, aki a védelmi időszakon belül kereső munkát végzett, a segélyezés célját maga hiúsította meg.^[30]

4) *Szoportási segély* járt azoknak a biztosított nőknek, akik gyermeküket maguk szoptatták, a gyermekágyi segély megszűnését követő tizenkét hétig, napi hatvan fillér összegben. A feleség szoptatási segélye pedig napi harminc fillér volt. Az a szoptatási segélyre jogosult nő, aki orvosi igazolás szerint nem volt képes szoptatni, a szoptatási segély helyett megfelelő értékű csecsemőtápszert kapott. Ikerszülés esetében a szoptatási segély az ikrek számához képest többszörös összegben járt. A szoptatási segélyben részesülő nőnek táppénz volt adható, ha a gyermekének igazolt betegsége miatt nem dolgozhatott.^[31] Ellenkéntben a terhességi és a gyermekágyi segéllyel, a szoptatási segély nem a kereset pótlását, hanem az anya táplálkozásának némi javításával az anyai szoptatás előmozdítását célozta, ezért a táppénznek megfelelő esetben való egyidejű kiszolgáltatását nem zárta ki. A joggyakorlat szerint „a szoptatási segélyre való

[28] Joggyakorlat. Szemle. *Munkaiügyi Szemle*, 1933. 3. sz. 144. p.

[29] Lásd az 1927. évi XXI. tc. 40. §-ának részletes indokolását.

[30] Lásd az 1927. évi XXI. tc. 40. §-ának részletes indokolását.

[31] Kálmán, 1928, 108.

igénynek a személyes szoptatás ténye nem elengedhetetlen feltétele. Eszerint nincs kizárva, hogy ilyen igényt olyan biztosított nők is érvényesíthessenek, akik gyermeküket dajkaságba adni és ennek költségeit viselni kénytelenek.”^[32]

A terhességi, a gyermekágyi és a szoptatási segélyre csak az a biztosított nő volt jogosult, aki igazolta, hogy a szülés előrelátható időpontját megelőző egy éven belül összesen legalább hat hónapon át betegség esetére biztosított volt.

A feleségnek, mint családtagnak e segélyekre vonatkozó igényjogosultságát is csak akkor lehetett megállapítani, ha szülésének előrelátható időpontját megelőző egy éven belül férje összesen legalább hat hónapon át betegség esetére biztosított volt. Ebben az esetben a feleség mint családtag az említett segélyekre akkor is jogosult volt, ha a férj a szülés időpontjában már nem élt. A hat hónapba nem számított be az az idő, amelyen át az intézet a biztosítottat táppénzzel, terhességi és gyermekágyi segéllyel, kórházi vagy gyógyintézeti ápolással segélyezte.

Ezt a rendelkezést később a 9090/1931. M. E. sz. rendelet 12. §-a úgy módosította, hogy a szülési segélyekre való igényjogosultsághoz a szülést megelőző két éven belül legalább tíz havi tagság volt szükséges.

Később a 6500/1935. M. E. sz. rendelet 16. §-a úgy módosította a törvényt, hogy a terhességi, gyermekágyi és a szoptatási segélyre már csak az a biztosított nő volt igényjogosult, aki igazolta, hogy a terhességi segélyre való igénye megnyílását, vagy ha a terhességi segélyre igényt nem támasztott, a szülés időpontját megelőző tizennyolc hónapon belül összesen legalább kilenc hónapon át betegség esetére biztosított volt. Ugyanez vonatkozott arra a férfira is, akinek a felesége tartott igényt ezekre a segélyekre. Az ezt megelőző rendelkezés szerint a tíz hónapot a szülés megállapított – vagy ha a szülés még nem történt meg – a szülés vélelmezett időpontjától visszamenőleg kellett számítani. Abban az esetben, ha a szülés még nem történt meg, a terhességi segély megnyílásának a napjához, ha a várandós nő maga is biztosított volt, hat heti időtartamot, ha pedig a gyermeket váró nő a biztosított felesége volt, akkor négy heti időtartamot kellett hozzászámítani és az így vélelmezett szülési napot megelőző két éven belüli tíz havi tagság fennállását kellett kimutatni. Az újabb rendelkezés szerint a terhességi segélyre való igényjogosultság a szülés napjától teljesen független és az előírt kilenc hónapot mindig a terhességi segélyre vonatkozó igény megnyílását és nem a szülés napját megelőző tizennyolc hónapon belül kellett igazolni. A gyermekágyi és a szoptatási segély tekintetében változatlanul a szülés napja volt az irányadó, a kilenc havi tagságot tehát a szülés napjától visszafelé kellett számítani. A törvény helyes értelmezése szerint, ha a biztosított szülőnőnek a terhességi segélyre az igénye megnyílt, jogosulttá vált a terhességi segély után esedékes gyermekágyi és szoptatási segélyre is, ez utóbbira akkor, ha a gyermeke élt és azt maga szoptatta.^[33]

A terhességi, a gyermekágyi és a szoptatási segélyt az intézet elvonhatta attól, aki az orvos utasításának szándékosan nem tett eleget, illetőleg az inté-

[32] Joggyakorlat. Szemle. *Munkaiügyi Szemle*, 1933. 4. sz. 195. p.

[33] Máthé, 1947, 325.

zet által az orvos javaslata alapján előírt gyógytényezőt jogos indok nélkül nem vette igénybe, és ezzel gyógyulását késleltette, vagy ha e magatartása gyógyulásának késleltetésére alkalmas volt.

A terhességi, a gyermekágyi és a szoptatási segélyt heti utólagos részletekben az igényjogosultnak kellett kifizetni. Kivételes esetben ezek a segélyek az igényjogosult bejegyzése hiányában is, a vele közös háztartásban élő családtagoknak voltak kifizethetők, ha fennállt – az igényjogosult egyéni körülményei (pl. iszákosság, elmezavar) következtében – az a veszély, hogy a kiszolgáltatott összeget nem a segély céljának megfelelő módon használta fel. Ha a szoptatási segélyre igényjogosult anyja a gyermekét elhagyta vagy meghalt, a szoptatási segélyezés hátralévő tartamára a szoptatási segély annak járt, aki hitelt érdemlő módon igazolta, hogy a gyermeket eltartja. Messzemenően védte a törvény az igényjogosultat anyaságában, mivel rendelkezett arról, hogy e segélyeket másra nem lehetett átruházni, elzálogosítani, lefoglalni, beszámításnak nem volt helye ezekkel szemben és a segélyekről a biztosított érvényesen sem egészben, sem részben nem mondhatott le.^[34]

A törvény 31. §-a szerint az intézet alapszabálya a jogszabályban megállapított legkisebb mértékű segélyeket a rendelkezésre álló fedezet korlátai között felemelhette és kiegészíthette a következő ellátásokkal. A terhességi, gyermekágyi vagy szoptatási segélyben részesülő biztosított nőnek tej volt engedélyezhető, legfeljebb napi egy liter mennyiségben. A biztosított nő szoptatási segélye felemelhető volt a szoptatás egész tartamán vagy tartamának egy részén át a táppénz mértékéig. A gyermekágyi segélyben részesülő biztosított nőnek csecsemőkelengye volt adható vagy kölcsönözhető. A biztosított feleségének terhességi és gyermekágyi segélye a férj tényleges javadalmazása napi átlagának vagy átlagos napibérének feléig, szoptatási segélye pedig annak harminc százalékáig felemelhető volt.

Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság okozta gazdasági nehézségek következtében a törvénynek ezt a passzusát a 9090/1931. M. E. számú rendelet kiegészítette azzal, hogy „ha a betegségi biztosításban tartósan mutatkozó kezelési hiányt minden rendelkezésre álló egyéb eszköz alkalmazásával sem lehet kiküszöbölni, a betegségi biztosítási szolgáltatásokat a szükség mértékéhez képest időlegesen az alapszabály megfelelő módosításával korlátozni kell.” Az alkalmazható korlátozások között szerepelt, hogy a terhességi és a gyermekágyi segély mértékét a biztosított nő tényleges javadalmazása napi átlagának, vagy átlagos napibérének ötven százalékáig lehetett csökkenteni.

Az előzőekben ismertetett jogszabályokhoz képest újdonság volt a törvénynek az a rendelkezése, mely szerint a terhességi és gyermekágyi segély helyett a segélyezés tartama alatt az intézet az igényjogosult bejegyzésével anyaotthonban vagy más hasonló intézménynél ingyenes ellátást adhatott. Az ilyen ellátás költségét a biztosító intézet legfeljebb a terhességi, illetőleg a gyermekágyi segély összege erejéig az intézménnyel kötött megegyezés szerint fizette meg.

[34] Ternovszky, 1933, 530.

Az anya- és csecsemővédelem területén az ismertetett törvény nagy előrehaladást jelentett. A kor egyik megoldandó feladata volt a csecsemőhalandóság csökkentése és az átlagéletkor meghosszabbítása, mivel Magyarország rendkívül kedvezőtlen helyet foglalt el az európai csecsemőhalálozási statisztikában.^[35] A csecsemőkorban lévők életésélyeit szociális, egészségügyi és szociális politikai eszközökkel igyekeztek befolyásolni. „Legnagyobb jelentőségű lépésnek az újszülöttvédelemben az anyasági biztosítás rendelkezéseit kell tartanunk.”^[36] Az anya- és csecsemővédelmet szolgálta a törvénynek azon intézkedése is, amely szerint az intézet a segélyek kiszolgáltatását a várandósság bizonyos szakától kezdődő rendszeres orvosi vizsgálatról tehető függővé, és ott ahol anya- és csecsemővédelmet szolgáló intézmény működött, az intézet a minisztérium jóváhagyásával a szülési segélyek kiszolgáltatását a megjelölt intézmény igénybevételéhez és igazolásához köthette.^[37]

Az anyasági segélyek közvetlenül a szülő nő egészségvédelmét, közvetve pedig az újszülött egészségvédelmét szolgálták. Sajnálatos módon a rossz gazdasági viszonyok miatt ezeknek a segélyeknek az anyavédelmi jelentősége csökkent, mivel a legtöbb iparban alkalmazott nő a terhességi segély ideje alatt is végezte a többé-kevésbé nehéz testi munkáját a kettős kereset megszerzése érdekében.^[38] Előremutató volt a kor azon törekvése is, hogy az anya és családvédelmet célzó egyesületek munkáját, amelyeknek a fő feladata a terhes nők és gyermekágyasok gyámolítása, feltétlenül támogatnia kellene a betegpénztáraknak. Ezek az egyesületek védő nőket küldtek a betegekhez, akik az ápoláson kívül vezették a beteg háztartását is a beteg gyógyulásáig.

VI. KORABELI KÜLFÖLDI KITEKINTÉS

A betegségi biztosítás szülés esetén nyújtott szolgáltatásai nemzetközi viszonylatban nem maradtak el a hasonló külföldi biztosítások nyújtotta segélyezésektől, ahogy ezt egy 1930-ban készült összehasonlítás mutatja,^[39] amely a magyar szabályozással az osztrák, a német és a csehországi adatokat vetette össze.

Ausztriában – a magyar ellátásokkal azonos módon – hat-hat hétig járt terhességi és gyermekágyi segély, amelynek összege a táppénzzel megegyező volt. A szoptatási segély a táppénz összegének a fele volt és tizenkét hétig vehette igénybe a biztosított.

Németországban a szülést megelőző négy héten át, majd a szülést követően hat hétig nyújtottak segélyt a táppénz összegével azonos mértékben. A szoptatási segély itt is tizenkét hétig illette meg a nőt, összege a táppénz fele volt. Ezekon kívül minden szülés esetén egyszeri segélyt fizettek, amelynek a felét

[35] Pfeiffer, 1930, 277.

[36] Pfeiffer, 1930, 280.

[37] Ternovszky, 1933, 530.

[38] Pfeiffer, 1930, 280.

[39] Lásd Bikkal, 1930, 350–352.

az állam térítette meg. A *Csehszlovákiában* nyújtott anyasági segélyek azonosak voltak az osztrák ellátásokkal.

Franciaországban 1930-ban lépett életbe új törvény a szociális biztosítások területén, amely a fentiekhez hasonlóan szabályozta a szülési segélyeket. A biztosított nő, vagy a biztosított felesége bábaseségélyben, gyógyszerellátásban és szülési segélyben részesülhetett, amely a gyermek születésétől számított hat hétig járt a táppénzzel egyenlő mértékben. Ezen kívül, ha a biztosított saját gyermekét szoptatta, akkor legfeljebb egy évig szoptatási segély is megillette, amelynek összege a harmadik hónaptól folyamatosan csökkent. Ha a jogosult nem tudott szoptatni, akkor tejjegyet kapott, amelynek értéke a szoptatási segély kétharmadát nem léphette túl.^[40]

Jugoszláviában a betegségi biztosítás területén egy 1922. évi törvény szabályozta a szülés esetén járó segélyeket, amelyek kedvezőbbek voltak az eddig ismertetett országokban járó ellátásoknál. A betegség esetén biztosított tagnak szülés esetén járt a szülészeti segédkezés és gyógykezelés, a terhességi segélyt a szülés előtt két hónapig, a gyermekágyi segélyt pedig két hónapig a szülés után vehette igénybe, az alpbér háromnegyed összegének erejéig. Ezen kívül kelengyesegélyt is kapott a szülő nő az alpbér tizennégyszeres összege erejéig. A szoptatási segély a gyermekágyi segély megszűnését követő húsz hétig illette meg a biztosítottat, összege az alpbér fele volt. A terhességi és gyermekágyi segélyre való jogosultság előfeltétele volt legalább három hónapi tagság az utolsó egy évben, vagy megszakítás nélküli három hónapi tagság a szülés időpontját megelőzően. A gazdasági válság azonban a taglétszám, valamint a járulékbevétel csökkenésére és a kiadások megemelkedésére vezetett ebben az országban is. Ennek következményeként a deficit leküzdése érdekében az 1922-es törvényt 1931. december 5-én módosították, amely jelentősen megszigorította a szülési segélyek igénybevételének feltételeit. Az új rendelkezések szerint a terhességi, a gyermekágyi és a kelengyesegélyre való jogosultság megszerzéséhez legalább tíz hónapi tagság kellett az utolsó éven át, vagy 18 hónapi tagság az utolsó két évben. Emellett a segélyeknek az időtartamát is csökkentették. A terhességi és a gyermekágyi segély csak hat-hat hétig, a szoptatási segély pedig 12 hétig járt.^[41]

Lengyelországban ebben az időben az anyasági biztosítás szolgáltatásai között az orvosi kezelés, a szükséges szülészeti segédkezés, továbbá a szülészeti és a szoptatási segély szerepelt. A szülészeti segélyt nyolc hétig lehetett igénybe venni, és előírás volt, hogy hat hét lehetőleg a szülés utáni időre essen, összege a munkabér fele volt. A szülészeti segély lejárta után tizenkét hétig szoptatási segély járt.^[42]

Az *angol* biztosítási rendszer mind a magyar, mind a többi európai államétól nagymértékben különbözött, de a társadalombiztosítással foglalkozó szakértők

[40] Nádujfalvy, 1929, 176–177.

[41] Siftár, 1932, 611–612.

[42] Társadalombiztosítás. Szemle. *Munkaiügyi Szemle*, 1933. 9. sz. 400. p. Lásd még Szeibert, 1935, 28.

mégis fontosnak tartották a megismerését, mivel kitűnő eredményeket mutatott fel és népszerűségnek is örvendett.^[43] Az angol betegségi biztosítás háromféle készpénzsegélyt ismert: a táppénzt, a rokkantsági segélyt és a szülészeti segélyt. A biztosított nő és a biztosított felesége egyaránt részesült a szülészeti segélyben. Ha a feleség is biztosított volt, akkor kettős összegben járt. A pénztár kettős összeget folyósított annak a biztosított nőnek is, aki férjhezmenetele után is folytatta biztosításra kötelezett foglalkozását. A szülészeti segélyre csak az volt jogosult, aki megelőzőleg negyvenkettő hetes tagságot szerzett és negyvenkettő heti járulékot fizetett be.

A szülés esetén járó segélyek bevezetése a társadalombiztosítás betegségi ellátásainak ágazatában előrelépés volt azon az úton, ahol a cél a születések számának az emelkedése volt, amire különös hangsúlyt helyeztek a két világháború közötti időszakban. Alfred Grotjahn professzor, a berlini egyetem tanára a Németországban tapasztalható népességsökkenés megszüntetésére egy különleges megoldást javasolt.^[44]

A professzor a társadalombiztosítás keretén belül a szülők biztosításának, mint külön ágazatnak a bevezetését látta olyan eszköznek, amely népesedéspolitikai szempontból eredményeket mutathat fel. Meglátása szerint már az (Németországban) érvényes társadalombiztosítási jogban voltak olyan tételek, amelyek kiindulási pontként szolgálhattak, ilyen volt az özvegyesség és árvaság esetére szóló biztosítás, valamint a gyermekágyi segély. Elképzelése szerint ahhoz, hogy a szülők biztosítása teljes legyen, az is szükséges, hogy a népesség jelentős részére kiterjedjen, tehát az összes nőtlen és hajadon, valamint gyermektelen jövedelemmel bíró személyeket be kellene vonni a teher viselésébe, azoknak a kivételével, akiknek jövedelme a létminimum alatt volt. A járulék-teher meghatározását progresszíven gondolta, azaz a havi jövedelem százalékában tartotta célszerűnek meghatározni annak mértékét. „Ebben az elgondolásban a nőtlenség, illetőleg hajadon állapot, valamint a gyermektelenség okai közömbösek, mert a biztosítási járulék fizetését nem büntetésképpen gondoljuk, hanem kizárólag mint azoknak a családi terheknek részbeni viselését, mely terheket a sokgyermekeseknek inkább kell viselniök, mint a többieknek.”^[45] Grotjahn professzor azt gondolta, hogy a szülők biztosításának a megteremtésével a belső piac a vásárlóerő tekintetében nyereségre fog szert tenni, mert emelkedni fog az elsőrendű szükségleti cikkekre irányuló kereslet. A gyermekpótlék mértékének meghatározásánál javaslatában eltér attól az alapelvtől, hogy a befizetett járulék összegéhez igazodjon a gyermekek után járó ellátás. „Ha már egyszer a biztosítás valósággá válik, minden anyánál a gyermek szülése olyan cselekvéssé magasztosul, amely őt közvetlen és örömteljes kapcsolatba hozza az állammal, mint a társadalmi közösség képviselőjével, minthogy a gyermek megszülése által gyermekjáraéokra szerez jogot. Még a legszegényebb anya is

[43] Nádujfalvy, 1936, 357.

[44] Grotjahn, 1930, 245-252.

[45] Grotjahn, 1930, 247.

e módon érezni fogja, hogy nemcsak anyagilag, hanem egyúttal eszményileg is elismerik és értékelik azt a társadalmilag jelentős szolgálatot, melyet ő az anyasággal vállal.”^[46]

Összehasonlítva a magyar társadalombiztosítás szülés esetén nyújtott ellátásait a más országokban szabályozott szülési segélyekkel a vizsgált időszakban, egyetérthetünk azzal az a hetven évvel ezelőtti megállapítással „hogy nincs az a külföldi állam, amely betegség, szülés esetében oly magas értékű szolgáltatásokat nyújtana, mint amennyit a mi annyiszor lebecsült, tudatlanságból megszólt, kigúnyolt betegségi biztosító intézeteink”.^[47]

IRODALOM

- Bikkal Dénes (1930): Betegségi biztosításunk szolgáltatásai nemzetközi megvilágításban, *Munkaiügyi Szemle*, 8-9. szám, 350-352. p.
- Egresi Katalin (2008): *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919-1939*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Grotjahn, Alfred (1930): A szülők kötelező biztosítása, mint a népfogyatkozás ellenzere, *Társadalompolitika*, 3-4. szám, 245-252. p.
- Halász Pál - Kovács István - Peschka Vilmos (szerk.): (1959): *A magyar Tanácsköztársaság jogalkotása*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 325-336. p.
- Kálmán Mihály (1928): Társadalmi biztosítás. Szemle, *Munkaiügyi Szemle*, 3. szám, 107-110. p.
- Laczkó István (1968): *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*, Budapest, Táncsics Könyvkiadó.
- Lázár László (1932): Az 1907. évi XIX. t.-c. és a Máv. betegségi biztosítás kialakulása, *Munkaiügyi Szemle*, 7-8. szám, 351-354. p.
- Máthé István (1939): *Társadalombiztosítási jogszabályok és útmutató*, Budapest, Pesti Lloyd-nyomda.
- Máthé István (1947): *Társadalombiztosítási jogszabályok és útmutató*, VIII. átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, Független-nyomda.
- Nádujfalvy József (1929): Az új francia szociális biztosítás, *Munkaiügyi Szemle*, 5. szám, 175-177. p.
- Nádujfalvy József (1936): Az angol társadalombiztosítás, *Munkaiügyi Szemle*, 7. szám, 357-367. p.
- Novák Dénes (1936): A betegség esetére biztosítottak segélyezésre jogosult családtagjai, Társadalombiztosítás. Szemle, *Munkaiügyi Szemle*, 3. szám, 135-136. p.
- OTI Alapszabálya (1929): *Az Országos Társadalombiztosító Intézet Alapszabálya*, Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- OTI Alapszabálya (1935): *Az Országos Társadalombiztosító Intézet Alapszabálya az 1935. évi december hó 31-ig jóváhagyott módosításokkal kiegészített szöveg jegyzetekkel*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.

[46] Grotjahn, 1930, 251.

[47] *Munkaiügyi Szemle*, 1942. 1. sz. 1. p. Az 1891. évi XIV. törvénycikk ötven éves jubileuma alkalmából írt vélemény.

- Pfeiffer Miklós (1930): Magyarország anya- és csecsemővédelmi feladatai, *Munkaügyi Szemle*, 7. szám, 275–284. p.
- Siftár (1932): Reformtörekvések a jugoszláv társadalombiztosításban, Társadalombiztosítás. Szemle, *Munkaügyi Szemle*, 12. szám, 611–612. p.
- Szeibert János (1935): A lengyel társadalombiztosítás reformja, *Munkaügyi Szemle*, 1. szám, 28. p.
- Ternovszky Jenő (1933): A kötelező biztosítás munkaköre az anya-, csecsemő- és gyermekvédelemben. *Munkaügyi Szemle*, 11. szám, 523–533. p.
- Trócsányi László (1959): Munkajog, In: Halász Pál – Kovács István – Peschka Vilmos (szerk.): *A magyar Tanácsköztársaság jogalkotása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Trócsányi László (1969): A Magyar Tanácsköztársaság munkaügyi jogalkotása, *Jogtudományi Közlöny*, 6. szám, 322–326. p.

•
Bírói pecsétek a 17–18. századból (Kóny, Rábaszentmihály, Rábapatona, Gönyű, Györsziget, Felpéc, Révfülu, Ásvány, Réti községekből).

Carl Schmitt a politikai mezőben*

„A politikai vizsgálódások hasonlóak a metafizikai spekulációkhoz: ha az ember a világoosságba igen belenéz, elveszti szemefényét, s szkeptikussá lesz, s vagy semmit nem lát, vagy csak egy olyan chaost, melynek elementumai rend és törvény nélkül zavarognak” – írta Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek 1809-ben.^[1] A politikai mező a káosz és a rend határán helyezkedik el, s innen való a politika szereplőinek „különleges szubjektivitása”, melyben Hegel szerint megszűnik „a lét és az akarat végessége”.^[2] A politikai hatalom gyakorlóit csak egy lépés választja el az istenektől, s ha valami emberi van bennük, az a bűnöző embersége. A különbség a kettő között csak a szuverén erőszak legitim vagy illegitim voltában van.^[3] A „mező” metaforája egyszerre fizikai^[4] és hadászati^[5] eredetű. Ellenséges és baráti erők dinamikája, valamint a hit hatja át ezt a mezőt, melynek főszereplője a politikai hatalom szuverén gyakorlója, aki legfelül és legelöl van. A mező működési mechanizmusát tökéletesen szemléltető esettanulmányként bemutatjuk a „királyi érintés” szertartását M. Bloch alapján.

Az embernek, ha már egyszer megszületett és felnőtt, függetlenül attól, hogy hol él, mit csinál, óhatatlanul meg kell kérdeznie, hogy mi az élete értelme. Nietzsche drámai választ ad erre a kérdésre, felidézvén a pillanatot, amikor Midász király hosszú üldözés után végre kézre keríti Szilénoszt, Dionüszosz kísérlőjét, s megkérdezi tőle, hogy szerinte mi a legjobb az embernek. A démon makacsul hallgat, meg sem moccan. Ám a király ragaszkodik ahhoz, hogy választ kapjon kérdésére, mire a démon harsány nevetésbe tör ki, és a következőket mondja: „Nyomorúságos egy napig élő, a gond és a véletlen gyermeke, minek kényszerítesz arra, hogy megmondjam neked azt, amit nem hallanod volna a legüdvösebb? A legjobbat te el nem érheted: a legjobb neked meg nem születni, nem *lenni*, *semminek lenni*. A másodsorban legjobb azonban neked mielőbb meghalni.”^[6]

* Jelen írás a Buda Béla 70. születésnapja alkalmából kiadott kötetben megjelent tanulmány átdolgozott változata. (Vö. Csepeli, 2009)

[1] Berzsenyi, 1976.

[2] Hegel, 1979, 365.

[3] Bataille, 2005, 205.

[4] Lewin, 1972.

[5] Schmitt, 2002.

[6] Nietzsche, 1986, 37–38.

Nem véletlen azonban, hogy a Nietzsche által idézett mitikus történetben egy király teszi fel a kérdést egy démonnak. A királyt, mint a politikai mező főszereplőjét csak egy lépés választja el az istenektől, akik azért születtek meg, hogy ragyogó és tökéletes másai legyenek a létezés borzalmaitól és retteneteitől sújtott embereknek. Minden ember fájdalma, hogy egyszer kiszakad a létből, minden ember akarja az életet, de senki nincs, akit annyira elevenen áthatna a létből való kiszakadás fájdalma, mint azt, aki a politikai mező cselekvője. Ez az a mező, ahol lét és nemlét találkozik. Amint valaki e mezőre lép, a semmiben találja magát. Bár társak veszik körül, térben és időben cselekszik, nincsenek társai, nincs tőle független fizikai tere, nincs ideje. A politikai cselekvő egyetlen eszköze az akarat, mely a semmiből valóságot teremt.

Ez a valóság nem hasonlít sem a rendszer, sem az életvilág valóságához. Rendszer és életvilág elkülönülése az ember társadalmi létéből következnek. A rendszerben a cselekvők úgy viselkednek, mintha természeti erők fogságában lennének, s ilyen értelemben mondja azt Habermas, hogy a rendszer az ember „második természete”.^[7] Az életvilágban viszont a cselekvő szabad. Szabadságának biztosítója a másikkal való kommunikáció, a kölcsönös megértésre alapozott közös cselekvés lehetősége. Az életvilág szabta mindennapi tudás ad értelmet, rendet a mindennapokban élő embernek, akinek hite, hazugságról és igazságról homályos, inkoherens, hézagos tudása a rendszer által teremtett és fenntartott vallás, művészet, tudomány tudástartományaiából származik. Az életvilág lakói a rendszer álmivalóságában élnek, mely nem engedi, hogy meghallják Szilénosz démoni nevetését. Rendszer és életvilág kettősségét Dahrendorf a ligatúra és az opció kettősségével írja le, míg Nietzsche a szenvedő és a cselekvő igeragozás paradigmáinak egyidejűségét emeli ki. Az igazsághoz talán Marx jár a legközelebb, amikor azt vélelmezi, hogy az emberek ugyan szabadok a mindenkori cselekvésben, de lehetőségeik adott, megváltoztathatatlan körülményekből fakadnak.

A „második természet” hajdan volt emberi akaratokból származik, elmúlt opciók terében zajlott interakciók eredménye, s ily módon az „első természet” ellentétben pszichológiailag aktív környezet, mely szüntelen párbeszédre készítet a halottakkal, akiknek foglyai az élők. A rendszer és az életvilág határán van egy köztes mező, melyben *már* nem lehetséges a teljes szabadság és felszabadultság, de *még* nem alvadt meg második természetként a társadalmi valóság. Nincs persze emberi sors az opció és a ligatúra, a lét szenvedő és cselekvő igeragozási paradigmák szerint történő berendezkedése, holtak és élők terhes együttélése nélkül, de a kettősség egyidejű és intenzív átélése sehol sem annyira jellemző, mint a politikai mezőben cselekvő ember, a politikai hatalom birtokosa esetében. A természeti lét titáni hatalmaival szemben a társadalmi lét a maga hatalmi potenciálját mutatja fel, melynek létrehozója és gyakorlója az, akit a sors a hatalom gyakorlójának pozíciójába juttat. Antropológiai szempontból másodlagos jelentőségű, hogy milyen eljárás folytán kerül valaki a hatalom

[7] Habermas, 1985.

pozíciójába. A lényeg az, hogy ha egyszer ott van, akkor a lehető legtávolabb került az emberek világától, s a lehető legközelebb került az istenek világához. Cicero joggal írja, hogy „nincsen olyan dolog, amelyben az emberi erény jobban megközelítené az isteni hatalmat, mint az államalapítás vagy a már létrehozott állam megtartása”.^[8]

Rendszer és életvilág szétkapcsolódása történeti folyamatként is leírható, melynek része a politikai mező elkülönülése, alrendszerként való megszerveződése. A történeti szempontú vizsgálat azonban elfedi, hogy ez a mező eredendően a senki és semmi földje, ahol nem érvényesek a rendszer és az életvilág konvencionális maszkjai. A politikai akarat szempontjából nincs különbség rendszer és életvilág között. Csak cselekvés van, melynek anyaga lesz mindenki – akár akarja, akár nem akarja –, aki egyszer a politikai cselekvés hatókörén belülre kerül. Aki a politikai mezőre lép, nem árníthatja magát a vallás, a művészet, a tudomány vagy a mindennapi tudás álomvalóságával, melynek forgatókönyvei szerint élük életüket az életvilág szabad rabjai. A politikus még nincs ott a halhatatlanok között, de már a halandók között sincs helye, hiszen hatalma van felettük. Ebből a szempontból mindegy, hogy törzsfőnökről, abszolút uralkodóról, zsarnokról van szó, vagy demokratikus formák szerint megválasztott politikusról.

Carl Schmitt a politika lényegének a barát és az ellenség megkülönböztetését tartja.^[9] Karácsony András jól látja, hogy Schmitt e megkülönböztetéssel a politika világának egyik fundamentális antropológiai előfeltevését fogalmazza meg.^[10] A politikai aktorok nem tehetnek mást, mint hogy szövetkezzenek vagy szembeálljanak egymással. Nincs harmadik út. A politikai mező a harc logikája mentén szerveződik. Barátok szövetkeznek ellenségeik ellen, akik önmagukat ugyancsak barátnak tartják. Az alapvető kérdés, melyet minden cselekvőnek fel kell tennie, hogy ő kívül s ki ellen van, illetve ki van ellene, s ki van vele. Az már politikai taktika kérdése, hogy az alaptézis szűkíti vagy tágítja a barátok és ellenségek körét. A szűk definíció értelmében „aki nincs velem, az ellenem van”, aminek ellentéte a tág definíció, mely szerint „aki nincs ellenem, az velem van”. Heider híres kognitívegyensúly-elmélete jól leírja a barát és ellenség meghatározásának pszichológiáját, mely a politikai cselekvés mezejét a cselekvő számára könyörtelen szigorral meghatározza. A barát barátja barát, miként a barát ellensége ellenség, s az ellenség barátja ellenség. Ezzel szemben az ellenség ellensége barát.^[11] A barát és az ellenség azonban felettebb változó kategória. Miközben a barát-ellenség megkülönböztetés a politikai mező konstans ereje, a barát-ellenség szereposztás felettebb változékony. A politikai mező cselekvői közül soha senki sem lehet bizonyos abban, hogy aki aktuálisan barát, az barát marad-e a következő pillanatban, s aki ellenség, azt nem öleli-e majd keblére mint legjobb barátot.

[8] Cicero, 1995, 74.

[9] Schmitt, 2002, 19.

[10] Karácsony, 2003

[11] Heider, 2003, 304.

A politikai mezőben mozgó barát és ellenség közötti határ cseppfolyós, sok tekintetben nyelvi változó, ami *fuzzy* halmazok elhatárolására alkalmas. Jó példa, amikor egy-egy célszemély megfigyelésére a titkosszolgálatok a célszemély barátait szemelik ki. A barát ez esetben egyben ellenség is, ami további feszültséget visz a feszültségektől egyébként sem mentes besúgói szerepbe. Még érdekesebbé válik a viszony, ha a célszemély rájön barátja megváltozott státusára, de úgy tesz, mintha semmit sem tudna, sőt, továbbra is barátjának tartja.^[12] A barát-ellenség megkülönböztetés bizonytalansága feloldhatatlan dilemmába sodorja a politikai cselekvőt. Ha túlzottan megbízik környezetében, ellenségeit is barátnak hiszi, ami vesztét okozza. Ha túlzottan gyanakszik, barátait ellenségnek hiszi, árulót lát bennük, ami ellehetetleníti ténykedését.

Amikor az ember politikai mezőre lép, felébred az életvilág álmából, melynek rendszer által szült igazsága értelmet visz az értelmetlenbe, hitet visz a hihetetlenbe. A politika a semmi mezeje, ahol minden és mindennek az ellentéte megtörténhet. Erzsébet cárnőről jegyezték fel, hogy egy kárpit mögül, némán figyelte, hogyan ítélik el titkos perekben minapi barátait, akikből ellenségek lettek. Az ítéleteket természetesen már a per előtt meghozta. Ennek megfelelően a vádlottakat a bírák halálra ítélték. Ez ellentmondott a cárnő ünnepélyes ígéretének, melyet hatalomra kerülése egyik feltételeként kimondott. Az ígéret úgy szólt, hogy eltörli a halálbüntetést. Ezért amikor a halálos ítélet végrehajtására került volna sor, az utolsó pillanatban a kivégzés látványosságára összesereglett nagyszámú közönség végtelen csalódására megérkezett a cárnő küldönce a hírral, hogy öfelsége határtalan jószágában örökös száműzetésre változtatta ellenségei büntetését. A helyzetben egyaránt jelen volt az irgalmasság és a vérszomj, a borzalom és a tréfa, melyek szeszélyes váltogatását már Erzsébet apja, Nagy Péter is annyira kedvelte.^[13]

A politika lepusztított mezőjének szereplőit a hatalom vágya mozgatja. Ez az egyetlen erő, mely taszítva-vonzva a politikai cselekvők viselkedését motiválja. Mindenki szem a láncban, ami távolról sem jelenti azt, hogy mindenkinek azo-

[12] Remek esettanulmány a barát és ellenség megkülönböztetésének nehézségeiről a politikai mezőn Rainer M. János Antall Józsefről és besúgóról szóló könyve. Antall József mintha a semmiből lépett volna ki 1989-ben, hogy utóbb 1990-ben Magyarország szabadon megválasztott miniszterelnöke legyen. A besúgók által produkált tetemes dokumentumtömeg mintha arról tanúskodna, hogy a választás jóval előbb megtörtént. Már 1957-ben voltak, akik Antall Józsefben meglátták, ami több mint 40 évvel később vált láthatóvá mások számára. Életének 1957 és 1989 között nem volt olyan pillanata, amikor a titkosszolgálat ügynökei ne figyelték volna meg, pontosan olyan intenzitással, mint a szerencsétlen véget ért Rudolf trónörökös. A szolgálat felkészítette Antallt leendő történelmi szerepére, akit a szüntelen megfigyelés megerősített kiválasztottsága hitében. Megfigyeltség hiányában elnyelte volna a szürkeség, a korszak meghatározó színe. A besúgói hálózat révén a hatalom is felkészülhetett, hiszen Antall tökéletesen tudatában volt annak, hogy amit mond, azt a hatalomnak mondja. Ki is használta a lehetőséget. Az évek során tollba mondvá politikai krédóját, tudatosította megfigyelőiben, hogy jól választottak, tényleg ő lesz az örökös. Antifasiszta, demokratikus köztársaságot, szociális elemekkel lágyított kapitalizmust hirdetett meg besúgói előtt, akik betűhíven tolmácsolták gondolatait a hatalom birtokosainak. Ellentétben a Rudolfról szóló jelentésekkel, melyeket a császár valósággal falt, Antall nem érdekelte a párt első titkárát. Rudolf öngyilkos lett, Antall megörökölte a főhatalmat. (Rainer, 2008)

[13] Troyat, 2008, 116.

nos mértékű hatalma lenne. De a hatalom akkor hat, ha sokak akarata testesül meg benne. A hatalom mértékegysége az erő, mely egyesít és szétválaszt. A hatalom matematikája a lehető legegyszerűbb. A nagyobb hatalom mindig legyőzi a kisebb hatalmat. Bár a képlet egyszerű, alkalmazása annál nehezebb. A nagyság mértékét nem abszolút, hanem relatív tényezők szabják meg. A túlerőnek adott időben és adott helyen kell rendelkezésre állnia. Lenin nem alaptalanul beszél a „konkrét helyzet konkrét elemzéséről”, mely nélkül lehetetlen az erőviszonyokra vonatkozó helyes következtetés. Az emberre egyébként jellemző szándékos előidézés, az okozás képessége a hatalom terében végtelennek tűnik. Nincs a létnek olyan dimenziója, melynek befolyásolására a hatalom ne vetne szemet. Az már a hatalom megszerveződésének, társadalomban való működésének a függvénye, hogy hol húzódik meg a határ a lehető és a lehetetlen között. De ez a határ sosem végleges.

A születés a semmiből hívja életre az embert, aki életéért a semmibe való visszatérés szorongató bizonyosságával fizet. Élet nincs az élet elvesztésének fenyegetése nélkül. A halál oka lehet betegség, baleset, a test természetes kopása, esetleg gyilkosság. A hatalom semmi máshoz nem hasonlítható, egyedülálló jellege abban van, hogy birtokosa szándékoltt módon, előre megfontoltan képes az életet elvenni, pusztítani és rombolni, miközben nem kell félnie a számonkéréstől sem kívülről, sem belülről. Nincs kategorikus imperatívusz, mely a hatalmat korlátozná az élet elvételében, mert a hatalom a társadalom működtetésének közege, mely nélkül nem maradna más, mint a természet. Egyedül a hatalom képes arra, hogy szándékoltt módon, társadalmilag jóváhagyott eszközökkel kivédhetetlenül előrehozza a sors rendelését,^[14] miként csak a hatalom képes arra, hogy kegyelmet gyakorolva, megállítsa a pusztító gépezetet, mely felett rendelkezik.^[15] Ez a lehetőség teremt isteni aurát a politikai cselekvők köré.

A hatalom a barátnak életet ad, míg az ellenségnek halált tartogat. Az élet része a gyarapodás, a bővülés, az anyagi és szimbolikus javak tömege. Ezzel szemben a halál felén van a szenvedés, a hiány, az élet javaitól való megfosztottság. A hatalom egyaránt képes arra, hogy osszon és fozson. Caesar tömör megfogalmazása szerint „két tényezővel lehet a hatalmat megszerezni és gyarapítani, katonákkal és pénzzel, az egyik teremt a másikat”.^[16] E két tényező fölötti rendelkezés képessége a barát-ellenség megkülönböztetés alapja.

A hatalom lélektani forrása az erőszak, mely a politikai mezőben elveszti öncélúságát, s eszközzé válik, kifejezvé a hatalom erejét. Kezdetben a hatalom által szentesített erőszak elsődleges és látványos megnyilvánulás volt, melyet Foucault joggal nevez „politikai rituálénak”.^[17] Az erőszak joga mentesíti a hatalom birtokosát a bűntudat, a lelkiismeretfurdalás terhei alól, áthárítva azokat a bűnösökként megbélyegzett ellenségekre, akik ha barátokként tették

[14] Weber, 1995.

[15] Foucault, 1990, 71.

[16] Ürögdi, 1983, 128.

[17] Foucault, 1990, 64.

volna ugyanazt, nem bűnösök, hanem hősök lettek volna. Az emberölés megítélésének paradoxonjára utal Pascal dialógusa, melyben egy gyilkos és áldozata beszélget egymással: „Miért ölsz meg engem” – kérdezi az áldozat, mire a gyilkos a következőt válaszolja: „Hát nem a folyó másik oldalán laksz? Barátom, ha ezen az oldalon laktál, gyilkos lennék, és igazságtalanságot követnék el, ha most így megölnélek, de mivel a másik parton laksz, vitéz katona vagyok, és ez így helyes.”^[18]

A halál az élet ténye a hatalom terében, ahol soha senki sem lehet bizonyos abban, mikor éri el a végzet, melynek nincs és nem lehet semmilyen mércéje. A hatalommal érintkező élete kívül van a konvenciókon, s ha valami egyáltalán érvényes rá, az a rítus, mely megengedi az ölést. Ha ez nem lenne így, megmagyarázhatatlan lenne az a könnyedség, mellyel a politikai mező szereplői egymásra támadnak, és ha csak nincsenek demokratikus fékek, mindenkit megölnék, akiben hatalmukat veszélyeztetve látják, míg egy óvatlan pillanatban maguk is áldozatul nem esnek. Akik a politikai cselekvőket kegyetlennek, kíméletlennek látják, nem tudják, hogy a politikai mező szenttelen közegében egyedül a túlélés parancsa számít. Erőszak és hatalom eltéphetetlen kapcsolata akkor is magas feszültséggel telíti a politikai mezőt, ha az erőszak gyakorlása társadalmilag jóváhagyott módon történik. Pascal mély példázata arra utal, hogy az erőszak minősítése nem semmisíti meg a lélektani összetevőt, melyben Freud joggal látja az emberi egzisztencia egyik alapvető mozzanatát. Akár akarja a politikai cselekvő, akár nem, az agresszivitás közvetlenül vagy közvetetten része a politikai cselekvés motivációjának, jelentősen hozzájárulva ahhoz, hogy a politikai mező inkább a fenyegetettség, a félelem és a szorongás, mintsem a remény terepe legyen. A politikai cselekvő nem térhet ki az agresszivitás megismerésformáit eltöltő őrijítő bizonytalanság elől, mely elragadtatottságot szabadít fel. Ez az, amit Nietzsche a *principium individuationis* szét-hasadásának, Freud regresszióinak nevez, amikor is bepillantathatnánk (ha ott lennénk) az Apollón maszkját viselő lélek dionüszoszi lényegébe, mely leginkább a mámor analógiájával közelíthető meg.

Érdekes és kevésbé vizsgált kérdés, hogy erre a helyzetre miként reagálnak a férfiak és miként a nők. Utóbbiak, mivel a politikai mezőben döntően férfiakal vannak együtt, mintha jobban tudnának együtt élni a hatalom adta felszabadultsággal, szemben a férfiakkal, akiket jobban meggyötörnek a dionüszoszi izgalmak. A férfiak társaságában a hatalom a nőket egy külön erőforrással, saját testükkel, nemi varázssal ruházza fel, melyet soha nem mulasztanak el bevetni, függetlenül szexepiljük fiziológiai erejétől. Ezzel szemben a férfiak férfi feletti hatalma merő erőszak, s minden nemi mozzanat elfojtódik, vagy célt téveszt, ami csak fokozza az agresszivitást.

A középkori francia királyoknak tulajdonított gyógyító hatalom eredetét keresve Marc Bloch idézi James Frazer megfigyelését, aki szerint a Csendes-óceán szigetein és másutt az alattvalók egyes királyokról úgy tartották, hogy

[18] Pascal, 1983, 145.

„spirituális elektromossággal feltöltött térben” élnek, mely agyonsújt mindenkit, aki illetéktelenül betolakodik, de jótékony hatással van arra, akit a király megérint.^[19] A hatóerő központja a főhatalom birtokosa, de mindenki részesül belőle, akiről elhihető, hogy a hatalom házában lakik. A hatás csak akkor jön létre, ha a politikai cselekvő ott van a helyszínen. A királynak személyesen kellett megérintenie a görvélykórban szenvedőket, s ki kellett mondania a szavakat, melyek csak az ő szájából hangozhattak el.

A politikai cselekvésnek nincs múltja és nincs jövője. Az idő csak utólag, a krónikaírók számára válik fontossá. A politika ideje a pillanat. A múlt, ahogy Sztálin egyszer De Gaulle-lal beszélgetve találóan megjegyezte, Istené. A jövő kiszámíthatatlan és bizonytalan. A politikai mező harci terep, ahol a győzelem sosem végleges, miként a vereség sem az. A harc nem ér véget az ellenség leverésével, aki ha életben marad, veszélyes, mert újra támadhat, de ha meghal, akkor még veszélyesebb, hiszen halhatatlanként bármikor feltámadhat. Nem véletlen, hogy minden új politikai korszak azzal kezd uralkodását, hogy átokkal sújtja az emlékezetet, aminek legjobb példái a római császárkor elroncsolt arcú, újrafaragott márványfejei, melyek a régi császárt feledni hivatott új császár arcát mutatják.

A politikai puszta országában nincs semmi, ami az életvilág vagy a rendszer terminusai szerint valóságként volna meghatározható, nincs a priori, mely a dolgoknak, jelenségeknek, személyeknek jelentést szabna. Egyedül a hit van, mely a politikai cselekvőket áthatva önmagát beváltó jóslattá teszi az akaratot. A hit tölti be az űrt, melyet csak az érez át a maga borzongató és elragadtató teljességében, aki legelöl és legfelül van. Előtte és fölötte nincs már senki, csak a cél, melyet fegyverrel, pénzzel el kell érnie. A hit táplálja az akaratot, az akarat szüli a célt, s a cél megvalósításához szükséges eszközöket.

A politika kommunikációs terében a szavaknak nincs leíró értelemben vett jelentésük. A szavak csak eszközök. A mondatok beszédaktusok, melyek nélkül nem működne a politika társas gépezete, melyet az ígéretetek, fenyegetések, felszólítások, kérések, parancsok mozgatnak. Egyetlen jelentés van, melynek jelei képben, szoborban, hangban, mozgásban, épített környezetben mind a hatalom meglétébe vetett hitet sugallják. A hit azonban csak addig marad eleven, amíg siker van. A siker a politikai cselekvő egyetlen mércéje. Addig él, amíg sikere van. Addig van sikere, amíg képes fenntartani a hitet, hogy sikert tud elérni. A kudarc halál. Ezáltal zárt, öntörvényű világ jön létre, mely a lehető legnyersebben szembesít az élet primer tényeivel, ahol semmi más nem számít, csak a pillanatnyi hatás, melynek eredménye egyaránt lehet a másokban ébresztett félelem, remény, szomorúság vagy boldogság. Hatás bármi lehet, de lennie kell, mert különben elvész a hit, s vele eltűnik az erő.

A politikai mező sajátos kultúrájába könnyen megy a beilleszkedés annak, akiben megvan a hatalom akarása, a hit felkeltésének képessége, a szüntelen változó körülményekhez való alkalmazkodás képessége. A bekerülő a maga

[19] Bloch, 2005, 95.

számára is váratlanul tapasztalja az ismerősséget, melynek forrása saját maga. Mintha mindig ott lett volna, hiszen amit talál, az nem más, mint saját zabolátlansága, tudattalan elfojtásainak felszabadulása, mely a politikai mezőn kívül deviancia, elfogadhatatlan viselkedési zavar, a politikai mezőn belül viszont a rá váró szerep abszolút fontos tartozéka. Minden nemzedék kitermeli a politikai mező szereplőit, akik azonnal hozzákezdnek a forgatókönyv szerepeinek teljesítéséhez, anélkül hogy bárki beavatta vagy felkészítette volna őket. A királytűkrök vagy az újabban működtetett politikai iskolák annyira hasznosak, mint amennyire hasznosak lehetnek a szexológiai tanfolyamok pornográf filmek szereplőinek felkészítésekor. A politikai mező vonzása éppen elég erős ahhoz, hogy elriassa az alkalmatlanokat, s magához vonzza az alkalmasakat, kiszelektálva a pályát tévesztetteket.

A játszma újra meg újra kezdődik. Különbség csak abban van, hogy a politikai játéktér határait kijelölő rendszer éppen hol helyezkedik el a káosz és a rend végletei között. Ha a rend paradigmája erősebb, a politika nem igényel különösebb kreativitást és intellektualitást, a cselekvők feladata csupán a működtetés. Ha a káosz paradigmája dominál, akkor az egyre elviselhetetlenebb bizonytalanság valósággal kiköveteli az államférfi megjelenését, akit egyszerre jellemez a „konkrét helyzet konkrét elemzésének” képessége, valamint az előrelátásban mutatott csalhatatlanság, mely valósággal megbabonázza a kortársakat, s kövételre kényszeríti az utókort is. Az már a véletlenül múlik, hogy mikor születik meg, s hogyan válik politikai szereplővé az, aki szembeszáll a káosz fenyegetésével, és leküzdí az.^[20] „Ha a szánalomra méltó gyengeség és az állandó tétovázás a tanácsadó testületek és a hatalom állandó részesei, ha a kormányzat enged a szemben álló felek befolyásának, ha egyik napról a másikra él, mindenféle tervek, határozott irányelvek nélkül, nyilvánvalóvá válik alkalmatlansága az állampolgárok számára, akik rá kell döbbenjenek, az államot nem kormányozzák, végezetül ha a közigazgatás egy büszke nemzet szemében legmegalázóbb hibát elkövetve tetézi belső tartalmatlanságát – az ország lejáratására gondolok, akkor megfoghatatlan aggodalom keríti hatalmába a társadalmat, mely magába fordul, s soraiban keres valakit, aki megmentheti.” Napóleon írta ezeket a szavakat első konzulként, de írhatta volna Nagy Sándor, Caesar, II. Frigyes vagy Roosevelt.^[21] Az államférfiak (mint egy későbbi fejezetben azt részletesen bemutatjuk) kisértetiesen hasonlítanak egymáshoz, születessenek bármelyik korban, bármelyik társadalomban. De ugyanezt a hasonlóságot találjuk, ha a politikai mező egészét nézzük. Mindig és mindenütt vannak a hatalom „spirituális elektromossággal feltöltött” terében izgó-mozgó emberek, akik Marx apokrif bonmot-ja szerint „teszik, de nem tudják”, amit a helyzet elvár tőlük, mígnem lelépnek a színről, átadva helyüket azoknak, akik éppen olyanok, mint ők, csak fiatalabbak.

[20] Fokasz, 1997.

[21] Weider – Gueguen, 2006.

A politikai mező antropológiai állandóit áttekintve óhatatlanul felmerül a kérdés, vannak-e változások a hordáktól a demokratikus nemzetállamokig tartó történeti ív mentén? Egyértelműnek tűnik, hogy a rend fenntartásában, a társadalom ügyeinek megszervezésében az erőszak szerepe gyengül, s a fegyverek helyét a pénz és a lélektani befolyásolás veszi át. Montesquieu elveinek érvényesülése hatalmas rést ütött a monolit hatalom épületén. Ahol megjelennek a demokratikus intézmények, ott egyre többen válnak aktív részeseivé a hatalom gyakorlásának, egyre kisebb az egyes személyek hatóköre, s a főhatalom birtokosának egyre több ellensúllyal és ellenőrzéssel kell szembesülnie. Következésképpen a politikai mező sokkal kevésbé lesz nyers, kíméletlen, szenttelen és kegyetlen, mint volt korábban, ám eredendő jellemzői sosem múlnak el egészen. Bár lehet, hogy napjaink demokratikus társadalmaiban a politikai foglalatosság nem több annál, amit Margaret Thatcher kedvenc filmsorozatának főhőse, Jim Hacker mond: „Egész héten más sem történik, mint hogy az embereim ajnároznak, gyámkodnak, bábáskodnak körülöttem. Óhajom számukra parancs. (Lényeges ügyekben persze nem, csak pizslicsáré dolgokban.) Elkészítik a leveleimet, felveszik a telefonjaimat, kikérik a véleményemet, lesik a kívánságomat. Hivatali kocsit visz mindenhova, s olyan áhítattal beszélnek hozzám, mintha magam lennék az Úristen.”^[22] A demokrácia elporlasztja a hatalmat, kiterjeszti, s ezáltal felszámolja a politikai mezőt, egyik részét átengedve az életvilágnak, másik részét pedig áttolva a rendszerbe. Semmi sem történik többé a miniszteri dolgozószobákban és a parlamenti üléstermekben.

Ne feledjük azonban, hogy már XVI. Lajos is azt írta naplójába 1789. július 1-jén: „Rien.”

IRODALOM

- Bataille, Georges (2005): *Az irodalom és a Rossz*, Budapest, Nagyvilág.
- Bloch, Marc (2005): *Gyógyító királyok, A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, Budapest, Osiris.
- Cicero, Marcus Tullius (1995) *Az államról*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csepeli György (2009): A politikai mező antropológiai állandói, In: Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János (szerk.): *Polihistoria. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 263–271. p.
- Cs. Kiss Lajos (2003): Találkozások Carl Schmitttel, *Századvég*, 8. 67–84. p.
- Fokasz, Nikosz (szerk.) (1997): *Rend és káosz: fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*, Replika könyvek, Budapest, Új Mandátum.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés, A börtön története*, Budapest, Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest, ELTE.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

[22] Lynn – Jay, 2008, 136.

- Heider, Fritz (2003): *A személyközi viszonyok pszichológiája*, Budapest, Osiris.
- Karácsony András (2003): Carl Schmitt politikai antropológiája, *Századvég*, 8. 85–96. p.
- Lewin, Kurt (1972): *A mezőelmélet a társadalomtudományban: Válogatott elméleti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 135–152. p.
- Lynn, Jonathan. – Jay, Antony (2008): *Igenis miniszter úr! Egy kabinetminiszter naplója*, Írta: Őexcellenciája James Hacker parlamenti képviselő úr. Budapest, Tas.
- Nietzsche, Friedrich (1986): *A tragédia születése avagy a görögség és pesszimizmus*, Budapest, Európa.
- Pascal, Blaise (1983): *Gondolatok*, Budapest, Gondolat.
- Rainer M. János (2008): *Jelentések hálójában – Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*, Budapest, 1956-os Intézet.
- Schmitt, Carl (2002): *A politika fogalma*, Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok, Budapest, Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor.
- Troyat, Henri (2008): *Rettenetes cárnők*, Budapest, Európa.
- Ürögdi György (1983): *Kleopátra*, (2. kiadás), Budapest, Gondolat.
- Weber, Max (1995): *A politika mint hivatás*, In: *A tudomány és a politika mint hivatás*, Budapest, Kossuth, 53–138. p.
- Weider, Ben – Gueguen, Émile (2006): *Napóleon, Az Európát átformáló férfiú*, Debrecen, Hajja és fiai.
- Berzsényi Dániel (1976): Berzsényi Dániel levele Kazinczy Ferenchez 1809-ben. Idézi: Orosz László: *Berzsényi Dániel*, Budapest, Gondolat.

A Széchenyi Istvánról szóló pszichobiográfiai kutatások összegzése

„*Miért emel oly magasra, hol nem tarthatom fel magamat.*”
(Széchenyi István: Napló 1840. november 19.)

A tanulmányom célja, hogy betekintést nyújtson egy, a hazai társadalomtudományi irodalomban jelenleg még kevésbé elterjedt területbe, a pszichobiográfiába. Elemzésem a soron következő kérdéseket fogja érinteni: először általában a pszichobiográfiával foglalkozom, kitérve arra, miért nehéz ezen tudományterületet művelni. A témához kapcsolódó elméleti alapvetések után Széchenyi életművére szűkítem az előbbi vizsgálati horizontot, majd az összegzés előtt röviden kitérek Széchenyi lelkialkatának bemutatására is.

MI AZ A PSZICHOBIOGRÁFIA?

A pszichohistoria, a pszichotörténet mint tudományterület egy interdiszciplináris tudomány, amely az 1950-es években került a társadalomtudományok kánonjába. Legegyszerűbben így fogalmazhatjuk meg az ilyen kutatások, írások lényegét: a pszichológia, a mélylélektan használata a múlttal foglalkozó tanulmányokban. Henry Lawton a következő definíciós javaslattal élt: „A pszichohistoria annak a problémának az interdiszciplináris (de elsősorban pszichoanalitikus alapelvekre épülő) tanulmányozása, hogy az ember miért cselekszik a történelemben úgy, ahogy cselekszik.”^[1] Tézisszerűen a következőket tarthatjuk a pszichohistoria központi elemeinek:

1. a tudattalan szerepe az emberi viselkedésben
2. az egyén fejlődésére vonatkozó történeti megközelítés
3. az egyén érzelmi (intim) világa, melynek részei a fantáziája, az agresszív érzései, a szexuális ösztönei és szenvedélyei.^[2]

Maga a pszichohistoria tematikailag nagyon sokszínű, mégis azon belül három alirányzatot, irányt jól el lehet különíteni: pszichobiográfia, gyermekkor-történet, társadalmi csoportok pszichohistoriája. Készült már pszichobiográfia

[1] Lawton, Henry: *The psychohistorian's handbook*, New York - London, 1988, The Psychohistory Press. Idézi Botond, 1991, 15.

[2] Botond, 2003, 535.

többek között Lutherről, Gandiról, Wilsonról, John Stuart Millről, Benjamin Franklinról, Hitlerről.^[3]

A fentiek fényében már könnyebben értelmezhető a tanulmányom címében is szereplő pszichobiográfia kifejezés. Maga a 'pszicho' előtag a lélekre utal, így már sejthető, hogy egy hagyományos értelemben megszokott élettörténetről lesz szó. Ha egy mondatban, mintegy definícióként kívánjunk meghatározni a fogalmat, akkor az így hangzik: „a pszichobiográfia a tudományos, módszeres pszichológia explicit használatát jelenti az életrajzokban”.^[4] „A hagyományos történetírásban ugyanis az értelmezés (az interpretáció) alárendelődik az ismeretközlő, az elbeszélő (narratív) elemeknek, a pszichohistoria viszont – bár fontosnak tartja a „mi történt?” és a „hogyan történt?” kérdésekben rejlő narratív funkciókat is – mindenekelőtt mégis csak azt kérdezi a történelemtől és szereplőitől: miért történt?”^[5] Tanulmányomban kísérletet teszek Széchenyi István öngyilkossági hajlamának igazolására e tudomány módszertanának alkalmazásával.

A szakirodalomban a személyiség és a történelem viszonyára reflektáló tudományt nevezik történelem-lélektannak is. „A pszichoanalízis személyiségelmélete tehát a történetiség mellett azt is állítja, hogy az ember a történelemben sem mindig racionálisan viselkedik; cselekedetei, aspirációi, döntései, ill. ezek motivációs háttere nem vezethetők le csak a történeti szükségszerűségből, azokban mindig fellelhetők olyan individuális, egyedi tényezők, amelyek történelmen kívüli meghatározók. Ezeknek a tényezőknek pusztá feltételezése lehetőséget ad egy jobb történeti megismeréshez és megértéshez [...] A pszichológus azonban sajátos eszközeivel és módszereivel juthat olyan információkhoz, amelyek forrásértékűvé válhatnak nem a történelmi események magyarázata szempontjából, hanem annak megértésében, hogy ki, mikor, miért éppúgy – és nem másképpen – viselkedett egy adott történelmi pillanatban, mint *individuum*.” [kiemelés az eredetiben]^[6]

MIÉRT NEHÉZ PSZICHOBIGRÁFIÁT ÍRNI?

Véleményem szerint a fenti kérdés megválaszolásánál célravezető lehet, ha először a társadalomtudományból, a társadalom vizsgálatának nehézségéből indulunk ki. A társadalom kívülről való szemlélete szükséges ahhoz, hogy igaz, hiteles, tudományos kritériumoknak megfelelő kutatást, társadalomkutatást végezzünk. Aki már valaha próbálkozott ezzel, az jól tudja, hogy ez nem könnyű feladat. Megítélésem szerint a pszichobiográfiánál ezen nehézség hatványozottan van jelen. Hiszen ezen kutatási terület is a társadalomtudományokhoz tartozik, továbbá a pszichológiai állítások, tételek elsősorban embe-

[3] Botond, 1991, 65.

[4] Runyan, 1998, 311.

[5] Lányi, 2001, 95.

[6] Kézdi, 1995, 69.

rekre irányulnak, és aki a megállapítást teszi az is ember, és önkéntelenül saját magából ill. környezetéből indul ki.

Fontosnak tartom, hogy utaljak arra, hogy a szakirodalomban több tanulmány is foglalkozik az életrajzírás nehézségeivel. Giovanni Levi *Az életrajz hasznáról* c. művében a következő kérdést vetette fel: Meg lehet-e írni egy ember életét? A saját kérdésére adott válaszát – véleményem szerint – nemcsak a pszichobiográfiával foglalkozóknak, hanem a 'szimpla' életrajzíróknak is szem előtt kell tartaniuk a kutatásokban. „Ezt a történetírás számára fontos pontokat érintő kérdést gyakran kikerülik a források hiányával igazolt bizonyos egyszerűsítésekkel [...] a források hiánya nem az egyetlen és még csak nem is a legfőbb nehézség. A legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmességedő történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze.”^[7] Pierre Bourdieu, francia szociológus – hasonlóan a közvélemény-kutatáshoz – tagadta a biográfiakészítés objektív jelentőségét, hiszen az életrajzok egy meghatározott, végső irány felé mutató egységes, koherens sorsként mutatják be az életet. S Bourdieu szerint mindez csupán egy retorikai illúzió.^[8]

A fenti szerzők általában érintették a biográfiaírás problematikáját. A következőkben – szűkítve a vizsgálati horizontot – a pszichobiográfia-írás buktatóival foglalkozom.

Lackó Mihály *Széchenyi elájul* c. tanulmányában külön részben foglalkozik azzal, hogy bemutassa, hogy egyes történészek milyen hibákat követnek el mikor biográfiát írnak. Egyetérttek a tanulmánykötet írójával azon megjegyzésével, hogy alapvetően az a gond, mikor a történészek „hősiük” személyiségét megrajzolják, az analógia, konkrétan a lélektani valószínűség módszerét alkalmazzák. Így az életrajz írása során abból indulnak ki a kutatók, hogy a vizsgált személy hozzájuk hasonló, s feltételezik, hogy hasonló értékeket vallanak. Mindennek azonban az a következménye, hogy az életrajz írója nem képes felismerni „hőse” valódi hitét, szándékát, propozicionális attitűdjeit. Lackó a legnagyobb szakmai hibát – a Széchenyi-értelmezések hibáin kívül Erik H. Erikson Lutherről írt tanulmányának kritikai elemzésével is bizonyította ezen állítását – a szövegek reflektálatlan használatában, értelmezésében látja, hiszen páciense eredeti szövegét egybekeverte a saját analitikusi felfogásával.^[9]

Kézdi Balázs – Salvendyre utalva – rámutat azon szempontokra, támadási felületekre, amelyekre hivatkozva kritizálják a történelem-lélektan művelőit:

[7] Levi, 2002.

[8] Bourdieu, Pierre: L'illusion biographique. In: *Actes de la recherche en sciences sociales*. 1986. június, 69–72. Idézi: Gueniffy, 2000.

[9] Lackó Mihály: *Széchenyi-értelmezések: Lélektan és szövegtan*, In: Lackó, 2001, 49.

1. „hadilábon állnak a tényekkel, és a történelmi kútfők hiányát saját magyarázataikkal pótolják;
2. alapvető, a módszereikből fakadó logikai természetű problémáik vannak: ha B létezik, feltételezik, hogy A-nak is léteznie kellett, mivel B pszichoanalitikusan feltételezett következménye A-nak;
3. az elmélet hibái eredendően a történelem-lélektanban rejlenek, amely előbb állapítja meg az egyén gyermekkorának tényeit, mintsem kimutatná, hogy ezek felnőtt magatartásának előidézői;
4. a történelem-lélektannal foglalkozóknak komoly gondot okoz a kultúra is.”^[10]

Könnyen belátható, hogy csupán az első kritika vonatkozik magára a pszichobiográfiára, a többi a pszichoanalízis létjogosultságát érinti. Megítésem szerint a rendelkezésre álló források megfelelő használata jelentős. Sőt már 1910-es Leonardo de Vinciről szóló írásának végén Sigmund Freud is feltette azt a kérdést, hogy melyek a pszichoanalízis alkalmazási keretei az életrajzírók vonatkozásában, s a rendelkezésre álló vizsgálati anyagban jelölte meg ezen határt. Ha egy ilyen jellegű, tudományos igényű vállalkozás nem vezet eredményre, az nem a pszichoanalízis mint módszer hibája, hanem a vizsgált személyről rendelkezésre álló, esetleg bizonytalan és hiányos forrásé, anyagé.^[11] A Széchenyivel foglalkozó pszichobiográfiáinál ezen probléma – mint majd kitérek rá – hatványozottan jelen van.

A kérdést tovább szűkítve megvizsgálom, milyen kutatói nehézséget vet fel egy politikai pszichobiográfia megírása. Lányi Gusztáv Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusáról írt tanulmányát a fentiekkel tartalmilag megegyező gondolatokkal kezdi. Kiemeli, hogy nehézséget jelent egyrészt a politikai természete, hiszen szembe kell nézni a nyilvánosság saját dramaturgiájával, a szereplés és az elhallgatás taktikázásával. Másik nehézség – mint már utaltam rá – a személyiség lélektani rejtélye. Az utolsó nehézséget, amire Lányi külön utal, a történelmi megismerés problémái jelentik, amivel a kutató akkor találkozik, ha olyan politikus, politikai vezető személyiségét kívánja feltárni, aki már nem él.^[12]

MIÉRT NEHÉZ SZÉCHENYIRŐL PSZICHOBIOGRÁFIÁT ÍRNI?

A fent elmondottak természetesen a Széchenyi-jellemrajz esetében is jelentkeznek. Lackó tanulmányában további nehézségeket is megemlít:

1. A legtöbb elemező a Széchenyi műveket két részre bontotta, és így két Széchenyi jött létre. Egyik a reformer, a másik a szabálytalan, labilis lélek. Mindez tudományosan nem helyes, Széchenyi életművének egységben szemlélése fontos, hiszen az biztos, hogy csak egy Széchenyi volt.^[13] Ezt nevezi Kézdi

[10] Salvendy, J. T. (1988): *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükrében*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Minerva, Budapest, 1. 11-12. old. Idézi Kézdi, 1995, 71.

[11] Freud, 1982, 322-323.

[12] Lányi, 2001, 94.

[13] Lackó Mihály: *Ki beszél? A rétor képe a Hitelben és A Kelet népében*, In: Lackó, 2001, 23.

Balázs „hasításos elhárításnak”, így beszélhetünk egy (ön)destruktív és egy alkotó, egy éjszakai és egy nappali Széchenyiről.^[14]

2. Megállapítható, hogy a szerzők által megvalósított pszichológiai (affektív-pszichológia) értelmezés, magyarázat általában nem Széchenyiből indul ki, hanem valamilyen általános, 'normális' emberről alkotott felfogásból, és így egy pszichológiai valószínűség alapján felépített történetet kapunk.^[15]
3. A „Legnagyobb Magyar” életét, annak fontosabb eseményeit az általános emberi természetből kiindulva vizsgálták, holott nincs tudományos bizonyíték arra vonatkozóan, valójában beteg volt-e. Azon szakirodalomban, amelyek abból indulnak ki, hogy Széchenyi beteg volt, azt olvashatjuk, mániában, mániás depresszióban szenvedett. A pszichiátriában a hangulatzavarok két alaptípusát különböztetik meg, egyik a depresszió, a másik a mánia tünetegyüttese. Általánosságban a depresszióra a következők jellemzők: mindenre kiterjedő gátolttság, az érdeklődés és az öröme való képesség csökkenése, negatív gondolkodási séma, memóriazavar, az önbizalom és önértékelés csökkenése. Jellemzi továbbá a depressziós epizódot a jövőt illető pesszimizmus, minden eseménynek csak a negatív oldalát látja, minden szociális összejöveteltől elzárkózik, öngyilkossági gondolatok, étvágy- és alvászavar, szexuális diszfunkció. A beteg öltözködése, személyi higiéniája ilyenkor általában elhanyagolt, beszéde lelassult, tétova, tartalmilag elszegényedett. Általánosságban a mániás epizódra a következők jellemzők: a gátlások felszabadulása, emelkedett hangulat, fokozott aktivitás, megnövekedett önértékelés. Ilyenkor a beteg boldog, optimista, máskor pedig irritált, ingerlékeny. Magatartása ilyenkor gyakran gátlástalan, izgatott, hiperaktív, ítélőképessége sérül, az alapvető szociális normákat nem tartja be. Beszéde gyors, nehezen érthető, az asszociációk fellazulnak, a téma tartósan nem köti le, így csapongóvá válik („gondolatrohanás” észlelhető), másodlagos inkoherencia alakul ki. Alvási idő csökken, étvágya és szexuális készítése fokozott. Mániás depresszióknak a mánia és a depresszió jellegzetes tüneti képének alternáló megjelenése tartós periódusokban. A két ellentétes epizód, fázis alternálása különböző formákban jelenhet meg. Így beszélhetünk pl. valódi *psychosis maniacodepressiváról*, amikor az élet során megjelenő ellentétes fázisok egymásutániségében nem fedezhetünk fel törvényszerűséget.^[16]

Azon kérdést, hogy valóban a fent leírt betegségben szenvedett-e, az egész életét átfogó kórtörténet áttekintésével lehetne megválaszolni, de ilyen nem áll rendelkezésünkre. Pedig ezen kérdés Lackó szerint is lényegi: „magyarázhatjuk-e egy talán beteg személyiség tetteit, műveit emberekre általában jellemző lélektani valószínűségek alapján? Konstruálhatunk-e történeteket a józan ész szerint olyasvalakiről, akinek az esze nem is volt józan?”^[17]

[14] Kézdi, 1995, 111.

[15] Lackó Mihály: *Széchenyi elájul*, In: Lackó, 2001, 33.

[16] Trencsényi, 1977, 1406-1410.; Füredi - Németh - Tariska, 2003, 286-301.

[17] Lackó Mihály: *Széchenyi elájul*, In: Lackó, 2001, 42.

4. A Széchenyi Naplók csak 1877, illetve 1921 után váltak kutathatókká, és ez nagyban megnehezítette a biográfiák elkészítését. Érdekes, hogy a kutathatóság megnyílta után is számos szerző ragaszkodott saját naiv elképzeléseihez, 'belemagyarzásaihoz', és ahhoz, hogy ezeket fenn tudják tartani, lényegében figyelmen kívül hagyták a Naplókat, levelezéseket. „A történészek, ha nem voltak is tudatában, valójában lélektant is műveltek, csakhogy ennek a lélektannak semmi köze nem volt Széchenyi lelkéhez [...] a szabad történet-építéshez arra is szükség volt, hogy az értelmezők megkerüljék Széchenyi naplóit, leveleit. Talán nem túlzás ebben olyan jelenséget látni, ahol a történelmi józan ész a logikus magyarázat érdekében maga alá gyűri az ábrázolt hős elméjét.”^[18]

SZÉCHENYI LÉLEKRAJZÁRÓL

A tanulmány következő részében Széchenyi István lelkialkatával foglalkozom. Hazai szakirodalomban számtalan Széchenyi-életrajzot^[19] találunk, amelyekben természetesen vannak utalások a „Legnagyobb Magyar” érzelmi, mentális állapotára, de ezeket nem tekintem pszichobiográfiának. Bár a hazai szakirodalomban nem igazán terjedt el a lélektani életrajzírás mint módszer alkalmazása, készültek ilyen tanulmányok Széchenyivel kapcsolatban is. Három ilyen jellegű munkára utalok, ezzel a gyakorlatban is bemutatható, mit is jelent a címben szereplő tudományterület, módszer.

A Széchenyi lelkialkatával foglalkozó írások elemzésekor mindenképpen meg kell említeni egy, a politikus kézírásának elemzésével foglalkozó munkát. A grafológia a kézírás elemzése, s az ember tulajdonságaira, jellemére való következtetés.^[20] Habár nem lehet pontosan megmondani, mikor született meg ezen tudomány, érdekes, hogy Arisztotelész is megállapította: „Ahogy minden férfi hangja különbözik, úgy kézírásuk sem lehet azonos.”^[21] Bár ezen megközelítés nem a pszichoanalízis módszerét használja, de véleményem szerint gazdagíthatja, mélyítheti a reformkor kiemelkedő alakjáról rendelkezésre álló ismereteinket. Soóky Andrea több forrást^[22] is felhasználva kísérletet tett Széchenyi bemutatására. Kézírása alapján a következő összefoglaló következtetéseket vont

[18] Lackó Mihály: Széchenyi elájul, In: Lackó, 42.

[19] L. például: Sárkány József (1941): *Gróf Széchenyi István élete és eszméi*, Budapest, Széchenyi Munkaközösség; Oplatka András (2005): *Széchenyi István*. Budapest, Osiris Kiadó; Csorba László (1991): *Széchenyi István*. Budapest, Officina Nova; Estók János (2010): *Széchenyi István gróf élete és kora*. Budapest, Officina Kiadó stb.

[20] Grafológia [szócikk] In: Bakos, 2005, 238.

[21] Tew, 2008, 8.

[22] Széchenyi István: Levél Vörösmarty Mihályhoz (1833); Levelek Helmeczy Mihálynak (1845. március 20., október 19., 1846. január 28., április 18., 1847. február 4., április 6., április 12., július 8.); Levél Jonovics Józsefhez (1857. október 21.); Levél a csanádi püspökhöz (1844. október 11.); Levél az MTA-nak (1829. december 6.); Levél édesapjához (1803); Levél Deák Ferencnek (1842. december, november 29.)

le a grafológus: „Fejlődésre és támadásra kész, alapvetően feszült típus, de hosszú távú terve van. Célirányos gondolkodás, éles megfigyelési képesség és bevetésre való készség jellemzi. Szereti a versenyt, sikerorientált és praktikus. Jó helyet akar elfoglalni magának a világban. Emberekhez való irányultsága (nem közeledése, hanem irányultsága!) ellenére empátiás képessége nem túl erős. Nehezen tud engedékeny lenni. A mások közvetett és közvetlen irányítása mellett a kölcsönösség, ami még szóba jöhet nála, de az alárendelődésre nem képes. Probléma centrikus gondolkodása ellenére csatáit nem adja fel harc nélkül. Kívül és belül ugyanaz a személy van, de a kívülről látható képet a körülette lévő búra már másképp mutatja.”^[23] Soóky Andrea elemzésében külön részt szentelt annak, hogy bemutassa, hogyan használta a „Legnagyobb Magyar” a fizikai és pszichés energiákat. Elmondható, hogy Széchenyit erősen befolyásolták hangulatai, de képes volt önuralmat gyakorolni. Írásából kiderül továbbá, hogy a személyiségének – az átlagosnál nagyobb mértékben – része az agresszió. A grafológus szerint ezen agresszív hajlam több síkon kivetülhet: egyrészt segítheti a fejlődést, az előrehaladást, másrészt növelhetik az önmagával szemben támasztott elvárásokat, harmadrész indulat formájában ki is törhet. Mindezek alapján feltehető az a kérdés, írásában találhatók-e öngyilkosságra utaló motívumok, jelek. Soóky Andrea leszögezi, hogy csak az agresszió és a szorongás együttes elővetülése esetén vizsgálható a szuicidum mértéke. Az önagresszió jele a sok baltendenciás (a bal irányba, tehát a múltba irányuló mozdulatok, a visszahurkolások stb.) illetve a depresszív (a lefelé futó sorok, a felbomlott betűformák, középre vagy balra tolódott aláírás stb.) írásmód. Ilyen jellemzők megtalálhatóak Széchenyi kézírásában, de nincsenek halmozódott, figyelemfelkeltő jelek. S bár a kézírásban nem jelenik meg a mindenre rátelepedő depresszió, Soóky Andrea grafológus szerint egyértelműnek látszik a hosszú távú stressz hatásainak kivetülése a reformkori politikus mind fizikai, mind pszichés állapotára.^[24]

Lackó Mihály Széchenyivel foglalkozó írásai, amelyek egy csokorba gyűjtve a *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok* c. kötetben^[25] olvashatók, jelentősen gazdagítják a hazai politikai pszichológiát, azon belül is elsősorban a pszichobiográfia irodalmát, hozzájárulva a történelemtudományhoz is. Lackó nemcsak Széchenyi lelkialkatát elemzi a tanulmányaiban, hanem – mint fent láttuk – elsősorban a pszichotörténetre, a pszichobiográfiára vonatkozó észrevételeket tesz. A szerző alapvető célja, hogy a Széchenyi-biográfiák kritikai vizsgálatával felhívja az „élményalapú történetmondás” alapvető hibáira az olvasó figyelmét. Mindezt úgy teszi, hogy a tanulmányok végigolvasása után betekintést kapunk Széchenyi lelkivilágába is. Az előbbi mondatban a betekintésen van a hangsúly. Bár a tanulmánykötet címe másra utal – ezzel kicsit megtévesztve az olvasót –, Lackó nem tárja fel a „Legnagyobb Magyar” esetleges betegségének okait és nem is egy Széchenyi-életrajz fejezeteit olvashatjuk.

[23] Soóky, 2005, 13.

[24] Soóky, 2005, 19–20.

[25] Lackó, 2001, 207.

A harmadik, s egyben utolsó tanulmány Kézdi Balázs unikális jelentőségű írása. A szerző a történelem-lélektan kifejezést, s nem a pszichobiográfia megjelölést használja, ám mindez a tanulmány tartalmi mondanivalóján nem változtat. Széchenyi Napló felhasználásával Kézdi nem egy diagnózist kíván felállítani, hanem egy leírást ad a pszichoanalízis fogalomtára segítségével. A Naplóban a reformkori politikus önmagát artikulálja a szubjektív jelen időben, s ezen szövegrészek egy fontos üzenetet hordoznak: „Mint hogy a Napló tikos jellege bizonyítottan tűnik, maga a szöveg önreflexió, amely circulus vitiosus-ként működve a naplóírókat mint önmaga által halálraítéltet állítja elő ebben a diskurzusban. A Napló semmiképpen nem tekinthető az öngyógyítás eszközének, hanem ellenkezőleg, éppen az önpusztítás médiumává vált 1814 júliusa és 1860 áprilisa között, vagyis több mint négy és fél évtizeden keresztül.”^[26]

Korunk neves pszichológia analízissel foglalkozó tudósa Kézdi Balázs 370 naplóbejegyzéssel támasztja alá, hogy Széchenyi István személyiségét jobban megérthetjük, ha alkalmazzuk a patológiás nárcizmust, mint szemléleti keretet. Hangsúlyozom, a szerző nem diagnózis felállítására törekszik, hanem az általa alkalmazott pszichoanalízis módszer lényegében hermeneutikai módszer: „Ebből a szempontból a tudattalan olyan beszéd-töredékként artikulálódik a diskurzusokban, amelynek meg kell találnia helyét a beszéd egészében. A jelentés ebben a beszédben lappang a beszédmód sajátja, hogy milyen fokú, mértékű ez az elrejtettség.”^[27]

A következőkben megnézem, s röviden összefoglalom, mi jellemzi a patológiás nárcizmust, amely Széchenyi lelkialkata elemzésének vizsgálati keretét fogja a későbbiekben képezni. Otto F. Kernbergtől származik maga a kifejezés, s e személyiségprofil lényege, hogy a „személyiség működésének egy olyan módja, amikor a funkcionalitás alapját kóros önértéti, önértékelési deviáció alkotja, ami speciális tárgykapcsolati zavaron alapul. Az ilyen emberek másokkal való érintkezésük során szokatlan módon foglalkoznak saját személyükkel, nagyon igénylik, hogy mások szeressék [...] alacsony önértékelésük a másoktól várt elismerés követelésében próbál kompenzálódni [...] Hajlamosak irigységre, és arra, hogy idealizálják azt, akitől nárcisztikus feltöltődésüket várják, míg lenézéssel és megvetéssel bánnak azokkal, akitől nem várnak semmit.”^[28] A pszichoanalízis alapján elmondható, hogy ezen személyek azért viselkednek gőgösen, fennköltén, mert a paranoid vonásaikat az orális düh révén kívánják elhárítani maguktól. Azért nevezte Kernberg ezen körképet patológiásnak, mert az ilyen személyek könnyebben válnak pszichotikussá, s ilyenkor gyógyításra szorulnak.^[29] Kézdi Balázs elemzésében külön utal arra is, hogy a nárcisztikus személyiségszerkezet és az öngyilkosságra való hajlam között közvetlen kapcsolat van, s véleményem szerint ezen megközelítés kiválóan alkalmazható Szé-

[26] Kézdi, 1995, 83.

[27] Kézdi, 1995, 112.

[28] Kézdi, 1995, 83–85.

[29] Kézdi, 1995, 84–85.

chenyi István lélekrajza vonatkozásában is. Abból indult ki, hogy a fent bemutatott sajátos személyiség szerkezet fokozottabb sérülékenységet hordoz magában, így nagyobb a valószínűsége eseti krízisek megjelenésének, s a krízisek kimenetele a kezdeti kompromisszumok után egyre inkább hatástalan (ineffektív). Jellemző továbbá, hogy a tárgykapcsolatok hiánya és/vagy patológiás jellege következtében az önértékelés szintje rohamosan csökken, s így a nárcisztikus személyek önagressziója az orális düh utolsó artikulációs lehetősége.^[30]

Hogyan értelmezhető Széchenyi István a fenti szemléleti keret segítségével? Fentebb már volt arról szó, hogy a Napló szöveghelyei alapján válik mindez nyilvánvalóvá. Kézdi az öngyilkosságra 120 bejegyzést, a nárcizmusra 135, míg az identitás problémára 115 naplórészletet hozott fel. Nem célozom az egyes részek külön ismertetése,^[31] így csupán három dologra utalok: szüleivel való viszonyára, ehhez szorosan kapcsolódik a vallásosság kérdése, valamint a Görgenféle magántérbolydában, a Bécs melletti Döblingben eltöltött időre.

Széchenyi Naplójában több utalás van az orális fixációra: így számtalan adat utal az evési, ivási szokásokra, a táplálék megszerzésének és feldolgozásának problémájára, illetve arra, hogy a „Legnagyobb Magyar” nárcisztikus megszállottsággal ügyel testsúlyának változására.^[32] A pszichoanalízis nagy hangsúlyt fektet a szülő és gyermek közti kapcsolatra. Bár ezzel kapcsolatban kevés adat áll rendelkezésre, mégis egy fontos dologra szeretnék utalni. Széchenyivel kapcsolatban kevésbé köztudott tény, hogy édesanyjának, Festetics Júliának az első férje Széchenyi nagybátyja volt. Külön pápai engedéllyel köthetett újabb házasságot édesanyja gróf Széchenyi Ferencsel.^[33] Véleményem szerint valamilyen szinten ez kihathatott az életére, hiszen valószínű, hogy a vallási identitástudatú gyermeket ezt megzavarhatta. A gyermek a szocializáció során a családjától, a környezetétől sajátítja el, mi a helyes, normális viselkedés. Feltehető, hogy valamilyen „házkörüli pletykából” megtudhatta ezt a családjára vonatkozó tény, és hogy az nem gyakori, megszokott dolog, hogy valaki saját testvére özvegyét veszi el. Mindez kihathatott életére. Széchenyi szerette szüleit, amikor katonai évei elszóltatták az otthoni háztól, folyamatosan levelezett apjával, és ezekből megtudhatjuk István családja iránt táplált tiszteletét, szeretetét. Ahhoz, hogy a család és a vallásosság megférjen egymás mellett, valószínűleg Széchenyi eltért a szigorú katolikus dogmáktól, felmentve ezzel a szülei házasságát, és ezzel elindult az elfojtás folyamata.

Kézdi Balázs hozzám hasonló véleményen van, sőt ő az elemzésében kitér az idősebb fiú-anya kapcsolatra is. Meglátásom szerint ez a kapcsolati viszony a későbbiekben nagyban befolyásolhatta Széchenyi későbbi életét, így ezen összefüggést mindenképpen szem előtt kell tartani a vizsgálatokban. Nézzük meg rövi-

[30] Kézdi, 1995, 86.

[31] Kézdi Balázs elemzésében részletesen bemutatja azon három módot (projekció, identifikáció, szublimáció), amellyel Széchenyi „orális dühét” próbálta meg elhárítani.

[32] Kézdi, 1995, 94.

[33] Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza (1791-1860)*. <http://mek.niif.hu/05800/05836/html/> (letöltés időpontja: 2009. október 25.)

den, mi mondható el Széchenyi István és édesanyja, Festetics Júlia kapcsolatáról. „Anyja messzemenően támogatta fiát abban a tervében, hogy Amerikában telepedjék le. Nem valószínű, hogy ez a távolító attitűd csak ebben az életszakaszban volna jellemző az anyagi viszonyulásra. Ugyanakkor az ilyen anyagi viszonyulásokban az anyák általában ambivalensek, kettős lekötésben tartják gyermeküket, egyszerre fejezik ki kötelező jellegű gondoskodásukat a kritikus megítéléssel.”^[34]

Ezen gyermek-, illetve fiatal korban megjelenő kapcsolati defektus kihathatott életére. Adatok támasztják alá, hogy katonáskodása idején nőügyei miatt permanens lelkiismeret-furdalásban szenvedett. Érdekes módon valamilyen szinten a múlt ismétlődik, mert Széchenyi feleségével, Seilern Crescence osztrák grófnővel 1824 nyarán ismerkedik meg, akkor, amikor a hölgy még gróf Zichy Károly felesége. A kettőjük közötti eszményi vonzalom beteljesedésére több mint tíz évet vártak, Zichy gróf elhunytáig.

Tanulmányom ezen részénél érkeztünk el Széchenyi utolsó, a döblingi tébolydában töltött éveire. Számátalan kutató^[35] foglalkozik ezen időszakkal. Fentebb már volt szó arról, hogy – bár orvosi feljegyzés nincs róla – a „Legnagyobb Magyar” valószínűleg mániás depresszióban szenvedett, s adatok bizonyítják azt is, hogy többször kísérelt meg öngyilkosságot. Így intézetbe zárása megfelel kora bevett gyakorlatának. Döblingben nem kezelték, hanem őrizték, majd „öngyógyítás” következtében állapotában 1856-tól pozitív változás következett be. A tanulmányomnak nem célja ezen időszak kronologikus áttekintése, ennél sokkal izgalmasabb kérdés, hogy a Kézdi Balázs által javasolt szemléleti keretben mit szimbolizálnak a tébolyda falai, s miért nem küzdött Széchenyi azért, hogy kikerüljön. Kézdi szerint egy ilyen intézetben a felnőtt férfi átmenetileg vagy véglegesen lemond a felnőtt léthez tapadó szociális szerepekről, kötelezettségekről, feladja autonómiáját. Tehát a betegség egyfajta menedék, a tébolydában való tartózkodás pedig ennek a legitimációja.^[36]

Fontosnak tartom, hogy elemzésemben utaljak arra, a vallásosság kérdése az öngyilkossági kísérletek, és végül a sikeres öngyilkosság kapcsán kiemelt hangsúlyt kaphat. A legtöbb valláshoz hasonlóan a római katolikus hitben is bűnnek számít az öngyilkosság, s ezen lelki vívódás Naplójában is megjelenik. 1860. április 8-án gróf Széchenyi István fejbe lőtte magát: „A bécsi büntető törvényszék értesítettvén a rendőrség által az eseményről, törvényes bizonytságot küldve ki, mely délután 3 órakor kijöven, következőket jelent: »A gróf teste egy zsöllyeszékben ülő helyzetben találtatott, mindkét karjai combjaira leeresztve; a bal oldali combon feküdt a kilőtt pisztoly.

A fej bal oldala teljesen szétzúzva volt, a koponya négy-öt lépésnyire hevert a földön; a velő a falakon és szoba tetején szertefecskendve.

Lóanyagul egy gyapotgyutacs, s a velőben madársörét találtatott.»

A koponyacsontok vizsgálatából kiünt, hogy a pisztolynak jól számítva, a

[34] Kézdi, 1995, 94–95.

[35] Lásd például Kecskeméthy, 1866; Kosáry, 1981.

[36] Kézdi, 1995, 105.

leggyengébb csontra, a bal szem-gödörbe kell vala irányozottnak lenni, sőt arra valószínűleg közvetlen rászoritva levén, a lövés nagy durranást nem is tehetett.^[37] A szuicidum – mint írja Kézdi – húsvétvasárnap hajnalán történt: „A mélyen katolikus Széchenyi István e végső negációja elvetette a feltámadás megismételhető lehetőségét ön maga számára.”^[38] Másképpen értelmezi ezen öngreszsiót Kosáry Domokos, aki egyfajta „jogos”, érthető menekülésként értelmezi a polihisztor tettét. „Széchenyi nem omlott össze, hanem ellenkezőleg, az új, végleges összeomlás, az ásító örvény rettenetétől és attól a megaláztatástól menekült, hogy az önkényuralom hideg bürokratái és fogdmegjei elhurcolják, és a sötétségbe taszítsák. Ez az, amit a felépült, de saját sérülékenységét ismerő, szuverén, büszke ember semmiképpen sem tud, sem akar elviselni. Ez elől menekül iszonyatos, kemény, valóban »kétségbeesett elhatározással«, amelyet a napló tanúsága szerint nagy keservesen tudott csak önmagával szemben érvényesíteni, hiszen az élethez, napfényhez, jövőhöz fáradt, öreg teste is szívósan ragaszkodott. Utolsó tette nemcsak menekvés, hanem egyúttal félelmetes erejű tiltakozás is, amelynek országos, mozgósító visszhangja lett. S ezzel Széchenyi végigjártotta, ő maga az ellenzéki akció, a megtorlás, a konfliktus drámai színjátékát a legvégső konzekvenciáig.”^[39] Az idézetben megjelenik Széchenyi és a haza sorsának összemosása, amely sok Széchenyiről szóló írás sajátja. Így például Spira György írásában is előtűnik. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetének neves kutatója szerint Széchenyi öngyilkosságával vértanúja lett a szabadságharcnak, „s így hirdet elmúlásával, amit múltó napjaiban maga is váltig tagadni próbált: hogy nagy célokat nem mindig érhetünk el nagy áldozatvállalás nélkül, de a nagy áldozatok mindig megteremtik a maguk gyümölcseit.”^[40]

ÖSSZEZÉS

A tanulmányban egy viszonylag új tudományterülettel, a pszichobiográfiával foglalkoztam, s Széchenyi István személyiség szerkezetének egy-egy szeletén próbáltam érzékelteni a gyakorlatban is a címben szereplő megközelítést.

Véleményem szerint ezen megközelítés, mint felhasznált módszer, gazdagabbá teheti a társadalomtudományokat, elsősorban a történelemtudományt és a politikatudományt. Hasznos lehet, hiszen egyrésztől elkerülhetővé válik, hogy csupán életrajzi adatokra támaszkodva próbáljunk lélektani magyarázatokat adni, másrésztől pedig megteremtí a lehetőséget, hogy kikerüljünk a biográfia alanyának a 'misztifikálását', a túlmagasztalását – 'szent és sérthetetlennek' minősítését. Ez utóbbi nagyon gyakran előfordul, a legjobb példa erre Kemény Zsigmond leírása Széchenyiről, hiszen a Kemény-féle elemzés több biográfia

[37] Kecskeméthy, 1866, 125-126.

[38] Kézdi, 1995, 109.

[39] Kosáry, 1981, 253.

[40] Spira, 1983, 31.

meghatározó alapját képezte később: „Ő annyira sajátos, annyira eredeti lény, miként semmi rámába, melyet nagyságról vagy közepszerűségről formálunk, be nem illeszthetik. Benne úgy uralkodott az *egyéni*, hogy nemcsak az eszményképekhez nem lehet hozzászabni őt, mint egészet; de arról is bizonyosak lehetünk, hogy midőn egyes tulajdoniért mérjük egymással össze, e hasonlítás kimondhatatlanul általános, hiányos és sántító leend” [kiemelés az eredetiben – V. E.].^[41]

Ezen rövid tanulmánnyal céloom az volt, hogy felhívjam a figyelmet a múlt megértésének egy lehetséges módjára, melynek jelentősége felértékelődőben van, mivel a történelemtudományban egyre nagyobb hangsúlyt kap az egyén, a személyiség, s ezen módszer képes lehet arra, hogy megmutassa az „egyéni élet történelmi jelentőségét”.^[42]

IRODALOM

- Bakos Ferenc (2005) (szerk.): *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Botond Ágnes (1991): *Pszichohistoria - avagy a lélek történetiségének tudománya*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Botond Ágnes (2003): *Pszichohistoria*, In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe, Hagyományok, irányzatok, módszerek*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Freud, Sigmund (1982): Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In: Freud, Sigmund: *Esszék*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Füredi János – Németh Attila – Tariska Péter (szerk.) (2003): *A pszichiátria rövidített kézikönyve*, Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- Gueniffy, Patrice (2000): A biográfia a megújuló politikatörténetben, *Aetas*, 3. szám, 136–150. p.
- Kecskeméthy Aurél (1866): *Gróf Széchenyi István utolsó éveit és halála (1849-1860)*, Pest, Emich Gusztáv.
- Kemény Zsigmond (1851): Széchenyi István, In: Csengeri Antal (kiad.): *Magyar szónokok és statusférjak* (Politikai jellemrajzok) Pest, Heckenast Gusztáv, 333–512. p.
- Kézdi Balázs (1995): *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.
- Kosáry Domokos (1981): *Széchenyi Döblingben*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Kövér György (2002): A biográfia nehézségei, *Aetas*, 2–3. szám, 245–262. p.
- Lackó Mihály (2001): *Széchenyi elájul, Pszichotörténeti tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Lányi Gusztáv (2001): *Rendszerváltozás és politikai pszichológia, Politikai pszichológiai tanulmányok*, Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Röckelein, Hedwig (2002): A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”, *Aetas*, 2–3. szám, 231–244. p.
- Runyan, W. M. (1998): Vita a pszichobiográfiáról, In: Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia, Tanulmányok*, Budapest, Osiris Kiadó, 305–339. p.

[41] Kemény, 1851. 419. Lackó, 2001, 81.

[42] Röckelein, 2002.

- Soóky Andrea (2005): *Kik voltak ők valójában? Történelmi alakjaink kézírásának nyomában.* (a grafológiai elemzéseket írta Soóky Andrea), (szerk. és a kommentárokat írta Oroszlán Éva) Budapest, DFT-Hungária Kiadó.
- Spira György (1983): Széchenyi tragikus útja, In: Spira György: *Négy magyar sors.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 7-32. p.
- Tew, Jacqui (2008): *Titok nélkül grafológia,* Budapest, Sclar Kiadó.
- Trencsényi Tibor (1977) (szerk.): *A gyakorló orvos enciklopédiája, II. kötet,* Budapest, Medicina Könyvkiadó.

•
Kautz Gyula portréja. In: Akadémiai Album. A' Magyar Tudományos Akadémia ünnepélyes megnyitásának emlékeül. Pesten, 1865.

Majtényi László: Az információs szabadságok*

Könyvünk szerzője, Majtényi László, az állampolgári jogok biztosa témájában kifejtett munkássága – monográfia és a hazai intézményteremtéshez jelentősen hozzájáruló szakmai javaslatai után – az *információs jogok* témakörében, új jogterületen folytatta tudományos tevékenységét. Munkássága itt összeér adatvédelmi biztosi közjogi funkciójával, azonban ezen publikációt illető reflexió vonatkozásában véleményem szerint szem előtt tartandó, hogy az információs szabadságjogok és az adatvédelem egyaránt roppant gyakorlatias jogi kérdéseknek minősülnek – éppen jogállamokban. Ezen a jogterületen az elméletnek gyakorlati értéke van, s a gyakorlat maga szüli az elméletileg reflektálandó kérdéseket. Magam elfogadom, hogy a jogtudomány nemcsak, sőt, talán elsősorban nem is tisztán elméleti diszciplína, hanem egy sajátos alkalmazott tudomány, amely döntően a joggyakorlatra vonatkoztatott. Az azonban elméletileg diszkrétandum, hogy az itt lévő joganyag milyen természetű. Voltaképp a könyv tárgyáról, a polgári szabadságról van szó, illetőleg ennek egymással összefüggő két területéről, melyet kölcsönös feltételezettség-ellentét-egyensúly és komplementaritás egyaránt jellemez.

Az *információs szabadságot* ugyanis nem minden államhatalom kedveli, sőt, az erős vagy egyenesen arrogáns államok megtagadják, legyengítik, átértelmezik. Az *adatvédelem* kevésbé veszélyes az állampolitikai döntéshozók bizonyos információs monopoligényére, ma már de iure egy új jogágot is jelent, éppen ezért jogelméleti szempontból érdemes figyelembe vennünk, hogy ez milyen sajátosságokkal bír. Jogági szintű, törvényi és rendeleti részletes szabályozások jellemzik az adatvédelmet, melyet ún. szektorális jogszabályi háló (például banktitok, biztosítási titok, közvetlen üzletrész stb.) vesz körül. Jogpozitivisták igényeket is kielégítő jogdogmatikai kidolgozottsága ellenére időrőlidőre kétségessé válik *alapjogi* minősítése. Ez pedig veszélyeket hordoz, mutat rá Majtényi. „Azzal jár, hogy az adatvédelmet elszakítják az individuum elidegeníthetetlen jogától, ami megváltoztatja a jogosultság szerkezetét. Nem vezet máshova az alapjogi szabályozási logika

* Majtényi László: *Az információs szabadságok*, CompLex Kiadó, Budapest, 2006, 485 oldal.

elutasítása, mint az érdekek (jogi érdekek) egyensúlyának kereséséhez, az önrendelkezés, az egyén jogai elsőbbségének feladásához. A szektorális szabályok kevésbé vannak tekintettel az alapjogi jellegre, ezt az adatvédelmi biztosok szóvá szokták tenni.”^[1]

Részletes tárgyi kifejtésben és széleskörű nemzetközi kitekintéssel tárgyalja a mű a közérdekű adat, személyes adat, érzékeny adat, nyilvános adat és a titok történeti, logikai és fogalmi problémáit, miként ezek alkalmazása már végképp a gyakorlat izgató világába vezet át minket: szakjogi praktikák és mechanizmusok, híres precedensek és elriasztó esetek világába.

Maradjunk azonban a jogelméletileg is érdekes vonatkozásoknál. E tekintetben nem hallgatnám el, hogy szakkritikai és ismeretelméleti szempontokból fűztem^[2] és fűznék kritikai megjegyzéseket munkájához.

Jól érzékeli az *alkotmányos forradalom* bevallott paradoxonát Majtényi, amikor a következőképpen ír: „A jogállami forradalom közjogi műve... sértetlen maradt eddig [2006-ig – Sz. P.], (ami a magyar történelemben magában bámulatra méltó), de erkölcsi forradalomként – mivel ellentétben a 48-as forradalommal nem emelte ki a nemzetet a korábbi vircsaftból – csúfos véget ért, ez pedig közjogi eredményeit is veszélyezteti.”^[3] Miközben elvitathatatlan eredménye e folyamatnak szerinte is a parlamentáris kormányforma, a személy sérthetlensége és az információs szabadságjogok, vagy éppen az actio populáris, tehát a bárki által megtámadható jogszabályok AB felülvizsgálatának jogvédelmi lehetősége vagy a nép ügyvédje intézményének 1995-ös bevezetése, mégis látni kell: alulról jövő (vagy onnan erősen támogatott igényű) népfordalmunk 1989-ben valóban nem volt, szemben 1848-cal. Ez szerintem, részben az államszocialista rendszer magyarországi típusváltozatának teljesítményeiben kap magyarázatot,^[4] részben abban a körülményben, melyet Majtényi úgy ír le, hogy túlzottan nagy jelentőségű konzekvenciákat – eltérően tőlem – annak nem tulajdonít („A jogállami forradalom egyik világtörténelmi furcsasága, hogy a régi, az új és az elegyes elit minden csoportja számára a játszma végösszege pozitív.”^[5])

Interpretációjában olyan szoros a kapcsolat 1989-cel, hogy: „A szűken vett információs jogokat, a személyes adatok védelmét és az információs szabadságot a Harmadik Köztársaságot megalapító jogállami forradalom hozta el nekünk, és örökösei azok, akik igyekeznek minél többet visszavenni belőle. [...] A pártállam információs filozófiáját kellett ellenkezőjére változtatni: *átláthatatlan állam – átlátható állampolgár vs. átlátható állam – átláthatatlan állampolgár*” – szól kétségtelenül jól hangzó formulája.^[6] A megfordíthatóság tézisének azonban elméletileg differenciálnunk, az összehasonlíthatóságot pontosítanunk kell. Hiszen

[1] Majtényi, 2006, 23–24.

[2] Szigeti, 2008, 21–22. és 284–286.

[3] Majtényi, 2006, 17.

[4] Lásd e rendszer típusajátosságait, történelmi helyét és értékelését két átfogó tanulmányomban: Szigeti, 2007a, 13–52, és Szigeti, 2007b, 256–273.

[5] Majtényi, 2006, 19.

[6] Majtényi, 2006, 14. és 17.

az állam – a weberi értelemben vett politikai kapitalizmus mai, magyarországi rendszerében – sem átlátható és a polgár sem átláthatatlan.

Valóban az államtípus és a politikai berendezkedés megváltozása vonja maga után e jogterület – személyes adatok védelme és közérdekű adatok nyilvánosság – kialakulásának szükségességét a megreformálandó jogrendszerben.

Ad 1. Mindezt azonban nem függetlenül a magántulajdon és magántulajdonos magánügyén személyes adatai védelméhez fűződő új igénytől, szükséglettől, amely az előző rendszert ab ovo nem jellemezte, de épp ezért a maival azonos módon nem is jellemezhetette. Az állampolgár személyi tulajdona az előző rendszerben nem vagy csak erősen korlátozottan válhatott tőkésíthető magánvagyonná. A személyes szabadságoknak éppen ezért máshol húzódnak a határai egy köztulajdonra és közösségiségre,^[7] és szükségképpen másutt a magántulajdonra és individualizmusra építő – bármilyen – berendezkedések esetében. Ez egy rendszerspecifikus, strukturális összefüggés, amely legyengíti a megfordíthatóság tézis érvényességét.

Ad 2. Továbbá, ami az információs jogokat illeti, ennek alighanem éppennyire fontos a technikai összetevője, mint a társadalmi-politikai: ugyanis az információs adattárolást, adatkezelést, feldolgozást és továbbítást lehetővé tevő mikroelektronikai forradalom új kihívások elé állította a jogalkotást és a jogalkalmazást. Éppen azért, mert a technika társadalmi felhasználása nyomán az emberi érintkezés új társadalmi formái alakulnak ki (e-mail, internet, zárt láncú hírlevelek, hálózatok), míg régiek eltűnnek, vagy legalábbis háttérbe szorulnak. Gondoljunk csak az elektronikus levelezés „időn kívüli” jellegére – majdnem egyidejű kapcsolat a küldő és a fogadó ágens között – minek következtében a hagyományos postai levelezés, ha nem is egészében, de nagyrészt okafogyottá válik. A társadalmi érintkezés ezen új módjai pedig kiváltják a terület jogi szabályozásának igényét. Mégpedig a minőségi ugrás értelmében, amely a nyolcvanas évek derekán nem volt olyan mértékben napirenden, mint fél évtizeddel később. A technikai forma persze valóban a kulturális és társadalmi forma meghatározottság keretei között tör magának utat – ahogy ezt a szerző a privacy jelenségének kulturális meghatározottsága tekintetében szépen bizonyítja is.^[8] Ekként alapozódott meg és rakódott le, s valóban éppen a múlt (1948–1988 közötti időszak) tagadásaként és az információs forradalom hatására az új jogág. S bár az átlátható államot – gondoljunk az üvegzszeb programok illékonyosságára vagy a párt és kampányfinanszírozás-téma „anomáliáira”, a mechanizmussá terebélyesedett korrupció jelenségére, vagy a szervezett bűnözés és a politika néhol manifesztálódó, másutt látens kapcsolatára^[9] – sokkal kevésbé vehetjük tény-

[7] Azt, hogy hogyan jellemezhető az államszocializmus magyar változatának köztulajdonisága, és mennyiben voltak jelen a mindennapi életben a közvetlen társadalmiság elemei, részletesen taglaltam tanulmányomban. (Szigeti, 2007a, 21–22, 23–48.)

[8] Majtényi, 2006, 41–46.

[9] Olajszókités; off-shore cégek (pl: az átláthatatlan polgár eszménye alighanem belejártszik abba, hogy a szent és sérthetetlen magántulajdon gyakran offshore cégekben rejtőzködhet az adózás és a közhatalom legális kontrollja alól).

nek, mint progresszív ideának, mégis elfogadjuk, hogy a polgári demokratikus jogállami értékrend értékes, oltalmazandó és éppen a jogellenes visszaélésektől megvédendő jogág területére léptünk a közérdekű adatok nyilvánosságával és a törvényileg behatárolt titokvédelemmel.

Ezek a jogok akkor is jogállami értéknek kezelendők, ha az elektronikus levelezés vagy mobiltelefon használat titkosszolgálati ellenőrzését – nem is beszélve most a személyi számítógépekbe jogellenesen küldhető, észrevétlenül beépülő kémprogramokról – éppúgy titkos hivatalok és azokat felügyelő politikai titokgazdák (NBH-t vezető miniszter) felügyelik, ahogy a kontroll korábbi, technikailag kezdetlegesebb formáit is de iure, névlegesen összhangba lehetett hozni a törvényességgel. Azok az állambiztonsági hálózatok és technikák, melyekről Kenedi János (2001) kutatásai tudósítanak – kisipari és kezdetleges módszereikkel, és ész veszejtő kiterjedtségükkel is csak keserű mosolyra fakasztják az embert, ha belegondol a kommunikációs forradalom – és következőképpen az ellenőrzés – mai lehetőségeinek tárházába. Bízunk benne, de a jogilag szabályozott felhasználást ma, a parlamenti ellenőrzés viszonyai között sem látjuk biztosítottnak.^[10] Személyes perspektívából az alkotmányjogászt a jogállamba vetett bizalom vezeti, az államelmélet-es-politológust azonban mélyeséges szkepszis jellemzi, sőt, kell, hogy jellemezze. A hatalom mikroorganizmusai ugyanis nemcsak mindig rejtőzködők, hanem mindig informálisak is. Nem a jog formalizált terepén működnek – emlékeztethetünk Michel Foucault életművének egyik legkidolgozottabb igazságára. Naivitás azt gondolni, hogy a de iure keretek egybeesnek a de facto viszonyokkal. Az államszocializmusban az osztályellenséggel szembeni, ma a terrorizmus, vagy éppen a „saját nemzetére rontónak” minősített tábor elleni harc ad felmentést bizonyos félegális és illegális módszerek alkalmazására. Az a történelmi tapasztalat, hogy a visszaélések kiterjedésére és módszereire mindig utólag, rendszerváltások nyomán derül csak fény, amikor a korábbi rendszer önlegitimációját elejtik, s így-úgy, megnyitják a kutatások előtt a terepet. Nem a működő, hanem a kimúlt államok válnak igazán átláthatóvá, s azoknak bírálják az államrezonját^[11] – az új rendszer álláspontjáról.

Majtényi az információs jogok természetének bemutatásával, azok védelmének és szabályozásának lehetőségeit kereső munkásságával új utakon járó és eredményeket kifejtő elméleti igényű, gyakorlati szakember. Monográfiája nem-

[10] Igen, a lehetőség gyakran valósággá válik. Vona Gábor magán-elektronikus levelezését a 2010-es választási harcban használta fel az egyik politikai erő, a Magyar Nemzet on-line kommunikációs eszközével. Jogi konzekvenciák nélkül: nesze neked privacy – magántitok és garanciáik.

[11] Ezek a de facto veszélyek akkor is fennállnak, ha a polgári demokratikus jogállam nyilvánossága egyfelől valóban szélesebb, mint az államszocialista berendezkedésűeké volt, másfelől működési mechanizmusaik is eltérnek egymástól. Nemcsak azért, mert az államszocialista nyilvánosságot – *cum grano salis* – J. Habermas nyomán tekinthető egyfajta „udvari” nyilvánosságnak, hanem azért is, mert a polgári állam nyilvánossága a modern tömegdemokráciák korában nem csak igen széles, hanem roppant manipulatív is. Herbert Marcuse „Az egydimenziós embere (1965), a represszív tolerancia problémája és a kritikai szociológia láttelelei után ezt aligha kell jobban bizonyítani.

csak vaskos, hanem impozáns anyagot dolgozott fel. Mégpedig nemcsak tételes jogi és esetelemző, hanem jogtörténeti, szociológiai és jog-összehasonlító módszerekkel. Érdeemes a jogásztársadalom figyelmére.

IRODALOM

- Szigeti Péter (2007a): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok, In: *Államszocializmus, Értelmezések, viták, tanulságok*, Szerkesztette: Krausz Tamás – Szigeti Péter, L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2007. 13-52. p.
- Szigeti Péter (2007b): Reflexiók az államszocializmus vitáról, In: *Államszocializmus, Értelmezések, viták, tanulságok*, Szerkesztette: Krausz Tamás – Szigeti Péter, L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest, 256-273. p.
- Szigeti Péter (2008): *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989-2006*, Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés, Akadémiai Kiadó, Budapest

•
Pauler Tivadar portréja. In: *Akademiai Album. A' Magyar Tudományos Akadémia ünnepélyes megnyitá-
sának emlékeül.* Pesten, 1865.

Smuk Péter: Ellenzéki jogok a parlamenti jogban*

Smuk Péter monográfiája az *Ellenzéki jogok a parlamenti jogban* különös aktualitással bír most, amikor a 2010. évi országgyűlési képviselők választását követően egy, a rendszerváltás óta nem tapasztalt összetételű parlament alakult ki. Eddig ugyanis egyszer sem fordult elő, hogy egy párt, illetve a választásokon közösen indult, közös jelölteket állító, két párt szerezte meg a mandátumok több mint kétharmadát, miközben a parlamentbe jutott másik három (feltehetően majd ellenzéki) párt teljesen más ideológiai oldalon áll, így valószínűsíthető, hogy közöttük összefogás aligha képzelhető el, még ad hoc jelleggel sem. A helyzetet árnyalja, hogy a parlamenti jogban sokszor fontos az 50 fős létszám, melyet az egyik ellenzéki párt elért, így tud bizonyos jogokat gyakorolni (pl.: köztársasági elnökjelölt megnevezése), míg a másik kettő nem. Az 1994–98 közötti ciklus azért volt más, mert akkor ugyan az egyik párt megszerezte a képviselői helyek abszolút többségét, de csak a tőle teljesen független koalíciós partnerével együtt rendelkezett a 72 százalékos parlamenti többséggel. A mostani helyzetben viszont a két párt közül az egyik teljesen ki van szolgáltatva a másiknak, tőle függ a léte, hiszen a közvélemény kutatók szerint nem is mérhető a támogatottsága külön, így az önkormányzatokban, a parlamentben betöltött pozíciói lényegesen felülreprezentáltak. Ez viszont azt jelenti, hogy szinte mindent el tud érní, meg tud változtatni a FIDESZ-KDNP szövetség, hiszen ugyanazon oldalon állnak, ugyanazok az érdekeik, szemben az MSZP-SZDSZ koalícióval, amikor az ideológiai különbségek miatt az elvben meglévő kétharmaddal sokszor nem tudtak élni, illetve a maguk szabta, a ciklusra vonatkozó négyötödös önkormányzati többségük miatt nem volt elégséges a többségük.

Ilyen helyzetben fontos és érdekes áttekinteni a parlamenti jogot, különös tekintettel az ellenzéki jogokra, azok érvényesülésére, érvényesítési módjára, garanciáira, hiszen ez jelenti a többség korlátozását, ellenőrzését. A monográfia ebben nyújt segítséget úgy, hogy nemcsak egy oldalról közelíti meg és elemzi a kérdéskört, azaz nem csak a jog, azon belül az alkotmányjog oldaláról, hanem interdiszciplinárisan, politológiai szemszögből is. Azaz a válaszokat a mi, hogyan, miért kérdésekre két oldalról – a jog és a politológia oldaláról – megvilágítva kaphatjuk meg, segítve ezzel is az eligazodásunkat a parlament, a

* Smuk Péter: *Ellenzéki jogok a parlamenti jogban*, Gondolat, Budapest, 2008, 208 oldal.

frakciók, a pártok, a bizottságok, a képviselők stb. munkájának, működésének megértésében, az őket befolyásoló vagy vélhetően befolyásoló, a tetteiket ösztönző, háttérben lévő mozgatóerők megértésében.

A mű egy úrt tölt be Magyarországon, mert teljes részletességgel sem alkotmányjogi, sem politológiai szempontból nem dolgozta fel senki a témát. Részterületekkel kapcsolatban ugyan jelent már meg néhány alkotás,^[1] de a komplex feldolgozottság hiányzott a magyar szakirodalomból. A mű egyik érdekessége, és ezáltal a szakmai értéke, hogy a szerző számos nemzetközi összehasonlítást is tesz. A kitekintés során pedig információhoz juthatunk a volt szovjet zóna országaiban alkalmazott megoldásokról, a német, a kontinentális jogterületeken elterjedt megoldásokról, valamint az angol-szász jogrendszer megoldásairól is. A másik érdekessége és erénye a monográfiának, hogy az elmélet és a gyakorlat arányos ötvözésével egyik sem megy a másik rovására. A különböző hazai és külföldi elméleteket, álláspontokat megismerteti velünk a szerző, ugyanakkor pro és/vagy kontra gyakorlati (esetjogi) példákat is állít elénk. Ezáltal mind a tudományos megalapozottság, mind a gyakorlati használhatóság szempontjából egy kiváló munkával találkozunk, melyet mind a vájt fülű szakemberek, mind a gyakorlatias politikusok, elemzők jól tudnak használni, de az egyetemi hallgatók számára is hasznos, mert a parlament működését érthetővé teszi, az elvont, az oktatás során misztifikált magaslatokból a földre szállítja.

A szerző, Smuk Péter a Széchenyi István Egyetem Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszéke fiatal munkatársaként kezdte pályáját 2002-ben, majd egyetemi adjunktus lett 2007-ben, és egyetemi docens 2009 óta. A monográfia 2008-ban készült el, ám a témával az ezredforduló óta foglalkozik behatóan a szerző. Kutatásai előrehaladásának eredményét láthatjuk abban, ahogy egy dolgozattól a doktori disszertáció, majd pedig monográfia született. A mű elkészültéhez, különösen a nemzetközi kitekintésekhez, nagymértékben hozzájárult az, hogy a szerző fél éven át a lengyelországi Varsói Egyetemen kutatott.

A mű interdiszciplináris jellegét, a szinoptikus látásmódot, a munkát segítette, hogy a szerző nem csak az állam- és jogtudományok doktora 2002 óta, miután az ELTE ÁJK Győri Tagozatán doktorált, hanem történész végzettséget is szerzett 2003-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán.

A fiatal kutató-oktató rendkívül agilis, szülőatyja és megszervezője volt a győri nyári egyetemnek, ahová a kelet-európai országok, és kiemelten a volt szovjet tagköztársaságok területéről érkezik sok fiatal hallgató, kutató. Megjelent művei, cikkei is mutatják aktivitását, mint ahogy az is, hogy rendszeres szakértője a Magyar Televízió, illetve a Magyar Rádió hírközlő, illetve háttérmagyarázatot adó műsorainak.

A szerző a művet három fő részre tagolja. Az első, három fejezetből álló részben a többségi elv és az ellenzék fogalmának meghatározása történik meg. A többségi elv, a pluralizmus fogalmának, működésének bemutatásának célja az

[1] Pl.: Petréttei József vagy Kukorelli István dolgozatai.

ellenzék fogalmának megértése, annak definiálása. A második részben a hatékonyság és a demokratikus működést szolgáló intézmények összevetése történik meg három fejezetben. Ez egy értékduál elemzés, hiszen a hatékonyság a többség, a demokratikus működés pedig az ellenzék jogait, értékeit, mozgatóit jelenti. A négy fejezetből álló harmadik rész az ellenzéket, az ellenzéki funkciókat támogató jogintézményeket mutatja be. Az első két rész tehát a felvezetése, az elméleti és gyakorlati megalapozása a harmadiknak. Természetesen terjedelmi okok miatt nem lehetséges a monográfia teljes körű bemutatása, de megpróbálom a mai hazai parlamentáris helyzet szempontjából lényeges megállapításokat részletesen is bemutatni.

A monográfia *A többségi elv és az ellenzék fogalma* című első részének I. fejezete *A többségi elv és korlátai* címet viseli. A fejezet első alfejezete egy államelméleti vázlatot ad a többségi elv igazolásainak és azok kritikáinak bemutatásával. A történeti visszatekintés, az elméleti bemutatás, igazolás és kritikák ismertetése Arisztoteléstől kezdődik, majd Hobbes-szal, Lockkal és Rousseauval folytatódik. A szerző már itt felveti és bemutatja a többség-kisebbség dilemmáinak alapkérdéseit, nevezetesen: a többségi akarat általános-e; a kisebbség szabadsága korlátozódik-e a többség miatt; el kell-e fogadni mindenkinek a többségi véleményt; egyhangúság kell-e, vagy sem, ha kell, mindig vagy csak kivételesen stb. Az alfejezet végén a modern kori elméleteket mutatja be a szerző, Kelsentől, Dahlon át Kis Jánosig. Látható, hogy az ókori dilemma máig hat, hiszen a közösségi döntések ugyanakkora előnyöket és hátrányokat osztanak fel a társadalom tagjai között. Az egyhangúságnak, illetve a többségi döntésnek is ára van, amit meg kell fizetni. Megismerhető Dahl elmélete a kisebbségeket védő szabályokról, azok előnyeiről és hátrányairól,^[2] és Kelsen véleménye a többség relativitásáról, és a választás determináltságáról.^[3]

A *Többségi elv és többségi zsarnokság* címet viselő második alfejezetben a többségi szabály vizsgálatát a Sartori által ajánlott három kontextusban végzi el a szerző. Alkotmányjogilag a törvényhozás és a végrehajtás szempontjából elemzi Smuk, azaz mennyire biztosított a többség akaratának érvényesülése, és mennyire védettek a kisebbségben maradók. A 18–19. században alakul ki a fékek rendszere^[4] a többség korlátlan uralmának megakadályozására, amely eltérő a különböző államberendezkedésű országoknál. A mai, egyre több jogintézményt tartalmazó világunkban – veti fel Sajóval szemben a szerző –, nem csak az alkotmánybíróság, de a köztársasági elnök, az állami számvevőszék, az ombudsmanok stb. is jelenthetnek ellensúlyt a kormánnyal szemben, ha megbízási idejük eltér tőle. Fontos megállapítása ugyanakkor, hogy ez elsődlegesen közigazgatási védelem a politikával szemben, de végső soron ebben is

[2] Minősített többség vs. status quo fenntartás.

[3] Az első választás szabad, a továbbiakat a többség határozza meg.

[4] Hatalmi ágak elválasztása, hatalom időbeli megosztása, minősített többség, ellenzék kialakulása, pártellensúlyozó szerep stb.

megnyilvánul a politikai kisebbség védelme. Elég itt a szerző véleményének alátámasztásához az elmúlt 2–3 hétnek a jegybank elnöke körüli eseményekre utalni. Ugyanakkor az is látható, hogy egy kétharmados többséggel szemben jogszabályi, választási védelem, függetlenség sem jelent igazi megoldást. A választási kontextusból látható, az alkalmazott választási rendszer mit preferál, milyen „igazságtalanságokat” okoz, milyen oka, indoka, szerepe van az alkalmazásának.^[5] A társadalmi kontextus szempontjából a szerző bemutatja, hogy a többségi elv a szervezője a társadalomnak, legyen az önkormányzat, egyesület, gazdasági társaság. Ezeken a területeken könnyebben működhetne az egyhangúság, mégis a többségi elvet alkalmazzák általában, de általában itt is megvan a kisebbségvédelmi szabály, pl. a bírósághoz fordulás jogával.

A *Többségi és konszenzusos demokráciák* alfejezetben kerül meghatározásra Beyme nyomán az a modell, amely alapján a szerző vizsgálja a parlamenti rendszert, a konszenzusos és többségi eljárásokat, azok arányát, mértékét, mint az ellenzéki képviselők parlamenti munkában való részvételének lehetőségét.

A II. fejezet, *Az ellenzék fogalma és funkciói* hat alfejezete közül kettő a fogalom meghatározással foglalkozik. A politikatudomány nagyon sok fogalmat ismer, a nagyon tágtól kezdve (ami a valamivel szembeni véleménykülönbség) a szűkebb (a kormányzattal szembeni legitím politikai) ellenerőn át a klasszikus (radikális, a parlamenti, azon kívüli stb.) ellenzékiig. A szerző először ezeket veszi számba Dahl, Luhmann, Sartori művein keresztül. Az alfejezet vége átvezet a normativista ellenzékfogalomba, hiszen hazai jogszabály nem határozza meg az ellenzék fogalmát, miközben magát a fogalmat nem egy jogszabály használja. A szerző a német és magyar jogszabályokon, és elsődlegesen alkotmánybírósági döntéseken keresztül próbál eljutni az ellenzék fogalmának megalkotásához. Smuk részletesen bemutatja az alkotmánybírósági határozat^[6] érvelését, Kiss László ellenvéleményét, melyet ő maga is elfogad.

A harmadik alfejezetben az ellenzék fogalmának megalkotásához vezető úton a szerző elkülöníti a parlamenti és a parlamenten kívüli ellenzék fogalmát, míg az első csak a közjog számára kezelhető, addig a politikatudománynak a másodikkal is foglalkoznia kell: a pártjogot, mint kapcsolódási pontot találja meg a monográfiája szempontjából lényeges határterületként.

A negyedik alfejezetben a szervezethez, mint egy fontos kérdést tisztáz Smuk, és megállapítja, hogy az az ellenzékfogalom egyik meghatározó eleme. *Az ellenzék funkciói* alfejezet a végső lépés a fogalomalkotás során. Itt a szerző a politikai akaratképzési funkció, a kritikai funkció, az innovációs funkció, az ellenőrzési funkció, a hatalom-ellensúlyozási funkció és a szociológiai funkció elemzését adja meg.

Az öt alfejezet felvezetése a hatodiknak, amelyben az elemzett, összevetett funkciók, fogalmi elemek, meghatározások alapján megalkotja az ellenzék fogalmát. Ellenzéknek tekinti „azokat a kormányzati felelősségből nem része-

[5] Abszolút-relatív többségű vs. arányos vs. vegyes rendszerek.

[6] 22/1999, (VI. 30.) ABH.

sülő, így a kormányzati hatalommal szemben álló politikai pártokat, amelyek alkotmányosan intézményesített jogaik révén a parlamentben sajátos funkcióik ellátásával vesznek részt a politikai akaratképzésben és a demokratikus kormányzati rendszer legitimitásában”. Ellenzéki jognak tekinti a „vázolt ellenzéki funkciók betöltéséhez és a politikai pluralizmus fenntartásához szükséges parlamenti jogi intézményeket és intézményi garanciákat, amelyek gyakorlása nem függ a kormánytöbbség akaratától, lévén egyrészt biztosítottak bármely politikai párt és országgyűlési képviselő, illetve a képviselők bizonyos (50%-nál kisebb) hányada, a »minősített kisebbség« számára, másrészt kifejezetten nevesítik gyakorlásuk alanyaként az ellenzékét.” A szerző a fogalom és jogmeghatározással a monográfia további vizsgálódási területét is kijelölte, egyben megalkotott egy olyan definíciót, amely a jogszabályok értelmezésénél, alkalmazásánál segítséget ad a gyakorlati jogalkalmazók számára.

A III. fejezet a politikai pluralizmus garanciáival, azaz a politikai pártok szabad alapításának és működésének alkotmányos kereteivel foglalkozik. A szerző a magyar, a lengyel és az orosz szabályok összevetésével mutatja be az európai alapjogi gyakorlathoz viszonyított helyzetet.

Az első alfejezet, *A pártalapítás szabadságának külső oldala* a pártok fogalmát határozza meg, és azok alapvető funkcióiról szól. A szerző a magyar normatív pártfogalom híján a „lépcsőzetes pártfogalommal” adja meg a definíciót. Az alfejezet második részében a normatív keretek számbavétele történik meg, úgymint esélyegyenlőség, tilalmazott célok és eszközök, összeférhetlenségi szabályok és állami finanszírozás. A szerző a lengyel, a magyar és az orosz párttörvények, alkotmányok összevetésével, valamint az Emberi Jogok Európai Bírósága és a német alkotmánybíróság esetjogi bemutatásával tárja fel azon külső szabályokat, melyek a demokrácia közvetítőinek, a pártoknak a szabad alapítását, azonos esélyekkel való működtetését garantálják, biztosítva ezzel a hatalom kizárólagos megszerzésének, a politika egyszereplőssé válásának megakadályozását.

A második alfejezet: *A pártjog belső oldala* a pártok belső működését ismerteti. A szerző Sólyom László és Halmai Gábor elméleteinek bemutatásával adja meg azt, amit a magyar jog nem, nevezetesen a választ a demokratikus működés kérdésére. Ennek során számba veszi a nyilvánosság, nyitottság, a szabad ki- és belépés, a vezérelv kizárása, valamint a tagok szólásszabadsága és jogorvoslati joga kérdését.

A harmadik alfejezetben a fenti kihívásokon túl olyan más tényezőkre is felhívja Smuk a figyelmet, amelyek a pártok működését, ezáltal pedig a demokrácia érvényesülését befolyásolják. A szerző kiemeli a választójogi rendszer fontosságát, amely elő is segítheti, de meg is akadályozhatja a folyamatos megújulást, a politikai nézetek parlamentarizálását vagy kirekesztését. Ennek ellentétével találkozhattunk most a választásokon, a pártok 20 év alatt történt „elhasználódása”, a politika devalválódása okán.

A monográfia második része *A hatékony és a demokratikus működést szolgáló intézmények a parlamenti jogban* címet viseli, és három fejezetre tagolódik. Az értékpár hatékonysági elemét a szerző a következők szerint definiálja:

„a gyors és kiszámítható döntéshozatal (a döntések megszületésének rendje)”. A demokratikus működés definícióját a következők szerint adja meg: „a minél több politikai vélemény megnyilvánulásának lehetőséget adó ügymenet”. A hatékonyság elvét az alkotmánybíróság alkotmányos elvként kezeli, a szerző ugyanazt levezethetőnek tartja a demokratikus működésre is. Smuk a monográfia második részének bevezetőjében felvállalja – és el is végzi – annak bizonyítását a házszabályok elemzésén keresztül, hogy a hatékonyság nem csak a kormányoldal, a demokratikus működés pedig nem kizárólag az ellenzék jogait támogatja.

Az I. fejezetben *A parlamenti jog fogalma és határai* kerülnek meghatározásra. Ezzel kapcsolatban Szente és Kukorelli eltérő álláspontot képvisel, a szerző Kukorelli álláspontját osztja: a parlamenti jog része a választójog, a pártjog és a frakciójog is, szemben a szűkebb értelmű meghatározással, mely szerint csak „a parlament mint törvényhozás feladat- és hatásköreit, megalakulását, megszűnését, szervezetét, működését, fegyelmi rendjét és a képviselők jogállását” meghatározó jogszabályok, jogszokások, szokásjogok, alkotmányos konvenciók és precedensek összessége tartozik a parlamenti jogba.^[7] A Smuk által képviselt fogalom meghatározása teljes mértékben osztható, hiszen az említett területek vizsgálata nélkül nincs lehetőség a részletes, komplex elemzésre.

A szerző számba veszi a parlamenti jogra vonatkozó szabályokat, kezdve a törvényi szabályokkal. A házszabály kapcsán bemutatja az európai szabályozási modelleket,^[8] annak fogalmát, az autonómia kérdését. Végezetül a „parlamenti gyakorlatot” mutatja be, a szokásjogtól kezdve a bizottsági állásfoglaláson át az elnök szerepének hangsúlyozásáig (pl.: rendelkezése), melyek jelentőségére csak utalok a bizottsági elnöki helyek elosztása vagy az esküszöveg előolvasása kapcsán az új parlament megalakulásakor.

A II. fejezet *A hatékonyságot szolgáló jogintézményeket* mutatja be. A szerző ilyennek tekinti a gyors és kiszámítható döntéshozatalt, a bizottsági rendszerek szabályozását, a bizottságok megalakulásának és működésének eljárási szabályait, a törvényjavaslatok egy bizonyos tárgyalási rendjét, a határozatképességet, a tanácskozásképeséget, a határozathozatal szabályozását stb. Megállapítása, hogy a házszabályok a két egymással versengő elvet követő jellege jelentős hatással van az ellenzék jogaira, ezért a hatékonyságot elősegítő logikájuk révén veszi őket számba.

A bizottságok esetén kiemeli a rendszer egészének kialakítását, mint alapkérdést. Funkcionális elkülönítésük mellett a létszámnak, mint hatékonysági tényezőnek, kiemelt szerepet tulajdonít, ahogy a specializációnak is. A bizottságok mellett a napirend meghatározása is központi helyet foglal el, hiszen ezen dől el, mi kerül a T. Ház elé, és mi nem, miről lehet beszélni, és miről nem, vagyis ez már az első, beszédjogot korlátozó eszköz.^[9] Végezetül kiemeli

[7] A fogalmat a szerző Szentétől idézi.

[8] Angol határozati forma szuverenitás alapján, Svéd törvényi forma, Francia határozati forma alkotmányi felhatalmazás alapján.

[9] Felszólalások számának korlátázása, időkeret kitűzése, beszédek időtartamának meghatározása mellett.

a szerző a határozathozatalokat, és a kapcsolódó kvórum, tartózkodási és távollétszabályokat, mint ügyrendi és politikai jelentőségű előírásokat. A határozatképtelenség a hatékony működés ellenében hat, ezért általában szankcionált, megjegyzem ugyanakkor, hogy ebben a ciklusban valószínű, hogy csak a 2/3-os szavazásoknál lesz jelentősége.

A III. fejezet, mely öt alfejezetre tagolódik, a képviselőcsoportokkal és a frakciófegyellemmel foglalkozik. A frakcióelv rendezi a képviselők munkáját, mivel ez biztosít számukra minél nagyobb hatékonyságot. A szerző először az elméleti megalapozást végzi el a jogi és politikai normák bemutatásával. Alapkérdés a frakciófegyelem megítélése közjogi szempontból. Mivel az Alkotmány is több helyen szól a képviselőcsoportokról, az alkotmánybíróság kötelezettségnek tekinti létrehozásukat. A hatékonyság szempontjából is fontosak, mind az egyéni képviselő szempontjából, mind a parlament működése szempontjából – tudjuk meg a szerzőtől. A dilemma, ami nem csak magyar sajátosság, hogy hány fő alkosson egy frakciót, hiszen a számuk nagysága a hatékonyság rovására mehet. Az alkotmánybíróság a hatékonyságot gyengébb elvnek tekintette a demokratikus működéshez képest, azaz amely szervezet listán mandátumot szerzett, frakciót alakíthatott. Ugyanakkor általánosan elfogadott, hogy a frakciószabályzatok önálló jogi erejét a szabad mandátum miatt utasítják el. Ezzel függ össze a frakciófegyelem kérdése: mennyiben határozhatják meg a párt- vagy koalíciós dokumentumok a képviselő szavazatát, és milyen előnyök-hátrányok mérlegelésével vállalja a képviselő a kötöttséget. Az általános áttekintés után a szerző sorra veszi a fent nevezett normákat.

A második alfejezet *A pártok alapszabályai* címet viseli. A pártok parlamenten kívüli intézmények, közhatalmat nem gyakorolhatnak, ezzel szemben a frakciók parlamenti intézmények, így a tagokat a pártok csak mint párttagokat befolyásolhatják. Szervezeti kérdés, a kapcsolat, az alá-fölérendeltség problematikájának feloldása nem egyszerű számukra, melyet a politikai irányvonal meghatározása példáján át mutat be a monográfia.

A frakciószabályzatokkal foglalkozó harmadik alfejezet szintén nagy kihívást jelentett, mivel azok nem nyilvánosak, ezért a munkamegosztás elsődleges dokumentumainak áttekintése egy hiánypótló elemzés az elmúlt évtizedre vonatkozóan. A frakcióélet szempontjából az első és legmeghatározóbb a tagság kérdése. A tagság a kollektív képviselői jogok gyakorlását segíti, miközben a szabadság korlátozásával vagy anyagi áldozattal jár, olvasható ki a szerző elemzéséből. A jogok és kötelezettségek áttekintése nem lehet teljes körű, hiszen az lehetetlen, de a szerző a fontosakat bemutatja, így a frakcióülés, a frakcióvezető, a munkacsoportok, a témafelelősök, a szavazási forgatókönyvek, a kérdések-interpellációk működését, a javaslatok benyújtásának és elfogadásának szabályait. Végezetül a párt és a frakció viszonyát elemzi, és megállapítja, hogy eltérő helyzet van a kormányon és az ellenzékben lévő pártok és frakcióik a működésében.

A koalíciós megállapodások alfejezet a koalícióval, a koalíció létrejöttének bemutatásával kezdődik, hiszen a pártprogramok összeegyeztetése nem egyszerű, és sikerén múlik a koalíció léte, illetve eredményes működése. A koalíciós szerződések, melyeket a kormánytagság kritériumának tekintett az alkotmány-

bíróság, tartalmazzák az együttműködés alapelveit, a koalíció működésének szabályait, a kormányzati és parlamenti munka szabályait, az egyeztetések fórumrendszerét és a személyi kérdéseket. A szerző a 94-es és 98-as választások után létrejött koalíciós szerződéseket elemzi és mutatja be a fenti témakörökben.

Végezetül, a monográfia második részét záró alfejezetben Smuk ismerteti megállapítását, mely szerint a szabad mandátumnak a frakciófegyellemmel való ütközése abból ered, hogy a „közjog, a parlamenti jog nemcsak elismeri, hanem előnyben is részesíti a pártelvű politizálást”. A képviselőt közjogi, morális, egzisztenciális, politikai kötések befolyásolják, a frakciószabályzatok a házszabálynál is jobban megkötik a kezeit, mivel azonban a frakciótagság önkéntes, a szabad mandátum közjogilag nem sérül. Javasolja, hogy a „parlamenti jognak a frakcióközpontú szabályozás koncepciója felé kell elmozdulnia”, hiszen a gyakorlat már most is így működik a képviselők önálló jogai már most is csak a frakció egyetértésével működnek, másrészt „a frakciók számára intézményesített előjogok az ellenzékiek számára előnyök elsősorban”.

A monográfia harmadik része *Az ellenzéki funkciókat támogató jogintézmények a parlamenti jogban* címet viseli. A szerző az intézményesített ellenzéki jogokat négy fejezeten át tárgyalja. Maguk a fejezetek egyben az ellenzéki jogok Smuk szerinti csoportosításai is egyben. Szerinte e jogok ilyen módon való csoportosítását az indokolja, hogy az ellenzéknek leginkább ezek a főbb működési területei: a parlament működésével kapcsolatos ellenzéki jogok; az ellenzék direkt politikai funkcióit támogató jogok; ellenzéki jogok a törvényalkotási eljárásban; ellenzéki jogok a parlamenti ellenőrzés területén.

Az első két jog inkább a parlamentek működésére vonatkozólag, míg a két másodikként tárgyalt jog a funkciók alapján lett kialakítva. A parlamenti politikai szereplők „leleményessége” már sok gyakorlati problémát felvetett, Smuk szerint ezen problémák ismertetése, megvizsgálása rámutathat a szabályozás hibáira és hiányosságaira. Megfelelő szemléletmódnak a házszabályok „élő jogként” való vizsgálatát tekinti.

Az I. fejezet a parlament működésével kapcsolatos ellenzéki jogokat tárgyalja öt alfejezetben. Ezek közül elsőként az alakuló ülés szervezeti döntéseivel foglalkozik a szerző. *Az alakuló ülés jelentősége* az ellenzék szempontjából az, hogy ekkor számos, az egész ciklusra kiható döntés születik, nyilvánvalóvá válik a parlamenti többség. Itt bemutatásra kerül a skandináv államokra jellemző „negatív parlamentarizmus” modell is, ahol a kormány megalakítása nem igényli a parlament általi megválasztást. Az alakuló ülésen osztják el a fő tisztségeket az erőssorrend elve, az arányosság elve, a paritás elve és az egyenjogúság elve alapján, bár ezen elvek közül hazánkban leginkább az erőssorrend elve érvényesül. Smuk szerint az alakuló ülés következő fontos pillanata „a frakciók megalakulása és működése”, melyekre vonatkozó szabályozás erősen hiányos az alkotmánybíróági döntések^[10] következtében is, de talán a mostani parlament

[10] Pl.: a létszámmra vonatkozó 1998-as AB döntés.

orvosolni fogja ezt. A szerző az alakuló ülés következő fontos momentumának „a bizottsági rendszer kérdéseit” tartja, mely álláspontját oszthatjuk is, főleg ha az ideai alakuló ülésen kialakult helyzetre gondolunk.^[11] A parlamenti munka jelentős részét a bizottságok vállalják fel, komoly előkészítő szerepük van, nem egyszer ügydöntő is, a többségi akarat-elhatározást megalapozó jelentőséggel bír. Az ellenzéki jogok bizottsági munkából való kiszorítása ezért az ellenzék döntéshozatalból való kiszorítását is eredményezné. Végezetül az alakuló ülés feladata a „*parlament elnökségének megválasztása*” is. Az Országgyűlés elnökét, az alelnököket és a jegyzőket a frakcióvezetők indítványára, a korelnök javaslatára titkos szavazással választják meg. Ugyan a tisztségekre bármelyik képviselő megválasztható, garanciák hiányában a nem frakciótagok ebből is kimaradnak.

A második alfejezet a *Képviselői jogállással* foglalkozik. Az 1989. évi XXXIV. törvény szerint a képviselők jogai és kötelezettségei azonosak, az Országgyűlésen való részvétel a képviselők alapvető joga. A képviselői jogállás fontos kérdése a mentelmi jog intézménye, mely az elmúlt tíz év egyik legvitatottabb képviselői jogává vált. Ennek a jognak az eredeti értelmét a törvényhozó hatalom tagjainak a védelme jelentette végrehajtó hatalom zaklatásával szemben, így felfüggesztése az Országgyűlés hatásköre minősített többséggel, ami a korábbi három ciklushoz képest most megvan a kormányoldalnak. Így nem állhat a beigért „elszámoltatások” útjába a mentelmi jog. A másik jelentős jogosultság az információhoz való jog. Ha a képviselő nem jut elegendő információhoz, vagy megnehezítik az információhoz jutását, az ülésen való részvételi jogukat kezdi ki az ülésre való felkészülés megnehezítése. Röviden megemlíti még a szerző a jogok mellett a kötelezettségeket is, így a részvételt az ülésen, a hiányzás szabályozását, de komoly szankciói vannak a vagyonebevallás elmulasztásának is. A részvételi kötelezettséggel a határozatképességet kívánják biztosítani. Az ellenzék véleménynyilvánításának egyik fontos eszköze az ülésről való kivonulás.

A harmadik alfejezet a *Minősített többség kérdéskörét* elemzi. Az alkotmányos demokráciák több eszközzel korlátozzák a többség uralmát. Ennek egyik legkézenfekvőbb módja az, hogy bizonyos döntéseket csak minősített többséggel lehet meghozni. Így a kormánytöbbség, hacsak nem szerzi meg a minősített többséget, nem képes ezeket a döntéseket önmagában meghozni. Ilyenek nálunk a *kétharmados törvények* (alkotmány elfogadása, alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó törvények, a legfontosabb állami szervekre és alkotmányos intézményekre vonatkozó törvények), *az egyes tisztségviselők megválasztása, és a bizonyos eljárási-működési kérdésekben való döntés*. A minősített többséggel született döntések alacsony száma szemléletessé teszi az ellenzék befolyását

[11] Az ellenzéki egyeztetéseken az MSZP ragaszkodott a költségvetési bizottság elnöki pozíciójához, hiszen szokásjogi alapon az a legnagyobb ellenzéki pártot illeti, így a nemzetbiztonsági bizottságról a Jobbik javára lemondott. A meglepetést az MSZP azzal okozta, hogy az ülést megelőző napon elhatárolódott az előzőleg általa javasolt megállapodástól. Az alakuló ülés reggelére az ellenzék nem tudott megegyezni a bizottsági helyekről, így az Országgyűlés fideszes elnöke tehetett javaslatokat ezekre a posztokra is.

a kormányzás menetére, ezáltal a felelőtlen vagy destruktív ellenzéki szerep felértékelődését eredményezi, hatalmi pozíciót biztosít az ellenzéki erőknél kormányzóképeség hiányában is. Ezt a pozíciót nevezik „blokkoló kisebbségnek” is, írja Smuk.

A negyedik alfejezetben *A házszabályok megsértése esetén elérhető jogorvoslati lehetőségek* kerülnek bemutatásra. A magyar házszabály megsértéséhez fűződő jogorvoslati lehetőségek hiányát átfogó problémaként ítéli meg Smuk. Ezeknek a nehézségeknek az alapja az Országgyűlés jogi személyiségének, per-képességének a hiánya. Ha új Házszabály készül, akkor abban mindenképpen rendelkezni kell a megsértésből eredő viták rendezéséről. Ennek pedig az Alkotmánybíróság lehetne a fóruma, írja a szerző.

A II. fejezet *Az ellenzék direkt politikai funkcióit támogató jogok* címet viseli, és három alfejezetre tagolódik. Az első *A parlamenti beszédjog szabályait* elemzi. A parlamenti vita, a szólásszabadság az ellenzék létének egyik legfontosabb közege, hiszen így tudja betölteni a szerepét. A képviselők több módon is felszólalhatnak a Parlamentben: napirendhez kapcsolódóan és napirend előtt a frakcióvezető, napirend után bármely képviselő, személyes érintettség miatt, ügyrendi javaslat tárgyában, illetve indítványok és ellenőrzési formák esetében. A felszólalások sorrendjét a házelnök határozza meg. A hozzászólások rendjét további két szabály érinti, ezek az időkeret és a vita lezárásának intézménye. Az időkeret egyrészt biztosítja, hogy az ellenzék meghatározott idő alatt tárgyalás alatt tarthasson egy témát, másrészt azt, hogy a döntéshozatal kiszámítható legyen, és időn belül történjen. Az időkeretet a kormányoldal és ellenzék között egyenlő arányban kell felosztani. Az obstrukcióellenes intézmények klasszikusa a klotúr, a vita idő előtti lezárása.

A második alfejezet *A napirend meghatározása*. A napirend kidolgozása minden parlamentben az előkészítő szerv feladata. A napirendet az azt elfogadó testület szerint három csoportba sorolja Smuk: házelnök által, szűkebb létszámú testületek által, plénum által elfogadott napirend, amelyet mindenhol a többségi döntés garantál.

A harmadik alfejezet *A politikai viták, mint a parlamenti ellenőrzés generális intézményei* címet viseli. Itt a szerző idézi az alkotmánybíróság^[12] által elvi értelemben megfogalmazott álláspontot, mely szerint: „A közügyek szabad parlamenti megvitatása egyfelől a megfelelő törvényalkotás egyik nélkülözhetetlen előfeltétele. Másfelől a szabad parlamenti vita hozzájárul ahhoz, hogy a választópolgárok megfelelő képet alkossanak az országgyűlési képviselők és más fontos közjogi tisztségviselők tevékenységéről, és kellő információk birtokában vegyenek részt a politikai diskurzusban és döntéshozatalban.”

A szerző a bizalom kérdése, a költségvetés-zárszámadás, a politikai vitanap és a napirenden kívüli felszólalások bemutatásával is az ellenzék ellenőrzési lehetőségét taglalja, illetve a hozzájuk kapcsolódó plénum, így a nyilvánosság előtti politikai vitát, mely lehetővé teszi, hogy megmutassa magát a választók-

[12] 50/2003. ABH.

nak, hiszen a parlamentáris kormányformában az ellenzéknek kicsi arra az esélye, hogy megbuktassa a kormányt.

A III. fejezet az *Ellenzéki jogok a törvényalkotási eljárásban* címet kapta. A szerző ezt a fejezetet is további négy alfejezetre osztja. Elsőként *A törvénykezdeményezés jogával* foglalkozik, mely általában minden országban mindig megilleti a képviselőket, ám néhol korlátozva, több parlamentben nem egyéni, hanem frakciójog.

A *plénum nyilvánossága* címet kapta a következő alfejezet. Ellenzéki szempontból fontos, hogy a kormánytöbbség ne távolíthassa el a plénumról a lényeges kérdéseket, ne fossza meg az ellenzékét a nyilvános szereplés lehetőségétől. A plénum elől csak garanciákkal kerülhet a kisebb nyilvánosság mellett működő bizottságokhoz a törvényalkotás. Kényes kérdésnek ítéli a szerző a törvényalkotás decentralizációját az Országgyűlésen belül. A bizottságok a kezdeményezési jog mellett véleményezhetik a benyújtott javaslatokat, azokra módosító javaslatokat tehetnek, kivételes eljárásban pedig még az érdemi vitát is lefolytathatják.

A harmadik alfejezet *A módosítási jogot* tárgyalja. A módosító javaslatok korlátját képezik a költségvetési törvénnyel való tartalmi szűkítések, illetve a benyújtás időhöz kötése.

A negyedik alfejezet *A törvényhozási eljáráson túli intézmények* elemzésével foglalkozik. Az ellenzéknek több alkotmány is lehetővé teszi, hogy a többségi döntés ellen fellebbezzon, ez nálunk az alkotmánybírósági eljárás kezdeményezése. Az alkotmánybírósághoz fordulás akkor tekinthető ellenzéki jognak, ha a parlamenti pártok vagy a képviselők jogaként került meghatározásra, és elsősorban a már elfogadott, de még ki nem hirdetett törvények előzetes normakontrolljára vonatkozik. Az előzetes normakontroll célja, hogy megelőzze az alkotmányellenes törvény létrejöttét. Smuk elemzése tárgyát képezi a népszavazás kezdeményezése, mint a parlamenti többségi akarattal szembeni fellépés eszköze – mellyel az ellenzék az előző ciklusban többször élt. Tekintettel a 2/3-os többségre, a mostaniban is szinte az egyetlen valóban alkalmazható ellenzéki eszköz lesz. Végezetül a második kamarák szerepéről is szó esik.

A IV. fejezet az *Ellenzéki jogok a parlamenti ellenőrzés területén* címet viseli. Az első alfejezetben *A parlamenti ellenőrzés természetéről* ír a szerző. A parlamenti ellenőrzés tárgya elsősorban a kormány, a végrehajtó hatalom működése, tartalmát pedig mindazon politikai célzatú eljárások jelentik, amelyek a kormány és a közigazgatás tevékenységének megismerésére, ellenőrzésére, megítélésére vonatkoznak.

A második alfejezet *A politikai nyilvánossághoz való jog elemeit* veszi számba. Az ellenzéknek a politikai nyilvánossághoz való jogát, mint az ellenőrzéshez elengedhetetlen közeget korlátozza a zárt ülésezés, mely elrendeléséhez az összes képviselő 2/3-ának szavazata szükséges. A közügyek plénumon való megvitatásához fűződő ellenzéki érdekeket támogatja a rendkívüli ülészetek és rendkívüli ülés összehívásának joga, melyet a házszabály a köztársasági elnök mellett a képviselők együtödének is lehetővé tesz, ami azonban a jelenlegi összetételű parlament esetében szinte elképzelhetetlen a három ellenzéki párt ideológiai különbségei miatt.

A harmadik alfejezetben *A parlamenti ellenőrzés specifikus intézményei – az információszerzés eszközeiről* ír Smuk. Ez a kérdés, interpelláció, azonnali kérdések és válaszok bemutatása. Az interpellációs jog a parlament ellenőrzési funkciójának kiterjedését jelzi. Az interpellált válasza felett a plénum határoz, ha elutasító döntés születik, akkor az adott ügy bizottság előtt folytatódik. Az Alkotmány szerint a jelölt szervezetet „a feladatkörükbe tartozó minden ügyben” kérdőre lehet vonni. Viszont a házelnök visszautasíthatja a kérdést, ha a címzett nem illetékes az ügy megválaszolásában. Továbbá minden címzett maga dönti el, hogy az adott interpelláció, illetve kérdés az ő hatáskörébe tartozik-e, ez pedig egy fontos korlátja az ellenőrzésnek. Jelentősége viszont nőhet, mivel a kevesebb ellenzéki képviselőre gyakrabban sor kerülhet a 90 perc folyamán, mely hetente rendelkezésre áll – feltéve, ha nem lehetetlenítik el az intézményt a kormánypártok, mint tették az első Orbán-kormány idején is „álkérdésekkel”.

Ezt követően a parlamenti meghallgatásokat és beszámolókat elemzi Smuk, mely alapján megállapítható, hogy időhiány miatt az intézmény egyre jobban jelentőségét veszti, hiszen a beszámolók mintegy felére nem kerül sor. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a beszámolásra kötelezettek listája folyamatosan bővül.^[13] Az Országgyűlés minden bizottsága évente legalább egyszer köteles meghallgatni az a minisztert, akit kinevezése előtt meghallgatott. Az állandó bizottsági beszámolók, meghallgatások után, Smuk a vizsgálóbizottságokkal foglalkozik, melyek szintén egyre kisebb szakmai jelentőséggel bírnak, mivel rendszerint jelentés elfogadása nélkül szűnnek meg. Így inkább a létrehozásukhoz, vagy működőképességükhöz, avagy működőképtelenségükhöz kapcsolódó sajtóvisszhanggal, mintsem valódi céljukkal érik el funkciójuk megvalósítását. A „bármely kérdés”, melyre létre lehet hozni őket, valójában csak interpellációval nem tisztázható közérdekű kérdés lehet.

Az utolsó alfejezet *Az európai uniós ügyekkel kapcsolatos speciális eljárásokkal* foglalkozik. A kormányzati részvétellel működő közösségi intézmények által alkotott, a tagállami hatóságokat általánosan kötelező közösségi jogszabályok, és nemzeti parlamentek szuverén törvényalkotási jogköre közötti feszültségre világít rá.

Smuk Péter *Összegzéssel* zárja monográfiáját, melyben összefoglalja a három részben elemzett jogintézményeket, azok működésének tapasztalatai és kategorizálja az ellenzéket. Megállapítja, hogy az ellenzék nem hatalom nélküli, viszont a többség gyakorolja a hatalmat. Azok a mechanizmusok, amelyek ezeket akadályozzák, a többségi demokrácia korlátjának tekinthetők. Negatívan ítéltetők meg szerinte azok az ellenzéki jogok, melyek kikezdi a döntéshozatalt, a parlamenti munka hatékonyságát, eredményességét. Az éppen ellen-

[13] Beszámolásra kötelezett az országgyűlési biztos, az Állami Számvevőszék elnöke, az Országos Választási Bizottság elnöke tájékoztató és beszámoló, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, a legfőbb ügyész, a Gazdasági Versenyhivatal elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a Magyar Energia Hivatal, a Közbeszerzési Tanács, az Országos Rádió és Televízió Testület, a médiakuratóriumok, a Magyar Távirati Iroda Rt. elnöke, az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnöke, valamint a Történelmi Hivatal elnöke.

zékben lévők kormányra kerülésük esetén gyakran a saját taktikáikkal találják szemben magukat.

A szerző szerint az obstrukciós magatartás mögött az áll, hogy az ellenzéki vélemények és javaslatok megjelenítésének, felszínre hozásának, döntéshozatalba bevonásának rosszul kiépített a mechanizmusa. Az ellenzéki jogokat időbeli, terjedelmi és számbeli korlátok tartják kordában.

Az ellenzéki magatartásformákat a következő főbb szempontok alapján csoportosítja: *Intézményi keretek; Véleményi és választói törésvonalak; A pártverseny jellemzői; A véleménynyilvánítás és -becsatornázás módjai.* Az ellenzéki pártoknak két fő modelljét különbözteti meg, úgymint *rendszerellenes pártok és kooperatív pártok.* Az ellenzék megjelenési formáit a következő három szempont alapján különíti el: *„ad hoc” ellenzék; konstruktív, együttműködő ellenzék; kompetitív, destruktív ellenzék.*

Végezetül Smuk a pártok közötti egyenlőségekre, illetve különbségekre vonatkozó szabályozást foglalja össze. Megállapítja, hogy a pártok egyenlőségét az állami beavatkozás komolyan érinti az alábbi két területen: a parlamenti küszöb, és a pártfinanszírozás intézményei révén. Tovább folytatva összegzését, az ellenzék számára legfontosabb területeket – parlamentek szervezeti és ügyrendi kérdései, illetve a funkciói (törvényhozás, ellenőrzés, politikai aréna) – még egyszer kiemeli és összegzi, figyelemmel az általa felállított kategóriákra is.

A monográfia a magyar alkotmányjogi, politikatudományi irodalom hiánypótló, és ezáltal megkerülhetetlen alkotása. Az ellenzéki jogok és korlátok fogalomalkotási, rendszerezési, számbavételi elemző munkája nagy segítséget nyújt mind a jogalkalmazóknak, a normatív szabályozásban való lyukak kitöltésére, mind az egyetemi hallgatóknak a parlament működésének, a kormány-ellenzék mozgatóerejének megértéséhez, de a jogalkotók számára is hasznos lehet *de lege ferenda*, az évek, nem egyszer évtizedek óta meglévő joghézagok megszüntetéséhez, ha erre szánná el magát a parlament új, teljes felhatalmazással rendelkező többsége. Fontos kiemelni, hogy a munka jól tagolt, kellő hangsúlyt kaptak benne az egyes jogintézmények, súlyuknak megfelelő terjedelemben tárgyalja őket a szerző. Mind a nemzetközi kitekintés, mind a gyakorlati példák az elmélettel összhangban és megfelelő arányban vannak elosztva.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a monográfia olvashatósága, megfelelő tagolásból eredő kezelhetősége lehetőséget biztosít mindenkinek – köztük a nyolc év kormányzás után ellenzékbe kerülő kormánypártnak, illetve az új parlamenti „újoncoknak” – arra, hogy a most kialakult országgyűlés összetétele kapcsán átgondolja az ellenzék és kormány jogosítványait, fékjeit, ellensúlyait, és feltegye magának azt a kérdést, van-e olyan hatékony jogintézmény, mely egy kétharmados felhatalmazással bíró többséget korlátozni tud.

TENTAMEN
PUBLICUM

EX
LOGICA, HISTORIA
PHILOSOPHIÆ UNIVERSÆ,
ET RATIONALIS.

QUOD
EX PRÆLECTIONIBUS
JOSEPHI KRAINER,
AA. LL. & Philosophiæ Doctoris, Logicæ
Metaphysicæ, ac Philosophiæ Practicæ Pro-
fessoris Publici Ordinarii.

IN REGIA ACADEMIA.
JAURINENSIS.

Anno M. D. CCC. V. Mense Martio.

—♦♦♦♦♦—
JAURINI
TYPIS JOSEPHI STREIBIG.

Krainer József: *Tentamen Publicum ex Logica, Historia Philosophiæ Universæ et Rationalis*. Typis Josephi Streibig, Jaurini, 1806.

BICZÓ ZALÁN

A Győri Királyi Jogakadémia tanulmányi rendszere és viszonyai

Simor János hercegprímás levélben köszöntötte az újonnan megnyílt jogakadémiát, a levelet a győri polgármesternek címezte.

Simor János hercegprímás választávirata Győr város polgármesteréhez:

Tekintetes Polgármester Úr!

Minél nagyobb öröm s köszönettel vettem tekintetes uraságodnak, ő cs. és kir. apostoli kir. Felségének f. é. május 12-én kelt legmagasb elhatározása folytán visszaállított győri jogakadémia már holnapi napon tartandó megnyitási ünnepélyére szíves meghívását: annál inkább sajnálom, hogy jelenlegi bokros teendőim s gondjaim terhe meg nem engedik, miszerint személyesen részt vegyek az általam oly annyira szeretett és tisztelt sz. kir. város lakosságának közös örömeiben, de amelyben távolban is annál bővebben osztozom, minél megnyugtatóbb reám nézve azon öntudat, hogy az egykori kedves székvárosom igen tisztelt nagy érdemű közönsége iránt, soha meg nem szünendő legjobb akaratomat a nevezett jogakadémia visszaállításának kieszközölésében tett fáradozásaim által némileg bebizonyítottam. Ki egyébiránt becses jóvoltába ajánlottal maradok Esztergomban, 1867. évi október hó 2-án, Simor János s. k. esztergomi püspök^[1]

Szintén sürgönyöztek, és ez által jelezték tiszteletüket Kárfy miniszteri elnöki titkár és Szabó Imre osztálytanácsos is, kik a győri akadémia egykori növendékei voltak.

A díszebéd alatt Farkas Miska zenésztársaival a legválogatottabb zenedarabokat adta elő. Az akadémiai ifjak nem feledkeztek meg azokról, akiknek közbenjárása nélkül nem kezdhették volna meg győri tanulmányaikat.

1867. október 2–4. között megtörténtek a beiratkozások, majd október 6-án megkezdődtek az előadások.

Az akadémiai ifjúság hálafeliratot intézett a vallás- és közoktatási miniszterhez és a hercegprímáshoz, megköszönte nekik azt az erőfeszítést, amit az akadémia érdekében kifejtettek:

[1] Magyarország hercegprímása-hálafelirat, *Győri Közlöny*, 1867. november 28. 378.

A Győri Királyi Jogakadémia ifjúságának felirata a vallás és közoktatási miniszter úrhoz

A Győri Királyi Jogakadémia ifjúságának hála-felirata vallás és közoktatási miniszter úr ő nagyméltóságához, az akadémia visszaállításáért:

*Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Kegyelmes Urunk!*

Midőn nagyméltóságod engedetlenül szorgalmazta a győri m. kir. jogakadémia, mint hazánk egyik nagyfontosságú közintézetének visszaállítását, nemcsak annak adta jelét, hogy hazánk boldogságát és felvirágoztatását szívén hordja, hanem egyszersmind megmutatá, miszerint nem feledé, mi egy hon boldogságának fő tényezője, midőn számtalan honpolgár jólétét és művelődését előmozdítani, tevékenységének tágas tért nyitni törekedett. Áldozathozó munka és fáradtság ez, mert jutalma biztos, máris ezrek hálaája követi, míg később, ha Isten engedi, a hazának oly polgárokat nevel, kik a tőle nyert jótéteményeket feledni nem fogják, jó és balszerencsében támaszai, védői lesznek; s nem boldog-e, ki azt mondhatja örvendő lélekkel: ez az én munkám!

Engedje meg Nagyméltóságod, hogy annyi nemes szív hálijához mi is hozzá kapcsolhassuk őszinte szívből fakadt köszönetünket.

Érezzük tartozásunk súlyát, melyet lerónunk annál nehezebb, miután szavaink, melyekkel érzelmeinket tolmácsolni iparkodunk, a közelismerés és hála mellett teljesen elenyészett; minket kötelezett Nagyméltóságod legtöbb hálaára, miután nemcsak nem vonta meg tőlünk az alkalmat, sőt rendelkezésünkre bocsátott mindent, miáltal egykor hazánk javára s dicséretére válhatunk.

Fogadja Nagyméltóságod legalázatosabb köszönetünk kijelentése mellett egyszersmind abbéli ígéretünket, miszerint mi kötelemünknek ismerjük, megtenni mindent, el nem mulasztani semmit, miáltal önművelődésünket előmozdíthatjuk, s fő törekvésünk a magyar név becsületére válni érvényesül.

Legkegyelmesebb pártfogásáért jövőre is esedezve, maradunk Nagyméltóságodnak s Kegyelmes Urunknak legalázatosabb szolgálói:

a Győri M. Kir. Jogakadémia összes hallgatósága.^[2]

A Győri Kir. Jogakadémia ifjúságának felirata a hercegprímáshoz

A Győri Királyi Jogakadémia ifjúságának hála-felirata herceg-prímás ő főméltóságának, az akadémia visszaállítása körüli fáradozásaiért:

Főméltóságú és Főtisztelendő Herceg - Prímás Kegyes Urunk!

Nagy férfiak tulajdona, jutalmat nem ismerni, habár felszámíthatlan becsű tettek szerzőjének s a társadalom önzetlen jötevőinek nevezi is őket az emberiség. Visszautasítható bármily jutalom, a hálát azonban elnémitani, az ezreknek

[2] Hálafeliratok, Győri Közlöny, 1867. október 31. 346.

kebelében rejlő hálaérzelmeket elfojtani nem lehet. Ez érzet vezérelt bennünket is Főméltóságod színe elé, s egyszersmind azon meggyőződés és vigasztaló hit bátorított, miszerint Főméltóságod legalázatosabb szavunkat meghallgatja s nem, vetendi meg érzelmeinket – a hála szent érzelmeit. Nem megszámlálhatatlan érdemeit felsorolni, nem örökbecsű tetteit magasztalni: czélja legalázatosabb jelen feliratunknak, mert hisz ezekről tanúskodik az érdem jutalma: a köztisztelet s tanúskodik a tettek sikere, s az ezáltal származott hálás közszeretet, mellyel lépten-nyomon találkozhatunk. Ez azon emlék, melyet az idő romboló ereje bántatlanul hagy, ez azon jutalom, mely nagy és nemesszívű férfiak kebelére jóltevő hatást gyakorol. Hálát kívánunk mondani, őszinte szívből fakadó hálát és köszönetet azon legújabb nemes tettéért Főméltóságodnak – mely által hazánknak egy tudományos közintézetet, nekünk pedig útmutató vezért s alkalmat nyújtani méltóztatott, hogy oly polgárokká képezhessük magunkat, kik hazájuknak nemcsak hasznára, hanem egyszersmind díszére is válnak.

Ezáltal Főméltóságod nemcsak nemes szívét, nemcsak a tudományok és művészetek iránti kiváló rokonszenvét mutatá meg, hanem egyszersmind elérhetetlen tökélyű példát nyújtott nekünk nemesen önzetlenül s egyedül a közjó érdekében cselekedni, s míg így ezrek és ezreknek pályát nyitott, felmérhetetlen haszon és becsű szolgálatot tett mostoha sorsú hazánknak.

Fogadja azért Főméltóságod legkegyesebben igaz szívünkéből fakadt legalázatosabb hálánkat a győri m. kir. jogakadémia visszaállítása körüli fáradozásáért, mint amelyben Főméltóságodnak legbokrosabb, de egyszersmind legnehezebb része vala a kezdeményezés. Nekünk, kik a győri kir. jogakadémia első hallgatói s polgárai vagyunk, jutott a szerencse először hálánkat kifejezni Főméltóságodnak, bennünket ezren követendnek, kik ugyanezen érzelemtől lesznek áthatva.

Miután legkegyesebb pártfogásáért jövőre is esedeznénk, maradunk Főméltóságú és Főtisztelendő Herczeg-Primás Kegyes Urunknak legalázatosabb szolgálói
A Győri M. Kir. Jogakadémia összes hallgatósága^[3]

Simor János hercegprímás válaszolt is az ifjakkak és áldását küldte rájuk. Itt olvasható Simor levele, amit Hajnik igazgatónak írt. A levélben kéri az igazgatót, hogy a joghallgatókat értesítse jókívánságairól:

Magyarország Herczeg-Prímása Ó Főméltósága a Győri Kir. Jogakadémia ifjúság hála-feliratára válaszólag, az akadémia igazgatóságához következő iratot intézett:

Tekintetes Igazgató Úr!

Az Isten segítségével újabban helyre állított Győri Kir. Jogakadémia ifjúságnak kegyeletes felirata, melyet tekintetes uraságod a lefolyt október 27-iki becses sorával hozzám kísérni szíves volt, a küldők romlatlan érzelmeinek a legnagyobb becsületére válik, nekem pedig különösen annyiban okozott kiváló atyai örömet, amennyiben a lelkesült nyilatkozatot annak biztos zálogául hiszem tekinthetni,

[3] Hálafeliratok, Győri Közlöny, 1867. október 31. 347.

miszerint az akadémiai ifjúság mind vallásossága és erkölcsös viselete, mind a tudományok szeretete s szorgalmas tanulása által a benne helyezett reményeket igazolni, s mind dicső alapítók iránti hálás tartozását, a Király, Haza és Egyház iránti kötelezettségeit tényleg leróni fogja.

Midőn tehát tekintetes uraságot arra kérném, hogy ezen méltó várakozásomról az akadémiai ifjúságot főpásztori áldásom mellett értesítse; megkülönböztetett tisztelettel maradok lekötelezettje,

Esztergom, 1867. évi november 2-án

Simor János s. k.

esztergomi érsek^[4]

A JOGAKADÉMIA ÉPÜLETE

A Győri Kir. Jogakadémia előadásait a vármegyeháza épületében kezdték meg, majd 1869-ben a teljesen új épületet foglalta el, a Megyeház utcában.

Az akadémia elhelyezése ideiglenes jellegű volt, a könyvtár is a belvárosi katolikus elemi iskolában volt elhelyezve. Az új akadémiai épület tervét az építési bizottmány 1868. január 26-án fogadta el. A terv készítője Schlichter Károly építőmester volt. E terv három előadóteremről, kettő könyvtári szobáról, igazgatói és pedellusi lakásról gondoskodott. Az 1868. január 28-iki városi közgyűlés felterjesztette az építkezési tervet a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba és a közel 25.000 forintban megállapított költségvetést helyben hagyta a kormányzat, ám a tervet nem tartotta megfelelőnek, ezért a város újra pályáztatott és Lengerer János kapta meg az építés lehetőségét.

Nagy Pál tanácsnok hosszú közgyűlési beszámolója olvasható a közgyűlési jegyzőkönyvben (1869. február 16. 128. sz.) a jogakadémiai épület építéséről, a helyiségekről, a felmerülő problémákról és Lengerer János építőmesterrel való megbeszéléseiről. Emellett kérelemmel fordult az 1869. február 16-án összeült Győr városi közgyűlés a Tanulmányi Alaphoz, hogy további támogatást nyújtson a felsőbb tanintézet számára.

1868. június 16-án megkezdődött az építkezés. Mivel az új épület a második tanév kezdetére sem készült el, így a közeli elemi iskolában az igazgatói irodát ideiglenesen tanteremnek rendeztette be Nagy Pál. A második évfolyam számára Nogáll Károly győri kanonoktól, mint a győri katolikus legényegylet elnökétől kért a tanácsnok egy termet az egylet helyiségében. Az igazgatói iroda a közeli konviktus elemi iskolájában volt elhelyezve. A legszükségesebb bútorokat a város szolgáltatta az akadémiának. Eközben elkészítették az új épület terveit is.

1869 tavaszán készen állt az új akadémiai épület. 1869. október elején adták át hivatalosan az intézetnek az épületet. Az 1869. október 11-én tartott közgyűlés határozatilag kimondta, hogy fenntartja az akadémia épületének tulajdonjogát

[4] Hálafeleiratok, *Győri Közlöny*, 1867. október 31. 347.

az épületre, és az említett helyiségeket csak az intézet fennállása idejéig engedni át használatra. Az új akadémiai épület a következő helyiségekből állt: az emeleten az igazgatói iroda számára két szoba, a könyvtár részére két szoba, három előadóterem; a földszinten az épület keleti szárnyán; egy szoba, konyha és éléskamra a pedellus számára.

Az 1870. április 19-i közgyűlés jegyzőkönyvében olvasható:

A Nagyméltóságú Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium folyó évi február hó 1-jén 1919. sz. alatt kelt rendeletével felhívja a város közönségét, miszerint az itteni királyi jogakadémia elhelyezésére szolgáló és annak céljaira a város által felajánlott épület átalakítására vonatkozó jegyzőkönyvet hiteles alakban felterjesztesse.

Az ezen rendelettel elkészített jegyzőkönyv az illető előjáró választmánynak jelentése hitelesített alakbani felterjesztése rendeltessék el, amiért is a gazdasági választmány utasíttatik, hogy ezen jelentés hitelesített másolatát felterjesztés végett a városi főjegyzőnek átadja.^[5]

A jogakadémia épülete a Megyeház utcában volt, a mai Liszt Ferenc utca 17. sz. alatt.

AZ IGAZGATÓ HATÁSKÖRE, FELADATAI

Az igazgatót (dékánt) a tanári kar meghallgatásán alapuló miniszteri előterjesztésre az uralkodó nevezte ki. A helyettes igazgatóról a miniszter gondoskodott.

A kinevezés után az igazgató a vallás- és közoktatási minisztériumtól küldött miniszteri biztos előtt letette a tiszti esküt, az ünnepélyes eskütételen a tanári kar is jelen volt. Az igazgató közvetlen felsőbb hatósága a vallás- és közoktatásügyi minisztérium volt. Az igazgató a tanári kar vezetője és egyben jogakadémiai tanár is volt. Az igazgató székhelyéről csak úgy távozhatott, ha erre a minisztertől engedélyt kapott, és helyettesítéséről gondoskodott. A tanulókat az intézetbe felvette és beíratta, a jogakadémia pénzügyeit kezelte, és a jogakadémiai bevétel öt százalékát a Tanulmányi Alapba elküldte. A tanulókra tanulmányi, fegyelmi és magaviseleti tekintetben felügyelt. A tanárok működését és társadalmi szereplésüket is figyelemmel kísérte. Az igazgató feladata volt, hogy a vizsgabizottságok elnökeit kinevezze, az alap- és államvizsgálatokra való jelentkezések is nála történtek meg. A vizsgákon elnökölt, vagy kijelölte a vizsgáló bizottságok elnökeit.

A magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1867. szeptember 16-án 9240. számú rendelettel nevezte ki helyettes igazgatónak Hajnik Imrét és egyúttal a magyar állam- és jogtörténet, a magyar közjog és a közigazgatási jog nyil-

[5] Szabad s királyi Győr város közgyűlési jegyzőkönyve. 1870. április 19. (Győr Megyei Jogú Város Levéltára)

vános rendes tanára lett a jogakadémián. 1870. december 6-án a király végleg megerősítette igazgatói állásában. Egy 1872. április 11-én kelt miniszteri engedély alapján Hajnik 1872. április 26-án külföldi tanulmányútra ment, távolléte alatt dr. Kautz Gusztáv jogakadémiai tanár helyettesítette.

1872. július 14-én a pesti tudományegyetem tanára lett Hajnik Imre. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1872. július 24-én 18235. sz. rendelettel Kautz Gusztávot bízta meg helyettes igazgatónak. Hajnik Imre 1872. szeptember 23-án adta át az igazgatóságot Kautz Gusztávnak, akit a király hivatalosan 1872. október 26-án nevezett ki a Győri Kir. Jogakadémia igazgatójának. Kautzot Kádas Rezső miniszteri biztos iktatta be igazgatói hivatalába.

A frissen kinevezett igazgató, a jogakadémia újraindulása, 1867. szeptember 16. óta, helyettes rendkívüli tanár és Győr város főjegyzője volt, miniszteri engedéllyel továbbra is megtarthatta főjegyzői státusát. 1870. március 10-én nyilvános rendkívüli, 1870. augusztus 1-jétől nyilvános rendes tanárrá nevezték ki a jogakadémián. Rendes tanárrá kinevezésekor le kellett mondania főjegyzői tisztségéről, amit 1870. augusztus 9-én jelentett be a városi közgyűlésen. Kautz Gusztáv dr. a jogakadémia felosztatásáig volt igazgató. 1879. december 31-én a király az oktatásügy és a tudomány körül szerzett érdemeinek elismeréséül királyi tanácsossá nevezte ki Kautz Gusztávot.

Kautznak nagy része volt az akadémia újra indításában, mint tanár és igazgató dolgozott a felsőbb tanintézetben, és az új akadémiai épület létrejöttében is rengeteg segítséget nyújtott. Minden tőle telhetőt megtett az akadémia érdekében, és a megmentésében is jelentékeny szerepet vitt. Az akadémia bezárásakor, 1892. július 1-jén is ő búcsúzott el végleg a tanintézettől és a jogakadémiai tanároktól.

A TANÁROK FELADATAI

Jogakadémiai nyilvános rendes tanár csak az lehetett, aki a jogi tanfolyamokat rendszeresen elvégezte, jogi doktori oklevelet és az elnyerendő tanszéknek legalább egyik tantárgyából egyetemi magántanári képesítést, habilitációt szerzett. A tanári állást pályázat útján lehetett betölteni. Az álláspályázatot a vallás- és közoktatásügyi miniszter hirdette meg. A tanári pályázók az akadémia igazgatóságához nyújtották be kérelmüket az állás elnyerése céljából. Az igazgató az állásra jelentkezők kérelmeit a tanári kar elé terjesztette. A tanári kar a jelöltek közül hármat kijelölt, és ezeket a jogakadémiai igazgató útján a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé terjesztette, a miniszter a jelöltek közül egyet kinevezett a tanszékre.

A nyilvános rendes tanárokon kívül helyettes rendkívüli, nyilvános rendkívüli és tanársegédi állások is voltak. Helyettes rendkívüli tanárt a vallás- és közoktatásügyi miniszter azon feltétellel nevezett ki, hogy egy év alatt megszerzi az egyetemi magántanári képesítést és a jogi doktori címet. A feltételek teljesítése után az illető tanár megkapta a nyilvános rendkívüli, majd a nyilvános rendes tanárrá való előléptetést is.

A tanári és tanársegédi állásra kinevező okiratot, az úgynevezett tiszti rendelvényt a miniszter az igazgatónak küldte meg, aki hivatalosan is átadta az illetőnek. A kinevezett tanár vagy tanársegéd a tanári testület és az igazgató előtt letette a hivatalos tiszti esküt. Az 1874-iki szervezeti szabályzat megszüntette a tanársegédi állást.

A tanároknak kötelességük volt az igazgató által időnként összehívott tanácsülésen megjelenni. A tanácsülés feladata volt gondoskodni a helyettesítésekről, a nem kötelező speciálkollégiumok tartásáról és magántanárok kijelöléséről. Döntött a tanácsülés a tanulók tandíjmentessége ügyében, a tanév végén felülvizsgálták a tandíj behajtását és kezelését. Megtárgyalták a vizsgák tapasztalatait, és a felmerült kívánalmakat felterjesztették a minisztériumhoz. A rendes és rendkívüli tanárok kötelesek voltak hetenként legalább tíz órát tanítani, ha pedig a szaktárgyukra kiszabott idő nem érte el a heti tíz óra átlagot, a hiányzó órákat speciálkollégiumokkal kellett kitölteniük. Minden tanárnak kötelessége volt időnként egy órában valamely speciális tárgyból ingyenes kollégiumot tartani.

Akadémiai hitszónokok

Az akadémiára a hitszónokokat a győri egyházmegye püspöke jelölte ki, és a vallás-és közoktatásügyi miniszter erősítette meg a kinevezést. A következő személyek voltak hitszónokok a Győri Kir. Jogakadémián:

Steiner Fülöp	1867. október-1869. április
Kiss Ignác dr.	1869. május-1871
Kurcsy János	1871-1872
Holdházy János	1872-1877
Balits Antal	1877-1892

Feladatuk volt az iskolaév elején a Veni Sanctéval, az év végén Te Deummal kapcsolatos ünnepi misét, az iskolaév alatt pedig vásár- és ünnepnapokon szentmisét és szentbeszédet mondani az akadémiai ifjúság számára.

Az akadémiai pedellus (írnok)

Az akadémiai igazgató meghallgatása után a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezte ki a pedellust. A pedellus feladata volt az igazgatói iratok és kiadványok másolása, a tanszerekre való felügyelés és az intézet ügyeinek intézése.

Az Győri Kir. Jogakadémia pedellusai voltak: Csákos György 1867. szeptemberétől 1868. június 1-ig; Csoma József 1868. június 25-étől 1876. június 30-ig; Méry József 1876. szeptember 13-ától 1878. december 16-áig, haláláig; Kázméry Tivadar 1879. május 12-étől az akadémia megszűntetéséig.

A JOGAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Az 1848-ban a megszüntetett akadémia könyvtára a győri bencés gimnázium kezelésébe került. A jogakadémia visszaállítása után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1868. február 8-án kelt rendeletével felszólította az akadémia igazgatóságát, hogy a bencés gimnáziumtól szerezze vissza a könyvtárat. A gimnázium igazgatója a rendeletnek megfelelően, 1868. február 27-én átadta a jogakadémia számára a 468 munkából, 798 kötetből álló bibliotékát. A minisztérium ezer forint összegű könyvtári segélydíjat juttatott a könyvtárnak, valamint a 420 forintnyi rendes könyvtári átalány és a joghallgatóktól szedett könyvtárhatalmi díj egy részéből 161 munkát szereztek be. Az első tanév végén már 1082 kötet volt a bibliotékában.

A könyvtár gyarapításához a későbbiek folyamán hozzájárult dr. Kautz Gusztáv akadémiai igazgató is, 1872 szeptemberében 126 kötetet adományozott a könyvtárnak. Hozzájárultak a könyvtári állomány növeléséhez a magyar minisztériumok, a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Statisztikai Hivatal és a Magyar Országgyűlés képviselőháza által megküldött kiadványok.

A könyvtárat a tanárok és a joghallgatók használhatták. A könyvtárnak két helyisége volt, az egyik olvasóteremként is szolgált. A könyvtárhoz tartozó bizottság eleinte a tanársegédi álláshoz volt kötve, 1874/1875-től a tanári testület egyik tagja volt a könyvtáros, akít a tanári kar meghallgatása mellett a miniszter bízott meg.

A Győri Kir. Jogakadémia könyvtárának állapota 1884. december 31-én:

1884-ben a könyvtár két szobából állt és már külön olvasóterme volt.^[6] A könyvtárhoz tartozó bizottság vezetője dr. Hajda Mihály jogakadémiai tanár látta el, évi jutalom díja 210 forint volt. A könyvvásárlásra fordított összeg 1884-ben 445 forint volt. A könyvvásárlásra fenntartott állandó alap felhasználásáról a tanári kar határozatban intézkedett. Nyomtatott könyvjegyzéke nem volt a könyvtárnak, egy főkönyvbe jegyezték fel a gyarapodást. A könyvek száma 1884-ben 2739 mű volt, 6154 kötetben.

Bölcsészeti könyv 138 mű 187 kötetben és 35 füzet, történelmi és földrajzi könyv 419 mű 768 kötetben és 410 füzet, államtudományi, nemzetgazdasági, statisztikai és politikai könyv 1864 mű 2670 kötetben és 970 füzet, enciklopédikus művek 132 mű 231 kötetben és 561 füzet, míg 4 hírlapnak összesen 24 évfolyama, valamint ún. vegyes művek 182 darab 61 kötetben és 237 füzet.

A felsorolt könyvek közt

magyar nyelvű	1104 mű
német nyelvű	1168 mű
francia nyelvű	78 mű
angol nyelvű	10 mű
latin nyelvű	370 mű
más vagy kettős nyelvű	9 mű volt.

[6] Németh Ambrus: *A Győri Királyi Jogakadémia története 1867-től 1892-ig*, Győregyházmegyei Könyvnyomdája, 1915, 152.

A könyvtárban kétkötetnyi kézirat volt, 4 darab térkép, és egy szobor. 1884-ben a könyvtár állománya ajándékozás folytán 40 művel gyarapodott, vétel által 106 művel. A könyvtárból 1884-ben 44 olvasó, 970 művet kölcsönzött ki, 9 tanár 850 művet kölcsönzött, míg 35 joghallgató 120 művet vitt ki a könyvtárból. A jogakadémia könyvtárának nevezetes adakozói és gyarapítói ezen évben: a Magyar Tudományos Akadémia, az Országgyűlés főrendi és képviselőháza, az Országos Statisztikai Hivatal, az esztergomi bíboros, a gróf Károlyi család, a Győr Társaság, a tanári kar tagjai és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.

AZ AKADÉMIA NÉPESSÉGI, VALLÁSI, NYELVI ÉS NEMZETISÉGI HELYZETE

A győri jogakadémiának az első esztendőben csak egy évfolyama volt, a tanulók száma alig haladta meg az ötven főt. A tanulók alacsony számát magyarázza az a tény, hogy általában az intézetek megnyitásakor csak az idő múltával és a bizalom erősödésével növekedett a létszám. Az okok között lehet még Győr város drágasága, a lakás- és élelmiszerhiány is. 1870-től növekedett a hallgatói létszám, mert a magántanulók száma korlátlan lehetett. A legmagasabb összlétszám az 1873–74-es tanévben volt. 1874–75-ben jelentősen csökkent a tanulók száma, leginkább a magántanulás megszűntetése miatt. Az akadémiát leginkább Győr, Sopron, Komárom, Veszprém, Zala, Vas és Somogy vármegyék ifjúsága választotta. A Dunántúllal határos távoli megyékből is jöttek diákok, valamint nagy számban találhatunk horvát anyanyelvű tanulókat és osztrák, főként előkelő családokból származó fiatalokat is.

A Győri Kir. Jogakadémián tanulók száma 1867-1874 között

TANÉV	TANFOLYAM	FÉLÉV VÉGÉN	TANULÓ			
			RENDES	RENDKÍVÜLI	MAGÁN-TANULÓ	ÖSSZESEN
1867/68.	I. év	I. félév	43	1	9	53
		II. félév	36	1	15	52
1868/69.	I. év	I. félév	21	2	16	39
		II. félév	29	1	23	53
	II. év	I. félév	26	-	6	32
		II. félév	32	-	9	41

1869/70.	I. év	I. félév	33	1	7	41
		II. félév	30	-	14	44
	II. év	I. félév	21	-	8	29
		II. félév	18	-	10	28
	III. év	I. félév	22	-	5	27
		II. félév	19	-	13	32
1870/71.	I. év	I. félév	41	6	14	61
		II. félév	37	-	14	51
	II. év	I. félév	28	-	10	38
		II. félév	25	-	10	35
	III. év	I. félév	16	-	10	26
		II. félév	14	-	11	25
1871/72.	I. év	I. félév	46	4	17	67
		II. félév	43	3	18	64
	II. év	I. félév	33	-	10	43
		II. félév	30	-	12	42
	III. év	I. félév	20	-	16	36
		II. félév	15	-	17	32
1872/73.	I. év	I. félév	21	5	30	56
		II. félév	23	1	33	57
	II. év	I. félév	32	-	20	52
		II. félév	31	-	24	55
	III. év	I. félév	25	-	20	45
		II. félév	23	-	27	50
1873/74.	I. év	I. félév	18	3	15	36
		II. félév	21	1	37	59
	II. év	I. félév	17	-	8	25
		II. félév	19	-	18	37
	III. év	I. félév	30	-	7	37
		II. félév	22	-	31	53

ÖSZTÖNDÍJAK A JOGAKADÉMIÁN

A győri jogakadémiához két ösztöndíj-alapítvány tartozott:

1. Király József pécsi püspök alapítványa

Király József 1814-ben, majd 1819-ben ösztöndíj-alapítványt tett a Komárom megyei nemes ifjak számára. Azok számára volt elérhető, akik a komáromi bencés gimnáziumban tanultak, a felsőbb osztályokat a győri bencéséknél végezték, majd jogi tanulmányaikat szintén Győr városában abszolvták. A bencés rend főapátja az ösztöndíj adományozója, a komáromi gimnázium igazgatója az alapítványigazgató volt.

Miután 1848-ban az akadémia jogi tagozata megszűnt, 1867-ig a pesti egyetemen végezhatték tanulmányaikat az ösztöndíjas hallgatók. A jogakadémia újraindulásakor, 1867-ben Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát, mint az ösztöndíj adományozója úgy rendelkezett, hogy a nevezett ifjak ismét Győrött tartoznak jogi tanulmányaikat végezni.

2. König Károly-féle ösztöndíj alapítvány

König Károly győri kereskedő 1868. július 18-án élete tartalmára száz forint összeget tűzött ki az akadémia tanulói számára, hogy a tanári testület a három legjelesebb tanulót terjessze fel az adományozó felé, aki maga jelöli ki, hogy ki nyerje el az ösztöndíjat.

A JOGAKADÉMIA TANULMÁNYI RENDSZERE

A tanulmányi rendszer a magyarországi jogakadémiák és joglíceumok számára 1867. július 19-ikén 750. és 1867. szeptember 16-án 803. sz. alatt kiadott miniszteri rendeletekhez igazodott. Ezen rendeletek szerint a jogakadémiai tanulmányok elvégzése három évet vett igénybe. Az iskolaév október elején kezdődött és július végén fejeződött be. Minden iskolaév két szemeszterből állt.

A téli szemeszter október elejétől február végéig tartott. Az előadások hétfőn, kedden, szerdán, pénteken és szombaton voltak. Vasárnap és csütörtök szünetnapok voltak. Egyéb szünetnapok: a karácsonyi és az újévi, három húshagyónapi, a húsvéti, a szokásos félévi, a novemberi és az úrnapi győri vásárok napja és a május 1-jén engedélyezett szünetek. Fordultak elő rendkívüli szünetek is, mint például a király névnapja, magas rangú személyek halálesete vagy örömmünnepe alkalmával. A nyári szünet ideje augusztus és szeptember volt.

Az első évi tanfolyamban, a téli félévben, a következő tantárgyak voltak:

1. jog- és államtudományok enciklopédiája és észjog, heti 5 óra
2. magyar állam- és jogtörténelem, heti 8 óra
3. római jog és történelem, heti 6 óra

Az első éves tanfolyamban, a nyári félév tantárgyai:

1. észjog, heti 5 óra
2. római jog, heti 6 óra
3. magyar közjog, heti 7 óra

A második évi tanfolyam téli félévében:

1. egyházjog, heti 4 óra
2. büntetőjog, heti 5 óra
3. politikai (állam-) tudományok, heti 4 óra
4. magyar magánjog, heti 6 óra

A második évi tanfolyam nyári félévében:

1. egyházjog, heti 4 óra
2. büntetőjog, heti 4 óra
3. politikai (állam-) tudományok, heti 8 óra
4. magyar magánjog, heti 4 óra

A harmadik évi tanfolyam téli félévében:

1. közigazgatási törvények, heti 3 óra
2. magyar peres és peren kívüli eljárás, heti 4 óra
(polgári eljárás, perrendtartás, törvénykezés)
3. Ausztria és Magyarország statisztikája, heti 6 óra
4. osztrák polgári jog, heti 5 óra
(törvénykönyv)
5. váltó- és kereskedelmi jog, heti 3 óra

A harmadik évi tanfolyam nyári félévében:

1. pénzügyi törvények, heti 3 óra
2. magyar peres és peren kívüli eljárás, heti 5 óra
3. Ausztria és Magyarország statisztikája, heti 4 óra
4. bányajog, heti 3 óra
5. osztrák polgári jog, heti 5 óra

A kötelező tantárgyak mellett voltak rendkívüli tantárgyak is. 1870-től elrendelte a minisztérium, hogy a törvényszéki orvostant is tanítsanak a jogakadémiákon.

JOGAKADÉMIAI VIZSGÁK

A vizsgák az 1867-iki és az 1868. január 31-i miniszteri rendeletek alapján történtek. A szóbeli vizsgákat írásbeli vizsga előzte meg. A magántanulók külön tettek vizsgákat. Az egy félévig tanított tantárgyakból az adott félév végén; amíg a két féléven át tanított tantárgyakból csak a második félév végén kellett számot adniuk tudásukról.

A vizsgákon elnöklő személy mindig az akadémiai igazgató volt. Minthogy azonban az igazgató elfoglaltsága vagy a vizsgák száma miatt egymaga nem teljesíthette kötelességét, ezért a tanárok helyettesítették. A vizsgák eredményéről 1869-ig minden tantárgyból külön bizonyítványt adtak ki. 1869-től a miniszter elrendelte, hogy minden tantárgyból a kapott jegyet egy kollektív bizonyítványban adja ki a jogakadémia. A tanulmányi jegyek fokozatai: kitűnő, jeles,

elsőrendű, másodrendű lehetett. A magaviseleti jegyek: példaszerű, jó, törvénytörő, nem törvénytörő volt. A szorgalmi jegyek fokozatai: ernyedetlen, kellő, csekély, semmi.

Az 1871/1872 tanévtől a tanulók a bizonyítvány helyett ún. leckekönyvet kaptak. Minden oldalán egy-egy félév adatai voltak. Az indexbe (leckekönyv) belekerültek a hallgató tantárgyai, az előadó tanárok nevei, az órák száma, a tantárgy hallgatására való jelentkezés ideje, a tandíj befizetésének nyugtázása, vagy a tandíjmentesség alóli felmentés jelzése. A leckekönyvbe mindezek mellé került a joghallgató félévi szorgalmi, erkölcsi és tanulmányi érdemjegyei. A bizonyítványon kívül a tanulók az összes, háromévi munkájukról külön végbizonyítványt (abszolutóriumot) kaptak, ha minden kötelezettségüknek eleget tettek.

- ANTAL ATTILA: egyetemi tanársegéd
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézet
- BICZÓ ZALÁN: könyvtárvezető
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- CSEPELI GYÖRGY: egyetemi tanár
ELTE Társadalomtudományi Kar
- CSÖRGITS LAJOS: PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
- GANCZER MÓNIKA: egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- GÖNDÖR ÉVA: egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- HORVÁTH GERGELY: egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- JUNGI ESZTER: bíró
Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság tanácselnöke
- SZIGETI PÉTER: egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- VIGH EDIT: egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség jogforrásainak feltárása^[*]

I. BEVEZETŐ

Az Európai Unión belül a határok megszüntetése, az ellenőrzések felszámolása, tehát a mozgásszabadság biztosítása^[1] nem volt elképzelhető anélkül, hogy a tagállamok a bel- és igazságügyi területen az együttműködésüket ne fokozták volna. Az együttműködés elmélyítése iránti igény egyrészt azzal volt magyarázható, hogy a fizikai határok felszámolása miatt a tagállamok önállóan már nem voltak képesek egyes problémák megoldására, így példának okáért, szükségessé vált a határokon átívelő bűnüldözés szabályozási kereteinek a kialakítása. Másfelől a bel- és igazságügyi tárgyú együttműködést az is elősegítette, hogy annak egyes eszközein keresztül éppen a belső piac működését lehetett és lehet továbbra is hatékonyabbá tenni.

A tagállamok bel- és igazságügyi tárgyú kooperációja, vagyis a ma már a *szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térségnek* nevezett terület az elmúlt másfél-két évtizedben jelentős változáson ment keresztül. Ebben a folyamatban lényeges mérföldkőnek számít a 2009. december 1-jén életbe lépett Lisszaboni Szerződés,^[2] amely önmagában is okot szolgáltat arra, hogy e területtel átfogó jelleggel is foglalkozzunk. Az alábbi írás tehát egy korábban és jelenleg is igen csak zavarosan szabályozott, nehezen áttekinthető terület, nevezetesen a *tagállamok bel- és igazságügyi együttműködésének jogforrása háttérét* vizsgálja annak tükrében, hogy milyen változásokkal kell szá-

[*] A tanulmány az OTKA 76488. számú kutatás keretében készült és a szerzők korábbi, „Az uniós tagállamok bel- és igazságügyi együttműködése a Lisszaboni Szerződést követően” c. írásának aktualizált változatára épül. (utóbbi megjelent: Nótári – Török, 2010, 61–103.)

[1] Ld. Lamm, 2003, 127–128.

[2] A továbbiakban: „Szerződés” vagy „Lisszaboni Szerződés.” Ld. Lisszaboni Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról. HL C 306., 2007.12.17, 1. Áttekintésére ld.: Horváth – Ódor, 2008; Griller – Ziller, 2008; Fazekas, 2009; Dougan, 2007. A Lisszaboni Szerződés fejleményeit ezen a területen jórészt már az Alkotmányos Szerződés is tartalmazta, amely azonban a tagállami ratifikációk megakadása miatt soha nem léphetett hatályba Ld. ehhez: Ganczer, 2007.

molni a Lisszaboni Szerződés hatálybalépését követő időszakban. A tanulmány bemutatja a szabadság, biztonság és jog térségének jogforrási rendszerét (II.), megkísérli felvázolni s jellemezni a főbb együttműködési területeit (III.), amelyet a releváns joganyag és a tagállami jogok viszonyának, illetve e joganyag alkalmazhatóságának elemzése követ majd (IV.).^[3]

II. A SZABADSÁG, BIZTONSÁG ÉS JOG TÉRSÉGÉNEK FORRÁSRENDSZERE

1. A joganyag és forrásrendszer kialakulása és fejlődése

A szabadság, biztonság és jog térsége (idegen elnevezéssel: Area of Freedom, Security and Justice; Raum der Freiheit, der Sicherheit und des Rechts) vagy másként: *a bel- és igazságügyi együttműködés* (idegen elnevezéssel: *Justice and Home Affairs*; Justiz und Inneres) egy furcsa összemosása több, eltérő jogviszonnal foglalkozó jogterületnek. Lényege, hogy minként azt a fenti bevezető is jelezte, a szabad mozgás jogából, mint az EKSz-ben szabályozott alapszabadságból, számos probléma keletkezett több, egymástól eltérő területen, melyeket meg kellett oldani. Az ezekből az úgynevezett „kompenzációs intézkedésekből” álló uniós, illetve közösségi jogi joganyag kialakulása rendszertelen, tartalma nehezen strukturálható, hiszen egymáshoz nem, vagy csak lazán kötődő területeket ölel át. *E területeket csupán az köti össze, hogy a személyek szabad mozgásához kapcsolódó, kiegészítő szabályozást szolgálnak.*^[4]

A bel- és igazságügyi joganyag fejlődése a Maastrichti Szerződés megkötéséig viszonylag rendezetlen volt: legjellemzőbb vonása, hogy jórészt nemzetközi egyezmények szolgálták a jogharmonizáció/jogegységesítés alapjául (ld. később). A Közösség önálló hatáskörrel nem rendelkezett e területeken. A joganyag egységesítése, az elsődleges jogforrási háttér megteremtése a Maastrichti Szerződéssel, és az azt követő szerződési reformokkal következett be. A Maastrichti Szerződés létrehozta a hárompilléres együttműködést; az Európai Uniót (és az EUSz-t), melynek első pillérét (EK) az Európai Közösség, az Euratom, illetve az akkor még létező ESZAK, a második pillért a közös kül- és biztonságpolitika, a harmadikat pedig a bel- és igazságügyi együttműködés alkotta. Az egyes pillérekben belül eltérőek voltak a jogforrások, az Európai Bíróság hatáskörei, feladatai, illetve az uniós intézmények szerepe is. Ezen a hárompilléres rendszeren módosított az Amszterdami Szerződés: a bel- és igazságügyi rendszer elemeinek jelentős részét (vízum, menekültügy, polgári jogi együttműködés, ld. később) áttemelte az első pillérbe, vagyis „közösségiesítette”. Ennek nyomán a harmadik pillérben immáron csupán a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazság-

[3] A szabályozási terület eljárási aspektusait külön tanulmányban fogjuk közzétenni.

[4] A hasonló, közös elem kiemelését egyébként a közösségi (uniós) jog nagy hátrányának is mondhatjuk: álláspontunk szerint a közösségi (uniós) jog onnantól lesz nagykorú, ha bizonyos területeket önállóan képes lesz majd szabályozni, és nem lesz szüksége arra, hogy egymástól teljesen eltérő, csak lazán kapcsolódó területek között erőltetett módon próbálja megtalálni a közös nevezőt.

szolgáltatási együttműködés maradt. Technikailag az átcsoportosítás abból állt, hogy az Európai Uniót létrehozó szerződés egy részét beépítették az Európai Közösséget létrehozó szerződésbe, és megteremtették az első pilléres szekunder jogforrások megalkotásának hátterét. A vonatkozó, IV. cím az EKSz-ben a vízumok, menekültügy és egyéb politikák elnevezést kapta. Emellett természetesen fennmaradtak az EUSz rendőri és büntetőügyekre vonatkozó szabályai is. 1999 októberében az Európai Tanács a finnországi Tamperében megrendezett csúcsertekezletén az Európai Unió állam- és kormányfői kidolgoztak egy politikai stratégiát, valamint egy öt évre szóló programot (*Tamperei Program*), melyben konkrét célokat (megalkotandó jogszabályokat) rögzítettek a bel- és igazságügy egészének fejlődésére nézve. 2004-ben elfogadtak egy újabb programot (*Hágai Program*), mely szintén a gyakorlati megvalósításról szól.

Újabb változást e rendszeren a Lisszaboni Szerződés hozott: a joganyagot újra egységesítette, a rendőri- és büntetőügyekben történő együttműködés különállását megszüntette.^[5] A jövőben tehát hasonló jogforrásokat többé-kevésbé hasonló módon lehet majd megalkotni e területen, mint bel- és igazságügyi együttműködés egyéb területein. Ezután került sor a következő öt éves időszakra vonatkozóan a joganyag fejlesztését előirányzó *Stockholmi Program*^[6] elfogadására.

2. Változások a jogforrási rendszerben a Lisszaboni Szerződés nyomán

Mindenekelőtt utalni kell arra, hogy a Lisszaboni Szerződés – üdvözlendő módon – felszámolta az Európai Unió hárompilléres felosztását, amelyre több okból is szükség volt. Egyrészt egységesebb Európát kívántak megalkotni, ahol az Európai Közösség és az Európai Unió nem válik élesen ketté. Másrészt – mivel a bel- és igazságügyi együttműködés harmadik pillér alá tartozó része, a rendőri és büntetőügyekben való együttműködés különösen fontos, mondhatni a tagállamok és polgáraik számára húsbavágó területeket tartalmaz – a rendőri-büntető együttműködést integrálni akarták a közös joganyagba. Ebből az következik, hogy utóbbi terület másodlagos jogforrási rendszere tisztábban áttekinthetővé vált, a szabályok közvetlen hatállyal rendelkeznek, egyszerűsödött a megalkotásuk módja is, valamint a parlament is szerepet kapott a jogalkotásban. Kijelenthetjük tehát: a pilléres szerkezet, a bel- és igazságügyi együttműködés szétdaraboltsága, és a kormányközi együttműködés felett eljárt az idő.^[7] A következő alapvető változtatásokat eszközölték az EKSz-ben, illetve az EUSz-ben.

Az *elsődleges jogforrásokra* vonatkozó alapvető módosítás, hogy az EKSz át lett nevezve Európai Unió működéséről szóló szerződésre (a továbbiakban:

[5] Vö.: Lamm, 2009. 444. és 584.

[6] COM(2009) 262 végleges A Bizottság közleménye a Tanácsnak és a Parlamentnek – A szabadság, a biztonság és a jog érvényesülésén alapuló térség a polgárok szolgálatában (Stockholmi Program)

[7] Donnelly, 2008, 20.

„EUMSz”), mely abból ered, hogy az Európai Közösséget felváltja az Európai Unió. A Lisszaboni Szerződés hatálybalépését követően tehát nem az Európai Közösség, hanem az Európai Unió rendelkezik nemzetközi jogalanyisággal, az Európai Unió alkot rendeleteket stb. Az Európai Unióról szóló szerződés az EKSz-szel szemben megőrizte korábbi elnevezését.

A *másodlagos jogforrások* rendszerét a szerződés egyszerűsíti. Korábban pillérenként eltérő jogforrásokat lehetett megalkotni; az első pillérben rendeletet, határozatot, irányelvet, valamint véleményt, ajánlást, a második pillérben közös stratégiát, közös állásfoglalást (közös álláspontot), közös fellépést (közös akciót) és határozatokat, a harmadik pillérben pedig közös álláspontot, kerethatározatot, határozatot, illetve nem kötelező jogforrásként állásfoglalást, ajánlást, véleményt, következtetést lehetett létrehozni.^[8] E jogforrásoknak nem csupán megalkotási mechanizmusa, hanem jellege is eltért egymástól, mely igencsak nehezen átláthatóvá tette a rendszert. Hasonló bonyolult rendszer megalkotása véleményünk szerint az Európai Unió joganyagát kaotikussá tette, és elidegenítette az emberektől, hiszen még jogászok számára is alapvető problémákat okozott az egyes jogforrások attribútumainak meghatározása. Ez a rendszer egy közösségi együttműködés felé tett első lépcsőként ugródeszkának jó volt, ám komolyabb együttműködést nem lehet hasonló bizonytalan alapokra helyezni.

A Lisszaboni Szerződésben a közös kül- és biztonságpolitika terén megmaradnak a speciális jogforrások, jól mutatva azon szomorú tényt, hogy a tagállamok utóbbi területen történő kooperációja milyen kevésbé működik. Miután azonban a külpolitika nem képezi jelen tanulmány tárgyát, azzal nem kívánunk foglalkozni. Emellett ugyanakkor pozitív fejleményként, a rendőri és büntetőügyekben folytatott együttműködés területén az általános, a korábbi közösségi pillérben alkalmazandó jogforrási rendszert rendeli alkalmazni, azzal a különbséggel, hogy az Európai Tanácsot bízza meg a szabadságon, biztonságon és jog érvényesülésén alapuló térségen belüli jogalkotási és operatív programok tervezésére vonatkozó stratégiai iránymutatással (EUMSz 68. cikk). Ebből kifolyólag a jövőben e területeken is a korábbi első pillérhez hasonlóan rendeleteket, irányelveket, határozatokat stb. lehet majd alkotni. E források a korábbi közösségi jogforrások attribútumaival rendelkeznek, ennek megfelelően álláspontunk szerint közvetlen hatályuk van, illetve az Európai Bíróság hatáskörei is szélesednek (ld. később).

Mindemellett a korábbi harmadik pillérnek megfelelő területen, vagyis a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködés körében a Lisszaboni Szerződés módosítása nyomán jellegük szerint *különböző típusú normák fognak „együttélni,”* ti. az új szabályok alapján kibocsátott normák mellett továbbra hatályban maradnak a korábbi harmadik pilléres aktusok is. Ez utóbbi normacsoport sorsát rendezi a Lisszaboni Szerződés az átmeneti rendelkezései között.^[9] Eszerint az uniós intézmények, szervek és hivatalok által az

[8] Horváth, 2007, 221. és köv.

[9] Ld. 36. Jegyzőkönyv az átmeneti rendelkezésekről, VII. cím.

Európai Unióról szóló szerződés alapján a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése előtt elfogadott jogi aktusok joghatása – beleértve ebbe az Európai Unióról szóló szerződés alapján megkötött megállapodások joghatását is – *mindaddig fennmarad, amíg azokat a Szerződés alapján hatályon kívül nem helyezik, semmiesnek nem nyilvánítják, vagy nem módosítják.* Ez álláspontunk szerint akként értelmezendő, hogy a korábban elfogadott harmadik pilléres jogi aktusok továbbra is a Lisszaboni Szerződés módosítását megelőzővel azonos környezetben maradnak fent, amely nem csak a norma általánosságban vett joghatását, hanem olyan alapsajátosságait hagyja változatlanul, mint az alkalmazhatóság kérdése (ld. lentebb).

3. Az uniós nemzetközi magánjog és polgári eljárásjog elsődleges jogforrási háttérének átalakítása a Lisszaboni Szerződésben

Miután jelen írás szerzőinek figyelmét a közösségi nemzetközi magánjog különösen leköti, ezért a sok terület közül a nemzetközi magánjogra vonatkozó szabályok módosításáról szükségesnek tartunk ejteni pár szót.

Áttekintve a rendszert, megállapíthatjuk: a szabályozás lényegét tekintve jelentős részben változatlan maradt. *A nemzetközi magánjogi és polgári eljárásjogi szabályok megalkotásához ugyanakkor már nem szükséges a normáknak a „belső piac működéséhez” közvetlenül kapcsolódnia.* Az amúgy az esetek jelentős részében – ld. például az elfogadott, illetve elfogadandó családjogi vagy megalkotandó öröklési jogi szabályok esetén – csupán homályosan kimutatható viszony a belső piac működésével már nem feltétlenül szükséges.^[10] A nemzeti parlamenteknek ugyanakkor nagyobb szerepet adnak. Családjogi kérdésekben, amennyiben döntés születik arról, hogy a rendes jogalkotási eljárást alkalmazzák, e javaslatról értesíteni kell a nemzeti parlamenteket. Amennyiben valamely nemzeti parlament az értesítés időpontjától számított hat hónapon belül kifogást emel a javaslattal szemben, a javaslat nem elfogadható.

[10] Csak emlékeztetőül, a korábbi szabályozás így fogalmazott: A több államra kiterjedő vonatkozású polgári ügyekben folytatott igazságügyi együttműködés területén a 67. cikknek megfelelően és a belső piac megfelelő működéséhez szükséges mértékben elfogadásra kerülő intézkedések magukban foglalják:

a) fejlesztést és egyszerűsítést a következő területeken:

– a bírósági és bíróságon kívüli iratok határokon túlra történő kézbesítésének rendszere;

– együttműködés a bizonyításfelvétel terén;

– a polgári és kereskedelmi ügyekben hozott határozatok, köztük a nem bírósági ügyekben hozott határozatok elismerése és végrehajtása,

b) a tagállamokban alkalmazandó kollíziós, illetve joghatóságra vonatkozó szabályok összeegyeztethetőségének előmozdítását;

c) a polgári eljárások megfelelő lefolytatását akadályozó tényezők kiküszöbölését, szükség esetén a tagállamokban alkalmazandó polgári eljárási szabályok összeegyeztethetőségének előmozdításával.

III. A SZABADSÁG, BIZTONSÁG ÉS JOG TÉRSÉGÉNEK FŐBB EGYÜTTMŰKÖDÉSI TERÜLETEI

Miután jelen írás célja az értékelés mellett az is, hogy áttekintést nyújtson a joganyag tartalmáról és fejlődéséről, a továbbiakban ismertetjük az egyes szabályozási területek jelentősebb forrásait. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy egy-egy terület elemzésével könyveket, sőt könyvsorozatokat töltenek meg, így csupán rövid áttekintést kívánunk nyújtani a vonatkozó szabályokról. Az együttműködés területeinek meghatározásakor alapvetően az Európai Bizottság által alkalmazott gyakorlati szempontú felosztást^[11] vesszük alapul, azonban e területeket jellegük szerint három nagyobb csoportba soroltuk. Elsőként a bel- és igazságügyi együttműködés *horizontális* – más szóval az átfogó, a többi tevékenységet is közvetlenül meghatározó – területeit vesszük sorra, majd az egyes szakterületeket *közjogi és magánjogi* célú kategóriákba soroltuk.

1. Az együttműködés horizontális területei: uniós polgárság és alapjogok

Az uniós polgárság, valamint az alapjogok a bel- és igazságügy szerteágazó s heterogén viszonyrendszerében, egészen a Hágai Program végrehajtásáig inkább külön-külön tényezőként jelennek meg a tagállamok kooperációjának „oldalvívén,” viszont miként alább látható lesz, 2005-öt követően az uniós polgárság és az alapjogok, összefüggő, átfogó stratégia részét képezik. Kiindulópontként a két intézmény jelentőségéről külön-külön is érdemes szólni.

Az *uniós polgárság*^[12] és a bel- és igazságügyi együttműködés kapcsolatáról az előzőekben már érintőlegesen szóltunk. Az uniós polgárokat megillető szabad mozgás és letelepedés joga volt az egyik olyan „inspirációs” elem, amely a határok fokozatos leépítésével párhuzamosan a tagállamokat ösztönözte a bel- és igazságügyi együttműködés erősítésére. Az uniós polgárság intézménye, a Maastrichti Szerződéssel történő bevezetését követően, a fenti kapcsolódási ponton kívül kifejezi azon közösséget, melynek érdekében az Unión belül a tagállamok bel- és igazságügyi területen egyre mélyebb együttműködést valósítanak meg.

Ezzel szemben a közösségi jog *alapjogvédelmi mechanizmusa* távolabbra vezet vissza, mint a relatíve újnak tekinthető uniós polgárság intézménye. Mint közismert, az emberi jogok védelme az Európai Bíróság gyakorlatában kidolgozott és általános jogelvként megerősített alapjogokra épült rá. A kiindulópontot az Európai Bíróság a Stauder-ügyben^[13] elfogadott ítélete jelentette, amely kimondta, hogy az alapvető jogok az általános jogelvek közé tartoznak, amit követett az

[11] [Http://ec.europa.eu/justice_home/doc_centre/civil/doc_civil_intro_en.htm](http://ec.europa.eu/justice_home/doc_centre/civil/doc_civil_intro_en.htm) (2011. február 1.)

[12] Az uniós polgárság a Maastrichti Szerződés által létrehozott jogintézmény, melyet az Európai Unió valamely tagállamának állampolgárságával rendelkező személyeknek biztosítanak. Ld. Lamm, 2003, 125. és köv.

[13] 29/69 Stauder kontra Stadt Ulm (1969.11.12).

Internationale Handelsgesellschaft-ügy,^[14] melyben az Európai Bíróság első alkalommal mondta ki, hogy az alapjogokat a tagállamok közös alkotmányos hagyományaira támaszkodva részesíti védelemben. A Nold-ügyben^[15] új szempontként utalás történt arra, hogy az alapjogok meghatározásakor figyelemmel kell lenni azon nemzetközi szerződésekre, melyek kidolgozásában a közösségi tagállamok is részt vettek, vagy amely egyezményeknek a tagállamok is részesei. Ennek a gyakorlatnak megfelelően az Európai Bíróság esetről esetre a közösségi jog forrásaként számos konkrét alapjogot ismert el. A gyakorlat azonban nem eredményezte átlátható, egységes keretbe foglalt alapjogi rendszer kialakulását, viszont tagadhatatlan, hogy ez hatással volt a későbbi jogalkotásra is.

Az alapszerződésben az alapjogi, emberi jogi referencia elsőként a bel- és igazságügyi együttműködés formalizálásával egy időben jelent meg, nevezetesen amikor a Maastrichti Szerződés nyomán az emberi jogok hivatkozása az Európai Unióról szóló Szerződésbe bekerült. E szerint az Európai Unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul, amely alapelvek közősek a tagállamokban. Kimondta továbbá, hogy az Európai Unió a közösségi jog általános elveiként tartja tiszteletben az alapvető jogokat, ahogyan azt az Emberi jogok európai egyezménye biztosítja, továbbá ahogyan a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiából ered. Az emberi jogok alapelvi szintű elismerése és a garanciák fokozatos kiépülése a bel- és igazságügyi együttműködés területein is közvetlenül éreztette hatását. Az alapjogok garanciális szerepe e területeken az elmúlt másfél évtizedben jelentősen növekedett, tekintettel arra, hogy a tagállamok együttműködésének homlokterébe sorra olyan területek kerültek, melyek emberi jogi beágyazottsága eleve adott (ld. menekültügy), vagy a tagállamoknak olyan problémákkal kellett szembenézniük, amelyekre adandó válaszok határait alapjogi megfontolások teszik érzékennyé (ld. pl. a terrorizmus elleni küzdelem). Az emberi jogi aspektus hangsúlyossá válása miatt a későbbiekben a speciális alapjogi rendelkezések, vagy legalább az általános emberi jogi rendelkezésekre való visszautalás megjelenik a bel- és igazságügyi együttműködés keretei között is. 1999-ben a *Tamperei Programot* útjára indító európai tanácsi következtetések is utalnak a szabadság, biztonság és jog térségének kialakítása kapcsán az alapjogok fontosságára,^[16] azonban később, annak felülvizsgálata során az Európai Bizottság többször hangsúlyozta az emberi jogok még hatékonyabb érvényre juttatásának szükségességét. Aktualitásként – ekkor már 2001. szeptember 11. után vagyunk – utalt arra a Bizottság, hogy a bűnözés és a terrorizmus minden formája ellen, az európai demokrácia és jogállamiság védelmére hozott intézkedéseknek tiszteletben kell tartaniuk az alapvető emberi jogokat, a szabad mozgáshoz való

[14] 11/70 Internationale Handelsgesellschaft mbH kontra Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel (1970.12.17.).

[15] 4/73 Nold KG kontra Bizottság (1974.05.14.).

[16] Presidency Conclusions: Tampere European Council, 15-16 October 1999. 1. pont. Elérhető: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00200-r1.en9.htm (2011. február 1.)

jogot, ezen intézkedések bevezetésekor tekintettel kell lenni a magánélet tiszteltben tartásának, és a személyes adatok védelmének követelményeire.^[17]

Hogy ne feledkezzünk meg az uniós polgárság intézményéről sem, említeni szükséges, hogy a Tamperei Program az Unió polgárait még csak általánosságban, mint az integráció kedvezményezettjeire utal. E szerint az uniós polgárok élvezik „a fejlődés és béke térségének” adottságait, amely az egységes belső piacból, a gazdasági és monetáris unióból, valamint annak a képességéből áll, hogy az Unió képes felvenni a versenyt a globális politikai és gazdasági kihívásokkal.^[18]

A Tamperei Program emberi jogi vonatkozásait érintő európai bizottsági vélemények nyomán az alapjogi szempontok még nagyobb figyelmet kaptak a *Hágai Programban*.^[19] A program általános elvként mondja ki, hogy annak megvalósítása során az Emberi Jogok Európai Egyezményében, az Alapjogi Chartában,^[20] valamint a menekültekről szóló genfi egyezményben biztosított alapvető jogokat maradéktalanul tiszteletben kell tartani.^[21] Fontos, hogy a program végrehajtását szolgáló akcióterv^[22] az *alapvető jogokat és az uniós polgárságot már egy tevékenységi célként nevesíti*, nevezetesen a kitűzött tíz fontos prioritás között első helyen az alapvető jogok és uniós polgárság témakörét átfogó politikai stratégiák kidolgozása áll. Ezáltal a bel- és igazságügyi együttműködés területén az *alapjogvédelmi tevékenység fókuszába az uniós polgárok kerültek*. A program akcióterve különös figyelmet szentel a gyermekek jogainak, rögzíti a nőkkel szembeni erőszakkal, valamint a megkülönböztetés valamennyi formájával szembeni fellépés jelentőségét. Jelenleg e célok megvalósításának konkrét eszköze a 2007-2013 közötti költségvetési időszakban az „Alapvető jogok és polgárság” egyedi program.^[23]

Az együttműködés fent bemutatott területeire vonatkozó konkrét jogforrások kimerítő bemutatása ehelyütt már csak terjedelmi korlátok miatt sem lehetséges, ezért példák szemléltetésével azok főbb típusaira utalunk.

Első kategóriaként említhetők a primer forrásokban fellelhető alapjogi és uniós polgársággal összefüggő rendelkezések. A Lisszaboni Szerződést követően az alapjogok alapszerződési referenciáját mindenekelőtt az értékekről rendelkező módosított EUSz 2. cikk tartalmazza, amely tartalmilag közel áll a fent

[17] COM (2004) 401 végleges A bizottság közleménye az Európai tanácsnak és a Parlamentnek – A szabadság, biztonság és igazságosság övezete: a tamperei program mérlege és az új iránymutatások. 2.1 pont.

[18] Presidency Conclusions: Tampere European Council, 15-16 October 1999. 2. pont.

[19] Hágai Program: a szabadság, a biztonság és a jog érvényesülésének erősítése az Európai Unióban. HL C 53 (2005.03.03.) 1-14. A továbbiakban: Hágai Program.

[20] A Hágai Program elfogadásakor még ratifikáció alatt állt az ASz, ezért a program az „alkotmányos szerződés II. részében rögzített alapjogi chartáról” szól.

[21] Hágai Program II. 1. pont.

[22] COM (2005) 184 végleges. A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek – A Hágai Program: Tíz prioritás a következő öt évre Partnerség Európának a szabadság, biztonság és jog területén való megújulásáért.

[23] Tanács 2007/252/IB határozat az „Alapvető jogok és jogérvényesülés” általános program keretében a 2007 és 2013 közötti időszakra vonatkozó „Alapvető jogok és polgárság” egyedi program létrehozásáról

említett EUSz korábbi 6. cikkéhez, azonban lényeges változás, hogy az emberi jogok említése kapcsán kifejezetten utal a kisebbségekhez tartozó személyek jogaira.^[24] Emellett az alapjogvédelmi rendelkezések fontos eleme a módosított EUSz 6. cikke, amely az Európai Unió Alapjogi Chartáját kötelező erővel ruházza fel. Habár a 2000. december 7-én ünnepélyesen deklarált Alapjogi Charta – szemben az ASz koncepciójával – nem lett beemelve szövegszerűen a Szerződésbe, ezen utaló szabály rögzíti, hogy a Charta ugyanolyan jogi kötőerővel bír, mint az alapszerződések. Következésképpen 2009. december 1-je után az Alapjogi Charta az elsődleges források körébe tartozik, és az Unió működését, tevékenységeit meghatározva, a tagállamok bel- és igazságügyi kooperációjának (is) fontos horizontális szabályává válik. Az uniós polgárságra vonatkozó rendelkezések az EKSz-ből át lettek emelve a módosított EUSz-be. Ez utóbbi „Megkülönböztetés tilalma és uniós polgárság” című második része tartalmazza az uniós polgárságra vonatkozó elsődleges normacsoportot.

Másodikként azok az emberi jogi tárgyú nemzetközi források emelhetők ki, melyek minden tagállam vonatkozásában azonos kötelezettséget teremtenek. Másképpen megfogalmazva, ezek azok az egyezmények, melyekben minden tagállamnak szerződő félként részt kell vennie. Új tagállam esetében e kötelezettséget vagy maga a csatlakozási szerződés tartalmazza, abban az esetben viszont, ha ott nevesítve nincs, akkor másodlagos források, vagy végső soron a közösségi hűség elve alapján lesz nélkülözhetetlen,^[25] hogy az új tagállam elfogadja a kérdéses nemzetközi egyezményt. A bel- és igazságügyi együttműködés szempontjából nézve az alábbi nemzetközi dokumentumok sorolhatók e kategóriába:

- Emberi Jogok Európai Egyezménye, beleértve az 1952-ben kelt (első) kiegészítő jegyzőkönyvet, 4. jegyzőkönyvet, a 11. kiegészítő jegyzőkönyvet, valamint a halálbüntetés eltörléséről szóló 6. jegyzőkönyvet;^[26]
- A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló New York-i egyezmény;
- Az egyének védelméről a személyes adatok gépi feldolgozása során, Strasbourgban, 1981. január 28. napján kelt egyezmény;
- A kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló európai egyezmény (1987. november 26.);
- A Gyermekek jogairól szóló ENSZ Egyezmény (1989. november 20.).

Harmadik csoportba pedig az Unió által kibocsátott, szekunder források sorolandók. Ebbe természetesen beleértendő a korábban – még az alapszerződés módosítást megelőzően – kibocsátott és jelenleg is hatályos normák. Az itt

[24] A hivatkozás még az alkotmányozási folyamatban magyar felvetésként jelent meg, amely végül át lett emelve a Lisszaboni Szerződés szövegébe is, ld. ehhez: Vizi, 2005; valamint Ódor, 2007.

[25] Vö. *JAI-acquis*. European Commission – DG Justice, Freedom and Security. Oct 2009. 51. o. 99. lábjegyzet. Elérhető: http://ec.europa.eu/justice_home/doc_centre/intro/docs/jha_acquis_1009_en.pdf (2011. február 1.)

[26] Nem kötelező, azonban „elvárható” a tagállamok csatlakozása a 7., 12. és 13. jegyzőkönyvekhez

említhető jogszabályok a primer jogi keretek hatékonyabb érvényesülését, annak intézményi, vagy anyagi jogi hátterét teremtik meg. Az alapjogvédelem kapcsán említhetjük az Alapjogi Ügynökség létrehozásáról szóló jogszabályt,^[27] valamint a bel- és igazságügyi együttműködés területén relevanciával bírhatnak az uniós antidiszkriminációs jogszabályok, vagy példának okáért a gyermek jogaival^[28] kapcsolatos egyes normák. De szerteágazó az uniós polgársághoz kapcsolódó szabályozás is, így e csoportba sorolhatók a személyek szabad mozgását elősegítő normák,^[29] vagy a választójog gyakorlásával összefüggő jogszabályok.^[30]

2. Az együttműködés közjogi jellegű szakterületei

a) A Schengen-acquis, az önálló bevándorláspolitikai létrehozatala és a vízumok jogának (részleges) egységesítése^[31]

A harmadik államokból származók bevándorlása, a bevándorláspolitikai, illetve a közös piacon belül a vízumok/vízumellenőrzés/okmányok ellenőrzésének eltörlése már igen korán a tagállamok figyelmének középpontjába került. A tagállamok egymás között 1985-ben létrehozták a Schengeni Egyezményt, majd 1990-ben a Schengeni Végrehajtási Egyezményt, melyek 1995-ben léptek hatályba (házánk 2007. december 21-i hatállyal csatlakozott). Lényegük, hogy a csatlakozó államok egymás között a határellenőrzést megszüntetik (személyi igazolvány felmutatása sem szükséges), a kívülről érkezőkkel szemben pedig egységes vízum és menekültügyi szabályokat fogadtak el. Az egyezményekhez kötődően létrehoztak egy önálló szervet, a Végrehajtó Bizottságot, mely az egyezmények mellé végrehajtási joganyagot fogadott el. E joganyag a repülőtereken történő elkülönítésre, a vízumfeltételek harmonizálására, a határőrizet

[27] Tanács 168/2007/EK rendelet az Európai Unió Alapjogi Ügynökségének létrehozásáról. HL L 53 (2007.02.22.) 1.

[28] Pl. Tanács 2004/68/IB kerethatározat a gyermekek szexuális kizsákmányolása és a gyermekpornográfia elleni küzdelemről HL magyar különkiadás 19. fejezet 7. kötet 10–14., Tanács együttes fellépése (1999. február 24.) az Európai Unióról szóló Szerződés K.3. cikke alapján, az emberkereskedelem és a gyermekek szexuális kizsákmányolása elleni küzdelmet szolgáló fellépésről HL magyar különkiadás 19. fejezet 1. kötet 60–64.

[29] Európai Parlament és Tanács 2004/38/EK irányelv az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, valamint az 1612/68/EGK rendelet módosításáról, továbbá a 64/221/EGK, a 68/360/EGK, a 72/194/EGK, a 73/148/EGK, a 75/34/EGK, a 75/35/EGK, a 90/364/EGK, a 90/365/EGK és a 93/96/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről. HL magyar különkiadás 5. fejezet 5. kötet 46 – 6.

[30] Ld. Tanács 93/109/EK irányelv az állampolgárságtól eltérő tagállamban lakóhellyel rendelkező uniós polgárok aktív és passzív választójogának az európai parlamenti választásokon történő gyakorlására vonatkozó részletes szabályok megállapításáról. HL magyar különkiadás 20. fejezet 1. kötet 7– 11., valamint Tanács 94/80/EK irányelv az állampolgárságtól eltérő tagállamban lakóhellyel rendelkező uniós polgárok aktív és passzív választójogának a helyhatósági választásokon történő gyakorlására vonatkozó részletes szabályok megállapításáról. HL magyar különkiadás 20. fejezet 1. kötet 12–18.

[31] Áttekintésére ld. Pap, 2009; Lukács – Király, 2001.

koordinálására, a kiadási rendszerre, az információszolgáltatásra irányult. Az Egyezményhez nem EU tagállamként csatlakozott Izland, Norvégia és Svájc is.

A „Schengen-acquis,” azaz a fent nevezett jogforrások összessége az Amszterdami Szerződés létrehozataláig független, önálló joganyag volt, amely nem volt része sem az első, sem a harmadik pilléres együttműködésnek. Az Amszterdami Szerződés ugyanakkor e joganyagot beépítette az első pillérbe. Ezt követően megnyílt az út számos fontosabb jogszabály megalkotása előtt. Ezzel összefüggésben fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a Közösség alapvetően a rövid távú tartózkodással foglalkozott, a hosszú távú tartózkodás szabályozását jelentős részben a tagállamokra bízta. Többek között megalkották a személyek határátlépésére vonatkozó közösségi kódexet, egységes szabályokat vezettek be a külső határok átlépésekor vízumkötelezettség alá eső, illetve az e kötelezettség alól mentes harmadik országok felsorolásáról. Szabályozták a harmadik országból származók családtagjainak helyzetét, egységes vízumformátumot vezettek be.

A fentiekén túlmenően a közelmúltban foglalkoztak az illegális bevándorlók visszatérítésével,^[32] a magasan képzett munkaerő Európába vonzására az amerikai zöld kártya mintájára létrehozták az európai kék kártyát,^[33] a harmadik államokból származók illegális foglalkoztatásának szankcionálására is alkottak jogszabályt,^[34] illetve új közösségi vízumkódexet hoztak létre.^[35] A schengeni rendszerrel összefüggésben a tagállamok kialakították az SIS-t, a schengeni információs rendszert, mely adatcserére, tárgy-, illetve személyazonosításra szolgál, illetve a SISNET-hálózatot, mely a rendőrök, bírók, vámügyi szervek hálózata. Jelenleg az SIS II rendszer kiépítése van folyamatban, mely már biometrikus azonosítókat (azaz ujjlenyomatok, szemírisz-képet, arcképmást) is képes lesz tárolni. A tagállamok az SIS mellett egységes vízuminformációs rendszert (VIS) hoztak létre, mely a kiadott/elutasított vízumokat, vízumkérelmeket gyűjti össze.

b) A menekültügy szabályozása – a közös menekültügyi politika kialakítása^[36]

A menekültügyi rendszer kialakítása 1990-re nyúlik vissza, amikor is a tagállamok létrehozták a Dublini Egyezményt. Az egyezmény a menekültügyi kérelmek beadását szabályozta, kiváltképp azon kérdést, hogy melyik tagállamban kell leadni a kérelmet. Egy tagállam döntése az összes tagállamot kötötte: e rendszer tehát megszüntette a tagállamról tagállamra való vándorlást, és annak

[32] Az Európai Parlament és a Tanács 2008/115/EK irányelve (2008. december 16.) a harmadik országok illegálisan tartózkodó állampolgárainak visszatérésével kapcsolatban a tagállamokban használt közös normákról és eljárásokról. HL L 348. 2008.12.24., 98.

[33] A Tanács 2009/50/EK irányelve (2009. május 25.) a harmadik országbeli állampolgárok magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás céljából való belépésének és tartózkodásának feltételeiről. HL L 155., 2009.6.18., 17.

[34] Az Európai Parlament és a Tanács 2009/52/EK irányelve (2009. június 18.) az illegálisan tartózkodó harmadik országbeli állampolgárokat foglalkoztató munkáltatókkal szembeni szankciókra és intézkedésekre vonatkozó minimumszabályokról. HL L 168., 2009.6.30., 24.

[35] Az Európai Parlament és a Tanács 810/2009/EK rendelete (2009. július 13.) a Közösségi Vízumkódex létrehozásáról. HL L 243. 2009.9.15., 1.

[36] Rövid áttekintésére ld. pl. Nagy, 2009.

„próbálgatását,” hogy mely tagállam biztosít menekültstátuszt a kérelmezőnek. Hátránya volt ugyanakkor, hogy nem voltak mögötte egységes eljárási, illetve anyagi jogi szabályok. Emiatt a menekülők a „leggyengébb láncszem”-nek minősülő tagállamot célozták meg. Az egyezményhez egyébként nem EU-tagként a Schengeni Egyezményhez hasonlóan csatlakozott Norvégia, Izland, Liechtenstein és Svájc is. Ezen változtatott a bel- és igazságügyi együttműködés közösségiesítését követően a Dublini Egyezményt felváltó Dublin II. rendelet,^[37] mely – a menekültügyre vonatkozó legfontosabb uniós normaként – a menekültügyek intézésére tartalmaz egységes eljárási és egyéb szabályokat. E szabályon túlmenően alkottak még normákat a tömeges beáramlásra; a menekülőknek nyújtandó minimális ellátásra; a menekült, mint olyan definiálására; illetve bizonyos egyéb, eljárási garanciákra (minimális követelményekre, fellebbezések számára, a menekültstátusz megadására és visszavonására vonatkozó tagállami eljárások minimumszabályaira) is.

A menekültügyi rendszerhez kötődően a finanszírozási háttér megoldására létrehozták az Európai Menekültügyi Alapot, a menekültek azonosítására pedig egy, az SIS-rendszerhez nagyban hasonló, ám kimondottan a menekültek adatait – ujjlenyomatukat is – tartalmazó adatbázist, a Eurodac-ot.

c) Büntetőügyekben történő rendőrségi és igazságszolgáltatási együttműködés^[38]

A büntetőügyekben történő együttműködés az Európai Unió egyik kiemelt jelentőségű területe, mely – ahogyan arról már korábban írtuk – a Lisszaboni Szerződést megelőzően a pilléres szerkezeten belül a harmadik pillér alá tartozott. E területen az Unió kiemelt prioritásai közé tartozik a terrorizmus, emberkereskedelem, gyermekek sérelmére elkövetett bűncselekmények, tiltott kábítószerek-kereskedelem, tiltott fegyverkereskedelem, korrupció és csalás, valamint a rasszizmus és idegengyűlölet elleni küzdelem. Ennek érdekében – elsősorban a Tamperei, illetve a Hágai programon alapulva – számos jogszabály, legfőképp kerethatározat született.

A meghozott normák jelentős részének célja a büntetőjog harmonizálása, illetve a kölcsönös elismerés elvének érvényre juttatása. Utóbbi elv szerint bármely tagállamban hozott ítéletet, intézkedést vagy törvényhozási aktust az összes többi tagállamban (taxatív kivételekkel) el kell ismerni. Az együttműködés kapcsán lényeges megemlíteni az egyik legjelentősebb intézményt, az európai elfogatóparancsot.^[39] Utóbbi intézmény jelentősen megkönnyíti az Európai Unió területén a kiadatási eljárásokat.

[37] A Tanács 343/2003/EK rendelete (2003. február 18.) egy harmadik ország állampolgára által a tagállamok egyikében benyújtott menedékjog iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról. HL L 50., 2003.2.25., 1.

[38] Ld. ehhez Ligeti, 2004; Kondorosí – Ligeti, 2009; Kis – Nagy, 2007; Kis 1999.

[39] A Tanács kerethatározata (2002. június 13.) az európai elfogatóparancsról és a tagállamok közötti átadási eljárásokról. HL L 190., 2002.07.18., 1.

3. Az együttműködés magánjogi természetű szakterületei

A magánjogi területeken elsősorban a polgári jogi együttműködéshez, a nemzetközi (kollíziós) magánjoghoz^[40] és polgári eljárásjoghoz^[41] kapcsolódó törekvéseket és jogalkotási eredményeket találunk.

A schengeni együttműködéshez, illetve a menekültügyi rendszer harmonizálásához hasonlóan a nemzetközi kollíziós magánjog kapcsán is egy egyezményvel kezdődött a tagállamok együttműködése: 1980-ban létrehozták a szerződésekre alkalmazandó jogot meghatározó Római Egyezményt. A terület közösségiesítését követően két központi jogszabályt alkottak meg: a Római Egyezményt felváltó, a szerződésekre alkalmazandó jogot meghatározó Róma I. rendeletet,^[42] illetve a károközásra alkalmazandó jogot meghatározó Róma II. rendeletet.^[43]

Úgyszintén jelentős jogalkotás indult be a polgári eljárásjog területén is: először itt is egy nemzetközi egyezményvel, az 1968-as Brüsszeli Egyezményvel indult be a kooperáció. A terület közösségiesítésével pedig igazi robbanás következett be: egységesítették a polgári-kereskedelmi,^[44] illetve a családjogi ügyekben^[45] a joghatóságra, valamint a határozatok elismerésére és végrehajtására vonatkozó szabályokat. Számos szabályt hoztak létre a határozatok elismerésének és végrehajtásának egyszerűsítésével kapcsolatban: ezek a kis értékű követelésekre, a nem vitatott követelésekre, illetve egy európai fizetési meghagyásos eljárás megalkotására irányultak.

A fentiekén túlmenően jó néhány egyéb kérdést is rendeztek: így például rögzítették a határokon átnyúló fizetéseképtelenségi eljárások szabályait,^[46] illetve a bírósági iratok kézbesítésének menetét is.

4. A Lisszaboni Szerződés szerkezeti módosításai az egyes együttműködési területeket érintően

A Lisszaboni szerződést hatályba lépésétől kezdve egységesen az Európai Unió működéséről szóló szerződés V. címe rendelkezik a bel- és igazságügyi együttműködés alapjairól, a harmadik pilléres együttműködést pedig felszámolták,

[40] Burián - Czigler - Kecskés - Vörös, 2010, 196–262.

[41] Ld. ehhez Kengyel - Harsági, 2006; Wopera, 2007; Wopera - Wallacher, 2006.

[42] Az Európai Parlament és a Tanács 593/2008/EK rendelete (2008. június 17.) a szerződéses kötelezettségekre alkalmazandó jogról (Róma I.). HL L 177., 2008.07.04., 6.

[43] Az Európai Parlament és a Tanács 864/2007/EK rendelete (2007. július 11.) a szerződésen kívüli kötelmi viszonyokra alkalmazandó jogról („Róma II.”). HL L 199., 2007.07.31., 40.

[44] A Tanács 44/2001/EK rendelete (2000. december 22.) a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról. HL L 12., 2001.01.16., 1.

[45] A Tanács 2201/2003/EK rendelete (2003. november 27.) a házassági ügyekben és a szülői felelősségre vonatkozó eljárásokban a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, illetve az 1347/2000/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről. HL L 338., 2003.12.23., 1.

[46] A Tanács 1346/2000/EK rendelete (2000. május 29.) a fizetéseképtelenségi eljárásról. HL L 160., 2000.06.30., 191.

pontosabban a büntető és rendőri ügyekben történő együttműködést beolvasztották a korábbi első pillérbe (ld. később).^[47] Az egységesített V. cím mind tematikáját, mind tartalmi kérdéseit tekintve jelentősen eltér a korábban ismertetetett szabályozástól: „A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség” nevet viseli, és öt fejezetre oszlik.^[48]

IV. A SZABADSÁG, BIZTONSÁG ÉS JOG TÉRSÉGÉNEK SZABÁLYOZÁSA ÉS A TAGÁLLAMI JOGOK VISZONYA

1. A bel- és igazságügyi joganyag elsőbbsége

A tagállami jogok és a közösségi jog erőterében az egyik alapvető tényező az elsőbbség (elsődlegesség) jogelve. Mint ismeretes, az elsőbbség elvét az Európai Bíróság ítélezési gyakorlatában elsőként a Costa kontra ENEL-ügyben^[49] mondta ki. A jogelv értelmében a közösségi jog önálló és sui generis természetű jogrend, mely elsőbbséget élvez a nemzeti jogrendekkel szemben. Más szóval, egy közösségi s egy tagállami jogszabály összeütközése esetén mindig a közösségi jog szabályát kell alkalmazni. Az Európai Bíróság a kezdeti gyakorlatában az elsőbbség elvét a primer jogforrások – alapszerződések – vonatkozásában vizsgálta, azonban 1969-ben az elvet kiterjesztette a közösségi jog másodlagos forrásaira (rendeletek, irányelvek és határozatok) is.

A Maastrichti Szerződés hatálybalépését követően azonban nyitva maradt a kérdés, hogy *per analogiam* irányadó lehet-e az elsőbbség elve a közösségi együttműködésen kívül is, jelesül az esetünkben releváns harmadik pilléres együttműködés nyomán keletkező aktusok vonatkozásában? Minthogy az alapszerződés továbbra sem szabályozta e problémát, így e tekintetben csak általános szempontok alapján lehetett következtetéseket levonni. Jelen sorok szerzői osztják az irodalomban kialakult azon általános vélekedést, hogy a Lisszaboni Szerződés hatálybalépését megelőzően a harmadik pilléres jogi aktusokra nem volt érvényes az elsőbbség elve olyan értelemben, ahogy azt a közösségi jog vonatkozásában az Európai Bíróság korábban kimunkálta. Voltaképpen a kormányközi kooperáció alapján működő korábbi harmadik pilléren belül a keletkező jogi normák inkább a tagállamok sajátos nemzetközi jogi kötelezettségeként voltak értelmezhetők, így e tekintetben nem a közösségi jogi elsőbbség elve, hanem a tagállamok alkotmányos elvei voltak meghatározóak. Természetesen mindebből következik az is, hogy a bel- és igazságügyi együttműködésnek a „közösségiesített” területein keletkező normák ugyanolyan elbírálás alá estek,

[47] Ld. Herlin-Karnell, 2008.

[48] 1. fejezet: Általános rendelkezések (67-76. cikkek); 2. fejezet: A határok ellenőrzésével, a menekültügygel és a bevándorlással kapcsolatos politikák (77-80. cikkek); 3. fejezet: Igazságügyi együttműködés polgári ügyekben (81. cikk); 4. fejezet: Igazságügyi együttműködés büntetőügyekben (82-86. cikkek); 5. fejezet: Rendőrségi együttműködés (87-89. cikkek)

[49] 6/64. Flaminio Costa kontra E.N.E.L. (1964. július 15.)

mint a közösségi jog egyéb szabályai, következésképpen az elsőbbség jogelve az első pillér hatókörébe eső és a fent korábban elemzett területeken irányadó volt. E vélekedést alátámasztja az is, hogy az Európai Bíróság nem foglalkozott érdemben az elsőbbség elvének kiterjeszthetőségével, még azokban az esetekben sem, melyeknek a tárgya éppen a harmadik pilléres jogi aktusok jellegének meghatározása lett volna (pl. a Pupino-ügy, Katz-ügy stb.). Ez felfogható akként is, hogy a Bíróság mintegy „beletörődött”: *a bel- és igazságügyi együttműködéshez kapcsolható normák egy részénél irányadó az elsőbbség elve – ti. az első pillérben a „közösségiesített” területek vonatkozásában –, míg a harmadik pilléres együttműködés joganyaga és a tagállami jogok viszonyában az elsőbbség elve nem releváns.* Éppen emiatt tekinthető a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése kiemelkedőnek, ugyanis a szerződéshez csatolt 17. nyilatkozat^[50] kifejezetten utal az elsőbbség jogelvére. Annak ellenére, hogy formailag egy alapszerződéshez csatolt nyilatkozat nem tekinthető jogforrásnak, a 17. nyilatkozatból a tagállamok szándéka jól kiolvasható. A nyilatkozatban ugyanis a tagállamok emlékeztetnek arra, hogy az Európai Bíróság állandó ítélkezési gyakorlatának megfelelően az alapszerződések és az ezek alapján az Unió által elfogadott jogi aktusok az említett ítélkezési gyakorlat által megállapított feltételek szerint a tagállamok jogával szemben elsőbbséget élveznek. Már a nyilatkozat címe is az *uniós jog elsőbbségére* utal, ennél fogva nem kérdéses, hogy *a jövőben a teljes uniós joganyag és a tagállami jogok viszonyának meghatározó sajátossága lesz az elsőbbség.* Másként megfogalmazva: ahogy a bel- és igazságügyi együttműködés közösségi és harmadik pilléres területei egygyé olvadtak a Lisszaboni Szerződés hatályba lépésével, azaz 2009. december 1-jével, ugyanúgy megszűnt a megosztottság az elsőbbség alapelvének tekintetében is.

2. A közvetlen hatály problémája a bel- és igazságügy területén

Mint ismeretes, a közvetlen hatály fogalma azt jelenti, hogy a nemzeti bíróságok előtt a magánszemélyek a közösségi jog rendelkezéseire hivatkozhatnak jogaik érvényesítése érdekében. Közvetlen hatállyal az EKSz alapján az EKSz IV. címe alapján hozott normák egyes rendelkezései is az Európai Bíróság által megállapított feltételek megléte esetén rendelkeztek. Ezek a feltételek a következők: feltétel nélküliség, a rendelkezés alkalmazása ne függjön közösségi vagy tagállami szervek további intézkedésétől, a rendelkezés kellően pontos, világos, egyértelmű legyen.

Ezzel szemben az *EUSz alapján hozott harmadik pilléres jogforrások nem rendelkeztek közvetlen hatállyal*, azaz tagállami bíróságokon magánszemélyek a harmadik pillér jogforrásain alapuló jogaikat nem érvényesíthették – ez egyébként e körben a harmadik pillér jellegéből adódóan amúgy is csupán büntetőügyekben fordulhatott volna elő. Ezt a tényt az EUSz kimondottan rögzí-

[50] 17. Nyilatkozat az uniós jog elsőbbségéről.

tette is az egyes harmadik pilléres jogforrások felsorolásánál (EUSz 34. cikk (2) bekezdése). E ponton ütközött ki a kormányközi jelleg nagy hátránya és zavaros mivolta: e szabályok csupán az államokat kötelezik, azokat is csupán egymás és az Unió felé, a magánszemélyek vonatkozásában kötelezettségeket és jogokat nem tartalmaznak. Olyan jogszabályokról van szó, melyek voltaképpen félúton állnak a nemzetközi szerződések és a közösségi jogszabályok között. Az állampolgárok – ha egyáltalán szembekerülnek ezekkel a normákkal, ugyanakkor azt gondolhatják: ezek olyan jogi normák, amiket nem kell betartaniuk.

Ahogy arról szó volt, a Lisszaboni Szerződés integrálja a büntető- és rendőri ügyekben való együttműködést a korábbi első pillérbe, aminek egyenes következménye, hogy az újonnan meghozandó szabályok rendelkezhetnek majd közvetlen hatállyal. Ehhez persze szükséges az is, hogy ezt a tényt az Európai Bíróság kimondja, ahogyan tette azt a közösségi jog vonatkozásában olyan iskolapéldául szolgáló jogesetek kapcsán, mint amilyen a Van Gen en Loos,^[51] a Grad^[52] a Van Duyn,^[53] vagy éppen a Francovich-Bonifaci^[54] ügy volt. A normák kollízió esetén – ahogy fent erre már utaltunk – elsőbbséget is élvezhetnek a nemzeti szabályokkal szemben, illetve a tagállamok kötelesek tartózkodni a velük ellentétes jogszabályok megalkotásától.

Logikusan adódik a kérdés, hogy mi a helyzet a régebbi, harmadik pillérben megalkotott joganyaggal? A közösségiesítés azonnal közvetlen hatállyal ruházta-e fel ezt a joganyagot is, vagy marad a „kvázi jogszabályi” jelleg, és ezek a szabályok megmaradnak valahol a normativitással (általános hatállyal) bíró jogi norma, a nemzetközi szerződés és a *lex imperfecta* (mint létező, ám végre nem hajtható szabály) közötti mezsgyén? Noha a Lisszaboni Szerződés explicit módon nem részletezi a korábbi források fennmaradó alapsajátosságait, azonban az átmeneti intézkedések között megfogalmazott általános rendelkezésekből levonhatunk következtetéseket. A harmadik pilléres aktusokra vonatkozó átmeneti szabályozás szerint^[55] a korábbi EUSz VI. címe alapján 2009. december 1-je előtt elfogadott jogi aktusok joghatása mindaddig fennmarad, amíg azokat a Lisszaboni Szerződések alapján hatályon kívül nem helyezik, semmisnek nem nyilvánítják, vagy nem módosítják. (Ugyanez vonatkozik a tagállamok között az EUSz alapján megkötött megállapodásokra is) Ez alapján úgy tűnik, hogy korábban a harmadik pillér keretében megalkotott jogszabályok státusza a Lisszaboni Szerződés hatálybalépésével sem fog változni, ezáltal, példának okáért, a *kerethatározatok közvetlen hatályát tiltó norma „túléli” a Lisszaboni Szerződés módosításait*. Ellenben az új szerződéses jogalpnak megfelelően e területen elfogadott új jogszabályok már fel lesznek ruházva az alkalmazhatóság azon

[51] 26/62. NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Netherlands Inland Revenue Administration. EBHT 1962., 1.

[52] 9/70. Franz Grad kontra Finanzamt Traunstein. (1970.10.06.) EBHT 1970. 825.

[53] 41-74. Yvonne van Duyn kontra Home Office. EBHT 1974. 1337.

[54] C-6/90 és C-9/90. Andrea Francovich és Danila Bonifaci kontra Olasz Köztársaság. EBHT 1991. I-05357.

[55] Ld. 36. Jegyzőkönyv az átmeneti rendelkezésekről, VII. cím. 9. cikk.

karaktereivel, melyek eddig csak az első pilléres, közösségi normákat jellemzők, vagyis rendelkezhetnek közvetlen hatállyal.

3. Az ún. értelmezési („közvetett hatály”) gyakorlata

A „közvetett hatály” kategóriája leegyszerűsítve arra a jelenségre utal, amikor egy közösségi/uniós jogi norma alkalmazhatósága nem közvetlen formában, hanem egyéb, indirekt módon nyilvánul meg. A közvetett hatály koncepciója az irányelvek alkalmazhatóságával kapcsolatban jelent meg először az irodalomban a Bíróság gyakorlata nyomán. Ez esetben azonban valójában nem az irányelvek „hatályáról” volt szó, hanem gyakorlatilag az ún. *irányelvszerű értelmezés kötelezettségéről*. Ennek egyik kiforrottabb alapját az Európai Bíróság *Marleasing-ügyben*^[56] megfogalmazott ítélete jelentette, amely az irányelv implementációs határidejének elmulasztásával volt kapcsolatos. Az Európai Bíróság ítélete szerint a közösségi irányelvben lefektetett, de végre nem hajtott közösségi rendelkezés is elsőbbséget élvez a vele nem egyező, vagy ellentétes nemzeti rendelkezéssel szemben, és a nemzet bíróságnak ilyen esetekben a közösségi jogot kell alkalmaznia, amikor az egyén számára erre az áttétel elmaradása miatt nem nyílik lehetőség. A tagállami bírónak ebben az esetben tehát úgy kellett értelmeznie a tagállami jogot, hogy az összhangba kerüljön a közösségi szabállyal, ilyenformán a közösségi irányelv közvetett módon fejtette ki hatását.

Habár az efféle indirekt hatály és értelmezési kötelezettség mindenekelőtt az irányelvhez, mint jogforráshoz kötődő doktrinális tétel volt, az irányelvhez jellegében hasonlóknak tekinthető kerethatározatok kapcsán is felvethető, hogy azok rendelkeznek-e, felruházhatók-e efféle sajátossággal? Ha visszautalunk a kerethatározatok közvetlen hatályával kapcsolatban fent elmondottakra, jelesül az EUSz 34. cikkére, akkor annak szövege alapján úgy tűnik, a tagállamok határozottan korlátozni akarták e harmadik pilléres jogforrások alkalmazhatóságát. Más szóval, az EUSz 34. cikk tilalmából kiolvasható egy olyan szándék, melynek célja kizárni azt, hogy a kerethatározatok valamilyen úton-módon mégis alkalmazást nyerjenek azokban az esetekben, ha a tagállam a normát nem, vagy nem megfelelően implementálta. Kétségtelen viszont, hogy amennyiben e cikk szövegét grammatikailag szigorúan értelmezzük, akkor az kifejezett módon kizárólag a közvetlen hatály lehetőségét zárja ki, az egyéb, közvetett érvényesíthetőség lehetőségeire nem utal.

Az Európai Bíróság minden bizonnyal ezt a szűkebb értelezést vette alapul, amikor ítélezési gyakorlatában – a szakirodalomban nagy vihart kavargatva^[57] – elismerte a kerethatározatok értelmezési – közvetett jellegű – hatályát.

[56] C-106/89 *Marleasing* kontra *Comercial Internacional de Alimentación* (1990.11.13.) EBHT 1990. I. 4135.

[57] Ld. ehhez *Borgers*, 2007, 1366. és köv.; *Fetzer – Groß*, 2005, 436.; *Chalmers*, 2005, 773.

A *Pupino-ügy*^[58] alapja egy olasz vizsgálóbíró által a büntetőeljárásban a sértett jogállásáról szóló 2001/220/IB kerethatározattal összefüggésben kezdeményezett előzetes döntéshozatali eljárás volt. Az Európai Bíróság előzetes határozatában egyrészt utalt arra, hogy az EUSz által a harmadik pillérben rendelkezésre álló előzetes döntéshozatali eljárás hatékony érvényesülésének lényegétől fosztanánk meg, ha magánszemélyek nem lennének jogosultak kerethatározatokra hivatkozni a tagállami bíróságok előtt.^[59] Kifejezetten hangsúlyozta, hogy az EUSz VI. címe alapján elfogadott kerethatározatok kötelező jellege azonosan lett megfogalmazva, mint ahogy azt az EKSz 249. cikk (3) bekezdése az irányelvek vonatkozásában tette. Ez álláspontja szerint a nemzeti hatóságok, így különösen a nemzeti bíróságok számára a nemzeti joggal összhangban álló értelmezési kötelezettségét jelenti. A belső jog alkalmazása során az annak értelmezésére hivatott nemzeti bíróságnak így tehát ezt, amennyire csak lehetséges, a kerethatározat szövegének és céljának fényében kell megtennie annak érdekében, hogy elérje a kerethatározat által előírt eredményt. A Bíróság határozatában – közvetett hatállyal kapcsolatos korábbi ítélkezési gyakorlatához hasonlóan – utalt az értelmezési kötelezettség korlátaira is. Eszerint általános jogelvek, mindenekelőtt a jogbiztonság elve, valamint a visszaható hatály tilalmának elve szab határt a nemzeti bíróság azon kötelezettségének, hogy a nemzeti jog értelmezésekor a kerethatározat tartalmát figyelembe kell vennie. Külön utal a súlyosabb következmény alkalmazásának tilalmára, más szóval az értelmezési kötelezettség nem vezethet oda, hogy a kerethatározat alapján, a tagállamban a végrehajtása érdekében elfogadott törvénytől függetlenül, a kerethatározat rendelkezéseit megsértő személyek büntetőjogi felelősségének kimondását vagy súlyosítását eredményezné. De ugyanilyen módon a közvetett hatály korlátját jelentené, ha az interpretáció a nemzeti jog *contra legem* értelmezéséhez vezetne. Végeredményben az irányelvek közvetett hatályához hasonlóan ez esetben is a tagállami bíró kötelezettsége, hogy a teljes tagállami jogot figyelembe véve mérlegelje: képes-e azt olyan módon alkalmazni, hogy az interpretációval ne vezessen a kerethatározatban előírttal ellentétes eredményre.^[60]

A *Pupino-ügyben* a kerethatározatok közvetett hatályának elismerése tehát egy korábban kidolgozott közösségi jogi doktrinális tétel szinte egy az egyben történő áttemelését jelentette a harmadik pillér területére. Még ha ezt el is fogadjuk, azaz a Bíróság érvelésével egyet is értünk, ezen értelmezési technika kapcsán egy kérdés semmiképpen sem kerülhető meg. Az eredeti doktrína – nevezetesen az irányelvek közvetett hatályának elve – ugyanis egy lényegesen koherensebb érvelési alapot kapott. Az irányelv esetében az indirekt, értelmezési hatály megállapítása szoros logikai kapcsolatban állt az irányelv alapsajátosságaival (EKSz 249. cikk), valamint az ún. lojalitási klauzulával („közösségi hűség elve”, EKSz 10. cikk). Más szóval az Európai Bíróság a tagállami bírák

[58] C 105/03. Maria Pupino elleni büntetőeljárás (Pupino-ügy). EBHT 2005. I. kötet 5285.

[59] Ld. *Pupino-ügyben* hozott előzetes döntés 28–30., 36., és 38. pontjait.

[60] Ld. különösen a *Pupino-ügyben* hozott előzetes döntés 43–45., 47., és 61. pontjait.

értelmezési kötelezettségét az alapszerződési szabályokra ráépítve fejlesztette ki. A kerethatározatok esetében viszont ilyen szilárd alapot nehéz találni, sőt, miként fent arról már volt szó, a kerethatározat sajátosságának meghatározó eleme a közvetlen hatályt explicit módon tiltó klauzula. Végeredményben az Európai Bíróság ebből az irányból nem is kísérelte meg ítéletének körültekintőbb alátámasztását. E tekintetben az ítélet csak röviden utal arra, hogy a közösségi hűség elve, s az abból fakadó jóhiszemű együttműködési kötelezettség a harmadik pillérben is alkalmazásra kell, hogy kerüljön – annak ellenére, hogy azt nem az EUSz, hanem az EKSz tartalmazta és eredetileg kizárólag a közösségi viszonyokra vonatkozott. A közösségi hűség elvének kiterjesztését az Európai Bíróság az EUSz célkitűzéseivel indokolta, konkrétan nevesítette az EU feladatát rögzítő EUSz 1. cikkét, mely szerint Unió feladata, hogy az EUSz és az EKSz alapján „koherens és szolidáris módon szervezze a tagállamok közötti és a népek közötti kapcsolatokat”.^[61] Ebből pedig azt a következtetést vonja le, hogy „[a]z Unió számára nehéz lenne feladatának hatékony teljesítése, ha a jóhiszemű együttműködés elve, mely többek között azt jelenti, hogy a tagállamok az Európai Unió jogából eredő kötelezettségeik teljesítésének biztosítása érdekében megteszik a megfelelő általános vagy különös intézkedéseket, nem vonatkozna a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködésre [...]”.^[62] Kétségtelen viszont, hogy ezt követően a Bíróság nem ment tovább az érvelésben, azaz az EUSz 34. cikkének közvetlen hatályt kizáró rendelkezését nem „kezdte ki”, így a későbbiekben sem tett kísérletet arra, hogy a kerethatározatoknak akár csak korlátozott jellegű, pl. vertikális viszonyokban alkalmazható közvetlen hatályát megalapozza. A Pupino-ügyben kifejtettek a Bíróság az újabb gyakorlatában is megerősítette,^[63] de a kerethatározatok, mint harmadik pilléres aktusok jellege az alkalmazhatóság szempontjából a későbbiekben is alapvetően eltért az irányelvétől. A közvetlen hatály kapcsán a fentiekben felidézttük a Lisszaboni Szerződés átmeneti rendelkezéseit, ebből itt is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a korábbi harmadik pilléres kerethatározat, valamint a Lisszaboni Szerződés alapján a későbbiekben kibocsátott irányelvek sajátosságai eltérnek majd. Összegezve tehát: míg a kerethatározat az átmeneti rendelkezésekről szóló 36. jegyzőkönyv 9. cikke szerint továbbra is megőrzi azokat a sajátosságokat, mint amelyeket a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése előtt élvezett (ez voltaképpen a Pupino-elv figyelembe vételét jelenti), addig a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködés új forrásai már olyan sajátosságokkal rendelkeznek majd, mint amilyen attribútumok a korábbi közösségi jogszabályokat jellemezték (pl. irányelvek alkalmazhatósága vertikális jogviszonyokban stb.).

[61] Ld. Pupino-ügyben hozott előzetes döntés 41. pontja.

[62] Ld. Pupino-ügyben hozott előzetes döntés 42. pontja.

[63] C 404/07. Katz György kontra Sós István Roland (Katz-ügy) EBHT 2008. I. kötet 7607., és C 467/05. Giovanni Dell’Orto elleni büntetőeljárás (Dell’Orto-ügy) EBHT 2007. I. kötet 5557.

4. A Lisszaboni Szerződés és a magyar jogrendszer viszonya – Az alkotmánymódosítás és a nemzeti hatáskörök védelme

Végül e szakaszban szükségesnek mutatkozik a bel- és igazságügyi normák és a hazai jogrendszer viszonyát konkrétan meghatározó két tényezőt említeni, amely a Lisszaboni Szerződés ratifikációjával összefüggésben vetődött fel.

Egyfelől a Szerződés hatályba lépésének egyik közvetlen hatása, hogy miután a szerződés egyes rendelkezései a magyar jog, így különösen a magyar Alkotmány bizonyos szabályaival a hazai jogalkotó szerint nem voltak koherensek,^[64] a magyar szabályokat módosították.^[65] E körben elsősorban az Alkotmány 57. cikkének (4) bekezdésére gondoltak, mely szerint „(4) senkit nem lehet bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés idején a magyar jog szerint nem volt bűncselekmény”. E szabály a büntető-határozatok elismerése-végrehajtása terén tehát a jogalkotó szerint gondokat okozott, az uniós aktusokhoz való viszonyával az Alkotmánybíróság is foglalkozott.^[66] A passzust a Magyar Országgyűlés a 2007. évi CLXVII. törvénnyel igazította hozzá a közösségi joghoz. Így az ominózus (4) bekezdés helyébe a következő rendelkezés lépett: „(4) Senkit nem lehet bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés idején a magyar jog vagy – a határozatok kölcsönös elismerése elvének érvényesülése céljából az Európai Unió jogi aktusai által meghatározott körben, az alapvető jogok lényeges tartalmát nem korlátozva – a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség létrehozásában közreműködő más állam joga szerint nem volt bűncselekmény”. A módosítás a Lisszaboni Szerződés hatálybalépésével egyidejűleg, azaz 2009. december 1-től lépett hatályba.

Másrészt szólni kell a Lisszaboni Szerződéssel bevezetésre kerülő azon elvről is, mely Magyarország mint tagállam, valamint az EU, továbbá a hazai és az uniós jogrend viszonyát befolyásolhatja. Az EUMSZ 72. cikke rögzíti, hogy az V. cím, illetve az e cím alapján hozott jogszabályok nem érintik „a közrend fenntartásával, illetve a belső biztonság megőrzésével kapcsolatos tagállami hatáskörök gyakorlását”. Hasonló rendelkezést az EKSz 64. cikk (1) bekezdése, illetve az EUSz 33. cikke is tartalmazott. Ez alapján tehát a tagállamok közrendjük védelme érdekében – nyilvánvalóan csupán kivételes helyzetekben – kibújhatnak az uniós jog alkalmazása alól.

A címbe ezen kívül beépítésre került egy másik, lényeges védelmi szabály is. Az EUMSZ 74. cikke alapján a Tanács intézkedéseket fogad el a tagállamok illetékes szervezeti egységei között, illetve ezen egységek és a Bizottság között az igazgatási együttműködés biztosítására. Emellett ugyanakkor a tagállamok számára nyitva áll a lehetőség, hogy „egymás között és saját hatáskörükben, az általuk legcélszerűbbnek ítélt módon közizgatásainak a nemzeti biz-

[64] Ellentétes véleményre ugyanakkor ld. Hollán, 2009, 2078–2079.

[65] Ld. még: Chronowski, 2008, 167–175.

[66] Ld. 32/2008. (III. 12.) AB határozat.

tonság védelméért felelős, hatáskörrel rendelkező szervezeti egységei közötti az együttműködés és koordináció formáit megszervezzék” (EUMSz 73. cikke). E hosszú és nehezen felfogható mondat azt kívánja rögzíteni, hogy a tagállamok a nemzeti biztonságuk védelme érdekében a Tanács jóváhagyásától, illetve az uniós apparátustól függetlenül is szervezhetik szervezeti egységük koordinációját, amennyiben szükségesnek találják. Hasonló eset lehet például, ha például a kiemelten fontos, konzultációs (különleges) eljárásban elfogadandó döntések meghozatala túlságosan sokáig tartana. Alapjait tekintve egyetértünk azon véleményekkel, hogy noha látszólag e szabály a tagállamok jogainak védelmét szolgálja, a gyakorlatban implicite azt is rögzíti, hogy a tagállamok az ebben megfogalmazott konstitutív feltételek hiánya esetén nem valósíthatnak meg az Unió keretein kívüli együttműködést.^[67] Így tulajdonképpen nem hogy többletjogot nem ad a tagállamok számára, inkább az Uniótól való függésüket hangsúlyozza.

V. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Kétségtelen, hogy az alapszerződési reform legmesszebb mutató eleme az egységes uniós szerkezet bevezetése volt. Ha ezt elemeire bontjuk, látható, hogy a Lisszaboni Szerződéssel előálló Unió egysége a bel- és igazságügyi területen egyfelől a *hatásköri jogalapok egységesítésében* mutatkozik meg. A Maastrichti Szerződéssel életre hívott hárompilléres – és nem túlzás azt állítani, hogy egyre romosabbá váló – épület egységesítése az egyébként is szerteágazó bel- és igazságügyi témakörök letisztultabb, jobban átláthatóbb szerkezetét tárja elénk. A jogalap egységesítése az integráció jellegét is meghatározza. Ezáltal a reform előremutató hozadéka, hogy a kormányközi kooperációra épülő korábbi harmadik pillér – néhány kivételt és az átmeneti szabályozást leszámítva – az egységes Unión belül az általános szabályok szerinti, vagyis közösségi típusú módszer részeként működik tovább. Másrészt látható volt, hogy a Lisszaboni Szerződés reformjának fontos hozadéka a *jogforrási rendszer egységesítése*, vagyis a rendőri- és büntetőügyekben történő együttműködés különállását megszüntette. A jövőben az első pillérben megismert jogforrások születhetnek meg a bel- és igazságügyi területén is. Következésképpen a másodlagos jogforrási rendszer jobban áttekinthetővé válik, mindemellett e szabályok karaktere lényegesen hatékonyabb érvényesíthetőséget hoz majd magával, mint ami, példának okáért, a korábbi harmadik pillérben megalkotott normáknál jellemző volt.

Nem állhatjuk meg azonban, hogy ne említsünk egy-egy kifogást a jogforrási rendszert érintően. Ahogyan fent utaltunk rá, a korábbi harmadik pillérnek megfelelő területen a Lisszaboni Szerződés módosítását követően egyelőre jellegük szerint különböző típusú normák fognak együtt létezni, ti. az átmeneti rendelkezések alapján továbbra is hatályban maradnak az e területen korábban kiadott normák. E jogszabályok továbbra is megtartják sajátosságaikat mind-

[67] Kau, 2008, 228-229.

addig, amíg azokat hatályon kívül nem helyezik, semmisnek nem nyilvánítják, vagy nem módosítják. Ez a technika semmiképpen sem hat a jogrendszer egyszerűsítése felé. Ha pedig emellett még átpillantunk témánk horizontján és figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a jogforrási rendszer a közös kül- és biztonságpolitika vonatkozásában sem az unifikáció irányában haladt, akkor nem túlzás rákérdezni – merőben csak költői jelleggel –, valóban elérte-e a reform a laekeni célokat ebben a tekintetben? Kijelenthetjük, hogy ebben a tekintetben az elvárások nem teljesültek maradéktalanul, de természetesen ez nem homályosíthatja el az eredmények fontosságát. Összességében nézve a szabadság, biztonság és jog térségnek jogforrási háttere mindenképpen áttekinthetőbbé, jobban rendszerezetté vált a Lisszaboni Szerződés módosítása nyomán.

IRODALOM

- Borgers, Matthias J. (2007): Implementing Framework Decisions. *CML Rev.* Oct 2007 (44) 1362-1371.
- Burián László – Czizler Dezső Tamás – Kecskés László – Vörös Imre (2010): *Európai és magyar nemzetközi kollíziós magánjog*. KRIM Bt., Budapest.
- Chalmers, Damian (2005): The Court of Justice and the Third Pillar. *E.L.Rev.* 2005. 30 (6), 773.
- Chronowski Nóra (2008): Nullum crimen sine lege Lisszabon után. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények IX.* – Tanulmányok a „Rendészet és rendvédelem – kihívások a XXI. században” című tudományos konferenciáról (szerk. Gaál Gy. – Hautzinger Z.). Magyar Hadtudományi Társaság, Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, Pécs, 2008. 167-175. elérhető: [Http://www.pecshor.hu/periodika/2008/chronowski.pdf](http://www.pecshor.hu/periodika/2008/chronowski.pdf) (2011. február 1.)
- Donnelly, Brendan (2008): Justice and Home Affairs in the Lisbon Treaty: A Constitutionalising Clarification? *Eipascope*, 2008/1. Letölthető: <http://www.eipa.eu/en/eipascope/latest/> (2011. február 1.)
- Dougan, Michael (2008): The Treaty of Lisbon 2007: Winning Minds, Not Hearts. *CML Rev.* Vol. 45. 617-703.
- Fazekas Judit (2009): Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban. *Európai Tükör*, 2009. Különszám.
- Fetzer, Thomas – Groß, Thomas (2005): Die Pupino-Entscheidung des EuGH – Abkehr vom intergouvernementalen Charakter der EU? – Erwiderung auf Herrmann. *EuZW* (2005), 436. o.
- Ganczer Mónika (2007): Az Európai Unió Alkotmányos Szerződésének ratifikációja és annak buktatói. *Állam- és Jogtudomány*, 48. évf., 1. sz., 99-148.
- Griller, Stefan – Ziller, Jacques (szerk.) (2008): *The Lisbon Treaty - EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?* Springer, Wien.
- Herlin-Karnell, Ester (2008): The Lisbon Treaty and the Area of Criminal Law and Justice. *Sieps - Swedish Institute for European Policy Studies*. 2008 Issue 3. 1-10. Elérhető: http://www.lissabonfordraget.se/docs/sieps-2008_3epa-the-lisbon-treaty-and-the-area-of-criminal-law-and-justice.pdf (2011. február 1.)
- Hollán Miklós (2009): 57. §, A nullum crimen elve – A (4) bekezdés magyarázata. In: Jakab A. (szerk.) *Az Alkotmány kommentárja*. Századvég, Budapest. 2078-2079.
- Horváth Zoltán – Ódor Bálint (2008): *Az Európai Unió szerződéses reformja. Az Unió Lisszabon után*. HVG Orac, Budapest.

- Horváth Zoltán (2007): *Kézikönyv az Európai Unióról*. HVG Orac, Budapest.
- Kau, Marcel (2008): Justice and Home Affairs in the European Constitutional Process – Keeping the faith and substance of the Constitution. In: *The Lisbon Treaty – EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?* (Szerk.: Griller, S. – Ziller, J.) Springer, Wien, 228–229.
- Kengyel Miklós – Harsági Viktória (2006): *Európai polgári eljárásjog*. Osiris, Budapest.
- Kis Norbert – Nagy Marianna (2007): *Európai közigazgatási büntetőjog*. HVG-Orac, Budapest.
- Kis Norbert (1999): Közösségi jogharmonizáció és együttműködés a büntetőjogban különös tekintettel az Európai Unió pénzügyi érdekeit sértő csalásokra. *Európai Tükör*, Különszám (50), 1999. 49–89.
- Kondorosi Ferenc – Ligeti Katalin (2009): *Az európai büntetőjog kézikönyve*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Lamm Vanda (2003): Az európai polgár. In: Ördögh Sz.: *Európai jelentésárnyalatok*. Ventus Libro Kiadó, Budapest. 122–129.
- Lamm Vanda (szerk.) (2009): *Jogi Lexikon*. Complex, Budapest.
- Ligeti Katalin (2004): *Büntetőügyekben és rendőri ügyekben történő együttműködés az Európai Unióban*. KJK Kerszöv, Budapest.
- Lukács Éva – Király Miklós (szerk.) (2001): *Migráció és Európai Unió*. AduPrint, Budapest.
- Nótári Tamás – Török Gábor (szerk.) (2010): *Prudentia Iuris Gentium Potestate*. Ünnepi tanulmányok Lamm Vanda tiszteletére. MTA JTI, Budapest.
- Ódor Bálint (2007): A nemzetpolitikai érdekérvényesítés eszközei a Reformszerződésben. *Pro minoritate*, 2007. Nyár
- Pap András László (2009): *Mozgásszabadság – Alkotmányjogi és nemzetközi jogi alapok*. L'Harmattan, Budapest.
- Vizi Balázs (2005): Uniós kisebbségvédelem? A kisebbségek jogai az EU Alkotmányos Szerződésében. *Acta Humana*, (16. évf.), 2. sz. 135–149.
- Wopera Zsuzsa (szerk.) (2007): *Az Európai Unió polgári eljárásjoga*. Complex, Budapest
- Wopera Zsuzsa – Wallacher Lajos (szerk.) (2006): *Polgári eljárásjogi szabályok az Európai Unió jogában. Kommentár a polgári ügyekben való igazságügyi együttműködés keretében elfogadott közösségi normákhoz*. Complex Kiadó, Budapest.

Deák Ferencz portréja. In: *Akademiai Album. A' Magyar Tudományos Akadémia ünnepélyes megnyitásának emlékeül. Pesten, 1865.*

Das Abstraktions- und Trennungsprinzip im deutschen Privatrecht^[*]

Das Abstraktionsprinzip mit der Trennung von kausalem und abstraktem Geschäft, ist eine Eigentümlichkeit des deutschen BGB, die die anderen Rechtsordnungen nicht kennen.^[1] Ihr rechtspolitischer Wert war und ist lebhaft umstritten. Daran, dass es geltendes Recht ist, ist aber nicht zu zweifeln. In meiner Arbeit möchte ich dieses System mit Beispielen präsentieren, damit es verständlicher gemacht wird und auch auf die anderen möglichen Prinzipien hinweisen.

I. MÖGLICHE PRINZIPIEN DES EIGENTUMSÜBERGANGS

Zuerst möchte ich den Titel meiner Arbeit, also die zwei Prinzipien, von den anderen möglichen Varianten abgrenzen.

Die verschiedenen möglichen Prinzipien des Eigentumsübergangs von Sachen lassen sich im Wesentlichen nach drei Kriterien unterscheiden:

- Fraglich ist ob ein äußeres Zeichen für den Eigentumswechsel gefordert wird oder nicht (Traditionsprinzip oder Konsensprinzip).
- Im Falle des Traditionsprinzips muss geprüft werden, ob das Eigentum bereits aufgrund des abgeschlossenen Vertrages übergeht (Einheitsprinzip) oder ob eine besondere dingliche Einigung nötig ist (Trennungsprinzip).
- Bejaht man die Notwendigkeit der separaten dinglichen Einigung, fragt man sich, ob diese Einigung mit dem Grundgeschäft kausal verknüpft (Kausalprinzip) oder von ihm unabhängig (Abstraktionsprinzip) ist.

1. Konsensprinzip - Traditionsprinzip

Nach dem Konsensprinzip geschieht der Eigentumsübergang durch bloßes Einigsein der Parteien, direkt bei Abschluss des Grundgeschäfts, ohne dass ein

[*] Der Autor möchte seinen Dank für die Durchsicht des Beitrages und wertvolle Anmerkungen dazu Frau Annamaria Werth auch auf diesem Wege aussprechen. Frau Annamaria Werth ist als Verwaltungsfachwirtin bei der bauaufsichtlichen Verwaltung der Bauordnungsbehörde der Stadt Nürnberg tätig.

[1] Larenz - Wolf, 2004, S. 422.

Publizitätsakt erforderlich ist. Das Eigentum geht bereits bei Vertragsabschluss über, also eine Trennung von schuldrechtlichen Vertrag und dinglichen Rechtsgeschäft ist nicht denkbar. Deshalb ist das Konsensprinzip immer zwingend mit dem Einheitsprinzip verbunden.

Das Traditionsprinzip fordert demgegenüber als äußeres Zeichen für den Eigentumswechsel eine Übergabe (Traditio). Dieses Prinzip lässt sich sowohl mit dem Trennungsprinzip kombinieren (dann bedarf es einer separaten dinglichen Einigung) als auch mit dem Einheitsprinzip (dann reicht die Einigung bei Vertragsabschluss aus).

2. Einheitsprinzip – Trennungsprinzip

Die Entscheidung für das Traditionsprinzip sagt noch nichts darüber, ob die Traditio aufgrund des Einheitsprinzips oder des Trennungsprinzips stattfindet. Wenn nur eine einzige Einigung nötig ist, die Verpflichtungs- und Verfügungsgeschäft untrennbar miteinander verbindet, basiert die Traditio auf dem Einheitsprinzip. Nach dem Trennungsprinzip hingegen sind für Verfügung- und Verpflichtungsgeschäft separate Einigungen nötig. Verpflichtung und Verfügung fallen rechtlich nicht in einer umfassenden Willenseinigung zusammen, wie dies unter der Geltung des Einheitsprinzips der Fall wäre.^[2]

Das Trennungsprinzip ist immer mit dem Traditionsprinzip verknüpft, da sich die Trennung von schuldrechtlichen und dinglichen Rechtsgeschäft äußerlich manifestieren muss. Das Einheitsprinzip kann hingegen sowohl mit dem Konsensprinzip als auch mit dem Traditionsprinzip kombiniert werden.

3. Kausalprinzip – Abstraktionsprinzip

Sind Verpflichtung- und Verfügungsgeschäft voneinander getrennt, kann entweder das Verfügungsgeschäft völlig unabhängig vom Verpflichtungsgeschäft sein (Abstraktionsprinzip), oder kausal von ihm abhängen (Kausalprinzip).

Das Abstraktionsprinzip umfasst also zwei Abstraktionen: das Verfügungsgeschäft muss keine kausale Zweckbestimmung enthalten, also nicht angeben, warum es vorgenommen wird, ferner hängt seine Wirksamkeit nicht vom Vorhandensein und der Wirksamkeit eines Verpflichtungsgeschäfts ab.^[3] Nach dem Kausalprinzip macht das Fehlen oder die Unwirksamkeit des Verpflichtungsgeschäfts das Verfügungsgeschäft ohne weiteres unwirksam.

Das Trennungsprinzip ist die Voraussetzung des Abstraktionsprinzips: „Keine Abstraktion ohne Trennung“. Mit anderen Worten: Das Abstraktionsprin-

[2] Grigoleit, 1999, S. 380.

[3] Jauerning, 1994, S. 722.

zip ist die vollendete Durchführung des Trennungsprinzips.^[4] Das berechtigt logischerweise nicht dazu, beide Prinzipien gleichzusetzen.

II. GESCHICHTE DES ABSTRAKTIONSPRINZIPIES

Die Geschichte des Abstraktionsprinzips ist untrennbar mit dem Namen von Savigny verbunden, beginnt also in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Das schließt nicht aus, dass das Abstraktionsprinzip schon in den römischen Quellen, an die Savigny anknüpfte, ansatzweise anklingt. Mehrere römische Stellen fordern für die *Traditio* eine *iusta causa praecedens*, doch sind auch Durchbrechungen zu verzeichnen.^[5]

Julian und Ulpian behandeln den interessanten Fall, dass eine Sache zu Übereignungszwecken übergeben wird, Empfänger und Geber aber über den Rechtsgrund uneinig sind. Während der spätere Ulpian hier einen Eigentumserwerb leugnet, weil es an einem Rechtsgrund als *iusta causa traditionis* fehle, was dogmatisch korrekt erscheint, lässt Julian ihn zu, was der praktischen Vernunft entsprechen dürfte.^[6] Mit dieser letzteren Entscheidung aber ist der Grundstock zur abstrakten dinglichen Einigung gelegt, denn die schlichte Übergabe als solche kann es nicht sein was das Eigentum überträgt, sondern das muss – da eine *iusta causa* nicht vorhanden ist – der anlässlich der Übergabe zum Ausdruck gekommene nackte Wille beider Parteien sein, das Eigentum zu übertragen.^[7] Unter Anderen führte diese Stelle Savigny zu der Annahme, dass auch eine irrtümlich angenommene *causa* für den Eigentumserwerb reicht.

Den Verfassern des BGB war das Abstraktionsprinzip bereits eine Selbstverständlichkeit.

III. RECHTSGESCHÄFTE, KAUFVERTRAG UND EIGENTUMSÜBERGANG AUFGRUND DES BGB

Ich möchte zuerst den Unterschied zwischen dem Verpflichtungsgeschäft und dem Verfügungsgeschäft klären, ohne dass ich jetzt diese zwei Arten von Rechtsgeschäften im Zusammenhang mit den oben erwähnten Prinzipien präsentiere.

Unter dem Gesichtspunkt der mit der Herbeiführung eines rechtlichen Erfolgs erzeugten Wirkungen gibt es zwei grundlegende Kategorien von Rechtsgeschäften, und zwar die Verpflichtungs- und die Verfügungsgeschäfte.

[4] Petersen, 2004, S. 99.

[5] Peters, 1986, S. 458.

[6] Peters, 1986, S. 458.

[7] Peters, 1986, S. 458.

1. Verpflichtungsgeschäft

Ein Verpflichtungsgeschäft ist ein Vertrag, durch den sich jemand gegenüber einem anderen zu einer Leistung verpflichtet. Zu den Verpflichtungsgeschäften gehören also die Rechtsgeschäfte, deren rechtlicher Erfolg darin besteht, dass eine Person gegenüber einer anderen Person zu einer Leistung verpflichtet wird.^[8] Die geschuldete Leistung kann – wie beim Kaufvertrag – die Übereignung^[9] einer beweglichen Sache sein, aber auch in jedem anderen Tun oder Unterlassen bestehen. Mit der Begründung der Verpflichtung entsteht ein Schuldverhältnis.

2. Verfügungsgeschäft

Im Unterschied zu den Verpflichtungsgeschäften sind Verfügungsgeschäfte solche Rechtsgeschäfte, deren rechtlicher Erfolg in einer unmittelbaren Einwirkung auf ein Recht besteht, wobei die Verfügung in der Übertragung, der Belastung, der Aufhebung sowie der Änderung des Inhalts eines Rechts bestehen kann. Eine Verfügung in Gestalt der Übertragung eines Rechts ist z. B. die Übertragung des Eigentums an einer beweglichen Sache nach §929 BGB.^[10]

Zur Übertragung des Eigentums an einer beweglichen Sache ist erforderlich, dass der Eigentümer die Sache dem Erwerber übergibt und beide darüber einig sind, dass das Eigentum übergehen soll.^[11]

Dem Verfügungsgeschäft liegt meist als Rechtsgrund (causa) ein Verpflichtungsgeschäft zugrunde. Das Verfügungsgeschäft erfüllt dann die durch das Verpflichtungsgeschäft begründete Pflicht. Deshalb wird es auch Erfüllungsgeschäft genannt.^[12]

3. Kausale und Abstrakte Rechtsgeschäfte

Mit der Unterscheidung zwischen Verpflichtungs- und Verfügungsgeschäft steht die Differenzierung zwischen kausalen und abstrakten Rechtsgeschäften in einem engen Zusammenhang, aber sie ist damit nicht identisch.

Unter dem Begriff der kausalen Rechtsgeschäfte werden solche Geschäfte verstanden, die den rechtlichen Grund, die causa, und damit den Zweck für die Erbringung einer Leistung in sich selbst tragen. Kausal sind alle Verpflichtungs-

[8] Boecken, 2007, S. 119.

[9] Übereignung ist die rechtsgeschäftliche Übertragung des Eigentums auf eine andere Person. Für die Übertragung des Eigentums an einer beweglichen Sache ist die Einigung zwischen dem Veräußerer und dem Erwerber über die Übertragung des Eigentums und grundsätzlich die Übergabe der Sache an den Erwerber erforderlich. (Brockhaus, 2004, S. 1297., 371.)

[10] Boecken, 2007, S. 120.

[11] §929 Satz 1. BGB

[12] Hirsch, 2004, S. 156.

geschäfte. So trägt der Kaufvertrag den Rechtsgrund bzw. Zweck in sich, dass jeder Vertragspartner eine Leistungspflicht nur im Hinblick darauf übernimmt, weil auch der andere sich zur Leistung verpflichtet ist.^[13] Aus dem Schenkungsvertrag ergibt sich der Rechtsgrund bzw. Zweck, dass eine Leistung aus dem Vermögen einer Person einer Anderen unentgeltlich zugewendet werden soll.

Demgegenüber ist bei den abstrakten Geschäften aus diesen selbst heraus nicht ersichtlich, aus welchem Grund bzw. mit welchem Zweck sie vorgenommen werden. So kann einer Eigentumsübertragung nach §929 BGB als solcher nicht entnommen werden, warum sie erfolgt, etwa zur Erfüllung einer kaufvertraglichen Leistungspflicht, eines Schenkungsversprechens oder aufgrund einer gesetzlichen Verpflichtung. Der Rechtsgrund und Zweck ergibt sich hier erst aus außerhalb des Rechtsgeschäfts liegenden Umständen. Deshalb wird bei solchen, den Rechtsgrund für die Leistung nicht beinhaltenden Rechtsgeschäften von abstrakten Rechtsgeschäften gesprochen.

4. Wirkung eines Grundstückskaufvertrags

Die rechtliche Wirkung, die der Abschluss eines Grundstückskaufvertrags auslöst, ist in §433 BGB geregelt. Es ist wichtig zu klären, dass in §433 BGB nicht der Abschluss von Kaufverträgen geregelt ist, sondern der Rechtszustand nach Abschluss des Kaufvertrags.^[14]

„Durch den Kaufvertrag wird der Verkäufer einer Sache verpflichtet, dem Käufer die Sache zu übergeben und das Eigentum an der Sache zu verschaffen. Der Verkäufer hat dem Käufer die Sache frei von Sach- und Rechtsmängeln zu verschaffen.

Der Käufer ist verpflichtet, dem Verkäufer den vereinbarten Kaufpreis zu zahlen und die gekaufte Sache abzunehmen.“^[15]

Durch den Kaufvertrag wird nur eine Verpflichtung zur Kaufpreiszahlung begründet. Die Zahlung ist ein eigenes, selbständiges Rechtsgeschäft, das vom Kaufvertrag streng zu trennen ist. Die Übertragung des Eigentums muss auch hier durch ein eigenes, selbständiges Rechtsgeschäft, die so genannte Übereignung, vorgenommen werden.

5. Die Übereignung von Grundstücken

Ein Grundstückskäufer wird nach Abschluss des Kaufvertrags über ein Grundstück noch nicht Eigentümer des Grundstücks. Grundstücke werden nach §873 BGB übereignet, wobei §925 BGB zu beachten ist.^[16]

[13] Boecken, 2007, S. 124.

[14] Hirsch, 2004, S. 146.

[15] §433 BGB

[16] Hirsch, 2004, S. 147.

„Zur Übertragung des Eigentums an einem Grundstück, zur Belastung eines Grundstücks mit einem Recht sowie zur Übertragung oder Belastung eines solchen Rechts ist die Einigung des Berechtigten und des anderen Teils über den Eintritt der Rechtsänderung und die Eintragung der Rechtsänderung in das Grundbuch erforderlich, soweit nicht das Gesetz ein anderes vorschreibt.“^[17]

„Die zur Übertragung des Eigentums an einem Grundstück nach §873 BGB erforderliche Einigung des Veräußerers und des Erwerbers (Auflassung^[18]) muss bei gleichzeitiger Anwesenheit beider Teile vor einer zuständigen Stelle erklärt werden. Zur Entgegennahme der Auflassung ist, unbeschadet der Zuständigkeit weiterer Stellen, jeder Notar zuständig. Eine Auflassung kann auch in einem gerichtlichen Vergleich oder in einem rechtskräftig bestätigten Insolvenzplan erklärt werden.

Eine Auflassung, die unter einer Bedingung oder einer Zeitbestimmung erfolgt, ist unwirksam.“^[19]

6. Kauf und Eigentumsübergang bei beweglichen Sachen

Der schon erwähnte §433 BGB ist natürlich auch hier gültig. Der Kaufvertrag ist hier auch ein Verpflichtungsgeschäft, begründet also nur gegenseitige Verpflichtungen.

Bewegliche Sachen werden in der Regel nach §929 Satz 1 BGB^[20] übereignet. Der Eigentumsübergang bei beweglichen Sachen erfolgt durch zwei Vorgänge, nämlich durch die Übergabe der Sache und das Einigsein darüber, dass das Eigentum übergehen soll. Der Unterschied zur Grundstücksübereignung liegt also darin, dass an die Stelle der Grundbucheintragung die Übergabe der Sache tritt.

Die Übergabe der Sache ist ein sichtbarer Vorgang. Sie besteht darin, dass der bisherige Eigentümer dem Erwerber den Besitz, also die tatsächliche Gewalt über die Sache überträgt.

Die Einigung besteht aus zwei Willenserklärungen,^[21] nämlich den beiderseitigen Erklärungen, dass das Eigentum an der übergebenen Sache auf den Erwerber übergehen soll. Die Einigung ist ein dinglicher Vertrag und Teil einer Verfügung.^[22] Die Einigung wird meist nicht ausgesprochen, sondern durch

[17] §873 BGB

[18] Auflassung ist die sachenrechtliche Einigung (§873 Abs. 1 BGB) über die Übertragung des Grundstückeigentums. Alpmann, 2004. S. 130.

[19] §925 BGB

[20] Zur Übertragung des Eigentums an einer beweglichen Sache ist erforderlich, dass der Eigentümer die Sache dem Erwerber übergibt und beide darüber einig sind, dass das Eigentum übergehen soll. Ist der Erwerber im Besitz der Sache, so genügt die Einigung über den Übergang des Eigentums.

[21] Die Willenserklärung ist die Äußerung eines Rechtsfolgwillens, also die Kundgabe (Erklärung) des Willens einer Person, die einen Rechtserfolg beabsichtigt.

[22] Hirsch, 2004, S. 150.

schlüssiges Verhalten zum Ausdruck gebracht. Sie ist im Gegensatz zur Übergabe ein unsichtbarer Vorgang.

IV. DER INHALT DES ABSTRAKTIONS- UND TRENNUNGSPRINZIPIES UND DIE UNWIRKSAMKEIT DES VERPFLICHTUNGS- UND VERFÜGUNGSGESCHÄFTS

1. Trennungsprinzip

Die Verfügungsgeschäfte werden in der Regel nicht isoliert getätigt. Vielmehr werden diese Rechtsgeschäfte im Zusammenhang und zum Zwecke der Erfüllung einer Leistungspflicht aufgrund eines Verpflichtungsgeschäfts vorgenommen. Besonders deutlich wird das am Beispiel des Kaufvertrages, der als gegenseitiger Vertrag Verpflichtungen sowohl für Verkäufer wie auch für Käufer begründet, die nur die jeweilige Vornahme von Verfügungsgeschäften erfüllt werden können. Trotz des Zusammenhangs der zwei Rechtsgeschäfte, stellen diese rechtlich verschiedene, voneinander unabhängige Rechtsgeschäfte dar.^[23] Sie sind voneinander zu unterscheiden. Insoweit wird auch vom Trennungsprinzip gesprochen. Hier geht es also um eine rechtliche Trennung zwischen dem Verpflichtungsgeschäft und Verfügungsgeschäft. In der Wirklichkeit handelt es sich hier um einen einzigen tatsächlichen Vorgang.

Beispiel: Peter will von einem Straßenhändler, der Zeitung verkauft, ein Exemplar erwerben. Ohne ein Wort zu sagen, gibt er ihm 2 Euro. Das ist das Angebot auf Abschluss eines Kaufvertrages über ein Exemplar, das Angebot auf Einigung über den Eigentumsübergang an dem Geldstück und dessen Übergabe. Gibt der Händler ihm ebenfalls wortlos eine Zeitung aus, so nimmt er damit das Kaufangebot und das Einigungsangebot des A an. Gleichzeitig übereignet er dem A die Zeitung: dieses Einigungsangebot über die Zeitung nimmt A an. In diesem einheitlichen Vorgang sind drei verschiedene Rechtsgeschäfte (Kauf, Übereignung des Geldes, Übereignung der Zeitung) enthalten.

Es gibt natürlich auch Fälle, in denen kausales und abstraktes Geschäft tatsächlich auseinanderfallen. Hier wird die rechtliche Trennung von kausalem und abstraktem Geschäft verständlich.

Beispiel: Peter verkauft am 1. 4. in einem schriftlichen Vertrag ein bestimmtes Gemälde für 2000 € an Doralt. Am 2. 5. liefert Peter es Doralt. Hier ist der Kaufvertrag vom 1. 4. die Vorstufe für die Übereignung des Gemäldes am 2. 5. Durch die Übereignung wird Doralt Eigentümer des Bildes, gleichzeitig erlischt Doralts Forderung gegen Peter auf Übereignung des Bildes, weil Peter durch Übereignung den Kaufvertrag erfüllt.

[23] Boecken, 2007, S. 122.

2. Abstraktionsprinzip

Das Abstraktionsprinzip beinhaltet neben dieser rechtlichen Trennung von Verpflichtung – und Verfügungsgeschäft, dass die Frage der Wirksamkeit der jeweiligen Rechtsgeschäfte eigenständig zu beurteilen ist.^[24]

3. Die Unwirksamkeit des Verpflichtungs- und Verfügungsgeschäfts

Wenn das Verpflichtungsgeschäft aus irgendeinem Grund nichtig ist, z. B. wegen Sittenwidrigkeit oder durch Anfechtung, erfasst dieser Makel nicht das entsprechende Verfügungsgeschäft.^[25] Das bedeutet, dass die Unwirksamkeit des Verpflichtungsgeschäfts nicht auch die Unwirksamkeit des Verfügungsgeschäfts zur Folge haben muss und umgekehrt. Die Wirksamkeit der jeweiligen Rechtsgeschäfte ist unabhängig voneinander zu beurteilen. Das kann z. B. dazu führen, dass ein Leistungsaustausch stattfindet, bei dem nur das Verpflichtungsgeschäft oder nur das Verfügungsgeschäft unwirksam ist.

Beispiel: Ein Notar hatte bei der Beurkundung eines Grundstückskaufvertrags einen Formfehler gemacht, der den Kaufvertrag nichtig machte. Die Auflassung war aber korrekt vor ihm erklärt worden. Dann ist die Auflassung wirksam, obwohl das Verpflichtungsgeschäft nichtig ist.^[26]

Im Falle der Unwirksamkeit nur des Verfügungsgeschäfts besteht kein Bedarf nach einem bereicherungsrechtlichen Ausgleich. Hier hat der Gläubiger auf der Grundlage des wirksamen Verpflichtungsgeschäfts weiterhin Anspruch auf Leistung durch Vornahme einer wirksamen Verfügung, einer Eigentumsübertragung.^[27]

Es ist auch möglich dass beide Rechtsgeschäfte unwirksam sind. Sind sowohl das Verpflichtungsgeschäft, wie auch das Verfügungsgeschäft unwirksam, etwa weil der Verkäufer um Zeitpunkt des Kaufvertragschlusses und der Übertragung der Kaufsache geschäftsunfähig war, wird ein stattgefundener Leistungsaustausch über §812 Abs. 1 Satz 1 BGB^[28] rückgängig gemacht. Hier hat der Käufer kein Eigentum erworben, jedoch hat er bei unwirksamer Übereignung den Besitz an der Sache erlangt, den er als Bereicherungsgegenstand herauszugeben hat.

[24] Boecken, 2007, S. 122.

[25] Hirsch, 2004, S. 157.

[26] Hirsch, 2004, S. 157.

[27] Boecken, 2007, S. 123.

[28] Wer durch die Leistung eines anderen oder in sonstiger Weise auf dessen Kosten etwas ohne rechtlichen Grund erlangt, ist ihm zur Herausgabe verpflichtet

4. Der Ausgleich. Bereicherungsrecht und Rücktrittsrecht

Wenn das Verfügungsgeschäft trotz Unwirksamkeit des Verpflichtungsgeschäfts wirksam sein kann, so ist die Frage nach dem Ausgleich der damit einhegenden aufgeworfen. Verkauft und übereignet A eine Sache an B aufgrund eines wegen Dissens nichtigen Kaufvertrages, so wird B gleichwohl Eigentümer. Hier fehlt ein wirksamer Rechtsgrund, aber das Erfüllungsgeschäft bleibt infolge seiner Abstraktheit gültig.^[29] Wegen des Abstraktionsgrundsatzes hat das Fehlen des Kausalgeschäfts keine dinglichen Ansprüche zur Folge.^[30]

Natürlich darf der Empfänger B diese Bereicherung nicht behalten. B ist Eigentümer geworden, deshalb hat A keinen Vindikationsanspruch^[31] gegen B. Zwei „Rückbeforderungs-institute“^[32] kommen in Betracht:

a) Ungerechtfertigte Bereicherung

Das allgemeine Institut ist die ungerechtfertigte Bereicherung. „Wer durch die Leistung eines anderen oder in sonstiger Weise auf dessen Kosten etwas ohne rechtlichen Grund erlangt, ist ihm zu Herausgabe verpflichtet.“^[33] Wenn z. B. der Kauf nichtig und die Übereignung wirksam ist, hat der Käufer Besitz und Eigentum an der Sache durch Leistung des Verkäufers erlangt. Da dieser ganze Vorgang ohne Rechtsgrund erfolgte, ist der Käufer zur Herausgabe der Bereicherung, also zur Rückgabe und Rückübereignung der Sache verpflichtet.

Das ist eine sehr wichtige Funktion des Bereicherungsrechts und zeigt zugleich, dass es einen tiefen Zusammenhang zwischen Bereicherungsrecht und Abstraktionsprinzip gibt.^[34]

Es ist erforderlich also, dass der Empfänger etwas durch eine Leistung^[35] ohne rechtlichen Grund erlangt hat.

Der Bereicherungsanspruch nach §812 Abs. 1 Satz 1 BGB ist auf Herausgabe des Erlangten gerichtet. Also nicht auf Schadenersatz. Wenn das Erlangte nicht mehr herausgeben werden kann, steht dem Bereicherungsgläubiger ein Anspruch auf Wertersatz nach dem §818 Abs. 2 BGB zu: „Ist die Herausgabe wegen der Beschaffenheit des Erlangten nicht möglich oder ist der Empfänger aus einem anderen Grunde zur Herausgabe außerstande, so hat er den Wert zu ersetzen.“

Nach dem §818 Abs. 3 BGB ist es klar, dass die Bereicherungshaftung sehr milde ausgestaltet worden ist, der Bereicherte soll nur die Bereicherung herausgeben und nicht in sein übriges Vermögen eingreifen müssen. Deshalb entfällt die Verpflichtung, wenn die Bereicherung (mit oder ohne Verschulden des Bereicherten) weggefallen ist:

[29] Kallwass, 2006, S. 88.

[30] Leipold, 2007 S. 80.

[31] §985 BGB: Der Eigentümer kann von dem Besitzer die Herausgabe der Sache verlangen

[32] Kallwass, 2006, S. 88.

[33] §812 Abs. 1. BGB

[34] Petersen, 2004, S. 99.

[35] Leistung ist eine bewusste und zweckgerichtete Vermehrung fremden Vermögens

„Die Verpflichtung zur Herausgabe oder zum Ersatz des Wertes ist ausgeschlossen, soweit der Empfänger nicht mehr bereichert ist.“^[36]

Ist die Bereicherung infolge Verschenkens weggefallen, so haftet der Beschenkte an Stelle des frei gewordenen Bereicherten gemäß §822 BGB:

„Wendet der Empfänger das Erlangte unentgeltlich einem Dritten zu, so ist, soweit infolgedessen die Verpflichtung des Empfängers zur Herausgabe der Bereicherung ausgeschlossen ist, der Dritte zur Herausgabe verpflichtet, wie wenn er die Zuwendung von dem Gläubiger ohne rechtlichen Grund erhalten hätte.“

b) Rücktritt

Ein „Sonderrückbeförderungsinstitut“, welches, wenn es zur Anwendung kommt, als Sonderregelung das Bereicherungsrecht ausschließt, sind die Vorschriften über den Rücktritt: Hat sich eine Vertragspartei vertraglich den Rücktritt vorbehalten oder steht ihr ein gesetzliches Rücktrittsrecht zu, so sind im Falle des Rücktritts die empfangenen Leistungen zurückzugewähren und die gezogenen Nutzungen herauszugeben.^[37]

Das Bürgerliche Gesetzbuch sieht an vielen Stellen, vor allem im Verbraucherschutzrecht, ein Rücktrittsrecht vor.

V. DRITTERWERB DES VERFÜGUNGSGEGENSTANDES, DAS VORBEHALTSKAUF UND DIE VERSUCHE AUF DURCHBRECHUNG DES ABSTRAKTIONS-PRINZIPS

Das Abstraktionsprinzip hat zur Folge, dass der Erwerber ungeachtet des unwirksamen Kausalgeschäfts als Berechtigter verfügt und ein Dritter den Verfügungsgegenstand sonach seinerseits selbst dann erwerben kann, wenn er um die Unwirksamkeit des Verpflichtungsgeschäfts im Verhältnis des ursprünglichen Veräußerers zum Ersterwerber wusste. Damit trägt das Abstraktionsprinzip dem Grundsatz der Relativität der Schuldverhältnisse Rechnung, dessen auch für den vorliegenden Zusammenhang wesentliche Aussage darin besteht, dass die Einzelheiten der obligatorischen Rechtsbeziehungen zwischen Veräußerer und Ersterwerber nur diese beiden etwas angehen und dem Dritterwerber nicht entgegengehalten werden können.^[38]

Den oben bereits angesprochen Zusammenhang zwischen Abstraktionsprinzip und Bereicherungsrecht verdeutlicht §822 BGB.^[39] Nur wenn der Erwerber

[36] §818 Abs. 3. BGB

[37] §346 Abs. 1. BGB

[38] Petersen, 2004, S. 101.

[39] Wendet der Empfänger das Erlangte unentgeltlich einem Dritten zu, so ist, soweit infolgedessen die Verpflichtung des Empfängers zur Herausgabe der Bereicherung ausgeschlossen ist, der Dritte zur Herausgabe verpflichtet, wie wenn er die Zuwendung von dem Gläubiger ohne rechtlichen Grund erhalten hätte.

den Verfügungsgegenstand an einen Dritten verschenkt, kommt unter den Voraussetzungen des §822 BGB ein Bereicherungsanspruch gegen den Dritten in Betracht. Der unentgeltliche Erwerb ist weniger schutzwürdig, weil der Erwerber keine Gegenleistung erbringt.

1. Der Fall des Vorbehaltskaufs

Das Kauf unter Eigentumsvorbehalt gemäß §449 BGB ermöglicht den Parteien, die Rechtsfolgen von Verpflichtung und Verfügung an jeweils unterschiedliche Bedingungen zu knüpfen:

„Hat sich der Verkäufer einer beweglichen Sache das Eigentum bis zur Zahlung des Kaufpreises vorbehalten, so ist im Zweifel anzunehmen, dass das Eigentum unter der aufschiebenden Bedingung vollständiger Zahlung des Kaufpreises übertragen wird.“^[40]

Während der Kauf als Verpflichtungsgeschäft sofort und unbedingt abgeschlossen wird, steht die Übereignung unter der aufschiebenden Bedingung der vollständigen Kaufpreiszahlung nach §158 BGB.^[41] Hier ermöglicht die deutsche Rechtsordnung die folgende Konklusion abzuziehen: Der Kaufvertrag kommt sofort zustande, lediglich der Eigentumsübergang steht unter der besagten Bedingung.^[42]

Das Trennungsprinzip weist hier eine klare und sachgerechte Lösung auf, weil es die Unterscheidung zwischen dem unbedingten Kaufvertrag und der bedingten Übereignung ermöglicht.

2. Versuche auf Durchbrechung des Abstraktionsprinzips

Unter diesem Kapitel möchte ich auf zwei Fälle hinweisen, die in der deutschen Fachliteratur als „Durchbrechungsversuche“ dargestellt sind.

a) Fall der Fehleridentität

Neben dem Verpflichtungsgeschäft ist auch das Verfügungsgeschäft unwirksam, wenn beide Rechtsgeschäfte unter demselben Mangel leiden. Man spricht in diesem Fall von der Fehleridentität. Es handelt sich dabei aber nicht etwa um eine Ausnahme vom Abstraktionsprinzip, sondern im Gegenteil um dessen konsequente Anwendung: Verpflichtung und Verfügung werden getrennt beurteilt und der Mangel des einen schlägt auch nicht auf das andere durch. Dass beide Rechtsgeschäfte nichtig sind, beruht lediglich darauf, dass beide

[40] §449 BGB

[41] Wird ein Rechtsgeschäft unter einer aufschiebenden Bedingung vorgenommen, so tritt die von der Bedingung abhängig gemachte Wirkung mit dem Eintritt der Bedingung ein.

[42] Petersen, 2004, S. 99.

ausnahmsweise unter demselben Fehler leiden, dass also dieselbe Norm jedes der beiden Rechtsgeschäfte unwirksam macht.^[43]

Beispiel: Der geschäftsunfähige V veräußert an K eine Münzsammlung. Nichtig ist nach §105 Abs. 1 BGB^[44] nicht nur die Kaufvertrags-, sondern auch die Übereignungserklärung des V. Beide Rechtsgeschäfte leiden unter demselben Mangel.^[45]

b) Nichtigkeitsfälle

Abzulehnen ist die Auffassung, dass das Abstraktionsprinzip zugunsten einer Gesamtnichtigkeit von Verpflichtungs- und Verfügungsgeschäft durch Anwendung des §139 BGB^[46] durchbrochen werden kann. Dieser Ansicht zufolge können Verpflichtung und Verfügung nach dem Parteiwillen ein einheitliches Rechtsgeschäft aufgrund §139 BGB bilden mit der Folge, dass bei Unwirksamkeit des einen Teils auch der andere unwirksam ist. Dem ist mit der herrschenden Meinung zu widersprechen. Es ist durch das Abstraktionsprinzip vom Gesetzgeber entschieden, dass die Verfügung mit der Verpflichtung kein einheitliches Rechtsgeschäft bildet. Die Voraussetzungen des §139 BGB liegen daher eindeutig nicht vor.^[47]

VI. ZUSAMMENFASSUNG, KRITIK UND VORTEILE DES ABSTRAKTIONS-PRINZIPS

Ein Argument, das lediglich das Abstraktionsprinzip betrifft, stellt die Überlegung dar, wonach die Unabhängigkeit des Verfügungs- vom Verpflichtungsgeschäft zu lebensfremden Lösungen führt, weil „niemand Eigentum um seiner selbst Willen überträgt, sondern um eines bestimmten Zweckes Willen, um zu verkaufen, zu vertauschen, zu verschenken.“^[48] Verkauft Y an X eine bestimmte bewegliche Sache und übergibt er diese mit dem Willen, das Eigentum zu übertragen, so wird X immer Eigentümer, selbst wenn sich später herausstellt, dass das Grundgeschäft nichtig ist. Aber wenn X keinen guten Grund zum Eigentumserwerb hat, warum soll ihm das Gesetz trotzdem das Eigentum zusprechen? Bedenkt man außerdem, dass der Veräußerer die sine causa weggegebene Sache nur dann vom Erwerber (durch einen persönlichen Bereicherungsanspruch) zurückverlangen kann, wenn dieser solvent ist, und sich die Sache noch in dessen Besitz befindet, und dass der Verkäufer die Sache nicht von einem Dritten herausverlangen kann, wie er es könnte, wenn er Eigentümer geblieben wäre, so

[43] Bork, 2001, S. 180.

[44] Die Willenserklärung eines Geschäftsunfähigen ist nichtig.

[45] Pawlowski, 2003, S. 302.

[46] Ist ein Teil eines Rechtsgeschäfts nichtig, so ist das ganze Rechtsgeschäft nichtig, wenn nicht anzunehmen ist, dass es auch ohne den nichtigen Teil vorgenommen sein würde.

[47] Bork, 2001, S. 182.

[48] Ferrari, 1993, S. 65.

erweist sich das Abstraktionsprinzip für den Veräußerer als nachteilig.^[49] Wie lässt sich also eine derartige Regelung rechtfertigen?

Die kausale Verknüpfung zwischen Verpflichtungs- und Verfügungsgeschäft führt in einer auf dem Prinzip „nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet“ aufbauenden Rechtsordnung bei einem Fehler in der iusta causa traditionis dazu, dass ein Dritterwerber niemals Eigentümer werden und ein Veräußerer gegenüber jedermann vindizieren kann. Unter anderem um einer solchen Situation vorzubeugen, also „zur Sicherheit des Rechtverkehrs, aus Billigkeit gegen den vertrauenden Erwerber“ wurde das Abstraktionsprinzip eingeführt.

Der häufigste und älteste Vorwurf, welcher der deutschen Regelung gemacht wird, lässt sich so zusammenfassen: im Rahmen des Eigentumsübertragung durch Vertrag hat „das deutsche Recht bekanntlich das rechtsgeschäftliche Element verdoppelt, indem es zwischen den obligatorischen Vertrag und die äußere Vollziehung noch eine besondere Einigung eingeschaltet hat. Diese systematische Trennung entspricht nicht irgendwelchen wirklichen Lebenstatbeständen: die Zerlegung des von den Parteien als einheitlich empfundenen Geschäfts in zwei Rechtsgeschäfte widerspricht dem psychologischen Befund.

Mit dem Begriff von Girke: „Vergewaltigung des Lebens“.^[50]

Die entscheidenden Vorteile des Abstraktionsprinzips gegenüber anderen Gestaltungsmöglichkeiten lassen sich in drei Punkten zusammenfassen, die letztlich ineinandergreifen und zusammenwirken: Verkehrsschutz und Gestaltungsfreiheit sowie begriffliche, systematische Klarheit.

1. Verkehrsschutz

Das Abstraktionsprinzip gewährleistet ein hohes Maß an Verkehrsschutz, dem bei den verschiedenen Verfügungen unterschiedliche Bedeutung zukommt. Im Recht der beweglichen Sachen wird ein leichter und schneller Warenumsatz ohne hohe Transaktionskosten in erster Linie durch den Grundsatz abstrakter Verfügung gewährleistet. Aufgrund des Abstraktionsprinzips wird der Streit über Mängel einer Vertragsbeziehung auch in dem Verhältnis ausgetragen, in dem er entstanden ist, und Dritte können hiervon unbeschwert Rechte am Gegenstand erwerben.^[51]

Durch das Abstraktionsprinzip wurde der Erwerber von Nachforschungen über die Vorgeschichte der Sache entlastet und konnte Erwerbsgeschäfte häufiger und sorgloser eingehen.^[52]

Hand in Hand ging damit auch ein anderes, wirtschaftspolitisches Ziel: die Steigerung des Güterumsatzes, die das Abstraktionsprinzip durch die Erhöhung

[49] Ferrari, 1993, S. 65.

[50] Ferrari, 1993, S. 64.

[51] Stadler, 1998, S. 729.

[52] Aretz, 1998, S. 245.

der Verkehrssicherheit unweigerlich bewirkt und das den Bedürfnissen der Zeit der Industrialisierung entgegenkam.^[53]

Im Liegenschaftsrecht dient der durch Abstraktion und Grundbuchsystem geschaffene Verkehrsschutz der Belastbarkeit des Erwerbsgegenstandes und damit der Mobilisierung des Grundstückwertes. Der Realkredit kann nur dann Bedeutung gewinnen, wenn ein Gläubiger sich sicher sein darf, dass seine dingliche Position nicht schon an Mängeln des Verpflichtungsgeschäfts zwischen dem Schuldner und dessen Verkäufer scheitert.^[54]

2. Gestaltungsfreiheit

An zweiter Stelle der Vorteile des Abstraktionsprinzips ist die Gestaltungsfreiheit zu nennen.

Eine größere Dispositionsfreiheit der Parteien ergibt sich auch aus der Möglichkeit des deutschen Rechts, schuldrechtliche und dingliche Einigung unterschiedlichen Regeln zu unterwerfen. Im deutschen Recht bereitet der Abschluss eines Vertrages über Gegenstände, die dem Veräußerer noch nicht gehören, keinerlei konstruktive Schwierigkeiten.^[55]

Schon das Trennungsprinzip als Vorstufe der Abstraktion ermöglicht die Vereinbarung eines Eigentumsvorbehalts an beweglichen Sachen und den Aufschub des Eigentumserwerbs im Liegenschaftsrecht.

3. Klarheit und systematische Durchformung

Die von schuldrechtlichen „Ballast“ befreite Frage, wer Eigentümer einer Sache ist, erleichtert mitunter aber auch die Subsumtion im Strafrecht oder öffentlichen Recht, soweit das Eigentum als Tatbestandsmerkmal Voraussetzung bestimmter Rechtsfolgen ist und erlaubt die gebietsübergreifende Verwendung von Rechtsbegriffen, was nicht zuletzt auch dem Verständnis des Laien zugute kommt.^[56]

Welche Regelung sich im Rahmen einer möglichen europäischen Rechtsvereinheitlichung durchsetzen wird, bleibt abzuwarten. Man sollte nicht verkennen, dass die Regelung des BGB bei genauerer Betrachtung beträchtliche Vorteile aufweist. Sie sorgt für Rechtsklarheit beim Eigentumsübergang, sichert ein großes Maß an Verkehrsschutz, bietet ein geräumiges Maß an Gestaltungsfreiheit. Die Warenzirkulation benötigt gerade in größer gewordenen Wirtschafts-

[53] Aretz, 1998, S. 245.

[54] Stadler, 1998, S. 729.

[55] Stadler, 1998, S. 732.

[56] Stadler, 1998, S. 735.

räumen Schutz durch verlässliche rechtliche Grundpfeiler. Die abstrakte Verfügung wäre eher in der Lage, das zu leisten.

LITERATURVERZEICHNIS

- Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002

LEHRBÜCHER

- Boecken, Winfried (2007): *BGB - Allgemeiner Teil*.
- Bork, Reinhard (2001): *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuchs*.
- Brockhaus, Alpmann (2004): *Fachlexikon Recht*, 3. Auflage.
- Brox, Hans - Walker, Wolf - Dietrich (2006): *Allgemeiner Teil des BGB*, 30. Auflage.
- Hans, Matrin Pawlowski (2003): *Allgemeiner Teil des BGB*, 7. Auflage.
- Hirsch, Christoph (2004): *Der Allgemeine Teil des BGB* 5. Auflage.
- Karl, Larenz, Wolf, Manfred (2004): *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, 9. Auflage.
- Leipold, Dieter (2007): *BGB I*, 4. Auflage.
- Stadler, Astrid (1996): *Gestaltungsfreiheit und Verkehrsschutz durch Abstraktion*.
- Wolfgang, Kallwass (2006): *Privatrecht* 18. Auflage.

AUFSÄTZE

- Jauerning, Othmar (1994): Trennungsprinzip und Abstraktionsprinzip, In: *Juristische Schulung* No. 9. 721-727.
- Peters, Frank (1986): Kauf und Übereignung, In: *Juristische Ausbildung* No. 9. 449-460.
- Petersen, Jens (2004): Das Abstraktionsprinzip, In: *Jura Heft* No. 2. 98-102.
- Stephanie, Aretz (1998): Das Abstraktionsprinzip - Das einzig wahre? In: *Juristische Ausbildung* No. 3. 242-250.

●
Győri kádárlegények társládája, 1645

A közvetítés jogelmélete: a mediáció folyamata és alapelvei

Közvetítésről akkor beszélhetünk, amikor a viszályban álló felek egy értéksemleges, külső szakember segítségével kívánják megtalálni a nehézségükre a megoldást, és beindítani közöttük a párbeszédet. A közvetítő tartja kézben ezután a folyamat egészét, miközben a felek elsősorban a kérdéskör és a tartalmi mondanivaló szolgáltatásával veszik ki részüket a közvetítésből. A közvetítői eljárást arra tervezték, hogy egy viszályból lehetőleg annak építő és előremutató oldalát ragadja meg és nagyítsa föl, a romboló hatásokat pedig kezelje, azáltal, hogy halványítja, föloldja, vagy meghaladja őket. A párbeszéd hidat épít az emberek között, a közvetítés pedig megteremti a hídépítés föltételeit és környezetét. A közvetítés azonban előbb-utóbb kiüresedik, amennyiben nem az *erkölcs* közegében zajlik. A felek részvételére a közvetítésben alapvetően ugyanazon szabályok, tanácsok és előírások vonatkoznak, számukra ugyanazon értékek tételeződnek, mint helytállásukra az általános értelemben vett egyéni vagy közösségi *párbeszéd* során. A párbeszéd és a közvetítés szabályainak betartása fontos, hiszen az alakiságok nemcsak hogy visszahatnak a tartalomra és az eredményre, de döntő módon meg is határozzák azt.^[1]

I. A KÖZVETÍTÉS ALAPELVEI

A résztvevő felek benyomása remélhetőleg mindvégig az lesz a közvetítés során, hogy itt egy kötetlen, alakítható és meglehetősen rugalmas folyamatból veszik ki tevékenyen a részüket, és emiatt teljesen rendben van, bárhogyan is viselkednek. A közvetítő számára a hivatása mégis egy nagyon is alaposan átgondolt, összeállított és rendszerezett, szakmai alapokon álló eljárás, amelynek fortélyait, szabályait és részben erkölcsi előírásait képzésen és továbbképzésen, valamint személyes vezetések során sajátítja el. Természetesen, minél kevésbé érzik a felek a rendszerezettséget, a közvetítés annál jobban elláthatja a föladatát. A résztvevő felekre vonatkozó legfontosabb alapelvek a közvetítés során az önkéntesség, az egyenrangúság, a személyes jelenlét, a titoktartás és a jövőre irányultság elvei, valamint az átcsábítás tilalma. A közvetítőre pedig ezek nagy részén kívül még a függetlenség, a pártatlanság és a semlegesség elve is vonatkozik.

[1] Alakiság és tartalom kölcsönös összefüggésére Lovas Zsuzsanna és Herczog Mária is nyomatékosan figyelmeztet közös könyvük egyik tanulmányában. (Lovas – Herczog, 1999, 53.)

1. Az önkéntesség elve

A résztvevő felek mindig teljes és korlátlan felelősséget vállalnak önmagukért és a döntésükért, ennek megfelelően *önkéntesen* és szabad akaratukból kifolyólag, megtartva „önrendelkezési jogukat”, vesznek részt a közvetítésben.^[2] Sőt, olyannyira önkéntesen lesznek résztvevővé, hogy az ügyükben eljáró bíró nem is kezdeményezheti a közvetítést, még ha adott esetben talán megfelelő vizálykezelési módszernek találná is. Általában először az egyik fél lép közvetlen kapcsolatba a közvetítővel, ő keresi föl. Még kedvezőbb azonban, ha a többi fél is hasonlóképpen fölveszi a kapcsolatot a közvetítővel, hiszen nem mindig szerencsés, ha az egyik fél megkeresése nyomán a közvetítőre hárul a szerep, hogy a másik felet megkeresse: néha ez akár gyanússá is teheti a személyt és az elkötelezetlenségét az ekképpen fölkeresett és meghívott fél szemében. A gyanakvást tehát el kell oszlatni. Az önkéntes beleegyezés vizsgálata egyébként elsősorban is a közvetítő föladata, bár erre korlátozottak az eszközei, csak a benyomásaira támaszkodhatnak, illetve arra, ha az önkéntesség hiánya valamilyen módon a tudomására jut. Kétszeres önkéntességről van itt szó, hiszen mindkét fél saját elhatározására szükség van. Minden félnek egyként akarnia kell a közvetítést mint eljárást, majd minden egyes félnek cselekvő, teremtő, alkotó és tevékeny módon kell részt vennie a folyamatban, hogy az eljárás nyomán és segítségével végül egy mindnyájuk számára megfelelő eredményre jussanak. A *kötelezővé* tett közvetítés némileg ellentétes maga a közvetítés eszményével; jellemzően mégis akkor kerül rá sor, amikor például szerződésben kikötötték; ha a családjogban a gyermek érdeke így kívánja; illetve némely országban amikor a polgári jogi perben a pertárgy értéke nem halad meg egy meghatározott összeget.

2. A résztvevő felek egyenrangúságának elve

A párbeszédben és a közvetítésben résztvevő felek *egyenrangúsága* tekintetében, vagyis a hatalom birtoklásának mértékében mindössze kis eltérés megengedett csak, máskülönben az eset nem igazán alkalmas közvetítésre, ami ugyebár megközelítőleg egyenlő felek beszélgetése kell, hogy legyen.^[3] A jelentős erőeltolódás vagy erőfölény esetén vagy más vizálykezelési eljárás kell választani, vagy mindent meg kell tenni az erőfölény kiegyensúlyozásának érdekében. Ennek módja lehet az erősebb fél visszafogása, vagy a gyöngébb, kiszolgáltatottabb fél fölemelése, segítése és támogatása.^[4] Amíg a kiinduláskor aligha tekinthető kiegyenlítettnek a felek viszonya egymáshoz, a közvetítés

[2] Képletes értelemben Somfai Balázs hozza be az önrendelkezési jog párhuzamát. (Somfai, 2009, 11.)

[3] Az egyenrangúság kérdéskörében mélyednek el az általunk szerkesztett kötet tanulmányai. (Nagypál – Blocksome – Šajda, 2005.)

[4] Jelentős erőfölény esetén Csécsei Roland szerint ellenjavallt a közvetítés. (Csécsei, 2003, 73.)

azért mégis egyfajta egyensúlyteremtést céloz meg, mégpedig a szükségletek egyensúlyának megvalósítását. Azáltal érheti ezt el, hogy az egyenlő elbánás alkalmazásával a célkitűzései között egyfajta semleges és egyenrangú általános „játéktér”, párbeszédese közeg kialakítása szerepel a legelső helyen.^[5] Érdekes összefüggése lehet a bíróság előtt folyó pernek és a közvetítésnek, hogy egy tágabb társadalmi viszályban (konfliktusban) és szélsőséges esetben éppen egy nyertes bírósági ügy teremthet további tárgyalási alapot egy jövőben elkezdődött közvetítéshez, amennyiben ugyanis tekintélyt teremt, és segít az eredeti egyenlőtlenségek kiegyensúlyozásában.^[6]

Az egyenrangúság elve más és más módon jelenik meg az egyes *jogágakban*. A *munkajogi* közvetítésben például az egyéni viták esetén nem beszélhetünk a felek mellérendeltségéről, hiszen általában munkáltató és munkavállaló kapcsolatáról van szó, vagyis a személyügyi és személyzeti viszonyok rendszerében megvalósuló alá- és fölérendeltségi viszonyról. Amennyiben azonban a feleket sikerül ráébreszteni a kölcsönös függőségi helyzetükre, illetve egymásra utaltságukra, és ezt sikerül is velük beláttatni és elismertetni, sőt erre esetleg még rá is lehet erősíteni, akkor a megbomlott viszonylagos egyensúlyt újra vissza lehet állítani.^[7] A *fogyasztóvédelmi jogi* közvetítés esetén is a felek egyensúlytalan helyzete az alap, amely ellensúlyozásra szorul. Ennek a kiegyenlítése azonban már ama rendelkezéssel elkezdődik, hogy a gazdálkodó szervezet nemcsak egyszerű, hanem egyenesen fokozott együttműködésre van kötelezve a fogyasztóval. Az *egészségügyi jogi* közvetítés esetén is egyfajta szerkezeti egyensúlytalanság áll fenn a felek között, hiszen az egyik fél magánszemély, a másik pedig általában egy intézmény, és ráadásul a magánszemély bizonyos értelemben kiszolgáltatott az intézménynek, hiszen az egészsége, végső esetben pedig akár az élete is függhet az ellátó szervezettől. A szerkezeti egyenlőtlenségük méltányossági következménye az is, hogy a megegyezésük esetén az egészségügyi szolgáltató viseli a közvetítői eljárás teljes költségét. A *családjogi* közvetítés során a közvetítőnek az erejéhez mérten gondoskodnia kell arról, hogy a felek közötti egyensúly minél inkább fennmaradjon, sőt erősödjék. Ezt pedig azáltal érheti el, hogy mindig egy kicsit éppen ama szülőt erősíti, amelyik jobban képviseli a gyermek kifejezett érdekeit.^[8]

Végül, noha a *büntetőjogi* közvetítés tárgyalásakor többen hangsúlyozzák a résztvevő felek döntő jelentőségű mellérendeltségét és egyenrangúságát, ez azonban az esetek túlnyomó többségében erősen kérdéses a közöttük lévő kapcsolat jellege miatt: itt tudniillik egy bűncselekmény elkövetője áll szem-

[5] Geoffrey J. Favaloro csak egy álomnak tartja a semlegességet. (Favaloro, 2001, 149.)

[6] E meglehetősen sajátos, tágabb összefüggésrendszerre Ujlaky András hívja föl a figyelmet, Fellegi Borbálának írott válaszában. (Ujlaky, 2005).

[7] Rúzs Molnár Krisztina beszél növekvő kölcsönös függőségről az írásában. (Rúzs Molnár, 2007, 163-164.)

[8] Geoffrey J. Favaloro ekképpen látja megvalósíthatóknak, elérhetőnek a semlegesség eszményét. (Favaloro, 1998, 107.)

ben ugyanazon bűncselekmény áldozatával.^[9] Egészen kivételes esetben mégis elképzelhető, hogy büntetőjogi közvetítés esetén is mellérendelt és egyenrangú felek állnak szemben egymással a találkozásukkor és a fölépülő párbeszéd során. Mégpedig akkor, amikor kölcsönösen, egymás ellen elkövetett bűncselekményekről van szó a közvetítéskor – például a kölcsönös rágalalmazási, becsületsértési vagy éppen könnyű testi sértéses tényállásoknál –, ekkor tudniillik a tettes egyben áldozat is, és az áldozat egyszersmind tettes.^[10] Szintén némileg hasonló kivételt jelenthet, amennyiben a közlekedési bűncselekmény során maga az elkövető is megsérül, mert ekkor bizonyos értelemben inkább két áldozat közötti párbeszéddel állunk szemben. A viszonyuk tehát erősen féloldalas és nem teljesen, csak viszonylagosan mellérendelt; bár azon értelemben nyilván egyenjogúak, hogy csak együttesen, közös megegyezéssel juthatnak el az írásos megállapodásig.^[11] Például abban is megmutatkozik a féloldalasságuk, hogy noha a többi közvetítői eljárás során fölmerült költségeket a felek főszabály szerint és általában megosztva, ráadásul egyenlő arányban viselik, a büntetőjogi közvetítésnél e kiadások nem minősülnek bűnügyi költségnek, ezért azokat esetleges eltérő megállapodás hiányában a terhelt viseli.^[12] Annyiban tehát mindenképpen egyenlőtlen és féloldalas a felek helyzete a büntetőjogi közvetítés során, hogy a találkozásuk középpontjában az egyikük meghatározott bűnös tette áll, amelyet főszabályként éppen a másik fél ellen követett el, és amelyet a jelenlegi büntetőjog bűncselekménynek minősít. A másik fél esetleges más alkalmakkor és talán mások ellen elkövetett bűnei föltétlenül kívül esnek kibontakozó párbeszédük érdeklődési körén, legföljebb az áldozat vagy sértett hozzáállásában, megbocsátási hajlandóságában, inkább megértésre hajló magatartásában érhetők tetten, és ott játszhatnak szerepet.

A résztvevő felek tehát lehetőség szerint ne legyenek a másikkal alárendeltek vagy általa bántalmazottak; bár igény esetén efféle nehézségekre is vannak ma már szakosodott közvetítők, akik különlegesen ilyen esetekre kifejlesztett technikákkal dolgoznak. Még kirívóbb az egyenlőtlenség, amennyiben a tettes is és az áldozat is *fegyveres szerv* tagjai, hiszen ekkor még a *függelmi* viszonyaik is bonyolultabbá tehetik a kapcsolatukat, akár azáltal, hogy ráerősítenek az egyenlőtlenségre, akár pedig azzal, hogy ellenjátszanak annak. Mégis, főszabály szerint ekkor is lehetséges a közvetítés, kivételt csak azon eset jelent, ha a vagyon elleni bűncselekményt az állományban lévő személy éppen a fegyveres szerv ellen követte el, hiszen ekkor az egyezkedés összeegyeztethetetlen volna a

[9] Schweighardt Zsanett is kiemeli a közvetítési eljárás szakaszainak fölsorolásakor a felek mellérendeltségét. (Schweighardt, 2007, 109.)

[10] Iványi Klára itt a Törzs Edit által kiválóan összeállított ítélezési áttekintésből szemezget. (Iványi, 2008, 57.)

[11] Molnár Bernadett ismerteti Kerezsi Klára véleményét a felek mellérendeltségének hiányosságairól. (Molnár, 2005, 31.)

[12] A közvetítés során fölmerült költségek viselésének módjáról a büntetőügyi közvetítői törvény (Bktv.) rendelkezik részletesen: 2006. évi CXXIII. törvény a büntető ügyekben alkalmazható közvetítői tevékenységről (Bktv.). 17. §. (1) In: <http://www.complex.hu/kzldat/t0600123.htm/t0600123.htm> (a kutatás ideje: 2011. április 18.).

szolgálati viszonyok szellemével. Továbbá, a jövőhatály tekintetében az is bizonyos, hogy a közvetítésben kiérlelt megállapodás teljesítése után a két fél újra egyenrangú tagja lesz a társadalomnak, hiszen ilyen esetben nincs büntetett előélet, megbélyegzés, sem pedig tekintélyvesztés.

3. A személyes jelenlét elve

A fősabály szerint a felek *együttes személyes jelenlétére* van szükség a folyamatban mindvégig, hiszen kizárólag ekkor éri el a közvetítés mindazon üdvös hatások teljességét, amelyeket az eljárásnak tulajdoníthatunk. Akár arra is teret kell engedni a felek számára, hogy időről időre közvetlen megbeszéléseket folytassanak egymással a közvetítő segítségével nélkül, hátha időközben már megindult vagy újraindult közöttük a hiteles párbeszéd. A hiányzó, jelen nem lévő félből nem szabad bűnbakot csinálni, vele szemben is felelősen és méltányosan kell eljárni. Mégis, bizonyos esetekben kivételképpen elképzelhető lehet, sőt néha bizony szükséges is, hogy a felek *ne találkozzanak* egymással közvetlenül. Ennek oka lehet például, hogy az egyik résztvevő retteg a találkozástól a másik féltől; illetve ha a közvetítő megítélése szerint a találkozás az egyik felet közvetlen testi vagy érzelmi veszélynek tenné ki, például párkapcsolaton belüli erőszak esetén.^[13] Az egyik módszer szerint ilyenkor egy hasonló bűncselekmény áldozatával találkozik az elkövető. Ez esetben természetesen a közvetítés sokat veszít a teljességéből, és valamelyik előnye egyoldalúan domborodik ki. Ilyen esetekben tűnik célszerűnek a *különbeszélgetések (caucus)* módszere: a közvetítő külön-külön találkozik a felekkel, néha egyenesen külön napon vagy más-más időpontban is, és úgy folytat velük négy szemközti megbeszéléseket.^[14] Sétálónak vagy ingázónak is nevezik az eljárást, mert a közvetítő mintegy ideoda vándorol a két fél között, hol képletesen, hol valóságosan, mindig megfelelő módon beszámolva a másik félnek a vonatkozó és őt is érintő fejleményekről. Hasonló ok lehet a különbeszélgetésre, amennyiben az egyik fél olyan sajátos tájékoztatással kíván szolgálni a közvetítő számára, amelyet valamilyen okból nem akar egyszerre megosztani a másik féltel is. A nyilvánvaló hátrány ez esetben – amellett, hogy a legjobb pillanatok megragadás nélkül múlhatnak el –, hogy a párbeszéd közvetett előmozdítását e módszer nem irányozza elő, pusztán a szűk értelemben vett viszály közvetlen megoldását.^[15] Még a *távbeszélés*, telefonos közvetítésnél is elvontabbá teszi a közvetítés személyes jellegét a *világhálón*, interneten keresztül zajló számítógépes közvetítés. Ekkor nemhogy a felek nem találkoznak egymással szemtől szembe, de voltaképpen a közve-

[13] Kuszting Gábor igyekszik számba venni a közvetítés során fölmerülhető gyakorlati nehézségeket, például a közvetlen veszélyokozás esetét. (Kuszting, 2009, 43–44.)

[14] A különbeszélgetést többek között különtárgyalásnak, különülésnek és pendliző közvetítésnek is nevezik a szakirodalomban.

[15] Szakál Róbert címe nyomán azért túlzás volna ezt közvetett közvetítésnek nevezni. (Szakál, 2009, 23.)

títo sem ismerkedik meg a felekkel, kizárólag az írott szövegeiken keresztül.^[16] Szintén sajátos lehetőség a *fogyasztóvédelmi* jogi közvetítés területén az eljárás írásbeli lefolytatása, amikor a meghallgatást a békéltető testület teljesen mellőzi; erre természetesen a békéltetés vegyes, vagyis részben választottbíróági jellege miatt van lehetőség. A közvetítés *fölvétele*, rögzítése kamerával vagy fölvevővel, illetve a továbbközvetítése nem szerencsés, mert ilyenkor – akarva, akaratlanul – kibővül a „jelenlévők” köre, és a folyamat sokat veszít meghitt, bizalmas jellegéből; márpedig amennyiben a résztvevők szerepeket kezdenek játszani valamiféle külső szemlélő felé, akkor ez a melegágya és a táptalaja lehet az ilyenkor szokásos emberi játszmák elharapódzásának.

4. A titoktartás elve

A *bizalom* helyreállítása általában három lépcsőben történik: a közvetítő először is igyekszik megnyerni a felek bizalmát, és ez remélhetőleg hamarosan sikerül is neki, hiszen maguk a felek is minél előbb be akarják tölteni a keletkezett bizalmi űrt.^[17] Ezután, az immáron megnyert bizalmat törekszik a közvetítői eljárásba vetett bizalmát átalakítani. Végül pedig azon van, hogy a felek közötti bizalom kiépüljön. Ezt egyrészt úgy éri el, hogy élő példaként szolgál a feleknek, másrészt a felek párbeszédét elősegíti, amely önkéntelenül is bizalom-építő jellegű és hatású. Vagy egy másik megközelítés szerint a bizalmatlanságból a megelőlegezett bizalmon keresztül jutnak el a felek a kiérdemelt és teljes bizalomig.^[18] Különösen akkor, ha valóban sikerül az egyes résztvevő feleket az egymással folytatott hiteles párbeszéd helyzetébe hozni, amely ezután majd egész személyiségüket mozgásba lendíti. Ekkor ugyanis az ennek nyomán fölfénylő párbeszéd a jellemükre, a személyiségükre, azok fokozott fejlődésére és érettségére éppen úgy támogató, serkentő és előmozdító hatással járhat, mint a közöttük a jövőben is fönnálló, sőt ezáltal akár erősödő emberi és más jellegű kapcsolatok szorosságára, tartalmára és minőségére. Nem csupán a személyközi közléscsere során jelenik meg tehát a teljes embert bevonó és erkölcsi alapokon álló párbeszéd, hanem különböző tartós jogintézmények is létrejönnek ehhez, például a közvetítés.^[19] A folyamat teljes egésze szigorúan bizalmas jellegű, már amennyire ez csak lehetséges; és pontosan ezt szolgálja a minden egyes résztvevő félre egyaránt vonatkozó és szigorúan körülhatárolt *titoktartási* kötelezettség. Ennek figyelembevételével adott esetben a közvetítés egyik igen nagy előnye lehet, hogy akik valamilyen okból kifolyólag esetleg ódzkodnának

[16] Barinkai Zsuzsanna, Herczog Mária és Lovas Zsuzsanna mutatja be az úgynevezett nemzetközi online közvetítést az írásukban. (Barinkai – Herczog – Lovas, 2006, 120–121.)

[17] Thomas Colosi bizalomépítési elméletét Rúzs Molnár Krisztina ismerteti. (Rúzs Molnár, 2007, 73–74.)

[18] Desmond Ellis és Loretta Wight írja le e három mozzanatot. (Ellis – Wight, 1998, 240.)

[19] A szakemberek véleménye között Kerezsi Klára fölsorakoztatja Pokol Béla megjegyzéseit is Niklas Luhmann ellenfogalmihoz. (Kerezsi, 2006, 34.)

kivinni a viszályukat a szélesebb nyilvánosság, a közvélemény elé, például a jó hírnevük védelme miatt, azok e módszer segítségével a teljes bizalom légkörében tárgyalhatják meg a még fönnálló nézetkülönbségeiket, és találhatnak mindegyik félnek megnyugtató eredményt hozó megoldást.^[20] A titkosság elve nem csupán az elhangzottakra terjed ki, hanem éppen úgy jelenti a keletkezett okiratok fölhasználhatóságának szigorú tilalmát is. De talán éppen ezért, a bizalom további erősítése végett különmegbeszélések esetén nem az erre vonatkozó kifejezett kizárás kivételével kellene minden tájékoztatást közölhetővé tenni, hanem éppen fordítva, a titoktartás miatt le kellene tiltani minden közlést, kivéve a tájékoztatást adó kifejezett fölhatalmazását.^[21] A közvetítés tartalmi részét mindig bizalmasan kell kezelni, olyannyira, hogy a közvetítő egy sikertelen közvetítés után például nem vállalhatja az ügyvéd szerepét az egyik vagy a másik fél számára sem a bíróság előtt, mert az már összeférhetlenséget jelentene.

5. Az átcsabítás tilalmának elve

Sem a felek, sem a közvetítő számára nem megengedett, hogy az *átcsabítás* eszközeivel éljen, így például senki nem félemlítheti meg a másikat a kibontakozó párbeszéd során. Semmiféle támadással, még szóbelivel sem élhetnek soha: a feleknek mindig, minden körülmények között messzemenő tisztelettel kell egymással bánniuk. De külső hatalom – például az igazságszolgáltatási rendszer – sem gyakorolhat kényszerítő nyomást a felekre vagy a közvetítőre; akár aziránt, hogy egyáltalán sor kerüljön közvetítői eljárásra, akár pedig aziránt, hogy pontosan mi is szerepeljen a felek közötti megbeszéléseket lezáró írásos megállapodásban.^[22] A közvetítő a maga élettapasztalatával és bölcsességével mintegy zálogul szolgál arra, hogy az átcsabítás módszerével a felek egyike se használjon semmilyen erőfölényt, kényszert vagy fenyegetést, és ezáltal nehogy a létrejövő megállapodás végül aránytalan, méltatlan, igazságtalan vagy jogtalan legyen.^[23] Ilyenkor legalább is a polgári jogi jogkövetkezményeket alkalmazni kell a létrejövő megállapodással szemben – például az érvénytelenséget, a semmisséget vagy a megtámadhatóságot –, egy átcsabítással elért látszatmegegyezés ugyanis egy újabb, esetleg még hatalmasabb viszály alapjait rakhatja le. Érdekes bonyolódása a viszálykezelés közvetítői kultúrájának, hogy a folyamat során a régi megoldása közben a közvetítő és a résztvevő felek között

[20] Kovács Géza is ezt említi az első helyen az előnyök között a Munkácsy Ferencsel folytatott beszélgetése során. (Munkácsy, 2003, 6.)

[21] Rúzs Molnár Krisztina meglátása ez az írásában a titoktartásról, mégpedig *de lege ferenda*, azaz jövőhatályúan. (Rúzs Molnár, 2007, 150.)

[22] Herke Csongor angol nyelvű tanulmányában kitér a befolyásolás egyes szóba jöhető eseteire és azok tilalmára. (Herke, 2005, 2.)

[23] A remek zálog hasonlat Barabás Andrea Tünde írásában található meg. (Barabás, 2006, 265.)

is új viszály támadhat, éppen úgy, mint a közvetítő személyiségén belül.^[24] Ezt mindenképpen el kell kerülni. Különösen súlyosan sérül a semlegesség, amennyiben a közvetítő a saját véleményére átcsábítást is megkísérli az egyik vagy mindkettő fél irányában. Sajátos esete lehet az átcsábításnak közvetítés esetén, amennyiben nem a másik résztvevő felet kísérli meg valaki átcsábítani, különböző nemtelen eszközökkel befolyásolni, hanem magát a közvetítőt. A közvetítőnek ilyen esetekben rendkívüli módon észnél kell lennie, és az átcsábítást megkísérlő féllel valamiképpen érzékeltetnie kell, szükség esetén pedig egészen világosan a tudomására kell hoznia, hogy ő a párbeszédet elősegítő szakember, nem pedig döntőbíró vagy választottbíró, így egyáltalán semmi értelme nincs őrá nyomást gyakorolni; az átcsábítás alkalmazása vagy annak kísérlete pedig lehetetlenné teszi az őszinte párbeszédet a másik féllel, és a közvetítés szabályainak durva fölírását jelenti.

6. A határidők és a jövőre irányultság elve

Az *időhatárolt* és az ember egész személyiségét mozgásba hozó viszálykezelő lélektani gyógy mód a közvetítés egyfajta előzményének is tekinthető.^[25] Ennek emberképe szerint a választás lehetősége az emberi létezéshez tartozó alapvető tulajdonság, amely által a felek számára mindig adott ama szabadság, hogy embertársaikhoz és a viszályhoz fűződő hozzáállásukon változtassanak, és valami új mellett döntsenek. Az ember szabadsága ugyanis saját viszályainak kezelésére és saját párbeszédei fölvirágoztatására is kiterjed. Az időben behatárolt személyes találkozás pedig, mintegy az emberi lét végességét, múlandóságát és átmeneti jellegét tükrözve, tovább fokozza a felek elkötelezettségét. A közvetítés kerékként ábrázolt folyamata azt is mutatja, hogy az életben, az emberi kapcsolatokban, és így a viszálykezelésben is mindig minden mindennel összefügg és ezáltal összetartozik.^[26]

E végességet érzékeltetik a közvetítés során a különböző *határidők*, bár olyan szabályozás is létezik, ahol nem állapítanak meg határidőket, hanem az időbeli befejezést is teljesen a felek belátására bízzák.^[27] Parttalanak tehát semmiképpen sem tekinthető a közvetítés, hiszen nagyon szigorúan meghatározott időkeretek között folyik, amelyek bizonyos esetekben – például a büntetőjog területén – jogvesztőnek minősülnek. Más jogágak esetében pedig a fokozott elhúzódás egyre értelmetlenebbé teszi az eljárást, amelynek egyik előnye az

[24] Freddie Strasser és Paul Randolph ekképpen követi gondolatban a viszály továbbgyűrűzését. (Strasser - Randolph, 2005, 33.)

[25] A lélektani előzményekkel és párhuzamokkal, különösen az időhatárolt gyógyítással is foglalkozik Strasser és Randolph eredetileg angol nyelven megjelent közös műve. (Strasser - Randolph, 2004, 10–20.)

[26] Ferenczi Andrea remekül foglalja össze könyvismertetőjében az időhatáros lélekgyógyászat alapgondolatait. (Ferenczi, 2006, 904–906.)

[27] Fellegi Borbála hasonlítja össze az osztrák és a magyar szabályozást. (Fellegi, 2008, 53–57.)

időkímélő és költségtakarékos mivolta. A közvetítés egy soha vissza nem térő alkalom a *büntetőjogban*: az eljárás alatt ugyanis csak egyetlen alkalommal van helye, vagyis nincsen lehetőség a megismétlésére, és csak az elsőfokú eljárásban kerülhet rá sor. Bár ez nem is olyan egyértelmű, hiszen e kérdésben jogegységi döntésre volt szükség, mert az alkalmazás első évében volt egy kis zavar a jogértelmezés kérdésében, hogy vajon másodfokon is elrendelhető-e. Mindenesetre minél rövidebb idő alatt sikerül tudatosítani az elkövetőben az eljárás alatt a társadalom elítélő értékítéletét, méghozzá anélkül, hogy megbüntetendő bűnösnek kezelnék, annál hatékonyabb a bűnmegelőzés és a visszailleszkedés, hiszen még a környezetéből sem szakítják ki, legalább is nem helyrehozhatatlanul hosszú időre.^[28] A határidők lehetnek tehát jogvesztők, de előfordulhat az is, hogy elmulasztása esetén csak az eljárás költségmentessége, ingyenessége szűnik meg, például a munkajogi közvetítés esetében nyolc munkanap után.^[29] A határidők betartása mellett ugyanakkor elégséges időt érdemes és kell biztosítani a közvetítés folyamatának, amelyet minden alkalommal egyéni mérlegeléssel kell meghatározni. Vannak ugyanis lehetséges célcsoportok, ahol a közvetítőnek különleges figyelemmel és tapintattal kell eljárnia, például időskorú felek esetén.^[30] A feleknek ezen időkereten belül kell képesnek lenniük arra is, hogy megfelelő módon kiálljanak önmagukért, és hiteles módon elő is tudják adni álláspontjukat, és az azt alátámasztó érveiket.

A közvetítés döntően a *jövőre irányuló* eljárás, az első, tényföltáró jellegű és megszakítatlan előadásokat biztosító szakasz kivételével. Azáltal azonban, hogy a párbeszédben résztvevő felek együttgondolkodásra és adott esetben közös döntéshozásra szánják el magukat, a múltra, a megtörténtekekre vonatkozó fölfogásuk is lépésről lépésre átalakul, az emlékezetük megtisztul, és mintegy újfajta emlékezetet építenek föl és szilárdítanak meg.^[31] Így tehát a közvetítés szemlélete alapvetően jövőhatályú, ugyanakkor van, vagy lehet benne múlt-hatályú elem is. Nagy előnye, hogy – természetesen a büntetőjogi közvetítés kivételével – egyáltalán nem kell végül eldönteni, a vizályt közvetlenül kiváltó és a közvetítést szükségessé tévő ügyben ki is volt pontosan a hibás és milyen mértékben. Amikor az elkövetett cselekedetet a közvetítésben a jövőre nézve lehetőség szerint valamiképpen jóvátehetőnek tekintik, az ezáltal jóvátehetővé is válik, így az elkövető világrendhez fűződő erkölcsi viszonya is alapvetően megváltozik.^[32]

[28] Nacsády Péter Imre tekinti át írásában az eljárás során fölmerülhető előnyöket és hátrányokat. (Nacsády, 2009, 5-6.)

[29] Gulyás Kálmán mutat rá a költségmentesség megszűnésének ösztönző jellegére. (Gulyás, 2003, 111.)

[30] A Kertész Tibor szerkesztette kiadvány a módszertani elemzésében egyenesen külön ügyfajta-ként kezeli az időskorúakkal folytatott közvetítést. (Árkiné Erős - Bak - Bíró - Illés - Kovács - Póli - Sebestyén - Schiszler - Sipos - Sitkei - Szikora - Virághné Végvári, 2008, 104-121.)

[31] Susannah Schmidt egy újfajta, közös emlékezet fokozatos kialakulásáról is beszél a tanulmányában. (Schmidt, 2004, 27-34.)

[32] Robert A. Baruch (Barack) Bush és Joseph P. Folger a világrendhez fűződő erkölcsi viszony megváltozására vezeti ki a közvetítést. (Bush - Folger, 1994, 148.)

7. A függetlenség, a pártatlanság és a semlegesség elve

Van három szorosan összefüggő és egymást részben átfedő erény, amelyet nem a feleknek, hanem a *közvetítőnek* kell egymásra vonatkoztatnia, hogy azok egymást elősegítsék és erősítsék: a függetlenség, a pártatlanság és a semlegesség követelményei. A függetlenség a külső hatástól védi a közvetítőt és a közvetítés folyamatát; a pártatlanság a közvetítő hatásától óvja a feleket; a semlegesség pedig a lehető legjobb megoldást bástyázza körül a közvetítő elfogultságával szemben. Nem elég függetlennek, semlegesnek és pártatlannak lenni, hanem annak is kell látszani a felek számára. Nemcsak a közvetítő maga semleges és elfogulatlan, hanem a feleket is segíti abban, hogy igyekezzenek a vitás helyzetüket semlegesen és elfogulatlanul megítélni, már amennyire csak lehetséges ez a számukra. A közvetítőnek nem szabad, hogy bármilyen értelemben érdeke fűződjék a közvetítés eredményének eléréséhez és a folyamat sikerességéhez. A *munkajogi* közvetítés magyarországi szabályozásában hihetetlen részletességgel és alaposággal kidolgozták már a kilencvenes évek legelején, rögvest az új jogintézmény rendszerváltás utáni bevezetésekor, hogy milyen bonyolult és összetett eljárás mód szerint kell kiválasztani az adott ügyben eljáró közvetítőket. Ez mindenképpen egyfajta súlyos bizalmatlanság jeleként is értékelhető volna, főként magával a közvetítés jogintézményével szemben, hogy tudniillik a végül kiválasztott közvetítők valóban képesek, illetve rosszabb esetben ténylegesen hajlandók-e függetlenül, illetve pártatlanul, semlegesen, *sine ira et studio* eljárni a szóban forgó kérdésben.^[33]

A három elv közül az első, a *függetlenség* egyfajta szervezeti szabadságot jelent, az utasíthatóság és a hatósági befolyásolhatóság hiányát, természetesen erre vonatkozó biztosítékokkal, amelyet a nyilvánosság és az átláthatóság tesz még sokkal hatékonyabbá és valóságosabbá. Mindez megvalósulhat persze árnyos és mellérendelt függőséggel is, vagyis úgy, hogy – például a *munkajogban* vagy a *fogyasztóvédelmi jogban* – mindkét ellenérdekelt fél az ügyben eljáró és nem független közvetítőt választ, akik azután csapatmunkában végzik a föladataikat. Ám mindez bizalmatlansággként is értékelhető az adott magyarországi szervezet iránt, tudniillik hogy ténylegesen szakmailag hozzáértő és alkalmas közvetítőket szolgáltat-e egy munkajogi vitához, akik majd valóban a közvetítés nemzetközileg is lefektetett szabályainak és szakmai értékeinek megfelelő módon és azok szerint segítik elő a szelíd viszálykezelést és vitarendezést. Továbbá, igen nagyfokú bizalmatlanságot jelez e hozzáállás magukkal az adott ügyben végül eljáró közvetítőkkal mint emberi személyekkel szemben is, akikről alapesetben egyáltalán nem azt föltételezik, hogy kizárólag a közvetítés mércéit tartják szem előtt a munkájuk és a működésük során, hanem sokkal inkább valamifajta „képviselőiként” cselekszenek majd a munkáltatás és a munkavállalás ama szegletének, amelyből ők maguk is érkeznek. Ha viszont valamennyivel

[33] A közvetítő előítéletek nélkül, elfogulatlanul, befolyásolhatatlanul, részrehajlásmentesen, a felektől egyenlő távolságot tartva, és mintegy pókerarcot magára erőltetve érdemes, hogy eljárjon.

több jóindulattal akarjuk értékelni a végül elfogadott vonatkozó jogi szabályozást, akkor úgy is értelmezhetjük, hogy éppen a felek maradéktalan bizalmának az elnyerésére szolgáló, azt célzó keretintézkedéssel állunk itt szemben.

A *pártatlanság* követelménye ezzel szemben inkább a személyi szabadságra utal, és elsősorban egyfajta hivatáserkölcsei követelmény, amelyet olyasféle jogintézmények is elősegítenek, mint a különböző *összeférhetlenségi* szabályok, az egyes együttalkalmazási tilalmak, vagy éppen a kizárás. A pártatlanságnak nemcsak az eljárás kezdetén és során kell fönnállnia, hanem az eljárás befejeztével is, ami azt jelenti, hogy a közvetítő soha nem foglalhat állást az egyik fél mellett vagy ellen. A magas hőfokú viszályba soha nem szabad a közvetítőnek érzelmileg bevonódnia, hanem mindig meg kell őriznie a higgadságát, hideg fejét és a távolságtartását. A *távolságtartás* abban szükséges, hogy a saját önazonosságukat ne veszítsék el a beleérzés gyakorlásának folyamatában. A közvetítőnek tudatában kell lennie, hogy ő is ember, akinek érzelmei vannak, és sebezhető, ami természetesen a beleérzést lehetővé tévő egyik erény; éppen ezért, szakmailag állandóan munkálkodnia kell az elfogulatlanságán.^[34] A felek ugyanis rendkívül érzékenyen figyelni fogják, mint testvérek az anyjukat, hogy valóban azonos mennyiségű és minőségű figyelmet és elfogadást kapnak-e a közvetítőtől.^[35] A közvetítő sajátos értelemben közel állhat ugyan a felekhez, de nem érdemes túl közel állnia, hiszen a jelenléte minden résztvevő fél számára szól, nem csupán azok egyikéhez vagy másikához: hozzátartozó, munkáltató vagy közeli ismerős közvetítőként így természetesen szóba sem jöhet. A *családjogi* közvetítés sajátos esetet jelent, mert ennek során a teremtő feszültségben lévő erények a pártatlanság és a méltányosság:^[36] egyensúlyt kell ugyanis tartania a közvetítőnek magában, hogy az igazságérzete és a háttérben lévő saját hagyományai miatt ne adja át magát a föltoluló pártos – akár baráti, akár pedig ellenséges – érzelmek sodrásának. Az elv alól rendkívül érdekes kivétel, vagy éppen az elv leleményes továbbfejlesztésének is tekinthető, hogy a határokon átnyúló családjogi közvetítés esetén a közvetítőnek, aki ugyebár mindig a gyermek érdekeit is képviseli, a pártatlanság helyett a *többpártúságot (többirányú pártosságot)* kell választania szülőközpontúbb eljárása során.^[37]

A *semlegesség* elve azt jelenti, hogy a közvetítőnek nem szabad akár helytelenítő, akár pedig támogató előítéletekkel rendelkeznie a szóban forgó ügy pontos megoldási módját illetően. Ezzel együtt pedig egyik végeredményt sem szabad kívánatosabbnak tartania és előnyben részesítenie a másikkal. A közvetítő nem

[34] Robert DeMayo ajánlja a sebezhetőség kézben tartását. (DeMayo, 1996, 226.)

[35] A lélekgyógyász Lovas Zsuzsanna használja a többgyermekes anya remek, képszerű és érzékeltes hasonlatát a lélektan és a közvetítés kapcsolatával foglalkozó tanulmányában. (Lovas, 2003, 206.)

[36] Robert DeMayo állítja teremtő feszültségbe ezen erényeket. (DeMayo, 2001, 101.)

[37] A rendkívül érdekes és merész megfogalmazás Gyengéné Nagy Mártát dicséri. (Gyengéné Nagy, 2009, 686.)

a folyamattal szemben semleges tehát, hanem a kimenetellel szemben.^[38] A jó közvetítő tulajdonságaihoz tartozik, hogy bizonyos értelemben értéksemleges: ha van is – akár személyes, akár pedig szakmai – véleménye az ügyről vagy annak egyes részleteiről, azt semmiképpen sem szabad, még szavakon túli közléscserével sem, a felek tudomására hoznia, hanem ezeket el kell rejtene, sőt eltemetnie. Mindhárom elv megvalósításában értékes segítségre lelhet a közvetítő, amennyiben elmélyül az *önkiüresítés* gyakorlásában. A közvetítő eleinte ugyan központi alaknak tűnik, és mintegy a kör középpontjában helyezkedik el, de ahogy párbeszédés öntudatra ébrednek a felek, lassan elhalványodik, és – pontosan olyan mértékben, amennyire jól végzi a föladatait – egyre halványabbá és észrevehetetlenebbé válik.^[39] Mint eszményi esetről, akár a közvetítő *önkiüresítéséről*, eltűnéséről, önmagát zárójelezéséről és értékítéletének fölfüggesztéséről is beszélhetünk, amikor is – túljutva saját reménytelenségérzésén, és mintegy állandósítva is minden érintettben a reményt – átadja a terepet maguknak a megegyezést létrehozó feleknek; hiszen egy eszményi világban, ahol az emberek mindig maguk is létre tudnák hozni, és elő tudnák hívni a párbeszéd állapotát, egyáltalán nem volna szükség közvetítőre.^[40] Az *önkiüresítés* föltétele természetesen, hogy a közvetítő a lehető legteljesebb mértékben tisztában legyen a saját esetleges előítéleteivel, általánosításaival, túlzásaival, vagyis magával az értékrendszerével és a világ dolgairól alkotott véleményével, és ezeket mindvégig képes is legyen az ellenőrzése alatt tartani. Sajátos esete vagy vonatkozása az *önkiüresítésnek*, amikor a közvetítő mintegy fölládozza magát a felekért, a közvetítésért vagy a párbeszédért. Amennyiben ugyanis nem jutnak megegyezésre a felek, akkor a jó közvetítő magára veszi a bűnbak szerepét, és a saját hibájának és képességei korlátozottságának tekinti az eredménytelenséget és a kudarcot.^[41] Mindezt pedig azért teszi, hogy ne a felek kapcsolatát és a kibontakozó párbeszédét terhelje a sikertelen viszálykezelés keltette esetleges további feszültség.

II. A KÖZVETÍTÉS FOLYAMATA

A következőkben végigvesszük magát a közvetítési folyamatot, lépésről lépésre. A közvetítés folyamata általában öt szakaszban valósul meg, amelyek szorosan egymásra épülnek, embertani és lélektani megalapozottságuk miatt a sorrendjük szigorúan meghatározott, célkitűzésük pedig a párbeszéd elősegítése a felek

[38] Kertész Tibor határozza meg a semlegességet elsősorban a kimenetellel kapcsolatban állóként. (Kertész, 2009, 76.)

[39] Már foglalkoztunk egy Rebecca Blocksome-mal és Peter Šajdával közös írásunkban az eleinte a kör közepén ülő közvetítő kérdésével. Nagypál – Šajda – Blocksome, 2004, 9.)

[40] Róz-Nagy Szilviával tárgyaljuk a föltétel nélküli szeretetet és az *önkiüresítést* a párbeszédben: Nagypál – Róz-Nagy, 2004, 133.)

[41] Az őszintesége esetén e magasrendű lelkiiségre utaló kiállást és vállalást Rúzs Molnár Krisztián sorolja föl a közvetítő lehetséges föladatai között. (Rúzs Molnár, 2007, 93.)

között. Az előkészület és fölkészülés során a felek egymással önkéntesen és a személyes jelenlétükkel találkoznak. Egyenrangú részvételük idején a közvetítés rövidebb vagy hosszabb folyamatában tartózkodnak az átcsábítástól és tiszteletben tartják egymás titkait. A megállapodás megkötése utáni emberi magatartásuk is az egyezség jövőbeni betartására és végrehajtására irányul. Sőt, amennyiben végül nem sikerült azonos álláspontra jutniuk a közös jövőt illetően, és emiatt a megállapodás aláírására nem került sor, a folyamat akkor is mindvégig a párbeszédet tartotta szem előtt. Az előzetes egyezséget tehát a megszakítatlan történetmesélés, a párbeszéd kibontakozása, a megállapodás és az összefoglalás követi.

1. A bemutatkozás, a bevezetés és az előzetes egyezség a közvetítésről

A közvetítést megelőzi egy olyan állomás, amelynek az a pontos szerepe, hogy a feleket fölkészítse magára a közvetítés folyamatára: gyakran előfordul, hogy éppen ez jelenti a közvetítésben a legnehezebb feladatot és a legkeményebb munkát. Amennyiben a viszályban álló felek késznek mutatkoznak arra, hogy leüljenek egy asztal köré, a közvetítő pedig kellően fölkészült a rá váró munkára, az esetek túlnyomó többségében általában sikeresen el is jutnak a megfelelő megoldáshoz. A szembenálló felekben fokozatosan – vagy akár egy csapásra – föl kell ébreszteni az igényt arra, hogy közvetítés útján találjanak kiutat a nehézségükből: ez egy olyan alapvető fordulat beállítását jelenti, amely a viszálykezelés elindításához nélkülözhetetlen. A közvetítő általában nem ismeri az ügy hátterét, nem mélyed belé az iratokba, ha vannak egyáltalán; elegendő ugyanis annak ismerete, hogy megindulhat-e az eljárás, és hogy ő maga részt vehet-e benne. A bemutatkozó kör során először is kiderül, hogy ki kicsoda és milyen háttérből érkezik, aminek nyomán remélhetőleg megtörik a jég. Különösen fontos a bemutatkozás szerepe, amennyiben a két fél korábban teljesen ismeretlen volt egymás számára, mert még sohasem találkoztak; ekkor ugyanis a közvetítés egyben a megismerkedés terepe is.^[42]

A felek betanítására, „képzésére” alapvetően a közvetítési ülés első szakaszában kerül sor, amikor a közvetítő ismerteti a felekkel a közvetítés lényegét, mibenlétét, kifejti és elmagyarázza céljait, módszereit és alapvető erkölcsi elveit. Ez egy kihagyhatatlan rész, hiszen a közvetítés végső sikere nagy mértékben éppen ennek minőségén múlik, vagyis sikerül-e a felekben megfelelő módon kialakítani a közvetítés során igényelt és elvárt párbeszédű beállítottságot és lelkületet. Ennek érdekében röviden, ugyanakkor kellő részletességgel ismerteti a közvetítő, melyek az *alapelvek* az eljárás során, egyáltalán mit jelent a folyamat és melyek is a közvetítés alapvető módszertani szabályai. Tisztázni kell ilyen-

[42] A következő kiadvány meglátása szerint pontosan ez a helyzet a közvetlen társas környezetben kívüli létrejött viszályok esetén. (Árkiné Erős – Bak – Bíró – Illés – Kovács – Póli – Sebestyén – Schiszler – Sipos – Sitkei – Szikora – Virághné Végvári, 2008, 82.)

kor a felek elvárásait, hogy azok ésszerűek, valóságűiek, teljesíthetők és megvalósíthatók legyenek; továbbá meg kell fogalmazni az elérendő célokat, hiszen semelyik szél nem jó annak, aki nem tudja, merre akar hajózni.^[43] A legfontosabb e szakaszban, hogy mindegyik résztvevő fél megértse és elfogadja az attól fogva kötelező szabályokat arra nézvést, miként bánjanak egymással a közvetítés során.

A résztvevő felek a közvetítésre vonatkozó *előzetes egyezség* létrehozásával a szűk értelemben vett törvényi szabályoknak és jogszabályi előírásoknak szóló pusztá engedelmeskedés helyett immár maguk is valamiképpen szabályalkotóvá válnak, legalább is a maguk, illetve a kettőjük kapcsolatában. Márpedig amennyiben legalább a közvetítés szabályaiban sikerül megállapodni, már meg is van az első, piciny siker és elmozdulás; és ez üdítő jel a párbeszéd nekilendülése számára is. E legelső, bemutatkozó és bevezető jellegű szakasz még nem magáról a viszályról vagy éppen a megvitatandó kérdéskörökről szól, hanem inkább a közvetítési eljárásról mint folyamatról; ilyen értelemben pedig metapárbeszédnek tekinthető.^[44]

2. A személyes történetek megszakítatlan párhuzamos elbeszélése

Magát a közvetített megbeszélést ezután a kölcsönös tájékoztatással kell kezdeni, vagyis a vonatkozó és jelentős adatok és tények minél szélesebb körű és teljesebb összegyűjtésével, rendszerezésével, a megtárgyalandó kérdéshalmazok felsorolásának és javasolt sorrendjének összeállításával. Minden egyes embernek lehetősége van arra, hogy a jogi szaknyelvet lehetőleg mellőzve, a személyes találkozáskor a saját, nyilván elfogult, de remélhetőleg őszinte szempontjából és szavaival, *megszakítatlanul* és összefüggően előadja az ügyben vitatott kérdést.^[45] Minden résztvevő felet figyelmesen végig kell hallgatni a közvetítő ülések alkalmával, méghozzá először is közbevágás és félbeszakítás nélkül. A közvetítők egyáltalán nem értékelik vagy minősítik az elhangzottakat, hanem figyelmesen meghallgatják, és megkísérlik azt megérteni, miközben időről időre értő módon és lényegre törően összefoglalják. A pontosítás és a mélyebb megvilágítás érdekében pedig nyitott, vagyis nem eldöntendő, hanem kiegészítendő kérdéseket tesznek föl, amennyiben ez szükségesnek mutatkozik, mert valami esetleg nem volt világos számukra.^[46]

A közvetítőnek mindvégig ellenőrzése alatt kell tartania a folyamatot, és biztosítania kell annak menetét; amennyiben ezt valami miatt mégis szükségesnek látja, kivételesen félbeszakíthatja a feleket, közbevetéseket tehet, de

[43] Lovas Zsuzsanna és Herczog Mária beszél célokról és elvárásokról. (Lovas - Herczog, 1999, 58–59.)

[44] A metapárbeszéd a párbeszédéről folyó párbeszéd.

[45] Miklóssy Sándor Zoltán hív föl írásában a jogi szaknyelv mellőzésére. (Miklóssy, 2001, 41.)

[46] A pontosítás során ezenkívül közvetetten visszakérdeznek, visszajeleznek, visszaidéznek és finoman rávezetnek.

kizárólag akkor, ha erre valóban valami nyomós oka van. Mindez azt is jelenti, hogy a közvetítő jobban tájékozódik és rengeteg odavágó és elérhető adattal lesz gazdagabb, és be tudja azonosítani ama területeket, ahol a felek egyetértenek, elkülönítve azoktól, amelyek esetében még lényegi nézeteltérések állnak fenn. Az első együttes alkalom után merülhet föl némelyek közvetlen vagy esetleg csak közvetett érintettsége, melynek okán esetleg még több embert kell majd meghívni résztvevőnek. E szakaszban a jó közvetítőnek, hogy megfelelő módon tölthesse be később a rá bízott és rá háruló föladatát, *föl kell térképeznie a viszályt*. Ez azt jelenti, hogy legalább benyomásokat kell szereznie a felek érdekérvényesítő képességéről, a viszály előtörténetéről és történetéről, az addigi sarkalatos csomópontokról és fordulatokról, a résztvevők egyéni és együttes beszélgetési stílusáról, valamint az alapvető érdekeikről. Vannak olyan vélemények azonban, amelyek óva intenek az ennél részletesebb, aprólékosabb, kidolgozottabb tájékozódástól és fölkészüléstől, mert nézetük szerint az már esetleg éppen ellentétes hatással lehetne a közvetítés folyamatára.^[47] Amennyiben ugyanis a közvetítő túlságosan alaposan fölkészült az adott ügyre, akkor a fejében már összeállhat egy meghatározott kép, amelytől bizony meglehetősen nehezen szabadul, ezáltal pedig elfogulttá válhatik, és a kialakult kép torzíthatja a valóság-észlelését a majdan beinduló párbeszéd során is.

A felek e szakaszban esetleg türelmetlenné vagy ingerültté válhatnak, hiszen minden egyes beszámoló természetesen időt vesz el, és mindenki mondanóját hasonlóképpen végig kell hallgatni. Az alapvető szabályokat márpedig be kell tartani a kérdéskörök ismertetésének idején is; mindazonáltal a felek egyenlő esélyt kapnak a történetük elmondására, bár nem föltétlenül egyenlő időtartamot.^[48] A feleknek ennek nyomán nemcsak arra kell képessé válniuk, hogy a merevségükből kimozduljanak, és az álláspontjaikat megkérdőjelezzék, hanem még a kétségeik megkérdőjelezésére is. A közvetítőnek különböző fortélyokkal és módszerekkel, valamint kitartó munkával ki kell mozdítania a résztvevő feleket ellenérdekű álláspontjaik bástyáiból, ahol rendszerint a beszélgetés kezdetekor találta őket, és föl kell bennük szítania a megegyezés keresésének tüzét.^[49] Fölmérhetetlen segítséget jelent a megoldás megtalálásában, ha a felek kapcsolópontokat találnak egymással a beszélgetések során. E szakasz után, miután mindkét felet megszakítás nélkül végighallgatták az *audietur et altera pars* elve alapján, nemcsak a közvetítő, hanem minden egyes résztvevő fél jobban érti nemcsak a másik fél, hanem a saját álláspontját is. A közvetítő a felek segítségével fokozatosan elkezd összegyűjteni a párbeszéd során mindenféle-képpen megtárgyalandó pontokat, illetve a csak szükség vagy lehetőség szerint átbeszélendő kérdésköröket, különös tekintettel azokra, amelyekben az eljárás végeztével vagy így, vagy úgy, de megállapodásra kell majd jutni. Hasznos lehet

[47] Wagner Jenő János és Kertész Tibor teszi írásában e némileg ellentmondásosnak tűnő megállapítást és figyelemfölvívást. (Wagner - Kertész, 2009, 228.)

[48] Freddie Strasser és Paul Randolph beszél az időkezelés mikéntjéről. (Strasser - Randolph, 2005, 94.)

[49] Torstein Eckhoff részletezi a közvetítő föladatait e szakaszban. (Eckhoff, 1973, 176.)

esetleg még egy sorrend-fölállítási elvben is megegyezni, majd a megállapított rangsor szerint menni végig az egyes vitatott pontokon. Végül pedig, el kell jutni addig, hogy a felek *napirendet* állítsanak föl, ahol már rangsorolva szerepelnek a megvitandó kérdések.

3. A valódi párbeszéd kibontakozása

A napirenden szereplő egyes vitatott kérdések és fölmerülő viszályok, nézetkülönbségek hatékony megtárgyalásának alapvetően két főbb módja képzelhető el a közvetítés folyamata során és annak segítségével. Egyrészt, a közvetítő fölkezült vezetésével és tudatos, ugyanakkor tapintatos irányításával a felek haladhatnak a viszonylag könnyebbnek minősülő kérdésektől az egyre nehezebbnek és bonyolultabbnak tartott kérdéskörök felé. Az effajta megoldás közvetlen haszna és előnye, hogy a résztvevők mintegy menetközben sajátíthatják el és tehetik bensővé a viszálykezelés és a nehézségek megoldásának és közös földolgozásának módszereit és csínját-bínját. Másrésztől viszont, a felek azt is választhatják, hogy rögvést a valóban halasztást nem tűrő és igazán lényegi kérdésekre összpontosítanak, amelyek összefoglalása és növekvő mértékű fölfejtése után a többi, csekélyebb jelentőségű és származtatott, járulékos kérdés mintegy magától is csaknem megoldódik már, de mindenképpen tovább érik és alakul. Az esetleg talán túlságosan is bonyolult és összetett nagy kérdéscsomagokat előbb kisebb részekre kell bontani, és talán a legkevésbé megrázó résszel érdemes elkezdni a párbeszéd vállalkozását.

A közvetítés soron következő, harmadik szakaszának fő kérdése, hogy mi rejlik mindezek mögött. Itt a közvetítő különösen is abban segíti a résztvevő feleket, hogy egyre inkább rájöjjenek és tudatosítsák, pontosan milyen szükségletek és érdekek is húzódnak meg az általuk képviselt vélemények és álláspontok mögött. A közvetítőnek elsősorban is abban kell ilyenkor a résztvevő felek segítségére állnia, hogy a folyamat során fölfedezzék: az érdekeik korántsem előrébb valók, mint másokéi, és egyáltalán nem jó, ha azok mások rovására érvényesülnek; ha pedig véletlenül túlgyőzik magukat, akkor előbb-utóbb óhatatlanul veszteségeket is el fognak könyvelni. A feleknek egyre inkább képesnek kell lenniük kételkedni a maguk igazában, és fokozódó mértékben hinni az együttműködés erejében.^[50] Az egyik módszer ilyenkor, hogy a közvetítő a kérdéseket váltakozva teszi föl; például büntetőjogi közvetítés esetén először mindig a sértetthez fordul, és csak utána a terheltre, hogy ezáltal egyre jobban kiderüljön, hogyan élték és élik meg a felek a viszálykezelést kiváltó helyzetet vagy eseményt.^[51] Mindent, ami adott esetben fontosnak tűnhetik, módszeresen meg kell beszélni és közösen végig kell gondolni. A közvetítő a megfelelő pár-

[50] A társadalomkutató Dávid János foglalja így össze a közvetítésben kibontakozó párbeszéd sikerének föltételeit. (Dávid, 2003, 212.)

[51] Tóth Andrea Noémi veti föl írásában a váltakoztatás módszerét a közvetítés eljárása során. (Tóth, 2009, 1.)

beszédés módszerekkel, kérdéstechnikákkal és odaillő közbeavatkozásokkal vezeti át a feleket ezen állomáson, hogy minél jobban egymásra hangolódjanak. Amennyiben sikerül elmozdítani a feleket egy kevésbé ellenséges álláspont felé, a megegyezés többféle lehetséges változatát tudják majd elfogadni.^[52]

E harmadik szakaszban meg kell kísérelni a hátrányokból előnyöket kovácsolni. Talán pontosan ez ama pont, amellyel kapcsolatban jóval több időt kellene töltenie egymással a viszályban lévő hagyományoknak és közösségeknek is, hogy a feleket összegyűjtsék egy asztal köré, majd engedjék, hogy akiknek a közvetítés az élethivatása, elvégezhessék a szolgálatukat. A szembenálló felek ugyanis ezáltal egyre több kapcsolatot és köteléket építenek ki egymással. Ennek nyomán azt is egyre jobban elkezdik fölismerni, hogy igazából közvetlenül egymással foglalkoznak e fokon, míg ezt megelőzően mindig a közvetítőt használták annak érdekében, hogy a másik féllel valamiképpen megbeszélésbe bocsátkozzanak. E szint célkitűzése mintegy ablakként szolgálni ahhoz, hogy minden egyes résztvevő jobban és mélyebben megértse önmagát, és a későbbiekben a vele szembenálló fél alaposabb megértésére is eljusson, beleértve a másik különböző nézőpontjait is. A felek ekkor közösen határozzák meg a hivatkozási pontjaikat, valamint munkálkodnak és dolgoznak egyet nem értésükön. A következők során a legszükségesebb lépés az, hogy közösen kialakítsák, kifejlesszék, és együttesen értékeljék a különböző szóba jöhető lehetőségeket. Amennyiben a viszályt közös föladatként sikerül kezelni, a felek együttesen képesek vele szembenézni, és fölvenni az általa odavetett kesztyűt.

A leggyakrabban ez az *ötletelés* vagy agyviharzás (brainstorming) technikájának alkalmazásával történik.^[53] E több lehetőségben gondolkodásra ösztönző módszer olyan, mint a gyöngyhalászat: mindenféle kagylót összegyűjtünk, azután alaposabban is megvizsgáljuk, hogy melyikben van tényleg igazgyöngy. A méz készítésére is hasonlít: számos virágot meglátogatunk; ami ott hasznos, azt összegyűjtjük, és valami egészen és minőségileg mást készítünk belőle, a saját értékünk hozzáadásával. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a jelenlévők összegyűjtik az összes fölvetődött javaslatot a megoldás megtalálására, anélkül, hogy azonmód értékelnék azokat. Ezt követően minden egyes lehetőséget számba vesznek, és a különböző nézőpontok és megközelítések alapján értékelik azokat, választanak közülük, mérlegelik és újra átgondolják őket. A közvetítés menetének alkalmazkodnia kell a felek saját ritmusához, üteméhez.^[54]

E szakasz végső célja, hogy elősegítse a valódi *párbeszéd* kibontakozását a résztvevő felek között. A párbeszéd alaposabb kibontakozását elsősorban a következő főbb gátak, illetve nehézségek akadályozhatják, amennyiben nem fordítanak kellő figyelmet és törődést a kezelésükre: a merevség, a visszahúzódság és az önmagukba zárkózás, a másik ember álláspontjának lekicsinylése

[52] Freddie Strasser és Paul Randolph jut közös kötetében e lélektani meglátásra. (Strasser – Randolph, 2005, 55.)

[53] Az ötletelést a szakirodalomban nevezik még ötletrohannak és ötlettárnak is.

[54] Gyengéné Nagy Márta említi az ismertetésében a felek magatartásának meghatározott ütemét. (Gyengéné Nagy, 2005, 26.)

és leminősítése, a saját vonatkoztatási rendszer másokra erőltetése, illetve a reménytelenül apró részletekbe veszés.^[55] Ehhez járulhatnak további akadályozó tényezők: például, az értelmi tényezők túlzott előtérbe helyezése az érzelmek rovására, a szenvedély eluralkodása a higgadság rovására, a túlzott általánosítások hangoztatása, a távolságtartó elvontság, a forró kása kerülgetése, valamint az őszinteség hiánya.^[56] Akkor járnak el a párbeszéd során a másik fél érdekeit is figyelembe véve, amennyiben a jóindulat megértésének megfelelően a megszólalásaik során arra törekednek, hogy éppen a kellő mennyiségben, világosan és tömören, és a szükséges minőségben nyilatkozzanak meg, csak odavágó, odaillő és érdemi kérdésekről szóljanak, továbbá az egész személyiségük vegyen részt a folyamatban a maga nyíltságával és hitelességével. Az eredeti értelemben vett párbeszéd ugyanis az életélmények kölcsönös megosztása révén az érdeklődés eleven megtapasztalása két vagy több ember között, amelyben – föladvá az igazság birtoklásának hamis érzetét – valamely magukon túlmutató igazságot keresnek.

4. A megállapodás közös megfogalmazása és elfogadása

A következő és döntő szakasz a minden fél számára elfogadható, vagyis az itt és most lehető legjobb megoldás megtalálása, kidolgozása és finomítása.^[57] A megoldásoknak természetesen jóval összetettebbnek kell lenniük a pusztán *igen*-nél vagy az egyszerű *nem*-nél. Itt egy fontos megkülönböztetést kell tennünk: az általában egybemosással elért alku (*compromissum*) a legnagyobb közös osztót célozza meg, amelynek során mindkét fél enged. A közvetítés azonban a lehető legjobb megoldás megtalálására irányul, tehát a megállapodás a pozitív mérlegeredményre törekszik.^[58] Természetesen, amennyiben egyes vitatott kérdésekben már egyetértésre jutottak a felek, azok mindaddig nem kötelezik őket, amíg minden lényeges vagy annak tartott kérdésben meg nem állapodtak. Ilyenkor írásban rögzítik, hogy pontosan milyen egyezségekre jutottak, majd az írásba foglalt megállapodást minden érintett fél jelenlétében fölolvassák, értelmezik, véglegesítik és megerősítésképpen minden résztvevő aláírja. Egészen szélsőséges esetben még azt is belé lehet foglalni a megállapodásba, hogy milyen módon kívánják a teljesítés, végrehajtás során a szöveg eltérő értelmezéséből fakadó

[55] George A. Kohlrieser beszél a párbeszéd legfontosabb fölmerülő gátjairól. (Kohlrieser, 2007, 176–182.)

[56] George A. Kohlrieser viszálykezeléssel foglalkozó könyvének eredeti megjelenési helye és címe, ahol a további gátakat is elemzi: Kohlrieser, George A. (2006): *Hostage at the Table: How Leaders can Overcome Conflict, Influence Others, and Raise Performance*. Dayton.

[57] E sajátos értelemben nevezi Répáczki Rita a lehető legjobbnak a végül kidolgozott megoldást. (Répáczki, 2009, 104.)

[58] Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet közös kötetükben a játékelméletet hívja segítségül a viszályok osztályozásához. (Barcy – Szamos, 2002, 18.)

ellentéteket majd áthidalni – szellemes megoldással ez lehet akár egy másik közvetítői eljárás is.

5. Az ügy összefoglalása és kitekintés a jövőre

Néhány megoldás iránti *elköteleződésnél* hosszabb időre van szükség, hogy kiderüljön, azok mennyire működőképesek; egy bizonyos idő után éppen ezért hasznos lehet még egy vagy több személyes találkoztót, összejövetelet tartani. A közvetítő a részleges teljesítésről köztes jelentésben tájékoztatja az esetleges küldő hatóságokat – büntetőjogi közvetítés esetén az ügyészséget, illetve a bíróságot –, a jóvátétel teljes megtörténte után pedig zárójelentést készít.^[59] A jó közvetítő biztosítja, hogy az elköteleződések ne csak elfogadhatók, hanem kivitelezhetőek és megvalósíthatók is legyenek. Mindez a kidolgozott megoldások hosszú távú *fönntarthatóságát* is hatékonyan segíti, valamint azt, hogy a felek végre új fejezetet nyithassanak az életükben. A feleknek az *utókövetés* során mindvégig érezniük kell, hogy a teljesítés és a végrehajtás teljes mértékben rajtuk áll ugyan, de e folyamatban továbbra sem hagyják magukra őket, és így nem válnak kiszolgáltatottá.^[60] Amennyiben végül nem sikerült megállapodást létrehozniuk a feleknek, a közvetítés során közösen megtett utat akkor is el kell ismernie a közvetítőnek a záróbeszédében, hogy a feleket ezzel is tovább bátorítsa a párbeszédre a hátralévő életük során.^[61]

A megállapodás *befogadástörténete* egyszerre több szálon fut. Egyrészt, a felek eszményi és elvárt esetben valóban betartják az egyezséget, végrehajtják az abban foglaltakat, magatartásukat ahhoz igazítják, és annak megfelelően szervezik. Másrészt, a közvetítő beépíti a folyamat során szerzett szakmai tapasztalatait a közvetítői hivatása egészébe, illetve az eljárás során kialakult személyes meglátásait és élményeit bensővé teszi, emberi tartásába szervesíti. Végül pedig, a közvetítésben ugyan közvetlenül részt nem vevő, de az utánkövetésben és *ellenőrzésben* jelentős szerepet játszó cselekvők is föltűnnek a befogadás folyamán. A különböző, erre hivatott hatóságok – köztük maga a közvetítő – ellenőrzik és nyomon követik a megállapodás betartását, illetve a szóban forgó ügygel kapcsolatos, esetleg még szükséges döntésükben a végrehajtás megtörténtét, vagy legalább is annak megkezdését figyelembe veszik.^[62]

[59] Barabás Andrea Tünde beszél a közvetítői feladatairól a közvetítési folyamat befejezése után. (Barabás, 2004, 146.)

[60] Kertész Tibor beszél a könyvében a magára hagyottság és a kiszolgáltatottság kívánatos elkerüléséről. (Kertész, 2009, 103.)

[61] A Partners Hungary Alapítvány (PHA) közvetítői képzési segédlete a részvételi és párbeszédés közvetítést támogatja, és ezért buzdít sikertelenség esetén is a felek erőfeszítéseinek elismerésére. (Partners Hungary Alapítvány, 2000, 70.)

[62] Cseke Hajnalka az ismertetésében kiemeli a közvetítő ellenőrzési jogát a megállapodás végrehajtása fölött. (Cseke, 2007, 41.)

IRODALOM

- Árkiné Erős Rita – Bak Zoltánné – Bíró Balázs – Illés Veronika – Kovács Krisztina – Póli Róbert – Sebestyén Gabriella – Schiszler Zsolt – Sipos Istvánné – Sitkei Zoltán – Szikora István – Virághné Végvári Ágota (2008): *Büntetőügyi mediáció időskorúakkal*. In Kertész Tibor (szerk.) (2008): *A büntetőügyekben alkalmazható közvetítői tevékenység gyakorlata és módszertani kérdései (Magyarországon): Válogatott esettanulmányok*. Budapest. 104–121. In: http://bunmegelozes.easyhosting.hu/dok/b_ugyek_mediacio_esettanulmanyok.pdf (a kutatás ideje: 2011. április 12.)
- Barabás Andrea Tünde (2004): *Börtön helyett egyezés? (Büntetőjogi) mediáció és más alternatív szankciók Európában*. Budapest.
- Barcy Magdolna – Szamos Erzsébet (szerk.) (2002): *„Mediare necesse est!”: A mediáció technikái és társadalmi alkalmazása*. Budapest.
- Borbíró Andrea – Kiss Anna – Velez Edit – Garami Lajos (szerk.) (2009): *A kriminálpolitika és a társadalmi bűnmegelőzés kézikönyve II*. Budapest.
- Decastello Alice (2010): *Mediáció az egészségügyben: konfliktusok, betegjogok és megoldások*. Budapest.
- Eörsi Mátyás – Ábrahám Zita (szerk.) (2003): *Pereskedni rossz! Mediáció: A szelíd konfliktuskezelés*. Budapest.
- Fellegi Borbála (2009): *Út a megbékéléshez: A helyreállító igazságszolgáltatás intézményesülése Magyarországon*. Budapest.
- Iványi Klára (szerk.) (2008): *A büntetőügyekben alkalmazható közvetítői tevékenység bevezetésének tapasztalatai Magyarországon*. Budapest.
- Jacsó Judit (szerk.) (2006): *Bizalom – társadalom – bűnözés: Az ötödik Országos Kriminológiai Vándorgyűlés (OKV, Szeged, 2005. október 6–7.)*. Miskolc.
- Göncz Kinga – Geskó Sándor – Herbai István (1998): *Konfliktuskezelés civil szervezetek számára*. Budapest.
- Görgényi Ilona (2006): *Kárjótétel a büntetőjogban, mediáció a büntetőügyekben*. Budapest.
- Gyekiczky Tamás (2010): *A mediációról, mint a polgári és kereskedelmi jogviták bíróság kívüli rendezésének lehetőségéről*. Budapest.
- Herczog Mária (szerk.) (2008): *A helyreállító igazságszolgáltatás jogi szabályozása és gyakorlata néhány európai országban*. Budapest.
- Kerezsi Klára (szerk.) (2006): *A helyreállító igazságszolgáltatás lehetőségei a bűnözés kezelésében*. Budapest.
- Kerezsi Klára – Borbíró Andrea (szerk.) (2009): *A kriminálpolitika és a társadalmi bűnmegelőzés kézikönyve I*. Budapest.
- Kertész Tibor (szerk.) (2001): *Mediációs szöveggyűjtemény: Szemelvények a mediáció irodalmából* (ford. Albert Fruzsina – Takács Éva – Lovász Gabriella). Budapest.
- Kertész Tibor (szerk.) (2008): *A büntetőügyekben alkalmazható közvetítői tevékenység gyakorlata és módszertani kérdései (Magyarországon): Válogatott esettanulmányok*. Budapest.
- Kertész Tibor (2009): *Mediáció a gyakorlatban I.: A mediáció dinamikája: Módszertani kézikönyv gyakorló mediátorok számára*. Budapest.
- Kohlrieser, George A. (2007), *Tűszok a tárgyalóasztalnál: Konfliktuskezelés mesterfokon* (ford. Kövi György). Budapest.
- Lovas Zsuzsanna – Herczog Mária (1999): *Mediáció, avagy a fájdalommentes konfliktuskezelés*. Budapest.

- Nagypál Szabolcs – Blocksome, Rebecca – Šajda, Peter (szerk.) (2004): *Medi(t)ations, (Re)conciliations: Conflict Resolutions and European Integration*. Pozsony (Bratislava).
- Nagypál Szabolcs – Blocksome, Rebecca – Šajda, Peter (szerk.) (2005): *Equality and Independence: Subtle as Serpents, Gentle as Doves*. Prága (Praha).
- Partners Hungary Alapítvány (2000): *Mediáció: az egyezségteremtés művészete: interaktív tréningprogram: a bevezetés, a megszakítás nélküli idő, az eszmecsere, a megállapodás kidolgozása és megírása, valamint a lezárás*. Budapest.
- Rúzs Molnár Krisztina (2007): *Mediáció a munkajogban*. Szeged.
- Sáriné Simkó Ágnes (szerk.) (2006): *A mediáció: A közvetítői tevékenység*. Budapest.
- Strasser, Freddie – Randolph, Paul (2005): *Mediáció: A konfliktusmegoldás lélektani aspektusai* (ford. Buda Júlia). Budapest.
- Watzke, Ed (2006): *A világok közötti egyensúlyteremtés tánca transzgresszív mediációval* (ford. Cseres Judit – Kaposvári Anikó). Budapest.

• Emléklap. Cziráky Ferenc főhadnagyi kinevezéséről, 1845

Az állampolgárság fogalma és összetevői napjainkban

A közelmúlt tudományos és közéleti vitáiban számos alkalommal találkozhatunk az állampolgárság fogalmával. Az állampolgárság tipikusan olyan kifejezés, amelyet nap mint nap használunk anélkül, hogy elgondolkodnánk pontos jelentéséről és tartalmának gazdagságáról. A *Jog Állam Politika* előző számában megjelent történeti visszatekintés^[1] folytatásaként jelen tanulmány az állampolgárságról folytatott szakmai diskurzushoz kíván hozzájárulni, és az állampolgárság belső jogi és nemzetközi jogi kortárs fogalmának meghatározására vállalkozik.

Az állampolgárság fogalmának elemzése előtt szükséges leszögezni, hogy jogi szempontból az állampolgárság politikai-jogi értelmének vizsgálata releváns. Az állampolgárság politikai-jogi fogalma elhatárolandó az angol és más nyelvekben az állampolgársággal azonos kifejezéssel (*nationality, nationalité, Nationalität, nacionalidad, nazionalita*) leírható történelmi-biológiai értelmű, magyar nyelvre nemzetiségnek fordítható kifejezéstől, amely faji, történelmi, kulturális azonosságból, valamint a nemzeti csoport egységének szubjektív érzéséből fakadó nemzetiséghez tartozást jelent.^[2]

I. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG MINT KAPCSOLAT

Az állampolgárság mindenekelőtt az állampolgár és az állam között fennálló *kapcsolatként* írható le, mely kötelék alapjának meghatározásai különbözőek lehetnek. A kapcsolat alapja összefügg a kötelék létrejöttével, valamint az egyén és az állam közötti kapcsolatot teremtő tényekkel. A kapcsolat eredetét tekintve különféle nézetek alakultak ki, egyesek az összetartozás alapjaként jogi kapcsolatot,^[3] mások személyi,^[4] történelmi vagy biológiai köteléket említenek. A történelmi vagy biológiai kapcsolat jelen esetben kizárható, mivel a *nationality* kifejezés eme aspektusának vizsgálata a fent említettek miatt irreleváns – a jogi vagy személyi kapcsolat lehetőségei azonban elemzésre szorulnak.

[1] Ganczer, 2011, 61–79.

[2] Oppenheim, 1905, 349.; Boll, 2007, 68.; Weis, 1956, 3.

[3] Randelzhofer, 1982, 417.; Dupuy, 2004, 71.

[4] Willoughby, 1907, 916.; J. H. W. Verzijl jogi és személyes kapcsolatnak tekinti az állampolgárságot. (Verzijl, 1972, 7.)

Míg korábban az állampolgárság a természetjogi szemlélet szerint a természet általi adomány volt,^[5] vagy a társadalmi szerződés elméletek értelmében a társadalmi szerződés megkötéséből fakadt,^[6] addig napjainkban a kapcsolat, az állampolgárság belső jogi szabályozásának általánossá válásával, az államok jogszabályaiban lefektetett módon keletkezhet. Ez szolgál alapul ahhoz, hogy az állampolgárságot jogi kapcsolatként írjuk le. Születéssel történő állampolgárság-szerzés esetében a jogi kapcsolat alapja általában a szülők egyikének vagy mindegyikének állampolgársága, vagy az egyénnek az állam területén való születése. Az egyént az államhoz így apai, anyai állampolgári leszármazás vagy területi kötelék fűzi, tehát a jogi kapcsolat mögött személyes kapcsolat húzódik meg.^[7] Honosítás esetén gyakran az állampolgárság megadásának feltétele az állam területén meghatározott időtartamú állandó tartózkodási hellyel való rendelkezés, olykor az alkotmányos alapismeretekben való jártasságot igazoló vizsga letétele, az állam hivatalos nyelvének ismerete, esetenként a gyermek, házastárs állampolgársága, tehát a területi, személyes kötődés szükségessége ez esetben is vitathatatlan. Az egyén és az állam kapcsolata azonban jóval többet jelent a kötelék létrejöttének feltételeinél, magában foglalja ugyanis az e követelményeken túl fennálló valódi kapcsolatot, amely az egyén és az állam között szükségszerűen létezik.

Sajátosnak tekinthető a kapcsolat a vatikáni polgárság és az uniós polgárság esetében. A kapcsolat speciális jellegéhez hozzájárul, hogy mindkét jogintézmény *sui generis*nek tekinthető,^[8] így – államiság hiányában – állampolgárság helyett polgárságról kell beszélnünk. A vatikáni polgárság esetében a kapcsolat amiatt sajátos, mert a polgárság egyéb feltételek mellett a vatikáni hivatalviseléshez kötődik, így annak lejártával általában megszűnik, továbbá 2011. március 1-jétől már csak kérelemre szerezhető meg.^[9] Mindez jól mutatja a vatikáni polgárság esetében a kapcsolat eseti és időleges jellegét.

Az uniós polgárság sem a szó szoros értelemben vett állampolgárság, egyrészt, mivel az Európai Unió nem tekinthető államnak, másrészt, mivel az

[5] Vattel, 1916, 87–88. §215. (E. de Vattel nem tekinthető tisztán természetjogásznak, azonban az állampolgársággal kapcsolatos nézetei természetjogi szemléletűek.); Kettner, 1978. 8.

[6] G. Cogordan szerint az állampolgárság az állam és az egyének között egyfajta szerződést hoz létre. Cogordan, 1879, 5. A. Weiss ezzel szemben a szerződést tekinti az állampolgárság jogalapjának. (Weiss, 1892, 7.)

[7] Donner, 1994, 32–33.

[8] A Vatikán *sui generis* jellegéről lásd Brownlie, 2003, 63–64. Az Európai Unió *sui generis* jellegéről lásd MacCormic, 2009, 142–143.

[9] Law concerning citizenship, residency and access to Vatican City of 2011. A törvényt 2011. február 22-én fogadták el, és 2011. március 1-jén lépett hatályba. A törvény az 1929. évi 'Law concerning citizenship and residence' elnevezésű jogszabály helyébe lépett. A törvény értelmében a vatikáni polgárságot kérelemre a pápa vagy a pápa nevében a Vatikánt kormányzó bíboros adhatja meg a pápának, a Vatikánban vagy Rómában élő bíborosoknak, az Apostoli Szentszék diplomáciai szolgálatában álló egyéneknek, valamint más, a Vatikán hivatalában és szolgálatában álló, Vatikánban élő személyeknek, illetve a polgárok Vatikánban élő házastársainak, leszármazóinak.

uniós polgárság másodlagos, csak kiegészíti a tagállami állampolgárságot.^[10] Minden olyan egyén az Unió polgárának minősül, aki a tagállamok valamelyikének állampolgára.^[11] Az uniós polgárság tehát a tagállami állampolgárságból fakad, amely az adott állammal fennálló kapcsolat alapján jön létre vagy szűnik meg, így az uniós polgárok jogi kapcsolata az Európai Unióval csupán annyi, hogy állampolgárságuk szerinti állam, amellyel állampolgári kapcsolata áll fenn, tagja az Uniónak. A személyi kapcsolat is hiányos, ugyanis nem létezik az egyén és az Unió között egy olyan sokoldalú és szoros kapcsolat, mint amely az állampolgár és az állam között fennáll,^[12] amelyre az Unió bővítési folyamata is kedvezőtlenül hatott.^[13] Az uniós polgárságban nem jelenik meg továbbá a lojalitási (állampolgári hűségi) elem sem, és e polgárság nem feltételez effektív kapcsolatot az egyén és az Unió között.^[14]

A szövetségi államokban ezzel szemben a szövetségi állampolgárság megszerzése és elvesztése a szövetségi állam által szabályozott,^[15] amellet, hogy általában a tagállami állampolgárság megléte is szükséges a szövetségi állampolgárság megszerzéséhez.^[16] A szövetségi állam tényleges államisága, valamint az egyénnek a szövetségi állammal a jogi kapcsolaton túl fennálló szorosabb kapcsolata megteremti az állampolgári hűség,^[17] és a személyi kapcsolat létrejöttének lehetőségét.

1. Az állampolgári hűség

A középkori hűbéri rendszerben kialakult, hűségen alapuló kapcsolat továbbélésének tekinthető^[18] az angolszász államokban az állam és az egyén kölcsönös kapcsolatként felfogott állampolgárság koncepció, amely az állampolgárság

[10] Lisszaboni szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról, Lisszabon, 2007. december 13. Hatályba lépett: 2009. december 1. Magyarországon kihirdette: 2007. évi CLXVIII. törvény az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról szóló lisszaboni szerződés kihirdetéséről. 1. cikk 12. pont, amely a 8. cikkbe foglalja az Európai Unióról szóló szerződés 17. cikk (1) bekezdésének módosított rendelkezéseit.

[11] Uo.

[12] Knapp, 2009, 76.

[13] Tóth, 2009, 101.

[14] Tóth, 2004, 10.

[15] Lásd például az amerikai állampolgárságot szabályozó – Immigration and Nationality Act of 1952, Public Law No. 82-414 –, valamint a svájci állampolgárságot szabályozó – Federal Law of Granting and Loss of Swiss Nationality of 1952 – törvényeket.

[16] Moore, 1906, 274. §372.

[17] Jól példázza ezt, hogy az amerikai állampolgárság honosítással való megszerzéséhez hűségesküt kell tenni. Immigration and Nationality Act of 1952, Public Law No. 82-414, Section 337 (4).

[18] A középkori hűbéri hűséghez képest azonban a napjainkban értett hűség különbözik abban, hogy míg a középkorban a hűbéri hűséghez a hűbérúr védelmi kötelezettsége társult, napjainkban az állam mérlegelési joggal rendelkezik például a diplomáciai védelem nyújtása tekintetében.

keletkezésének feltételein túl, a hűséget (*allegiance*) veszi alapul.^[19] Emellett azonban az állampolgári hűség követelménye számos kontinentális jogrendszerű állam állampolgári esküjének szövegében is megjelenik.^[20] A hűség köteleke megtalálható a Harvard Egyetem által 1930-ban készített, az állampolgárság szabályozásáról szóló tervezet állampolgárság-fogalmában is.^[21] Az állampolgárság kifejezi az ilyen minőséget hordozó személy állam felé fennálló állandó hűségét (*permanent allegiance*),^[22] szemben az állam területén állandó vagy ideiglenes lakóhellyel rendelkező külföldiek állam felé tanúsított időleges hűségével (*temporary allegiance*),^[23] vagy az állam területén tartózkodó külföldiek helyi hűségével (*local allegiance*), melyek az egyén állam területén való jelenléte miatt a szuverén által nyújtott védelemért viszonzásul alakulnak ki.^[24] Egyes nézetek szerint abban az esetben is, ha az egyén ellenséges állam polgára.^[25] Az állampolgári hűség a középkori hűség tartalmához képest új jelentést kapott, az uralkodóhoz való hűség kifejezése helyett az egyén államhoz tartozását kifejező

[19] Weis, 1956, 32. Jól példázza ezt, hogy az Egyesült Királyság hatályos törvénye szerint a nem születéssel, hanem regisztrációval, illetve honosítással való állampolgárság szerzés során az egyénnek hűségesküt kell tennie. British Nationality Act of 1981. 42. (1) (a) (b) (ii). A törvény 5. melléklete értelmében az egyén az esküt az alábbiak szerint teszi le: „Én, [név], a Mindenható Istenre esküszöm, hogy brit állampolgárként hű leszek, és igaz hűséggel tartozom Második Erzsébet Királynő Őfelségéhez, törvény szerinti örököseihez és utódaihoz.” Az állampolgári esküvel azonban az egyén nem a királynő személyéhez fogad hűséget, hanem a politikai értelemben vett uralkodóhoz, mivel alkotmányjogi szempontból a királynőt a hivatali tisztséggel, nem pedig személyével szükséges azonosítani. Lásd *Shaw v. Minister of Immigration and Multicultural Affairs*, High Court of Australia, 9 December 2003, [2003] HCA 72, [14].

[20] A magyar állampolgársági törvényben például a honosított vagy visszahonosított személynek többek között állampolgársági esküt vagy fogadalmat kell tennie, melyek szövegében „[a] Magyar Köztársaságnak hű állampolgára leszek” fordulat is szerepel. Lásd 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról. 7. § (4) bekezdés. Emellett például Csehország, Észtország, Görögország, Olaszország, Litvánia és Málta állampolgársági törvényében is állampolgársági hűségeskü található. Lásd Act on the Czech National Council on Acquisition and Loss of Citizenship of 1993, Article 12; Citizenship Act of Estonia of 1995, Article 6, Section 7; Code of Greek Nationality of 2004, Article 9, Section 2; Italian Nationality Act No. 91 of 1992, Article 10; Act on Citizenship of Republic of Lithuania No. IX-1078 of 2002, Article 15; The Maltese Citizenship Act No. XXX of 1965, Article 3, Section 5, Schedule I.

[21] A Harvard fogalom-meghatározása szerint az „állampolgárság egy természetes személy státusza, aki a hűség kötelékével egy államhoz kapcsolódik.” Lásd a Harvard által készített, és az 1930. március 13-tól április 13-ig tartó hágai kodifikációs konferencián a résztvevő államok képviselői számára benyújtott tervezetét kommentárokkal, Harvard Law School, 1929, 23.

[22] Lásd az Egyesült Államok hatályos törvényében az állampolgárok definícióját: Immigration and Nationality Act of 1952, Public Law No. 82-414, Section 101. (a) (21).

[23] *Teruo Naito v. Acheson*, 106 F. Supp. 770 (S.D. Cal. 1952), 774. Wildman, 1849, 40. Tassy Pál ideiglenes alattvalónak nevezi azokat a személyeket, akik „több avagy kevesebb ideig idegen államban tartózkodnak a nélkül, hogy az idegen állam kötelékébe belépni akarnának, ilyenekül tekintetnek bizonyos körülmények között azok is, a kik idegen állam területén ingatlanokat szereznek”. Tassy, 1887, 35.

[24] *Charlisle v. United States*, 83 U.S. (16 Wall.) 147 (1872), 147.

[25] *Gillars v. United States*, 182 F.2d 962 (D.C. Cir. 1950), 980.

ténnyé vált.^[26] Az állampolgári hűség napjainkban úgy határozható meg, mint az egyén valamennyi kötelezettsége,^[27] vagy mint az egyén hűségi és engedelmességi kötelezettsége^[28] az állam felé, amelynek teljesítésével felhagyhat,^[29] például az állampolgárságról való lemondással. Az örök hűség (*perpetual allegiance*) teóriája^[30] tehát napjainkban már nem érvényesül. Az állampolgári hűség szervesen kapcsolódik az állampolgársághoz, így az állampolgárság elvesztésével – függetlenül attól, hogy az egyén akaratából történik vagy sem – az állampolgári hűség megszűnik.^[31]

2. Az állampolgár és az állam megfelelő kapcsolata

Az egyén és az állam között az állampolgárság útján létrejövő kapcsolat tartalma túlmutat a hűség meglétéén. A Nemzetközi Bíróság a honosítással kapcsolatos *Nottebohm-ügyben* hozott ítéletében az állampolgárság mint jogi kapcsolat alapjaként az összetartozás társadalmi tényét, a létezés, az érdeklődés és az érzelmek megfelelő kapcsolatát, valamint a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket említi.^[32] Az állampolgárság létrejötténél a tényleges, megfelelő kapcsolat követelménye mint az állampolgárság effektivitásának elve az ügyet követően honosodott meg a nemzetközi jogban. Megjegyzendő, hogy a megfelelő kapcsolat követelménye az állampolgársághoz való joggal egyre inkább összefonódik, államutódlás esetén ugyanis az állam számára az állampolgárság adásának kötelezettségét keletkeztető tényé válik azon egyének tekintetében, akiknek

[26] Cornelisse, 2010, 48.

[27] Harvard Law School, 1929, 23.

[28] Field, 1929, 116.

[29] Vattel, 1916, 88. §215.

[30] A 17. század elején Angliában honosodott meg az örök hűség (*perpetual allegiance*) elmélete, mely szerint a születéssel alattvalóvá váló személyek alattvalói minőségükről nem mondhattak le, mivel hűségük a szuverén felé tanúsított hála kötelezettségét jelentette, melyet nem lehetett elveszíteni, megsemmisíteni és megváltoztatni. Blackstone, 1979, 357. Az alattvalói örök hűség elmélete a XVIII. század végén megdőlni látszott, melyet az amerikai 1776. július 4-i Függetlenségi Nyilatkozat, az ezt követően, október 21-én született kongresszusi döntés, valamint az 1795. évi, alattvalói státuszról való lemondási klauzulát tartalmazó törvény (United States Naturalization Act of January 29, 1795. Chapter 20, Section 1.) igyekezett felszámolni – ezzel a születésével életre szóló alattvalói státuszt szerző egyénből az államhoz tartozásáról rendelkező polgár vált. (Erler – West – Marini, 2007, 35.; Franklin, 1906, 2.)

[31] Az állampolgári hűségnek az állampolgárság elvesztésével egy időben történő megszűnését jelzi a versaillesi békeszerződés 278. cikke is, mely értelmében Németország elismeri korábbi állampolgárai újonnan szerzett állampolgárságát, valamint állampolgári hűségük megszakadását. Peace Treaty of Versailles (Versaillesi békeszerződés), Versailles, 1919. június 28. Hatályba lépett: 1920. január 10. 278. cikk.

[32] International Court of Justice, *Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala)*, Second Phase, Judgment of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 23.

megfelelő kapcsolata áll fenn az adott állammal.^[33] Ahhoz, hogy az egyén állampolgársága valódi legyen, vagyis kapcsolata az állammal több legyen annál, minthogy ahhoz jogi értelemben állampolgárság fűzi, szükség van az állammal való személyes kapcsolatára, az államhoz való tényleges kötődésére. Az állampolgári jogok és kötelezettségek is általában akkor valósulhatnak meg maradéktalanul, ha a jogi kapcsolaton túl a megfelelő személyi kapcsolat is fennáll. Az effektivitás hiányának tehát általában következménye az állampolgári jogok és kötelezettségek hiánya, továbbá a nemzetközi jogban az állampolgárság más államok általi el nem ismerése.

Összegezve, az állampolgárság keletkezését, megszűnését tekintve egyértelműen jogi kapcsolatként írható le, azonban a jogi kapcsolat mögött az egyén és az állam személyes kapcsolatának kell meghúzódnia ahhoz, hogy az állampolgárság effektívnek minősüljön, és így a szintén jogilag szabályozott állampolgári jogok és kötelezettségek az állampolgársághoz kötődjenek, valamint az állampolgárság elismerése más államok által biztosított legyen.

II. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG MINT TAGSÁG

Az állampolgárság *államban való* tagságként történő felfogása is megfigyelhető,^[34] amely az ókori *polisi* polgárságra, a középkori városi polgárok városban viselt tagságára, valamint a népszuverenitás elméletére vezethető vissza. A történelmi gyökerekhez visszanyúlva az ókori *polisi* és a középkori városi polgárságról egyaránt elmondható volt, hogy e státusz az egyének számára politikai jogokkal való rendelkezést jelentett. A XIX. század végén a *Minor v. Happersett* ügyben az amerikai Legfelső Bíróság elnöke az állampolgárságot (*citizenship*) az egyének politikai közösségben vagy a nemzetben való egyesüléseként jellemezte, melynek során az egyének a nemzet tagjává válnak.^[35] A XX. század elején szintén az amerikai Legfelső Bíróság az állampolgárság (*citizenship*) politikai társadalomban való tagság jellegét hangsúlyozta 1913-ban a *Luria v. The United States* ügyben,^[36] valamint ehhez hasonlóan határozta meg az állampolgárságot 1929-ben egy nemzetközi választottbíróóság, amely az *In re Robert John Lynch, Great Britain and Mexico* ügyben az egyén állampolgárságának (*nationality*) alapja-

[33] Egyezmény államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről, Strasbourg, 2006. május 19. Hatályba lépett: 2009. május 1. Magyarországon kihirdette: 2008. évi XCVIII. törvény az Európa Tanács 2006. május 19-én, Strasbourgban elfogadott, az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló Egyezménye kihirdetéséről. 5. cikk (1) bekezdés b) pont. Az 5. cikk (2) bekezdés értelmében megfelelő kapcsolatot jelent: a) jogi kötelék a jogelőd állam területi egységéhez, amely a jogutód állam területévé vált; b) azon a területen való születés, amely a jogutód állam területévé vált; c) az utolsó szokásos tartózkodási hely a jogelőd állam területén, amely a jogutód állam területévé vált.

[34] H. F. van Panhuys az állampolgárság politikai-jogi fogalmánál az egyén államban való tagságát hangsúlyozza. Panhuys, 1959, 37. Szintén az egyén államban való tagságát említi Field, 1929, 115.; Weis, 1956, 239.; Teghze, 1930, 245.

[35] *Minor v. Happersett*, 88 U.S. 162 (1874), 166–167. (Chief Justice Waite).

[36] *Luria v. The United States*, 231 U.S. 9 (1913), 22.

ként a független politikai közösségben való tagságot említette.^[37] Napjainkban azonban az állampolgárok és a politikai közösségbe tartozó állampolgárok köre azonban nem esik egybe, mivel az államban tagsággal rendelkező állampolgárok tágabb körén belül helyezkedik el a politikai közösségbe tartozó állampolgárok kisebb csoportja. Mivel az egyén tagságának felfogása elsősorban a politikai jogokkal rendelkező állampolgárok politikai közösségben való tagságához köthető, az elmélet aligha alkalmazható a politikai közösségnél jóval tágabb állampolgárság definiálása során.

III. AZ ÁLLAM SZUVERENITÁSÁNAK MEGNYILVÁNULÁSA AZ ÁLLAMPOLGÁROK FELETT

Amennyiben az egyént állampolgársági kötelék fűzi az államhoz, *az állam szuverenitása alá kerül*, melynek következtében az állam joghatósággal rendelkezik állampolgára felett mind a határain belül, mind pedig az egyén külföldi, vagy állami szuverenitás alatt nem álló területen való tartózkodása esetén.^[38] Itt cáfolandó meg Hans Kelsen azon állítása, miszerint az állam személyi joghatósága azért nem értelmezhető, mivel az állam felől nézve nem tehető különbség a külföldön lévő külföldiek, valamint a külföldön tartózkodó állampolgárok között.^[39] Hasonlóképpen cáfolandó az állampolgárság extra-territoriális jogi hatályát elutasító Cardenas-doktrína is.^[40] Eme elméletek ugyanis a történelem során létrejött számos kapitulációs szerződésre,^[41] a diplomáciai és konzuli védelemre, illetve a külföldön tartózkodó állampolgárok politikai jogai gyakorlásának biztosítására hivatkozással^[42] egyértelműen megdönthetők. Érdemes megemlíteni, hogy már a korabeli magyar szakirodalomban is egységes állás-

[37] *In re Robert John Lynch, Great Britain and Mexico*, Claims Commission (Zimmermann, Jones, Flores), 8 November, 1929. Annual Digest of Public International Law Cases 1929-1930. Case No. 134., 222.

[38] Hasonló szellemben lásd Dupuy, 2004, 71.

[39] Kelsen, 1932, 236.

[40] Lázaro Cardenas mexikói elnök 1938. szeptember 10-én, Mexikóban tartott, háború elleni nemzetközi konferencián fejtette ki azt, hogy az állampolgárság tekintetében el kell vetni a határon átnyúló hatály, vagyis a külföldi státusz elméletét, mivel az állampolgárság hatálya az egyén külföldi tartózkodása esetén szükségképpen felfüggesztődik. Elmondta továbbá, hogy a külföldön lévő állampolgárok – a határok és a szuverenitás kiterjesztésének első lépcsőjeként – más államok elleni váratlan hódítás előretolt bástyáivá válnak, amennyiben államuk támogatása és védelme alatt állnak. Cardenas elnök beszéde nyilvánvalóan politikai nyilatkozatnak tekinthető, azonban megemlézése e témánál elengedhetetlen. Lásd bővebben Brown, 1940, 300-301.

[41] A kapitulációs szerződések lehetővé tették a külföldön lévő kereskedő állampolgárok számára, hogy jogvitáikat ne a helyi hatóságok a helyi jog alapján, hanem saját államuk konzuljai a hazai joguk alapján döntsék el, emellett a szerződések gyakran vámkedvezményeket biztosítottak. A kapitulációs szerződések eredete 1082-re vezethető vissza, amikor velencei kereskedők számára a Bizánci Birodalom biztosította e jogokat. Az első valódi kapitulációs szerződést azonban I. Ferenc francia király és Nagy Szulejmán 1532-ben kötötte meg. Ezt követően terjedtek el, elsősorban az iszlám jogterületen. Lásd bővebben Kuran, 2011, 209-227.

[42] Az extra-territoriális hatályra további példákat lásd Willoughby, 1907, 917-918.

pont alakult ki abban, hogy az állam joghatósága az állampolgárok tekintetében a területén kívül is fennáll.^[43]

Az állam területi szuverenitásából fakadóan a határain belül lévő állampolgárai és a külföldi személyek felett egyértelműen rendelkezik joghatósággal, azonban az állampolgárok az állammal fennálló kötelékükből fakadóan sokkal inkább az állam személyi szuverenitása által kerülnek az állam joghatósága alá, amely az állampolgárok felett nem csak az állam határain belül, hanem azokon túl is fennáll. Mivel az állam területi szuverenitása az állam területén tartózkodó állampolgárokra és külföldiekre egyaránt vonatkozik, az egyének e két csoportja között tulajdonképpen az állam személyi szuverenitása tesz különbséget.^[44] Az állam joghatóságának következtében az állampolgár az állam jogszabályaiban lefektetett állampolgári jogok és kötelezettségek alanyává válik, mely jelenség természete különböző elméleti megközelítésekkel ragadható meg.

IV. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁGHOZ FÜZŐDŐ JOGOK ÉS KÖTELEZETTSÉGEK

Az állampolgársághoz fűződő jogok és kötelezettségek vizsgálata kapcsán két egymástól elkülönülő nézet figyelhető meg aszerint, hogy azok milyen módon kapcsolhatók az állampolgársághoz. Az állampolgárság felfogása eszerint összpontosíthat annak *státuszként*, *minőségként* való meghatározására, vagy *jogviszonyként* való értelmezésére.

1. Az állampolgárság státusz vagy jogviszony jellege

Az állampolgárság *státuszként*,^[45] *minőségként*^[46] való felfogása a történelmi előzményekre vezethető vissza. Mind az ókorban (a római *status civitatis*), mind a középkorban (az alattvalói minőség) megfigyelhető az állampolgárság ekként való értelmezése, melynek hatása az angolszász jogban, a francia magánjogban, valamint a német alkotmányjogi teóriákban is megnyilvánul.^[47] Az állampolgárságot státuszként definiálja a Harvard már említett tervezete is.^[48] E felfogás alapján, az állampolgári jogok és kötelezettségek tekintetében az állampolgárság úgy határozható meg, mint az egyénnek az állampolgári státuszában megnyilvánuló, abban rejlő jogainak és kötelezettségeinek összessége.^[49]

[43] Irk, 1929, 136.; Faluhelyi, 1936, 128–129.; Buza, 1935, 171, 179–180.; Teghze, 1930, 247–248.

[44] Weis, 1956, 8.

[45] F. Williams az állampolgárságot az egyén akaratától független, születéssel keletkező státuszként definiálja. Williams, 1927, 53.; *United States v. Germany*, Mixed Claims Commission, Administrative Decision No. 1., 1 November 1923. United Nations, 2006, 21.; Buza – Hajdu, 1968, 175.

[46] Oppenheim, 1905, 348.

[47] Makarov, 1947, 26–30.

[48] A Harvard fogalom-meghatározása szerint az „állampolgárság egy természetes személy státusza, aki a hűség kötelékével egy államhoz kapcsolódik.” (Harvard Law School, 1929, 22.)

[49] Makarov, 1947, 32.

Az állampolgárságot *jogviszonyként* értelmező nézet a jogviszony alanyainak az állampolgárt és az államot tekinti.^[50] Eme álláspont elsősorban a jogviszony tárgyát képező jogok és kötelezettségek meglétére összpontosít, amely a státuszelmélettől eltérően, nemcsak az egyén állampolgári jogait és kötelezettségeit, hanem az állampolgárságból fakadó állami jogokat és kötelezettségeket is magában foglalja. A nemzetközi jogban az állam állampolgárságból eredő jogai és kötelezettségei fontos szerephez jutnak, így a nemzetközi jog szemszögéből az állampolgárság jogviszonynak tekintendő.

Az uniós polgárság a tekintetben is elkülöníthető a valódi állampolgárságtól, hogy státusz vagy jogviszony jellegének teljessége megkérdőjelezhető. Az uniós polgárok jogai ugyanis nevesítve vannak,^[51] azonban kötelezettségeik teljesítését bár említi a lisszaboni szerződés, azonban olybá tűnik, hogy az uniós polgárok kötelezettsége tulajdonképpen az Európai Unió jogának betartása.^[52] Ez valójában nem tekinthető a szó szoros értelmében vett (állam)polgári kötelezettségnek, emellett a tagállamokban élő, nem uniós polgárookra is vonatkozik. Kijelenthető tehát, hogy az uniós polgároknak az állampolgári értelemben vett, az Unió felé fennálló polgári kötelezettségei nincsenek.

2. Az állampolgári jogok és kötelezettségek keletkezése

Az állampolgárságot státuszként, minőségként, vagy jogviszonyként értelmező elméletek hasonló kérdéseket vetnek fel *az állampolgári jogok és kötelezettségek* mibenléte kapcsán. Mindkét nézet képviselői vizsgálják azt, hogy az állampolgárság keletkezteti-e eme jogokat és kötelezettségeket, vagy az állampolgárság csupán előfeltétele azok keletkezésének, és így az állampolgári jogok és kötelezettségek az állampolgárság másodlagos reflexióinak tekinthetők.

Egyesek szerint állampolgári jogokat és kötelezettségeket az állampolgárság keletkezteti.^[53] Elfogadhatóbb azonban az a nézet, miszerint az állampolgárság előfeltétele ugyan, de önmagában nem keletkeztetője az állampolgári jogoknak,

[50] Nagy, 1999, 261.

[51] Lásd az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés egyes szerkezetbe foglalt változatának 17. cikk (2) bekezdése, valamint a 18–21. cikkei, melyeket a lisszaboni szerződés 1. cikk 34–37. pontjai módosítottak.

[52] Osztovits András úgy fogalmaz, hogy az uniós polgárok kötelezettségei említésének elmaradása „nem jelenti azt, hogy az adott jogviszonyok alanyaiként mentesülnének a közösségi jogi szabályok betartása alól.” (Osztovits, 2008, 68.)

[53] P. Weis az állampolgárságot úgy definiálja, amely az egyén és az állam között kölcsönös jogokat és kötelezettségeket keletkeztet. Weis, 1956, 31. S. O’Leary szerint a jogok és kötelezettségek az elsődleges jogi (állampolgári) kapcsolatból erednek, azonban e kapcsolatnak nem lényegi elemei. (O’Leary, 1996, 10.); Lord Buckmaster bíró szerint az állampolgárság „jogokat alkot és kötelezettségeket ró ki”. *Ex parte Weber*, 1 A.C. 421 (1916), 424. Faluhelyi Ferenc szerint „[a]z állampolgárság [...] állampolgári kötelezettségeknek és jogoknak a forrása”, illetve „[a]z állampolgárság [...] bizonyos kötelezettségeket von maga után”, amelyből inkább következik, hogy az állampolgári jogokat és kötelezettségeket az állampolgárságból keletkezteti, azonban álláspontja nem szűrhető le teljes bizonyossággal. (Faluhelyi, 1936, 116–117.)

illetve kötelezettségeknek.^[54] Az állampolgári jogok és kötelezettségek ugyanis nem realizálódnak az állampolgárság megszerzésével egy időben, mivel létrejöttükhöz az állampolgárságon túl általában további feltételek (például állandó lakóhely, meghatározott életkor) szükségesek. Az állampolgári jogok és kötelezettségek az állam személyi szuverenitása miatt, tartózkodási helytől függetlenül fennállnak, amennyiben az egyén és az állam megfelelő kapcsolatát is mutató feltételek teljesülnek. Jó példázza ezt a külföldön lévő állampolgárok választójogának alakulása, miszerint az államok biztosítják az állandó lakóhellyel rendelkező, de a választások idején külföldön tartózkodó állampolgárok a választás és választhatóság lehetőségét, míg a külföldön élő állampolgárok általában nem rendelkeznek választójoggal. Az állampolgár státuszként való felfogása azt feltételezhetné, hogy eme elmélet képviselői az állampolgári jogokat és kötelezettségeket automatikusan az állampolgárságból keletkeztetik, azonban elterjedtebbek az állampolgári jogokat és kötelezettségeket a státusz következményeként értelmező nézetek.^[55]

3. Az állampolgári jogok és kötelezettségek mint az állampolgárság tartalmi elemei

Az állampolgári jogok és kötelezettségek létrejöttének elemzése elválasztandó annak vizsgálatától, hogy azok az állampolgári státusz, illetve az állampolgári jogviszony tartalmát képezik-e. Az állampolgári jogok és kötelezettségek benne rejlenek az állampolgárságban, azt tartalommal töltik ki, azonban az állampolgárságnak nem szükségképpen elemei,^[56] hiányuk nem eredményezi az állampolgárság megszűnését. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy jogi értelemben – vagyis *de jure* – hontalannak azok a személyek tekinthetők, akik nem rendelkeznek egyetlen állam állampolgárságával sem, amely megállapítás független az állampolgári jogok és kötelezettségek meglététől. Amennyiben az egyén az állampolgári jogokat vagy kötelezettségeket valamilyen oknál fogva nem tudja gyakorolni, illetve teljesíteni, állampolgársága nem szűnik meg, csupán *de facto* hontalannak tekinthető, amely természetesen kezelendő probléma, azonban nincs hatással az állampolgárságra. Az állampolgári jogok és kötelezettségek államonként különbözőek,^[57] így nemzetközi jogi értelemben az állampolgárság aligha tehető függővé különféle jogok és kötelezettségek birtoklásától, mivel nem állapítható meg egységesen, mely jogok és kötelezettségek foglalhatók az állampolgárságba.^[58] Emellett a nemzetközi jogban az állampolgárság effekti-

[54] A. Randelzhofer úgy látja, hogy az állampolgárság az állampolgári jogoknak és kötelezettségeknek előfeltétele ugyan, de nem azok forrása, tehát eme jogok és kötelezettségek nem az állampolgárságból keletkeznek. (Randelzhofer, 1982, 417.)

[55] Makarov, 1947, 32.

[56] *Minor v. Happersett*, 88 U.S. 162 (1874).

[57] Makarov, 1947, 32.

[58] Ezzel szemben belső jogi értelemben az állampolgárság szabályozásnál, az állam szuverenitásából eredően, irrelevánsnak tekinthetők más államok eltérő megoldásai.

vitásának vizsgálata elsősorban nem az állampolgári jogok és kötelezettségek meglétére terjed ki, hanem az egyén és az állam kapcsolatának valódiságára, ténylegességére.^[59] Mindezekből megállapítható, hogy az állampolgárság léte nem függ az állampolgári jogok és kötelezettségek fennállásától.

V. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG KÖZJOGI VAGY MAGÁNJOGI JELLEGE

Az állampolgárság meghatározásánál szükséges kitérni annak *közjogi vagy magánjogi* jellegének vizsgálatára. Az állampolgárság magánjogi, szerződésen alapuló viszonyként való felfogása rendkívül szűk körben figyelhető meg,^[60] az európai államok közül is csupán két állam – Franciaország és Spanyolország – szabályozza az állampolgárságot magánjogi jogszabályban.^[61] Az állampolgárság sokkal inkább tekinthető az egyén és az állam között fennálló közjogi kapcsolatnak,^[62] amely alapul szolgál az egyén és az állam egymással szemben fennálló jogai és kötelezettségei keletkezésének, és amely nyilvánvalóan kihat az egyén magánjogi jogaira és kötelezettségeire. A magyar álláspont egyértelműen a közjog körébe sorolja azokat az alapelveket és jogszabályokat, amelyek az állam állampolgárokkal való kapcsolatára vonatkoznak.^[63] A közjogi jelleget hangsúlyozó szakirodalmi túlsúly mellett említést érdemel, hogy az államok többségének alkotmánya rendre említi az állampolgárságot, gyakran törvényi szintre utalva annak szabályozását, emellett az állampolgárságra a nemzetközi jog is közjogi intézményként tekint. A szakirodalom és a nemzetközi gyakorlat tehát meggyőzően bizonyítja az állampolgárság közjogi jellegét.

VI. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG BELSŐ JOGI ÉS NEMZETKÖZI JOGI TERMÉSZETE

Az állampolgárság kettős természetű a tekintetben, hogy mind *belső jogi*, mind *nemzetközi jogi* karakterű.^[64] A *domaine réservé* elvéből fakadóan az állam szuverenitásából eredő joga az állampolgárság keletkezésének, részletes tartalmának és megszűnésének meghatározása,^[65] melyet a nemzetközi jog annyiban

[59] International Court of Justice, *Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala)*, Second Phase, Judgment of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 23.

[60] Lásd például Weiss, 1892, 7.; Niboyet, 1938, 122–123.

[61] Code Civil des Français de 1803 (legutóbbi módosítás 1999), Titre I bis De la nationalité française; Código Civil de España de 1889, Libro I, Título I, Libro Primerode las Personastítulo Primero, De los españoles y extranjeros.

[62] Blackstone, 1979, 354.; Verzijl, 1972, 7.

[63] Lamm, 2009, 419.; Búza, 1935, 168.; Faluhelyi, 1936, 105.

[64] Dupuy, 2004, 71.; Randelzhofer, 1982, 417.

[65] Lásd Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Laws (Egyezmény állampolgársági törvények kollíziójának számos kérdéséről), Hága, 1930. április 13. Hatályba lépett: 1937. július 1, 1. cikk; *Nationality Decrees Issued in Tunis and Morocco*, Advisory Opinion, 7 February 1923, P.C.I.J. Series B, No. 4, 24. International Court of Justice, *Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala)*, Second Phase, Judgement of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 23.

szabályoz, amennyiben az adott állam ezzel összefüggésben nemzetközi jogi kötelezettséget vállal.^[66] Az állampolgárság tehát elsősorban belső jogi jellegű amiatt, hogy keletkezése, megszűnése, illetve az állampolgári jogok és kötelezettségek tartalma a belső jog szabályozási körébe esik,^[67] melynek következtében az állampolgárság koncepciója a belső jogban az egyes államok jogától függ, így számos belső jogi állampolgárság-fogalmat ismerünk. Az állampolgárság meghatározása ennek megfelelően kezdetben állami keretek között ment végbe, később azonban sor került a nemzetközi jogi definiálásra is. A belső jogban az állampolgárság fogalmában a hangsúlyos elem az egyén és az állam között meglévő kapcsolat, amelyből az egyén és az állam között fennálló jogok és kötelezettségek fakadnak. A nemzetközi jogban az állampolgárság elsősorban az egyének államok közötti elosztását, az egyénnek meghatározott államhoz való tartozását,^[68] emellett az egyén és az állam olyan kapcsolatát jelenti, amely az államok számára alapul szolgálhat más államok irányában fennálló jogok és kötelezettségek gyakorlására, illetve teljesítésére. Az állampolgárság nemzetközi jogi fogalmáról elmondható, hogy a belső jogból fejlődött ki, azonban bizonyos esetekben annál tágabb,^[69] illetve szűkebb^[70] lehet. Ezzel szemben egyesek az állampolgárságra tisztán formális feltételezéseként tekintenek,^[71] mely a nemzetközi jogban nem jelent semmilyen speciális jogot vagy kötelezettséget,^[72] mások

[66] Lásd Inter-American Court of Human Rights, *Advisory Opinion on Proposed Amendments to the Naturalization Provision of the Constitution of Costa Rica*, 19 January 1984, OC-4/84. Ser. a, No. 4, Para 32.; Inter-American Court of Human Rights, *Yean and Bosico children v. Dominican Republic*, Judgment of 8 September 2005, Ser. C, No. 130, Para 140.

[67] Nagy, 1999, 261.

[68] Apáthy István úgy vélekedik, hogy „állampolgároknak a nemzetközi jog elvei szerint azok tekintendők, a kik a állammal maradandó összekötésben állnak”. (Apáthy, 1888, 143-144.)

[69] A brit védett személyek (*British protected persons*) – amely státusz korábban a gyarmati, brit védelem alatt álló, mandátum- és gyámsági területek lakosságát illette meg – például a belső jog alapján nem minősültek állampolgárnak, azonban nemzetközi jogi szempontból az állampolgárokkal hasonló megítélés alá estek a védelem nyújtása tekintetében. (Clute, 1966, 104-105.; Weis, 1956, 22.) E státusszal a hatályos 1981. évi állampolgárságról szóló törvény értelmében a volt gyarmati, brit védelem alatt álló, mandátum- és gyámsági területek olyan lakossága rendelkezik, akik az adott területen lévő állam állampolgárságával nem rendelkeznek. A státuszból elnevezésével ellentétben már nem fakad a diplomáciai védelem lehetősége, előnye csupán annyi, hogy eme személyek az Egyesült Királyság állampolgárságát regisztrálásnak nevezett honosítással megszerezhetik. *British Nationality Act of 1981, Part V Section 38, Part I Section 4 Paragraph (1)*.

[70] Előfordulhat, hogy az állam belső joga alapján állampolgárnak tekinti az adott személyt, azonban a nemzetközi jog értelmében nem minősül állampolgárnak, mivel más állam nem ismeri el az adott államhoz fűződő állampolgári kötelékét. A Nemzetközi Bíróság a Nottebohm ügyben kimondta, hogy az állampolgárság más államok általi elismerését, valamint az állampolgár számára diplomáciai védelem nyújtását a nemzetközi jog szabályozza. Lásd bővebben International Court of Justice, *Nottebohm Case* (Liechtenstein v. Guatemala), Second Phase, Judgment of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 23.; Lásd továbbá Weis, 1956, 7.

[71] Koessler, 1946-1947, 70-71.

[72] Uo. 75-76.

az állampolgárság nemzetközi jogi fogalmának szükségességét vitatják.^[73] Jelenleg egyetlen hatályos nemzetközi szerződésben található meg az állampolgárság fogalma: az 1997. évi állampolgárságról szóló európai egyezmény^[74] 2. cikk a) pontja értelmében az állampolgárság „valamely személy és egy állam közötti jogi kötelék, és nem utal a személy etnikai származására”. Az állampolgársághoz kapcsolódó, nemzetközi jogban megjelenő állami jogok és kötelezettségek meglétéhez általában szükséges az állampolgárság más államok általi elismerése, így az állampolgárságból fakadó nemzetközi jogok és kötelezettségek gyakorolhatósága és teljesíthetősége más államoktól is függ.

VII. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁGRA HASZNÁLT KIFEJEZÉSEK SOKFÉLSÉGE

Mindezek fényében lehet elkülöníteni az egyes nyelvekben az *állampolgárságra használt kifejezéseket*, melyek használatában következetlenség figyelhető meg. Az angol nyelvben a *citizenship* és a *nationality*, valamint más nyelvekben megtalálható megfelelőik gyakran szinonimaként jelennek meg, olykor azonosítva a francia *ressortissant*, a német *Staatsangehörigkeit*, valamint az olasz *appartenenza* elnevezésekkel.

A kifejezések jelentésének megállapításához az állampolgárság történeti formái nyújthatnak segítséget. Az angol *citizenship*, és más nyelvi megfelelői a középkori városi polgárságra és annak jellegére vezethetők vissza. A városi polgár öntudatos tagja volt az autonóm városi közösségnek, részt vett annak politikai életében,^[75] melynek következtében szoros kapcsolata állt fenn a várossal. Később a polgár és a város közötti kötelék kiszélesedett a nemzeti közösségben való tagságra, a politikai részvétel azonban továbbra is a kifejezés része maradt, és azon állampolgárok elnevezésévé vált, akik politikai jogaik révén a közéletben aktív szerepet vállaltak. A *citizenship* mögött ezért modern értelemben is az állampolgárságnak, mint az ahhoz fűződő jogok és kötelezettségek összességének – különösen a polgári és politikai jogok birtoklásának – jelentéstartalma húzódik meg.^[76] Mivel az állampolgári jogok és kötelezettségek megléte a belső jogban releváns, a *citizenship* kifejezés az állampolgárságra elsősorban a belső jogban alkalmazható.^[77] Nemzetközi jogi értelemben így az egyén államhoz tartozásának kifejezésére a *citizenship* használata helytelen.

[73] Kelsen, 1932, 244.

[74] Európai egyezmény az állampolgárságról, Strasbourg, 1997. november 6. Hatályba lépett: 2000. március 1. Magyarországon kihirdette: 2002. évi III. törvény, az Európa Tanács keretében, 1997. november 6-án kelt, az állampolgárságról szóló Európai Egyezmény kihirdetéséről.

[75] Verzijl, 1972, 14.

[76] Moore, 1906, 273. §372.; Hyde, 1945, 1066–1067.; Cogordan, 1879, 6.

[77] Koessler, 1946–1947, 62–63.

A *citizenship* szemben a *nationality* kifejezés elsődleges jelentéstartalma az államhoz tartozást és az állam iránti hűséget^[78] hordozza, az állampolgári jogok és kötelezettségek meglététől függetlenül.^[79] A Nemzetközi Bíróság a *nationality* meghatározásánál szintén elsősorban az egyén és az állam megfelelő kapcsolatát alátámasztó tényekre, nem pedig az állampolgári jogok és kötelezettségek fennállására helyezte a hangsúlyt.^[80] A nemzetközi jog nézőpontjából az állampolgárság vizsgálatánál az egyén állampolgári jogainak és kötelezettségeinek megléte ugyanis irrelevánsnak tekinthető,^[81] mivel a lényegi szempont az, hogy az egyént mely államhoz fűzi, illetve egyáltalán fűzi-e valamely államhoz állampolgári kapcsolat. A nemzetközi jogban nem releváns továbbá az sem, hogy az állam különbséget tesz-e a politikai jogokkal rendelkező citizenek és politikai jogokkal nem rendelkező, más státuszú egyének között.^[82] Következésképpen azokban a nyelvekben, melyekben az állampolgárságra a *nationality* és a *citizenship* kifejezésekhez hasonló fogalompár figyelhető meg, a nemzetközi jogban az állampolgárság megjelölésére a *nationality*-nek megfelelő kifejezések használata szükséges, melyet alátámaszt az a tény is, hogy valamennyi állampolgársági tárgyú nemzetközi szerződés az állampolgárság megjelölésére a *nationality* kifejezést használja.

Az állampolgárok a belső jogban két csoportba sorolhatók, ugyanis a *nationality*-vel rendelkező *national* személyek egy része nem feltétlenül rendelkezik állampolgári jogokkal és kötelezettségekkel, vagyis *citizen* státusszal.^[83] A két meghatározás így leginkább két körrel ábrázolható, melyek egymáshoz való viszonya úgy képzelhető el, hogy a *national* egyének, vagyis az államhoz tartozók körén belül helyezkedik el az állampolgári jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező *citizen* egyének kisebb köre. A *citizenship* kifejezés tehát nem alkalmazható helyesen a *nationality* szóval szinonimaként,^[84] az egyén

[78] Az Egyesült Államokban például *national* státuszúnak azon egyének minősülnek, akik vagy az Egyesült Államok citizenek, vagy pedig nem citizenek az Egyesült Államoknak, de az állam felé állandó hűséggel tartoznak *Immigration and Nationality Act of 1952, Public Law No. 82-414, Section 101 (a) (22)*.

[79] *Minor v. Happersett*, 88 U.S. 162 (1874); *Romano v. Comma*, (Egyptian Mixed Court of Appeal). *Annual Digest of Public International Law Cases, 1925-1926, Case No. 195, 265*.

[80] International Court of Justice, *Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala)*, Second Phase, Judgment of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 23.

[81] Fontos megjegyezni, hogy a *de facto* hontalanságnál a vizsgálat tárgya nem az egyén állampolgárságára terjed ki, hiszen a *de facto* hontalan fogalma is tartalmazza, hogy az ilyen státuszú egyének rendelkeznek állampolgársággal. A nemzetközi jogi szabályozás célja ez esetben az, hogy a *de facto* hontalan státusz kialakulását elkerüljék, illetve azt megszüntessék azáltal, hogy az állammal létrehozott megfelelő kapcsolat megteremtése útján az egyén gyakorolhassa állampolgári jogait és teljesíthesse kötelezettségeit.

[82] Oppenheim, 1905, 348.

[83] Moore szerint a *nationality* nem csak azokat foglalja magában, akiket *citizen*-nek nevezünk, hanem azokat is, akiket, függetlenül attól, hogy *citizen*-ek e vagy sem, *national*-nak nevezünk. (Moore, 1906, 273. §372.)

[84] A két kifejezés szinonimaként való használatát lásd például Spiro, 1997, 1411-1485.; R. Donner a két kifejezés szinonimaként való használatát azzal magyarázza, hogy a *nationality* a közösségben való tagságként ragadható meg, amely egyben politikai státuszt is jelent. (Donner, 1994, xv.)

államhoz tartozása, illetve az állammal való kapcsolata leírásaként. Kitűnő példa a *citizen*nek nem minősülő *national* személyek csoportjára a történelemben a gyarmati területek polgárainak az anyaállam által adott státusz, vagyis a *citizenship*et nélkülöző *nationality*.^[85] A *national* de nem *citizen* egyének csoportja napjainkban is megfigyelhető. Az Egyesült Államokban például *non-citizen national* státuszúnak azok a személyek tekinthetők, akik az *outlying possession* státuszú területeken^[86] születtek, vagy azokkal kapcsolatuk áll fenn, és állandó hűséggel tartoznak az Egyesült Államok felé annak ellenére, hogy nem minősülnek *citizen*nek.^[87] A *national*-hoz hasonlóan német nyelvben az egyén államhoz tartozása az *Einheimische*, a *Volksgenosse*, illetve a *Staatsangehörige* kifejezésekkel írható le, amely az állampolgárokat megkülönbözteti a külföldiektől. Emellett a *Staatsbürger* személyeket az államhoz tartozó más egyénektől (*Volksgenosse*) szükséges elválasztani,^[88] amely két kategória a francia nyelvben a *citoyen* és a *national* kifejezésekkel feleltethető meg.^[89] A német nyelv tehát különbséget tesz az államhoz tartozó és az állampolgári jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező egyének között. A német szakirodalomban egyes nézetek a *Staatsangehörigkeit* fogalmán belül tesznek különbséget a belső – az állampolgári jogokat és kötelezettségeket kifejező – állampolgárság és a külső – az államhoz tartozást előtérbe helyező – állampolgárság között,^[90] mely tulajdonképpen párhuzamba állítható azzal, hogy a *citizenship* az államhoz tartozás belső reflexiója, míg a *nationality* annak külső megnyilvánulási formája. E nézet szerint a *Staatsangehörigkeit* nem azonos a *nationality* kifejezéssel, hanem mind a *nationality*, mind pedig a *citizenship* fogalmát magában foglalja, egyfajta halmazt képezve azok köré. Mindent egybevetve elmondható, hogy – az angol nyelv kifejezéseit használva – minden *citizen national*, azonban nem minden *national citizen* is egyben.^[91]

Külön említést érdemelnek a francia *ressortissant*, valamint az olasz *appartenenza* kifejezések, melyek nem utalnak az egyén és az állam közötti kötelék eredetére, létrejöttének módjára vagy alapvető karakterére, az állam felé tanúsított hűségre. Ehelyett az egyén államhoz tartozásának elsősorban azt a

[85] A brit *national*nak számítotak brit *citizenship* nélkül például Hong Kong állampolgárai, amikor az az Egyesült Királyság gyarmati területe volt. Chan, 1990, 57–62. Hasonló volt a Fülöp-szigetek állampolgárainak státusza az Egyesült Államokban, amikor az a területet gyarmatnak tekintette. (Koessler, 1946–1947, 66–67.)

[86] *Outlying possession* státuszú területnek minősül Amerikai Szamoa és Swain szigete. Immigration and Nationality Act of 1952, Public Law No. 82–414, Section 101 (a) (29).

[87] Immigration and Nationality Act of 1952, Public Law No. 82–414, Section 308. Az Északi-Mariana-szigeteken született vagy ott tartózkodási hellyel rendelkező egyének akkor kaphatnak *non-citizen national* státuszt, ha ilyen nyilatkozatot tesznek. Lásd Covenant to Establish a Commonwealth of the Northern Mariana Islands (Szerződés az Északi-Mariana-szigeteki Nemzetközösség létrehozásáról). Saipan, 1975. február 15. Public Law No. 94–241, Article III Section 302.

[88] Bluntschli, 1863, 191.

[89] Bluntschli, 1877, 183.

[90] Jellinek, 1951, 50.

[91] Cogordan, 1879, 6.

mozzanatát hangsúlyozzák, hogy az egyén az állam szuverenitása alatt áll.^[92] Ez indokolhatja azt is, hogy a *ressortissant* kifejezésről a francia bíróság,^[93] valamint az ausztriai-román vegyes döntőbíróság^[94] egyaránt megállapította, hogy szélesebb értelemmel bír, mint a francia *national* szó, holott a nemzetközi szerződések fordítása során az angol *national* megfelelőjeként használják a *ressortissant* kifejezést.^[95] A német-francia vegyes döntőbíróság azonban kimondta, hogy a *ressortissant* szélesebb értelme nem jelenti azt, hogy a hontalan személyek *ressortissant*nak minősíthetők.^[96]

A magyar nyelvben használatos *állampolgárság* kifejezés eredetét tekintve a német nyelvből vezethető le, mivel polgár szavunk a német *der Purger*, illetve egyes nézetek szerint a *Bürger* szóból ered. A szó etimológiáját alapul véve tehát az állampolgár kifejezés a német *Staatsbürger* kifejezésnek feleltethető meg. A *Staatsbürger* kifejezés a francia *citoyen* és az angol *citizen* szavakkal fordítható le, tehát a magyar állampolgárság szó közelebb áll a *citizenship*, mint a *nationality* elnevezéshez.^[97] Az állampolgár szó kettébontva továbbá az állam polgára jelentéstartalmat hordozza magában, vagyis visszautal a polgár szóra, amelyhez a középkori városban a politikai jogok és kötelezettségek szorosan kapcsolódtak. A sok esetben árnyalt magyar nyelv ezúttal tehát kevésbé cizellált: az állampolgár szóban próbálja kifejezni mind a nemzetközi jog szempontjából releváns államhoz tartozás, mind pedig a belső jogban fontos állampolgári jogok és kötelezettségek meglétének kifejezését, noha a kifejezésben elsősorban az utóbbi hangsúlyos.

Az említett kifejezések pontos elkülönítése fontosnak bizonyul ahhoz, hogy alapul szolgáljon az állampolgárság definiálása körül kialakult viták feloldásához, és hozzájáruljon az állampolgárság fogalmi összetevőinek megértéséhez.

[92] Verzijl, 1972, 8.

[93] *Prince Elie de Bourbon-Parma v. Auroux ès qualité et Ministère public*, French Cour de Cassation, Clunet, 1923. 904–930.

[94] Az ausztriai-román vegyes döntőbíróság megállapította, hogy habár a St. Germain-i békeszerződésben az angol *national* francia megfelelője a *ressortissant*, ez nem jelenti azt, hogy a *ressortissant* kifejezés nem lehet bővebb, mint a *national*, mivel a romániai zsidók nem tekintethetők állampolgárnak, mégsem minősülnek hontalannak. A békeszerződés alapján a Románia joghatósága alá tartozó személyek tekintetében a békeszerződés alkalmazható, és mivel a Romániában született zsidó személyek Románia joghatósága alá tartoznak, a szerződés értelmében *ressortissant*nak minősülnek. *Kahane (Successor) v. Parisi and Austrian State*, Austro-Roumanian Mixed Arbitral Tribunal. In: Gidel, 1923, 943. További eseteket lásd Weis, 1956, 10.

[95] Lásd például *Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany* (Békeszerződés a Szövetséges és Társult Főhatalmak és Németország között), Versailles, 1919. június 28. Hatályba lépett: 1920. január 10.; *Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Austria* (Békeszerződés a Szövetséges és Társult Főhatalmak és Ausztria között), St. Germain-en-Laye, 1919. szeptember 10. Hatályba lépett: 1920. július 16.; *Treaty of Peace with Turkey* (Békeszerződés Törökországgal), Lausanne, 1923. július 24. Hatályba lépett: 1924. augusztus 6.

[96] *Wiener-Weimberger v. Friedlaender and Oliven*, German-French Mixed Arbitral Tribunal. In: Gidel, 1923, 798.

[97] Hasonló szellemben fogalmaz J. H. W. Verzijl is, amikor az *állampolgár* szót a *citizenship*, *citoyenneté*, *cittadinanza*, *cindadania* és *Staatsbürgerschaft* kifejezések között említi. (Verzijl, 1972, 14.)

VIII. KÖVETKEZTETÉSEK

Az államok belső jogi sokszínűsége következtében az állampolgárság fogalmának számos megjelenési formája létezik, az állampolgárság jellegzetes fogalmi elemei azonban a fenti vizsgálatot követően megállapíthatók, amely hozzájárulhat egy általánosan elfogadható belső jogi állampolgárság-fogalom megalkotásához. Az állampolgárság nemzetközi jogi értelemben vett fogalma kapcsán a létező meghatározások kevésbé különbözőek, ám ezek egységesítéséhez, helyesbítéséhez úgyszintén elengedhetetlen az állampolgárság fogalmi elemeinek elemzése.

Az állampolgárság keletkezése és megszűnése tekintetében jogi kapcsolatként írható le, azonban a jogi kapcsolaton túl az egyén és az állam között személyes kapcsolat húzódik meg, amely az állampolgári hűségben is testet ölt. Az egyén és az állam megfelelő kapcsolatának elve a nemzetközi jogban alakult ki, jóllehet az állampolgárság hatékonyságának hiánya gyakran párosul azzal, hogy megfelelő feltételek híján az állampolgári jogok és kötelezettségek nem válhatnak teljessé.

Az egyén az állampolgárrá válással az állam szuverenitása alá kerül. Mivel az állampolgár általában az állam területén tartózkodik, az állam területi szuverenitása gyakran terjed ki rá, de állampolgárként elsősorban az állam személyi szuverenitása alatt állónak tekintendő. Mindezt igazolja, egyrészt, hogy az állam joghatósága az állampolgár felett külföldön is fennáll, másrészt, hogy az állam területén belül az állampolgárok és a külföldiek a személyi szuverenitással különböztethetők meg.

Az állampolgári jogok és kötelezettségek az állampolgárságot kitöltik tartalommal, de nem érintik az állampolgárság létét, hiányuk ugyanis nem eredményezi az állampolgárság megszűnését. Az állampolgári jogok és kötelezettségek nem következnek automatikusan az állampolgárságból. Az állampolgárság csupán előfeltétele, de nem keletkeztetője az állampolgári jogoknak és kötelezettségeknek, mivel fennállásukhoz további feltételek szükségesek. E feltételek hasonlóságot mutatnak a megfelelő kapcsolatot bizonyító tényekkel. Amennyiben tehát az egyén és az állam között nem beszélhetünk megfelelő kapcsolatról, valószínűsíthető, hogy az egyén állampolgári jogai és kötelezettségei hiányozni fognak vagy nem lesznek teljesek.

Az állampolgárság a belső jogban egyaránt tekinthető státusznak és jogviszonynak. Az eltérést a két nézet között az adja, hogy míg a státuszelmélet alapján az állampolgárság az egyén állampolgári jogai és kötelezettségei összességének minősítendő, addig a jogviszonyelmélet az állampolgárságot a jogviszony alanyainak, vagyis az egyénnek és az államnak az állampolgárságból fakadó jogai és kötelezettségei összességékként fogja fel. A nemzetközi jog szemszögéből az állampolgárság jogviszonynak tekintendő, mivel a nemzetközi jogban az állam állampolgárságból eredő jogai és kötelezettségei hangsúlyosabbá válnak. Az állampolgárság tagságként való felfogása azonban mind a belső jog, mind a nemzetközi jog nézőpontjából helytelen, mivel az elsősorban a politikai közösségben való tagságra utal, és az e kategóriába tartozó személyek köre minden bizonnyal kisebb, mint az állampolgárok csoportja.

Az állampolgárság a belső jogban többnyire, a nemzetközi jogban pedig egyértelműen közjogi jellegűnek tekinthető, amely azonban gyakran kihat az egyén magánjogi jogaira és kötelezettségeire is. A belső jogban – a szakirodalmi túlsúly mellett – a közjogi jelleget támasztja alá, hogy az államok nagy részének alkotmányában, a szabályozást gyakran törvényi szintre utalva, említésre kerül az állampolgárság.

Az állampolgárság meghatározása az állam szuverenitásából eredő joga, melyet nemzetközi jog is szabályoz az állam – akaratából eredő – nemzetközi jogi kötelezettség-vállalásainak megfelelően. Az állampolgárság így mind belső jogi, mind nemzetközi jogi természetű, azonban a fogalom lényegi elemei tekintetében a hangsúlyos elemek különbözőek. Míg a belső jogban az államhoz tartozás mellett fontos szerepet játszanak az állampolgárságból fakadó állampolgári jogok és kötelezettségek, addig a nemzetközi jogban a hangsúly az egyének államhoz tartozására, az egyének államok közötti elosztására, az egyén és az állam megfelelő kapcsolatára esik, függetlenül az állampolgárságból eredő jogok és kötelezettségek meglététől.

A fogalom belső jogi és nemzetközi jogi jellegének elválasztása ismeretében az állampolgárságra használt kifejezések pontosítása szükséges. A *nationality* és a *citizenship* dichotómiáját ismerő nyelvekben az állampolgárság fogalmának meghatározása során a belső jogban a *citizenship* megfelelői, a nemzetközi jogban pedig a *nationality* megfelelői használandók. A német nyelvben a *citizenship* megfelelőjének a *Staatsbürgerheit* tekinthető, míg a *nationality*-vel a *Staatsangehörigkeit* azonosítható. A francia *nationalité*, valamint a *citoyenneté* mellett egy harmadik kifejezés, a *ressortissant* is megemlíthető, amely az államhoz tartozás tekintetében a joghatóságot hangsúlyozza, és ezáltal a *nationalité*-nél szélesebb értelmet nyer. A *ressortissant*-hoz hasonló az olasz nyelvben az *appartenenza*, amely a *nazionalita* és a *cittadinanza* kettőssége mellett jelenik meg. A magyar *állampolgárság* kifejezés – etimológiáját tekintve – a *citizenship* és megfelelői körébe sorolható, amely csoportba a szó eredetét mutató *Staatsbürgerschaft* is tartozik. A magyar nyelvben azonban nem található más kifejezés az állampolgárság megjelölésére, így az állampolgárság szó szolgál a nemzetközi jogi fogalom leírásaként is.

Mindezek alapján egy-egy általánosan elfogadható belső jogi, illetve nemzetközi jogi állampolgárság-fogalom az alábbiak szerint határozható meg:

A belső jog értelmében az állampolgárság (*citizenship*) az egyén és az állam között jogi és személyi kapcsolat alapján fennálló közjogi státusz vagy jogviszony, amely alapul szolgál az állampolgári jogok és kötelezettségek – további feltételek fennállása esetén – való keletkezésének.

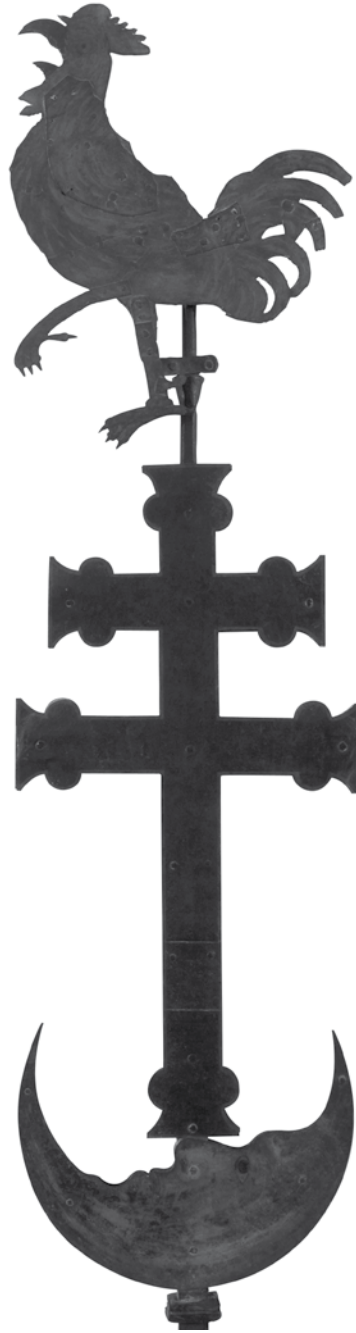
A nemzetközi jog értelmében az állampolgárság (*nationality*) az egyén és az állam között jogi és személyi kapcsolat alapján fennálló közjogi jogviszony, amely az egyén államhoz tartozását fejezi ki, és amely megfelelő kapcsolat esetén az állam számára alapul szolgálhat más államok irányában megnyilvánuló jogok gyakorlására és kötelezettségek teljesítésére.

IRODALOM

- Apáthy István (1888): *Tételes európai nemzetközi jog*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Blackstone, William (1979): *Commentaries of the Laws of England. Book I. Of the Rights of Persons*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Bluntschli, Johann Caspar (1863): *Allgemeines Staatsrecht. Band I*. Der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, München.
- Bluntschli, Johann Caspar (1877): *Théorie générale de l'État* (trad.: Armand de Riedmatten). Librairie Guillaumin et Cie, Paris.
- Boll, Alfred M. (2007): *Multiple Nationality and International Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden – Boston.
- Brown, Philip Marshall (1940): The „Cardenas Doctrine”. *The American Journal of International Law*. Vol. 34. No. 2. 300-302.
- Brownlie, Ian (2003): *Principles of Public International Law*. Oxford University Press, Oxford.
- Buza László – Hajdu Gyula (1968): *Nemzetközi jog*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Buza László (1935): *A nemzetközi jog tankönyve*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- Chan, Johannes M. M. (1990): Hong Kong: An Analysis of the British Nationality Proposals. *Immigration and Nationality Law and Practice*. Vol. 4. No. 2. 57-62.
- Clute, Robert E. (1966): Nationality and Citizenship. In: Robert R. Wilson (ed.): *The International Law Standard and Commonwealth Developments*. Durham, Duke University Press, 100-136.
- Cogordan, George (1879): *La nationalité au point de vue des rapports internationaux*. L. Larose Libraire-Éditeur, Paris.
- Cornelisse, Galina (2010): *Immigration, Detention and Human Rights. Rethinking Territorial Sovereignty*. Brill, Liden.
- Donner, Ruth (1994): *The Regulation of Nationality in International Law*. Transnational Publishers Inc., New York.
- Dupuy, Pierre-Marie (2004): *Droit international public*. Dalloz, Paris.
- Erler, Edward J. – West, Thomas G. – Marini, John A. (2007): *The Founders on Citizenship and Immigration: Principles and Challenges in America*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Faluhelyi Ferenc (1936): *Államközi jog I*. Dr. Karl Könyvesbolt, Pécs.
- Field, David Dudley (1929): Outlines of an International Code. *The American Journal of International Law – Special Supplement*. Vol. 23. 115-117.
- Franklin, Frank George (1906): *The Legislative History of Naturalization in the United States. From the Revolutionary War to 1861*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Ganczer Mónika (2011): Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig. *Jog Állam Politika*, III. évf. 1. szám, 61-69.
- Gidel, Gilbert Charles (éd.) (1922-1930): *Recueil des décisions des tribunaux arbitraux mixtes institués par les traités de paix*. Vol. I-X. Sirey, Paris.
- Harvard Law School (1929): Research in International Law. *The American Journal of International Law – Special Supplement*. Vol. 23. 1-129.
- Hyde, Charles Cheney (1945): *International Law Chiefly as Interpreted and Applied by the United States*. Vol. II. Little, Brown, and Company, Boston.
- Irk Albert (1929): *Bevezetés az új nemzetközi jogba*. Danubia, Pécs.
- Jellinek, Hansjörg (1951): *Der automatische Erwerb und Verlust der Staatsangehörigkeit durch Völkerrechtliche Vorgänge, zugleich ein Beitrag zur Lehre von der Staatensukzession*. Carl Heymanns Verlag, Berlin.

- Kelsen, Hans (1932): Théorie générale du droit international public – Problemes choisis. In: *Recueil des Cours*. Tome IV. 117-351.
- Kettner, James H. (1978): *The Development of American Citizenship, 1608-1870*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Knapp László (2009): Az uniós polgárok diplomáciai és konzuli védelméről I. *Jog Állam Politika*. I. évf. 4. szám, 69-89.
- Koessler, Maximilian (1946-1947): “Subject,” “Citizen,” “National,” and “Permanent Allegiance”. *The Yale Law Journal*. Vol. 56. 58-76.
- Kuran, Timus (2011): *The Long Divergence. How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton University Press, Princeton - Oxford.
- Lamm Vanda (szerk.) (2009): *Jogi Lexikon*. CompLex Kiadó, Budapest.
- MacCormic, Neil (2009): *Questioning Sovereignty: Law, State, and Practical Reason*. Oxford University Press, Oxford.
- Makarov, Alexander N. (1947): *Allgemeine Lehren des Staatsangehörigkeitsrechts*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- Moore, John Bassett (1906): *A Digest of International Law as Embodied in Diplomatic Discussions, Treaties and Other International Agreements, International Awards, the Decisions of Municipal Courts, and the Writings of Jurists, and Especially in Documents, Published and Unpublished, Issued by Presidents and Secretaries of State of the United States, the Opinions of the Attorneys-General, and the Decisions of Courts, Federal and State*. Vol. III. Government Printing Office, Washington.
- Nagy Károly (1999): *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó, Budapest.
- Niboyet, Jean Hippolyte Paulin (1938): *Traité de droit international privé Français*. Vol. I. Sirey, Paris.
- O’Leary, Síofra (1996): *The Evolving Concept of Community Citizenship – from the Free Movement of Persons to Union Citizenship*. Kluwer Law International, The Hague.
- Oppenheim, Lassa (1905): *International Law, Vol. I*. Longmans, Green, and Co., New York - London - Bombay.
- Osztovits András (2008): *Az Európai Unió alapító szerződéseinek magyarázata I*. Complex Kiadó, Budapest.
- Panhuys, Haro Frederic van (1959): *The Rôle of Nationality in International Law*. A. W. Sythoff, Leiden.
- Randelzhofer, Albrecht (1982): Nationality. In: Rudolf Bernhardt (ed.): *Encyclopedia of Public International Law*. Vol. 8. *Human Rights and the Individual in International Law, International Economic Relations*. North-Holland Publishing Co. - Collier Macmillan Publishers, New York - London, 416-424.
- Spiro, Peter J. (1997): Dual Nationality and the Meaning of Citizenship. *Emory Law Journal*. Vol. 46. No. 4. 1411-1485.
- Tassy Pál (1887): *Az európai nemzetközi jog vezérfonala*. Scheiber József, Kecskemét.
- Teghze Gyula (1930): *Nemzetközi jog*. Városi Nyomda, Debrecen.
- Tóth Judit (2004): Miért nem lehet, ha szabad? A többes állampolgárság a nemzetközi és az európai közösségi jog felől. *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny*. 2. szám, 5-14. <<http://rmjk.adatbank.transindex.ro/pdf/01KozjogToth.pdf>>
- Tóth Judit (2009): The Impacts of EU Enlargement on Nation Building and Citizenship Law. In: Elspeth Guild – Kees Groenendijk – Sergio Carrera (eds.): *Illiberal Liberal States, Immigration, Citizenship and Integration in the EU*. Ashgate Publishing, Aldershot, 101-112.
- United Nations (2006): *Reports of International Arbitral Awards*. Vol. VII. New York, United Nations. <http://untreaty.un.org/cod/riaa/cases/vol_VII/1-391.pdf>

- Vattel, Emeric de (1916): *Le droit des gens, ou principes de la loi naturelle, appliqués a la conduite et aux affaires des nations et des souverains*. [Law of Nations or the Principles of Natural Law, Applied to the Conduct and to the Affairs of Nations and of Sovereigns] Vol. III. (trans.: Charles G. Fenwick). Carnegie Institution of Washington, Washington.
- Verzijl, Jan H. W. (1972): *International Law in Historical Perspective*. Vol. V. A. W. Sijthoff, Leiden.
- Weis, Paul (1956): *Nationality and Statelessness in International Law*. Stevens & Sons Ltd., London.
- Weiss, André (1892): *Traité théorique et pratique de droit international privé*. Vol. I. *De la nationalité*. L. Larose & Forcel Éditeurs, Paris.
- Wildman, Richard (1849): *Institutes of International Law*. Vol. I. William Benning & Co., London.
- Williams, Fischer (1927): Denationalization. *British Yearbook of International Law*. Vol. 8. 45–61.
- Willoughby, Westel Woodbury (1907): Citizenship and Allegiance in Constitutional and International Law. *The American Journal of International Law*. Vol. 1. No. 4. 914–929.

•
A győri vaskakas

Mennyiben szerződési kockázat a gazdasági válság?

A szerződéskötés, sokszor a kockavetéshez hasonlít, nem tudjuk, hogy mi jön ki belőle. A szerződés a jövőnek készül és elvárt, hogy az előkészítés során a lehetséges kockázatokat is lehetőségeikhez mérten feltérképezzék. A kérdés az, hogy egy gazdasági (pénzügyi) válság bekövetkezése e normál üzleti kockázat mértékét meghaladó olyan esemény-e, amelyhez mint előre nem látható, el nem hárítható eseményhez (vis maior) tapadó jogkövetkezményeket lehet alkalmazni? Jelesül a szerződés megszűnésére történhet-e sikeres hivatkozás annak ellehetetlenülése miatt, vagy megnyílik a lehetősége az egyoldalú szerződés megszüntetésnek felbontásnak, milyen alapon és mekkora esélye van a bírósági szerződésmódosításnak?

Ezekre a kérdésekre adott válaszokból derülhet ki, vajon helyes volt-e a címben megfogalmazott kérdésfelvetés.

Nagyon fontos elvi élel leszögezni, meggondolatlan lehet az olyan általános megfogalmazás, hogy a gazdasági válság egy olyan vis maior, amelynek bekövetkezése esetén minden szerződéses kötelezettség teljesítésétől szabadulhatnak a felek. Másfelől vigyázni kell azokkal a bírói gyakorlatból kiragadott megállapításokkal is, amelyek tényállási alapjaik felemlítése nélkül egy nem ugyanazon tényállásra kiterjesztve kerülnek mostanában sokszor felidézésre.^[1] A gazdasági válság természetesen lehet vis maior körülmény, de akkor bizonyítani kell, hogy éppen ez az esemény akadályozta meg az érintett felet szerződéses kötelezettségei teljesítésében és azt is, hogy a válság a szerződés megkötése után fejtett ki olyan hatást, hogy a teljesítés lehetetlenné vált, és ez a szerződés megszűnését eredményezte.^[2] A kötelmi pernek is az a fél győztese, aki sikeresen bizonyít!

[1] „A piaci viszonyok változásának lehetőségét az alperesnek a szerződés megkötésekor nem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia – azt előre kellett látnia, ezért az ebből eredő kereskedelmi kockázatot viselnie kell.” Szegedi Ítéletábra BDT 2007.1707. Nincs helye a Ptk. 241.§-a alapján a szerződés bíróság általi módosításának ha az alapvető társadalmi-gazdasági változások széles körben jelentkező következményeiről van szó (Pf IV.21.185/1984-, BH 1985/12/470)

[2] Ez a kérdés egyébként nemcsak Magyarországon jelentkezett. 2008-ban Donald Trump pert indított a Deutsche Bank Trust Company Americas ellen, különböző jogcímenek hárommilliárd dollár kártérítést követelve.

Ezen jogcímek közül az egyik az, hogy a Deutsche Bank jogtalanul utasította el annak elismerését, miszerint a hitelpiacon jelen levő pénzügyi válság, és az Egyesült Államok ingatlanpiacának hanyatlása vis maior esemény, ami lehetővé tenné az építési kölcsön esedékességi idejének meghosszabbítását.

A perrel kapcsolatos kommentárok rámutatnak arra, hogy New York bírósági gyakorlatában még

Minden egyes perben tehát csak egy lefolytatott bizonyítási eljárás alapján lehet megítélni, hogy a gazdasági válságra történő hivatkozás milyen jogkövetkezmény alkalmazását teszi jogszerűvé és méltányossá.

I. SZERZŐDÉSEK „MEGMENTÉSE” A GAZDASÁGI KRÍZISEK ÉS KATASZTRÓFÁK ESETÉN

A napjainkról szóló majdani történelemkönyvekben a történetírók minden bizonnyal külön lapokat szentelnek a gazdasági kríziseknek, katasztrófáknak.^[3] A szerződés intézményét a gazdasági válságok nagyon mélyen érintik. Lényegében felvetődik a szerződés megmentésének igénye. A hosszú tartamú és szorosabban vett gazdasági tartalmú ügyleteknél ez különösen így van. Itt olyan többletkockázatokról lehet beszélni, amelyek folytán a fenntartásuk érdekében a szerződés nyújtotta lehetőségek sok esetben elégtelenek és jogalkotási vagy bírói eszközökkel szükséges beavatkozni. Ezen ügyletek egyébként is spekuláción is alapulnak – de végül is alapvetően az ügyletben résztvevők érdekmérlegelésének az eredményei. E mérlegelés számot vet a várható előnyökkel és elvállalandó hátrányokkal. A megválasztott szerződéstípusok is erre alapozódnak. Gazdasági kapcsolatokban gyakori a felek ügyleti egyensúlytalansága már a szerződéskötéskor, amely akár érvénytelenségi jogkövetkezménnyel járhat (tisztességtelen általános szerződési feltételek alkalmazása, uzsorás szerződés), a szerződéskötést követően beálló körülményváltozások pedig szerződésmódosítást vagy megszüntetést (felbontást) vetítenek elő. *Gazdasági krízishelyzetek, a szerződések felek által emelt támasztékait kezdik ki és a szerződésről áthelyeződik a hangsúly a törvényre.* Egy gazdasági válság a szerződés feltételeinek oldódását eredményezi, nagyobb igény mutatkozik a külső beavatkozásra. A kemény joggal szemben a hajlékony, szociális jog felé billen az inga. Gyakran bírói lazításra van szükség, mert a kötelembetöltés mértéke szerint a rendes szerződési kockázatot messze meghaladó áldozatra méltányosan nem lehet kötelezni senkit, akkor sem ha a szolgáltatás egyébként sem fizikailag, sem jogilag nem lehetetlenült el.^[4]

II. KOCKÁZATVÁLLALÁS A SZERZŐDÉSEK MEGKÖTÉSE ESETÉN

Minden értelmes kockázatvállalás a szerződések immanens velejárója. Az ésszerűen és célszerűen előrelátható rizikó határáig a szerződő felek kötele-

- az olyan jelentős események, mint az 1973-74-es első olajválság, az Öböl-háború, vagy az ázsiai piacok összeomlása az 1990-es évek végén, sem bizonyultak „elegendőnek” a lehetetlenülés, vagy a kivihetetlenség (vis major) megállapításához, Ennek szellemében döntött a Fülöp-szigetek Legfelsőbb Bírósága 2009-ben.

[3] Hasonlóan vizionálja ezt Lábady Tamás. (Lábady, 1989, 22.)

[4] Lásd Szladits, 1935, 103-104.)

mel átfont egyensúlyi helyzete nem kerül olyan veszélybe, amely beavatkozást igényelne. Beavatkozásra akkor kerülhet sor, ha a gazdasági-piaci változások következtében az ésszerű kockázatvállalás már olyan terjedelmű és olyannyira előreláthatatlan, amely valamelyik fél számára elviselhetetlen többletterhet jelent. Egy szerződéses kötelezettség alóli mentesüléshez ugyanakkor nem vezethet el az, ha valamelyik fél saját teljesítőkéességét, a szerződési és piaci normál kockázatokat rosszul mérte fel.^[5] Korunkban a szerződési kockázatok növekedésének számos gazdasági és társadalmi oka van. Ezek sorában kiemelkedő jelentősége van a globalizációnak, amely a szerződést a törvény elé helyezte, főként a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban.^[6] A jog mint a „gazdasági fejlődést hosszú távon meghatározó értelem” a törvényiről a szerződési súlypontra helyeződött át, és ezzel a szerződés ma a jogegységesítés egyik legfontosabb eszközének is számít. A szerződési jogra ma jellemző az atipikuság, a flexibilitás, új pénzügyi termékeket teremtenek a kontraktusok, a szerződések tárgyai a testi tárgyak mellett egyre inkább az immateriális javak is.

Ebben a helyzetben a szerződési kockázatok igen széles körben jelentkezhetnek. Felvetik az angolszász jogban kidolgozott intézmény a szerződések ésszerűtlenségének (*unconscionability*) lehetőségét,^[7] illetve az ún. *hardship* alkalmazhatóságát. Azaz amennyiben a szerződéses szolgáltatások között a szerződés megkötését követően beállott körülmények okozta olyan egyenlőtlenség áll elő, amelynek kockázatát nem vállalta fel a hátrányt szenvedő fél akkor a *hardship* segítségével szerződés újratárgyalását kérheti, illetve az újratárgyalás elutasítása esetén a szerződés felbontását kezdeményezheti.^[8]

III. A „KIBILLENT SZERZŐDÉSES EGYENSÚLY” VISSZAÁLLÍTÁSÁNAK ESZKÖZEI

Fontos kérdésfelvetésnek ítéljük meg, hogy a kibillent szerződéses egyensúly visszaállítása érdekében milyen szerepet kell betöltenie jogalkotásnak, a bíróságoknak, és nem utolsó sorban a feleknek? Erre leegyszerűsíthető és kizárólagos válasz nincs, úgy véljük, hogy a méltányos szerződési igazság megteremtésében mindhárom tényező szerephez juthat – igaz nem azonos mértékben és módon. E rövid vázlatban csupán azoknak a jogilag fontos mozzanatoknak az értékelésére van lehetőség, amelyek a gazdasági-pénzügyi válság szerződési kockázatként való megjelenítése során, megítélésünk szerint, megkerülhetetlenek. Bevalljuk, hogy következtetéseink megfogalmazása során az a felfedezői

[5] Lásd Pf IV.21.185/1984-, BH 1985/12/470 , LB Pfv.VIII. 20.872/1999-BH 2001/4. sz. 169-es jogeseteket.

[6] L. Galgano, 2006, 10-11.

[7] Lásd az amerikai Uniform Commercial Code 2.302. cikkelyét).

[8] Lásd UNIDROIT Alapelvek 6.2.3.cikk, 4. bekezdés, b) pont)

kíváncsiság is vezetett bennünket, vajon magánjogunknak van-e ahhoz megfelelő szociális tartalma, mely a gazdasági viszonyok változásaira a bírói gyakorlat támogatásával megfelelő módokon képes reagálni?^[9]

A szerződés és gazdasági válság összefüggése, témánk szempontból leginkább azt a kérdést veti fel, hogy a szerződéseket is nagyban érintő gazdasági-pénzügyi krízis következményei milyen eszközökkel és kik által enyhíthető? Körültekintőbben négy tényező szerepét vizsgáljuk.

1. Az ún. gazdasági lehetetlenülés magánjogi doktrínáját.
2. A *pacta sunt servanda* (szerződések feltétlen teljesítése) elve korrekciójaként ismert *clausula rebus sic stantibus* (a körülményekben bekövetkező változások) módosító szerepét.
3. A szerződések bírói módosíthatóságának feltételeit.
4. A felek együttműködésén alapuló megoldást.

1. A gazdasági lehetetlenülés (frustration)

A gazdasági kockázat (például csőd, infláció, gazdasági válság stb.) bekövetkezése miatt a szerződés változatlan tartalommal való fenntartása sok esetben értelmetlenné (ésszerűtlenné) vagy valamelyik félre nézve méltánytalanává válik. Valójában ezekben az esetekben a szerződés immanens tartalma hiúsul meg. A szerződések tartalmuknak megfelelő teljesítése gazdaságilag lehetlenné válhat. Ennek elismerésére az angolszász és a kontinentális jogrendszerek különbözőképpen reagáltak. Példának okáért Angliában a teljesítés lehetetlenülésének megállapítására a Lordok Háza igen későn kényszerült egy jól ismert eset kapcsán, amikor a koronázás elmaradt, a megtekintésére bérelt ablakhelyek bérletének fenntartása értelmetlenné vált, következésképp már nem volt teljesítési kötelezettség.^[10] A német dogmatika a lehetetlenülést már a XIX. század végén egyenesen a szerződési alap megszűnésével azonosította (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*), a francia jog alapján pedig az előreláthatatlan szerződési kockázat a szerződés felszámolását eredményezte.

Magyarországon a bírói gyakorlat alakította ki e műszót az első világháború idején, de igazi tartalmat a 1928–33-as gazdasági világválság éveiben kapott. A korabeli bírósági döntések akként segítettek a válság miatt bajba jutott áruadó-sokon, hogy az áruszolgáltatást „gazdaságilag” lehetlenné nyilvánították, az áruszolgáltatásra kötelezett felet a szolgáltatás alól felmentették, vagy a kötelelem tartalmát úgy módosították, hogy a pénzdórt nagyobb ellenérték megfizetésére, illetőleg az áruadóst kisebb mennyiség szolgáltatására kötelezték.^[11]

Később egyre szélesedett az alkalmazási köre azon esetekre ahol a *kétoldalú szerződésben a szolgáltatások egyensúlya a rendkívüli gazdasági viszonyok foly-*

[9] Lásd erre vonatkozóan még Tunyogi Szűcs, 1935, 191.

[10] Lásd 1902-ből a koronázási idill-ügyet.

[11] Lásd Blau, 1935, 63–93.

tán megbomlott.^[12] Abból indultak ki a bíróságok, hogy a gazdasági lehetetlenüléssel felborulnak azok a gazdasági alapfeltevések, amelyekre a felek eredetileg alapították viszonos szolgáltatásaik érdekegyensúlyát. Végző remédiumként úgy fogalmaztak, hogy a gazdasági lehetetlenülés olyan mértékű és annyira előre láthatatlan, hogy minden józan számítást felborít és minden értelmes kockázatvállalást messze meghalad.^[13] Óvatos mértéktartással kezelte a judikatúra ugyanakkor a beavatkozást a szerződésbe, ha az a szerződési hűség megrendítésének veszélyével járt. Elsőként az 1928-as Magánjogi Törvényjavaslat 1150 §-a a XX. századi nagy gazdasági világválság küszöbén fogalmazta meg a gazdasági lehetetlenülés lényegét, szintetizálva a század eleji felsőbb bírósági ítéletekben megfogalmazott tételeket.

„Ha kétoldalú szerződés esetében a szerződés megkötése után az általános gazdasági viszonyokban a szokásos szerződési kockázatot tetemesen meghaladó olyan mélyreható változás állott be, amellyel a felek okszerűen előre nem vethettek számot, s amelynek következtében a szolgáltatásnak és az ellenszolgáltatásnak a felek részéről szem előtt tartott gazdasági egyensúlya felborult, vagy a szerződés alapjául szolgáló másnemű feltételezés meghiúsult, úgy, hogy az egyik fél a jóhiszeműséggel és a méltányossággal ellentétben nem várt aránytalan nyereségre tenne szert, a másik fél pedig ugyanilyen veszteséget szenvedne (gazdasági lehetetlenülés), a bíróság a felek kölcsönös kötelezettségeit a méltányosságnak megfelelően módosíthatja, vagy az egyik felet – esetleg a kár méltányos megosztásával is – elállásra jogosíthatja fel.”

A gazdasági lehetetlenülés ezen szempontjai a hazai bírói gyakorlatot évtizedeken keresztül meghatározták, egyes elemei e tényállásnak mai joggyakorlatunkban is felbukkannak.

Jelenkori hazai bírói gyakorlatunkban a gazdasági változások megítélése ez idáig rendhagyó módon alakult. *Mindenekelőtt megfigyelhető a szerződések gazdasági lehetetlenülésre hivatkozással történő bírói módosításának a kivételessége.* A viszonylag csekély számú ez irányú döntések alapján egyértelműen egy indokolatlanul szűkítő joggyakorlat sziluettjeit lehet felfedezni. Így nincs helye a Ptk 241. §-a alapján a szerződés bíróság általi módosításának, ha az alapvető társadalmi-gazdasági változások széles körben jelentkező következményeiről van szó.^[14] Az infláció valamint a kereslet-kínálat viszonyainak változása az üzleti kockázat körébe tartoznak amelyek egyik felet sem jogosítják fel a szerződésmódosítás kérésére, illetőleg nem vezetnek automatikusan szerződésmódosításhoz.^[15]

[12] Szladits, 1941.

[13] Lásd Szladits, *i. m.* 104.

[14] Lásd erre LEB Gf.30.197/1991- BH 1992/2/ 123.sz. döntését.

[15] Lásd erre a következő döntéseket: LEB Pf.II 22.137/1994- BH 1996/3/145. sz. eset., LB Pf.IV.21189/1992- BH 1993/11/678 számú eset.

2. A *clausula rebus sic stantibus* elv szerepe

A *clausula rebus sic stantibus* jogelv elfogadott jelentése: „a dolgok jelenlegi állására vonatkozó záradék”; a szerződések jogában a szerződés kötés kori körülmények alapvető megváltozására utal. Nem kizárólag a magánjogi szerződésekkel összefüggésben alkalmazott elv, nemzetközi egyezményekkel, szerződésekkel is kapcsolatba hozzák. Egy ilyen változás esetén egy egyezmény vagy szerződés egyik tagja kivonhatja magát alóla.^[16] Ezt a doktrínát a nemzetközi jogászok részéről sok kritika érte, mert kilépési lehetőséget biztosít a szerződéses kötelezettségek alól. A jelenlegi gyakorlat a hatókörének behatárolása felé mutat. A „körülmények alapvető megváltozása” egy nehezen meghatározható fogalom, és a *Bécsi Vételi Egyezmény a szerződések jogáról* 62. cikke szerint a változásnak „a részes felek által előre nem látottnak” és „a szerződés alapján még teljesítendő kötelezettségek mértékét gyökeresen átalakítóknak kell lennie”.^[17]

A Bécsi Vételi Egyezmény különbséget tesz a teljesítés utólagos lehetetlenné válása és a körülmények alapvető megváltozása között. Előbbi akkor lehet kilépési indok az egyezmény 61. cikke alapján, ha „a lehetetlenülés a szerződés végrehajtásához elengedhetetlenül szükséges tárgy, tartós eltűnése vagy megsemmisülése folytán következett be”.

A *clausula rebus sic stantibus* – figyelemmel fogyasztóvédelmi és közérdekvédelmi szempontokra – napjainkra a szerződések széles körére alkalmazott princípiummá vált. Alkalmazásának azonban olyan feltételeit kell megtalálni a bírói gyakorlatban, amely nem jár együtt gazdaságilag elviselhetetlen következményekkel. Fontos követelmény az is, hogy a szerződéseket ne gyengítsék külső, indokolatlan beavatkozások, mert ez árt a szerződésekkel szembeni közbizalomnak, nem utolsó sorban a jobbiztonságnak. Nem elégséges az arra történő hivatkozás, hogy a fél nem kötötte volna meg a szerződést, ha ismeri az utóbb bekövetkezett változásokat, mert minden szerződéskötés üzleti rizikóvállalás is. Minden körülményváltozást előre nem tudunk felmérni, szükségszerű egy ésszerű kockázat vállalása. A szerződések horizontális jogi felfogását ugyanakkor továbbra is fenn kell tartani, mert a szerződési szabadság nélkül a piaci viszonyok eltorzulnak. A vertikális szerződési kép ezen okokból csak kivételesen válhat láthatóvá.

3. A gazdasági válság, mint bírói szerződésmódosító körülmény

A gazdasági-pénzügyi válságra történő hivatkozás a hatályos Polgári Törvénykönyvünk 241.§. alapján – lévén a gazdasági lehetetlenülés külön fogalmát a kódex nem ismeri – a „*clausula rebus sic stantibus*” elvének alkalmazása köré-

[16] Evans - Newnham, 1998, 467.

[17] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról. 1987. évi 12. törvényerejű rendelet a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

ben a bírósági szerződésmódosítás iránt indított perekben fordulhat elő. A Ptk. 241. §-a lehetőséget biztosít arra, hogy a bíróság módosítsa a szerződést, ha a felek „*tartós jogviszonyában a szerződéskötést követően beállott körülmény folytán a szerződés teljesítése valamelyik fél lényeges és jogos érdekeit sértené*”. A törvényi tényállásból kiérződik, az a jogalkotói akarat, hogy bíróság általi szerződésmódosítás kivételes és feltételekhez kötött legyen, mert annak széleskörű alkalmazása a szerződési szabadság indokolatlan korlátozásával is járna. Tehát a szerződéses szabadság általános elve alóli kivételként szabályozza a törvény a szerződés bírósági úton történő módosítását – lehetővé téve így egyes esetekben a megbomlott egyensúly méltányossági szempontok szerinti helyreállítását akkor is, amikor a felek között e kérdésben nincs konszenzus. A szerződésmódosítási esetek sajátossága tehát, hogy itt fennáll a lehetőség a szerződés életben tartására. A felek bíróságokhoz azért fordulnak, hogy különböző okok miatt nehezen megszüntethető jogviszonyukban teremtsen rendet, másképp határozza meg a jogokat és köteleességeket, vagy kötelezze a jogviszonyban szereplő másik felet valaminek az eltűrésére, mert a fennálló helyzet számára súlyos sérelemmel jár.

A hatályos Ptk 241. §-ában megjelenő törvényi rendelkezés szerint a bírósági szerződésmódosítás szigorú és konjunktíven fennálló alábbi feltételekhez kötött:

- a) a felek között tartós jogviszony álljon fenn,
- b) a szerződéskötés után valamilyen változás történjék,
- c) a változás következtében a szerződés teljesítése valamelyik fél lényeges jogos érdekét sértse.

A módosításhoz mindhárom feltétel együttes megléte szükséges, ám ekkor sem következik be automatikusan a módosítás, mert a bíróság mérlegelheti, hogy mit lát legmegfelelőbb megoldásnak az adott esetben. A bíróság ugyanis választhatja a módosítás helyett a szerződés megszüntetését is, ha nem látja reálisnak a szerződéses viszony további fenntartását. E vonatkozásban a kereset-hez a bíróság nincs kötve.

aa) A jogviszony tartóssága

A jogalkotó nem határozta meg, hogy mi tekintendő tartós jogviszonynak, ez a feladat a jogalkalmazásra vár minden konkrét esetben. A kialakult hazai bírói gyakorlat ezzel összefüggésben arra mutat rá, hogy a bírói szerződésmódosításnak helye lehet és a tartós jogviszonyt el lehet ismerni, ha a szerződés teljesítése a felek magatartását egymás iránt hosszabb időre megszabja.^[18] Eszerint tehát nem az a döntő, hogy a teljesítés egy vagy több cselekménnyel történik meg,

[18] Lásd erre a GKT 3/1978. sz. állásfoglalással módosított GKT 82/1973. sz. állásfoglalást

hanem tartós jogviszony akkor van, ha a felek jogait és kötelezettségeit, magatartását hosszabb időtartamra meghatározza a szerződés.^[19]

bb) A körülmények változása

Egyértelmű a magyar judikatúrában az a követelmény is, hogy a szerződéskötés időpontja után jelentkezzenek olyan körülmények, amelyeknek következtében a szerződés teljesítése sérelmet okoz valamelyik félnek. Önmagában azonban a szerződéskötést követően a körülmények megváltozása még nem elégséges feltételét jelenti a bírói beavatkozásnak. Így példának okáért a Legfelsőbb Bíróság rámutatott egy döntésében, hogy nincs helye a 241. § alkalmazásának az *alapvető társadalmi-gazdasági változások széles körben jelentkező következményeinél, amelyek díjrendszer változtatását igényelnék.*^[20]

E feltétellel összefüggésben ugyanakkor két mozzanatnak van kiemelkedő jelentősége. Nevezetesen eldöntendő, milyen következménye van annak, hogy a sérelmet szenvedő fél a körülmények változásával már a szerződéskötéskor számolhatott volna a megfelelő szerződéskötési gondosság kifejtése mellett. Másrészt azt is vizsgálni kell, milyen hatása van annak a ténynek, hogy a körülmények változását éppen a sérelmet szenvedő fél maga idézte esetleg elő. Sem a Ptk., sem a szabályhoz fűzött miniszteri indokolás nem tesz említést arról, hogy a szerződéskötési gondosság elmulasztása kizárja-e a bírósági módosítást. A *Nemo suam turpitudinem allegans auditur* elvét megjelenítő Ptk. 4. § (4) bekezdése alapján azonban azt a következtetést lehet levonni, hogy nem kérheti a szerződés bírósági módosítását az, aki a szerződéskötéskor számolhatott a körülmények későbbi alakulásával, s ennek ellenére a szerződést megkötötte, vagy gondatlanságból, vagy azért, mert a kockázatot tudatosan vállalta. Példának okáért a kereslet-kínálat viszonyainak változását az üzleti kockázat körébe eső tényezőként kezeli a bírói gyakorlat, amely egyik szerződő felet sem jogosítja fel a szerződésmódosítás kérésére.^[21] A Legfelsőbb Bíróság különös jelentőséggel bíró egyik ítéletében pedig arra mutatott rá: abban az esetben, amikor a módosítást kérő fél a szerződéskötés után jött rá, hogy a fizetendő díj összegének meghatározására előírt módszer számára hátrányos; ilyen esetben a bíróság nem módosítja a szerződést.^[22]

Generális elvként rögzült a bírói gyakorlatban az is, hogy nem kérheti a szerződés bírósági módosítását az a fél, aki a körülmények megváltozására a szerződéskötéskor számíthatott.^[23] A szerződés bírói úton történő módosítására tehát csak e három feltétel együttes fennállása esetén van lehetőség. *Tartós jogviszony,*

[19] LB Gf. V. 31059/1982. - BH 1984/6. sz. 231. számú esetet

[20] Lásd: LB Pf. II.22.137/1994. - BH 1996/3/145. sz., LB Pf. IV.21.189/1992 - BH 1993/11/678. számú eseteket.

[21] Lásd. LB Pf. IV. 21189/1992. - BH 1993/11. 670. számú esetet.

[22] Lásd. LB Pfv. VIII. 20072/1999. - BH 2001/4. sz. 169. számú esetet.

[23] Lásd. BH 2005. 347. számú esetet

a szerződéskötést követően beállott körülmény, amely okozati kapcsolatban áll valamelyik fél lényeges és jogos érdekei sérelmével.

E feltételek fennállásának vizsgálata aktuálissá vált a talán napjainkban leginkább válság-érzékeny szerződések, a deviza alapú kölcsönügyletek esetében. Az első feltétel tekintetében – a felek közt tartós jogviszony áll fenn – a deviza-kölcsön szerződések mindenben eleget tesznek, hiszen a kölcsönt hosszabb idő alatt, több éven esetleg évtizeden keresztül kell törleszteni. A második feltétel a körülményeknek a szerződéskötést követően bekövetkezett változása. Látszólag e feltétel is teljesül, hiszen a forint gyengülése azokat sújtja, akik régebben, lényegesen erősebb forint árfolyam mellett kötöttek szerződést. A harmadik feltétel az érdeksérelem. Ez akkor valósul meg, ha a szerződés a módosítás nélkül valamelyik fél (esetünkben az adós) lényeges és jogos érdekét sérti. E feltétel is adott, hiszen a törlesztő részletek forintgyengülés miatti emelkedése az adósok megélhetését, bizonyos esetekben az egész család létfenntartását, lakhatását veszélyeztetheti. Mindenképpen lényeges és jogos érdekeket sért tehát az árfolyam változása. Úgy tűnik tehát, valamennyi feltétel fennáll, hogy a bíróság példának okáért csökkentse a törlesztő részletet, vagy a törlesztésnél a deviza vételi árfolyam helyett az eladási vagy az MNB által közzétett árfolyamon történő elszámolást írjon elő, esetleg meghosszabbítsa a futamidőt. A kérdés azonban, hogy megteszi-e? A feltételek említett együttes fennállása ellenére egyáltalán nem biztos az így indult perek kimenetele az állandósult hazai bírói gyakorlat metszetében.

A bírósági szerződésmódosítással kapcsolatos hazai judikatúra kiegyensúlyozott szempontjai alapján: a) csak olyan körülmények megváltozása ad okot a szerződés módosítására, amelyek *a konkrét szerződés feltételeihez közvetlenül kapcsolódnak*, b) a törvény nem ad felhatalmazást arra, hogy *a gazdasági élet egészét, vagy egy-egy szerződéstípusba tartozó szerződések minden alanyát érintő változások miatt a bíróságok az egyes szerződéseket módosítsák*. Márpedig a világméretű pénzügyi- és gazdasági válság hatásai semmiképpen sem az adott szerződéshez köthetők.^[24] A válság éppúgy sújtja a kölcsönadót, mint a kölcsönvevőt, bár kétségtelen, hogy a pénzügyi intézetek igyekeznek minden kockázatot az adósokra hárítani. A prudens működésre vonatkozó törvényi előírások ezt köteleességükké is teszik. c) a jelenlegi bírói gyakorlat szerint kizárt a szerződés ítélettel történő módosítása azért is, *mert a szerződéskötéskor ismert volt mindkét fél számára az árfolyamkockázat*. Erre a bankok a szerződéskötés előtt és a szerződésben is kifejezetten felhívták a kölcsönt felvevők figyelmét. De számos nyilatkozatában figyelmeztetett az árfolyamváltozás hátrányos következményeire a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete is. Az árfolyamkockázat tehát köztudomású körülmény. Az persze kétségtelen, hogy

[24] A hazai joggyakorlatban az egyes konkrét szerződések módosításának feltételeit az egyedi ügyekben a rendes bíróságok vizsgálják, a szerződésekbe történő jogszabályi beavatkozás megengedhetőségét az Alkotmánybíróság dönti el miként erre sor került az ABH 32/1991. (VI. 6.) számú határozatában, amikor az AB a Ptk 226. §. (2). bekezdése megfelelő analogikus értelmezésével a *clausula rebus sic stantibus* feltételt kapcsolta a szerződések tartalma megváltoztatásának állami úton történő lehetőségéhez.

ilyen mértékű forintgyengüléssel senki sem számolt. Aki tehát devizakölcsönt vett fel, az olyan kockázatot vállalt, amely bizonyos ideig előnyökkel, alacsonyabb törlesztő részlettel járt, majd ez az előny az árfolyamváltozással fokozatosan csökkent. A fokozott kockázatvállalásra, nem a bank ösztönözte a kölcsönfelvevőket, hanem az, hogy a devizakölcsön feltételei lényegesen kedvezőbbek, a törlesztő részletek alacsonyabbak voltak (és még a mai gyenge forintárfolyam mellett is azok) mint azonos összegű és futamidejű forintkölcsön esetében.

Természetesen a bíróságok a konkrét ügy körülményeinek mérlegelése alapján a fentiekől eltérő következtetéseket is levonhatnak, korábbi gyakorlatukat megváltoztathatják. Ez azonban azzal a következménnyel is járhat, hogy a pénzügyi intézetek tömegesen és a jelenlegi gyakorlatukon változtatva azonnal felmondják a fizetési késelemben lévő adósok szerződéseit. A megszünt szerződés bírósági módosítására ugyanakkor már nincs lehetőség. A felmondással egyszerűen kizárható tehát a perindítás lehetősége már a legkisebb fizetési késelelem esetén is. Ebben a helyzetben a legoptimálisabb megoldás a hitelező és az adós megállapodása! Azaz a szerződés megmentéséről történő tárgyalás, amely eredményeként a futamidő meghosszabbításra, a tőketörlesztés felfüggesztésre kerülhet.

4. Együttműködési kötelezettség a szerződési kockázatok közös elhárításában?

Minden bizonnyal egy a gazdasági-pénzügyi válság teremtette, előre nem kalkulálható mértékű szerződési kockázatok megfelelő elosztása által kerülhető el, hogy jelentős és méltánytalan gazdasági érdeksérelmet csak az egyik fél kényszerüljön elviselni. A terhek méltányos elosztásának fontos tényezője egy olyan *válságjog kiépítése*, amely a jogélet gazdasági katasztrófák okozta akut betegségeinek gyógyszere, és amely kívül esik a normál időkre szabott rendes jog világán. E jogi rezsimben a törvényhozás feladata az adósvédelmi intézkedések (moratórium) meghozatala, a bírói gyakorlatban a méltányosság új dimenziókkal, de mégis, talán a felek konszenzusa nyújtja a legmegfelelőbb megoldást. Ekként különös szerephez jut az együttműködési kötelezettség teljesítése olyan külső körülményváltozás – például gazdasági krízishelyzet – esetén, amely hatásainak csökkentése mindkét fél érdeke, mert gazdaságilag hosszú távon veszteség a másik fél teljesítő képességének lehetetlenné válása. A szerződés megmentése közös gazdasági érdek és emiatt az előre nem látott többlet kockázatok terheinek méltányos elosztására van szükség. Ez a megoldás a kölcsönös szolidaritás követelményének kifejeződése is.

IV. ÖSSZEGRZÉS

Korunk gazdasági krízisei a szerződés intézményének megmentése érdekében egy jól működő jogi rezsim kiépítését igénylik. E válságjogi rendszer meghatározó elemei a jogalkotás, a bírói gyakorlat és a hatékonyan működő szerződési intéz-

mények. Mindhárom tényező mellett a válság hátrányos következményeinek csökkentése csak úgy lehetséges, ha a jogi eszközöket kiegészíti egy méltányos-
ságon nyugvó társadalmi szolidaritás is. E kontextusban egyre hangoztatottabb
elvárásként kerül megfogalmazásra a multinacionális cégek fokozódó társa-
dalmi és gazdasági önkéntes felelősségvállalása. A fogyasztás mennyiségének és
minőségének alakításában e vállalatoknak, bankoknak, biztosító társaságoknak
kulcsszerepük van. A piaci kockázatok, a jövő gazdasági folyamatainak prog-
nózisa, tervezése számukra nélkülözhetetlen. Ennek metszetében a szerződési
feltételek kidolgozása során gondolniuk kell a gyengébb fél védelmére is, mert ez
a szerződéskötési gondosság része (*culpa in contrahendo*), másfelől a fogyasztók
szerződéskötés-kori körültekintő magatartásáról sem lehet lemondani. A kölcsö-
nös érdekeket szem előtt tartó megoldás lehet annak szerződéses kikötése, hogy
a felek vállalják a megváltozott gazdasági viszonyok miatt az egyik felet méltány-
talan mértékben sújtó következmények hatásainak közös viselését, vagy a szer-
ződés újratárgyalását és megfelelő módosításának kötelezettségét, mediációs
eljárás keretében. E megoldáshoz képest a bírói vagy jogalkotói beavatkozás
olyan külső tényezőknak számítanak, amelyek kevésbé hatékonyak és sok eset-
ben nem mindkét fél akarátán nyugvó rendezést kínálnak, arról nem is szólva,
hogy e perekben igazából hosszabb távon *phürrosi* a győzelem.

IRODALOM

- Blau György (1935): Tartozások csökkentése, mint válságjogi követelmény. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*.
- Evans, Graham – Newnham, Jeffrey (1998): *Dictionary of International Relations*. Penguin Books, London.
- Galgano, Francesco (2006): *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése*. (fordította: Metzinger Péter) HVG ORAC Kiadó, Budapest.
- Lábady Tamás (1989): *Fejezetek a felelősségbiztosítás köréből*. Szikra Nyomda Kiadó, Pécs.
- Szladits Károly (szerk.) (1935): *Magyar magánjog vázlata*. II. rész. Grill Kiadó, Budapest.
- Szladits Károly (szerk.) (1941): *Magyar magánjog III. Kötelmi jog. Általános rész*. Grill Kiadó, Budapest.
- Tunyogi Szűcs Kálmán (1935): A gazdatartozások rendezésével kapcsolatos jogi kérdé-
sek. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 10. sz.

Győri kötélverő céh ládája, 1685

A törvényszéki beszéd az ókori Athénban és Rómában^[*]

A klasszikus retorika egyik nagy témája a *beszédajták*, a *genera causarum*. Iszokratész pl. négyféle ügyfajtáról beszélt: törvényszéki, tanácsadó, dicsérő és feddő. Az Anaximenésznek tulajdonított *Rétorika Alexandroszhoz* megkülönböztetett törvényszéki és tanácsadó beszédet, és ezeknek hét alfaját különítette el: rábeszélő, lebeszélő, dicsérő, feddő, vádoló, védő és oknyomozó beszéd.^[1] Arisztotelész volt az, aki filozófiai alapon az összes szónoki megnyilatkozást három csoportba sorolta: „A retorikának szám szerint három válfaja van, mert a hallgatóság is háromféle. A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra. A hallgató szükségszerűen közönség vagy ítélő, mégpedig vagy elmúlt események megítélője, vagy eljövendőké. Az eljövendő események megítélője pl. a népgyűlés tagja, az elmúltaké pl. a bíró, a szónoki képességé az egyszerű közönség. Következésképpen szükségszerűen három válfaja van a szónoki beszédnek: *tanácsadó, törvényszéki és bemutató*” (Rét. 1, 3; 1358b).^[2]

I. BEVEZETÉS

A *törvényszéki beszéd*, lat. *genus iudiciale*, gör. *to dikanikon genos*. Meghatározása: „A törvényszéki beszéd peres eljáráshoz kapcsolódik, és vádat vagy keresetet tartalmaz, valamint védelmet” (*Rhet. Her.* 1, 2, 2^[3]).^[4] Ítélethozatalra kötelezett bíró v. bírák előtt tartandó beszéd egy a múltban történt tényállásról a vád vagy a védelem céljából. A szónok a tényállást az igazságos (gör. *dikaion*, lat. *iustum*) vagy igazságtalan (gör. *adikon*, lat. *iniustum*) alternatívájából közelíti meg (Ariszt. *Rét.* 1, 3, 1358b), bár ezt Quintilianus leegyszerűsítésnek tekinti: „Azok mellé sem sorakoznék fel, akik szerint a dicsérő beszédnek az erkölcsi jóra, a tanácsadónak a hasznosra, a törvényszékieknek az igazságosra vonatkozó kérdés a tárgya – az ő felosztásuk ugyanis inkább könnyed és lekerekített, mint igaz. Mindez ugyanis valamiképpen egymást támogatja, hiszen a dicsőítésben

[*] Jelen dolgozatot az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán adtam elő tanárok és hallgatók számára 2011. január 25-én.

[1] Vö. *Retorikai lexikon*, 2010, 140.

[2] Arisztotelész, 1999, 38.

[3] Cornificius, 1987, 71.

[4] Vö. *Retorikai lexikon*, 2010, 1223.

is foglalkozunk az igazságossággal és a hasznossággal, a tanácsadásban is az erkölcsi jóval, és ritkán találni olyan peres ügyet, amelynek egy részében nem bukkan elő valami a fentiekből” (3, 4, 16).^[5] Ha a tényállást igazságtalannak ítélik, akkor az a vád (gör. *katégoria*, lat. *intentio*) köteletségének felel meg, amely büntetőjogilag *accusatio* (vád), polgárjogilag *petitio* (kereset). Ha igazságosnak ítélik, akkor a védelem (gör. *apologia*, lat. *depulsio, defensio*) köteletségének felel meg. A vád és a védelem egymás elleni tevékenységének összessége az *actio, a per*, a peres eljárás.^[6]

Egy megtett cselekedet, amely bíróság elé kerül, ki van téve a törvény (*lex*) megítélésének. A peres eljárás (*actio*) feladata, hogy a megtett cselekedetet helyesen rendelje hozzá a törvényhez. Ezáltal mind a megtett cselekedet, mind a törvény kétségessé válik. Mindkettő helyes hozzárendelése csak akkor történhet meg, ha egyfelől a törvényre orientálva meghatározzák a cselekményt, másfelől ha a cselekményre orientálva értelmezik a törvényt. A peres eljárásnak ez a kettős feladata kétféle kérdés kialakításához vezet a törvényszéki ügyön belül, az egyik a logikai fajta (*genus rationale*), amelynek feladata a megtett cselekedet megítélése, a másik a törvényes fajta (*genus legale*), amelynek feladata a törvény megítélése; vö. „A meghatározás is egyaránt vonatkozhat a két fajtára, arra is, amelyek a tények, arra is, amelyek az írott szó vizsgálatában áll” (Quint. 3, 6, 89). A logikai fajtában tehát egy megtörtént cselekmény megítéléséről van szó a törvény alapján; a törvényes fajtában pedig egy törvény megítéléséről egy megtett cselekmény alkalmából. De ez már az *ügyállás* tanához tartozik.^[7]

Az *ügyállás* lat. *status, constitutio*, gör. *sztaszisz*. A fennmaradt ókori retorikák közül elsőként a Rhet. Her. tárgyalja a Kr. e. 86–82 között, és így határozza meg: „Az ügyállás (*constitutio*) az alperes első védekezése egybekapcsolva a felperes vádjával” (1, 11, 18). Néhány évvel később Cicero így definiálja: „Az ügyállás (*constitutio*) az ügyek első ütközése, amely a vád elhárításából adódik” (*De invetione* 1, 10). Cicero meghatározása pontosabb, mert megmondja azt is, hogy az „ütközés” miből adódik: „a vád elhárításából”. Quintilianus azonban nincs megelégedve e meghatározásokkal: „Az ügyállást (*status*) egyesek az ügyek első összeütközésének nevezték – szerintem jól gondolták, de rosszul fogalmazták meg. Az ügyállás ugyanis nem az első összeütközés („Megtetted. – Nem tettem.”), hanem ami az első ütközésből származik, tehát a fő kérdés fajtája („Megtetted. – Nem tettem. – Megtette-e?”, vagy: „Ezt tetted. – Nem ezt tettem. – Mit tett?”). Mivel ezekből a kérdésekből derül ki, hogy az előbbit következtetés, az utóbbit meghatározás segítségével kell vizsgálni, és mindkét fél ebből indul ki, ezért a fő kérdés a következtetésen vagy a meghatározáson alapuló ügyállás körébe tartozik” (3, 6, 5). Quintilianus helyesbítő kiegészítése jogos, mert Cicero a kiegészítésével csak azt magyarázza, honnan származik az összeütközés, Quintilianus pedig azt, hogy az összeütközésből származik az ügyállás,

[5] Quintilianus, 2008, 222.

[6] Lausberg, 1960, 61. § 1.

[7] Uo. 140–142. §.

mert maga az összeütközés még nem ügyállás, hanem az, amit abból levonnak a megfelelő kérdéssel. Indokolt tehát Quintilianus kiegészítő értelmezése.

Az ügyállásnak több fajtája van, számuk és felosztásuk a szerzők felfogása szerint változik. Jól tükrözi ezt *Cornificius* álláspontja: „Mások négyféle ügyállást különböztettek meg: a mi tanárunk úgy vélte, hogy három van, nem azért, hogy amazok leleményét kisebbítse, hanem hogy megmutassa: kétszeresen és kétféleképpen osztották fel azt, amit egyszerűen csupán egynek kellett volna tanítani. (...) Az ügyállás tehát, mint előbb mondtam, háromféle lehet: következtetésen (*coniecturalis*), törvényen (*legitima*) és jogosságon (*iuridicialis*) alapuló” (1, 11, 18). A következtetésen alapuló ügyállás esetében maga a tény vitás; következtetéssel vizsgálják, hogy megtörtént-e vagy sem; pl. „*Aias örültségében kardjába dől. A véletlenül megérkező Ulixes kirántja testéből a kardot. Aias testvére, Teucer meglátja ebben a helyzetben, és gyilkossággal vádolja.*” Következtetéssel keresik az igazságot: Ulixes ölte-e meg Aiaszt? „Törvényen alapuló az ügyállás, ha valamely szöveg kapcsán vagy szöveg miatt jön létre vita. Ezt hat körülmény idézheti elő: a szöveg és értelmezése, ellentmondó törvények, kétértelműség, meghatározás, kifogás és okoskodás” (1, 11, 19). Pl. kétértelmű ez a végrendelet: „*Örökösöm feleségemnek 30 font olyan ezüstedényt adjon, amelyet akar.*” Az örökös is, és a feleség is az „amelyet akar” kitévelt önmagára érti. Vita tárgya, hogy kire vonatkozik. „Jogosságon alapul az ügyállás, amikor a tényállás nyilvánvaló, viszont azt vizsgálják, hogy jogos vagy jogtalan-e. Ennek az ügyállásnak két fajtája van, az egyiket függetlennek, a másikat kiegészítettnek nevezzük. Független tényállás esetén a tényt önmagában jogosan történtnek mondhatjuk, anélkül, hogy egyéb külső körülménnyel kiegészítsenék. (...) Kiegészített ügy esetén a védekezés önmagában gyenge, és egy külső körülménnyel kiegészítve erősítjük meg. Négy fajtája van: az elnézés, a vád elutasítása, a vád áthárítása és mérlegelés” (1, 14, 24). Pl. mérlegelés: „*C. Popilius, miután bekerítették a gallok, és semmiképpen sem tudott kitörni, tárgyalásokba bocsátkozott az ellenség vezéreivel; úgy vonult el, hogy a málhákat otthagyta, a sereget viszont elvezette. Jobbnak ítélte a málhát elveszíteni, mint a hadsereget. Seregét elvezette, málháját otthagyta; törvény elé idézték felségsértés vádjával*” (1, 15, 25).

Cicero *De inventione* (A feltalálásról) c. művében négy ügyállást vesz fel: következtetésen (*coniecturalis*), meghatározáson (*definitiva*), minőségen (*qualitativa*) és jupon alapulót (*translativa*) (1, 8, 10). Ugyanezen művében hangsúlyozza, hogy mindegyik ügyfajta az előbb felsorolt ügyállások valamelyikébe tartozik (2, 51, 155). Az *Orator* (A szónok) c. munkájában három ügyállást sorol fel: következtetésen, meghatározáson és milyenségen: „Hiszen bármi is az, ami peres ügyekben vagy politikai gyűléseken szóban forog, fel kell derítenünk: fennáll-e (*sitne*), miben áll (*quid sit*) és milyen (*quale sit*) természetű dolog. A fennállása jelekből derül ki, mibenléte meghatározásokból, milyensége jó és rossz oldalainak megvilágításából” (14, 45).

Quintilianus egy egész fejezetet szentel az ügyállásnak (3, 6), és részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy hány ügyállás van. Áttekintéséből kiderül, hogy voltak olyanok, akik csak két ügyállásról beszéltek, de olyanok is, akik nyolcra (3, 6, 31–55). Majd így folytatja: „Ezt az egész rendszert egyesek úgy

osztották fel, hogy a logikaiakat (*rationales*) nevezték ügyállásoknak, a törvényeseket (*legales*) pedig... főkérdéseknek: az előbbieken a valóságra, az utóbbiakban az írott szövegre irányul a vizsgálat” (3, 6, 55). Ezután ismerteti saját felfogását: „A szerzők túlnyomó többségét követve megtartottam a három logikai ügyállást (*rationales status*) – a következtetést, a minőséget és a meghatározást (*coniecturam qualitatem finitionem*) – és egy törvényest (*legalem*). Ezeket tartottam általános (*generales*) ügyállásoknak. A törvényest öt alfajra osztottam: a ’szöveg és értelmezése’, a törvények közti ellentmondás, a levezetés, a kétértelműség és a kifogás ügyállására. Most azonban rájöttem, hogy az általános ügyállások közül e negyediket el lehet vetni” (3, 6, 66–67). Ez utóbbi nézetét még egyszer megindokolja: „Azoknak kell tehát hinnünk, akiknek tekintélyét Cicero is követte, és akik szerint minden vitában háromféle főkérdés merülhet fel: ’létezik-e?’, ’mi az?’, ’milyen?’ Maga a természet is erre tanít minket, hiszen először is lennie kell valaminek, ami kétséges, erről pedig nem lehet megállapítani, hogy mi az és milyen, amíg a léte nem bizonyos –, ezért ez az első főkérdés. De attól, hogy valaminek a létezése nyilvánvaló, nem feltétlenül egyértelmű, hogy mi is az. Miután ezt is megállapítottuk, már csak a minőség marad hátra; ha pedig mindezt feltártuk, nincs több tennivalónk” (3, 6, 80–81).

II. AZ ATHÉNI BÍRÁSKODÁS

Athénban a bírói testület jogilag képzetlen emberekből állt. Egy athéni férfi akkor lehetett bíró, ha apja és anyja athéni polgár volt, és már betöltötte a 30. évét. A bírák száma óriási volt: a legkisebb bírói testület 201, a közepes 301, a legtöbb 501 főből állt. A páratlan szám fontos volt, mert így lehetett elkerülni a szavazategyenlőséget. Minden év elején az athéni polgárok közül kisorsoltak 6000 embert, és közülük sorsolással választották ki nap mint nap, hogy ki milyen bíróságon fog ítélni. Ezután a bírák esküt tettek, hogy részlelhajlás nélkül fognak ítélni.

Az ítélet kizárólag a bíraktól függött, az állami hivatalnokok csak az eljárás menetét felügyelték. Egyes perekben a bűnösség megállapítása után a büntetést rögtön végrehajtották, mert azt a törvény írta elő (*agón atimétosz*). Más perekben az elítéltetést követően a vád és a védelem képviselőjének javaslatot kellett tennie a büntetésre, majd ezt követően a bírák szavazással döntöttek el, hogy melyik büntetést választják. E pertípusba (*agón timétosz*) tartozott Szókratész pere. Szókratész vádlói halálbüntetést kértek Szókratészre, maga Szókratész pedig a prütaneionban, a tanácsházán való ingyenes étkezést kérte magának, „amiért meggyőződése szerint élt egész életében”; ezt ugyanis kitüntetésként vagy jutalomként adták meg az athéni polgárnak érdemei elismeréséül.

Athénban nem volt ügyvéd, ezért mindenkinek személyesen kellett megjelennie a bíróságon, és személyesen kellett képviselnie ügyét. A perek egyéni kezdeményezésre keletkeztek. Közvédat bárki kezdeményezhető: személyesen vitte el a bizonyítékait, a törvényeket és a tanúvallomásokat az adott pertípust felügyelő bíróságra. A tanúvallomásokat írásban nyújtották be, a tör-

vényszék előtt szóban csak megerősítették vallomásukat. Szókratészt hárman is bevádolták: Melétosz, a költő, Anütosz, a kézműves (tímár volt) és Lükón, a szónok. Szókratésznek mint vádlottnak vagy alperesnek személyesen kellett védekeznie.

A bírák színe előtt két elkülönített padon ült a vád és a védelem képviselője. Magánvadás perekben előbb a vád képviselője beszélt, majd a védelem válaszolt. Ezután következett a második beszéd: előbb a vád, majd a védelem ismételhette meg érveit. A második beszéd rövidebb volt, és rögtönzésszerű. A beszédek elhangzása után a bírák szavaznak. Minden bíró két bronzkorongot kap; az egyik át van fúrva, a másik tömör. Az átfúrttal az elítélésre szavaznak, a tömörrel a felmentésre. Két amfora van elhelyezve, az egyik bronzból, a másik fából. A bronz amforába dobják az érvényes szavazatot, a fa amforába az érvénytelent. Tehát mindegyik bíró csak egy korongot dobhat a bronzamforába. Ha az átfúrtat dobja bele, az elítélést jelent, ha a tömöret, felmentést. Ezután a számláló bizottság megszámlálja a korongokat, külön az átfúrtakat, és külön a tömöreket. Ha az átfúrtból van több, akkor elítélik a vádlottat, ha a tömörből felmentik. Ha egyenlő a szavazatok száma, akkor az alperes javára döntenek.^[8]

III. SZÓKRATÉSZ PERE ÉS VÉDŐBESZÉDE

1. Társadalmi és politikai háttér

A spártaiak parancsára Théramenész harminc törvényhozót, zsarnokot állított Athén élére, közülük ő volt az első. Hazahívták az emigránsokat, többek között az egykori Szókratész-tanítványt Kritiaszt is, aki véres leszámolásba kergette a harmincakat: először a *demagógokat*, a *szükophantákat* (latinul: *delator*) végeztette ki, majd törvényt hoztak, hogy a harmincak bárkit tárgyalás nélkül kivégezhetnek. Ez már sok volt Théramenésznek, Kritias ellen fordult, Kritiasz azonban rávette a harmincakat, hogy ítéljék halálra Théramenészt, így is történt: Théramenészt kivégezték.

A demokraták viszont Phülében szervezkedtek, és támadást indítottak a harmincak seregei ellen Thraszübulosz vezetésével, és legyőzték őket a munüchiai csatában 403 elején, e csatában maga Kritiasz is elesett. A spártai Pausaniasz király is átállt hozzájuk, és így spártai támogatással visszaállították a demokraciát.^[9]

Athén vereséget szenvedett, megalázó feltételek mellett békét kötött Spártával, és összeszorított fogakkal felejtett. De közben valahogy ingerültebb lett a másként gondolkodókkal szemben. Külső hatalmát elveszítve befelé demonstrálta erejét. Mindazokat a vádak, amelyeket már Arisztophanész *Felhők* című komédiájában 423-ban felhozott Szókratész ellen (nem tiszteli Athén régi iste-

[8] Lásd erről részletesebben: Horváth, 2001, 22-30.

[9] Vö. Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady, 2005, 218-223.

neit, új isteneket vezet be, megrontja az ifjúságot, föld alatti és kozmikus dolgokon töpreng, a hazugságot igazságnak, az igazságot hazugságnak mutatja be), felhozzák ellene 399-ben, és e vádak alapján halálra ítélik.

Platón: *Szókratész védőbeszéde*; ennek 15. fejezetéből tudjuk, hogy csak harminc szavazattal ítélték el. A halál pedig jó, „mert így egész ideje nem tűnik többnek, „mint egyetlen éjszakának”. Továbbá a Hádészban majd igazságos bírakat talál, és reménye szerint azokat is megvizsgálhatja (32). Ezért nem tartotta vissza ettől belső jele, a daimonion. „Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent.”^[10] Szókratész védőbeszédében ezek Szókratész utolsó szavai.

Platón, *Kritón* című dialógusában Kritón meglátogatja Szókratészt a börtönben, és rá akarja beszélni, hogy szökjön meg, barátai mindent előkészítettek már, megszöktetése könnyen kivitelezhető. Azért jött el Szókratészhoz, mert megtudta, hogy Déloszból megérkezett a hajó, „amelynek érkezésével meg kell halnia”. Amíg a Déloszban tartózkodó ünnepi küldöttség hajója nem érkezett vissza, addig Athénban tilos volt végrehajtani a halálos ítéletet. Szókratész egyrészt méltatlannak tartja a szökést: „ha megszökik, igazságtalanságért igazságtalansággal fizet”, másrészt az isteni hang „nem engedi, hogy másokra” hallgasson, ezért utolsó szavai: „cselekedjünk így, mert az isten is erre vezérel.” (17; 54d).

Platón *Phaidón* című dialógusában beszámol arról, hogy Phaidón ott volt Szókratésznél azon az utolsó napon, amikor az isteni férfi kiitta a börtönben a méregpoharat. Egyébként Szókratész ebben írja le a túlvilági mennyországot, ahova a jók lelkei jutnak, ezért Platónnak ez a műve óriási hatással volt az ókeresztény apokrif irodalomra. Ebben is elmagyarázza Szókratész, hogy miért jobb meghalni, mint élni a jóknak. E dialógus vége felé mondja Szókratész, hogy megfürödve issza ki a méregpoharat, mert nem akar munkát adni az asszonyoknak, „hogy ne kelljen hullamosással bajlódniuk”. Ezután bejött a kivégző tizenegyek szolgálja, és bejelentette, hogy az archónok parancsára ki kell innia a mérget. Amikor behozza a mérget a szolgál, Szókratész megkérdezi tőle, hogy mit hogyan csináljon. Szókratész az utasítás szerint kiissza a méregpoharat. Utolsó szavai: „Kritón, egy kakassal tartozunk Aszklépiosznak; adjátok meg, és el ne mulasszatok” (56; 118a).

2. Az erisztika a vitatkozás tudománya

Az erisztika, a vitatkozás tudománya olyan érvelésmód, amely mindenáron győzelmet akar elérni. Két személy kérdés-felelet formájában vitatkozik, és a kérdező fél a válaszoló fél legyőzésére törekszik. A támadó olyan kérdéseket tesz föl, amelyekre csak igen vagy nem válasz adható, de a válaszadó szempontjából mindkettő előnytelen. E módszert a szofisták tették általánossá: a pro és kontra

[10] Platón műveit a következő kiadásból idézzük: *Platón összes művei*. Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

érvek gyakorlása, a bizonyítás/cáfolás, a kikérdezés alkotta a szofista szónoki képzés törzsanyagát.

Szókratész védőbeszédében elmondja, mi az oka annak, hogy ő vizsgálja, kérdezi az embereket, azokat akiket a közvélemény bölcsnek tart. Gyermekkori barátja, Khairephón ugyanis Delphoiban megkérdezte Püthiát, a jósnőt, hogy van-e Szókratésznél bölcsőbb ember. Püthia pedig azt felelte, hogy Szókratésznél nincs bölcsőbb ember. Mikor Szókratész ezt megtudta, elment egy bölcs emberhez, hogy megcáfolja ezt a kinyilatkoztatást: kikérdezte ezt a bölcs államférfit, és a végén kiderült, hogy tényleg nem bölcs. Ezt meg is mondta neki, és ezzel ellenségévé tette. Ezután sokakhoz elment, és ezekről is kiderült, hogy nem bölcsök, pedig annak képzelik magukat. Ezek aztán mind halálos ellenségévé vált. Szókratész mindezeknél bölcsőbb, mert ugyan ő sem tud semmit, de legalább tudja, elismeri, hogy nem tud semmit (*Apológia* 5-6.; 21a-d).

Szókratész védőbeszédében Melétosz azon vádjával kapcsolatban, hogy megrontja az ifjúságot, a következőket kérdezi Melétosztól:

„Sz.: Felelj, Melétosz, fontosnak tartod-e, hogy az ifjak jók legyenek. M.: Én bizony igen. Sz.: Mondd meg, ki teszi őket jókká? M.: A törvények. Sz.: Nem ezt kérdeztem, hanem azt, hogy melyik ember, az, aki a törvényeket ismeri? M.: Igen, a bírák. Sz.: Ezek tudják az ifjakat jobbá tenni? M.: De mennyire. Sz.: Mindnyájan? M.: Mindnyájan. Sz.: Hérára, sok jótevő van. Ezek a hallgatók is jobbá teszik őket, vagy nem? M.: Ezek is. Sz.: Hát a tanács tagjai? M.: A tanács tagjai is. Sz.: A népgyűlés tagjai is jobbá teszik őket? M.: Azok is.

Szókratész: „Úgy látszik tehát, minden athéni polgár derekabbá és jobbá teszi őket, kivéve engem: én vagyok egyedül a megrontójuk. Ezt mondd?”

Melétosz: „Bizony nagyon is, éppen ezt mondom.”

Szókratész: „Így hát nagy szerencsétlenségre ítélsz. És most kérlek, felelj. Úgy gondolod, a lovaikkal is így áll a dolog? Minden ember jobbá teszi őket, és csak egy rontja el? Vagy pedig éppen az ellenkezője igaz: egy képes csak derekabbá tenni a lovakat, vagy csak nagyon kevesen: a lovászok. A többiek pedig, ha foglalkoznak velük és használják őket, elrontják. Nem így áll a helyzet, Melétosz, a lovakkal és minden más élőlényel is? De bizony így, akár tagadjátok, te és Anütosz, akár beleegyeztek. Mert hiszen nagy-nagy szerencséje volna az ifjaknak, ha csak egy ember rontaná őket, és a többi mind javítaná. Csakhogy, Melétosz, te eléggé bebizonyítod most, hogy soha nem is gondolkoztál az ifjúság felől, és világosan kimutatod azt a gondatlanságot, hogy soha nem törődtél avval, amiért engem törvényszék elé vezetesz” (*Apológia* 12; 24c-e – 25a-c).

Szókratész gondolatmenete logikus, nem sérti meg a logikai szabályait; analógiával bizonyít: ahogy a lovász eteti és ápolja a lovakat, úgy táplálja és gondozza ő az ifjúságot. És ahogyan a lovakat használók ártanak a lovaknak, úgy ártanak az ifjaknak azok, akik rosszra tanítják és rosszra készítetik őket.

Mennyivel más a szofisták erisztikája, kérdezési módja: szándékos logikai hibákat ejtenek, azzal a szándékkal, hogy becsapják a hallgatóságot. Platón erre is szolgáltat példát Euthüdémosz című dialógusában: *Euthüdémos* testvére, Dionüszodórosz így kérdez:

„Mondd csak, van neked kutyád?
 Mégpedig igen vad – felelte Ktészipposz.
 És vannak kölykei?
 Vannak. Azok is olyanok.
 Ugyebár apjuk ezeknek a kutya.
 Saját szememmel láttam, amikor meghágta a szukát – felelte.
 Mármost! Nem a tiéd a kutya?
 De igen – mondta.”

Ugyebár apa ő és a tiéd; így hát a te apád a kutya, te pedig kutyakölyköknek vagy fivére (24-25;298d-e).

IV. BÍRÁSKODÁS A RÓMAIAKNÁL

A rómaiaknál más volt a bírászkodás hagyománya: kezdetben általában a *praetornál* kezdeményezték a peres eljárást, aki egy formulát állított össze, amely a büntett törvényes meghatározását tartalmazta, majd az ügyet a bíróságra utalta, amelynek funkciója az volt, hogy megállapítsa, hogy a formula feltételei teljesülnek-e vagy sem. A praetor jelölt ki egy vagy több bírót, akinek a személyét a peres felek is elfogadták. Ez a bíró meghallgatta a feleket, a tanácsadóit (*concilium*) és így döntött.

A Kr. e. 2-1. században a bírói testület száma megnőtt, a bírászkodás is demokratikusabbá vált, és a szónoki beszéd is egyre fontosabb lett. A rómaiaknál ugyanis volt ügyvéd (*advocatus*), aki vállalkozott a vád vagy a védelem képviselésére.

A köztársaság korában a polgári ügyek tárgyalására két speciális magánjogi bíróságot hoztak létre: a százszemélyes bíróságot (*iudicium centumvirale*), amely általában száz zsűritagból állt, és többnyire vagyoni és örökösödési ügyekben bírászkodott. Továbbá a tízszemélyes bíróságot (*decemviri stlitibus iudicandis*), amelynek hatáskörébe a szabadságperek tartoztak. A két iudicium a császárkor elején összeolvadt, a 3. században pedig megszűnt.^[11]

Bizonyos bűncselekmények kivizsgálására állandó bizottságokat (*quaestio perpetua*) állítottak föl, pl. Kr. e. 149-ben a zsarolási (*repetundae*) ügyekben. Sulla alatt már számos *crimenre* külön-külön *quaestio* bírt hatáskörrel. 70-ben három kamarát (*decuria*) alakítottak ki 300-300 taggal, s közülük sorsolással jelölték ki a konkrét ügyekben eljáró 50-75 fős bíróságokat.^[12]

Az esküdtbírák társadalmi hovatartozása az idők folyamán többször változott, a szenátorok és a lovagok között harc folyt a bíróságokért. C. Sempronius Gracchus bizonyos bűnperekben a bírászkodás jogát a lovagokra ruházta,^[13] Sulla diktatúrája alatt a lovagokat kizárta, és a szenátorokra ruházta a bírói tiszteletet.

[11] Földi - Hamza, 2008, 162.

[12] *Uo.* 163-164.

[13] Földi - Hamza, 2008, 31.

A szenátorok és lovagok küzdelme a bíróságokért fontos támpontot szolgáltat az első rendszeres római retorika, A C. Herenniusnak ajánlott retorika datálásához: „Továbbá a *Lex Plautia iudiciaria* alapján (i. e. 90–89) bűnügyekben szenátorok és lovagok együtt bíráskodtak. Sulla azonban 82–81-ben ismét kirekesztette a lovagokat a bíráskodásból. Mivel a 4, 35, 47-ben olyan bíróságot szerepeltet a szerző, amely lovagokból és szenátorokból áll, e résznek a 82–81-es sullai törvény előtt kellett keletkeznie, azaz a *terminus ante quem*: 82–81).” Például:

„Szétoosztásról (*distributio*) beszélünk, amikor bizonyos meghatározott feladatokat több dolognak vagy személynek osztunk ki; például: »Aki közületek, bírák, kedveli a senatus nevet, az szükségszerűen gyűlöli ezt az embert; ez ugyanis mindig nagyon arcátlanul támadta a senatust. Aki azt akarja, hogy államunkban a lovagi méltóságnak igen nagy tekintélye legyen, az szükségszerűen a legnagyobb büntetéssel kívánja ezt sújtani, nehogy becstelenségével e tiszteleltre méltó rendre szégyent és gyalázatot hozzon.«” (4, 35, 47).^[14]

A *principátus* elején született *lex Iulia iudiciorum publicorum* (Kr. e. 17) egy séget teremtett a quaestiók szervezetében: négy *decuriát* hoztak létre, egyben a szenátorok, kettőben a lovagok ítélkeztek. Mindezt természetesen Augustus császár hozta. A negyedikről Suetonius ezt írja: „A három bírói testülethez egy negyediket csatolt az alacsonyabb néposztályok tagjaiból, ez volt a kétszázados osztálya, mely kisebb jelentőségű ügyekben ítélkezett” (*Div. Aug.* 32).^[15] A büntető eljárásban közvádó nem volt, a *quaestiók* előtt bármely polgár vádat emelhetett. A bíróság csak a bűnösségről szavazott, a büntetést a törvény állapította meg. A császárság későbbi századaiban e *quaestiók*kat a császári bíráskodás (*cognitio extra ordinem*) fokozatosan kiszorította: a büntetői hatalmat a császár gyakorolta főtisztviselői (*praefectus urbi, praefectus praetorio és a provinciák helytartói*) által.^[16]

Rómában a peres felek és a bírák többnyire komoly jogi ismeretekkel rendelkeztek. Cicero korában a nagy perek óriási tömegek előtt zajlottak a Forumon, vagy a nagy bazilikákban. A centumvirális bíróság a Basilica Iuliában ülésezett, s szónoknak nagy és féktelen tömeg előtt kellett olykor órákig beszélnie.

V. CICERO: IN Q. CAECILIUM ORATIO QVAE DIVINATIO DICITUR

Kr. e. 70. második felében a szicíliaiak kérésére Cicero bevádolta C. Verrest, aki az előző három évben Szicília kormányzójaként kifosztotta a Római Birodalom legrégebb provinciáját. Szicília mint felperes zsarolás (*quaestio de pecuniis repetundis*) vádjával állíttatta bíróság elé a volt kormányzót. Cicero *In Q. Caecilium oratio quae divinatio dicitur* című beszédében elmondja, hogy a szicíliaiak efféle szavakkal kérték segítségét:

[14] Cornificius, 1987, 21.

[15] Suetonius, 1994, 85.

[16] Földi – Hamza 2008, 164.

Venisse tempus aiebant, non iam ut commoda sua, sed ut vitam salutemque totius provinciae defenderem: sese iam ne deos quidem in suis urbibus ad quos confugerent habere, quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quas res luxuries in flagitiis, crudelitas in suppliciiis, avaritia in rapinis, superbia in contumeliis efficere potuisset, eas omnes sese hoc uno praetore per triennium pertulisse (In Caecilium 1, 3).^[17]

„Eljött az idő – mondták – amikor már nem érdekeiket kell védenem, hanem az egész provincia életét és boldogulását; nekik bizony már isteneik sincsenek a városaikban, akikhez menekülhetnének, mert ezeknek legszentebb szobrait a legtisztéletreméltóbb szentélyekből C. Verres elvitte. Amilyen tetteket elkövethetett a féktelenség gazságokban, a kegyetlenség büntetésekben, a kapzsiság rablásokban, a gőgösség bántalmazásokban, mindezeket ők ezen egyetlen praetor alatt három éven keresztül elviselték.”

Ahogy a szövegből kiderül, nem egyszerű zsarolási perről van szó Verres esetében, hanem bűnperről, ha Verrest a bíróság bűnösnek találja, fővesztésre, római polgárjogának elvesztésére ítélik.

Jelentős körülmény, hogy két szicíliai város nem emelt vádat Verres ellen, Messana és Siracusa. Cicero így indokolja távolmaradásukat:

Adsunt homines ex tota provincia nobilissimi, qui praesentes vos orant atque obsecrant, iudices, ut in actore causae suae deligendo vestrum iudicium ab suo iudicio ne discrepet. Omnium civitatum totius Siciliae legationes adsunt praeter duas civitates; quarum duarum si adessent, duo crimina vel maxima minuerentur, quae cum his civitatibus C. Verri communicata sunt (In Caecilium 4, 14).

„Az egész provinciából itt vannak a legelőkelőbb emberek, akik jelenlétükkel kérnek benneteket, és könyörögnek hozzátok, bírák, hogy ügyük vivőjének kiválasztásában a ti ítéletek az ő ítéletüktől ne üssön el. Egész Szicíliából minden város küldöttei itt vannak, két város kivételével; ha e két városból is itt lennének, két bűnvádat, talán a legnagyobbakat, enyhíteni lehetne, amelyekben C. Verres e két várossal egybefonódott.” (In Caecilium 4, 14).

Cicero tehát a szicíliaiak kérésére vállalkozott arra, hogy Verres vádlója legyen. Verres és támogatói azonban túlságosan veszélyes vádlónak tartván Cicerót, ezért hogy kitérjék őt a vádló szerepéből, Q. Caecilium biztatták fel arra, hogy legyen a vádlójuk azzal a hátsó szándékkal, hogy vádlói feladatát vagy rosszul látja el, vagy a védelem kezére játszik. Tehát Caecilium is bevádolta Verrest, négy hónappal a tárgyalás megkezdése előtt (Kr. e. 70 januárjában). Mivel két vádló jelentkezett, a *divinatio* néven ismeretes bírósági eljárás során bírácoknak kellett eldönteniük, hogy ki legyen a vádlott. A bírák meghallgatták a két jelölt maguk érdekében mondott beszédeit, és a két beszéd alapján döntöttek el következtetéssel, jóslással (*divinatio*), hogy ki legyen a vádló, ezért *divinatio* ennek a peres eljárásnak a neve.

[17] Cicero latin szövegeit a következő kiadás alapján idézem: Cicero: *The Verrine Orations with an English translation* by L. H. G. Greenwood. Cambridge Mass.: Harvard University Press (1948) 2002; magyar szövegét pedig saját fordításomban.

Cicero határozottan megmondja, miért akarja Verres Caeciliust vádlóul Cicero helyett:

Sunt multa quae Verres in me esse arbitratur, quae scit in te, Q. Caecili, non esse; quae cuius modi in utroque nostrum sint paulo post commemorabo; nunc tantum id dicam quod tacitus mihi adsentiare, nullam rem in me esse quam ille contemnat, nullam in te quam pertimescat (In Caecilium 7, 22).

„Verres úgy véli, hogy bennem sok olyan dolog megvan, amiről tudja, hogy benned, Q. Caecilius, nincs meg. Hogy ezek milyenek mindkettőnkben, hamarosan meg fogom említeni. Most csak azt mondom el, amiben szótlanul is egyetértesz velem: semmi olyasmi nincs bennem, amitől ő ne tarthatna, és semmi olyan tebenned, amitől ő félhetne” (7, 22).

Azután elmondja, hogy Caecilius testvére, Marcus Verresszel bizalmas barátságban van. Ez is azt sejteti, hogy Caecilius csak látszatvádlója Verresnek: *Sunt et haec et alia in te falsi accusatoris signa permulta, quibus ego nunc non utor; hoc dico, te, si maxime cupias, tamen verum accusatorem esse non posse. Video enim permulta esse crimina quorum tibi societas cum Verre eius modi est ut ea in accusando attingere non audeas (In Caecilium 9, 29).*

„Ezek is és igen sok egyéb jele is van annak, hogy hamis vádló vagy; ezeket azonban most nem hozom fel ellened. Azt viszont állítom, hogy bármennyire szeretné is, igazi vádló mégsem lehetsz. Azt látom ugyanis, hogy igen sok olyan vád van, amelyben Verresszel együtt annyira érintve vagy, hogy azokat a vádemelés során nem merészelheted megemlíteni.”

Továbbá kifejti, hogy Caecilius műveletlen ahhoz, hogy egy ilyen nagy horderejű ügyben vádló legyen. Nincs türelme, szorgalma, hogy bejárja mindazokat a helyeket, amelyeket Rómában, Itáliában, Achaiában, Asiában, Pamphyliában, Szicíliában Verres végigrabolt. De nincs meg az a nyelvi műveltsége sem, hogy szemléletesen tudná jelenvalóvá tenni Verres bűneit:

Putasne te posse quae C. Verres in quaestura, quae in legatione, quae in praetura, quae Romae, quae in Italia, quae in Achaia Asia Pamphyliaque peccarit, ea, quem ad modum locis temporibusque divisa sint, sic criminibus et oratione distinguere? Putasne te posse, id quod in huius modi reo maxime necessarium est, facere ut quae ille libidinose, quae nefarie, quae crudeliter fecerit, ea aequae acerba et indigna videantur esse his, qui audient atque illis visa sunt qui senserunt? (12, 38).

„Hát úgy gondolod, hogy képes vagy arra, hogy amiket C. Verres követként, amiket praetorként, amiket Rómában, amiket Itáliában, amiket Achaiában, Ázsiában, Pamphyliában elkövetett, vádbeszédedben is elkülönítsd, ahogyan azok helyszínekben és időszakokban elkülönültek? Hát úgy gondolod, képes vagy elérni azt, ami az efféle vádlott esetében a lehető legfontosabb, hogy tudniillik amiket ő kéjvágyból, amiket elvetemülten, amiket kegyetlenül elkövetett, azok ugyanolyan kegyetlennek és méltatlannak tűnjenek majd föl ezeknek a bírácoknak, akik majd hallani fogják, mint azoknak tűntek föl, akik elszenvedték” (12, 38).

Végül ha Caecilius minden tekintetben kiválóbb lenne is, mint ő, ti. Cicero, egy dolog miatt mégsem lehetne Verres vádlója. Miért? Mert Verres questora volt Szicíliában.

Sic enim a maioribus nostris accepimus, praetorem quaestori suo parentis loco esse oportere; nullam neque iustioem neque graviorem causam necessitudinis posse reperiri quam coniunctionem sortis, quam provinciae, quam officii, quam publici muneris societatem (19, 61).

„Őseinktől ugyanis úgy tudjuk, hogy a praetornak a quaestora számára a szülő szerepét kell betöltenie; mert a bensőséges kapcsolatnak nem lehet sem jogosabb és súlyosabb oka annál, mint a sors köteléke, mint a hivatal, mint a kötelesség, mint az állami feladat közössége.”

VI. CICERO: IN C. VERREM ACTIO PRIMA

Cicero tehát Caelilius kiiktatásával megszerezte a vádló jogát. Elindult Szicíliaba, hogy elvégezze az *inventio* feladatát: az anyaggyűjtést Verres ellen. Ötven napig nyomozott, hatalmas mennyiségű terhelő adatot gyűjtött a vádlott ellen. 70 tavaszán tért vissza Rómába.^[18]

Verres barátai azonban újabb időnyerő akcióba kezdtek: egy másik *de repetundis* pert indítottak ugyanannál a bíróságnál Achaia provincia volt kormányzója ellen. És ezt a pert Cicero pere elé tették azzal a szándékkal, hogy Cicero pere áttéssék a következő évre, 69-re. Az ismeretlen vádló elkezdte az anyaggyűjtést, amelyre 108 napot kért. Ennek befejeztével, megkezdte a pert, s ezzel Cicerónak három hónapi veszteséget okozott. Cicero erről így tesz említést a Verres elleni első perbeszédében:

Itaque cum ego diem inquirendi in Siciliam perexiguam postulavissem, invenit iste qui sibi in Achaiam biduo breviorum diem postularet; non ut is idem conficeret diligentia et industria sua quod ego meo labore et vigiliis consecutus sum; etenim ille Achaicus inquisitor ne Brundisium quidem pervenit, ego Siciliam totam quinquaginta diebus sic obii ut omnium populorum privatorumque litteras iniuriasque cognoscerem: ut perspicuum cuius esse posset hominem ab isto quaesitum esse, non qui reum suum adduceret, sed qui meum tempus obsideret (In Verr. act. 1, 2, 6).

„Így hát amikor én igen rövid időt kértem a szicíliai nyomozásra, ez az alak talált magának egy olyat, aki két nappal rövidebbet kért magának Achaiába; nem mintha ő ugyanazt elvégezte volna gondosságával és szorgalmával, amit én munkálkodásommal és virrasztásaimmal elvégeztem. Ő ugyanis, ez az achaiai nyomozó, még csak Brundisiumig sem jutott el; én viszont ötven nap alatt egész Sziciliát úgy bejártam, hogy minden nép és minden magánszemély dokumentumait és a rajtuk esett jogtalanságokat kivizsgáltam; így mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy Verres azért alkalmazta ezt az embert, hogy ne a vádlott után nyomozzon, hanem hogy elvegye előlem az időt.”

Harmadik akciója Verresnek az volt, hogy megakadályozza Cicero pályázását az aedilisi tisztségre, a 69. évre, és ezt is azzal a céllal, hogy pere áttolód-

[18] Vö. Cicéron, 1984, 79–84.

jék a 69. évre. Erre az évre ugyanis hűséges embereit, Q. Caecilius Metellust és Hortensiuat, Verres védőjét választották consullá. Egy másik barátját, M. Caecilius Metellust pedig praetor urbanusszá és a *quaestio de repetundis* vezetőjévé jelölték. Verres barátja, Curio amikor megtudta, hogy Hortensius elnyerte a consulságot a 69. évre, előre gratulált Verresnek:

Videt ad ipsum fornicem Fabianum in turba Verrem; appellat hominem et ei voce maxima gratulatur; ipsi Hortensio, qui consul erat factus, propinquis necessariisque eius, qui tum aderant, verbum nullum facit; cum hoc consistit, hunc amplexatur, hunc iubet sine cura esse. „Renuntio” inquit „tibi te hodiernis comitiis esse absolutum” (In Verr. act. 1, 7, 19).

„Éppen Fabius diadalíve mellett pillantja meg Verrest a tömegben. Megszólítja emberünket, és hangosan gratulál neki. Magához Hortensiusához, akit consullá választottak, rokonaihoz és barátaihoz, akik akkor szintén ott voltak, egy szót sem szól. Verresszel viszont megáll, megöleli, és biztatja, hogy vesse el gondjait: »Jelentem neked – mondja –, a mai népgyűlésen felmentettek téged.«”

A Verres elleni per az említett akadályoztatás miatt csak augusztus 5-én kezdődhetett el. De azt egy sor ünnep megszakíthatta: *ludi votivi* augusztus 15-én kezdődtek és 15 napig tartottak. Azután jöttek a *ludi Romani*, amelyek elhúzódtak szeptember közepéig. A *ludi Victoriae* lefoglalták október utolsó napjait; a *ludi Plebei* novemberből vett el több napot. Tehát Verresnek nagy esélye volt arra, hogy pere áthúzódik 69-re, amikor az ő emberei ülnek a legfontosabb hivatalokban. Cicero azonban mindezt átlátta, és mindenképpen még 70-ben akarta a pert befejezni, mert a per átvitele 69-re, vereségét jelenthette volna:

Ita defessa ac refrigerata accusatione rem integram ad M. Metellum praetorem esse venturam. Quem ego hominem, si eius fidei diffisus essem, iudicem non retinuissem; nunc tamen eo animo sum ut eo iudice quam praetore hanc rem transigi malim, et iurato suam quam iniurato aliorum tabellas committere (In Verr. act. 1, 10, 31).

„Ilyen módon ellankasztva és megbénítva a vádat, az ügy teljes egészében M. Metellus elé kerülne. Ehhez az emberhez mint a bíróság tagjához én nem ragaszkodnék, ha tisztességében nem bíznék. Ebben a helyzetben azonban úgy érzem, inkább akarnám ügyemet lefolytatni akkor, amikor ő bíró, mint amikor ő praetor. Mert inkább rábíznám saját szavazatát, mikor esküt tett, mint másokéit, amikor nem tett esküt.”

Cicero tehát szorult helyzetben volt, de kívágta magát. Felborította a peres eljárás hagyományos rendjét, amely szerint a vádló mond egy hosszú beszédet, majd a védő is mond válaszul egy hosszú beszédet. Utána tanácsadói (*subscriptores*) is hosszasan nyilatkoznak. Amikor mindenki elmondja a saját beszédét, jönnek a tanúk és megteszik vallomásaikat, először a vádlói, majd a védői. Mindegyik ügyvédnek meg volt engedve, hogy keresztkérdéseket tegyenek fel a tanúknak, végül vita (*altercatio*) is következett stb. Ez rengeteg időt igényelt volna, és az ügyet Verres áttolhatta volna a következő évre. Ehelyett Cicero szinte jegyzőkönyvszerűen ismerteti Verres cselvetéseit, s ezzel párhuzamosan blokkokban adagolja Verres zsarolásait és büntetteit. Ezzel a technikával meg-

akadályozta Verres védőjét, Hortensius abban, hogy egy hosszú és hatékony védőbeszédet mondjon.

És végül még egy fontos szempontja volt. Végig sakkban tartotta a bírákat: nem hagyhatják magukat korrumpálni; már egész Róma, az egész birodalom fel van háborodva a korrupciók miatt. A népharag már el akarja söpörni a korrupciós bíróságokat. Kijelenti, hogy örök ellensége lesz a minden tönkretévő korrupciónak, s mindezt Verres védőjének, Hortensiusnak mondja:

Nunc vero, quoniam haec te omnis dominatio regnumque iudiciorum tanto opere delectat, et sunt homines quos libidinis infamiaeque suae neque pudeat neque taedeat, qui quasi de industria in odium offensionemque populi Romani irruere videantur, hoc me profiteor suscepisse magnum fortasse onus et mihi periculosum, verum tamen dignum in quo omnes nervos aetatis industriaeque meae contenderem. Quoniam totus ordo paucorum improbitate et audacia premitur et urgetur infamia iudiciorum, profiteor huic generi hominum me inimicum accusatorem, odiosum, assiduum, acerbum adversarium (12, 35–36).

„Most pedig, mivel téged olyannyira gyönyörködtet a bíróságoknak ez a teljes zsarnoksága és kényuralma, és vannak emberek, akik nem szégyellik és nem unják kicsapongásaikat és gyalázatukat, akik úgy tűnnek föl, hogy szinte szándékosan provokálják ki a római nép gyűlöletét és bosszúját, nyíltan kijelentem, hogy magamra vállaltam ezt a nagy és talán számomra veszélyes terhet, amely mégis méltó arra, hogy életem és szorgalmam minden idegével képviseljem. Minthogy az egész szenátori rendre nyomást gyakorol kevesek gonoszága és vakmerősége, és a bíróságok rossz híre is szorongatja, nyíltan kijelentem, hogy ennek az emberfajtának, ártalmas vádlója, gyűlöletes, kitartó, kíméletlen ellenfele leszek.”

Cicero valószínűleg már az *In Caecilium divinatió*val megingatta Verres védőit és ráijesztett a bírákra. A Verres elleni *prima actió*val pedig lesöpörte a védelmet. Maga Verres kifizette a 40.000.000 sestertius bírságot, és önkéntes száműzetésbe vonult Massiliába. Mivel az *actio prima* augusztusban zajlott, és egész birodalomból óriási tömegek özönlöttek részint az egyedülálló korrupciós botrány tárgyalására, részint a világhírű Hortensius és Cicero összecsapását megcsodálni, a korrupcióval számtalanszor megfenyegetett bíróság ellenállt Verres vesztegetési kísérleteinek.

IRODALOM

- Arisztotelész (1999): *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest.
- Cicero (2002): *The Verrine Orations with an English translation* by L. H. G. Greenwood. Harvard University Press, Cambridge Mass., (1948).
- Cicéron (1984): *Discours*. Tome II. Texte établi et traduit par H. de la Ville de Mirmont. Société d'Édition «Les Belles Lettres», Paris.
- Cornificius (1987): *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Földi András – Hamza Gábor (2008): *A római jog története és institúciói*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hegyi Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János (2005): *Görög történelem*. Harmadik, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Horváth László (2001): *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése*. Pallas Stúdió – Attraktor KFT., Budapest.
- Lausberg, Heinrich (1960): *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag, München.
- Platón (1984): *Platón összes művei*. Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Quintilianus, Marcus Fabius (2008): *Szónoklattan*. Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- *Retorikai lexikon* (2010), Főszerkesztő Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Suetonius Tranquillus, Gaius (1994): *A Caesarok élete*. Fordította Kis Ferencné. Európa Könyvkiadó, Budapest.

•
Győri pékmesterek ládája, 1699

Az újrafelfedezett magyar jogelmélet Áttekintés Zsidai Ágnes: Jogbölcseleti torzó (Bibó István jogelméletének rekonstrukciója) c. könyve nyomán

A magyar jogelmélet történetének újrafeldolgozását (Szabó Imre 1955-ös, Kossuth díjjal jutalmazott könyvét nem számítva) valószínűleg először Litván György indította el, aki már 1973-ban egy szép tanulmányban elemezte Somló Bódog pályáját.^[1] Az ő munkáját folytatta Varga Csaba, aki először Lukács György munkásságának jogi vonatkozásairól írt egy könyvet,^[2] majd a Magyar Jogászszövetség Jogelméleti szekciójának titkáráként, egy Pulszky Ágost emlékülést rendezett, amelyen négyen elemezték (Boros László, Sárkány Mihály, Zsigmond Gábor és e sorok írója) az első szociológiai jogelmélet megalkotója, Pulszky Ágost munkásságának különböző oldalait.^[3] Varga Csaba még 1985-ben egy rövid tanulmány keretében közreadta Somló Bódog *Állambölcseleti jegyzeteit*.^[4] Őt követte e sorok írója, aki már hetvenes évek közepén elkezdett foglalkozni magyar szociológia történetével az I. világháború végéig. Jórészt ebből írtam meg kandidátusi disszertációmát és gyűjtöttem később egy kötetbe tanulmányaimat a magyar szociológia történetéből.^[5] A fonalat a Miskolci Egyetem Jogelméleti tanszéke vette át, ahol Szabadfalvi József szerkesztésben egy sorozat indult Prudentia Juris cím alatt, amelynek 3. kötete Portrévázlatok címen a magyar jogelméleti gondolkodás nagyobb alakjairól (Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna, Bibó István) készített tanulmányokat adta közre.^[6] A sorozatban megjelent

[1] Litván, 1973.

[2] Varga, 1981.

[3] Ld. Szociológia, 1977/4. szám.

[4] Varga, 1985.

[5] Úgy szólván véletlenül kezdtem foglalkozni e korszakkal. Tudniillik akkor az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében dolgoztam, és az intézet igazgató helyettesétől, Kovács Istvántól hallottam, hogy a Szociológiai Kutatóintézetben is fel akarják dolgozni a magyar szociológia történetét. Felhívtam Kulcsár Kálmánt, akivel abban maradtunk, hogy én kutatom a magyar szociológia történetét az I. világháború végéig, és ők majd folytatják a Szociológiai Intézetben tovább a két világháború közötti és '45 utáni történettel.

[6] Loss - Szabadfalvi - Szabó - H. Szilágyi - Zódi, 1999.

pl. Somló Bódog *Juristische Grundlehre*-jének a Grill-nél 1920-ban publikált magyar nyelvű változata Takács Péter és Zódi Zsolt gondozásában,^[7] továbbá egy méltatlanul elfelejtett Horváth Barna tanítvány, Szabó József válogatott tanulmányai^[8] Szabadfalvi József szerkesztésében, aki egyébként egy kötetnyi tanulmányt publikált a magyar jogelmélet történetéből.^[9]

Mikor kutatni kezdtem a XX. század elejének polgári radikális szociológusait (akikről már Litván György kétkötetes gyűjteményt publikált 1973-ban^[10]), meglepett, hogy nálunk az első szociológusok mind jogot végeztek.^[11] Ezért aztán nyolcvanas évek elején, amikor az ELTE Szociológiai Intézetében, ahol akkor dolgoztam, örömmre szolgált, hogy megszorodtak hallgatóink között a jogászok. Csak úgy találomra: Kupa László, Cs. Kiss Lajos, Nagy Gábor (jelenleg I. kerületi polgármester), Fleck Zoltán, Bozóki András, és last but not least Zsidai Ágnes. Ez azt jelenthette, hogy talán visszatérnek a régi szép idők – amikor a XIX–XX. század fordulóján a jogászokból lettek a legjelesebb magyar szociológusok, mint Pulszky Ágost, Pikler Gyula vagy Somló Bódog, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Nos, ebben a hullámban jelent meg Zsidai Ágnes is, aki hamarosan rákapott a szociológiába burkolt jog, vagy a jogba burkolt szociológia ízére, és szenvedelmesen elkezdett Horváth Barna iránt érdeklődni. Megismerkedett Horváth Barna fiával, Horváth Bénivel, amikor Pesten járt, aztán pedig két konferenciát is rendezett Horváth Barna tiszteletére.^[12] Zsidai Ágnes a továbbiakban lelkesen folytatta a Horváth-búvárkodást, több cikket publikált róla, és lefordította a *Rechtssoziologie*-t,^[13] ami eredetileg Németországban jelent 1933-ban, nálunk pedig az Osiris Kiadónál 1995-ben. Ezután írt egy monográfiát Horváth Barnáról *Tiszta jogszociológia* címmel, majd Dénes Iván Zoltán biztatására Bibóval kezdett el foglalkozni, aki meghívta, vegyen részt az általa 1996-ban megszervezett Bibó István Szellemi Műhely vitáin.

Ennek eredményeként Zsidai Ágnes már a kilencvenes évek elején a Bibó István Szellemi Műhely szegedi konferenciáján tartott egy előadást, melyben feldolgozta Bibónak a *Kényszer, jog, szabadság* című dolgozatát, valamint a németül megjelent *Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souverinität* című munkáját.^[14] Nyomában aztán H. Szilágyi István írt egy hosszú tanulmányt *Etika, jog, Bibó*

[7] Somló, 1995.

[8] Szabó, 1999.

[9] Szabadfalvi 1999.

[10] Ld. Litván – Szűcs, 1973.

[11] Ld. Nagy Endre 1979, és Nagy J. Endre 1993a.

[12] Én később fokozatosan eltávolodtam Horváth Barnától, akinek a hagyatékát egy amerikai tanulmányút keretében megtaláltam Boston mellett (azóta hozzáférhető az MTA Kézirattárában), Hinghamben, ahol akkor a fia élt, és ott van eltemetve Horváth Barna is. (Tényleg, a jogászok még nem gondoltak arra, hogy hazahozassák a hamvait?)

[13] Horváth, 1995.

[14] Zsidai, 1993. A könyv a Szent István kiadónál jelent meg, támogatói voltak a Bibó István Szellemi Műhely, az MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint az ELTE Jogi Kara. A borítót Cs. Kiss Blanka, tervezetét Koczka Etelka Krisztina készítette, lektorálta Paczolay Péter.

István (1911–1979) címmel.^[15] Őt követte Kovács Gábor, aki egy 1998-as cikkében kitért Bibó *Kényszer, jog, szabadság* című ifjúkori írására, majd később több tanulmányban elemezte Bibó István munkásságának különböző oldalait (pl. az *Uchrónia, demokrácia*).^[16] Legújabbán Balog Iván foglalkozott a *Kényszer, jog, szabadság* című munkával, s pár évvel ezelőtt megjelent egyik cikkében az e műben használt négy alapfogalomból véli kiépíthetőnek Bibó későbbi tematikai gazdagságát, jócskán megterhelve ezzel Bibó jogi életművét.^[17]

Most tehát van már egy tetemes Bibó jogfilozófiai szakirodalom, s itt múlhatatlan érdemei vannak Zsidai Ágnesnek. A most bemutatandó könyv címe: *Jogbölcséleti torzó*.^[18] A cím arra utal, amire az előszóban szerző is kitér, hogy Bibó nem maradt meg a jogi elméletek síkján, hanem már a harmincas évek második felétől, miután megírta először a *Szankció kérdése a nemzetközi jogban* címmel jogtudományi, majd *Kényszer, jog, szabadság* címmel államtudományi disszertációját, elszakadt a jogtól, és egyre inkább a széles értelemben felfogott politikatudomány (szélesebb értelemben: történeti, szociológiai, lélektani stb.) vizeire evezett. És aztán itt alkotta meg azt az életművet, nem tévedés: életet és művet, ami őt azzá tette, aki. És szerintem a mai napig felvethető a kérdés: ha Bibó István 1956-ban nem marad bent a parlamentben még három nappal az után, hogy a szovjet csapatok elfoglalták az épületet, vajon támadt volna iránta érdeklődés pusztán jogelméleti, nemzetközi jogi munkássága alapján? Mert ha igaza van Heller Ágnesnek, hogy egy filozófusnak saját életében helyt kell állnia tanaiért (és filozófuson itt természetesen nemcsak filozófust, de mondjuk a klasszikus értelemben vett írástudót is kell értenünk, szerintem), akkor ez talán fordítva is igaz: A szellem emberét a tettei teszik igazán hitelessé, mintegy pecsétet téve rá: az élet igazolhatja a művet. Bibóból annyira sugárzik minden nagy felfedezőnek a sorsa, hogy a saját korában nem becsülik (gondoljunk Semmelweisre), mert szembeszegül a szokásos, hallgatólagosan elfogadott nézetrendszerrel, és nem tud „úszni az árral”, hogy élete csak bukás lehet. Én Bibót a Lukács György ifjúkori műve^[19] értelmében gondolom tragikus alaknak, vagyis azok közé a hősök közé tartozónak, akik már halottak, mikor a színpadra lépnek. Nem véletlen, hogy a pártállami időkben egy párt-bértollnok Bibót bukott politikusnak minősítette (E. Fehér Pál). Hát igen: a nagy hősök a lényegben élnek, vagy ahogy Lukács György kifejezte, sorsuk „a tökéletesen levés”. És ezt soha sem viseli el a közönséges élet.^[20]

De fordítsuk figyelmünket Zsidai Ágnes könyvére. A könyv előszóra és hét nagy fejezetre oszlik. Először egy élettörténeti fejezetet ad a szerző, majd Szellemi találkozások címszó alatt a Horváth Barna fundamentális hatását. Utána Bergsont mutatja be, a Bibóra nagy hatást gyakorló *Idő és szabadság*, valamint

[15] In: Loss – Szabadfalvi – Szabó – H. Szilágyi – Zódi, 1995.

[16] Ld. Kovács, 2001, 65–103.

[17] Balog, 2004.

[18] Zsidai, 2008.

[19] Lukács, 1979.

[20] Ld. Lukács, 1971, 60–62.

a *Teremtő fejlődés* című munkáit elemezve (felhasználva a fiatal Babits írását), majd Nicolai Hartmann ontológiai rétegződés elméletét tárgyalja röviden, akit Bibó valószínűleg Horváth Barna hatására olvasott el. A harmadik fejezet tudományos episztemológiát ad, különös tekintettel a jogtudományi megismerésre, majd a negyedik fejezetben tovább folytatja a tudományelméleti előfeltételeket, továbbá „Módszertan” cím alatt a bibói kezdés problémáját (hogy ti. fogalmi vagy empirikus tárgymeghatározással kell-e kezdeni). Az ötödik, legterjedelmesebb fejezet részletekbe menően elemzi Bibó ifjúkori fő művét, a *Kényszer, jog, szabadságot* (85. oldaltól a 196. oldalig^[21]), végül egy-egy rövid fejezetben tárgyalja a joglogikát és axiológia cím alatt a természetjoggal kapcsolatban felmerülő problémákat.

Mármost kezdjük a címmel: *Jogelméleti torzó*. A szerző látja a bibói életmű, benne a jogelméleti életmű töredékes jellegét, ámde első pillanatra meglepő módon azt mondja, hogy „tematikái a textuális formátlanság ellenére belső tartalmi egységet képeznek az életmű egészével” (7. p.). Formálisan nézve ez ellentmond a címmel, mert vagy torzó valami, vagy szerves egész. Talán úgy kell értenünk, hogy Bibó jogelméleti munkássága az *időben* torzó, mert befejezetlen. Ez tény, és csak elképzelni tudjuk, mit is alkothatott volna, ha megmarad e területen belül. Ha mindazt az éleselműséget és erudíciót, amit a politikatudomány területén felmutatott, mondjuk egy nagy jogi monográfia elkészítésre fordította volna, a magyar jogelmélet talán gazdagabb lett volna egy Kelsen-féle tiszta jogtanszerű képződménnyel.^[22] De lehet, hogy a torzó jelleget úgy kell érteni, ahogy egyszer Németh László mondta Bibónak, tudniillik, mindig belefog egy aktualitásba, de sohasem alkotja meg az „egész rendszert”. Ha ebből a szempontból nézzük életművét, ez tényleg igaznak látszik, hiszen olyan sokféle szerteágazó életművet alkotott, hogy még csak elképzelni sem tudjuk, miként is nézhetne ki az a nagy „jogi életmű”. De azért később csak megalkotta az *Európai társadalomfejlődés értelmét*, (amit persze Németh László nem ismerhetett), amiből egy koherens történelem- és társadalomfilozófia képe rajzolódik ki. De ez sincs – hogy úgy mondjuk – formára hozva, mert a könyv egyharmadát megjegyzések teszik ki, azaz: nem könyvszerűen van megírva, és nincsen koherensen levezetve egyik gondolat a másikból. Ebben az értelemben úgy kellene felfognunk a torzó jelleget, hogy miként az *egész életmű torzó, úgy a jogelmélete is torzó*, s mint ilyen áll – ahogy Zsidai Ágnes fogalmazott – „belső tartalmi egységben az életművel”. Ámde ez a torzóság most az ellenkezőjére változott, mert mint ahogy kiindulásul feltételeztük: már nem arról van szó, hogy a jogelmélete torzó, mert nem befejezett, hanem éppen azért torzó, mert éppúgy nincs befejezve, mint az egész életmű, azaz belső tartalmilag azonos a kettő. Ámde, ha nem fogadjuk el face-value-ként ezt az utóbbi nézetet, hanem valóban tartalmilag, azaz nem közvetlenül „tükör által homályosan” szemléljük, hanem mi, az olvasók nézzük az életmű egészét, akkor tényleg „színről színre” láthatjuk, vagy pontosabban beláthatjuk: az életmű komplett.

[21] Mostantól kezdve a szöveget szövegközi jegyzetekben hivatkozunk.

[22] Huszár, 1989, 245.

S valóban: ha Bibó érett, politikatudományi korszakát vesszük, nem lehet kimutatni fejlődést abban az értelemben, hogy pl. pályája első szakaszán ezt így látta, később azonban megérett benne a felismerés, hogy most másként van. És így nem is lehet nála kimutatni belső ellentmondásokat. Nem, itt minden koherens, minden szépen belesimul az *Európai társadalomfejlődés* koncepciójába (azzal az egy kiegészítéssel, hogy utóbbinak a félelem koncepciója még nem mint ontológiai terminus szerepelt az ötvenes évek első töredékes változatában, hanem csak a '72-'73-as évi végleges szövegben). Ha nem így járunk el, akkor utolérhet bennünket Horváth Barna „sorsa”, amikor is egy, a negyvenes évek elején írott levélben először felrótta Bibónak az apró esszéket, mintha azokkal elkótyavetyélte volna a Szegedi Iskola nagyra törő igényeit,^[23] aztán, amikor véleményes jelentést készített Bibó rendes egyetemi tanárrá kinevezése tárgyában, egyszerre csak észrevette, hogy ezek az első pillanatban felületesnek látszó esszék egy rendszerré állnak össze, s mint ilyenek kiváló példái a „bőbeszédűségtől irtózó, csiszolt és áttetsző, mindinkább elmélyülő gondolkodásnak”.^[24]

A könyvnek van egy alcíme is: *Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Gondolom, ez szerző ama törekvését akarja kifejezni, hogy mivel Bibó életműve torzó, ő most kiegészíti egy koherens elméletté. Kétségtelen, ezt meg is teszi, azonban jóval többet is nyújt. Nem pusztán kiegészíti a torzót, hanem kritikailag elemzi is. Tehát kritikailag is viszonyul hozzá, vagyis inkább arról, van szó, hogy először ad egy rekonstruktív értelmezést, majd ezután kritikailag megvizsgálja, és végül értékelő ítéletet is mond az egyes tézisekről. Bibó eme fiatalkori főműve nem könnyű olvasmány. Nemcsak egy igen tehetséges fiatalember könyvéről van szó, aki már megszerezte a megfelelő olvasottságot (a mű bibliográfiája több mint 100 könyvet sorol fel, benne valamennyi, a korban jelentős jogelméleti munkát), és nemcsak arról, hogy nagyra törő fiatalemberként önálló gondolatokat fejleszt ki, hanem arról is, hogy meg akar felelni professzora nagy felfedezésének, a szinoptikus elméletnek. Ennek keretében mozog, láthatólag mindenütt korlátaiba ütközik, megpróbál szinte észrevétlen kitörni, és ezeken a korlátokon belül s olykor túlnyúlva azokon, végzi nyaktörő elméleti mutatóványait. S mivel nagyon más paradigmában mozog, mint mi, akik a múlt rendszerben sajátítottuk el a jogelmélet alapjait (jórész Szabó Imre szocialista jogelmélete nyomán), s így például fogalmunk sem volt arról, hogy volt egyszer egy jogi axeológia), lehetséges, hogy még most sem érjük kellőképpen ezt a művet. Én magam valamikor 1982–83-ban olvastam az eredeti művet, mely a Bibó hagyatékban volt meg, de sokszor még ma is úgy érzem, mintha egy puzzle-lal kellene megbirkóznom. Aki szereti a puzzle-fejtést, olvassa el Zsidai Ágnes könyvének pl. a *Kényszer és szabadság objektíválódása a jogban* című alfejezetét (138–152. p.), ahol a szerző nemcsak elmélyült elemzési képességéről, finom distinkciók kidolgozására való képességéről tesz tanúbizonyságot, de beható Horváth Barna és Bibó rejtett vitáiba is.

[23] Horváth, 1942.

[24] Horváth, 1989.

Ami a *Kényszer, jog, szabadság* című államtudományi disszertációt illeti, (amit Horváth Barna már hivatkozott előterjesztésében úgy jellemzett, hogy „fínom intuíció, a szellemes megoldások, sőt a dialektika felé hajlik”), úgy érzem meg kell állapítanunk: e műben egy magában megálló, önálló és befejezett egészszel állunk szemben. Benne van szinte az egész jogelmélet és története a harmincas évekig. Ezt mutatja az is, hogy mint már említettük, Zsidai Ágnes egész könyvének nagy részét, a 76. oldaltól a 196. oldalig, a 4. és 5. fejezet teszi ki, mely a *Kényszer, jog, szabadság*ot interpretálja. De még ezt megelőzően *A megismerés útja*, illetve *Módszertan* alcímmel megvizsgálja Bibó módszertani előfeltevéseit, majd ezután következik *Bibó jogelmélete* címmel a tulajdonképpeni elemzés. Először interpretálja a kényszer, a szabadság, az objektiváció és a jog bibói fejtegetéseit, majd az *Út a szubjektum felé* (megmagyarázatlanul hagyott című) alfejezetben tulajdonképpen egy Kelsenre függesztett szemű magyar jogelmélet-történetet tár a szemünk elé. (Talán azért út ez a szubjektumhoz, mert itt egyes szubjektumok, azaz szerzők, konkrét elméleteit interpretálja?)

Zsidai Ágnes rekonstrukciós eljárásához híven veszi ennek a munkának alapfogalmait: kényszer, szabadság, objektiválódás és jog. Ennek kapcsán térjünk vissza Bergsonhoz. Tudniillik a könyv 78. oldalán azt találja mondani szerző, hogy Bibó a spontaneitás fogalmát „... – igaz kifejtetlenül – a 'lelki és társadalmi valóság' önálló törvényszerűségének rangjára emeli”. Ez kétségtelenül igaz, azonban nem fejt ki részletesen, mire is gondolt a szerző. Pedig több figyelmet érdemelt volna. Ugyanis Bibó egy egész hosszú lábjegyzetet (15. láb.), ennek kérdésnek szenteli. Mivel Zsidai alapos könyvének talán ez az egyetlen hiányossága, nézzük akkor meg először is filozófiailag, hogyan jelent meg a spontaneitás fogalma Bibónál.

Bibó e munka első változatát kari pályamunkaként készítette el. Ebben a spontaneitás kifejezés előfordul ugyan, pontosan azon a helyen, ahol a kinyomtatott változatban is található, bár szó szerint nem ugyanabban a fogalmazásban, hanem egyszerű felsorolásban, mintegy véletlenszerűen: „A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek éles szembeállítását a *spontaneitás*, a *lélek*, a *kultúra*, az *erkölcs* törvényszerűségével az újkori gondolkodás eredménye...” Ezzel szemben a publikált változatban már ki van emelve a felsorolásból, mint olyan fogalom, amely a *lélek*, a *kultúra* és az *erkölcs* törvényszerűségeit hivatott átfogni. Hogy miként vagy minek a hatására olvasta el Bergson művének 1911-ben megjelent német fordítását (mint szerző is kifejti a könyv 60. oldalán), egyelőre nem tudjuk megállapítani. Bár azt, hogy mikor, elég pontosan lehet rögzíteni. Amikor ugyanis Bibót doktorrá avatják, 1934. május 19-én felolvassa a pályamunka négy és fél gépelt oldal terjedelmű változatát, amelyben szintén előfordul ugyan a spontaneitás kifejezés, most azonban már nem egy felsorolás részeként, hanem a felsoroltak *helyett*. A pályamunkában azt írta: „A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek éles szembeállítását a spontaneitás, a kultúra, a lélek, az erkölcs törvényszerűségével az újkori gondolkodás eredménye és csak a legújabb korban vált az emberiség nagyobb tömegének

szemléletmódjává”.^[25] Ámde amikor 1935. április 19-én doktorrá avatják („Sub auspiciis”!), már a felsoroltak (vagyis: lélek, kultúra, erkölcs) helyett szerepel a spontaneitás, ahogy aztán publikált munkában is: „A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek a spontaneitással *mint* a lélek, a kultúra, az erkölcs törvényszerűséggel való éles szembeállítás a legújabb kori gondolkodásban alakult ki”.^[26] A spontaneitás itt a lélek, kultúra és erkölcs egész világával lesz egészében azonos. Amiből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy ekkor már tényleg elolvasta Bergson hivatkozott művét. Ez pedig azt jelenti, hogy a pályamunka leadása, feltehetőleg 1933 tavasza, valamint 1934 májusa között olvashatta. Arra vonatkozó feltevést is megkockáztathatunk, hogy kinek vagy minek a hatására. Fennmaradt ugyanis egy kis recenziója Bibónak, amelyet Pálosi Ervin *A társadalmi törvények helye a természetben* című munkájáról írt,^[27] aki Spencert akarja összekapcsolni E. Boutroux-val – utóbbinak a fő műve magyarul is megjelent. Tudjuk azonban, hogy Boutroux Bergson tanítványa volt, úgyhogy egyáltalán nem lehetetlen, hogy Bibó rajta keresztül jutott el Bergsonhoz. A dolog azért is rejtélyes, mert már közel tíz esztendeje a könyv magyarul is olvasható volt Dienes Valéria fordításában, ennek ellenére Bibó a tanulmány írásakor a német fordítást használta.

A *Kényszer, jog, szabadság* 15. lábjegyzetéből^[28] világosan kitűnik, hogy Bibó végeredményben a spontaneitással Nicolai Hartmann német filozófus ún. perszonális determinációját helyettesíti. Ugyanis nem fogadja el Hartmanntól a létretek hierarchiáját (ld. *Kényszer, jog szabadság* 58.), amivel tulajdonképpen Bibó azt akarja mondani, hogy az empirikus ember cselekvését nem lehet csak kauzálisan magyarázni, mivel azok az értékek is hatnak rá, amelyeket a természettudományos kauzalitás nem ismer. Következésképpen saját, és nem másik törvényszerűség „uralma” alatt is áll. És ez a lelki élet törvénye az, amelyet spontaneitásnak nevez tehát Bergson nyomán, aki tényleg azt tanítja, hogy az emberi cselekedetek csak utólagosan mutathatóak ki okságilag meghatározva, de előre nem. Ebből a fiatal Bibó csak annyit jegyzett meg, hogy van egyidejű okság, és ezt nevezi a spontaneitás törvényszerűségének. Kifejti: a valóság és érték konkurálóan egyidejűleg jelen van. Bibó ugyanis tényleg hallott valamit a Heisenberg-féle határozatlansági relációról, és egyből rájött, hogy ha ez igaz, akkor az okság, úgy ahogy a neokantiánusok felfogták, nem tartható. De nagy realitásérzékét mutatja, hogy ekkor is fenntartandónak vélte a természet és társadalom különbségét, mondván, „nincs okunk arra, hogy a konkrét természeti események lefolyásában ezentúl valamiféle lélektani értelemben vett spontaneitást lássunk”.^[29]

[25] Bibó, [1933].

[26] Bibó, 1986, 13. (Kiemelés: N. J. E.)

[27] Bibó, 1932, 94–95.

[28] Bibó, 1986, 15–16.

[29] Bibó, 1986, 16. (jegyzetben).

Mármost azzal, hogy Bibó szerint a spontaneitás egyszerre foglal magában tény- és normaelemeket, túlmént Horváth Barna koncepcióján. Nem véletlen Horváth Barna megjegyzése egyetemi magántanári kinevezéséhez írott bírálattában, aki a spontaneitásra mint kiindulópontot azt mondja, hogy a „legkétségesebb értelmű”, mert „mi haszna van annak, ha a valóság és okság fogalmait kiterjesztjük... a spontaneitásnak, az egyidejű ok és okozat oly problematikus konstrukciójával jelzett fogalmára”.^[30] Tehát Bibó túlmegy, ironikusan, következetesen, szinte az abszurditásig Horváth Barna koncepcióján. Hiszen Horváth Barna a színopszist, mint kontrárius ellentéteket fogta fel (fehér-fekete), vagyis viszonyfogalmakként. Azáltal, hogy Bibó a kettőt összehozza a spontaneitás törvényszerűségében, hiszen a spontaneitás a tényekre tekintettel foglal magában normaelemeket is, csak *tovább relativizálta a kettő közti különbséget*. Az ember tényekre vonatkoztató szabad lény – így hangozhatna Bibó tétele. Ezért mondja, hogy a színopsziszból, s nem a tény és érték abszolút ellentétből indul ki. Bár hat rá a kényszer (tény), mégis ő tette hozzá az akaratát: *coactus tamen volui*. Bibó azt akarja mondani: Az ember, bár hatnak rá oksági tényezők, végeredményben maga válogat, hogy mit fogad el az oksági faktorokból. A spontaneitás fogalma tulajdonképpen ezt jelenti. Ami Horváth Barnánál kettő volt: tény és érték, az Bibónál egy oldalra kerül, de a szabadság győzelmével. Mint Zsidai Ágnes jól észreveszi, amikor pl. azt fejtegeti, hogy Bibó e ponton abban tér el Horváth Barnától, hogy míg utóbbi a kényszer és szabadság viszonyában fordított arányú fejlődést lát, addig Bibónál a kényszer és jog mint legobjektívabb szabadság egyenes arányú fejlődése jelenik meg (148. p.). És Bibó nem hangoztatja, amit Horváth Barna, hogy tudniillik két ismerettárgy létezne, hanem csak annyit mond, a szinoptikus szemlélettel nem lehet valamit kizárólagosan megmagyarázni, mert e szemlélet nem hoz létre ismerettárgyakat, csak segít megvilágítani, magyarul megérteni e jelenségeket. Ezért is mondja, hogy a szinoptikus módszer nem szorítkozik a tény és érték ellentétének áthidalására, mint Horváth Barnánál, hanem egyrészt a cselekvőnél belejátszik cselekvésébe, másrészt a harmadik személyű megközelítés számára megértésbe.

Hadd mondjam meg, szerintem itt Bibó teljesen zavaros. Ha ugyanis a spontaneitás azt jelenti, hogy egyszerre jelen van valóság és érték, akkor ezt – ha egyszer törvényszerűség – valahogy így kellene kifejezni a törvény általános logikai formulájának megfelelően: „Minden emberi cselekedetet természeti, biológiai, lélektani faktorok, valamint az ezekből le nem vezethető, az emberi lényből spontánul fakadó (azaz okságilag le nem vezethető) értékkövetés, vagy értékelutasítás határoz meg”. Tulajdonképpen Bibó ezt is szeretné mondani; azt tudniillik, hogy az emberi viselkedés végső soron teljesen szabad. Talán abban, hogy ezt nem meri kimondani, távolról befolyásolhatta őt a kálvini predestináció tana. Azért sem meri ezt mondani, mert ez nyílt szubjektív idealizmus volna (mint az akaratszabadság tana), ezért csak annyit mond, hogy az embernél az ok és az okozat egyidejűsége áll fenn. Ami azért hibás az ő részéről, mert amikor

[30] Horváth, 1939, 3.

a kauzalitással a spontaneitást szembeállította, ezzel már kimondta, hogy az okság kategóriái nem alkalmazhatók az emberi világra. Tehát értelmetlen az ok és okozat egybeeséséről beszélni, mert: akkor miért van kitalálva a spontaneitás?

Bibó úgy akar kimenekülni a kutyaszorítóból, hogy a spontaneitásra másfelől azt mondja, hogy „a célok és normák kényszere esetén nem kauzális szükségszerűség, hanem axiológiai szükségszerűség elemezhető ki a kényszerből”^[31] (már ez a pongyola megfogalmazás is árulkodó, nem azt mondja, hogy axiológiai törvényszerűség áll fenn vagy érvényesül, hanem tárgyi fogalmazásból a fogalmazás személyére, az alanyra megy át, vagyis: „elemezhető ki”, azaz az ontológiai szemléletről átmege az epszitemológiaira). Most azt hinné az ember, hogy tényleg „coactus tamen volui”, ahol a volui utal spontaneitásra, vagyis arra, hogy az ember tud és nem tud, akar vagy nem akar normát, értéket követni („Jó és rossz között választani mily nagy eszme” – mondá Madách a Tragédiában). Ez világos volna. De ekkor váratlanul azt mondja Bibó: „Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a kényszer – éppúgy, mint a kauzalitás – történések, valóságlemek törvényszerűsége”, „viszont az axiológiai determináció megítélések, értékelések törvényszerűsége. Az axiológiai determináció nem arra determinál, hogy az akarat állásfoglalás a célnak, a normának, vagy értelmi megítéléseknek pozitíve megfeleljen [ahogy a jámbor olvasó az előző mondatban foglaltak alapján joggal gondolta – N. J. E.], hanem arra, hogy az akarat állásfoglalás szükségszerűen a célszerűség, a szabályszerűség, az ésszerűség megítélése alá essék”.^[32] Ezt a passzust Zsidai Ágnes is idézi könyve 80. oldalán, de magyarázatlanul hagyja (azaz itt tényleg csak rekonstruált).

De mi azért tegyük fel a kérdést: Tessék mondani: kinek a megítéléséről van itt szó? A normák stb. a kívülálló megfigyelőt determinálják? Mire? Hogy a normák alapján ítélje ő meg a cselekvő ágens tettét, hogy normakonform volt-e vagy sem? Ha igen, ezzel kiléptünk a kényszervizonyból, azaz az egész axiológiai problematikát áttettük egy másik szférába, episzitemológiai szférába, azaz a megfigyelő hermeneuta szférájába, ami egy egész más problémamező. Vagyis: most a kényszerített a behatás hatására cselekszik, vagy „tamen voluit”? Erre Bibó válasza: a kényszerített cselekvésében felismerhetjük a kauzális törvényszerűséghez való hasonlóságot, de „egy pillanatig nem szenved kétséget, hogy a kényszer egész jelensége változatlanul az emberi lélek jelenségei közé s annak törvényszerűsége: a spontaneitás alá tartozik”.^[33] – Kérdem: mi is az az axiológiai determináció? A cselekvő vagy a megfigyelő van determinálva?

Hogy még cifrább legyen a dolog: a 17. oldalon ezt olvashatjuk: „Csupán szemlélhetjük a kényszert a kauzalitás jegyében, de közben tudjuk, mert tudnunk kell, hogy e jelenség a spontaneitás törvénye alá tartozik, azaz csakis azon keresztül érthető meg.” Megint kérdés: most arról van szó, hogy a cselekvő a spontaneitásban cselekszik, vagy én, a megfigyelő a spontaneitás fogalmának

[31] Bibó, 1986,14.

[32] Uo.

[33] Bibó, 1986, 15.

felhasználásával érthetem őt meg? Aztán a 17-18. oldalon: „A kényszerítő és kényszerített viszonya a legnagyobb fokú kényszernél sem válik okozati viszonyná, mert a kényszer elmaradhatatlan jelenségeként egy akarati állásfoglalás ékelődik közbe, mely a pusztá kauzalitás kategóriájának uralmát a benne rejlő spontaneitás elemek miatt el nem tűri.” Ebből úgy tetszik: a cselekvő cselekvése van alávetve a spontaneitás törvényszerűségének (hiszen benne vannak a spontaneitás elemei), és nem én, a megfigyelő értelmezi ekként?

Mindebből az is következik, hogy Bibó az értéket pur et simple valóságnak tekinti, holott nem az, legalább is a neokantiánizmuson belül maradván. Utóbbi ugyanis azt mondja: norma csak normára, tény csak tényre vezethető vissza. De mivel a norma meg az érték nem valami légius entitás, ami lebeg lila ködként az űrben, hanem – mint Horváth Barna egy helyütt mondja – „valóságban pillantható meg”; persze hogy van, létezik valamilyen értelemben. Kelsen azt mondja: „Ahogyan a természettörvény bizonyos tényállást mint okot egy másikkal mint okozattal kapcsol össze, úgy a jogi törvény jogi feltételt kapcsol jog- (vagyis ún. jogsértés-) következménnyel össze. A tényállások összekapcsolásának módja az egyik esetben a kauzalitás, a másik esetben a beszámítás, melyet a Tiszta Jogtan a jog sajátos törvényszerűségként ismer fel”.^[34] Az összekapcsolása a két tényállásnak tehát a jog esetében normatív értelmű, és nem kauzális. A jogszabály nem „okozza” a büntetést, hanem azt a jogalkalmazó „összekapcsolja” egy valóságos külvilági ténytörvényszerűséggel. „A legyen ilyen módon mint az empirikus joganyag megértésére szolgáló relatív apriori kategória áll fenn.”^[35] Tehát a jogon belül „van”, és nem tapasztalati.

Ezt veszi halálosan komolyan Horváth, mint módszertisztasági követelményt, de addig csúri-csavarja,^[36] míg szemantikai-logikai térre átvive a két fogalmat (tény és norma vagy érték), azt mondja, hogy az egymásra vonatkoztatást köztük (mert hisz a tény fogalomnak van egy másika, a nem-tény fogalma, ami bővebb terjedelmű, mint norma vagy érték) mi hajtjuk végre mint színopszist. Így tény és érték viszonyát a formális logika értelmében mint kontrárius viszonyt fogja fel, s innen már á logice következik, hogy az egyik nincs a másik nélkül (hiszen az ún. reflexiós meghatározások pl. a hegeli *Logikában* átmennek egymásba^[37]): vagyis a két logikai fogalom között csak fokozati, de minőségfokozati (ez kvantitatív fogalomnak látszik, pedig mint Hegel mondja, van minőségi határ is!^[38]) különbség van. Ebből az következne, hogy akkor a tény érték és az érték tény. Ide is jut szinte maga számára is észrevétlenül Horváth Barna, de ekkor megijed, hogy megszegi a módszertisztasági követelményt, és azt találja mondani, hogy a színopszistnak nincs valóságos tárgya, hanem az csak reflexív gondolati képződmény. Vagyis: a színopszist csak vonatkoztat, de nem csinál tárgyat. Egy másik munkájában (*Népszerű szociológia*) még azt is mondja, hogy a társadalom csak

[34] Kelsen, 1988, 12.

[35] Kelsen, 1988, 13.

[36] Ld. erről Zsidai, 1995, 331-32., továbbá ld. Zsidai, 1993, 91-108.

[37] „Pozitív és negatív ugyanaz”. Hegel, 1979/I, 48.

[38] Ld. Hegel, 1979/II, 163.

a képzeletben van (mint minden szinopszis, például a technika is, mert természeti ténynek a cél felől való nézése). Ez az ő logikáján belül maradván igaz, de az „objektív” logika szerint hibás. Mert ha a szinopszishoz két tárgya van, akkor mi egy bírói ítélet, ami például le van írva, és így objektívált? Hiszen ez Horváth Barna objektiváció koncepciója szerint materiális objektiváció. Ezért jut aztán Zsidai Ágnes arra a következtetésre a *Jogszociológiához* írt bevezetésében, hogy Horváth Barna „lefokozza a jogszociológia ismeretigényét”, mert őnála „a jog – mint tényből és normából összenézett kettősség – önálló ismeret tárgya”, nem lehet, hanem csak „pusztán gondolati tárgya”.^[39]

De a vicc abban van: *minden tudományos megismerésnek egyetlen tárgya sem valóságos tárgy, hanem a kutató által konstruált*. Ha Horváth Barna nem csak a marburgi iskolára figyelt volna, hanem a baadenire is (de mint elmondja önéletírásában: neki jobban tetszettek a marburgiak), eljuthatott volna Rickerthez és az ő értékvonatkoztatásához, meg talán Weberhez is, és rájött volna: a megismerésnek minden tárgya „szinoptikus”, de nem abban az értelemben, ahogy ő gondolja, hanem mert *kreált*, mert konstruált a kutató agyával konstruálja a valóság végtelen gazdagságából a kutatás tárgyát. A kutató nem valóságon, hanem fogalmakon dolgozik. Erre jön rá helyesen Zsidai Ágnes, amikor azt mondja a könyv 83. oldalán, hogy Bibó „empirikus eljárása ’transzcendálja önmagát’, mégpedig a szinopszis irányába”. A könyvben egyébként a szerző sokszor beleütközik ebbe a problémába, nevezetesen az ontológiai és episztemológiai szempontok összekeveredésébe. Még egy példa: a 138. és 152. oldal között, ahol Bibónak a kényszer és jog objektíválódására vonatkozó tanait igyekszik rekonstruálni, rámutat a következőre: Bibó azt mondja, a szilárd normakövetés csakis a normák tudásán, ismeretén alapulhat. Ha ti. a jog a legobjektívebb kényszer, de ugyanakkor a legobjektívebb szabadság is, akkor miként transzformálódik a jogban benne lévő kényszerből szabadsággá. Ezt objektíven kellene levezetnie. De Bibó visszaesik az alanyi szemléletbe, és azt mondja, ezt a transzformációt nem lehet regisztrálni, mert ez a szubjektum lelkivilágában zajlik le.

Bibó, aki Horváth Barna nyomán ebbe az egész problematikába belezavarodott, mégis jobban gabalyodik ki belőle, mint mestere, mégpedig zseniális valóságérzéke miatt. Nevezetesen, ezt az egész problémaexponálást abbahagyja. A *Kényszer, jog, szabadság*ot úgy ahogy van, egyszerűen elfelejti. Soha többé nem találkozunk a szinopszis fogalmával politikatudományi munkásságában (csak amikor jogelméleti egyetemi előadásokon elmagyarázza hallgatóinak). Ez már a Kelsen-bírálaton is látszik. Azt aztán Zsidai Ágnes alaposan bizonyítja, hogy Bibó miként értelmezi át a tény és érték Horváth Barna-i felfogását, hiszen a gondolatjelek közé tett rész (Bibó: „a szubjektív idealizmus szóhasználatával: nem hoznak létre ismerettárgyakat”) teljesen a Horváth Barna-i szemléletmód ketrecében marad (ti. ő sem a tény és érték abszolút ellentétéből indul ki, ahogyan fentebb Zsidai és én is rámutattunk), s a mondat csak parafrázisa annak, amikor azt mondja, a szinoptikus szemléletmódok „bizonyos jelenségekre vonatkozó

[39] Zsidai, 1995, 33.

élmények, képzetek és reakciók létrehozásában részt vesznek és megértésével megvilágító erejük”. Hiszen Horváth Barna is mindig ezt mondta.

Zsidai Ágnes a maga mélységében felfogja e dilemmákat és ellentmondásokat, amelyek Horváth Barna és Bibó munkásságában rejlenek. A *Szinopszis mint feloldás* című alfejezet, melyben Zsidai teljes intellektuális fegyverzetében vitézkedik, számos finom megfigyelést és elemzést tartalmaz. Kimutatja például, hogy Bibó ugyan átveszi a szinopszis fogalmát, de tovább is fejleszti, és ebben van elméletének nívója. Kimutatja helyesen, hogy Horváth Barna a szinopszist ontológiai tényállásból átfordítja logikaiba. Majd ismét helyesen rámutat arra, hogy a tény és jog logikai viszonya nem kételemű, hanem van egy harmadik elme is, nevezetesen van egy alany, aki a kettőt összekapcsolja. Bibó ott fejleszti tovább Horváth Barna elméletét, hogy a „szinopszis módszerét már nemcsak heurisztikus, episztemológiai eszközként alkalmazza, hanem a spontaneitás törvényszerűségének beiktatásával ontológiai jelleget is tulajdonít neki” (191. p.). Ugyanis a kényszer és spontaneitás Bibónál valóságtörvénnyé válik. Ezután egy zárójeles megjegyzésben egy igen finom megfigyelést tesz (ami talán még Bibónál is homályos!), amikor azt mondja, hogy az „értékelem spontaneitásban való megjelenése tehát nem jelent axiológiai meghatározottságot” (uo.), éppen azért, mert Bibó ezt a megítélő oldalán látja, nem a cselekvőén. Ezután Zsidai áttér a *Jogerő, jogi tévedhetetlenség*, szuverenitás tanulmányra, ahol Bibó eljut a relatív természetjoghoz, illetve a relatív szabadjogi felfogáshoz, azaz majdnem annak bevallásához, hogy a módszertisztaság követelménye nem tartható fenn – de ezt nem meri kimondani (mint fentebb kimutattuk). Csak annyit mond, hogy az együttszemlélés élménye az egyesített lét élménye, ami lehetővé teszi, hogy tény és érték elválasztottsága egy „technikai rendszer keretében áthidalható legyen” (196. p.).

A fejezet végén Zsidai Ágnes helyesen állapítja meg, hogy Bibó – miután „a szinopszis kategóriáját filozófiai vizsgálódásának... alapkategóriájává teszi” (191. p.) – Horváth Barna episztemológiai felfogását végeredményben radikalizálva átvitte ontológiába (196. p.). De szerintünk a következő mondata („Bibó nemcsak egy episztemológiai kategóriát vett át mesterétől, de annak lelki alkatában, szellemi habitusában rejlő, folyton paradoxonokba bocsátkozó metafizikai nyugtalanságát is.” – 191. p.), csak abban az esetben lehet igaz, ha ezt egész életművére is kell értenünk. Lehetséges tehát, hogy genetikusan az életműve szinopsziszból származik, de valójában túlmegy, és önálló életet kezd élni Bibó dialektikus szemléletmódjában. Hogy érthetőbben fejezzük ki magunkat: Bibó tényleg átvette a szinopszist, azaz ez életpályája történelmi előfeltétele volt, de aztán később önmaga teremtette meg saját paradoxonait és ellentmondásait, azaz később megszabadult ettől, és aktuális problematikáját már attól függetlenül vette. Az olyan ellentmondásokat, mint amikor pl. a hegeli logikával vitatkozik.^[40] Vagy amikor a marxizmus idealizmusát állítja,^[41] vagy a kommu-

[40] Ld. Dénes, 1993, 326–350.

[41] Ld. Bibó, 1989, 142.

nista osztályuralmat állítja szembe megegyezéssel szociáldemokrata úttal,^[42] vagy az egyén és közösség dilemmájával vívódik,^[43] vagy amikor a patriotizmus veses nacionalizmus szembenállását elemzi,^[44] nos, mindez inkább Bibó realitásérzékéről tanúskodik.^[45] Azt mutatja, miként hatol át a valóság szemléletéből elméletébe a dolog, ahogy „öt magát nézi”.^[46]

Érdemes Zsidai Ágnes könyvét újraolvasni, mert sok olyan probléma újragondolására késztet, amelyeket már elintéztnek véltünk

IRODALOM

- Balog Iván (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában* (Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Bibó István (1986, 1989): *Válogatott tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó. I-III. kötet Budapest, 1986, IV. kötet. Budapest, 1989.
- Bibó István (1993): Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata. (1953-1956) In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1993): *A hatalom humanizálása*, Tanulmány Kiadó, Pécs. 326–350.
- Bibó István [1933]: Kényszer, jog, szabadság (Jogbölcseleti pályamunka). MTAK Kézirattár. 5111/5.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A logika tudománya*, II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1999): *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai I. kötet. Logika*. Fordította: Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Barna (1989): Dr. Horváth Barna (1989) egyetemi tanár előterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá kinevezéséhez. In: Huszár Tibor: *Bibó István*. Kolonel, Budapest, 338. (Magyar Krónika)
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. (Ford., a bev. tanulmányt írta Zsidai Ágnes) Osiris, Budapest, (Osiris Könyvtár Jog).
- Horváth Barna (1939): *Véleményes jelentése* dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól. Városi Nyomda, Szeged.
- Horváth Barna (1942.): Levél Bibó Istvánhoz. 1942. december 13. MTA Kézirattár Ms 5117/4189.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. (Sajtó alá rend.) Huszár Tibor. Kolonel, Budapest, (Magyar Krónika).
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan/*. (ford. Bibó István) (...a kiegészítő szövegeket ford., mutatót, bibliográfiát kész., sajtó alá rend. Erdélyi Leonóra), (szerk., bevezetést írta Varga Csaba). ELTE Bibó István Szakkollégium, [!1989] Budapest, (Jogfilozófiák).

[42] Ld. Bibó, 1989, 123. (jegyzetben).

[43] Ld. Bibó, 1989, 112–113.

[44] Ld. erről tanulmányomat: Nagy J. Endre, 1993a. 157–175.

[45] Ld. Percz, 2001, 37–55.

[46] Ld. Nagy J. Endre, 2001. 122.; Lukács György 1979; Ld. Lukács György 1971, 60–62.; Huszár Tibor 1989, 245.

- Kovács Gábor (2001): A jóhiszeműség megátalkodott esélyei. In: Uő.: A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok. Liget Műhely Alapítvány, Liget. Budapest, (Liget könyvek), 65-103.
- Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye*. I-II. Gondolat, Budapest.
- Litván György (1973): Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. *Valóság*, 8. sz. 32-42.
- Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt (1995): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor K., Miskolc (Prudentia Juris, 3.)
- Lukács György (1971): *Utam Marxhoz*. Magvető, Budapest.
- Nagy Endre (1979): *Állami beavatkozás és önkormányzat Magyarországon 1867-1918*, (Kézirat, Kandidátusi értekezés), Budapest.
- Nagy J. Endre (1993a): *Eszme és valóság (Magyar szociológiatörténeti tanulmányok)*. Pesti Szalon – Savaria University Press, Budapest-Szombathely, (Átiratok).
- Nagy J. Endre (1993b): Bibó és a nemzet, In: Nagy J. Endre: *Eszme és valóság*. Savaria University Press – Pesti Szalon, Budapest-Szombathely, 157-175.
- Nagy J. Endre (2001): *A tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtéérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*, Új Mandátum, Budapest, 111-145.
- Percz László (2001): Az antispekulatívitás jegyében. (Bibó István filozófiai előfeltevéseiről) In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*, Új Mandátum, Budapest, 37-55.
- Somló Bódog (1995): *Jogbölcselet*. A Juristische Grundlehre kivonata. (Szerk. és a szöveget gond. Takács Péter; a jegyzeteket kész. Takács Péter és Zódi Zsolt) Bíbor K., Miskolc, (Prudentia Juris, 1.)
- Szabadfalvi József (1999): *Jogbölcseleti hagyományok*. Duplex, Debrecen.
- Szabó Imre (1955): *Burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó József (1999): *A jogbölcselet vonzásában (Válogatott tanulmányok)*. (szerk., bibliográfia, utószó: Szabadfalvi József). Bíbor K., Miskolc, (Prudentia Juris, 13.)
- Varga Csaba (1981): *A jog helye Lukács György világmépbén*. Magvető, Budapest.
- Varga Csaba (1985): Somló Bódog végső summázata. Az ismeretlen Állambölcseleti jegyzetek. *Állam- és Jogtudomány*, XXVIII/2. 1985. 359-373.
- Zsidai Ágnes (1993): Bibó István a jogfilozófus. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 91-109.
- Zsidai Ágnes (1995): A tiszta jogszociológia. In: Horváth Barna: *Jogszociológia*. Osiris, Budapest, 11-59.
- Zsidai Ágnes (2008): *Jogbölcseleti torzó* (Bibó István jogbölcseletének rekonstrukciója). Szent István Kiadó, Budapest.

A politikai zsákmányelv érvényesülése az önkormányzatoknál

Dolgozatom célja, hogy bemutassam a hazánkban egyre nagyobb teret nyerő politikai zsákmányelv, zsákmányrendszer önkormányzatoknál való megjelenési formáit, mivel az a központi (állami) kormányzat mellett a helyi szinten is megjelent az utóbbi időben. Ott, ahol a lakosság legközvetlenebbül, a mindennapjait legjobban érintően találkozhat vele, az életét direkt módon befolyásolhatja, hatással lehet rá. Munkámra ösztönzőleg hatott Smuk Péter Jog Állam Politika c. folyóirat 2010. év IV. számában megjelent *A politikai zsákmányelv alkotmányos korlátai* című munkája, melyben a politikai zsákmányelvet a legközvetlenebb tapasztalatok alapján tárgyalja alkotmányjogi megközelítésből.

I. A POLITIKAI ZSÁKMÁNYELV ÉS A HELYHATÓSÁGOK KAPCSOLATA

1. Önkormányzati jellegzetességek

Munkámhoz elfogadom Smuk politikai zsákmányelv meghatározását, melyre figyelemmel tárgyalom az önkormányzati politikai zsákmányelvet: „A politikai zsákmányszerzés ugyanis formálisan minden olyan pozíciót érint, amelyet az adott pillanatban fennálló politikai többség »megkaparinthat« – klasszikus felfogás szerint felülről a »postamesterig« bármit. [...] A közjog számára a zsákmányelvhez a közhatalmi szervek személyi döntéseinek és a szervezetalakítási hatáskörén át vezet az út.”^[1]

Az önkormányzatoknál lényegesen szűkebb a személyi és szervezetalakítási kérdések köre, mint a központi szinten, sokkal kevésbé differenciáltak a szabályok, hatáskörök, mégis hasonló problémák vetődhetnek fel, mivel nem beszélhetünk klasszikus hatalommegosztásról, nem különülnek el a feladatok olyan tisztán. A polgármester a képviselő-testület (jogalkotó szerv) elnöke, annak képviselője (kifelé való megjelenítője), ezzel egyidejűleg a polgármesteri hivatal (a végrehajtó szerv) irányítója a képviselő-testülettel megosztott jogkörben.^[2] Mindközben lehet, hogy más párt képviselője, mint azon testület többsége, amelytől

[1] Smuk, 2010, 5.

[2] A megosztott irányítási jogkörre nézve ld. Patyi – Varga Zs. András, 2008, 174–176., illetve: Patyi – Varga Zs., 2009, 184–185. A vonatkozó részt Patyi András írta.

a hatásköreinek egy része ered, ugyanakkor vétójoggal is rendelkezik a döntésekkel kapcsolatban.

Az önkormányzatoknál, szerveiknél és intézményeiknél mind a működés, mind a közhatalmi, továbbá a közpénz-felhasználási pozíciók betöltése szempontjából is fontos a demokratikus legitimitáció kérdése. A polgármestereket és a képviselőket közvetlenül (egyénilag vagy listán) választják. Ezért legitimitációjuk azonos súlyú. A megyei önkormányzatok elnökeit viszont a testület a tagjai közül választja, azaz legitimitációja már nem önlegitimáló,^[3] hanem származtatott, amely egy legitimitációs súlyvesztést is jelent. Az önkormányzati tisztségviselők egy részének (alpolgármester,^[4] bizottsági tag, tanácsnok) a legitimitációja is ezt a vegyes képet mutatja. Azaz míg képviselőnek közvetlenül választják meg őket, amely tisztség a feltétele annak, hogy betöltsenek egy másikat; arról azonban már nem a választópolgárok, hanem a képviselőtársak döntenek. A demokratikus legitimitáció legkevésbé érvényesül akkor, mikor „[...] „külső” szerv általi választással vagy kinevezéssel kell legitimitációt kapniuk”.^[5] A politikai zsákmányelv szempontjából azon tisztségek vizsgálata jöhet szóba, amelyek betöltése nem közvetlenül a népszuverenitásból ered, hanem arra csak visszavezethető a láncolat. A fentiekre figyelemmel az elemzésnek nem tárgya a helyi képviselői státusz megszerzése, mivel az nem része a politikai zsákmányelvnek, hiszen közvetlen demokratikus választás révén nyerik el a mandátumukat a képviselők (helyi és megyei), valamint a polgármesterek.

Az Alkotmánybíróság szerint alkotmányos, ha közhatalmat más hatalmi ág közvetítésével nyeri el a tisztségviselő, de csak akkor, ha a hatalom közvetítése megfelel az adott hatalmi ág sajátos viszonyának a többi hatalmi ághoz.^[6] Az önkormányzatoknál, mint jeleztem, nem teljesen tiszta a kép, a polgármester és az alpolgármester a döntéshozó és a végrehajtó hatalom része is, sőt a polgármester vétójoggal is rendelkezik, de végrehajtó feladatot szintén látnak el a bizottsági tagok vagy a tanácsnok is. Ugyanakkor közvetve vagy közvetlenül származhat tőlük kinevezés, azaz legitimáló közhatalmat gyakorlók^[7] vagy közpénzzel gazdálkodók felé, akik további személyi és szervezeti kérdésekben dönthetnek.

Fontos kérdés lehet az is, hogy a politikai zsákmányrendszer hogyan tud érvényesülni, azaz az adott pozíciót milyen jogviszony keretében tölti be valaki: munkaviszony, közszolgálati jogviszony, polgári jogi jogviszony stb. Ez azért bír jelentőséggel, mivel a változtatás egyszerűsége-bonyolultsága, illetve ára

[3] 1990-ben még a polgármestereket is a képviselő-testület választotta a tagjai közül.

[4] Az új jogintézményként a 2010. évi CLXIV. törvénnyel bevezetett nem képviselő-testületi tag alpolgármesterre ez az állítás nem érvényes.

[5] Smuk, *i. m.*, 6. A közigazgatási szervek demokratikus legitimitációjának kérdését részletesen ismerteti és az egyes formákat bemutatja: Patyi – Varga Zs., 2009, 263-265.

[6] 38/1993. (VI. 11.) AB határozat

[7] Például az iskola igazgatója közhatalmat gyakorol a felvételtől szóló döntéskor, a közterület-felügyelő a helyszíni bírságotlaskor, az útkezelő szervezet vezetője a közterület-használati engedély kiadásánál stb.

(pl.: végkielégítést kell-e fizetni, illetve ha igen, mennyit) nagymértékben függ a formától.

Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy jelentősége lehet annak, kivel és honnan töltenek be egy-egy fontos státuszt. Az ma még általánosságban megállapítható, hogy él a köztisztviselőkből a pártsemleges feladatellátás, bár a politikai zsákmányelv erősödése ez ellen hat. A pártoknak helyi szinten még nincsen meg az a szakemberbázisa, amely egy-egy éraváltáskor az adminisztráció cseréléséhez elengedhetetlen. Ebben változás sem várható, mivel nincs alternatív munkahely, ahol a szakemberek addig dolgozhatnak, amíg újra nem kerülnek pozícióba. Ugyanez igaz a közalkalmazottakra is. Aki pedig a magánszférában jól fizető állást talált, nehezen csábítható vissza a közszférába.

A leírt szempontok figyelembevételével tanulmányozom a nagy önkormányzatoknál érvényesülő megoldásokat, és a kisebb önkormányzatokra vonatkozó eltérő megállapításokat külön kiemelem.

2. A helyi szint jelentősége

A rendszerváltás során az országgyűlési és a helyhatósági választásokat azért választották szét időben egymástól, mivel az önkormányzatokat a központi hatalom ellenpólusaként képzelték el. Ez az elképzelés (mint mára kiderült) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel (a kezdeti egy-két évtől eltekintve) az önkormányzati költségvetési forrás egy jelentős részét a központi normatívák, átengedett adóbevételek, támogatások stb. képzik. Ez pedig azt jelenti, hogy az önkormányzatok ki vannak szolgáltatva a központi kormánynak egyrészt azért, mivel a Magyar Köztársaságnak a mindenkori országgyűlés által elfogadott költségvetésében, vannak az önkormányzatoknak juttatott központi források meghatározva, másrészt azért, mivel a kormány az Országgyűlésben elfogadott törvényeken keresztül az elmúlt húsz évben folyamatosan növelte az ellátandó önkormányzati feladatok számát, így csökkentve a központi kiadásokat. Az ellenpólusként való működés azért sem tud érvényesülni, mivel a tavaszi és őszi választások időben túl közel vannak egymáshoz. Ez azt jelenti, hogy az új központi hatalom még csak hangulatjavító intézkedéseket tesz, illetve vár a választópolgárokat negatívan érintő intézkedések megtételével a helyhatósági választások megtörténteig. A miertre a politikai zsákmányelv, illetve a pártfinanszírozás ad választ. Ugyanis ha a központi hatalom nincs erre figyelemmel, akkor a központi és a helyi szinten ellentétes politikai pólusok alakulnak ki, mint ahogy az 1990-ben történt. Ez nem nehezíti meg a központi kormányzást, hiszen a helyhatóságoknak nincs olyan ereje nálunk, mint például Angliában, de a pártéletet, a pártfinanszírozást igen. Itt kapcsolódik össze a központi és helyi választások jelentősége, és itt tapasztalhatjuk helyi szinten ugyanazt a politikai zsákmányrendszert, mint a központi szinten.

Természetesen ebből a szempontból a különböző méretű önkormányzatok eltérő jelentőséggel bírnak. Ez tükröződik a 2010-ben elfogadott választójogi

jogszabályok változtatásán is.^[8] A politikai zsákmányelv szempontjából különös jelentőséggel a megyei, a fővárosi, a megyei jogú városi, a fővárosi kerületi önkormányzatok bírnak. Rajtuk kívül még a tízezer fő feletti településeknél lehet felfedezni a politikai zsákmányelv érvényesülését. A kisebb településeken is van zsákmányszerzés, de ott más, nem politikai értelemben.

3. A politikai zsákmányszerzés gazdasági jelentősége az önkormányzatoknál

A megyei, a fővárosi, a megyei jogú városi és a fővárosi kerületi önkormányzatok a különböző jogszabályokból, de elsődlegesen a helyi önkormányzatokról szóló törvény rendelkezéseiből fakadóan széles feladatkörrel bírnak. Sokkal többel, mint egy kisebb önkormányzat, illetve sokkal nagyobb gazdasági volumenről beszélhetünk esetükben az ellátandó lakosok száma miatt, mint egy kisebb településen. Az önkormányzat a feladatait elláthatja saját maga, illetve azok teljesítésére intézményt vagy gazdasági társaságot hozhat létre, továbbá dönthet úgy, hogy szolgáltatásvásárlással teljesíti azokat.^[9] A feladatellátási forma, az ellátottak száma és a feladatok ellátására fordítható forrás mértéke miatt pedig nem mindegy, kinek a kezében összpontosul a döntési hatalom, ki felügyeli a források elosztását a feladatellátások során.

A nagyobb önkormányzatok – amelyek száma nem éri el a hetvenet a mintegy 3170 önkormányzatból – gazdaságilag (GDP előállítás) és lakosságszám szerint is lefedik az ország közel 70 %-át úgy, hogy az agglomerációs települések adatait ezen értékeknél még számításba sem vettem. Ezeknek az önkormányzatoknak a költségvetése 10 milliárd forinttól indul, de például a győri önkormányzat esetén 40 milliárdos, a fővárosi önkormányzatnál pedig 500 milliárdos eredeti előirányzatokról^[10] van szó, amelynek mintegy fele-kétharmada az intézményfenntartásra és szolgáltatásvásárlásra (pl.: városüzemeltetés), negyede fejlesztésekre költődik. Az önkormányzati költségvetésben nincsenek figyelembe véve az önkormányzati gazdasági társaságok forgalmai, amelyek szintén több milliárdos tételek, így érthető a pozícióbirtoklás gazdasági jelentősége.

Az ilyen összegek elosztása esetén nem mindegy, kinek a kezében összpontosul, hiszen egyrészt négyévente, a választásokon hozott döntésüknél erőteljesen esik latba a választópolgárok elégedettsége. Ezért fordul elő sokszor, hogy a polgármester és a képviselő-testület eltérő politikai kötődésű, mivel az előbbinél a választó a város fejlődését díjazza a szavazatával, míg a második esetben sokkal jobban érvényesül a pártpreferenciák alapján leadott szavazat. Másrészt a források elosztásának kontrolálása létkérdés a pártfinanszírozás oldaláról, és itt most még véletlenül sem a korrupciós ügyekre utalok, de a részletekre később

[8] Részletesen lásd Csörgits, 2010b, 7–18.

[9] 1990. évi LXV. törvény 9. § (4) bekezdés.

[10] Az önkormányzatok költségvetését az év során mintegy négyszer kell módosítani, amikor be kell építeni az elfogadáskor még figyelembe nem vehető bevételeket. Ez azt jelenti, hogy a végköltségvetés nagysága az eredetileg elfogadott költségvetést mintegy 15–25%-kal meghaladja.

visszatérek. Továbbá azt sem szabad elfelejteni, hogy a választási ígérek, politikai programok megvalósításához, a társadalom irányába az adott pártideológiának, világnézetnek megfelelő értékrend közvetítéséhez nélkülözhetetlenek a pártok számára az önkormányzati irányítói, vezetői pozíciók birtoklása.

II. A POLITIKAI ZSÁKMÁNYELV ÉRVÉNYESÜLÉSE AZ ÖNKORMÁNYZATOKNÁL

1. A döntési kompetenciák

A politikai zsákmányelv önkormányzatoknál, illetve a központi, állami szinten való eltérő érvényesülése alapvetően az eltérő választási rendszerből adódik. A központi szinten, amelyik oldal megszerezte a többséget a parlamentben, az adja a kormányt is, így a kormány és a parlament ugyanazon az oldalon áll (a kisebbségi kormányzás hazánkban nem jellemző, és a jelenlegi politikai kultúra szintjén nem is igazán működőképes), ugyanazok a céljaik, érdekeik. Ez igaz a megyei közgyűlésekre is, ahol a közgyűlés elnökét a testület a tagjai közül választja. Nem igaz viszont a települési önkormányzatokra, ahol mind a polgármestert, mind a képviselő-testület tagjait közvetlenül választják a polgárok, azaz elképzelhető, hogy ellentétes oldalú képviselő-testületi többség, illetve városvezetés alakul ki. A polgármester és a képviselő-testület „harca” döntetlen eredményt hozhat, mivel mindkét félnek vannak eszközei a kezében, mellyel a másikat kompromisszumra „kényszerítheti”. Ha viszont egy oldalon állnak a felek, lényegében „bármit” megtehetnek, hiszen abszolút többséggel rendelkeznek.^[11]

Az önkormányzati tisztségek (bizottsági tagság, elnökség, tanácsnok) az alpolgármesterség kivételével^[12] a ciklusidőhöz kötődnek. A bizottsági tagok, tanácsnok személyére bármelyik képviselő javaslatot tehet, ellenben az alpolgármestert csak a polgármester jelölheti. Az alpolgármester és a bizottság, tanácsnok jogállása eltérő. Az alpolgármestert^[13] (a közgyűlés alelnökét) a polgármester munkájának segítésére és helyettesítésére választják, és feladatait a polgármester határozza meg. Jelen munkának nem része az új jogintézményként bevezetett külsős (képviseleten kívüli) alpolgármester, illetve a politikai tanácsadó helyzetének vizsgálata, annak ellenére, hogy ezekkel a pozíciókkal is meghatározó területeket lehet „uralni”, de az ő jogállásuk egyértelműen a polgármester státuszához kötődik, még ha az előbbinek a megválasztá-

[11] Az önkormányzatoknál az abszolút többség a képviselő-testület tagjai számának több mint 50 %-a, szemben a parlamenti kétharmados (minősített) többséggel, amellyel a legfontosabb kérdésekben döntés hozható.

[12] Amennyiben az alpolgármestert ismételt megválasztották képviselőnek, a megbízatása az új képviselő-testület alakuló üléséig tart, melyet a választásokat követő 15 napon belül kell megtartani – az 1994. évi LXIV. törvény 2. § (2) bekezdés b) pontja, illetve az 1990. évi LXV. törvény 30. §-a szerint

[13] 1990. évi LXV. törvény 34. §.

sához képviselő-testületi döntés is kell. A bizottság, illetve a tanácsnok azokat a feladatokat látja el, melyeket számukra a képviselő-testület a szervezeti és működési szabályzatában meghatároz. A polgármesternek vannak sui generis (magasabb szintű jogszabályokból eredő) feladatai, és vannak olyanok, melyeket a képviselő-testülettől származnak. Attól függően, hogy ki az erősebb, a testület vagy a polgármester, létezik az erős, koncentrált jogosítvánnyal rendelkező polgármester, illetve a dekoncentrált jogokkal, bizottságokhoz, tanácsnokokhoz szétosztott jogosítvánnyal működő testület. Ebben a kérdésben a végső szó a képviselő-testületé, hiszen ő dönt a hatáskörökről.

Azért van ennek jelentősége, mivel a képviselő-testület nem tud folyamatosan ülésezni. A törvény szerint évente hat ülés tartása kötelező. A valóságban a testületek 3-4 hetente üléseznek, de a köztes időre is biztosítani kell a működést. A képviselő-testületnél lényegesen rugalmasabb egy bizottság, de az is legfeljebb heti egy-két alkalommal tud ülésezni. Az operatív működés biztosításához viszont sokszor az azonnali döntéshozatal szükséges, amikor nincs idő a testületek összehívására. Van olyan feladat is, ahol szükséges a döntés, de nem olyan horderejű, hogy feltétlenül egy testületet kell ezért dolgoztatni (például egy önkormányzati tulajdonú társaság vezetőjének szabadságengedélyezése), ilyenkor pedig egy személy meg tudja hozni azt, aki lehet a polgármester, de lehet a tanácsnok is.

Mindezek mellett meg kell jegyezni, hogy a bizottságokat politikai zsákmányterületnek szokták a pártok tekinteni, mivel a bizottság tagjainak több mint felének kell képviselőnek lennie, azaz a többi tag lehet nem képviselő (külsős) bizottsági tag.^[14] A pártok pedig gyakran valamilyen jutalmul, „köszönéként” szokták a külsős helyeiket „osztogatni”, aminél természetesen elvárás a szavazásoknál a pártálláspont képviselete, hiszen a havi 1-2 órát jelentő elfoglaltságért általában díjazás jár. Ez az oka annak, hogy az elvileg szakmai bizottságok a valóságban nem mindig szakmai alapon működnek, a szavazásoknál sokszor a párt (frakció) akarat érvényesül és nem a saját (szakmai) vélemény.

A legfontosabb döntések a törvényi rendelkezések folytán a képviselő-testület át nem ruházható hatáskörébe tartoznak. Ilyenek a politikai zsákmányelv szempontjából a személyi kérdések^[15] (kinevezés, visszavonás, fegyelmi eljárás megindítása, megszüntetése, illetve fegyelmi büntetés kiszabása^[16]), szervezeti kérdések (gazdasági társaság, intézmény alapítása, megszüntetése, összeolvadás és szétválás). A helyzetet árnyalja, hogy ki jogosult a javaslatot megtenni.

[14] 1990. LXV. törvény 24. § (1) bekezdés.

[15] Ez alól a fővárosi önkormányzat a kivétel, ahol az intézményvezető személyéről való döntést bizottsági hatáskörbe lehet telepíteni.

[16] Más a helyzet az önkormányzati intézmény és az önkormányzati gazdasági társaság esetében. Míg az előbbire az önkormányzati törvény előírásai vonatkoznak, addig az utóbbira a gazdasági társaságokra vonatkozó törvény. Az előbbinél igaz az állítás a jelzett kivétellel, hogy a képviselő-testület dönt, az utóbbinál a gazdasági társaság legfőbb szerve, ami egytagú társaságnál a képviselő-testület, ellenben többtagúnál (még ha 99,9 %-os önkormányzati tulajdonú is) a taggyűlés vagy a közgyűlés, ahova viszont a javaslatot nem feltétlenül a képviselő-testület teszi meg, hanem lehet, hogy a polgármester, bizottság stb.

Természetesen a döntést nem lehet a képviselő-testülettől elvonni, így ha az arra jogosult nem terjeszti elő a javaslatot, a szervezeti és működési szabályzatban lévő (vagy ott kellene hogy legyen) kiegészítő szabály alkalmazásával lehet azt biztosítani, hogy a testület döntési helyzetbe kerüljön, de a gyakorlatban sokszor két-három hónapra is el lehet húzni így az ügyeket.

2. A politikai zsákmányelvi szempontból jelentős pozíciók

Az önkormányzatoknál a politikai zsákmányelv szempontjából legfontosabb pozíciók a polgármesteri (önkormányzati) hivatalok, a jelentősebb gazdasági társaságok és az intézmények vezetői pozíciói. Ezen kívül még vannak olyan területek, melyek nem közvetlenül fontosak, de közvetve nagy jelentőséggel bírhatnak. Ilyen például a választási bizottsági tagságok, az alapítványi kuratóriumi helyek, a könyvvizsgáló személye, a jogi és más külsős megbízások által betöltött státuszok.

a) A polgármesteri (önkormányzati) hivatal

i) A jegyző

A polgármesteri (önkormányzati) hivatal, mint az önkormányzatok működésével kapcsolatos feladatok ellátásának szerve az egyik leglényegesebb „politikai zsákmányterület”, mivel ez a szerv készíti elő az önkormányzati döntéseket, majd hajtja végre azokat. A hivatal vezetője a határozatlan időre a képviselő-testület által kinevezett (fő)jegyző, aki a polgármester irányításával vezeti a hivatalt. Az ő és a helyettese (aljegyző) személye fontos pozíció, melyet éraváltáskor gyakran szükségesnek tartanak cserélni az újonnan hatalomra került erők. Számos államigazgatási hatáskör *ad personam* címzettjeként a jegyző mint a legalsóbb szintű államigazgatási szerv, illetve mint a hivatal vezetője, egy felemás helyzetben lévő személy. Az államigazgatási feladatok ellátása során teljes önállóságot élvez, nem utasítható, ugyanakkor, mint a hivatal (az önkormányzat egy intézményének) vezetője igen, felette a munkáltatói jogokat a képviselő-testület gyakorolja.

A hivatal szervezeti struktúrájának a kialakítását is végső soron a politikai döntéshozó mondja ki, tehát olyan szervezeti struktúrát alakíthat ki a képviselő-testület, amelyet akar, miközben a feladatellátásáért a jegyző a felelős.^[17] A helyzetet bonyolítja, hogy az államigazgatási és önkormányzati hatásköröket nem, illetve nem mindig lehet tisztán elválasztani. A hivatal köztisztviselői, szervezeti egységének vezetői egyrészt államigazgatási feladatokat látnak el, másrészt önkormányzatiakat. A hivatal vezetése és irányításának kérdése azért bonyolult kérdés, mivel a politikai szint nem szólhat(na) bele az államigazgatási ügyekbe,

[17] Kérdés, mennyire kötött közjogilag a jegyző javaslata, illetve mennyire érvényesülnek e téren a képviselői jogok, mint például a (módosító) indítvány tételének joga.

a hivatal szakmai irányítása nem szólhat(na) bele az önkormányzati ügyekbe. A problémát alapvetően az okozza, hogy nem tiszták a határvonalak. A köztisztviselő, aki a mindenkori vezetéshez lojális szakmai döntéseket hoz, szakmai feladatokat hajt végre, még ha a politikát is érinti a döntése, cselekvése. Ezért viszont a politikai szint fontosnak tartja, hogy olyan jegyző és szervezeti egység vezetői legyenek a hivatalban, akik hozzájuk lojálisak (például általuk jutottak vezetői beosztáshoz), sőt, a ritka kivételtől eltekintve az is elvárás, hogy az ő oldalukon (pl. hasonló világnézet, jövőkép stb.) álljanak, de legalábbis ne a másikon. Általában a szakmai rátermettség kérdése csak ezt követő fontosságú kérdés, még ha nagyon fontos kérdés is, amire előbb-utóbb a politikusok is rájönnek. Ezért van az, hogy polgármesterváltást követően (függetlenül attól, hogy a korábban is kormányzó oldalról érkezik-e az új polgármester) szerkezeti és személyi változtatások vannak – feltéve, hogy a képviselő-testületben megvan a szükséges többsége a polgármester támogatóinak –, melynek csak a mértéke függ váltás módjától (új vagy régi pártállású az új polgármester).

A képviselő-testületben a személyi és szervezeti kérdések meghozatalához minősített többség szükséges. A jegyző-kérdést vagy elegánsan vagy „balkáni” módon oldják meg.^[18] Az előbbi esetben a jegyző lemond, vagy közös megegyezéssel távozik, általában valamilyen anyagi vagy pozícionális ellenszolgáltatás fejében; esetleg azért, mivel olyan hibáját tárják fel, amely a jegyző számára jobb, ha nem kerül nyilvánosságra – ezzel elkerülve egy fegyelmi vagy büntető-eljárást. A „balkáni” módszer esetben a jegyzőt alkalmatlanság címén szokták eltávolítani, és általában bírósági felülvizsgálat tesz pontot az ügy végére.

ii) A szervezeti egységek vezetői

A szervezeti egységek vezetőit a jegyző nevezi ki határozatlan időre, illetve vonja vissza megbízatásukat, a polgármester egyetértésével.^[19] A polgármester saját hatáskörben nem jogosult vezetői megbízás adására, csak a jegyző döntése jóváhagyásaképpen, ezért fontos számára a lojális jegyző, és ezért történik gyakran gyors lépés, ha a jegyző folyamatosan nem együttműködő. A szervezeti egységek vezetői a szakterületek szakmai irányítói. Mivel a polgármester, illetve a politikai többség a céljait (jó esetben választási ígéreteit) a hivatali apparátuson keresztül tudja megvalósítani, fontos, hogy megfelelő, megbízható, lojális és szakmailag hozzáértő emberek vezessék a szervezeti egységeket, és hajtsák végre a települési feladatokat az intézményirányításon, városüzemeltetésen stb. keresztül. A változtatás mértéke kétféle lehet. Általában az új politikai pólusú vezetés a szervezetet drasztikusan és viszonylag gyorsan megváltoztatja – hiszen ekkor még könnyen lehet hivatkozni a választópolgárok felhatalmazására és támogatására –, a váltástól számított rövid időn (kb. 6 hónapon) belül, és leggyak-

[18] A helyzetet nagymértékben egyszerűsítette az elfogadott 2010. évi CLXXIV. törvény, mivel általa már a köztisztviselőknek is indokolás nélkül megszüntethetővé vált a közszolgálati jogviszonya, így a jegyző-aljegyző menesztésének kérdése egy képviselő-testületi döntéstől függ.

[19] 1990. évi LXV. törvény 36. § (2) bekezdés b) pont.

rabban egy hasonló, már régóta azonos pártállású politikai irányítás alatt lévő település szervezeti struktúráját veszik alapul. Azonos pártállású vezetésváltás esetén általában csak finomítások vannak a szervezeti struktúrán. A személyi változtatások mértéke a szervezeti egységek vezetőinél sokszor attól függ, hogy volt-e már hatalmon az adott politikai erő. Ha igen, akkor az esetek többségében képes a saját kipróbált embereit pozícióhoz juttatni, amennyiben a korábbi hatalmi váltáskor „elestek”. Ha nem, először meg kell találni a saját szakembergárdáját. Ekkor egy viszonylag hosszabban húzódó folyamat a megfelelő (lojális és szakmailag is felkészült) szakemberek megtalálása, és ilyenkor több lépcsőben alakul ki a hivatal vezetőgárdája.

iii) Az ügyintézők

Egyre nagyobb igény mutatkozik arra – ahogy a központi szinten, úgy a helyi szinten is –, hogy ügyintézőkig cseréljenek embert egy-egy váltáskor, mert nem bíznak a politikusok a köztisztviselői lojalitásban, illetve nem értik meg a köztisztviselői lét lényegét, vagyis azt, hogy a munkavégzés szakmai alapon történik, a lojalitás nem párthovatartozás függő, hanem a mindenkori vezetésnek szól.^[20] A politikusok a politikai szocializációjuk miatt nem bíznak a köztisztviselői karban, és azt hiszik – amíg nem ismerik meg a rendszer működését (kb. 1-2 év) –, hogy a hivatal munkatársa az előző vezetés embere, bizalmasa, és jobb esetben csak lassítják az ő céljaik megvalósítását, rosszabb esetben direkt ellehetetlenítik azokat. Ezért megpróbálnak mielőbb olyan embereket behozni a rendszerbe, akikben feltétlenül megbíznak, függetlenül attól, hogy mennyire alkalmasak a feladatok ellátására, ez csak egy későbbi időszakban, 1-2 év tapasztalata után válik a lojalitás mellett hasonlóan fontossá.

[20] Ez jól megmutatkozik az indokolás nélküli felmentés bevezetése kapcsán mind a köztisztviselők, mind a kormánytisztviselők esetében. Erre Sólyom László köztársasági elnök is felhívja a figyelmet a kormánytisztviselők jogállásáról szóló, az Országgyűlés által elfogadott törvénnyel szembeni politikai vétő megfogalmazásakor. Véleménye szerint az elfogadott indokolás nélküli felmentés egyrészt sérti az Európai Unió Alapjogi Chartájának 30. cikkét, másrészt kiemeli, hogy az „aszimmetria valamennyi munkajogi jellegű jogviszony lényegi jellemzője, miként az is jellemző, hogy ez az aszimmetria eltérő mértékű a különböző munkajogi, szolgálati viszony esetében. Ráadásul éppen a Törvény idézne elő szemben a Törvény javaslatának indokolásában szereplő, azt megszüntetendő céllal – megjegyzés tőlem, Cs. L. rendszertani következetlenséget, hiszen mindössze a munkáltatók egy adott csoportjára vonatkozóan vezetne be teljesen eltérő szabályozást a felmondásra vonatkozóan. Mi több, a Törvény aránytalan és átgondolatlan választ ad egy valóban létező jelenségre.” Harmadrészt – a politikai zsákmányelv szempontjából legfontosabb indokként – hivatkozik arra, hogy ahhoz, hogy a köztisztviselők Ktv. preambulumban (pártpolitika-semlegesség, törvényesség, szakmaiság és pártatlanság), illetve az elfogadott törvény preambulumban (pártsemlegesség és a közjő legmegfelelőbb szolgálata) meghatározott „fontos követelményeknek és alapelveknek megfelelően működjenek, közvetve az is hozzájárul, hogy közszolgálati státuszukat nem veszélyezteti, ha szakmai, jogi vagy egyéb szempontokra felhívják a feletteseik, végső soron a minisztérium, kormányhivatal politikai vezetésének a figyelmét [...] a leendő kormánytisztviselők lényegében nem élveznek felmentési védelmet, lehetetlen lesz elvárni, hogy határozottan kiálljanak szakmai vagy jogi álláspontjuk mellett. Így a politikai semlegesség, a politikai szándékokkal szembeni szakmai és jogi érvek megjelenésének lehetősége veszélybe kerül”.

A köztisztviselők jogállásáról szóló törvény a köztisztviselői státuszba elvileg szinte „bebetonozza” a hivatali dolgozót, ám átszervezéssel szinte bármikor lehet megoldást találni egy-egy személy eltávolítására, nagyobb mozgásokhoz viszont teljes átszervezés és különös körütekintés szükséges. A már hivatkozott 2010. évi CLXXIV. törvény (amely a köztisztviselők jogállásáról szóló törvényt módosította) elfogadása ezen egyik a *weberi* elvet, mely a köztisztviselők védelmét hivatott szolgálni, teljesen megszünteti úgy, ahogy a kormánytisztviselők jogállásáról szóló törvény is túl nagy szabadságot ad a munkáltatónak, és teljesen kiszolgáltatja, szinte szubjektív alapúvá teszi a foglalkoztatási^[21] kérdést. A köztisztviselőkre vonatkozó jelenleg hatályos jogszabály viszont túlzottan szigorú, és szinte lehetetlenné teszi a nem megfelelő munkaerőtől való megváltást, ami egyben a „politikai tisztogatások”, illetve a teljes körű politikai zsákmányrendszer gátja is. Valahol középúton kellene a megfelelő modellt megtalálni.

iv) Külsős pozíciók

A nagyobb önkormányzatnál, illetve a polgármesteri hivatalnál könyvvizsgáló, illetve ügyvéd, közbeszerzési tanácsadó megbízási jogviszonyban való alkalmazása is jellemző. A könyvvizsgáló kiválasztása közbeszerzési eljárás keretében történik. Az ügyvédek, illetve a közbeszerzési tanácsadók kiválasztása általában nélküli a közbeszerzést, illetve a pályáztatást. Amíg a vezetésváltást követően az utóbbi megbízásokban a váltás rendszerint gyorsan megtörténik, addig a könyvvizsgáló személyében való váltás csak a szerződés lejártakor lehetséges, a közbeszerzési előírásokra figyelemmel. Természetesen itt a jogszabályi előírásoknak megfeleléség elengedhetetlen, és csak az alkalmas személyek közül lehet a „politikailag” is megbízhatókat kiválasztani.

v) A kisebb települések

A fent leírtak a kisebb településekre nem teljesen igazak. Az ok egyrészt abban rejlik, hogy a pártok, így a pártpolitizálás sem ér le a kistelepülésekig. Szemben a nagyobb településekkel, már a 10-20 ezer fős településeken sem feltétlenül pártpreferencia alapján döntenek a választópolgárok a képviselőkről, de ez még jobban igaz a kisebb településekre. Így viszont a zsákmányszerzés sem politikai alapon történik, hanem inkább személyhez kötődően. Másrészt a kistelepüléseken még kisebb a mozgástér a hivatali vagy hivatalon kívül rendelkezésre álló szakemberállományban.

A hivatal nagysága és tagoltsága, az ellátandó feladatok mennyisége, azok módja, az intézményrendszer és a gazdasági társaságok hiánya vagy jelenték-

[21] A 8/2011. (II. 18.) ABH. 2011. május 31. napi hatállyal megsemmisítette a kormánytisztviselők esetében ezt a rendelkezést, amely előrevetíti a köztisztviselők esetében is az Alkotmánybíróság döntését. A megsemmisítés jövőbeli hatálya (nem elemezve annak indokait) lehetővé teszi, hogy még megváljanak attól, akitől bármilyen okból szeretnének. Egy esetleges olyan irányú jogszabálymódosítás, amely például bizalomvesztéshez, mint indokhoz kötné a felmentést, újra lehetőséget teremtene a weberi elv anulálására.

telen száma, mérete sem hat a politikai zsákmányrendszer erősödésének irányába. A jegyző-kérdés is kevésbé hangsúlyos, de még leginkább ezen a területen történnek változások, viszont a motiváció más: a polgármesterhez hű, megbízható személy keresése, nem pedig a politikai zsákmányelv. A helyzetet csak bonyolítja a legkisebb településekre jellemző körjegyzőség, ahol nem is egy, hanem több településnek kell dűlőre jutni a személyi kérdésben, és legfeljebb a körjegyzőségből való kiválás lehet az alternatíva, ha nem sikerül az akaratot érvényesíteni. A közepes és kistelepüléseken tehát teljes mértékben hiányzik a politikai zsákmányelv, legfeljebb egy-két baráti-ismeretségi alapon történő pozícióosztásról lehet szó, ami viszont nem pártszimpátia alapon történik.

Mivel a kisebb önkormányzatoknál a könyvvizsgálat nem kötelező, illetve a beszerzéseik nem vagy csak ritkán érik el a közbeszerzési értékhatárt, külsős megbízások csak esetleg vannak, leginkább ügyvédeknek.

b) Az intézmények

Az intézményrendszer és a hozzá kapcsolódó politikai zsákmányrendszer is csak a nagyobb településeken és a megyei önkormányzatoknál létezik. Az önkormányzatok méretüktől, így feladatuktól függően oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális, sport, városüzemeltetési (pl. útkezelő, zöldterület-kezelő, temetkezési szolgáltató stb.), közterület-felügyeleti, tűzoltó stb. intézményeket tarthatnak fenn. Általában a kórházak, a színházak, a rendezvény-szervező intézmények, a nagyobb oktatási intézmények, a sportintézmények és a közterület-felügyeleti, valamint a városüzemeltetési intézmények vezetőinek személye kap kiemelt hangsúlyt. Az ok az, hogy ezeken az intézményeken keresztül lehet sok választópolgárt elérni, az aktuális politikai hatalom értékrendjét közvetíteni, illetve a programokat megvalósítani.

Az intézmények vezetőinek személyéről a képviselő-testület dönt. Mivel általában a közalkalmazottakra vonatkozó jogszabály^[22] rendelkezéseit kell alkalmazni rájuk, viszonylag könnyen visszavonható a vezetői megbízás, legyen szó határozott vagy határozatlan idejű foglalkoztatásról.^[23] Az intézményen belüli pozícióosztások az intézményvezetői kompetenciába tartoznak, hiszen ő az intézmény egyszemélyi, felelős vezetője. Természetesen érthető, ha egy munkáltatói jogkör szempontjából kiszolgáltatott helyzetben lévő intézményvezető nem akar konfrontálódni a felette munkáltatói jogot gyakorlókkal, és a jogszabályok adta keretek között teljesíti a polgármester, illetve más, hatalmon lévő politikustól származó személyügyi vagy egyéb kérést.

[22] Kivéve az előadó művészeti tevékenységre, melyre 2009 óta a munka törvénykönyve, és a közterület-felügyeletre, melyre a köztisztviselői törvény az irányadó.

[23] A 2010. évi CXXV. törvény elfogadása után a közalkalmazottnak 2011. január 1-jétől csak határozott idejű, legfeljebb 5 évig terjedő vezetői megbízás adható, illetve a határozatlan idejű megbízásokat át kell alakítani határozott, legfeljebb 5 évig tartó jogviszonnyá.

i) Az intézményvezetők

Az intézményvezetők körében nem gyakori az idő előtti visszahívás, meg szokták várni az új hatalom képviselői, míg a vezetői megbízási^[24] idő lejár, esetleg felkérlik a vezetőt, hogy önként távozzon. Ha nem teszi meg, nem a vezetői megbízás visszavonásával szoktak megválni a vezetőtől, nehogy a politikai tisztogatás vádjá érje a testületet. Több lehetőség is van az eltávolításra. Az egyik egy független szerv (APEH,^[25] ÁSZ stb.) vagy az önkormányzat ellenőrzésre hivatott szervének a vizsgálata, amely olyan megállapításokat tehet, mely meg tudja alapozni a fegyelmi felelősségre vonást és annak következtében az elbocsátás fegyelmi büntetést. A revízió természetesen nem politikai megrendelésre dolgozik. Az eredmény ettől függetlenül sokszor előre borítékolható, mivel az önkormányzatoknál lévő forráshiány miatt az intézmények is alulfinanszírozottak, melyhez általában társul a központi források késedelme.^[26] Kiemelést érdemel még az is, hogy a jogszabályi rendelkezések sokszor ellentmondásosak, azaz, amikor valamely jogszabálynak meg kíván felelni az intézmény, azzal egy másikat sért, illetve fordítva.

Ezekhez járulnak a szakágazati jogszabályban a vezetőre vonatkozó képesítési előírások, melynek következtében az intézményvezető szinte kizárólag az adott terület szakembere lehet, de ő az egyszemélyi felelős az intézményért, azaz a gazdálkodásért is, amihez általában nem ért. A fentiekén túl előfordulhatnak olyan hibák is, amikor az intézmény működéséhez nem feltétlenül szükséges beszerzés, felújítás történik, mert például a dolgozóknak szolgál jóléti intézkedésként, rosszabb esetben a vezető „luxusigénye”, és ez az intézmény működését veszélyezteti.

ii) „Ellenzéki” intézményvezetők

A kisebb jelentőségű intézményeknél még az is előfordulhat, hogy a köztudottan az ellenkező politikai oldalon álló vezetőt meghagyják pozíciójában vagy újraválasztják. Ennek oka lehet az, hogy ezzel demonstrálható, hogy nem politikai kérdés, nem politikai zsákmánykérdés egy intézmény vezetősége. Kommunikációs szempontból hasznos, ha bármikor fel lehet mutatni egy példát arra, hogy egy ellenzéki képviselő az egyik intézmény vezetője. Erre szükség lehet akkor, ha politikai zsákmányként adnak egy pozíciót, vagy ha nem úgy adnak, de a közvéleménynél, illetve a másik politikai oldalnál mégis így tudatosul.

Mindazonáltal, ahol lehet, a pártok próbálják a saját emberekkel való intézményvezetői státuszbetöltést megvalósítani, de itt is igaz a már fentebb tett megállapítás, hogy kell 1-2 év tapasztalat, mire rájönnek, hogy a szakmaiság is

[24] Bár 2009. január 1-je óta más a megbízott és a kinevezett vezető jogállása, az elemzés során nem teszünk különbséget, mivel a tárgyalat téma szempontjából a jogállási eltérések irrelevánsak.

[25] 2011. január 1-jétől NAV.

[26] Például 90 napos OEP utófinanszírozás, depresszív Homogén Beteg Csoport számok, pályázati finanszírozás a zenekarokra az év közepén stb.

fontos a lojalitáson túl, mert adott esetben nagyobb kárt okozhat egy hozzá nem értő „pártkatona”, mint egy szakmailag jó, de más pártállású vezető.

iii) Kisebb települések

A kisebb településeken, ahol legfeljebb 2–3 intézmény van – szemben a nagyobb települések 50–60, de nem ritkán több mint száz intézményével –, más a helyzet. Náluk nem ritkán intézményfenntartó társulás jön létre több település részvételével, mert másképp nem tudják azt fenntartani, finanszírozni, és ilyen esetben közös döntés a személyi kérdés, ahol sokkal nehezebb a szükséges konszenzus elérése. Másrészt a személyi kérdésnek sokkal nagyobb súlya is lehet, hiszen sokkal emocionálisabban szavaznak a választópolgárok. Épp ezért a döntéshozó testületen nehezebb is átvinni egy ilyen javaslatot, mivel nem a pártfegyelem érvényesül, hanem pillanatnyi koalíciók alakulnak ki döntően nem párt alapon. Ennek oka az, hogy személyi szimpátia alapon lettek képviselők, így szavazatukat sokkal inkább saját érdekük, véleményük alapján tudják leadni.

Hasonló a helyzet, ha a nagy település az intézményrendszerét a többcélú kistérségi társulásba vitte be. A döntés meghozatalához nem elég a lakosságárányú többség, kell a települési többség is, amivel a rendszert ténylegesen finanszírozó lényegében blokkolható bármilyen személyi kérdés meghozatala során.

c) A gazdasági társaságok

i) Vezető tisztségviselők és felügyelőbizottsági tagok

Az önkormányzatok gazdasági társaságokban való részvétele nagyon színes. Létezik a holding szervezet, az egységes vállalat és a párhuzamos vállalatok rendszere. A kisebb települések általában csak egy kisebb (pár milliós tőkájú) korlátolt felelősségű társaságot szoktak létrehozni, leginkább a településüzemeltetési feladatokra.

A nagyobb településeken több milliárdos tőkével rendelkező társaságok működnek, ezek biztosítják egyrészt a közszolgáltatásokat, mint például a víz- és szennyvízellátás, távhőszolgáltatás, vagyongazdálkodás, városüzemeltetés (parkolás, temetkezés, parkfenntartás, úttisztítás, útfenntartás stb.), másrészt egyéb szolgáltatásokat, mint vállalkozásfejlesztés, ipari parkok, szórakoztatás (vidámpark, állatkert, fesztiválok stb.), rehabilitációs foglalkoztatás stb. A gazdasági társaságok lehetnek egy- és többszemélyesek, formájukat tekintve korlátolt felelősségű társaságok, részvénytársaságok és non-profit gazdasági társaságok.

A gazdasági társaságoknál két, a politikai zsákmányszerzés szempontjából meghatározó típusú pozíció lehet. Az egyik a felügyelőbizottsági tagság, a másik a vezetőtestület, illetve vezető tisztségviselő személye. A felügyelőbizottság az önkormányzati cégeknél kötelező. A felügyelőbizottság létszámát a 2010. január 1-jétől hatályos, 2009. évi CXXII. törvény csökkentette, így a tiszteletdíjjal járó helyek felértékelődtek. A választások után az önkormányzatok gyakran a kialakult erőviszonyoknak megfelelően megváltoztatják a betölthető helyeket.

Ezt elősegíti, hogy sok társaságnál a megbízatások tartamát az önkormányzati választásokhoz igazítják.

A vezető tisztségviselő esetében meg szokták várni a megbízatás lejártát, de egy-egy stratégiai cégnél előfordul, hogy a társaság legfőbb szerve visszahívja a vezetőt, és helyette új vezetőt nevez ki. A vezetőszervrnél jellemzőbb, hogy a választási eredményeknek megfelelően alakítják át a választások követően az összetételt.

Ezeknek a döntéseknek a meghozatala az egyszemélyes gazdasági társaságnál viszonylag egyszerűbb, hiszen a döntéshozatalra a társaság legfőbb szerve, azaz a képviselő-testület jogosult. Nehezebb a helyzet, ha többszemélyes a gazdasági társaság, mivel ilyenkor a taggyűlés, illetve a közgyűlés kompetenciájába tartozik a döntés. Ilyen esetben a változtatási javaslatot nem biztos, hogy a képviselő-testület teszi, mivel ez a döntés már nem tartozik az átruházás szempontjából kizárt jogkörökhöz, így lehet, hogy a polgármester, a bizottság vagy a tanácsnok jogosult megtenni. A javaslat sikere függ a társasági szerződésben foglalt szabályoktól, az esetleges szindikátusi megállapodásoktól, illetve a társaságban való részvétel mértékétől.

A gazdasági társaságok vezető tisztségviselőinél, illetve vezető szerveinél érvényesül a szakmai alapon történő személykiválasztás, viszont a felügyelőbizottságokra a bizottsági külső tagokra már fentebb leírtak a jellemzők.

ii) Külsős pozíciók

A társaságoknál van még olyan pozíció, mely megszerezhető és birtokolható politikai döntés alapján. Ez a könyvvizsgálói, a megbízott ügyvédi, illetve a közbeszerzési tanácsadói megbízás. Könyvvizsgáló alkalmazása minden önkormányzati cégnél kötelező; megbízott ügyvéd általában van, sőt rendszerint több is az önkormányzati cégeknél; a közbeszerzési tanácsadó viszont ritkán fordul elő, csak a legnagyobb társaságoknál jellemző. A könyvvizsgáló személyéről a társaság legfőbb szerve jogosult dönteni, így az a személyi kérdésekkel együtt születik meg, míg az egyéb megbízások a vezető tisztségviselő személyében, illetve a vezető szervben bekövetkezett változások után szinte egyből megtörténnek. Itt a jogszabályi előírásokból adódóan csak megfelelő végzettséggel rendelkezők tölthetik be a tisztséget, de főleg az ügyvédi megbízatásoknál a döntéshozók részéről egyértelmű elvárás a megfelelő lojalitás az irányító hatalomhoz és a társaság vezetőjéhez.

Külön elemzést érdemelne az a helyzet, amikor ugyanazon személy a jogi képviselője vagy a könyvvizsgálója az önkormányzatnak is és a társaságnak is, mivel más-más lehet a két szervezet érdeke, és ilyenkor felmerül lojalitás kérdése, azaz, kinek az érdekét nézi inkább az ügyvéd vagy a könyvvizsgáló.

A társaságok feletti felügyelet, irányítás megszerzése azért fontos kérdés, mert egy-egy nagyobb településen a cégek bevételei, sőt nyereségei, osztalék befizetései több milliárd forintot is elérhetnek, vagy a különböző adóoptimalizálási eljárások révén nullszaldósak, de nem kell önkormányzati forrást költeni a veszteséges társaságok, vagy vállalkozási feladatok finanszírozására. Ezért

fontos átlátni a működést, illetve a működés során befolyásolni, meghatározni azokat a célokat, amelyek fontosak a polgármesternek, a településvezetésnek.

A kisebb településeken a társaságoknak a jelentősége is nagyságrendileg kisebb, mivel nincs bennük olyan nagy gazdasági potenciál, de az adott település életében hasonló fontossággal bírhatnak, mint a nagyvárosok cégei. A személyi kérdéseikre az intézményeknél kifejtettek az irányadók.

d) (Köz)alapítványok

Az alapítványokra vonatkozó törvényi rendelkezések szerint a kuratóriumi tagságot nem lehet az alapító által befolyásolni,^[27] ezért már az alapítás során általában úgy rendelkeztek az alapítók, hogy az önkormányzati választások után nem sokkal megszűnjön a kuratórium tagjainak megbízatása. Ezzel egyrészt az alapító önkormányzattól nem válik függetlenné, nem szakad el a kuratórium, másrészt lehetőséget biztosít az új képviselő testület számára, mint alapítói jogot gyakorlóknak, hogy a kuratóriumi összetételben leképezze a választások eredményét. A kurátorok általában szakemberek, a pártkötődésük kevésbé azonosítható, ugyanakkor szerepük fontos, mivel gyakran pénzelosztásról döntenek, habár ezen források nagyságrendje jó esetben sem olyan jelentős – legfeljebb néhány (tíz)millió forint – , mint például egy önkormányzati cégnél. Mivel minden támogatásnak üzenete van, ezért a pártok általában jelentőséget tulajdonítanak annak, kik kapják ezeket a támogatásokat, azaz a kurátorok nekik megfelelő döntést hozzanak.

A kisebb önkormányzatoknál nem jellemző az alapítványok fenntartása, mivel külön forrást igényel az éves működésük biztosítása.

e) Választási bizottságok

A választási bizottságok közül a szavazatszámláló bizottság és a helyi választási bizottság tagjait a helyi önkormányzatok, az országgyűlési egyéni választókerületi választási bizottságok, valamint a területi választási bizottságok tagjait a megyei önkormányzatok képviselő-testületei választják meg. Az előterjesztést, mely elvileg kötött,^[28] a választási iroda vezetője terjeszti a képviselő-testület elé, de a politikusok döntenek.

Sem az egzisztenciálisan a döntéshozótól függő előterjesztő előterjesztésénél, sem a döntésnél nem lehet garantálni a pártsemlegességet olyan szervezetekben, amelyeknél a döntéshozók jövője múlhat egy-egy döntés meghozatala esetén. Ráadásul az ide bejuttatott emberek tiszteletdíjat – még ha nem is sokat – kapnak a munkájukért, míg a pártdelegáltak nem. Így nem csoda, ha törekszenek ezeket a bizottságokat is befolyásuk alá vonni a pártok.

[27] 1959. évi IV. törvény 74/A.-74/F. §.

[28] Részletesen lásd Csörgits, 2010a, 54–58.

III. A POLITIKAI ZSÁKMÁNYRENDSZER ÉS A PÁRTFINANSZÍROZÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI

A politikai zsákmányrendszer eredménye nem a közvetlen pártfinanszírozás, hanem annak csak az áttétele megjelenése, mivel a pozícióhoz juttatott személyeket nem a pártnak kell finanszíroznia. Így tudja kifejezni a háláját, akár a plakátolásért, ajánló szelvény gyűjtéséért, akár egyéb segítségért, mint például a választási program kidolgozása, más szakmai segítség nyújtása.

Még közvetlenebb a pártfinanszírozás, mikor a pozícióhoz jutó cége segít be a választás vagy a párt finanszírozásba különböző költségek átvállalásával. Ez leginkább az ügyvédeknel, könyvvizsgálóknál fordulhat elő.

A politikai zsákmányelvről már szinte nem is beszélhetünk, amikor akár egy önkormányzati, akár egy gazdasági társasági megbízást nyer el teljesen szabályos körülmények között egy olyan cég, amely finanszírozza egy párt kampány- vagy egyéb költségeinek egy részét, függetlenül a megbízástól – azaz önkéntes támogatásról van szó, nem pedig a megbízási-vállalkozói díjból való pártfinanszírozásról. Az más kérdés, ami mindenki előtt ismert, hogy a közbeszerzési vagy pályázati kiírásnál a feltételeket meg lehet úgy is fogalmazni, hogy az adott társaság mindenképpen feleljen meg a kiírásnak, így már csak rajta múlik, hogy ő teszi-e a legkedvezőbb ajánlatot, ha nincs kamikáze ajánlattevő. Ehhez viszont olyan emberek kellene a megfelelő pozíciókba, akik elő tudják segíteni a kiszemelt társaság nyertességét (ezzel megrendelést, piacot és további hasznot biztosítva számára), azaz a vezetéshez lojálisak, de mindent a jogszabályok keretei között, szabályosan végeznek. Természetesen a vállalt feladatokat is megvalósítja a nyertes (legkedvezőbb ajánlatot benyújtó) ajánlattevő a vállaltak szerint, ellenkező esetben már büntetőjogi kategóriáról lehet beszélni.

IV. ÖSSZEGZÉS

Az önkormányzati működés során a politikai zsákmányrendszernek két korlátja van. Az egyik, ha a polgármester és a képviselő-testület nincs azonos oldalon, nem tudnak együtt dolgozni. A másik, ha a politikai kultúra olyan szintjére jut el egy település, hogy a fenti jogintézményeket rendeltetésüknek megfelelően, csak és kizárólag szakmai döntések szerint alkalmazzák.

Összességében megállapítható, hogy egy középút alkalmazása esetén a politikai zsákmányelv alkalmazása nem hat negatívan, túlzott alkalmazása azonban kontra-produktív hatást vált ki, mivel a szakmaiság kimarad a kiválasztási szempontokból, és a kitűzött célokat nem tudják elérni, mivel a lojalitás egy szint után kevés a megfelelő feladatellátáshoz.

Az új parlament elé terjesztett, leginkább képviselői indítványként jegyzett jogszabálytervezetek, illetve elfogadott jogszabályok (pl. a kormánytisztviselők vagy a köztisztviselők jogviszonyának megszüntetése stb.) a politikai zsákmányelv erősödését szolgálják, amelyek negatív hatással lehetnek az önkor-

mányzatok, települések stabil működésére, így azok nem kívánatosak a magyar közéletben.

IRODALOM

- Csörgits Lajos (2010a): Gondolatok a választási eljárásról szóló törvény egyes szabályairól a 2010. évi választások előkészítése alkalmából, *Új Magyar Közigazgatás*, 3. évfolyam 2. szám, 54–58.
- Csörgits Lajos (2010b): A választási rendszer aktuális kérdései a parlamenti választások és az új törvények tükrében, *Új Magyar Közigazgatás* 3. évfolyam 6-7. szám, 7-18.
- Patyi András – Varga Zs. András (2008): *Általános közigazgatási jog*, Mandamus Publishing, Budapest.
- Patyi András – Varga Zs. András (2009): *Általános közigazgatási jog*, Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Smuk Péter (2010): A politikai zsákmányelv alkotmányos korlátai, *Jog Állam Politika*, 2. évf. 4. szám, 3-22.

Győri asztalos- és puskaágy-műves céh ládája, 1659

Lakhatáshoz való jog – egykor és most^[*]

I. LAKHATÁSHOZ VALÓ JOG NEMZETKÖZI DOKUMENTUMOKBAN, EGYEZMÉNYEKBEN

Az emberi jogok generációit^[1] alapul véve (mely esetben a csoportosítási alap a keletkezés) a lakáshoz, lakhatáshoz való jog – Karel Vasak elnevezésével^[2] élve – a három közül a második generációs jogok közé tartozik.

Míg az első generációs jogok (hagyományosan szabadságjogok, negatív jogok) az államtól elsősorban „be nem avatkozást” követelnek meg, azaz állami beavatkozásra csak kivételesen és indokolt esetben kerüljön sor, addig a második generációs emberi jogok (azaz a gazdasági, szociális és kulturális jogok) ezzel már nem elégednek meg. Ezen generációba tartozó jogok többsége az államtól már pozitív jogalkotási és jogalkalmazási tevékenységet vár el, ez legtöbbször anyagi juttatás formájában jelenik meg.^[3]

Lássunk néhány kiragadott példát, hogy a lakáshoz, lakhatáshoz való jog hogyan jelenik meg nemzetközi dokumentumokban.^[4]

1. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata^[5]

A 25. cikk 1. pontja a következőképpen rendelkezik: Minden személynek joga van saját maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz, nevezetesen élelemhez, ruházathoz, lakáshoz, orvosi gondozáshoz, valamint a szükséges szociális szolgáltatásokhoz, joga van a munkanélküliség, betegség, rokkantság, özvegyiség, öregség esetére szóló, valamint

[*] Jelen tanulmány a Széchenyi István Egyetem Szociális Munka Tanszéke által szervezett „Interprofesszionális szemléletű közösségi szociális munkára felkészítés alternatívái TÁMOP 5.4.4.-09/2/C-2009-0006 – Útitársak Projekt” keretében Győrben, 2010. év február 09. napján azonos címmel megtartott konferencia előadás írott változata; a tanulmány a „Lakáshiány – lakhatáshoz való jog” címmel a Jog Állam Politika 2009/3. szám CD mellékletében megjelent dolgozat bővített, átdolgozott változata.

[1] Halmai – Tóth, 2003, 82-90.

[2] Szigeti – Takács, 2004, 290.

[3] Halmai – Tóth, 2003, 82-90.

[4] Kardos, 2001, 99. alapján

[5] <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=hng>, (2011. január 26.)

mindazon más esetekre szóló biztosításhoz, amikor létfenntartási eszközeit akarától független körülmények miatt elveszíti.

2. A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya^[6]

11. cikk 1. pont: Az Egyezségokmányban részes államok elismerik mindenkinek a jogát önmaga és családja megfelelő életszínvonalára, ideértve a kellő táplálkozást, ruházkodást és lakást, valamint az életkörülmények állandó javulását. A részes államok megfelelő intézkedéseket hoznak e jog megvalósítása érdekében, továbbá elismerik, hogy evégből alapvető fontosságú a szabad elhatározás alapján nyugvó nemzetközi együttműködés.

3. Egyezmény a gyermek jogairól^[7]

Az egyezmény 27. cikkének 3. pontja szerint: Az Egyezményben részes államok, az adott ország körülményeit és a rendelkezésre álló eszközöket figyelembe véve, megfelelő intézkedéseket tesznek annak érdekében, hogy a szülőt, illetőleg a gyermek más gondviselőit segítsék e jog érvényesítésében, és szükség esetén anyagi segítséget nyújtanak, valamint segítő programokat hoznak létre különösen az élelmezéssel, a ruházkodással és a lakásüggyel kapcsolatban.

4. A nőekkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény^[8]

14. cikke az alábbiakat rögzíti: A Részes Államok kötelesek figyelembe venni a vidéken élő nőket érintő sajátos problémákat, továbbá azt a jelentős szerepet, amelyet a családjuk anyagi fenntartásában betöltenek, ideértve azt a gazdaságban végzett munkájukat is, amelyet pénzürtékben nem lehet kifejezni, valamint kötelesek minden megfelelő intézkedést megtenni abból a célból, hogy gondoskodjanak az Egyezmény rendelkezéseinek alkalmazásáról a vidéken élő nők esetében is.

A Részes Államok kötelesek megtenni minden intézkedést a vidéken élő nőkkel szemben alkalmazott megkülönböztetés kiküszöbölése végett, hogy bizottságok számukra – a férfiak és a nők egyenlőségének alapján – részvételüket a vidék fejlesztésében, élvezzék annak előnyeit, ezen kívül kötelesek az említett nők számára a jogot biztosítani arra, hogy...

[6] http://www.menszt.hu/informaciok/emberi_jogok/egyezsegokmany_i (2011. január 26.)

[7] <http://www.unicef.hu/gyermekjog-egyezmeny.jsp> (2011. január 26.)

[8] 1982. évi 10. törvényerejű rendelet a nőekkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény kihirdetéséről.

h) megfelelőek legyenek az életkörülményeik, különösen a lakásellátás, a közegészségügyi berendezések, a villamosenergia- és vízellátás, a közlekedés és a távközlés területein.

Ezen túlmenően – különböző megfogalmazásokban ugyan – de több mint ötven állam alkotmánya tartalmazza a lakáshoz, lakhatáshoz való jogot, ezen államok közé tartozik pl. Hollandia, Oroszország vagy Banglades.^[9]

Ahogy azt Kardos Gábor kiemelte: legjobban a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában adott megfogalmazásból kiindulva ragadhatók meg a lakáshoz, lakhatáshoz való joghoz kapcsolódó állami kötelezettségek és ezen jog dogmatikai gyengéi, hiszen az egyezmény szövege szerint az egyezményben részes államok elismerik a megfelelő életszínvonalhoz való jogot, mely jognak részét képezi a lakáshoz, lakhatáshoz való jog, és ezen jog megfelelő megvalósítása érdekében megfelelő intézkedéseket hoznak, azaz a fokozatos megvalósítással írható le a legjobban a szóban forgó jog jogi természete.^[10] Az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottsága álláspontja szerint a szóban forgó jog gyakorlatilag a méltóságban, békében, biztonságban való életre vonatkozó jogot testesíti meg; továbbá elismeri a Bizottság, hogy ezen jog nyilvánvalóan eltérő tartalmat hordozhat a különböző éghajlati illetve kulturális, szociális viszonyok mellett, azonban bír olyan közös elemekkel, melyek e jog megfelelő „élvezetének” alapját képezik, ilyennek tekinti a bizottság pl. a lakhatóságot, a megfizethetőséget vagy a birtoklás zavartalanságát.^[11] Noha ezen jog – ahogy ezt korábban láttuk – leginkább államcélként jellemezhető, a Bizottság bizonyos kérdésekben alapvető követelménynek tekinti a bírósághoz fordulás lehetőségét (többek között a fellebbezés jogát a kilakoltatást kimondó, elrendelő bírósági határozat ellen, panaszjog a háziúr jogellenes béremelésével szemben).^[12]

II. LAKÁSHOZ VALÓ JOG AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Először arra szeretnék magyarázatot adni, miért az államszocializmus időszakában vizsgálom első ízben a lakhatáshoz való jogot. Egyrészt a II. világháborút követően kerültek elfogadásra azok a nagy (emberi jogi) egyezmények, melyek a kérdéssel foglalkoztak, másrészt a szocialista országok, így Magyarország is, különös hangsúlyt fektettek a második generációs emberi jogok – legalább is papíron történő – érvényesítésére ill. egyezményekben rögzítésére. Ennek szellemében lássunk két idézetet arról, hogyan is tekintettek a lakáshoz, lakhatáshoz való jogra az államszocializmus időszakában: „A lakáshoz való jog a szocialista államban állampolgári alapjog, és az állam számára azt a köteletséget teremti meg, hogy minden állampolgár méltó lakásfeltételeiről gondoskodjék. Ennek

[9] Kardos, 2001, 99.

[10] Kardos, 2001, 99.

[11] Kardos, 2001, 99–100.

[12] Kardos, 2001, 100–101.

ellenére a Magyar Népköztársaság Alkotmánya nem említi az állampolgárok alapvető jogai között a lakhatáshoz való jogot. Ennek oka (feltehetően) az, hogy nincs meg a gazdasági biztosítéka egy ilyen alapjog megvalósításának.” – írja Kiss Daisy a lakáshoz való joggal összefüggésben.^[13] Mónus Lajos és Mosonyi Tibor álláspontja szerint a lakáshoz való jog a következőt jelenti: „A lakáshoz való jog tehát nem azt jelenti, hogy mindenki számára az államnak kell lakást építeni és juttatni, hanem azt jelenti, hogy mindenki számára biztosítani kell valamilyen lehetőséget, hogy igényének megfelelő lakáshoz jusson.”^[14]

A Szovjetunió és az NDK kivételével a szocialista államok a lakáshoz való jogot nem minősítették állampolgári alapjoggá.^[15] E döntés mögött az a megfontolás állt, állhatott, hogy az államok tisztában voltak azzal, ennek a jognak az érvényesülését nem lesznek képesek az állampolgároknak biztosítani. Közismert tény, hogy hazánk is végig lakáshiánnyal küzdött az államszocialista berendezkedés időszakában. A fentebb hivatkozott szerzőpáros elismeri, hogy minden állampolgár vonatkozásában a lakáshoz való jog érvényesülése csak egy hosszabb folyamat eredményeképpen valósulhat meg. A megoldás egy olyan jogi felépítményi forma kialakítása, amely mindig a leginkább igényjogosultak számára biztosítja ezen jog érvényesülését, valamennyi lakásnyerési formát illetően.^[16] Álláspontjuk szerint bár a tárgyi jog a lakáshoz való jog realizálása vonatkozásában széles körű lehetőséget biztosít, arra a kérdésre, hogy akkor ez a jog valóban alanyi jog, vagy nem, a választ megnehezíti, hogy a jog érvényesülésének anyagi biztosítékai nincsenek meg.^[17] Mindezek alapján a végkövetkeztetésük a következő: „A lakáshoz való jog élő jog, a jelenlegi szakaszban^[18] a politikai célkitűzések alapján jogszabályokon keresztül érvényesül... Úgy tűnik, egyre inkább megérnek a feltételek arra, hogy a lakáshoz való jog konkrét jogi szentesítést is nyerjen, sőt alkotmányos szinten is szabályozásra kerüljön, s ennek folytán állampolgári alapjoggá váljon.”^[19]

Látható tehát, hogy az államszocializmus időszakában Magyarországon a lakáshoz való jogot olyan jognak tekintették, amely minden állampolgárt megillet, még nem állampolgári alapjog, mivel a biztosításához szükséges feltételek nem állnak fenn maradéktalanul, azonban ezen jog megvalósítása, kiterjesztése terén olyan úton halad az állam, melynek eredményeképpen rövid időn belül minden állampolgár részére biztosítani tudják.

Mint ahogyan fentebb már utaltam rá, a lakáshiány az államszocializmus egész időszakában áthatotta a lakásgazdálkodás kérdését. A rendszerre jellemző lakásgazdálkodási rendszer bevezetésekor (1949–1950) az a felfogás volt az uralkodó, hogy a termelés minden ágában felváltja majd a kisüzemi formát

[13] Kiss, 1989, 13.

[14] Mónus – Mosonyi, 1978, 326.

[15] Mónus – Mosonyi, 1978, 323.

[16] Mónus – Mosonyi, 1978, 324.

[17] Mónus – Mosonyi, 1978, 325.

[18] 1978-ban.

[19] Mónus – Mosonyi, 1978, 329–330.

a nagyüzemi forma, a magántulajdon az állami tulajdon, ebből adódóan a magánérőből épült és magántulajdonban lévő lakásoknak a lakásgazdálkodás egyre zsugorodó szektorának kellett volna lenni.^[20] Mindezek ellenére az állami lakáspiaccal párhuzamosan létezett a magánlakások piaca is.^[21] A lakáshiány állandó jelenséggé vált, ezt a politikai vezetés is érzékelte, ennek a megszüntetését tette céljává az 1960-ban meghirdetett 15 éves lakásépítési terv. Ez a terv 1 millió lakást irányozott elő, a megoszlásnak az állami és a magánszektor között úgy kellett volna alakulnia, hogy a megépített lakások 60 %-ának állami kivitelezésben kellett volna megépülnie.^[22] Ezzel szemben az állami lakásépítés mindvégig a magánérős lakásépítés alatt maradt. Ennek következményeként az épülő bérlakások aránya csökkent a lakásépítéseken belül, így sokan kényszerűségből váltak lakástulajdonossá, mivel nem tudtak máshogy lakáshoz jutni.

Szintén problémát jelentettek a támogatott, dotált lakbérek az állami lakások vonatkozásában. Mit is jelentett ez a támogatás? Ahogy Breitner Miklós szemléletesen bemutatta 1976-ban: „Mit képvisel ugyanis a lakbér? A bérlő által befizetett minden egyes forintból 33 fillérért üzemeltetik a házat, vagyis takarítják, világítják, összeszedik a szemetet, kifizetik a vízdíjat stb., a maradék 66–67 fillérhez még hozzá tesz az állam 18–19 fillért (1974-es adat!) a karbantartásra, fenntartásra, javításra.”^[23] Ezek a támogatott lakbérek egyrészt negatív hatással voltak a lakásépítés volumenére, másrészt érzéketlenek voltak a családok vagyoni, jövedelmi helyzetére, mivel nagymértékű támogatást juttattak olyan családoknak is, amelyek az anyagi helyzetükön viszonylag gyorsan tudtak javítani. Ezért a lakásépítések korlátozó tényezőjeként jelent meg ez a fajta lakbértámogatás: a magas jövedelműek sem szívesen mondtak le a tanácsi bérlakásukról és a lakással együtt járó lakbértámogatásról.^[24]

A kor hazai szakirodalmában a lakbérpolitikával kapcsolatban két szélsőséges álláspont fogalmazódott meg, mindkettő a piaci logika bevezetésében látta a megoldást.^[25] Az egyik koncepció képviselője Liska Tibor, a másik fő képviselője Mihályi Péter. Mindkét elmélet érdekessége, hogy a rendszeren belül kerestek megoldást a problémára, azaz a fennálló állami berendezkedést nem akarták lebontani.

1. Liska Tibor elmélete: a bérlakás kereskedelem koncepciója^[26]

Liska elméletének az alapját az általa kidolgozott „szocialista vállalkozási koncepció” képezi, a bérlakás kereskedelemre kínált megoldása ennek a koncepció

[20] Konrád – Szelényi, 1969, 29.

[21] Csizmady, 2003, 67.

[22] Fonál, 1969, 16.

[23] Breitner, 1976, 37.

[24] Hegedüs – Tosics, 1981, 85–86.

[25] Hegedüs – Tosics, 1981, 86.

[26] Liska, 1969, 22–35.

ciónak a gyakorlatban történő lehetséges megjelenésére, megvalósíthatóságára kínál egy opciót.^[27] Az elmélet lényege, hogy a lakáskiutalási rendszer teljesen megszűnik, a hivatalok helyét állami lakáskereskedelmi vállalatok veszik át, amelyek egymással versenyezve jövedelmező bérbeadásra törekednek. Az olcsó lakbér lényege, hogy természetbeni jövedelemként élvezzük a bérlakások használatának a nagyobb részét. Ha ezt a jövedelmet pénzben kapják meg az állampolgárok, az mind az ő, mind az állam szempontjából előnyös, előbbi csoport vonatkozásában különösen azért, mert a bérlők így a szabad bérlakáspiacon fizetőképességüknek és igényeiknek megfelelő lakásokat választhatnak; az állam szempontjából azért, mert a magasabb lakbérjövdelemből sokkal több lakást építhet, építtethet a fogyasztói igényeknek sokkal megfelelőbben és gazdaságosabban. Így javulhat a meglévő lakásállomány kihasználtsága is. A szabad lakbér emelkedését meghaladó lakástérítést pedig csak a leginkább rászorulóknak kapnának. Az államtól a bérlők a család keresetével és létszámával arányos lakbértérítést kapnak, ez az összeg csak lakásra költhető és csak azoknak jár, akik az állami lakáskereskedelem körforgásában szabad lakást bérelnek, azaz az olcsó bérű lakásjogukat feladják.

Az állam feladata egyrésztől szavatolni a lakásárak, a lakbérek, az építőanyag árak és az építőipari árak teljesen szabad alakulását a lakáskereskedelemben, másrésztől megakadályozni, hogy bekövetkezzen bármiféle monopolisztikus vagy hivatali jellegű lakbér- és árkorlátozás, vagy a versenyt fékező adminisztratív piackorlátozás. A fogyasztók a kegyeikért versengő lakáskereskedelmi vállalatok bérbeadásra kínált lakásai között szabadon válogathatnak. Létre kell hozni egy trösztellenes bizottságot, amelynek feladata biztosítani a lakáskeresletet mindenkor optimálisan meghaladó lakáskínálatot és kialakítani a lakás piac ellenőrzésének és irányításának a módjait.

Liska is kétféle lakáshiányt különböztet meg, az egyik a reális lakáshiány^[28] (melyről annyit állíthatunk, hogy növekszik és nagy), a másik a virtuális lakáshiány. Ez utóbbi lényege, hogy az olcsó lakbér esetén mindenki sokkal nagyobb, szebb lakást választana, ha lenne rá lehetősége és nem hiányozna ehhez a lakásállomány. Lényegében ha valamely árut olyan alacsony értéken hozunk forgalomba, amely áron a rendelkezésre állónál többszörös mennyiséget is megvennének belőle, akkor bármi hiánycikké tehető. Meg fog változni a rendszer, ha csak olyan lakásokat lehet majd építeni, amelyeket a lakosság hajlandó is lesz pénzben megfizetni, ugyanis – ahogy Liska írja – az építőipar már hosszú ideje nem tud olyan drága, rossz és emiatt is olyan kevés lakást építeni, amit ne fedezne számára a költségvetés.

[27] A Liska féle „szocialista vállalkozási koncepcióval” részletesen foglalkoztam a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola által 2010. december 10. napján „Az állam és jog alapvető értékei” c. konferencián „Liska Tibor nézetei a szocialista gazdaság piaci jellegű átalakítására” című előadásomban

[28] Lényege, hogy a II. világháború, az 50-es évek súlyos mulasztásai, valamint a tanulmány írásának időpontjában is elégtelen (állami) lakásépítkezés miatt objektíve rossz a lakásellátás.

2. Mihályi Péter: Bérlőből tulajdonos^[29]

A kiindulópont itt is az, ami Liskánál: lehetséges e javítani egy adott lakásgazdálkodási rendszert anélkül, hogy a népgazdaság fennálló rendszeréhez hozzányúlnánk. Mihályi koncepciójának a lényege a következő: A kormányzatnak rendeleti úton ki kell nyilvánítania, hogy a bérlők javára az állam lemond a tanácsokon, ill. a tanácsok vállalatain keresztül birtokolt összes állami bérlakás tulajdonjogáról.^[30] Ezzel egyidejűleg az egész állami lakásépítést meg kell szüntetni. Ezzel az állami intézkedéssel a karbantartási feladatok áthárulnak a lakókra, és Mihályi azt feltételezi, hogy létrejönnek a házfenntartó szövetkezetek a kialakult helyzet kényszerítő hatására. Az így kialakítandó rendszerben a bérlők^[31] terhei növekedni fognak. Azok a családok, akik nem lesznek képesek a lakóközösség által az ő vonatkozásukban megszabott összeget kifizetni, kénytelenek lesznek megválni a lakástól és olcsóbb otthont keresni.

Egyetlen olyan réteg van, akikre nem lehet a változással járó terheket áthárítani, ezek pedig a nyugdíjasok, míg az aktív keresők a szerző álláspontja szerint képesek lennének a korábbinál többet áldozni a ház fenntartására. További fontos kérdés, hogy mi legyen az ingatlankezelő vállalatok sorsa. Ezeknek nem kellene megszűnnie, hanem egyszerűen átalakulnának 200–300 fős építőipari kisvállalatokká. Ésszerűnek mutatkozik, hogy a már általuk elkezdett felújítási munkálatokat ezek a vállalatok fejezzék be.

3. Kornai János: Lakáshiány és lakbér

Mindenképpen meg kell említeni Kornai János nézetét a lakáshiánnyal és a lakbérkérdéssel kapcsolatban.^[32] Kornai is górcső alá veszi azokat a nézeteket, melyek szerint a lakáshiány megszüntetésének egyetlen módja, hogy miközben fenntartották volna a névleges lakbérszínvonalat, az állam egyre több és több lakást épített volna. Álláspontjai szerint minden olyan lakáspolitiká reménytelen, amely a kínálati oldalról akarja megszüntetni a hiányt, mivel a lakásszükséglet telíthetetlen.^[33]

[29] Mihályi, 1981, 89–98.

[30] Ez a szolgálati lakásokra valamint a műemlék ill. műemlék jellegű épületekben lévő lakásokra nem vonatkozik. A műemléképületeket a legcélszerűbb átadni a Műemlékfelügyelőségnek, amely a kereslet-kínálat alakulásának megfelelően adná bérbé az ezen ingatlanokban található lakásokat. A szolgálati lakások esetében pedig – funkciójukból adódóan – fontos szempont, hogy meghatározott foglalkozású személyek lakjanak bennük. Azonban azt adminisztratív eszközökkel, szabályokkal ki kell zárni, hogy a szolgálati lakások váljanak a változást követően a „nemzeti ajándékká”.

[31] Itt természetesen a kialakítandó új rendszer szerinti tulajdonosokról van szó, akik a korábbi, a megváltoztatni kívánt rendszerben bérlők voltak.

[32] Kornai, 1982, 518–526.

[33] Azaz, ha mindenkinek lenne legalább egy kétszobás lakása, akkor háromszobásat igényelnének, ha van lakásuk, nyaralót szeretnének stb.

Az állami lakások lakbérének számottevő megemelése a másik széles körben elfogadott koncepció, ez azonban már egy bonyolultabb kérdés, hiszen definiálni kell azt, hogy mit is értünk új, magas lakbéren. Kornai szerint a magas lakbér a következő jellemzőkkel bír:

- A lakbér effektív a lakások mennyiségére, számára irányuló kereslet vonatkozásában, azaz ha vannak olyanok, akik önálló főbérleti lakásban laknak vagy ilyen igényelnek névleges lakbér esetén, de ettől az igényüktől effektív lakbér esetén visszalépnek, mivel ezt a lakbért már vagy nem tudják vagy nem akarják megfizetni.
- A lakások minőségére irányuló kereslet vonatkozásában a lakbér effektív módon differenciált, azaz léteznek olyan háztartások, amelyek jobban felszerelt, nagyobb méretű vagy más minőségi előnyökkel bíró lakást igényelnek, vagy ilyenben laknak, azonban effektív lakbér esetén ezen igényüktől visszalépnek és hajlandóak kisebb, kevésbé jól felszerelt lakást is elfogadni, abba beköltözni.
- A háztartások kereslete a lakbérrendezés hatására összehúzóódik, és a fennálló lakásállomány legalább 2-3 %-át nem veszik igénybe.

Az állami bérlakásokért fizetendő magas lakbér bevezetése a következő hatásokkal jár:

- A háztartásokra gyakorolt rövid távú piaci hatás (1-2 év): a háztartási szektor kereslete igazodik a kínálatához.^[34] A magas lakbér gazdasági kényszere hatására többen kénytelenek maguk rászánni a költözésre, feladni azt a lakást, amely lakbérét nem tudják, vagy nem akarják fizetni, azaz ebben a helyzetben a háztartások kemény költségvetési korlátja fog parancsolni.^[35] Az intenzív lakáshiány tehát rövid távon meg fog szűnni, azonban a kérdés, hogy ez a piac normál állapotává válik-e.
- A vállalati, közületi szektor elszívó hatása: nincsen a korábban megemlített hipotetikus adminisztratív korlátozás. Ez azt eredményezi, hogy a vállalatok és közületek a háztartási keresletek összehúzóódása esetén lecsapnak a megüresedett lakásokra, mivel irodahiányban szenvednek.
- Hosszú távú hatások: feltesszük, hogy a lakbért rögzítették az új, magas szinten. Mivel hosszabb távon nő a lakosság nomináljövedelme, nő a lakáskereslet is. Hosszú távon tehát az a kérdés, hogy az állami lakásállomány minő-

[34] Ebben az esetben feltételezve azt, hogy a vállalati és a közületi szektort adminisztratív tilalmak megakadályozzák abban, hogy elfoglalják a háztartások által kiürített lakásokat.

[35] Kornai a puha és a kemény költségvetési korlátot alapvetően a klasszikus tőkés, ill. a hagyományos szocialista vállalattal összefüggésben használja. A klasszikus tőkésvállalatnak kemény a költségvetési korlátja, azaz, ha fizetéseképtelenné válik, előbb-utóbb tönkremegy. A hagyományos szocialista vállalat költségvetési korlátja puha, azaz ha veszteségesse válik, az nem vezet csődhez, leálláshoz, mert túléli a pénzügyi nehézségeit, mivel vagy dotációban részesítik, vagy kisegítő hitelt kap stb. Erről részletesebben lásd Kornai, 1982, 41-46.

ségi javulása és növekedése a kereslet növekedésével lépést tud-e tartani. Ez bekövetkezhet, de nem szükségszerű.

Mindezekből megállapítható: „Az intenzív lakáshiány megszüntetésének feltétele az effektív, magas laktér. Az effektív, magas laktér azonban egymagában nem garantálja az intenzív lakáshiány tartós kiküszöbölését.^[36] Az, hogy végül is mi válik a lakáspiac normál állapotává – az intenzív hiány-e vagy annak kiküszöbölése – a laktér színvonala mellett az állami kínálati politikától függ.”^[37]

III. SZOCIÁLIS BIZTONSÁGHOZ VALÓ JOG – LAKHATÁSHOZ VALÓ JOG – 42/2000. (XI. 8.) AB HATÁROZAT

A lakáshoz, lakhatáshoz való jog létezésének, minőségének a kérdése folyamatosan napirenden volt a rendszerváltást követően is. Ekkor már egy tágabb aspektusban, a szociális biztonsághoz való jog részeként került vizsgálatra. Ugyanúgy, mint a lakhatáshoz való jog tartalmát, a szociális biztonsághoz való jog tartalmát is nagyon nehéz meghatározni.

A magyar Alkotmány^[38] a következő képen rendelkezik a szociális biztonsághoz való jogról:

70/E. § (1) A Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonsághoz; öregség, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén a megélhetésükhöz szükséges ellátásra jogosultak.

(2) A Magyar Köztársaság az ellátáshoz való jogot a társadalombiztosítás útján és a szociális intézmények rendszerével valósítja meg.

Az (1) bekezdést az Alkotmánybíróság már korai határozataiban is úgy kezelte, mintha az az Alkotmányból hiányzó szociális állami klauzula helyettesítésére szolgálna.^[39]

Az Alkotmánybírósághoz az állampolgári jogok országgyűlési biztosa és a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési biztosa terjesztett elő indítványt két kérdéskörben:

[36] Hasonlóan vélekedik Hegedűs József és Tosics István is, álláspontjuk szerint a laktérek reális szintre emelése nem vezet el feltétlenül a lakáscserék tényleges meggyorsulásához, a jobb lakáskihasználtsághoz, mivel a jobb városzerkezeti elhelyezkedésű, komfortosabb, nagyobb bérletű lakások többsége már ki van (volt) használva, azokat olyan társadalmi csoportok lakják, akik nem fogják feladni ezen kedvező pozíciójukat a laktéremelés hatására. (Hegedűs – Tosics, 1981, 86.)

[37] Kornai, 1982, 522.

[38] 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya

[39] Halmi – Tóth, 2003, 812.

- A szociális biztonsághoz való alkotmányos alapjog részét képezi-e a lakhatáshoz való jog, és e jog milyen terjedelmű (Alkotmány 70-/E. § (1) bekezdés), valamint megállapítható-e az állam felelőssége a lakhatáshoz való jog érvényesülésének a biztosításában (Alkotmány 70-/E. § (2) bekezdés).
- Másodlagosan mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítását kérték, mivel az állam elmulasztotta a szociális biztonsághoz való alapjogból származó „lakhatáshoz való jog” biztosítására vonatkozó szabályozó és intézményrendszer megalkotását.

Az Alkotmánybíróság a következő képen foglalt állást: Az Alkotmány 70/E. § (1) bekezdése szerinti szociális biztonsághoz való jog a szociális ellátások összessége által nyújtható megélhetési minimum állam általi biztosításának a kötelezettségét tartalmazza. A megélhetési minimum garantálásából konkrétan meghatározott részjogok – mint pl. a lakhatáshoz való jog – nem vezethetők le. E tekintetben tehát az állam kötelezettsége és felelőssége nem állapítható meg.

Az Alkotmány 70/E. § (2) bekezdése alapján az állam a polgárok megélhetéséhez szükséges ellátásra való jogának realizálása érdekében társadalombiztosítási és szociális intézményi rendszert köteles létrehozni, fenntartani és működtetni. Az alapvető követelmény az emberi élet és méltóság védelme, azaz az állam köteles az emberi lét alapvető feltételeiről – így hajléktalanság esetén az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról – gondoskodni.^[40]

A szociális biztonság nem jelent sem biztosított jövedelmet, sem azt, hogy a gazdasági viszonyok esetleges kedvezőtlen alakulása következtében az állampolgárok már egyszer elért életszínvonala ne csökkenhetne. Az egyetlen követelmény, hogy a társadalombiztosítási és a szociális intézményi rendszer a megélhetéshez szükséges ellátásra vonatkozó jogosultságot megvalósítsa. A szociális jogok és az alkotmányi feladatok megvalósítása mértéke és eszközei vonatkozásában a jogalkotó viszonylag nagy szabadságot élvez, az állam az Alkotmány 70/E. §-ban megfogalmazott kötelezettségének eleget tesz, amennyiben a szociális ellátás biztosítására megszervezi és működteti a szociális támogatások és a társadalombiztosítás rendszerét. Ezen belül azt, hogy milyen eszközökkel éri el a jogalkotó a társadalompolitikai céljait, maga határozhatja meg. Az állam széles körű jogosítványokkal bír a szociális ellátáson belüli változtatások vonatkozásában, azonban a szociális ellátás mértéke egészében az elvonások következtében nem csökkenhet a 70/E. §-ban meghatározott minimális szint alá, a mérték a megélhetéshez szükséges ellátás. A szociális intézményrendszer keretében nyújtható ellátásnak olyan minimum szintet kell nyújtania, hogy az biztosítsa az emberi méltósághoz való jog megvalósulását. Ezt a megélhetési minimumot az ellátórendszer részjogosítványai összességének kell biztosítania.

[40] Tehát az Alkotmánybíróság a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességre vonatkozó indítványt elutasította.

Az egyes részjogosítványok meghatározása esetén a következő probléma merül fel: amennyiben az általános ellátási kötelezettségen belül egyes részjogosítványok kerülnének meghatározásra és ezek az alkotmányos alapjogok szigorúságával kikényszeríthetők lennének, akkor ez a szociális ellátás újabb és újabb elemeinek alkotmányos alapjogként történő elismeréséhez vezetne, ezzel pedig az Alkotmánybíróság a nemzetgazdaság mindenkori teljesítőképességétől függetlenül köteleznék az egyes konkrét ellátási formák biztosítására a jogalkotót.

Az állam ellátási kötelezettsége az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzetben kiterjed a szállás biztosítására is, abban az esetben, ha a szállásnélküliség az emberi életet közvetlenül fenyegeti, ez azonban nem azonos a lakhatáshoz való jog megteremtésével.

Az állam ellátási kötelezettségével kapcsolatosan részletes rendelkezéseket tartalmaz egyrésről a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény valamint a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény.^[41] Azt azonban hangsúlyozza az Alkotmánybíróság, ha a konkrét ellátás nyújtására vonatkozó alkotmányos alapjog az Alkotmány tárgyalt §-ból nem következik is, nem jelenti azt, hogy az államnak ne kellene törekednie a szociális biztonság legteljesebb megvalósítására. Ezt nemzetközi kötelezettségvállalásai is előírják, mint pl. a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya valamint az Európai Szociális Karta.

A határozathoz Dr. Czúcz Ottó párhuzamos indokolást fűzött, melyhez Dr. Kiss László csatlakozott. A párhuzamos indokolás az életvédelmi aspektus jelentőségét emeli ki. Az állam kötelezettségei más dimenzióba kerülnek, amikor a szokványos szociális gondok között olyan esetek bukkannak fel, amelyeknél a megélhetési feltételek valamelyik elemének hiánya miatt az érintett élete is közvetlen veszélybe kerül. Ekkor az állam életvédelmi funkciójából adódóan az ellátási kötelezettségei is intenzívebbé válnak a szokásosnál. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a kötelezettségek abszolút szerkezetűvé válnak, azaz az állam egy egyszerű bejelentés alapján nem köteles ellátásokat nyújtani csupán azon az alapon, hogy a bejelentő úgy érzi, az élete veszélybe került. Abból, hogy a lakhatáshoz való jog vonatkozásában nem állapítható meg a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség, nem jelenti azt, hogy a jogalkotónak ne lehetnének szerteágazó szabályozási feladatai az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szükséges szállás biztosításának a vonatkozásában.

Dr. Bagi István különvéleményében nem ért egyet a határozat azon kitételével, miszerint az állam köteles hajléktalanság esetén az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról gondoskodni. Sem az Alkotmány 70/E. § (1) bekezdéséből, sem az Alkotmány 70/E. § (2) bekezdéséből nem vezethetőek le konkrét részjogok, így a szállás biztosításának állami kötelezettsége sem. Pontosán nem határozható meg az, hogy a „szállás” fogalmi

[41] Például hajléktalanok számára nappali melegedő, átmeneti szállás, éjjeli menedékhely biztosítása; hajléktalanok rehabilitációs intézménye, otthona; települési önkormányzat által nyújtott lakásfenntartási támogatás; otthonteremtési támogatás; családok átmeneti otthona stb.

körébe mi tartozik, pusztán csak fedél biztosítása, vagy adott esetben ennél több, mint pl. fűtési kötelezettség hidegben, vagy élelmezés biztosítása az életet fenyegető veszélyhelyzet esetén. Az ilyen jellegű értelmezés nem tekinthető elvontnak. Dr. Holló András által a különvéleményében kifogásolt mondat szerint az állam köteles az emberi lét alapvető feltételeiről – így hajléktalanság esetén az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról – gondoskodni. Álláspontja szerint az Alkotmánybíróság ezzel az értelmezéssel túllépett az absztrakt alkotmányértelmezés hatáskörén és ezzel a törvényhozó hatáskörébe tartozó konkrét állami feladatot fogalmazott meg, valamint ezzel egyidejűleg a feladatvállalás konkrét feltételeit is meghatározta. Az ilyen konkrét állami feladat feltételeket is magában foglaló megfogalmazása nem része és nem tartalmi eleme az Alkotmány 70/E. §-nak. Az ezen §-ból nevesített állami kötelezettségeket nem az Alkotmánybíróságnak, hanem a törvényhozónak kell meghatároznia.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy bár az államszocializmus ideje alatt az ország vezetése folyamatosan igyekezett megszüntetni a lakáshiány jelenségét, ez az erőfeszítések ellenére nem sikerült. A probléma kezelése során a menynyiségi lakáshiány megszüntetésében látták a probléma orvoslását, és a kritikai hangok ellenére (politikai okokból) végig fenntartották az alacsony lakbéreket. Ezen konstellációban a megoldási kísérletek eleve kudarcra voltak ítélve. A szakirodalom sokat foglalkozott a lakáshiány kérdésével, feltárták a jelenség mögött az okokat, azonban ezek, ugyanúgy, mint a kínált megoldási koncepciók, megmaradtak elvi szinten. A rendszerváltás az állam részéről ezt a kérdést, ezt a problémát „megoldotta”, hiszen a rendszerváltást követően az állam és az önkormányzatok a lakásépítés piacáról gyakorlatilag kivonultak. Az Alkotmánybíróság határozatát követően pedig egyértelművé vált a kérdés: a lakhatáshoz való jog nem képezi részét a szociális biztonsághoz való jognak, azaz abból mint részjogosultság nem vezethető le.

IRODALOM

- Breitner Miklós (1976): Lakáspolitikánk kérdőjelei. *Valóság*, 12. sz. 31–41.
- Csizmadya Adrienne (2003): *A lakótelep*. Gondolat, Budapest, (Doktori mestermunkák).
- Fonál Sándor (1969): Lakáshelyzet – lakásépítés. *Valóság*, 1. sz. 13–21.
- Halmai Gábor –Tóth Gábor Attila (szerk.) (2003): *Emberi jogok*. Osiris, Budapest.
- Hegedüs József – Tosics Iván (1981): Lakáspolitikai és lakáspiac. *Valóság* 7. sz. 76–90.
- Kardos Gábor (2001): A lakhatáshoz való jog – a nemzetközi jog felfogása és a magyar Alkotmánybíróság határozata. *Fundamentum*, 1. sz. 99–102.
- Kiss Daisy (1989): *Lakásjogi kézikönyv*. Népszava, Budapest.
- Konrád György – Szelényi Iván (1969): A lakáselosztás szociológiai kérdései. *Valóság* 8. sz. 28–39.
- Kornai János (1982): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Liska Tibor (1969): A bérlakás kereskedelem koncepciója. *Valóság*, 1. sz. 22–35.
- Lukács Ottó (1981): Lakásgazdálkodás – lakásépítés. *Valóság*, 2. sz. 100–102.

- Mihályi Péter (1981): Bérlőből tulajdonos. *Valóság*, 2. sz. 89–99.
- Mónus Lajos – Mosonyi Tibor (1978): *A magyar lakásjog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Napvilág, Budapest.
- A 42/2000. (XI. 8.) AB határozat valamint az 1949. évi XX. törvény (Alkotmány) forrása: CompLex Jogtár Plusz, zárás 2009. március 31.
- Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata.
- Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya.
- Egyezmény a gyermek jogairól.
- A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény.

„A szerződési jog reformja és a biztosítási szerződés” – XI. AIDA Budapest Biztosítási Kollokvium

A Magyar Jogász Egylet Biztosítási Jogi Szekciója, a Biztosítási Jogászok Nemzetközi Szervezetének (AIDA) magyar nemzeti szekciója 2010. november 25-26. napján Budapesten, a Gellért Hotelben tartotta tudományos ülését.

A 40. születésnapját ünneplő szervezet konferenciáját *id. Bárd Károly*, a szakosztály elnöke nyitotta meg, méltatva a szakosztály első elnöke, *Eörsi Gyula* tevékenységét, valamint összefoglalta az előző biztosítási kollokviumok témáit. A konferencia díszvendégeként *Máthé Gábor*, a Magyar Jogász Egylet leköszönő elnöke üdvözölte a megjelent hazai és nemzetközi szakembereket, köszöntőjében kiemelve annak tényét, hogy a Magyar Jogász Egylet egyik legaktívabb szekciójáról van szó, mely 7 munkacsoportot sorraiban tudva immár a XI. nemzetközi kollokviumot szervezi, melyeken eddig több mint 2000 fő vett részt.

A konferencia bevezető előadását *Vékás Lajos* akadémikus, professor emeritus tartotta a kontraktuális kárkötelmek biztosítási jogi vonatkozásairól. A Zalán Kornél, Kemenes Béla, Eörsi Gyula és Világhy Miklós nevével fémjelzett hatályos Polgári Törvénykönyvben (Ptk.) az *ulpianusi neminem laedere* elven alapuló kártérítési felelősség egységes a deliktuális és kontraktuális jogviszonyokban. A Ptk. 318. § utaló szabálya miatt kialakult uniformitás előnye, hogy nincs jelentősége a kárkötelmi jogviszonyok határeseteknek, mindegy, hogy azok egy szerződés megszegéséből, vagy attól függetlenül álltak elő (pl. ha adásvételi szerződésnél a kár a vevő telephelyén következik be, az elévülési idő egyforma mindkét esetben).

Az új. Ptk. Kodifikációs Főbizottságának vezetőjeként elmondta, hogy az új magánjogi kódex szigorúbb szabályokat fog alkalmazni a deliktuális kárkötelmekre, azaz nehezebb lesz a felelősség alóli kimentés, ugyanakkor limitálni fogják a megtérítendő elmaradt haszon mértékét. A változás indoka, hogy szerződésszegés esetén egy – a felelősségi szabályok megdönthetetlenül vélelmezett ismeretében – tudatosan vállalt kötelezettség megszegéséről van szó, hiszen piacgazdasági körülményeknél, különösen az üzleti szféra szerződéseinél a szerződéskötést alku, tárgyalás, kockázatfelmérés előzi meg, ezzel szemben deliktuális károkozásnál nincsen előzetes kockázatfelmérés.

Az új kimentési rendszer hármas követelményrendszert határoz meg: a kimentési ok a károkozó ellenőrzési körén kívül következett be, a körülményt a szerződéskötéskor nem láthatta, valamint nem volt elvárható a kár elhárítása. A kimentési okok szűkítésével párhuzamosan ugyanakkor korlátozni fogják a megtérítendő károk körét, azaz a jelenlegi, főszabályként a teljes kártérítés elvét valló rendszerhez képest az új struktúrában az elmaradt hasznot csupán akkor lehet követelni, ha a kár ezen eleme előre látható (a károsultnak kell bizonyítania, hogy a károkozó ezt előre láthatta). A jogpolitikának egyaránt figyelemmel kell lennie a felelősségtan szabályaira és a kockázatmegosztás elveire, szerződéskötéskor ugyanis a felek nem minden kártyájukat terítik ki az asztalra (pl. az ingatlanközvetítő nem árulja el az eladónak, hogy a vevője is megvan). A kockázatmegosztásra tekintettel elvárható, hogy a felek a rendkívüli veszteség lehetőségét előre közöljék egymással, hiszen ennek tudatában a felek dönthetnek úgy, hogy nem szerződnek, önállóan vállalhatónak ítélik a kockázatot, vagy biztosítást kötnek rá.

A Kereskedelmi Törvénykönyv funkcióit is kiváltani szándékozó új kódex a professzionális szerződésekre koncentrál ugyan, de a fogyasztói, ingyenes, valamint a magánszemélyek közötti szerződéseknél az ajándékozási szerződés szabályait általánosítják (a szerződő felek, vagy a szerződéstípus miatt), azaz a másik vagyonában okozott kár megtérítendő, de a kimentés marad a mai. Az 1970-es évek második felétől a bírói gyakorlatban amúgy is szigorodott az elvárhatósági mérce, főleg az akkori gazdálkodó szervezetek (szocialista vállalatok) esetében. A felelősségi szabályok biztosítási vonatkozásait illetően előadta, hogy a biztosító szerepe nőni fog, kockázatnövekedésének mértéke ugyanakkor attól függ, hogy a jelenleg hatályos Ptk. írott szabályaihoz képest meddig szigorodott már eddig is a bírói gyakorlat.

Lábady Tamás, a Pécsi Ítéltábla elnöke, az Alkotmánybíróság volt elnökhelyettese a deliktuális kárkövetelmékről tartott előadásában kifejtette, hogy már a jelenleg hatályos Ptk. kodifikációja során is felmerült *Marton Géza* kutatásai alapján az objektív felelősség bevezetése, de azt sem akkor, sem most nem fogadták el, utóbbi esetben a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának álláspontja miatt. Megszövegezését tekintve tehát nem lesz nagy különbség a régi és új kódex között, azonban számos olyan eseti bírói döntés született, mely előremutató és kreatív jogértelmezéssel egyben jogfejlesztő szerepet is játszott.

Noha a jelenleg hatályos kárfelelősségi rendszer a szubjektív és objektív, károsulti és károkozó, etikai és gazdasági, reparációs és prevenció elemek jó arányát tartalmazza, korábban túl sokszor alkalmazták a veszélyes üzemi felelősség szabályait olyan esetben, amikor felróhatóság alapján is dönthettek volna. A biztosítási szakjogász oktatóként is dolgozó előadó több példával illusztrálta a dicséretes újabb bírói gyakorlatot, ahol immár a Ptk. 339. § alapján döntöttek, a Pécsi Ítéltábla pl. a bányászati tevékenységről megállapította, hogy az a bánya lezárása ellenére is veszélyes üzem, másrészt a lezárási szabályok megsértése miatt a károkozás az üzemeltető terhére felróhatósági alapon is megállapítható. *Lábady Tamás* zárszóként kifejtette: bízik abban, hogy

Héraklészt követve a magyar bírói gyakorlat is az Erény útját fogja választani a jövőben.

Takáts Péter c. egyetemi tanár a magyar biztosítási jog főbb dilemmáiról tartott előadást. A fogyasztóvédelem és a szerződési szabadság ellentéte kapcsán kifejtette, hogy a biztosítási jog a nemzetközi pénzügyi folyamatokba ágyazott, a kockázatokat viszontbiztosítással tovább porlasztó, súlypontilag gazdasági, kereskedelmi terület, ahol a klaudikáló kógcenciának a jelenleg hatályos, lakossági biztosításokra fókuszáló Ptk. elfogadásakor komoly küldetése volt ugyan, azonban a jelen piacgazdasági körülmények között az általános szerződési feltételek közérdekű keresettel is kezdeményezhető bírói kontrollja jobb és rugalmasabb megoldást jelenthet. A fogyasztóvédelmi igények miatt a személybiztosítások területén megmarad ugyan a klaudikáló kógcencia, azonban a kárbiztosításoknál főszabályként eltűnik.

Noha Magyarországon általában csak az egy éves biztosítási évfordulóra lehet felmondani a biztosítási szerződéseket, a nemzetközi tendencia a szerződési szabadság elve alapján az, hogy felmondásra – megfelelő felmondási idő közbeiktatásával – bármikor sor kerülhet. A szerződési szabadságba az EU-ban ugyanakkor az is belefér, hogy a felelősségbiztosító kizárt kockázatnak minősítheti a szándékos károkozást, tekintettel arra, hogy a tudatos magatartás nem valószínűség, hanem bizonyosság, így nem biztosítható, ráadásul a jóerkölcsbe is ütközik. A hazai biztosítók jelenleg is ilyen feltételekkel köthetnek viszontbiztosítási szerződést, egyéb kockázatok a nemzetközi tendenciák alapján maximum a *commercial crime insurance* elnevezésű speciális módozat alapján biztosíthatók. A szakmai felelősségbiztosítás céljával is ellentétes a szándékos károkozás biztosíthatósága, hiszen annak két tényálláscsoportot kell felölelnie: a sosem szándékos műhibát, valamint az apró tévedést, mulasztást, mely az ember természetes jellegéből fakad.

Hazai sajátosság a szerződés hallgatólagos létrejötte (Ptk. 577. § (2). bek.), melyet az új Ptk. a fogyasztói szerződésekre fog szűkíteni. Az ipari biztosításoknál 15 nap nem elegendő a kockázatok felmérésére, és a fogyasztói szerződéseknél is előfeltétel lesz, hogy egyrészt a biztosító formanyomtatványát kell használni, másrészt gondoskodni kell a biztosító tájékoztatási kötelezettségéről, az ÁSZF átadásáról.

Jelenleg a Ptk. 543. § (1) bek. alapján díjnemfizetéssel automatikusan, további jogcselekmény nélkül megszűnik a szerződés a 30 napos *respiró* elteltével, mely ellentétben áll a Ptk. együttműködési alapelvével, ráadásul a *respiró* időtartama alatt a biztosító ellenérték nélkül áll kockázatban, amit a biztosító csak a kifizetendő kárértékből tud levonni. A nemzetközi gyakorlatban ez csak felmondási ok a biztosító részére, míg az új Ptk. szerint figyelemfelhívó levél kell, ha ez eredménytelen, akkor visszamenőleges hatállyal szűnik meg a szerződés.

A túlbiztosítási tilalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban rendkívül szigorú: a törvényes összeg fölötti rész részlegesen semmis, a biztosítási díj arányos része visszatérítendő. A francia rendszerben csak szándékosság esetén minősül érvénytelenségi oknak a túlbiztosítás. A magyar bírói gyakorlat

szerint a többszörös biztosítás jogkövetkezménye az, hogy csak az első érvényes, ami a haszonkölcsönbe adott autóra kötött casco esetében súlyos terhekkel járhat, ezzel szemben Nyugat-Európában bárhol lehet kérni a kár megfizetését: a térítés korlátja a kárnszerzés tilalma, a biztosítók pedig utólag elszámolnak (megosztóznak).

Kiss Ferenc Kálmán ügyvéd, a Magyar Jogász Egylet Biztosítási Jogi Szakosztályának társelnöke a biztosítási jog német és svájci fejlődési irányairól tartott előadást az új biztosítási szerződési törvények és törvénytervezetek tükrében.

Németországban a biztosítási szerződési jog reformjáról szóló 2007. november 23-i törvény szerint (Gesetz zur Reform des Versicherungsvertragsrechts vom 23. November 2007, DVVG) a szerződéskötés előtt a biztosítottat átfogó tanácsadás illeti meg a szerződés tárgyáról és tartalmáról. A német jog feladta a mindent vagy semmit elvet a biztosított szerződésszegés esetén, a hatályos szabályozás alapján ilyenkor biztosított a gondatlan szerződésszegéssel arányos kártalanításra jogosult, a biztosító pedig csak a biztosított szándékos magatartása esetén mentesül. A DVVG ezáltal tisztességes érdekegyensúlyt teremt, de ennek bonyolultság az ára. A biztosított elállási joga általános lehetőség, melyet – az évi 18 ezer ügyet véleményező – ombudsman kritikával illetett a *pacta sunt servanda* elve alapján. A német jogban a biztosító közvetlen perlése csak abban az esetben lehetséges, ha kötelező gépjármű-felelősségbiztosításról van szó, a károkozó fizetéképtelen, vagy ismeretlen helyen tartózkodik.

A svájci jogban a biztosítási szerződésről szóló törvény 2009. január 21-i tervezete (CH VVG) alapján a biztosított elállási joga úgy alakul, hogy 2 héten belül visszavonható a szerződéskötés. A svájci törvénytervezet a biztosított enyhe gondatlanságból fakadó szerződésszegéséhez arányos kártalanítást kapcsol.

Molnos Dániel, a Magyar Biztosítók Szövetségének (MABISZ) főtítkára a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás 1960-as alapítása óta eltelt 50, valamint a MABISZ 1990-es alapítása óta eltelt 20 esztendőit értékelte, valamint jellemezte a szövetség jelenlegi helyzetét. Kifejtette, hogy a MABISZ tevékenysége a Nemzetközi Zöldkártya Egyezmény Nemzeti Irodája, valamint a Kártalanítási Számla működtetésén túl a fizetéképtelenné vált biztosítók garanciaalapját is működteti majd, melynek létrehozását a MÁV Általános Biztosító Egyesület fizetéképtelensége indokolta.

Francois Werner, a francia Gépjármű Garanciaalap vezérigazgatója a francia *aktív kárrendezés* elméleti és gyakorlati vonatkozásait ismertette. Szemben a hagyományos jogi konstrukcióval, ahol közvetlenül a kárért felelős személy, ill. helyette felelősségbiztosítója fizet, az ún. aktív kárrendezés során a károsult saját felelősségbiztosítójánál jelzi a kárt, melyet az megelőlegez, majd *regressz igény* keretében érvényesít a károkozó felelősségbiztosítójával szemben. Ez a technika csak azokban az esetekben alkalmazható, ahol a jogalap nem vitatott a felek között, azaz csupán a kárösszeg kérdéses. A rendszer legnagyobb előnye a gyors ügyintézés, mely részben a biztosítókat terhelő együttműködési rendszer betartásán, az egységes baleseti bejelentő nyomtatványon, a kompenzálandó

károkról szóló egyezményen, valamint a független kárszakértők közös listáján alapul. A módszernek köszönhetően csökkentek az adminisztratív terhek, a regressz igények kifizetését egy központi elszámolóház végzi havi rendszerességgel, melynek működését komoly informatikai apparátus támogatja.

A viták megelőzése érdekében, valamint a Gépjármű Garanciaalapot létrehozó egyezmény szellemének betartására létrehoztak egy etikai bizottságot, a biztosítók közötti jogvitákat választottbírói fórum dönti el, a jogszabályi változásokat, valamint a rendes bíróságok esetjogát pedig egy külön bizottság kíséri figyelemmel.

Fontos hangsúlyozni, hogy a rendszer anyagi jogi értelemben megmarad a kártérítési jog berkein belül, nem veszi át az ún. *no-fault* rendszert, csupán eljárásjogi értelemben jelent novumot. A kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás terén Franciaországban 1968 óta létező rendszer az esetek döntő többségében működik, a fennmaradó esetekben visszatérnek az eredeti polgári jogi felelősségi konstrukció alkalmazásához.

A biztosítók egymás tevékenységét etikai alapon megítélhetik, a nem együttműködő biztosító elvileg kizárható a rendszerből, bár erre még nem volt példa. A rendszer a károsult védelmét helyezi előtérbe, a kárért felelős és a közvetlenül fizető fél elválasztásán keresztül legnagyobb előnye a gyors kárrendezési határidő, melynek alkalmazását megkönnyíti, hogy a károsult saját, vele közvetlen szerződéses kapcsolatban levő biztosítójával rendezi a kárt, a károkozóval, ill. annak biztosítójával való kapcsolattartás ugyanakkor nem a károsult feladata.

A francia biztosítási piac jóval nagyobb, mint Magyarorszáé, ráadásul nem túl koncentrált, hiszen a legnagyobb biztosító 20%-os piaci részesedéssel rendelkezik, s mindössze 5-6 nagy biztosító létezik, a piaci verseny egyúttal erősebb is, az ügyfelekért folytatott harc pedig a garencialapban viselt tagság megőrzésére szorítja a biztosítókat.

A kárszakértők tevékenysége teljes mértékben kiszervezett, azaz a biztosítók által összeállított közös listán szereplő önálló cégek dolgoznak, a biztosítók pedig szabadon válogathatnak közülük.

Mariusz W. Wichtowski, a nemzetközi Zöldkártya Egyezmény alapján létrehozott Irodák Tanácsa (*Council of Bureaux*) elnöke az egyezmény alkalmazásának aktuális nemzetközi vonatkozásairól tartott előadást.

A szervezet segítségével a károkozók és károsultak védelme egyaránt megalósul, de egyértelműen a károsultak érdeke a legfontosabb. Az egyezmény részeseinek száma folyamatosan bővül, jelenleg 45 tagot számlál. A biztosítás nemzetközi szervezetrendszerére, mint az emberek biztonságával kapcsolatos intézményre azért is szükség van, mert az Európai Unióban közlekedő kb. 300 millió gépjárművel okozott balesetekben évente 150 ezer személy sérül meg, és sajnálatos módon évente 50 ezren halnak meg közlekedési baleset következtében.

Az eredetileg a határbiztosítások megkötését helyettesítő rendszer ma már meglehetősen széleskörű szolgáltatásokat nyújt, hiszen míg kezdetben a károsultakat saját országukban védte csupán, addig az 1949-ben elfogadott egyezményt ma már az EU gépjármű-felelősségbiztosítási irányelveivel együtt alkalmazzák.

A 2005-ben megalkotott 5. irányelv a biztosított tulajdonos és üzembentartók, valamint a közlekedési balesetek károsultjainak érdekét egyaránt védi a részes tagállamok területén belül a baleset bekövetkezésének helyétől függetlenül. Az Irodák Tanácsa garanciaalapként szolgál, a Nemzeti Irodák közötti összekötő kapcsolként a kárösszeget előlegező fél regressz igényeit elégíti ki.

A rendszer nagy előnye, hogy a felelősségbiztosítási fedezetet tanúsító nemzetközi zöldkártyát a kiállító ország Nemzeti Irodája hitelesíti, s szintén ez a szervezet tartja a kapcsolatot a károkozóval annak anyanyelvén.

Fuglinszky Ádám egyetemi adjunktus (ELTE) a hazai kártérítési jogi kodifikáció nyitott kérdéseit foglalta össze előadásában. A károsulti közrehatás kapcsán kiemelte, hogy a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának állásfoglalásai a Ptk. több lehetséges értelmezését is tartalmazzák, hiszen míg a PK. 36. alapján a közrehatás mértékénél az eset körülményeit és a felróhatóságot is vizsgálandónak tartja, addig a közös károkozás kapcsán született PK 37. állásfoglalásában egyenlőséget tesz a közrehatás aránya és a felróhatóság aránya között.

Kiemelte, hogy az értelmezés függ a kártérítési célok sorrendjétől, hiszen míg a prevenció elve felróhatóság-arányos értelmezést kíván meg, addig a kockázatosztási elv a közrehatás-arányos értelmezésnek kedvez. A biztosítási szerződés megkötésének elmulasztása azonban legfeljebb abban az esetben minősülhet károsulti közrehatásnak, ha vállalkozások közötti üzleti szerződésről beszélünk, valamint elterjedt és szokásos a biztosítási fedezet, vagy előzetesen kifejezetten szerződéskötési kötelezettségben állapodtak meg a felek.

Mind az osztott okozatosság, mind pedig alternatív okozatosság esetében gondot okozhatnak az előreláthatósági klauzula problémái, hiszen minél szűkebb a típusfogalom, a kár nagyságrendje annál kevésbé lesz előrelátható. A jogági függetlenség elve alapján semmi sem tiltja a párhuzamos jogérvényesítést, de problémát okozhat a felelősségkizáró és – korlátozó klauzulák hatályának egyidejű alkalmazása.

Jerome Kullmann egyetemi tanár (Franciaország) a *culpa in contrahendo* francia szabályozását jellemezte előadásában. Amennyiben a tájékoztatási kötelezettség megsértése a biztosított rosszhiszeműségére vezethető vissza, a szerződés semmis, ugyanakkor ha a formanyomtatványon a biztosítói kérdés nem világos, akkor nem elvárható a precíz és szabatos biztosított válasza sem. A korábbi teljes érvénytelenségi szankciót 8 éve felváltotta a részleges érvénytelenség, amely szerint csupán akkor kell a megtévesztő információközléshez a részleges semmisség szankcióját kapcsolni, ha az adat és kockázat elvállalása, illetve a biztosítási díj között lényeges összefüggés volt. Azokban az esetekben, ahol egy biztosítási szerződés több különálló kockázatot tartalmaz, a Semmitőszék (*Cour d' Cassation*) minden esetben egyedi mérlegelést alkalmaz, gátat szabva a biztosítók kiterjesztő értelmezésének, miszerint „a csalás mindent érvénytelenít” (*fraus omnia corrumpit*).

Kovács Kázmér ügyvéd, a Magyar Autóklub Jogi Bizottságának elnöke a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás hazai fejleményeit ismertette a hallgatósággal.

A Kártalanítási Számla fizetési kötelezettsége 2010. január 1-jétől kiterjed a fizetéseképtelenné vált biztosítóval szerződött üzembentartó által a törvény hatálybalépését követően okozott károkra is. Osztotta Takáts Péter véleményét abban, hogy a túlbiztosítási tilalom jelenlegi helyzete túlhaladott, ügyfélcentrikusabb szabályozásra van szükség, s elegendő a káronszerzés tilalmának betartatása. Kifejtette, hogy a biztosítási szerződés megintés nélküli megszűnésének lehetősége az EU-ban egyedülálló, melyen feltétlenül változtatni kell. A díjnemfizetés miatti ex lege megszűnés esetén fontosnak tartotta a Ptk., valamint a kötelező gépjármű-felelősségbiztosításra külön törvény koherenciáját.

Üdvözölte a kárrendezés során követelhető iratok körének szerződésbeli felsorolását előíró új szabályozást, mely növeli a jogbiztonságot, valamint részben fogyasztóvédelmi funkciót is betölt. Ismertette a műszaki totálkár-gyanús esetekben követendő eljárást, miszerint a biztosító közlekedésbiztonsági szempontból műszaki vizsgáztatást írhat elő.

A biztosító a kárrendezés során kizárólag számla alapján teljesíthet, mely az előadó szerint diszkriminatív, kizárja annak lehetőségét, hogy a megfelelő szakértelemmel rendelkező károsult saját maga javítsa meg károsodott vagyontárgyát. A Magyar Autóklub az Alkotmánybírósághoz fordult az említett jogszabályi rendelkezés alkotmányellenességének megállapítását kérve.

Michael Mendelowitz ügyvéd, az AIDA elnökségének tagja (Nagy-Britannia) a felelősségbiztosításban bekövetkezett legfontosabb angol jogi változásokat ismertette. Kifejtette, hogy a biztosító közvetlen perlésének lehetősége korábban is megvolt ugyan az angol jogban (Third Parties Rights against Insurers Act 1930), azonban csupán a károkozó alperes fizetéseképtelensége esetén.

A biztosító a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítási szabályok alapján minden feltétel nélkül perelhető már 1934 óta (Road Traffic Act 1934), ezt a szabályt fogja az összes felelősségbiztosításra kiterjeszteni a várhatóan 2011-ben hatályba lépő új törvénytervezet (Third Parties Rights against Insurers Act 2010), amely ráadásul felmentést ad a biztosítási titok alól a fizetéseképtelenséget kimondó bírói ítélet előtt is a károsult részére.

A budapesti nemzetközi biztosítási jogi kollokvium kiváló áttekintést adott a biztosítási szerződési jog hazai és nemzetközi tendenciáiról, lehetővé tette az elméleti és gyakorlati szakemberek közötti eszmecserét és konzultációt, valamint hozzájárult a Magyar Jogász Egylet alapszabályában rögzített fő célkitűzésének, a jogélet különböző területein működő jogászok szakmai-tudományos együttműködésének előmozdításához.

•
Győri ötvös céh ládája, 1748

A 19. század első felében keletkezett Győr megyei falusi végrendeletekről

A magyarországi végrendeletek kutatásának történetét már több ízben megkíséreltem áttekinteni; legutóbb 2008-ban egy a jogi néprajz, jogi kultúrtörténet témakörében rendezett konferencián tettem erre kísérletet.^[1] A termés számba vétele során megállapíthattam, hogy a 19. századi végrendeletekkel viszonylag keveset foglalkozott eddig a kutatás; de ugyanez mondható el a falusi végrendeletek közzétételéről és feldolgozásáról is. Emiatt tartom érdekesnek, hogy a 19. század első felében, Győr vármegyében keletkezett, a három győri nyilvános levéltár^[2] állományában fellelhető végrendeletek kutatása során szerzett tapasztalataimról röviden beszámoljak.

I. AZ EDDIGI KUTATÁSOKRÓL

Mielőtt a 19. század első felében Győr vármegyében keletkezett, az említett nyilvános levéltárakban őrzött falusi végrendeletek vizsgálatához kezdenék, érdemes röviden szólnom arról, kik foglalkoztak eddig a 19. századi, ill. a falusi végrendeletek kutatásával.

Ami a kérdés első részét illeti: alig találok eddig olyan kutatóval, aki kifejezetten 19. századi testamentumokról írt volna, ill. kizárólag azok közzétételére vállalkozott! A ritka kivételek közé tartozik pl. az 1820-as években keletkezett debreceni végrendeletekről tanulmányt író Antal Péter, a szentesi testamentumok temetkezési szokásokra vonatkozó adalékait összegyűjtő Nagy Ibolya, vagy a Nyírbátorból ez időszakból 17 utolsó akaratot közzétevő Bene János.^[3] De van arra is példa, hogy valaki egyetlen végrendelet alapos elemzését végzi el: ezt teszi pl. Papp Izabella, amikor az 1804-ben elhalt tudós görög kereskedő, Zavirasz György életpályáját mutatja be, főként végrendeletére támaszkodva; vagy Homoki-Nagy Mária, amikor nemes idősb Szetskó

[1] Horváth József, 2009.

[2] Győrött ma három nyilvános levéltár működik: Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GYVL), Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (a továbbiakban: GYML), valamint a Győri Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GYEL).

[3] Antal, 1986; Nagy, 1986; ill. Bene, 1989.

György 1831-ben Szentesen kelt testamentumának alapos elemzése során mutatja be e dokumentumtípus számos jogtörténeti érdekességét.^[4]

Valamivel többen vannak azok, akiknek a 18. századi végrendeletek körében megkezdett kutatásai átnyúlnak a 19. század első felére is. E kutatók közé sorolható pl. Iványosi-Szabó Tibor, akinek monumentális – négy vastag kötetet kitevő – kecskeméti forrásközlése félezernél jóval több dokumentumot tartalmaz ezen időszakból.^[5] A Kujbusné Mecsei Éva által közzétett nyíregyházi testamentumok döntő többsége is a 19. század első felében keletkezett.^[6] Több tucatnyi végrendeletet publikált e korszakból Czégény Istvánné, Kemény János, Kocsis Gyula és Rácz István;^[7] és átnyúlnak ezen időszakra – pl. makói közlése, valamint átfogó jellegű tanulmányai révén – Tárkány Szücs Ernő kutatásai is.^[8] Az újabb keletű feldolgozások közül Mátay Mónika tanulmányaira utalhatok, aki a 18–19. századi debreceni végrendeletek, valamint a válóperes iratok együttes vizsgálatával ért el értékes eredményeket.^[9]

A falusi végrendeletek kutatásának eddigi eredményeit viszonylag könnyen összefoglalhatjuk. Tárkány Szücs Ernő említett tanulmányai mellett Kristóf Ildikó összegző munkáját emelhetem ki, aki a végrendelkezés rítusát – „a végrendelet-készítés normáit és formáit” – vizsgálta a 16–17. századi falvakban és mezővárosokban.^[10] Kutatásaihoz egyrészt a régi magyar irodalom „ars moriendi”, ill. „ars bene vivendi” témában nyomtatásban megjelent alkotásait, másrészt az úriszéki peranyagok végrendelkezéssel kapcsolatos adalékait igyekezett összegyűjteni. Bár korábbi időkkel foglalkozott, megállapításai – úgy vélem – átgondolásra érdemesek minden végrendelet-kutató számára.

Kifejezetten jobbágyvégrendeletek önálló kötetben történő közzétételére eddig egyetlen kutató vállalkozott: Kelemen István jelentetett meg Sopron vármegyéből 188 darabot a 18. század elejétől 1848-ig terjedő időszakból.^[11] A 42 településen élő 185 végrendelkezőtől származó testamentumok teljes szövegű elérhetővé tétele mellett nagy értéke a kötetnek az alapos bevezető tanulmány, mely jogtörténeti szempontból is kiváló elemzést nyújtja e dokumentumoknak. Falusi végrendeletek jelentek meg már korábban, néhány nagyobb közlemény részeként is: Rémai Lászlóné idéz például néhányat a 18. századi Veszprém vármegyei női végrendeletekkel foglalkozó dolgozatában;^[12] Dominkovits Péter kettő, a Sopron megyei Hidegség községben működött plébános végrendeletét tette közzé, alapos

[4] Papp, 2000, ill. Homoki-Nagy, 2004.

[5] Iványosi-Szabó, 2004, ill. Iványosi-Szabó, 2004/a.

[6] Kujbusné, 1995.

[7] Czégény, 2001; Kemény, 2005; Kocsis, 1997; ill. Rácz, 1983 és Rácz, 1985.

[8] Ld. pl. Tárkány Szücs, 1974, Tárkány Szücs, 1966, ill. Tárkány Szücs, 1980.

[9] E tárgyú publikációinak bibliográfiai adatait ld. Mátay, 2004, 269.

[10] Kristóf, 1999.

[11] Kelemen, 2008.

[12] Rémai, 2000.

bevezető tanulmánnyal,^[13] és ez utóbbi szerzővel közös kötetünkben is napvilágot látott néhány 17. századi Sopron vármegyei jobbágyvégrendelet – a falun élő kisnemesek által készített több tucatnyi utolsó akarat mellett.^[14]

Magam a 17. századi győri testamentumok kutatása során találkoztam először nagyobb mennyiségben falusi végrendeletekkel; ez utóbbiak közül három tucatnyi került be a forrásközlő kötetekbe.^[15] Egy-egy kisebb településről fennmaradt testamentumok önálló tanulmányban történő feldolgozására három ízben tettem eddig kísérletet: a Sopron megyei Káptalanvisről hat darab 17. századi forrás állt ehhez rendelkezésemre;^[16] a Győr közelében lévő Nyúl falu életét négy ott keletkezett testamentum tartalmának, valamint a győri végrendeletekben fellelt, e településre vonatkozó adalékoknak az összegzésével igyekeztem felvázolni;^[17] míg a Győr megyei Kajár esetében négy testamentumot találtam a 17. század második felében – ugyanazon család tagjaitól!^[18] Tartalmi gazdagsága miatt tartottam fontosnak jobaházi nemes Németh János 1804-ben kelt utolsó akaratának közzétételét, rövid tanulmány kíséretében.^[19] A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságairól egy konferencia-előadásban szóltam;^[20] míg a falusi temetkezési szokásokra vonatkozóan fellelhető végrendeleti adalékokat egy nagyobb tanulmányban kíséreltem meg összefoglalni.^[21]

Az elmondottakból látható: Kelemen István és Dominkovits Péter publikációi, valamint saját kutatásaim egyaránt Sopron, ill. Győr megyei településeket érintenek. Kutatásainkat e vármegyék levéltáraiban, valamint a területükön működött hitelyeshelyek fennmaradt iratanyagában végeztük leginkább; de értékes iratokat találtunk családi levéltárakban is. A hiteleshelyek közül a Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárában,^[22] valamint a Csornai Premontrei Konvent Hiteleshelyi Levéltárában^[23] találtunk értékes végrendeleteket. Fontos lelőhelynek bizonyult a Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára, valamint a Pannonhalmi Bencés Főapátság levéltára is. A családi levéltárak közül a petőházi Zeke család levéltárának ilyen jellegű iratait Dominkovits Péter tárta

[13] Dominkovits, 2003.

[14] Horváth József – Dominkovits 2001.

[15] Horváth József 1995–1997.

[16] Horváth József 1993.

[17] Horváth József 1995.

[18] Horváth József 1996.

[19] Horváth József 1999.

[20] Horváth József 1999/a.

[21] Horváth József 2001.

[22] A Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárának iratanyaga ma a Győri Egyházmegyei Levéltárban kutatható. (Az intézményt 2000-ben alapították újjá; az azt megelőző évtizedekben, az államosítástól kezdődően a Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Győri Levéltára őrizte.)

[23] A Csornai Premontrei Konvent Hiteleshelyi Levéltára, valamint a Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára az államosításkor a Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Soproni Levéltárába került; a Csornai Premontrei Rend visszaállítása után, az 1990-es évek második felében mindkét irategyüttes visszakerült Csornára.

fel,^[24] míg magam néhány Veszprém megyei család irathagyatékából hasznosítottam – többnyire kisnemesek által készített – falusi végrendeleteket.^[25]

Utalnom kell természetesen arra is: más levéltárak is tartalmaznak értékes kora-újkori, ill. újkori, eddig publikálatlan végrendelet-irategyütteseket. Hogy csak két példát említsek:

- már Tárkány Szücs Ernő felhívta a figyelmet arra – Degré Alajos szíves közlésére hivatkozva –, hogy Zalaegerszezen 1706-tól kezdődően őriznek jobbágyvégrendeleteket;^[26]
- Tóth István György pedig – aki több fontos publikációiban is felhasználta a szentgotthárdi, ill. a körmenyi uradalomhoz tartozó falvak jobbágyainak végrendeleteit^[27] – azt említi, hogy a szentgotthárdi ciszterci apátságához tartozó falvak parasztjainak iratait – közte végrendeleteit – 1744-től lemásoltatta az apátság.^[28]

II. A GYŐR VÁRMEGYEI FALUSI VÉGRENDELETEKRŐL

A 19. század első feléből fennmaradt Győr vármegyei falusi végrendeleteket kutatva megállapíthatjuk, hogy azok készítői három társadalmi csoportba sorolhatók.

A korszakból eddig általam vizsgált, testamentumokat is tartalmazó irategyüttesek közül a Győri Püspöki Levéltár végrendeleti sorozatai tartalmazzák a legnagyobb mennyiségű dokumentumot. A különböző sorozatokban – amint az a Vajk Ádám által összeállított darabszintű mutatóból kiderül^[29] – mintegy 1200 utolsó akarat található együttesen; közülük legjelentősebb a „Testamenta” címet viselő sorozat, mely önmagában 1076 irategyüttest tartalmaz. Az e sorozatban található irategyüttesek csaknem kizárólag az egyházmegye papjainak hagyatéki iratait tartalmazzák; többnyire együtt található bennük a végrendelet, az inventárium, a hátrahagyott javak árveréséről készült jegyzőkönyv, valamint a vagyontárgyak átvételét igazoló, több-kevesebb elismervény. A hagyatékok döntő többsége az 1770-es évekkel kezdődő, az 1820-as évek végével bezáródó kb. fél évszázad alatt keletkezett; vagyis mintegy félezer végrendelet a 19. század első három évtizedéből származik – nagyobb hányadában falusi plébánosok utolsó akarataként. Ezen értékes irategyüttesek alaposabb bemutatása szétfeszítené jelen dolgozat terjedelmi kereteit; kivételes törté-

[24] Dominkovits Péter több tanulmányban foglalkozott a család történetével is; ld. pl. Dominkovits, 1995., ill. Dominkovits, 2000.

[25] E forrásokra Márkusné Vörös Hajnalka hívta fel figyelmemet; önzetlen segítségét ezúton is köszönöm!

[26] Tárkány Szücs, 1981. 728.

[27] Vö. pl.: Tóth, 1992, 111., 132-134.

[28] Tóth, 1996, 90.

[29] Vajk, 2004.

neti forrásértékükre egy korábbi tanulmányomban már megkíséreltem felhívni a figyelmet.^[30] Azt pedig, hogy ezen iratok jól hasznosítható forrást jelenthetnek a falusi plébánosok életmódjának kutatásához is, Horváth Sándor nemrégiben megjelent tanulmánya egyértelműen bizonyítja.^[31]

A másik két érintett társadalmi csoportot a falun élő köznemesek, ill. a nem nemesi jogállású személyek képezik. Mindkét csoporthoz tartozó személyek testamentumaival találkozhatunk Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának „Végrendeletek Gyűjteménye” címet viselő irategyüttesében;^[32] míg az ugyan ezen levéltárban őrzött árvaszéki iratok között nemesi árvákat érintő utolsó akaratokat kutathatunk.^[33] Dolgozatom hátralévő részében e két társadalmi csoporthoz tartozó személyek 19. század első felében keletkezett végrendeleteivel szeretnék foglalkozni.

A fennmaradt végrendeletek viszonylag sok települést érintenek. Ezen települések három jelentősebb csoportjára szeretném külön is felhívni a figyelmet!

Az egyik kisebb csoportot a Győr közvetlen földrajzi közelségében fekvő települések képezik. Kiemelkedik közülük az akkor még önálló községet képező, ma Győrhez tartozó Révfülopy, ill. Pataháza;^[34] az itt élőknek a várossal való szorosabb kapcsolata egyértelműen kitűnik az itt keletkezett utolsó akaratokból.

Érdekes csoportot képeznek azon községek is, melyekben ebben az időben nemesi közbirtokosságok működtek. Közülük Bőny és Rétalap településekről maradt fenn több köznemesi végrendelet; közte olyan családok tagjaitól is, melyek jelentős szerepet tölthettek be a 19. század első felében az adott település érdekében. Ez utóbbi vizsgálatára jó lehetőséget biztosít az a tény, hogy Dominkovits Péter már korábban fontos tanulmányt jelentetett meg a bőnyi nemesi közbirtokosság e korszakbeli igazgatásáról, annak jegyzőkönyveit elemelve.^[35] De növeli e végrendeletek forrásértékét az is, hogy vizsgált korszakunk elején Győr vármegye ún. Pusztai járásában e településeken élt a legtöbb nemes: egy 1800-ban készült összeírás Bőny, Örkény és Alap községekben 31 birtokos és 8 birtoktalan nemeset említ; míg Rétalapon ugyanekkor 2 birtokos, 16 kurialista és 11 birtoktalan nemeset írtak össze.^[36]

A harmadik – véleményem szerint érdekes – csoportot a Dunától északra fekvő egykori Győr vármegyei, ma Szlovákiához tartozó települések alkotják; közülük Szap, Radvány és Nyárad említetik több testálólakóhelyeként. Ez ese-

[30] Horváth József, 2001/a.

[31] Horváth Sándor, 2011.

[32] GYML, Végrendeletek Gyűjteménye 1-181. sz. (Jelzete: IV. B. 473)

[33] GYML, Győr Vármegye Levéltára. Archivum Vetus. Acta Orphanalia. (Jelzete: IV. A. 1g.)

[34] Pataháza községet 1866-ban Révfülopyhoz csatolták, ekkor Révfülopy-Pataház lett a település neve; majd 1904-ben egyesítették Győrrel. Vö.: Kígyósi, 2002, 183., ill. 207-208.; az utóbbi egyesítés részleteiről ld.: Csík, 2010.

[35] Dominkovits, 1988.

[36] Dominkovits, 1988. 112.

tekben olyan településekről nyerünk fontos adatokat, melyekkel kevesebbet foglalkozott eddig a történeti kutatás.^[37]

III. A VÉGRENDELETEK ALAKI (FORMAI) SAJÁTOSSÁGAIRÓL

Az általam eddig átvizsgált, a 19. század első felében Győr vármegye falvaiban keletkezett végrendeletekről általánosságban elmondható, hogy alakai sajátosságok tekintetében nincs sok lényeges különbség a nemesi, ill. a nem nemesi jogállású testálók utolsó rendelkezései között. Megállapítható viszont, hogy az előbbi csoporthoz tartozók testamentumai többnyire bővebbek, terjedelmesebbek az utóbbiakénál. Míg a nem nemesi jogállású személyek esetében néha fél oldalnál is rövidebb a végrendelet, addig a nemesekére inkább a másfél-két oldal terjedelem a jellemző.

A végrendeletek nagyobb része invocatio-val kezdődik. Ez a leggyakrabban „Az Atyának, Fiunak és Sz. lélek Istennek nevében” formula, de lehet ennél szűkszavúbb, vagy éppen bővebb is. Az előbbire példa Szarva József Ötvenyinszigetben 1849-ben kelt végrendelete, mely „A tellyes Szent Háromság nevében!” fohással indít; míg az utóbbira a Kiss István házastársaként 1834-ben Káptalanpatonán testáló Frang Katalin utolsó akaratát idézném, mely „A’ Tellyes Szent Háromság Atya, Fiu és Szent Lélek Istennek nevében Amen” segélykéréssel kezdődik^[38] – ugyanúgy, miként pl. Halász Mihályné 1818-ban Pataházán, vagy Szabó Ferenc szentpáli gazda 1849-ben Dunaszentpálon kelt végrendelete is.^[39] A többiekétől eltérő formulával, „A’ Mindenhatónak nevében, Amen” fohással kezdődik Disznósi Horváthy Horváth János 1818-ban kelt, a testálás helyének jelölése nélkül fennmaradt utolsó akarata.^[40] Érdeemes megemlíteni ugyanakkor azt is, hogy néhány testamentum esetében az invocatio teljességgel elmaradt: enélkül maradt fenn pl. a nemesi jogállásúak közül Felső Váli Wincze Lajos táblabíró 1831-ben Bőnyön, Cseh-Szombathy Dániel közbirtokos 1829-ben Rétalapon, valamint a nemes Cseh-Szombathy István özvegyeként 1830-ban Bőnyön testáló nemes Sebestyén Katalin utolsó akarata; míg a nem nemesek közül csupán az 1848-ban Tényőn testáló Dávid Mihályné Nimet Őrsébeth esetében tapasztalhattuk ezt.^[41]

A segélykérő indítást követően szinte minden végrendeletben találunk hosszabb-rövidebb indoklást: miért is tartotta fontosnak a testáló, hogy akkor

[37] Ez annak ellenére megállapítható, hogy az utóbbi kb. két évtizedben több csallóközi település történetéről is megjelent önálló kötet; ld. pl.: Végh, 1994; Végh, 1997; ill. Végh, 2001.

[38] GYML, Végrendeletek Gyűjteménye, 144. sz., ill. 122. sz.

[39] Uo. 37. sz., ill. 62. sz.

[40] Uo. 31. sz.

[41] Uo. 45. sz., 40. sz., 41. sz., ill. 66. sz.

és ott utolsó rendelést tegyen? A beteg test, ill. a még ép elmeállapot ellentétének kihangsúlyozása szinte állandó elemnek mondható; ennek megfogalmazása azonban többnyire eltérő részletességű. Az Ásványon 1849-ben testáló Kőrmeny István pl. azt teszi ehhez hozzá: „minthogy elvagyon végezve hogy minden embernek meg kell halni és érzem magamban életemnek végét közel lenni”, igazságosan szerzett javairól kíván az alábbiakban rendelkezni.^[42] Dávid Mihályné is fontos indokként említi fizikai állapotát: „a’ Mindenható Urtul már rígen betegsigem miat ágyba helyezettvén, mely hoszas betegsigem valóban földi litemet szakajtja: de mikor, azt míg nem tudhatom; minek előtte az meg történjen”, szeretne a meghívott tanúk előtt utolsó rendelést tenni.^[43] Több testamentumból kitűnik, hogy a magasabb kor is indok lehetett a testáláshoz; a Dunaszegen 1849-ben testáló Mérgecs Jakab csak általánosabban utal erre, mondván: „minek utána éltes napjaimra jutottam, testemben erőtlén és beteges, de elmémben ép és józan lévén” teszi utolsó rendelését.^[44] Konkrét adattal életkoráról csupán Wincze Lajos táblabíró szolgál: „gondolóra vévén emberi életem mulandóságát, a környülményeket, jelessen pedig lefolyt 69. Esztendeimnek testemben érezhető súlyát, mellyek mind inkább világi pályám határához közelebb intvén, az Örök életre kevés időn leendő ált költözésemmel deritkeznek – elagott, ’s beteges testel ugyan, de ép és józan elmével” kívánja tenni végső rendelését gyermekei között, „változtatlanul leendő megtartás, ’s minden testvéri egyenetlenségeknél elhárítások végett”.^[45]

Több forrásunkból kitűnik, hogy a már említett általánosabb jellegű indokok mellett lehettek konkrétabbak is. Nemes Cseh-Szombathy Dániel közbirtokos pl. állapotának említése mellett azt is hangsúlyozza: „mint hogy két rendbéli Successorim is vannak, ezek[ne]k meg gondolásából, kívánok illetén jó rendeléseket tenni”.^[46] Nemes Sebestyén Katalin asszony özvegyi állapotában a gyermekeiről kíván elsősorban gondoskodni: „ámbátor míg most mind lelkemben mind testemben ép és egészséges volnek, mind az által gondolóra vévén azt, hogy Istennek bölts rendelése szerént minden embernek meg kell egyszer halni, és senki sem tudná utolsó óráját azért tekintetbe vévén két nevetlen, úgy mint Istvány fiam, de különösen Juliánna leányom sorsát, a’ következő Végső rendelésemet teszem.”^[47] Másokat viszont a gyermek hiánya készíthetett a végrendelet elkészítésére; ezt példázza Károly Mihály bőnyi árendás esete, aki ekképpen indokolja elhatározását: „Mindennapi tapasztalásombul érezvén egészségemnek változását, s örömmel fogyatkozását mellyek miatt erőtlenségem ugyan érezvén, de ép elmével birván, hallandó ’s mulandóságomat fontolóra vettem; Mellyre való nézve tudván azt, hogy mind azonn Javaim Mellyekkel Isten Eő Szent Felségének engem meg áldani tertzett, tulajdon szerzeményeim legye-

[42] Uo. 59. sz.

[43] Uo. 66. sz.

[44] Uo. 60. sz.

[45] Uo. 45. sz.

[46] Uo. 40. sz.

[47] Uo. 41. sz.

nek, s' ámbátor én törvényes Házassági Életet folytattam ugyan, mind a' mellett Gyermekkel meg áldotva nem valék, mellynél fogva vagyonom Ön szerzeményem, én pedig Magva szakadt vagyok, ezenn okoknál fogva tehát im e' következő végső rendelkezésemet teszem: ..."^[48]

Ez utóbbi idézet egyben azt is mutatja, hogy a bevezető részben található indoklások erősen eltérő terjedelműek lehetnek. Találhatunk Károly Mihályénál hosszabb, részletesebb indoklásokat is; és vannak természetesen annál lényegesen rövidebb – két-három sorban elférő – terjedelműek is. Miként az is erősen változó, hogy a végrendelet egészének terjedelméhez képest hogyan viszonyul a bevezető rész hossza. A legrövidebb – mindössze négy mondat terjedelmű – végintézkedés Vörös Péter utolsó akaratát őrizte meg; sajnos készítésének helye és ideje egyaránt lemaradt róla! Két tanú előtt tette; e nevek egyike adhat némi támpontot a kutató számára: Csitsai József hadnagyé, aki egy másik végrendelet elkészítésénél is tanúskodott. Az utóbbi keltéből, valamint a Vörös Péter végrendeletében említett egyetlen dülőnévből – „a bátsházai dülőben” lévő kis földjéről rendelkezik – kiindulva valószínűnek tartom, hogy a Dunától északra fekvő Győr vármegyei települések valamelyikén készült a végrendelet; talán Radványban – ennek pontosítása azonban még további kutatásokat igényel, mely során segítségünkre lehet a testamentumlevélen lévő pecsétlenyomat is. Érdemes viszont idéznem egyetlen bevezető mondatát: „Meg emlékeztvén Szent Pálnak azon mondásáról rendeld el házodat mert meg halsz, nehogy véletlen halálom meg lepjen és Isten segélyeivel szerzet csekély vagyonom akaratom ellen osztassek, vagy családim között békételenségre vagy perlekedésre okot adjak következő végre[n]de[le]tet tészem”. Majd fentebb említett kis földjét hagyja mostani feleségének „egy ocska kocsival együtt hozományá fejében”; következő rendelkezésével „lelkemet Teremtőnek ajálván Testemet a föld gyomraban tenni ohajtom”; majd egy kéréssel zár: „Minek erősítésire hitanukat aláírással és helység petsétjével meg erősíteni kéréim”. A záradékban pedig – a már említett egyik tanú neve mellett – ez olvasható: „Vörös Péter megbizásbul név alá iroja Lantodi Imre egyszersmind Tanú”.^[49] E részletesen bemutatott rövid végrendeletből látható, hogy abban – kis terjedelme ellenére – minden lényeges elem megtalálható: egy bibliai idézettel alátámasztott indoklás a testálás motivációjáról, rendelkezés lelkéről és testéről, a felesége javára – „hozományá fejében” – tett hagyományról, valamint a tanúk aláírásával és a helység pecsétjével történő megerősítés kérése.

Az esetek döntő többségében persze a testamentum „tárgyalás” része ennél lényegesen hosszabb, részletesebb – azt azonban mindenképpen elmondhatjuk, hogy e fejezet terjedelme a leginkább eltérő forrásainkban. A végrendeletek többségében a rendelkezéseket sorszámmal látták el; a legtöbb testamentum 4-5 számozott tételt tartalmaz; a legrészletesebb e szempontból Halász Mihályné született Molnár Klára 1818-ban Pataházán kelt testamentuma, melynek ren-

[48] Uo. 38. sz.

[49] Uo. 131. sz.

delkező része 13 tételt tartalmaz.^[50] Általában egy-két pont a kegyes hagyományokkal, ill. a temetéssel kapcsolatosan rendelkezik; azután következik a vagyontárgyak felsorolása, ill. az azokról történő rendelkezés. A vagyontárgyak felsorolásával kapcsolatosan azt állapíthatjuk meg, hogy az ingatlanok esetében törekedtek a pontosabb felsorolásra, ill. helymeghatározásra; az ingó vagyontól viszont teljesen esetleges, hogy mi lett konkrétan megemlítve. Ez utóbbiak szempontjából a nemes Horváth József házastársaként 1812-ben Szap községben testáló nemes Kulacs Ilona utolsó rendelete a legrészletesebb: ő még az ágyneműkről is egészen pontos leírást ad^[51] – nyilvánvalóan azért, hogy két gyermeke, valamint házastársa között konfliktusok nélkül felosztható legyen a hátrahagyott vagyon. Láthattuk viszont azt is, hogy a tételek száma, ill. a végrendeletek tartalmi részletessége között nem feltétlenül van közvetlen összefüggés: Kulacs Ilona idézett részletes végrendelete ugyanúgy tíz számozott tételből áll, mint nemes Szigethi Ferenc 1846-ban Vámoson kelt utolsó akarata; ez utóbbi viszont egyetlen vagyontárgyat sem említ konkrétan – pedig három fia, három lánya, valamint felesége között kell felosztania hátramaradó vagyonát!^[52]

A végrendeletek harmadik része a záradék, mely a megerősítő formulákat, valamint a tanúk aláírásait és pecsétjeit tartalmazza. A tanúk száma többnyire 2–5 fő, kik között gyakran említetnek az adott település előljárói is. Nemes Szigethi Ferenc fentebb említett, 1846 februárjában Vámoson kelt végrendeletének négy tanúja között olvashatjuk Erdélyi István bíró és Gosztonyi János jegyző nevét is; ez utóbbi jegyezte le a négy tanú aláírásával is megerősített végrendeletet, melyet készítője keresztvonással ismert el saját utolsó akaratának. Ugyanezen módon erősítette meg végintézkedését 1848-ban Tényőn Dávid Mihályné is, akinek tanújaként Burkalyi Benedek bíró, Sándor János „hütös”, Latsik Imre „esküt” és Borsodi Pál jegyző neve olvasható, mindegyikük mellett az „mp.” jelöléssel – saját kezű aláírásuk bizonyítékeként.^[53] Dunaszentpálról 1849-ből két végrendeletet is ismerünk: Goldstein Antal gazda augusztusban, ill. Szabó Ferenc gazda novemberben kelt végrendeletét ugyanazon két személy előtt tette: Horvát Mihál bíró és Egyed Ferenc jegyző említettik tanúként mindkét esetben – saját kezű aláírásra utaló jel azonban csak az utóbbi mellett van!^[54] Ugyanezen két tisztség viselője tanúskodott Öreg Kotsis János 1848. április 19-én Écsen kelt végrendeleténél is; Bohár Pál jegyző mellett Fehér István bíró is aláírta a dokumentumot.^[55] Ahol három vagy több tanút neveznek meg, ott többnyire további tisztségek viselőivel is megismerkedhetünk: Mérges Jakab pl. 1849 szeptemberében Dunaszegen Karátsony József bíró, Taródi József jegyző és Vadász András „Tanáts” előtt végrendelkezett; Frang Katalin utolsó rendelkezésénél, Káptalanpatonán 1834-ben Bognár István bíró, Nagy István „Törvin biro”

[50] Uo. 37. sz.

[51] Uo. 33. sz.

[52] Uo. 143. sz.

[53] Uo. 66. sz.

[54] Uo. 63. sz., ill. 62. sz.

[55] Uo. 56. sz.

és Májer József jegyző is tanúskodott; Kőrmendy István 1849 februárjában Ásványon Varga István bíró, Öveges József jegyző, valamint három további személy előtt mondta el utolsó akaratát; ugyanezen jegyző foglalta írásba – öt további személy jelenlétében – Pályi István féltelkes gazda 1849 októberében Ráron készült végrendeletét is.^[56]

Az említett példák azt mutatják, hogy a tanúként meghívottak között mindig szerepelnek az adott település előljárói; de a tanúnévsorok elemzéséből további fontos adatokhoz is juthatunk. Ha pl. egy településről több végrendelet is fennmaradt, vizsgálhatjuk azt is, változott-e időközben a tisztségviselők személye? Hogy csak egy példát említsek! Tóth József végrendelete 1844 októberében kelt Révfaluban; négy – saját kezűleg aláíró – tanúja Magyar József „Helység Birája”, Nemes Mészáros Mihály kamarás, Nemes Pintér Ferenc „Tanács” és Öveges László jegyző volt; Fejes József 1849 februárjában öt tanú előtt tette utolsó rendelkezését: a jegyző ekkor is Öveges László volt, a bírói tisztet Göntzöl József viselte, a további három tanú tisztségét nem jelölik, de egyikük neve sem szerepel a korábbi névsorban.^[57]

Érdeemes utalnom arra is: néhány esetben nem pusztán a helyi előljárók szerepelnek a tanúnévsorokban, de felbukkanak ott más előkelőségek – pl. vármegyei hivatalt viselő személyek – is. Jó példa erre nemes Halász Mihály hátrahagyott özvegyének, nemes Molnár Klára asszonynak Pataházán kelt utolsó rendelkezése, melyet az alábbi hat tanú előtt tett: Cséfalvay János révfalusi plébános, Móro Ignác Győr vármegye táblabírája, Kálóczy Mihály Győr vármegye aljegyzője, Pintér Ferenc révfalusi notárius, Bederna Ferenc Győr vármegye kancellistája, ill. Kuster János győri polgár.^[58] Egyházi személlyel viszonylag ritkán találkozunk a 19. század első felében Győr vármegye falvaiban készült végrendeletek tanúnévsoraiban: Disznósi Horváth Horváth János – ugyancsak 1818-ban kelt – testamentumának egyik tanúja Perlaky Dávid bezi evangélikus prédikátor;^[59] míg a Farkas István özvegyeként Bönyön, 1847-ben végrendelező Vég Anna asszony utolsó rendelkezésének megírásában Décsi Bálint bonyi református prédikátor kapott nagy szerepet.^[60] Vármegyei tisztségviselők viszont előfordulnak más nemesi végrendeletek tanúnévsoraiban is: nemes Sebestyén Katalin asszony 1830-ban kelt végrendeletét pl. Sárly Károly Győr vármegye főszolgabírája és Horváth János, azon vármegye esküdtje írta alá tanúként; ugyanők voltak jelen idősebb Wincze Lajos utolsó akaratának 1831 decemberében Bönyön történt kinyilvánításánál is.^[61]

[56] Uo. 60. sz., 122. sz., 59. sz., ill. 64. sz.

[57] Uo. 58. sz., ill. 65. sz.

[58] Uo. 37. sz. A testáló társadalmi helyzetét egyértelműen kihangsúlyozza a végrendelet latin nyelvű felirata: „Testamentaria Dispositio N[o]b[is] D[omi]nae Clarae Molnar Viduae N[o]b[is] D[omi]ni Michaëlis condam Halász”.

[59] GYML, Végrendeletek Gyűjteménye, 31. sz. Perlaky Dávid névvel több evangélikus lelkészt is ismer a szakirodalom; vö.: Szinnyei, 1905. X. köt. 787–791.!

[60] GYML, Végrendeletek Gyűjteménye, 109. sz. Vég Anna asszony 1847. december 21. és 1854. január 15. között kelt négy végrendeletéről később még részletesebben szölok.

[61] GYML, Végrendeletek Gyűjteménye, 41. sz., ill. 45. sz. A pontosság kedvéért megjegyzendő,

A végrendeleteknek a tanúk részéről pecséttel történő megerősítése a nemesi végrendeletek esetében általánosnak mondható; miképpen az is, hogy a vármegyei tisztségeket viselő tanúk aláírásukkal is megerősítették a testamentumot. A nem nemesi jogállású személyek végrendeleteinél – ahogyan azt már a tanúk személyének vizsgálata során jeleztem – csak a tanúk egy részének (kb. felének) neve mellett olvasható a saját kezű aláírás tényére utaló „m. k.” jelzés; többnyire azok mellett, akik magasabb tisztséget – bíró, kamarás – viseltek. A nem nemesi jogállású végrendeletek neve mellett az esetek döntő többségében keresztvona szerepel megerősítésként; de ily módon erősítette meg utolsó akaratát pl. nemes Molnár Klára asszony, sőt Károly Mihály is.^[62] Saját kezű aláírás szerepel viszont nemes Sebestyén Katalin asszony, valamint özvegy nemes Nagy Istvánné született Körmendi Erzsébet utolsó akaratán,^[63] nemes Cseh-Szombathy Dániel esetében pedig azt is kiemelik a megerősítést végző tanúk, hogy „ezen önnön saját kezeivel írott Vég-Rendelését” „tulajdon Végső Akarattjának lenni előttünk meg ősmerte”!^[64]

A testamentumleveleken néhány esetben későbbi megjegyzés is olvasható. Ez általában a végrendelet kihirdetésével kapcsolatosan tartalmaz fontos információt: annak időpontja mellett pl. azt, hogy ellene mondott-e valaki a benne foglaltaknak. De megtudjuk többnyire azt is, hogy kik voltak jelen a végrendelet kihirdetésekor: ez azért fontos, mert nem egy esetben e feljegyzések segítik a kutatót a családi kapcsolatok pontosabb megrajzolásában – kiegészítendő a végrendeletekből e témában meglehetősen hiányos képet. Szarva József 1849. december 4-én Öttevényszigetben készült végrendeletében pl. csak kiskorú Anna nevű gyermekét említi név szerint, elrendelve, hogy a neki, ill. feleségének rendelt 100–100 forintot, valamint a kegyes hagyományokon túl amiye marad, azon egyenlőképpen osztozzanak meg gyermekei. A testamentumlevélen olvasható, 1850. január 12-én kelt feljegyzésből azután megtudhatjuk, hogy az aznap tartott bontáson az özvegy mellett részt vett öregebb Varga János mint Szarva Juli férje, ifjabb Varga János mint Szarva Rozi férje, valamint Szalay György bíró és Szalay Antal gyám is; jelenlétükben a végrendelet felolvastatott, és – ahogy Fekete Kálmán Győr megyei albíró megfogalmazta – „legnagyobb nyilvánossággal, általam Minthogy senki ellent nem mondott, ki hirdetetett”.^[65]

Más esetekben viszont azt tanúsítja a testamentumlevélen lévő későbbi feljegyzés, hogy a kihirdetésekor a végrendeletnek valaki ellene mondott. Ez történt pl. nemes Sebestyén Katalin asszony, nemes Cseh-Szombathy István özvegyének utolsó akaratával, mely 1830-ban, Szent András havának 3. napján – éppen egy hónappal elkészülte után – került kihirdetésre Győr vármegye kisgyűlése előtt; azonban – ahogy az Kálóczy Mihály hites aljegyző feljegyzésében olvashatjuk

* hogy az előbbi személy neve aláírásában Sebestyén Katalin végrendeleténél „Sáry Károly”, Wincze Lajos testamentumán „Sáry máskép Kajdóczy Károly” névalakban olvasható.

[62] GYML, Végrendeletek Gyűjteménye, 37. sz., ill. 38. sz.

[63] Uo. 41. sz., ill. 49. sz.

[64] Uo. 40. sz.

[65] Uo. 144. sz.

– „akkorban Bőnyi Nemes Nagy Sándor, mind felesége Szombathy Katalinnak, mind ennek Testvérje Szombathi József részéről ezen Végső Rendelésnek ellene mondott, a’ mennyire pedig a’ közben vetett Ellentmondás a’ Kérdéses árva Jusának idővel sérelmére válhatna, a’ Megyebéli Tiszti Fő Ügyviselő viszont ellene mondott”.^[66]

De más típusú információkat is találhatunk a későbbi feljegyzésekben. Jó példa erre a Károly Mihály Bőnyön, 1829. május 27-én kelt végrendeletén található hosszabb megjegyzés, mely 1829. június elsején kelt, Németh Mátyás szolgabíró és Kovács Márton esküdt aláírásával. Ebből megtudjuk, hogy Károly Mihály május 29-én elhalálozott, „nem hagyván maga után maradékot”; a testamentum végrehajtásával megbízott Panda Dániel úrnak pedig az a kívánsága, hogy a hagyatékot jó lenne mielőbb pénzzé tenni, tekintettel arra, hogy ezen „vagyonások” „Barmokból, Juhokból, gazdaságbeli eszközökből, Őszi s Tavaszai veteményekből állanak”, és „azok egyedül a’ Cselédek kezén lévén, féllő hogy meg kevesedjenek”.^[67] Az ilyen és hasonló tartalmú feljegyzések ugyan csak hasznosak lehetnek a mai kutató számára!

IV. A VÉGRENDELETEK FONTOSABB TARTALMI SAJÁTOSSÁGAIRÓL

A 19. századi Győr vármegyei falusi végrendeletek többségének tárgyalás része a lélek és a test sorsáról intézkedő rendelkezéssel indul. E rendelkezés többnyire egy mondat, mely Goldstein Antal dunaszentpáli gazda 1849-ben tett utolsó rendelkezésében pl. így hangzik: „Először. Testemet ajánlom a földnek, melyből alkottattott, Lelkemet pedig a’ mindenható Istennek, a’ kitől származott”.^[68] Néha hozzájön valamelyik mondatrészhez egy jelző, díszesebbé téve a mondandót; Kőrmeny István Ásványon 1849-ben készült végakarataiban pl. így olvashatjuk: „Romlandó testemet hagyom az ő Annyának a’ földnek melyből eredett, az Üdvözítő Jézus vérével megváltott lelkemet pedig ajánlom az én Mennyei Atyámnak.”^[69] Kotsis János écsi lakos a temetésre vonatkozó részt pontosítja: „Ha a’ Teremtő Isten éltetemet megszüntetni rendeli, bűnös Lelkemet ajánlom mérhetetlen Atyai irgalmába testemet pedig a’ földnek, melyből eredetét vette, olly kívánsággal, hogy a’ közönséges anyaszentegyház szokása szerint eltakaritassék.”^[70]

A temetést illően többen úgy rendelkeznek, hogy az „rangjukhoz illő” legyen. Károly Mihály bőnyi lakos 1829-ben azt hangsúlyozza – miután „A’ Tellyes Sz[en]t Háromság egy igaz élő Istennek irgalmas kezeiben” ajánlja az ő bűnös lelkét, testét pedig a Földnek, amelyből az vette eredetét –, hogy „Testemnek tisztességes s Rangomhoz illő el takarítása törtéyen, Bűnös Lelkemért pedig egy-

[66] Uo. 41. sz.

[67] Uo. 38. sz.

[68] Uo. 64. sz.

[69] Uo. 59. sz.

[70] Uo. 56. sz.

néhány Szent Misék szolgáltattassanak”.^[71] Az utóbbi tárgyban persze a testálók többsége ennél konkrétabban rendelkezik: vagy a szentmisék számát határozza meg, vagy az arra rendelt összeget. Szabó Ferenc szentpáli gazda 1849 őszen 5 váltóforintot rendel e célra; Goldstein Antal ugyanezen évben ugyanott csak 5 váltóforintot.^[72] Néhányan több kegyes célú rendelést is tesznek: nemes Szigethi Ferenc pl. 1846-ban Vámoson a lelkéért mondandó énekes szentmisékre a helyi plébános úrnak 75 forintot hagy; ugyanennyit és ugyanígy rendel hitveséért elmondandó szentmisékre is; emellett hagy még a „Vámosi Határban lévő Szent Keresztekre” is 35 forintot.^[73] Szabó Ferenc szentpáli gazda a lelkéért történő imádkozást is fontosnak tartja: külön hagy öt-öt váltó forintot az „Oskola Mesternek”, ill. „A falubeli szegények számára” „Imádságra” is.^[74]

A legrészletesebb e szempontból a nemes Halász Mihály özvegyeként 1818-ban Pataházán testáló nemes Molnár Klára utolsó rendelése. Hangsúlyozza, hogy testét „az Anyaszentegyháznak Szokása Szerént a Földnek Gyomrába, a honnint eredetét vette, Nemesi Rangomhoz alkalmaztatva” temessék el. Majd nem kevesebb, mint hat pontban tesz kegyes hagyományt. Először hagy a győri kármeliták számára 50 forintot elhalt férje, valamint Mihály, Ferenc és Anna nevű gyermekei lelkéért mondandó szentmisékre; az ő bűnös lelkéért a „Győri Öreg Templomban” mondandó 50 szentmisére 50 forintot rendel; a révfalusi templomban ugyanezen célja 20 forintot hagy, 20 szentmise bemutatására. Emellett hagy külön is a révfalusi templomra 100 forintot, „nem Fundatio képpen, hanem némű némű Szükségeire; végül a „belső Győr Várossi Magyar Ispitabelieknek a Lelkemért való Imádkozás fejében” 25 forintot hagy, a „Révfalusiaknak pedig ugyan e végre” 30 forintot rendel.^[75] Halász Mihály özvegyének kegyes hagyományokban gazdag végrendelete jól mutatja, hogy a város közelében lakó nemesek vonzódtak a városi templomokhoz, kolostorokhoz is; de bíztak a szegényházakban élők imáinak hatékonyságában is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a távolabbi településekről is találunk erre példát. A leggazdagabb ilyen szempontból a Karsai István özvegyeként 1846-ban Zámolyon testáló Vida Judit utolsó akarata, aki – „Hogy az Úr Isten büneimet megbotsása, lelkemért Szolgáltató Sz: Misékre” – hagy 20 forintot, a zámolyi szentegyházra ugyanennyit; de 20 forintot rendel a győri székesegyház javára is, míg a kármeliták 6 forint, az „Ispital” 4 forint kegyes hagyományban részesül.^[76]

A végrendeletek többségében ezután a vagyontárgyak felsorolása, valamint az azokról történő rendelkezés következik. Ahogy erre fentebb már utaltam, e tekintetben meglehetősen eltérő terjedelműek és értékűek forrásaink. Részletességüket nem csupán a felosztandó vagyon nagysága határozza meg; sokkal inkább befolyásolja azt a családi kapcsolatok bonyolultsága, valamint az a tény,

[71] Uo. 38. sz.

[72] Uo. 62. sz., ill. 64. sz.

[73] Uo. 143. sz.

[74] Uo. 62. sz.

[75] Uo. 37. sz.

[76] Uo. 61. sz.

hogy a vagyont egyenlő arányban, vagy differenciáltan akarja-e a testáló szétosztani a számba jöhető örökösök között. Hogy voltak-e olyan személyek – távolabbi rokonok, vagy éppen mások –, akiknek hagyományként kívánt juttatni egy-egy vagyontárgyat? Volt-e oka arra, hogy valamelyik gyermek örökségét kisebbre vegye, vagy éppen megnövelje a nekik juttatandó részt? Nézzünk meg néhány példát erre is!

Tóth József molnármester utolsó rendelete 1844 októberében készült Révfaluban. Az „Atyának, Fiunak és Szent Lélek Istennek nevében” kezdődő, és ugyanezen formula megismétlésével végződő testamentum voltaképpen négy pontból áll, melyből az első testéről és lelkéről rendelkezik a lehető legtömörebben; az utolsóban pedig lelkéért mondandó szentmisékre, valamint a „Revfalusi Ispita intézetbe” 5–5 váltóforintot hagy. A vagyona sorsát érintő, mindössze kettő pont egyikében úgy rendelkezik, hogy mivel „a fíjaimtul nem csak egességes állapotomban, de még nyavalás ügyömben is elhagyatva vagyok, vélem semmit nem gondolnak: erre nézve Bán Őrzse mostani Nőmet illesse a véle való szerzemenyem egészlen; a 300 vforint Moringja pedig és 100 vforint kész pénzbeli hozománya az előbbi szerzeményeimből kerüljön ki”. A következő pontban pedig úgy rendelkezik, hogy a többi vagyona öt gyermeke „közt egyaránt osztasson fel azzal a különbséggel; hogy Antal fiam azon érdemiért: mivel az előtt több évekkkel a’ Dunában veszéstül meg mentett 40 v[áltó]f[orin]tokkal, Anna Leányom pedig mint leg kisebb gyermekem 25 v[áltó]f[orin]tokkal többet kapjanak amazoknál”.^[77] Vagyis ez esetben csak a családon belüli viszonyokról tudunk meg néhány érdekességet, valamint a mostani feleség moringjának összegét ismerjük meg – a testáló vagyonának nagysága és jellege egyaránt ismeretlen marad a kutató előtt.

Hasonló tömörségű Kőrmendy István 1849 februárjában Ásványon készült utolsó rendelete is. Négy pontjából az elsőben testéről és lelkéről rendelkezik, míg az utolsóban ez utóbbi üdvéért rendel „egy nagy misét” szolgáltatni – így nála is két pontra szűkül az érdemi rendelés. Ezek egyikében házat Kőrmendi János nevű fiának hagyja oly meghagyással, „hogy az édes Anyát tartozik illendőképpen megbetsülni, és gyámoltalan testvéreivel együtt holtig betsületessen eltartani, és halamása esetében mindegyikét tisztességesen eltakarettatni”; majd pedig öt lányának rendel pénzhagyományt: Anna, Juli, Rozi és Kati számára 25–25 forintot, Zsófinak pedig 30 forintot – a megkülönböztetést egyáltalán nem indokolja. Ez utóbbi feltételezhető okát a végrendelet végén található, annak kihirdetéséről szóló, 1849. április 17-én kelt feljegyzésből sejthetjük: Zsófi még hajdonként említették abban, négy lánytestvére viszont férjes asszonyként – talán a különböztetést kaphatták meg ez utóbbiak a kiházásításkor?^[78] A kiskorú gyermek javára tett különbségtétel más testamentumokban is előfordul: Szarva József ötvenéveszigei lakos pl. 100 forinttal rendel többet Anna nevű kiskorú leányának, mint többi meg nem nevezett gyermekének – ez utóbbiak

[77] Uo. 58. sz.

[78] Uo. 59. sz.

nevére és férjes asszony voltára szintén csak a kihirdetést igazoló rövid feljegyzésből derül fény.^[79]

Különbséget tesz gyermekei között Mérges Jakab dunaszegi gazda is 1849 szeptemberében kelt utolsó rendelkezésében, de ő utal annak okára is. Általános örökösévé Ferenc nevű fiát és annak feleségét, Baranyi Annát teszi, „kik hosszas ideig tartó Özvegységemben és öregségemben hiv gondviselőim, betegségemben gyámolóim voltak, és ha Isten e világból ki szállított, eltakarítottóim lesznek”, azzal a feltétellel, hogy két megnevezett férjes lányának adják ki az általa nekik rendelt hagyományt, egy-egy „érdemes Tehén árát”.^[80]

A gyermekek nagyobb száma már önmagában is okot adott a részletesebb rendelkezésre. Jól mutatja ezt a nemes Nagy István özvegyeként 1834-ben Rétalapon végrendelező Körmendi Erzsébet esete, aki kilenc élő gyermeke – Eszter, Zsigmond, Lajos, József, Zsófia, Zsuzsánna, Mária, Juliánna és Erzsébet – között igyekszik felosztani hátrahagyandó javait; ráadásul differenciáltan kellett ezt megtennie, hiszen lányai közül öt még hajadon, egyik fia pedig katona. Így érthetően részletes utolsó rendelkezése, több esetben kitérve az említett vagyontárgy jogi származására is – mindez három sűrűn teleírt oldalt tesz ki.^[81]

Testálóink első számú örökösei természetesen gyermekeik; de arra is találunk példát, hogy – nyilván a gyermekek halála után – az unokák lépnek elő örökössé. Nemes Róth János özvegye, Horváth Katalin asszony 1820-ban Koroncón kelt végrendeletében hat unokáját jelöli meg örököseként; de kiköti, hogy nemes Ferentzy Anna nevű unokája „már nagyobb időtől fogva öregségemben gondomat viselvén, és engem dajkálván, ebbéli szolgálatját, ’s fáradozásait megjutalmazni akarván, ha engem tovább is életem napjáig, vagy általam történendő felszabadéttásáig hiven, és gondossan dajkálni fog, kivánom, hogy a’ fekvő Jóságaimnak Váltasaikra fordított számos pénzeimből 1150 f[o]r[in] tokat kész pénzben a’ többi maradékim fizessenek”.^[82]

Jogtörténeti szempontból különösen érdekes idősb Vintze Lajos házastársának 1829 szeptemberében Bönyön kelt utolsó rendelkezése, melyben két fia, Lajos és Ignác, valamint Johanna nevű lánya között osztja szét vagyonát. Maga a vagyon sorsának leírása is érdekes, hiszen – mint kiderül – sokat kellett pereskedniük egyes vagyontárgyakért más családokkal. Figyelemre méltó rendelkezései vannak a gazdálkodásról: úgy rendel pl., hogy gyermekei egész tagokban osztozzanak az ingatlanokon, „meg engedvén ezt a Törvény, és a’ Gazdálkodásnak jobb előmenetele”. Johanna nevű lánya özvegy, de úgy tekinti az osztozásnál, mint hajadont, és úgy rendelkezik, hogy Ignác nevű fia lakást kell hogy engedjen Johannának „azután is, ha a Testvéri Osztály meg történik, mindaddig míg Férjhez mégyen, vagy tetszeni fog Johanna Leányomnak...”^[83] A végrendelet érdekes rendelkezéseit még hosszabban idézhetném, de itt és most csupán azt jegyezném

[79] Uo. 144. sz.

[80] Uo. 60. sz.

[81] Uo. 49. sz.

[82] Uo. 27. sz.

[83] Uo. 39. sz.

meg: tovább növeli e dokumentum értékét a mai kutató számára, hogy a férj végrendeletét is ismerjük: idősb Wincze Lajos táblabíró Bőnyön, 1831. december 17-én kelt testamentuma alapján tovább pontosíthatjuk a családdal kapcsolatos ismereteinket.^[84]

Két érdekes végrendelet tartalmára szeretném külön is felhívni a figyelmet! Ezek egyikét Frang Katalin asszony, Kiss István hitvese tette Káptalanpatonán 1834-ben; érdekessége, hogy részletes felsorolását adja a férje házához hozott hozományának! Nyolc pontba foglalt felsorolásából többek között megtudjuk, hogy a Lébény Szent Miklósról házassága révén Káptalanpatonára került asszony összesen 568 váltóforint értéket hozott a házhoz: egy csikót, két ökör tinót, eladott búzája árából 136 forintot, valamint 267 váltóforintnak megfelelő összegű készpénzt; emellett a lakodalmi költségekre is adott a férjének készpénzzel 80 forintot. Ezen összegből 100 váltóforintot szentmisék mondására rendel bűnös lelkéért, a többit pedig gyermekei, ill. férje között osztja fel; az előbbieket kapcsán nemcsak két lányának nevét – Veronika, Trézsi – tudjuk meg, de egyik tehenének nevét is: Csakó.^[85]

Ez utóbbi adalék azért érdekes, mert a 19. századi falusi végrendeletekben meglehetősen ritka az ingó vagyontárgyak konkrét említése: állatról ugyanúgy ritkán esik szó, mint bútorról, ruhadarabról, vagy akár értéktárgyról. E szempontból kiemelkedő részletességűnek mondható a nemes Horváth József házas-társaként 1812-ben Szap községben testáló nemes Kulats Ilona utolsó rendelése, aki férje és két gyermeke között úgy osztotta fel vagyontárgyait, hogy azok egy részét konkrétan meg is nevezte. Így említ – több más mellett „ött Hizó Sertvést és hatt maglott”; méheit háromfelé rendeli osztani; „azon kik Tehénynek Borjált a Mellyet Nyáradrul Hozott”, a gyermekeknek rendeli; az asztalt egy fogással két gyermekének hagyja, a másik fogast a férjének; de pontosan rendelkezik pl. a vánkosokról, dunyhákról, terítőkről is.^[86] Így e végrendeletből a ház berendezéséről, valamint a gazdaság méreteiről is képet kaphatunk.

V. EGY ASSZONY NÉGY VÉGRENDELETÉRŐL

Dolgozatom zárásaképpen egy érdekes irategyüttesről szeretnék röviden szólni! Kutatás közben bukkantam rá több egymásba hajtott forrásra; külső feliratán „Vég Anna férjezett Farkass István[n]é 4 darab végrendeletei” felirat olvasható.^[87] Alaposabb tanulmányozás után röviden az alábbiak mondhatók ezen iratokról.

Vég Anna asszony első végrendelete 1847. december 21-én készült Bőnyben. Az öt pontból álló dokumentum bevezetőjéből megtudjuk, hogy készítője „súlyos betegség által ágyba szegezve”, de ép elmével rendelkezik lelkipásztora,

[84] Uo. 45. sz.

[85] Uo. 122. sz.

[86] Uo. 33. sz.

[87] Uo. 109. sz.

Décsi Bálint előtt. Első férjét Fekete Andrásnak hívták; az ő összes rendelkezését kívánja megtartani és fenntartani. Rendeli, hogy mostani férjének mőringja, valamint egy-egy párna, dunyha és vánkös számára kiadassék. Majd két megnevezett rokonának rendel kisebb összegű pénzhagyományt, azzal a megkötéssel, amíg a 24 éves kort el nem érik, kezükbe ne adassék, „hanem az számukra a' győri takarékpénztárban a' tőkét szaporítólag gyümölcsozzék, 's a kitett időig a' kamatok mindig a' tőkéhez csatoltassanak”. Hozzáteszi azonban azt is: ha az egyik hagyományban részesülő, Gergely Zsuzsanna 24 éves kora előtt férjhez menne, úgy a pénz számára azonnal kiadandó lesz – majd így folytatja: „De ha nem reformált vallású férfihez menne, abban az esetben semmit vagyonomból ne kapjon, hanem illetősége a' bőnyi reform. szegények javára fordítassék”.

Három nappal később, 1847. december 24-én készült a következő rendelkezés, mely formailag fiókvégrendelet: a végrendeletében foglaltakat újabb négy ponttal egészíti ki. Az első férje végrendeletével kapcsolatosan pontosít néhány körülményt; mostani férje számára a végrendeletben felsorolt vagyontárgyakon kívül egy vánkost, két ágylepedőt, egy ágyterítőt, két abroszt, két törülköző kendőt rendel, és neki hagyja az összes zsákot, ponyvát és konyhaedényt; újabb megnevezett rokonai számára tesz hagyományokat, egyenként 25-50 váltóforint értékben; végül egy 30 váltóforint értékű kintlevőségét a bőnyi református eklézsiára hagyja. Teszi ezt ismét Décsi Bálint bőnyi református lelkész előtt, aki egyben írásba foglalója is volt szóban elmondott akaratának.

A harmadik dokumentum 1848. július 20-án kelt; formailag ez is codicillus, mely kiegészíti a korábban leírtakat. Négy újabb rokon kerül a hagyományozottak közé; közülük a legnagyobb értéket, 100 váltóforintot Vég Éva nevű testvére fiának, Istvánnak rendel, „a' ki katonaságban van”. Kisebb mértékben módosítja a bőnyi református eklézsia javára tett korábbi rendelkezését – a lelkészre bízva, milyen célra használja fel a 30 váltóforintot; és rendelkezik arról, hogy a hagyományokon kívül fennmaradó vagyona három megnevezett ágon lévő atyafiai között egyenlő arányban osztassanak szét.

Az utolsó fennmaradt rendelkezés 1854. január 15-én kelt Bőnyön. Külső feliratként a „Vég Anna, özvegy Farkas Istvánné, bőnyi lakosnak végrendelete, melly három előző után módosítólag tételtem” olvasható rajta. Készítésének okát pontosan leírja a bevezetőben: három korábbi „végrendelkezése” óta „értékállapotom, mellyről akkor rendelkeztem, sok tekintetben megváltozott, de megváltoztak a' tekintetek is, mellyekből említett rendeleteimben ki indultam, szükségesnek találtam azokat úgy módosítani, illetőleg megváltoztatni, a' mint is következik”. Első férje végrendeletét, annak a házra nézve tett rendelkezését a magáévá teszi; felsorolt kintlevőségeire két megnevezett rokonát teszi örökösévé; Máté Istvánné nevű rokonáé legyenek felsorolt bútorai^[88] és házi eszközei; ugyanő lesz köte-

[88] A felsorolásban szerepel többek között egy sublod, egy fa ágy, egy asztal, egy bőr- és egy fonott szék, valamint egy dunyha, hat vánkös – 4 nagyobb, 2 kisebb –, három párna, egy paplan, egy ágyterítő is – a csak összefoglalóan említett „öltözetruhák”, valamint házi és konyhai eszközök mellett.

les gondoskodni tisztességes eltakarításáról is; míg végrendelete végrehajtójául nemes Fadgyas László urat jelöli ki. Ez utóbbi személy egyébként végrendelete egyik tanúja – a most is jelen lévő Décsi Bálint bőnyi református lelkész mellett.

Több végrendeletet már valószínűleg nem készített Vég Anna; ez utolsó dokumentumon található feljegyzés szerint 1855. március 31-én kerültek felbontásra és kihirdetésre végrendeletei. Az irategyüttes elemzése így is számos tanulsággal szolgálhat a mai kutató számára.

VI. ÖSSZEZÉS

Tanulmányomban a 19. század első felében Győr vármegyében keletkezett falusi végrendeletek forrásértékére igyekeztem felhívni a figyelmet. Fontosnak tartottam ezt azért, mert mind a 19. századi, mind a falusi végrendeletekkel viszonylag keveset foglalkozott még a kutatás. A kutatás jelen állásában – és a terjedelmi korlátok miatt – csak példákat idézhettem; de talán ezekből is látható, hogy más tudományterületek – így a társadalom- és gazdaságtörténet, vagy a történeti néprajz – mellett a jogtörténet számára is fontosak lehetnek e források.

IRODALOM

- Antal Péter (1986): Végrendelkezés Debrecenben az 1820-as években. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIII.* Debrecen, 59–75.
- Bene János (1989): *Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból.* Báthori István Múzeum, Nyírbátor.
- Czégény Istvánné (2001): *Jászberényi végrendeletek a 18–19. századból.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok.
- Csík Tamás (2010): Révfalu Győrhöz csatolásának története és az egyesítés utóélete. In: *Győri Tanulmányok 30. Zechmeister Károly Emlékszám I. 1910–2010.* Fel. szerk.: Bana József. Győr, 2010. 73–84.
- Dominkovits Péter (1988): A bőnyi nemesi közbirtokosság igazgatása a XIX. század első felében (1814–1846). In: *Arrabona* 24–25. Szerk.: Dávid Lajos. Győr, 1988. 91–115.
- Dominkovits Péter (1995): A petőházi Zeke család története a 16–18. században. In: *Vera (nem csak) a Városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* Szerk.: Á. Varga László. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 15–21.
- Dominkovits Péter (2000): Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből.* Szerk.: Horváth József. [kiad.] Győr-Moson-Sopron Megye Önkormányzati Hivatala, Győr, 2000. 39–67.
- Dominkovits Péter (2003): Zwei Pfarrertestamente aus Hidegség. Angaben zur frühneuzeitlichen Sozialgeschichte des niederen katholischen Klerus der Diözese Raab. In: *Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag.* Land Burgenland, Eisenstadt, 2003. 41–56. (Burgenländische Forschungen, Sonderheft, XXV.)
- Homoki-Nagy Mária (2004): *Amiről a végrendelet mesél.* SZTE ÁJK Tud. Biz., Szeged, 2004. 619–633. (Acta Univ. Szegediensis, Acta juridica et politica, Tom. 65. fasc. 33.)

- Horváth József (1993): Káptalanvisi végrendeletek a 17. századból. In: *Házi Jenő Emlékkönyv*. Szerk.: Dominkovits Péter, Turbuly Éva. Soproni Levéltár, Sopron, 1993. 267-276.
- Horváth József (1995): Nyúl község XVII. századi történetéhez. In: *Arrabona* 34. Szerk.: Domonkos Ottó. Győr, 1995. 247-268.
- Horváth József (1995-1997): *Győri végrendeletek a 17. századból*. I-III. köt. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr.
- Horváth József (1996): A monostorkörnyék falvainak mindennapjai a 16-17. században. In: *Mons Sacer 996-1996*. Pannonhalma 1000 éve. I-III. köt. Szerk.: Takács Imre. Szent Gellért Hittudományi Főiskola, Pannonhalma, II. köt. 25-37.
- Horváth József (1999): Egy rábaközi végrendelet 1804-ből. In: *Rábaköz*. Honismereti Évkönyv 1998. Szerk.: Pájer Imre. Csorna – Kapuvár, 1999. 94-103.
- Horváth József (1999a): A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17-18. században. In: *Soproni Szemle*, 4. sz. 356-369.
- Horváth József (2001): Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúl falusi temetkezési szokásainak kutatásához (1600-1850). In: *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. I. Vál., szerk.: Berta Péter. Budapest, 143-178.
- Horváth József (2001a): Lébényi plébánosok hagyatéka a 18-19. század fordulóján. (Kísérlet egy irategyüttes elemzési lehetőségeinek bemutatására.) In: *Arrabona* 39/1-2. Szerk.: Tóth László. Győr, 329-364.
- Horváth József (2009): A magyarországi végrendelet-kutatás történetének vázlata, különös tekintettel a jogtörténeti kutatásokra. In: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Szerk.: Mezey Barna, Nagy Janka Teodóra. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 265-279.
- Horváth József – Dominkovits Péter (2001): *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.
- Horváth Sándor (2011): A Győri és a Szombathelyi Egyházmegye plébánosainak életmódja a 18. században. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk.: Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 181-198.
- Iványosi-Szabó Tibor (2004): *Kecskeméti testamentumok III. 1782-1820*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét.
- Iványosi-Szabó Tibor (2004a): *Kecskeméti testamentumok IV. 1821-1848*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét.
- Kelemen István (2008): *Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr.
- Kemény János (2005): *Duna-Tisza közí mezővárosi végrendeletek 1738-1847*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.
- Kígyósi Attila (2002): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 19. Győr-Moson-Sopron megye*. Szerk.: Kígyósi Attila. KSH, Budapest.
- Kocsis Gyula (1997): *Hagyatéki iratok. Cegléd 1755-1820*. Kossuth Múzeum, Cegléd.
- Kristóf Ildikó (1999): „Rendeld el házadat, mert meghalsz.” A végrendelet-készítés normái és formái a 16-17. századi falvakban és mezővárosokban. In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Szerk.: Benedek Katalin, Csonka-Takács Eszter. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 521-556.
- Kujbusné Mecsei Éva (1995): *Nyíregyházi testamentumok 1789-1848*. Forrásválogatás. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza.
- Mátay Mónika (2004): Historiográfiai viták a testamentumról. In: *Korall*. Társadalomtudományi folyóirat, 15-16. sz. 248-270.

- Nagy Ibolya (1986): Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85.* Szeged, 179–192.
- Papp Izabella (2000): Egy tudós görög a Kiskunságban. Zavirasz György 1744–1804. In: *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 15.* Szolnok, 123–150.
- Rácz István (1983): *Debreceni végrendeletek 1595–1847.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen.
- Rácz István (1985): Hajdúvárosi végrendeletek és osztálylevelek. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII.* Debrecen. 135–156.
- Rémai Lászlóné (2000): A női végrendeletek Veszprém vármegyében a XVIII. században. In: *Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok XVIII.* Szerk.: Tóth Dezső. Veszprém, 107–138.
- Tárkány Szücs Ernő (1966): A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII–XIX. században. In: *Agrártörténeti Szemle*, 401–431.
- Tárkány Szücs Ernő (1974): Makói parasztok végrendeletei. In: *Ethnographia*, 493–512.
- Tárkány Szücs Ernő (1980): Jogi népszokások parasztságunk öröklési rendjében (1770–1945). In: *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. sz. 273–310.
- Tárkány Szücs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Budapest (Társadalomtudományi könyvtár).
- Tóth István György (1992): *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Int., Budapest.
- Vajk Ádám (2004): *Végrendeleti sorozatok – Testamentarische Reihen.* Győr, 2004. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Segédletek 4.)
- Végh Ferenc (1994): *Patas kialakulása, küzdelmei és fejlődése.* Nap Kiadó, Budapest.
- Végh Ferenc (1997): *Csiliznyárad. Egy falu helytörténete a kialakulásától a küzdelmes fejlődésen át a huszadik századig.* Nyárad Község Önkormányzata, Nyárad.
- Végh Ferenc (2001): *Nemesek faluja, Szap.* Református Egyházközség, Szap.

„Láda meg ki nyittatik” – A Xántus János Múzeum céhládái a 17-19. századból

Kevesen tudják, hogy a győri Xántus János Múzeumban számtalan mives tárgy található, melyek a középkorban kialakuló érdekvédelmi szervezetek, a céhek világába kalauzolják a látogatót. Az állandó kiállításban céhzászlókat, céhládákat, pecsétnyomókat, behívóablákat, szálláshelyjelvényeket, mesterremeket, szerszámokat, sőt még dokumentumokat is megtekinthetünk. A látottakon kívül azonban a helytörténeti gyűjtemény még számos céhes emléket őriz. A tárgyakat egy 2010-ben megjelent katalógusban tártuk a nagyközönség elé,^[1] a példátlanul gazdag, írott forrásanyag feldolgozása pedig folyamatban van.

A céh az egyazon településen élő, azonos mesterséget űző kézműveseket fogta össze, kiknek életét, munkáját a céhszabályzatok artikulusai határozták meg. Ezekben rendelkeztek pl. a céhmester kötelességeiről, az atyamester és a legények feladatairól, a munkaidőről, a munkabérről, a létszámról, a felvételi és felmondási időről, a misehallgatási kötelezettségről, a kereskedés feltételeiről stb. Emellett a szabadverseny megakadályozása és a céhen kívüliek, az ún. kontárok miatt konkrét vagy általános előírásokkal szabályozták a termékek minőségét és mennyiségét is.

Győr előnyös földrajzi elhelyezkedése kedvezett a helyi céhes ipar kialakulásának és elterjedésének. A Bécshez és Pozsonyhoz is egyaránt közeli, folyók partján fekvő, a kelet-nyugati kereskedelmi út súlypontjának számító város – mely egyúttal egyházi közigazgatási központ is volt – a török korban fontos védelmi szerepet töltött be. A legelső céhek – szűcsök, vargák, szabók, mészárosok, kőfaragók, kovácsok – még a középkorban, a 14-15. században alakultak. Fejlődésüknek a török kor egy időre gátat szabott, de a 17. századtól újra működni kezdtek, mely Győr szabad királyi várossá válása után teljesedett ki igazán.^[2]

A Xántus János Múzeum céhes gyűjteményében található céhládák az egykori bencés gyűjteményből – később az alapító, Rómer Flóris nevét felvevő múzeumból – származnak. Az ipartársulatok létrehozásának törvényi szabályozása idején Rómer hívta fel a figyelmet az akkoriban már „letűnt” korszak tárgyi emlékeire és így a céhládák fontosságára, és azok mielőbbi összegyűjtését szorgalmazta. *„Érdekes lenne ezenfölül megtudni, valjon bírunk e még a czéhek clenodiumaikkal: a czéh ládáival, pecsétjeikkel, kancsóikkal, poharaikkal, zász-*

[1] Nemesné - Szabó, 2010; A katalógus előzménye Szabó, 1979, 167-230.

[2] Gecsényi, 2008, 91-105.

lóiakkal, meghívó tábláikkal stb. és hogy ezek milyen időből valók, van-e művészi becsük? ha pedig többé a céhek vagy városok birtokában nincsenek, hová kerültek? stb. [...] Mind ezeket az öregebb mesterektől kell megtudni; de hogy az iratokról valamint a régi szokásokról is kellő feleleteket nyerjünk, szükséges, hogy ezen egész, nagy fontosságú ügyet a t. Történelmi Társulat védszárnyai alá helyezzük, kérvén annak t. választmányát: mi – szerint e célra saját kebléből egy központi bizottságot kiküldeni méltóztassék, melynek főadata legyen, oda hatni, hogy a társulat vidéki tagjaival érintkezvén, minél több anyagot összegyűjtsön.”^[3] Rómer országos felhívása megjelent a Győri Közlöny hasábjain is, melynek hatására számos céh – pl. a csizmadiacéh, kádarcéh, molnárcéh, szűrszabó céh – tárgyi emlékei kerültek be 1877-ben a Szent Benedek Rend győri régiségtárába. A múzeum helytörténeti gyűjteménye ennek köszönhetően jelenleg 57 céhládával büszkélkedhet, melyek között legénycéhek ládái is vannak. A legkorábbi ládák a 17. század közepén készültek, de megtalálhatók 20. század elejéről származók is.

A céhládák eredetüket tekintve az ószövetségi frigyláda mintájára készültek. A formai rokonság mellett rendeltetésbeni párhuzamok is fellelhetők. Mindkét láda kultikus szereppel bírt, hiszen mindkettő a közösség életét irányító törvényeket rejtette. A frigyládjában őrizték többek között Mózes két, törvényeket tartalmazó kőtábláját,^[4] a céhládjában pedig helyet kapott a már említett céhszabályzat. Noha az Ószövetségben részletes leírást kapunk a frigyládára vonatkozóan,^[5] a céhek kiváltságleveleikben nem szabályozták a láda elkészítési módját. De cél volt, hogy az anyagi, erkölcsi és mesterségbeli összetartozást jelképezze, ezért igen mívés darabok születtek, és emiatt az egykor létező érdekvédelmi szervezetek legjellegzetesebb tárgyi emlékeivé váltak. Feldolgozásukra, bemutatásukra országos szinten már számtalan kutató vállalkozott.^[6]

A ládák csukott és nyitott állapotban számtalan funkcióval rendelkeztek. Egykor ezekben őrizték a privilégiumokat, jegyzőkönyveket, beírókönyveket, pecsétnyomokat, perselyeket a céh vagyonával együtt. De ebben tartották a legények kereszt- és tanulólevelét is, melyről a molnár legénycéh 15. artikulusában ezt olvashatjuk: „[a tanulólevél] az Atya Mesternek kezében adassek, és az Czéh

[3] Rómer 1877a, 281–282. Lásd még: Mentsük meg a céhemlékeket! Győri Közlöny XXI. évf. 1877. 34. sz.

[4] MTörv 10, 1–5.

[5] „Becaleel elkészítette a ládát is akácfából. Hossza két és fél könyök, szélessége másfél könyök és a magassága másfél könyök volt. Kívül és belül bevonta tiszta arannyal és körös-körül aranypártázatot illesztett rá. A négy lábához négy aranykarikát öntött, két karikát az egyik oldalon és két karikát a másik oldalon. Csinált továbbá rudakat akácfából, s bevonta arannyal. Ezeket a rudakat bedugta a láda oldalán levő karikába, hogy a ládát vinni lehessen. Megcsinálta az engesztelés tábláját is tiszta aranyból: hossza két és fél könyök, szélessége másfél könyök. Csinált hozzá két aranykerubot. Művészi munkával alakította ki őket az engesztelés táblájának két végén: az egyiket az egyik végén, a másikat a másik végén, az engesztelés táblájával egy darabból. Így helyezte el a két kerubot a két végén. A kerubok fölfelé kiterjesztették a szárnyukat, és szárnyukkal befődtek az engesztelés tábláját. Arcuk egymás felé fordult, s tekintetük egyszersmind az engesztelés táblájára szegeződött.” Kiv 37, 1–9, lásd még: Kiv 25, 10–22

[6] Ld. pl. Temesváry, 1958; Rómer 1877b, 563–565.; Nagybakay, 1966, 91–135.; Gráfik, 2008 stb.

ládában tetessék, és Szent István napig ott tartassék...^[7] A céhszabályzatban meghatározott vétkekért járó költséges, pénzbeli büntetést, vagy a szabadítás, mesterré válás összegét is a ládába kellett betenni, melyből támogatták pl. az özvegyeket^[8] és a betegeteket: „annyira szűkölködni hogy magahozis iot tehetelen volna... Czehbeli Mesterek annak tartozzanak képes szerént való költséges es segetsege lennj az cheh ladabol...^[9] A vargalegények a ládájukból vettek ki pénzt a választott védőszentjük napján mondott miséért is: „Társaságnak Patronája Szüz Szent Borbálya Aszszony [...] minden Esztendőben a megh irtt Eöreg [...] Templomban azon Szent Szüznek oltára előtt egy Szent Misét szolgáltatni, arra teendő költséget pedig a Ládából ki fizetni...^[10]

A láda kinyitása után sokkal nagyobb szigorúságot, ünnepélyességet sugárzott, mint csukott állapotban és emiatt jelenlétében megkövetelték az illedelmes viselkedést. „Amikor az ifjuságnak ollyas Gyülekezete vagyon, és a Láda meg ki nyittatik, senkinek sem szabad páltzával, annyivalis inkább baltával csákánnyal vagy más afféle fegyver forma eszközzel be menni bizony vagy más esküvő, és Szitkos Szókkal élni; hanem ottann a Ládában való egy pénz le tétel után tartozik mindenik minden csendességben rendességben magát tartanni, nem evén, nem iván, asztra rendetlenül nem diülvén vagy Könyökölvén, aszta hidgyán vagy másképpen lábát, kórósztülvén nem tévén ...^[11] De bünt követett el az a mester is, aki a nyitott láda előtt engedély nélkül állt fel, vagy ült le,^[12] mestertársát szidalmazta, felhánytorgatott régen lezárt ügyeket, fenyegetőzött, csapkodta az asztalt, ujjával csettintgetett, Isten nevét szájára vette, a lábával dobogott,^[13] vagy a láda felnyitása után érkezett csak meg a céhgyűlésre.^[14] Hogy a láda ténylegesen összekapcsolódott a mesterséggel, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a céhéletnek minden fontos tényezője a láda mellett történt: a mesterválasztás,^[15] a legény- és mesterkönyvbe való beírás,^[16] a felszabadítás, a mesterfelvétel, a céhgyűlések, az inasszegődtetés, stb.

[7] A molnárlegények szabályzata. 1720. febr. 10., 15. artikulus

[8] A pékmesterek szabályzata. 1708. jan. 30., 25. artikulus

[9] A takácscéh szabályzata. 1625. jún. 29., 19. artikulus

[10] A vargalegények szabályzata. 1752. ápr. 18., 2. artikulus

[11] A vargalegények szabályzata. 1752. ápr. 18., 7. artikulus

[12] A pékmesterek szabályzata. 1708. jan. 30., 30. artikulus

[13] A pékmesterek szabályzata. 1708. jan. 30., 13. artikulus

[14] Büntetést fizettek „azok is kik az Czéh gyűlésre Parantsoltattnak is hirdetének és az láda föl nyitása után compareálnak...” (A molnárceh szabályzata. 18. század, 6. artikulus) De az a legény is büntetésre számíthatott, aki „olly vásatsággal álhatatlansággal és csacsakasággal viseltettnék, hogy a Társaságban a Kinyitott Ládánál végzett dolgokat ki beszétné ...” (A vargalegények szabályzata. 1752. ápr. 18., 25. artikulus)

[15] pékmestereknél minden évben Úr napját követő vasárnapon a céh tagjai összegyűltek, mert a két, választott céhmesternek be kellett számolnia a nyitott céhláda előtt a társaság bevételeiről, kiadásairól, teendőikről, majd ezután sor került a két új céhmester választására is. (A pékmesterek szabályzata. 1708. jan. 30. XJM HD.72.13.1., 8. artikulus)

[16] „Ezen Czéhbe ha valamely jövevény ifju a fön jelentett Punctumoknak eleget tévén be akar jönni tartozik a Czéh Ládájába fele Taxáját úgy mint tizenöt forintokat mingyárt előre le tenni...” (Az ötvöscéh szabályzata. 1746. máj. 7., 11. artikulus)

Az Őszövetség szerint a frigyládát elrejtve tárolták: „A függönyt akaszd fel a kampókra, és a függöny mögé helyezd el a bizonyság ládáját. A függöny szolgáljon válaszfalul a szentély és a legszentebb között.”^[17] A céh ládáját a céhmester, a legények ládáját pedig az atyamester őrizte házában. A ládákhoz két kulcs tartozott, melyek közül az egyik a láda őrzőjénél volt, a másik birtokosa céhenként változott. A molnárok esetében „az másik Kultsa pedig ályon az Attya Mesternél”;^[18] a kovácscéhnél a bejárómesternél volt;^[19] a legénytársaságoknál pedig „az Czéh ládának pedig két bizonyos kulcsa legyen, az mellyeknek egyike az Attya Mesternél legyen, az másik Dékán Mesternél, és az Czéh láda az Attya Mesterre bizattassék.”^[20]

A céhládák általában kemény vagy puhafából készültek, és három fő részből álltak: alapzataból, középrészéből és fedélből. Az alapzat gyakran maga a lábazat is volt, de többségében négy, hat, néha nyolc lábon álltak.^[21] A múzeum gyűjteményében található céhládák többsége négy lábon áll, melyeket a művesség miatt szintén látványosra faragtak. Azonban több olyan céhláda is van, melyeknek nincsenek lábai, hanem az alja maga az alapzata.^[22]

A középrész a láda legfontosabb eleme, itt látható a legtöbb díszítés. A gyűjteményben számos olyan láda van, mely gazdag faragványokban, festett ábrázolásokban, intarziákban, csontberakásban. Több esetben ábrázolják faragással vagy festéssel a céh mesterségjelvényeit, vagyis a szakmához tartozó legfontosabb szerszámokat, melyek segítségével viszonylag könnyű megállapítani, hogy egy láda melyik céhhez tartozhatott. Faragott mesterségjelvényként látható a győri mészároscéh 1640-ben készült ládáján kerubok között az aranyozott ökörfej;^[23] vagy a győri hentes- és mészároscéh 1844-ben készült ládáján az ökör és két keresztbe tett bárd;^[24] a győri kádarcéh 1643 körül és a kádárlegények 1645-ben készített ládáján a középen szétnyitott körző, szárai között hordó, balra aroncsfeszítő, jobbra kádárbárd, alul bunkó;^[25] a győri ötvöscéh 1748-as

[17] Kiv 26.33

[18] A molnárcéh szabályzata. 18. század, 3. artikulusz

[19] A kovácscéh szabályzata. 1745. márc. 29., 2. artikulusz

[20] A molnárlégyények szabályzata. 1720. febr. 10., 4. artikulusz

[21] Nagybákay, 1966, 96.

[22] Ilyen a győri csizmadia és cipész temetkezései egylet (1917?, Nemesné - Szabó, 2010, katalógusban lévő 89. számú fotó és leírás), a győri egyesült gombcsináló-, nyerges-, arany- és rézműves-, rézöntő- és kárpitoscéh (1650 k., Uo., 90. sz.), a győrszigeti egyesült lakatos-, órás-, arany-puskaműves- és sztergályoscéh (1827., Uo., 103. sz.), győri mészároscéh (1640., Uo., 107. sz.), a nagybajcsi molnárcéh (19. század eleje, Uo., 110. sz.), a győrszigeti molnárlégyények (1841., Uo., 111. sz.), a győrszigeti serfőzőcéh (18. század, Uo., 115. sz.), a győri szabó- és gombkötő legénytársaság (18. század vége, Uo., 119. sz.), a győri takácscéh (17. század, Uo., 125. sz.), és két ismeretlen céh ládája (mindkettő 19. század eleje, Uo., 132. sz.; 133. sz.). In: Nemesné - Szabó, 2010, 35., 38-42., 44., 46., 101., 103-111.

[23] Nemesné - Szabó, 2010, 107. sz., 39., 104-105.

[24] Nemesné - Szabó, 2010, 93. sz., 35., 101.

[25] Nemesné - Szabó, 2010, 94. sz., 36., 101-102.; Nemesné - Szabó, 2010, 95. sz., 36., 102.

ládáján üllő, kalapács, kehely, körző, kanál,^[26] a győri pékmesterek ládáján a perec és két oldalán péksütemények.^[27]

Festéssel kerülhetett a láda középrészére a céh neve,^[28] a láda készítésének dátuma,^[29] bibliai jelenet,^[30] a mesterek nevei^[31] vagy mesterségjelvények.^[32] Az egyik ládán látható csontberakások értékes információkkal szolgálnak, egyrészt az asztalosok és puskaágyművesek szerszámaikat ábrázolják, másrészt megörökítették a láda készítőjének, Hans Henn-nek a nevét is, mely csak nagyon ritkán fordul elő.^[33] Végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni, hogy a ládák azonosítása nem csak a rajtuk látható mesterségjelvények, hanem a rajtuk lévő védőszent-ábrázolások alapján is lehetséges. Minden céhnek megvolt ugyanis a védőszentje, akit a céh alapítói választottak. Így kapott helyet az ötvösök ládáján Nagy Szent Leó pápa,^[34] a pékmestereknél Szent Mihály arkangyal,^[35] vagy a kötélverőknél Szent Sebestyén és Szent Rozália.^[36]

A fedél a láda bezárására és a zárral együtt a benne lévő értékek őrzésére szolgált. Ez lehetett lapos, de ki is emelkedhetett a síkból. Előbbire jó példa a győri kádarcéh,^[37] utóbbira pedig a győri tímárcéh ládája.^[38] A fedelet belül általában két vas- vagy réz pánt rögzítette a ládatesthez, mely szintén igen díszes volt.

A zár vagy éppen zárok megléte nem mutat egységes képet. Vannak ládák, melyeken csak egyetlen kulcsnyílás van, de vannak olyanok is, melyek kettővel rendelkeznek.^[39] A zárok vagy a láda középrészének elején vagy a láda oldalán található. Igen kedvelt volt, hogy a kulcsnyílásokat elrejtették, vagy valamelyik díszítőelem alá helyezték, hogy minél nagyobb biztonságban tudhassák a céh értékeit.^[40] A kulcsnyílások és zárok szintén impozánsak voltak.^[41]

[26] Nemesné - Szabó, 2010, 112. sz., 40., 106.

[27] In: Nemesné - Szabó, 2010, 113. sz., 41., 106-107.

[28] Nagybajcsi molnárcéh ládája, 19. század eleje, Nemesné - Szabó, 2010, 110. sz., 40., 105-106.

[29] Győri csizmadia és cipész temetkezési egyesület ládája, 1917?, Nemesné - Szabó, 2010, 89. sz., 35., 101.; Ismeretlen céh ládája, 1798., Nemesné - Szabó, 2010, 131. sz., 46., 111.; Győri üveges-, korsós- és esztergályos-legénycéh ládája, 1861., Nemesné - Szabó, 2010, 129. sz., 45., 110.

[30] Ismeretlen céh ládája, 1798., Nemesné - Szabó, 2010, 131. sz., 46., 111.

[31] Győrszigeti molnárlégények ládája, 1841., Nemesné - Szabó, 2010, 111. sz., 40., 106.; Győrszigeti takárcéh ládája, 1831., Nemesné - Szabó, 2010, 126. sz., 44., 110.

[32] Győri üveges-, korsós- és esztergályoscéh ládája, 1677., Nemesné - Szabó, 2010, 128. sz., 45., 110.; Győri gombkötőcéh ládája, 1833., Nemesné - Szabó, 2010, 91. sz., 35., 101.

[33] Győri asztalos- és puskaágyműves-céh ládája, 1659., Nemesné - Szabó, 2010, 82. sz., 33., 99.

[34] Győri ötvöscéh ládája, Nemesné - Szabó, 2010, 112. sz., 40., 106.

[35] Győri pékmesterek ládája, 1699., Nemesné - Szabó, 2010, 113. sz., 41., 106-107.

[36] Győri kötélverőcéh ládája, 1685., Nemesné - Szabó, 2010, 102. sz., 38., 103.

[37] Győri kádarcéh ládája, 1643 körül, Nemesné - Szabó, 2010, 94. sz., 36., 101-102.

[38] Győri tímárcéh ládája, 18. század vége - 19. század eleje, Nemesné - Szabó, 2010, 127. sz., 44., 110.

[39] Egy kulcsnyílása volt pl. a győri magyar szabócéh (1799., Uo., 116. sz.), a győri cipész és csizmadiacéh (1800., Uo., 85. sz.), két kulcsnyílása a nagybajcsi hajósmolnár-céh (1862., 92. sz.) és a győri kovácscéh ládájának (18. század, Uo., 99. sz.). In: Nemesné - Szabó, 2010, 34-35., 37., 41., 100-102., 107-108.

[40] Nagybákay 1966, 96.

[41] Lásd: Győrszigeti kovács-, kádár- és bognárcéh ládája, 1808., Nemesné - Szabó, 2010, 100. sz., 37., 103.

A frigláda leírásából kiderül, hogy a láda oldalán lévő karikákba aranyozott akácfa rudakat dugtak be, hogy vinni lehessen. Ha megnézzük a céhládákat, akkor láthatjuk, hogy főként az oldalukon – elvéve tetejükön – szintén található fogantyúk. Ezek a láda hordozásánál vagy láda kísérésénél jelentettek segítséget. A reprezentatív tárgyat az új atyamesterhez farsangkor vitték át a céh tagjai ünnepélyes körülmények között. Zeneszóval és ünnepi ruhában járták körbe a várost mielőtt betértek az atyamesterhez. Természetesen a láda hordozását lakoma követte.^[42]

Láthatjuk, hogy a Xántus János Múzeumban őrzött ládáknak milyen fontos szerep jutott a céhes világban. Hosszú időn keresztül anyagi, erkölcsi, mesterségbeli jelképek és használati tárgyak voltak, melyek még most is magukon hordozzák a helytörténet, a kézművesség, az évszázadokon át virágzó céhes kultúra jegyeit és sajátosságait.

IRODALOM

A kovácscéh szabályzata. 1745. márc. 29. XJM 53.13.3.

A molnárcéh szabályzata. 18. század XJM 54.2.2.

Az ötvöscéh szabályzata. 1746. máj. 7. XJM 54.12.18.

A pékmesterek szabályzata. 1708. jan. 30. XJM HD.72.13.1.

A takácscéh szabályzata. 1625. jún. 29. XJM 54.4.2.

A vargalegények szabályzata. 1752. ápr. 18. XJM 56.5.3.

- Bevilaqua Borsody Béla (1931): *A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270-1872*. Franklin, Budapest.
- Gecsényi Lajos (2008): Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében. In: Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás*. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 91-105.
- Gráfik Imre (2008): *Céhemlékek*. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 12. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Nagybakay Péter (1966): Veszprém és Veszprém-megyei céhládák. In: Éri István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5*. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém.
- Nemesné Matus Zsanett – Szabó Péter (2010): „...remekdarabjaikat bötsülettel elkészítvén...” A céhek tárgyi emlékei a Xántus János Múzeumban. A Xántus János Múzeum katalógusai. Új sorozat 3. Xántus János Múzeum, Győr.
- Rómer Flóris (1877a): Felhívása a Magyar Történelmi Társulat 1877. március 1-jén tartott ülésén. (Tárcza) In: *Századok* 11. évf., 281-282.
- Rómer Flóris (1877b): A céhládákkal való körmenetek Magyarországon. In: *Századok* 11. évf., 563-565.

[42] Rómer 1877b, 564.

- Szabó Péter (1979): A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében. I. A céhládák. In: *Arrabona* 21., 167-230.
- Temesváry Ferenc (1958): *A céhládák szerepe a céhek életében*. Budapest.

- ADAMIK TAMÁS professor emeritus
ELTE Bölcsészettudományi Kar Őkortudományi Intézet
- CZIGLER DEZSŐ TAMÁS tudományos segédmunkatárs
MTA Jogtudományi Intézet
- CSÖRGITS LAJOS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
- DOBOS ISTVÁN PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- GANCZER MÓNIKA egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- HORVÁTH JÓZSEF könyvtárigazgató
Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár
- HORVÁTHY BALÁZS egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- MACHER GÁBOR PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
- NAGY J. ENDRE egyetemi tanár
Simmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet
- NAGYPÁL SZABOLCS egyetemi tanársegéd
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- NEMESNÉ MATUS ZSANETT muzeológus
Xántus János Múzeum
- NOCHTA TIBOR egyetemi docens
PTE Állam- és Jogtudományi Kar
- VERMES ATTILA egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

A szabadság, a biztonság és a jog érvényesülésén alapuló térség joggyakorlata és intézményei*

I. BEVEZETŐ

A Lisszaboni Szerződést követően a „szabadság, biztonság és jog térsége” elnevezéssel illetett joganyagot, vagyis a tagállamok bel- és igazságügyi együttműködésének alapsajátosságait és forrásrendszerét korábbi írásunkban ismertettük.^[1] E statikus jellegű előzményekre építkezve jelen tanulmány a jogterület dinamikáját, más szóval a tagállami együttműködés egyes eljárási kérdéseit taglalja. Elsőként bemutatja az e területen kiemelt jelentőséggel bíró *opt-out/opt-in* technikát és az együttműködés hatályát (II-III.), valamint az intézményi háttérét és a jogalkotási mechanizmusokat (IV.). A tanulmányt az Európai Bíróság bel- és igazságügyi területen fennálló joghatósági rendszerének ismertetése zárja (V.).

II. OPT-OUT A BEL- ÉS IGAZSÁGÜGYI EGYÜTTMŰKÖDÉS TERÉN: A TERÜLETI HATÁLY KORLÁTOZÁSÁNAK TECHNIKÁJA

1. A Lisszaboni Szerződést megelőző szabályozás

a) Az EKSz IV. címére irányadó szabályok

Az EKSz IV. címének rendelkezései, valamint az e cikkek alapján hozott normák – az Amszterdami Szerződésben rögzített fenntartásaikból eredően^[2] – nem voltak alkalmazhatók Dániára, valamint az Egyesült Királyságra és Írországra. Utóbbi két állam valamely javaslatnak a Tanácshoz történő benyújtását követő három hónapon belül írásban bejelentette, hogy részt kíván venni a javasolt intézkedés megho-

[*] A tanulmány az OTKA 76488. számú kutatás keretében készült.

[1] Ld. Czigler – Horváthy, 2011, 3–25.

[2] Vö.: EKSz 69. cikk; Az Európai Unióról szóló szerződéshez és az Európai Közösséget létrehozó szerződéshez csatolt jegyzőkönyvek – Jegyzőkönyv az Egyesült Királyság és Írország helyzetéről, Jegyzőkönyv Dánia helyzetéről.

zatalában és alkalmazásában.^[3] Azt követően, hogy a Tanács a IV. cím alapján valamilyen intézkedést elfogad, az Egyesült Királyság vagy Írország bármikor bejelentette a Tanácsnak és a Bizottságnak azon szándékát, hogy az intézkedést ő is el kívánja fogadni. Utóbbi államok számos jogszabályhoz csatlakoztak. Ez egyrészt pozitív tényként értékelhető, másrészt viszont félrevezető is lehet, hiszen – az elfogadást az egyes jogszabályokban kizárják ugyan –, ám némely eldugott közösségi dokumentumokból mégis kiderülhet, hogy az Egyesült Királyságra és/vagy Írországra alkalmazni kell a normákat is. Utóbbi tény a gyakorló jogászok számára kimondottan zavaró lehet, hiszen nehezen megállapíthatóvá teszi egy-egy jogszabály pontos területi hatályát. A fenti *opt-in* eset mellett a vonatkozó jegyzőkönyv 8. cikke alapján Írországnak elvben joga volt úgy dönteni, hogy a jövőben a IV. cím összes rendelkezése kötelező rá, s ugyanúgy alkalmazza az e körben elfogadott jogszabályokat, mint a többi tagállam. Hasonló kijelentést ugyanakkor nem tett.

Dánia az Egyesült Királysággal és Írországgal szemben *opt-in* nyilatkozatot nem tehetett, ugyanakkor – Írországhoz hasonlóan – bármikor tájékoztathatta a többi tagállamot, hogy a továbbiakban nem kíván élni a speciális helyzetére vonatkozó jogosultságaival. Ennek megtörténte esetén teljes egészében alkalmazta volna a IV. cím alapján meghozott valamennyi hatályos intézkedést. Mivel erre a Lisszaboni Szerződés hatálybalépéséig nem került sor, a IV. cím alá tartozó jogszabályok alkalmazására vonatkozó külön megállapodásokat kötöttek.^[4] Utóbbi megállapodásokban Dánia kijelentette, hogy alkalmazni fogja a kérdéses szabályokat. E megoldás helyessége vitatható: kijelenthetjük, hogy az amúgy is fragmentált közösségi jogot még töredezettebbé s átláthatatlanabbá tette azáltal, hogy a rendeletek területi hatályát egyrészt szűkíti, majd – szokatlan módon – nemzetközi közjogi megállapodás alapján mégis alkalmazni rendelték egy közösségi rendeletet.

i) A Schengen-acquis területi hatálya

A területi hatály a bel- és igazságügyi rendszerhez kötődően a schengeni vívmányok kapcsán is korlátozásra került. E területen leginkább a vízumok, határőrizet, vízuminformációs rendszer egyes elemeinek meghatározását értjük, amely szabályozása némiképp eltér a feljebb írtaktól. Ahogyan korábban említettük, a tagállamok a *Schengen-acquis* közösségiesítések^[5] a korábban említett, az Amszterdami Szerződéshez mellékelt, Dánia jogállásáról szóló jegyzőkönyvben megállapodtak, hogy a közösségiesített, IV. cím alá tartozó joganyag – annak ellenére, hogy Dánia 1996-ban csatlakozott a Schengeni Egyezményhez – nem

[3] Ld. pl. Czigler, 2009, 78.

[4] Ezek a Brüsszel I. rendelet (ld. 105. lj.), illetve az 1348/2000/EK rendelet (A Tanács 1348/2000/EK rendelete a tagállamokban a polgári és kereskedelmi ügyekben a bírósági és bíróságon kívüli iratok kézbesítéséről. HL L 160., 2000.6.30., 37-52.) alkalmazására vonatkoznak, ld. COM(2005) 145 végleges; HL L 120., 2006.05.05., 22.; COM(2005) 146 végleges; HL L 120., 2006.05.05., 23. Mindkét egyezmény 2007. július 1-jén lépett hatályba.

[5] A háttérre ld. Osztovits, 2008, 392-393.

vonatkozik Dániára. Ez alapján Dánia számos fontos jogszabály meghozatalából és alkalmazásából kimaradt.

Ez a különállás nem vonatkozott az azon harmadik országokat meghatározó intézkedésekre, amelyek állampolgárainak a tagállamok külső határainak átlépésekor vízummal kell rendelkezniük, illetve azokra az intézkedésekre, amelyek az egységes vízumformátumra vonatkoznak (vonatkozó jegyzőkönyv, 4. cikk). Ezek alatt alapvetően két normát értünk: a vízummentes és vízumköteles országok körét meghatározó közösségi rendeletet,^[6] illetve az egységes vízumformátumot bevezető rendeletet.^[7] Ezen szabályokat tehát Dániában is alkalmazni kell.

Emellett a Dánia különállásáról szóló jegyzőkönyv 5. cikke kimondta, hogy a Tanácsnak a IV. cím alapján a schengeni vívmányok kiegészítésére irányuló javaslatáról vagy kezdeményezéséről hozott határozatát követő hat hónapon belül Dánia dönt arról, hogy nemzeti jogában végrehajtja-e ezt a határozatot. Ha úgy dönt, hogy végrehajtja, a határozat nemzetközi jogi kötelezettséget hoz létre. Ezen *opt-in* jog alapjaiban tér el az általános bel- és igazságügyi rendszernél az Egyesült Királyság és Írország esetében látottaktól (ahogyan korábban írtuk, Dánia a IV. cím alá tartozó intézkedéseket egyenként nem fogadhatja el, csupán az összes intézkedést együtt. Ezért célszerűbb a schengeni dán *opt-in* jogot a brit és ír, IV. cím általános rendelkezéseinél látott *opt-in* joggal összevetni). A Schengeni-acquis kapcsán érvényesülő dán *opt-in* nemzetközi kötelezettséget generál, és csupán a joganyag egy részére vonatkozik. Ez alapján ráadásul tagállami jogsértéses eljárás nem indítható, ha Dánia a nemzetközi kötelezettségének később mégsem tesz eleget. Az *opt-in* eljárásnak köszönhetően Dánia tagja az SIS-nek és a határellenőrzéseket is eltörölte.

Írországra, valamint Nagy-Britanniára a schengeni vívmányok úgyszintén nem kötelezőek (ezen államok egyébként Dániával szemben már a Schengeni Egyezményt sem írták alá). Ennek ellenére bármikor kérhették, hogy a schengeni vívmányok rendelkezései egy részének vagy egészének alkalmazásában részt vehessenek.^[8] Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a Schengen-acquis-nak csak részlegesen tagjai (csak bizonyos jogszabályokhoz csatlakoztak), azaz jogosultak ellenőrzéseket lefolytatni a közös határokon. Mindamellett részt vettek a rendőrségi igazságügyi együttműködésben, így például a kábítószer elleni küzdelemben, a Schengeni Információs Rendszerben (SIS). Ezen túlmenően jogosultak voltak arra, hogy bármikor teljes jogú taggá váljanak.

A területi fragmentáltság kapcsán meg kell, hogy jegyezzük: a Schengeni Egyezmény hatálya kiterjed Norvégiára, Izlandra, valamint Svájcra is, annak ellenére, hogy nem uniós tagállamok (ezen államok is csatlakoztak a Schengeni Egyezményhez). A IV. cím alatt hozott intézkedések viszont – miután szuverene-

[6] A Tanács 539/2001/EK rendelete (2001. március 15.) a külső határok átlépésekor vízumkötelezettség alá eső, illetve az e kötelezettség alól mentes harmadik országbeli állampolgárok országainak felsorolásáról. HL L 81., 2001.3.21., 1-7.

[7] A Tanács 1683/95/EK rendelete (1995. május 29.) a vízumok egységes formátumának meghatározásáról. HL L 164., 1995.7.14., 1.

[8] Ld. a vonatkozó jegyzőkönyv 4. cikkét.

nitásukat nem adták fel, pontosabban a Közösségre nem ruháztak jogalkotási hatáskört – nem alkalmazhatóak rájuk.

ii) A korábbi harmadik pillér megoldása

A harmadik pillér alá tartozó kérdések tekintetében területi korlátozást nem találtunk: az ebben a pillérben hozott szabályok, azaz a büntető és rendőri együttműködés szabályainak hatálya kiterjedt az összes tagállamra, ideértve Dániát és az Egyesült Királyságot is.

III. A TERÜLETI HATÁLY KÉRDÉSE A LISSZABONI SZERZŐDÉS UTÁN

1. A bel- és igazságügy „törzsanyagának” (EUMSz V. cím) szabályozása

Ha áttekintjük a Lisszaboni Szerződés szabályozását, azt látjuk, hogy a területi hatály korlátozását a Lisszaboni Szerződés – minimális változtatásokkal ugyan, de – fenntartja. Ezt a magunk részéről – annak ellenére, hogy ezen tény oka nyilvánvalóan a tagállamok között kötendő kompromisszum szükségessége, pontosabban a kompromisszumra való hajlandóság hiánya – alapvetően sajnálatosnak tartjuk. Álláspontunk szerint ugyanis a kimaradó tagállamok sokszor feleslegesen, olykor túlzott félelmeiktől vezérelve őrzik függetlenségüket, és némely esetben nem számolnak azzal a realitással, hogy bel- és igazságügyi együttműködés vonata már elindult az állomásról, sőt, már a nyílt pályán halad. Ahogyan említettük, az is észrevehető, hogy az Egyesült Királyság és Írország számos rendelet megalkotásához mégis csatlakozott, attól függetlenül, hogy joga lett volna e szabályokat nem alkalmazni.

A bel- és igazságügyi területekre vonatkozóan az EUSz-hez, illetve az EUMSz-hez csatolt 21. Jegyzőkönyv az Egyesült Királyság,^[9] illetve a 22. Jegyzőkönyv Dánia helyzetéről^[10] tartalmazza a bel- és igazságügyi rendszer tekintetében különálló tagállamokra alkalmazandó szabályozást.

A *Jegyzőkönyv az Egyesült Királyság és Írország helyzetéről* is rögzíti, hogy ezen államok nem vesznek részt az EUMSz V. címe alapján javasolt intézkedések elfogadásában és alkalmazásában. Ez alól egy kivétel van: Írország részt vesz a terrorizmus elleni harcban.^[11] Az *opt-in* eljárás szabályai is hasonlóak a korábban az EKSz kapcsán említettekhez. Egy lényeges különbségre ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet: az ír és brit *opt-out* a jövőben a büntetőügyi és rendőri együttműködésre is kiterjed majd. Eddig ugyanis, ha a harmadik pillérben hoztak egy jogi aktust, például egy kerethatározatot, az alkalmazandó volt Írországra és Nagy-Britanniára is. Ezentúl ugyanakkor, az e körben meghozott

[9] 21. Jegyzőkönyv az Egyesült Királyságnak és Írországnak a szabadságon, a biztonságon, és a jog érvényesülésén alapuló térség tekintetében fennálló helyzetéről.

[10] 22. Jegyzőkönyv Dánia helyzetéről.

[11] Ld. EUMSz 75. cikk.

aktusok csak akkor alkalmazandók ezen államokra, ha élve *opt-in* jogukkal, részt vesznek az együttműködésben.

Úgyszintén újdonság a korábbi szabályozáshoz képest, hogy a Tanács a Bizottság javaslata alapján fölszólíthatja a jogszabályokhoz való csatlakozásra az Egyesült Királyságot és Írországot, amennyiben a „kívülmaradásuk gyakorlatilag lehetetlenné teszi az érintett intézkedés alkalmazását más tagállamok vagy az Unió számára” (vonatkozó jegyzőkönyv, 4a. cikk). A jegyzőkönyv fenntartja Írország lehetőségét, hogy amennyiben nem kíván tovább élni a különállására vonatkozó jegyzőkönyvből eredő jogaival, a bel- és igazságügyi rendszer vonatkozásában a többi tagállamhoz hasonlóan ő is részt vehet az együttműködésben.

A korábbi, Lisszaboni Szerződés hatályba lépését megelőző időkhöz hasonló a szabályozás Dániára nézve is: Dánia ugyanis továbbra sem vesz részt a bel- és igazságügyi együttműködésben, rá nem vonatkoznak az EUMSZ V. címében rögzített, illetve az EUMSZ V. címe alapján hozott szabályok. Azt is rögzítették, hogy a III. pilléres büntetőjogi rendszer keretében hozott szabályok – módosításuk esetén is – továbbra is változatlanul kötelezőek Dániára. Ez a rendelkezés ismét jó példa az öszvér kompromisszumokra, melyek töredezetté teszik az uniós jogot: bizonyos államok tekintetében új és modernebb szabályok lesznek alkalmazandók, míg Dánia esetében a régi szabályok. Vélelmezzük egyébként, hogy noha a jegyzőkönyvükbe nem került bele, de az Egyesült Királyság és Írország tekintetében is hasonló a helyzet: a módosított harmadik pilléres jogszabályok a régi formájukban lesznek alkalmazandók ezen utóbbi államokban is, hacsak nem csatlakoztak a módosító normákhoz.

Dánia különállása alól ugyanakkor léteznek kivételek: egyrészt a Schengen-acquis (ld. a következő pontban írtakat), másrészt a tagállamok vízumszabályainak egységesítése kapcsán (ld. vonatkozó jegyzőkönyv, 6. cikke). Utóbbiakra nézve azt mondja ki a jegyzőkönyv, hogy a különállás szabályai (pontosabban a jegyzőkönyv 1–4. cikke) nem alkalmazható az azon „harmadik országokat meghatározó intézkedésekre, amelyek állampolgárainak a tagállamok határainak átlépésekor vízummal kell rendelkezniük”, valamint azokra az intézkedésekre, amelyek az egységes vízumformátumra vonatkoznak. Ezen szabályokat tehát Dániában majd biztosan alkalmazni kell.

a) A Schengen-acquis és a Lisszaboni Szerződés

A Lisszaboni Szerződést áttekintve azt látjuk, hogy az EUMSZ jegyzőkönyvei hasonló (többnyire megegyező) szabályozást vezetnek be, mint a korábbi jegyzőkönyvek. A 19. jegyzőkönyv a Schengen-acquis-ra nézve tartalmaz szabályokat,^[12] a Dániára, illetve az Egyesült Királyságra vonatkozó normákat pedig a korábban említett 21. és 22. számú jegyzőkönyvek tartalmazzák. Ezek szerint a területi hatályt érintő szabályozás az általános szinten változatlanul

[12] Az EUSZ-hez és EUMSZ-hez csatolt 19. Jegyzőkönyv az Európai Unió keretében beillesztett Schengeni vívmányokról.

megmaradt. Dánia különállását a Lisszabon Szerződés sem érinti és a korábban bemutatott *opt-in* lehetősége is nyitva áll.

A 19. jegyzőkönyv alapján Írország, valamint Nagy-Britannia változatlanul bármikor kérheti, hogy a schengeni vívmányok rendelkezései egy részének vagy egészének alkalmazásában részt kívánjanak venni.^[13] Némileg új helyzetet teremt viszont a jegyzőkönyv 5. cikke alapján bevezetendő új szabályozás. Ez a Schengen-acquis-val kapcsolatos módosítások esetében lehetővé teszi, hogy amennyiben Írország vagy az Egyesült Királyság nem jelenti be részvételi szándékát ésszerű időn belül írásban a Tanácsnak, a többi tagállam – illetve Írország vagy az Egyesült Királyság közül esetlegesen az, amelyik szintén részt venne – megerősített együttműködést vezessen be. Ezen túlmenően a jegyzőkönyv tisztázza azt a helyzetet, ha Írország vagy az Egyesült Királyság már korábban elfogadta a Schengen-acquis valamely elemét (*opt-in*), azonban az időközben javasolt módosítást nem kívánja elfogadni. Erre az esetre a jegyzőkönyv (2)–(5) bekezdései lehetővé teszik, hogy a Tanács mérlegelje: az érintett tagállam milyen mértékben maradjon részese az eredeti *acquis* által előírt kötelezettségeknek. A Tanácsnak e tekintetben törekednie kell arra, hogy az érintett tagállam a lehető legnagyobb mértékben fenntartsa részvételét úgy, hogy az komolyabban ne hátráltassa a schengeni vívmányok különböző elemeinek gyakorlati érvényesülését, és tiszteletben tartsa azok összhangját. Amennyiben a Tanács négy hónapos időszakon belül nem tud határozni, bármely tagállam haladéktalanul kérheti, hogy az ügyet az Európai Tanács elé terjesszék. Ebben az esetben az Európai Tanács a soron következő ülésén hoz határozatot a Bizottság javaslata alapján minősített többséggel. Ha az Európai Tanács sem tudna megállapodni a feltételekben, akkor az eredeti módosítási eljárás tovább folytatódik és már egyedül az Európai Bizottság (!) döntésétől függ, hogy Írország vagy az Egyesült Királyság tekintetében az alpnormák milyen mértékben és feltételekkel alkalmazandók.

b) Az korábbi harmadik pilléres normák „továbbélésének” területi vonatkozásai a Lisszaboni szerződés alapján

Korábban esett már szó a Lisszaboni Szerződést megelőzően a harmadik pillérben keletkezett normák későbbi sorsáról, annak általános elveit már ismertettük. Szólni kell ezen túlmenően az átmeneti rendelkezéseknek egy olyan aspektusáról is, amely közvetlenül „földrajzi” kérdésekhez kapcsolódik, nevezetesen e normák további sorsát határozza meg az Egyesült Királyság vonatkozásában. Az átmeneti rendelkezésekről szóló 36. jegyzőkönyv tartalmaz egy szabályt, amelyet a 2007-es kormányközi konferencia brit javaslatra fogadott el, és lényeges változást hozott a korábban megbukott Alkotmányos Szerződés koncepciójához képest. Ez alapján a korábbi harmadik pilléres aktusok vonatkozásában fennálló öt éves átmeneti időszak lejártá előtt legkésőbb hat hónappal Nagy-Britannia bejelentheti a Tanácsnak, hogy a korábbi harmadik pilléres aktu-

[13] 19. Jegyzőkönyv az Európai Unió keretébe beillesztett Schengeni vívmányokról 4. cikk.

sok tekintetében a Bizottság végrehajtási jogait, valamint az Európai Bíróság joghatóságát nem fogadja el.^[14] Ebben az esetben az ötéves időszakot követően a korábbi, 2009. december 1-je előtt elfogadott *jogi aktusoknak az Egyesült Királyság tekintetében való alkalmazása megszűnik*.^[15]

E szabály jelentősége az uniós jog fejlődése szempontjából is példanélküli. Ahogy ebben a fejezetben is látható volt, az integrációtörténetben már korábban is alkalmazott technika az *opt-out*. Arra viszont eddig nem volt példa, hogy egy tagállamnak biztosítsák azt a jogot, hogy egy számára korábban már kötelezettséget jelentő és alkalmazott szabályok halmazából autonóm és egyoldalú döntéssel később mintegy kiszereződjön. Természetesen ez olyan olvasatot is magában rejt, hogy ezzel a tagállamok ösztönözve lesznek a korábbi, harmadik pilléres dokumentumok „felfrissítésére”, azaz az új jogalkotási szabályoknak megfelelően módosításokat fogadjanak el. Ez viszont szintén kínálja majd a lehetőséget Nagy-Britanniának, hogy a fentiekben szereplő *opt-out* lehetőségekkel élve, eltérő pozíciót biztosítson magának. Feltehetőleg ez volt az ára a brit ratifikációnak, ennek köszönhetően lehetett a brit közvéleménnyel elfogadtatni, hogy a Lisszaboni Szerződés alapjaiban különbözik az Alkotmányos Szerződéstől, így előbbit nem szükséges népszavazásra bocsátani.^[16]

IV. INTÉZMÉNYI HÁTTÉR ÉS JOGALKOTÁSI MECHANIZMUSOK

1. A bel- és igazságügyi együttműködés intézményi háttere

a) Intézményi háttér a Lisszaboni Szerződést megelőzően

A bel- és igazságügyi együttműködés szervezeti összefüggéseit a Lisszaboni Szerződést megelőzően nagyban befolyásolta az Unió jellegéről vallottak, illetve maga a hárompilléres szerkezet. A Maastrichti Szerződést követően a hivatalos kánon hangsúlyozta, hogy az Európai Unió nem tekinthető önálló nemzetközi szervezetnek, és így önálló szervezetrendszerrel sem rendelkezhet. A második és – a szempontunkból inkább érdekes – harmadik pillér működése során a tagállamok kooperációjának megsegítéseként az intézményi hátteret a közösségi intézmények biztosították, amit a német irodalom még külön teóriaként, a német alkotmányjogból átvett ún. „szervkölcsonzési elméletként” („*Organleihetheorie*”)^[17] kategorizált is. Az EKSz által létrehozott intézmények „kikölcsönzését” az uniós együttműködés területére az EUSz 3. cikk tette lehetővé, amely kimondta, hogy az „Unió egységes intézményi kerettel rendelkezik,” valamint az EUSz 5. cikk, amely az EKSz alapján létrehozott öt főszerv: az Európai Parlament, a Tanács, a Bizottság, a Bíróság és a Számvevőszék nevesítésével

[14] Vö.: 36. jegyzőkönyv 10. cikk (1) bekezdés.

[15] 36. jegyzőkönyv 10. cikk (4) bekezdés.

[16] Ez utóbbi szempontot Dougan valószínűsíti, vö.: Dougan, 2008, 683.

[17] Vö.: Pechstein – Koenig, 1998, 69. széljegyzet, valamint Schäfer, 2003, 36.

lehetővé tette, hogy működésükkel kapcsolatban az EK Sz-en kívül az EUSz is meghatározzon feltételeket és célokat. Más szóval az eredetileg közösségi minőségű szervek egyben – akár ténylegesen, akár potenciálisan – az Unió szerveinek is minősültek. A főszervek közül is eredetileg elsődlegesen a Tanácsnak, a Bizottságnak, kisebb részben pedig az Európai Parlamentnek volt szerepe.

Az Európai Bíróság pozícióját pedig – az amszterdami reformra tekintettel – folyamatosan erősödő szerepkör jellemezte. E főszervek szerepét a tanulmány további részeiben – a jogalkotás valamint a bírósági joghatóság kapcsán – részletesen felvázoljuk. Ehelyütt egyedül az Európai Tanáccsal foglalkozunk, azzal a szervvel, amely felülről lezárta az EU teljes intézményi kereteit a hárompilléres struktúra bevezetését követően. Általánosságban az Európai Tanácsnak az Unió fejlődéséhez szükséges ösztönzést kellett megadnia, valamint ez a szerv határozta meg e fejlődés általános politikai irányait (EUSz 4. cikk), a bel- és igazságügyi együttműködés tekintetében csupán elenyésző szereppel bírt. Az EK Sz különösebb feladattal nem ruházta fel, és feladatai – szemben a második pillérrel – nem voltak jelentősek a harmadik pilléres együttműködés tekintetében sem, hiszen a tényleges döntéseket itt is az Európai Unió Tanácsa (miniszterek tanácsa) hozta meg. A 2009. december 1-jét megelőzően hatályos EUSz témánk szempontjából lényeges része a büntetőügyekben folytatott együttműködésben bevezetett megerősített együttműködés kapcsán rendelkezett a szerepéről. E szerint a harmadik pillérbeli megerősített együttműködésre irányuló tagállami szándék esetén^[18] a Tanács bármely tagja kérhette, hogy az Európai Tanács elé utalják az ügyet. Miután az ügyet az Európai Tanács megtárgyalta, az Unió Tanácsa határozatot hozhatott a megerősített együttműködés létrehozására (EUSz 40a cikk (2) bekezdés utolsó mondata).

A rendőri és büntetőügyekben történő együttműködés szempontjából a főszerveken kívül jelentőséggel bír az Európai Igazságügyi Hálózat, a Eurojust, illetve az Europol. A büntető ügyekben működő *Európai Igazságügyi Hálózatot* 1998-ban hozták létre. A Hálózat tagjai között a tagállamok nemzetközi bűnügyi együttműködéssel foglalkozó hatóságainak képviselői, a tagállamok által kijelölt egy vagy több kapcsolattartó személyekből és az összekötő bírákból áll.^[19] A Hálózat célkitűzése, hogy megkönnyítse a kapcsolatfelvételt a tagállami hatóságok között, rendszeres találkozóik révén kicserélik tapasztalataikat és rend-

[18] EUSz, 40a. cikk: „(1) Azoknak a tagállamoknak, amelyek egymás között a 40. cikk szerinti megerősített együttműködést kívánják létrehozni, kérelmet kell a Bizottság elé terjeszteniük, amely ilyen értelmű javaslatot nyújthat be a Tanácsnak. Amennyiben a Bizottság nem nyújt be javaslatot, tájékoztatja az érintett tagállamokat ennek okairól. A tagállamok ezt követően kezdeményezést nyújthatnak be a Tanácsnak, amely arra irányul, hogy az érintett megerősített együttműködéshez felhatalmazást nyerjenek.

(2) Az (1) bekezdésben említett felhatalmazást a 43–45. cikkel összhangban a Tanács a Bizottság javaslata vagy legalább nyolc tagállam kezdeményezése alapján, valamint az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően minősített többséggel adja meg. A Tanács tagjainak szavazatait az Európai Közösséget létrehozó szerződés 205. cikke (2) bekezdésének megfelelően kell súlyozni.”

[19] Magyarországon a kijelölt kapcsolattartó pont a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, valamint a Legfőbb Ügyészség.

szereken információkat szolgáltatassanak. 2001 óta működik Európai Igazságügyi Hálózat a polgári és kereskedelmi ügyek területén is. A szervezet szintén a nemzeti hatóságok képviselőiből áll,^[20] és célja a személyek és vállalkozások számára az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés megkönnyítése. Az Eurojust az Európai Unió által 2002-ben létrehozott szervezet, amely a tagállamok illetékes igazságügyi hatóságai közötti koordinációt ösztönzi a büntetőeljárás területén. Az Eurojust tehát fontos koordinációs szerepet kaphat a két vagy több uniós tagállamot érintő nyomozati és büntetőeljárások esetében. Munkája során a szervezet figyelembe veszi a tagállamok illetékes hatóságaitól beérkező kéréseket és az egyéb, uniós testületektől – pl. a csalás elleni hivataltól, az OLAF-tól – kapott információkat. Az *Európai Rendőrségi Hivatal* (Europol) 1992-ben hozták létre, célja hogy segítse az uniós tagországok szorosabb és hatékonyabb együttműködését a szervezett bűnözés elleni harcban.

b) Intézményi háttér a Lisszaboni Szerződés után

Ami a Lisszaboni Szerződést követő helyzetet illeti, itt is látható, hogy a változások nagy része alapvetően visszavezethető a pilléres szerkezet megszűnésére és az egységes intézményi rendszer bevezetésére. A fent vázolt problémák, úgymint a közösségi szervek és az Unió viszonya, az ingatag talajon álló „kölcsonzési elmélet” a Lisszaboni Szerződést követően megoldottnak látszanak. 2009. december 1-je után már csak uniós szervekről beszélhetünk,^[21] melyeket a hatályos EUSz 13. cikke sorol fel: a korábbi közösségi szervek mellett az Európai Tanács és az Európai Központi Bank vált uniós szervvé. Ennél a vizsgált témakörünk szempontjából lényegesen fontosabb, hogy az egyes uniós szervek közül elsősorban a Parlament, a Bizottság, valamint a Bíróság lényegesen erősebb pozícióba kerül a Lisszaboni Szerződés módosításai révén (ld. a jogalkotásnál). A Tanács eljárását pedig közvetlenül érinti, hogy a benne résztvevő fórumok köre megváltozik.^[22] Az EUMSz 71. cikke hozza létre a belbiztonsági bizottságot (COSI), amelynek fő feladata előmozdítani és erősíteni a belső biztonságra vonatkozó operatív együttműködés a Tanácson belül. A COSI segíti a hatáskörrel rendelkező tagállami hatóságok intézkedéseinek összehangolását is, és munkájába be lehet vonni az Unió érintett szerveinek és hivatalainak képviselőit. Munkájáról folyamatosan tájékoztatást kap az Európai Parlament, valamint a nemzeti parlamentek is.

[20] Itthon a központi kapcsolattartó pont a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, valamint az Országos Igazságszolgáltatási Tanács Hivatala.

[21] Habár témánk szempontjából nem lényeges, de a pontosság miatt szükséges megjegyezni, hogy ez természetesen nem érvényes az Európai Atomenergia-közösségre. Ez az alapszerződés továbbra is létrehozza a saját maga közösségi intézményrendszerét (tkp. a korábbi közösségi intézményeket), a saját hatásköri rendszerével, „fizikailag” persze ezeket a hatásköröket továbbra is egységes szervezetrendszeren belül fogják végrehajtani. Végeredményben tehát a jövőben az uniós szervek – az Európai Tanácsot leszámítva – egyben közösségi szervek is maradnak az Európai Atomenergia-közösség tekintetében.

[22] Vö. Fazekas, 2009, 89., valamint Asztalos – Pető 2009, 137.

Külön szükséges szólni az Európai Tanácsról, amelynek a Lisszaboni Szerződés valamivel szélesebb és konkrétabb jogosítványokat biztosít, mint a korábbi EUSz. A módosított EUSz 68. cikke szerint az Európai Tanács hivatott meghatározni bel- és igazságügy területén a jogalkotási és operatív programok tervezésére vonatkozó stratégiai iránymutatásokat. Ez – noha elsődleges jogforrásban explicite rögzítésre nem került – részben eddig is így volt, gondoljunk csak az Európai Tanács témánk szempontjából releváns következtetéseire, a Tampere I. programra^[23] stb. Lényeges szerepe van az Európai Tanácsnak a büntetőügyekben, rendőrségi ügyekben is. E szerep alapvetően a büntető- és rendőri együttműködés közösségiesítéséből fakad; a kormányközi jelleg eltűnésével ugyanis szükséges volt a tagállamoknak bizonyos fékeket beépíteni az EUSz-be, melyek kapcsán az egyes tagállamok fenntarthatják maguknak a jogot bizonyos normák „megvétózására”. Úgyszintén fontos volt ugyanakkor, hogy a tagállamok bizonyos esetekben egymás között egyszerűbb feltételekkel folytathassanak megerősített együttműködést; a Lisszaboni Szerződés szabályozása ezt a célt is szolgálja.

A módosított EUSz a büntető- és rendőrségi ügyekben való együttműködés kapcsán több helyen is ír az Európai Tanács szerepéről: ezek közül először is a büntető-eljárásjogi kérdések kapcsán betöltött szerepét, azaz a több államra kiterjedő vonatkozású büntetőügyekben a bírósági határozatok kölcsönös elismerésének, valamint a rendőrségi és igazságügyi együttműködésnek a megkönnyítése érdekében hozott intézkedések (jogharmonizáció-szabályozási minimumok megállapítása) kapcsán betöltött szerepét érdemes megemlíteni (módosított EUSz 82. cikk (2) bekezdése és ugyanezen bekezdés a)-d) pontjai). Ide tartoznak a bizonyítékok tagállamok közötti kölcsönös elfogadhatóságára, a személyek és sértettek büntetőeljárásban való jogaira, illetve egyéb, a Tanács által meghatározott, a büntetőeljárás külön specifikumait tartalmazó, harmonizációs céllal hozott irányelvek. A hasonló normák tervezetének megalkotása esetén, amennyiben az Európai Unió Tanácsának egy tagja úgy ítéli meg, hogy a meghozandó irányelv-tervezet a büntető igazságügyi rendszerének alapvetéseit érintené, kérheti, hogy a tervezetet terjesszék az Európai Tanács elé, és függesszék fel az eljárást. A kérdés megvitatását követően egyetértés esetén az Európai Tanács négy hónapon belül a tervezetet visszautalja a Tanács elé, amely folytathatja eljárást. Amennyiben négy hónap alatt nem születik egyetértés, a tagállamok csak megerősített együttműködés keretén belül hozhatnak döntést, az erre vonatkozó engedélyt viszont automatikusan megadottnak kell tekinteni.

Másodrészt hasonló mechanizmus él az anyagi büntetőjogi harmonizációra nézve is. Ide tartozik a súlyosabb, tagállamokon átnyúló vagy a tagállamok által közösen kezelendő súlyosabb bűncselekményi tényállások és azok büntetési szabályainak egységesítése. Ilyen bűncselekmények a terrorizmus, az emberkereskedelem, a nők és gyermekek szexuális kizsákmányolása, a tiltott kábítószer-kereskedelem, a tiltott fegyverkereskedelem, a pénzmosás, a korrupció,

[23] Presidency Conclusions – Tampere European Council – 15-16 October 1999.
http://europa.eu/european_council/conclusions/index_en.htm (2011. február 1.)

a pénz és fizetőeszköz-hamisítás, a számítógépes bűnözés, a szervezett bűnözés, illetve egyéb, a Tanács által megállapított egyéb bűncselekmények. Ezek esetén, amennyiben egy tagállam szerint az irányelvtervezet a büntető igazságügyi rendszerének alapvető vonásait érinti, kérheti, hogy a tervezetet terjesszék az Európai Tanács elé, és a korábban a fentebb ismertetett eljárást lefolytassák (módosított EUSz 83. cikk (3) bekezdése).

A harmadik főbb esetkör, amely kapcsán az Európai Tanács a büntető- és rendőrségi ügyekben való együttműködés kapcsán említésre kerül, az Európai Ügyészség létrehozatala. Az Unió pénzügyi érdekeit sértő bűncselekmények üldözésére a Tanács különleges jogalkotási eljárás keretében a Eurojustból Európai Ügyészséget hozhat létre (módosított EUSz 86. cikk (1) bekezdése). Ha az erre irányuló határozat meghozatalakor nincs egyetértés, legalább kilenc tagállam (nem csupán egy, mint a fenti esetekben) az Európai Tanács elé utalhatja az ügyet. Az Európai Tanács a korábban ismertetett eljárásokhoz hasonlóan megtárgyalhatja az ügyet, és 4 hónapon belül visszaküldi a normatervezetet a Tanácsnak. Amennyiben a Tanácsban ismét nem kerül sor a döntés meghozatalára, a megerősített együttműködés korábban ismertetett szabályait kell alkalmazni.

A negyedik büntető-rendőri együttműködéssel összefüggő Európai Tanácsi szerep a rendőrségi operatív együttműködésre vonatkozik. Az operatív együttműködéssel összefüggő jogalkotás esetén is le lehet folytatni a korábban az Európai Ügyészségnél látott eljárást.

2. Jogalkotási mechanizmusok a bel- és igazságügyi együttműködés területén

Egy terület Közösségen belül betöltött súlyát és jelentőségét jól mutatja, milyen módon kell megalkotni a rá vonatkozó szabályokat. Ahogyan azt már említettük, a bel- és igazságügyi együttműködés kapcsán az a furcsa, visszás helyzet állt elő, hogy az első és harmadik pillérben eltérő jogforrások léteztek, és a korábban megalkotott harmadik pilléres normák továbbra is fennmaradtak. Ezen túlmenően az első pillérben is eltértek egymástól az egyes területeken alkalmazandó jogalkotási mechanizmusok. Arra vonatkozóan, hogy mely területeken milyen módon hoztak döntéseket, az EKSz és az EUSz, illetve a Lisszaboni Szerződés szabályait érdemes alaposabban megvizsgálni. Miután igencsak nehezen átlátható, hogy mely területen milyen eljárást kellett/kell alkalmazni, ráadásul e körben az EKSZ megszövegezése is nehézkes és nehezen követhető volt, célszerű kiemelten foglalkozni az egyes jogszabályok meghozatalának módjával.

a) Visszatekintés: az EKSz rendelkezései

i) Az eljárásokról általánosságban

Az EKSz a korábban említett IV. cím, a „Vízumok, menekültügy, bevándorlás és a személyek szabad mozgására vonatkozó egyéb politikák” alatt rendelke-

zett arról, hogy a hatálya alá tartozó szabályokat hogyan kellett elfogadni.^[24] Az EK Sz az Amszterdami Szerződés hatálybalépését követő 5 évre, azaz az 1999. május 1-től 2004. május 1-ig terjedő időszakra speciális (egyszerűsített) döntéshozatali szabályokat állapított meg.

A döntéshozatali mechanizmusok tekintetében különösen fontos volt az EK Sz 67. cikke, amely részletesen szabályozta az alkalmazandó eljárásokat. A cikkből jól látható, a bel- és igazságügy terén 1999 és 2004 között az egyhangú, konzultációs döntéshozatal számított általánosnak: a döntéseket a Tanács a Bizottság javaslata, vagy – ekkor még – valamely tagállam kezdeményezése alapján, egyhangúlag, a Parlamenttel való konzultációt követően hozta meg (EK Sz 67. cikk (1) bekezdése). 2004. május 1-től ez a rendszer némileg módosult: az általános eljárás szerint a Tanács a Bizottság javaslatai alapján határozott, a tagállamok kezdeményezési joggal már nem rendelkeztek, csupán a Bizottságot kérhették, hogy terjesszen javaslatot a Tanács elé (EK Sz 67. cikk (2) bekezdésének első mondata). Az EK Sz a vonatkozó pontban külön nem rendelkezett a Parlament szerepéről. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy e körben is konzultációs (klasszikus) eljárásról volt szó, tehát a parlamenttel konzultálni kellett a döntés meghozatala előtt. A lényegét tekintve tehát általános eljárásként továbbra is megmaradt az 1999-től bevezetett konzultációs mechanizmus.

Érdekes, hogy a bel- és igazságügyi együttműködés EK Sz alá tartozó kérdéseiben a Tanács egyhangúlag dönthetett arról, hogy bizonyos, a konzultációs eljárás alá tartozó területekre az együttdöntési eljárás szabályait alkalmazza-e, az általános konzultációs eljárás helyett (EK Sz 67. cikk (2) bekezdésének második mondata).^[25] Hasonló döntésre ugyanakkor soha nem került sor. Mint ismeretes, az együttdöntési eljárás előnye, hogy a Parlamentet jobban bevonják a döntéshozatalba (társ-jogalkotóvá válik), illetve a Tanácsi döntésekhez általában nem szükséges egyhangúság: az esetek jelentős részében elegendő a minősített többség is a jogszabály elfogadásához.

ii) Az egyes területek jogalkotási mechanizmusai

A IV. cím alá tartozó általános eljárás szerint tehát a Bizottság javasolt, a Tanács fogadta el az intézkedést, a Parlament pedig csupán véleményezési jogkörrel bírt. Ily módon hozták meg a döntések többségét 2009. december 1-je előtt (1999. május 1. és 2004. május 1. között bizonyos döntéseket; például a bevándorlás-politikára vonatkozó kérdések tárgyában, ld. EK Sz 63. cikk 3. pontja), azaz a Közösségbe való belépés és tartózkodás feltételeire, a huzamos tartózkodásra vagy az illegális bevándorlásra vonatkozó szabályokat. Ide tartoztak még azon normák is, amelyek azt szabályozzák, hogy az egyik tagállamban jogszerűen tartózkodó harmadik államból származó személy más tagállamban mely feltételekkel tartózkodhat

[24] Áttekintésére ld. Osztovits, 2008, 451–452.

[25] Ld. pl. *A Bizottság Közleménye a Tanácsnak a Tanácsnak az Európai Közösséget létrehozó szerződés 251. cikkének a Szerződés 65. cikke alapján tartási kötelezettség tárgyában hozott intézkedésekre való alkalmazandóvá tételére való felkéréséről*. COM (2005) 648 végleges.

jogszerűen. A szigorúbb jogalkotási mechanizmusnak az lehet az oka, hogy a bevándorlási szabályokat a tagállamok maguk szeretnék kontrollálni. Ez alól a vízumszabályok jelentős része egyébként kivételt képezett (ld. később).

Ehhez képest a Nizzai Szerződés hatálybalépésétől, azaz 2003-tól kezdve az EKSz felhatalmazása alapján együttdöntési eljárásban fogadták el a menekültügyi szabályokat.^[26] Kivételt képeztek a menekültek és a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek befogadásával és befogadásuk következményeinek viselésével kapcsolatban a tagállamokra háruló terhek kiegyensúlyozott elosztásának előmozdításáról szóló jogszabályok, melyeket konzultációs eljárásban fogadtak el.

A legtöbb menekültügyi szabályhoz hasonlóan 2004. május 1-től a Tanács és a Parlament együttesen, együttdöntési eljárásban hozta meg a vízumszabályok jelentős részét. Ilyenek voltak a 62. cikk 2. b) pontja szerint a tagállamok vízumkiadási eljárásaira és feltételeire, illetve az egységes vízumra vonatkozó normák. E körben tehát az együttdöntési eljárás volt az általános, ám két jogszabályi kivétel is létezett. Az EKSz 67. cikk (3) bekezdése alapján azon harmadik országok listáját, amelyek állampolgárainak a külső határok átlépéséhez vízummal kellett rendelkezniük, illetve az egységes vízumformátumot konzultációs eljárásban, ám az egyhangú helyett minősített többséggel fogadta el a Tanács. A fenti területekhez kötődően meg kell jegyeznünk: amennyiben egy jogszabály tartalma több, eltérő mechanizmusú – konzultációs és együttdöntési eljárás alá tartozó – kérdésre is kiterjed, abban az esetben a konzultációs eljárást kell alkalmazni.^[27] Úgyszintén együttdöntési eljárásban, minősített többséggel fogadja el a Tanács és a Parlament a polgári ügyekben folytatott együttműködés területén létrehozott szabályokat. Ide tartoznak az európai polgári eljárásjogi, illetve nemzetközi – kollíziós – magánjogi normák is. Ez alól kivételt képeznek a családi jogi kérdések, melyeket a közösség az egyéb polgári jogi együttműködéstől leválasztva, önállóan kezel. A családjogra ugyanis az általános szabály maradt fenn továbbra is, azaz a családjogi tárgyú rendeleteket konzultációs eljárásban, egyhangúlag kell elfogadni. E helyütt hívnánk fel a figyelmet arra, hogy e helyütt nem az anyagi családjogi kérdésekről van szó, azokra ugyanis (elvileg) a Közösségnek nincsen hatásköre. E körben a közösség kimondottan polgári eljárásjogi, illetve kollíziós normákat alkothat.^[28]

b) Visszatekintés: az EUSz szabályai

Ahogy korábban említettük, az EUSz önálló, az első pillértől eltérő eljárási rendet állapított meg a III. pillér alá tartozó – rendőri és büntetőügyekben

[26] Osztoivits, 2008, 452.; Vö. Nagy, 2003, 38–48.

[27] Ld. pl. A Tanács 2004/83/EK irányelve a harmadik országok állampolgárainak, illetve a hontalan személyeknek menekültként vagy a más okból nemzetközi védelemre jogosultként való elismerésének feltételeiről és az e státuszok tartalmára vonatkozó minimumszabályokról. HL L 304., 30.09.2004., 12–23.

[28] Az is tény ugyanakkor, hogy ezek hatással lehetnek az anyagi jogra is, ld. pl. Fiorini 2008, 192–194.

történő – együttműködésre nézve. A 34. cikke szerint – ahol felsorolta az egyes jogforrásokat – a Tanács bármely tagállam vagy a Bizottság kezdeményezésére, egyhangúlag eljárva alkotott szabályokat. Kezdeményezni tehát a Bizottság, vagy a tagállamok kezdeményeztek, és a Tanács egyhangúlag fogadta el a szabályokat. A határozatoknak az Unió szintjén történő végrehajtásához szükséges intézkedéseket (tehát kimondottan csupán a végrehajtási intézkedéseket) a Tanács minősített többséggel fogadhatta el.

Az EKSz IV. címénél látott jogalkotási mechanizmusok egyszerűsítésére vonatkozó rendelkezéshez hasonló szabály, hogy a harmadik pillér alá tartozó területeket a Tanács áttehette az első pillérbe, úgymond „közösségiesíthette” (EUSz 42. cikk).^[29] Ebben az esetben az első pillér jogforrásai kerülhettek megalkotásra (ld. feljebb). Az erre vonatkozó határozatot ugyanakkor a tagállamoknak alkotmányos követelményeiknek megfelelően jóvá kellett hagyni. Az, hogy az egyes szabályokat milyen mechanizmussal fogadják el, úgyszintén a határozatban szögezték le. Hasonló határozat elfogadására ugyanakkor nem került sor.

Az Európai Parlamentnek a harmadik pillérben a jogalkotás során semmilyen szerepe nem volt: sem konzultatív, sem jogalkotói szereppel nem bírt, de még a megkezdett jogalkotási folyamatról, illetve az elfogadott jogszabályról sem kellett informálni.

c) A Lisszaboni Szerződés változtatásai

i) Változás a döntéshozatal terén

A Lisszaboni Szerződés az EUMSZ V. címe alatt foglalja össze a bel- és igazságszerepre vonatkozó szabályokat. Mint azt említettük, e cím öt, eltérő területre vonatkozó fejezetre oszlik, melyek önállóan szabályozzák az alkalmazandó jogalkotási mechanizmusokat. Ha áttekintjük a szabályok megalkotását az egyes területeken, azt látjuk, hogy általában véve az együttdöntési eljárás (a szerződés szövegezésében: „rendes eljárás”) az általános, és csak bizonyos, speciális területeken kell konzultációs eljárást alkalmazni. A Tanács az esetek jelentős részében minősített többséggel határoz. Ez jelentős fejlemény a korábbi, harmadik pilléres jogalkotáshoz mérten is, hiszen egyszerűsített eljárási mechanizmussal lehet jogot alkotni, a Parlament bevonásával, és – jórészt – minősített Tanácsi döntéshozatallal. Az már csupán a mi személyes és zárójelbe tett kritikánk, hogy az együttdöntési eljárás szabályai is életidegenek (mondhatni, nevével ellentétben rendetlenek): szakjogászok is nehezen látják át őket, nemhogy az „utca embere.” Ha azt szeretnénk, hogy az Európai Unió az emberekhez közelebb kerüljön, ezeken az eljárási módokon sokat kellene egyszerűsíteni. E nélkül

[29] A Bizottság vagy valamely tagállam kezdeményezésére a Tanács az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően, egyhangúlag úgy határozhat, hogy a 29. cikkben említett területeken való fellépésre az Európai Közösséget létrehozó szerződés IV. címét kell alkalmazni, és ezzel egyidejűleg meghatározhatja az ezekre vonatkozó szavazási szabályokat. E határozatot a tagállamoknak alkotmányos követelményeiknek megfelelő elfogadásra ajánlja.

ugyanis az Unió mint a tagállamok vezetői között zárt ajtók mögött folytatott „alkudozás” jelenik meg, amelynek eljárásai nem éppen transzparens módon kerülnek lefolytatásra. Ennek ellenére, ha nem is a harmadik, de legalább a második lépcsőfokra eljutott az uniós jogalkotás; legalább a bel- és igazságügy különállását sikerült megszüntetni, ha a közös kül- és biztonságpolitika önállóságát meg is tartották.

Az egyes területek más eljárás alá vonásának korábbi mechanizmusát az EUMSZ már csupán a családjogi kérdésekben történő együttműködés területén (ld. később) tartja fenn, általános szinten hasonló kitévelt az új V. cím nem tartalmaz.

Lényeges megemlíteni azt is, hogy a jogalkotást kezdeményezők köre eltér az V. cím egyes fejezeteihez kötődően. A IV. és V. fejezet, azaz a büntetőügyekben és rendőri ügyekben történő együttműködés terén a tagállamom egynegyede is javasolhat jogszabályalkotást a Bizottság mellett. E szabály gyökerei arra a korábban említett eljárási szabályra nyúlnak vissza, mely szerint a III. pilléres együttműködés területén a tagállamok is javasolhatnak jogalkotást.

ii) Az egyes területek jogalkotási mechanizmusai

A fentieknek megfelelően a vízumokra (így a vízumokra vonatkozó közös politikára, vízumellenőrzésekre, unión belül vízummal való szabad mozgásra, külső határellenőrzésre) együtdöntési eljárást kell alkalmazni (EUMSZ 77. cikk (2) bekezdése). Kivétel ez alól az uniós polgárok tagállamközi szabad mozgására vonatkozóan, amennyiben a tagállamok nem biztosítottak hatáskört az útlevélre, személyazonosító igazolványokra, tartózkodási engedélyekre, vagy egyéb okmányokra vonatkozó jogalkotásra. Ez utóbbi esetben konzultációs eljárást kell alkalmazni, és a Tanács egyhangúlag dönt.

A menekültügyi politika terén is az együtdöntési (rendes) jogalkotási eljárás az alkalmazandó (EUMSZ 78. cikk (1) bekezdése). Hirtelen történő, tömeges beáramlás esetén ugyanakkor a Tanács a Bizottság javaslata alapján átmeneti intézkedéseket hozhat. Ezen utóbbi intézkedéseket konzultációs eljárásban, egyhangúlag kell meghozni.

A bevándorlási politika terén is a rendes jogalkotási mechanizmus az általános. Érdemes megemlíteni, hogy a jövőben rendes jogalkotás keretében a Parlament és a Tanács intézkedéseket állapíthat meg a harmadik országbeli bevándorlók beilleszkedésének előmozdítására is.

Hasonló az eljárási mechanizmus a polgári ügyekben történő igazságügyi együttműködés terén is. A családjogi kérdésekre nézve ugyanakkor fenntartották a konzultációs eljárást, és a tanácsbeli egyhangú döntés követelményét is. A Tanács ugyanakkor konzultációs eljárásban, a Bizottság javaslatára, egyhangú szavazással dönthet e terület egyes kérdéseinek más eljárás alá vonásáról.

Az EUMSZ a büntetőügyekben folytatott együttműködés jelentős részére is a rendes, együtdöntési eljárás alkalmazását írja elő, mely esetén a Tanács általában minősített többséggel dönt. Ezt a Lisszaboni Szerződés nagy érdemének mondhatjuk, hiszen így végre átalakul az amúgy nehézkes harmadik pilléres döntéshozatal. Ide tartoznak majd a bírósági ítéletek kölcsönös és automatikus

elismerése, joghatósági kérdések rendezése, a bírák, ügyészek, igazságügyi alkalmazottak képzése, illetve a tagállamok hatóságai közötti együttműködés érdekében hozott másodlagos jogforrások. Úgyszintén rendes jogalkotási eljárásban fogadnak majd el bizonyos kapcsolódó irányelveket; ezek a bírósági ítéletek és határozatok elismerése, valamint a rendőrségi és igazságügyi együttműködés megkönnyítése érdekében szükséges szabályozási minimumok, illetve bizonyos súlyos bűncselekmények^[30] kapcsán a bűncselekményi tényállások és büntetési tételek minimumszabályai. A rendes eljárásban hozott irányelvi szabályozás lesz tehát a tagállamok joga közti harmonizáció eszköze a korábban alkalmazott kerethatározatok helyett. Az EKSz-ben nem felsorolt bűncselekmények esetén a harmonizációhoz szükséges intézkedéseket-jogforrásokat ugyanakkor együtdöntési eljárásban, ám egyhangúlag kell meghozni (EUMSZ 83. cikk (1) bekezdés utolsó mondata). Úgyszintén rendes jogalkotási eljárásban alkotják meg a bűnmegelőzésre, illetve a Eurojust felépítésére, működésére, tevékenységi területeire és feladataira vonatkozó joganyagot. Az együtdöntési eljárás alóli kivételként a büntetőügyekben konzultációs eljárással (az EUMSZ alkalmazásában: különleges eljárással) és egyhangúlag fogadja el a Tanács azon határozatát, mely a Eurojustból Európai Ügyészséget hozhat létre meghozni (EUMSZ 86. cikk (1) bekezdése) (csak emlékeztetőül: az Európai Ügyészség az unió pénzügyi érdekeit sértő bűncselekmények kapcsán járhat el). Ha ki kívánják bővíteni az Európai Ügyészség hatáskörét egyéb döntésekre is, az erre vonatkozó határozatot a Tanács úgyszintén különleges eljárásban hozza meg.

A rendőrségi együttműködés általános intézkedéseit is rendes jogalkotási eljárás keretében hozzák. Ide tartozik a releváns információk összegyűjtésére-kezelésére, az állomány képzésének támogatására és egymás közti cseréjére, a szervezett bűnözés felderítése kapcsán a technikák cseréjére vonatkozó együttműködés. Úgyszintén rendes eljárásban fogadják el az Europol felépítésére, működésére és tevékenységi területeire vonatkozó joganyagot. A rendőrségi operatív együttműködésre nézve azonban a döntéseket egyhangúlag hozzák meg. Úgyszintén azon döntéseket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy egy állam hatósága egy másik állam területén eljárjon. Miután utóbbi eset olyan erősen kötődik a szuverenitáshoz, az egyhangúság fenntartása ezen esetben érthető is.

3. Jogalkotás szűkebb keresztmetszetben: a megerősített együttműködés intézménye

a) A megerősített együttműködés a Lisszaboni Szerződést megelőzően

A tagállamok egy részének szorosabb kooperációja a gyakorlatban már korábban is működött – végeredményben a Schengeni Egyezmény is a szorosabb együtt-

[30] Az EUMSZ 83. cikk (1) bekezdésének második mondata alapján ezek a bűncselekményi területek a következők: terrorizmus, emberkereskedelem és a nők és gyermekek szexuális kizsákmányolása, tiltott kábítószer-kereskedelem, tiltott fegyverkereskedelem, pénzmosás, korrupció, pénz és egyéb fizetőeszközök hamisítása, számítógépes bűnözés és szervezett bűnözés.

működés gyakorlati példája lehet –, azonban annak alapszerződési rendelkezéseit csak az Amszterdami Szerződés vezette be. A megerősített együttműködés formalizálásával megteremtette annak jogalapját, hogy közösségi és egyes uniós területeken a tagállamok egy része is mélyebb integrációs együttműködést vezethessen be. Ezáltal azok a tagállamok, amelyek nem kívánnak részt venni az adott kezdeményezésben, anélkül maradhatnak ki abból, hogy közben akadályoznák a többi tagállamot az együttműködésben. Ilyenformán a megerősített együttműködés a *rugalmas integráció* egyik eszközének tekinthető.

Közösségi területen – így a *IV. cím alá tartozó kérdésekben* – a megerősített együttműködést az EKSz 11. cikke tette lehetővé. Eszerint a tagállamok által kért megerősített együttműködési eljárás csak a Bizottság beleegyezésével volt megindítható. A Bizottság határozhatott úgy, hogy nem adja hozzájárulását, aminek okairól tájékoztatnia kellett az érintett tagállamokat. Egyéb esetben a döntést a Tanács hozhatta meg, amely eljárásban a Parlament is rendelkezett részvételi jogokkal. Amennyiben a megerősített együttműködési eljárás lefolytatására az együttdöntési eljárás alá eső területen került sor, úgy az EKSz az Európai Parlament hozzájárulását írta elő. Egyéb esetekben is továbbították a kérelmet az Európai Parlamenthez, az viszont ilyenkor csak ún. tanácsadói hatáskörrel rendelkezett.

Az uniós *harmadik pillér* (EUSz VI. cím) keretében bevezetendő megerősített együttműködési eljárás kereteit az eredeti EUSz 40., 43. és 44. cikke határozta meg. Az együttműködés bevezetésének fontos előfeltétele volt, hogy annak hozzá kellett járulnia az Uniónak még gyorsabban a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térséggé válásához, és a kooperáció nem sérthette az EK hatásköreit. A bevezetésének fontos előfeltétele volt, hogy az együttműködést csak végső eszközként lehetett igénybe venni, és annak minden tagállam előtt nyitva kellett állnia. Azok a tagállamok, amelyek megerősített együttműködést kívántak egymás között kialakítani, erre vonatkozóan kérelmet nyújthattak be a Bizottsághoz, amely ilyen értelmű jogalkotási javaslatot terjeszthetett a Tanács elé. Emellett nyolc tagállam közvetlenül is kezdeményezhette a Tanácsnál a megerősített együttműködés bevezetését. A Tanács a kérelmekről minősített többséggel döntött, az Európai Parlament pedig konzultációs jogkörrel volt felruházva.

b) A megerősített együttműködés a Lisszaboni Szerződés után

A megerősített együttműködés szabályait a Lisszaboni Szerződés végeredményben átláthatóbbá teszi, s némileg leegyszerűsíti. A módosított EUSz 20. és az EUMSz 326–334. cikkei alapján az Unió kizárólagos hatáskörein kívül eső tárgyban megerősített együttműködést kezdeményezhet a tagállamok harmada, feltéve, hogy ennek célja összhangban áll az alapvető uniós célokkal, és kezdeményezésük nyitott valamennyi tagállam későbbi bekapcsolódása irányában. Megerősített együttműködésre felhatalmazást adó határozatot a Tanács végső lehetőségként akkor fogadhat el, ha megállapította, hogy az együttműködés célkitűzései az Unió egésze által ésszerű határidőn belül nem érhetők el, és ha

abban legalább kilenc tagállam részt vesz. A korábbi szabályokhoz hasonlóan, a tagállamok kezdeményezésüket a Bizottsághoz nyújtják be, amely javaslatot terjeszt a Tanács elé. A felhatalmazást a Tanács az Európai Parlament egyetértését követően adja meg.^[31]

A bel- és igazságügyi területek vonatkozásában azonban mindenképpen kell szólni a Lisszaboni Szerződés egy új szabályáról, amely minden bizonnyal a korábbihoz képest nagyobb jelentőséget adhat a megerősített együttműködésnek e területen. Az EUMSZ a büntetőügyekben folytatott igazságügyi együttműködés esetén egyfajta speciális elterelésre ad lehetőséget a megerősített együttműködés bevezetése felé. Az intézményi kérdésekkel összefüggésben korábban szóltunk arról, hogy e területen a Tanács bármely tagja, ha egy irányelvtervezet álláspontja szerint büntető igazságügyi rendszerének alapvető vonatkozásait érintené, kérheti, hogy az irányelvtervezetet terjesszék az Európai Tanács elé. Ha itt megegyezés születik, a javaslat visszakerül a Tanácshoz, ahol minden bizonnyal el lesz fogadva a jogszabály. Ha viszont nincs egyetértés és legalább kilenc tagállam megerősített együttműködést kíván létrehozni az adott irányelvtervezet alapján, ezek a tagállamok ennek megfelelő bejelentést tesznek az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak és a Bizottságnak. Az EUMSZ 82. cikk (3) bekezdése szerint pedig e bejelentést követően a megerősített együttműködés folytatására szóló felhatalmazást megadottnak kell tekinteni, és a megerősített együttműködésre vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni. Ez utóbbi tehát a megerősített együttműködés általános szabályaihoz képest *lex specialis*-ként értelmezendő. Ez alapján pedig a büntetőügyekben folytatott igazságügyi kooperáció területén a megerősített együttműködés bevezetésének egy dinamikus formáját kínálja, amelynek közvetlen célja az e területeken esetlegesen bekövetkező viták miatt el nem fogadott irányelvek „megmentése”.

V. AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG JOGHATÓSÁGA

1. Joghatóság a korábbi első pillér alá tartozó kérdések tekintetében

A bel- és igazságügyi együttműködés szövevényes rendszerén belül úgyszintén nem egyszerű azt meghatározni, hogy az Európai Bíróság mely területeken járhat el, illetve, hogy milyen eljárások lefolytatására jogosult.

[31] Habár nem tárgya tanulmányunknak, de megjegyezhetjük, hogy az említett eljárás alól kivételt képeznek a kül- és biztonságpolitikai kezdeményezések. Az EUMSZ 329. (2) bekezdés alapján az egymás között a közös kül- és biztonságpolitika keretében megerősített együttműködést létrehozni kívánó tagállamoknak kérelmüket közvetlenül a Tanácshoz kell benyújtaniuk. Ezt követően a kérelmet továbbítják az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjéhez, aki véleményt nyilvánít arról, hogy a tervezett megerősített együttműködés összhangban van-e az Unió közös kül- és biztonságpolitikájával, valamint a Bizottsághoz, amely véleményt nyilvánít, különösen arról, hogy a javasolt megerősített együttműködés összhangban van-e az Unió egyéb politikáival. A kérelmet tájékoztatásul az Európai Parlamentnek is meg kell küldeni. A megerősített együttműködés folytatására vonatkozó felhatalmazást a Tanács egyhangúlag elfogadott határozatban adja meg.

Az EKSz IV. címe, a vízumok, menekültügy és egyéb politikák alá tartozó kérdések esetén az Európai Bíróság az EKSz egyéb területeihez hasonlóan teljes, általános joghatósággal rendelkezett. Ennek megfelelően eljárhatott semmisségi eljárás során, tagállami jogsértéses, intézményi mulasztásos eljárás kapcsán stb. Különbség az EKSz egyéb területeihez hasonlóan csupán az előzetes döntéshozatalra nézve volt. Az általános – EKSz 234. cikkben található –, IV. címre nem vonatkozó szabály szerint a kérdés felmerülte esetén bármely tagállami bíróságnak joga (lehetősége) volt előzetes döntéshozatali kérelemmel fordulni az Európai Bírósághoz. Ha egy tagállam olyan bírósága előtt folyamatban lévő ügyben merült fel a kérdés, amelynek határozatai ellen a nemzeti jog értelmében nincs jogorvoslati lehetőség, utóbbi végső bírói fórum köteles volt az Európai Bírósághoz fordulni.^[32] A IV. cím alá tartozó kérdések – a cím egyes rendelkezéseinek, illetve a cím alapján hozott jogi aktusok értelmezésének problematikus volta – esetében ezzel szemben előzetes döntéshozatalt alsóbb bíróságok nem kezdeményezhettek. A felsőbb bíróságok előzetes döntéshozatali kötelezettsége ugyanakkor e területen is fennállt: az EKSz 68. cikk (1) bekezdése alapján előzetes döntéshozatali eljárást kellett indítania a IV. cím alá tartozó, vitatott kérdések kapcsán azon bíróságoknak, amelyek határozatai ellen nincs jogorvoslat (hazánkban ilyenek lehetnek pl. az ítéltáblák és a Legfelsőbb Bíróság). Az előzetes döntéshozatalhoz kapcsolódó érdekes, „kvázi előzetes döntéshozatali” intézmény volt, hogy a Tanács, a Bizottság, vagy valamely tagállam kérhette a Bíróságot, hogy döntsön a IV. címmel vagy valamely közösségi intézmény e cím alapján hozott jogi aktusával kapcsolatos értelmezési kérdéstről (EKSz 68. cikk (3) bekezdése). A bíróság hasonló döntése azonban nem volt alkalmazható a tagállamok bíróságainak jogerős ítéleteire, azaz a nemzeti bíróságok számára kötelező erővel nem bírt. Hogy hasonló döntések meghozatalának kötelező erő híján mi értelme volt (pontosabban lett volna), számunkra kérdéses.

2. Joghatóság a korábbi harmadik pillérben

Másmilyen, az EKSz-től alapjaiban eltérő joghatósággal és hatáskörrel rendelkezik az Európai Bíróság a III. pillér alá tartozó rendőri és büntetőügyi kérdések kapcsán. E körben a Bíróság nem rendelkezett hatáskörrel az összes, az EKSz-ben megengedett eljárás lefolytatására, és csupán bizonyos eljárások voltak engedélyezettek számára. Ráadásul az egyes eljárások szabályai is speciális attribútumokkal bírtak. Ezen, a III. pilléres együttműködés kapcsán lefolytatható bírósági eljárások a következők voltak:

- előzetes döntéshozatali eljárás,
- semmisségi eljárás,

[32] Vö. Várnay – Papp, 2005, 359–362.

- tagállamok, illetve intézmények közötti, III. pilléres együttműködést érintő vitákban történő döntéshozatal.

Kezdjük ezek közül is az előzetes döntéshozatal szabályaival, amelyek több ponton eltértek az EK Sz. 234. cikk szerinti általános, illetve a IV. cím alatt, a 68. cikkben látható különös előzetes döntéshozatali szabályoktól. Az EUSz 35. cikke szerint az Európai Bíróság nem rendelkezett a III. pilléres együttműködés összes jogi aktusa kapcsán előzetes döntéshozatali hatáskörrel. Előzetes döntéshozatali hatásköre csupán a kerethatározatok és határozatok érvényességére és értelmezésére, valamint az e területen létrejött egyezmények értelmezésére és az egyezményeket végrehajtó intézkedések érvényességére és értelmezésére terjedt ki. Jól látható tehát, hogy az elfogadott közös álláspontokat, melyek a III. pillérben úgyszintén jogforrások, nem értelmezhetette. Annak a kérdésnek a rendezését, hogy engedélyezik-e a bíróságoknak az előzetes döntés kérését, illetve, hogy mely tagállami bíróság indíthatja meg az eljárást, az EUSz a tagállamokra bízta. Egészen pontosan úgy fogalmazott, hogy „bármely tagállam elfogadhatja a Bíróság hatáskörét az [...] előzetes döntések meghozatalára” (EUSz 35. cikk (2) bekezdés). A tagállam, amennyiben kijelölt ilyen bíróságot, akkor vagy azon bíróságainak engedélyezte az előzetes döntés kérését, amelynek a határozata ellen nincsen jogorvoslat, vagy az összes bíróságának (EUSz 35. cikk (3) bekezdése).

Az EUSz 36. cikkének (6) bekezdése kimondta, hogy a Bíróság előtt a kerethatározatok, illetve a határozatok jogszerűségének felülvizsgálata tárgyában eljárás – az első pilléres semmisségi eljáráshoz hasonló eljárás – indítható. Lényeges kiemelni, hogy a megtámadható aktusok köre – az előzetes döntés kapcsán látottakhoz hasonlóan – itt úgyszintén korlátozott volt. Közös álláspontokat, illetve nemzetközi szerződéseket a Bíróság előtt nem lehetett megtámadni. A semmisségi eljárást – egyébként a közösségi pillérhez hasonlóan – hatáskör hiányára, lényeges eljárási szabályok megsértésére, vagy az EUSz illetve az alkalmazására vonatkozó bármely jogi rendelkezés megsértésére vagy hatáskörrel való visszaélésre hivatkozással lehetett megindítani. A megindításra jogosultak köre szűkebb volt, mint az első pillérben. Mint ismeretes, az első pillérben – a IV. cím alá tartozó kérdések tekintetében is – a tagállamok, az egyes közösségi intézmények (a Tanács, Parlament, Bizottság, valamint a Számvevőszék) az Európai Központi Bank, valamint a közvetlen és egyedi érintettség esetén magánszemélyek indíthatták meg. A harmadik pillér tekintetében ugyanakkor nem az összes közösségi intézmény kezdeményezhetett semmisségi eljárást, és magánszemély még közvetlen és egyedi érintettség bizonyítása esetén sem indíthatja meg. Az eljárás megindítására e szerint csupán a Bizottság, valamint a tagállamok voltak jogosultak.

A Bíróság megállapodás alapján a fentiekén túlmenően hatáskörrel rendelkezett a tagállamok közötti együttműködéssel kapcsolatos, illetve a tagállamok és a Bizottság közötti büntetőügyi együttműködéssel kapcsolatos viták eldöntésére is.

Felmerül a kérdés: egyéb eljárásra jogosult volt-e a Bíróság? Intézményi-tagállami mulasztásos eljárás indítható volt-e ezeken a pillérekben belül? Álláspontunk

szerint ez nem volt lehetséges (nem is került rá sor), ugyanis – a harmadik pillér kormányközi jellegéből adódóan is – a bíróságra nem telepítettek hasonló jogkört.

3. A joghatóság rendezése a Lisszaboni Szerződésben

A Lisszaboni Szerződést áttekintve, akár felületes vizsgálat után is megállapítható: az Európai Bíróság joghatóságának kérdése látszólag megoldott. A közösségesített területeken a Bíróság eljárhat, és végre nincsen különbség a bel- és igazságügyi együttműködés kapcsán megindítható eljárásai, illetve az egyéb közösségi területek – például a belső piac joga, egyéb politikák stb. – alá tartozó bírósági eljárások között. Ezzel a fentebb említett korlátozások megszűntek.

Arra nézve, hogy semmisségi eljárást ki indíthat, az EKSz helyébe lépő, EUMSZ 263. cikke ad – a korábbi EKSz 230. cikkéhez hasonló – támpontokat. Az eljárás megindításra jogosultak lesznek az első pilléres korábbi esetjoghoz hasonlóan a Tanács, Parlament, Bizottság, a Számvevőszék az Európai Központi Bank, valamint közvetlen és egyedi érintettség esetén magánszemélyek.

Az előzetes döntéshozatal kapcsán az a rendszer, melyben a tagállamok kijelölték a harmadik pillérben az előzetes döntés kérő bíróságot, illetve hogy a IV. címre speciális eljárások vonatkoztak, úgyszintén megváltozott. Az EUMSZ 267. cikke szerint előzetes döntések meghozatalára irányuló kérdés feltételére az összes tagállami (így magyar) bíróságnak van ugyanolyan joga, illetve kötelezettsége, mint amely az egyéb területek kapcsán is adott. Ezt a szerződés, a korábbi EKSz 234. cikkének átvételével, úgy fogalmazza meg: „Ha egy tagállam bírósága előtt ilyen kérdés merül fel, és ez a bíróság úgy ítéli meg, hogy ítélete meghozatalához szükség van a kérdés eldöntésére, kérheti az Európai Unió Bíróságát, hogy hozzon ebben a kérdésben döntést. Ha egy tagállam olyan bírósága előtt folyamatban lévő ügyben merül fel ilyen kérdés, amelynek határozatai ellen a nemzeti jog értelmében nincs jogorvoslati lehetőség, e bíróság köteles az Európai Unió Bíróságához fordulni”. Új elemként ugyanakkor megjelenik a büntetőjogi együttműködéshez kapcsolódóan egy szabály, mely szerint „ha egy tagállami bíróság előtt folyamatban lévő ügyben olyan kérdés merül fel, amely valamely fogva tartott személyt érint, az Európai Unió Bírósága a lehető legrövidebb időn belül határoz” (EUMSZ 267. cikkének utolsó mondata).

A korábban említett változtatások, melyekkel bevonják a bel- és igazságügy területeit is az „európai jogi vérkeringésbe,” üdvözlendők, azonban itt is utalnunk kell a korábban született harmadik pilléres aktusokkal kapcsolatos átmeneti szabályokra. Ezek alapján ugyanis ötéves átmeneti időszakon keresztül a korábbi harmadik pilléres normák tekintetében a Bíróság hatásköre változatlan marad, még akkor is, ha azok elfogadására az EUSz korábbi 35. cikk (2) bekezdésének értelmében került sor. Más szóval a korábbi alapszerződés eltérő szabályai még öt évvel „túlélnek” a Lisszaboni Szerződés reformjait, azonban az átmeneti szabályozás lejárta után, nevezetesen 2014 decemberétől a korábban elfogadott harmadik pilléres aktusok tekintetében is az általános szabályok szerint járhat majd el az Európai Bíróság.

4. Sürgősségi előzetes döntés a szabadság, biztonság és jog érvényesülésének térségére vonatkozóan a Lisszaboni Szerződés előtt és után

A korábban a Lisszaboni Szerződés kapcsán említett szabálynak, mely szerint, ha egy tagállami bíróság előtt folyamatban lévő ügyben olyan kérdés merül fel, amely valamely fogvatartott személyt érint, az Európai Bíróság a lehető legrövidebb időn belül határoz, létezett-létezik egy általános „testvére,” elődje is, mely általában szabályozta a sürgősségi eljárást a bel- és igazságügy területén.

A sürgősségi előzetes döntéshozatal az előzetes döntéshozatal egy speciális fajtája, melyet a Bíróság alapokmányáról szóló jegyzőkönyv 23a. cikke, és a Bíróság eljárási szabályzatának 104b. cikke szabályoz.^[33] Az Alapokmány azt mondja ki, hogy a szabadság, biztonság és jog érvényesülésének térségére vonatkozó előzetes döntéshozatalra utalás esetében eljárási szabályzat gyorsított, ún. sürgősségi eljárást írhat elő. Ezen eljárások vonatkozásában a beadványok vagy az írásbeli észrevételek benyújtására rövidebb határidőt, és a főtanácsnoki indítvány mellőzését lehet előírni. Sürgősségi eljárás vonatkozásában ezen kívül a beadványok vagy írásbeli észrevételek benyújtására jogosult felek és egyéb érdekelttek körének korlátozását és kivételesen sürgős esetben az eljárás írásbeli szakaszának mellőzését lehet előírni. Ezek pontos feltételeit a Bíróság eljárási szabályzatának 104b. cikke állapítja meg.

Ha megnézzük az EUMSZ-hez és az EUSZ-hez csatolt jegyzőkönyveket, azon belül is az Bíróság alapokmányáról szóló jegyzőkönyvet, azt látjuk, hogy a korábbi 23a. paragrafust változtatás nélkül jelenik meg az új alapokmányban is. Álláspontunk szerint ebből eredően a sürgősségi eljárás szabályai a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése után is alkalmazhatók, csak immáron az V. cím tekintetében.

VI. A LISSZABONI SZERZŐDÉS MÓDOSÍTÁSAINAK ÉRTÉKELÉSE – ZÁRÓ GONDOLATOK

A hatásköri jogalapok és a jogforrási rendszer egységesítése mellett a Lisszaboni Szerződéssel bevezetett reform a *jogalkotási eljárások egységesítését* is magával hozta. Áttekintvén ugyanakkor a fenti, hosszas felsorolást, melyben az egyes területekre alkalmazandó eljárási mechanizmusokat vizsgáltuk, azt láthatjuk: még mindig igen körülményes annak leírása, mely területeken milyen eljárási mechanizmust alkalmazzanak. Az integráció szempontjából azonban kifejezetten üdvözlendő, hogy az Európai Parlament pozícióját a jogalkotási eljárásokban rendkívül kedvezően érinti az alapszerződési reform. Megkockáztatjuk, hogy a jelenlegi módosítás nagyobb hatású e tekintetben, mint amilyen a szintén fontos maastrichti reform volt, és az EU demokratikus legitimitációja szempontjából jelen-

[33] Mindkettő elérhető a Bíróság honlapján, ld. http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7031/ (2011. február 1.)

tőségében megközelíti azt a több mint három évtizeddel ezelőtti változást, amikor az Európai Parlament közvetlen választását bevezették. A bírói jogalkalmazás tekintetében is kézzelfogható a Lisszaboni Szerződés hozadéka: az *Európai Bíróság joghatóságának az egységesítését* is magával hozza a pillérrendszer felszámolása és az egységes Unió alapkövének a letétele. Láthattuk, hogy ezt követően eltűnik a különbségtétel a bel- és igazságügyi együttműködés kapcsán igénybe vehető eljárások és az egyéb – „klasszikus közösségi” – területek alá tartozó bírósági eljárások között. Az egyedüli kivételt a fennmaradó harmadik pilléres aktusok kapcsán láthattuk, ezt a területet a joghatóság egységesítése nem érte el.

Ha a fentieket – és a korábbi tanulmányunkban írtakat^[34] – vesszük alapul, akkor úgy tűnik, hogy *a bel- és igazságügyi területen az integráció folyamata egy határozott mélyülési periódusba ért*. Nem tagadhatjuk, hogy ez egy tagállam szemszögéből, az Egyesült Királyság nézőpontjából más összefüggésben értelmezhető. Ha ugyanis felidézzük a fentiekben az *opt-out/opt-in* rendszeréről írtakat, akkor látható: a jövőben az Egyesült Királyság bizonyos tekintetben nagyobb szabadsággal rendelkezik majd, hogy eldöntse, a bel- és igazságügy mely területén működik együtt, és melyben nem. (Írország és Dánia pozíciója e tekintetben lényegesen nem tér el a Lisszaboni Szerződést megelőző helyzetükhöz képest). Míg tehát a tagállamok nagy része szorosabbra fonta kapcsolatát, addig a brit vízió inkább egy távolodó, „à la carte” Európa képét célozza meg a bel- és igazságügyi területeken.

Mindez azonban nem változtat a mélyülő integrációt illető megállapításunkon, mint ahogy azok az új jogintézmények sem, melyek látszólag a tagállamok hatásköreinek fokozottabb védelmét szolgálnák – ld. pl. az elemezett EUMSZ 72. cikkét –, vagy más, speciális védelmi mechanizmust tesznek lehetővé (ld. EUMSZ 74. cikk). E rendelkezések első ránézésre persze az integráció ellen hatnak, azonban ezeket inkább egy ésszerű kompromisszum eredményeként kell szemlélnünk. Voltaképpen a szerződés „előreugrása” az integráció újabb fokozatába a bel- és igazságügyi együttműködés területén e kisebb garanciák mellett lett vállalható a tagállamok részéről, de összességében e *kompromisszumot kiegyensúlyozottnak tekinthetjük. Sikerült tehát egy olyan megoldást kijelölni az uniós együttműködés és a tagállami szuverenitás konfliktusában, amely hatékonyabb kooperációt tesz lehetővé a tárgyalt témakörökben.*

IRODALOM

- Asztalos Erika – Pető Gábor (2009): A hónap eseményei az EU bel- és igazságügyi együttműködése terén. (A Lisszaboni Szerződés újításai a bel- és igazságügyi területen). *Rendészeti Szemle*, 2009. 12. szám, 135–142. p.
- Czigler Dezső Tamás (2009): A szerződés kötelemeire alkalmazandó jog jövőbeni meghatározása az Európai Közösségben: a Róma I. rendelet szabályai. *Állam- és Jogtudomány*, Vol. 50. No. 1. 73–110. p.

[34] Ld. Czigler – Horváthy, 2011.

- Czigler Dezső Tamás – Horváthy Balázs (2011): A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség jogforrásainak feltárása. *Jog, Állam, Politika*, 3. évf. 2. 3-25. p.
- Dougan, Michael (2008): The Treaty of Lisbon 2007: Winning Minds, Not Hearts. *CML Rev.* Vol. 45. 617-703. p.
- Fazekas Judit (2009): Bel-és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban. *Európai Tükör*, 2009. Különszám 87-112. p.
- Fiorini, Aude (2008): Rome III - Choice of Law in Divorce: Is the Europeanization of Family Law Going Too Far? *International Journal of Law, Policy and the Family*, Vol. 22. No. 2. 178-205. p.
- Nagy Boldizsár (2003): A szuverén határai. *Fundamentum*, 2003. 2. szám 38-48. p.
- Osztovits András (szerk.) (2008): *Az Európai Unió alapító szerződéseinek magyarázata*. Complex, Budapest.
- Pechstein, Matthias – Koenig, Christian (1998): *Die Europäische Union*. 2. Auflage, Mohr (Siebeck), Tübingen.
- Schäfer, Peter (2003): *Studienbuch Europarecht*. Boorberg, Stuttgart.
- Várnay Ernő – Papp Mónika (2005): *Az Európai Unió joga*. Complex, Budapest.

Bibó István jogbölcseleti írásainak rekonstrukciója*

Bibó István gondolkodói-politikusi életművéből jogbölcseleti munkássága nagyjából egy évtizedre, 1933 és 1944 közé tehető, jöllehet, az első tudományos szárnypróbálgatásokat már korábban megteszi a fiatal szegedi joghallgató, s mint tudjuk, a háború után is születik pár jogtudományi jellegű írása a magyar közigazgatás reformjáról, nemzetközi jogéletről stb. Állam-és jogelméleti szempontból különösen kiemelkedő Bibó 1947-es akadémiai székfoglalója *Az államhatalmi ágak elválasztása egykor és most* címmel. Amit azonban a magyar jogbölcselet azóta sem tud „felejteni”: Bibó István lassan-lassan hátat fordít a – nem kelsen értelemben vett – „tiszta jogfilozófiának”, s a politika, annak elmélete, illetve a gyakorlati, közéleti szereplés felé vesz irányt.^[1]

Minek tudható be ez a váltás? Vajon előtanulmány volt-e a jogtudomány művelése vagy „kerülőút”,^[2] s „megtérés”,^[3] megvilágosodás az „elhajlás”? Rendszert alkottak-e Bibó különböző – jogelméleti, politikaelméleti, történeti stb. – tárgyú írásai, vagy kimondottan éles az úgynevezett „korszakai” közötti határvonal, s nem fedezhető fel semmiféle kontinuitás?

A bibói életművel kapcsolatban sokszor feltettük már ezt e kérdést. Tudás-szociológiai közhely, hogy egy tudós életműve elszakíthatatlan az adott kor történelmétől, társadalom- és eszmetörténeti szituációjától, a gondolkodó személyiségének elemzésétől, az pedig hermeneutikai közhely, hogy minden ön- és műértelmezés egyben a kor értelmezése és viszont. Már pedig Bibó élete igen zajos századot fog át: a világháborúk korát, az újjáépítést, a demokrácia mozgásterének leszűkülését, majd a remény „csalóka fényét”, a meghurcoltatások, megaláztatások időszakát. És ne feledjük: mindezen hatások a családi indíttatáson, a változó személyiségen, életkoron, a személyes problémahelyzeteken át szüremkednek az életműbe.

Itt és most nem vállalhatom fel a pályafutás során történt váltás okainak, indítékainak alapos felkutatását. Javaslom, inkább fogadjuk el a Bibónak a Huszár Tibor által 1976-ban készített interjúban elhangzott, 1935-re történő visszaemlékezését, amikor nyugat-európai ösztöndíjairól hazatért: „Én a magam pályájá-

[*] A tanulmány alapjául a Goethe-Intézetben 2003-ban megrendezett konferencia vitaindító referátuma szolgál. A referátum opponensei Karácsony András és H. Szilágyi István voltak.

[1] Ez a szakaszolás igazodik Bibó saját megfogalmazásához is, mint ezt a Huszár Tibor által készített interjúból megtudhatjuk. In: Bibó, 1995, 23–52.

[2] Lásd ehhez: H. Szilágyi, 1995, 268–302.

[3] Lásd ehhez: Nagy J., 2001. 11–145.

nak útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem levő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni, csak úgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mentem jogásznak családom és környezete csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, tudósnek vagy valami hasonlónak.”^[4] Ez tehát azt jelenti, hogy „jogi tanulmányait” – s teszem hozzá: egyetemi pályafutását – „a politikai hivatás elméleti előképzésének, a jogi diploma megszerzését pedig” – továbbá a gyakorlati életben való munkálkodását – „egzisztenciális feltételnek tekintette.”^[5]

Végül is: történt, ahogy történt, mindenesetre csak egyet tudunk érteni azzal az értékeléssel, miszerint Bibó jogtudományi munkásságának fontos következményei voltak: „számára a politikai tisztánlátás mércéje a tudományos megértés szintje maradt, másrészt nagyjelentőségű politikai esszéi meg sem születhettek volna a jogelmélet, a nemzetközi jog és az államtudományok művelése során felhalmozott ismeretanyag, illetve fokozatosan kicsiszolt elemzési módszer nélkül.”^[6]

Bibó István jogelméleti munkássága tehát tudományos és gyakorlati politikusi pályafutása első harmadára tehető. Bibó, ebben az időszakban, más tematikájú írásai mellett mintegy húsz jogbölcséleti tárgyú dolgozatot jelentetett meg, melyek közül a legfontosabbak: *A szankció kérdése a nemzetközi jogban* (1934), *a Kényszer, jog, szabadság* (1935), *A „bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje* (1936), *a Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* (1937), *a Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* (1944) című tanulmányai; továbbá a Vas Tibor transzcendentális logikájáról, Losonczy István funkcionális jogtudományi elméletéről, Moór Gyula szintetikus jogfilozófiájáról, Horváth Barna igazságosság felfogásáról, vagy éppen Carl Olivecrona, a svéd realizmus képviselőjének pszichologizáló felfogásáról írt recenziók.

Jelen tanulmányunknak nem az a célja, hogy Bibó összes, különböző tematikájú jogbölcséleti írását felsorolja, egyenként bemutassa, egyformán górcső alá vegye, hanem mindezekből azok kerülnek a figyelem középpontjába, melyek hozzásegíthetnek bennünket a fiatal tudós jogelméletének rekonstrukciójához.

Nem mondok újat azzal, hogy a jogelmélet fő kérdése, a jog fogalma, lényegének meghatározása. Az is tudott, hogy az egyes paradigmák, irányzatok, elméletek különböznek abban, hogy miben látják a jog lényegét.^[7] Fontos sajátossága továbbá minden elméletnek a módszertan kérdésében való állásfoglalás, vagyis,

[4] Huszár Tibor interjúja Bibóval. In: Bibó, 1995. 38.

[5] H. Szilágyi, 1995, 267.

[6] Uo. 268.

[7] Példának esetéül, hogy a jelzett korszakban uralkodó, két meghatározó paradigmáról szót ejtsenek: míg a német újkanti jogszemlélet a jog szubsztantív, tértől és időtől független, univerzális lényege után kutat (lásd különösen Kelsent), addig az angolszász-amerikai pragmatikusan, empirikusan gondolkodó jogászt praktikus szempontból érdekli a történeti-társadalmi valóságként felfogott jog, annak strukturális, funkcionális összefüggései, hatékonysága.

hogy milyen úton jut el az ismerethez, továbbá az, hogy mit tekint jogelmélete fő kérdéseinek.

Minden tudós elméletének elemzéséhez kell keresnünk valamilyen szempontrendszert, tematikát. Az elemzés során úgy találtam, hogy esetünkben Bibó jogbölcseletének rekonstrukciójához szegedi jogfilozófia professzorának, Horváth Barnának a jogelmélet tárgyáról szóló felfogása mutatkozik legalkalmasabbnak. Horváth szerint a jogtudomány tárgya ad 1) a jog történeti-társadalmi és pszichikai valóságára tekintettel bizonyos szabályszerűségek megállapítása; ad 2) a jog céljára, eszméjére, értékességére, helyességére vonatkozó értékítéletek kritikai rendezése; ad3) mindezek alapján a jog fogalmának kialakítása;^[8] s ad4) a jogelmélet és a tételes jogtudományok módszerei.^[9] (Nagyjából e kérdésfeltevések szerint alakul Horváth Barna tudományrendszertana, de hasonló szempontokat alkalmaz az elmélettörténeti egyes alakjainak tárgyalásánál is.)

Horváth – számunkra meggyőző – tárgyalási módját segítségül hívva, Bibó István jogbölcseleti munkásságát a *módszertan, a jogszociológia és az értékelmélet* tematikus felosztásában tárgyaljuk, természetesen ezeket egymástól nem mereven elszakítva. Persze kérdéses lehet, hogy Bibónál mennyire indokolt ez a felosztás. Hogy eljárásom nem önkényes, azt Bibó 1940-es *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma* című magántanári próbaelőadása, de különösen a magántanári képesítés végett bemutatott, bár soha végig nem vitt előadás-tervezete is igazolja számomra.^[10] Természetesen nem véletlen, hogy Horváth felosztását vehetjük itt alapul, ugyanis Bibót – mint az köztudomású –, erős szellemi és emberi szálak fűzték mesteréhez. Maga Horváth is írja: „... annak valószínűsége, hogy bármilyen jogelméleti álláspontot foglalunk el, ez valószínűleg előzménnyel fog bírni a jogelmélet tantörténetében... Egy értékes teljesítmény a jogelmélet szempontjából abban állhat, hogy a történeti előzményeknek világos ismeretében mégis újabb szempontot viszünk bele a megoldásba.”^[11] Ily módon rekonstrukciónk keretében felmerül a kérdés: vajon Bibó István korának elméleti közegében tudott-e nővumot alkotni?

I. MÓDSZERTAN

Mint azt a fentiekben rögzítettem, Bibó István jogbölcseletét annak módszertana, a jog társadalomelmélete és axiológiája alapján kívánom elemezni. A metodológiai kérdések elsőként való tárgyalását a korszak kontinensen uralkodó paradigmája, a neokantianizmusnak azon alaptétele indokolja, mely szerint a módszertani alapvetés minden tudományos tárgyalás előkérdése. A paradigma

[8] Horváth, 1932, 16.

[9] Uo. 24.

[10] Lásd: Bibó, 1992, 102.

[11] Horváth, 1932, 29. Bár ehelyütt természetesen Bibó jogbölcseletének rekonstrukciójára törekszünk, de helyenként nem kerülhetjük el a Horváthtal való összevetést. Lásd erről részletesen: Zsidai, 1993, 91–108.

másik fontos módszertani állásfoglalása, hogy a „Valami” (Rickert) általuk tételezett két tartományában, a létezés (Sein) és az érvényesség (Sollen) birodalmában csak a kauzális és a normatív törvényszerűségek szigorú széttartása és külön-külön való érvényesítése teszi lehetővé a módszertisztaság követelményének megvalósulását, vagyis a módszerszinkretizmus elkerülését.

Az újkantianizmuson belül kiemelkedően fontos volt a bécsi iskolához, a logikai pozitivizmushoz, Kelsen „normativizmusához” való viszonyulás, mely „tisztá”, deduktív, racionális módszerrel dolgozik. Már Bibó mestere, Horváth Barna is érzi e módszer hiányosságát, s határtalan precizitással, tudói érzékenységgel – bár többek szerint parttalan módon – igyekszik elméletébe minden, az empirikus-pragmatikus paradigmába tartozó irányzatok általa fontosnak tartott elemét felszívni. A kelsenizmus merevségét azonban a Sein-Sollen radikális kettészakítottsága, egymásból való levezethetlensége miatt, a módszertisztaság sérelme nélkül csak úgy tudja feloldani, hogy közben kénytelen lefokozni a jogelmélet ismeretigényét: ily módon a jog nem lehet önálló ismeret-tárgy, hanem csak reflexív gondolati képződmény, tárgykettség (szinopszis).

Álláspontom szerint Bibó – igaz, torzón maradt – jogbölcseletében mintegy „megszüntette megőrizve”, de meghaladja mesterét. Bibó explicite kifejtett módszertana az alábbiakban kifejtett ontológiai, ismeretelméleti előfeltevéseiből következik:

1. Bibó is elfogadja, hogy a valóság (Sein) egészét a *determináció* értelmében felfogott átfogó *kauzalitás* törvényszerűsége uralja. Ezen belül határolja el a természet (Sein1) világára vonatkozó – bár be nem bizonyítható – *szűkebben* felfogott kauzalitást az *ok-okozat* egymásutániségében. Bibó előfeltevései közé itt kerül be a bergsoni életfilozófia, amely a kauzalitás általános törvényszerűségét tagadva az emberi lélek autonómiáját vallja, s filozófiája középpontjába az intuíciót, az élményt, és a nem pusztán intellektuálisként, hanem életként, vágyként, alkotó energiaként felfogott tudatot helyezi. Ennek beemelése eredményeképpen határozza meg Bibó a lelki és társadalmi valóságra (Sein2) vonatkoztatott *spontaneitás* törvényszerűségét.
2. A kauzalitás és a spontaneitás között hartmann-i hatásra felállítja továbbá az ún. *biológiai törvényszerűséget*. (Hartmann szerint a magában való lét tőlünk független létrétegei a szervetlen, a szerves, a lelki és a szellemi létrétegek. Ennek alapján állítja, hogy a társadalom életét szellemi és anyagi – biológiai – tényezők mozgatják.)
3. Bibó mindezek mellett neokantiánus módon – de semmiképp nem a közvetíthetlenség értelmében (!) – feltételezi a lét (Sein) és a kellés (Sollen) szféráját.

Az előbb említett előfeltevések természetesen módszertani állásfoglalást jelentenek. A módszer kiválasztása pedig azt jelenti, hogy az ismeretelméleti állásfoglalás alapján – vagy Bibó szavaival élve: az „alapkérdéssel párhuzamosan”^[12] – a

[12] Bibó, 1986a, 7.

megismerés céljára való (szándékosan nem úgy fogalmazunk, hogy az ismeret-tárgyra való) tekintettel ki kell találnunk valamilyen eljárást, hasznossági – és nem normatív – szabályokat ahhoz, hogy kutatásunk eredményes legyen.

Úgy vélem, megkockáztatható a kijelentés: a tudományos vizsgálódások módszertani megalapozottsága sok esetben nem kielégítő, és kevés az a mű, ahol a szerző maga jelöli ki tudományos építkezésének metodikáját. Éppen ezért tartom igen figyelemre méltónak, hogy Bibó István huszonnégy évesen *Kényszer, jog, szabadság* című munkájában milyen tudatosan „választott csillagot”.

Bibó bevezetőjében a „terminológiai célszerűség” jegyében a „racionális contra empirikus eljárás” kérdésében az *empirikus* mellett foglal állást. Jóllehet, a racionális eljárás gondolatilag „tisztábbnak” tűnik, mégis, ha a társadalmi, emberi-lelki, de akár a jogi jelenségek megismerése folyamán deduktív módon rendezzük az ismeretanyagot, akkor az „azt a veszélyt rejt magában, hogy az előre megállapított fogalom nem egyezik az élmények, és képzetek világában meglévő tapasztalati fogalommal, de az elméleti gondolatmenet során azzal felcserélődik (inverziós eljárás).”^[13]

Az induktív-empirikus eljárás viszont azzal a belső ellentmondással terhelt, hogy a „végén akar eljutni a keresett fogalomhoz, azonban kell, hogy már az elindulásakor bizonyos ‘fogalma’ legyen arról a jelenségről, amit vizsgálni óhajt.”^[14] Első látásra úgy tűnik, hogy ezt a problémát feloldaná a kettő közötti kompromisszum: vagyis az empirikus módszernek „bizonyos előre megfogalmazott (prekoncipiált) fogalomból kell kiindulnia, amelyet kritikai vizsgálódásai révén megerősít, esetleg korrigál”.^[15] Bibó szerint azonban gondolatmenetünk már ekkor is racionális, ennek következtében dogmatikus elemeket fog tartalmazni.

Álláspontom szerint tipikusan ilyen prekoncipiált, általam explikatívnak nevezett eljárást alkalmaz Horváth Barna, midőn jogbölcseleti vizsgálódásait – Kantra hivatkozva – a jog fogalmának provizórikus, formális, demonstráló, de nem végleges definíciójával, ún. munkafogalmával kezdi. E definíció szándéka szerint a tipikus tények, a jog jellemző vonásainak előzetes leírásán alapul, funkcionális természetű, mert arra szolgál, hogy a jogilag releváns valóságterületet körülhatárolja, ugyanakkor egyben a szelekció kritériuma is, mivel a jog-elméleti reflexió ennek segítségével képes a jogtörténeti valóságára vonatkozó empirikus adatok és a jog céljára, helyességére vonatkozó értékítéletek kritikai rendezésére. (Horváth hipotetikus definíciója szerint egyébként a jog a mindenkori „legfejlettebb eljárás”).

Bibó megoldása ennél reduktívabb, de egyben radikálisabb. Az előbb említett paradoxont ugyanis oly módon oldja fel, hogy az ún. előre „megfogalmazott” prekoncipiált fogalom számára „nem logikailag, hanem csupán *nyelvtanilag* van „megfogalmazva”. A vizsgálódás legelején – mondja – még csak nem is olyan

[13] Uo.

[14] Uo. 8.

[15] Uo.

„kezdetleges fogalmi definíciókból indulunk ki”, mint pl. a kényszer, a szabadság, a jog, „hanem csak visszanyúlunk e jelenségekkel kapcsolatos irracionális tapasztalati elemekre, a velük szemben való állásfoglalásra, a reájuk vonatkozó elsődleges képzetekre”.^[16]

Az empirikus eljárás melletti egyértelmű kiállása, s nyelvtanilag megfogalmazott prekoncepiált fogalma miatt egyébként éppenséggel professzora illeti kritikával. Horváth Barna szerint ugyanis tanítványa „rossz terminológiát használ”.^[17] Ugyanis nem a racionális és empirikus módszertan áll szemben egymással – hiszen bizonyára Bibó sem azt akarja mondani, hogy az ő módszere nem-racionális, vagyis ésszerűtlen lenne. Horváth szerint inkább a „spekulatív-racionalista” fogalomalkotást kellene az „empirikus-kritikaival” szembehelyezni. Bibó elfogultsága az empirikus metódus mellett ily módon azt eredményezi, hogy elhanyagolja a konstruktív fogalomalkotás előnyei melletti érvelést, ezzel elutasítja azt a mester által alkalmazott megoldást, „hogy a hipotetikus konstrukciót minden lépésnél empirikusan verifikálja. Ily módon a kritikailag ellenőrzött empirikus és a konstruktív eljárás igen közel került volna egymáshoz.”^[18]

Álljunk meg egy pillanatra, hiszen tartozunk annak magyarázatával, miért kell foglalkoznunk Bibó ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseivel, ahhoz, hogy rögzítsük: a szerző empirikus eljárást követ. Éppen hogy a bergsoni spontaneitás és a hartmann-i ún. biológiai törvényszerűség beemelése – tegyük hozzá: a lét és kellés különbözőségének ismeretelméleti fenntartása mellett – jár azzal a metodológiai lehetőséggel, hogy jogelméleti konstrukciója során Bibó empirikus eljárást követhessen. Ezzel egyrészt elutasítja a Sein és Sollen szférái között az újkantiánus jogfilozófia szerinti áthidalhatatlanság tételét, másrészt azon ismeretelméleti, Kant kopernikuszi fordulatának tartott tételén is rést üt, miszerint „die Methode erzeugt den Gegenstand”, vagyis a módszer hozza létre a tárgyat.

Bibónak az empirikus eljárás melletti kiállása egyben felveti a módszertisztaság újkantiánus követelményéhez való viszonyát is. A *Tiszta Jogtan* ugyanis módszerszinkretizmusként bélyegez meg minden olyan törekvést, amely a tényt és értéket összekapcsolása, a Sein kauzális és a Sollen normatív törvényszerűségeinek találkozása, egymás metszése vagy egy ún. „harmadik birodalom” (értékes valóság) értelmében kívánja áthidalni.

Bibó ugyancsak ragaszkodik a módszertisztasághoz, de más értelemben, mint a *Tiszta Jogtan*. „A módszertisztaság posztulátuma azonban még erre, a tapasztalatot megragadó jogszemléletre is érvényes. Sőt, e tan éppen, hogy a módszertisztaság vonatkozásában kell, hogy kifogást emeljen a tiszta normatív felfogással szemben.”^[19] A *Tiszta Jogtan* ugyanis „szigorú különbséget tesz a jog normatív és szociológiai értelme között, s minden törekvést metafizikaként bélyegez meg, amely megpróbálja ezt a különbséget, illetve ezt a szakadékot áthidalni. Szá-

[16] Uo.

[17] Bibó, 1992, 103.

[18] Uo. 104.

[19] Bibó, 2001, 322.

munkra azonban úgy tűnik, hogy a normatív értelemben felfogott jog csak a jogi normára vonatkozó tapasztalat alapján, a szociológiai értelemben felfogott jog pedig csak a jogi tényre vonatkozó tapasztalat alapján érthető meg: s mindkettő csupán a jogi tapasztalat alfajait képezi. A legdurvább módszertani szinkretizmust az összes között tehát valójában az a felfogás követi el, amely a különböző, de rokon tapasztalati jelenségek összekapcsolását és egységes megismerését csak egy metafizikai ugrás által véli elérhetőnek. Ez pedig a metafizika és a tapasztalat közötti módszerszinkretizmus, melyben e nézet tapasztalat és tapasztalat között olyan szakadékot hoz létre, mely feltehetően csak metafizikailag áthidalható. Ha tehát választanunk kell, mi inkább a normára és a tényre vonatkozó tapasztalat közötti szinkretizmus vádját vállaljuk a tapasztalat és a metafizika közötti szinkretizmus vádjá helyett.”^[20] Bibó szellemesen replikázik ugyan, azonban ez Kelsent a legkevésbé sem zökkentené ki érvelésmenetéből. Az éppen Bibó fordításában megjelent *Tiszta Jogtanban* a fordító által számon kért szociológiai értelemben felfogott joggal és jogi tapasztalattal kapcsolatban a következőképpen reagál: „Ha az ilyen kutatást jogszociológiainak nevezi valaki, úgy ez nem kifogásolható. Bennünket sem lehetőségei, sem értékei itt nem érdekelnek.”^[21]

Bibó célja tehát – legalábbis a *Kényszer, jog, szabadság* explicit fejtegetése alapján – egyértelmű: az ismerettárgy tapasztalati valóságát igyekszik megragadni. Metodikájának nemcsak *heurisztikus*, de *kritikai* értéke is van, mégpedig kettős értelemben. Talán sikerült bizonyítanunk: azért áll szemben korának egyik domináns paradigmájával, az újkantianizmussal, mert az képtelen megragadni a jog társadalmi valóságát. De ab ovo kritikai éle van önmagával szemben is, mivel választott empirikus eljárása eleve csak dinamikus folyamat keretében alkalmazható. „Az empirikus eljárás nem dedukció valamely előre megfogalmazott racionális állásfoglalásból, hanem *tapasztalati tényeken alapuló* s a fogalmi megismerés felé haladó *kritikája* egy irracionális állásfoglalásnak... nem akarjuk a jelenségek fogalmi megismerését teljességgel szubjektívvé tenni, hanem a vizsgált jelenség tapasztalati valóságát, irracionális elemeit igyekezünk a lehető legközvetlenebbül megragadni, hogy azután a logikai fogalmat a tapasztalati 'fogalommal' egyezően határozhassuk meg. Ezen a ponton valóban felmerül a kérdés: hogy az ilyen valóságok nem veszítik-e el irracionális lényegüket abban a percben, amikor ki akarjuk fejezni őket. Ez azonban már nem empirikus fogalomalkotási eljárás, hanem minden emberi gondolatkifejezés és gondolatközlés problémája.”^[22] S valóban: az emberi gondolkodásba kódolt absztrakciós képesség, de különösen a tudományos „szublimáció” sajátossága ez. Véleményem szerint Bibó empirikus eljárása e ponton „transzcendálja önmagát”, mégpedig a színopszis irányába.

Kérdés azonban, hogy az ifjú tudós hogyan tudta ezt az ún. induktív-empirikus módszert alkalmazni. Azt hiszem, vitán felül állhat, hogy a *Kényszer, jog,*

[20] Uo.

[21] Kelsen, 1988, 6.

[22] Bibó, 1986a, 9.

szabadságban mindenképp, és a legexplicitebb formájában sikerül azt megvalósítania. A *szankció a nemzetközi jogban* című tanulmányát azonban már prekoncepcióval, demonstratív definícióval indítja: vagyis megadja a szankció munkafogalmát (mint jogsértés esetén a jogsértő számára beálló hátrányos jogkövetkezményt), a kifejtés során azonban folyamatosan reflektáltatja egymásra a nemzetközi jogi – egyébként dogmatikailag kidolgozatlan – fogalmi meghatározásokat (deduktív eljárás) és a tényleges valóságot leíró empirikus eljárást. A *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* ugyancsak az empirikus eljárással induló szinoptikus módszerbe átcsapó törekvés példájaként fogható fel, *Etika és büntetőjog* című munkájában pedig bár nem explicit módon, de ugyancsak felhasználja az empirikus módszert: „A jog és minden intézménye empirikus, társadalmi célok szolgálatában álló apparátus, értelmét csakis az a funkció adhatja meg, amit a társadalomban kifejt.”^[23] – mondja.

Végül is a módszertan alakulásának tekintetében csak egyet tudok érteni azzal a már mások által is megfogalmazott véleménnyel,^[24] hogy az életmű során az empirikus fogalomalkotási módszer folyamatosan átalakul egy sajátosan bibói társadalomlélektani megközelítéssé, mely lényegi szerepet játszik a későbbiekben írt politikaelméleti munkásságában.

II. JOGSZOCIOLÓGIA

Mint azt az előbbiekben rögzítettük, a bibói jogbölcselet elemzési szempontjait Horváth Barnától vettük, ennek megfelelően második tematikus tárgyalási pontként a jogszociológiát jelöljük meg. Nyilvánvaló, hogy az alábbiakban nem comte-i, durkheim-i vagy weberi értelemben vett társadalomelméletről lesz szó, hanem mesterét követve, illetve meghaladva, egy sajátos, szinoptikus értelemben vett jogszociológiáról. Mint azt már láttuk, bár Bibó kora uralkodó szellemének megfelelően ugyan elfogadja az újkantianizmus ismeretelméleti előfeltevéseit, de azokat kiegészíti Bergson és Hartmann ontológiai törvényeivel. A fennállás rétegeinek és törvényszerűségeik átértelmezése teszi lehetővé Bibó számára a tény és norma közötti áthidalhatóság problémájának újrafogalmazását: a jog három perspektívából való szemlélését.

A megélt jogban, a jogi élményben a Sein és Sollen között nem hogy nem áll fenn áthidalhatatlan ellentét, hanem éppen ellenkezőleg „a normatív minőség kötelező erejét minden további nélkül azonosként írjuk le a tényszerűen történetekkel vagy meg nem történtekkel.”^[25] Ezeket az élményeket azonban nem lehet pusztán szubjektív benyomásokká lefokozni, mert olyan jogintézményekről van szó, amelyeket éppen azért hozták létre, hogy a jogélményeket előhívják.

[23] Bibó, 1986b, 172.

[24] H. Szilágyi, 1995, 280.

[25] Bibó, 2001, 323.

A második perspektívában, a *jogi eljárásban* megszűnik a tény és a norma egysége. Ez a tulajdonképpeni „jogi terület” jogi fogalmakban, joghelyzetekben, jogi eljárásokban konstituálódik. A konkrét joghelyzetekben nem lehet a jelenségeket egyszerre jogi tényállásként és jogi normaként szemlélni, hanem a kettőt kölcsönösen egymásra kell vonatkoztatni: a tényeket a normákon, a normákat a tényeken szelektálni. Erre az eljárásra pedig Bibó szerint speciális jogi metodológia, a horváthi szinoptikus módszer használható. „Ez a módszer pedig mélyen a jogi tapasztalatban gyökerezik, a jogi megismerés követelményeiből nőtt ki és speciálisan a jogi tapasztalat analízisére alkalmas.”^[26]

Bibó azonban ehelyütt átértelmezi mestere szinoptikus módszerét. Míg Horváthnál a jog – az újkantiánus paradigmához való ragaszkodása következtében – nem lehet önálló ismerettárgy (mivel nem lehet egyszerre tény és érték), a szinopszis mint technika sem lehet önálló módszer, csak a kauzális és a normatudoományi módszer alkalmazásának speciális technikája. „Ebben az értelemben nem egy, hanem két ismerettárggyal dolgozik: *normákra* való vonatkozással kiválasztott kauzális elemek és *tényekre* való vonatkozással kiválasztott normatív elemek együtt szemlélését jelenti.”^[27] Horváth ama megállapítása, hogy ily módon a jog – a módszertisztaság követelményének megfelelően csak gondolati tárgy lehet – még megválaszolatlanul hagyja a kérdést: mégis hol megy végbe a tények és értékek egyidejű szemlélete? E probléma megoldásánál maga Horváth sem látta kielégítőnek az újkantiánus paradigma által nyújtott lehetőségeket, ezért emeli be elméletébe az angolszász pragmatikus-empirikus paradigma hagyományait, illetőleg a processzuális jogszemléletet. Az eljárás pedig azért szinoptikus természetű, mert az meghatározott magatartásminta és az azt utánzó konkrét magatartás eszmei, gondolati kapcsolata, vagyis a kettő egyidejű szemlélete.

Bibónál azonban a szinopszis (pl. a kényszer és a szabadság megfogalmazása során) a *kauzalitás* és a *spontaneitás* együttszemlélésén alapszik, már pedig mindkettő *valóságtörvény*. „Minthogy azonban gondolatmenetünk nem a valóság és érték abszolút ellentétéből indul ki, ennek értelmében a szinoptikus módszer szerepe nem szorítkozik par excellence emez ellentét áthidalására, s e módszer fő *jelentőségét* abban a felismerésben látjuk, hogy olyan *szemléletmódok* („reflexív gondolati képződmények”...), melyek nem *kizárólagosan* magyarázó erejűek – a szubjektív idealizmus szóhasználatával: nem hoznak létre ismerettárgyakat –, bizonyos jelenségekre (főleg lelki és társadalmi funkciókra) vonatkozó élmények, képzetek és reakciók létrehozásában részt vesznek, és megértésénél *megvilágító* erejűek.”^[28]

A harmadik analitikus szint a *tiszta normák* és *tiszta tényállások* ellentéte a jog logikai előfeltevéseiben. Itt a Sein és Sollen egymásra való visszavezethetlensége egyértelmű, tehát e ponton Bibó elfogadja az újkantianizmus radikális ismeretelméleti logikai előfeltevéseit. Sőt, nemcsak hogy elfogadja, de vissza-

[26] Uo. 324.

[27] Bibó, 1986a, 17., 15. lábjegyzet.

[28] Uo.

vezethetlenségük *konzekvenciáit* is levonja. A kellés (Sollen) oldaláról nézve felállítja azt a tételt, hogy a jogrend normáinak összessége sohasem vezethető vissza egy tényállásra, mert „mindig maradnak olyan normák (minimum egy, ún. eredetnorma), amelyek érvényessége független vagy függetlenné vált a normatételező vagy normaérvénytelenítő jogi aktus jogszerűségétől. Mivel tehát ezek normák nem tételezhetők és nem is törölhetők el, *érvényteleníthetetlen jogi normáknak* nevezhetjük őket, hiszen a pozitív jogban megszüntetésükre nem létezik eljárás.”^[29] Ezek az ún. *aktushoz kötött jogi normákkal* állíthatók szembe, melyek érvényessége a jogi aktus jogszerűségétől függ. Az aktushoz kötött jogi norma eme függősége, s ennél fogva egész normatív ereje jogilag azonban csak abban az esetben elgondolható, ha érvényteleníthetetlen jogi normáktól kölcsönözten, illetve azokból levezetetten lép fel. Az természetesen lehetséges, hogy egy már érvényteleníthetetlen jogi norma eredetileg jogi aktushoz kötődött, s csak később került át az érvényteleníthetetlen jogi normák körébe, s megfordítva az is, hogy valamely érvényteleníthetetlen jogi norma később elveszíti ezt a jellegét, s egy jogi aktus által eltörölhetővé, majd újrateremthetővé válik.

Bibó nem kíván abban a kérdésben állást foglalni, hogy honnét származnak ezek a normák. „Azt most itt ne feszegezzük, hogy ami a jogi normákat érvényteleníthetővé teszi, vajon jogi eszményként, fikcióként, jogtudatként vagy hatalomként írható-e le. Mindazonáltal az érvényteleníthetetlen jogi normák elismerését egyetlen jogelmélet sem kerülheti meg, legfeljebb egyetlen pontra koncentrálja, és jogon kívülinek nyilvánítja (a *Tiszta Jogtan* hipotetikus eredetnormája). Felfogásunk szerint az érvényteleníthetetlen jogi normák száma minden jogrendben olyan variábilis ténykérdés, melyet minden pillanatban újra és újra fel lehet vetni. Olyan logikai szabályok, etikai előírások és speciális jogi normák variálódnak a jogrend normatív előfeltevéseinek tarka gazdagságában, amelyek valamely konkrét jogrendben nem teremthetők vagy szüntethetők meg egy történeti pillanatban. Mindezt akár relatív természetjogi felfogásnak is nevezhetnénk. Ilyen érvényteleníthetetlen normák a jogrend minden konkrét metszetében léteznek, létezésük képezi az alsóbb szintű jogi normák normajellegének és a jogrend működésének logikai előfeltételét.”^[30]

Bibó ezzel párhuzamosan a lét, a Sein oldaláról azt a tételét is kifejti, hogy a jogi tényállások totalitása sem vezethető le a jogi normákból. Ugyan minden jogi tényállás, jogi aktus jogi normán nyugszik, illetve jogi normák által megalapozott, azok által előírt, azonban mindig léteznek olyan tényállások, amelyek függetlenek a már korábban fennálló normaszabályozástól, ugyanakkor mégiscsak jogilag releváns tényállások, döntő szerepet játszanak az eljárásban, mivel a normatételezés irányába mutatnak. Bibó ezeket nevezi nem-alárendelhető, *szubszumálhatatlan* tényállásoknak, míg ezzel szemben minden olyan tényállásra, amelyet jogi normák írnak elő vagy „teremtnek”, a *normához kötött tényállás* vagy a jogi aktus kifejezést használja. E „jogilag előre nem látott és nem

[29] Bibó, 2001, 325.

[30] Uo.

előírt, azonban mégis jogi reakciót és jogi következményeket kiváltó jogi tényállások száma ugyancsak ténykérdés, azaz a jogi tapasztalat kérdése. Mindezt akár relatív szabadjogi felfogásnak nevezhetjük.^[31] (Ez a gondolatmenet azonban már átvezet bennünket Bibó axiológiájának tárgyalásához.)

De fordítsuk most figyelmünket Bibó legjelentősebb jogbölcseleti témájú tanulmánya, vagyis a *Kényszer, jog, szabadság* felé, melyben a legtisztábban megfogalmazza jogszociológiáját.

Mint azt már az előző fejezetben tárgyaltuk, Bibó a kényszer, a szabadság és a jog megközelítésénél *empirikus* módszert követ, vagyis e jelenségeket társadalmi valóságukban ragadja meg. A *kényszert* az átélési és akarási képességgel rendelkező kényszerített perspektívájából olyan szubjektív, lelki jelenséggént – illetve relációs viszonyként – értelmezi, melynek lényege abban áll, hogy a külső kényszerítő jelenség (fizikai erő, más ember akarata, különböző társadalmi normák stb.) szemben áll a cselekvő akaratirányával. A kényszer – e tapasztalati szinten – relatív jellegű, hiszen azt egyrészt csak a kényszerített élheti át, másrészt azért sem lehet abszolút, mert akkor a cselekvés nem a spontaneitás, hanem a kauzalitás törvényszerűsége alá tartozna. A kényszer megtörténtének megállapítása csak reflexió, rá gondolás eredménye lehet, vagyis tudatosulnia kell a magatartás „quasi” okozati szükségszerűségtől való függésének, a cselekvő akaratával, elveivel, értékeivel való szembenállásának. Bár a kényszer kauzalitásszerűen megélt, mivel a kényszer-cselekvés, az engedő álláspont is a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozik, a kényszer – mint szemlélet – ezért „nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségei alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együtt szemlélése (szinopszisa).”^[32]

Bibó hasonló módszerrel jut el a *szabadság* fogalmához. Szembeszáll azzal a közfelfogással, hogy a szabadság az összes kötöttségtől, kényszertől, minden (főleg kauzális) törvényszerűségtől való mentességet jelenti. Ha a szabadság pozitíve megfogalmazva a saját törvényszerűség, vagyis a spontaneitás törvényének zavartalan érvényesülése lenne, ha idegen törvényszerűség képzele fel sem merülne, akkor a spontán akarati állásfoglalás nem tartalmazna semmiféle szabadságélményt. Ennél fogva a szabadság sem lehet abszolút, hanem csak relatív fogalom. „Közkeletű kifejezéssel: csak akkor tudjuk a szabadságot értékelni, ha megismertük az ellenkezőjét.”^[33] A szemlélő tehát a reflexióban saját spontaneitását idegen erőkhöz, befolyásokhoz viszonyítja. „A szabadság negatív együtt-szemlélésen alapuló viszonyfogalom, s ezért határozzuk meg legáltalánosabb fogalmát negatíve: a szabadság idegen törvényszerűség alól való mentesség.”^[34] Bibó az első megközelítésben szintén tapasztalati élményként felfogott *jogot* kényszer és szabadság, sőt a legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság *szinoptikus* szemléleteként határozza meg. Felfogását a sokféle formában

[31] Uo.

[32] Bibó, 1986a, 17.

[33] Uo. 46.

[34] Uo. 41.

megjelenő, de mégiscsak hagyományosnak nevezhető *kényszerelméletekkel* vitázva fejt ki, amelyek a jog lényegét a (fizikai és/vagy lelki) kényszerben, a szankcióban, a jog nem követése esetén annak kikényszeríthetőségében látják. Bibó maga is állítja, hogy a jog kényszer, hiszen kényszerélményt jelent az emberi cselekvőség irányával ellentétes jogszabály, a jogrendszer erőteljes érvényesülése, maga a szankció, az attól való félelem, annak bekövetkezése stb. A jogi kényszer a más társadalmi normák (morál, konvenció, szokás, illem, divat stb.) által gyakorolt kényszerrel vagy nyomással szemben nemcsak a legkiszámíthatóbb, a legbizonyosabb, hanem olyan, már előfeltételeiben is szabályozott, körülírt jelenség, amely nem pusztán a szabályszegés bekövetkezése után jelenik meg, hanem lélektani funkciója ott kezdődik, ahol a szabály és az akaratirány egymásnak feszül. A jogi szankció tehát nemcsak konkrét lefolyásában jelent kényszert, hanem absztrakt szembenállásában is. A magatartások közös tartalma tehát elválik a konkrét lefolyástól, és társadalmi intézménnyé, azaz joggá kristályosul. S „az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épülnek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektiválódásának legnagyobb mértékű megjelenései”.^[35] Nem nehéz felfedeznünk a párhuzamosságot: Bibó kényszerelmélete Horváth Barna szinoptikus és processzuális jogszemléletére épül.

Bibó jogfelfogásának értelmében az objektiváció feszültségének másik pólusát a *szabadság* jelenti. A szerző – csakúgy, mint a kényszer esetében – végigkíséri a szabadság élményének jogban való objektiválódását. A *szubjektív szabadságélmények* – pl. az a negatív szabadságélmény, amikor az akarat állásfoglalás nem esik a jog megítélése alá, vagy ha alá is tartozik, a jogszabály megszegése valamilyen oknál fogva nem von maga után jogkövetkezményt –, alapvetően nem különböznek az egyéb társadalmi szabályoktól való szabadságtól. Ezekről eltér az *egyéni szabadság* fogalma, vagyis az egyéni szabadságélmények objektiválódása, amikor egy olyan cselekvési kör (pl. magánügyek) kialakulásáról van szó, amely mentes a jogi kényszertől, tehát szabad. Bibó gondolatmenete szerint amennyiben a jog mind nagyobb mértékben objektiválódott kényszert jelent, akkor az ettől szabadon hagyott terület mind nagyobb mértékben objektiválódott szabadságot. Bibó külön kiemeli az ún. *polgári szabadságjogok* pozitív szabadságélményét, mert ezeknél a jog már magas szintű jogszabályok révén maga biztosítja, garantálja a jogtól való szabadság területeit (pl. gyülekezési jog). E materiális objektivációk hatékonyságának és objektiválódásának további fokozását jelentik a pozitív értelmű szabadság-objektivációk, amikor a *jog által megengedett szabadság* (gondoljunk itt pl. a tulajdonjogra) már nemcsak a jogtól határolt, de megnyilvánulásában is a jog által meghatározott szabadságként jelenik meg (pl. szerződéskötés, végrendekezés joga, jogi eljárások). A jog objektíve megjelöli a szabadon akarható cselekvésünket, és biztosítja e cselekvések célját képező konzekvenciák bekövetkezését. Ekkor a „negatív szabadság pozitívvá, a jog a

[35] Uo. 87.

szabadságkorlátozójából és határolójából szabadsággá válik.”^[36] A szabadság objektívációjának legmagasabb foka a jog és a legkomplikáltabb erkölcsi forma, az *erkölcsi szabadság* találkozásának élményében érhető tetten. Ekkor ugyanis a jogszabályok céljai nem pusztán megegyeznek a cselekvők céljaival, hanem azok egyetértésével, helyeslésével is találkoznak, sőt, azok a cselekvők megállapodásból származnak (pl. a politikai szabadság materiális objektívációja).

Kérdésként merülhet fel, hogy a jog által érintett magatartásokat milyen arányban határozza meg a kényszer, illetve a szabadság élménye; vagyis a történeti fejlődés során melyik elem van növekedőben. Bibó szerint a tapasztalati vagy statisztikai anyag alapján erre aligha adható válasz. Így az látszik valószínűnek, hogy a kényszer-és szabadságelemek bizonyos egyensúlyban vannak. Egy-egy történeti korszakban ugyan kiemelkedhet az egyik elem, de minden nagyobb lépés az egyik pólus objektíválódása felé, maga után vonja a másik pólus objektíválódását.

III. AXIOLÓGIA

Köztudott, hogy a jogi értéktan a jog helyességének kérdésével foglalkozik. Bibó a *Kényszer, jog szabadság és a Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című tanulmányaiban a jog helyességének mértékét – Horváth nyomdokain járva – a jog *társadalmi funkciójával* összefüggésben állapítja meg. A helyes jog nem valamiféle végső érték eszméjének megvalósításában rejlik, hanem a jog eszközeinek alkalmassá és minél tökéletesebbé tételében céljainak elérésében: a kényszer fokozatos minimalizálásában és a szabadság fokozatos kiterjesztésében.

A tudomány – legalábbis az általános felfogás szerint – logikai igazolásokkal dolgozik. A végső értékek azonban, csakúgy mint az emóciók, intuíciók, érzéki tapasztalatok, logikai úton nem igazolhatók. Mint ahogyan az érzéki tapasztalatok csak más érzéki tapasztalatok útján verifikálhatók, az abszolútnak, végsőnek hitt értékek is visszavezethetők más értékekre. Ebből következően a jogi értéktan is csupán a jogi értékek relativitását vallhatja, ily módon ezekben a vonatkozásokban a tudomány igazolása sohasem lehet logikai, csak pragmatikus.

Jóllehet, *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* – címéből is ítélve – elsősorban nemzetközi jogi és nem kifejezetten jogbölcseleti tárgyú írás, Bibónál már itt megjelenik a helyes jogi követelmény. Midőn sora veszi az egyes szankciófajtákat (jóvátételi kötelezettség, represszáliák, háború stb.), továbbá azok hatékonyságát, az egységes szankciórendszer lehetőségének ellenmondásos viszonyát a nemzetközi jog alapelveivel, felállít egy paradox tételt: „Hogy a hatékony szankció jogintézménye *szervezett* jogérvényesítés legyen, minden jogalanyra *kölcsönösen* kiterjedjen, és *méltányos* jogot képviseljen, mindezek *helyes jogi*

[36] Uo. 106.

követelmények. A nemzetközi jogi szankció pedig minél hatékonyabb, annál kevésbé felel meg ezeknek a követelményeknek.”^[37]

Etika és büntetőjog című rövid dolgozata, mely a magántanári képesítést elbírálóknak elismerést igen – de a *Kényszer, jog, szabadság*hoz képest különösebb lelkesedést nem váltott ki –, ugyancsak alkalmas anyag számunkra Bibó axiológiájába történő bepillantásra. Bár itt valójában a *ius-non ius*, különösen a jog és erkölcs viszonyáról van szó általában, paradigmaticus területként mégis a büntetőjogot veszi elő, mivel a jog erkölcsi színezete, illetve az erkölcs jogászias szemlélete (sic!) itt rajzolódik ki leginkább.

Bibó két kérdésfeltevését (az erkölcsi és büntetőjogi szabály különbségének, valamint az erkölcsi és büntetőjog érvényességének, esetleges összeütközésének problémáját) egymásnak feszülő, alapvetően *természetjogi* és *pozitivist*a perspektívában mutatja be számunkra. Míg a természetjog a pozitív jog számára az erkölcs konkretizálását írja elő, a szélsőséges pozitivistá számára a kettő olyanra független egymástól, hogy a jogszabály erkölcselensége nem is érinti a jogszabály érvényes és kötelező voltát. A két szélsőséges álláspont tarthatatlanságából adódik az a belátás, „hogy egyrészt a jog éppen társadalmi funkciójának más volta miatt nem lehet teljes egészében az erkölcsi normák rendjének a része, másrészt a jog minden különbözősége mellett is a társadalmi szabályoknak oly területét jelenti, mely különösképpen az erkölcs megítélése alá esik.”^[38]

Bibó meglátása szerint azonban jog és erkölcs viszonyának megítélése mögött alapvetően egy „jogászias jellegű kép rejtőzik”, „akár fölülről szolgáltat az erkölcs állandóbb értékmérőket a jog számára” – a természetjog esetében – „akár oldalról szabja meg azt a határt, ameddig a jog elmehet”^[39] – a jogpozitivismus esetében. „Hiába mondjuk, hogy az erkölcs magasabb fórum, mint a legmagasabb bíróság, hiába mondjuk, hogy a jog megsértette az erkölcs hatáskörét, abban a percben, amikor azt mondjuk, hogy az erkölcs *fórum*, az erkölcs *hatáskör*, ezzel megfosztottuk attól a közvetlenségtől és emocionális jellegtől, ami a joggal szemben az erkölcs nagyobb erejét jelenti, s ugyanakkor megterheltük a jogi értékítéletek jellegzetes vonásával, azzal ti., hogy bennük erkölcs és társadalmi tények logikai állítás és tagadás ellentétévé redukálódnak. Ha az erkölcs nem indulat és megbánás, nem érték és kötelesség élménye, hanem fórum és hatáskör, akkor kikerülhetetlenül megjelennek színe előtt az ügyvédek, még ha kettőjük közül az egyik az 'advocatus diaboli' is. És az erkölcs színe előtt folytatódik az egész *jogvita* anélkül, hogy az erkölcs birtokában lenne annak a technikai eszköznek, amellyel a jog rendszere a jogvitát megnyugtatóan képes lezárni képes: ti. a formális jogerős ítéletnek.”^[40]

Bibó az *erkölcs eljogiasítását*, jog általi kisajátítását, ily módon való instrumentalizálását az elemzett tanulmány harmadik kérdésfeltevésének („Mi

[37] Bibó, 1990, 42.

[38] Bibó, 1986b, 167.

[39] Uo. 169.

[40] Uo.

okozza a büntetőjog fokozottabb erkölcsi színezetét a többi jogághoz képest?) a büntetés funkciójáról szóló tételének felállításával válaszolja meg. A büntetés funkciójáról alapvetően két felfogás alakult ki: az egyik a megtorlást látja benne (apriorisztikus), a másik a társadalom védelmét (a posteriori). Bibó értékválasztása, jobb meggyőződése szerint fenntartás nélkül elfogadandónak tartaná ez utóbbit, még pedig azért, hogy akár a speciál- akár a generálfunkció eszközeivel további bűncselekményeket előzzön meg. Ekkor a lényeges az – hangzik a jogász érvelés –, „hogy a büntetőjogi büntetés értelme nem tapasztalaton és jogon kívüli értékekből származik, hanem mint minden jogintézmény, meghatározott funkcióval bíró társadalmi eszköz egy társadalmi cél szolgálatában.”^[41] Ebben a megközelítésben azonban ez a funkció a bűnelkövető védelmét szolgálja, amit a társadalom túlságosan közönyösnek, megértőnek vél, mivel „hiányzik belőle a sértett ember, a sértett közösség felháborodásával járó szolidaritás, ami minden intézményes megtorlás jellegzetes vonása.”^[42] Éppen ezért szükség van a megtorlás emóciójára, de ez ne önbíráskodás, lincselés, magánbosszú képében jelenjen meg, hanem a bűncselekményt a sértett helyett a jog torolja meg, s ez által a büntetés intézményével vezesse le, szublimálja, racionalizálja a sértetti és társadalmi bosszúvágyat. Ebben áll a büntetőjog – többi jogterülettől eltérő – sajátos erkölcsi színezete: vagyis az az egyébként elemi indulatokban, felháborodásban, bosszúvágyban aktuálisan tetten érhető képzet, hogy a büntetőjog által intézményesített büntetés szemben áll az erkölcsi Rosszal.

A jog és az erkölcs közti különbséget azért mégsem szabad összemosni. Jóllehet, mindkettő szemben áll az erkölcsi Rosszal, sőt voltaképpen ez a funkciójuk, azonban míg az erkölcs megjelenési formája az erkölcsi élmény, mely az erkölcsi Rosszal szemben értékítéletet alkot, addig a büntetőjog – a jogvita, jogerős döntés, végrehajtás – „racionalizált társadalmi eszköz”, az erkölcsi – de nem valami sajátos büntetőjogi – Rosszal való szembenállásának formája a büntetőjogi ítélet.

Bibó szerint a büntetés funkciójának effajta felfogása nívumot hoz az etikai és a jogi érvényesség viszonyának megítélésben. A szerző axiológiai álláspontját joglogikai és szociológiai argumentumokkal támasztja alá. A joglogikai érvény – melyre minden jogi aktus törekszik –, egyfajta adottság, azt semmilyen jogon kívüli tényező, erkölcsi megítélés meg nem támadhatja. „Egy jogerős bírói ítéletről mindig nehéz lesz etikai alapokon kimutatni, hogy az *nem* jogerős bírói ítélet.”^[43] Sőt, amennyiben az etika megpróbálkozik, csak pórul jár, veszít erkölcsi minőségéből, mert – mint azt már láttuk –, a logikai érvényesség formája vetődik bele az erkölcsi jelenségek világába. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a joglogikai érvényességnek ne lennének etikai és szociológiai érvényességi alapjai, erőforrásai, mely érvényességekkel kapcsolatos élmények utóbb kihathatnak a jogi jelenségek érvényére is. „A jogszokáson alapuló szociológiai érvényesség réteg szolgáltatja a jogrend stabilitásának az elemeit, az értékélménye-

[41] Uo. 172.

[42] Uo. 173.

[43] Uo. 178.

ken alapuló etikai réteg pedig a jogrend értékes fejlődésnek vagy áttörésének a tényezőit.^[44] Amennyiben elvesznek ezek a tényezők, úgy a jog professzionális működtetőiben kialakul a célnélküliség, a funkciótlanág, az értelmetlenség, s ezáltal az érvénytelenség intenzív élménye – jóllehet a jog normalogikai érvényessége még ideig-óráig fennmaradhat.

Ez alapozza meg Bibónál az „*erkölcs értéktani elsőbbségét a jog felett*”.^[45] „Az etikának a büntetőjog felett gyakorolt kontrollját annál az elemi ténynél kell keresnünk, amelyre álláspontunk szerint a büntetőjog egész funkciója vonatkozik: a közösség tagjainak erkölcsi felháborodásánál. Az etika elsőbbsége azonnal megnyilvánul, amint az erkölcs és a büntetőjog összeütköznek, vagyis amint a közösség felháborodásának erkölcsi jogosultsága és büntetőjogi levezetése ellenkező értelműek: ha a büntetőjog oly cselekmény ellen lép működésbe, amelyet az erkölcsi érzés helyesléssel kísér; ha közönyös marad olyankor, mikor az erkölcsi értékítélet a közösség felháborodását igazolja; ha az adott felháborodást nem vezeti le vagy még inkább növeli; végül, ha olyan természetű, oly fokú, vagy a közösséget olyan mértékben megosztó indulatot érint, amelynek levezetése teljesítőképeségét eleve meghaladja.”^[46]

Álláspontom szerint Bibó István ehelyütt is – mint a már a korábban említett *Kényszer, jog, szabadság és a Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című munkáiban –, a *relatív természetjogi felfogáshoz* jut el. Ebben is követi mestert, Horváth Barnát, aki a természetjog egy újfajta formális megfogalmazását adja azáltal, hogy egyrészt tagad minden akár Istentől, akár az ember testi-lelki mivoltából, értelméből eredő abszolút jogot, másrészt a korokban divatos természetjogi felfogásokról, materiális értéketikákról is kimutatja, hogy azok ugyan csak az abszolutizálás igényével terhesek. A természetjogot ezért „nem mint az érvényesülésével szemben közömbös helyes jogot, hanem úgy mint érvény- és létalapjaiban a tételesnél erősebb, azaz helyesebb és egyúttal tartósabb jogot fogja fel”,^[47] nem úgy, mint amely a pozitív jog felett vagy mellett van, hanem azzal együtt érvényesül, illetve arról leolvasható. A természetjog delegáló, legitimáló ereje abban nyilvánul meg, hogy a pozitív, tételes jogot csak bizonyos elvek, igazságossági képzetek segítségével lehet értelmesen alkalmazni. Ha a közmeggyőződés szerint az önmagát jogrendnek minősítő rend „igazságos”, akkor ez a képzet a rendnek valódi jogi minőséget és tartós fennállást (pozitivitást) biztosít. Ezzel szemben, ha a tételes jog felháborítóan igazságtalan, úgy jogi jellegét elveszíti, többé nem kötelező. Ez jelenti a természetjog pozitív jogot korlátozó, derogáló erejét. Bibó megfogalmazásában: „Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek, hanem olyan normatív tényező, amely elevenen részt vesz abban, hogy bizonyos tények jogi tényekké alakulnak-e vagy sem. Nem a jogi érvényesség kivirágzott, magasrendű formáit

[44] Uo. 179.

[45] Uo.

[46] Uo. 181.

[47] Horváth, 1937, X.

támadja vagy erősíti meg, hanem annak elsődleges jogi élményekbe ágyazott gyökereit vágja el, vagy tartja életben.”^[48]

Bibó István jogbölcseletének e rövid tanulmány keretében történő összegzéseként azt szeretném kiemelni, hogy álláspontom szerint Bibó jogbölcselete – Horváth Barna nyomdokain haladva – egy olyan *szemléleti jogelmélet*, amely egyaránt lehetővé teszi a jog egyoldalúságoktól mentes ontológiai, ismeretelméleti és axiológiai vizsgálatát.

Mint ahogyan egy történelmi korszak, vele egy jogbölcseleti tradíció, s Bibó személyes jogfilozófiai pályafutása is megszakadt. Ma viszont szinte megvan minden lehetőségünk, hogy újra felfedezzük, s amit lehet, hasznosítsunk az életműből. Már az is nagy dolog lenne, ha csak az általa képviselt, és sokunk által emlegetett, a tudomány, a politika, a magánélet területén tanúsított morálisát sikerülne elsajátítanunk. Mert jóllehet, az életmű nem egységes, de a Bibó-jelenség lényege éppen a személyiség egységében rejlik. Göncz Árpád szavaival élve: „Ez az egység, amelynek a magvában mindig az *ember* állt. Az *emberre* kérdezett rá akkor is, ha jogi, akkor is, ha történelmi problémát taglalt, s ha rákérdezett valamire, kísérteties pontossággal tette, mert mindig az *ember* állt a kérdés homlokterében, s *ember* – *emberséges* ember tette fel a kérdést.”^[49]

IRODALOM

- Bibó István (1986a): Kényszer, jog, szabadság. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) I. kötet. 1935–1944. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre). Magvető, Budapest, 1986. 5–147.
- Bibó István (1986b): Etika és büntetőjog. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) I. kötet. 1935–1944. I. kötet. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre). Magvető, Budapest, 1986. 161–182.
- Bibó István (1990): A szankció kérdése a nemzetközi jogban. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok, IV. kötet*, (Szerkesztette: ifj. Bibó István) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Bibó István (1992): A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. Közreadja: Ruszoly József In: *Jogtudományi Közlöny*, 3–4 sz. 89–94.
- Bibó István (1995): *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*. (Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin) 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, 1995 Budapest.
- Bibó István (2001): Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás. (Fordította: Zsidai Ágnes) In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 321–334.
- Göncz Árpád (1995): Bibói magatartás – bibói életmű In: *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*. (Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin) 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, Budapest.
- Horváth Barna (1932): *Jogbölcseleti jegyzetek*. Szent István-Társulat Könyvkiadó rt. szegedi fiókja.

[48] Bibó, 1986b, 181–182.

[49] Göncz, 1995, 9.

- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlatja*. Szeged városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Osiris, Budapest.
- H. Szilágyi István: Bibó István. In: *Portrévázlatok. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. (Szerkesztette: Szabadfalvi József) Prudentia Iuris. Miskolc, 1995. 268–302.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan*. (Fordította: Bibó István) (Szerkesztette: Varga Csaba), Budapest, (Jogfilozófiák)
- Nagy J. Endre (2001): Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 11–145.
- Zsidai Ágnes (1993): Bibó István, a jogfilozófus (Horváth Barna és Bibó István szellemi közössége) In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán) Tanulmány Kiadó, Pécs, 91–108.
- Zsidai Ágnes (2008a): *A Tiszta Jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete*. Szent István Társulat, Budapest.
- Zsidai Ágnes (2008b): *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogbölcseleti írásainak rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest.

A határon túli magyarok kettős állampolgárságának nemzetközi jogi és belső jogi aspektusai: a kollektív elvesztéstől a könnyített megszerzésig*

A magyar állampolgársági törvény^[1] módosítása értelmében 2011. január 1-jétől a határon túli magyarok kedvezményesen honosíthatók, vagyis egyéni kérelemre magyar állampolgárságot szerezhet az a nem magyar állampolgár is, akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja. További feltétel a büntetlen előélet és az, hogy az adott személy honosítása a Magyar Köztársaság közbiztonságát és nemzetbiztonságát ne sértse. A korábbi szabályozáshoz képest immár nem szükséges a bejelentett magyarországi lakóhely és az alkotmányos alapismertekből tett vizsga sem.

A „felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását” tág megfogalmazás miatt akár egészen a magyar állampolgárságot először szabályozó 1879. évi L. törvénycikkig^[2] visszanyúlhatunk, azonban nyilvánvaló, hogy a kérdés történeti előzményeinek vizsgálatát a határon túli magyarok tömegessé válását első ízben előidéző trianoni békeszerződéssel szükséges kezdeni.

I. A MAGYAR ÁLLAMPOLGÁRSÁG KOLLEKTÍV ELVESZTÉSÉNEK TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEI

Az első világháborút hazánk számára lezáró trianoni békeszerződés^[3] alapján a Magyarországtól elcsatolt területek lakosságának nagy része automatikusan elveszítette magyar állampolgárságát, egyúttal megszerezve az utódállamét – honosítási eljárás vagy hatósági intézkedés nélkül – a békeszerződés hatályba

[*] Jelen tanulmány a szerző azonos című, a Kül-Világ, VIII. évf. 1-2. szám, (2011), 64-81. oldalain megjelent írásának az új Alaptörvény rendelkezéseire figyelemmel módosított változata.

[1] 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról, 4. § (3) bekezdés.

[2] 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről.

[3] Trianoni békeszerződés, Trianon, 1920. június 4. Kihirdette: 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről.

lépése napján, 1921. július 26-án, vagyis abban az időpontban, amikor az egyik állam váltotta a másikat a terület feletti szuverenitásban.^[4] A békeszerződés 61. cikke értelmében azok a személyek, akiknek illetősége („*pertinenza*”)^[5] oly területen volt, amely azelőtt a volt Osztrák-Magyar Monarchia területeihez tartozott, „a magyar állampolgárság kizárásával” annak az utódállamnak az állampolgárságát szerezték meg, amely az említett területen az állami főhatalmat gyakorolta.^[6] Értelemszerűen a Magyarország megmaradt területén községi illetőséggel rendelkező személyek, lakóhelyükre tekintet nélkül, magyar állampolgárok maradtak, melyet az 56. cikk szabályozott. Emellett az 57. cikknek megfelelően a hontalanság kiküszöbölése érdekében a magyar területen születés tényével megkapták a magyar állampolgárságot azok a személyek, akiket nem illetett meg más állampolgárság születésüknél fogva.

Kivételt képezett az állampolgárság automatikus változásának elve alól a békeszerződés 62. cikke értelmében a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, vagy a Cseh-Szlovák Köztársasághoz csatolt területeken 1910. január 1. után illetőséget szerzett személyek esete, akik csak abban az esetben szerezték meg a szerb-horvát-szlovén vagy a csehszlovák állampolgárságot, ha az adott utódállamtól erre engedélyt kaptak, vagyis ha az egyének az utódállamok kormányához kérvényt intéztek, és az kedvező elintézkedést nyert. Amennyiben az egyén erre

[4] Az állampolgárság államutódlás esetén történő automatikus változásának elméletéről ld. Kelsen, 1945, 239.; Jellinek, 1951.

[5] A községi illetőség eredetét tekintve „nem az állampolgársághoz, hanem a községi önkormányzat kialakulásához kapcsolódott.” A községekben kialakuló, község ügyeinek intézésében részt vevő személyeket illető „községi polgárjog[ból] fejlődött ki [...] a községi illetőség”. (Kisteleki, 2000, 68.)

A községi illetőséget 1859. április 24-én kibocsátott császári illetőségi nyílt parancs vezette be a Habsburg császárság államaiban, amely Magyarországon a 7863/1869. B. M. számú rendelet értelmében nem emelkedett kötelező erőre. A községi illetőséget hazánkban a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk (6-19. §) vezette be, melyet módosított az 1876. évi V. törvénycikk, valamint a községi illetőséget újrászabályozta a községekről szóló 1886. évi XXII. törvénycikk (5-18. §).

A községi illetőség nem feltétlenül egyezett meg az állandó lakóhellyel. Erre utal az olasz eredetű „*pertinenza*” kifejezés is, amely kapcsolatot, valamihez tartozást fejez ki. Az 1886. évi XXII. törvénycikk 6. §-a alapján a gyermek illetősége főszabályként 24 éves koráig az apa (törvénytelen gyermek esetében az anya) illetőségét követte. A 10-11. § értelmében amennyiben egy személy más községbe költözött, kérhette községi illetőségének megváltoztatását, azonban ha ez elmaradt, csak négyévi folyamatos helyben lakás és e község terheihez való hozzájárulás esetében változott meg automatikusan az egyén községi illetősége. Ha kérdéses volt az egyén illetősége, a 16. § alapján annak megállapításának elsősorban az adózás helye, másodsorban a születés helye, és csak harmadsorban számított az utolsó öt évben a leghosszabb ideig való tartózkodás helye. A trianoni békeszerződés kapcsán vitatott esetekben az 1922. évi XVII. törvénycikk 24. §-a értelmében az egyén községi illetőségét, és annak kérdését, hogy ez alapján magyar állampolgárságát elveszítette-e, első és egyúttal utolsó fokon a belügyminiszter határozott. Lásd bővebben Bródy – Bán, 1938, 50-71.; Ponác, 1938, 54-66.; Czebe, 1930, 33-49.

[6] A békeszerződéssel kettészakított városokban (például Komárom, Nagyszalonta, Sátoraljaújhegy) azok a személyek maradhattak magyar állampolgárok, akiknek a Magyarországnál maradt városrészben volt illetőségük, valamint akiknek az elcsatolt részen volt illetőségük, de azt az optálásra nyitva álló határidő alatt, optálásukat követően áttették a Magyarországhoz tartozó városrészbe, vagy más magyarországi településre. (Jacobi – Peregriny, 1930, 4.)

irányuló kérelmet nem nyújtott be, vagy kérelmét elutasították, automatikusan annak az államnak az állampolgárságát kapta meg, amely főhatalmat gyakorolt azon terület felett, ahol az adott személy illetősége 1910. január 1-jén volt.^[7]

Az automatikus állampolgárság-változás elméletének képviselői szerint, mivel a személyek nem minősülnek *glebae adscripti*-nek – területhez kötöttek –, szabad akaratuk ellenére nem változhat meg állampolgárságuk, így optáláshoz való jogot kell biztosítani számukra az elvesztett állampolgárságuk^[8] visszaszerzésére. Ennek megfelelően a békeszerződés 63. cikke a magyar állampolgárságukat elveszített és a 61. cikk értelmében új állampolgárságot szerzett 18 évesnél idősebb személyeknek a békeszerződés hatályba lépését követő egy éven belül optáláshoz való jogot^[9] biztosított korábbi állampolgárságuk visszaszerzésére.^[10] A 64. cikk alapján továbbá a volt osztrák császársághoz tartozó területen illetőséggel rendelkező, magyar nemzetiségű, magyarul beszélő személyeknek is optáláshoz való joga volt a magyar állampolgárság megszerzése érdekében a szerződés hatályba lépését követő hat hónapon belül. A családi egység elvének megfelelően mindkét esetben a férj optálási nyilatkozata kiterjedt a feleségre, illetve a 18 év alatti gyermekekre.^[11]

A trianoni békeszerződés 61. cikkének „a magyar állampolgárság kizárásával”, illetve 63. cikkének „akik magyar állampolgárságukat elvesztik” fordulata egyaránt arra utal, hogy a békeszerződés hatályba lépésével *ipso facto* automatikusan elveszítették magyar állampolgárságukat azok a személyek, akiknek illetősége az elcsatolt területeken volt. Kérdéses azonban, hogy az optáláshoz való jog az optálás időpontjától, vagy annak hatóság általi elismerésétől hatályos, vagy pedig visszaható hatállyal a magyar állampolgárság folytonosságát hozza létre, felülírva az automatikus állampolgárság-változás elvét. A csehszlovák-magyar vegyes döntőbíróság a *Ladislaus Chira Fils v. Czechoslovak State* ügyben megállapította, hogy az egyént optálás esetén az optálás előtti időben is

[7] Jól példázza ezt, hogy az a magyar állampolgár, aki pozsonyi illetőségét 1920. január 1. után szerezte meg, magyar állampolgár maradt, ha nem kérelmezte és kapta meg a csehszlovák állampolgárságot. Magyar állampolgár maradt továbbá az a személy is, akinek illetősége 1910. január 1-jén a későbbi, trianoni békeszerződést követő magyarországi területen volt, és pozsonyi illetőségét csak ezután szerezte meg. (Jacobi - Peregriny, 1930, 34.)

[8] Gaupner, 1946, 90.

[9] Az optáláshoz való jog lényege, hogy az érintett személyeknek joga van ahhoz, hogy - meghatározott időn belül - megválasszák, melyik államutódlással érintett állam állampolgárai kívánnak lenni. Kezdetben az optálás fogalmát szűkebben értelmezték, vagyis olyan jogként, amely arra biztosított jogot, hogy területátadás esetén az egyén megtarthassa régi állampolgárságát. (Meessen, 1982, 424-425.)

[10] Az optálási nyilatkozatot az említett határidőn belül vissza lehetett vonni. Lásd Bródy - Bán, 1938, 25.

[11] A tizenhét évesnél fiatalabb, de atyai hatalom alatt nem álló gyermek, valamint a gondnokság alá helyezett cselekvőképtelen személy nevében a törvényes képviselő tehetette meg az optálási nyilatkozatot. A tizenkettedik életévét betöltött kiskorút azonban az optálási nyilatkozat megtétele előtt meg kellett hallgatni. (Bródy - Bán, 1938, 25.)

magyar állampolgárnak kell tekinteni, vagyis az optálás visszaható hatályú.^[12] Így a békeszerződés hatályba lépésének időpontjában a később optáló egyének is elveszítették a magyar állampolgárságot, azonban az optáláshoz való jog gyakorlása következtében úgy kellett tekinteni, mintha magyar állampolgárságukat nem veszítették volna el, tehát az állampolgárság automatikus elvesztésének elve az optálással megdönthetővé vált. Fontos megemlíteni azonban, hogy az optálás visszaható hatálya akkor keletkezett, amikor a belügyminiszter megállapította az optálásra jogosító feltételek fennforgását, vagyis az optálási nyilatkozat, illetve annak megtörténtét tanúsító hatósági igazolvány még nem jelentette az optálás által az állampolgárság megtartásának, illetve megszerzésének elismerését.^[13]

Azon magyar nemzetiségű személyek, akik valamilyen oknál fogva nem döntöttek az optálás mellett, és az optálásra nyitva álló határidő elteltét követően számukra lehetővé tett kedvezményes visszahonosítás^[14] alapján sem szereztek magyar állampolgárságot, alkották 1922 után a magyar állampolgársággal nem rendelkező határon túli magyarok közösségét.

A két világháború közötti terület-visszacsatolások következtében a határon túli magyarok egy része ismét magyar állampolgárrá vált. Az 1938. november 2-i első bécsi döntés^[15] mellékletének 4. pontja a felvidéki területek lakosságának állampolgársági, illetve optálási kérdéseinek meghatározását magyar-csehszlovák bizottság hatáskörébe utalta, amely kétoldalú nemzetközi szerződés megkötésében állapodott meg, melyet Csehszlovákia és Magyarország 1939. február 18-án írt alá.^[16] Az egyezmény értelmében visszakapták magyar állampolgársá-

[12] *Ladislav Chira Fils v. Czechoslovak State*, Czechoslovak-Hungarian Mixed Arbitral Tribunal (Schreiber, Szladits, Hora), 9 July 1929. Annual Digest of Public International Law Cases 1929-1930. Case No. 149. Ellenkező ítélet született azonban számos, más államokat érintő ügyekben az optálás hatálya tekintetében, melyekben a bírói fórumok kimondták, hogy az optálás hatálya az optáláshoz való jogról szóló nyilatkozat időpontjában kezdődik, szemben a korábbi nézetekkel, melyek a hatály kezdetének az optáláshoz való jogról szóló nyilatkozat hatóság általi elfogadásának időpontját határozták meg. Lásd például *S. Ferdinand v. (Austrian) Federal Chancellery*, Austria, Administrative Court (Verwaltungsgerichtshof), Vienna, 23 December 1924 (No. 13.713A). Annual Digest of Public International Law Cases 1919-1922. Case No. 150.; *Germany v. Sch.*, Annual Digest of Public International Law Cases 1923-1924. Case No. 138.; *Arbitration between Germany and Poland*, Annual Digest of Public International Law Cases 1923-1924. Case No. 135.

[13] Lásd 6.500/1921. M. E. számú rendelet a trianoni békeszerződésben foglalt állampolgársági rendelkezéseknek ismertetéséről és végrehajtásáról, 12. §.

[14] Ld. 1922. évi XVII. törvénycikk az 1922/23. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról, 24. §, melynek értelmében a belügyminiszter jogosulttá vált arra, hogy különös méltánylást érdemlő körülmények esetén a törvényben megkívánt kellékek hiányában is visszahonosíthatta azon személyt, aki magyar állampolgárságát a háború kitörése után elbocsátás vagy hatósági határozat nélkül veszítette el és Magyarország területén lakott, vagy itt kívánt letelepedni.

[15] Az első bécsi döntés egyes rendelkezései a magyar jogrendszerbe az alábbi törvénycikkkel kerültek be. 1938. évi XXXIV. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről.

[16] Egyezmény a Magyar Királyság és a Cseh-Szlovák Köztársaság között a Bécsben, 1938. november hó 2-án kelt döntőbírói határozattal Magyarországnak ítélt terület visszacsatolásával kapcsolatos állampolgársági kérdések szabályozása tárgyában, Budapest, 1939. február 18. Kihirdette:

gukat – a csehszlovák állampolgárság elvesztése mellett – 1938. november 2-ától kezdődő jogi hatállyal azon személyek, akik a trianoni békeszerződéssel magyar állampolgárságukat elveszítették, és a visszacsatolt területen tíz éve állandó lakóhellyel rendelkeztek. Az állampolgárság megszerzéséhez tehát már nem a községi illetőség, hanem az azt felváltó állandó lakóhely szolgált alapul.^[17] A családi egység elvének értelmében a férfi állampolgárság-szerzése kiterjedt feleségére és huszonnégy év alatti gyermekére, valamint házasságon kívül született gyermek esetében az anya állampolgárság-szerzése a gyermekére. Emellett az árva gyermekek is kaphattak magyar állampolgárságot, amennyiben apai felmenőjük a trianoni békeszerződés hatályba lépésének időpontjában magyar állampolgár volt, és a gyermek a visszacsatolt területen tíz éve – vagy tíz évnél fiatalabb gyermek esetében születése óta – állandó lakóhellyel rendelkezett.^[18] Az egyezmény 1939. március 1-től gyakorolható hat hónapos optáláshoz való jogot biztosított a cseh, szlovák és ruszin nemzetiségű személyeknek a csehszlovák állampolgárságuk fenntartása érdekében. Az optálásnak 1938. november 2-ára visszaható hatálya volt,^[19] vagyis úgy kell tekinteni, mintha az optáló személyek nem veszítették volna el csehszlovák állampolgárságukat, tehát az állampolgárság automatikus elvesztésének elve és az optáláshoz való jog viszonya a trianoni békeszerződéshez hasonlóan alakult.

1939. március 15–18. között a magyar hadsereg megszállta a kárpátaljai területeket, majd a területi revízió állampolgársági kérdéseinek rendezése csupán a magyar belső jogban, az 1939. évi VI. törvénycikkkel valósult meg.^[20] Eszerint a visszacsatolt területeken tíz éve állandó lakóhellyel rendelkező személyek, akik a trianoni békeszerződés hatályba lépésével automatikusan csehszlovák állampolgárokká váltak, 1939. március 15-én visszaszerezték magyar állampolgárságukat.^[21] A családi egységre vonatkozó szabályok megegyeztek a magyar-csehszlovák egyezmény rendelkezéseivel, a törvénycikk azonban optáláshoz való jogról nem rendelkezett a nem magyar nemzetiségű személyek vonatkozásában az állampolgárság visszaszerzésére.

* 2.200/1939. M. E. számú rendelet a Bécsben, 1938. november hó 2-án kelt döntőbírói határozattal Magyarországnak ítélt terület visszacsatolásával kapcsolatos állampolgársági kérdések szabályozása tárgyában Budapesten 1939. évi február hó 18-án kelt magyar-csehszlovák egyezmény kihirdetéséről. Végrehajtása: 253.000/1939. B. M. számú rendelet.

[17] A területi visszacsatolásoknál tehát már az állandó lakóhely lett az állampolgárság megszerzésének alapja, mellyel kiküszöbölhetővé váltak a trianoni békeszerződésben szereplő illetőségből eredő problémák. A magyar belső jogból egyébiránt a községi illetőséget csak a községi illetőség megszüntetéséről szóló 1948. évi LXI. törvény vonta ki, és a hatályos jogszabályokban az illetőség helyett a belföldi lakóhelyet, külföldön lakó személyre nézve pedig az utolsó belföldi lakóhelyet kellett érteni.

[18] Uo. 1. cikk.

[19] Uo. 3. cikk.

[20] 1939. évi VI. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről, 5. §.

[21] A visszacsatolt területeken élő, azonban a trianoni békeszerződés 64. cikke alapján optálással szerzett csehszlovák állampolgárságú személyekre tehát nem vonatkozott a magyar állampolgárság visszaszerzése.

Az 1940. augusztus 30-án kelt második bécsi döntés a visszacsatolt erdélyi területek lakosságának állampolgárságáról is rendelkezett.^[22] A 3. pont értelmében a döntés időpontjában állandó lakóhellyel rendelkező román állampolgárok megszerezték a magyar állampolgárságot.^[23] A korábbi terület-visszacsatolásokhoz képest tehát nem volt szükség tízévi állandó lakóhelyre a magyar állampolgárság automatikus megszerzéséhez. A rendelkezés így nyilvánvalóan nem csak régi magyar állampolgárokat érintett, mivel az időközben betelepült egyénekre is kiterjedt, következképpen hat hónapos optálási jogot biztosított azok számára, akik román állampolgárok kívántak maradni. A bécsi döntés a 4. pont értelmében az államutódlással érintett terület lakosságán kívül kiterjedt Románia más területein élőkre is – az optáláshoz való jog történetében rendkívül szokatlan módon –, ugyanis a trianoni békeszerződéssel átengedett, azonban a bécsi döntéssel vissza nem csatolt területeken állandó lakóhellyel rendelkező, magyar nemzetiségű személyeknek hat hónapi határidőn belül optálási jogot biztosított a magyar állampolgárság megszerzésére. A családi egység elvén alapuló szabályok a korábbi terület-átadásokra vonatkozó rendelkezésekhez hasonlóan kerültek meghatározásra.

A délvidéki területek visszacsatolására a magyar hadsereg 1941. április 11-i bevonulását követően került sor. E területek esetében sem szabályozta nemzetközi dokumentum vagy nemzetközi bírói döntés az államutódlással érintett lakosság állampolgárságát, arról rendelkezéseket a magyar belső jogban az 1941. évi XX. törvénycikkben^[24] találunk, melynek állampolgársági szabályozása néhány kivételtől eltekintve megegyezik az 1939. évi VI. törvénycikkkel. Az érintett terület lakossága tehát 1941. április 11-én visszaszerezte magyar állampolgárságát a magyar-csehszlovák egyezmény, valamint az 1939. évi VI. törvénycikk rendelkezéseihez hasonló módon, azzal a különbséggel, hogy a trianoni békeszerződés hatályba lépése után jugoszláv állampolgárként született árva gyermekek esetében elegendő volt, ha apja, vagy ha az apja később született, nagyapja magyar állampolgár volt, melyet a békeszerződéssel veszített el. Emellett nem volt szükséges a gyermeknek tíz éve, vagy születése óta fennálló állandó lakóhelye a területen. További rendelkezés volt a délvidéki lakosság vonatkozásában, hogy a törvénycikk alapján szerzett magyar állampolgárságtól a belügyminiszter öt évig az állampolgárság megszerzésére visszaható hatállyal megfoszthatta azokat a személyeket, akik ellenséges magatartásukkal a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétettek a terület elszakítottágának ideje alatt.

[22] A második bécsi döntés egyes rendelkezései a magyar jogrendszerbe az alábbi törvénycikkkel kerültek be. 1940. évi XXVI. törvénycikk a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi ország-résznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről. Az állampolgárságra vonatkozó rendelkezéseket lásd 1940. évi XXVI. törvénycikk, 4. §.

[23] Ez esetben a magyar állam területét kötelesek voltak további egy éven belül elhagyni, azzal, hogy ingó vagyonukat magukkal vihették, ingatlanaikat eladhatták, vagy amennyiben az értékesítés nem volt lehetséges, Magyarországtól kártalanítást kaptak.

[24] 1941. évi XX. törvénycikk a visszafoglalt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről, 4. §.

A második világháború végén Magyarországnak az 1945. február 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény^[25] 2. pontja értelmében^[26] vissza kellett térnie az 1937. december 31-én fennállott határai mögé, illetve hatályon kívül kellett helyezni valamennyi területi átcsatolásra vonatkozó törvényhozási és közigazgatási intézkedést. Az 5.070/1945. M. E. számú rendelet^[27] 1. §-a értelmében azok a személyek, akik a hatályon kívül helyezett törvénycikkek alapján szereztek meg a magyar állampolgárságot, de állandó lakóhelyük a rendelet hatályba lépése napján, vagyis 1945. július 21-én Magyarország 1937. december 31-én fennállott határain belül volt, magyar állampolgárok maradhattak. A rendelet 2. §-a értelmében ezen személyek közül azoknak, akiknek nem volt állampolgársági bizonyítványuk, vagy honosítási, visszahonosítási okiratuk, kérelemre a belügyminiszter ideiglenes igazolást adott ki arról, hogy további rendelkezésig a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek.

A határon túli magyarok létszámát – kényszerítve ugyan, de – csökkentette az 1946. február 27-én kelt magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény,^[28] melynek 5. cikke értelmében a Magyarországról önként Csehszlovákiába áttelepülő cseh és szlovák személyekkel egyező számú, Csehszlovákia területén állandó lakóhellyel rendelkező, a Csehszlovák Köztársaság Elnökének 1945. augusztus 2-án kelt rendelete^[29] következtében csehszlovák állampolgárságát elveszítő magyar nemzetiségű személyeknek át kellett települniük Magyarországra.

A területváltozásokkal kapcsolatos állampolgárság-változás szabályozásának összefoglalását az 1948. évi LX. törvény^[30] végezte el. Eszerint magyar állampolgárnak kellett tekinteni azon személyeket, akik a trianoni békeszerződéssel magyar állampolgárok maradtak, vagy magyar állampolgárságukat optálással visszaszerezték.^[31] 1945. január 20-tól kezdődő jogi hatállyal kellett

[25] Magyarország által a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségével, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságával és az Amerikai Egyesült Államokkal kötött fegyverszüneti egyezmény, Moszkva, 1945. január 20. Kihirdette: 525/1945. M. E. számú rendelet a fegyverszüneti egyezmény kihirdetése tárgyában, 1945. évi V. törvény a Moszkvában az 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. A rendeleti kihirdetésre a fegyverszüneti egyezmény azonnali végrehajtása miatt került sor. Erre utal a rendelet 3. §-a is, mely értelmében a fegyverszüneti egyezmény leendő törvénybe iktatásáig az illetékes szakminiszterek az „egyezmény azonnali végrehajtása tárgyában rendeleti úton intézkednek”, vagyis ezt követően tömegesen került sor törvénycikkek hatályon kívül helyezésére annál alacsonyabb szintű jogszabállyal, rendeleti úton.

[26] Az 526/1945. M. E. számú rendelet az ország területi változásaira vonatkozó törvénycikkek hatályon kívül helyezése tárgyában hajtotta végre a fegyverszüneti egyezmény 2. pontját azzal, hogy kimondta az 1937 utáni területi változásokra vonatkozó törvénycikkek hatályon kívül helyezését.

[27] 5.070/1945. M. E. számú rendelet a magyar állampolgárság ideiglenes igazolása tárgyában.

[28] Egyezmény Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában. Budapest, 1946. február 27. Kihirdette: 1946. évi XV. törvény a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről.

[29] 1945. évi 33. számú Elnöki Dekrétum a német és magyar nemzetiségű személyek állampolgárságának szabályozásáról.

[30] 1948. évi LX. törvény a magyar állampolgárságról.

[31] Uo. 25. §.

állampolgárnak tekinteni azokat, akik a fegyverszüneti egyezmény alapján a jogszabályok hatályon kívül helyezése következtében veszítették el állampolgárságukat, amennyiben 1948. január 1-jén és e törvény hatályba lépésének napján, vagyis 1949. február 1-jén állandó lakóhelyük Magyarország területén volt.^[32] Emellett a törvény kedvezményes honosításra vonatkozó szabályokat is tartalmazott.^[33]

A határon túli magyarok közösségének kialakulása tehát első ízben az 1920. évi trianoni békeszerződésre vezethető vissza. A terület-visszacsatolások során számos határon túli magyar visszakapta magyar állampolgárságát, azonban az 1945. évi fegyverszüneti egyezményt követően ezen személyek nagy része ismét más állam polgárává vált. A területi revíziók folytán magyar állampolgárságot szerzett személyek közül csak azok tarthatták meg magyar állampolgárságukat, akik időközben az 1937. december 31-i határokon belülré helyezték át állandó lakóhelyüket. A 2010. évi magyar törvénymódosítás elsődleges célja tehát a magyar állampolgárság megadása azon magyar nemzetiségű személyek számára, akik, vagy akiknek felmenői a történelmi események során elveszítették azt, és mindezidáig – magyarországi lakóhely hiányában – nem szereztek magyar állampolgárságot.

II. A KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁG ELISMERÉSE VAGY TILTÁSA A SZOMSZÉDOS ÁLLAMOK GYAKORLATÁBAN

A magyar törvénymódosítás értelmében a határon túli magyarok tehát a meglévő állampolgárságuk mellé magyar állampolgárságot szerezhhetnek, és így kettős állampolgárrá válhatnak, feltéve, hogy a jelenlegi állampolgárságuk szerinti állam a kettős állampolgárságot elfogadja. A kettős állampolgárság engedélyezése vagy tiltása minden állam szuverenitásából eredő joga, melyet a nemzetközi jog annyiban szabályoz, amennyiben az adott állam ezzel összefüggésben nemzetközi kötelezettséget vállal. A nemzetközi közösség megosztott a kérdésben: az államok egy része engedélyezi a kettős állampolgárságot, más része viszont tiltja azt. A kettős állampolgárság megszüntetésének és átfogó szabályozásának gondolata először az 1960-as évek elején fogalmazódott meg, mely időszakban a nemzetközi közösség álláspontja szerint még egyértelműen a kettős állampolgárság korlátozása és tiltása volt a cél. Ekkor jött létre az Európa Tanács égisze alatt a többes állampolgárság és az emiatt fennálló katonai kötelezettségek kiküszöböléséről szóló 1963. évi egyezmény,^[34] melynek 1. cikke értelmében a saját akaratából más állampolgárságot szerző személy elveszíti korábbi állampolgárságát, amennyiben mindkét állam az egyezmény részese.

[32] Uo. 26. §.

[33] Uo. 5. és 28. §.

[34] Convention on the Reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality (Egyezmény a kettős állampolgárság eseteinek és a kettős állampolgárság eseteiben felmerülő katonai kötelezettségek csökkentéséről), Strasbourg, 1963. május 6.

Jelen esetben azonban nem releváns e rendelkezés, mivel hazánk nem részese az egyezménynek, és a szomszédos államok közül is csak Ausztriára kötelező.

Az államok gyakorlata a kettős állampolgárság tiltása vagy elismerése tekintetében könnyen megállapítható belső jogi szabályozásaikból és nemzetközi kötelezettség-vállalásaikból, így a kettős állampolgárság attól függ, mely álláspontot képviselik a környező államok, mivel a határon túli magyarok többsége a szomszéd államok állampolgára.

Románia és Magyarország 1979-ben, a volt szocialista államok akkori gyakorlatának megfelelően, kétoldalú egyezményt kötött a kettős állampolgárság kiküszöböléséről,^[35] azonban az 1990-ben hatályát veszítette. Jelenleg Románia a kettős állampolgárságot támogató államok közé sorolható, főként mivel az 1991. évi állampolgársági törvény 11. cikke alapján a külföldön élő román nemzetiségű személyeknek a magyar szabályozáshoz hasonló módon lehetővé teszi a román állampolgárság megszerzését. E rendelkezés célja elsősorban a Moldáviában élő románok kettős állampolgárságának elősegítése. A román alkotmány 5. cikke az állampolgárság szabályozását az állampolgársági törvényre utalja, mely az állampolgárság elvesztésénél nem tartalmazza a más állampolgárság megszerzésének esetét, így Romániában nincs olyan szabály, amely tiltaná, hogy a romániai magyarok a magyar állampolgársági törvény módosítását követően kettős állampolgárrá váljanak.

Szerbia, Horvátország és Szlovénia a magyar és román szabályozáshoz hasonlóan elismeri a kettős állampolgárságot és a határon túliak számára szintén biztosítja az állampolgárság felvételét és kettős állampolgárrá válását. Szerbia 1996. évi állampolgársági törvénye nem szól a kettős állampolgárság kiküszöböléséről, emellett 2004-es módosítása lehetővé tette a külföldön élő szerbeknek az állampolgárság felvételét. Szerbia a magyar állampolgársági törvény rendelkezéseire hasonló mintát követ belső jogában is, így nyilvánvalóan azzal nem helyezkedik szembe. Ugyanez mondható el Horvátország 1991. évi – többször módosított – állampolgársági törvényéről is, amely biztosítja a külföldön élő horvátoknak az állampolgárság megszerzését. Szlovénia állampolgárságról szóló 1991. évi törvénye, valamint a más, volt jugoszláv utódállam állampolgárainak státuszáról szóló 1999. évi törvénye is egyértelműen elismeri a kettős állampolgárságot.

Ukrajna az előbbiekkal ellentétben egyértelműen tiltja a kettős állampolgárságot, így az ukrainai magyarok elveszítik ukrán állampolgárságukat, amennyiben magyar állampolgárságot szereznek. Mind az alkotmány 4. cikke, mind pedig a 2001. évi állampolgárságról szóló törvény 2. cikke kimondja, hogy Ukrajna kizárólag egy állampolgárság meglétét ismeri el, tehát más állampolgárság megszerzése esetén az egyén automatikusan elveszíti ukrán állampolgárságát.

[35] Egyezmény a Magyar Népköztársaság és a Román Szocialista Köztársaság között a kettős állampolgárság eseteinek megoldásáról és megelőzéséről, Bukarest, 1979. június 13. Kihirdette: 1980. évi II. törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaság és a Román Szocialista Köztársaság között a kettős állampolgárság eseteinek megoldásáról és megelőzéséről Bukarestben, az 1979. évi június hó 13. napján aláírt egyezmény kihirdetéséről.

Ausztria is a kettős állampolgárságot elutasító államok közé sorolható,^[36] amelyet jól mutat az a tény is, hogy a szomszédos államok közül egyedüli részese a már említett 1963. évi kettős állampolgárság kiküszöböléséről szóló egyezménynek. Ausztria 1985. évi állampolgársági törvényének 26. cikke értelmében az egyén elveszíti osztrák állampolgárságát, ha kérelemmel, nyilatkozattal, vagy kifejezett hozzájárulással más állampolgárságot szerez, és korábban nem kapott engedélyt osztrák állampolgársága megtartására. A magyar állampolgárság megszerzése esetében tehát az egyén osztrák állampolgársága megszűnik, kivéve, ha annak megtartására engedélyt kap.

Szlovákia az egyetlen állam, amely a magyar törvénymódosítást követően jogi lépéseket tett. A rendkívüli gyorsasággal elfogadott szlovák állampolgársági törvénymódosítás szerint – amely 2010. július 17-én lépett hatályba – automatikusan elveszítik szlovák állampolgárságukat azok a személyek, akik önként vesznek fel másik állampolgárságot, kivéve azokat, akik születésüknél fogva, vagy házasság révén szerezik meg azt. Ily módon Szlovákia – a magyar kisebbség kettős állampolgárságának elkerülése érdekében – szembehelyezkedett korábbi gyakorlatával, melynek során a kettős állampolgárságot nemcsak, hogy nem tiltotta, hanem elismerte és támogatta.

Az 1993. évi szlovák állampolgársági törvény 9. cikke értelmében ez idáig csak az a személy veszíthette el állampolgárságát, aki kifejezetten kérte azt. Semmilyen szabály nem vonatkozott ugyanakkor a kettős állampolgárok szlovák állampolgárságának elvesztésére, sőt a törvény bizonyos feltételekhez kötötte az állampolgársági kötelék feloldását. Szlovákia – annak ellenére, hogy az Európa Tanács tagállama – nem részese a már említett 1963. évi egyezménynek.

Meg kell említeni azt is, hogy 1960-ban Csehszlovákia és Magyarország a már említett volt szocialista állami gyakorlatnak megfelelően kétoldalú egyezményt kötött,^[37] melynek 1. cikke szerint a mindkét állam állampolgárságával rendelkező személyeknek választani kell, mely állampolgárságot kívánják megtartani. Csehszlovákia 1992-es szétválását követően azonban ahhoz, hogy e szerződés fennmaradjon Szlovákia vonatkozásában, mindkét félnek jeleznie kellett volna, hogy a szerződést továbbra is hatályban lévőnek tekinti. Hazánk ilyen tartalmú nyilatkozatot nem tett, sőt utóbb a szerződést kihirdető jogszabályt hatályon kívül helyezte. Emellett Szlovákiának utódlási közlést kellett volna tennie arról, hogy részese kíván lenni e szerződésnek, azonban ez a rendelkezésre álló, egyébként ellentmondásos információk szerint nem történt meg. Ha ez valóban

[36] Erre utal az 1217/B/1991. AB határozat is, melyben az indítványozó előadta, hogy az osztrák állampolgárság honosítás útján való megszerzésének előfeltétele, hogy korábbi – magyar – állampolgársága egyidejűleg megszűnjön.

[37] Egyezmény a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság között a kettős állampolgárságú személyek állampolgárságának rendezéséről, Prága, 1960. november 4. Kihirdette: 1961. évi VI. törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság között a kettős állampolgárságú személyek állampolgárságának rendezéséről Prágában 1960. november 4-én aláírt Egyezmény kihirdetéséről.

így van, Szlovákia megváltoztatta korábbi álláspontját, és a kettős állampolgárságot elutasító államok sorába lépett.

Elgondolkodtató továbbá, hogy a szlovák törvény összhangban áll-e a szlovák alkotmány 51. cikkével, miszerint szlovák „állampolgárságától senki nem fosztható meg akarata ellenére.” Vajon a magyar állampolgárság kérelmezése tekinthető-e az egyén azon akaratának, hogy meg kíván válni a szlovák állampolgárságától? Kevésbé értelmezhető a szlovák állampolgárság akaratlagos elvesztésének az, hogy a kérelmező tisztában van a kérelmének következményével, szlovák állampolgársága elvesztésével. A kérelmező akarata ugyanis csak a magyar állampolgárság felvételére terjed ki, amelyből nem vezethető le, hogy meg kíván válni a szlovák állampolgárságától. Az alaptörvény értelmében ezért csak akkor veszíthető el a szlovák állampolgárság, ha arról az egyén lemond, ám jelen esetben ez nem valósul meg.^[38]

Elengedhetetlen továbbá Szlovákia nemzetközi jogi kötelezettségeinek vizsgálata. A jogszabály aggályos az állampolgárságtól való önkényes megfosztás nemzetközi jogi tilalma szempontjából, amely az 1948. évi Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában^[39] és a 1997. évi állampolgárságról szóló európai egyezményben^[40] egyaránt szerepel, ám egyik sem definiálja az önkényesség fogalmát. Az állampolgársághoz való jog létéből következően azonban nyilvánvalóan önkényesnek tekinthető a megfosztás, ha hontalanságot szül, amely aligha lenne összeegyeztethető a nevezett okmányokkal. Az állampolgárságról szóló európai egyezmény – melynek Szlovákia is részese – megengedi, hogy az államok rendelkezzenek állampolgárságuk elvesztéséről, ha az egyén akaratánál fogva szerez más állampolgárságot, azonban az alapelvek között említi az állampolgárságtól való önkényes megfosztás tilalmát és a hontalanság kiküszöbölését. Az említett rendelkezés tehát csak abban az esetben alkalmazható, amennyiben nem idéz elő hontalanságot. Kérdés, hogyan definiálható a hontalanság, mivel annak fogalmát egyik dokumentum sem határozza meg.

[38] A szlovák állampolgársági törvényhez hasonló rendelkezést tartalmaz a német állampolgársági törvény 25. cikke, mely szerint „Egy német elveszíti állampolgárságát, amennyiben külföldi állampolgárságot szerez, ha ez az állampolgárság-szerzés kérelméből fakad [...]”. E rendelkezés azonban nem ellentétes a német alkotmány 16. cikkével, melynek értelmében „Senki nem fosztható meg német állampolgárságától. Az állampolgárság csak törvény alapján veszíthető el, és az egyén akarata ellenére csak abban az esetben, ha ez a személy ez által nem válik hontalanná.” Vagyis elveszíthető a német állampolgárság az egyén akarata ellenére, kivéve, ha ez által hontalanná válik. A német belső jog alapján *de jure* másik állampolgársággal rendelkező személy nem minősülhet hontalannak, tehát még abban az esetben sem lesz ellentétes az állampolgársági törvény, amennyiben annak következtében az egyén akarata ellenére elveszíti német állampolgárságát, és ez által *de facto* hontalanná válik.

[39] Universal Declaration of Human Rights (Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata). G.A. Res. 217A, 183rd plen. mtg., 10 December 1948. U.N. Doc. A/RES/217A (III). Mint ismeretes, a nyilatkozat az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésének határozata, de idővel szokásjogi úton kötelező erejűvé vált.

[40] Európai egyezmény az állampolgárságról, Strasbourg, 1997. november 6. Kihirdette: 2002. évi III. törvény az Európa Tanács keretében, 1997. november 6-án kelt, az állampolgárságról szóló Európai Egyezmény kihirdetéséről.

A hontalanok két csoportja különíthető el: a *de jure*, illetve a *de facto* hontalanoké. *De jure* hontalanok azok a személyek, akiket hivatalosan egy állam sem tekint állampolgárának, míg *de facto* hontalannak azok a személyek minősülnek, akik rendelkeznek jogi értelemben vett állampolgársággal, de az nem tényleges, mivel az abból eredő jogokat valamilyen oknál fogva nem tudják gyakorolni. A nemzetközi közösség korábban a hontalanságon csak a *de jure* hontalanságot értette, mivel az államok tévesen úgy vélték, hogy a *de facto* hontalanok valamilyen menekültek. A hontalanság csökkentéséről szóló 1961. évi egyezmény^[41] záróokmányában az államok ajánlást fogalmaztak meg arról, hogy a *de facto* hontalanokat lehetőség szerint a *de jure* hontalanokkal hasonló bánásmódban kell részesíteni azért, hogy tényleges, effektív állampolgárságot szerezzenek. Szlovákia nem vette figyelembe ezt a követelményt, nyilvánvaló ugyanis, hogy a területén élő személyek szlovák állampolgárságuk elvesztése után *de facto* hontalannak minősülnének, mivel számos állampolgári jogot nem gyakorolhatnak. A hontalanság kiküszöbölésének általános céljából az következik, hogy az államok mind a *de jure*, mind a *de facto* hontalanság elkerülésére kötelesek. Így ha önkényesnek tekintjük a hontalanságot eredményező állampolgárságtól való megfosztást, az a hontalanság mindkét fajtájára értendő. Ezáltal Szlovákia aligha hivatkozhat az állampolgárságról szóló európai egyezményre, mivel módosítása az egyezmény alapelvébe ütközik, miután a területén élő személyek a szlovák állampolgárság elvesztésével *de facto* hontalanná válnak.

Kérdés továbbá, hogy a szlovák törvény hátrányos megkülönböztetést valószínű-e meg azáltal, hogy két esetben elismeri a kettős állampolgárságot. Az 1997. évi állampolgárságról szóló európai egyezmény 14. cikke külön nevesíti a gyermek születésével és házasságkötéssel automatikusan szerzett kettős állampolgárság elismerését, így önmagában a kivételek megfogalmazása első látásra általánosan elfogadottnak tekinthető. Nem minősül tehát diszkriminációnak, ha egy gyermek születésével kettős állampolgár lehet, mivel ő nem kérelemre, hanem automatikusan kapja meg a másik állampolgárságot. Házasság esetén azonban más a helyzet, mivel a szlovák törvénymódosítás csak annyit említ, hogy elismeri a kettős állampolgárságot, ha azt a szlovák állampolgár a külföldi állampolgárral kötött házassággal összefüggésben, a házasság fennállásával szerezte meg. A jogalkotó itt feltehetően az automatikus szerzésre gondolt, ám ezt a szöveg – egyértelműség hiányában – nem tükrözi. Ezért olybá tűnik, hogy házasság esetén mind az automatikus, mind a kérelmezett szerzés megengedhető. Ha a házasság fél kérelemre szerez más állampolgárságot, felmerülhet a ténybeli helyzetek közötti diszkrimináció, hiszen a kérelmezett új állampolgárság mellett a szlovák is megtartható, noha minden egyéb esetben a más állampolgárság kérelemre történő megszerzése a szlovák állampolgárság elvesztését vonja maga után.

[41] Egyezmény a hontalanság csökkentéséről, New York, 1961. augusztus 30. Kihirdette: 2009. évi XV. törvény a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló, 1961. augusztus 30-án, New Yorkban elfogadott Egyezmény kihirdetéséről.

A már említett Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata tilt mindennemű diszkriminációt az állampolgársághoz való jog és az attól való önkényes megfosztás tekintetében. Emellett az 1966. évi Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya^[42] – melynek Szlovákia is részese – előírja a törvény előtti egyenlőséget és az államok törvényeinek diszkrimináció-mentességét. Az 1950. évi Emberi Jogok Európai Egyezménye^[43] az állampolgársághoz való jogot nem tartalmazza, a diszkriminációt pedig csak az egyezményben foglalt jogok kapcsán tiltja. Az egyezmény 12. kiegészítő jegyzőkönyve ugyan már kimondja a diszkrimináció általános tilalmát, de Szlovákia csak az egyezménynek részese, a jegyzőkönyv rá nézve nem kötelező, így jelen esetben e dokumentumok nem tekinthetők relevánsnak. Az Emberi Jogok Európai Bíróságához abban az esetben lehetne fordulni, amennyiben Szlovákia az egyezményben vagy rá kötelező jegyzőkönyvekben foglalt jogot sértene. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az ország a nemzetközi jog alapján köteles a hátrányos megkülönböztetés elkerülésére.

Megállapítható tehát, hogy a szomszédos államok közül Horvátország, Szerbia, Szlovénia elismeri a kettős állampolgárságot, Ausztria, Szlovákia és Ukrajna azonban tiltja azt, így az utóbbi három államban élő magyarok elveszítik jelenlegi állampolgárságukat, amennyiben törvénymódosításunk alapján kérelemre megszerzik a magyar állampolgárságot.

III. A HATÁRON TÚLI MAGYAROK KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁGÁNAK „TÉNYLEGESSÉGE”

A kettős állampolgárságot el nem ismerő államok elsősorban azzal érvelnek, hogy állampolgárunk más állam politikai közösségéhez tartozását nem kívánják lehetővé tenni, emellett az állampolgári jogok és kötelezettségek ütközésére hívják fel a figyelmet. Kérdéses, hogy a határon túli magyarok a magyar állampolgárság megszerzésével más politikai közösségbe tartoznak-e.

Törvénymódosításunk elemzése révén megállapítható, hogy az egyszerűsített módon honosított határon túli magyarok nem válnak a magyar politikai közösség részévé. Állampolgárságuk elviekben a Magyarországon lakóhellyel rendelkező személyekével azonos, ám bejelentett lakóhely, magyarországi foglalkoztatás és adózás hiányában számos állampolgári jogot nem gyakorolhatnak: nem rendelkezhetnek aktív és passzív választójoggal, így a népkép-

[42] Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, New York, 1966. december 16. Kihirdette: 1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről.

[43] Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről, Róma, 1950. november 4. Kihirdette: 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről.

viseleti elv értelmében nem vehetnek részt a politikai közösség döntéseinek meghozatalában, és a szociális javak elosztásánál sem minősülnek a politikai közösség részének. E honosításnál nem követelmény továbbá az alkotmányos alapismertek vizsga letétele, noha ez a feltétel más személyeknél megmaradt. A jogalkotó ily módon nem kívánja meg az új honosításhoz ugyanazt, mint amit a bejelentett magyarországi lakóhellyel rendelkező egyéb honosítandó személyektől elvár – akik viszont az állampolgárság megszerzésével a magyar politikai közösség részévé is válnak. Emellett az új Alaptörvény D. cikkében megfogalmazott – a határon kívül élő magyarok sorsáért való felelősségviselésről és egymással, valamint Magyarországgal való együttműködésük előmozdításáról szóló – felelősségi klauzula a magyar politikai közösség céljának tekintendő.^[44]

A határon kívül élő magyarok kifejezés szűkebb értelemben a határon kívüli, magyar állampolgársággal nem rendelkező, magyar nemzetiségű személyeket, míg tágabb értelemben a határon kívül élő valamennyi magyar nemzetiségű személyt – függetlenül attól, hogy magyar állampolgár-e vagy sem – magában foglalja. Mivel a felelősségi klauzula tartalma a magyar politikai közösség célja, az általam tágran értelmezett határon kívül élő magyarok közösségéért való felelősségvállalás nem a magyar politikai közösségre vonatkozik, így a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a határon túl élő magyarok függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e magyar állampolgársággal vagy sem, nem részei a magyar politikai közösségnek. A határon túli magyarok tehát még abban az esetben sem válnak automatikusan a magyar politikai közösség részévé, amennyiben elveszítik korábbi állampolgárságukat és politikai közösséghez való tartozásukat.^[45]

A határon túli magyarok állampolgárságának vizsgálatánál a Nemzetközi Bíróság 1955-ben, a *Nottebohm*-ügyben hozott ítéletét^[46] is figyelembe kell venni, amely rámutat arra, hogy az állampolgársági jog kötelékét összhangba kell hozni az egyénnek az államhoz való tényleges kapcsolatával. A tényleges kapcsolat alapján létrejövő effektív állampolgárság keretében az egyén és az állam között egy erős kötelék áll fenn, amely különféle módokon juthat kifejezésre. Az ítélet értelmében fontos tényező az érintett személy szokásos tartózkodási helye, érdeklődésének középpontja, családi köteléke, közéletben való részvétele, az adott államhoz való kötődése stb. A határon túli magyarok állampolgársága e tényezők alapján aligha mondható effektívnek, amennyiben az csupán a felmenőjük magyar állampolgárságával vagy magyarországi származásuk valószínűsítésével és a magyar nyelvtudásuk igazolásával jön létre. A 2004-es népszavazás kapcsán – amelynek eredményessége esetén a „magyar nemzetiség igazolása” alapján szerezhettek volna a határon túliak magyar állampolgárságot – az Alkotmánybíróság határozatában a valódi és szoros kapcsolat hiányára rámutató kifogásnak, véleményem szerint hibásan, nem adott

[44] A korábbi Alkotmány szabályozásával kapcsolatban lásd. Ganczer, 2011, 78.; Halász – Majtényi, 2009, 345.

[45] Pogonyi – Kovács – Körtvélyesi, 2010, 12.

[46] International Court of Justice, *Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala)*, Second Phase, Judgment of 6 April 1955. I.C.J. Reports 1955. 23.

helyt.^[47] Kukorelli István a határozatához fűzött különvéleményében helyesen fejt ki, hogy „a nemzeti hovatartozásról szóló nyilatkozat önmagban nem alkalmas a polgár és az állama közötti szoros, valódi (effektív) kapcsolat létének bizonyítására.”^[48] Jelen esetben ugyan ennél szorosabb kapcsolatról van szó, azonban a tényleges kapcsolat még ez esetben is kevésbé kimutatható, így kérdéses lehet ezen egyének számára a magyar állam általi diplomáciai és konzuli védelem nyújtása. A határon túli magyarok állampolgársága hatékonyságának hiánya különösen akkor okoz majd problémát, ha elveszítik korábbi – lakóhelyük szerinti – állampolgárságukat, mivel ezt követően, magyar állampolgárságuk ellenére, *de facto* hontalanoknak minősülnek (vagyis olyan személyeknek, akik ugyan rendelkeznek jogi értelemben vett állampolgársággal, azonban az nem tényleges, mivel az abból eredő jogokat valamilyen oknál fogva nem tudják gyakorolni), mivel magyarországi állandó lakóhelyük hiányában számos állampolgári jogukat nem állna módjukban gyakorolni. További elemzést igényel azonban, hogy ha az egyén később magyarországi lakóhely és munka szerzésével állampolgári jogait gyakorolhatja, a politikai közösség részévé, állampolgársága pedig effektívvé válik és *de facto* hontalan státusza megszűnik.

A kettős állampolgárság másik problémájának – az állampolgári jogok és kötelezettségek ütközésének – megoldása érdekében számos kétoldalú megállapodás született, melyek megfelelően biztosítják a kettős állampolgárság negatívumainak kiküszöbölését és teret engednek a jelenség pozitív vonzatainak. Itt érdemes megemlíteni, hogy az 1997. évi állampolgárságról szóló európai egyezménynek – melynek hazánk mellett a szomszédos államok nagy része (Ausztria, Románia, Szlovákia és Ukrajna) részese – külön fejezete szól a többes állampolgárságból adódó állampolgári jogok és kötelezettségek rendezéséről, így az adott személy jogai és kötelezettségei a két állam vonatkozásában könnyen szétválaszthatók.^[49]

IV. ZÁRSZÓ

A magyar törvénymódosítás célja elsősorban a határon túli magyarok formális kettős állampolgársághoz juttatása volt, a magyar állampolgárságot szerző, de Magyarországon lakóhellyel nem rendelkező határon túli magyarok ugyanis nem válnak a magyar politikai közösség tagjaivá, nem lehetnek a magyar társadalombiz-

[47] 40/2004. (X. 27.) AB határozat.

[48] Uo. Kukorelli István alkotmánybíró különvéleménye.

[49] Megjegyzendő, hogy Szlovákia az egyezmény kettős vagy többes állampolgárok katonai kötelezettségeik alóli mentesüléséről szóló 22. cikkéhez fenntartást fűzött, mely értelmében azon személyeket, akik olyan részes állam állampolgárai, amely nem teszi kötelezővé a katonai szolgálatot és egyúttal Szlovákia állampolgárai is, úgy kell tekinteni, hogy katonai kötelezettségeiket teljesítették, amennyiben Szlovákia területén szokásosan tartózkodnak. A fenntartás tehát szlovákiai – nem pedig az egyezmény eredeti szövegében szereplő, adott állam területén való – tartózkodási helytől teszi függővé a más állam felé történő katonai szolgálat teljesítésének elismerését, még ha nem kötelező katonai szolgálatról van is szó.

tosítási ellátás és a nyugdíjrendszer részesei, nem kaphatnak a gyermekvállalással kapcsolatos és egyéb támogatásokat, valamint szociális segínyt abban az esetben sem, ha elveszítik korábbi állampolgárságukat, így *de facto* hontalanná válnának. Ezt vélhetően kevesen fogják felvállalni a kettős állampolgárságot tiltó államokban, Ukrajnában, Ausztriában, illetve Szlovákiában. Az új szlovák kormány úgy nyilatkozott, hogy vissza kívánják vonni a törvényt módosítást, azonban a kapcsolatok rendezéséhez elengedhetetlen lenne hazánk részéről tárgyalások kezdeményezése az együttműködés érdekében, annál is inkább, mivel a környező államokkal (Romániával,^[50] Szlovákiával^[51] és Ukrajnával^[52]) kötött alapszerződésekben a jószomszédi kapcsolatok fejlesztésére és minden közös érdeklődésre számot tartó területen párbeszéd folytatására vállaltunk kötelezettséget.

IRODALOM

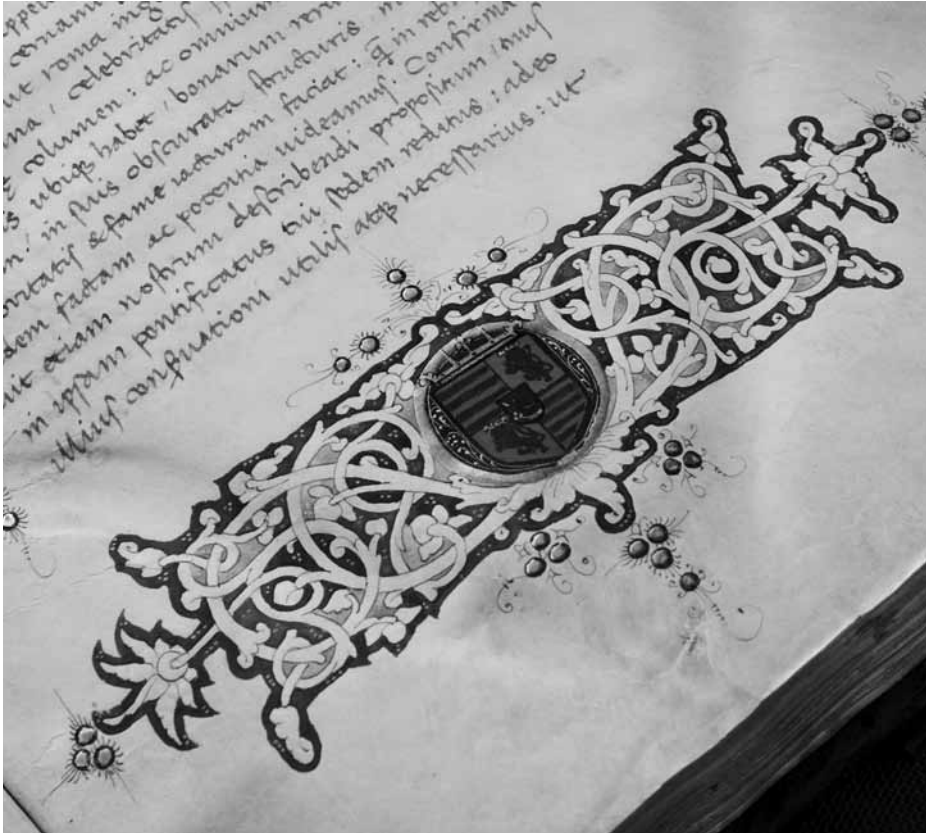
- Bródy Aladár – Bán Kálmán (1938): *Állampolgárság és illetőség. A Magyarországon érvényben lévő jogszabályok összefoglaló ismertetése, különös tekintettel a belügyminisztérium és a közigazgatási bíróság legújabb gyakorlatára.* Budapest, Dr. Bródy Aladár és Dr. Bán Kálmán kiadása.
- Czebe Jenő (1930): *Útmutató honosítási, visszahonosítási, elbocsátási és illetőségi ügyekben. Kiegészítve az elszakított területeken érvényben lévő állampolgársági rendelkezésekkel és jogesetekkel.* Budapest, Székesfőváros Tanácsa.
- Ganczer Mónika (2011): A határon túli magyarok kettős állampolgárságának nemzetközi jogi és belső jogi aspektusai: a kollektív elvesztéstől a könnyített megszerzésig. In: *Kül-Világ*. VIII. évf. 1-2. szám, 64-81. pp.
- Gaupner, Rudolf (1946): Nationality and State Succession. General Principles of the Effect of Territorial Changes on Individuals in International Law. In: *Transactions for the Year (Grotius Society)*. Vol. 32. 87-120. pp.
- Halász Iván – Majtényi Balázs (2009): 6. § (3) bekezdés. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I.* Budapest, Századvég Kiadó, 344-349. pp.
- Jacobi Roland – Peregriny Géza (1930): *Magyar állampolgárság, községi illetőség és idegenrendészet.* Budapest, Phönix Irodalmi Társaság.
- Jellinek, Hansjörg (1951): *Der automatische Erwerb und Verlust der Staatsangehörigkeit durch Völkerrechtliche Vorgänge, zugleich ein Beitrag zur Lehre von der Staatensukzession.* Berlin, Carl Heymanns Verlag.

[50] Szerződés a Magyar Köztársaság és Románia között a megértésről, az együttműködésről és a jószomszédaságról, Temesvár, 1996. szeptember 16. Kihirdette: 1997. évi XLIV. törvény a Magyar Köztársaság és Románia között Temesvárott, 1996. szeptember 16-án aláírt, a megértésről, az együttműködésről és a jószomszédaságról szóló Szerződés kihirdetéséről.

[51] Szerződés a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a jószomszédi kapcsolatokról és a baráti együttműködésről, Párizs, 1995. március 19. Kihirdette: 1997. évi XLIII. törvény a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között Párizsban, 1995. március 19-én aláírt, a jószomszédi kapcsolatokról és a baráti együttműködésről szóló Szerződés kihirdetéséről.

[52] Szerződés a Magyar Köztársaság és Ukrajna között a jószomszédaság és az együttműködés alapjairól, Kijev, 1991. december 6. Kihirdette: 1995. évi XLV. törvény a Magyar Köztársaság és Ukrajna között a jószomszédaság és az együttműködés alapjairól Kijevben, az 1991. évi december hó 6. napján aláírt Szerződés kihirdetéséről.

- Kelsen, Hans (1945): *General Theory of Law and State*. Cambridge, Harvard University Press.
- Kisteleki Károly (2000): Magyar állampolgárság a XX. században. In: *Állam- és Jogtudomány*. Vol. 41. No. 1-2. 57-78. pp.
- Meessen, Karl Matthias (1982): Option of Nationality. In: Rudolf Bernhardt (ed.): *Encyclopedia of Public International Law*. Vol. 8. New York – London, North-Holland Publishing Co. – Collier Macmillan Publishers, 424–428. pp.
- Pogonyi Szabolcs – Kovács M. Mária – Körtvélyesi Zsolt (2010): *EUDO Citizenship Observatory. The Politics of External Kin-State Citizenship in East Central Europe*. Florence, European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies. <http://eudo-citizenship.eu/docs/ECEcompreport.pdf> (Letöltés: 2011. április 20.)
- Ponácz Jenő (1938): *Magyar állampolgárság és községi illetőség. Törvények, rendeletek, elvi határozatok, díjak és illetékek, magyarázat, iratminták*. Budapest, Magyar Törvénykezés.

A györi corvina bevezetőjének első oldala Mátyás címerével.

Jogalkotásunk szabályozásának fordulópontjai

A kezdetektől a 2010. évi CXXX. törvényig

I. A JOGALKOTÁS ÉS SZABÁLYOZÁSA 1987 ELŐTT

A történeti meghatározottságnak, mint Magyarországon valamennyi társadalomtudományi kérdésben, így a címben vizsgált tematikát illetően is van szerepe. Azt előre le kell szögeznünk, hogy magára a korábbi, az Alkotmánybíróság által megsemmisített,^[1] de az új jogalkotási törvény^[2] szövege szerint 2010. december 31-ig hatályban lévő, A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvényre (Jat.) és a hozzá kapcsolódó IM rendeletet^[3] már korábban felváltó új szabályozási rezsimre^[4] (valamint az 1987-et megelőző szabályozásra) vonatkozó konkrét elemzéseket a jogalkotás, vagy kodifikáció szót címükben viselő monográfiák mellőzik, ez nem tekinthető feltétlenül feladatuknak, valamint az újabb (2010-től hatályos) reguláció vonatkozásában a szűk időhatár okán menthető a hiba. Az 1987 előtti korszak két részre osztható. Az 1945 előtti időszakban túlnyomóan nem volt konkrét szabályozás (kivéve bizonyos szokásszerű elemeket, kisebb, jogalkotás körébe tartozó kérdéseket), e helyütt néhány elvi tételt és tudományos problémát elemzünk. Az első korszakban külön vizsgáljuk a törvény, és külön a szabályrendelet (az országos jogalkotás és a helyi jogalkotás) kérdéseit. A második vizsgálendő tárgykört az 1945 utáni (1945 és 1987 közötti) korszak teszi ki, ahol már a jogalkotásra vonatkozóan találkozhatunk jogszabályi szabályozással. Ezután külön-külön vizsgáljuk az 1987-es és a 2010-es szabályozás problémáit.

1. A jogalkotás és szabályozása (szabályozásának hiánya) 1945 előtt

a) Történeti kiindulópontok: az országos jogalkotás

Az 1987 előtti állapotokat illetően a jogalkotással kapcsolatos jogszabályok megjelenésének tömeges voltával 1949-től kell számolnunk. Gyakorlatilag 1945 előttről nem ismert olyan kifejezett jogszabály, amely a jogalkotást, avagy a

[1] A Jat.-ot a 121/2009. (XII.17.) AB határozat 2010. december 31-i hatállyal megsemmisítette.

[2] A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény a jogalkotásról 2011. január 1-jétől hatályos.

[3] A jogszabályszerkesztésről szóló 12/1987. (XII.29.) IM rendelet 2008. január 1-jén veszítette hatályát.

[4] A jogszabályszerkesztés kérdését 2010. március 1-jétől a 61/2009. (XII.14.) IRM rendelet szabályozza.

jogszabályszerkesztést regulálná. Valamennyire mégis szükséges megmutatnunk, mennyiben feltárt a magyar jogi szabályozás története? Valamint felmerül az is, miként gondolkodtak a régiek a törvény és a rendelet természetéről a korábbi hazai jogunkban.

Az első kérdésre az a válasz, hogy imponáló mennyiségű és minőségű szakirodalom foglalkozik a hazai törvényhozás történetével. A legjelentősebb hazai törvényhozás-történeti művet a mai napig Kovách Pál és Kovách Sándor jegyzi.^[5] Maga a kifejezett jogalkotás-történet tudomásunk szerint kifejezetten feldolgozva nincsen. Ha jobban meg akarjuk vizsgálni a kérdést, szükséges utalni a hazai törvénygyűjtemények kérdésére. Az ELTE ÁJK MÁJT Tanszék szerzői munkaközössége szerint^[6] (Iványi nyomdokain haladva)^[7] az első magyarországi nyomtatott törvénygyűjtemény Zsámboki János nevéhez fűződik.^[8] Azonban ennél szélesebb tárgykört célba véve mondhatjuk, hogy az első magyar vonatkozású jogi kötet (hazai katolikus zsinati határozmányok gyűjteménye) 1484-ből való,^[9] illetőleg I. (Hunyadi) Mátyás 1486-os Decretum Maius-a is megjelent nyomtatva (két kiadásban is), amely kötet bár nem gyűjtemény, de az első nyomtatott hazai törvénykönyvünk.^[10] A második magyarországi törvénygyűjtemény a Mossóczi-Telegdi-féle nevezetes mű 1584-ből,^[11] melynek 1696. évi Szentiványi Márton által gondozott kiadása ismeretes elsőként Corpus Juris Hungarici néven.^[12] E körben helyesen mutat rá Iványi arra a kérdésre, hogy a XV-XVI. századi törvényeink kihirdetése hasonlóan zajlott, mint a cseh, lengyel, és német jogi kultúrákban. (Többnyire problémák voltak a törvények megküldésével, ha volt, akkor is legfeljebb egy kéziratos példány volt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogyha valaki nem volt jelen az élőszóban történő kihirdetésen, és ott jól-rosszul meg nem jegyzett egyes elemeket, akkor a dolog természetére nézve bátran állítható, hogy a törvények ismeretlenek és hozzáférhetetlenek

[5] Kovách - Kovách, 1861.

[6] Beliznay - Mezey - Horváth - Révész T., 1997, 30-31.

[7] Iványi, 1926. A témakőről szóló egyéb munkák: Bátyka - Párniczky, 1936; Illés, 1935; Kérészy, 1935.

[8] Ez csak akkor igaz, ha a törvénygyűjteményt szoros értelemben vesszük, hozzátéve, hogy törvénykiadványunk már volt 1488-ban, zsinati határozmányszövegünk 1484-ben. Az első magyar gyűjteményes törvénykiadás: Zsámboki, 1581. Nem önállóan, hanem a Zsámboki által szerkesztett Bonfini mű (*Rerum Ungaricarum Decades*) függelékeként jelent meg. Az előszóban Zsámboki felhívja a figyelmet, hogy a törvénykiadvány anyaga Mossóczi Zakariás váci (1578-tól) és nyitrai (1583-tól) püspöknek köszönhető, és az ő bővebb munkája kiadás előtt áll. Azaz gyakorlatilag a kiadvány Mossóczi gyűjtése, Zsámboki által kiadva. Némileg árnyalja ezt a képet Frank Ignác, aki Jony Jánosra hivatkozva állítja, hogy az 1581-es kiadás alapszövege Telegdi Miklós (1579-től pécsi püspök) műve, amelyet Mossóczi jegyzetei segítségével kibővítve adott ki Zsámboki. Erre ld.: Frank, 1987, 28. Illetve a kibővített magyar munka eredetijét képező latin alapszöveg: Frank, 1829, 18. Telegdi egyébként az első magyar nyelvű katekizmus és az első magyar földön nyomtatott magyar nyelvű római katolikus könyv szerzője.

[9] *Constitutiones Synodales...*, 1484.

[10] A két hivatkozott kiadás: *Constitutiones...*, 1488; *Constitutiones...*, 1490.

[11] *Decreta...* 1584

[12] *Corpus Juris Hungarici*, 1696.

maradtak az emberek számára.^[13] Ezért kezdődött meg mind a négy jogi kultúrában már a 15. századtól a jogi szövegek kiadása. Ennek eredményeképpen jelent meg nálunk a XV. században több mint fél tucat jogi ősymotatvány, 1517-ben Werbőczy (Verbőczy) István (1458–1541, latinus névformában-humanista nevén: Stephanus de Werbewcz/Werbewczy) ítélmester, személynök, később kancellár és a Magyar Királyság nádorispánjának Tripartituma,^[14] 1581-ben Zsámboky, 1583-ban Mossóczy és Telegdi törvénygyűjteménye. Csehországban az 1499-ben cseh nyelven megjelent legjelentősebb jogkönyv Viktorin Kornel Vsehrd^[15] (1460–1520, humanista nevén: Victorinus Cornelius), jogtudós, a prágai Károly Egyetem dékánjának munkája.^[16] A címe csehül: *Knihy devatery: O právéch, o súdach i dskách země české*;^[17] magyarul: *Kilenc könyv Csehország jogairól, bíróságairól és tábláiról*^[18] címet viseli. A Jan Lasky által összegyűjtött statútumokat a lengyel Sejm 1505-ben erősítette meg.^[19] Jan Lasky egyébiránt Gniezno érseke, Lengyelország prímása volt, mindemellett a Korona nagykanclárja, és jeles jogtudós is.^[20] Statútumgyűjteménye latin nyelven jelent meg.^[21] Jan Lasky (1456–1531, humanista neve feltehetően: Johannes Alasco/Alascus) Vsehrdhez és Werbőczyhez hasonlóan népe érett középkori jogának legjelentősebb produktumát alkotta meg.

Mi mondható el általánosságban hazai jogalkotásunkról? Minden szokásjog, így a hazai szokásjog jellemzője is az esetlegesség, a bizonytalanság, a következetesség hiánya volt. A középkorban a törvények, szokásjogi gyűjtemények mellett a

[13] Így ír a német birodalmi törvények kihirdetéséről a német jogirodalom: „Die Publikation der Reichsgesetze war eine sehr mangelhafte. Vielfach blieben sie ganz unbekannt. Eine Gesetzssammlung in der Art der Kapitulariensammlung des Ansegis gab es nicht.” (Schröder, 1907, 637. Idézi: Iványi, 1926, 56.) Nemhiába tanúskodik nagy erudícióról az a mondat, mely szerint is a törvények érvényessége és állandósága tekintetében „a legnagyobb szolgálatot a könyvnyomtatás feltalálása tette.” Erre ld.: Ferdinandy, 1899, 158 skk. Hozzátehetjük, az idegölő és hosszas keresés lerövidítését a DVD jogtárak segítik ma.

[14] Werbőczy, 1517. Tudomásunk szerint Közép-Európában a *Tripartitum* volt az egyik legkésőbbben megjelent jogkönyv. Ebből is látható, hogy az iratlan (publikálatlan) szokásjoghoz való tagaszkodás, és a szerves fejlődést igénylő történeti alkotmány kéz a kézben jártak.

[15] Horváth, 1994, 141–155., ld. különösen: 143.

[16] „Viktorin Kornel von Vsehrd war tschechischer Schriftsteller, Rechtsanwalt, Rechtsanwalt, Meister der Universität und Dekan der Prager Universität. [...] 1484 ernannte man ihn zum Dekan der Karls-Universität...” http://de.wikipedia.org/wiki/Viktorin_Kornel_ze_Vsehrd

[17] „Spisovatel, právník, univerzitní mistr (1483), od roku 1484 děkan Karlovy univerzity. [...] Původem byl měšťan, ale byl povýšen do šlechtického stavu. Formuloval program českého humanismu.” Vshrd tehát jogász és jogi író volt, aki polgári sorban született, majd nemességet kapott. Ő volt a cseh humanizmus megformulázója.

http://cs.wikipedia.org/wiki/Viktorin_Kornel_ze_Vsehrd

[18] Horváth, 1994, 143.

[19] Horváth, 1994, 146.

[20] „Arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski w latach 1510–1531, kanclerz wielki koronny od 1503, sekretarz królewski od 1501, polityk i kodyfikator prawa. Był jednym z najwybitniejszych polityków i mężów stanu I Rzeczypospolitej.” http://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Laski_prymas

[21] Lasky, 1506.

privilegium, a rendelet, a szabályrendelet volt a jog megjelenési formája.^[22] Egyes közlések szerint az 1572. évben jelent meg az ez évben kiadott törvény egyidejűleg nyomtatva (az 1484-es zsinati gyűjteményt és az 1486-os törvénykönyvet követte).^[23] Szokásos volt a városi jog városi jogkönyvekben történő rögzítése. A tárnoki jog (lat. *ius tavernicale*) a városi polgárok peres ügyeinek eldöntését szolgálta. A király ezen perek vitelét a tárnokmesterre bízta. A joghatóság a leggazdagabb, tárnoki vagy tárnokszéki városokra vonatkozott (melyek egyben a szabad királyi városok is voltak), ezek a 15. században az itt következők: Bártfa, Buda, Eperjes, Kassa, Nagyszombat, Pest, Pozsony, Sopron voltak.^[24] Az ELTE ÁJK MÁJT munkaközösségének jogtörténeti tankönyve tévesen állítja, hogy az 1602-es tárnoki cikkelyek gyűjteménye 1602-ben jelent volna meg,^[25] mert ez csak 1610-ben történt meg.^[26] A tárnokszéki cikkelyek egyéb kiadásai: Kassa, 1676 körül, ez a bártfai *editio* utánnyomása,^[27] illetve ismert egy 1694-es nagyszombati megjelenése is.^[28]

Elmondható, hogy a rendi dualizmus korában a törvény nem az uralkodó egyoldalú akaratkijelentése, hanem a törvényalkotás valamiféle törvényhozó (rendi) gyűlésen, Magyarországon esetében a Diétán zajlik.^[29]

Ezek után tekintsünk át két, kiválasztott, 1945 előtti munkát, hogy milyen következtetés vonható le az ezen művekben lévő általános jogforrástani ismeretekből. Az első munka a már idézett Frank Ignác mű. A közigazgatás törvénye Magyarországon című munka első kötetének tárgyunkba vágó alapismereteit vesszük vizsgálat alá. Frankot úgy tartják számon, mint a sír szélén álló magyar nemesi magánjog utolsó nagy összefoglalóját, werbőczyánus jogtudóst. Állítható, hogy ez a munka a magyar feudális (magán)jog legnagyobb terjedelmű összefoglalása. Azonban a jelzett mű részben közjogi is. Különösen áll ez az *Alapisméreték* című első fő részre (I. kötet 7–94.), amely a következő témákat vizsgálja: bevezetesként az országos hatalom eredetét; az igaz, az igazság, és a törvény fogalmát; a törvénytudományt és annak részeit; a törvénytantitást. A második fő rész a magyar (osztó) törvény (itt ma a jog szót használnánk) kútfejeiről, azaz a megismerési értelemben vett (gnoszeológiai) jogforrásokról. Első tag címen a közön-

[22] Beliznay Kinga-Horváth Attila-Mezey Barna-Révész T. Mihály, 1997, 30–35.

[23] Az 1572-es törvénykiadásra vonatkozó közlésre: Kiss (szerk.), 1999, 4–5. A világhálón ld.: <http://www.mhk.hu/Archiv/public/cdjogasz/PDF/mm.pdf> Ilyen nyomtatványt egyik bibliográfiában sem találtunk, esetleg az RMK III. 619-ről lehet szó, amely a Tripartitum 1572. évi bécsi, Zsámboki János általi kiadása, illetve az RMNy 317 (=RMK II. 130), a Tripartitum kolozsvári, 1572. évi *editio*ja is szóba jöhet, azonban egyik mű sem tartalmazza az 1572. évi törvényeket pl. melléklet gyanánt. Az 1573. évi nyomtatványok között sem találunk szóba jöhető. Az országgyűlési törvények egyidejű kinyomtatása Magyarországon 1595-ben kezdődik. Erre az adatra, valamint a későbbi fejleményekre: Fazakas, 1967, 158–167.

[24] Pest csak Ulászló király korában nyolcadikként lépett be e körbe. Erre: Eckhart, 1946, 74–75., itt a tárnokszéki városok kérdéséről is bővebb információk találhatóak.

[25] Beliznay-Horváth-Mezey-Révész, 1997, 35.

[26] *Articuli Iuris Thavernicalis...* (1610). A tárnoki cikkelyekről olasz nyelven: Bónis, 1967. 407–408.

[27] *Articuli Iuris Thavernicalis...* (1676).

[28] *Articuli Iuris Thavernicalis...* (1694).

[29] Mezey, 1996, 48–56., különösen ld. az 53. lapon írtakat.

séges törvényeket tárgyalja. Az első szakasz az írott törvények világát tárja elénk. Itt az első címben „magyar törvénykönyvről” értekezik a szerző (azaz a *Corpus Juris Hungariciról*: eredetéről, kiadásairól, tartalmáról, toldalékairól), a második címben „A különféle törvényekről különösen” név alatt megadva a 11^[30]–12. század, a 13. század, a 14. század, 15. század, 16. század, valamint az utóbbi századok (17–18. század) törvényeire, és a törvények idézésére vonatkozó ismereteket. A harmadik címben a törvények ereje (a törvényerő) és magyarázata (benne a megszorító és kiterjesztő értelmezéssel). A második szakasz a szokásokat veszi vizsgálat alá, itt tárgyalva az első címben a *Tripartitum* eredetét, hatását, törvényes tekintetét (tekintélyét), alkotórészeit, felosztását, a kijavítására tett kísérleteket, kiadásait, és Werbőczy életét. A második cím a királyi Curia ítéleteit mutatja be. A harmadik cím a szokás eredetét, erejét, minőségét tárja fel; és megismertet a magyar törvény keletkezésével. A második tag a külön törvények kútfejeiről: (1) a megyei és helybéli rendszabásokról (vagyis a statútumokról); továbbá (2) a királyi kegyelemlevelekről (azaz a privilégiumokról) szól.

Magát a korabeli jogforrási rendszert külön ismertetni nem áll módunkban. Kifejezetten a jogalkotás módjáról csak a korai időkben, és nem túl világosan szól Frank. Az információ magja az, hogy az egyes jelentősebb középkori törvényeink: IV. Béla 1267-es jogalkotása; a papi Aranybulla (1298); az Aranybulla 1351. évi megerősítése I. (Nagy) Lajos által csak alakjukra nézve törvények; valójában királyi kegyelemlevelek.^[31] A továbbiakban a törvények idézésének módjáról szólunk. A törvényeket az esztendő és a törvénycikk számának megjelölésével volt szokás idézni (pl. 1492-iki törv. 38. cz. rövidebben: 1492, 38.^[32] (Később: 1492:38. tc. a bevett rövidítés.) Bár az 1514 előtti törvények idézése során szokás volt a király nevére, törvényére, és ennek cikkére hivatkozni (II. Ulászló I. Törv. 38. cz.). Figyelembe kell venni, hogy a Frank által írottak sokban módosultak az idők során.

Frank Ignác professzor munkájában olvashatunk még a törvények hirdetése (mai szóval: kihirdetése) kérdéséről. A fejtegetések legfőbb eszmei mondanivalója a következőkben összegezhető. A törvény erőtlen kihirdetés nélkül. A kihirdetés után, ha eltérő rendelkezés („egyéb rendelkezés”) nincs, a törvény tüstént kötelez. A szerző szerint szükséges a törvény kihirdetése, mert e nélkül annak tartalmát csak kevesen tudhatnák, az pedig nem lehetséges, hogy ha valaki valamit nem tud, vagy nem tudhat, hogy azt a valakit mégis kötelezzék. (Azaz itt még nem él a „törvény nem tudása nem mentesít” fikciója.)^[33] A kötet írója úgy vélekedik, hogy a kihirdetés helyét, idejét, és módját úgy kell megválasztani, illetve magát az eljárást intézni, hogy a törvény mindenkinek, akit illet, a tudomására jusson. A 19. század közepén a törvények kihirdetése az ország-

[30] A 11. századi hazai törvényeinkre: Erdélyi, 1907. Nagy hazai középkori törvénytörténeti összefoglalása ugyanezen szerzőnek, aki egyébiránt bencés szerzetes volt: Erdélyi, 1942. Megjegyzendő, hogy egyes Tripartitum-kiadások tartalmaztak kifejezetten legkorábbi, azaz 11. századi törvényeinkből válogatást melléklet gyanánt.

[31] Frank, 1987, 39–40.

[32] Frank, 1987, 52.

[33] A mai napig nem rendezett megnyugtatóan a probléma.

gyűlésen, ezt követően királyi leirat kiadása mellett az egyes törvényhatóságok nagygyűlésein történt.^[34]

Térjünk rá ezután, hogy a magyar törvény természetét ismertető művében^[35] Joó Gyula kecskeméti jogakadémiai tanár hogyan vélekedik a tárgykörünkbe eső kérdésekről. Megállapítható, hogy a szerző a jogelmélettel foglalkozók körében^[36] is csak *attangentivus* idézett. Azonban a tárgykört ilyen mélyen körüljáró más munkát 1945 előttről nem ismerek. A szerző művére vonatkozó összefoglalása tanulságos mindannyiunknak a jogszemléletet illetően. Figyelemre méltóak a magyar törvény történetére vonatkozó fejtegetései, amelyet a 14. századig,^[37] illetve a 14. századtól napjainkig^[38] vizsgál. Kétségtelen, hogy ekkor, és még sokáig, a közismert közjogi tan értelemben a magyar állam főhatalmának alanya a magyar Szentkorona.^[39] Ebből a főhatalomból kiindulva (annak tartalmát azonban most nem vizsgálva) a törvény szó jelentését, fogalmát, a törvény lényeges tartalmának törvénybe iktatását, a szentesítést, a kihirdetést, a törvény hatályba lépését, és a törvénytár közhitelességét vizsgálja. Mi itt csak a kihirdetést vizsgáljuk, mert az vethető össze a Franknál mondottakkal, és a középkori előzményekkel.

Nézzük Joó Gyula nézeteit a kihirdetésről. A kihirdetést 1868 előtt törvény nem szabályozta, hanem a régi gyakorlatnak megfelelően az egy országgyűlésen alkotott, és együttesen szentesített törvények ünnepélyesen átadottak, 1848 után pedig a miniszterelnök által bemutatottak az Országgyűlés mindkét táblájának, ahol felolvasva kihirdették. Ez a forma joghatállyal bírt. Szokásban volt a törvénycikkekét a törvényhatóságoknak hiteles másolatban megküldeni, további kihirdetés és mihez tartás végett, ez az eljárás azonban csak a hiteles tudomásra hozatal jelentőségével bírt. A tárgykört először A törvények kihirdetéséről szóló 1868. évi 3. tc. szabályozta, akként, hogy a törvény az e célra létesített törvénytárba beiktatott, és a törvény jogi hatálya ezzel kezdetét vette. Egyebekben meghagyta az Országgyűlésen való kihirdetés processzusát, de jogi jelentőségétől megfosztotta azt. A törvények kihirdetéséről szóló 1868:3. tc. 4. §-ának módosításáról szóló 1870. évi 13. tc. Joó szerint azt a változtatást eszközölte, hogy a jogi hatály kezdetét ismét az országgyűlésen való kihirdetéstől számította.^[40] Ezt azonban az egy szakaszból álló törvénytárszövegből nem is olyan egyszerű kiolvasni.^[41] A törvény tehát visszaállította a régi gyakorlatot. A törvények kihirdetéséről szóló 1881. évi LXVI. törvény 1882. január 1-jével lépett

[34] Frank, 1987, 53.

[35] Joó, 1908.

[36] Az újabb irodalomból Jakab András PhD doktori dolgozatának könyv alakban megjelent szövege a mű ismeretéről tanúskodik a hivatkozott helyeken: Jakab, 2007, 68²¹⁰, 138⁴⁰⁶.

[37] Joó, 1908, 121–143.

[38] Joó, 1908, 144–172.

[39] Joó, 1908, 174. skk.

[40] Joó, 1908, 213–214.

[41] „Amennyiben az időpont: amelyben valamely törvény hatálya kezdődik, magában a törvényben megállapítva, vagy ezen időpont megállapítása a ministeriumra bízva nincs: minden törvény kötelező ereje, annak az országgyűlésen lett kihirdetését követő 15-ik napon kezdődik.”

hatályba (és 1942. december 31-én még hatályban volt).^[42] Ez újból a törvénytár általi kihirdetést léptette életbe.^[43] Gyakorlatilag a törvénykihirdetés joga megszűnt a király és az Országgyűlés között. Jó helyesen mutat rá Paul Laband abbéli tévedésére, amellyel a korábbi *solennis editio*-t német eredetűnek tudja a magyar jogban, ugyanis már az 1471. évi decretumok megtartásáról szóló 1471. évi 31. tc. elrendeli a törvények leírattatását, és a megyéknek való szétküldést,^[44] azonban ez nem ment kihirdetésszámba, ennek jelentősége a szöveg megismerésének lehetővé tételében áll. A magyar törvények kihirdetése 1526 előtt az országgyűlésen történt. Azonban 1526 és 1791 között egyetlenegy törvényt sem mutattak be az országgyűlés előtt kihirdetés céljából. (A részletek a Fraknoi-féle *Magyar országgyűlési emlékek* című gyűjtemény megfelelő kötetében olvashatóak Joó hivatkozása szerint.)^[45] A törvényhatóságok számára történő törvény-szöveg-megküldés azonban ebben az időben is kihirdetésszámba ment.^[46]

b) Történeti kiindulópontok: a helyi jogalkotás

Amennyire hosszasan kellett szólnunk az országos jogalkotásról, annyira röviden el lehet intézni a helyi jogalkotás kérdését. A helyi jogalkotásunk középkori emlékei a városi jogkönyvek, melyek a zömmel idegen eredetű városjogokat foglalták magukban. Ismert a legkorábbi városi jogkönyveink közül a budai jogkönyv, a nagyszőlősi jogkönyv,^[47] a selmebányai jogkönyv, a székesfehérvári jogkönyv, a zágrábi jogkönyv. Ezek közül a selmebányai jogkönyv németül, a többi latinul íródott.^[48] Kései szerveződésre mutat, hogy a városi jogok végül is csak későn láttak napvilágot németül,^[49] illetve latin címlappal, de latin-magyar bilingvis kiadásban.^[50] Utóbbinak eltérő címlapváltozata is ismert.^[51] Ismeretes még a tárnoki városok 15. századi jogkönyv-kódexének kritikai forráskiadása is, ennek a kézírata is a 15. századból hagyományozódott ránk.^[52] A legkorábbi városi jogkönyveink

[42] Erre ld.: Vladár (szerk.), 1943, 605–606.

[43] Joó, 1908, 214.

[44] „Továbbá, hogy a jelen decretumot az abban cikkelyenként meghatározott büntetések terhe alatt, mindenki tartsa meg, és hogy ezt a decretumot minden egyes vármegye számára le kell írni és egyes vármegyék törvényszékének helyére el kell küldeni, a mely is a nemesek egyes gyűléseiben kéznél legyen.” (Szakaszszámozás nélküli *praefatio*.)

[45] Joó, 1908, 215².

[46] Joó, 1908, 216².

[47] Ugocsa vármegye székhelyéről van szó, amely jelenleg Ukrajnához tartozik, gyakoribb, a 'Nagyszőlős' névforma, de forrásunk ezzel az ortográfiával hozza.

[48] Beliznay – Horváth – Mezey – Révész, 1997, 35.

[49] *Jus Civile und...* 1700.

[50] *Jus Civile, sive...* 1701a.

[51] *Jus Civile, sive...* 1701b.

[52] Kovachich, 1803, 87–236. Kovachich Márton György és fia, Kovachich Miklós József forráskutató jogtörténészek hűsznál is több, terjedelmes latin és német forráskiadványt készítettek kézíratos, előtte soha ki nem adott hazai jogi forrásokból, és kiadtak 19, a Corpus Juris Hungaricibe fel nem vett törvényt, bár az újonnan felfedezett törvények szövege nem került be a CIH milleniumi emlékkiadásába sem, a CIH csonka dekrétumait kiegészítő szövegek pedig lábjegyzetben kaptak helyet.

közül a budai jogkönyv maradt fenn legkorábbi, 15. századi kéziratban (de 14. századi szabályokat is rögzítve), ez a példány ma az *Univerzitna kniznica* gyűjteményében található Pozsonyban.

Jelentősebb forrás a statútum, vagy rögzült magyar nevén (helyhatósági) szabályrendelet.^[53] Az ELTE ÁJK MÁJT munkaközössége által írt, többször idézett tankönyv szerint a statútum magyar neve eredetileg helyhatósági szabály,^[54] majd az 1870. évi 42. tc. 5-7. §§ bevezetett szóhasználat szerint helyhatósági szabályrendelet (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért szabályrendeletként hivatkozunk rá). A statútumalkotás joga a városok megerősödésével tett szert jelentőségre. A 14-15. században kifejlődött a hazai városok, ideértve a kiváltságos területeket, az erdélyi, és a horvát városokat,^[55] éltek a statútumalkotás lehetőségével. A 16. századtól a vármegyék és a céhek is alkottak statútumokat. Növeli a zavart, hogy a 15–18. század között az országgyűlési törvényeket is statútumnak nevezték (ezek neve decretum). A szabályrendelet érvényességének anyagi jogi kelléke volt, hogy az országos joggal, így törvénnyel, kormányrendelettel, és országos szokással nem ellenkezhetett. A szabályrendelet rendeltetése az olyan helyi viszonyok szabályozása, melyeket nem lehet az egész országra kiterjedő hatállyal regulálni, mert itt helyi viszonyokra kell tekintettel lenni. 1886 előtt a szabályrendeletek kötelező erejének forrása a királyi privilégium,

[53] A statútum elnevezés elsődlegességére helyesen utal Illés, 1910, 62. alapján Jakab, 2007, 172. utóbbi azonban adós marad a rögzült magyar elnevezéssel. Egyértelműen rá kell mutatni, hogy ebben a körben az a lényeges, hogy 1848-ig statútum elnevezés, ezt követően (jogszabályilag csupán 1870-től, azonban lásd az 1843. évi javaslatról lentrebb írottakat is) a (helyhatósági) szabályrendelet (mai kifejezéssel: önkormányzati rendelet, korábban: tanácsi rendelet) a szokásos. Az már csak nyelvtörténeti kérdés, hogy a 19. század közepéig a magyar jogi szaknyelven író szerzők (Czövek István, Frank Ignác, Szlemenics Pál) gondban voltak a magyarítással. (Gyakorlatilag a 17. században Kitionich János művének fordításakor Kászoni János került ilyen választás elé, amikor a szót végzésnek magyarította.) Czövek a kistörvény, Szlemenics a különrendelés kifejezéssel élt. Téves az a közlés, mely szerint Frank a törvényszerű rendszabás kifejezést a jogforrás megnevezésére használta volna (az inkriminált mondatot alább ismertetni fogjuk). Frank ugyanis megyei és helybéli rendszabásokat említ jogforrásként az adott szakasz címében. A nyelvtörténeti kérdéseket sorra veszi: Béli, 1987. Idézi: Fábián, 2008, 36. Megjegyzendő, hogy a Tripartitum 1565-től kezdve megjelenő magyar fordításainak vizsgálata, illetve az 1840-es évektől kiadott korai magyar nyelvű, hazai közjogi művek átfogatása tenné teljessé a képet, ugyanis a felsorolt művek magánjogiak és perjogiak.

[54] Ezen tény forrását a munka nem közli, magunk ilyen elnevezéssel csak a később ismertetendő 1843. évi javaslatban találkoztunk, azonban nem világos, hogy ez a kifejezés mennyire vált közhasználatúvá.

[55] Érdekes, hogy a dalmáciai Ragusa (ma: Dubrovnik) már 1272-ben kiadott statútumot, bár ekkor nem volt Magyarország része. 1358 és 1526 között a magyar Szentkoronához tartozott, és lakosai őszinte szívvel kötődtek hozzánk, mivel Velence hatalmának és a török uralom szorításának enyhülésével megnyílt a békés fejlődés lehetősége. A statútum szövegkiadása: *Liber statutorum...* (1904). Világghálós hozzáférhetőségére nézvést lásd az alább közölt webhely adatai alapján: http://openlibrary.org/books/OL17262667M/Liber_statutorum_civitatis_Ragusii_compositus_anno_1272. Értékelése: Bogisic, 1893. Megjegyezzük, hogy a horvát és dalmát városok statútumainak nyomtatott kiadásai a 17. században kerültek ki a sajtó alól. A teljes gyűjtemény a 20. század elején a bécsi cs. és kir. Legfőbb Törvényszék könyvtárában volt egyedül megtalálható. Különösen Kattaró (Kotor) és Trau (Trogir) joganyagát bemutató kötetek ritkák. A statútumra és értékelésére ld.: Sufflay, 1906, 813-824.

vagy az ősi szokás volt. 1848 előtti jogunkban pedig a helyhatósági jog körébe számították a megyék, a szabad királyi városok, a kiváltságos kerületek, a széke-lyek, az erdélyi szászok, és a kapcsolt részeken élőkre nézve alkotott helyi-terü-leti önkormányzati szabályozások.^[56] E törvényhatósági jogforrások legjelentő-sebb gyűjteményét a 16–18. századi emlékekre vonatkozólag Kolosváry Sándor és Óvári Kelemen adta ki.^[57]

Frank Ignác szerint a megyei és helybéli rendszabások törvényesek, hogyha – mai kifejezéssel élve – (1) kötelező rendszabások kibocsátására felhatalma-zott közösségtől (Frank az ezen értelemben használva régies ’közönség’ kifeje-zést használja) származnak: a vármegye, a szabad királyi város,^[58] és a szabad kerület erre feljogosított szervétől származnak. (2) Törvényes gyűlésben illő tanácskozás után közmegegyezéssel, vagy a többség akaratát elfogadva hozzák meg a szabályozást. Ehhez vagy a közösség egészének jelenléte szükséges, vagy azoké a képviselőké, akik a közösség bizalmát bírják. A törvényszerű rendsza-bás alá esnek azok a lakosok, akik a rendelkezést hozó hatóság illetékességi területén élnek; valamint azok a fekvő jószágok (ingatlan dolgok – K.Gy.), ame-lyek a rendelkezést hozó hatóság tulajdona.^[59]

A törvényi szabályozás körében az 1843. évi javaslat állapította meg a sza-bályrendeletek fogalmát és alkalmazási körét. Eszerint: „Szabályoknak nevez-tetnek olyan végzések,^[60] melyek minden hasonló esetre nézve zsinórmértékül hozatnak.” A szabályrendeletek által felölelt tárgykör lett volna a városokról szóló törvény alkalmazása, illetve a törvényben nem szabályozott helyi kérdé-sek szabályozása. Törvénytöltő lett volna a szabályozás azokban a kérdések-ben, melyekben a törvény ezt megengedi. Szabályozhatók lettek volna az adott város belügyei annyiban, amennyiben a tárgykörrel az ország törvényei nem, vagy csak szüksézként rendelkeznek. A szabályok az ország élő törvényeivel nem ellenkezhetnek, és az adott város belviszonyain nem terjeszkedhetnek túl. A 63–64. §§ tartalmazták a határozat fogalmát: „Határozatnak azon végzés neveztetik, mely egyes [egyedi – K.Gy.] eset elintézésére a törvényt vagy sza-bályt alkalmazza.”^[61]

[56] Beliznay – Horváth – Mezey – Révész T., 1997, 34.

[57] *Corpus statutorum...*, 1885–1904. Sem Fábrián, sem Jakab nem idézi ezt a kiváló gyűjteményt. Lásd a műről: Beliznay – Horváth – Mezey – Révész T., 1997, 35. A munka öt részben, és nyolc kötetben teljes. 1885-ben jelentek meg az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai, 1890-ben a tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai, 1892-ben a tiszántúli törvényhatóságok jogszabá-lyai, 1896–97-ben a dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Azaz 1897-ig négy rész jött ki. 1903–1904-ben a dunántúli törvényhatóságok jogszabályai adtak ki az V. részben, V/1. és V/2. alkötetekben.

[58] A 17. századtól kezdtek megszorodni a szabad királyi városok. A történelmi Magyarország legkisebb szabad királyi városa, melynek lakossága soha nem érte el a 2.000 főt, a jelenleg Ausztri-ához tartozó Ruszt 1681-ben, a soproni országgyűlésen nyerte el kiváltságát.

[59] Frank, 1987, 85–86. Némileg szükséges volt a szöveget a mai olvasók számára érthetőbbé tenni.

[60] Emlékezzünk vissza, Kászoni is a végzés szót használta a statútumra 1650-ben, lásd az 54. lábjegyzetet.

[61] Csizmadia, 1941, 144–145.

Az 1848-as április törvények az 1825 óta érlelődő reformkorszak végső jogi produktumai voltak. A szabad királyi városokról szóló 1848. évi 23. tc. foglalkozott a városi jog kodifikálásával, azonban ez csak a legalapvetőbb kérdéseket rendezte, a szabályrendeletek alkotására, egyéb kapcsolódó kérdésekre nem tért ki.^[62]

A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi 42. tc. 2. §-a^[63] a következőkben szabályozta a szabályrendelet-alkotási jogot: „Önkormányzati jogánál fogva a törvényhatóság saját belügyeiben önállóan intézkedik, határoz, és szabályrendeleteket (statútumokat)^[64] alkot; határozatait és szabályrendeleteit saját közegei által hajtja végre; tisztviselőit választja; az önkormányzati közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetről gondoskodik; a kormánnyal közvetlen érintkezik.”

Ugyanezen törvény 5. §-a megvonja a szabályrendelet-alkotási jog határait: „Szabályrendeleteket a törvényhatóság csak önkormányzati hatáskörének korlátai között alkothat. A szabályrendeletek a törvénnyel, s a kormánynak hatályban lévő szabályrendeleteivel nem ellenkezhetnek, a községek (faluk, mezővárosok) önkormányzati jogait nem sérthetik, és csak a szabályszerű kihirdetéstől számítandó 30 nap után hajtathatnak végre.”

Mind a törvényhatósági joggal felruházott, mind a rendezett tanácsú városokat megillette a szabályrendelet-alkotási jog, Nagy vélekedése szerint még a kormány jóváhagyási és felülvizsgálati joga által megnyirbáltan is a városok önkormányzati jogának egyik legkiválóbb megvalósulási formája. A szabályrendeletek (1) irányulhatnak a lakosság magán- vagy közérdekű életviszonyait szabályozók; (2) általános végrehajtási utasítások; (3) a közigazgatási szervek ügyrendjét, ügyvitelét rendező szabályok; utóbbiak jellemzője, hogy új tárgyi jogot nem alkotnak. Tipikusan lehet a szabályrendelet: (4) a városi szervezet rendezésére irányuló; (5) a városi költségvetést érintő; (6) rendészeti tárgyú.^[65]

Jogalap vonatkozásában a szabályrendeletek kétféleképpen voltak: (1) A törvényhatósági joggal felruházott és a rendezett tanácsú városok a törvényhatósági törvény alapján alkothatják meg; (2) A törvényhatósági joggal felruházott és a rendezett tanácsú városok a kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvény alapján alkothatják meg.^[66]

[62] Fábrián, 2008, 39.; Csizmadia, 1941, 167–171.; Nagy, 1912, 7–8. A reformkori törvényhozás történetére ld.: Sándorfy, 1936.

[63] Vö.: Fábrián, 2008, 39.

[64] Több, mint figyelemreméltó, hogy a középkori jogforrás-megnevezést még az 1870-es törvény sem hagyta el.

[65] Ezen felül ismeretes még a közigazgatási jog különös része szempontjából: szervezeti, számviteli, pénzkezelési; nyugdíj; építési; közrendészeti, tűzrendészeti; közegészségügy, köztisztaság; piacrendtartás, ebtartás tárgyában hozott szabályrendelet. Nagy, 1912, 91–92. A közigazgatási jog általános és különös része dichotómiájának kérdéséhez és kritikájához, az egyes szakigazgatások tartalmának rövid kifejtésével: Koi, 2011, 4–12.; valamint Koi, 2009, 259., 304–305.

[66] Nagy, 1912, 92.

Éppen az 1870. évi törvény képviselőházi tárgyalásakor hivatkozott Kerkápoly Károly pénzügyminiszter a szabályrendelet-alkotási jog széles voltára, szemben azokkal, akik egy városi törvény mielőbbi meghozatalát sürgették.^[67]

A középkorból is ismert községi falutörvények továbbélését, a községi szabályrendelet-alkotás elismerését elsőként kodifikálta a községek rendezéséről szóló 1871. évi 18. tc. A községi szabályrendelet a jogszabályi hierarchia legalsóbb fokán helyezkedett el, és végrehajtása a törvényhatóság jóváhagyásához volt kötve.^[68]

A törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. törvény újraszabályozta a szabályrendelet-alkotási jogot is. Fenntartotta a magánfelek fellebbezési lehetőségét (8.§) és annak a miniszternek, akihez az adott szabályrendelet tárgyköre tartozott, a szabályrendeletet bemutatási záradékkal kellett ellátnia, csak ennek megtörténtével volt kihirdethető, és a kihirdetést követő 30. napon végrehajtható.^[69] A szabályrendeletek lehettek még olyanok is, amelyek megalkotását törvény rendeli el (a felhatalmazás törvényi), csak a szabályrendelet tartalmának megállapítása tartozik az önkormányzati hatáskörbe:

- (1) Az ipartörvényről szóló 1884. évi 17. tc. 10. §-a alapján a zsidókról szóló;
- (2) A közutakról és a vámokról szóló 1890. évi 1. tc. alapján az útügyekről szóló;
- (3) A törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. tc. által megjelölt ügytípusokban;
- (4) A mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló 1894. évi 12. tc. alapján egyes mezőgazdasági kérdésekben volt lehetséges szabályrendeletet alkotni.^[70]

A bemutatási záradék körében egy érdekes differenciára hívja fel a figyelmet a gyakorlati közigazgatási jogász, Nagy Ferenc. A saját kezdeményezésből alkotandó szabályrendeleteket a miniszternek bemutatási záradékkal, a törvényrendelete folytán alkotandó szabályrendeletet pedig, akárcsak a kihágást megállapító szabályrendeletet, a miniszternek megerősítéssel kellett ellátnia az érvényesség beállta végett. Ez a különbség a valóságban feledésbe merült, és a felterjesztett szabályrendeletet a miniszterek különbségtétel nélkül „jóváhyom” záradékkal látták el.^[71]

A vármegyei szabályrendeletek kihirdetéséről rendelkezett a közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről szóló 1901. évi 20. tc. 33. §-a: „Az ügyviteli szabályzatban megállapítandó módon minden vármegyében vármegyei hivatalos lap létesítetik. A vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok a vármegyei hivatalos lap útján közlendők, s az illető lappéldány megjelenését követő nyolcadik napon kihirdetettnek tekintendők. Rendszerint a vármegyei hivatalos lapban tételnek közzé a középfokú hatóságok általános jellegű rendelkezései

[67] Képviselőházi Napló 1870. évi 211. sz. 291. Idézi: Nagy, 1912, 92.

[68] Fábán, 2008, 40.

[69] Fábán, 2008, 41.

[70] Nagy, 1912, 92-93.

[71] Nagy, 1912, 93-94.

és közleményei is.”^[72] A kihirdetés, akárcsak a legtöbb korszakbeli szerzőnél, ebben az esetben is centrális jelentőségre tett szert.

2. A jogalkotásra vonatkozó szabályozási rezsim 1945 és 1987 között

Eza rész talán kevésbé alapozható megszakirodalmi hivatkozásokkal, mivel a jelzett időszakban kilenc olyan jogszabály, vagy az állami irányítás egyéb jogi eszköze volt hatályban, amely a jogalkotás egy-egy részproblémáját szabályozta (ugyanis kifejezett jogalkotási törvény csak 1987-től ismeretes), és erről a monografizáló jogirodalom (amely csak a hatvanas évektől kapott újra lábra) nem igazán vett tudomást. Az előző korszak áttekintéséből is kiviláglik, hogy a témakörben a magyar jogélet a jogszabályok kihirdetésének kérdésére fókuszált leginkább. Rákfeneként előzetesen is nevesíthető két tény. Az egyik politikaelméleti. Mivel egy marxista állam (és politikai berendezkedés) került kiépítésre 1949-től, ezért ez a rendszer nem volt sem demokratikus, sem megkülönböztetésektől mentes. A hivatalos államideológia szerint a dolgozó osztály volt a nép hatalmának letéteményese, akiket nem ide soroltak, azok közül számosan megbélyegzéssel, üldöztetéssel, rosszabb esetben vagyonuk, szabadságuk, de akár életük elvesztésével is számolhattak. A másik rákfene, mely jogi természetű, mindebből következően a demokratikus centralizmus talaján álló marxista-leninista berendezkedésű államot kevésbé a jogszabályok, mint az MDP, később az MSZMP vezető pártfunkcionáriusainak akarata irányította, különös tekintettel a megszálló Szovjetunió politikai-hatalmi érdekeinek kiszolgálására. A jogforrások a maguk külsődleges jegyeiben fennmaradtak tehát. E kor kedvezett az állampárt pártállamának kiépítésére, ahol a feltárhatatlan, és utólagosan rekonstruálhatatlan pártakarat volt a genetikai és szociológiai értelemben vett jogforrás, a szocialista jog forrása.

A témakörben az általunk ismert első szabályozás 1949-ből való. Ez *A jogszabályok kihirdetése, hatálybalépése, és gyűjteménye tárgyában* címet viselő 4217/1949. MT rendelet. A rendelet élén annak veleje, lényegi mondanivalója áll az 1. §-ban: „A törvényeket, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeleteit, valamint a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának és az egyes minisztereknek a rendeleteit és azokat a határozatokat, amelyeknek közzététele kötelező, a Népköztársaság hivatalos lapjában, a Magyar Közlönyben kell kihirdetni.”^[73] Ezen felül a következő főbb szabályokról rendelkezett még a fentebb idézett anyag:

[72] A jogszabályszöveg forrása: Némethy, 1903, 23. Értékelése: Fábián, 2008, 43–44.

[73] A korábbi hivatalos lapok Magyarországon a következők voltak: (1) Közlöny (1848. június 8.–1849. augusztus 11.); (2) Magyar Koronaországot Illető Országos Törvény-és Kormánylap (1850–1859); (3) Sürögöny (1860. december 1.–1867. február 19.); (4) Országos Törvénytár (1868. április 30.–1944), és vele párhuzamosan a Budapesti Közlöny (1867. március 12.–1944. december 31.); (5) Magyar Közlöny (1945. január 4.–).

Az utolsó, király által szentesített törvényünk a Gyöngyös város újjáépítéséről szóló 1918. évi 23. tc. volt, 1918. október 25-én szentesítette az uralkodó, és 1918. november 7-én jelent meg. A kommunista rezsim idején, 1919. március 26-a, és 1919. augusztus 1-je között jelent meg a Tanácsköztársaság

„(1) A Magyar Közlönyben az 1. §-ban említett jogszabályokat és határozatokat – egymástól elkülönítve – az alábbi sorrendben kell közzétenni:

- a) az I. részben a törvényeket és a Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeleteit,
- b) a II. részben a minisztertanács és az egyes miniszterek rendeleteit,
- c) a III. részben a Népköztársaság Elnöki Tanácsának, minisztertanácsának és az egyes minisztereknek azokat a jogszabály természetével nem bíró határozatait, amelyeknek közzététele kötelező.

(2) A törvényeket kihirdetésük évével és római sorszámmal, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeleteit kihirdetésük évével és arab sorszámmal kell megjelölni.

A minisztertanács rendeleteinek megjelölése folyó sorszámmal történik, amelyet a kihirdetés évének számával kell törni és „MT” betűkkel kell jelezni. A sorszámmal való megjelölést az 1950. évvel kezdődően kell bevezetni.

Az egyes miniszterek rendeleteit ügyszámukkal és az illető minisztérium kezdő betűivel kell megjelölni.

Az 1949. év folyamán kihirdetett és arab számmal ellátott törvények megjelölése és idézése a jövőben római számmal történik.

Amennyiben a törvény vagy a rendelet másként nem rendelkezik, az kihirdetésének napján lép hatályba.”

Ez a reguláció iktatta be a magyar jogba (transzformálva a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 20. § (5) bekezdését) a legfeljebb ideiglenes jelleggel, rendkívüli viszonyok között alkalmazható törvényerejű rendeletet. A törvényerejű rendelet volt a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET)^[74] által hozható jogszabályok közül az egyetlen, alkotmányban rögzített forma. Azon kívül a NET hozhatott határozatot is.^[75] Szokásba jött a törvények helyett a törvényerejű rendeletekkel való kormányzás, irányítás, a törvények száma igen lecsökkent.

- című lap, mellette a Budapesti Közlöny is. 1919. augusztus 1-jén betiltottak minden napilapot és folyóiratot, kivéve a kormány hivatalos lapját, a Budapesti Közlönyt. A Szálasi-rezsim hivatalos lapja a Hivatalos Közlöny volt, ez 1945. január 6. és 1945. március 23. között Sopronban jelent meg. Minderre ld.: Kiss (szerk.), 1998, 9., 16., 20–21., 26., 28. A tanácsköztársaság hivatalos lapját világhálósan nem tudtam fellelni, azonban megtalálható jelzésszerűen a Pongrácz Jenő-féle gyűjtemény, az úgynevezett *Tanácsköztársasági Törvénytár* (adatait ld.: Pongrácz (szerk.), 1919.) melynek borítója itt látható: <http://www.regikonyvek.hu/data/22000/22129/borito.jpg>. A Szálasi-rezsim által jegyzett Hivatalos Közlöny elérhető: <http://betiltva.com/new/hivatalos-kozlony-c-ujtag-pdf/>.

[74] Rövid neve: Elnöki Tanács. Az államfő jogkörében eljáró testületi szerv, amely összetételében ugyan még a nyolcvanas években is valóság közelien reprezentálta szociálisan a magyar társadalmat (egy elnök, két helyettes elnök, tizenhét tag), azonban az MDP, később annak jogutóda, az MSZMP egypárti hatalomgyakorlásának a megjelenítője volt.

[75] Szamel, 1958, 50–51. A törvényerejű rendeletre vonatkozó jogelméleti ismeretek a kor egyik vezető hazai marxista, jogelmélettel foglalkozó szerzőjének tollából: Peschka, 1965, 201–204., 468–470., 484. Néhai Takács Imre alkotmányjogász említette egy nyilvános egyetemi alkotmányjogi előadásán (ELTE ÁJK) 1997-ben, hogy nem rendkívüli helyzetekben hosszasabban törvények helyett (törvényerejű) rendeletekkel kormányzás a magyar példán kívül egyedül Mexikóban volt szokásos.

Különösen érdekes az a szabályozás, amely arra utal, hogy az 1949. év folyamán kihirdetett törvényeket arab számozással látták el, de a rendelet visszatért ahhoz a régi történeti gyakorlathoz, hogy a magyar törvények római számozásúak. Fontos megemlíteni, hogy a rendelet 1949. szeptember 6-án lépett hatályba, és 1954. szeptember 3-án helyezték hatályon kívül. 1950. július 1-gyel az általunk az (1) pontban felsorolt 2. § a Magyar Közlöny tartalmára vonatkozólag módosult.

A módosítást *A jogszabályoknak, továbbá az államhatalom és államigazgatás legfelsőbb szervei határozatainak közzététele tárgyában* címet viselő, 1950. évi 22. tvr. fogalmazta meg 1. § (1)-(3) bekezdéseiben:

„1. § (1) E törvényerejű rendelet hatálybalépésétől kezdve a Magyar Népköztársaság hivatalos lapja, a Magyar Közlöny két fő részből áll:

(2) Az első fő rész tartalmazza:

A) „Személyi rész” felirat alatt

a) a Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a minisztertanács kinevezéseit és megbízásait,

b) a kitüntetések és címadományozásokat,

B) a „Személyi rész”-től és egymástól elkülönítetten

a) a törvényeket, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeleteit és azokat a határozatait, amelyek közzététele kötelező,

b) a minisztertanács rendeleteit és azokat a határozatait, amelyek közzététele kötelező,

c) a Legfelsőbb Bíróság irányelveit és elvi döntéseit.

(3) A második fő rész a miniszterek rendeleteit tartalmazza.”

Jelentős volt még a tvr. 2. § (1) bek. is: „Az 1. §-ban meghatározott közleményeken kívül a Magyar Közlönyben egyéb közlemények nem tehetők közzé.”

A következő, tárgykörbe tartozó szabályozást *A jogszabályok közzétételéről és hatálybalépéséről* szóló 1954. évi 26. tvr. tartalmazza. Az 1954. szeptember 4. és 1974. december 29. között hatályban volt szabályozás bár szintén nyúlfarknyi, akárcsak a fentiekben idézett regulációk, azonban számos nagy jelentőségű szabályozás lelhető fel benne:

„1. § (1) A Magyar Népköztársaság hivatalos lapjában, a Magyar Közlönyben kell közzétenni mindazokat a jogszabályokat, amelyekből az állampolgárokra közvetlenül jogok származnak, amelyek az állampolgárokra kötelezettségeket rónak, egyébként széles körben közvetlen befolyással vannak az állampolgárok jogviszonyaira, vagy amelyek széles körben való ismerete az állampolgárok jogai és jogos érdekei védelme szempontjából jelentős.

(2) A Magyar Közlönyben kell közzétenni a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a Minisztertanácsnak azokat a határozatait, amelyek meghatározott kérdésben az állami vezetés irányvonalának sokoldalú, hosszabb időre szóló meghatározását tartalmazzák.

2. § (1) Az előző szakasz rendelkezéseihez képest a Magyar Közlönyben kell közzétenni

- a) a törvényeket,
- b) a törvényerejű rendeleteket,
- c) a minisztertanácsi rendeleteket,
- d) a miniszteri rendeleteket.

(2) A Magyar Közlönyben kell továbbá közzétenni a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a Minisztertanácsnak azokat a határozatait, amelyek az előző szakaszban foglalt tartalommal rendelkeznek, vagy amelyeknek a Magyar Közlönyben való közzétételét az Elnöki Tanács, illetőleg a Minisztertanács egyébként elrendeli.

3. § (1) Új büntettet csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg. Annak megállapítása azonban, hogy valamely jogszabállyal ellentétben álló cselekmény már meglévő büntető rendelkezés alá esik, minisztertanácsi rendeletben vagy határozatban is kimondható.

(2) Új szabálysértést csak törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet állapíthat meg.
4. § Miniszteri utasításban az 1. §-ban érintett rendelkezéseket kimondani nem lehet; ezért miniszteri utasítás a Magyar Közlönyben nem kerülhet közzétételre.
5. § (1) A jogszabály hatálybalépésének napját a jogszabályban kifejezetten meg kell állapítani. A hatálybalépés napját megállapíthatja maga a jogszabály vagy külön jogszabályra bízhatja a hatálybalépés napjának megállapítását.

(2) Ha a jogszabály vagy annak egy része nem hajtható végre a végrehajtásról rendelkező külön jogszabály nélkül, az egész jogszabály vagy a végrehajtási rendelkezésekre szoruló rész hatálybalépésének napját úgy kell megállapítani, hogy a hatálybalépéssel egyidőben a végrehajtási rendelkezések is hatályba lépjenek.

(3) A (2) bekezdésben foglalt esetben a végrehajtási rendelkezéseket a jogszabály kihirdetésétől számított tizenöt napon belül ki kell bocsátani. E rendelkezés alól a Minisztertanács kivételt tehet.
6. § A jogszabály végrehajtásáért felelős szervet a jogszabályban csak akkor lehet feltüntetni, ha e szerv részéről külön végrehajtási rendelkezések kibocsátása szükséges. Ezt a rendelkezést a Minisztertanács határozatain nem kell alkalmazni.
7. § A helyi tanácsok szabályrendeleteiről külön jogszabály intézkedik.”

Ez a szabályozás tovább finomította és változtatta a közzététel szabályait. Az emberi jogias fogalomhasználat irányába történő elmozdulást jelent az „állampolgárok jogai” és az „állampolgárok kötelességei” fogalom pár használata. Az 1. § (2) be.-2. § (2) bek. szabályozta a közzététel részleteit. Jelentős a büncselekmény („büntett”^[76]) és a szabálysértés vonatkozásában, hogy ilyen új cselekményeket a jövőben mifajta reguláció útján lehet megállapítani [3. § (1)-(3) bek.]. Nem *expressis verbis* bár, de a 4. § kimondja, hogy miniszteri utasításban

[76] Ezt a kifejezést a mai értelemben vett vétségekre is érteni kell.

alapvető jogokat korlátozni nem lehet, és a miniszteri utasítás eleve nem tehető közzé a Magyar Közlönyben. Az 5. § a hatálybalépés szabályait tartalmazza, míg a 7. § a helyi tanácsok szabályrendeleteire (még a régi szó!) nézve külön jogszabály intézkedését (rendelkezési kötelezettségét) írja elő.

További szabályozást jelentett a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2030/1964. (XI.10.) számú határozata a jogszabályok előkészítésének továbbfejlesztéséről.^[77] A határozat érdemi részét a 1-4., valamint a 6. pont tartalmazza. A tervgazdálkodás jegyében a jogra vonatkozóan is behatolt a marxista fogalmiság a kodifikációba, és annak előkészítésébe. Ezt bizonyítja, hogy a határozatban a következő olvasható: „A jogszabály-előkészítő munka tervszerűségének és hatékonyságának fokozása érdekében az igazságügy-miniszter az érdekelt szervek bevonásával alakítsa ki a jogszabályok szerkesztésének és a kodifikáció módszereinek általános irányelveit; tegyen kezdeményező lépéseket a kodifikáció során levő feladatainak megalapozásához szükséges államjogi és jogelméleti kérdések kidolgozására.”

Az 1. pont szövege érthető igényt jelenít meg: az igazságügy-miniszter legyen az a személy, aki az érdekelt szervek bevonásával a jogalkotást a tervszerűség, valamint a régi nagy közigazgatási varázsszó: a hatékonyság felé tereli. Azonban szerintem a hatékonyság (minimálisan) kettős természetű. Ugyanakkor leszögezném, hogy ami jogellenes, azt véleményem szerint eleve ki kell zárni nemcsak a hatékony megoldások, de egyáltalán a megoldások köréből is.

A kodifikáció tervszerűségének és összhangjának biztosítása érdekében a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői, akikre a határozat a szakminiszterek összefoglaló elnevezést használta, megfelelő időben kötelesek voltak az igazságügy-minisztert tájékoztatni, hogy milyen törvényt és törvényerejű rendeletet kívánnak a jövőben előterjeszteni (2. pont). A 2. pontban említett résztvevők között az együttműködés fokozására szólított fel a 3. pont. Ugyanakkor a határozat minuciózusan szabályozta, hogy milyen esetben és miért felelős az igazságügy-miniszter, illetve a szakminiszter, azonban eltekintünk a részletezéstől (4. pont). Fontos felügyeleti jellegű szabály, hogy a [szak]miniszteri rendeletek közzétételéhez az igazságügy-miniszter előzetes véleménye szükséges (6. pont). Elmondható, hogy a rövidke szabályozásban az a legmeglepőbb, hogy egy törvényt kívánó regulációt – mai kifejezéssel éve – kormányhatározatban hoztak meg, bár maguk a szabályozások részben csak technikaiak, részben nagyon is lényegesek (miniszteri rendeletekre vonatkozó szabályozás).

A következő, tárgyunkba vágó jogszabály A jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló 1974. évi 24. tv., amely hatályon kívül helyezte elődjét, az 1954. évi 26. tvr.-t. Gyakorlatilag a szabályozás az 1949-től jellemző *lapidáris* jellegű maradt (nyolc szakasz, mint korábban), azonban nem kívánunk az összes *lappália* elemzésébe belemenni, mivel a szabályozás szövege számos helyen azonos maradt. Ámde a leglényegesebb változtatás ismertetjük. A Magyar Közlönyben való közzététel szempontjából pontosítást, új megfogal-

[77] Közzétéve: Határozatok Tára, XIII. évf. (1964) 41-42. (megjelent: 1964. november 10.).

mazást testesít meg az 1. § (1) bek. b) pontja: „[azok a jogszabályok,] amelyek az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintik;” – itt jelenik tehát meg az állampolgárokra nézve közvetlenül jogot adó, vagy kötelezettséget roví jogszabályok, és azon jogszabályok közötti megkülönböztetést, ahol az állampolgárok jogait és kötelezettségeit a jogszabály csupán érinti. A Magyar Közlönyben történő kihirdetést illetően a 2. § (1) bekezdés d) pontja az 1954-es „minisztertanácsi rendeletek” kifejezést (2. § (1) bek. c) pont) a következőképpen cizellálta: „a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettese és tagja által kiadott rendelet” formában nevesítve-pontosítva a kifejezést. A törvényerejű rendelethez a végrehajtására vonatkozó minisztertanácsi határozat^[78] kapcsolódott, melyet később módosítottak.^[79]

A következő vizsgálandó reguláció a jogi iránymutatásokról, a műszaki-technikai normákról és a mennyiségi rendelkezésekről szóló 1002/1982. (I.16.) minisztertanácsi határozat. Ez a szabályozás három kisebb fontosságú kérdést szabályozott. Jogi iránymutatásokat csak feltétlenül indokolt esetben, a határozatban írtak szerint bocsáthatott ki a miniszter, vagy az országos hatáskörű szerv vezetője. Iránymutatásnak számított az elvi állásfoglalás, az irányelv, és a tájékoztató. Az iránymutatás nem tartalmazhatott jogot, vagy kötelezettséget megállapító magatartási szabályt. Iránymutatást bocsáthatott ki a miniszter, kivételesen a miniszterhelyettes, a minisztériumi államtitkár, vagy az ezek valamelyike által felhatalmazott magasabb vezető állású minisztériumi dolgozó. Nézetünk szerint ez a megoldás széles delegálási jogkört adott, és ez semmi esetre sem szolgálta a koncentrált irányítást. A műszaki-technikai normák főként a szabványosítás körében tűntek fel. A mennyiségi vagy adatjellegű rendelkezéseket a jogszabály mellékletében kellett feltüntetni.

A további szabályozási folyamat már az 1987. évi XI. törvény előszobáját jelenti. Ebben a körben egy minisztertanácsi határozatot, és egy országgyűlési határozatot szükséges kiemelni. A jogszabály-rendezési és jogalkotási feladatokkal kapcsolatos további teendőkről szóló 2004/1980. (I.18.) számú minisztertanácsi határozat lényegi rendelkezése abban állott, hogy a jogszabály-rendezési folyamatot tovább kell folytatni, és céltudatosabban kell törekedni a jogalkotásra vonatkozó előírások betartására. Szükséges az anyag szerint a túlszabályozás elkerülése (2. pont). A miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetőinek folytatniuk kellett a jogszabálynak nem tekinthető jogi iránymutatások felülvizsgálatát (4. pont). Ez a határozat már a kezdődő túlszabályozás válságjelenségeire utal, bár hangulatában néhol olyan, mintha jogalkotással foglalkozó tankönyvet olvasna az ember. Ennek ellenére a prognosztizált veszélyek, illetőleg részben a társadalmi változásokból, részben a jogalkotási törvény hiányából eredő fokozódó válságjelenségek valóságok voltak.

[78] 1063/1974. (XII.30.) számú minisztertanácsi határozat a jogszabályok kihirdetéséről és hatályba lépéséről szóló 1974. évi 24. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról.

[79] 1044/1982. (XI.20.) számú minisztertanácsi határozat a jogszabályok kihirdetéséről és hatályba lépéséről szóló 1974. évi 24. számú törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában kiadott 1063/1974. (XII.30.) Mt. h. számú határozat módosításáról.

A következő, igen fontos politikai lépés volt az Országgyűlés 7/1980-85. számú határozatának elfogadása (megjelent 1982. április 2-án). Ebben az országgyűlési határozatban több fontos elhatározást is találunk. Az anyag azonban lingvisztikailag az ötvenes évekből ismerős, normaszövegi, patetizáló, marxista politikai nyelvhasználatot tükrözi. A II. pont (2) bekezdés a) pontja kimondja, hogy fokozni kell az Országgyűlés törvényalkotó tevékenységét,; és hogy a törvények jelentős vagy átfogó módosításáról is az Országgyűlésnek kell döntenie. Napjainkra nézvést sem elvetendő, hogy „gyakoribbá, szélesebbé, és tartalmasabbá kell tenni a társadalmi vitákat, eredményeiket pedig jobban hasznosítani kell”. Fontos gondolat, hogy a határozat a tanácsi szervek feladatát, szervezetét, vagy működését érintő jelentősebb jogszabályok előkészítésébe be kell vonni a jogalkalmazó felső szintű tanácsi szerveket is (II. pont (2) bekezdés c) pont). Itt is hangsúlyozott a jogi túlszabályozás elleni fellépés (II. pont (4) bekezdés). Ugyanakkor az állampolgárok jogismerete és kötelezettségeik ismerete vonatkozásában a határozat a felvilágosító és nevelő tevékenység hatékonyabbá és szervezettebbé tételét tűzi ki.^[80]

Fontos röviden számot adnunk a tanácsrendszerre vonatkozó jogalkotási kérdésekről is.^[81] 1945 és 1950 között a szabályrendelet-alkotás lehetősége fennállt, azonban a helyi igazgatás a fokozódó szovjet típusú centralizált állammodell erősödése miatt kevésbé élt a kínálkozó lehetőségekkel. A helyi tanácsokról szóló 1950. évi I. törvény (I. tanácstörvény) lehetőséget biztosított arra, hogy a tanácsok illetékességi területükön az állandó szabályozást igénylő kérdésekben szabályrendelet elnevezéssel helyi rendeleteket alkossanak. A tanácsokról szóló 1954. évi X. törvény (II. tanácstörvény) értelmében lehetővé vált a tanácsrendeletek^[82] és a tanácsi határozatok kiadása. Ezek nem lehettek ellentétesek a felsőbb államhatalmi szervek és államigazgatási szervek által alkotott jogszabályokkal. A tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény (III. tanácstörvény) 33–34. §§ foglalkoztak a helyi jogalkotással, gyakorlatilag a II. tanácstörvény szövegét ismételve.^[83] Jelentős a szerepe *A tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény végrehajtásáról* szóló 11/1971. (III.31.) Korm. sz. rendelet kéreşkörre vonatkozó 31–32. §§-ainak. A tanácsi rendeletet és határozatot együttesen „a tanács rendelkezései” névvel illették.^[84] A fővárosi, megyei, és megyei városi tanács hivatalos lapot tartott fenn „...Tanácsának Közlönye”^[85] (pl. Budapest Főváros Tanácsának Közlönye) címmel. Ez nem volt azonos a Tanácsok Közlönyével.^[86] A tanácsren-

[80] Fontos figyelmeztetni, hogy a hatályon kívül helyezett bíróságokról szóló 1972. évi V. törvény a bírák számára lehetővé tette, hogy az állampolgárok jogi nevelését elősegítendő járjanak el a peres és bírósági nemperes eljárások során.

[81] Két alpmű a korszakra: Beér, 1962.; Verebélyi, 1987.

[82] A „tanácsrendelet” kifejezés itt jelent meg először.

[83] Fábíán Adrián munkájában *A helyi jogalkotás története 1945-től 1990-ig* című fejezetben elemzi a kérdést a 45–55. oldalakon. Anyagunk szempontjából lásd: Fábíán, 2008, 45, 47–48., 52.

[84] 1976-ban látott napvilágot a tanácstörvény első nagykommentárja. Ld.: Fonyó (szerk.), 1976. A tanács rendelkezéseire ld.: Fonyó (szerk.), 1976, 387–404.

[85] Fonyó (szerk.), 1976, 403–404.

[86] *A Tanácsok Közlönye* 1950 és 1989. december 31. között jelent meg. Másodközlésként – olykor

deletek, és tanácsi határozatok, azaz a helyi szervek jogforrásainak megjelölése tételesjogilag szabályozva nem volt.^[87]

II. A JOGALKOTÁSRÓL SZÓLÓ 1987. ÉVI XI. TÖRVÉNY

Az előző áttekintés bizonyítja, hogy igen hosszú időnek kellett eltelnie, míg bizonyos részletszabályozásokon túlmutatóan megszülethetett a jogalkotás egész folyamatát szabályozó törvény. A tárgykör slágertémája a történetiségben bizonyíthatóan a jogszabályok kihirdetése, közzététele volt már a középkor óta Magyarországon az országos jogalkotás körében. Ezt a kérdést már 1868-ban és 1881-ben is szabályozta törvény. A helyi jogalkotás szintjén statútumokra és a szabályrendeletekre nézve az 1843. évi javaslaton túlmenően 1870-ben és 1886-ban született törvényi szabályozás, de az 1901-es egyszerűsítési törvénynek is voltak idevágó rendelkezései. 1949-től lesz a szabályozás dúsabb. Itt főleg a kihirdetés, hatálybalépés, és a jogszabálygyűjtemények regulálása kerül előtérbe (1949, 1950, 1954, 1964, 1974). Jelentős az ebbe a sorba kevésbé illeszkedő a jogi iránymutatásokról, a műszaki-technikai normákról és a mennyiségi rendelkezésekről szóló szabályozás (1982). A helyi jogalkotást a tanácstörvények és végrehajtási rendeleteik szabályozták (1950, 1954, 1971). A jogalkotási törvény megalkotásának megelőlegezése volt, főként a mennyiségében *proliferálódó* jogszabályok tették ezt szükségessé, a mindinkább megkerülhetetlenné váló jogállami követelmények mellett (az 1980-as minisztertanácsi határozat, valamint az 1982-es országgyűlési határozat sorolható ide). A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvényt 1987. december 29-én hirdették ki,^[88] és 1988. január 1-jén lépett hatályba. Hatálybalépésekor 5 fejezetből (négy érdemi fejezetből, és egy zárófejezetből) és 64 §-ból állott. Kilenc alkalommal módosult kifejezetten,^[89] de az alkotmánymódosító törvények is hatással voltak a joganyagra.^[90] Mi több, más törvényi és kormányrendeleti szabályozások is formálták a textust.^[91] Ma gyakorlatilag eldönthetetlen, és vitatott, hogy mi a Jat. hatályos szövege,^[92] erre

- * kivonatos formában – közölte a tanácsok számára irányadó jogszabályokat, illetve a tanácsigazgatás szempontjából lényeges közleményeket, utasításokat, határozatokat. Első közlésként, tehát kihirdetésként közölte a Minisztertanács elnöke és elnökhelyettese vonatkozó utasításait. Az *Önkormányzatok Közlönye* indult meg helyette 1995-től kísérleti, 1996-tól rendszeres jelleggel. Ld. minderre: Kiss (szerk.), 1998, 37–38.

[87] Erre a tényre ld.: Beér – Kovács – Szamel, 1969, 98.; Beér – Kovács – Szamel, 1972, 98.

[88] Erre ld.: Hársfalviné – Komáromi – Tamásné (összeáll.), 1987, 503.

[89] A módosító jogszabályok az alábbiak: 1990. évi XXXI. törvény; az 1990. évi LXXXVII. törvény; az 1991. évi LIX. törvény; az 1991. évi LXVIII. törvény; az 1994. évi I. törvény; az 1995. évi XXVIII. törvény; az 1996. évi CXII. törvény; az 1996. évi CXXIX. törvény; az 1997. évi LXXIX. törvény.

[90] Ezek a jogszabályok a következők: 1989. évi XXXI. törvény 38. § (1)-(2) bek.; 1990. évi XXIX. törvény 4. § (2) bek.; 1990. évi XL. törvény 51. § (2) bek.

[91] A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény; 19/1988. (IV.1.) MT rendelet 18. §; 2/1990. (VII. 5.) Korm. rendelet 11. § (2) bek.

[92] A Wolters Kluwer-féle Complex Jogtárban 23 időállapota, valamint 9 érdemibb módosítása ismert. A módosító törvényeket lásd fentebb.

a már idézett, a Jat.-ot hatályon kívül helyezett alkotmánybíróvási határozat is rámutat. Ez a helyzet önmagában nem egyszerű. Az utolsó, közlőnyből megismerhető szöveg a 2007. április 6-tól hatályos szöveg,^[93] melyről azonban az alkotmánybíróvási határozat azt állapította meg, hogy szövege nem aggálytalan.

A 2007-es szöveg alapján a Jat. főbb tartalmi elemei az alábbiak:

- (1) Jogszabályok (I.fejezet, 1-16. §§);^[94]
- (2) A jogszabályok megalkotása (II. fejezet, 17-45. §§);^[95]
- (3) Az állami irányítás egyéb jogi eszközei (III. fejezet, 46-56. §§);^[96]
- (4) Hivatalos lapok (IV. fejezet, 57-60. §§);^[97]
- (5) Záró rendelkezések (V. fejezet).^[98]

A Jat.-tal kapcsolatos probléma gyökere kettős: 1989–1990 óta több, mint 20 év állt rendelkezésre a törvény módosítására, vagy új törvénnyel való felváltására. Azonban pontosan annak a szabálytömegnek a rendezésében nem volt érdekelt a mindenkor politikai elit, amely a jogalkotásra jelentősen kihat. Nem menti a helyzetet az sem, hogy a Jat. kétharmados törvény, ugyanis két évtized alatt bizonyára lett volna lehetőség a konszenzusra. Valami hasonlót figyelhetünk meg itt is, mint a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény esetében, ahol a rendszerváltás után az égetőbb módosításokat elvégezték, azonban messze nem hiánytalan a szabályozás (és a törvény éve és száma változatlan...). A Jat. a 2007-es szöveg szerint a fejezetek száma és a számszám nem változott, azonban egyes jogintézmények már nincsenek, vagy megváltozott tartalommal vannak/voltak hatályban, azonban ez a törvény szövegébe nem

[93] Közli: Magyar Közlöny XLII. évf. (2007) 106. sz. 8081–8088. Világháltn elérhető a szöveg az alábbi linken: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk07106.pdf> Az Alkotmánybíróvási megkeresésre (mivel a kompiláció eredményeképpen közzétett új hivatalos törvény-szöveg jelentősen eltért az 1991 óta a gyakorlatban általánosan használt törvénytövegtől) a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter a 2007. augusztus 9. napján megjelent „módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt új hatályos szöveg” vonatkozásában megjegyezte, hogy a Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 1990. december 31-i lezárású kiadásának szerkesztői jó szándékkal, mintegy bepótolandó az Országgyűlés mulasztását, maguk végezték el a Jat. hatályos szövegének az Alkotmánnyal össze nem egyeztethető rendelkezésektől való megtisztítását. Bár erre a miniszter szerint sem volt hatáskörük. Ezzel szembenáll Trócsányi László alkotmánybíró párhuzamos indokolásában kifejtett véleménye, mely szerint a Magyar Közlönyben közzétett, egységes szerkezetbe foglalt szöveg „cinikus kompiláció”.

[94] Alapvető rendelkezések; a különféle jogszabály-fajtákra vonatkozó rendelkezések az egyes fajták megnevezései szerint; a jogszabály kihirdetése; felhatalmazás végrehajtási jogszabály alkotására; nemzetközi szerződés.

[95] Általános rendelkezések; Jogalkotási program; A jogszabálytervezetek véleményezése; A jogalkotási eljárás; A jogszabályok hatályosulásának vizsgálata. A jogalkotási eljárásról egy jelentős publikáció: Szamel, 1994.

[96] Az egyes állami irányítás egyéb jogi eszközök fajta szerinti megnevezései a vonatkozó rendelkezésekkel.

[97] Magyar Közlöny; Határozatok Tára; A minisztérium és az országos hatáskörű szerv hivatalos lapja; Jogszabálygyűjtemények.

[98] Hatálybalépés; Felhatalmazás; Hatályukat veszítő és módosuló rendelkezések.

lett átvezetve (bár a jogalkotás megalkotta a megfelelő törvényeket). A 2007-es szöveg a helyes terminológiákat lábjegyzetben közölte, utalva a megváltozott jogszabályi környezetre a megfelelő jogszabályhelyek felhívásával.

Az 1987. évi XI. törvény belső koherencia-problémák és külső koherencia-problémák által szabdalt. A legsúlyosabb 1988–1990 közötti módosítás, amely a belső koherencia megtörőjének bizonyult, nézetem szerint a társadalmi vita (33–36. §§) eltörlése volt.^[99] A társadalmi vita jogintézményét ugyan eltörölték, de más törvényhelyek a szövegben utalnak/utaltak rá (a törvényjavaslat tervezetének társadalmi vitája megszervezéséről a kormány gondoskodik 38. § (3) bek.; a tanácsrendeletek társadalmi vitájának szabályait a tanácsokról szóló törvény és végrehajtási rendelete, valamint a tanács szervezeti és működési szabályzata tartalmazza). Ez is az egyik példája volt a belső koherencia-problémának.^[100] Belső koherencia-zavart okozott a köztársasági elnök törvényerejű rendeletalkotási joga, melyet a Jat. 1.§ (1) bek. b) pontja említ (ezzel szemben az Alkotmány 19/C. § (3) bek. a szükségállapot idején bevezetendő intézkedések esetében a köztársasági elnök rendeletét említi csupán; kiegészítő szabályként még ide kívánczik az is, hogy az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény 38. § (2) bek. mondta ki, hogy ahol jogszabály Elnöki Tanácsot, vagy annak elnökét említi, ezen eltérő rendelkezés hiányában köztársasági elnököt kell érteni). A Népköztársaság Elnöki Tanácsa, mint a jog genetikus értelemben vett forrása (kibocsátója) megszűnt az 1989. évi XXXI. törvény rendelkezése alapján. Azonban a helyébe lépő köztársasági elnöknek nincs és nem is volt jogi felhatalmazása törvényerejű rendelet nevű gnoszeológiai értelemben vett jogforrás kibocsátására, azonban ezt a változtatást a Jat.-on nem vezették keresztül.

Külső koherencia-zavarnak tekinthető az az eset, amikor a Jat. által említett jogintézmény már megszűnt, de az adott megnevezés a Jat. szövegében megmaradt. Ilyen a Jat. 4. §-ának d) pontja, amely középtávú népgazdasági tervet említ.^[101] Ez ma anakronizmus.

A továbbiakban két kérdést szükséges vizsgálnunk. Az egyik, hogy a Jat. mely jogszabályokat nevesíti/nevesítette szövegében. (A kompilációs szöveget alapul véve a még hatályban lévő normafajtákat álló, az 1988-as állapothoz képest hatályban nem lévőköt dőlt betűkkel jelezzük. Az anakronisztikus elnevezések mögé zárójelben csillagot teszünk.)

Jogszabályok

- (1) Törvény (Jat. 1. § (1) bek. a) pont);
- (2) Törvényerejű rendelet /*/ (Jat. 1. § (1) bek. b) pont);

[99] Eltörölte a jogalkotási törvény módosításáról szóló 1990. évi XXXI. törvény 1. §-a.

[100] Gyergyák, 2009. <http://www.earkh.hu/.../288-valtozasok-a-helyi-jogszabaly-szerkeszteszabalyozasaban-diasor>

[101] A népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. törvényt hatályon kívül helyezte a kormányzati munkamegosztás megváltozásával összefüggésben egyes törvények módosításáról szóló 1990. évi LXVIII. törvény 7. §-a. Utal e tényre: Gyergyák, 2009, 7.

- (3) Kormányrendelet^[102] (Jat. 1. § (1) bek. c) pont);
- (4) Miniszteri rendelet^[103] (Jat. 1. § (1) bek. d) pont);
- (5) Államtitkári rendelkezés/*/^[104] (Jat. 1. § (1) bek. e) pont);
- (6) Tanácsrendelet/*/^[105] (Jat. 1. § (1) bek. e) pont).

Az állami irányítás egyéb jogi eszközei

- (1) Határozat (Jat. 46-48. §§);^[106]
- (2) Utasítás (Jat. 49. (1)-(2) bek.);
- (3) Szabvány;^[107]
- (4) Ármegállapítás;^[108]
- (5) Jogi iránymutatás (53-56. §§).

Jat.-on kívüli szabályozás

(1) Az Alk. 32/D. § (4) bek. felhatalmazása alapján külön törvény állapította meg, hogy a Magyar Nemzeti Bank elnöke jegybanki rendelkezést adhat ki.^[109]

Felmerül a kérdés, hogy a Jat.-ot hatályon kívül helyező (megsemmisítő) 121/2009. (XII.17.) AB határozat szövege alapján mely jogintézmények voltak érintve az indítványozók által.^[110] Ezek felsorolása (a teljes körűség mellőzésével) a főbb fogalmiságok érintése mellett a következő:

[102] A szövegben eredetileg Minisztertanács szerepelt.

[103] Az eredeti szöveg: „A Minisztertanács elnöke, elnökhelyettese, és tagja (a továbbiakban együtt: miniszter) rendeletet.” A 2007-es szövegben a Minisztertanács elnöke helyett miniszterelnök szerepel.

[104] A 2007-ben hatályos szöveg megegyezik az eredetivel: „Az országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár (a továbbiakban: államtitkár) rendelkezést...”.

[105] A 2007-es törvényszöveghez fűzött 2. lábjegyzet szerint: „A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény 103. §-ának kihirdetésekor (3) bekezdése szerint a megszűnő tanács és szervei jogutódja a helyi önkormányzat.” A helyi önkormányzati jogalkotásra: Fogarasi – Ivancsics-Kiss, 1997, 155-161.; Fogarasi – Kiss, 1999, 105-141.

[106] A tanácsok határozataira vonatkozó szövegrész idejétmúlt.

[107] Az 50. § tartalmazta a szabványra vonatkozó szabályozást. Hatályon kívül helyezte: A nemzeti szabványosításról szóló 1995. évi XXVIII. törvény 38. §-a (1995. szeptember 28-tól).

[108] Az 51-51/B. §§-ok tartalmazták az ármegállapításra vonatkozó szabályozást. Hatályon kívül helyezte: Az árak megállapításáról szóló 1990. évi LXXXVII. törvény 22. § (3) bekezdése (1991. január 1-től).

[109] Vö.: A Magyar Nemzeti Bankról szóló 2001. évi LVIII. törvény 71/A. §-al. Korábban a Jat. 51/A. § (1)-(2) bek. szabályozta a kérdést, de Az alkotmánymódosításról szóló 2002. évi LXI. törvény rendelkezései folytán ezek a szakaszok hatályon kívül kerültek. A hatályos szabályozáshoz ld. még az Alk. 7/A. §-t is.

[110] Az alkotmánybírói határozattal foglalkozó irodalmak: Kocsis, 2010, 61.; A jogalkotási törvény megsemmisítése, 2009...http://fk.sze.index.php?option=com_docman&task=doc...gid=643...

- (1) A „törvényerejű rendelet” (Jat. 1. § (1) bek. b) pont; 6-9. §§-ában;^[111] 21. § (1) bek.; továbbá a 24. § (2) bek.; 28. §; 40. § (2) bek.; 41. § (2) bek.); valamint a „törvényerejű rendelet tervezete” kifejezés (Jat. 39. §);^[112]
- (2) Továbbá az „illetőleg köztársasági elnök” szövegrész (Jat. 46. § (1) bek.; 47. § (1) bek.; 53. §; 54. §; és 56. § (1) bek.);^[113]
- (3) A „minisztertanácsi rendelet” kifejezés (Jat. 1. § (1) bek. d) pont; 7. §; 8. § (1) bek.; továbbá a 21. § (1) bek.; 24. § (2) bek. b) pont; 28. §; 41. § (1) bek.);^[114]
- (4) A Jat. egésze sérti az Alk. 2. § (1) bek.-t [jogbiztonság alkotmányos elve];^[115]
- (5) Alkotmányellenes a kizárólagos törvényhozási tárgykörök Jat.-ban való meghatározása, mivel az Országgyűlés nem jogosult arra, hogy az Alkotmányon kívül törvényben határozzon meg általános jelleggel törvényhozási tárgyköröket;
- (6) A „normatív utasításra” vonatkozó rendelkezések [a Jat. csak „utasítás”-t ismer, feltehetően a 49. § (1)-(2) bek.-ről lehet szó];^[116]
- (7) A Jat. 51/A. § (1) és (2) bekezdései is alkotmányellenessé váltak indítványozó szerint azért, hogy a 2002. évi LXI. törvénnyel végrehajtott alkotmánymódosítás eredményeként az Alkotmány 32/D. § (4) bekezdése rendelkezik a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendeletalkotási jogáról;^[117]
- (8) Az irányelv-kibocsátás (Jat. 53. §) alkotmányellenes;^[118]
- (9) A jogszabályok értelmezésére kiadott elvi állásfoglalások (Jat. 54. §) sértik a jogbiztonság alkotmányos elvét;
- (10) A jogi iránymutatások között a miniszter és az országos hatáskörű szerv vezetője által kibocsátható irányelvek és tájékoztatók azért alkotmányellenesek indítványozó szerint mivel azok nem jogszabályok, így az Alkotmány 7. § (2) bek. szerinti, a jogalkotás rendjét szabályozó törvénynek nem lehetnek tárgyai.

Az Alkotmánybíróság az indítványokat a szoros tartalmi összefüggés okán egyesítette, és ez okból együttesen bírálta el.^[119] Az ügy előadó bírása Bragyova András volt.^[120] Az alkotmánybírósági határozat kiemelte a Jat. történelmi sze-

[111] Az elbíráláskor a 2007-es Jat. kompiláció szerint a 9. § már hatályon kívül volt.

[112] Az (1) pontban felsoroltak ellentétesek az indítványozó szerint az Alk. 2. §(1) bek., 25. § (2) bek., valamint 29. § (1) bek., továbbá az Alkotmány módosításáról szóló 1989.évi XXXI. törvény (a továbbiakban: Alkm. I.) 38. § (2) bek.-ekkel.

[113] A (2) pontban felsoroltak ellentétesek az indítványozó szerint az Alk. 29. §-ával.

[114] A (3) pontban felsoroltak ellentétesek az indítványozó szerint az Alkotmányban foglalt jogállamiság követelményével; valamint az Alkm. I. 38. § (6) bek.; továbbá az Alkotmány módosításáról szóló 1990. évi XL. törvény (a továbbiakban: Alkm. II.) 51. § (2) bek.-ével.

[115] *A jogalkotási törvény megsemmisítése... 1.*

[116] A (3) pontban felsoroltak ellentétesek az indítványozó szerint Alkotmány 37. § (3) bek.-sel [ez a miniszteri rendeletről szól]. Indítványozó szerint ez a megsemmisítés lehetővé tenné „a hazai jogforrástan több művelője által [...] javasolt »belső közigazgatási rendelkezés« elnevezésű jogi norma intézményesítését”.

[117] A 2007-es Jat. kompiláció szerint a jelzett szakaszok nem hatályosak, így ez az indítvány ennél korábbi.

[118] Alk. 19. § (3) bek.; 24. §; és 35. § (2) bek. szövegével ellentétes.

[119] Kocsis, 2010, 61.

[120] *A jogalkotási törvény megsemmisítése..., 2009, 2.*

repét, lévén, hogy „elfogadása jelentős politikatörténeti esemény volt” és „a Jat. megalkotása egyik első lépés volt a szocialista alkotmányos berendezkedésből a parlamentáris demokratikus alkotmányos berendezkedés felé vezető úton. Ebből a szempontból a legfontosabb a Jat. 2.-5. §-a; e szabályok valójában a NET hatáskörét vonták el az Országgyűlés javára.” [...] „A Jat. megszületése 1987-ben – a szocialista államberendezkedés keretei között – komoly alkotmányjogi változást hozott. Létrejöttének közvetlen jogpolitikai indoka az volt, hogy gyakran nem volt megállapítható a jogszabályok és a jogalkotói hatáskörrel felruházott szervek köre, nem volt egyértelmű, hogy a különböző jogi szabályozási eszközök kikre nézve állapíthatnak meg jogokat és kötelezettségeket. Különösen szembeszökő volt a rendeleti jogalkotás túlnyomó szerepe, a törvények csekély száma, illetve jelentősége.”

A felmerült kérdések érdemi eldöntésében kiemelkedő szerepe volt a lentebb olvasható érveléseknek: „Az Alkotmány 7. § (2) bekezdése szerint: »a jogalkotás rendjét törvény szabályozza, amelynek elfogadásához a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges«. Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint az Alkotmányban tárgy szerint megjelölt törvényeket önálló törvényben kell szabályozni, így a »jogalkotás rendjét« is.” Az Alkotmánybíróság a további fejtegetések során megjegyzi, mintegy a céltételezés kifejtéseképpen, hogy „Az Alkotmánybíróságnak a Jat.-tal kapcsolatos indítványok elbírálása előkérdéseként tisztáznia kellett, hogy mit kell a »jogalkotás rendje« fogalmán a mai Alkotmány szerint érteni. Ehhez a jogalkotás és eredménye, a jogforrás definíciójából indult ki. A jogforrás fogalma egyrészt magát a jogszabályt jelenti, másrészt a jogalkotó hatáskört és annak gyakorlását, a jogalkotási eljárását, a jogalkotó tényét. A jogforrások szabályozása kizárólag az Alkotmány feladata; az Alkotmány éppen attól a jogrendszer alapja [Alkotmány 77. § (1) bekezdés], hogy a jogszabályok kötelező erejét és fajtáit maga határozza meg. Az Alkotmányban felsoroltakon kívüli jogforrás nem létezhet, ezekhez a Jat. sem hozzá nem adhat, sem el nem vehet, mert mindkét esetben Alkotmányba ütközne. A jogszabályok kötelező erejének jogi forrása az Alkotmány. A Jat. így nem a jogforrásokat szabályozza, hanem, mint az Alkotmány mondja, a »jogalkotás rendjét«.”

Az Alkotmánybíróság különös súllyal hivatkozik arra, hogy a „jogalkotás rendje” terminusnak, ma egész más a jelentése, mint 1987-ben.^[121] A határozat ezen egyik vezérérvén túl szükséges rámutatni arra, hogy a határozat szerint „megjegyzendő, hogy a Jat.-ban »állami irányítás egyéb jogi eszközeinek« nevezett jogi szabályok létezése – elnevezésüktől függetlenül, mint pl.: közigazgatási rendelkezések – nem alkotmányellenes, sőt alkotmányos jogállamban nélkülözhetetlen, mert a közigazgatás vezetése, az egyes szervek közötti kap-

[121] Egyébiránt a Jat.-ot alkotmánybírósági határozat érintette, ezek közül azonban egy köthető közvetlenebbül a Jat.-hoz: a 7/2005. (III. 31.) AB határozat [ABH 2005. 83, 101.]. Ennek tárgya 2005. évi L. törvény, a nemzetközi szerződések megkötésével kapcsolatos eljárásról. Ez részben az Alkotmány 7. § (1) bek. végrehajtása, de jelentősen érintette a Jat.-ot is, amely foglalkozik a nemzetközi szerződésekkel (Jat. 16. §).

csolatok szabályozása csak jogi eszközökkel megengedett.” Ezt a passzust az indítványokkal kapcsolatos nemleges érvelése okán idéztük.^[122]

Az irányelvekkel kapcsolatos indítványi érv (vö.: pl. az általunk jelölt (10) ponttal) elfogadásra talált: A jogi iránymutatások azonban jogi kötelező erő hiányában is, mint a felettes szervtől származók, kötelező szabály módjára viselkednek, mivel az alárendelt szervnek minden oka megvan a felettes szerv „ajánlásainak” követésére. Az ilyen jogi iránymutatások létezése – bár jogi kötelező erővel nem bírnak, a gyakorlatban elkerülhetetlenül kvázi jogi szabályokként viselkednek – sérti a jogbiztonságot. A jogi iránymutatások egy része létrehozásának tényleges és jogi indoka mára már megszűnt. Mindez indokolttá teszi a Jat. jogi iránymutatásokra – amelyek jelenleg pseudo-jogszabályokként vannak jelen a jogrendszerben – vonatkozó rendelkezéseinek (Jat. 53.-56. §) a megsemmisítését a közigazgatás joghoz kötöttségének a jogállamiság alkotmányos elvében foglalt követelménye sérelme miatt. Ez az elv ugyanis megkívánja, hogy a közigazgatási szervek irányítása jogi eszközökkel történjen.

A köztársasági elnök – a Jat. 2007-ben közzétett hatályos szövegében szereplő – joga (hatásköre) normatív határozat, irányelv, illetve elvi állásfoglalás alkotásával kapcsolatban az Alkotmánybíróság rámutatott, hogy „a Jat. 46. § (1) bekezdésének, 47. § (1) bekezdésének, 53. §-ának, 54. §-ának, valamint 56. § (1) bekezdésének »köztársasági elnök« szövegrésze a Jat. 2007-es szövegébe nem tekinthető a hatályos jogot tartalmazó jogszabályszövegnek.”

A mai alkotmányos berendezkedés az Alkotmány elsődlegességén alapul, ezért alkotmányellenes, ha a törvényhozási tárgyköröket törvény tartalmazza. A Jat. kizárólagos törvényhozási tárgykörökre vonatkozó rendelkezései részben megismétlik, részben egyéb, ma már jórészt elavult tárgykörökkel egészítik ki az Alkotmány alapján kizárólag törvényben szabályozható kérdésköröket. Amint azt az Alkotmánybíróság már fentebb, a jelen határozat IV. részében megállapította, kizárólagos törvényhozási tárgyat csak az Alkotmány határozhat meg, ezért a Jat. 2-5. §-ai tartalmuktól függetlenül formai okból alkotmányellenesek.

A Jat. öt éves jogalkotási programra vonatkozó rendelkezéseinek alkotmányellenessége tárgyában az Alkotmánybíróság megjegyzi, hogy a Jat. megalkotása idején az Országgyűlést öt évre választották, tehát az akkori alkotmányos rendelkezésekkel a szabályozás összhangban állt. Kétségtelen ugyan, hogy ésszerű az indítványozó felvetése, azonban a jogszabályi rendelkezés célszerűtlensége önmagában alkotmányellenességet nem alapoz meg. Az alkotmányellenesség annál is kevésbé lenne bizonyítható, mivel az előző ciklusban benyújtott törvényjavaslatok az Országgyűlés megbízatásának megszűnése után már nem számítanak indítványnak.

A Jat. 45. § (1) bekezdésében írt „Központi Népi Ellenőrzési Bizottság

[122] A szerző közigazgatási jogi érdeklődése okán jegyzi meg, hogy az Alkotmánybíróság ezen határozat VII. 1. pontjában az „irányítás” és a „vezetés”, illetve más közigazgatási jelenségek okán is figyelemreméltó érveket tesz közzé (persze ezek közül nem minden hat újdonságerővel).

Elnöke^[123] kifejezés az alkotmánybíróági határozat megállapította, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságra, mint nem létező szervre és annak elnökére utalás nem írottak (pro non scripto) tekintendő.

Az Alkotmánybíróság, összegezve a fentebb kifejtetteket rögzíti, hogy a törvényalkotó a Jat. rendelkezéseit nem hozta összhangba az Alkotmányban szabályozott jogforrási rendszerrel, a jelenleg fennálló alkotmányos berendezkedéssel, aminek következtében a Jat. mai alakjában nem az a törvény, aminek az Alkotmány 7. § (2) bekezdése szerinti „jogalkotás rendjéről” szóló törvénynek a mai alkotmányos berendezkedésben lennie kellene. A Jat. nagy része – az Alkotmány elsődlegessége alapján álló rendszerben törvényben nem szabályozható kérdéseket szabályoz, így ezért sincs összhangban az alkotmányos berendezkedéssel.

Az alkotmánybíróági határozat veleje abban összegezhető, hogy „a Jat. egyes rendelkezései önmagukban véve nem feltétlenül alkotmányellenesek, azonban az alkotmányellenes részek megsemmisítése után a Jat. Alkotmányba nem ütköző rendelkezései már nem alkotmánynak értelmezhető és alkalmazható jogszabályt, így a fennmaradó – önmagukban nem alkotmányellenes – jogszabálytörödékek megsemmisítését a jogbiztonság alkotmányos elve követelte meg.”

Így az Alkotmánybíróság az Abtv. 43. § (4) bekezdése alapján az alkotmányellenes jogszabályt teljes egészében – a jogbiztonságra való tekintettel – pro futuro hatállyal semmisítette meg.

III. A JOGALKOTÁSRÓL SZÓLÓ 2010. ÉVI CXXX. TÖRVÉNY

A jogalkotást a kormány két törvényben szabályozta: jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvényben,^[124] valamint a jogszabályok társadalmi előkészítésében való részvételről szóló 2010. évi CXXXI. törvényben^[125] vannak a tárgykörre vonatkozó szabályok.

A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvényt (továbbiakban: Jtv.) az Országgyűlés 2010. november 22-i ülésnapján fogadta el. A törvény 8 fejezetből és 53 szakaszból áll. Ebből csupán 29 szakasz tekintendő érdemi rendelkezést tartalmazónak. A törvény főbb tartalmi elemei az alábbiak:

[123] A 2007-es kompilációban a 16. lábjegyzet világosan utal arra jogszabályi hivatkozással, hogy ez egy megszűnt jogintézmény.

[124] Kihirdetve: Magyar Közlöny 181. szám (2010. november 29.) 26060–26075.

[125] Kihirdetve: Magyar Közlöny 181. szám (2010. november 29.) 26076–26080. Hatályos: 2011. január 1.

Részleteiben ennek a törvénynek nem foglalkozunk az ismertetésével. Gyakorlatilag a Jat. 33–36. §§-ban szabályozott társadalmi vitához közelálló jogszabályok társadalmi előkészítését szabályozza. A jogszabály célja, hogy a társadalmi szervezetek, illetve a társadalom legszélesebb rétegei kapcsolódhassanak be a jogszabályok előkészítésébe. A törvény 4 fejezetből és 20 §-ból áll. Az I. fejezet tartalmazza a törvény hatályát és az alapelveket. A II. fejezet vizsgálja a jogalkotás tervezésének kérdéskörét (ezen belül: a kormány jogalkotási tervét, és a miniszter jogalkotási tájékoztatóját). A III. fejezet a társadalmi egyeztetéssel foglalkozik (a társadalmi egyeztetés közös szabályaival, formáival, az általános egyeztetéssel, és a közvetlen egyeztetéssel. A IV. fejezet a záró rendelkezéseket tartalmazza).

- (1) Általános rendelkezések (I. fejezet, 1. §);
- (2) A jogalkotás alapvető követelményei (II. fejezet, 2-5. §§);
- (3) A jogszabály hatálya és módosítása (III. fejezet, 6-15. §§);^[126]
- (4) A jogszabályok előkészítése (IV. fejezet, 16-20. §§);^[127]
- (5) A jogrendszer folyamatos felülvizsgálata (V. fejezet, 21-22. §§);^[128]
- (6) A közjogi szervezetszabályozó eszközök (VI. fejezet, 23-24. §§);^[129]
- (7) A kihirdetés, a közzététel, és a Nemzeti Jogszabálytár^[130] (VII. fejezet, 25-29. §§);^[131]
- (8) Záró rendelkezések (VIII. fejezet, 25-53. §§).^[132]

Maga a Jtv. – ellentétben a Jat-tal – nem tartalmazza a jogszabályok felsorolását,^[133] ez az Alkotmány 7/A. §-ának (2) bekezdésében^[134] van nevesítve az alábbiak szerint:

A) Jogszabályok (Alk. 7/A. § (2) bek.)

- (1) Törvény;
- (2) Kormányrendelet;
- (3) Magyar Nemzeti Bank elnökének rendelete;
- (4) Miniszterelnöki rendelet;
- (5) Miniszteri rendelet;
- (6) Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete elnökének rendelete;
- (7) Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság elnökének rendelete;
- (8) Önkormányzati rendelet;^[135]
- (9) A Honvédelmi Tanács rendkívüli állapot idején kibocsátott rendelete;
- (10) A köztársasági elnök szükségállapot idején kibocsátott rendelete.

[126] A jogszabály területi és személyi hatálya; A jogszabály időbeli hatálya, módosítása, és hatályon kívül helyezése; A szabályozási átmenet.

[127] A jogszabály szakmai tartalmának és jogrendszerbe illeszkedésének biztosítása; Előzetes hatásvizsgálat; Indokolási kötelezettség; A jogszabálytervezetek véleményezése; A jogszabálytervezetek egyeztetése az Európai Unió intézményeivel és tagállamaival. Utóbbi témakörre, de a jogalkotás problémáinak egészére vezérfonalul ld.: Szamel, 2007, 207-220.

[128] Utólagos hatásvizsgálat; A jogszabályok tartalmi felülvizsgálata.

[129] Ezek a normatív határozat és a normatív utasítás.

[130] A Nemzeti Jogszabálytárra vonatkozó rendelkezések csak 2012. január 1-jétől hatályosak.

[131] A Magyar Köztársaság hivatalos lapja; A jogszabályok kihirdetése; A jogszabályok megjelölése a kihirdetés során; Helyesbítés; Nemzeti Jogszabálytár.

[132] Felhatalmazó rendelkezések; Hatálybalépés; Átmeneti rendelkezések; Módosító rendelkezések; Hatályon kívül helyező rendelkezések.

[133] Azonban a közjogi szervezetszabályozó eszközöket igen.

[134] Az Alkotmány 7/A. § (2) bekezdésének szövegét megállapította A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról szóló 2010. évi CLXIII. törvény 1. §-a. Kihirdetve: Magyar Közlöny 2010. évi 197. szám (2010. december 23.) 30.127.; hatályos: 2011. január 2.

[135] Helyesebb lett volna a „helyi önkormányzati rendelet” megnevezést alkalmazni, mivel nemcsak területi, hanem testületi önkormányzatok is vannak (pl. kamarák), és az elnevezés akár félrevezető is lehet, mindenesetre közigazgatási jogi dogmatika tekintetében nem helyénvaló.

B) Közjogi szervezetszabályozó eszközök (Jtv. 23-24. §§)

- (1) Normatív határozat;
- (2) Normatív utasítás.

Terjedelmi okokból csak röviden áll módunkban értékelni az új törvényt. A Jtv. praeambulumban írt céltételezése egyszerű, nyilvánvaló, és világos. Szerkezete trichotomikus jelleggel bír. Egyfelől az új jogalkotási törvény létrejöttének alkotmánytörvényi háttere az Alkotmány 7/A. § (4) bekezdésében foglalt, a jogalkotásról szóló törvény elfogadásának szavazatarányára vonatkozó szabály.^[136] A konkrét célok két kört képeznek. Az első cél, hogy a jogalkotó által kitűzött szabályozási célokat hatékonyan szolgáló, megalapozott jogszabályokat kell kidolgozni, illetve ezek kidolgozását kell elősegíteni. A második cél, hogy a jog megismerhetőségét (a gnoszeológiai jogforrások kihirdetett szövegének érzékelhetővé tételét kell ezen érteni) a XXI. század adta (technikai) lehetőségekkel kell összhangba hozni.

Fontos szabálynak tartjuk a Jtv. 3. §-át,^[137] amely az egyes életviszonyok szabályozási szintjéről, illetőleg a jogszabályokban a korábbiakban észlelhető párhuzamosságok kiküszöbölését rendeli el, némileg tankönyvívű nyelvi formában. Garanciális szabály az előzetes hatásvizsgálatról (Jtv. 17. §); valamint az indokolási kötelezettségről (Jtv. 18. §); illetőleg a jogszabálytervezetek véleményezéséről (Jtv. 19.§).^[138]

Amint kitűnik, a korábbi állami irányítás egyéb jogi eszközei közjogi szervezetszabályozó eszközök néven ismeretesek (Jtv. 23-24. §§). A normatív határozat és normatív utasítás alkotja a két közjogi szervezetszabályozó eszközt. A közjogi szervezetszabályozó eszköz jogszabállyal nem lehet ellentétes, és a jogszabály rendelkezése nem ismételhető meg ilyesfajta szabályozási instrumentumban (Jtv. 24. § (1) bek.). Normatív határozati formában az Országgyűlés, a Kormány, a helyi önkormányzat képviselő-testülete, a testületi központi államigazgatási szerv, és az Alkotmányban megjelölt más testületi szerv; normatív utasítás formájában a miniszterelnök, a központi államigazgatási szerv vezetője, a nemzetbiztonsági szolgálat vezetője, és az Alkotmányban megjelölt egyszemélyi, vagy egyszemélyi vezetés alatt álló szerv vezetője adhat ki közjogi szervezetszabályozó eszközt. Mely kérdéskörök szabályozhatók normatív határozatban? A normatív határozat kiadására jogosított szerv saját, továbbá az

[136] „A jogalkotásról szóló törvény elfogadásához a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.”

[137] „Az azonos vagy hasonló életviszonyokat azonos, vagy hasonló módon, szabályozási szintenként lehetőleg ugyanabban a jogszabályban kell szabályozni. A szabályozás nem lehet indokolatlanul párhuzamos vagy többszintű. A jogszabályban nem ismételhető meg olyan jogszabály rendelkezése, amellyel a jogszabály az alkotmány alapján nem lehet ellentétes.”

[138] A Jtv. 19. § (2) bekezdése a jogszabály-tervezetek megismerhetőségének és véleményezhetőségének biztosítása érdekében történő gondoskodási kötelezettséget a jogszabályok társadalmi előkészítésében való részvételről szóló 2010. évi CXXXI. törvényben meghatározott szabályok alapján rendeli el.

általa irányított szervek tevékenysége, működése, szervezete, továbbá a normatív határozat kiadására feljogosított szerv saját cselekvési programja szabályozható ezzel a jogi eszközzel. Mely kérdéskörök szabályozhatók normatív utasításban? A normatív utasítás kiadására feljogosított személy a vezetése, irányítása, vagy felügyelete alá tartozó szervek tevékenységét, működését, szervezetét szabályozhatja eképpen.

A Jtv. 25. § (1) bekezdése megállapítja, hogy a Magyar Köztársaság hivatalos lapja a Magyar Közlöny.^[139] A Magyar Közlönyt a kormányzati portálon történő elektronikus dokumentumként való közzététellel kell kiadni. A Jtv. 25. § (2) bekezdése szerint a Magyar Közlönyben nem tehető közzé a jogszabálynak a módosított, illetve a hatályukat vesztett rendelkezésekkel egységes szerkezetbe foglalt szövege. (Ez a mondat bizonyára a Jat. kompilációs szövegének közzététele okán levont tanulságok miatt került ide.) A jogszabályokat az önkormányzati rendelet kivételével a Magyar Közlönyben kell közzétenni (Jtv. 26. § (1) bek.). A minősített adatot nem tartalmazó közjogi szervezetszabályozó eszközt, a helyi önkormányzat képviselő-testületének normatív határozata kivételével a Magyar Közlönyben közzé kell tenni (Jtv. 26. § (2) bek.). Némileg furcsának érezzük, hogy a Jtv. 27. § (1)–(2) bek. elfelejtí említeni, hogy a törvények sorszáma csak római szám lehet, míg az egyéb jogszabályoké csak arab szám, ez a töretlen történeti gyakorlat hazánkban hosszú idő óta.

A leginkább alakító jellegű szabály a 29. §, a Nemzeti Jogszabálytár létrehozatala, amely a kormányzati portálon, elektronikus közszolgáltatásként működve, bárki számára térítésmentesen hozzáférhetően, egységes szerkezetű jogszabályszovegeket tartalmazó elektronikus jogszabálygyűjteményként fogja tartalmazni a jogra vonatkozó szabályokat. Ez a szabályozás alkalmas arra, hogy a modern európai Magyarország jogalkotása megfeleljen az elvárásoknak.

Az Országgyűlés 2011. április 18-i ülésnapján 262 igen, 44 nem, 1 tartózkodás szavazataránnyal elfogadta Magyarország Alaptörvényét, mely számozás nélküli, és 2012. január 1-jétől hatályos (kihirdette: Magyar Közlöny 2011. évi 43. szám, 2011. április 25., 10665–10681.). Az ennek következményében beálló jogi helyzet megkívánja, hogy jelen tanulmány szerzője egy következő munkájában foglalkozzék az Alaptörvény és a Jtv. részletesebb szabályozási problematikájával, különös tekintettel a gyakorlat részéről felmerülő kérdésekkel is.

IRODALOM

- Bátyka János – Párniczky Mihály (1936): *A magyar Corpus Juris. Az első kiadások forrásai.* Budapest, Általános Nyomda.
- Beér János (1962): *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Beér János – Kovács István – Szamel Lajos (1969): *Magyar államjog* (szerk. Beér János). Budapest, Tankönyvkiadó.

[139] A hivatalos lapok történetére ld. a 74. lábjegyzetet.

- Beér János – Kovács István – Szamel Lajos (1972): *Magyar államjog* (szerk. Beér János). Budapest, Tankönyvkiadó.
- Beliznay Kinga – Horváth Attila – Mezey Barna – Révész T. Mihály (1997): A jogforrások. In: Beliznay Kinga et al.: *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris.
- Béli Gábor (1987): Vármegyei statútumalkotás a XVI–XVIII. században. In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből, XVIII.* (szerk.: Ádám Antal). Pécs, JATE.
- Bogisic, Valtasar (1893): *Le statut de Raguse. Codification inédite du XIII. siècle*. Paris, (Különlenyomat a *Revue historique de droit français et étranger*ből.)
- Bónis György (1967): *Articuli iuris thavernicalis*. In: *Repertorium fontium historiae Medii Aevii primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum II*. Roma, Instituto Storico Italiano per il Medio Evo. 400–410. p.
- Csizmadia Andor (1941): *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban*. Kolozsvár.
- Eckhart Ferenc (1946): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, Politzer Zsigmond.
- Erdélyi László (1907): *Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben*. Budapest, Stephaneum Nyomda.
- Erdélyi László (1942): *Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Művelődéstörténeti és összehasonlító fejezetekbe írta - -*. Szeged, Eggenberger Könyvkereskedés-Rényi Károly.
- Fazakas József (1967): Egykorú törvénykiadványok 1595–1688. In: *OSZK Évkönyv 1965–66.* (szerk.: Dezsényi Béla) Budapest, OSZK. 158–167. p.
- Fábián Adrián (2008): A magyar helyi jogalkotás története. (A helyi jogalkotás története 1945-ig.) In: Fábián Adrián: *Az önkormányzati jogalkotás fejlődése és fejlesztési lehetőségei*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó-PTE ÁJK.
- Ferdinandy Gejza (1899): *Az Aranybulla: közjogi tanulmány*. Budapest, MTA.
- Fogarasi József – Ivancsics Imre – Kiss László (1997): Az önkormányzati rendelet. In: Fogarasi József – Ivancsics Imre – Kiss László: *A helyi önkormányzatok kézikönyve*. Budapest, Unió. 155–161. p.
- Fogarasi József – Kiss László (1999): Az önkormányzati rendeletalkotás elvi és gyakorlati kérdései. In: *Önkormányzati kézikönyv. Jogértelmezés, joggyakorlat* (szerk. Fogarasi József). Budapest, HVG-Orac. 105–141. p.
- Frank Ignác (1829): *Principia Juris Civilis Hungarici* Tomus I. Pest, Eggenberger-Wigand.
- Frank Ignác (1987): *A közigazság törvénye Magyarhonban I. kötet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Horváth Pál (1994): *A nyugati szláv jogterület*. In: Horváth Pál et al.: *Általános jogtörténet I*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 141–155. p.
- Illés József (1910): *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története*. Budapest, Rényi Károly.
- Illés József (1935): *Ünnepi beszéd a Corpus juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján*. Budapest, K.n.
- Iványi Béla (1926): *Mossóczy és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Jakab András (2007): *A magyar jogrendszer szerkezete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Joó Gyula (1908–1910): *A magyar törvény fogalma és jogi természete jogtörténeti és összehasonlító alapon. Első részlet-második részlet*. Kecskemét, Sziládi László Könyvnyomdája.

- Kérészy Zoltán (1935): *A Corpus Juris Hungarici, mint írott jogi kútfő*. Pécs, Dunántúli Pécsi Egyetemi Nyomda.
- Kiss Elemér (szerk.) (1998): Bevezető a törvénycikkek 1848 előtti kihirdetéséről. In: *A magyar hivatalos közlöny 150 éve 1848-1998* (szerk. Kiss Elemér). Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó. 4-5. p.
- Kocsis Miklós (2010): Alkotmányellenes a jogalkotási törvény. In: *Közjogi Szemle* Vol. 3. No. 1., Január, 61.
- Koi Gyula (2009): *Gazdasági igazgatás; Humánigazgatás címszavak*. In: *Jogi Lexikon* (főszerk. Lamm Vanda). Budapest, Kluwer Complex Jogi és Üzleti Kiadó Kft. 259, 304-305. p.
- Koi Gyula (2011): *Rendészeti igazgatás. (Ideiglenes egyetemi tansegédlet)*. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Bolyai János Katonai Műszaki Kar, Vegy- és Katasztrófavédelmi Intézet, Védelmi igazgatás tanszék (megjelenés alatt).
- Mezey Barna (1996): A rendi-képviselési monarchia. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris, Budapest, 1996.² 48-56.
- Nagy Ferenc (1912): *A magyar városi jog*. Budapest, A rendezett tanácsú városok polgármestereinek országos egyesülete.
- Peschka Vilmos (1965): *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sándorfy Kamill (1936): *Törvényalkotásunk hőskora: az 1825 és 1848 közötti reformkorszak törvényeinek története*. Budapest, Szerzői kiadás.
- Sári János (1998) : A jogforrások. In: Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. Budapest, Osiris. 45-74. p.
- Schröder, Richard (1907): *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin, Veit und Comp.
- Sufflay Milán (1906): Raguza statutuma. In: *Századok*, Vol. 40. No. 9. Szeptember, 813-824. pp.
- Szamel Katalin (1994): A jogalkotási eljárás problémái Magyarországon. In: *Állam- és Jogtudomány*, Vol. 36. No. 3-4. Szeptember-December, 269-298. pp.
- Szamel Katalin (2007): A jogalkotó közigazgatás. In: Lőrincz Lajos (szerk.): *Közigazgatási jog*. Budapest, HVG-Orac. 207-220. p.
- Szamel Lajos (1958): *Jogforrások*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Verebélyi Imre (1987): *A tanácsi önkormányzat*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

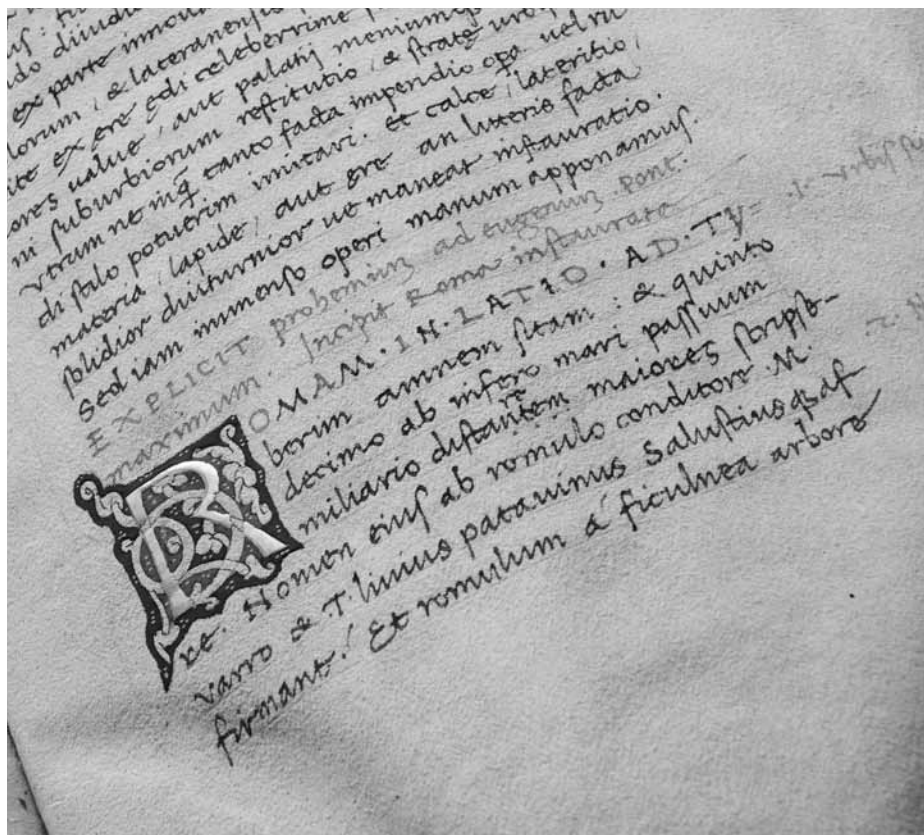
FORRÁSJEGYZÉK:

- *Articuli iuris thavernicalis...* (1610): *Articuli iuris thavernicalis, post tristem amissae Budaë*. Bártfa, Klöss.
- *Articuli Iuris Thavernicalis...*(1676): *Articuli Iuris Thavernicalis, Post tristem, amissae Budaë*. Kassa, Johannes Sieberlich.
- *Articuli Iuris Thavernicalis...* (1694): *Articuli Iuris Thavernicalis, Olim Post Tristem Amissae Budaë*. Nagyszombat, Akadémiai Nyomda.
- *Constitutiones Synodales...* (1484): *Constitutiones Synodales Ecclesiae Strigoniensis*. Venezia, Nicolaus von Frankfurt.
- *Constitutiones...*(1488): *Constitutiones incliti regni Hungariae (25. Jan. 1486.)*. Leipzig, Moritz Brandis.
- *Constitutiones...*(1490): *Constitutiones incliti regni Hungariae (25. Jan. 1486.)*. Leipzig, Konrad Kachelhofen.

- *Corpus Juris Hungarici...*(1696) *Corpus Juris Hungarici, Seu Decretum Generale, Incltyi Regni Hungariae, partiumque Eidem Annexarum.* Nagyszombat, Akadémiai Nyomda-Johannes Andreas Heormann.
- *Corpus statutorum...*(1885-1904): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I.-V. [8 kötetben] (szerk. Kolosváry Sándor-Óvári Kelemen). Budapest, MTA. Monumenta Hungariae juridico-historica. Magyarországi jogtörténeti emlékek.
- *Decreta...* (1584): *Decreta, constitvtiones et articvli regvm incltyi regni Vngariae.* Nagyszombat, Telegdi.
- Fonyó Gyula (szerk.): *A tanácsstörvény magyarázata.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hársfalvi Rezsóné – Komáromi Gábor – Tamás Andrásné (összeáll.) (1987): *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945-1987* I. kötet (szerk. Kiss Elemér – Révész Péter). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- *Jus Civile und...* (1700): *Jus Civile, und gewöhnliche Bvrgerliche Ordnvngen.* Bártfa, Thomas Scholtz.
- *Jus Civile, sive* (1701a): *Jus Civile, Sive Statua, Privilegia, Praerogativaequae ac Consuetudines Municipales Regiarum ac Liberarum Incltyi Regnii Hungariae Civitatum.* Bártfa, Thomas Scholtz.
- *Juscivile sive* (1701b): *Juscivile sive Statua, Privilegia, Praerogativaeque ac Consuetudines Municiplaes Regiae ac Liberae Civitatis Cassoviensis.* Bártfa, Thomas Scholtz.
- Kovachich Márton György (1803): *Codex authenticus Iuris Thavernicalis statuarii communis complectens monumenta vetera et recentiora partim antea vulgata, partim hactenus inedita.* Buda, Egyetemi Nyomda.
- Kovách Pál – Kovách Sándor (1861): *A magyarhoni törvényhozás történeti vázolata. Törvénytárunk és a pótgyűjtemények nyomán, Árpád korától fogva mostanáig, évsor és a nevezetesebb pontok szerént készítve, és egy törvénykönyvi szótárral felvilágosítva.* Szeged, Burger Zsigmond.
- Lasky, Jan (1506): *Commune incliti Polonie Regni priuilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum.* Krakkó, Johannes Haller.
- *Liber statutorum...*(1904): *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.* Zágráb, Societas Nyomda.
- Némethy Károly (1903): *A közigazgatási eljárás egyszerűsítése. A Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztálya tagjainak közreműködésével összeállította - -.* I. kötet. *Az egyszerűsítési törvény, a jogorvoslati és kézbesítési utasítás magyarázata.* Budapest, Pesti Könyvnyomda.
- Pongrácz Jenő (szerk.) (1919): *Tanácsköztársasági törvénytár.* Budapest, Magyarországi Szocialista Párt.
- Vladár Gábor (szerk.) (1943): *Magyarország hatályos törvényei kiegészítve a törvényeket módosító jogszabályokkal. Készült a m. kir. Igazságügyminiszter hozzájárulásával.* II. kötet 1878-1884. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Werbőczy István (1517): *Tripartitum opus iuris consuetudinarij incltyi regni Hungarie: per magistrum Stephanum de Werbewcz personalis presentie regie maiestatis locum tenentem: acuratissime editum.* Bécs, Johannes Sigreiner.
- Zsámboki János (1581): *Decretum, seu articulorum aliquot priscorum Ungariae regum, ad contextum Bonfini illustrandum, forique Pannonici usum necessariorum.* Frankfurt, Andreas Wechel.

HONLAPJEGYZÉK

http://de.wikipedia.org/wiki/Viktorin_Kornel_ze_Vsehrd
http://cs.wikipedia.org/wiki/Viktorin_Kornel_ze_Vsehrd
http://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Laski_prymas
<http://www.mhk.hu/Archiv/public/cdjogasz/PDF/mm.pdf>
http://openlibrary.org/books/OL17262667M/Liber_statutorum_civitatis_Ragusii_compositus_anno_1272
<http://www.regikonyvek.hu/data/22000/22129/borito.jpg>
<http://betiltva.com/new/hivatalos-kozlony-c-ujsag-pdf/>
<http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk07106.pdf>
<http://www.earkh.hu/.../288-valtozasok-a-helyi-jogszabaly-szerkesztes-szabalyozasaban-diasor>
http://fk.sze.index.php?option=com_docman&task=doc...gid=643...

A győri corvina első könyvének iniciáléja.

Az egyház mint intézmény

*Nemzetközi és szubállami mechanizmusok összefüggései
állam és egyház kapcsolatában*

I. BEVEZETÉS

Az állam-egyház viszony szokásos (állam)jogi szemlélete ahhoz a leegyszerűsítéshez vezet, hogy az egyházakat egyszerűen az államban létezőkként tekintjük.^[1] Ha azonban a katolikus egyház és az államok Római Birodalom bukása óta lezajlott történetét elemezzük, akkor azt látjuk, hogy e viszony jól vizsgálható a nemzetközi kapcsolatok-tudomány ismeretszerző apparátusa által, és a szuverén hatalmak egymáshoz való viszonya módjára írható le. Így állam és egyház viszonyának egy, a joginál jóval tágasabb, politikatudományi látásmód szerinti szemlélete nyílt meg. Sőt, politikatudományi szempontból éppen azt kell mondanunk, hogy a jogi technika ennek az alapvetően – és logikai értelemben „eredetileg” – politikai viszonyulásnak csupán egy olyan másodlagos kezelési technikája, mely arra irányul, hogy enyhítse a nyíltan politikai csatározások esetleges durvaságait.

Láttuk továbbá, hogy a katolikus egyház és az államok közötti viszonyok – melyek tehát nemzetközi politikai természetűek – hatással vannak az egyes államokon belül az állam és az egyházak viszonyára is. Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk meg néhány szempontból, hogy ez a hatás hogyan befolyásolja az állam(ok) egyházakhoz, vallási közösségekhez és eleve a „vallási”-hoz való viszonyát.

II. AZ EGYHÁZ(AK) INTÉZMÉNYESSÉGÉNEK SZEMLÉLETE

1. A katolikus egyház nemzetközi politikai intézmény-volta

Az eddig alkalmazott módszerünk az volt, hogy a jogi terminológiával megfogalmazott viszonyokat egyszerűen politikai viszonyokként értelmeztük. Föl lehet vetni, hogy ez valójában nem igazi politológiai megközelítés, mert valójában nem kérdeztünk a katolikus egyház jog által ábrázolt univerzális (vagy máskép-

[1] A tanulmány első része: Rónay Miklós: Állam, egyház, politikatudomány. Nemzetközi és szubállami mechanizmusok összefüggései állam és egyház kapcsolatában, In: *Politikatudományi Szemle*, 2008/2, 101-124.

pen globális-anacionális) intézményessége elé. Lehetséges ugyanis, hogy ez az univerzális intézményesség pusztán csak a jogban jelenik meg, a jogiasodás folyamata hozza létre, és a jog előtt, a politikumban még nem létezik. Másképpen fogalmazva, a politológiai megközelítés egyik feladata éppen az, hogy az egyház politikai intézményesség-jelenségére is rákérdezzen, vagyis arra, hogy az nem pusztán a jogiasság következménye-e? Nem, ugyanis az egyház intézményi egységességének oka logikailag a jogi argumentáció előtt van. Az egyház számára nem opcionális, hogy kis részekből, addicionálisan felépülő formációként működik, vagy egy, az egész világon egységes intézményként, mely pusztán a kormányozhatósági praktikum kedvéért hoz létre közigazgatási egységeket önmagán belül. Az egyház teológiai *önreflexiója* azt állítja az egyház elé feladatul, hogy *egységesen kormányzott társaságként* működjön.^[2] A középkor végén, amikor az államok a hatalmi struktúrájukat egyre inkább centralizálták, és területükön belül a kizárólagosság igényével léptek föl, az egyháznak ezt az egységesség-célt egyre nehezebb körülmények között^[3] kellett érvényesítenie. Az egyháznak el kellett érnie, hogy tárgyalópartnerei kénytelenek legyenek úgy tárgyalni vele, hogy közben tartsák tiszteletben az egységességét. Ennek érdekében úgy alakította saját jogi szerkezetét, mellyel önmagát olyan intézményként állította a külvilág elé,^[4] mellyel csak ugyanolyan módon lehet kommunikálni, mint egy állammal.^[5] Az államokhoz hasonló technikájú önstrukturálást végzett, vagyis az államokkal párhuzamosan kidolgozta saját szuverenitás-elméletét (amiről a korábbi részben már volt szó). Folyamatosan odafigyelt a tárgyalópartnerei, a világi hatalmak állam-struktúra fejlődési tendenciáira, és az átvehető – a teológiai önképével ellentmondásba nem kerülő – struktúraelemeket átvette. Így az, hogy az egyház a külsőkhöz (államokhoz) egységes, univerzális (globális-anacionális) intézmény módjára viszonyul, saját teológiai természetű *önreflexiója* és az adott történelmi utat bejáró külvilág hosszú történelmi *kölcsönhatása* révén alakult ki. A teológiai – vagy bármilyen – cél alkalmas eszközzel való, érvényesítése a nemzetközi társadalmi térben, mindenképpen *politikai természetű, racionális cél-tételező és cél megvalósító tevékenység*, melyben a jogi vertikum tudatos alakítása eszközszerű, és a politikai célkitűzés

[2] Az egyház *önreflexiójának* ide vonatkozó része: az emberek szakrális életét és önmagát mint szervezetet minden más hatalomtól függetlenül kell tudnia kormányozni. Ahogy Iginó Cardinale fogalmazza: „Az egyház a legkorábbi idők óta úgy van jelen a történelemben, mint a világi társaságoktól jól elkülönített, saját célokkal és saját, szervesen felépülő, független és az Állammal szemben egyedi struktúrával, mintegy önmagában megálló társaság, az Állammal szemben [...] az egyenlőség kondíciójával.” (Cardinale, 1961, 57.)

[3] Ahogy az a történelemből ismert, a világi hatalmi centrumok, a korai államok igyekeztek a katolikus egyház területükre eső egyházrészeit is kormányozni. A szuverenitáselméletek idején a területi alapú, kizárólagos kormányzás elve alapján szerveződtek át, mellyel elvi szintre emelték, hogy az egyház ottani részét is kormányozni kívánják (vö. Machiavelli vallásfelhasználási elve; cuius regio eus religio stb.).

[4] Túl azon, hogy már régen diplomáciai szinten tárgyalt az államokkal, kialakította a kánoni alkotmányjogi vertikum államjogokkal analóg szisztémáját.

[5] Graham, 1959, 9–10. Bertagna, B, 1982, 140–141.

megvalósítását szolgálja. A katolikus egyház *nemzetközi intézményessége tehát eredetileg nemzetközi politikai természetű jelenség.*^[6]

Ezután több olyan félreértést is tisztázhatunk, ami a jogi paradigmán belül maradvá nehezen lett volna megoldható. Egyrészt nem lehet azt állítani, hogy az állam a(z elsődleges) politikai adottság, ami majd eldönti, hogy ad-e jogot az egyháznak arra, hogy tárgyalópartnere lehessen, hanem *mint tárgyalófelek*, mindketten *ugyanolyan természetű alanyként* állnak egymással tárgyalási viszonyban, tudniillik szuverén valóságokként, vagyis olyanokként, melyek önmaguk határozzák meg, hogy miként lehet velük tárgyalni. A nemzetközi jogászok természetesen a saját illetékességi körükön belül keresik a jelenségre a lehetséges magyarázatokat. Így egyes nemzetközi jogászok úgy tekintik, hogy az állam emeli magához az egyházat a nemzetközi jogi tárgyalási pozícióba, azáltal, hogy nemzetközi szerződést köt vele,^[7] mások szerint az egyház ugyan saját maga hozza létre nemzetközi jogalanyiságát, mégpedig nemzetközi szerződéskötő képessége által.^[8] Azt viszont nem magyarázzák meg, hogy ezt a képességét miként birtokolja, illetve hogy miként szerezte meg. Megint mások azt mondják, hogy az egyház azért nemzetközi tárgyalópartnere az államnak, mert „ez egy nemzetközi jogi szokás”, *usus purus*. Ezek a magyarázatok mind a nemzetközi közjogban keresik e jelenségre a magyarázatokat,^[9] és nem a jog előtti politikumban. Csakhogy egyrészt az állam nem szokott olyanokkal nemzetközi módon tárgyalni, melyeknek erre nincs eredetileg is – tehát a tárgyalás előtt – tárgyalási képességük. Másrészt a nemzetközi jog nem szokott jogot osztogatni. A nemzetközi közjog éppen az a jog, amiben a legerősebb a politikum általi létrehozottság ethosza. A nemzetközi tárgyalás-képesség logikailag a nemzetközi jog előtti, a nemzetközi politikai életben nagyon hosszan alakuló képesség, és az *adott nemzetközi politikai aktorral kialakult nemzetközi politikai közmeggyőződésben* gyökerezik. Így az egyház nemzetközi jogi alanyisága csak következménye az egyház *állammal analóg és azonos kapacitású nemzetközi politikai intézményességének*,^[10] vagyis az egyház az államok számára *már a politikai akaratképzés fázisában is egységes tárgyalópartner*. Nemzetközi szerződéskötési és diplomáciai képességei ennek már megjelenési formái, és nem okai. Ebből számos következmény ered, ahogy a továbbiakban látni fogjuk.

[6] Ha a jog dimenziójában már definiált megkérdőjelezhetetlen egységesség „elé kérdezzünk”, az fellazíthatja a már kialakult szemléletet, és az államok területi alapú szemlélete „szétdarabolhatja” az egyházat, az államok könnyebben internalizálhatják a vallási kérdést, és így az kiszolgáltatóttá válik az állami politikának. Azonban attól, ha a jogiasság elé nézünk – számomra evidens módon – még nem szűnik meg a sok évszázada alakuló és meglévő jogiasság, csak a természetét értjük meg jobban.

[7] Anzilotti, 1954, 128.

[8] Morelli, 1958, 138.; Mirabelli, 1978, 18. Mirabelli a konkordátumot így definiálja: „eszköz, ami megvalósítja az Állam és az Egyház – mindkettő a saját rendjében – szuverenitását és kölcsönös függetlenségét”.

[9] Egyébként ezek a hivatkozások arról is híresek, hogy egyik sem a Szentszéket tartja az egyházi nemzetközi szerződések kötő alanyának, hanem az egész egyházat, mint globális-anacionális szervezetet.

[10] Lajolo, 1968, 493–496.; Bertrams, 1947, 169–184.

2. Az államok egyház-fogalmai

Legalább két alapvető állami egyház-fogalmat különböztethetünk meg. Nevezük ezeket belső- és külső egyház-fogalmaknak.

1. *A belső egyház-fogalmat* az állam hozza létre. A magyar állami jog egyház-fogalmához jelentősen hozzájárult az Alkotmánybíróság 4/1993. (II. 12.) határozata, amely kimondta, hogy az államnak saját egyház-fogalma van, amit az egyház(ak) egyház-fogalmaitól függetlenül hoz létre, ill. alakít az idők folyamán.^[11]
2. *A külső egyház-fogalmat* nem az állam hozza létre. Külső egyház-fogalomnak nevezhetjük azt az egyházképet, amit az államok nemzetközi kapcsolatainkban megtapasztalnak a katolikus egyháztól. Ez a külső egyházkép, egyház-tapasztalat a történelem folyamán, a felek politikai interakciói hosszú sorozatában alakul ki az állami felekben. Két alapvető tényező alakítja: egyrészt a katolikus egyház tudatos *ön-pozicionáló tevékenysége*, amellyel az egyház formálja a tárgyalópartnerei, vagyis az államok róla kialakuló képét, másrészt az államoknak a katolikus egyházhoz egy adott korban szokásos általános, jellemző viszonyulása mint nemzetközi politikai diskurzus, amiből ugyan egy-egy állam „kilóghat”, de annak politikai ára van. Ez a katolikus egyházzal kialakuló kép az egyes államokban, ha nem is teljesen azonos, mindenesetre igen hasonló. Annyi azonosság bizonyosan van bennük, hogy az államok a katolikus egyházzal mint független entitással, a diplomáciai viszonyrendszerben, és a nemzetközi közjog formáljogi keretei között tartanak kapcsolatot. Ez tehát – úgy tűnik – az államok túlnyomó többsége számára^[12] érthető, és széles körben elfogadott igény.^[13]

Az államok külső egyház-fogalmának e konvergenciája magasabb szempontból tekintve meglepő eredménynek nevezhető. Ez az egyházhoz való viszonyulás ugyanis nem vezethető le sem az általános – a történelemben kialakult – államtanból, de (valószínűleg) egyetlen állam államisági ethoszából sem. Annak is rendkívül kicsi a valószínűsége, hogy az egyes államoknak ennyire hasonló volna a belső egyház-fogalmuk, vagyis az egyházhoz viszonyulásról szóló elképzelésük. Ez a nagyfokú konvergencia nem származhat másból, mint hogy a katolikus egyház a nemzetközi térben képes érvényesíteni a hozzá való viszonyulásra irányuló igényét. Másképpen fogalmazva, a katolikus egyházzal fennálló *valóságos és működő viszonyt az államok nagyobb (politikai) jónak értékelik*, mint hogy érvényesítsék a saját, belső jogi elveiken alapuló viszonyulási igényeiket.

[11] Az indoklás A. I. 1. c. pontja 6. bekezdésében ezt olvassuk: „Az egyház az adott vallás és az állami jog számára nem ugyanaz. A semleges állam nem követheti a különböző vallások egyház-felfogásait.”

[12] A Szentszéknek jelenleg 178 állammal van diplomáciai kapcsolata. (www.vatican.va)

[13] Hozzátehetjük, hogy természetesen a katolikus egyház sem követheti 178 állam belső egyház-fogalmát.

ad 1) és 2) Az Alkotmánybíróság által definiált belső, állami egyház-fogalom úgy tűnik, könnyen szembe mehet a katolikus egyház által a nemzetközi gyakorlatban kialakított – és nagyon lassú folyamatban alakuló – külső egyház-fogalommal. Hiszen az állami törvényhozó akárhányszor és mindentől függetlenül, szabadon (újra)definiálhatja az állami egyház-fogalmat. Van azonban az Alkotmánybíróságnak egy másik elve is, amit ugyanabban az indoklásban, négy bekezdéssel feljebb fogalmaz meg: „Mivel az állam éppen azokban a tartalmi kérdésekben nem foglalhat állást, amelyek a vallást vallássá teszik, [...] *tartalmi kérdésekben a vallások és egyházak önértelmezésére kell hagyatkoznia.*” (I. 1. c. pont, 2. bekezdés). Tehát az állam tud róla, hogy az egyházaknak van *önreflexiójuk*, és az államnak ezeket *figyelembe is kell vennie*, vagyis e tudásának a viselkedésére hatással kell lennie.

Az Alkotmánybíróság így oldotta föl az államonként különböző egyház-fogalom és a nemzetközi – és így egységes – katolikus egyház-fogalom közötti feszültséget. Ez a határozat 1994-ben keletkezett, amikor a katolikus egyházzal már helyreállt a diplomáciai kapcsolat (1990. II. 9.),^[14] és már egy nemzetközi szerződés is létrejött.^[15] Az alkotmánybíráknak ezek létével nyilvánvalóan számolniuk kellett.

3. Az egyházi önreflexió érzékelése és a semleges állam

Adódik a kérdés, hogy a semleges állam miként érzékeli a vallási közösségek önreflexióját, hiszen azok éppen abba a szférába tartoznak, melyek „a vallást vallássá teszik” – ahogy az Alkotmánybíróság fogalmazza –, vagyis a teologikum tárgykörébe. Ez jogilag minden bizonnyal nehezen oldható meg. Az alkotmánybírák valószínűleg nem jogi, hanem általános műveltségükre és érzékükre támaszkodtak, amikor az alkotmányos jogrendtől elvárták, hogy tudja és kezelje ezt az államjog körén belül nem érzékelhető jelenséget. Ez az alkotmánybírák széles látókörűségét és a jogi paradigma kontingens voltát mutatja. Ha azonban a katolikus egyház és az államok kapcsolatát politikai érintkezések hosszú történelmi sorozataként tekintjük, melynek jogi leképeződései is vannak, akkor máris megoldódik a probléma. A semleges állam úgy érzékelheti az egyház önreflexióját, hogy az egyház a teológiai önreflexiójának megfelelően *viselkedik* az államokkal szemben, és az államok *ezt érzékelik*. Így az államok mindkét vállalatukat teljesíthetik: egyrészt hogy „nem értenek a teológiához”, másrészt, hogy a vallási közösségekhez mint önreflexióval rendelkezőkhöz viszonyulnak.

Egy vallási közösség politikai viselkedése az államok részéről szoros értelemben csak a katolikus egyház esetében értelmezhető, hiszen a többi vallási közösség szubállami szinten szerveződik, melyet az állam belső törvényekkel szabályoz. Ha egy állam alkotmánybírósága olyan határozatot hozott, mint a

[14] Ravasz – Galik – Fedor, 2002, 98–99.

[15] Ravasz – Galik – Fedor, 2002, 103–104.

magyar Alkotmánybíróság, az azt jelenti, hogy a katolikus egyház nemzetközi politikai viselkedését érzékeli, és belső jogi aktussal, szubállami szinten kiterjeszti az ország területén működő többi vallási közösségre is (amennyiben az rájuk értelmezhető).

4. A „vallási” képvisellete és a semleges állam

A katolikus egyház *egységes intézményessége* az állam számára – többek között – azt jelenti, hogy a területén élő katolikus lakosság vallási helyzetét politikai értelemben nem tekintheti „fölülről”, nem használhatja ki az annak ilyen vagy olyan összetételében rejlő politikai lehetőségeket a katolikus egyház hatóságaival szemben. A katolikus egyház *államokkal analóg nemzetközi politikai képességéből* következik, hogy ugyanúgy *eredeti módon képviseli* a katolikusok *általa megjelenített, képviselt, intézményesített katolikus vallását* az egész világon – az azok lakóhelye szerinti világi hatalmakkal szemben is –, ahogy az állam eredeti módon képviseli honosai világi (pl. biztonsági, jóléti) érdekeit. Ez a Ciprotti-féle „több szuverén jogrendnek való szimultán alávetettség” problémája.^[16] Amikor az állam a katolikus egyház diplomáciai képviselőjével tárgyal, tényként veszi tudomásul, hogy a területén élő katolikus lakosság vallási érdekeit vele szemben diplomáciai szinten képviselik. Ebből következően az állam – képletesen fogalmazva – csak mintegy „oldalról tekintheti” saját katolikus lakosságának vallási helyzetét, közvetlenül nem diszponál fölötte, sem politikai sem jogi értelemben.

Az Alkotmánybíróság feljebb hivatkozott határozata indoklásának egy további kitétele, hogy „az állam vallási semlegességét kifejezetten előírja és garantálja az 1989-es alkotmány 60. § (3) bekezdése, amely szerint a Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik”. Vagyis az Alkotmánybíróság számára az Alkotmányban definiált elválasztásból következett az is, hogy az egyház által képviselt „vallási” is el van választva az államtól. Ez azonban az Alkotmányból – nézetem szerint – nem következik kényszerítően.

Az állam „vallási”-ban való illetéktelensége elvének ugyanis két levezetési lehetősége van. Az egyik az a felvilágosodás alapján álló elv, hogy az állam nem ért a teológiához. A másik a katolikus egyháznak a tanítás egységességét védő, valamint annak az egyház általi kizárólagos képviselétére irányuló erőfeszítéseinek egész történelmen végigvezető sorozata. Tudjuk, hogy egyház és állam bizánci típusú viszonyában az államnak hathatós hitvédelmi jogosítványai voltak, és világi hatalom-felfogásának is jóval erősebb szakrális összetevői voltak, mint a középkori nyugat-európai felfogásban. A katolikus egyháznak nagy és hosszantartó erőfeszítésébe került, hogy Nyugaton a világi hatalom teológiai

[16] „Ha egy állam diplomáciai kapcsolatot vesz fel a Szentszékkal, [...] akkor azt is megengedi, hogy a Szentszék diplomáciai képviselője a katolikus vallás és a katolikus egyház érdekeit képviselje akkor is, ha azok az illető ország állampolgárai vagy annak területén működő katolikus szervezetek.” (Ciprotti, 1988, 362.)

szférában való illetékességét elhárítsa. A világi hatalomnak nyilvánvalóan érdeke volt, hogy ezt megszerezze, hiszen erősítette volna a hatalmát. Az állam illetéktelensége Nyugaton olyan erős elv lett, hogy még a reformáció után, a protestánsná váló országokban – ahol a protestáns egyház rendre államvallássá vált – sem szólt bele a világi hatalom szoroson vallási kérdésekbe (kivételek persze léteztek). Annak ellenére így volt, hogy egyházszerkezeti kérdésekben az államnak teljes diszpozíciója volt ezen országok protestáns egyházai felett, hiszen a helyi egyházszervezetek az államszervezet egy közigazgatási ágazatát képezték (államegyház). Így a felvilágosodásnak az az álláspontja, hogy az állam ne értsen a teológiához, a felvilágosodás idejében a katolikus egyház gondolkodásmódjához állt közelebb.

Az elválasztást a világi hatalmak részéről deklaráló 19. századi világi törvényhozási hullám után korlát nélkül érvényesülhet a katolikus egyház azon igénye, hogy az egész világ katolikus lakosságának vallási képviselője az egyházkormányzat kizárólagos feladata. Ha a katolikus egyház ezen igényét és tulajdonságát – az egyházakkal való egyenlő bánásmód semleges állami eszméje alapján – a többi egyházra is „kiterjesztjük”, azt kapjuk, hogy az állam politikai értelemben nem reflektálhat vallási kérdésekre, sem a lakosság vallási tudatára, és így az abban található vallási törésvonalakban rejlő politikai lehetőségeket sem használhatja ki. Jól látható a nemzetközi mechanizmus szubállami hatása. *Ezáltal* a „vallási” képviselője az egyházak feladata, az államnak erre nincs lehetősége, nincs képessége.

Arra ma is találunk példát, hogy ez nem ennyire evidens mindenkinek. A 2006-ban működött, az 1997-es vatikáni szerződés^[17] végrehajtását vizsgáló Bizottság jelentésében^[18] például több olyan kifejezést és kifejtést is találunk, melyek egyértelműen azt javasolják, hogy állam az egyház és a társadalom között „közvetítsen”, vagyis az egyház és a „vallási” közé álljon. Kiemelkedik ezek közül az „egyházpolitika, helyesebben valláspolitiká” fordulat gyakori felbukkanása, ami azt jelenti, hogy a szerzők e kettőt nem különböztetik meg, vagy még inkább, hogy a valláspolitikát tartják megfelelőbb kifejezésnek.^[19] Ezzel szemben láttuk, hogy a mai államok egyáltalán nem kívánnak valláspolitikát folytatni, a „vallási”-hoz csak azok intézményesült formájában képesek viszonyulni.

5. Az egyházak intézményekként való szemlélete

A korábbiakból az is következik, hogy *az egyházakat politikatudományi megközelítésben intézményekként, aktorokként tekintjük, és nem szociológiai jelenség-*

[17] *Megállapodás, amely létrejött egyfelől az Apostoli Szentzsék, másfelől a Magyar Köztársaság között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéssről*, 1997. VI. 20. in AAS (1998) 330–341.

[18] *A vatikáni megállapodás eredményeit és hatásait elemző bizottság jelentése*, in: <http://www.nefmi.gov.hu/letolt/egyhazi/vatikanijelentés06nov11.pdf>, (2006. november 20, 6.)

[19] *A vatikáni ...*, 6.

gekként. A vallás, a meggyőződés vizsgálható szociológiai alapon, és egy ország lakosságának szociológiai összetétele szolgálhat politológiai érvelésben magyarázatul is. Az állami politika azonban nem tételezhet érdeket a lakosság vallási összetételével kapcsolatban. A szociológus számára érthető fogalom lehet az, hogy „a maga módján vallásos”. Ez a kategória azonban könnyen olyan gondolatokhoz vezethet, hogy az állam és az egyház közötti politikai párbeszédben az állam ezeket a kategóriákat valamiféle „bizonytalan státuszú területnek”, ideológiai szempontból politikai célterületnek tekintse, vagy olyan emberek sokaságának, akik gondolatszabadságát az államnak kellene megvédenie az egyházaktól, mint versengő intézményektől. Az állam részéről ezek a gondolatok nézetem szerint nem megengedhetők, a szociológus által érzékelt ilyen jelenséghez az állam nem viszonyulhat politikai módon, arra nem irányíthat politikai cselekvést. Az állam tehát nem tud közvetlenül a vallásokhoz viszonyulni, *csak egyházként való megszerveződöttségükben, kész intézményesültségükben*. Ezt nevezhetjük az egyházak intézményekként vagy aktorokként való szemléletének. Az államnak tehát lehet és van egyházpolitikája, de nem lehet valláspolitikája. Valláspolitikája csak az egyházaknak lehet.

Mindebből az következik, hogy az állami érdeklődés számára a politikatudományi, behaviorista, *aktor-közi* (állam és egyház közötti) *megközelítésnek* kell az uralkodó szemléletnek lennie, és nem a szociológiai szemlélet az egyházak egymás közötti párbeszédében jelenthet segítséget, vagy az egyházak számára nyújthat legitím kiinduló adatot cselekvési terveik elkészítéséhez. Az állami vezetés, a politikai tervezés számára egyenesen nem volna szabad, hogy a szociológiai megközelítés érdeklődésre tartson számot, mert máris fölvetődik, hogy tilosban jár.^[20]

Ezután tanulságos megnézni, hogy a fent említett Bizottság jelentésében miként keverednek a szociológiai, a kulturális és az intézményes szempontok. E kategóriák egymáshoz való viszonyát is tisztázatlanul hagyják. Felkérésük eredetileg az 1997-ben kötött nemzetközi szerződés vizsgálatára szólt, ami egy nemzetközi alanyok közötti nemzetközi közjogi aktus, így igen nehezen magyarázható, hogy a bizottsági munka során miért készült szociológiai felmérés, miközben a jelentésből teljesen hiányzik a politikatudományi, behaviorista, intézmény-közi megközelítés. A nemzetközi szerződések vizsgálata az egyik legintézményesebb kérdés a világon, a róluk való gondolkodáskor nem kérdezik meg a lakosságot, hogy mekkora a szerződés népszerűségi indexe (ld. a bős-nagymarosi per Nemzetközi Bíróság általi kezelését). A jelentésben azt olvassuk: „Specifikumok hiányában ugyanis az állam egyházpolitikája *sem tartalmában, sem formájában* nem különbözik bármely más (civil) szervezettel

[20] A 2001. augusztus 23-án aláírt nemzetközi jegyzőkönyvben a katolikus egyház és a magyar állam abban állapodnak meg, hogy az 1%-os fölajánlásokat az állam a 2000. évi népszámlálás adatai alapján fogja kiegészíteni. Ebben az esetben egyértelműen arról van szó, hogy az egyház nyilatkozik arról, népszámlálás alapján kíván valamilyen lehetőséggel élni. Itt tehát az *egyház valláspolitikájáról* van szó, melyet az *állam recipiál*.

kapcsolatos (szak)politikájától [...]”^[21] Ezzel szemben azt látjuk, hogy a katolikus egyházzal való viszony *mind tartalmában,*^[22] *mind formájában* (nemzetközi politika) különbözik a civil szervezetekkel folytatott politikától. De már a laikusok számára is evidens, hogy civil szervezetekkel egyetlen állam sem köt nemzetközi közjogi szerződéseket. Tanulságos, hogy egy olyan dokumentumban, melynek az a címe, hogy „a vatikáni megállapodás eredményeit és hatásait elemző bizottság jelentése”, *hangsúlyosan „intézménytelenítő”* törekvéseket találunk. E tendencia mellett az egyik fejezetben elvégzik az 1997-es szerződés nemzetközi jogi módszertannak megfelelő vizsgálatát is. Így kidomborodik a jelentés módszertani eklektikuma, melyből arra gondolhatunk, hogy a bizottság tagjai érezték e szemléleti problémát, de nem tudták biztos kézzel kezelni. A jelentés paradox módon éppen e szembeötlő bizonytalanságai által járulhat hozzá ezen alapvető szemléleti és módszertani kérdések tisztázásához.

Teoretikusan fogalmazva az, hogy a katolikus egyház a katolikusok *általa megjelenített, képviselt, intézményesített katolikus vallását* az egész világon képviseli, ahhoz vezet, hogy az állam a többi egyház által intézményesített vallást sem tekintheti saját hatáskörébe tartozó jelenségnek, hanem azokhoz is csak azok intézményesültségében viszonyulhat. *Ezáltal* az emberi élet szakrális és profán szférája elválasztódik egymástól, melynek eléréséért a katolikus egyház és az államok közti küzdelem évszázadokon, mondhatni évezredekken át tartott. Ez azt jelenti, hogy a világi hatalom számára az ember lelki élete, az egyház számára pedig a katonai, gazdasági, világi hatalmi stb. kérdések nem diszponálhatók. *Az államnak tehát nem lehet valláspolitikája.* Ez persze önmagában még nem jelenti azt, hogy egyházpolitikája se lehetne, hiszen éppen az egyház az a formáció, amit az állam ért, érzel, politikailag a tárgyalópartnere. E viszonyrendszer természetének feltárása tehát a politikatudomány illetékességébe tartozik.

A kérdés természetét politikatudományi szemléletből a következőképpen jellemezhetjük. Míg a szociológia az *emberek* vallási tudatát számszerűsíti, a politikatudomány a vallási jelenségnek az *egyházak* általi „politikailag képviselt”-ként való megjelenését elemzi. A szociológia tehát a „vallási”-hoz mint sok elemű halmazhoz viszonyul, a politikatudomány ugyanezt a „vallási”-t alapvetően mint kevés elemű halmazt tekinti. A politikai filozófiát természetesen a gondolat alakulása érdekli, amit az egyes ember fejt ki. Én azonban politikatudományon ebben a tanulmányban elsősorban az aktorok közti, klasszikus, behaviorista politikatudományi szemléletet értem. Az állam viselkedését, illetve *az államtól elvárt viselkedést* ugyanis e politikatudományi szemlélet keretein belül adekvát vizsgálni.

[21] A kiemelés tőlem, a zárójelek az eredeti szöveggel azonosak. (*A vatikáni ...*, 6.)

[22] A helyi egyházrész számviteli, pénzügyi, telekkönyvi adminisztrációja, stb., vagyis nem szakrális vonatkozásai nem tartoznak a kánoni jogrend illetékességébe, viszont pl. a *jövedelmei és az azzal való gazdálkodása* – ami nélkül nem láthatná el szakrális tevékenységét – igen. A katolikus egyház az adott helyi világi jogot recipiálja minden olyan kérdésben, amivel kapcsolatban a kánonjog nem rendelkezik.

6. Az intézményesítő egyházak hatása a többi egyház és az állam viszonyára

Magyarországon a katolikus után a református egyház intézmény-felfogása, és ezáltal az államtól való elkülönülése a legerősebb,^[23] így éppen a két legnagyobb vallási közösség intézményesítő hatása a legkifejezettebb. A többi egyház még könnyebben viselné, ha az állam közvetlenül viszonyulna a valláshoz. Ez utóbbiak esetében – nézetem szerint – egyrészt jelentős a közösségek fiatal kora, így nincs meg az állami vallásfelhasználásról szóló tapasztalatok nagy mennyisége, és arra sem volt idejük, hogy az állammal való interakciójuk során használható politikai és/vagy jogi védelmi rendszereket építsenek ki. Másrészt önreflexiójuk eleve egyesület-jellegűbb, nem olyan erős bennük a szakrális kérdésekben való diszpozíció védelme, intézményi kérdésekben kevésbé erős az önvédelmi ösztönük. Harmadrészt Magyarországon vannak olyan politikai aktorok, amelyek élnek azzal a politikai kártyával, hogy az emberek tudatában benne van az államszocializmus hivatalos valláskritikája, mely szerint a vallások az ellenségeskedés melegágyai (ők feltehetően nem értik, amikor az egyházak közösen nyilatkoznak egyes állami aktusok ellen), ezért szerintük a kis egyházakat az államnak kell megvédenie a nagyokkal szemben. Ez azt sugallja a kis egyházaknak, hogy a nagyokat lássák ellenségeseknek, az államot pedig szövetségesnek.^[24] Ez a tudatalakítás nézetem szerint a szó legszorosabb értelmében vett *valláspolitiká*. A kis egyházak így szinte igénylik az erős állami gyámkodást, jóllehet ez az érdekhasonlóság felismerése előrehaladtával fokozatosan gyengülni látszik.^[25]

A katolikus és a református egyház önreflexiója és az egyenlő bánásmód állami elve együttes hatására a többi egyház és az állam viszonya is karakterisztikusan intézményes viszonyulás. Ez akkor is így van, ha az állam nem köt minden egyes egyházzal külön szerződést. Az ezredfordulós kormányzatnak az 1997-es finan-

[23] 1) A katolikus egyház nemzetközi természetű önvédelmi mechanizmusait feljebb láttuk. 2) Az evangélikus egyház a reformáció első hullámához tartozik, lágy, pietás lelkisége és egyházi önreflexiója van, és általában ott lett jelentős, ahol államvallássá is lett. 3) A magyarországi típusú református egyház a reformáció második hullámához tartozik, önreflexiójában az evangélikus egyháznál határozottabb karakterű önreflexióval rendelkezik, az államtól jobban elkülönül, mint az evangélikus egyház. 4) A reformáció harmadik, legharcosabb hulláma idején keletkezett egyházak általában az Egyesült Államokba távoztak, Európában nem jellemzők. 5) A klasszikus reformációs időszak utáni neoprotesztánsnak nevezett egyházak szervezeti önképe igen laza, leginkább egyesületi jellegű. Így a katolikus után a magyarországi típusú református egyháznak a legerősebb a szervezetisége és az államtól való elkülönülése. (Rácz, 2004, 150–152, 154–155.)

[24] „Ha viszont a kormány ragaszkodik a Vatikánnal folytatott különtárgyaláson kialakított megoldáshoz, akkor szembekerül a korábban mindkét kormányfő által képviselt elvekkel, a legnagyobb egyházzal kialakított egyezséget kényszeríti rá a többi egyházra és az Országgyűlésre, és óhatatlanul feszültséget kelt a katolikusok és a többi egyház, nagy és kis egyházak, hívők és nem hívők között.” (Bauer 1997, 12.)

[25] Ld. A Magyar Katolikus Egyház, a Magyarországi Református Egyház, a Magyarországi Evangélikus Egyház és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének közös állásfoglalása, In: Evangélikus Élet, 1997. XI. 2.

szírozási szerződés hatására keletkezett, többi egyházzal kötött szerződése^[26] jól mutatják, hogy *a hangsúlyosan elválasztó politikai felfogás és az egyházak intézményekként való szemlélete egymással korrelálnak, és egymást erősítik.*

Visszaulva a jogi/politikaelméleti kérdésre, itt is azt látjuk, hogy ezekben a szerződésekben a jogi formulázás előtti, vagyis a politikai szemléletmód fogalmazódik meg jogi szerződések formájában. Az, hogy az állam szerződéseket köt az egyházakkal, azt fejezi ki, hogy karakteres intézményeknek, aktoroknak tekinti az egyházakat, amelyek szabadon képviselik a vallásukat, és a vallásukhoz tartozó embereket az állammal szemben. Ez a politikai szemléletmód nem a rendszerváltáskor vagy az 1997-es nemzetközi szerződéskor keletkezett – ahogy nem is a 19. századi elválasztási hullámkor –, hanem a katolikus egyház-állam viszonyban a korai középkortól fogva folyamatos. Az állami szuverenitáselmélet államterület feletti teljes diszpozíció-igénye az abszolutizmus idején ezzel ellentétes mozgás volt, majd a 19. századi elválasztási hullám idején az állam újra lemondott az emberek vallásához való közvetlen állami viszonyulásról (pl. valamelyik vallás államvallással tétele az abszolutizmusban), és annak képviselését az egyházakra hagyta, melyekkel – mint rajta kívülállókkal – politikai és jogi interakcióban áll.

A nem intézményes vagy „intézménytelenítő” nézet – a kontraszt kedvéért – az, hogy a vallásszabadság mint egyéni jog az alapvető kérdés, az elválasztás pedig nem annyira lényeges.^[27] Ebben a szemléletben az egyházak mint olyanok relativizálva vannak, s így nem is lényeges, hogy azok önmagukról vagy a külvilágról (pl. az államról) mit gondolnak. Az a lényeg, hogy az állam saját törvényeivel biztosítsa a vallásszabadságot mint polgári jogot. Ilyen szellemiségű volt az 1949. évi magyar Alkotmány is, ahogy később látni fogjuk. Ez a gondolkodásmód *elválasztja a vallást az egyháztól*, és így *erősen elüt* a jellemző magyarországi egyházak (katolikus, református) önreflexiójától, valamint az ezek nyomán *a rendszerváltás óta kialakult magyarországi* politikai fejlődéstől, a kialakult – joganyagban megfogalmazódó –, *határozottan intézményesítő politikai és jogi szemlélettől*. A kérdés nemzetközi szinten folyó tárgyalásmódjától pedig teljesen idegen. Tételszerűen: az egyházak „intézménytelenítő” megközelítése korrelál azzal a törekvéssel, mely nagyobb állami befolyást tesz lehetővé (néha kíván meg) a lakosság vallási tudata tekintetében. Mivel ez az irányzat ideológiailag általában szekularizmus-párti, a lakosság vallási tudatát következőképpen *szekularizáló* irányban befolyásolja. Az ő olvasatukban a vallásszabadság nem valamilyen semleges kifejezés, a hangsúlyt egyre többször a vallástól való szabadság kiemelésére helyezik.

[26] A református egyházzal (1057/1999. (V. 26.) Korm. hat.), az evangélikus egyházzal (1056/1999. (V. 26.) Korm. hat.), a baptista egyházzal (1044/2001. (IV. 20.) Korm. hat.), a szerb ortodox egyházmegyével (1043/2001. (IV. 20.) Korm. hat.), a MAZSIHISZ-szal (1058/1999. (V. 28.) Korm. hat.).

[27] Szentpéteri Nagy, In www.meltanyosság.hu/?q=node/118

III. AZ ELVÁL(ASZT)ÁS, AZ EGYENRANGÚSÁG ÉS AZ ÖNÁLLÓSÁG ELVE

1. Az elvál(aszt)ás elve

Az *elválás* történetileg, a gyakorlatban kialakult elve az állami és a vallási közösség jogrendjét valóban és teljesen elválasztja egymástól.^[28] Ha azonban figyelmen kívül hagyjuk a katolikus egyház és az államok közötti sokévszázados nemzetközi mechanizmusnak az elvál(aszt)ás elvére és gyakorlatára gyakorolt hatását, és úgy tekintjük, hogy az egy kizárólag az államon belül keletkezett és létező elv és mechanizmus, akkor az az elválasztás igen barátságtalan lesz a vallási közösségekkel szemben.

1) Ha az állam-egyház viszonyt tisztán szubállami szinten létezőnek tekintjük, akkor az állam szuverenitása és így erőszak-monopóliuma, ami egyben törvényhozási monopóliumot is jelent, azt eredményezi, hogy a vallási közösségeknek – ahogy a jogászok mondják – az állam ad jogot, azaz teljes egészében diszponál működési feltételeik fölött. Ebben az esetben az elválasztás csak formáljogilag van meg, politikailag teljes az állam diszpozíciója a területén működő egyházak fölött. Ekkor kizárólag az állam mondja meg, hogy hogyan definiálja az elválasztást: ahogy állami törvényeiben szuverén módon definiálja az elválasztás határát, úgy azt a pillanatnyi politikai akarat függvényében bármikor újra is definiálhatja. Ez az elválasztás-felfogás tehát mindig egyoldalú, magasabb szempontból tekintve *az elválasztás tagadása*.

2) Ez az elválasztás továbbá nem eredményezné azt, hogy az egyházak *szakrális kérdésekben nincsenek az állam szuverenitása alatt*.^[29] A Szentszék és az államok közötti nemzetközi szerződéseknek az ötvenes évek elejétől kezdve – kevés kivétellel – visszatérő formulája, hogy „az egyház és az állam mindkettő *a maga rendjében függetlenek*”.^[30] Az egyház saját rendje az ember életé-

[28] Ettől állam és egyház még természetesen tételeztek és szereztek érdekeltséget egymás ügyeiben, melyet konkordatárius szerződésekben formalizáltak. Ezek azonban mivel formális nemzetközi jogi természetű megállapodások, semmiképpen sem nevezhetők illetéktelen beavatkozásnak a másik jogrendjébe, vagy a jogrendek összekeveredésének, hiszen az államok is így tartanak egymással kapcsolatot, és a nemzetközi megállapodások pontjait ott sem tekintjük illetéktelen beavatkozásnak.

[29] Észak-Európában, ahol az evangélikus kereszténység a legtöbb országban államvallás lett, államvallású rendszer alakult ki. Ennek ideáltipikus formája Dániában alakult ki, ahol az 1849-es alaptörvény alapján a lelki ügyekben is a parlamenté volt a törvényhozó hatalom, a legfőbb egyházi bíróságot a legfelsőbb bíróság látta el, a dán államegyház irányítását pedig ténylegesen a kultuszátarca gyakorolta. Ehhez hasonló volt állam és egyház viszonya Poroszországban és az evangélikus államvallású német fejedelemségek területén is az evangélikus államegyház tekintetében. (Erdő, 1995, 114.)

[30] Ez a kitétel természetesen csak a nagyobb jelentőségű, egyház és állam jogviszonyát az adott ország területén átfogóan szabályozó szerződésekben van, egy-egy ágazatra kiterjedő tematikájú szerződésekben – amilyen az 1997-es Magyarországgal kötött is – nincs. Így megtaláljuk az 1953-as és az 1976-os Spanyolországgal kötöttben, az 1984-es Olaszországgal, az 1990-es San Marinóval, az 1998-as Szászország tartománnyal, a 2000-es Lettországgal, a 2001-es Szlovéniával, 2004-es Portugáliával, és a 2007-es Bosznia-Hercegovinával kötött konkordatárius szerződésben (forrásmeg-

nek szakrális vonatkozásait szabályozza, vagyis ez a szakrális jogrend, az állam pedig az ember életének világi dolgait intézi, vagyis ez a világi jogrend. E két rend tehát szuverénként viszonyul egymáshoz. Ebben az esetben világos, hogy a helyi katolikus egyházzrészt szakrális joga a katolikus egyház szakrális természetű, univerzális jogrendjének az adott ország területére eső része. Így az ott lévő szakrális dolgok és tevékenységek szuverén kormányzat, ti. a Szentszék által kormányzottak és képviseltek. E mechanizmus során egyház és állam radikálisabban *elválnak* egymástól, mint amennyire a szubállami elválasztók *el kívánják választani* őket.

Az állami szuverenitáselmélet ismeretében igen nehezen elképzelhető, hogy egy állam egyoldalúan kinyilvánítsa, valamely, a területén lévő dolog vagy tevékenység nincs a joghatósága alatt, hacsak nem nemzetközi tárgyalás során, másik fél igényére, és vele megegyezve.^[31] A tisztán államon belüli elválasztás (ha egyáltalán értelmezhető ilyen, szerintem ugyanis logikailag önellentmondás-gyanús) soha nem olyan egyenlő felek közötti elválás, mint ami *evidens és magától értetődő módon* van jelen akkor, amikor a katolikus egyház és az államok a nemzetközi tárgyalások paritásos elve alapján kommunikálnak, szerződnek egymással.

A dominánsan protestáns országokban rendre államegyházak alakultak ki. Az elválasztás elvének térhódítása – ennek megfelelően – éppen ezekben az államokban megy a leglassabban, és végülis általában azért történik meg, mert a nemzetközi kontextusban már tarthatatlannak ítélik a késlekedést. Az elválasztás elve azokban az országokban erős, ahol a katolikus egyház a legjellemzőbb, vagyis ahol állam és egyház már sok évszázada nemzetközi jogi viszonyban állnak egymással.^[32] Amikor protestáns államvallású országokban a kontextuális kellemetlenségre hivatkozva megtörténik az elválasztás, *az állam-katolikus egyház viszony modelljének adaptálásáról beszélhetünk*, hiszen ez a saját állam- ill. egyházfelfogásukból nem következne kényszerítően.

- jelölések a tanulmány végén). A „függetlenek” szó helyett több helyen a „szuverének” szerepel, jóllehet a két kifejezés nemzetközi szerződésekben ugyanazt jelenti.

[31] Ha illet egyoldalúan, másik fél igénye nélkül kinyilvánítana, akkor az a dolog vagy tevékenység szuverén irányítás alatt nem állóvá, vagyis nemzetközi jogilag gazdátlanná válna (a dolog jogelméletileg hasonlít az 1870-es olasz garancia törvény problémájához). Akik az állam önkormányzata módjára gondolják el az elválasztást, nem is gondolják úgy, hogy az egyház mint szakrális közösség kikerülne az állam szuverenitása alól (ennek megfelelően nem tudnak mit kezdeni a Szentszék egész katolikus egyházat kormányzó működése jogi értelmezésével). Ez viszont nem eredményez olyan határozott elválasztást, mint ami a katolikus egyházzal való nemzetközi kapcsolatok módjára folyó tárgyalások által adódik.

[32] Bertagna egyértelműen fogalmazza meg: „[...] az Egyház alanya ill. személye a nemzetközi jognak, mégpedig nem minden jogi alap nélkül, pusztán jóindulatból, nem a történeti Pápai Állam szuverenitásának túléléseként, nem a pápa személyének szóló szuverenitás történeti hagyománya miatt, nem a nemzetközi jog fiktiivén előállított »hatalmak közötti jog« fogalma miatt, hanem eredeti szuverenitása miatt, amihez *nincs szüksége koncesszióra vagy konstitutív* [azt létrehozó] *elismerésre*, bárki részéről jöjjön is az.” (Bertagna, 1982, 146.)

2. Az egyenjogúság elve a katolikus egyházzal kapcsolatban

A katolikus egyház esetében az elvál(aszt)ás elve mellett tehát megvan az *egyenrangú, egyenjogú tárgyalás elve is*, amit a nemzetközi cselekvőképesség biztosít számára.^[33] Ez az egyenrangúság a nemzetközi kapcsolatokban endemikus. Amennyiben az *elválasztás elve* nem társul az *egyenjogúság elvével*, akkor a szakrális közösség élete kormányzásának *világi befolyás nélkülisége* nem teljes körűen biztosított, hiszen akkor a világi hatalom maga határozza meg, hogy azt mennyire kívánja biztosítani, és mennyire nem. A katolikus egyház esetében ez a már látott két diplomáciai képviselőnek való szimultán alávetettség elvét jelenti, mely által a katolikus emberek szakrális javát az egyház diplomáciai képviselője képviseli a területi állam világ hatalmával szemben. Ebben a szerkezetben nyilvánvaló, hogy az egyház ugyanolyan jogon és közvetlenséggel képviseli a katolikus emberek szakrális javát, mint az állam ugyanazok világi érdekeit. Ebben az esetben egyház és állam – mindkettő a saját rendjében – *saját jogon, és közvetlenül van kapcsolatban a társadalommal*, az emberekkel, és nem a másik engedménye folytán.

Hogy ez ma Magyarországon mennyire nem természetes, vessünk újra egy pillantást a vatikáni szerződést vizsgáló Bizottság jelentésére, melyben használják az „egyház(ak) és a társadalom (állam) kapcsolata”^[34] fordulatot. Ez a formula szinonimaként használja a „társadalom” és az „állam” szavakat, jóllehet konszenzus van a tekintetben, hogy ezek nem azonosíthatók (ahogy az egyház sem azonosítható a társadalommal). Amelyiket ugyanis a társadalommal azonosítjuk, az azt mondhatja, hogy ő képviseli elsődlegesen a társadalmat a másikkal szemben, és felvetheti, hogy feladata, hogy a társadalmat megvédje a másik torzító, illetéktelen, stb. befolyásától. Ez tipikusan az 1949. évi Alkotmány, és a tisztán szubállami elválasztás elvének szemlélete: „A lelkiismereti szabadság *biztosítása érdekében* a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.”^[35]

Miként függ össze az elvál(aszt)ás megvalósulása a szakrális és világi szféra egyenjogúságának elvével? Tisztán teoretikus vonatkozásban nem szükségszerű az összefüggés, vagyis az állam tanúsíthatna a tisztán szubállami elválasztás esetén is olyan magatartást, mely teljesíti a katolikus egyház nemzetközi mechanizmuson keresztüli elválása által létrehozott következményeket. A történeti tapasztalat azonban azt mutatja, hogy amikor az elvál(aszt)ás nem jár együtt az egyenrangúságnak legalább a gyakorlatával az a két szféra viszonyának állam általi dominanciájához vezet.

[33] Az egyenrangú – vagy egyenjogú – tárgyalás a nemzetközi kapcsolatokban persze csak jogilag jelent paritást, hiszen a világi fél tárgyalási ereje országonként más és más. Az egyházi fél tárgyalási ereje nagyobb országokkal szemben kisebb, kisebb országokkal szemben nagyobb, és igen soktényezős koordináta rendszer szerint alakul.

[34] A zárójelek az eredeti szöveggel azonosak.

[35] 1949. évi XX. tv. 54.§ (2)

Ha áttekintjük a politikatörténet e szempontját, azt láthatjuk, hogy a szakrális és világi szféra egyenjogúságának megléte meglehetősen jó korrelációt mutat az adott állam katolikus egyházzal való viszonya minőségével, azon belül is az egyházzal való diplomáciai kapcsolat meglétével, univerzális struktúrája, illetve működése respektálásával. Ahogy láttuk, az elválasztás elve a szocializmus idején, Magyarországon, alkotmányi szinten is deklarálva volt, de az *szubállami jellegű volt*, mely az egyenjogúság helyett a szakrális élet világi szféra alá rendelését jelentette. És ahogy ebből logikusan következik, folyamatosan akadályozták a magyarországi katolikus egyházrész Szentszékkel való egyházkormányzati kapcsolatát.^[36]

Ez a fajta elválasztás minden szocialista berendezkedésű országra jellemző volt. Jellemző, hogy a Szentszékkel való diplomáciai kapcsolat felmondása mindenhol a szocialista rendszerek felállításának egyik legelső lépése volt,^[37] a diplomáciai kapcsolat újrafelvétele pedig rendre a szocialista rendszer legutolsó mozdulatai között szerepelt.^[38] A diplomáciai kapcsolat két szempontból releváns: egyrészt csak olyan állam keresi a diplomáciai kapcsolatot a Szentszékkel, amelyik *nem kérdőjelezi meg az egyház univerzális természetét*, így annak működését feltehetően nem is fogja akadályozni, másrészt értelemszerűen *nem kérdőjelezi meg, hogy a katolikus egyházzal paritásos módon tárgyaljon*. Amelyik ország számára természetes a katolikus egyházzal való tárgyalás egyenrangúsága, ott az elvál(aszt)ásról való belső, állami gondolkodást is az egyenrangúság fogja jellemezni. Jól látható a nemzetközi mechanizmus szubállami hatása.

Tulajdonképpen minden országban a katolikus egyház nemzetközi szerepe által van esély arra, hogy biztosítódjon a szakrális és a világi szféra egyenjogúsága, az egyházi és a világi tárgyalófelek paritása, mégpedig úgy, hogy a katolikus egyház ilyen helyzete „teritődik” az ország többi vallási közössége irányába. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezáltal a többi vallási közösség is nemzetközi cselekvőképességre tenne szert. Létezik viszont az a hatásmechanizmus, hogy amit az állam a katolikus egyházzal nem tehet meg, azt a többi vallási közösséggel sem. Ezt a *legnagyobb kedvezmény elvének hatásmechanizmusához hasonlíthatjuk*. *A katolikus egyház ebben a kérdésben való*

[36] Előfordultak az állam és a Szentszék közötti tárgyalások, de azok arra irányultak, hogy az állami oktrojatumokat lehetőleg aláírassák az egyházi hatóságokkal, mert úgy a helyi egyház kisebb ellenállást fog tanúsítani. Kádár és Losonczy hetvenes évekbeli római látogatásai a nyugati világ irányába tett politikai PR kategóriájába tartoztak, de a magyar állami fél egy percig se tekintette a tárgyalásokat paritásos természetűnek. A Szentszék a magyarországi egyházrész kiszolgáltatott helyzete miatt volt kénytelen belemenni a játékba.

[37] Ezt a szovjet megszállási övezetben a szovjet tag által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottságok intézték. Magyarországon pl. 1945. április 4-én utasították ki Angelo Rota apostoli nunciust. Ahogy teljesen birtokon belül voltak, egy napot sem késlekedtek. (Zombori, 2001, 81.)

[38] A diplomáciai kapcsolat újrafelviteléről szóló nemzetközi jegyzőkönyvet Magyarország 1990. február 9-én írta alá, mindössze egy hónappal az első szabad választások előtt. (*Egyházakra vonatkozó*, 2002, 98-99.)

alapvető, elvi szintű fontosságát azok az államok is érzékelik, amely államokban – azok politikusaiban, jogászaiban, közigazgatási szakembereiben – ez a mechanizmus nem tudatosult. Ez ugyanis nem annyira a formális elismerés alapján működik, inkább az alapján, hogy rossz fényt vet az adott országra, ha figyelmen kívül hagyja. A katolikus egyházzal való paritásos tárgyalás megléte vagy meg nem léte *par excellence* indikátora adott állam vallási közösségekkel kapcsolatos gondolkodás- és magatartásmódjának. Jellemző, hogy a szocialista blokk megszűnése után az államok demokráciájuk helyreállításának, politikai stabilitásuk nemzetközi demonstrációjának egyik jelentős eszközét látták abban, hogy a Szentszékkal újra felvegyék a diplomáciai kapcsolatot, és alkotmányukon kívül nemzetközi szerződésben külön is rögzítsék a vallásszabadság elvét.^[39] Az államok számára tehát nemzetközi politikai jelentőséggel bír, hogy demonstrálják, nem folynak bele a katolikus egyház belügyeibe, hanem azt mint független és az egész világon konzisztens politikai és jogrendi valószínűséget tekintik.

3. Az önállóság (autonómia) elve a többi egyházzal kapcsolatban

Ami a katolikus egyház tekintetében a nemzetközi szintű tárgyalás elve, az a többi egyház tekintetében az *önállóság vagy autonómia elve*. Ha az államnak nincs a katolikus egyháznak *mint szakrális közösségnek és szakrális jogrendnek* az adott állam területén működő része fölött szuverén joghatósága, akkor annak az államnak ezt a viszonyulási módot kell a többi egyház irányában is tanúsítania. Ezt az államjog általában az egyenlő bánásmód elvének szokta nevezni. Politikatudományi megközelítésben pontosabb volna az *analógia elvéről* beszélni. A többi egyház esetében ugyanis továbbra sem beszélhetünk nemzetközi tárgyalófelekről, az egyházi jogrendek ezekben az esetekben általában nem terjednek túl az állam határain, vagy ha igen,^[40] akkor sem tekinthetők nemzetközi jogi valóságoknak, melyekkel az állam mint nemzetközi tárgyalófelekkel tárgyalhatna. Az egyenjogúság ezekben az esetekben tehát egy politikai – és ebből következően jogi – *fikció*.

A többi egyház esetében tehát az állam egyoldalú aktussal biztosítja a tárgyalás „egyenjogúságát”. Itt valóban szubállami szinten megvalósuló elválasztásról, és nem nemzetközi szinten történő elválásról beszélhetünk. Az *elválasztás* elve az egyházak állammal való *egyenjogúságának* elvével *együtt* – ami a katolikus egyházzal való analógia alapján áll elő – biztosítja a nem katolikus vallási

[39] Térségünkben már csak Csehországnak nincs nemzetközi szerződése a Szentszékkal. Az aláírt szerződést a parlament pár éve nem hirdette ki. Az elhúzóódó patthelyzet után újraindultak a tárgyalások.

[40] Ld. A Magyar Református Egyház Alkotmányát, mely a magyar nyelvű reformátusok több országban élő közösségét rendezi egy jogi egységbe. A „nemzetközi” szó a nemzetközi politikában és a nemzetközi jogban „nemzetközi természetű”-t jelent, és nem pusztán azt, hogy egy entitás nem marad meg egy állam határai között.

közösségek életének, kormányzásának *világi befolyás nélküliségét*. E két hatás eredménye, hogy a többi magyarországi vallási közösség – noha nem részei szuverén jogrendnek, mint a katolikus egyház^[41] – sem állnak az állam teljes diszpozíciója alatt, hanem *az államtól kapott módon önállóak: autonómok*. Ez az eredmény már elérhető az emberek egyenjogúsága logikája útján is: ha az állam katolikus honosairól úgy gondolkodik, hogy szakrális életük egy az államtól eltérő szuverén joghatóság alá tartozik, akkor az állam más vallásúak szakrális élete fölött sem gyakorol jogot.

Az egyenlő bánásmód elvét sok állam alkalmazza.^[42] Megvalósulása azonban nem mechanikus. Az államok messzemenően figyelembe veszik az egyházak, vallási közösségek politikai, jogi valósága közti különbségeket. Ez a kérdés további tanulmányozást igényel.

IRODALOM

- A Magyar Katolikus Egyház, a Magyarországi Református Egyház, a Magyarországi Evangélikus Egyház és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének közös állásfoglalása, In: *Evangélikus Élet*, 1997. XI. 2.
- Anzilotti, Dionisio (1954): *Corso di diritto internazionale*. Padova, 1954.
- *A vatikáni megállapodás eredményeit és hatásait elemző bizottság jelentése*, In: <http://www.nefmi.gov.hu/letolt/egyhaz/vatikanijelentés06nov11.pdf>
- Bauer Tamás (1997): Alkotmány és egyház-finanszírozás. Vita a vatikáni-magyar szerződésről, In: *Népszabadság*, 1997. VI. 16., 12.
- Bertagna, Bruno (1982): Santa Sede ed organizzazioni internazionali, In: *Monitor Ecclesiasticus*, fasc. 1, 102-159. pp.
- Bertrams, W. (1947): De origine personae moralis in Ecclesia, In: *Periodica* 36 169-184. pp.
- Cardinale, Igino (1961): La missione della diplomazia pontificia, In: *Studi cattolici*, 22. szám, 56-60. pp.
- Ciprotti, Pio (1988): Frammenti di diritto diplomatico pontificio, In: *Studi in memoria di Mario Condorelli*, Milano, 351-368.
- Erdő Péter (1995): A magyarországi elválasztási modell alapelvei a katolikus egyház szemszögéből, In: AA. VV., *Az állam és az egyház elválasztása. Konferencia : Manréza - Dobogókő, 1995. március 31 - április 1.* (szerk. Forrai Tamás) (közread. a Faludi Ferenc Akadémia). Faludi Akad. - Távlatok, 1995, 112-126.
- Graham, Robert A. (1959): *Vatican Diplomacy, A Study of Church and State on the International Plane*, Princeton Univ. Press, Princeton-New Jersey.
- Graziani, Ermanno (1964): *Diplomazia pontificia*, in *Enciclopedia del Diritto* XII, é.n. (de más adatokból következően kb. 1964-1966 között), 597-602.
- Lajolo, Giovanni (1968): *I concordati moderni*, Morcelliana, Brescia.

[41] Graziani, 1964., 597, 600.

[42] Ortodox dominanciájú országokban ez megkérdőjeleződhet, és nem csak a gyakorlatban (ld. Görögország).

- Mirabelli, M. (1978): *Dalla Costituzione alla revisione del Concordato*, In: *Justitia*, II. köt., 1. skk.
- Morelli, Gaetano (1958): *Nozioni di diritto internazionale*, (5. kiad.) Cedam, Padova.
- Rác Lajos (2004): A reformáció egyházszervezeti változásai, In *Felekezeti egyházjog*, (szerk. Rác Lajos). Budapest, HVG-Orac, (Acta Wenzeliana, 1.). 141-163.
- Fedor Tibor – Galik Gábor – Ravasz Levente András (szerk.) (2002): *Egyházakra vonatkozó hatályos jogszabályok gyűjteménye*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 98-99.
- Rónay Miklós (2008): Állam, egyház, politikatudomány. Nemzetközi és szubállami mechanizmusok összefüggései állam és egyház kapcsolatában, In: *Politikatudományi Szemle*, 2. szám, 101-124.
- Szentpéteri Nagy Richard: *Állam és egyház*, In: www.meltanyossag.hu/?q=node/118
- Zombori István (szerk.) (2001): *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede, 1920-2000*, Societa di Santo Stefano - METEM, Budapest.

A Szentszék diplomáciai kapcsolatai: http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/documents/rc_seg-st_20010123_holy-see-relations_en.html

HIVATKOZOTT JOGSZABÁLYOK

Rövidítés:

- AAS: *Acta Apostolicae Sedis, Commentarium officiale*, Romae, 1909. skk.

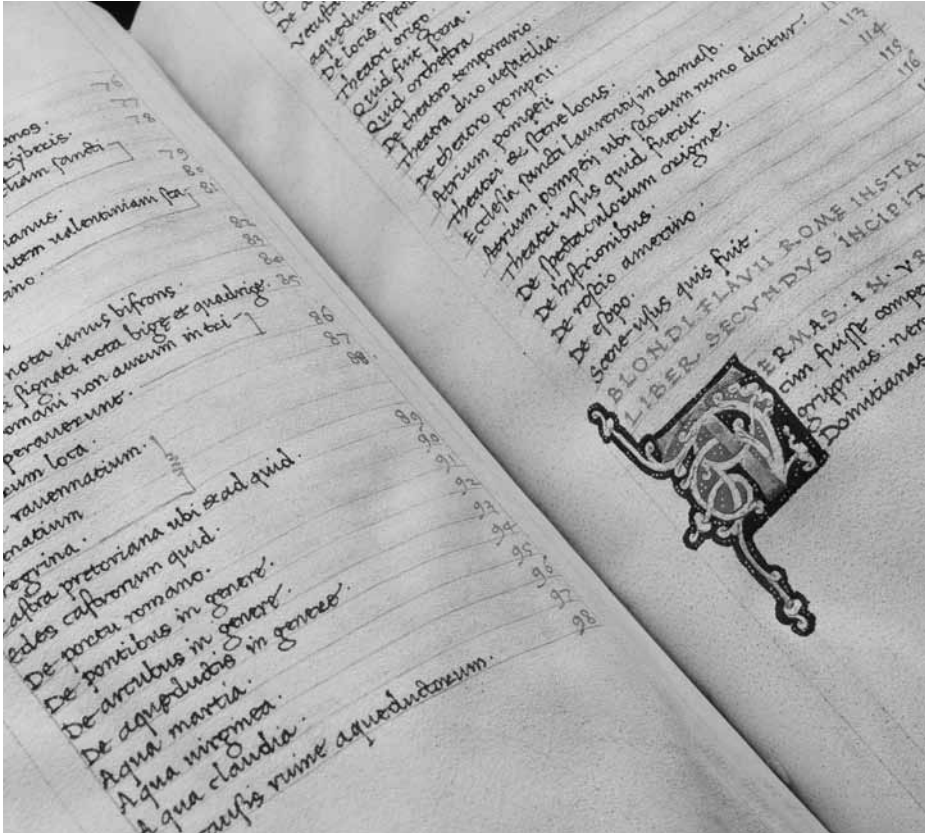
Nemzetközi szerződések:

- *Accordo fra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo*, 1976. VII. 28., in AAS (1976) 509-512.
- *Accordo fra la Santa Sede e il Land Sassonia-Anhalt*, 1998. I. 15., in AAS (1998) 470-502.
- *Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica Italiana che apporta modificazioni al Concordato lateranense*, 1984. II. 18., in AAS (1985) 521-535.
- *Agreement between the Holy See and the Republic of Latvia*, 2000. XI. 8., in AAS (2003) 102-111.
- *Basic Agreement between the Holy See and Bosnia and Herzegovina*, 2007. IX. 29. in AAS 99 (2007) 939-946.
- *Concordato tra la Santa Sede e la Repubblica Poroghese*, 2004. V. 18. in AAS 97 (2005) 29-50.
- *Concordato tra la Santa Sede e la Spagna*, 1953. VII. 27., in AAS 45 (1953) 625-656.
- *Conventio inter Apostolicam Sedem et Rem Publicam Sancti Marini*, 1990. IV. 2., in AAS (1993) 324-330
- *Conventio inter Sanctam Sedem et Sloveniae Rem Publicam de iuridicis questionibus*, 2010. XII. 14. in AAS 98 (2006) 142-148.
- *Megállapodás amely létrejött egyfelől az Apostoli Szentszék, másfelől a Magyar Köztársaság között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdésről*, 1997. VI. 20. in AAS (1998) 330-341.
- 1949. évi XX. tv., *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya*, in <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8365>

A történelmi egyházakkal kötött magyar kormányserződészek:

- 1057/1999. (V. 26.) Korm. hat.
- 1056/1999. (V. 26.) Korm. hat.
- 1044/2001. (IV. 20.) Korm. hat.
- 1043/2001. (IV. 20.) Korm. hat.
- 1058/1999. (V. 28.) Korm. hat.

A Magyar Református Egyház Alkotmánya, in <http://generaliskonvent.reformatus.hu/index.php?n=31&id=31>

•
A györi corvina második könyvének incipéje.

A politikai bűn

Mi jár a bűnért a politikában?

Tanulmányunkban a bűn és bűnhődés problémájának politikai vonatkozásait vesszük szemügyre, összehasonlítva a vallási válaszokkal. Ami a politikai területét illeti, előre kell bocsátanunk, hogy a legnagyobb eltérések a vallási megoldásoktól – korántsem véletlenül – ebben a szférában jelentkeznek. Mielőtt azonban ezek ismertetésére rátérnénk, szeretnék rámutatni arra, hogy az összehasonlítást rendkívüli mértékben megnehezíti, hogy a politikai bűnöknek koránt sincs annyira kidolgozott szakirodalma, mint a vallási bűnnek. Jellemző, hogy a politikával foglalkozó szótárak egyikében sincs olyan címszó, hogy „politikai bűn”. Hasonlóképpen Roger Scruton megállapítja, hogy sem az Egyesült Államok, sem az Egyesült Királyság jogában nem található meg a politikai bűnök definíciója.^[1] Tegyük persze hozzá: más országokban sem.

Mint ahogy az sem véletlen, hogy egy politológiai tankönyv, amely igen színvonalasan és részletekbe menően tárgyalja a politikai értékeket, sajnálatos módon nem teszi meg ugyanezt, az értékek ellentétével: a politikai bűnökkel.^[2]

Ennek következtében, míg a vallási bűnöknek megtalálható egy, az adott vallás által elfogadott – habár megközelítő – katalógusa, addig a politikai bűnök esetében ilyen hiányzik, ami értelem szerűen megnehezíti a választ arra a kérdésre, hogy mi jár a politikai bűnért. Az igazi nehézség azonban nem a katalógus hiányból ered, hanem egy másik különbségből. A politikai bűn-problematika tárgyalásának egyik legnagyobb akadálya az, hogy amíg a vallási bűnök az adott vallás által – bizonyos kivételektől eltekintve – általánosan elfogadottak – addig a politikai bűnök rendkívül nagy mértékben társadalom specifikusak. Ami más szavakkal annyit jelent, hogy korántsem egységes annak megítélése, mi számít politikai bűnnek. Hogy a legeklektásabb példára utaljak, gondoljunk a demokráciák és a diktatúrák egymástól lényegesen eltérő politikai bűn megítélésére, amelyről később részletesen írok.

[1] Vö. Scruton, 1982, 360.

[2] Bihari – Pokol, 1992. A német nyelvnek van egy igen találó kifejezése az értékek ellentétére, a Werttel szemben az Unwert. Ez azonban a magyar nyelvből hiányzik.

Ezzel kapcsolatos az a különbség is, amely a bűnök eltérő tudatosulásával függ össze. A vallási bűnbocsánat egyik alapvető feltétele, hogy a bűneit meggyónó vagy bevalló ember tudatában legyen annak, amit elkövetett, az bűn, amely különböző következményekkel jár. Ezzel szemben a politikai bűnök egyik sajátossága az, hogy a bűnök kisebb-nagyobb hányadát az elkövető korántsem érzi bűnnek, hanem gyakran erénynek tekinti azt, amelyre büszkén tekinthet vissza az ember, és amelyet érdemes – ha arra lehetőség nyílik – újból megismételni. Gondoljunk pl. az agresszív háborúk kitüntetett „hőseire”. Itt jelentkezik egy másik, ezzel szorosan összefüggő eltérés: nevezetesen az, hogy míg a vallási bűnök megítélését elsődlegesen az állandóság, a maradandóság jellemzi, addig a politikai bűnök megítélésének jelentős része történelmileg változó, sajátos, korántsem ellentmondás-mentes tendenciát ír le.

Mindez szorosan összefügg egy másik különbséggel: az adott társadalmi alrendszerben milyen funkciót tölt be az, ami a bűnért jár. Aligha kétséges, hogy a vallásos emberek számára ennek alapvető, döntő jelentősége van további sorsa szempontjából. Amennyiben bűnei megbocsáttatnak, akkor üdvözlül és a mennyországba kerül, ellenkező esetben pedig a pokolra jut. Az üdvözlülés és a bűnbocsánat tehát a cél és eszköz viszonyában áll egymással, mégpedig oly módon, hogy a bűnös ember számára az egyetlen lehetőség a mennyországba való jutására az, ha a bűnei megbocsáttatnak.

Egészen más képet mutat a politika. Itt a mennybe jutást a hatalom megszerzése, alkalmazása és megtartása helyettesíti, s ennek következtében a politikai bűn egyik fő ismérve az, hogy az adott hatalom számára káros. (Ez különösen a diktatúrákra érvényes.) Nyilvánvaló, hogy ennek következtében a politikai bűnek kisebb vagy nagyobb mértékben a vallásitól eltérőek lesznek a kritériumai. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy vallási szempontból a bűn a legnegatívabb jelenség, míg a politikára rendkívül jellemző az a hatalom centrikuság szempontjai által meghatározott szólás, amely szerint van, ami „Több, mint bűn: hiba” (Talleyrand). Aligha kétséges, hogy ennek a különbségnek erősen ki kell hatnia arra, mi jár a politikai bűnért a politikában. Mindebből jogosan arra lehet következtetni, hogy a politika válasza a „mi jár a bűnért” problémájára az esetek túlnyomó többségében nem a bűnbocsánat lesz. Továbbá, ahogy a politikai bűn társadalom-specifikus, úgy – korántsem véletlenül – a bűnre való reflexió is hasonló jellegű lesz. Ez azt jelenti, hogy politikai rendszertől függően jelentős részben eltérő lesz a politikai bűnre való reakció.

A most leírtak eleve szükségessé teszik, hogy legalább elemi szinten meghatározzuk: mit értsünk politikai bűnökön. A politikai bűn eszerint olyan súlyos kár, amely politikai motivációjú, illetve tartalmú. Ez a definíció azonban nyitva hagyja azt a nehéz kérdést, hogy ki a címezte a károknak, a társadalom vagy annak egyes rétegei, netán a politikai rendszer, vagy más tényező. Ezen a ponton a politikai bűn egy újabb sajátossága bukkan elő: a történelem számos példát mutat arra, hogy a politikai bűnök megítélését illetően gyökeresen eltérő álláspontok alakultak ki. Gondoljunk pl. a hidegháború korszakára, amikor a szemben álló felek ugyancsak eltérően állapították meg, mi számít politikai bűnnek, illetve erénynek. Beleértve azt a sajátos technikát, amely szerint, ha az ellen-

tábor csinál valamit az bűn, ha viszont mi, akkor erény; ezt főleg a diktatúrák alkalmazták. Az adott probléma megoldását illetően két lehetőség kínálkozik. Az egyik az, hogy állásfoglalás nélkül leírjuk, ábrázoljuk a különböző nézőpontokat, vagy pedig állást foglalunk, melyek az „igazi” politikai bűnök – még akkor is, ha azt meghatározott nézeteket vallók kétségbe vonják. Nézetem szerint az utóbbi látszik helyesnek. Eszerint politikai bűnnek tekintjük az emberi jogokat súlyosan sértő cselekedeteket, kiterjesztve azokat az államot érintő vonatkozásokra is.

I. A HÁBORÚ, MINT A POLITIKAI BŰN KLASSZIKUS FORMÁJA

Azzal kezdeném, hogy a háború jellegzetesen emberi jelenség, amely az állatok világában ismeretlen. Igaz, a húsevő állatok eszik egymást, s kirívó esetként még a párjukat is elfogyasztják, ám fegyvereik nincsenek, s ennyiben joggal állapította meg Hobbes, hogy az ember fegyvereinél fogva veszélyesebb az állatoknál. Tegyük hozzá, a történelem előrehaladásával mérhetetlenül az.^[3] Ennek következtében ismeretlenek számukra az olyan fogalmak, mint a hadüzenet, bombázás, fegyverszünet, békekötés, jóvátétel és számos más, a háborúval összefüggő szakkifejezés.

Ahhoz, hogy háború jöjjön létre, az egyik államnak agressziót kell végrehajtania, meg kell támadnia a másikat. Az agressziót a következőképpen definiálja Carl Schmitt: „Fegyveres erő alkalmazása valamely állam részéről egy másik állam szuverenitása, területi épsége vagy politikai függetlensége ellen.”^[4] Ebből a definícióból kiderül, hogy nemzetközi vonatkozásban miért politikai bűn a háború: nevezetesen azért, mert az egyes államoknak joguk van szuverenitásukhoz, területi épségükhöz, politikai függetlenségükhöz, ezek korlátozása vagy elvesztése tehát politikai bűnnek számít az okozók részéről. A háború azonban nemcsak ezért tekinthető politikai bűnnek, hanem azért is, mert viszájára fordítja azokat a normákat, amelyek békeidőben az emberek életét, testi épségét, méltóságát és szabadságát védik. Rövidre fogva: míg békeidőben az ölés a legnagyobb bűnnek számít addig a háborúban ugyanez a tett – feltéve, ha ellenséges katona az áldozat – érdem, kitüntetésre jogosít.

Van azonban egy harmadik indoka is annak, hogy miért tekintsük politikai bűnnek a háborút: a háborúkat nem az dönti el, hogy melyik félnek van igaza, netán melyik fél vív megtámadottként igazságos háborút, hanem az, hogy melyikük az erősebb. Már Thuküdidész megmondta, hogy az erősebbnek jogában áll mindent megtenni. Kenneth Waltznak igaza volt, amikor a következőket írta: „A nemzetközi politikai viszonyokban az erőszak nem az ultima ratio, hanem a legelső és mindenképp felett lévő szempont.”^[5] Az erőszak, a kényszer

[3] Schmitt, 2002, 161.

[4] Schmitt, 2002, 108.

[5] Idézi Bíró, 2002, 41.

pedig nem pozitív kategóriák, és ezért rendszerint olyasmit kényszerítenek a gyengébb félre, amelynek erőszak híján nem tett volna eleget. Az erőszak tehát a szabadságtól fosztja meg az alávetett felet, ezért az esetek többségében alkalmazása politikai bűnt eredményez. Ezért nem véletlen, hogy a békeszerződések a „vae victis” (jaj a legyőzöttek) jegyében születnek. Mindez a legszorosabban összefügg azzal, hogy a háborúkkal kapcsolatos problémák a legutóbbi időkig nem voltak jogilag szabályozva. Ez többek között annak a következménye volt, hogy az államok fölött nem létezett és funkcionált egy felsőbb, nemzetközi szuperhatalom, amely döntött volna a háborúk kérdésében, és elbírált volna a háborúban elkövetett bűnöket – beleértve magát a háborúindítást is. Ezért, ahogy azt Bibó megfogalmazta a XX. század közepéig, az államokat megillette a háború indítás joga a „ius belli”.^[6] A háború indítás jogát az állami szuverenitás szerves, elválaszthatatlan részének tekintették, és ezért különösen nemzetállami szinten nem tekintették politikai bűnnek a háborúindítást, akkor sem, ha az területszerzési, vagyonszerzési vagy hasonló vitatható célokból indult. Ebből a szempontból pozitív kivételt képezett a kereszténység, amely legalább elvileg azt hirdette, hogy a háború indításához való jog csak az igazságos háborúk esetében illeti meg az államokat. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a háború erkölcsileg semleges jelenség lenne. Ezért nem lehet egyetérteni olyan felfogásokkal, amelyek azt hirdetik, hogy a háború önmagában se nem rossz, se nem jó. Bíró a következőket írja: „De mivel a háború önmagában se nem jó, se nem rossz, mindig a szövegekörnyezetből, a kontextusból s végső soron a politikai viszonyoktól függ, hogy egy felszabadító harc egyáltalán felszabadítónak minősül-e, igazságosnak vagy sem.”^[7] A valóságban erkölcsileg minden háború rossz, az ölés legitimizálása és az erőszak korlátlan alkalmazása miatt. Legfeljebb azon lehet vitatkozni, hogy a „szükséges rossz” kategóriájába tartozik-e, amellyel egy még nagyobb rosszat kívánnak elkerülni. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a háborúk és a politikai bűnök nem esetlegesen, nem véletlenszerűen függnek össze, hanem a politikai bűnök a háborúk lényegi kísérő jelenségei, szükségszerű velejárói.

Visszatérve a szabályozatlanság problémájához, hasonlóképpen nem volt szabályozott, hogy a háborút hadüzenettel kell-e kezdeni, milyen fegyverek használhatók a háborúban, mi legyen a hadifoglyok, a harctéren maradt sebesültek sorsa, milyen kötelességei vannak a győztesnek a polgári lakossággal szemben stb. Pontosabban, a háborúkkal kapcsolatban kialakultak bizonyos szokásjogi normák, amelyeket azonban nemzetközi szuperhatalom híján vagy betartottak, vagy nem, és a politikai bűnök szempontjából mélyen ellenmondásosak voltak. Ennek indoklásul két példát hozunk fel. Már az ókorban kialakult egy olyan szokás, amely szerint az újonnan elfoglalt területeken a győztesnek három napig jogában állt azt csinálni, amit akart. Ezt a szokást azért tartjuk a politikai bűnök szempontjából mélyen ellenmondásosnak, mert egyrésztől legitimizálta a leg-

[6] Bibó, 1990, 24.

[7] Bíró, 2002, 340.

nagyobb bűnök elkövetését, így pl. a lakosság rabszolgaként való elhurcolását, a szabad rablást, a nemi erőszakot; másrészt időbeli határt szabott az e fajta politikai bűnöknek, a negyedik napon ezek már nem voltak engedélyezettek.

Második példánk a hadüzenetekkel kapcsolódik össze. A hadüzenet tartalmaz egy bizonyos gentlemanlike gondolatot is, mégpedig azt, hogy a megtámadott ellenfélnek joga legyen bizonyos felkészülésre, amiben benne van a kisebb veszteség és az erősebb ellenállás lehetősége is. Tévedés ne essék, egy agresszió attól, hogy hadiüzenettel kezdődik, nem lesz legitim, nem veszi el politikai bűn jellegét. Ám ha összehasonlítjuk azokkal a történelmi példákkal, ahol ez elmaradt, nyilvánvalóan kiderül, mennyivel nagyobb politikai bűn egy háború hadüzenet nélküli elkezdése. A legjellegzetesebb példa erre Pearl Harbour, ahol több ezer katona és civil esett áldozatul a japánok váratlan támadásának, amely minden előzetes figyelmeztetés nélkül sújtott le az amerikaiakra. Míg a japánok a világ előtt nyíltan vállalták a figyelmeztetés nélküli agresszió ódiúmat, addig két másik esetben az ellenségre próbálták átvinni a háború kezdésével járó történelmi felelősséget, tisztában lévén azzal, hogy az agresszió politikai bűn. Az egyik eset az 1939-es német-lengyel háború, ahol a németek lengyel ruhába öltöztetett német katonákkal támadtak önmagukra, eképpen igazolván, hogy a háborút a lengyelek kezdték el. A másik eset a koreai háború, amelynél az észak-koreaiak váltig azt vallották, hogy Dél-Korea támadta meg őket, holott a valóságban ez éppen fordítva történt.

A háborúhoz való jog viszonylag korlátlan érvényesülése azzal a következménnyel járt, hogy az ókortól kezdve a jelenkorig számtalan politikai bűnt követtek el a háborúzó felek, amelyekért elsődlegesen azok a felelősök, akik döntési jogosítványokkal rendelkeztek. E tekintetben egy szempontból a modern kor visszaesést hozott. Míg ugyanis az ókortól az újkorig az uralkodók gyakran maguk is részt vettek a csatákban és így életüket kockáztatták (és nemegyszer el is estek), addig a modern időkben a háborúk kezdeményezői és a háború folytatásához ragaszkodók biztonságban vannak, míg a katonák ezrei veszítik életüket.^[8] Erről írja Kant "Az örök béke" című művében: „Az uralkodó fénye abban áll, hogy anélkül, hogy saját magát veszélynek kellene kitennie, neki sok ezren állnak rendelkezésre, kik magukat olyan dologért, amelyhez nekik semmi érdekük, fel hagyják magukat áldoztatni.”^[9] Ez a negatívum azonban nem feledteteti azt a tényt, hogy a legújabb időkben fokozatosan végbement a háborúk jogi szabályozása, ami óhatatlanul a politikai bűnök volumenének gyökeres csökkenéséhez vezetett és ez még akkor is igaz, ha a század első fele – gondolok az első, de főleg a második világháborúra – a történelmileg ismert legtöbb politikai bűnt eredményezte. Ahhoz, hogy ez a fejlődés létrejöhessen, egy fontos felismerés vezetett, szuper hatalom, illetve világkormány hiányában is létrejöhet-

[8] Ebből a szempontból ideálisnak tekinthető az a középkorban előforduló szokás, hogy a csatát nem a seregek vívták meg sok halottat és sebesültet eredményezve, hanem csak a két uralkodó vagy hadvezér, s így a harc a lehető legkisebb ember-vesztéssel végződött.

[9] Kant, 1999, 196.

nek olyan nemzetközi egyezmények, amelyben a résztvevők egyetértése pótolja megközelítőleg az előbbieket hiányát. Terjedelmi okok miatt ennek a folyamatnak néhány csomópontját szükségképpen csak igen vázlatosan ismertetem. Az elsők közé tartoznak azok a genfi, ún. humanitárius egyezmények, amelyek kötelességévé tették a hadviselő feleknek, hogy az emberi jogokkal összhangban gondoskodjanak a hadifoglyok és a harcokban megsérültek megfelelő ellátásáról. Ennek a követelménynek elvi alapját az a megállapítás képezte, hogy gyökeres különbség van egy fegyverrel harcoló ellenfél és egy elfogott fegyvertelen katona között. Hasonló alapelv volt az is, hogy a magát megadó katonát nem szabad megölni. Tartalmazták a genfi egyezmények azt is, hogy a megszállt terület polgári lakosságának emberi jogait is tiszteletben kell tartani.

A háborúk által okozott politikai bűnök csökkentése érdekében fontos szerepet játszanak azok az egyezmények, amelyek a tömegpusztító fegyverek korlátozására irányulnak. Ennek elvi alapját az képezi, hogy a modern fegyverek pusztító ereje aligha hasonlítható az ókori és középkori fegyverek hatásaihoz. A folyamat az emberi testben robbanást okozó dum-dum golyós fegyverek eltiltásával kezdődött, majd kiterjedt a kémiai és biológiai fegyverek tilalmára. E tekintetben azonban vitathatatlanul az atom- és hidrogénbomba az a fegyver, amelynek pusztító hatása magát az emberiség földi létét veszélyezteti, és ennyiben a politikai bűnök XX. századi értékelésénél az egyik legpozitívabb jelenség, hogy az atombomba ledobására „csak” kétszer került sor Japánban.^[10] Az eltiltott fegyverek közé tartozik a neutronbomba és a napalm is, amelyek az ott élők létfeltételeit semmisítenék meg. És ezen a ponton elérkeztünk a háborúval összefüggő politikai bűnök egyik legjelentősebb problémájához: hogyan értékeljük azokat a szituációkat, amikor a döntéshozóknak nincs más választásuk, mint két politikai bűn között dönteni. Ennek legjellegzetesebb példája az atombomba ledobása volt, amely több tízezer emberéletet követelt, nem beszélve a több évtizedig tartó utóhatásokról. Mint ismeretes, máig is vita folyik azon, hogy jogos és szükséges volt-e az atombombát alkalmazni annak érdekében, hogy azonnal befejeződjék a Japánnal folytatott háború. Az atombomba ledobásának védelmezői arra hivatkoznak, hogy ez az aktus sokkal több szövetséges katona életét mentette meg, mint ahány áldozata a támadásnak volt. Az ellentábor ezt kétségbe vonja és súlyos politikai bűnnek tartja az atombomba ledobását. A kérdést azonban úgy is fel lehet tenni, hogy amennyiben az első álláspontnak igaza van, akkor már nem politikai bűn az atombomba ledobása talán nem pusztította el több tízezer, zömében ártatlan ember életét. Aligha kétséges, hogy ezekre a kérdésekre igennel kell válaszolni, s ennyiben a következő kérdés az lesz, hogy bűnös-e, aki erre utasítást adott, illetve aki a bombákat ledobta. A választ az nehezíti, hogy ez az egyik klasszikus esete annak, amikor csak két rossz, vagy ha úgy tetszik, két bűn között lehet csak választani. Ezért itt nincs jobb megoldás, mint amelyet a kereszténység javasolt: ilyenkor a kisebbik rosszat kell

[10] Erről a következőt írja a *Politika* tankönyv: „Az emberi élet és a szabadság fő veszélye mindig is a háború volt, de a teljes pusztulás veszélye csak napjaink fenyegető réme.” (Bihari – Pokol, 1992, 150.)

választani. Az azonban már csak retorikai kérdés, hogy az elkövetőt, elkövetőtket bűnösnek nevezzük-e, vagy ahogy Heller Ágnes javasolta, azt a paradox megoldást választjuk, amely szerint itt bűn van, de bűnös nincs. Egy azonban biztos: ilyenkor nem jár büntetés a kisebbik bűn elkövetőjének.

Mindez átvezet egy általánosabb problémához: A háborúban van-e létjogosultsága olyan fegyverek használatának, amelyek a polgári lakosság pusztulásához vezetnek. Ennek klasszikus példája a II. világháborúban – de később is – a városok bombázása. Itt különbséget kell lenni kétfajta bombázás között. Az egyik az, amely egyértelműen harci célpontok megsemmisítésére irányul, ám vannak polgári áldozatai is. A másik az, amikor a bombázás célja az ellenség ellenállásának azáltal történő megtörése, hogy lakosságának egy jelentős része is elpusztul. Ami az elsőt illeti, azt csak az tartja politikai bűnnek, aki a háborúban elkövetett minden emberölést, legyen az áldozat katona vagy civil személy, egyaránt bűnnek tekint. Ezt az álláspontot elsősorban a pacifisták vallják magukénak. Ami a másodikat illeti, itt szintén megoszlanak a vélemények. Van olyan nézet, amely szerint a háborúban jogos a harcban álló ellenséges katonák megölése, de tilos a polgári lakosságé, ezért a városok bombázása bűncselekmény,^[11] akkor is az, ha a megtámadott fél teszi azt. Ilyen volt például Drezda szőnyeg bombázása. Ezt az álláspontot képviseli J. Rawls is, aki azonban kivételnek tartja azt, amikor a fasiszta Németország által bombázott Anglia viszonzta ezt, mert úgy vélte, így lehetett rákényszeríteni Németországot, hogy az agressziót abba hagyja.^[12]

Mindezek miatt a háború a békeidőkhöz, azok jogához és erkölcséhez viszonyítva abszurd jelenség, amely legitimizálásra szorul.^[13] Ennek egyik legalkalmasabb formája C. Schmitt szerint az, ha az ellenfelet, annak katonai és civil állományát minél rosszabbnak és gonoszabbnak állítják be, ami miatt azoknak még az élethez sincs joguk. Így a polgári lakosság bombázása is jogosnak tűnethető fel. Ezért kell, Schmitt szerint, a fegyverhasználatához az ellenfél erkölcsi megsemmisítése. „Az ellenkező oldalon állókat egészében bűnössé és embertelenné, totálisan értéktelenné kell tekintenünk.”^[14] Hogy azonban Schmitt figyelmeztetése ma is aktuális, arra Bíró mutat rá, amikor a következőket írja: „Világszerte reneszánszát éli például a másik fél gonoszként való megbélyegzése.”^[15] C. Schmitt ugyanakkor külön fejezetben azt is hangsúlyozza, hogy hibás az ellenség és a bűnöző azonosítása, mert a politikai ellenfelek nem szükségszerűen rosszak és fordítva, az erkölcsileg rosszak nem szükségszerűen ellenfelek.^[16]

[11] Ebből a szempontból sajátos esetnek tekinthető Izrael Gáza elleni támadása, amelynek során az izraeli hadsereg nemegyszer értesítette egy ház lakóit, hogy házukat le fogják rombolni, ezért ha életben akarnak maradni, hagyják el otthonaikat. Itt az a sajátos, hogy az értesítés pozitív elem, míg a lerombolás negatív.

[12] Rawls, 2005, 105.

[13] Érdemes utalni arra, hogy, nemcsak a háború politikai bűn, hanem az igazságtalan béke is. Ide sorolható elsősorban a határoknak a népesség nemzeti hová tartozásától független, a győztes hatalmak érdekében kifejező átrendezése, valamint az aránytalan jóvátétel.

[14] Schmitt, 2002, 162.

[15] Bíró, 2002, 260.

[16] Schmitt, 2002, 18.

A háborúval kapcsolatos súlyos bűnök közé tartozik nemcsak az agresszió, hanem más népek kényszermunkaerőként való igénybevétele. Nem tekinthető véletlennek, hogy az első világháború után elkövetett ilyen jellegű hibák, bűnök közrejátszottak a második világháború kitöréséhez. Ezért tekinthető igen pozitívnak, hogy a második világháború után a szembenálló felek felhagytak a további ellenségeskedéssel és létrehozták prevencióként is az Európai Uniót.

Vizsgáljuk meg ezek után, milyen választ adhatunk arra a kérdésre, mi jár a háborúval összefüggő politikai bűnökért? Miután a „mi jártat” alapvetően a bűnök jellege határozza meg, a politikai bűnök vázaltszerű felsorolásából arra a következtetésre juthatunk, hogy emberi jogi alapon értékelve a háborúval kapcsolatos bűnök túlnyomó többsége rendkívül súlyos bűn. Ha az értékelés keresztény mércéjét alkalmazzuk, akkor ezek halálos bűnök. Ha pedig elfogadjuk azt a megkülönböztetést, hogy a halálos bűnök feloszthatók megbocsátható és nem megbocsátható bűnökre akkor a háborús bűnök zöme a „nem megbocsátható” kategóriába tartozik. Kivételt képeznek a kisebbik rosszként jellemzett bűnök. Az utóbbiak esetében az ítélezők nehéz dilemmák elé kerülnek, mint azt a felhozott példák is igazolják. Konklúzió: a háborúval kapcsolatos bűnök túlnyomó többségéért nem megbocsátás, hanem büntetés jár.

A háborúkkal összefüggő politikai bűnök története azonban arról tanúskodik, hogy az elkövetők túlnyomó többsége nem részesült tetteiért semmiféle büntetésben. Ez részben azzal függött össze, hogy az elkövetők zöme hatalmi pozícióban lévén, meg tudta akadályozni a felelősségre vonást, beleértve azt is, hogy hiányoztak azok a fórumok, amelyeknek feladata lett volna a felelősségre vonásnak az elvégzése. Továbbá hiányzott – és kis kivételtől eltekintve ma is hiányzik – a politikai bűncselekmények egészére vonatkozó Büntető Törvénykönyv. E tekintetben pozitív fordulat következett be: létrejött a Hágai Nemzetközi Bíróság, amely ítélezik a háborús politikai bűnösök felett. Feltéve persze, hogy megtalálják és kiadják őket. Ám a hágai bíróság működése azt bizonyítja, hogy az eddigi történelmi gyakorlattal szemben nincs olyan hatalmi poszt, amely megvédené a háborús politikai bűnök elkövetőit a felelősségre vonástól.^[17] A kettő között mégis van egy lényeges különbség: a nürnbergi perben a győztesek ítéleztek, míg a hágai ítélőszék olyanokból áll, akik közvetlenül nem voltak érintettek.^[18]

Bizonyos fokig más a helyzet az államokat érintő szankciók esetében. Itt elvileg az ENSZ Biztonsági Tanácsa van felhatalmazva arra, hogy a szankciók felett döntsön. Ez irányú tevékenységét azonban gyengíti, hogy a Biztonsági Tanács állandó tagjainak vétőjoga van, amellyel elég gyakran élnek is.

[17] A fordulatot itt az 1946-os nürnbergi per jelentette, ahol sor került a náci háborús bűnösök felelősségre vonására.

[18] Az első Bibó azért kifogásolta, mert a győztesek esetében hiányzik a bíróktól elvárható elfogulatlanság.

II. A BÉKÉBEN ELKÖVETETT POLITIKAI BŰNÖK

1. A diktatúra és a politikai bűnök

Bár a háborúk a politikai bűnök legkirívóbb bűneit produkálták történelmileg, a politikai bűnök palettája korántsem korlátozódik a háborúval kapcsolatos politikai bűnökre. Ha igaz, már pedig az, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel, akkor a háborúk során elkövetett politikai bűnök gyökerei számos vonatkozásban visszavezethetők a békeidőben megfigyelhető politikai bűnökre. Itt azonban, noha az egyes államalakulatok igen változatosak, és számos átmenet is létezik, alapvető különbséget kell tennünk a diktatúrák és a demokráciák politikai bűnei között. Kiinduló pontunk itt az, hogy ahogy a háborúk és a politikai bűnök között tartalmi, lényegi összefüggés van, azaz a háborúk a politikai bűnök tömeges szülői, úgy ez, megváltoztatva a némileg megváltoztatandókat, a diktatúrákra is érvényes: a politikai bűnök nem véletlenszerű velejárói a diktatúráknak, hanem lényegi, elválaszthatatlan elemei. Mielőtt azonban ennek a tételnek a bizonyításához hozzákezdenék, néhány megjegyzést szeretnék előre bocsátani.

Az első az, hogy a politikai bűnök története szinte kimeríthetetlen, felsorolásuk sok kötetet töltene meg, aminek a megírására természetesen nem vállalkozom. Ezért fejtegetéseimet két olyan országra korlátozom, amelyek megítélésem szerint történelmileg a viszonylagos maximumot produkálták a politikai bűnök szférájában. Ezek a náci Németország és a Szovjetunió.^[19]

Második megjegyzésem az, hogy mindkét országot illetően igen gazdag az irodalma az ott elkövetett bűnöknek, az olvasó közönség ne várjon tehát tőlem ebben a vonatkozásban újdonságokat. Tanulmányom pusztán azt a célt szolgálja, hogy elméletileg összefoglaljam, milyen jellegűek és motivációjuk lehetnek a diktatúrák által elkövetett politikai bűnök, beleértve azok lehetséges volumenét is.

Harmadik előre bocsátandóm az, hogy a politikai bűnök minősítésénél természetesen nem az adott országok hivatalos önértékelését veszem figyelembe, hanem a demokráciák mércéjét alkalmazom.

A politikai bűnök a fent említett országokban, elsősorban három alapvető emberi jog durva megsértésével kapcsolatban jelentek meg: ezek az emberi élet, beleértve a testi épséget is, a szabadság és az egyenlőség. A szovjetrendszer számláját legalább 20 millió halott terheli, és hasonlóan elrémisztő a náci Németország mérlege.^[20]

Ami a motivációt illeti erről a szerzők a következőt írják: „az emberek elpusztítása, azon a meggyőződésen alapult, hogy a pártarisztokráciának, nomenklatúrának, beleértve a legfelsőbb vezetést is, joguk van másokat kegyetlenül feláldozni.”^[21] Ennek a jogosultságnak a háttérében a két diktatúra ellenségképe

[19] Megjegyzem, hogy ezek nem tartoznak teljesen ugyanabba a kategóriába: gondoljunk pl. a második világháborús szerepükre, ám a politikai bűnök szempontjából mindketten kirívó szerepet játszottak.

[20] Fehér – Heller – Márkus, 1991, 220.

[21] I. m.

állt: e szerint a „mások” az ellenség, akiknek nincs joguk élni. Elpusztításuk a politikai rendszer védelmében tehát indokolt és helyes. Legtisztabban ez az elv az „Endlösung”-ban fogalmazódott meg, amely a zsidóság teljes kiirtását tűzte ki célul. Az ez irányú politikai bűnök gonoszságán mit sem változtatott, hogy az áldozatok részben különböztek egymástól. A Szovjetunióban az áldozatok a cári családtól kezdve, az osztályellenségnek minősülőkön, a párttagság és vezetők egy részén, és a Gulágokba hurcolt politikailag megbízhatatlanokon át a hadifoglyok egy részéből kerültek ki.^[22] Németországban az áldozatok részben hasonló körökből álltak, részben származási okokból váltak áldozatokká. Az utóbbiról a következőket írta Kis János: „Embereket a származásuk miatt üldözni, megalázni, hátrányokkal sújtani, ártatlan embereket meggyilkolni akkor is tilos marad, ha sokan vetemednek ilyesmire.”^[23]

2. A diktatúrák szabadságtól megfosztó politikai bűnei

Vizsgáljuk meg ezek után a diktatúrák szabadságtól megfosztó, vagy azt korlátozó tevékenységéből eredő politikai bűneit. Azzal kezdeném, hogy az emberek megölése egy bizonyos szempontból a szabadságtól való megfosztás legdurvább formája. Voltak azonban a szabadságot illető más politikai bűnök is. Ezek elsősorban azzal függtek össze, hogy a diktatúrák rendőrállamok voltak, amelyeket a következőképpen jellemez R. Scruton: „Joga van a rendőrségnek bárkit letartóztatni, vád nélkül fogva tartani, házáat külön felhatalmazás nélkül átkutatni, leveleit felnyitni, telefonjait lehallgatni, és tegyük hozzá: megkínozni.”^[24] Erről írja a szerző hármas a következőket: „A Szovjetunió teljes lakossága ki van szolgáltatva a politikai rendőrség kényének kedvének.”^[25] De ugyanez elmondható a Gestapóról is.

Az emberek diktatúrabeli szabadság korlátozása korántsem merül ki mindezekkel. Ide tartozik ugyanis a politikai emberi jogok, szabadság jogok felszámolása, hiánya. Nincs joga az embereknek bírálnia a vezért, a nomenklatúrát, a politikai rendszert, a fennálló uralkodó eszméket, a hivatalosan közölt eredményeket, teljesítményeket. Mint ahogy ahhoz sem, hogy szervezkedjenek és gyülekezzenek, az uralkodó párttal szemben egy másikat próbáljanak létrehozni. De ide tartozik az emberek mozgásszabadságának korlátozása is, amelyet a „vasfüggöny” szimbolizált, és ennek adekvátja, hogy az ország jogellenes elhagyása, a disszidálás is súlyos bűncselekménynek számított.

Miután a diktatúrákban az alapvető politikai kérdéseket illetően a kritikai észrevételek illegálisak, a diktatúra feljelentési kötelezettséget vár el polgára-

[22] Külön fejezetet jelent a Szovjetunió bűnlistáján azoknak az ukránoknak az éhhalála, akik azért pusztultak el, mert a Szovjetunió az iparosítás érdekében exportálta a gabona feleslegét, illetve az ukrán parasztok ellenállását akarták megtörni.

[23] Kis, 2004, 15.

[24] Idézi Fehér - Heller - Márkus, 1991, 358.

[25] Fehér - Heller - Márkus, 1991, 253-254.

itól. Ezért uralkodóvá válik az általános bizalmatlanság. Mi több, a vezetés szemében mindenki bűnös és gyanús.^[26] Ez összefügg a diktatúráknak azzal az általános szemléletével, amely szerint mindennek van politikai tartalma és jelentése, ami a legkülönbözőbb, rosszindulatú belemagyarázásokra ad lehetőséget. Ezen a talajon születnek a koncepciók perek, amelyeknek vádlottjai még a legmagasabb körökből is kikerülhetnek. Evvel függ össze az a gyakorlat, hogy a diktatúrák tagadják a személyiségi jogokat, azt az elvet vallják, hogy a pártállam minél többet tudjon meg polgáraitól, viszont azok minél kevesebbet a közérdekű dolgokról.

A szabadság korlát egy másik, az előbbiekkal összefüggő jellemzője, a jogállamiság és a jobbiztonság hiánya. Noha a diktatúrák joga jelentős mértékben eltér a demokratikus jogrendszerektől, a hatalommal rendelkezők az önkény jegyében, ha szükségesnek látták, figyelmen kívül hagyták saját jogszabályait. Lenin egyik híres mondata szerint a proletárdiktatúra törvény által nem korlátozott hatalom, s ezt az elvet a náci vezetés saját hatalmára is vonatkoztatta.

A politikai bűnök harmadik forrása a diktatúrákban érvényesülő társadalmi egyenlőtlenség. A pártállamiság a nómenklatúra számára privilégiumokat, kiváltságokat biztosít. Ez azzal a következménnyel jár, hogy vannak első és másodrendű állampolgárok, és ami még rosszabb, vannak, akik részben vagy teljesen jogfosztottak. Ennek következtében a felsőbb rétegekhez tartozók feljogosítva érzik magukat, hogy az alattuk lévőkkel szemben különböző politikai indíttatású visszaéléseket kövessenek el.

Mindezek a korántsem teljességgel felsorolt politikai bűnök azért követhetők el, mert a diktatúrák a teljhatalomra épülnek, s így nem érvényesülnek azok a hatalmi ellensúlyok, amelyek a bűnök létrejöttét megakadályoznák. Erről a teljhatalomról Tocqueville a következő képen nyilatkozott: „A teljhatalom – úgy tűnik számomra – rossz és veszélyes dolog. Önmagában véve csupán Isten lehet veszély nélkül mindenható, mivel bölcsessége és igazságossága mindig felér hatalmával.”^[27] A teljhatalom bármiféle önkényuralmat lehetővé tesz, mert az állami erőszak birtokosaként az államapparátus megtilthat minden olyan törekvést, amely a politikai bűnök megakadályozását célozza. A teljhatalom szinte szükségszerű velejárója a manipuláció, amely arra irányul, hogy a politikai bűnök jogosságát igazolja. Így jönnek létre olyan képtelenségek, hogy a szovjetunióbeli tisztogatások során az ártatlanul kivégzettek annak a Sztálinnak élte-tésével haltak meg, akinek halálukat köszönhették.^[28]

A diktatúra politikai bűneinek értékelésénél még egy szempontot ajánlatos figyelembe venni. Ez az ún. „lucrum cessans” problémája. Ez a latin kifejezés a római jogból származik, és arra utal, hogy a károk megállapításánál nem-

[26] Fehér - Heller - Márkus, 1991, 308.

[27] Tocqueville, 1999, 245.

[28] A politikai bűnök megítélése szempontjából másodlagos tényező, hogy a hatalomhoz jutás legális volt-e vagy sem. E tekintetben különbözött egymástól a két vizsgált ország. A politikai bűnök nem csökkentek attól, hogy a hatalomhoz jutás legális volt-e, mint Németország esetében. (Fehér - Heller - Márkus, 1991, 221.)

csak azt szükséges értékelni, ami közvetlenül bekövetkezett, hanem az ún. „elmaradt hasznót” is, amely károkozás hiányában a tulajdonost illette volna. „Megváltoztatva a megváltoztatandóakat”, ez a politikai bűnökre alkalmazva azt jelenti, az is vizsgálható, mi lett volna, ha elmaradtak volna a fent említett politikai bűnök. Nyilvánvaló, hogy az ezt is figyelembe vevő értékelés, ha kvantitatíve nem is határozható meg, nagymértékben emeli a politikai bűncselekmények súlyát.

Ha most mindezek után feltesszük az obligát kérdést, „mi jár a diktatúrában elkövetett politikai bűnökért”, és elsőként azt vizsgáljuk meg, hogyan viszonyultak a diktatúrák saját bűneikhez, akkor egy fordított világkép bontakozik ki. A diktatúrák ugyanis elméleti, ideológiai alapon úgy vélik, bizonyos kivételektől eltekintve a felsorolt bűnök nem bűnök, hanem – ugyancsak bizonyos kivételektől eltekintve – erények. Ez másként kifejezve annyit jelent, hogy akit elpusztítottak, az megérdemelte, mert gonosz volt és a jó irányba haladó fejlődést akadályozta. De ugyanez vonatkozik azokra, akik ugyan élve maradtak, de különböző módon megszenvedték a diktatúrát: ők is megérdemelték sorsukat. Ennek következtében jogosan állapítható meg, nemcsak a közvetlen elkövetők bűnösek, hanem az azt igazoló érvelés, ideológia kidolgozói és vallói is.

Mindennek az lett a következménye, hogy mindkét diktatúrában bizonyos kivételektől eltekintve nem került sor sem megbocsátásra, sem büntetésre, mivel a döntést hozó uralkodó körök szerint nem volt szükség sem egyikre, sem másikra. A kivételt elsősorban azok képezték, akik egy részről bűnelkövetők voltak, másrészt maguk is a tisztogatások áldozatai lettek. A demokráciák természetesen másként értékelték a diktatúrák által elkövetett bűncselekményeket: valóban bűnöknek tartották azokat. Hogy ez milyen következményekkel járt, döntően attól függött, milyen véget értek a diktatúrák. A náci Németország háborús veresége után bizonyos keretek között sor került a háborús bűnösök, a népirtásban bűnösök felelősségre vonására, ám ez csak részleges volt, mert egyesek, még a főbűnösök közül is, sikeresen menekültek meg az ítélethozatal elől. Nem véletlen, hogy több mint 60 évvel a háború befejezése után még mindig folyik nyomozás egyes bűnösök után. A II. világháborúban győztes Szovjetunióban, a több mint négy évtizeddel később bekövetkezett „békés” összeomlás után nem került sor felelősség vonásra.^[29]

Tanulmányomban eddig csak két diktatúra politikai bűneivel foglalkoztunk, korántsem kimerítő jelleggel. Az itt tárgyalt bűncselekmények egy része természetesen nem jellemző számos más diktatúrára, ám a diktatúrák állandó elemei következtében fennáll annak a veszélye, hogy náluk is létrejöhetnek hasonló jelenségek. És ne feledjük, a 80-as évek statisztikái szerint a világon több volt a diktatúra, mint a demokrácia. Ezért a két diktatúra tanulságai akkor is aktuálisak, ha előidézjük már a múlté.

[29] Hogy ez nem volt problémamentes, azt Magyarország példája is mutatja, ahol lényegében szintén felelősségre vonás nélkül zajlott le az átalakulás, és ez azóta is viták tárgyát képezi.

Mielőtt azonban rátérnénk a harmadik részre, a demokrácia lehetséges politikai bűneinek tárgyalására, még foglalkoznunk kell a tematika egyik legsötétebb fejezetével: a terrorizmussal. A terrorizmus tulajdonképpen mind a három fejezetrészhez csatolható, miközben más vonatkozásban nem tartozik egyikükhöz sem. A terroristák problémája annyiban sorolható az első részhez, hogy a terroristák a maguk módján és a maguk eszközeivel háborút viselnek ellenfeleik ellen. Ugyanakkor a terroristák nem egy állam nevében és nem annak hadseregével vívják harcukat, ennyiben nem sorolhatók a háború politikai bűneinek elkövetőihez, számukra például ismeretlen fogalom a hadüzenet. Hasonlóképpen a diktatúrák néha az állami terrorizmust valósítják meg, létezik is ilyen lista az adott államokról. Másrészt viszont a diktatúrák nem tűrik el azt a terrorizmust, amely nem a sajátjuk. Végül a demokráciák időnként szenvedő alanyai ugyan a terrorizmusnak, de a terrorizmus nem a demokrácia talaján fakad.^[30]

A terroristák bűnlajstromának egyik sajátos összetevője a túszejtés, amelyet az tesz jellegzetes politikai bűnné, hogy ugyancsak ártatlan emberek ellen irányul, és akiket gond nélkül elpusztítanak, ha követeléseiket nem teljesítik.

A terroristák ellen a nagyhatalmak vezetésével világszerte folyik a küzdelem. Ezt a harcot rendkívül megnehezíti az a majdnem abszolút titkosság, amely a terrorizmust körülveszi, és amelynek következtében nagyon nehéz előre látni, hol és hogyan tervezik a legközelebbi terrorista akcióikat. És itt jelentkezik egy idáig megoldatlan dilemma. Tegyük fel, és ez a valóságban nemegyszer előfordul, hogy a hatóságok őrizetbe vesznek egy olyan terroristát, akinek tudomása van a terroristák jövőbeli terveiről. A dilemma a következő: ha az elfogottat megkínózzák, elárulhatja a terveket, és így számos ember élete megmenthető. Másrészt viszont az emberi jogok szerint bárkit kínzásnak alávetni abszolút tilos. S noha itt lehetne a végveszélyre hivatkozni, ezt az ENSZ mégsem engedélyezi, mert ezentúl számos diktatúra erre hivatkozna saját gyakorlatának igazolásául.^[31]

III. A DEMOKRÁCIA ÉS A POLITIKAI BŰNÖK

A demokrácia a diktatúra ellentéte és ezért feltételezhető, hogy ha az előbbi a politikai bűnök tömeges szülője, akkor az utóbbi a politikai bűnöktől mentes

[30] Az előbbieken a „legsötétebb” jelzőt használtuk a terrorizmus jelzőjeként és nem véletlenül. Ha ugyanis összehasonlítjuk a terrorizmust a háború politikai bűneivel, akkor csakhamar kiderül, hogy az utóbbinál van egy igen jelentős tendencia, amely ezek csökkentésére irányul. Ezzel szemben a terrorizmus nem ismer el semmiféle korlátozást: olyan fegyvereket használ, amelyekhez hozzájut, abszolút nem érdekli, hány ártatlan ember vesztí életét a támadásai nyomán. Lásd a szeptember 11-i New York-i tömeggyilkosságot, illetve a spanyol vasutak elleni akcióikat. Ezért jelentene hallatlan veszélyt az emberiség számára, ha a terroristák netán atomfegyverhez jutnának.

[31] Számos angol, amerikai szakértő úgy látja, rendkívüli esetekben a terroristákkal szembeni kínzást mégis meg kellene engedni. Van olyan vélemény is, mint Bíró Gáspáré, aki szerint „Ha egy szereplő a terrorizmus eszközához nyúl, ezzel önmagát helyezi a játékszabályokon kívül.” (Bíró, 2002,173.)

társadalom. Vagy némileg fellengzősen, ha a diktatúra a pokol, akkor a demokrácia a mennyország. A valóságban a helyzet sokkal összetettebb: a demokrácia térképe a politikai bűnök szempontjából lényegesen sokszínűbb: a diktatúrához viszonyítva gyökeresen kedvezőbb a mérlege, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy politikai bűnöktől mentes államforma lenne.

Nézzük előbb a demokrácia értékeit a politikai bűnök szempontjából. Bár mennyire meglepően hangzik ezek a pozitívumok elsősorban a hiányokból tevődnek össze. Az első és az egyik legjelentősebb hiány az, hogy a demokráciák eszköztárából hiányzik a háború. „A demokráciák nem háborúznak egymással” – írja Bíró.^[32] Ez nem azt jelenti, hogy időközönként nem keletkeznek közöttük súlyos konfliktusok, de a demokráciák erénye, hogy ezeket megpróbálják békés kompromisszumokkal megoldani. Ennek következtében elmaradnak a háborúk okozta szörnyű bűnök is. A másik hiány már belpolitikai. A diktatúrákban nincsenek haláltáborok, koncentrációs táborok és gulágok. Nincs holocaust és népiirtás. És ezzel a demokráciákat nem terheli az elfogadhatatlan politikai bűnök másik nagy csoportja, amely a XX. századot a történelem legtragikusabb századává tette. A harmadik hiány: a demokráciák nem rendőrállamok, nem gyakorlat az emberek törvénytelen letartóztatása és fogva tartása, az engedély nélküli házkutatás stb. A negyedik: hiányzik a politikai emberi jogok tömeg méretű megsértése. Az egypártrendszerrel szemben érvényesül a pluralizmus, az embereket nem üldözik azért, mert az egypártrendszert bírálják, netán egy másik párt szervezésén fáradoznak. A közérdekű információkhoz – legalábbis zömmel – hozzá lehet jutni. „A demokratikus közösségnek joga van arra, hogy a politikai vezetők tetteiről tájékozott ítéletet alkothasson. Joga van a politikai tettek átláthatóságához és megítélésük vitatásához.”^[33] Az ötödik: hiányzik az a teljhatalom, amely a diktatúrák háborús és békebeli politikai bűneinek elkövetését lehetővé tette. Ehelyett a hatalom megosztása érvényesül, amelynek egyik fontos része, hogy a hatalmi ágak, de elsősorban a törvényhozói és végrehajtó hatalom kölcsönösen ellenőrzik egymást. A teljhatalom kialakulásának megakadályozását a demokráciák általában alkotmányosan is biztosítják. Végül, de korántsem a teljesség igényével, a demokráciák működéséből hiányzik az a jogállamisággal összeegyeztethetetlen önkény, amelyet a teljhatalom, a nyilvános bíróság hiánya, és a társadalmi ellenőrizetlenség tesz lehetővé.

Miután ilyen ideális képet festettünk a demokráciáról, joggal merülhet fel a kérdés, lehetséges-e, hogy egy ilyen mintaszerű demokráciában jelentős politikai bűnök keletkezessenek; melyek ennek az okai, és mi jár értük.

Egy kis történelmi visszatekintés. A demokráciát többen, és nem megalapozatlanul bírálták. Ezek közé tartozott elsősorban Arisztotelész, aki szembeállította a demokráciát a polisszal, és az utóbbit jobbnak ítélte, mint az előzőt. Mind a két államforma előnye az volt, hogy igazságosan a többség uralkodott, és nem a kisebbség. Azonban míg a polisz tiszteletben tartotta a kisebbség jogait, addig

[32] Bíró, 2002, 218.

[33] Kis, 2004, 287.

a demokráciában a többség elnyomta a kisebbséget, s ezt mai szemmel is politikai bűnnek tekinthetjük.

A demokráciát bírálók sorában találjuk Kantot is, aki *Az örök béke* című művében a szabadság szempontjából bírálja a demokráciát: „...a demokrácia szükségképpen despotikus, mert olyan végrehajtó hatalmat épít, ahol az összesség határoz az egyén felett, és így az egyes ellen, aki persze maga nem járul hozzá.”^[34] Hasonlóképpen vélekedik E. Burke is, aki a következőket írja. „A demokráciában a polgárok többsége a legkegyetlenebb elnyomást képes gyakorolni a kisebbség felett.”^[35] Végül hadd idézzem Churchill egyik híressé vált paradoxonját, amely szerint a demokrácia a lehető legrosszabb államforma, csak az a baj, hogy eddig nem találtak ki jobbat.^[36]

A most felsorolt idézetek egy irányba mutatnak: valamennyi közös mondanivalója az, hogy a demokráciákban is lehetségesek a politikai bűnök, még hozzá nem is akármilyenek, hanem súlyosak. Az idézetekből ki is bontakoznak két politikai bűn körvonalai: ezek a kisebbség elnyomása, illetve olyan, az egyéneket károsan érintő döntések meghozatala, amelyek az egyénnek az állammal szembeni alávetettségéből erednek. Ha feltesszük a kérdést, mi a fő forrása ezeknek – és tegyük hozzá más politikai bűnöknek –, a válasz egyértelmű: a demokrácia is államhatalom, amely lehetővé teszi, hogy a birtokában vissza lehessen élni vele. S itt még egyszer visszatérnék Arisztotelészhez, akinek az egyik legjelentősebb, máig is érvényes gondolata, hogy a hatalom veszélyes, s ezért az lenne kívánatos, hogy ne az ember, vagy az emberek uralkodjanak, hanem a törvény. Ami, persze sajnos lehetetlen, mert a jog – nem lévén élő személy – képtelen uralkodni. Mielőtt azonban röviden felvázolnám a demokráciában elkövethető politikai bűnök néhány fő formáját, vissza kell térnem Max Weberhez, megvizsgálva azt a kérdést, hogy a politikai bűnökről alkotott felfogása mennyire alkalmazható a demokráciában elkövethető politikai bűnökre. Max Weber híres politika-elméleti művében alapvető különbséget tesz politikai és erkölcsi bűnök között. Erről a következőket írja: „Hazudni, csalni, ölni a politikán kívüli tartományokban bűn. A politikában nem okvetlenül az. A politikus akkor vétkezik, ha a tiszttségével járó feladatokat elmulasztja megoldani. Ok lehet az is, ha nem tud szabadulni az érzület etika nyűgétől.”^[37] Az érzület etika szerint az erkölcsi bűnök elkövetését illetően abszolút tilalom áll fenn, ezeket soha semmilyen körülmények között se szabad elkövetni. Ehhez Weber hozzáfűzi, hogy a végső értékek nem igazolhatók, és nincsenek teljes összhangban egymással.

Nézetem szerint itt Weber Machiavellihez csatlakozik, de nem válik machiavellistává. Mondanivalójának lényege, hogy a jó politikusnak óhatatlanul el

[34] Paczolay – Szabó, 1999, 194.

[35] Paczolay – Szabó, 1999, 161.

[36] „Democracy is the worst form of Government except for all those other forms that have been tried from time to time...” Churchill 1947. november 11-i hozzászólását ld.: Churchill by Himself: The Definitive Collection of Quotations. (Editor Richard Langworth), PublicAffairs, New York, 2008, 574.

[37] Weber, 1989.

kell követnie a politikai bűnök minimumát, de csak annyit, és külön nehézséget jelent, hogy ez a minimum absztraktan nem adható meg. Vitatkozni legfeljebb annyiban lehet vele, hogy helyes-e nyelvileg nem bűnnek nevezni azt az erkölcsileg rosszat, amelyet mint kisebbik rosszat egy nagyobbik rossz elkerülése végett követnek el. Véleményem szerint ezek a szükségszerű vétkek bűnök maradnak akkor is, ha egy jó cél érdekében elkerülhetetlenek. Gondoljunk például az atombombák ledobására. Ha most feltesszük a kérdést, mennyire alkalmazhatók Webernek a történelem egészéről levont következtetései a jelenlegi demokratikus államokra, nos, úgy gondolom kevésbé; a demokráciákban elkövetett hazugságok, csalások, ölések, különböző hatalmi visszaélések, korrupciók nem olyan erkölcsi bűnök, amelyek elvesztenék bűn jellegüket, amennyiben politikai tartalmúak. Nem, ezek túlnyomó többsége nemcsak erkölcsi, hanem negatív tartalmú politikai bűn. Sport nyelven azt mondhatnánk: nem kikényszerített hiba.

A demokráciában elkövetett politikai bűnöknek két, egymással összefüggő forrása van: az egyik a hatalom, a másik a megszerzéséért, megtartásáért és kihasználásáért folytatott harc. A hatalom azáltal ad lehetőséget a politikai bűnök elkövetésére, hogy egy lényegében egyenlőtlen viszony, olyan jogosítvány csoport, amely a hatalom alárendeltjeinek nem áll rendelkezésre, s ezért a hatalom birtokosa előtt elvileg, ha nem is korlátlanul, két lehetőség áll fenn: rendeltetészerű élés a hatalommal vagy visszaélés. Az a különbség, amely a teljhatalmat a hatalommegosztástól megkülönbözteti ebből a szempontból relatív, az osztott hatalom is hatalom, legfeljebb kisebb és ideiglenebb. Ami most már a hatalom megszerzéséért és megtartásért folytatott harcot illeti, az jelentős részben a C. Schmitt által leírt barát-ellenség viszony jegyében folyik. A szemben álló pártokat, hacsak nem szövetségesek, vagy legalábbis koalíciós partnerek, nem a barátság, a szeretet, az együttműködés köti össze, hanem sokkal inkább a harag, a megvetés, sőt a gyűlölet. Az egymásról rajzolt és hirdett kép számos vonatkozásban egyoldalú, hamis, igazságtalan. Egyáltalán nem túlzunk, ha ezt a mindennapos gyakorlatot politikai bűnnek minősítjük. Mindez a választások előtt még fokozódik, nemegyszer irreális populista, teljesíthetetlen, vagy az ország pénzügyi egyensúlyát felborító ígérekkel párosul, amelyeket ismét nevezhetünk politikai bűnöknek.^[38]

A politikai bűnök másik válfaja az, amelyet egyének követnek el, kihasználva állami, közhivatali pozíciókat, társadalmi kapcsolataikat, különféle előnyökhöz juttatják a hozzájuk közelállókat. Ennek két válfaja van: az egyik, ahol a hatalmon lévő csak illegális szívességeket tesz, de nem kap ezért ellenszolgáltatást.

[38] Van olyan felfogás, amely megkérdőjelezi a politikai tevékenység, beleértve a politikai bűnök erkölcsi értékelését. Így pl. Nadas Péter a következőket írja: „A demokratikus politikai élet (...) nem erkölcsi ítékezés. Ha erkölcsi tanácsra van szükségem, akkor a barátomhoz fordulok, paphoz megyek vagy a pszichiáteremhez.” (Idézi Kis, 2004, 13.) Kis János helyesen így válaszol erre, ha ezt a nézetet elfogadnánk, „Nem kifogásolhatnánk, ha egy politikus minden íratlan szabályt felrúg, pl. bizalmasát ülteti egy független hatalmi ág vezetőjének székébe, vagy rokonait előnyös állami megrendelésekhez segíti hozzá.” (Kis, 2004, 14–15.)

A másik, sokkal elterjedtebb politikai bűn a korrupció, amelyről azt írja C. Friedrich, hogy a „hatalommal való visszaélés a modern korrupció lényege”. Gulyás Gyula szerint a korrupció a politikai patológia különös formája.^[39] Hankiss Elemér szerint „korrupt mindenki lehet, aki olyan pozícióban van, hogy dönthet bizonyos javak elosztásáról”.^[40] Érdeemes rámutatni arra, hogy Hankiss kiterjesztő értelemben fogja fel a korrupciót. „A politikai korrupció azonban nem csak az, amikor az üzletember veszi meg a hivatalnokot vagy a politikust, hanem a politikus vesztegeti meg a néptömegeket, a választókat, hogy a hatalmat megszerezze vagy megtartsa.”^[41] A politikai bűnök sajátos válfaját képezik azok az intézkedések, amelyek a harmadik generációs kisebbségi jogok tudatos megsértéséből állnak. A kisebb-nagyobb mértékben meglévő nemzetállami tendenciák eredményeképpen a kisebbségek nyelvhasználati, kulturális, oktatási, vallási gyakorlatát kurtítják meg. Ugyanehhez a kategóriához tartozik az országon belüli autonómia-törekvések megkérdőjelezése és akadályozása. Politikai jellegük kifejeződik abban is, hogy az emberi jogoknak ellentmondó, az uralkodó nemzetet előnyben részesítendő egyenlőtlenségeket próbálnak megvalósítani. A kisebbségekkel szemben elkövethető bűnök egyik igen jellegzetes válfaja a gyűlöletbeszéd. Ez attól függetlenül súlyos politikai bűnnek számít, hogy az adott országban bűncselekménynek minősítik vagy sem.

Kisebb jelentőségűek, de azért megemlítenők azok a partikuláris politikai bűnök, amelyek a pluralizmussal, az egyes politikai pártok működésével függnek össze. Az egyes demokratikus politikai pártoknak természetesen van szabályzata, amely az adott párt tagjaira, tisztségviselőire vonatkozik. Ha ebben a dokumentumban foglalt szabályokat a párttagok egy része megsérti, akkor az adott párt szerint politikai vétket követnek el, noha egy általános megítélés szerint csak a demokratikus jogaikkal élnek. Ilyen jellegű például, ha a képviselő nem jelenik meg a szavazáson, vagy nem úgy szavaz, ahogy azt a pártja megkívánja. Súlyosabb jellegű, ha a pártegység ellen lép fel, a párt vonalától eltérő nézeteket vall, és azokat nyíltan hirdeti. Végül a demokráciákban is létezik a politikai bűnöknek az a formája, amely azáltal áll elő, hogy a felelős politikai vezetők elmulasztják megtenni azokat a reform intézkedéseket, amelyek az ország javára válnának, és amelyeket Weber a politikusok egyik vagy „a” fő vétkének tart. Ez nemegyszer annak következménye, hogy az ellenzék, kihasználva a 2/3-os törvények adta lehetőségeket, megakadályozza azok törvénybe iktatását. Ha most feltesszük azt a kérdést, hogy mi jár a demokráciákban elkövetett bűnökért, nem kapunk egységes választ, ami szorosan összefügg azzal, hogy a politikai bűnök igen sokfélék, figyelembe véve következményeiket is. De összefügg azzal is, hogy a politikai bűnöknek a demokráciákban sincs kódexe, ahol taxatíván fel lenne sorolva, mi számít politikai bűnnek és mi jár az elkövetésért. Mint ahogy hiányzik az az intézményrendszer is, amely az

[39] Gulyás, 2004, 11.

[40] Hankiss, 1983, 91.

[41] Hankiss, 1983, 83.

érvényesítés érdekében eljárna. Mindennek következtében a „mi jár” kérdésre igen változatos válaszokat kapunk. Ami a politikai pártok egymásról alkotott igaztalan torzképét illeti, az egyes pártok azt (mármint a másik pártról alkotott jellemzést) helyesnek és szükségesnek tartják, ezért szerzőiket nem megrovás vagy büntetés, hanem dicséret illeti. Az érintett pártoknak persze, más a véleménye, s ezt meg is írják, de ezzel a reagálás ki is merül. Ami viszont a felelőtlen ígéretést illeti, ott nem teljesülés esetén a választók azzal büntethetik a pártot, hogy megvonván bizalmukat, azok elvesztik hatalmukat, ami számukra igen súlyos büntetés. Hasonló következményekkel járhat, ha a politikusok felelőtlenül elmulasztanak szükséges reformokat beindítani.

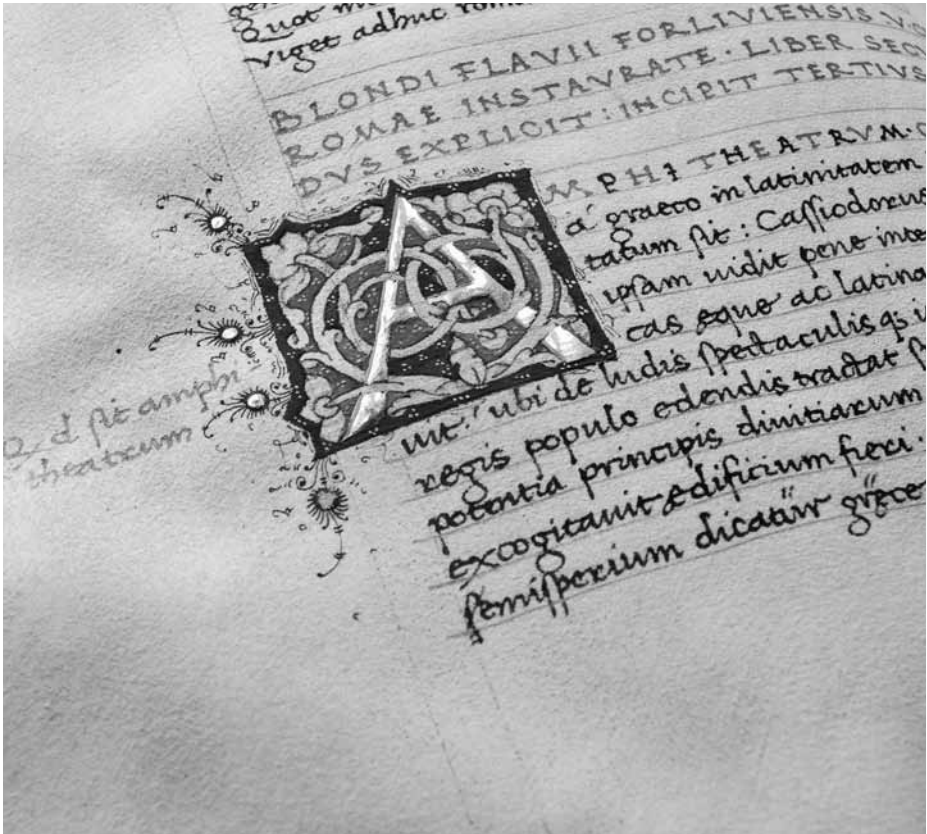
A hatalommal való visszaélés egyéni formái, amennyiben napvilágra kerülnek az illetők politikai karrierjének a végét eredményezhetik, mert az egyes pártok renoméjuk megóvása érdekében az érintetteket lemondásra készíthetik. A korrupció pedig bűncselekmény, amely egyszerre jár politikai és jogi következményekkel.

Megint más jellegű az eredmény a kisebbségekkel szemben elkövetett politikai bűncselekmények esetében. Itt a nemzetállam képviselői, akik az „egy ország egy nemzet” elvet tartják ideálisnak, ugyancsak érdemnek tekintik a kisebbségi jogok korlátozását, és amíg hatalmon vannak, ezt büntetlenül tehetik. Az érintett kisebbségeknek általában kevés eszközük van arra, hogy kedvező változásokat érjenek el. Ami a párttagoknak a saját pártjuk ellen elkövetett bűneit illeti, itt az egyes pártok különböző retorziókat léptetnek életbe, a pénzbüntetéstől a kizárásig. Mindebből látszik, hogy arra a kérdésre, „mi jár a bűnért a politikában”, nem adható egysíkú válasz, mert ez számos tényezőtől függően változik.

IRODALOM

- Bibó István (1990): *Válogatott tanulmányok*, IV. 1935-1979. Magvető, Budapest.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): *Politológia*. Universitas, Budapest.
- Bíró Gáspár (2002): *Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába*. Osiris, Budapest, (Osiris tankönyvek).
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György (1991): *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Budapest.
- Gulyás Gyula (szerk.) (2004): *Politikai korrupció*. Aula, (Budapest).
- Hankiss Elemér (1983): *Társadalmi csapdák*. Magvető, Budapest.
- Kant, Immanuel (1985): *Az örök béke*. (ford. Babits Mihály). In: Paczolay – Szabó, 1999, 186–199.
- Kis János (2004): *A politika mint erkölcsi probléma*. Irodalom Kft., Budapest.
- Paczolay Péter – Szabó Máté (1999): *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény*. (szerk. Paczolay Péter, Szabó Máté) Rejtjel, Budapest, (Rejtjel politológia könyvek).
- Rawls, John (2005): *A népek joga. Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. (ford., kiegészítő jegyzetekkel, mutatóval és utószóval ell. Krokovay Zsolt) L'Harmattan
- Schmitt, Carl (2002): *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (ford., szerk. és az utószót írta Cs. Kiss Lajos) Osiris, Budapest.

- Scruton, Roger (1982): *A dictionary of political thought*. Palgrave Macmillan, London.
- Tocqueville, Alex de (1999): A demokrácia Amerikában. In: Paczolay – Szabó, 1999, 239–257.
- Weber, Max (1989): *A politika mint hivatás*. Művelődéskutató Int., Budapest (Medvetánc könyvek).

A győri corvina harmadik könyvének iniciáléja.

Az erőszakos bűnözés differenciálódása és a büntetőpolitika Magyarországon

A magyarországi összбűnözésben létezik egy olyan terület, amely büntetőpolitikai felfogástól függetlenül a kriminálpolitika mindenkori alakítóját a leghatározottabb, legszigorúbb fellépésre ösztönzi, ez a kategória az erőszakos бűнözés. Anómiás viszonyok közepette a társadalmi feszültségek olyan nagymérvűek és a normák olyan szinten devalválódnak, hogy az erőszakos бűнcselekmények is elszaporodnak. A társadalmi közérzet javítása érdekében az állam igyekszik gyors és hathatós válaszokat adni, nem titkolt célul tűzve ki a lakosság megnyugtatását. A 2010-ig tartó, a helyreállító igazságszolgáltatásra építő segítő-támogató büntetőpolitika éppúgy erőteljes válaszokat adott az erőszakos бűнözésre, mint a 2010 óta uralkodó korlátozó-beavatkozó büntetőpolitika. A kivételesen gyors reagálás azonban inkább a választópolgároknak szóló üzenetként volt felfogható mindkét büntetőpolitika képviselőinek részéről és kevésbé volt szakmailag beágyazott. Aktuálpolitikai vonatkozásoktól mentes, a бűнözési jelenséget ténylegesen értő és arra adekvát szakmai válaszokat adó egységes szabályozásra van szükség álláspontom szerint az erőszakos бűнözés kezelése területén. A jogalkotónak kevésbé kell figyelembe venni a média által festett képet és a választásokhoz fűződő jogszabály-alkotási kényszert. Szigorú, ám ténylegesen megvalósítható és egységes büntetőpolitikára van szükség, amely nem ötlet-szinten, lényegében napi aktualitásokra reagálva próbál megoldani évtizedek alatt kialakult és egyre mélyülő бűнözési jelenségeket.

Írásomban arra igyekszem felhívni a figyelmet, hogy az erőszak, bár állandó velejárója az emberiség történelmének, a XX. század végére, a XXI. század elejére Magyarországon is újabb formákban mutatkozik meg, gondoljunk csak az öncélú erőszak, vagy az iskolai agresszió jelenségére. Néhány jogszabályi változásra hívom fel a figyelmet, amely egyértelművé teszi az állami igényt a személy elleni erőszakos бűнcselekmények esetében a hathatósabb reagálásra. A törvényi módosítások azonban véleményem szerint akkor jelentenének hatékonyabb választ az adott jelenségre, ha nem széttagolt lépések lennének, hanem egymásra épülő lépcsők alakítanák a büntetőpolitikát. A választópolgár biztosan megnyugvással konstataálta a rablás előkészületének büntetendőségét (2008. évi LXXIX. törvény), ám azt csak a büntetőjogászai szakma látja át, hogy az ilyen irányú szigorítás a gyakorlatban – már csak bizonyíthatósági nehézségek okán is – szinte semmilyen relevanciával nem bír. A gyermek- és fiatalkori deviancia,

kriminalitás brutálissá válásával kapcsolatban is szükség van állami reakcióra, a büntetőpolitika szintjén is, azonban határozott szakmai álláspontom, hogy e területen a büntetőjog valóban csak az ultima ratio szerepet vállalhatja fel és a jelenséget a büntetőjogot megelőzően kell az államnak komoly társadalmi problémaként kezelnie.

I. JOGSZABÁLYI VÁLTOZÁSOK

A 2008. évi LXXIX. törvény 1. §-ának indokolásában olvashatjuk, hogy az utóbbi időszakban tapasztalható az erőszakos cselekmények elszaporodása, a társadalmi agresszió növekedése. A miniszteri indoklás szerint azért van szükség a leginkább elterjedt és legsúlyosabb bűncselekmények esetében a büntetőjogi felelősségre vonás határainak kiszélesítésére, mert elszaporodtak az erőszakos események. A társadalmi együttélés rendjének védelme érdekében szükségesnek tűnik egyes további személy vagy vagyon elleni erőszakos, illetve közvesélyt okozó magatartások előkészületének büntetendővé nyilvánítása.

A 2009. évi LXXX. törvény a súlyos, erőszakos bűncselekmények elleni hatékony fellépés érdekében megalkotta az erőszakos többszörös visszaeső fogalmát. A Büntető Törvénykönyv 137.§. 17. pontja így határozza meg az új elkövetői kategóriát: *erőszakos többszörös visszaeső az a többszörös visszaeső, aki mindhárom alkalommal személy elleni erőszakos bűncselekményt követ el.*

A Btk. 137.§. 17. pontja felsorolja személy elleni erőszakos bűncselekményeket, amelyek megalapozzák az új elkövetői kategória megállapíthatóságát. Az új elkövetői kategóriára vonatkozó szigorúbb jogkövetkezményeket is megjelöli a törvény. 97/A. §. (1):

Az erőszakos többszörös visszaesővel szemben az erőszakos többszörös visszaesőkénti minősítést megalapozó, súlyosabban büntetendő személy elleni erőszakos bűncselekmény büntetési tételének felső határa szabadságvesztés esetén a kétszeresére emelkedik. Ha a büntetési tétel így felemelt felső határa a húsz évet meghaladja, vagy a törvény szerint a bűncselekmény életfogytig tartó szabadságvesztéssel is büntethető, az elkövetővel szemben életfogytig tartó szabadságvesztést kell kiszabni.

További rendelkezése a Btk-nak, hogy az erőszakos többszörös visszaesővel szemben a büntetés enyhítésének nincs helye, illetve a szabadságvesztés helyett nem szabható ki közérdekű munka, pénzbüntetés, foglalkozástól eltiltás, járművezetéstől eltiltás esetükben.

A 2010. évi LVI. törvény 6. §-a az alábbiak szerint változtatta meg a Közfeladatot ellátó személy elleni erőszak törvényi tényállását:

230. § (1) A 229. § rendelkezései szerint büntetendő, aki az ott meghatározott cselekményt közfeladatot ellátó személy ellen követi el.

(2) Aki a 229. § (1)-(3) bekezdés szerinti bűncselekményt a közoktatásról szóló törvényben meghatározott közfeladatot ellátó pedagógus, vagy a nevelő és oktató munkát közvetlenül segítő alkalmazott sérelmére követi el, az (1) bekez-

dés esetén egy évtől öt évig, a (2) bekezdés esetén két évtől nyolc évig, a (3) bekezdés esetén öt évtől tíz évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

A 2010. évi LXXXVI. törvény a közbiztonság javítása érdekében született. 1. § -a Szabálysértésekről szóló 1999. évi LXIX. törvény 14. § (2) bekezdését ekképp módosítja:

„(2) Az elzárás legrövidebb időtartama egy nap, leghosszabb tartama - a 24. § (1) bekezdésében foglaltak kivételével - hatvan nap, fiatalkorú esetén harminc nap. Az elzárás végrehajtása során a fiatalkorút a felnőtt korútól el kell különíteni.”

Szándékoltan idéztem a négy módosítást, illetve miniszteri indoklás részletét egy helyütt, saját kommentárt nem iktatva az egyes jogszabályi hivatkozások mögé. Így próbálom láthatóvá tenni, hogy van a magyarországi bűnözésnek egy olyan területe, amelyre a különböző politikai programok, a különböző kriminálpolitikák is azonosan reagálnak, ez pedig az erőszakos bűnözés.

A fent hivatkozott négy törvény két különböző büntetőpolitika, a 2002-től 2010-ig tartó segítő-támogató és 2010-től újra teret nyerő korlátozó-beavatkozó büntetőpolitika időszakában született. A személy elleni erőszakos bűncselekmények vonatkozásában szinte alig érzékelhető, hogy a 2008-ból és a 2009-ből származó törvények az előző büntetőpolitika segítő-támogató rendszerének szellemében fogantak és csak a 2010-ből hivatkozott két törvény született meg a korlátozó-beavatkozó kriminálpolitika égíse alatt. Mivel magyarázhatjuk a szabályozások e sajátos összecsengését? A bűnözés egy rendkívül veszélyes területének, az erőszakos bűnözésnek az alakulásával, a lakosság félelemérzetének növekedésével, amelyre törvényhozói szintű választ kívánt adni az állam.

II. AGRESSZIÓ, A TÁRSADALMI LÉT VELEJÁRÓJA

Az agresszió olyannyira meghatározó jellemzője az embernek, hogy az általa teremtett mítoszok szereplőit sem volt képes másként megalkotni, mint állandóan civakodó, egymás ellen törő lényeket. Gondoljunk csak a görög mitológiai alakokra; az istenek, titánok, gigászok állandó harcban állnak egymással. Kronos, az időisten egyaránt ellenségnek tekintette apját, majd gyermekeit. Apja, az égisten ellen azzal a sarlóval tört, amelyet anyja, a földistennő adott a kezébe, mondván, torolja meg a rajta és testvérein esett sérelmeket. A több ezer éves mitológiai történet nap mint nap lejátszódik manapság is, amikor a család fő zsarnokságától szenvedő család akár évtizedes gyötrelmek után végez kínzójával. Kronos a gyermekeit születésük után – az egy Zeusz kivételével – mind lenyelte, nehogy azok elfoglalják trónját. Goya festményén – Az Idő felfalja gyermekeit – hatásosan ábrázolja a gyermekeit elnyelő istenalakot. A pozícióért, hatalomért folytatott harc korunkban is elvezethet a rivális ellen elkövetett erőszakhoz, a küzdő felek „lenyelhetik” a vetélytársat.

A bibliai történetek sincsenek híján az erőszaknak, a sok tanulságos történetből kiemelkedik Káiné, aki féltékenységből öl, mégpedig tulajdon testvére életét veszi el. A Biblia szerint az Úr csak az Ábel által felkínált ajándékot fogadta el,

Káinéra nem is tekintett. Ez olyan indulatot váltott ki Káinból, hogy rátámadt testvérére és megölte. A híres magyar pszichológus, Szondi Lipót könyvet írt Káinról, a törvényszegőről, aki szerinte a Gonosz megtestesítője.^[1] Meggyőződése, hogy vannak Káin-hajlamú emberek, akik a Mózes-alkatú emberektől eltérően, nem képesek megküzdeni indulataikkal és embertársaik ellen fordítják azokat. Könyvében egy történészt idéz, aki így sommázza az emberiség történelmét: „Törzs törzs ellen, falu a város ellen, lovag a polgár ellen, a fejedelem az egyház és a nemesség ellen, a hívő a hitetlen ellen, a kultúrnemzet a természeti népek ellen, a nemzetek az elnyomók ellen, a kontinentális hatalmak a tengeri hatalmak ellen, az államszövetségek a szuperhatalmak ellen, a világrendszerek a viláгурalmi törekvések ellen harcolnak, és ugyanígy a paraszt a földesúr ellen, a polgár a kivételezettek ellen, a liberálisok a bürokrácia ellen, a képviselő a korona ellen, a pacifista a fegyverkezés ellen, a munkás a tőke ellen, a terrorista a többség ellen, az anarchista a mindenható állam ellen harcol.”^[2] Maga Szondi a következőket teszi ehhez hozzá: „Káin uralkodik a világon... Ő irányítja az embert a bölcsőtől a koporsóig, a világot pedig a kőkorszaktól az atomkorig és még azon is túl.”^[3] Természetesen a kép azért Szondinál sem ennyire sötét, hiszen vannak Mózes-emberek, akik indulataikat megfékezik, és akik szigorú törvényeket alkotnak a társadalom rendje, jó közérzete érdekében.

A történelemben azt látjuk, hogy nemcsak az egyes ember támad embertársára, hanem népek törnek népek ellen. Az emberiség folyamatosan háborúzik. Nagy Sándor és Napóleon azért vezették harcba katonáikat és okozták sok tízezer ember halálát, hogy területet hódítsanak. Mások bizonyos eszmék ellen folytattak irtóhadjáratot, megint mások pedig saját eszmerendszerük elterjesztését kívánták tűzzel-vassal elérni. Az államok sokszor saját polgáraik ellen folytattak háborút, a veszélyesnek ítélt polgárokat az igazságszolgáltatási rendszer révén kívánták kiiktatni. A halálbüntetés a legkegyetlenebb megnyilvánulása az állami erőszaknak, ahogy Beccaria fogalmaz, a halálbüntetés nem más, mint a nemzet háborúja egy állampolgár ellen.^[4] Mégpedig igen látványos háború volt ez a középkorban, hiszen a kivégzések nyilvánosak voltak és igyekeztek különféle kínzásokkal fűszerezni, nehogy elégedetlenkedjen a megjelent nézőközönség.

A művészetet is folyamatosan foglalkoztatja az erőszak.^[5] Az egyes alkotások igen érzékletesen mutatják be a különböző motívumok kiváltotta erőszakos cselekedeteket. Shakespeare drámáiban olvashatunk politikai gyilkosságról, szerelemfélétségből elkövetett ölésről és olyan háborúskodásról, amely már családi hagyomány. A XIX. századi operairodalomban a személyes bosszú a sértett fél erkölcsi joga, a Rigoletto, a Parasztbecsület is jól példázzák ezt. Az isten háta mögötti barbár világban Árvácskának, a kis lelenclánynak borzalmas testi-lelki kínokat kell elszenvednie. A szadista felnőttek igavonóként dolgoztatják,

[1] Szondi, 1987

[2] Volz, P., idézi: Szondi, 1987, 40.

[3] Szondi, 1987, 41.

[4] Beccaria, 1989, 63.

[5] Domokos, 2000, 9–13.

kizsákmányolják, emberi méltóságától megfosztják az árva gyermeket Móricz regényében. Takaró Sándort az ágyban fojtja meg felesége, Nelli, aki nem bírja tovább a gazdag paraszti családból származó és egyre magasabbra törő férje természetét. Németh László azt mutatja meg, miként fokozódik az iszony a fiatalasszonyban, s miként vezet el ez az érzés a gyilkosságig. Dosztojevszkij már-már pszichoanalitikusi szakszerűséggel megírt regényeire sokat hivatkoznak a lélekgyógyászok, ám a társadalomtudomány számára éppoly tanulságosak az egyén belső motivációit és a társadalmi viszonyokat egyaránt elemző művek. Raszkolnyikovnak azért kell megbűnhődnie, mert úgy érezte, joga van ölni. A bűnről elmélkedve – „a betegség szüli-e a bűntettet, vagy magának a bűntettnek sajátos természetéből következik, hogy mindig együttjár valami beteges folyamattal?” – megérett benne az elhatározás, hogy gyilkolni fog, s hónapokon át mindent precízen megtervezve, végül véghez is vitte tettét, baltájával háromszor csapott le áldozatára, az öregasszonyra.

A gyermeki kegyetlenséget, a szadisztikus hajlamokat mutatja be egyik regényében William Golding, parabolisztikus írásában a hajótörést szenvedő gyerekek az állati kegyetlenség szintjére süllyednek, mire egy hajó észreveszi füstjeleiket. A tudatlanság, a babonák, a bűnbakkeresés a kiváltója Kuprin kisregényében a kettős gyilkosnőnek. A nagyanyjával együtt az erdőben élő gyönyörű lány, Oleszja és a városból érkezett fiatal férfi szerelmét rossz szemmel nézik a perebrodi parasztok, és amikor a jégeső elveri a fél falu termését, babonás kegyetlenséggel támadnak a boszorkánynak tartott nőkre.

Kosztolányi Édes Annája tíz hónapon keresztül némán tűri, ahogy gazdái rabszolgaként dolgoztatják, lelkileg megalázzák, unalmukban és gögjükben játékot űznek vele. Nem szól, nem lázad fel, nem menekül el, teljesíti minden kívánságukat, aztán egy nap fogja a nagy konyhakést és véget vet mindennek. Gazdái gépet csináltak belőle és ő úgy ölt, mint egy gép. Guillaume-tól azért idegenkedett az anyja, mert férje gyűlöletes vonásait vélte felfedezni benne. Mauriac kisregényében boldogtalan házassága miatt kisfián áll bosszút az érzelemszívár, rideg asszony és addig gyöttri szeretetre vágyó gyermekét, míg végül az a halálba menekül a gyilkos anyai szavak elől.

Rideg Sándor novellájában a háborúból hazatérő katona képtelen abbahagyni az öldöklést, és falujában is folytatja a háborúzást. Igen érzékletes ábrázolása ez az írás annak, miként vetkőzik ki az ember háború idején ember mivoltából. Capote regényében hidegvérrel oltják ki családok életét a bűnözők azért, hogy anyagi javaikat megszerezzék. Az elkövetők számára más ember élete semmit nem jelent, teljes közönnyel gyilkolnak, egyedüli mozzanatuk a haszonszerzési cél. A médiából áradó erőszakhullám veszélyére hívja fel a figyelmet Ben Elton Pattogatott vérfürdő című regényében. A regény Oscar-díjas rendező főhőse gyilkosságokról szóló történeteket talál ki és filmesíti meg, amelyet aztán egy pszichopata fiatal pár az életben megvalósít. A történet valóságos vérfürdőbe torkollik.

Pusztító hajlamok laknak tehát bennünk, az emberben megvan a késztetés arra, hogy a másik ellen törjön. Konrad Lorenz etológus idézi Erich von Holstot, aki így ír: „Ha egyszer valamilyen üdvtan csakugyan a Föld egészét meghódítaná, akkor azonnal szétesne két táborra (az egyik lenne az igazhítűeké, a másik

az eretnekeké), fellángolna a harc, és nem is szűnne, mert az emberiség már csak ilyen, ha tetszik, ha nem.”^[6] „... Az emberi szellem a technokrácia útján haladva magának az életnek és ezáltal az emberi léleknek is az ellenségévé vált.”^[7]

III. ERŐSZAK AZ ISKOLÁBAN

A Colorado állambeli Littletonban 1999. április 20-án két őrjöngő diák lőfegyverekkel és robbanóeszközökkel felszerelve ámokfutásba kezdett. A Columbine-i tragédia örökre bevonult az emberiség „fekete krónikájába”. Harris és Klebold 12 diákot, 1 tanárt megölt, 23 személyt súlyosan megsebesített. Végül magukkal is végeztek. Az eredeti terv jóval nagyobb mézárálás volt. 95 robbanószerkezetet készítettek. Teljes „siker” esetén 250 áldozatra számítottak. A borzasztó tettek elkövetői borzalmas lelkiállapotú fiatalok voltak, ahogy Aronson nevezi őket „patológiás lúzerek”. Mindkét fiú teljes családban élt, középosztálybeli szülőkkel, viszonylagos jólétben. Mindketten szerették szüleiket, a videón azt üzenték nekik, hogy ne magukat hibáztassák, ők jó szülők voltak. És amiatt se hibáztassák magukat, hogy nem vették észre a jeleket, mert nem lehetett észrevenni. Harris a videón pl. Shakespeare Viharjából is idézett: „szült már jó öl rossz magzatot”. Aronson szerint a Columbine-i tragédia egy társas helyzetből fejlődött ki. Ez a társas helyzet az amerikai iskolákban uralkodó légkörre vezethető vissza. Az iskola Amerikában csatatér. A ranglétra alsóbb fokain állók rendszeresen szoronganak az iskolától, az iskolában, minden nap becsmérlés vár rájuk. A sportolók, jó tanulók a nagymenők, a tanárok velük kivételeznek. Különböző alárendelt rétegek vannak. A hierarchia legalján a lúzerek, kirekesztettek állnak, akiket szinte kötelező gúnyolni, megalázni, tönkretenni a ranglétra felsőbb fokán állóknak. A Columbine-i középiskolában nagyon rossz volt a légkör. Az iskola vezetői kivételeztek a zsarnokoskodó élsportolókkal. Elnézték a kegyetlenkedéseiket. A fizikai bántalmazás és a szóbeli megalázás sokkal gyakoribb volt, mint más iskolában.

Harris és Klebold a vesztesek közé tartoztak. A nyertesek jogosnak vélték a kigúnyolásukat, megalázásukat. Harrist iskolatársai bosszantóan kívülállónak, különködőnek tartották. A család egy másik városból költözött át és az ottani iskolában szerették az osztálytársai. Az új iskolában azonban nem fogadták be. A két lövöldöző tanulmányi teljesítménye átlagon felüli volt, de a menő csoportok ennek ellenére nem fogadták be őket. Darkoknak, gótoknak hívták őket, mert fekete ruhában jártak, télen-nyáron hosszú viharkabátot viseltek.

Korábbi iskolai mézárálásoknál is egyértelműen megállapítható: a lövöldözők fokozottan feszült lelkiállapotban voltak a kirekesztettség, az elszenvedett sérelmek miatt. Kórosan reagáltak le az őket ért sérelmeket. Aronson a következő törvényszerűségeket véli felfedezni az amerikai iskolai lövöldözések eseté-

[6] Lorenz, 1994, 210.

[7] Lorenz, 1996, 146.

ben: az elkövetők fiúk, kamaszok, rendelkeznek lőfegyverrel. További jellemző, hogy erőszakos filmeket néznek, jóval többet, mint az átlag és erőszakos videojátékokkal játszanak.^[8]

A saját maguk által készített videofelvételen Harris és Klebold elmondják, hogy egyetlen céljuk a megtorlás. Nemcsak azokat akarták megölni, akik bántották őket, hanem mindenkit. Eddig mindenki alázta, bántotta őket. Zavart elméjükkel azt hitték, hogy most kivívják a tiszteletet. Férfihoz méltóan tűrték korábban a megaláztatást, nem látszott rajtuk, hogy mennyire fáj nekik. De belül gyűlt a düh és a gyűlölet. Harris még a pszichiáterének se beszélt soha a megaláztatásokról. Nyilvánosan hidegvérűen viselkedtek. Olyan mélyen elfojtották a szégyenérzetet, hogy a végén elszabadult a pokol és egyetlen cél vezérelte őket: a bosszú.

Aronson szerint a középiskolákban csökkenteni kell a zaklatást, megszegyenyítést, sértő viselkedést. A fiatalok kudarcűrő képességét is fejleszteni kell, amennyiben megalázzák őket, ne a végletes, végzetes megoldáshoz forduljanak, hanem képesek legyenek feldolgozni magukban a bántást.

A 2010. évi LVI. törvény a magyar iskolai erőszakra kíván reagálni. Általános Indoklása szerint a választói akarat támogatta az új büntetőpolitikai intézkedéseket, így például a tanárok fokozottabb védelmét. Az utóbbi időszakban elszaporodtak a tanárok elleni erőszakos cselekmények, amelyek jelentős részét gyermek- és fiatalok, elenyésző részét pedig az ő felnőtt hozzátartozói követték el. Maga az Általános Indoklás is elismeri, hogy az iskolai erőszak összetett probléma és komplex megoldást igényel, azonban a reagálás részét kell, hogy képezze a büntetőjog eszközei is. A korábbi büntetőjogi védelem nem volt elég visszatartó erő az ilyen bűncselekmények megelőzésére, ezért szükség volt arra, hogy a Büntető Törvénykönyv fokozottabban védje a közoktatásban dolgozó pedagógusokat.

Nincs még egy olyan területe a kriminalitásnak, amely annyira érzékenyen reagál egy társadalom mentális, erkölcsi állapotára, mint a gyermek- és fiatalok bűnözése. Míg a felnőtt társadalom elképedve nézi a gyermek- és fiatalok elkövetők egy részének brutalitását, bestialitását, addig kevesen gondolnak bele abba, hogy minden a társadalmi környezetben, a felnőttek értékrendszerén múlik. Ha gyökeres változást akarunk, a helyes válasz természetesen a szociálpolitika és az oktatáspolitikai területén keresendő.

A közbiztonság javítása érdekében született 2010. évi LXXXVI. törvény 1. §-a nyomán érdemes felidézni Balogh Jenő gondolatait, aki 100 évvel ezelőtt kezdeményezte a Csemegi Kódex első novelláris változtatását, a „felesleges és ártalmas szabadságvesztés büntetés mellőzését” javasolta. Társadalmi támogatás nélkül sem működik a fiatalok bűnözésének megelőzése, szükséges a patronázs intézménye. A fiatalok kriminalitásának növekedését nem deresssel és nem bitófával kell visszaszorítani – mondja 1909-ben –, hanem „a büntetést egészen

[8] Aronson, 2009, 57.

mellőző nevelési eszközökre” van szükség.^[9] Az 1-2 hónapi fogháznak semmi eredménye és hatása nincs, céltalan és értelmetlen. A rövidtartamú szabadságvesztés nem alkalmas arra, hogy a fiatalok züllésének és bűncselekményének okait és tényezőit elhárítsa. Nem fér meg sem az emberiséggel, sem az okossággal. Kegyetlen, céltalan s az elítélte és az államra is egyformán káros. A laikus közvélemény azt hiszi – hívja fel a figyelmet Balogh –, hogy a 2-3 napi fogház kiszabásával a fiatalok megkapta megérdemelt, igazságos büntetését, a jogrend helyreállt. Balogh szerint épp ellenkezőleg: ez a néhány napi elzárás vagy fogházbüntetés „többet árt, mint amennyi kedvező hatása lehetséges”. Akár egynapi fogház is örök bélyeg marad rajta, „kitaszítja őt a tisztességes társadalomból”. „A patronage-tevékenység körében száz számra észleljük, hogy társadalmunk a fogházból szabadult, különösen a többször büntetett fiatalokkal szemben mekkora bizalmatlansággal viseltetik!”

Balogh nemcsak azt fogalmazza meg, hogy nem éri el a célját, továbbmegy: annak káros, kontraproduktív hatásaira hívja fel a figyelmet. Szerinte a teológus és a morálpedagógus munkája sokkal többet ér, mint a legnagyobb gonddal keresztülvitt börtönrendszer.

Míg általában a büntetés célja hármasságban fogható fel napjaink elfogadott büntetőpolitikai irányvonala szerint: a társadalomvédelmi, a prevenció és a megtorló funkció egyenlő mértékben kap szerepet a szankciók kialakítása és alkalmazása során, addig a fiatalok esetében, már csak pragmatikus szempontból is, elsőbbséget élvez a bűnmegelőzés, a prevenció és azon belül is leszűkítve, a differenciálás és egyéniesítés szellemében a speciális prevenció.

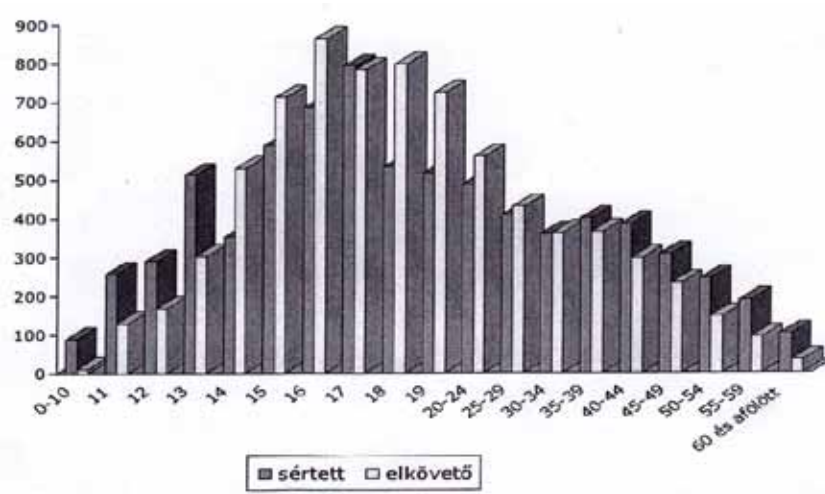
Mind társadalmi, mind állami szinten a fiatalok sajátosságok még teljesebb megismerése vezethet el ahhoz, hogy a XXI. század elején a megváltozott technikai, társadalmi viszonyok közepette felnövő fiatalok megváltozott világát megértse a felnőtt társadalom és az illetékes hatóságok. Újabb tudományos kutatások, szociológiai felmérések, kriminológiai vizsgálatok szükségesek. A fiatalokkal foglalkozó valamennyi szakember számára biztosítani kell a legújabb tudományos eredmények megismerését, a legfrissebb kriminálstatisztikai adatok ismeretében kell munkájukat végezni.

Az ezredfordulót követő bűnözési helyzet című 2010-es összeállítás szerint a gyakorisági mutatók elárulják, hogy a 14 és 18 éves kor között lévők mintegy kétszerre nagyobb arányban vesznek részt a bűnözésben, mint a 18 évesnél idősebb népesség.

[9] Balogh, 1909, 203.

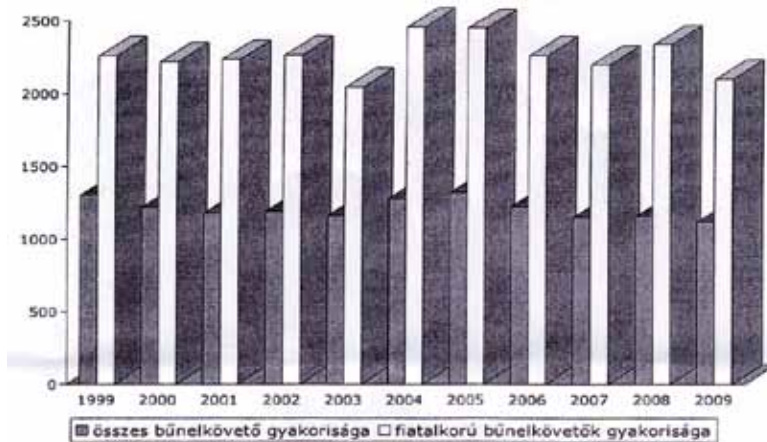
1. ábra

Az erőszakos bűncselekmények sértettjeinek és elkövetőinek gyakorisága saját korcsoportjukban a 2009. évben

2. ábra

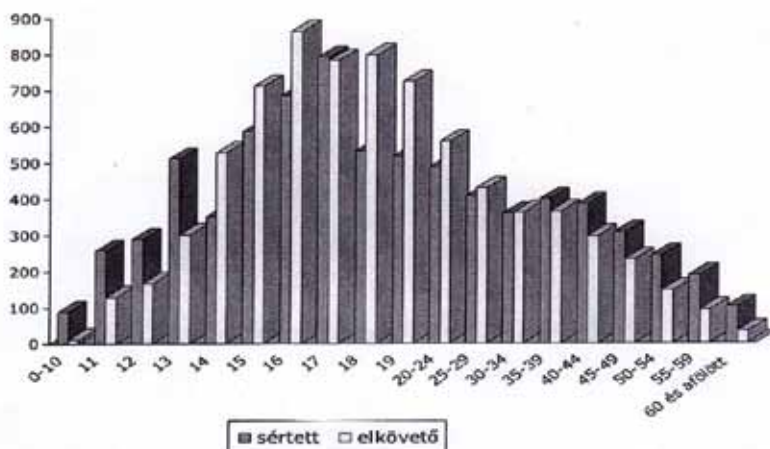
Regisztrált bűnelkövetők gyakorisága saját korcsoportjukban

„Az erőszakos bűncselekmények bűnelkövetőinek gyakorisági mutatói még beszédesebbek, ugyanis azt jelzik, hogy amíg a teljes lakónépesség nagyjából változatlan arányban vesz részt az erőszakos bűnözésben, addig a fiatalkorú népesség erőszakos bűnözésben mutatott aktivitása egyre növekszik. Az évtized elején a fiatalkorúak arányaiban még csak kétszer, az elmúlt évben azonban már közel négyszer múlták felül a teljes lakónépesség erőszakos bűnözésben való részvételét.”

3. ábra

Az erőszakos bűncselekmények sértettjeinek és elkövetőinek gyakorisága saját korcsoportjukban a 2009. évben

(Elemzés az egységes nyomozó hatósági és ügyészségi bűnügyi statisztika adatai alapján. Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium Statisztikai és Elemző Osztály. Budapest, 2010. 37. és 39. <http://crimestat.b-m.hu/> Bűnözési helyzetértékelés.pdf)

IV. A MÉDIA AGRESSZIÓT KÖZVETÍTŐ SZEREPE

A fogyasztás egyedüli életfeladattá, „világnézetté” tétele rendkívül veszélyes a társadalmak stabilitására: a külsőségeket, tárgyakat elvesztő ember egyúttal a talajt is elveszti a lába alól. A média nem arra szocializálja, hogy fegyelmezett állampolgárként viselkedjen, belső emberi értékek után nézzen. A fogyasztói társadalom az azonnali, mohó szerzésre tanít; türelemre, visszafogottságra nem. Ez az ellentmondás nagy társadalmi válságokat szülhet, és nemcsak egyéni agresszió, hanem tömeges erőszak is keletkezhet e nyomán.

Merton évtizedekkel ezelőtt állapította meg, hogy a pénz mindenhatóságába vetett hit és a médiában ahhoz fűződő sikerpropaganda egyes rétegeket arra készítet, hogy a számukra törvényesen el nem érhető státusszimbólumokat akár normasértés útján is megszerezzék.^[10] Ez pedig történhet erőszak útján is.

A média készséges segítője a pénzvilágnak, a gazdasági életnek, közvetett és közvetlen módon egyaránt. Reklámozza az eladni kívánt termékeket, szolgáltatásokat, másrésztől bizonyos bulvármédiák mindent megtesznek a tömegek „jó vásárlóvá nevelésében” a végtelenségig lebutított műsoraikkal. Az internet egyik káros hatására példa a következő, finnországi eset. 2007. november 8-án

[10] Merton, 1980.

egy 18 éves finn fiú nyolc embert ölt meg egy középiskolában. A fiú internetes chatpartnere elárulta, hogy a finn fiú példaképének tartotta a columbine-i vérengzés két elkövetőjét. Az interneten nagy tudásra tehetünk szert, sok fiatal azonban olyan tudáshoz is hozzájuthat, amelyet értelmi, érzelmi képességei, szocializációja alacsonyabb foka miatt nem képes megfelelően feldolgozni.

A számítógépes játékok erőszakos világáról és a veszélyeztetettek számára torz szocializációs hatásáról is sok kutatást folytattak már. Egy németországi eset a legújabb példa arra, hogy egy-egy erőszakos játék az amúgy is devianciára hajlamos egyéneknek mintát is adhat. Egy 19 éves fiatalember halálra rugdosott egy 51 éves hajléktalant. Az elkövető a bíróság előtt elmondta, hogy a SmackDown vs. Raw 2006 nevű számítógépes játék néhány jelenetét akarta élőben is kipróbálni a férfin. A vádbeli napon délutántól késő estig játszott a programmal. Éjfél után indult haza, és ekkor találkozott a hajléktalannal. Lelőkte egy aluljáró lépcsőjén. Amikor leért hozzá, elkezdte rugdosni. Az ügyben szakértőként Manfred Spitzert kérték fel, aki Németországban nagy tekintélynek örvendő agykutató, az ulmi egyetemi klinika igazgatója. Spitzer szerint semmi kétség sem fér ahhoz, hogy a számítógépes játék volt a támadás kiváltója. A fiatal egyszerűn elismételte azt, amit a számítógépen játszott. Az eset hátborzongató ellentmondása, hogy míg a játékban rendre veszített, addig az életben befejezett emberöléssel zárult a „jelenet”.^[11]

A columbine-i lövöldözők egyike Marylin Manson rajongója volt. A Marylin Manson együttes megalakulásakor minden tag nevet változtatott oly módon, hogy egy női szex-szimbólum és egy sorozatgyilkos nevét vették fel. A provokáció egyértelmű volt. Azóta is folyamatosan bizonyítják szélsőséges világnézetüket, azt, hogy egy gonosz, bizarr világot kínálnak fel fiatal rajongóik számára. Rondák, visszataszítóak, mindent megaláznak, támadnak, megsemmisítenek, ami a középosztálybeli amerikai polgár számára érték lehet. Azok számára nyújtanak alternatívát, akik nem képesek a középosztálybeli értékek szerint élni. A magukat elveszetteknek, kizsárolottnak érző fiatalokat gyűjtik maga köré, egy kifacsart, fejére állított, nagyon torz világot kínálva nekik. Az értelmesebb fiatal tisztában van azzal, hogy mindez csak divat, image és legenda, de a nagyon elkeseredettek, a valóban betegek és torzságra hajlamosak kapaszkodót látnak benne, és el akarják hinni, hogy létezik ilyen sötét és gonosz világ.

A columbine-i vérengzők élettörténetét utóbb pszichiáterek vizsgálták naplójegyzetek, videofelvételek, tanúvallomások alapján (őket már nem lehetett megkérdezni, mert a vérengzést követően öngyilkosok lettek). Két teljesen eltérő mentalitású fiatalról van szó, akiket úgy neveztek el, hogy a pszichopata és a depressziós. A pszichopata erős gyűlöletet érzett a társadalom iránt, felsőbbrendűségi érzései voltak, mindenkit megvetett, lenézett. Ő jóval nagyobb akciót szervezett egy általa lenézett „iskolai lövöldözésnél”, de a házilagosan összeszkbált bombák nem érték el az általa kívánt hatást. Ő volt az, aki Marylin Mansont és zenéjét szerette. A másik lövöldöző depressziós volt, és csak kiszol-

[11] Spitzer, 2005.

gálta erősebb személyiségű társát.

A káros befolyásolás elleni legalapvetőbb védekezés annak a tudatosítása, hogy a fogyasztói társadalomban mindennek az alapja a profittermelés, a minél nagyobb anyagi haszon megszerzése. A fogyasztóvédelem oktatásához hasonlóan a média-ismeretek tanítása során is tudatos média-fogyasztókat kellene nevelni. Kritikával kell fogadni a média által kínált káros árut. Ha ezt a szülő megtanulja, át tudja adni gyermeke számára is. A médiapedagógusok a filmkészítés technikai oldalával is megismertethetik a tanulókat és máris jobban elválnak a fikció és a valóság a hallgatók képzeletében, tudatában.

V. ÖNCÉLÚ ERŐSZAK ÉS SPECIÁLIS REAGÁLÁS

Vannak, akik vitatják a motiválatlan erőszakos bűncselekmények létét. Álláspontom szerint az erőszakos bűncselekmények körében megjelentek újfajta elkövetési módozatok és éppen az elkövetés módja miatt tűnik motiválatlanak az amúgy konfliktust feloldani, vagy szükségletet kielégíteni kívánó cselekmény. Jómagam „öncélú erőszaknak” neveztem el azt a fajta agressziót, amely manapság nem egy konfliktusfeloldó, vagy szükségletkielégítő bűncselekményhez társul. A motiválatlan erőszak kifejezést azért nem tartom helytállóknak, mert igen erőteljes motívum indítja az elkövetőket az erőszak alkalmazására. Ezeket az elkövetőket ugyanis az motiválja, hogy minél nagyobb gyötrelmet, szenvedést okozzanak a másoknak. Új típusú elkövetők jelentek meg, akik abban lelik örömüket, ha látják mások testi és lelki szenvedését, akikben nincs a szájalomnak egy szikrája sem. Ami igazán aggasztó, a fiatalok, nem egy esetben gyermekkorú elkövetők jellemzője a súlyos agresszió. Olyan fiatalok nőnek fel, akik nem ismerik a lelkiismeret-furdalást, a büntudatot. Olyanok, akiknek nem annyira érzelmeik, mint inkább indulataik vannak. Számos oka van annak, hogy miért váltak destruktív személyiséggé. Ők azok, akik nem építeni, hanem pusztítani, rombolni akarnak. Szubkultúrájukban pedig státuszt vívnak ki ezzel a fajta viselkedéssel. Az adott cselekmény megvalósításához „feltétlenül szükséges” erőszakon túl, jóval kegyetlenebb, brutálisabb módon hajtják végre a cselekedeteiket az elkövetők.

Az öncélú agresszió másik megjelenési formája nem kapcsolódik valamely elsődleges szükségletkielégítő bűncselekményhez. Egyes társadalmi csoportok a konfliktusaikat nem ott és azzal szemben oldják fel, ahol és akivel kapcsolatban felmerült, hanem más területen. Ha társadalmi helyzetük, adottságaik folytán nem tudják, vagy nem merik a konfliktus valódi vagy vélt okozójával szemben az érdekeiket érvényesíteni, másutt keresnek „áldozatot”. Maga az erőszak vált szükségletté a számukra. A saját szubkultúrájukban ugyanis ezzel szerezhetnek tekintélyt maguknak.

2000-ben tett megállapításom mára sajnos semmit nem veszített érvényességéből: „Manapság nem egy esetben kizárólag az áldozat szenvedésének látványa miatt követnek el erőszakos bűncselekményeket a városi unatkozó fiatalok. Megjelenik »az unalomból ölés« jelensége. Több bűnesetet megismerve, kiala-

kult bennem az a vélekedés, hogy ma a fiatalok egy bizonyos csoportja számára az erőszak az »önmegvalósítás« eszköze és a szabadidő eltöltésének »divatos« módja. Céltalanul járva-elve az utcán, ma már nem elégszenek meg az »egyszerű« garázdasággal, kötekedéssel. Többre vágnak, látni akarják, amint a nekik kiszolgáltatott egyén szenved, megalázkodni kényszerül.”^[12]

Magyarországon is tanúi lehetünk „ámokfutó” cselekményeknek, Korinek László a budapesti „Mc’Donalds”-es lövöldözést hozza fel példaként, ahol ketten meghaltak, ketten pedig életveszélyes sérüléseket szenvedtek. „Ok nélküli” bűncselekményként definiálja ezeket az ámokfutó jellegű cselekményeket és felhívja a figyelmet arra, hogy sem túldimenzionálni, sem pedig figyelmen kívül hagyni nem szabad ezt az új jelenséget a magyar bűnözés területén. „Emellett fontos az is, hogy a »helyén kezeljük« a problémát, vagyis óvakodjunk a veszély alábecsüléséről, miközben az elhamarkodott következtetések levonását is el kell kerülni.”^[13]

Csíkszentmihályi Mihály^[14] szerint ahhoz, hogy minőségi életet élhessünk, nem passzivitásra, hanem aktív tevékenységre van szükségünk. „Passzivitásra és függőségre kárhóztató tevékenység” például a tévénézés. Gyermekeinknek pedig még inkább fontos az alkotás, a tevékenykedés. Csíkszentmihályi „flow”-nak, áramlatnak nevezi azt az állapotot, amikor az egyén képes kiteljesedni, amikor igazán jól érzi magát. Ez passzív tevékenységek közben lehetetlen. Csíkszentmihályi gondolatai megfontolandók, hiszen a magyarországi erőszakos bűncselekményt megvalósító fiatal elkövetők körében a szabadidő céltalan eltöltése, az unatkozás figyelhető meg. „Ahelyett, hogy ölbe tett kézzel várnánk a figyelmünket megragadó külső ingereket vagy feladatokat, meg kell tanulnunk többé-kevésbé akaratlagosan szabályozni önmagunkat.”^[15] A fiatalságot meg kell tanítani arra, hogy képesek legyenek életük megszervezésére, ne kallódjanak, ne sodródjanak. A fiatalok céltalan csellengése sok esetben agressziót vagy éppen önpusztítást eredményez.

Erich Fromm az emberi erőszakot két részre osztja: az egyik a velünk született agresszió, amelynek célja a fenyegető veszély elhárítása, a védekezés. A másik típusú erőszak szerinte a kártékony, a destruktív agresszió, ami viszont nem velünk született adottság, ösztön, hanem a társadalmi létünk következménye. A fogyasztói társadalom „unalmat és sekélyességet” vált ki, az ember „elkerülhetetlenül lelki ronccsá, szadistává vagy pusztító elemmé válik.”^[16] A fiatalság számára fogódzókat kell nyújtanunk. A szabadidő eltöltéséhez értelmes, vonzó lehetőségeket kell kínálnunk. Szükséges a helyi kis közösségek újraélesztése. A fogyasztói társadalom ingatag gazdasági és pénzügyi világában nem lenne szabad teljesen elszakítani minden köteléket, amely saját hagyományainkhoz, közösségeinkhez köt és megtart bennünket.

ÖSSZEGZÉS

[12] Domokos, 2000, 74–76.

[13] Korinek, 2010, 103.

[14] Csíkszentmihályi, 1998, 129.

[15] Csíkszentmihályi, 1998, 129.

[16] Fromm, 2001, 637.

Az erőszakos bűnözés súlyos társadalmi probléma, amely a jogalkotókat is komoly kihívás elé állítja. A büntetőpolitika megalkotója, a törvényhozó akkor képes szakmailag adekvát lépéseket tenni az erőszakos bűnözés csökkentése érdekében, ha megismerkedik a jelenség kriminológiai hátterével, számba veszi a nemzetközileg bevált vagy éppen életképtelennek bizonyult megoldási kísérleteket. Olyan mérvű társadalmi gondról van szó, amely esetében sem a kísérletezgetés, sem az aktuálpolitika szintjén működő büntetőpolitika nem engedhető meg. Valódi, hathatós változásokat eredményező, a XXI. századi viszonyoknak megfelelő jogi szabályozásra van szükség. Az ötlet-szinten felmerülő, a választópolgárok megnyugtatására szolgáló intézkedések nem képesek a probléma igazi nagyságának megfelelő válaszadásra. A szigorú fellépés megkerülhetetlen, azt egy komplex bűnmegelőzési programnak kell kiegészítenie. A gyermek- és fiatalok erőszakos elkövetők esetében pedig a represszió mellett nagy hangsúlyt kell fektetni a társadalmilag elfogadott magatartásminták beépítésére, rögzítésére, az állami és civil szféra hathatós közreműködésével.

IRODALOM

A fiatalok bírairól és a fiatalok bűnügyeiben követendő eljárásról szóló törvényjavaslat. 1912. december 21/február 1. Budapest, Franklin, 1913.

Az ezredfordulót követő bűnözési helyzet. Elemzés az egységes nyomozó hatósági és ügyészségi bűnügyi statisztika adatai alapján. Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium Statisztikai és Elemző Osztály. Budapest, 2010. <http://crimestat.b-m.hu/> Bűnözési helyzetértékelés.pdf

- Aronson, Elliot (2009): *Columbine után*. Ab Ovo, Budapest.
- Balogh Jenő (1909): *Fiatalok és büntetőjog*. Athenaeum, Budapest.
- Beccaria, Cesare (1989): *A bűnökről és a büntetésekről*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Csíkszentmihályi Mihály (1998): *És addig éltek, amíg meg nem haltak*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- Csíkszentmihályi Mihály (2007): *A fejlődés útjai. A harmadik évezred pszichológiája*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Domokos Andrea (2000): *Az erőszakos bűnözés*. Hinnova, Budapest.
- Domokos Andrea (2001): A globalizáció gyermekei In: *Collectio Juridica Universitatis Debreceniensis* I. Multiplex Media Debrecen, 177-185. pp.
- Domokos Andrea (2004): Szétesőben – A társadalmi integráció ellen ható tényezők a globalizáció világában In: *Valóság* XLVII. évf. 4. szám, 84-88. pp.
- Domokos Andrea (2009): Az erőszak mint a szabadidő-eltöltés egyik módja – Honnan eredeztethető a gyermek- és fiatalkori agresszió? In: *Rendészeti Szemle* 57. évf. 5. szám, 55-65. pp.
- Fromm, Erich (2001): *A rombolás autonómiája*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Goleman, Daniel (1997): *Érzelmi intelligencia*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Goleman, Daniel (2007): *Társas intelligencia*. Az emberi kapcsolatok új tudománya. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Korinek László (2010): Az erőszakos bűnözés oksági összefüggései. In Németh Zsolt (szerk.) *Tiszteletkötet Sárkány István 65. születésnapjára*. Rendőrtisztviselői Főiskola, Budapest.

- Lorenz, Konrad (1994): *Az agresszió*. Katalizátor Iroda, Budapest.
- Lorenz, Konrad (1996): *Ember voltunk hanyatlása*. Cartafilus, Budapest.
- Merton, Robert K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest.
- Nagy László Tibor (2006): Az erőszakos bűnözés. In *Kriminológia – szakkriminológia*. (Szerk.: Gönczöl Katalin et al.) CompLex Kiadó, Budapest, 362-395. pp.
- Spitzer, Manfred (2005): *Vorsicht, Bildschirm!* Elektronische Medien, Gehirnentwicklung, Gesundheit und Gesellschaft. Stuttgart, http://www.mediaculture-online.de/fileadmin/bibliothek/spitzer_bildschirm/spitzer_bildschirm.pdf
- Szondi Lipót (1987): *Káin, a törvényszegő – Mózes, a törvényalkotó*. Gondolat. Kiadó, Budapest.

•
A györi corvina díszes kapcsai.

Az állam gazdasági szerepvállalásának játékelméleti megközelítése

Az állam gazdasági szerepvállalása, különösen a gazdaságba való direkt beavatkozása a 21. század egyik legvitatottabb kérdései közé tartozik. Amikor az európai versenyjogi szabályozás, valamint a világgazdaság tendenciáit vizsgáljuk, látható, hogy a piaci verseny tisztaságának, és azon belül is állami befolyás-mentességének biztosítása prioritás, ugyanakkor a gazdasági világválság előtérbe helyezte a protekcionista gazdaságpolitika alkalmazási lehetőségeinek vizsgálatát. Gazdasági elemzők támasztják alá az állami beavatkozás hasznosságát, míg mások pontosan annak káros hatásait mutatják ki. A tanulmány a jogelmélet és közgazdasági elmélet kereteit felhasználva azt a megközelítést alkalmazza, mely szerint a gazdasági beavatkozás racionalitásának megítélése az állami funkciókhoz kötötten értelmezhető. Az állami beavatkozás indokoltságához és racionalitásának meghatározásához a játékelmélet egyes fogalmait, illetve fogalmi elemeit használjuk.

I. PROBLÉMAFELVETÉS

Az állam gazdasági szerepvállalásának megértéséhez nem elegendő tanulmányozni a közgazdasági elméleteket. A probléma megértéséhez fel kell használni más, az állam kérdését valamilyen formában tárgyaló tudományágak megközelítéseit, eredményeit is. Az általunk választott játékelméleti megközelítés a szociológia, a jogelmélet, a gazdaságelmélet alapvető kérdéseit a saját fogalmi keretébe bevonva válaszolja meg, mert csak így tudunk teoretikus képet alkotni arról, hogy valójában mit kell érteni az állami beavatkozáson, és hogyan kell megítélni az állam szerepét az egyes gazdasági folyamatokban.

Az állam racionális cselekvéseinek vizsgálatához először is a következő kérdéseket kell felvetni és megválaszolni: A társadalmi-kulturális szerkezetben hol helyezkedik el az állam? Milyen tényezők befolyásolják, esetleg determinálják az állami cselekvéseket, és ezzel összefüggésben milyen értékrendszer nézőpontjából dönthető el, hogy egy adott állami cselekvés racionális-e?

E kérdések tisztázására már számos szociológiai, jogelméleti-jogfilozófiai tanulmány született, amelyek eredményeire az alábbiakban utalok, egyben meghatározom azt az elméleti keretet, amelynek mentén az állami cselekvéseket vizsgálom. Ehhez kapcsolódva, a már meglévő ismeretanyag rendszerezett bemu-

tatásán túl, a tanulmány elsődleges feladata az, hogy egyfelől tisztázza azokat az előkérdéseket, amelyek a racionális állami cselekvés modellezéséhez elvezethetnek, másfelől az állami cselekvés racionalitását a játékelmélet nézőpontjából elemezze. Az így kialakítandó elméleti modellben azt kell vizsgálni, hogy a beavatkozó állami döntések megszületését milyen elsődleges értékek mentén lehetséges indokolni, vagy játékelméleti megközelítésben: az állam mint játékos számára melyik megoldás nyújtja a legmagasabb kifizetési értéket.^[1]

A játékelmélet szerint racionális döntés az, amely a játékos számára az adott lehetőségek között a legjobb megoldást nyújtja. Az állami cselekvések viszonylatában azonban először azt kell eldönteniünk, illetve definiálniunk, milyen értékek mentén dönthető el a „legjobb” megoldás. Ennek meghatározásához van szükség az államnak mint a társadalmi-kulturális létezés egyik területének a társadalmi funkciók mentén történő meghatározására és elhelyezésére. Az állami funkció és az ahhoz kapcsolódó cél és feladat, valamint a hozzá tartozó igazoló érték fogja ugyanis determinálni a játékosként meghatározó preferenciákat. Feltevésünk szerint ezen preferenciák ismeretében helyezhetjük el az egyes állami cselekvéseket a játékelméleti modellben, amely jóllehet egy elvont teoretikus kérdésre ad elvont választ, azonban a konkrét jogpolitikai megoldások is leképezhetők vele.

II. AZ ÁLLAMFUNKCIÓ ELMÉLETI MEGHATÁROZÁSA

Az állam gazdasági szerepvállalásának elemzése abból az evidenciából indul ki, hogy az állam „nem önálló sziget”, hanem a politika, a jog és a gazdaság metszéspontján formálódó társadalmi-kulturális tényező, amely a nemzetközi porondon meghatározott szerepkörrel rendelkezik. Az a tény, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok viszonyrendszere éppen úgy meghatározza egy állam gazdaságpolitikáját, mint a nemzeti keretek között megfogalmazott identitás-képe, arra enged következtetni, hogy a nemzetközi keretek éppúgy befolyással vannak a gazdasági szerepvállalásra és ezen belül a belső szabályozó eszközökre, mint a nemzeti gazdaságpolitikai elképzelés.

[1] Az elemzés, illetve az elméleti modell konstrukciója során alkalmazott játékelméleti fogalmak jelentését az alábbi definíció szerint tekintem érvényesnek: (a) *Játékosok*: egy tetszőleges (megszámlálható számosságú) egyének vagy csoportok halmaza. (b) *Információs halmaz*: megmutatja, hogy az egyes játékosok milyen információkkal rendelkeznek saját, játékban elfoglalt helyzetükről, illetve a másik játékos(ok) döntéseiről. Ha minden információs halmaz egyetlen lépést tartalmaz, a játékot tökéletes információs játéknak nevezzük. A teljes információs játék ezzel szemben azt jelenti, hogy a játékosok egyaránt ismerik a játékszabályokat, és a többi játékos preferenciáit. (c) *Stratégiák*: a játékosok előtt álló döntési alternatívák. A stratégiák függenek a játék szerkezetétől: egyszeri, szimultán játék esetén (ha a játékosok egyszerre hoznak döntést) akkor a stratégia csak a döntési alternatívákat jelenti, szekvenciális (a játékosok egymás után lépnek) játék esetén az egymás után következő lépéssorozatok jelentik az egyes stratégiákat. ...*Kifizetések*: egy adott stratégia kombináció melletti eredmény, amely lehet egy egyszerű numerikus érték.

A nemzeti és nemzetközi érdekek kapcsolódásának vizsgálata során szükségképpen beleütközünk abba a problémába, amelyet az állami/politikai és a gazdasági racionalitás különbsége jelent. Nem kell ugyanis semmiféle teoretikus éleselméjűség annak belátásához, hogy az állam, amely a gazdaság egészére döntő hatással lévő szabályozó, jogalkotó hatalomként lép fel, más racionalitás alapján működik, mint a gazdaság vagy a gazdasági szereplők.

Az alábbiakban ismertetésre és elemzésre kerülő ábrát,^[2] amely egy jóval nagyobb területet felölelő társadalom- és államelméleti kutatás szemléltető összefoglalására született, ehelyütt csak a játékelméleti modell konstrukciója szempontjából veszem figyelembe.

A gazdaságnak, mint a társadalom egyik alrendszerének elsődleges mozgatórugója, értékmérője a hasznosság a maga materiális értelmében. Gazdaságilag racionálisnak tekinthető egy olyan esemény, amely profitot termel, amely versenyelőnyhöz juttat. Racionális ebben az értelemben a piaci önszabályozás, sőt, a legracionálisabb: az marad „életben”, aki versenyképes, aki nem, az megszűnik/csődbe megy. Aki olcsóbb árut értékesít, előnyben van azzal szemben, aki ugyanolyan színvonalú, de drágább terméket állít elő. A gazdasági és gazdaságpolitikai szakirodalom a versenyjog és versenypolitika kapcsán jelenti ki leggyakrabban, hogy a liberális piacgazdaság elvei mentén ítéli meg az állami szerepvállalást a gazdasági életben.^[3]

A gazdasági élet kereteit politikai és jogi értelemben meghatározó állam szerepével kapcsolatban Cs. Kiss Lajos két álláspontot ismertet: ha az államot elsősorban mint „politikai” létezőt tekintjük, és értékszemléletében a barát/ellenség megkülönböztetést helyezük előtérbe, abból, mutatis mutandis, az következik, hogy az államnak a gazdasági élethez való közelítésében is elsősorban ez a funkciója domborodik ki: támogatom azt, aki számomra barát, és a szabályozási eszköztárral „ellehetetlenítem” azt, aki ellenség. Míg ha az államot elsősorban a „jogi” terület részeként értelmezzük, akkor szerepe a szükségesnél nem nagyobb mértékű szabályozásra korlátozódik. Cs. Kiss azt állítja, hogy a funkcionális területek közül a luhmanni és habermasi elmélet során „hazátlanná” váló állam a politika és jog közös határterületére helyezhető el, mert ez az a két terület, amely kizárólagosan biztosítja a társadalmi rend feltételeit.

[2] Hivatkoznék dr. Cs. Kiss Lajosnak a SZE MTDI doktori iskola keretében 2007-ben elhangzott előadására és annak háttéranyagára: a kurzus során az ismertetett táblázat belső tartalmi elemei jóval részletesebb kidolgozást nyertek, de a teljes ismertetésre jelen dolgozatban nincs mód. Kiemelésekkel éltem a gazdaság-politika-jog hármásából, amely csupán az elméleti tartalom egy nagyon szűk metszetét adja vissza.

[3] Elég itt arra hivatkozni, hogy maga az európai versenyjog is ezen a talajon áll, és az állam szerepét a minimálisra korlátozza. Ennek részletesebb elemzésére a dolgozat későbbi részében kerül sor.

1.ábra
A társadalmi lét funkció-specifikus területei és az állam megítélése^[4]

A TÁRSADALMI LÉT FUNKCIÓ-SPECIFIKUS TERÜLETEI							
	Vallás	Művészet	Tudomány	Gazdaság	Politika	Jog	Erkölc
Érték/ kommunikációs kód	szentség	szépség	igazság	hasznosság	legitimitás	jogszerűség	jóság
	szent/ profán	szép/rút	igaz/hamis	rentábilis/ irrentábilis	barát/ellen- ség	jogszerű/ jogszerűtlen	jó/rossz
					legitim/ illegitim		
	ÁLLAM						
Hívás, funkció	szenttel való érintke- zés	világ ábrázolá- sa a világban	megismerés	szükséglet- kielégítés	döntés/ konflik- tuskezelés [társadalmi rend fenn- tartása/ társadalom szervezése]	szabá- lyozás/ konfliktus- kezelés	szabályo- zás
						jogalkotás	
						jogalkalma- zás	
Intézmé- nyesülés	egyház, szekták	műhely	egyetem, intézet	piac, vállal- kozás	állami-poli- tikai (parla- ment/ kormány) nem állami politikai (párt) szer- vezetek	állami-jogi (bíróság/ ügyész- ség) nem állami-jogi (kamarák/ döntőbíró- ságok stb.) szervezetek	
Teoretiku- sok				Karl Marx	Carl Schmitt	Hans Kelsen	

Ezzel szemben Pokol Béla azt veti felegy 2003-ban megjelent tanulmányában,^[5] hogy az alábbi ábra alapját is képező luhmanni funkcionális rendszerelmélet hiányossága abban rejlik, hogy egyenrangúságot feltételez az egyes alrendszerek között, holott szerinte a politikai, jogi és gazdasági területnek primátussal rendelkezik, döntő befolyással van a többi alrendszerhez képest.

[4] Forrás: Cs. Kiss Lajos a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola keretében 2007/2008 tanévben elhangzott előadás-sorozata alapján saját szerkesztés.

[5] Pokol, 2003.

Álláspontom szerint Cs. Kiss Lajos modellje azért nem fogadható el, mert a társadalomszervezés és a társadalmi rend fenntartása nem lehetséges gazdasági kényszerítő eszközök nélkül. Véleményem szerint az állami funkciók közül a „fizikai erőszak alkalmazása monopóliumának”^[6] tág értelmezésébe tartozhat a gazdasági erőszak alkalmazása is. A gyakorlatban erre példaként értékelhető nemzetközi viszonylatban az embargó alkalmazása, vagy az egyes államok nemzeti gyakorlatában a korrupciós kényszer vagy a hatósági árszabályozás. Ezen gazdasági kényszerítő intézkedések össztársadalmi hatása tudományosan összevethető a jogi kényszerintézkedések alkalmazásának hatásaival, amennyiben az elhatárolási szempont a társadalmi rend feltételeinek kialakítása. Ezért véleményem szerint az állami cselekvések és funkciók meghatározásánál nem tekinthetünk el az állam gazdasági funkciójától sem.

A fentiek alapján az állam gazdasági szerepvállalásával kapcsolatban három nézőpontot kell megvizsgálnunk attól függően, hogy az államnak milyen elsődleges funkciót tulajdonítunk. Ha az államot elsősorban a gazdaság egy szereplőjének tekintjük, akkor a polgári anyagi jog, és a közigazgatási jog egyes vetületei vizsgálatával jutunk el annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az állam közvetlen gazdasági szerepvállalásának egyes formái milyen hatással vannak a gazdasági folyamatokra, illetve hogy az állam ebben a szerepkörben a gazdasági racionalitásnak megfelelően cselekszik-e. Ha feltételezzük tehát, hogy az állam mindössze a gazdaság egyik szereplője, és a gazdasági jelenségekkel összefüggésben többtartalma arra korlátozódik, hogy a gazdasági terület szereplőinek alapvető mozgásterét határolja (a jogalkotó funkciója keretében), a gazdasági szerepvállalásának megítélése a következő kérdést veti fel: az állam, mint gazdasági szereplő a hasznos/haszontalan, illetve rentábilis/irrentábilis értékpármentén hozza-e meg a döntéseit?

Ha az államot elsősorban mint „politikai” jelenséget értelmezzük, akkor azt kell vizsgálni, hogy a politika, mint funkcióspecifikus terület racionalitása szempontjából hogyan viselkedik az állam, amely közvetlenül vagy közvetve beavatkozik a gazdaságba, vagyis a sajátos politikai érték- és érdek-kategóriák mentén hogyan értelmezhetők egyes gazdaságpolitikai döntések. Ebben az értelmezésben a szerepvállalásával kapcsolatos adekvát kérdés: egy konkrét gazdasági lépés legitim vagy sem, illetve ez mennyiben szolgálja a politikai érdekeket?^[7]

Amennyiben a kiindulási pontunk az, hogy az állami cselekvés elsődleges funkciója a jogi terület funkciójához kapcsolódik, úgy az állami szerep alfája és ómegája a szabályozási funkció megvalósítása, és a gazdasági szerepvállalással kapcsolatban a kérdések köre egy szűk területre koncentrálódik: a gazdasági jelenségek szabályozását illetően a norma jogos és jogtalan voltának megítélésére.

[6] A fogalmat Max Weber értelmezésében használom.

[7] Ha az állam, mint politikai létező vizsgálata során az értékpárok, érdekek megjelenését vizsgáljuk, mindig vizsgálni kell azt is, hogy egy konkrét döntés meghozatala mennyiben szolgál „politikai” érdekeket abban az értelemben, hogy mennyiben járul hozzá a választási győzelemhez, amely a politikai érdekkonfliktusok végső ütközője.

A vázolt lehetőségekre tekintettel tehát minden egyes megközelítési mód az állami szerepvállalás sajátos megítélését vetíti előre.

Max Weber *Gazdaság és társadalom* című könyvében a jog részeként értelmezi az ún. kormányzási funkciót, amely mindazt magában foglalja, ami nem jogalkotás és jogtalálás. Ezzel a tevékenységgel kapcsolatban fejti ki, „a kormányzás sajátos lényege abban áll, hogy nem csak azt akarja elérni, hogy az érvényes tárgyi jogot – pusztán azért, mert érvényesnek számít, és szerzett jogok épülnek rá – tiszteletben tartsák és érvényre juttassák, hanem másfajta, tartalmi: politikai, erkölcsi, hasznossági – vagy bármilyen más célokra irányul”.^[8] Weber tehát a fenti racionalitási szempontok egy olyan megoldását adja, amely szerint a jog mint funkcióspecifikus terület nem tisztítható meg a többi terület értékeitől akkor, ha a jog nem tud tisztán a jogalkotás-jogtalálás-jogkövetés hármásán belül maradni, hanem az igazgatási tevékenysége keretében már társadalmi létterületek logikáját is érvényesíti. Ha elfogadjuk ezt az érvelést, akkor azt kell mondanunk, hogy az állam jogi funkciója nem is lehet önálló.

Az állam pozicionálása kapcsán Polányi Károly^[9] egy munkájában a „gazdasági” területnek kétféle értelmezését adja: a gazdaság *szubsztantív* jelentése a cserefolyamatra utal, amennyiben hozzájuttatja az embert anyagi szükségletei kielégítésének eszközeihez; *formális* jelentése viszont a cél-eszköz viszony logikai jellegéből származik és választási szituációt jelent. A javak szűkösségéből következik, hogy a gazdasági szereplők választanak, még hozzá racionálisan választanak: rangsorolják a céljaikat és kiválasztják az ahhoz megfelelő eszközöket. A Polányi-féle megközelítésével a „gazdasági” funkcionális alrendszer formális értelmezését alkalmazva az állam, mint döntéshozó választás előtt áll: elsősorban a céljait kell rangsorolnia, hogy az ahhoz megfelelő eszközöket kiválaszthassa, a célok rangsorolásával és az egyes célok melletti elköteleződéssel pedig meghatározza helyét az egyes funkcionális alrendszerek logikai rendjében.

Ezzel a fogalmi kettébontással kapcsolatban Pokol Béla azt állítja, hogy a luhmanni logikába a gazdaság szubsztantív értelmezése építhető be, mert a formális értelmezés a többi funkcionális alrendszert is olyan mértékben hatja át, amely már a gazdasági racionalitást a többi alrendszer fölé helyezi.^[10] Véleményem szerint ez az álláspont túlzó annyiban, amennyiben az állami cselekvést teljes mértékben alárendeli a gazdasági racionalitásnak, illetve Pokol szóhasználatában a piaci pénzmechanizmusoknak, figyelmen kívül hagyva ezzel a politikai érdekeket és jogi szabályozási lehetőségeket.

[8] Weber, 1995. 9-10.

[9] Polányi, 1976, 197-205.

[10] Pokol, 2003.

III. „RES PUBLICA LUDENS”?^[11]

Ha feltételezzük, hogy az állami cselekvés racionális (bár nem állapítottuk még meg, hogy milyen értékekre vonatkoztatva tekinthető racionálisnak), akkor az egyes társadalmi-gazdasági jelenségekre, eseményekre adott válasza is racionális. Ha ezt elfogadjuk, felmerül az állami szereplőre mint cselekvőre vetített játékelméleti szabályok alkalmazásának lehetősége is. Ekkor az államot játékosnak tekintjük egy adott szituációban, ahol a másik fél egyes magatartásaira (döntéseire) adott válaszlehetőségek közül kiszámítható a játékelméleti értelemben vett racionális válasz, vagyis meghatározható az állam stratégiája.

A játékelmélet a 20. század egyik legdinamikusabban fejlődő területe, amely a matematikai gyökereitől egyre inkább a társadalomtudományok felé orientálódik.^[12] Az állami játékhoz kapcsolódóan a közgazdasági irodalom egyes területei nyújtanak felvilágosítást. Találunk értelmezéseket ugyanakkor a politikai pártok versengésének szabályaira,^[13] a katonai konfliktusok kezelésére^[14] is, vagyis a játékelméleti megközelítés egyre inkább közelít a jogi érintettségű területek irányába is.

Az államnak mint játékosnak az azonosításán túl feladatunk magának a játéktérnek, vagy játszmának a meghatározása is, amely gyakorlatilag lefedi az állami cselekvések területét, vagyis definiálnunk kell az állam, mint cselekvő döntési kompetenciájának érvényesülési területét. Ezen a ponton különválasztom az egyes nemzetállamok közötti interakciókat, és az államnak a fennhatósága alatt állókkal fennálló kapcsolatát, és a vizsgálat a továbbiakban csak az utóbbira terjed ki.^[15]

Egyszerre kell tehát választ adnunk a következők kérdésekre: Hogyan írható le az a valóságos tér, amelyben az állami cselekvés érvényesül, illetve kik azok a szereplők, akik a játékban a másik játékos szerepkörében vannak? Ha a korábbiakban elhatároltuk a vizsgálatból az államközi kapcsolatokat, akkor most az egyes nemzetállamok keretein belül keressük azoknak a megnevezését, akikre az állami cselekvés hatással van, vagyis akiket a modellezésben játékosként fogunk feltüntetni. Pragmatikus megközelítést alkalmazva, tekintsünk az állammal szembeni játékosnak mindenkit, akire egy adott állami cselekvés hatással van, és (konjunktív feltételként) képes a viszontválasz (játékelméletben: lépés)

[11] Saját névalkotás Huizinga *Homo ludense* alapján (1938) (Ld. Huizinga, 1944.; reprint 1990.) Huizinga a játék fogalmát a jogra vonatkoztatva is bemutatja, mint agonális játékot, de a jog területéről nem lép át az „állami” területére.

[12] A játékelmélet gyökereinek kidolgozásában olyan magyarok is részt vettek, mint Neumann János, aki Oscar Morgensternnel közösen adta ki 1944-ben a “Theory of Games and Economic Behavior” c. könyvet, amely a korábban szinte kizárólag matematikai fogalmakkal operáló elméletet átvette a közgazdaság-tudomány területére. Ezt fejlesztett tovább a szintén magyar Harsányi János a 60-as években (pl. Harsányi, 1962. 67–81.) Azóta számos más tudományban is teret hódított magának, így a biológiában, ahol többek között Grastyán Endre akadémiai székfoglalója is játékkal foglalkozik (Grastyán, 1985.), vagy a politológiában (pl. Brams, 2004), illetve a valláselméletben.

[13] Például Stephen, 2007.

[14] Például McKinsey, 2003.

[15] Ennek oka elsősorban az, hogy az államok egymás közötti konfliktusaiban más szabály- és keretrendszer érvényesül, mint az állam-állampolgár viszonyban, és amely terület egy különálló elemzés tárgyát képezi.

megtételére. A fogalmi pontosítás érdekében a következő példákat alkalmazzuk. Ha egy törvény megszületése az elemzés tárgya, akkor az állami cselekvőt a mindenkori kormányzattal azonosítjuk, és mindazok játékosává válnak, akikre a törvény hatással van, és arra választ (válaszlépést) tudnak adni (akár jogkövetőt, akár jogellenest). Az előzőekben felvetett játéktér kérdésére tehát megoldásként alkalmazzuk az állami cselekvés hatókörét, vagyis nem a nemzetállami kereteket, hanem annál tágabb kört (például ha figyelembe vesszük a külföldi személyek magyarországi vállalkozási tevékenységeit), ugyanakkor nem értjük bele a jelen tanulmány vizsgálati keretébe az államközi kapcsolatokat.

Az állam, mint játékos azonosítása szintén eldöntendő kérdés, amelyet a következőkben határozok meg: az államot, mint játékost azonosítom a legitim döntési jog gyakorlójával, aki jogosult az állam nevében nyilatkozatot tenni, vagy másokra nézve kötelező erejű döntést hozni. Ebben az értelmezésben a mindenkori kormányzat mint jogalkotó, és a bíróságok és más hatóságok mint jogalkalmazók szintén az állami cselekvő oldalán helyezkednek el.^[16]

A játékelmélet fogalmi keretei közé tartozik az egyes döntési szituációk elhatárolása, tehát az állam mint játékos döntéseinek, lépéseinek értékeléséhez, azok racionalitásának vizsgálatához elméletileg meg kell alapozni az állami cselekvéseket. A cselekvés-elméletek közül Max Weber,^[17] Jürgen Habermas^[18] eredményeit figyelembe véve, a következőket tekintem kiindulópontnak.

A cselekvéselméleti összefüggések alkalmazásához a weberi racionalitás-felfogásban megjelenő három különböző aspektust is meg kell említenünk: a „módszeres életvezetésben” megjelenik egyszerre az *instrumentális racionalitás*, vagyis a technikai feladatok racionális megoldása; a *stratégiai racionalitás*, vagyis a választási lehetőségek közötti konzisztens döntés; illetve a *normatív racionalitás*, vagyis a gyakorlati feladatok elvek vezérelte morál keretei között történő megoldása. Ezen háromféle racionalitás közül a játékelmélet a stratégiai racionalitás területén tud többlet-információt adni, mert ez az aspektus értelmezhető úgy, mint az adott preferenciák és döntési elvek alapján, valamint a racionális ellenlábások döntéseinek figyelembevételével hozott döntés.^[19]

A társadalmi cselekvés racionalitása tekintetében Weber négyféle cselekvést különböztet meg.^[20] A cselekvés 1. célracionális, amikor a cselekvő egy világosan artikulált érték-horizontból célokat választ, és elérésükhöz az alternatív mellékhatások figyelembevételével megfelelő eszközöket választ; 2. értékrationális, amikor a cselekvést az önértékébe vetett hit határozza meg, a sikeresség szempontja nél-

[16] Külön elemzés tárgyát képezi ez az álláspont, amely a jelen tanulmány keretei között alkalmazható, de előre vetítem, hogy az állam azonosítása további pontosítást igényel. Az állami mint jogalkotó ugyanis játékosként szembehelyezhető a jogalkalmazóval mint másik játékosal.

[17] Munkái közül elsősorban a *Gazdaság és társadalom* valamint a *Protestáns etika* vonatkozó részeit vettem alapul.

[18] A cselekvéselméleti modellek használata során nagymértékben támaszkodtam Habermas, 1985, és Habermas, 1994, 223–257. munkáira.

[19] Ld. Habermas, 1994, 234.

[20] Weber, 1987, 2/1 kötet, 16–30.

kül; 3. tradicionális, vagyis meggyökeresedett szokások által áthatott; és 4. affektív/érzelmi/indulati, amikor a cselekvést valamilyen érzelmi állapot határozza meg.

Az állami cselekvések megértéséhez és modellezéséhez Weber fenti megkülönböztetéseit ki kell egészítenünk Habermas kommunikatív cselekvéseméletével, amely a stratégiai cselekvéssel szemben állva jelenti azt a cselekvést, amelyben a cselekvő döntései nem önös sikerének előmozdítására irányulnak, hanem a kölcsönös megértés segítségével hangolódnak össze. A játékelmélet fogalmi keretei között a kommunikatív cselekvés csak a kooperatív játékok^[21] esetében képzelhető el, vagyis olyan esetekben, amikor az állami cselekvés és az erre adott válaszlépés a társadalmi egyeztetés során összehangolható, vagyis a felek a játékszabályok keretei között megállapodhatnak az egyes lépésekben. Az elmélet négy kategóriába sorolja a cselekvés-fogalmakat, úgymint 1. *teleológiai cselekvés*, amely maximák által vezérelt, cselekvési alternatívák közötti döntés. A teleológiai cselekvés akkor válik stratégiai cselekvéssé, ha a cselekvő személy sikerkalkulusába bekerülhet a még legalább egy további célirányosan cselekvő személy döntéseivel kapcsolatos várakozás. 2. *Normavezérelt cselekvés*, ahol a cselekvés központi eleme az általánosított viselkedés-elvárásnak való megfelelés. 3. *Dramaturgiai cselekvés*, vagy *expresszív önábrázolás*, amely a cselekvő saját magáról alkotott tudását testesíti meg, és mint műbírálóat értékelhető, valamint a 4. *kommunikatív cselekvés*, amely legalább két beszéd- és cselekvőképessé személy interakciójára vonatkozik, amelyben a cselekvők cselekvési terveiket egyetértően összehangolják.

Az állami cselekvés vizsgálata szempontjából a habermasi elméletből a teleológiai, és azon belül a stratégiai cselekvés mint sikerre irányuló magatartás az a cselekvési forma, amely leginkább megfelel a játékelmélet elvárásainak, ugyanakkor az állami cselekvésről nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy mentes a vele kapcsolatban állókkal való diskurzus igényétől, vagyis nem hagyhatjuk figyelmen kívül a cselekvések közül a normavezérelt cselekvéseket mint vizsgálati egységeket.

IV. AZ ÁLLAM A GAZDASÁGI FOLYAMATOKBAN

Míg az 1950–70 közötti időszak gazdaságpolitikáját az aktív támogatáspolitikája határozta meg, mára ez a közgazdasági elgondolás sokat változott. Empirikus kutatások és elméleti modellek sora bizonyította, hogy az aktív állami támogatáspolitikája a források nem hatékony elosztásához vezethet, nem kedvez a hosszú távú növekedésnek, és a gazdasági szereplőket a kiskapuk keresésére ösztönzi.^[22] Ugyanakkor a szerepe nem kisebb lesz, mindössze változik. Vilfred Pareto 1927-ben ezt így fogalmazta meg: „A protekcionista intézkedések nagy

[21] Kooperatív játékok azok, ahol a játékosoknak módjuk van a stratégiáik egyeztetésére.

[22] Az állami támogatások és gazdasági szerepvállalás közgazdasági megközejtéséhez ld. például Buiges – Sekkat, 2009, 3–10., vagy Zachariadis, 2008, 33–35.

hasznot hoznak az emberek egy kis csoportjának, és a fogyasztók tömegeinek egy kis veszteséget jelentenek.^{23]}

Alapvető kérdés az állami szerepvállalással kapcsolatban az állam és a gazdaság viszonyának tisztázása, illetve annak meghatározása, hogy az állam és gazdaság viszonyrendszerében hierarchikus vagy mellérendelt szerepkört értünk. Így például ha az Unió jogforrásait vizsgáljuk, lényegi eltérést nem találunk a megközelítésben. Már önmagában az is sokatmondó, hogy az állami támogatásokkal kapcsolatos szabályok a versenyjoggal kapcsolatban merülnek fel, kifejezve ezzel azt, hogy a verseny mint gazdasági jelenség, keretei között értelmezik az állami fellépést és szerepvállalást. Maga az állami támogatás, és azok aránya a gazdaságban számottevően csökkenő tendenciát mutatott a 2000-es évektől. 2002 és 2007 között az EU-tagállamokban az állami támogatások GDP-hez mért aránya éves szinten átlagosan 2%-kal csökkent, 2007-ben az aránya mindössze 0,5% volt. Ezzel párhuzamosan a költségvetési hiány is 30 éves viszonylatban a legalacsonyabb volt, mint azt a GDP 0,8%-a mutatja, ráadásul a munkanélküliség is rekord-alacsony 7%-os volt 2008-ban.^{24]}

A támogatás-ellenes gazdaságpolitika európai gyökere abban az alapelvben van, amely szerint a piacgazdaság nyújtja a legnagyobb garanciát a polgárok életkörülményeinek javítására. Ha a jelenleg az Európai Közösségek legtöbb tagországában megfigyelhető szociális piacgazdaság^{25]} és az állam viszonyát vizsgáljuk, még mindig Ludwig Erhardt meghatározása érvényes: Annyi teret adni a szabadpiaci gazdálkodásnak, amennyi lehetséges, és annyi teret az állami beavatkozásnak, amennyi feltétlenül szükséges. Az elvek szintjén ennek kijelentése, alkotmányba és törvényekbe foglalása sokkal egyszerűbb feladat, mint a gyakorlati megvalósítás. Ezt mutatják a 2010-es mutatók is: amint a gazdasági válság bekövetkezett, az állami támogatások aránya az EU-27 GDP-jének 3,6%-ra ugrott 2009-ben, amelyből 2,98% a tisztán banki szektornak juttatott támogatás.^{26]}

Ha a tiszta piacgazdaság elvei érvényesülnek, 2007–2008-ban azok a pénzügyi intézmények, amelyek a legkockázatosabb hitelekkel rendelkeztek (és persze az ő tulajdonosaik, leányvállalataik...) dominó elv-szerűen csődbe mennek, és adott körülmények között magukkal rántják a többi pénzügyi intézményt, sőt, a teljes szektort is, és a rövid- és hosszú távú gazdasági hatás egy nagyobb természeti katasztrófához hasonlítható. Mondhatjuk-e ebben az esetben, hogy az állami szerepvállalás nem volt gazdaságilag racionális?

[23] Pareto, 1927, 379.

[24] Report on State aid granted by the EU Member States. Európai Bizottság, COM(2010) 701. Brüsszel, 2010. december 1. 3.

[25] A szociális piacgazdaság terminust először Alfred Müller-Armack használta 1946-ban, aki szerint az nem más, mint "tudatosan kialakított globális szabadpiaci rendszer, amelynek koncepciója a versenygazdaság talaján áll, a szabad kezdeményezést és a szociális haladást szabályozó politika". A kifejezés ugyanakkor Ludwig Erhardt révén terjedt el, ezért a források egy része a kifejezést is neki tulajdonítja.

[26] Report on State aid granted by the EU Member States. Európai Bizottság, COM (2010) 701. Brüsszel, 2010. december 1. 5–7.

Ezen a ponton utalnék vissza Pokol Béla azon megállapítására, hogy a gazdaság formális értelmezése egyben azt is jelenti, a gazdaságot, mint funkcionálisan elkülönült alrendszer ez az értelmezés a többi alrendszer fölé helyezi.^[27] A konkrét helyzetre vonatkoztatva vajon elmondhatjuk-e azt, hogy a gazdasági racionalitást felülírta a politikai racionalitás? Hiszen ha azt állítjuk, hogy a piaci önszabályozó mechanizmusok prioritást élveznek az állami beavatkozással szemben, az állam nevében cselekvőknek ebben az esetben a piaci „öntisztulás” folyamata mellé kellett volna állniuk. A 2008-as válság esetében gazdasági értelemben bizonyítható, hogy a felmagasztalt és szinte érinthetlenségig védett mechanizmusok nem működtek hatékonyan,^[28] és kizárólag az állami beavatkozásnak köszönhető, hogy – legalábbis átmenetileg – elkerülhetőnek látszik az 1929-es válsághoz hasonló következmény-láncolat. Milyen racionalitás indokolta tehát az állami beavatkozást?

A 2. számú ábra a játékelméleti szituációk normál formájú leírása szerint készült, és az állami öndefiníció által generált különbségét érzékelteti a fent ismertetett konkrét gazdasági helyzet kapcsán. A célracionális cselekvés esetében az állam az elsődleges funkcióként definiált értékduál mentén a saját érdekét előtérbe helyezve, a kooperáció igénye nélkül hoz döntést, míg normavezérelt döntés esetén azt feltételezzük, hogy az erkölcsi-gyakorlati szempontok, a jog által rögzített keretek döntő befolyással vannak a cselekvésre úgy, hogy nyitott a kooperáció lehetősége. Az ábrán egyértelműen látható, hogy az egyes állami önmeghatározások milyen döntő befolyással vannak a választott eszközökre nézve, ahogyan ugyanilyen döntő hatással bír a végeredményre, illetve annak racionalitásának megítélésére az állami cselekvés motivációja is.

Ha elfogadjuk az ábrán adott leírást, mint az államnak és a gazdasági szereplőknek (mint játékosoknak) a gazdasági válságra, mint egy problémahelyzet kihívására adott lépés-lehetőségeinek összefoglalását, akkor a következőkből indulhatunk ki: a játékeret jelentik azok a gazdasági jelenségek, amelynek kezelése (stratégia választás) a feladat a jogrendszer által meghatározott legitim eszközökkel. A játékosok mindegyike választhat kooperatív és versengő stratégiát egyaránt: ha a cselekvése tisztán célracionális, csak önös érdekeit és prioritásait kell figyelembe vennie; ha kooperatív stratégiát választ, akkor a jog és morál szempontjainak felhasználásával, a másik féllel való egyeztetés során alakítja ki stratégiáját. Ennek megfelelően lehet a játékosok stratégiája célracionális vagy normavezérelt. A játék szimultán, vagyis a játékosok egyszerre hoznak döntést, és az egyes eredményeket (vagyis a kifizetéseket ebben az esetben nem számmal, hanem leíró magyarázattal megadva) foglalja össze az alábbi táblázat.

[27] Pokol, 2003b.

[28] Mellőzöm ezen a ponton annak bemutatását, hogy az amerikai ingatlanpiaci válság kialakulása milyen finanszírozási és értékelési hibák miatt valósult meg. A 2008-tól kezdődő gazdasági válság kialakulásának okairól számos közgazdasági elemzés jelent meg, amelyek egyértelműen a felülértékelt ingatlanpiacot és a túlzott kockázatot vállaló banki szférát jelölik meg a válság elsődleges okaiként.

2. ábra

Az állami szerepfelfogás és cselekvés-racionalitás összefüggése a 2008-as pénzügyi válság kapcsán.

		GAZDASÁGI SZEREPLŐK		
			Célracionális	Normavezérelt
ÁLLAM	Gazdasági (hasznos/káros)	Célracionális	A gazdasági hasznot termelő vállalkozások megmentése, költséghatékonyság	Mérsékelt piaci öntisztulás, gyors gazdaság-élénkítési lehetőségek támogatása
		Normavezérelt	A stratégiai ágazatok megmentése az elsődleges	Piaci öntisztulás, a negatív hatások mérséklése
	Politikai (barát/ellenség)	Célracionális	Azonnali és közvetlen beavatkozás – maximalizálni a megmentett vállalatok számát	Beavatkozás – a jogi keretek között maximalizálni a megmentett vállalkozások számát
		Normavezérelt	Azonnali és közvetlen beavatkozás mellett szociális szempontok előtérben	A lobbierős csoportok célzott megmentése, preventív szabályozás ígérete a jövőre nézve
	Jogi (j o g s z e r ű / jogszerűtlen)	Célracionális	Minimális közvetett beavatkozás kikényszerítése a gazdaság szereplőitől	Piaci öntisztulás állami beavatkozás nélkül
		Normavezérelt	Közvetlen beavatkozás elkerülése, a szükséges jogszabályok módosítása	Közvetett beavatkozás, felelős gazdálkodás szabályainak erősítése

V. ZÁRÓ GONDOLATOK

Az állam gazdasági szerepvállalásának megítéléséhez szükséges az állami cselekvések és az állami szerepek tágabb viszonyrendszerben való elhelyezése. Ehhez egyrészt tisztázni kell az állami szerep definícióját, másrészt az állami cselekvést, mint társadalmi jelenséget.

Az állam definíciójához annak eldöntése szükséges, hogy az állami cselekvéseket elsősorban jogi, politikai, vagy gazdasági rendszerhez tartozónak értékeljük. Cs. Kiss Lajos ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy az állami cselekvések a politikai és jogi funkcionális társadalmi alrendszeren belül helyezhetők el, míg ezzel szemben a tanulmány szerzője azt állítja, hogy az állami cselekvés, és így az állam gazdasági szerepvállalásaként megjelenő állami döntések a gazdaság-politika-jog hármásában helyezhető el, ha az állami cselekvést, mint a társadalmi rend szervezőjét határozzuk meg.

Az állam és az államon belüli kapcsolatok leírására a játékelmélet eszközei alkalmasak lehetnek akkor, ha az állam nevében cselekvőt és a vele kontaktusba kerülőket mint játékosokat értelmezzük a társadalmi élet egyes interakciói során. Ebben az értelmezési keretben meg kell határoznunk az állam nevében cselekvőt, illetve hatáskörét, vagyis a játékszabályok által meghatározott társadalmi

teret. Ezen túl meg kell határoznunk azt, hogy az állami cselekvést játékelméleti szempontból mikor tekintjük racionálisnak. A cselekvés-elméleti megközelítések felhasználásával el kell különítenünk az állami stratégiai (célracionális) cselekvéseket, és a kommunikatív cselekvéseken belül az államhoz kötődő normavezérelt cselekvéseket, amelyek közül az előbbi egyértelműen a versengő játékokhoz köthető, míg az utóbbi a kooperatív játékok alapmodelljébe illeszkedik.

Ezen fogalmi kérdések tisztázása után kerülhet sor egyes olyan társadalmi jelenségek vizsgálatára, ahol az állam nevében cselekvőnek játékelméleti értelemben stratégiát kell alkotnia egy adott társadalmi-gazdasági jelenséggel összefüggésben, figyelembe véve a többi játékos magatartását is. Ilyen helyzet lehet például egy sztrájk, a peres eljárások lefolytatásának vagy elkerülésének mérlegelése, vagy a játékelméleti közgazdasági irodalomban már részben elemzett büntetési tételek meghatározása, mint stratégiai megfontolást igénylő döntések.

IRODALOM

Report on State aid granted by the EU Member States. Európai Bizottság, COM(2010) 701. Brüsszel, 2010. december 1.

- Brahm, Stephen J. (2004): *Game theory and politics.* Dover Publications, New York.
- Brahm, Stephen J. (2007): *Mathematics in Democracy: Designing better voting and fair-division procedures.* Princeton.
- Buiges, Pierre-André – Sekkat, Khalid (2009): *Industrial policy in Europe, Japan and the USA. Amounts, mechanisms and effectiveness.* New York, Palgrave Macmillan.
- Grastyán Endre (1985): *A játék neurobiológiája. Értekezések – Emlékezések.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* A Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő különiadványa, ELTE, Budapest.
- Habermas, Jürgen (1994): *A cselekvésracionalitás aspektusai* In: Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok.* (szerk. Felkai Gábor), Atlantisz, Budapest.
- Harsányi János (1962): *Measurement of Social Power, Opportunity Costs, and the Theory of Two-Person Bargaining Games.* In: *Behavioral Science*, (7) 67–81.
- Huizinga, John (1944): *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására.* Athenaeum. Universum reprint 1990.
- McKinsey, J. C. C. (2003): *Introduction to the Theory of Games.* Dover Publications.
- Pareto, Vilfredo (1927): *Manual of political economy.* A. M. Kelley, New York.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok.* Gondolat, Budapest.
- Pokol Béla (2003a): *Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet.* In: *Jogelméleti Szemle* 3. szám, letölthető: <https://jesz.ajk.elte.hu/pokol15.html> (2010.12.10.)
- Pokol Béla (2003b): *Piacosítás és új uralmi rend.* In: *Jogelméleti Szemle*, 4. szám, letölthető: <https://jesz.ajk.elte.hu/pokol16.html> (2010.12.10.)
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Ford: Erdélyi Ágnes. KJK, Budapest.
- Zachariadis, Nikolaos (2008): *State subsidies in the global economy,* New York, Palgrave Macmillan.

•
A győri corvina díszes bőr borítása. (Hátsó tábla)

Blondus Flavius Forliviensis: *Romae Instauratae Libri*

A Győri Corvináról

Mátyás az egyik leghíresebb reneszánsz könyvtárat hozta létre, egyfelől tudás-szomját oltotta ezzel, másfelől miként a reneszánsz uralkodók, ő is a királyi hatalom tekintélye növelését kívánta a humanista szellemiség megőrzésétől. A corvinák nagy része sajnos megsemmisült, azonban egy hiteles corvina éppen Győrben található.

A *Jog-Állam-Politika* szerkesztősége különös gonddal választja ki a folyóirat fotó mellékleteit. Jelen számunkat a győri corvina^[1] illusztrációi díszítik, ennek apropóján röviden beszámolunk a könyvritkaság történetéről is.

Blondus könyve a 16. században kerülhetett Budáról a gyulafehérvári könyvtárba, innen Náprági Demeter püspök 1606-ban hozhatta magával Győrbe, valószínűleg az ő hagyatékával került a 17. század elején a káptalani könyvtár tulajdonába.^[2] Egy 18. századi bejegyzés alapján bizonyos, hogy a győri székesegyház tulajdona. 1861-ben Rómer Flóris felfedezte föl a győri püspöki könyvtár gyűjteményében a corvinát, amiről addig talán nem is sejtették, mekkora érték van a székesegyház birtokában.^[3] Rómer még azt feltételezte, hogy valamikor közvetlenül Mátyás halála után kerülhetett Győrbe a könyv, melyet jelenleg is a győri püspöki könyvtár falai között őriznek.

I. A KÖNYVTÁRRÓL

A hazánkat felkereső külföldiek, ha történelmünkről kérdezzük őket, általában mindössze két királyunk nevét ismerik: Szent Istvánét, az államalapítóét, és Hunyadi Mátyásét, a művelt uralkodóét. Mátyás politikai és uralkodói érdemei mellett a magyar reneszánsz legékesebb emlékét, a Bibliotheca Corvinianát is ránk hagyta örökségül. A könyvtár fénykorában megközelítőleg 1600 kódexből és 400 ősnymtatványból állt, a történelem viharainak köszönhetően sajnos már Mátyás halála után elhanyagolták a könyvtárat az utódok. A mohácsi csatát követően a kódexeket egyszerűen széthordták. Szerencsére jó néhány magyar nemesek birto-

[1] A Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár tulajdona.

[2] Madas, 2004. 12. jegyzet.

[3] Rómer, 1881, 8.

kába került, további kódex példányok pedig Bécsbe illetve Konstantinápolyba. Az évszázadok folyamán egyre csak csappant a corvinák száma, a legtöbb kötet 1728-ban semmisült meg, amikor Murat szultán minden görög nyelvű kódexet elégettetett. Magyarország ma a 216 hiteles corvina egynegyedét birtokolja, szám szerint 53-at, zöme az Országos Széchenyi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményében található.

Egy pergamenre jegyzett, fatáblás kötésű kódexet viszont Győrben őriznek.^[4] Hogy miként került Győrbe, csak sejteni lehet, azt viszont megőrizte a hagyomány, hogy Mátyás milyen körülmények között rendelte meg a művet. Kezdjük mindjárt a legelején. Az első hiteles utalás a könyvtár létrehozására magától Mátyástól származik, 1471-ben a római akadémiához írt levelében olvasható, miszerint a király kódex másolatokat vásárolt Rómából. Szintén ebből a levélből tudjuk, hogy Mátyásnak ekkorra már saját kódexfestő mestere volt, ez a tény pedig arra enged következtetni, hogy a könyvtár születése 1471 előtti.^[5] 1467 a könyvtár történetében fontos dátum, ugyanis három új kódex készült Mátyás rendelkezésére Firenzében. Egyébként ettől az évtől figyelhetjük meg, hogy rendszeresen rendelt másolatot itáliai kódexekből. A szóban forgó első három firenzei példány közül az egyik éppen a győri corvina, amely Blondus Flavius Forliviensis *Romae instauratae libri III.* (Az újraálmódott Róma három kötetben) című munkája, Róma építészeti emlékeinek leírását tartalmazza, amolyan korabeli bedekkernek is tekinthetjük, de persze több annál. A győri corvina tehát Mátyás könyvtárának igen korai darabja. A latin nyelvű kódex fehér pergamenre íródott, minden lapját megvonalazták, minden oldala 28 soros; érdekessége, hogy a könyvnyomtatásra jellemző ívjeleket találhatunk a kódexlapok alján, amely a könyvkötő munkáját hivatott segíteni, aki így helyes sorrendbe tudta tenni az oldalakat. A kézzel írt könyveknél ez nem volt szokás. A kódex az első könyv tartalomjegyzékével kezdődik, ahol a címeket és a számokat piros festékekkel tüntették fel. Minden könyv első betűje, az iniciálé színes motívumokkal díszített. A corvina legdíszesebb oldala a bevezető lapja, itt található Mátyás címere is. A kézírás folyóírásához hasonlít, igen könnyen olvasható. A győri corvina nem tartozik a legszívesebb kódexek közé, csupán néhány oldala díszített, nem találhatók figurális ábrázolások sem, kivéve Mátyás címerét. Firenzei, úgynevezett indafonatos motívum díszíti, amelyet zöld és kék színekkel színezték ki, ez a korabeli firenzei könyvmásolók „cégérének” is betudható. A könyvmásoló személyét mégsem volt egyszerű azonosítani, de előbb a szerzőről ejtsünk néhány szót.

[4] Győrön kívül csupán egy vidéki városban található corvina, Esztergomban. A domonkos-rendi szerzetes, Rainerius de Pisis: *Anterior pars Pantheologiae* című írása a 16. századból, egy teológiai lexikon első része. Ősnyomtatvány, amely a nürnbergi Anton Koberger nyomdájában készült 1477-ben.
[5] 1464-ből és 1466-ból már ismerünk Mátyásnak ajánlott műveket, az egyik Antonius Constantinus *Elégiája*, a másik Frater Christophorus Charthusiensis: *Quare Christiani tarduntur in manibus paganorum et Thurcarum*, azaz *Miért adatnak a pogányok és törökök kezére a keresztények?* Ez utóbbi költeménynek különösen fontos egy sora, amely Mátyás műveltségét dicséri „te memorant musas coluisse Latinas” (úgy említenek téged, hogy tiszteled a latin múzsákat). Tehát a kódex alkotása előtt közismert volt Itáliában, hogy Mátyás olvassa és kedveli a latin írókat.

II. A SZERZŐRŐL

Blondus Flavius élete nem ismeretlen a kutatók előtt. 1392-ben született Itáliában. Fiatalon Milánóba került, ahová valószínűleg családja küldte tanulmányait végezni. Többek között neki köszönhetjük az antik műveltség szónoki tudománnyal foglalkozó értékes tankönyvének, Cicero, *De claris oratoribus* (A dicső szónokokról) című művének átmentését az utókornak. Cicero egyetlen kéziratára Milánóban talált rá egy régi kódexben. Karrierje csúcsán számos pápa titoknoka volt. Többek közt szolgált V. Márton (1417–1431) mellett, aki elsőként indítványozta a pusztuló Róma emlékeinek helyreállítását, az ő utódja volt az a IV. Jenő pápa (1431–1447), akinek a győri corvina szerzője, azaz Blondus a kódex bevezetőjében a művét ajánlja. Blondus a pápa felkérésére írta Róma antik emlékműveinek jegyzékét. Blondus három könyvben tárgyalja a római régiségeket és mindegyiket önálló kötetcímmel látta el. Az első rész címe *Roma Instaurata*, a másodiké *Roma Triumphans*, a harmadiké pedig *Italia Instaurata*. Blondus antik szerzők forrásmunkáit is felhasználta, valamint helyszíni vizsgálatokat is végzett. A mű az antik Róma régészetének alapjait fekteti le, továbbá a keresztény építészetbe is betekintést nyújt, mivel a XV. század keresztény templomainak bemutatására is kiterjed. Mindhárom rész elején részletes tartalomjegyzék található, címeikkel és számokkal. A számok azonban nem oldalszámok, hanem a műben az egyes oldalak szélén, megkülönböztető piros tintával írt, rövid összefoglalásokra utalnak.

Az első könyv Róma történetére és földrajzi elhelyezkedésére tér ki, indexe 106 bejegyzésből áll. Itt a város földrajzi fekvéséről értekezik a szerző, aztán Romulus és Remus mítoszába nyerünk betekintést. De olvashatunk Róma hét dombjáról, a város kapuiról és hídjairól, valamint a korai kereszténység első templomairól is.

A második könyv az antik Róma 118 épületét írja le. Blondus Róma fürdőinek ábrázolásával kezd, szám szerint kilenc thermát mutat be, ezt követően a csodás római vízvezetéket festi le. Talán a könyv legizgalmasabb része következik, ahol az ókori színházat jellemzi, végül zárásképpen a keresztény templomok bemutatására vállalkozik. A harmadik könyv 114 tétele széleskörű leírását tartalmazza a többi között az Amphiteátrumnak, a Colosseumnak, a Circus Maximusnak, mely utóbbi kapcsán a gladiátor játékokról is ejt pár szót. Eben az utolsó könyvben mutatja be a római Pantheont, a katakombákat és további templomokat. Itt bukkanhatunk szállóigének is beillő mondatára: „Qui Romam non adievit nihil vidit!” (Aki nem járt Rómában semmit se látott!)

III. A KÓDEXMÁSOLÓRÓL

A könyv végén, mint minden kódex esetében, a kolofont találjuk, ma rövid utószónak nevezhetnénk, ami valójában egy bejegyzés a mű keletkezési történetéről. Ebből kiderül, hogy Blondus művét Firenzében másolták, 1467. július idusán. Sajnos a kolofon nem tartalmaz bejegyzést a másolat készítőjéről. A kutatók

azonban sikeresen beazonosították a győri corvina scriptorát. Csapodiné Gárdonyi Klára, neves kódexkutató a Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő Curtius-kódexet tanulmányozva felfigyelt arra, hogy annak kézírása a győri másoló kézírásával azonos. Szerencsére az előbbi tartalmazza a másoló nevét, ez pedig Petrus Cenninius, ismert firenzei könyvmásoló volt. Mátyás Jannus Pannonius firenzei utazásainak beszámolóiból szerezhetett tudomást a mesterről.

A korabeli könyvmásolókról tudnunk kell, hogy sok esetben ők maguk látták el miniatúrákkal a kódexeket. Petrus Cenninius a győri corvinát fehér indafonatos miniatúrákkal díszítette, amelynek különlegességét az adja, hogy a fonatok közt piros, zöld és kék színnel színezettek a hézagok. A bevezető oldalát igen aprólékosan készítette el, ez tartalmazza a már említett IV. Jenőnek szóló ajánlást, és ennek a lapnak záró motívumában Mátyás címerére is felfigyelhetünk. Ultramarin kék, zöld és arany indafonatok közt középre van beillesztve a címer. Arany, kék keretben áll Mátyás négyosztatú pajzsa, a tetején arany koronával. A négyelt pajzs egyes és négyes mezőjében úgynevezett magyar vágások láthatók, ezt az ezüst, illetve vörös sávok csíkozása jelképezi. Sajnos az ezüst festék mára már megfeketedett. A kettes és hármas mezőkben a cseh királyi szimbólum található, a koronát viselő oroszlán. A pajzs közepén Mátyás családi címere helyezkedik el, a fekete holló, csőrében az aranygyűrűvel. A szakirodalom szerint az itt található címer készítője, Petrus Cenninius Mátyás első címerfestője is volt.

Szólnunk kell még a kódex külső borításáról is, mely a kézirattal egykorú firenzei. A győri corvina fatáblás, sötét meggyszínű bőrborítású, amelynek ornamentikája jellegzetes italo-arab fonadék minta, melyek korábban valószínűleg aranyozottak voltak. A kötés érdekessége, hogy a könyvet eredetileg négy kapocs zárta: egy fent, egy lent, kettő pedig oldalt. Sajnos a kapcsok horgas fele már nincs meg, csupán a hátsó táblán lévő sárgarézből készült ellenkapcsok maradtak meg. Nos, ezt az apró hiányosságot leszámítva a győri corvina teljesen ép, ami már önmagában is kész csoda. Jó állapota arra enged következtetni, hogy tulajdonosai tisztában voltak értékével és féltve őrizték a hasonlóan könyvszerető utódok számára. Szeretettel ajánljuk olvasóink figyelmébe!

IRODALOM

- Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára (1992): *Bibliotheca Corviniana*, Budapest.
- Csapodiné Gárdonyi Klára (1978): *Humanista kódexek nyomában*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Madas Edit (2004): A Corvina újkori története Magyarországon. In: *A holló jegyében, fejezetek a Corvinák történetéből*, (Szerk. Monok István) Corvina Kiadó-Országos Széchényi Könyvtár, 66–81.
- Rómer Flóris (1881): A ft. Győri káptalan könyvtárában őrzött Corvina kódex ismertetése, In: *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*, 8–13.

Tóth J. Zoltán: A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete*

Tóth J. Zoltán *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete* című monográfiája témájául a halálbüntetés átfogó bemutatását választotta. Előzetes feltevésünk talán az lehet, hogy már mindent tudunk a halálbüntetésről, de ebben tévednünk kell. A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a halálbüntetést a lehető legszélesebb területi és időbeli síkba helyezze el, illetve a büntető anyagi jogi és eljárásjogi szabályok mellett a végrehajtási előírásokat is ismertesse, de azt nemcsak a pozitív jog szintjén teszi meg, hanem azok tényleges megvalósulását is bemutatja.

A szerző a monográfiát két fő gondolati egységre osztja. Elsőként egyetemes keretek között időrendben haladva, az ókortól napjainkig tárja elénk a halálbüntetés fejlődésének állomásait. A másik szerkezeti egység pedig a jogintézmény hazai bemutatása. A témát jogtörténeti megközelítéssel mutatja be az olvasónak. A könyv – jellegeből és az alapos kutatásból kifolyólag – rengeteg adattal szolgál, amely a mű élvezeti értékéhez csak hozzátesz. A halálbüntetés anyagi jogi, eljárásjogi és végrehajtási szabályai, illetve tényleges érvényesülésük (vagy nem érvényesülésük) mellett érdekes történelmi adalékot is kapunk az egyes korok felfogásáról, így a jogi szabályozás változásának mozgatórugóiról is.

I. HALÁLBÜNTETÉS AZ ÓKORBAN, A KÖZÉPKORBAN ÉS A KORA ÚJKORBAN

Tóth a halálbüntetés kezdő időszakaként az ókort jelöli meg, abban az értelemben, hogy az ősidőkben alkalmazott halálbüntetés azért nem tekinthető semmilyen büntetésnek sem, mert abban az időszakban ezt a fajta szankciót a közösség alkalmazta, így magánbosszúról lehet csak beszélni. A formális értelemben vett halálbüntetés megjelenése

[*] Tóth J. Zoltán: *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete*, Századvég Kiadó, Budapest, 2010, 385 p.

tehát a kezdetleges államok kialakulásához köthető, amikor a létező szokásjogi szabályok megszegőit már a *ius puniendi* gyakorló személy szankcionálta. Az ókorban a halálbüntetés rendes büntetésként funkcionált, amelynek azonban az egyes államokban különböző anyagi jogi, eljárásjogi és végrehajtási szabályai voltak. A szerző nagy igényességgel és részletességgel mutatja be az ókori társadalmak büntető igazságszolgáltatásának működését. A monográfia ezen fejezetének külön érdeme az összehasonlító jogi módszer alkalmazása. A babiloni, a zsidó, az iszlám, a kínai, az ind szabályokon és azok alkalmazásán kívül az ókori népek hagyományaiba is széles bepillantást enged a szerző. Az olvasó nemcsak a halálbüntetés, hanem más jogintézmények, illetve jogelvek gyökereit is felfedezheti az ókori mechanizmusokban, megfogalmazásokban. Ebből a szemszögből olvasva is egy érdekes értelmezési lehetőséget ad a könyv. Néhol pedig nemcsak a jogintézmények gyökereit találjuk meg, hanem olyan szabályokat, amelyek máig megőrizték eredeti tartalmukat. Így a példa kedvéért kiemelném, hogy Izrael területén a helyi közösségek máig a szokásjogi normák szerint élnek.

A középkorban és a kora újkorban sem történt változás az emberi élet fontossága, így a halálbüntetés megítélése tekintetében. A késői középkorra a központi állami hatalom kezdett megszilárdulni, így a törzsi-nemzetségi szankcionálások kezdtek háttérbe szorulni, bár a földesúri immunitás az igazságszolgáltatás területén (is) megmaradt. Ennek az időszaknak egy fontos jellemzője, hogy a középkori kivégzések népünnepély jellege a halálbüntetés célját megkérdőjelezte, mert a halálbüntetés nyilvános végrehajtása gyakran az ellenkező hatást váltotta ki, mint ami a büntetés célja lett volna: sajnálatot ébresztett a nézőközönségben, ritkán szolgált elrettentésül. A szerző részletesen foglalkozik a német-római birodalom, a spanyol, a francia, az orosz, az angol és az amerikai jogfejlődéssel is. A fejezet végén az eretnek- és boszorkányüldözésnek szentel külön részt. A középkori eljárások és végrehajtási módok sokszínűségét ismerhetjük meg a monográfiából. A fejezet számos történelmi adalékkal szolgál a halálbüntetés tanulmányozásához. A sötét középkorként emlegetett időszakot a szerző nem egysíkúan ábrázolja, hanem árnyaltan mutatja be a korszakot. A korszak vívmányait is megismerhetjük a monográfiából. Itt jelenik meg például a jogbiztonság iránti igény, illetve a nyilvánosság legitimáló szerepe.

II. AZ ABOLICIONIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA

Az abolicionizmus időszakát európai viszonylatban, az Egyesült Államok és a világ többi országának vonatkozásában tárgyalja Tóth J. Zoltán. A halálbüntetés eltörlését általában a fejlett országokhoz kötjük, ez alól azonban az USA és Japán kivételt jelent. Ezenkívül nemcsak fejlett országoknak, hanem a demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok előfutárainak is tekinthetők. Ennek kapcsán merülhet fel az olvasóban, hogy jogállamnak tekinthető-e azon államok, ahol a halálbüntetés még létezik. Lehet-e a jogállamiság értékmérője az ember élethez való jogának mint legalapvetőbb emberi jognak a teljes garantálása? Ha azon államok között is vannak jogállamok, ahol halálbüntetést még alkalmaznak,

akkor mik azok az értékek, amelyeknek a megvalósulása esetén jogállamról beszélhetünk? A részletesen ismertetett Egyesült Államok szövetségi legfelsőbb bíróságának ítéletei továbbgondolásra sarkallják az olvasót, hiszen ezek a döntések a halálbüntetés megítélését nemcsak az emberi élethez való jog, hanem több alapjog és a pozitív jogot nélkülöző szempontból is körbe járják.^[1] Ez a kérdés sokrétűségét is jelzi.^[2]

Az amerikai jogfejlődésre vonatkozó fejezet is számos érdekes „történetet” tartalmaz, többek között a végrehajtási módok megítélésére vonatkozóan: kezdve a sortűz általi halállal az akasztáson át egészen az árammal történő kivégzésig, és folytatva a sort a méreginjekció által okozott halálig. Mindezen események az olvasót továbbgondolásra sarkallják a büntetés végrehajtójának felelősségét illetően. Jóllehet a téma jogtörténeti megközelítése nem feltétlenül igényli e dilemma körbejárását, de a halálbüntetés alkotmányossági megítélésén túl a végrehajtói felelősség büntetőjogi vonulata is számos érdekes problémát vet fel, akár történetileg is.

III. A MAGYAR FEUDÁLIS BÜNTETŐJOG

A halálbüntetés egyetemes jogfejlődésének ismertetése után a szerző a magyar fejlődéssel foglalkozik. Ebben a részben az anyagi és eljárásjogi szabályok bemutatása is teljes körűnek mondható. Tóth állításainak alátámasztásául számos helyen utal a függelékben található jogszabályhelyekre, bár több helyen is jelzi, hogy a szokásjogi normáknak nagyobb szerepe volt a feudális Magyarországon, mint az írott szabályoknak. A monográfia a szokásjogi szabályokkal kevésbé foglalkozik, amelynek alapvetően két oka lehet. Egyrészt ezekre nézve nehéz megbízható forrást találni, másrészt különböző területeken eltérő szokás létezett, így végtelen módon lehetne csak bemutatni ezeket a normákat az amúgy is kazuisztikus szabályozási környezetben. Tóth azonban részletesen foglalkozik a halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények körének meghatározásával, illetve változásainak leírásával, amely különösen Szent László király idejére terebélyesedett ki, és vált különösen kegyetlenné. Úgyszintén az eljárási szabályok változatosságát és változását is bemutatja.

[1] A *Furman v. Georgia*-ügyben a Supreme Court a halálbüntetés alkotmányellenességét a due process és az egyenlő jogvédelem klauzulájára alapozta. Ezenkívül a bírák a büntetés szokatlan és kegyetlen mivoltára hivatkoztak. A párhuzamos indokolásban találunk utalást arra is, hogy a halálbüntetés alkotmányellenességét támasztja alá az is, hogy a társadalom a halálbüntetést elutasítja, és az nem is szolgálja hatékonyabban a büntetés célját, mint az életfogytig tartó szabadságvesztés. Találkozunk továbbá a Supreme Court ezen döntésében és későbbi döntésében is a (faji) diszkrimináció problémájával.

[2] A szerző egyébként a halálbüntetés kérdéskörét jogelméleti szempontból külön monográfiában, *A halálbüntetés filozófiája és kortárs jogelméleti kérdései* című könyvében tárgyalja. A két monográfia így tökéletesen kiegészíti egymást.

IV. A FELVILÁGOSODÁSTÓL A DUALIZMUSIG

A következő gondolati egységben a felvilágosodás korától kezdve a dualizmus végéig tárgyalja a halálbüntetést. A felvilágosodás korában számos előremutató lépésnek lehetünk a tanúi. A büntetések humanizálódása ebben a korszakban indult meg, köszönhetően Mária Terézia és II. József reformjainak. Ez az a kor, amikor egyes, jelenleg is létező jogintézmény, jogelv gyökerét megtalálhatjuk, mint például a parifikáció elvének^[3] megfogalmazását. Az 1830-as évektől pedig már komoly igény jelentkezett a jogbiztonság iránt, amelyet a kor eseményei is indukáltak, hiszen az uralkodó a felvilágosult gondolatok terjedését különböző szankciókkal próbálta akadályozni, amely viszont a nemesség körében a kiszámíthatóság és az előreláthatóság követelménye iránti igény megfogalmazásával járt. Az 1843-as törvényjavaslat egyik hihetetlen vívmánya, hogy az a halálbüntetést és más testi és megszégyenítő büntetést nem tartalmazott. A sok jogtörténeti adalék mellé a szerző érdekes történelmi eseményekkel igazolja a jogfejlődés alakulásának irányait, akadályait.

V. A HALÁLBÜNTETÉS ALAKULÁSA AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARC LEVEGÉSÉTŐL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

A magyar jogtörténet következő állomásaként az I. világháborúig terjedő időszakot határozza meg a szerző. Ekkor az 1848–49. évi szabadságharcig terjedő időben lezajló fordulatok ellenkező irányba fordulnak. A megtorlás időszakában számlálatlan halálbüntetést szabnak ki, és hajtanak végre. Az 1803-as osztrák büntetőtörvénykönyv bevezetése visszavetette a magyar büntetőjog fejlődését. A korszakot jellemző kaotikus állapotok és a jogbizonytalanság hívta életre azt az igényt, hogy megszülessen Magyarország első büntető törvénykönyve, a Csemegi-kódex (1878. évi V. törvénycikk). Jóllehet a kódex lehetővé tette a fővesztést, de csak a legsúlyosabb bűncselekmények esetében. Ugyanakkor az igazságszolgáltató hatalmat gyakorló személynek lehetősége volt arra is, hogy halálbüntetés helyett indokolt esetben életfogytig tartó vagy 15 évi szabadságvesztést szabjon ki. Tóth a büntető törvénykönyv jelentőségénél fogva rendkívüli részletességgel mutatja be a halálbüntetésre vonatkozó anyagi, eljárási és végrehajtási szabályokat. A jogi előírásokon kívül a tényleges megvalósulásuk bemutatása azonban még ennél is érdekesebb és hasznos információkat ad az olvasó számára.

[3] A parifikáció elve azt jelenti, hogy a részesekre is a tettesekre megállapított büntetési tételt kell alkalmazni, amely a hatályos Btk.-ban is érvényesül.

VI. HÁBORÚK ÉS FORRADALMAK, VALAMINT A „RENDKÍVÜLI BÜNTETŐJOG” KORA

A büntetőjog fejlődésében a hullámhegyet ismét egy hullámvölgy követi az I. világháború, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a II. világháború és az államszocializmus történéseivel: rögtönítélő bíraskodás, kivételes intézkedések alkalmazása,^[4] a Tanácsköztársaság létrejöttével a forradalmi törvényszékek megalakulása. 1919 augusztusában a Tanácsköztársaság idején meghozott ítéleteket érvénytelenítették ugyan, de a korábbi időszakban történetekért a felelősöket hasonló eljárásban vonták felelősségre, mint ahogy tették ezt a Tanácsköztársaság idején. Az 1920–30-as éveket a statáriális bíraskodás jellemezte. Ettől eltekintve, az 1919 és 1939 közötti időszak viszonylagos nyugalma 1939-ben megtörni látszik azzal, hogy egyre több bűncselekmény elkövetőjével szemben teszik lehetővé a halálbüntetés alkalmazását, illetve szinte korlátlan jogosultságot kapott a kormány rögtönítélő bíraskodás bevezetésére, amellyel aztán a kormányzat a későbbiekben élt is.

A német és a nyilas uralom alóli felszabadulás, és egyúttal a szovjet megszállás idején megszülettek a népbíraskodásról, illetve a háborús és az emberiség elleni bűntettek anyagi és eljárási szabályairól szóló M. E. rendeletek. Ez az időszak a jogalkotás szempontjából egy termékeny periódus volt, ugyanakkor lényeges változás a korábbi szabályokhoz képest nem történt. Az 1950-es években is folytatódott a két évtizedes tendencia: az anyagi büntetőjogi szabályok szigorításával, illetve a rendkívüli bíraskodás (gyorsított eljárás, rögtönítélő bíraskodás és népbíraskodás) időleges visszaállításával. Erre az időszakra tehető a még hatályban lévő, bár több jogszabállyal módosított Csemegi-kódex általános részét felváltó Btá. megszületése, amely továbbra is ismerte a halálbüntetést, de annak eltörlését már a későbbiekben – mihelyt a helyzet úgy alakul – szükségesnek tartotta.

Érdekes vállalkozás lenne az I. világháborútól kezdődő egyes korszakok szabályainak és gyakorlatának az összehasonlító elemzése, amelynek alapját a monográfia megadja. A szerző ezt megteszi az 1961. évet követő időszakban megvalósult jogfejlődés tekintetében. Ezen korszak további érdekessége, hogy az anyagi büntetőkódex alakilag nem változott az előremutató Csemegi-kódex óta, csak annak tartalma kiegészült, módosult, illetve az anyagi szabályok érvényre juttatásának formája, gyakorlata változott. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jogállami büntetőjog megvalósulásához az anyagi, az eljárási és a végrehajtási szabályok együttes és garanciális szabályokkal körbezárt érvényesülése és érvényesítése szükséges.

[4] A kivételes intézkedések az I. világháborút követően voltak alkalmazhatók. A kormány tág teret kapott bizonyos intézkedések megtételében. Ebbe a körbe tartozott, hogy az esküdtbírókól elvonhatta a hadviselés érdekeit érintő bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonását, és azt a királyi törvényszékek hatáskörébe utalhatta, vagy úgyszintén ezen elkövetők vonatkozásában lehetősége volt gyorsított eljárást elrendelni.

VII. HALÁLBÜNTETÉS AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉVEIBEN ÉS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

Az 1961. év a magyar büntetőjogban egy éles cezúrát jelentett. Egyrészt azért, mert a különleges bíraskodás véglegesen megszűnt, másrészt azért, mert az 1961. évi V. törvény elfogadásával megszületett az első magyar átfogó, az állam elleni és a katonai bűncselekményeket is magában foglaló büntető kódexünk. A büntetőjogi jogalkotás a korábbi korszakhoz képest számos előremutató lépést tett, ugyanakkor maradtak hiányosságok is. Ebből is kifolyólag a Btk. hamar elavulttá vált, amely az 1970-es években már átfogó módosításokat vont maga után. Ez a fajta jogalkotás azonban nem vezetett eredményre, így megszületett a mai napig is hatályban lévő büntető törvénykönyv, amely ma már lényeges vonásokban különbözik az eredetitől, így különösen a monográfia által érintett téma vonatkozásában. A Btk. megszületésekor még mindig nem volt időszerű a halálbüntetés eltörlése, de végső célként itt is megfogalmazódott.

A tényleges változást az Alkotmánybíróság 23/1990. (X. 31.) AB határozata hozta meg, jóllehet a rendszerváltás környékén az abolíció előszele számos gyakorló jogászt és jogtudóst már megérintett. Tóth az AB határozat megszületésének körülményeibe és „kulisszatitkaiba” is bevezet minket. A szerző ezzel nem tekinti lezártnak a magyar jogfejlődést, hanem érdekes részletek közlésével számot ad a halálbüntetés népszavazás útján való visszaállításának próbálkozásairól is.

Ezeket a folyamatokat érdekes annak fényében is megvizsgálni, hogy a társadalomban az abolíció mennyire vált elfogadottá az elmúlt évtizedekben. A halálbüntetést a társadalom döntő többsége ma is visszaállítaná. A halálbüntetést azonban nem lehet emocionális kérdésként kezelni, bár korántsem hagyható figyelmen kívül a társadalom értékfilozófiája. Napjainkban politikai szintéren a halálbüntetés eltörlése az általános tendencia, beleértve az Egyesült Államokat is.

A monográfia konklúziójaként azt lehet megállapítani, hogy a halálbüntetésre vonatkozó szabályokat és a kialakult gyakorlatot nem lehet önmagában értékelni, hanem azt időben és térben kell elhelyezni. A jogtörténeti monográfia napjainkban is nagyon aktuális, mint ahogy azt a szerzőnek sikerült is bizonyítani a jelenkori események bemutatásával. Tóth J. Zoltán e monográfiája a szakirodalomban mindenképpen hiánypótló jellegű. Számos cikk, könyv jelent meg ugyan e témában, de a szerző egyedülálló módon, a lehető legszélesebb körben mutatja be a halálbüntetés jogtörténetét. Tóth J. Zoltán tudományos munkásságán végigtekintve megbizonyosodhatunk arról, hogy a halálbüntetés intézményének kiváló ismerőjéről, kutatójáról van szó, akinek egy korábban megjelent monográfiájával^[5] a halálbüntetés témakörének feldolgozása teljesnek mondható.

[5] Tóth J. Zoltán: *A halálbüntetés filozófiája és kortárs jogelméleti kérdései*, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2008.

BICZÓ ZALÁN

Deák Ferenc tanulóévei a győri Királyi Kerületi Akadémián

1817 őszén Deák Ferenc bátyját, Deák Antalt követve a Győri Kir. Kerületi Akadémián tanult tovább. A jogi akadémia anyakönyvében a 8. szám alatt található a neve.

A hiteles anyakönyv a következő:

„Numerus: 8.

Cognomen et nomen, Aetas, Religio. An stipendiatus? : Deák Franciscus, a. 15. R. Cath.

Gens seu Natio, Locus natalis et Comitatus: Hungarus. Kehida, Comit. Zaladiens.

Pater vel Tutor aut Curator, eiusque conditio et habitatio: Tutor Georgius Hertelendy Nobilis in Ugh. Com. Zaladiens.

Schola quam 1816/7. frequentavit: Hum. 2ae.

Classis in Literis: 1us. Eminens inter 25.

Classis in Moribus. 1^{ae}.

Hospitium et Victus: apud D. Josa Joseph.

An et ubi habet conditionem: Ibidem.

Ratio diligentiae in Divinis: Diligens.

In Praelectionibus: Diligens.

Locus ubi 1816/7. frequentavit: N.-Kanizsa.

Observationes: -.”^[1]

Deák mint *logicus, physicus* (VII-VIII. osztály, 1817/18–1818/19), mint *primi et secundi anni juratus* (1819/20–1820/21) iratkozott be az akadémiaira. Az akadémián Benedek Elek, Deák tanulótársa azt beszélte, hogy Deákot Győrbe a kehidai plébános vitte el – akit szintén Deáknak hívtak és Deák Ferenc „urambátyámnak” szólította –, és ugyanő vitte haza az

[1] Deák Ferenc anyakönyvi adatai a Győri Kir. Kerületi Akadémián. Dr. Németh Ambros bencés tanár küldte el levélben Ferenczi Zoltánnak, aki 1904-ben megjelentette Deák élete c. munkájában. (Ferenczi, 1904, 37. 1. lábjegyzet) – Deák Ferenc akadémiai anyakönyvi bejegyzése lefotózva megtalálható Biczó Zalán: *A győri jogászképzés évszázadai* c. könyvében, a 41. oldalon.

első év végén. A plébános atya Deákék egyik jobbágyának a fia volt, akit mint kitűnő tanuló gyermeket a család neveltetett és a kehidai plébánosságra is segített.

A győri akadémia ekkor négy évfolyamból állt, a kezdetben hozzácsatolt hittudományi szak már 1785-ben megszűnt. A győri Kir. Kerületi Akadémia a tanulmányi főigazgató irányítása alatt működött, a főigazgató Deák tanulmányai alatt Fejér György kir. tanácsos és prépost volt. Deák nemcsak egy házban lakott vele, hanem ismeretséget is kötött a tudós tanárral, aki hatással volt fejlődésére. Az akadémia aligazgatója és vezetője Hübler Ferenc, a szombathelyi líceum egykori jezsuita tanára volt.^[2]

Fejér György főigazgató állásából adódóan sokszor megjelent a diákok előtt és leginkább az általában november elején tartott tanévnyitó ünnepek alkalmával nagyhatású díszes-ünnepi beszédet tartott az ifjúságnak. Így 1818. november 5-én a „törvények iránt tartozó tiszteletről”, 1819-ben a győri akadémia törtérijéről és 1820-ban a hazai közoktatás állapotáról beszélt. Érdekes az 1818-as beszédre emlékezni, mert Deák életére vonatkoztatva is fontos hatással bírnak a tudós főigazgató örökbecsű szavai: „A köznevelés csak úgy üdvös – mondta Fejér – ha a törvénytisztelet velejár, melyet az ifjúságba beoltani az állam első kötelessége.”^[3] „Mi lehet jobb – mondta Cassidorius – mint hogy az emberek bízzanak a jó törvényben és ne féljenek semmitől? A köztörvények az emberi élet legbiztosabb vigaszai, az erőtlenek támaszai, a hatalmasok zabláói: innen ered a biztosság és gyarapszik a bizalom.”^[4]

Beszéde első részében Fejér mint történettudós szólal meg, későbbiekben ékes latinsággal már az iskolai törvények megszegőiről szól majd tágabban értelmezve úgy véli, azok megsértik Istent és a felséget is. Minden bizonytalansággal voltak e szavak Deák nagyszerű életpályájára.

A győri oktatás fő célja tisztviselők képzése volt és a tanrendszer ehhez alkalmazkodott. A hivatali élet gyakorlati követelményeit tartotta szem előtt a tanulmányi rend. Két év alatt kellett megtanulni mindazt, amit a hivatali pálya megkövetelt, és amihez erkölcsi kényszerül járult a római katolikus tanulóknak nézve – így Deák Ferencre is – a mindennapi szentmise, a havonkénti gyónás és áldozás, melynek elhanyagolása az erkölcsi osztályzatban látható volt. Emellett az erkölcs megóvása érdekében nemcsak a színházat és a kocsmát, hanem a táncos mulatságokat, sőt a megyegyűléseket sem volt szabad látogatni és az ilyen kihágásokat bebörtönzéssel büntették. A tanárok az elmagyarázott részekből havonta kikérdezték a hallgatókat és a félév végén minden tantárgyból vizsgát tettek, amiért osztályzatot is kaptak.

A bölcséleti kar első évfolyamán Deák Ferenc a kötelező hittan mellett magyar történelmet, logikát és matematikát (algebrát és geometriát) tanult. A magyar történelmet a hatvanéves Berta György tanította, aki 1804 óta tanított Győr-

[2] Ferenczi, 1904, 1. 38.

[3] Ferenczi, 1904, 1. 38-39. Azért szolt erről, mert a király elrendelte, hogy az intézet törvényeit félévente fel kell olvasni a tanulóifjúság előtt.

[4] Ferenczi, 1904, 1. 39.

ben. Deák mind az első félév végén márciusban, mind a második félévet lezáró augusztusi vizsgán magyar történelemből kapta a legjobb osztályzatot, az egész évben az eminensek (jelesek) között volt. A legjobbak közé tartozott matematikából és logikából is. A Győrött elvégzett első félévben még mindkét tárgyból második volt a jelesek között, a tanév végén már az „első eminens” osztályzat került a neve mellé. Kiváló tudóstanárok tanították: Bresztenyszky Béla bencés szerzetes matematikát oktatott, a logikát a világi Verner József tanította. Deák gondolkodására – főként későbbi közéleti megnyilvánulásait tekintve – minden bizonnyal nagy hatással voltak Verner logikai előadásai. Bresztyenszky is szeretett tanára volt, hittant is tanított neki, miután Mollik Ferenc Sopronba távozott. Megjegyzendő, hogy hittantudását mindkét tanára valamennyi félévben jelesre értékelte a bölcseleti karon.

A bölcseleti kar második évfolyamán a Bresztyenszky által oktatott hittan és alkalmazott matematika mellett egyetemes történelmet tanult Bertától, bölcselettant (metafizikát és erkölcsant) Vernertől, míg a természettant Gröber Lőrinc tanította. Gröbernél természettanból az első félévi „ötödik jeles” eredmény után év végére „első eminenssé” küzdötte fel magát Deák Ferenc. Vernernél mindkét félévben második eminens volt bölcselettanból, emellett alkalmazott matematikából az első félévben második, a második félévben első lett a legjobbak között.

Az 1819–20-as tanulmányi év első félévében természetjogot és statisztikát, második félévben a statisztika mellett egyetemes és magyar közjogot valamint bányajogot tanult. Ebben a tanulmányi évben Deák Kmety Andrástól a statisztika és bányajog tanárától kapta a legjobb érdemjegyeket. Statisztikából első félévben első, év végén második lett az eminensek között, bányajogból a második félévben „első jeles” minősítést kapott. Mindkét első eminens jegyét „sub clausula”, azaz záradék alatt megjegyzéssel látták el. Szibenliszt Mihálytól az első félévben természetjogot, míg a másodikban egyetemes és magyar közjogból félévkor ötödik eminens, magyar közjogból (záradék alatt) első eminens minősítést kapott a jogtanuló Deák.^[5]

Másodévesként az első félévben hazai jogot, politikatudományt és kereskedelmet tanult, második félévben pedig magyar magánjogot és magyar büntetőjogot, pénzügyi valamint kereskedelmi jogot hallgatott. A második jogi évben Deák Ferenc mind félévkor, mind év végén megkapta a legjobb érdemjegyeket valamennyi tantárgyból. Mintegy ötven tanulótársa között Deák Ferencnek ezt a kimagasló tanulmányi teljesítményét csak herceg Bretzenheim Ferdinánd és Fuchs Ferenc tudta elérni.

„Informatio de Iuventute reg. Academiae Jaurensis data pro semestri primo Anni 1817/8. Philosphi I. Anni. [Lapszám nincs.]

Numerus: (Üres).

Itt három rovat következik, melyek ugyanazok, mint a már közölt anyakönyvben. *Classis in literis et moribus. E doctrina religionis:* Eminens.

[5] Molnár, 2003, 46–47.

Ex Historia Hungariae: Emin.1-us.
Ex Logica: Emin. 2-us.
Ex Mathesi pura: Emin. 2-us.
Ratio diligentiae in divinis: Diligens.
In Praelectionibus: Diligens.
An stipendiatus?: Non.
Mores: 1^{ae}.^[6]

Pro semestri secundo.
E doctrina religionis: Eminens.
Ex historia Hungariae: emin. 1-us.
Ex Logica: Emin.1-us.
Ex Mathesi pura: Emin. 1-us.
Ratio diligentiae in Divinis: diligens.
In praelectionibus: diligens.
An stipendiatus?: non
Mores: 1^{ae}.^[7]

Deák Ferenc érdemjegyei az *Informatio de Iuventute reg. Academiae Jaurensis data pro semistri primo anni 1818/19. Philosophi IIⁱ. Anni.* szerint:

Numerus: 13.
Classis in literis et moribus: -
E doctrina Religionis: Emin.
E Historia universali: Emin 4-us.
E Physica: Emin 5-us.
E Metaphysica: Emin. 2-us.
E Mathesi adplicata: Emin. 2-us.
E lingua Hungarica: Cl. 2^{ae} 8-us.
Ratio diligentiae in Divinis: diligens.
In Praelectionibus: Diligens.
An stipendiatus?: non.
Mores: 1^{ae}.^[8]

Pro semestri secundo: Numerus: 12.
E doctrina Religionis: Emin.
E Historia universali: Cl. 1ae 13-us.
E physica: Emin. 1-us.
Ex Historia universali et oeconomia rurali: Emin. 2-us.

[6] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1817/18. Bölcséleti Kar. 1. félév (GyMSL Győr tankerületi ir. 144. cs.) Mindegyik anyakönyvi bejegyzést közölte Ferenczi Zoltán: Deák élete c. műve 1. kötetében (Ferenczi, 1904, 41., 42., 43., 43-44.), Németh Ambrus bencés tanár kutatásai alapján.

[7] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1817/18. Bölcséleti Kar. 2. félév (GyMSL Győr tankerületi ir. 144. cs.)

[8] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1818/19. Bölcséleti Kar. 3. félév (GyMSL Győr tankerületi ir.144. cs.)

E Mathesi adpilcata: Emin. 1-us.
Ex philosophia morali: Emin. 2-us.
E lingua Hungarica: Cl. 1ae 4-us.
Ratio diligentiae in Divinis: Diligens.
In Praelectionibus: Diligens.
An stipendiatus?: Non.
Mores: 1^{ae}.^[9]

Minden tantárgyat latin nyelven tanítottak, nem is minden tanár tudott magyarul. Sinkay beszélt el,^[10] hogy Kmety jogtanár meghívta őt és Deákat egyszer ebédre és az asztalnál csak latinul beszéltek, noha neje, Schweiger győri nyomdász lánya német volt, s mindnyájan tudtak németül.

Deák Ferenc osztályzatai a jogi fakultáson:
Informatio etc. pro semistri primo Juristae Ii Anni 1819/20.
Numerus: 10.
Ex Jure Naturae: Emin.5-us.
Ex Statistica: Emin. 1-us sub clausula.
Ratio Diligentiae in Divinis: Diligens.
In Praelectionibus: Diligens.
An stipendiatus? Non.
Mores: 1^{ae}.^[11]

Pro semestri secundo.
Numerus: 10.
Ex Statistica: Emin. 2-us.
Ex jure publico universalí: Emin. 2-us.
Ex jure publico Regni Hungariae: Emin. 1-us sub clausula.
Ex jure montanistico: Emin. 1-us sub clausula.
Ratio Diligentiae in Divinis: Diligens.
In Praelectionibus: Diligens.
An stipendiatus?: Non.
Mores: Cl.1ae.^[12]

Informatio etc. pro semistri primo Juristae IIⁱ Anni 1820/21.
Numerus: 13.
Ex Jure patrio: Sub clausula Emin.1-us.
Ex Scientia Politiae et Commercii Politici: Sub clausula Emin.1-us.
Ratio Diligentiae in Divinis: Diligens.

[9] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1818/19. Bölcséleti Kar. 4. félév (GyMSL Győr tankerületi ir.144. cs.)

[10] Torontál című lap, 1876. 16. szám

[11] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1819/20. Jogi Kar. 1. félév (GyMSL Győr tankerületi ir.144. cs.)

[12] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1819/20. Jogi Kar. 2. félév (GyMSL Győr tankerületi ir.144. cs.)

In Praelectionibus: Monendus.

An stipendiatus?: Non.

Mores: 1^{ae}.^[13]

Informatio etc. pro semestri secundo Juristae IIⁱ Anni 1820/21.

Numerus: 12.

Ex Jure Patrio et Criminali: Emin.1-us.

Ex scientia aerariae: Emin.1-us.

Ex Jure mercatorio et cambiiale: Emin. 1-us.

Ratio Diligentiae in Divinis: Diligens.

In Praelectionibus: Diligens.

An stipendiatus?: Non.

Mores: Cl. 1^{ae}.^[14]

Az akadémia felszerelése meglehetősen egyszerű volt, sem a Helytartótanács, sem a Tanulmányi Alap nem gondoskodott megfelelő felszerelésről. Különösen érződött például a fizikai szertárban, ahol jóformán semmilyen felszerelés nem volt. Deák tehetségét látva Grüber tanár azt tanácsolta neki és Zichy Jánosnak, hogy fizikaórákra járjanak be 1818–1819-ben a bencés gimnáziumba, ahol Czinár Mór tanított. A tudós tanár és Deák Ferenc között kitűnő viszony alakult ki. Deák mindvégig szívesen emlékezett vissza a bencés tanárra, Czinár pedig már akkor megjósolta, hogy Deákból kimagasló személyiség és híres ember lesz. A Czinártól származó mondást később Deák is sokszor idézte: „Nem az a valódi tudomány, amit jól megtanultok, hanem az, amit jól meggondoltok; aki az iskolában alaposan és komolyan gondolkodni megtanul, az jól végezte az iskolát.”^[15] Czinár büszke volt jóslatára és tanítványára. Jellemző Czinár személyiségére, hogy amikor az 1840-es években a szentmártoni apátságának pere volt a Győr megyei közbirtokossággal, az egyik szerzetes javasolta Czinárnak, kérje fel híres tanítványát, Deákot a bíráskodásra, de ő tiltakozott, hogy ilyen csekély ügy nem méltó Deákhhoz.

„Sinkaynál találkozott rendszeren több tanulótársával is, télen el-eljárt velök az ú. n. sárga kávéházba, nyáron ki a mezőre; mert általában nagyon szerette a társaságot, kereste is és ilyenkor különös kedvvel vitatkozott vagy tréfált. Tréfái sohasem voltak sértők, viszont a vitatkozásban is tudásával vagy fölényével senkit meg nem bántott; ezért szívesen voltak vele. Pl. egyik mondása volt Sinkay szerint, hogy »ha a mennyországba jutna is és ott azt mondanák neki, hogy ő nem magyar és nem katolikus, onnan is kijönne«. (...) Deáknak mint tanulónak magánélete mintaszerű volt. Nem kártyázott, nem pipázott; a szivarozás akkor még nem is volt szokásos s csak 1822 tájt kezdett terjedezni.”^[16]

[13] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1820/21. Jogi Kar. 1. félév (GyMSL Győr tankerületi ir.144. cs.)

[14] Deák Ferenc iskolai anyakönyve 1820/21. Jogi Kar. 2. félév (GyMSL Győr tankerületi ir.144. cs.)

[15] Ferenczi, 1904, 44.

[16] Ferenczi, 1904, 53.

A jogtanárok közül Szibenliszt, Bognár és Beke voltak rá legnagyobb hatással. „Szibenlisztnak az volt a szokása, hogy minden óráján d. e. és d. u. háromnegyed órát magyarázott s az utolsó negyedben valakitől, akit a kevésbé figyelmesnek talált, kikérdezte az elmondottat. Ez majdnem naponként Deák volt s így néha egy nap kétszer is felelt; ritkábban a felelő Németszegi Bencze, a mosonmegyei alispán fia, egy Deákhhoz kedélyre s népszerűsége hasonló ifjú volt. Ilyenkor Deák, az akkori szokás szerint, a szólításra felállt, meghajtotta magát s megint leült, mert különben ülve feleltek; ekkor egy pillantással végignézvén szomszédja kinyitott könyvében az elmondandóknak egy részét, a másik részét pedig, mikor arra került sor, miközben pár köhintést színlelt, az előbbi háromnegyed órán elmondott részt a tanár után, gyakran saját szavaival kibővítve, felmondta anélkül, hogy tanára beleszólt, vagy rajta javított volna. Tanulótársai csodálták éles felfogását, tanára nem kevésbé; de mert nem tartozott az ő szemeiben az ú. n. odaadó tanítványok közé, ez magyarázata, hogy sem Szibenliszt, sem pár más tanára, kivált kezdetben, nem osztályozta tudása szerint, amiért különben Deák sohasem érzékenykedett. Bognár kezdettől fogva jobban méltányolta, különösen kitűnő, folyékony, szónokiasan szép s mégis egyszerű előadása miatt; ő is gyakran szólította fel, mintegy okulásképpen a többi tanulónak. Hasonlóan tett Deák oly órákon, melyeken a tanár diktált. Ő pontosan sohasem s legfőlebb kivonatossan készített jegyzeteket diktálás után; különben sem bírta volna követni a mondottakat, mert kissé nehézkes volt az írásban; de bizonyára unta is. Tehát csak hallgatta az előadottakat s midőn a havi vagy félévi vizsgálatok elérkeztek, rendesen összeállt tanulni egy Sinkay János nevű tanuló s később követő társával, aki felolvasta a kéziratból vagy könyvből a megtanulandókat, mire Deák egyszeri hallásra hibátlanul felmondta. Ez a tehetsége okozta, hogy, lát-szólag kisebb szorgalma mellett is, herceg Bretzenheim Ferdinánddal és Fuchs Ferencsel együtt ő a legelső tanulók közé tartozott, noha nem igen törekedett rá, mert nem ezért tanult; „hanem – mondja Sinkay – mert egy olvasásra vagy hallásra a leczkét nem tudhatta rosszabbul, mint tudta és felmondta.”^[17]

„Éles felfogása és bámulatatos emlékező ereje jobban segítette itt is, mint szorgalma, mely, mint egyik tanjegye is tanúsítja, nem mindig elégitette ki tanárait. Azonban tudásának híre eltávozta után is sok évig fenmaradt a tanulók emlékezetében. Deák halálakor írta valaki, aki 1827–1828. ban volt Győrött jogász, hogy még akkor is úgy beszéltek róla, mint a maga idejében a legjelesebb tanulóról, kinek könyvei, jegyzetei nem igen voltak; csak tanóra előtt olvasta át sebtiben egyik vagy másik tanulót s ez neki elég volt a kitűnő feleletre. Általános beszéd tárgya volt továbbá, mint a maga nemében egyetlen eset, hogy midőn a hazai jogból (magyar magánjog) defensiora jelentkezett, Bognár tanár felszólította, hogy ne húzzon thesist, hanem feleljen szabadon. Deák ráállt s Beke az ünneplés defensiókor valóban szabadon kérdezett, mely alkalommal így szólította

[17] Molnár, 1904, 47.

meg: „Dicat mihi, domine defendens, cui parem academia haec necdum habuit”. (Mondja meg nekem, jelölt úr, kihez hasonló még az akadémián nem volt”).^[18]

Sinkay nagy emlékezőtehetségének bizonyítékát a következő történetben is megemlíti:

„Egyszer együtt mentek az első jogi év vége felé az utcán s Deák szabójával találkozáskor, hosszasan beszélt vele németül, min ő csodálkozott, nem tudván, hogy beszéli ezt a nyelvet. A szabó eltávozta után megkérdezte, hol tanult meg németül?

– Itt, Majláth Antaltól – felelt Deák, ki a megelőző évben kosztos- és lakótársa volt Józsaéknál.

– Hogyan? – kérde Sinkay.

– Csak úgy, hogy Majláth az asztalnál mindig németül beszélt. – És, teszi hozzá Sinkay, ő ezt nem is vonta kétségbe; mert Deák sohasem kérkedett s még tréfából sem hazudott soha.”^[19]

Győrött négy évig Józsa Józsefnél, a győri püspöki javak prefektusánál lakott, akinek felesége Deák nagynénje, anyjának testvére volt. Győrben akkor ezt és a Fejér Györgyét tekintették a legelőkelőbb ellátásnak; azért lakott Majláth Antal is ott. Józsa a korabeli Győrben tekintélyes és emellett tanult ember is volt. Deák Ferenc nagyon jól érezte magát nála, ahogy erről egy 1873. augusztus 28-án írt levelében olvashatunk.

Fejér Györggyel 1819-től beszélgetett gyakrabban, elolvasta műveit és értekezéseit, melyek a Tudományos Gyűjteményben, Deák kedvelt olvasmányában jelentek meg. A Fejérrel való beszélgetések jelentős hatással voltak magyar történelmi és közjogi ismereteire. Fejéren kívül a győri bencés gimnáziumban tanító Czinár Mór és 1820–21-ben Maár Bonifác (a magyar és világtörténet tanára) látta el olvasmányokkal.

„Az egykorúak általában mondják, hogy sokat olvasott, de csak tudományos műveket s a classicusokat; az utóbbiakat különösen nagy figyelemmel. A könyvet inkább figyelmesen végigforgatta s csak a neki tetszőbb részeket olvasta át; így tett a Tudományos Gyűjteménnyel czikkeivel is és mindaz, mit egyszer elolvasott, rendkívüli élénkséggel és határozottsággal maradt meg emlékezetében. Azonban az olvasásnál még többet gondolkodott, fontolgatott, vitakozott; ezekben emlékező erején kívül főleg bizonyos inspiratio vezette, mond Sinkay. Költőket nem igen olvasott, általában a költészet kevésbé érdekelte; csak a hazafias, hősi költészet vonzotta, ez megmagyarázza utóbb szeretetét Vörösmarty iránt. (...) A színdarabok közül is csak a hősi drámát, a vitézi játékot kedvelte; ilyenben egyszer maga is játszott. Bresztyenszky Béla tanár t. i. a szegény tanulók szegényalapja javára iskolai előadásokat rendezett. Ez az alap 1818 novemberében kezdődött alaptőkéjéhez Deák is harminc forinttal hozzájárult s ennek javára három hősi darabban ő is föllépett, a Szőkevény, Kemény Simon és Győr visszavé-

[18] Ferenczi, 1904, 48. Ferenczi idézi a korabeli újságot is (Pesti Napló 1876. 40. sz.).

[19] Ferenczi, 1904, 49. Ferenczi idézi a Sinkay, 1876.

tele a törököktől címűekben; ez utóbbit Horváth Endre éppen erre az alkalomra írta. Természetesen minden szerepet a tanulók játsztak. E felléptének oka az is volt, mert ez az alap nagyon érdekelte, ülésein rendszeren részt vett s általában is a jótékonyásban öröme telt. Sinkay jelen volt, midőn egyszer meghagyta csizmadiájának, hogy egy szegény tanulónak csizmát csináljon az ő számlájára.”^[20]

Deák figyelő szemmel már Győrben megalapozta közéleti érdeklődését:

„Deák mindezeknek ifjú komolysággal és mélyen érző hazafiúi szívvvel volt tanúja és figyelője a győri akadémián, sőt Győr megyében is; mert jogász korában a tilalom ellenére is, mint hallgató, megjelent többször a győr megyei közgyűléseken. Egy ilyen alkalommal, mond Sinkay, gr. Zichy-Ferraris ezredes elnökölt, mint főispán, vagy administrator; a határozatot mindig az alispán mondta ki s ő is csak annyi részt vett az ülésben, hogy egy-egy ügy befejeztekor mondta: »weiter«, mert talán még ennyit sem tudott magyarul, mire Deák mindannyiszor csaknem felkaczagott.”^[21]

Győrben élt akkor is Deák Ferenc, amikor I. Ferenc 1820 szeptemberében Pestre látogatott és az egyik megye küldöttségének válaszában a többek közt e híressé vált szavakat mondta: „Szerencsések vagytok ti, kiknek őseitektől öröklött alkotmányotok van, melyet akarom, hogy szeressetek, mert én is szeretem és valamint eddig megtartottam, úgy ezentúl is megfogom őrizni s a maga épségében maradékaimnak átadni, remélvén, hogy ti sem fogtok engem semmi veszélyben elhagyni.”^[22]

Deákot Győrben töltött éveit megérlelték, a jog iránti mély meggyőződését életének legfontosabb céljává tette és egyben cselekvő erővé alakította a későbbiekben. Amit győri éveit alatt megtapasztalt, az amit a cselekvő életének kezdetén állva megélt, előkészítette a nemzeti jogok és méltóság első harcosává, ahogy Ferenczi Zoltán írja 105 évvel ezelőtt: „...a hazaszeretet benne a szív szentségévé válik s kifejléssze arra a magasztos élethivatásra, hogy éppen oly erővel küzdjön a haza sérelmei orvoslásáért, mint a haladás eszméiért; és hogy keleti, vérmes természeténél fogva könnyen fellobbanó, de csüggedni vagy engedni éppen oly hamar hajlandó nemzetünkben felébressze a magasztos s nekünk legszükségesebb erkölcsi erőt: a kitartást. Ez irányban az ifjú Deák többé nem változott az évek során, csak nőtt.”^[23]

Deák Ferenc Petz Adolfnának írott levelében így emlékezik vissza a győri éveire: „Négy évig jártam Győrbe oskolába, 1817-ik évi november hóban mentem oda, mint 14 éves ifjú a 7-ik oskolára, vagyis logikára, 1821. évi augusztusban végeztem el a második évi jogtudományi tanfolyamot. Ezen egész idő alatt rokonunknál, az öreg Józsnánál laktam. Jósza 1817-ben a káptalan dombján lakott, mint a püspökségi javak igazgatója, de 1819-ben hivataláról lemondván, átköltözött saját házába a Megye-utcában, s így én mindenik házban laktam.”^[24] Ezt az

[20] Vasárnapi Újság, 1875. március 21. 189.

[21] Ferenczi, 1904, 58.

[22] Ferenczi, 1905, 58.

[23] Ferenczi, 1904, 60.

[24] Deák Ferenc levele Petz Adolfnának. Írta Rátóton, 1873. augusztus 28-án. Közli Váczy, 1890. (Idézi Ferenczi, 1904; Molnár, 2003; Biczó, 2008, 41. – itt az eredeti levélről készült fotó is látható.)

utóbbi házat Győr városa 1873-ban emléktáblával jelölte meg, ekkor fordult Petz Adolfné Deákhhoz a ház meghatározása miatt, innen származott Deák levele. A Megye-ház út (a mai Liszt Ferenc utca) házán ma is olvasható az emléktábla felirata: „Itt lakott Fejér György, kora legtermékenyebb írója 1818–1824. Deák Ferenc 1819–1821. és Batthyány Lajos.”^[25]

A haza bölcsének győri éveitől szóló ismertetőm zárásaként két híres győri emlékbeszédből idézek, mindegyik Deák Ferenc születésének 100. évfordulóján hangzott el: „Deák Ferenc ifjúkoráról nekünk, győrieknek illő megemlékeznünk, mert az ifjú Deák ismeretszerző évei közül négyet töltött városunk falai között. Négy évig jártam Győrött oskolába – írja ő maga unokahúgának, Petz Adolfnénak. Ezernyolcszáztizenhetedik évi november hóban, mint 14 éves ifjú mentem oda 7-ik oskolára, vagyis logikára, 1821. évi augusztusban végeztem el a második évi jogtudományi tanfolyamot. (...) Deák oktatói iránt való háláját s lelkének a jótékonyásra hajló indulatát egyaránt tanúsítja, amikor a győri gimnáziumban ma is fennálló segélyező egyesület megalakulásakor mint másodéves jogász, harminc forinttal járul az egyesület alapjához.

Mennyire beszédes e tekintélyes adománya az ifjúnak, kinek ezer alkalma van fölösleges pénzcsekjét egyebekre fordítani. Hol keressem, hol is találok párját akár ma, akár a régi időkben?”^[26]

Egyetérthetünk Széchenyi Miklós győri püspökkel is: „Kora gyermekségében megtaláljuk már ama kellékeket, melyek a nagyság missziójának ismertetői. Iskoláit kitűnő sikerrel végezte, példás ifjúságát betöltötte kemény munkával, s így megszerezte az alapot, hogy később ne az ékes beszéd formáival, hanem az igazság erejével hasson.”^[27]

Deák Ferenc a nagy kezdeményezések embere volt. Romokból való építőmunkát végzett és mindenkor az alkotmány alapjain állva valósította meg a reformokat, amelyeket a kor szelleme és a nemzet érdeke megkövetelt. Életének cselekményei, színhelyei a nemzet történelmének dicső részleteit jelentik.

I. DEÁK FERENC TANÁRAI AZ AKADÉMIÁN^[28]

Beke Farkas, bekeházi

Született: Pécs, 1774. május 24.

Meghalt: Győr, 1838. június 13.

Jogi tanulmányait Pozsonyban, a Kir. Jogakadémián végezte. 1799. április 8-án a körmöci gimnázium, majd 1801-ben a humaniorák tanára, 1805-ben a Kassai

[25] A győri ház történetéről: Somorjai, 1998, 1–15. – A Zichy-palota fotója: Biczó, 2008, 50.

[26] Ruschek Antal győri kanonok emlékbeszéde Győrben 1903. október 17-én. A beszéd teljes terjedelmében megjelent Biczó, 2010. 55–58.

[27] Széchenyi Miklós győri püspök emlékbeszéde Győrben 1903. október 17-én. A beszéd teljes terjedelmében megjelent Biczó, 2010. 61–63.

[28] A rövid életrajzok megjelentek: Biczó, 2008, 131–152.

Akadémia tanára volt. 1807-1808-ig a nagyváradi Kir. Jogakadémián tanított. 1808-ban hívták meg politikai tudományokat oktatni a győri Kir. Kerületi Akadémiára. 1810-ben a természetjog, 1811-1812-ig a statisztika helyettes tanára is. 1812-ben doktori címet szerzett. Helyettes tanár volt 1811 márciusától 1812. április közepéig. 1824 őszétől 1825. február közepéig, Fejér György főigazgató távozása után, Dreschmitzer József kinevezéséig a főigazgatói teendőket is ellátta.

Berta György

Született: Heves, 1756. november 5.

Meghalt: Győr, 1820. január 27.

A gimnáziumot Egerben és Komáromban, a bölceletet a pesti Kir. Egyetemen végzete. 1787-ben a győri főgimnázium tanára, 1800-ban Lócsén és Pozsonyban, majd újra Győrött tanított. 1803. november 1-jétől a győri akadémián a magyar történelmi tanszék vezetője volt. 1804. december 4-től doktori címe megszerzését követően véglegesen megerősítette az akadémiái vezetőség. A győri akadémia könyvvizsgálója 1815. november elsejétől 1820-ig. A történelmi tanszéken tanított, de a jogtudomány doktora is volt.

Bognár József

1824-ig tanított a hazai magán- és büntetőjog tanszéken, majd a pesti egyetem ugyanazon tanszékén.

Bresztyenszky Béla

Született: Németpróna, 1785. augusztus 5.

Meghalt: Tihany, 1850. február 15.

A gimnáziumot Privigyén és Székesfehérvárott végezte. 1803. november 5-én lépett a bencés rendbe és itt hallgatott bölceletet és hittant. 1810. augusztus 30-án szentelték pappá. 1810-től Győrött gimnáziumi tanár és 1814-től a rendi növendékek tudomány-akadémiai tanára volt. 1811-1816 között a rendi növendékek tanára. 1813-ban akadémiai tanári képesítő vizsgálatot tett és helyettesítő hitszónoklat tanár is volt. 1813-ban bölcelettudor lett. Az 1814/1815-ös tanévben helyettesítő tanárnak, majd 1815. október 15-én rendes tanárnak nevezték ki. 1815. november elsejétől kezdte meg hivatalosan tevékenységét. 1816 és 1838 között akadémiai tanár a győri Kir. Kerületi Akadémián. 1836. október 11-én kinevezték a könyvbíráló hivatal cenzorának. 1838. február végéig tanított Győrött. 1838. február 3-án tihanyi apáttá nevezték ki. 1826-ban a jénai mineralógiai társaság tagja lett. 1836. szeptember 10-én az MTA levelező tagjai sorába választotta.

Fejér György

Született: Keszthely, 1766. április 23.

Meghalt: Pest, 1851. július 2.

Iskoláit Keszthelyen és Fehérvárott végezte. A Pesti Kir. Egyetemen filozófiát

tanult. 1790-ben szentelték pappá. A Festetich, majd az Ürményi család gyermekeinek nevelője volt. 1808-ig a székesfehérvári szeminárium tanára. 1808–1818 között a Pesti Kir. Egyetem teológiatanára. 1818. április 18-án lett győri tankerületi főigazgató. Gróf Batthyány Lajos – a későbbi mártír miniszterelnök – nevelője volt Győrben, amikor Batthyány a bencés gimnáziumban tanult 1819 novemberétől 1820 augusztusáig. 1816–1817-ig a pesti Kir. Egyetem hittudományi karának dékánja is volt. 1824 őszéig látta el főigazgatói feladatát. 1824 őszétől 1843-ig a pesti Egyetemi Könyvtár igazgatója. 1817-ben indította el a Tudományos Gyűjtemény című folyóiratot. Negyvenhárom kötetben sajtó alá rendezte és kiadta a fellelhető középkori okleveleket. 1840-től nagyváradi kanonok. A pesti Ferences-templomban nyugszik.

Fessel Zsigmond

Meghalt: 1831. szeptember 8.

1810. december 11-én nevezte ki a király Győrbe és 1811. március 11-én foglalta el állását. Győrbe kerülése előtt a selmecbányai gimnázium tanára volt. A Kir. Kerületi Akadémián a magyar nyelv és irodalom rendes tanára. 1824 és 1827 között helyettesített a hazai magán- és büntetőjog tanszéken.

Gröber Lőrinc

Született: 1777.

Meghalt: 1834. szeptember 30.

1812. március 10-én nevezték ki a győri akadémiára, a természettan és a mechanika tanszék tanára lett. 1832 szeptemberéig Győrött tanított, majd a pesti egyetem természettani és mechanikai tanszékére ment. A budai csillagászati intézetben is dolgozott. Jedlik Ányos jó kapcsolatot ápolt vele.

Kmety András

Meghalt: Győr, 1843. november 6.

1806-ban Podolinban kezdte a tanítást mint piarista szerzetes, majd a rendből kilépett és jogász lett. 1812. március 10-én érkezett Győrbe, a statisztika és a bányajog tanára lett a győri Kir. Kerületi Akadémián. A győri árvaház gondnoka és a győri szegényeket gyámolító egylet, valamint az Országos Munkálatok Győr megyei bizottságában is dolgozott.

Mollik Ferenc Tóbiás

Született: Győr, 1751. június 13.

Meghalt: Győr, 1824. április 15.

1775. június 29-én pappá szentelték, majd Bécsben teológiai doktor lett. 1784-től a győri püspöki Papnevelő Intézet és Hittudományi Főiskolán, a pesti egyetemen, majd 1794–1802-ig újra Győrött a papnevelésben teológiai tanár volt. Billisits Alajos Márton hittanár utóda lett a győri Kir. Kerületi Akadémián. 1802. szeptember 15-től győri gimnáziumi hitszónok. 1802-től a győri rendház főnöke és gimnáziumi igazgató, később Somogyi Lipót szombathelyi püspök házi teológusa és könyvtárnoka. 1815-től Győrött lelkiatya.

Peindl Alajos József

Született: Tata, 1788. március 8.

Meghalt: Pannonhalma, 1866. december 30.

1811. október 15-én pappá szentelték, gimnáziumi tanár 1809–1811 között Sopronban, majd 1812-ben Győrött. 1819. november 8-án foglalta el hitszónoki állását. 1819-től 1823-ig akadémiai tanár a győri Kir. Kerületi Akadémián. Győr megye táblabírája is volt. 1823–1833-ig házfőnök és igazgató Pannonhalmán. 1833–1850-ig igazgató Pozsonyban. 1850 és 1864 között vikárius. 1864 és 1866 között rendházi lelkiatya.

Szibenliszt Mihály

Született: Losonc, 1783. szeptember 6.

Meghalt: Pest, 1834. március 23.

Jogi tanulmányok után 1810-től a győri Királyi Kerületi Akadémia tanára, természetjogot és magyar közjogot oktatott. 1820. május 9-től 1827 őszéig a könyvbíráló hivatal revizora. 1827-től haláláig a Pesti Kir. Egyetem tanára (előbb római jog, cenzori jog, hűbérjog, büntetőjog, később római jog, természetjog, magyar közjog). A budapesti Kerepesi úti temetőben nyugszik.

Verner (1844-től Verney) József

Született: Besztercebánya, 1785. november 15.

Meghalt: 1850 k.

Besztercebányán végezte tanulmányait. A teológia után, 1810-ben a győri Kir. Kerületi Akadémia bölcseleti tanárának nevezték ki. 1812-ben bölcseleti doktor lett. 1828. február 29-től 1834 februárjáig az akadémia könyvbíráló hivatalának vezetője. 1834. február 25-én helyezték át a pesti egyetemre. 1834 júliusában költözött el Győrből. 1837-től 1840-ig a Pesti Kir. Egyetem bölcsészettudományi karának dékánja. 1844. november 5-től nevét Verneyre változtatta. A pesti tudományegyetem rektora 1846–1847-ig. 1849-ig volt egyetemi tanár. Pár évvel később meghalt. A jénai ásványtani társaság tagja, Győr, Tolna, Esztergom és Zólyom vármegyék táblabírája.

II. DEÁK FERENC BARÁTAI AZ AKADÉMIÁN^[29]

Ányos István, fajszi és vámosi

Született: Eszergár, 1800. december 25.

Meghalt: Győr, 1884. február 20.

Szülők: Ányos Ignác, Paizs Terézia.

Nagybátyja: Ányos Pál költő.

Felesége: bábai Bay Mária.

[29] A rövid életrajzok megjelentek: Biczó, 2008. Ányos és Sinkay életrajza pedig rövidesen napvilágot lát Biczó Zalán: Győri Jogász Almanach című életrajzgyűjteményében.

Gyermekei: Ida, Tivadar, Irma.

A Győri Kir. Kerületi Akadémiát 1821-ben fejezte be, utána Tolna vármegyében gyakornok, később Pesten jurátus. Ügyvédi esküjét 1823. szeptember 26-án tette le. 1829-ben vármegyei alügyész, 1846-ban a cseszneki járás főszolgabírája. 1848. június 21-én választották meg a zirci kerület igazolt és tényleges országgyűlési képviselőjének. 1849 januárjában már nem követte Debrecenbe az országgyűlést, amely március 23-án lemondott képviselőnek nyilvánította. 1849. június 11-én Zámory Kálmánt választották helyette képviselővé. 1849 után másfél évtizedre visszavonult a politikától és esztergári birtokán gazdálkodott. 1865-ben és 1868-ban régi kerületében újból országgyűlési képviselőnek választották. A Deák-párt tagja. Esztergáron a családi kriptában helyezték örök nyugalomra.

Rohonczy Ignác

Született: Pápa, 1802. január 27.

Meghalt: Baden, 1880. augusztus 27.

A győri Kir. Kerületi Akadémiára járt, Deák Ferenc évfolyamtársa és barátja volt. Az 1830-as években még a reformellenzék oldalán állt, majd császárhű lett és megromlott a kapcsolata Deákkal is. 1845-től Sopron megye adminisztrátora, 1849-ben a császári megszállók királyi biztosa lett.

Sárkány Miklós József

Született: Komárom, 1802. január 25.

Meghalt: Kajár, 1891. július 20.

Komáromban és a győri Kir. Kerületi Akadémián tanult. 1816-ban lett a bencés rend tagja. 1820–1824-ig a Pesti Kir. Egyetemen tanult. Pappá szentelték 1825-ben. Bölcsészdoktorrá 1827-ben avatták. Tanított az esztergomi gimnáziumban, ahol a keleti nyelvek és az erkölcsstan tanára volt. Komáromban is oktatott, majd 1832-től a pozsonyi akadémia tanára lett. Később Tihanyban könyvtáros, majd újra Komáromban tanított 1835-től. 1842 és 1845 között a pannonhalmi főapát titkára és könyvtáros. 1845 és 1891 között bakonybéli apát.

Sinkay János

Született: 1801.

Meghalt: Nagybecskerek, 1885. szeptember 10.

Felesége: Mihálkovits Terézia.

1818–1820 között a szegedi bölcsészeti líceumot végezte el. A győri Kir. Kerületi Akadémia jogi fakultását 1821-ben fejezte be, majd az eperjesi kerületi táblánál gyakornok. Pesten jurátus lett, majd 1824. december 20-án ügyvédi esküt tett le. 1824–1834 között Zenta város jegyzője volt. 1834-ben Nagybecskerekre költözött, ahol 1848-ig uradalmi ügyészként dolgozott. 1848-ban megyei számvevőszéki elnök. 1848. június 21-én Zenta város országgyűlési képviselőjének választották meg. Az országgyűlést követte Debrecenbe is, majd 1849. július 2-án lemondott mandátumáról. A hadbírószág a halálos ítéletét felfüggesztette, az uralkodó kegyelme folytán az eljárást megszüntették. Az 1850-es években Nagybecskereken uradalmi ügyészként dolgozott. 1861-től Torontál vármegye tiszteletbeli

törvényszéki bírójának választották meg. 1867 után virilis tagja lett a Torontál vármegyei és a nagybecskereki városi bizottságnak. 1879-től nyugdíjba vonult.

IRODALOM

- Biczó Zalán (2008): *A győri jogászképzés évszázadai*. (Széchenyi István Egyetem, Állam és Jogtudományi Kar), Győr.
- Biczó Zalán (2010): *Győr város és Győr vármegye megemlékezése Deák Ferenc születése századik évfordulójára*. In: Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Dr. Szalay Gyula tiszteletére, hatvanötödik születésnapjára*. Győr, 53–64.
- Ferenczi Zoltán (1904): *Deák élete*. Budapest, MTA.
- Molnár András (2003): *A fiatal Deák Ferenc*. Budapest.
- Sinkay János (1876): Deák Ferencről egy tanuló- és egy 1848-49. évi képviselőtársa. 1–12. In: *Torontál*, 5. évf. márc. – jún. 13–17., 19–25. sz.
- Somorjai Sélysette (1998): *Győr, Zichy-palota*. Budapest, (Tájak korok múzeumok kiskönyvtára, 291.)
- Váczy János (1890): *Deák Ferenc emlékezete 1822-1875*. Budapest.

- BICZÓ ZALÁN, könyvtárvezető
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- CZIGLER DEZSŐ TAMÁS, tudományos segédmunkatárs
MTA Jogtudományi Intézet
- DOMOKOS ANDREA, egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- FÖLDESI TAMÁS, professor emeritus
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- GANCZER MÓNICA, egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- GLAVANITS JUDIT, PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- HORVÁTHY BALÁZS, egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- KOI GYULA, PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- NAGY KLÁRA, PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- RÓNAY MIKLÓS, PhD
Külügyi és egyházpolitikai szakértő
- SZOBOSZLAI-KISS KATALIN, egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- ZSIDAI ÁGNES, egyetemi docens
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

A jogállam káprázatától az angol jogelmélet valóságáig Horváth Barna írásaiban

I. JOGÁLLAM ÉS DIKTATÚRA HORVÁTH BARNA HATALOMELMÉLETÉBEN

Horváth Barna élete során többször foglalkozott a jogállam, a diktatúra és a demokrácia összefüggéseivel. Társadalomelméletén belül nem elhanyagolható a szerepe a politikatudományi jellegű fejtegetéseknek. A hatalom fogalma és mibenléte jogelmélete alapvetésében lényeges szerepet játszott. Hatalomelméletének első átfogó összefoglalása, az 1934-ben Berlinben megjelent *Rechtssoziologie* című munkájában olvasható. A jog legfontosabb társadalmi alapjai Horváthnál a gazdaság, a harc, a hatalom, a műveltség (kultúra) és az eljárás. A hatalom fogalma – tömör megfogalmazása szerint – a magatartásoknak a magatartások más csoportja általi egyoldalú érintettségének szabályossága. Mikor történetileg próbálja bemutatni a jog megjelenését, a hatalom és a jog kapcsolatában a jognak mint eljárásnak a szerepét emeli ki. A legszűkebb közösségből kilépve a szilárd hatalom alapja a szilárd és tagolt eljárásszerkezet. A hatalom az eljárási szerkezet kifejlődése után az egymást funkcióikban kiegészítő, intézményes és messze elágazó eljárások – hadsereg, igazgatás, bíróság, törvényhozás – szerkezetén nyugszik. A szervezetnek ez a szilárdsága, biztonsága és kiszámíthatósága a legerősebb társadalmi hatalomnak a gépezete, a legszilárdabb és legtagoltabb eljárásszerkezet pedig a jog.^[1]

II. HORVÁTH BARNA HATALOMELMÉLETE

A gazdaság, a harc, hatalom, művelődés és eljárás azért legközvetlenebb alapjai a jognak, mert éppúgy, mint a jog, maguk is társadalmi objektivációk. A társadalmi objektiváció egyik lényeges eleme Horváth elméletének, és emlékezzünk arra, hogy majd tanítványa, Bibó István is alapvető fontosságot tulajdonít neki. Társadalmi objektiváción, más

[1] Horváth Barna politikaelméletéről egyebek között Nagy, 1985, 295–306.; Szabadfalvi, 1999, 133–144., Cs. Kiss, 2001, 569–611.

néven objektív társadalmi, közösségi tényezőn Horváth az egymást érintő magatartások szabályosságát, tehát a társadalom tipikus viselkedését érti.^[2]

A hatalom és jog összefüggését Horváth történetileg, fejlődésében követi végig. A hatalomnak a synarchiától a monarchia és a polyarchia felé tartó fejlődése végigkíséri a jog kialakulását, fejlődését és hanyatlását. Ez a séma sajátos organikus jogfelfogásról árulkodik, ahol a hatalomnak és a jognak mintegy biológiai élete van. Az ilyen körforgásszerű hatalomteória köztudottan antik gyökerekre nyúlik vissza; Polübiosz körforgásmélete azután a reneszánszban is igen népszerű lett, nem kisebb gondolkodónál, mint Machiavellinél szerepelt kiemelt helyen. A 19. század szociológiája kitüntetett magyarázó elvként fogadta el e teória modern, természettudományosra hangszerelt változatát, és innen vette át Horváth is.

Horváth Barna „körforgás-elméletének” megértése a fejlődési stációk részletesebb bemutatását teszi szükségessé. A synarchia a primitív hatalom leírására szolgál, az elnevezést Horváth Georges Chlaver, „*Le fondement du pouvoir*” című 1923–24-ben megjelent tanulmányából^[3] kölcsönözte, és a hatalom oszthatatlanságára, vagyis differenciátlanságára utal. A kezdetleges hatalom jegyei:

1. a hatalmat magába foglaló társadalmi egység viszonylag szűk terjedelme,
2. az ősi szokáserkölcshen és vallási képzetekben való mély meggyökerezettsége,
3. viszonylagos elkülöníthetlensége és oszthatatlansága.

Kis csoportok összetarthatók személyes hatalommal, azonban nagyobb közösségek esetében a szubjektív hatalmi helyzetek nem elegendők. „A szubjektív hatalmi helyzeteknek társadalmi hatalommá történő objektiválódása tehát csupán eljárás útján, kizárólag egy mindinkább bonyolultabbá váló eljárási apparátus közbeiktatódása révén lehetséges.”^[4]

Épp ez az a pont, ahol a jog a hatalom történeti fejlődésében megjelenik. E folyamatot a differenciálódás és az integrálódás kettőssége jellemzi. A magatartások mind jobban elkülönülnek egymástól, vagyis differenciálódnak, világosan elhatárolt kompetenciákká szerveződnek, másfelől egyre gyakoribbakká válnak, állandó jelleggel működő szervekké integrálódnak. Itt keletkezik tulajdonképpen a jog, mikor elválnak egymástól a „magatartásoknak a legbonyolultabb eljárási apparátus közvetítésével érvényesülő szabályai és szabályszerűségei” (ez lenne a jog) az egyéb szabályszerűségektől (erkölcs, divat, szokás stb.). Az objektiválódott, már nem kizárólag szubjektivitáson alapuló hatalom és a jog kezdetétől fogva támaszkodnak egymásra. A hatalom jegyei már a személyi presztízshen, a vezető tekintélyében, a szokás, a konvenció kezdetleges eljárásaiban is felfedezhetők. A legszűkebb közösségből kilépve azonban a szilárd

[2] Horváth, 1937, 22, 33.

[3] Horváth, 1995, 148. jegyzet

[4] Horváth, 1995, 263.

hatalom alapja a szilárd és tagolt eljárásrendszer. A hatalom az eljárási szerkezet kifejlődése után az egymást funkcióikban kiegészítő, intézményes és messze elágazó eljárások – hadsereg, igazgatás, bíróság, törvényhozás – szerkezetén nyugszik. A szervezetnek ez a szilárdsága, biztonsága és kiszámíthatósága a legerősebb társadalmi hatalomnak a gépezete, a legszilárdabb és legtagoltabb eljárásrendszer pedig a jog.^[5]

A differenciálódási és integrálódási folyamat a monarchia kialakulására vezet, mely az egyetlen pontban koncentrálódott hatalmat jelenti. A hatalmi szerveződés formája a piramis, melynek legfelső csúcsából vezetnek le minden hatáskört és hatalmat.

A synarchia három jellemzőjével szemben a monarchia

1. hatalmas egységeket fog össze,
2. az erkölcsi és vallási kötelek alól képes emancipálódni,
3. lehetővé teszi a tényleges hatalomgyakorlás tényleges megosztását.

Az összefoglalóan monarchiának nevezett forma irracionális a kölcsönöség hiányában, annak valószínűtlenségében rejlett, hogy a mindenki érdekében fellépő egyetlen személy mindig képes a helyes megtalálására.

A fejlődés harmadik szakasza, egyben a hanyatlás kezdete is, a polyarchia nevű hatalmi alakzat. E szakaszt a hatalom csökkenése, a szabadság és egyenlőség növekedése jellemzi. A szabadság értelmezése Horváth Barna életművében külön kérdés, a polyarchia leírása azonban a horváthi hatalomelmélet vitatott kérdéseinek és talányos ellentmondásainak sűrűjébe vezet. Érdekes épp ezért kicsit alaposabban elidézni a kérdéskört, és pontosan idézni gondolatait.

Mindenekelőtt a szabadság és a jog viszonyára kell röviden utalni. A hatalom és a jog kölcsönviszonyában a jogi szervezet átalakítja a hatalmat, mégpedig a kölcsönös támogatás irányába. Ez a hatalom ekkor már nem az egyoldalú beavatkozás pozitív hatalma, hanem az egyoldalú beavatkozásnak való ellenállás negatív hatalma. A jog negatív hatalommá, viszonylagos szabadsággá szervezi a társadalmi hatalmat. A különböző jogállapotokat a hatalom és a szabadság eltérő aránya jellemzi.

A viszonylagos szabadság mellett a hatalom és a jog viszonyában meghatározó szerepe van a tervnek és a rendnek. A polyarchiában „...a hatalmat egy kimunkált terv szerint oly módon tagolják szét, hogy nem marad vissza egyetlen olyan hatalmi pozíció sem, amely uralhatná a többi. De a sok egymáshoz rendelt hatalom ennek ellenére mégis egy páratlan, jól átgondolt tervet, egy értelemszerű rendet valósít meg, egy olyan 'alkotmányt', amely az egész csoportot – tagjai nagyobb szabadsága ellenére – erősebbé teszi bármilyen centralizált hatalomnál.”^[6]

[5] Horváth, 1937, 25.

[6] Horváth, 1995, 265.

Már e bevezetőben szembeötlő, hogy a modern hatalmi alakzatot a tervszerűséggel és a renddel azonosítja. A hatalom megosztása, az alkotmány egyaránt a terv és a rend gyümölcse és megvalósulása. Az uralkodó meghatározatlansága a polyarchia negatív ismertetőjegye. A terv uralmának pozitív ismertetőjegye, hogy a többség számára lehetővé teszi a szabadságot és hatalmat. A szabadság stratégiájának a tervezés módszerével való összekötésében azt a liberális szocialista gondolkodót követi, aki messze a legnagyobb hatást gyakorolta Horváth Barnára, és ez Harold Laski.^[7] Horváth Barna demokráciaellenessége és a tervtársadalmak iránti szimpátiája üt át a következő fejtegetéseken, de látja e társadalmak gyengeségét is. A demokrácia nem valódi néphatalom, mert csak a rosszul informált választók (akik nem tudják, hogy mit választanak) uralma. A valódi néphatalmat, vagy ha úgy tetszik demokráciát, vagyis a legtöbb ember uralmát a legtöbb érdeket kielégítő rend tervszerű működése valósítja meg. A polyarchia gondolatát Horváth számára a kor nagy terv- és rendszerhatalmai – a szovjethatalom és a fasiszta, nemzetiszocialista uralom – valósították meg.^[8]

A polyarchia Horváth szemében a terv, a rend, a jog primátusának eszményét juttatja kifejezésre. Ez a joguralom sajátos felfogásáról árulkodik, mely fölveti azt a kérdést, hogy valójában mit is jelentett Horváth Barna hatalomelméletében a jogállam? Csak a renddel azonosított jog uralmát? A jog szupremáciáját, azaz magát a jogi szuverenitást? A *jogelmélet vázolata* című munkájában a hatalom eljárási szerkezetté alakításának végpontjára a joguralom kialakulását teszi. „Ahol joguralom van, ott a hatalom a legfejlettebb eljárás szerkezeten keresztül az elvont szabályok, általános elvek, az elemi erkölcs és igazságosság, a közszabadság uralmává finomodott, és lényegült át.”^[9] Horváth látta a polyarchia gyengéit és veszélyeit. Találón nevezte e hatalmi alakzatot a hatalom eljogiasításának, és nemcsak a legerősebbnek, hanem egyszersmind a legkényesebbnek is. Megvalósíthatóságának feltétele a tökéletes lények legteljesebb aktív részvétele, és a terv helyességéről való tévedhetetlen meggyőződés. Látta ugyanakkor e hatalmi formáció taszító vonásait, a terrorcsoportokat és rohamosztagokat. Összességében utópiához hasonlóan nehezen megvalósítható hatalmi alakzatnak tartotta.

1. Szocializmus és faszizmus

Ugyanakkor mégis fölmerül a kérdés, hogy mi tette 1934-ben Horváth számára mégis elfogadhatóvá a század történelmének két legtaszítóbb államát? Mert a fasiszta-náci uralom elfogadása a *Rechtssoziologie* több más mondatából is kicseng. Az osztályharcról, a fajok harcáról, és a háborúról érkező fejezetben arról értekezik, hogy a harcot a kölcsönös támogatás irányába kell átalakítani. A háború vonatkozásában ennek előfeltétele a merev állami egységek, az

[7] Horváth, 1993, 87.

[8] Horváth, 1995, 265–267.

[9] Horváth, 1937, 27.

állami szuverenitás megszűnése, az imperialista jellegű osztály- és faji ideológiák felbomlása. A megoldás számára a szinte utópikus hangvétellel felvázolt odaadás az idegen osztályok, fajok és államközösségek iránt. „A saját közösség iránt érzett szeretet, s annak legfőbb szolgálata egyáltalán nem zárja ki az idegen közösség irányában megnyilvánuló odaadást, sőt egyidejűleg előfeltételezi ezen utóbbit.”^[10] E mondathoz fűzött lábjegyzete a mai olvasó számára meglepő.^[11]

Kant, Ramsay MacDonald és Herriot példakénti említése után abba a fejtegetésbe kezd, hogy az általa kifejtett tanokkal nem ellentétes a világháború után felélénkült német, olasz és magyar nacionalizmus. Sőt, a Klebelsberg Kunó által neonacionalizmusnak nevezett gondolatot leghatározottabban elhatárolja az imperialista nacionalizmustól, sovinizmustól vagy vak faji büszkeségtől. „A világnak máris meg kellett tanulnia, hogy csodálja a béke Mussolini által létrehozott művét, és elsőként a jelenkori Németország felelős vezetői, mindenekelőtt a birodalmi kancellár, Hitler ütötték meg azt a hangot Franciaországgal szemben, amely ki tudta fejezni egy nagy nép őszinte békevággyal összekapcsolódó méltóságát. A világ 1914 óta soha nem hallhatott effélet. Gömbös Gyula magyar miniszterelnök is nyomatékosan síkraszállt a háború ellen, a béke érdekében.”^[12] A neonacionalizmus iskolapéldáit nyújtja számára – a háborúban győztes imperialistákkal szemben – a passzív ellenállásra, a türelemmel felvértezett bátorságra, az erőszakmentes engedetlenségre. A nemzeti szocializmusban olyan biztató kultúrmozgalmat látott, mely a nemzeti értékmegvalósulás eszköze, és a népiségben mélyen lehorgonyzott új értékrendszert jelent. Egy másik lábjegyzetben egyetértőleg idézi azt a kijelentést, hogy „Mussolini Európa legfelelősségteljesebb uralkodója, mert leplezetlenül a maga nevében parancsol”.^[13]

Rövid magyarázatra szorul Horváth eme vaskos politikai tévedése. A teljesség igénye nélkül a következő kézenfekvő, de csak hipotézisértékű magyarázatok adódnak:

- A harmincas években a politika és államelmélet kérdéseiben szakértő vagy irántuk érdeklődő értelmiségiek elég egyöntetűen kiábrándultak a képviselői demokrácia és a parlamentarizmus eszményéből. A parlamentáris demokrácia válságából kivezető utat keresve azon eszmék felé tájékozódtak, s fordultak is fokozott mértékben, melyek a közvetlen demokrácia, a vezérelvű hatalom, a tétlenség és tehetetlenség e helyett a határozott cselekvés stb. irányába mutatták a kivezető utat. A politikai gondolkodás olyan óriásai, mint Gaetano Mosca vagy Carl Schmitt említhetők példaként, akik a parlamentarizmust, a liberális demokráciát képtelennek ítélték a huszadik századi válság megoldására, és a fasiszta-náci eszmék felé mozdultak el. Azok száma sem volt kevesebb, akik a szocializmus és a bolsevizmus különböző változataitól várták a megoldást.

[10] Horváth, 1995, 258.

[11] Horváth, 1995, 138. jegyzet

[12] Uo.

[13] Horváth, 1995, 156. jegyzet

- Maga Horváth élete egészén vonzódott a szocializmus egyes tanaihoz (gazdasági egyenlőségként felfogott demokrácia, osztály nélküli társadalom), a nemzetiszocializmust ennek egyik változataként fogta fel – még akkor is, amikor már lelepleződött előtte valódi természete.

- Az idézett mű – egyébként németországi – megjelenésének időpontja 1934, mikor a nemzetiszocializmus végül is legitim úton hatalomra került irányzat volt.

- A neonacionalizmus és a horváthi tanok összeegyeztetésének szellemi-társadalmi környezete a Trianon utáni Magyarország, és tágabban Közép-Európa volt, a világháború utáni igazságtalan békék kiábrándult hangulata. „A mai totális államok végszükségben, osztályharc és világháború kohójában, gazdasági összeomlás és munkanélküliség romjain keletkeztek.” – írja mintegy mentegetőző magyarázatképpen 1936-ban.^[14]

A fenti okoktól elvonatkoztató mai olvasót sem vezetheti különösebben félre az idézett néhány kitétel, mert a későbbiekben ettől alapvetően eltért, a nemzetiszocializmus természetét átlátta, és a joguralom mellett foglalt határozott állást. 1937. évi művében a szocializmus jogelméletének tárgyalásánál a George Sorel-féle szindikalizmust, a bolsevizmust, a fasizmust és a nemzetiszocializmust összefüggő csoportként mutatja be, amelynek tagjai közös tőről sarjadt eredetük ellenére a szocializmussal szembenálló végletekbe csapnak át.^[15] A szocializmus bármely változatának továbbélését csak akkor tartotta elképzelhetőnek, ha a joguralomnak veti magát alá: „Mindazonáltal a szocializmus, amelynek különböző árnyalatait hatalmas történeti erők vetették felszínre, megtalálhatja az egészséges továbbfejlődés útját, ha az egyén, az állam és a nemzetközi közösség reális szükségleteinek összehangolásával a tervuralom és a parancsuralom utópiáit alárendeli a joguralom eszméjének. A joguralom a leggyakorlatibb követelmény, amelyet a történet minden lapja, sikere és kudarca egyaránt igazol. Minden társadalmi eszménynek ez a nélkülözhetetlen gépezete, és oly utópiáknak akár égigérő épületeiből, amelyek a jogot elvileg tagadják, a történet ítélete szerint végül is kő kövön nem maradt” – hangzik művének végső konklúziója.^[16]

A polyarchiát és a tervtársadalmat, a maguk teljességében megvalósíthatatlan utópiáknak tartotta, amelyek – esetleges megvalósulásuk esetén – felszámolnák magát a jogot. A polyarchia a hatalom megosztásának olyan racionális terve, amely minden egyoldalú hatalmat kizár, az egyesek szabadságát, a közösség rendjét és erejét pedig optimálisan biztosítja. Horváth harminc évvel ezelőtti megfigyelése szerint a kommunizmus, a fasizmus és a nemzeti szocializmus egyaránt ezen fáradozik. Ennek a tervtársadalomnak a tökéletes megvalósítása azonban olyan cselekvő lojalitást és magas értelmiséget követelne, amely a polyarchiát lényegében az utópiák világába utalja. „A polyarchia csak eszmény, amelynek maradéktalan megvalósulása a jogot feleslegessé tenné, kudarca

[14] Horváth, 1936, 77.

[15] Horváth, 1937, 247.

[16] I. m. 252.

pedig létét fenyegeti.”^[17] Hasonlóképpen a tervtársadalom is csak a tökéletes és teljes terv hibátlan követése esetén működik zavartalanul. Tökéletes és teljes terv hibátlan felállításához és követéséhez mindentudás kellene – mondta ki már néhány évvel azután, hogy 1934-ben a polyarchiát a demokrácia kiteljese-
desének, önmaga legbensőbb lényegének nevezte.^[18]

2. Demokrácia

A demokrácia – a harmincas években általánosan bevett fordulata szerint – az informálatlan polgárok általános választójoga, mely alkalmas a többségi érdek kielégítésének meghiúsítására. A demokráciával szembeni kifogása, hogy a többség uralmát egy mellékes dologra – parlamenti képviselő céljából kibocsátott listák közötti választásra – korlátozták, miközben a többség lényegében az egységgé szerveződött állami hatalom szempontjából az uralom alávétettje maradt.^[19] Ez a bíráló ismét összecseng a liberális parlamentarizmussal szemben a korban széleskörűen megfogalmazott ellenvetésekkel, melyek akár bal-, akár jobboldalról a formális legalizmust, a jogszerűséghez való makacs ragaszkodást kifogásolták és vetették el. Ezzel szemben a hatalmi szerkezetnek nem pusztán formális, hanem tartalmi megoldását kereste.

1936-ban a Katolikus Szemlében publikált dolgozatában (*Joguralom és parancsuralom*) külön is kitért Horváth a jogállam és a diktatúra dilemmájára. A téma feldolgozásának vezérfonala két jogfilozófiai iskola, a természetjog és az imperatív jogelmélet összehasonlítása. A joguralom elve ebben a történeti megközelítésben az ókori és középkori állam- és jogelméletek uralkodó nézete, egészen a természetjogi iskola hanyatlásáig. A joguralom legáltalánosabb definíciója, amivel Horváth is indítja dolgozatát, hogy ott a törvények (általános tételek, szabályok) uralkodnak, nem pedig emberek.^[20] A jogállam a joguralom megvalósulásának egyik történeti intézményi formája. A jogállamnak mint történeti típusnak a jellegzetességei közül Horváth a végrehajtásnak egyrészt bírói ellenőrzés, másrészt a kormányzat parlamenti felelőssége által biztosított törvényszerűségét emeli ki, de nem tartja elhanyagolhatónak a szabadságjogok független bírói védelmét és a népképviselői törvényhozást sem. A joguralom elve a természetjog minimális követelménye. E csaknem teljesen alaki természetjogi tétel illusztrálására a magyar Szentkorona-tant, az angol joguralmi doktrínát és a jogállam tanát hozza föl példaként.

A Szentkorona-tan a jog uralmát a király és a nép egyetértésében, alkotmányos intézményekben ragadja meg. Az angol jogelméletet önálló monumentális munkában feldolgozó Horváth szerint az angol doktrína a joguralom elvét a

[17] I. m. 77.

[18] Uo., ill. 155. jegyzet.

[19] Uo. 155. jegyzet.

[20] Horváth, 1936, 71.

bírói szupremáciában (finomabban: a bírói és parlamenti szupremácia egyensúlyában) látja. A jogállam a joguralom megvalósulásának egyik történeti intézményi formája. A jogállamnak mint történeti típusnak a jellegzetességei közül Horváth a végrehajtásnak egyrészt a bírói ellenőrzés, másrészt a kormányzat parlamenti felelőssége által biztosított törvényszerűségét emeli ki, de nem tartja elhanyagolhatónak a szabadságjogok független bírói védelmét és a népképviselői törvényhozást sem. Már 1936-ban kigyógyult abból a történetileg érthető vakságból, melybe annyi kortárs értelmiségi osztozott, és észleli azt a tendenciát, hogy befolyásos szellemi áramlatok, és birodalmi államok hirdetik azt a tételt, miszerint a jogállam halott szervezet, melynek helyébe a parancsuralom elvére épített totális állam lép. Felteszi a kérdést: „parancsuralom és totális állam csakugyan elavulttá teszik-e a jogállamot s vele a joguralom elvét, vagy pedig csak az elsőt küszöbölven ki, új és életképes tartalmat adnak az utóbbinak?”^[21]

A totális állam lényege – tér vissza kedvenc gondolatához Horváth – a tervszerű irányítás. A tervszerűség eszméje az, ami a totális állammal szemben elnézővé teszi, mert a tervszerűségben tartalmi értéket, akár a jogállam intézményeinek fokozását látja. Éppenséggel azt kell paradoxonként elfogadni, hogy a joguralom hatványozott alakját a parancsuralom, a pártdiktatúra, a vezéri elv segítségével kívánják megvalósítani. Horváth sajátos álláspontjának megfelelően úgy véli, hogy az akcióképesség és a közvetlen demokrácia bátor igénybevétele a jogállamnál alkalmasabbá teszi a totális államokat annak a termékeny kompromisszumnak a létrehozására, amelyet kollektívizmus és magánkezdeményezés között meg kell találni. Az érv ismét csak a világháború után válságba jutott liberális parlamenti demokráciák elleni gyakran hangoztatott kifogás: a jogállam a jog uralmát túl mereven, túlságos alakszerűséggel, formalizmussal valósítja meg, és így akár létében fenyegeti a társadalmat. A jogállami formalizmussal szemben a tervszerű beavatkozást, a közvetlen akciót jelentős vívmánynak ítéli. De az utolsó pillanatban mégis visszarettent attól az úttól, amelyen Carl Schmitt például végigment: „a totális állam hívei még sohasem bizonyították, hogy ennek a nagy lehetőségnek a megvalósítását a totális állam szerkezete csakugyan biztosítja is... Súlyos hiba, hogy a totális állam elveti a jogállam intézményes biztosítékait anélkül, hogy helyükbe jobbakat állítana.” A természetjog minimumát nem engedi föláldozni a totális állam tervszerűségének oltárán sem: „Az egyén erkölcsi szabadsága a magja az alanyi jogok minimumának, amelyet a természetjog nem enged büntetlenül érinteni.”^[22]

[21] I. m. 74.

[22] I. m. 78.

3. Demokrácia és jog

A demokrácia témakörében további összegzést végez el egy történelmi fordulóponton, 1945-ben, abban az előadásában, mely a *Demokrácia és jog* címen jelent meg. A dolgozat immár nem a hatalom és jog viszonyát vizsgálja, hanem a demokrácia és jog összefüggéseit. Az időközbeni történelmi tapasztalatok és az eltelt idő ellenére Horváth Barna továbbvisz olyan tételeket, gondolatokat, melyek már korábbi írásaiban ismertek megjelentek.

Az egyik ilyen gondolat a közvetlen demokrácia eszméje. A képviselői demokráciával szembeni fanyalgásának ismét szinte rousseau-i lelkülettel ad hangot, amennyiben a képviselői demokráciában leginkább csak az urnáknál leadott szavazatokat látja. Mégsem élezi ki a vagy-vagy kérdésére a demokrácia két faja közti választást, hanem a kettő kombinálása megfelelő arányának szükségességéről beszél. A közvetlen demokrácia új módszere számára a közvélemény-kutatás intézménye, pontosabban technikai módszere, mely lehetővé teszi a választók akaratának folyamatos figyelemmel kísérését, és a képviselők tevékenységével való összevetését. A közvetlen közösségi akaratképzés tehát már adott – szemben a képviselői demokráciával –, a feladat másik része, hogy annak jellegzetes állampolgára, az informálatlan szavazó helyett a felkészült, tájékozott, hozzáértő állampolgár dönthessen, ami az állampolgári nevelés központi szerepéhez vezet.

A demokrácia egyes intézményei – jogalkotás mikéntje, alkotmány, alkotmánybíráskodás – vizsgálatánál sem a vagy-vagy kérdése vezet, hanem a többé-kevésbé helyes arányának megtalálása. Az alkotmánybíráskodás első hazai támogatói között kell Horváth Barnát nyilvántartanunk, amikor az írott alkotmány, és az azt védő alkotmánybíráskodás mellett érvel: „Az alkotmánybíráskodás logikusan folyik az alaki értelemben vett alkotmány fennállásából, mert a törvények alkotmányosságát csak bírói felülvizsgálat döntheti el, e nélkül pedig az alkotmány érvényesülése nincsen biztosítva.”^[23]

A másik kérdés, ami már korábban is makacsul foglalkoztatta, a nemzetközi jog és a jogközösség fejlesztése. Az államok szuverenitásának maradi elméletével szembeszállva mindig is a nemzetközi jogközösség demokratikus alkotmányának kimunkálását tartotta szem előtt. E téren kifejtett nézeteivel gyűjtötte a legtöbb paraszat a fejére. Már a *Rechtssoziologie* részletesen érvel a harc és a jog viszonyának vizsgálatánál amellet a pacifikáló tevékenység mellett, amit a jog a harc lecsendesítése terén végez. A jog feladata a harc korlátozása, enyhítése, békés küzdelemmé, versennyé, termékeny együttműködéssé finomítása. A szervezett béke programját még tüzetesebben bemutatja a *Háborús potenciális és szervezett béke* című tanulmányában.^[24] Későbbi tanulmányaiban

[23] Horváth, 1985, 315.

[24] Horváth, 1935, 295-317.

is a szervezett béke programját terjesztette. Ez a nemzetközi téren a háború és béke szervezetének forradalmasítását jelentené, ami föltételezi az állami szuverenitás és az imperialista nacionalizmus redukálását. Azonban ennek a korban még számtalan akadályát látja, ami szinte az utópiák világába utalja elképzelését. „Amíg a hatalmak oly merev, lezárt és autark harci egységek maradnak, melyek polgáraik lojalitását és aktív támogatását, határtalan önfeláldozását sikerrel igényelhetik, amíg relativ gazdasági, pénzügyi és katonai függetlenségük meghagyja számukra a racionális hadviselés lehetőségét, amíg a társadalom 'feudális szövete' és az imperialista nacionalizmus vagy etatizmus ideológiája a saját állam érdekében és az idegen ellenében hozott áldozatokat hatékonyan képes a legszentebb kötelességként feltüntetni, addig az államhatárok immaterializációja és spiritualizációja jámbor óhaj csupán.”^[25]

Moór Gyulával történt durva hangvételű vitájuk során Moór egyik vádja ellene épp e tétele volt. Mint önéletrajzában írja: „Moórnak még egy csapást kellett mérnie rám. Áttért a politikai vádaskodásra. Anarchistának, kozmopolitának és pacifistának nevezett. Mivel 'a határok spiritualizálásáról' írtam, Titulescu csatlósának nyilvánított, és a kisantant zászlóvivőjének. Mivel tagadtam azt, hogy legfőbb kötelességünk volna meghalni a hazáért, rám fogta, hogy én az ilyen kötelesség létezését általában véve tagadom.”^[26]

Már amerikai emigrációban megjelent írásaiban szintén vissza-visszatér a közvetlen akció, a szervezett béke gondolata, és ez úgy tűnik, még az Szovjetunió, és az SZKP ún. moszkvai programja iránt is elnézővé tette.^[27]

Horváth Barna hatalomelméletét és politikai filozófiáját a liberalizmus szabadságjogokat védő doktrínájának és a szocializmus egyes tanainak ötvözése jellemezte, elsősorban Laski tanai nyomán. A politika szervezetében kereste azt a kivezető utat, mely megoldja a parlamentarizmus és a képviseleti demokrácia válságát, és egyben biztosítja a haladást, a fejlődést. Ezt a kivezető utat igazán sosem találta meg. A szocializmus felé való tájékozódása az alapvető oka ennek a tévelygésnek, bizonytalanságnak. Elméleti következetessége és tudományos korrektsége a lehetséges alternatívák elfogulatlan, tiszteletre méltó végiggondolására készítette. Ugyanakkor a diktatúra és joguralom dilemmájával való vívódása elméleti jelentőségén túlmenően tanulságos, mint egyfajta értelmiségi kiütkeresés a két háború közötti politikai dilemmákra.

III. HORVÁTH BARNA ANGOL JOGELMÉLETE

Horváth Barna munkássága már életében is nagyon sok vitát és kritikát váltott ki. Azt hiszem, ha van olyan műve, mely egyértelmű elismerésnek örvendett, és

[25] Horváth, 1995, 247.

[26] Horváth, 1993, 77.

[27] Horváth, 1968a, 36–62.; Horváth, 1968b, 54/1.

érdemeit senki sem vitatja, az az angol jogelméletéről írott nagyszabású monográfiája. Ezért érdemes ezt a művet külön is megvizsgálni. Ez a monumentális mű alapvetően Horváth Barna szegedi éveinek terméke, noha megjelenése (1943) már az általa száműzetésnek érzett kolozsvári tanársága idejére esett. Az *Angol jogelmélet* egyben utolsó nagylélegzetű munkája is, ahol az angol jogelmélet eszményi valóságába „menekült”. Az angol jogelméletre utalva azonban nemcsak az ezen a címen megjelent kiváló munkára gondolok, hanem az angol jogelmélet általában is nagy hatást gyakorolt munkásságára.

1. Út Angliába

Horváth Barna 1925 őszén egyetemi magántanár lett a szegedi egyetemen jogfilozófiából, és mint ilyent, Klebelsberg Kunó és Magyary Zoltán behívták szolgáltatásra a Közoktatásügyi Minisztériumba.^[28] Minisztériumi szolgálata részeként jelen volt a szegedi egyetem alapkövetésénél. Ekkori éveiről írja: „Nagyon örültem, hogy Bécsbe menekülhettem. Ekkor már jóbaráti viszonyban voltam Moór professzorral. Mikor először jöttem Szegedre, hogy bemutatkozzam a jogi karon, a vendége voltam újszegedi lakásán.”^[29] Másfél évet töltött Bécsben. „Egész bécsi tartózkodásom Kelsen alapos tanulmányozásával telt el.” – olvashatjuk önéletrajz írásában.^[30] Angliába Bécsen keresztül vezetett az útja. Ez váratlan és igen figyelemreméltó fordulatot jelentett a korabeli magyar jogfilozófiában. Az ugyanis, mint általában a magyar jogi gondolkodás döntően, sőt szinte kizárólag német hatás alatt állt, és főleg annak különböző irányzatait szintetizálta.^[31] A tervezett tanulmányút támogatására kelt ajánló levelében maga Moór is hangsúlyozza: „Minthogy a magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak a kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna.”^[32] És valóban, Horváth Barna elindult Londonba, s ennek eredményeként megszületett az angol jogbölcseletről szóló, magyar nyelven mindmáig legátfogóbb munka. Továbbá Horváth Barna – Moór reményeit valóra váltva – ötvözni tudta a német jogfilozófiai hatást a pragmatikus-empirikus szemléletmóddal. Londoni tartózkodásáról így emlékezik meg önéletírásában: „1929 első napjainak egyikén, igen kemény télben indultam Londonba. Moór professzort időközben kinevezték Budapestre, de még egy szemesztert Szegeden akart maradni. Ez alatt az egy szemeszter alatt keresztülvitte az én kinevezésemet Szegedre. 1929. július 7-ével kineveztek a jogfilozófia professzorának a szegedi egyetemre. A jogi kar egyhangúlag hívott meg.

[28] Horváth, 1993, 68.

[29] Horváth, 1993, 69.

[30] Horváth, 1993, 70.

[31] Erről Paczolay, 1989, 512.; Szabadfalvi, 2004, 189–216.

[32] Idézi Szabadfalvi, 1994a, 39.

Londonban együtt laktam Lóránt unokatestvéremmel Greencroft Gardensben a Finchly Road Station mellett. Legtöbb időmet a British Museum könyvtárban töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott az otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párthoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak. Nagy problémát okozott, hogy az én angolságom ekkoriban még meglehetősen gyenge volt. A beszélgetéssel eleinte nehezen boldogultunk. Mindazonáltal Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral.

A könyvtárban hatalmas anyagot gyűjtöttem. Főként cikkeket és szemléket olvastam, a könyvek olvasását akkorra hagytam, amikor visszatértem Magyarországra. Rengeteg könyvet vásároltam a szegedi jogi kar költségén.

Jó tíz évet dolgoztam könyvemem az angol jogbölcseletről. 1943-ban adta ki a Magyar Tudományos Akadémia.”^[33]

Angliai tartózkodása erős hatást gyakorolt Horváthra, és nemcsak a tudományban; csodálatos idősakként emlékezik meg róla. Élete legjobb kalapjától kezdve a brit egér jellemtanáig bezárólag minden örömmel töltötte el. Ez utóbbról feljegyezte: „A hálószobánkban a kandallóból megjelent egy egér éjfélkor és nem szűnt meg cincogni, míg fel nem keltem és a szembenlévő ajtót ki nem nyitottam. Mikor visszafeküdtem az ágyba, az egér keresztülvágott a szobán, és eltűnt a nyitott ajtón keresztül. Öntudatos egér volt, tudta a jogait és a kötelességeit: brit egér volt.”^[34] Londoni tartózkodása alatt egyedül a hideg télre panaszkodott.

2. Az Angol jogelmélet

Nagy munkáján tehát még Londonból való visszatérése után több mint egy évtizedig dolgozott. Ezek szegedi egyetemi tanárságának, köztük dékánságának az évei, és ekkor születnek meg munkássága főművei is. Súlyos sérelemként emlegeti föl, hogy abban az időszakban, melyet a politikai üldöztetése éveinek érzett (ez alapvetően Moórral történt összekülönbözése következménye volt^[35]), nem kapott alkotói szabadságot az angol politikai gondolkodásról szóló könyve befejezéséhez. „Hogy milyen komoly volt elszigetelésem, a következő tény is mutatja: amikor az Angol-Magyar Társaság beadott egy kérelmet a kultuszminiszterhez, hogy adjon szabadságot, hogy az Angol politikai gondolkodás című könyvemem a budapesti nagy könyvtárakban dolgozhassam, kérésük nem nyert meghallgatást.”^[36]

[33] Horváth, 1993, 71.

[34] Horváth, 1993, 72.

[35] Erről Szabadfalvi, 1994b, 654-660.

[36] Horváth, 1993, 78.

Az angol jogelméletéről szóló mű azonban elkészült, és több mint hatszáz oldalon át mutatja be az angol jogi gondolkodás fő jellegzetességeit, és az egyes jelentős gondolkodókat.^[37] Az általános bevezető meglepően rövid, lényegében tétel-szerűen foglalja össze az angol jogi kultúra sajátosságait.

Az angol jogi kultúra és a common law szelleme összefoglalásaként a következőket említi:

1. A processzuális jogszemlélet: az angol jog akcióformákból, performulákból, ún. „writ”-ekből (a bírói ítélet előfeltételeit megszabó királyi parancsokból) fejlődött ki. Ez a perjogi bélyeg rányomódott az elméletekre is, még a jogot a szuverén parancsának tekintő Hobbes-, Bentham-, Austin-féle imperatív elmélet is a jogot alakilag határozza meg.^[38]
2. Az esetjogi felépítés lényege, hogy az angol jog ténylegesen a precedens tekintélyéből kialakult történeti fejlemény. Bacon aforizmáját idézi, mely szerint az ítéletek a törvénynek és a törvények az államnak a horgonyai. Az esetjogi szemlélet csak a konkrétan alkalmazott jogot tekinti jognak, a törvényhozás ennek legfeljebb csak előjátéka. A törvény az esetjog kegyelméből él, az egyes ítélet a „horgonya”.^[39]
3. További jellemző a törvényhozás és közigazgatás szervezetének a bíróság mintájára való kialakítása, vagyis hogy „a bírói szervezetforma nemcsak szupremáciát gyakorol, hanem a maga képére és hasonlatosságára mintázza a törvényhozás és a közigazgatás szerveit is.”^[40] Itt említi a helyhatósági önkormányzat és a parlament bírói formák szerinti működését.
4. Az előzőekből is következik a jogágak különbségének rugalmassága, az, hogy a közjog és magánjog, az alaki és anyagi jog, a polgári és büntetőjog különbsége sokkal rugalmasabb az angol, mint a kontinentális jogszemléletben.^[41] Az esetjogi szemlélet egyenes következményeként jognak, még alkotmányjognak is, csak a közönséges bíróság jogeseteiből kimutatható, tehát bírói jogorvoslattal védett egyéni jogosítványt ismerik el. Az alkotmányjog, a közjog, és a közigazgatási jog a polgári bíróság mindenre kiterjedő ellenérzése következtében polgári joggá konkretizálódik.
5. Az angol jog páratlan folytonossága köztudottan 1189-ig, a jogi emlékezet („legal memory”) kezdetéig nyúlik vissza.
6. A jogászai hivatás tradíciói szintén az angol jogfejlődés fő tényezőit jelentik. A bírói és ügyvédi hivatás egyetlen rendbe fonódik, és ez a legmagasabb jogászai rend irányítja az alsóbb joggyakorlatot és a jogászképzést. Ez a tekintély vezetett a jogászai hivatás azon felfogásához, melyet Coke szép gondolata

[37] *Angol jogelmélet*, első kiadása Budapest, MTA, 1943; új kiadás 2001, Cs. Kiss Lajos előszavával.

[38] Horváth, 2001, 2-4.

[39] I. m. 5-6.

[40] I. m. 7.

[41] I. m. 8.

tükröz: „Sohasem láttam laza és törvénytelen életű embert a jog egészséges és tökéletes ismeretéig eljutni: és másrészt sohasem láttam a jogban kiváló ítéletű embert, ki ne lett volna keresztül-kasul becsületes és erényes”.^[42]

7. Hetedik jellegzetességként említi Horváth a jury és a laikus jogászat szerepét.
8. Végül az utolsó megkülönböztető vonás a jog szupremáciája, minden joguralmi elmélet alapja, és egyben összefügg a bíróságok kitüntetett szerepével.

3. A Common Law ideológiája

Az „*Angol jogelmélet*”-ben szinte hiányzó, bár egy alapvetően leíró műben érthetően mellőzött elméleti háttér röviden megjelenik egy másik tanulmánya bevezetőjében, melynek címe „*A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája*”.^[43] A kronologikus leíró munka teoretikus háttérének inkább ezt az írását tekinthetjük. Itt az angol jogszemléletet alapvetően a jogász irracionalizmussal jellemzi, és ennek a következő tulajdonságait sorolja föl: először is az általánosítások, a spekulációk, az egyoldalú teóriák elutasítása, azután a kiegyensúlyozottság gondolata, a végletekig kifinomodott egyensúlyérzék. Az angol jogász irracionalizmus harmadik speciális okaként említi a historizmust, mely szerint az igazi, eredeti angol jogfilozófia beleépült az angol Common Law-ba, ami pedig nem érvényesül abban, az úgysis értéktelen.

Ebből a historizmusból fakad az a szkepszis, ami Horváth szerint az angol jogász tulajdonképpeni jogfilozófiája. Ez a szkepszis a gyökere a Common Law tulajdonságaiként emlegetett empirizmusnak, individualizmusnak és pragmatizmusnak. Ezzel kapcsolatban érdekes analógiát említ. Az egyik az angol és a római jog analógiája. Római jogelmélet sincsen, noha a római jog magasan felette áll a görögnek, míg a görög jogelmélet messze túlszárnyalja a rómat. Római jogelmélet azért nincs, véli, mert joggá, a világ egyik legnagyobb jogrendszerévé változott. Ez az analógia érvényes a fejlett német jogfilozófia és a joggá kristályosodott Common Law viszonyára. Ez a tanulmány, mely egyéb Roscoe Pound főbb műveit mutatja be, végül a következő paradoxonokban foglalja össze az angol jogszemlélet lényegét. Az angol jogászok irtóznak a jogelmélettől, azonban „ez az álláspont maga is nem egyéb, mint egy nagyon is jellegzetes jogfilozófia. Az angol juristának sem sikerülhet megszabadulni az elmélettől, bármennyire szeretné is és bárhová menekül is előle, az angol jurista jogszemlélete sem egyéb, mint jogfilozófia: szkeptikus jogelmélet.” Az angol jogász szemléletének ezt az irracionalizmusa szintén paradox módon társul az angol jogász gondolkodás racionalizmusával, ésszerűségével és okszerűségével (reasonableness). „Arról van csupán szó, hogy a Common Law ideológiája egy tágabb értelemben vett racionalizmust kapcsol össze egy

[42] I. m. 12.

[43] Horváth, 1930, 87-115.

szűkebb értelemben vett irracionálizmussal: az észbe vetett hitet az elmélet lekicsinylésével.”^[44]

Erőteljesen alátámasztja azt a tételt, miszerint Horváth angol jogelmélet felé fordulása a német jogfilozófia befolyása elleni törekvést is szolgált, a Common Law ideológiájáról írott tanulmányának az a gondolata, mely az angol és a magyar jogi gondolkodást – jelesen annak irracionálizmusát – rokonítja, és ezt a párhuzamot német hatással szemben hangsúlyozza. „Az angol jogász jogelmélete nem az, ami az angol jogelméletben előttünk áll, hanem a jogelméletnek az a határozott visszautasítása, amely az angol juristát olyan közeli rokonságba hozza a magyarral és mindkettőt olyan élesen szembeállítja a némettel.”^[45]

4. Az *Angol jogelmélet* mint a magyar elmélettörténet egyik legnagyobb vállalkozása

A rövid elméleti bevezető ellenére az *Angol jogelmélet* jól kitapintható elméleti vonalra fűzi fel a több száz oldalon keresztül kronologikus rendben elemzett szerzőket. A szerzők életrajzi adatait is közli, és műveiket történeti kontextusban mutatja be. Ugyanakkor a feldolgozás probléma-központú, a jogbölcselet (de nyugodtan idesorolhatjuk a politikai gondolkodást is) alapkérdéseit történeti megjelenésükben veti föl, és kritikusan reflektál a vizsgált szerzők állásfoglalásaira. Ezért az *Angol jogelmélet* kulcs Horváth Barna saját nézeteinek megismeréséhez és megítéléséhez. Kijelenthetjük, hogy könyve az angol jogászai gondolkodás magyar nyelven történő bemutatására mind a mai napig egyedülálló méretű vállalkozás, és e minősítés jelentőségét még emeli, hogy a negyvenes évek elején egy domináns német jogfilozófiai hatással szemben fogalmazta meg.

Két ellentétes elméleti irány feszültségén és küzdelmén keresztül mutatja be az angol jogi gondolkodás fejlődését. Ez a két ellentétes elmélet a joguralom, illetve a szuverenitás tana. „A joguralom és a szuverenitás ellentétes elméleteinek feszültsége szolgáltatja ennek a fejlődésnek a lendítő erejét és dialektikáját.”^[46] A joguralom tana a Common Law historikus szemléletéhez, és az angol jog előbbiekben felsorolt jellegzetességeihez kötődik. A szuverenitás tana, vagy más néven az imperatív elmélet (Hobbes, Bentham, Austin) az ez elleni lázadást jelenti, azonban Horváth Barna meggyőzően kimutatja, hogy az imperatív elmélet is a Common Law ideológiájának foglya marad.

Érdekes hasonlattal világítja meg Horváth Barna azt, hogy az elméletellenes angol jog miért adott mégis oly kiváló elméleti gondolkodókat, mint Bracton, Buchanan, Morus, Coke, Hobbes, Bacon, Locke, Blackstone, Bentham, Mill, Spencer, Austin, Maine... „A legszükségesebb minimumra redukált elmélet éppúgy

[44] Horváth, 1930, 90–95.

[45] Horváth, 1930, 90.

[46] Horváth, 2001, 18.

biztosabban tapint a lényegre, a kort legegyetemesebben izgató alapkérdésre, mint ahogyan az éhes kopó is a jóllakottnál könnyebben találja meg a vad nyomát.”^[47]

5. Az angol jog szellemének hatása Horváth Barna saját jogelméletére

Az angol jogi gondolkodás hatása Horváth Barnára természetesen nem merült ki az *Angol jogelmélet* című munka megírásában. Egyes angol szerzők erőteljes hatást gyakoroltak gondolkodására és jogelméletére-jogszociológiájára is. Ő maga említi Hobhouse hatását, aki nyomán a jogfejlődésre adaptálja a társadalmi evolúció négy típusát: a növekedést, a hatásosságot, a szabadságot és a kölcsönösséget.^[48] Szinoptikus jogszociológiája szerves – a német újkantianizmussal vegyíteni igyekezett – része az angolszász forrású pragmatizmus.

Nem nehéz felfedezni processzuálisnak nevezett jogszemlélete forrásaként az angol jog jellegzetességeinek absztrahálását. Horváth a jog legközvetlenebb alapjaként, legelemibb tényeként magát az eljárást nevezi meg.^[49]

Az angolszász szerzők iránti érdeklődése az *Angol jogelmélet* megjelenése után sem szűnik meg, sőt értelemszerűen fölerősödik Egyesült Államokba történő emigrálása (1949) után. Sok ismertető jellegű publikáció mellett 1962 októberében a bécsi egyetemen tartott német nyelvű előadása érdemes figyelmünkre, melynek témája „*Jog és erkölcs az angol-amerikai jogelméletben*” volt.^[50] Ebben az imponálóan átfogó összefoglalásban ismeri fel Hart oxfordi professzor egy évvel korábban megjelent művének, *A jog fogalmának* jelentőségét.

Horváth Barnát elméleti következetessége és tudományos korrektsége a lehetséges alternatívák elfogulatlan, tiszteletre méltó végiggondolására készítette. Innen kezdve eszméivel egyetérteni sokszor már csak ízlés kérdése – említettem politikai nézetei kapcsán, de munkássága egészét ez jellemzi. Az angol jogelmülethez való viszonyulása két tanulsággal és két eredménnyel járt. Tiszteletreméltó, sok vonatkozásban máig érvényes összefoglalását jelentette az angol jogi gondolkodásnak. Az elmélettörténet mai művelői is tisztelettel tekintenek e monumentális munkára. A mű ugyanakkor kísérletet tett – Horváth Barna más műveit is ideértve – a német jogi gondolkodás uralmának és kizárólagosságának megtörésére, egy másfajta – s Horváth Barna szerint a magyar „jogi lélekhez közelebb álló” – jogi szemléletmódot igyekezett értékén kezelni és megismertetni.

[47] I. m. 16.

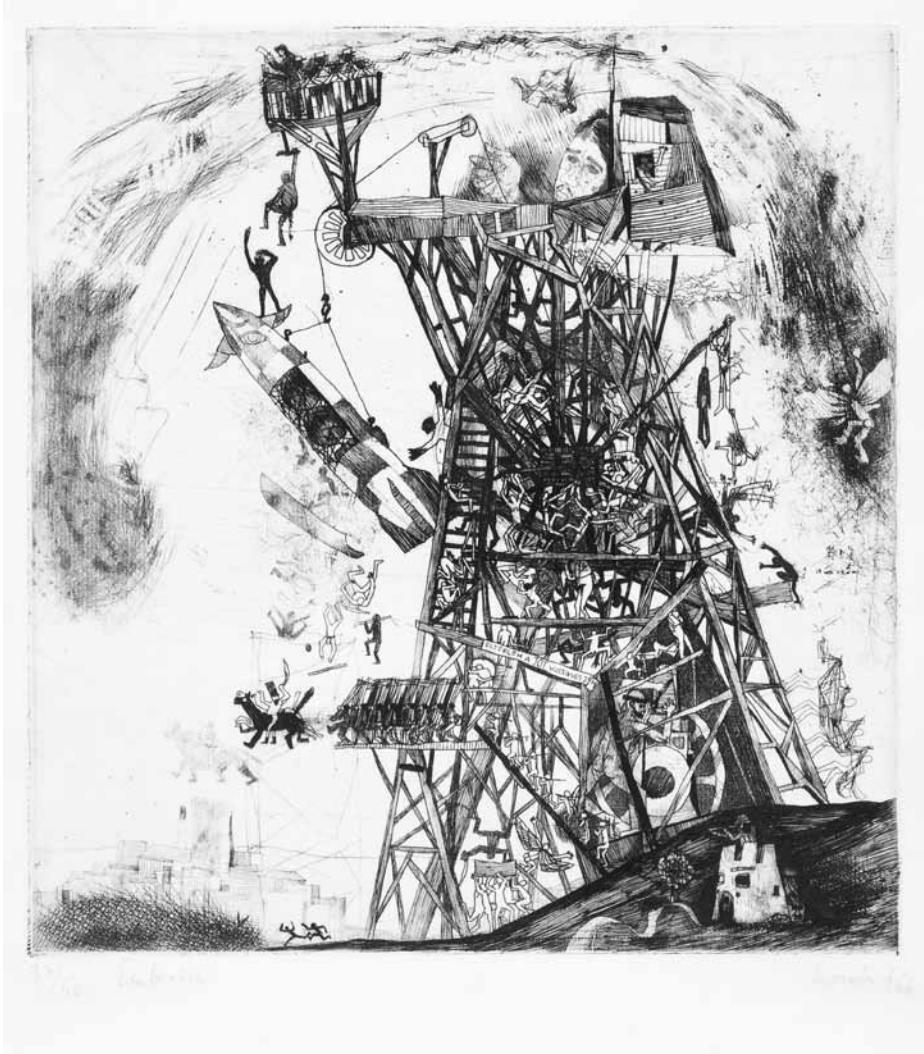
[48] Zsidai, 1995, 19.

[49] Erről részletesen Zsidai, 1995, 49.

[50] Horváth, 1963, 406–422.

IRODALOM

- Cs. Kiss Lajos (2001): Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*, Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 569–611.
- Horváth Barna (1930): A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány*, 10. évf. 3. sz., 87–115.
- Horváth Barna (1935): Háborús potenciális és szervezett béke. In: *Polner Ödön emlékkönyv*, Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 295–317.
- Horváth Barna (1936): *Joguralom és parancsuralom*, Stephaneum, Budapest. (Klny. Katolikus Szemle)
- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlat*a, Városi Nyomda, Szeged.
- Horváth Barna (1963): Recht und Moral in der anglo-amerikanischen Rechtstheorie. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 406–422.
- Horváth Barna (1968b): The twilight of government of laws. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 54/1.
- Horváth Barna (1985): Demokrácia és jog. In: *Demokrácia*, Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, 1945; újraközölve *Medvetánc* 1985, 2–3.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és alkotmány (Önéletrajz 1944–45-től)*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia: a jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. [bev. tanulm., ford. Zsidai Ágnes], Osiris, Budapest.
- Horváth Barna (2001): *Angol jogelmélet*, Előszó Cs. Kiss Lajos, Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Horváth Barna: (1968a) Legal change. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 36–62.
- Nagy Endre (1985): Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. *Medvetánc*, 2–3. sz., 295–306.
- Paczolay Péter (1989): Moór Gyula jogfilozófiája. *Jogtudományi Közlöny*, (XLIV.) 10. sz., 505–512.
- Szabadfalvi József (1994a): *Moór Gyula*. Osiris-Századvég, Budapest.
- Szabadfalvi József (1994b): Vonzások és választások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, (XLIV.) 11. sz., 654–660.
- Szabadfalvi József (1999): „Demokrácia és jog”. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez. In: Szabadfalvi József: *Fejezetek a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Debrecen University Press, Debrecen, 133–144.
- Szabadfalvi József (2004): Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban. In: *Uő.: A cselekvőségi elmélettől az újrealizmusig*. Gondolat, Budapest, 189–216.
- Zsidai Ágnes (1995): Előszó. In: Horváth Barna, *Jogszociológia: a jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. [bev. tanulm., ford. Zsidai Ágnes]. Osiris, Budapest.

●
Kondor Béla: Rakétakilövő állvány (Bomba), 1966.

Bibó István politikai ontológiája*

Bibó István filozófiája egészében véve nem más, mint egy politikai ontológia. Ezért bevezetesként el kell helyeznünk művét három nagy, XX. századi politikai ontológia kontextusában, nevezetesen Heidegger, Lukács György, valamint Bourdieu politikai ontológiáinak szövegösszefüggésében. Látni fogjuk majd a későbbi írásunkban, hogy Bibó egyesítette a fundamentálonológiát (logikai narratíva) és az ontikus tudományokat (történeti narratíva).

I. HEIDEGGER FUNDAMENTÁLONTOLÓGIÁJA

A *Lét és idő* Heideggere számára a lét értelmére és struktúrájára vonatkozó rákérdező analízis fundamentálonológia, amely egyszerre jelenti azt, hogy a léthez a létezés analitikáján keresztül visz az út, de azt is, hogy az ontológia mint minden tudomány megalapozója nem továbbépíthető a tudományok által és felől,^[1] mert az empirikus tudományok fogalmi készlete nem teszi lehetővé az áttörést saját ontológiai alapjuk felé. A *Lét és idő* elején Heidegger nyomatékosan kiemeli: „...az ontológiai kérdés bizonytalanság, mint a tudományok ontikus kérdése”, majd hozzáteszi, hogy ez alapozhatja meg az ontikus tudományokat.^[2] A lét értelme faggatásának ontológiailag meg kell előznie az empirikus vizsgálatot. Az ontológia nem antropológia, nem pszichológia és nem biológia.^[3]

1. A fundamentálonológia felsebzése: a valóság beszüremkedése

Hogy ez mennyire kétséges, nézzük meg a híres részt, az Akárki leírását a *Lét és idő*ből, ahol jól látszanak az empiria nyomai:

„A 'ki' a neutrum, az akárki (das Man)... A nyilvános közlekedési eszközök használatakor, a hírközlés (újság) alkalmazásakor minden egyes más olyan, mint a másik. Ez az egymással teljesen feloldja a saját jelenvalóságát a 'mások' létmódjában, és pedig úgy, hogy a mások a maguk megkülönböztetőségében

[*] A tanulmány részlet a szerző doktori disszertációjából, ld. Nagy Endre: A tettbeszéd. (Prolegomena Bibó István műveinek tanulmányozáshoz.) Kézirat. Pécs, 2004.

[1] Heidegger, 2001, 126.

[2] Heidegger, 2001, 29.

[3] Ld. Heidegger, 2001, 145–155.

és körvonalazottságában egyre inkább eltűnnek. Ebben a fel-nem-tűnésben és megállapíthatatlanságban fejt ki az akárki a maga tulajdonképpeni diktatúráját. Úgy élvezünk és szórakozunk, ahogy akárki élvez: úgy olvasunk, úgy ítélünk irodalomról és művészetről, ahogy akárki lát és ítél: a 'nagy tömegből' is úgy vonulunk azonban vissza, ahogy akárki visszavonul: 'felháborítónak' találjuk, amit akárki felháborítónak talál. A mindennapiság létmódját azt akárki írja elő, aki nem valaki meghatározott, hanem mindenki, habár nem összegként az... Ezért faktikusan annak az átlagosságában tartózkodik, ami illik, ami érvényes és ami nem az, aminek megszavazzák a sikert és amitől megtagadják. Ez az átlagosság körvonalazza azt, hogy mire vállalkozhatunk, s mire szabad vállalkoznunk, ügyel minden egyes előbukkanó kivételre. Minden kiemelkedőnek csendes elnyomás a sorsa. Minden eredeti egyik napról a másikra régesrég ismertté csiszolódik. Minden kiharcolt könnyes kezessé lesz. Minden titok erejét veszti. Az átlagosság gondja újból a jelenvaló lét lényegszerű tendenciáját leplezi le, melyet minden létlehetőség egysíkúvá-tételének nevezünk."^[4]

Az Akárki leírása megmutatja *genezisé*t, *azt nevezetesen, hogy a modern korból* van véve. Az Akárki úgy viselkedik, mint az átlag nyárspolgár, s ezt bizony csak a közvetlen mindennapiság empirikus szemléletéből lehetett átvenni. Mondjuk, az Akárkinak a hanyatlása, mely a fecsegésen, a kíváncsiságon és kétértelműségen keresztül következik be, s odajut, ahol létmódjai a kísértő belenyugvás, elidegenülés és bezárulás, a *modernitás hétköznapjainak empirikus szemléletéből van véve*. Lukácsot kell idéznünk (természetesen a hermeneutikai kontextus elutasításával), aki azt mondja, hogy ezek a leírások „a társadalmi-gazdasági valóság lelki reflexeire vonatkoznak”.^[5] Nem azt akarjuk állítani, mint Lukács, hogy Heidegger Akárkijének leírása kizárólag a korra bír érvényességgel és így ontológiai relevanciával. Hanem azt, hogy akármelyik korban érvényesnek tekintjük az Akárki leírását mint ontológiai fenomént (amely aztán ontikusan különféleképpen írandó le), függetlenül geneziséstől, mert a leírás *nem tiszta lényegszemléletből fakad, hanem terhelve van az empirikus szemléletből felvett vonásokkal*.

2. Létfelejtés és története

Igazában a fenomenológiai és heideggeri kutatási stratégia proverbszerűen megfogalmazott programja, a „vissza a dolgokhoz!” azt akarja, hogy megszabaduljunk a ránk rakódott tudományos fogalomkoloncoktól. Akkor viszont vissza kellene menni nem csupán Szókratész elé, hanem az ősi népi közösségek világába, amikor még a fogalmi gondolkodás ki sem alakult. Erről sokat tudunk az antropológiából meg a szociológia egynémely klasszikusától (ld. Malinowski, Thurnwald, Somló Bódog és Polányi Károly munkásságát). Maga Heidegger is

[4] Heidegger, 2001, 247, 258–260.

[5] Lukács, 1954, 453.

felveti ezt az ötletet, hogy ti. nem kellene-e a néprajzhoz folyamodni a jelenvaló lét analitikájában, de aztán – mint az előre várható – el is veti. Mégpedig azért, mert maga a filozófiatörténet egészében véve a létfelejtés története ugyan, azonban nem csupán az. Mint Vajda Mihály nyomatékosan hangsúlyozza Rortyval szemben: Heideggernél a metafizikai létfelejtés története „magának a létnek a kifejeződése annak eddigi történelmi alakulásában”.^[6] Heidegger más filozófusokról (Kantról, Hegelről, Nietzschéről, Schellingről) szóló előadásai mindig azt igyekeznek kimutatni, hogy *hol tör át a lét mégis a felejtésen* (pl. Kant). „Mégis, a metafizika állandóan kimondja a létet, még hozzá a legkülönfélébb változatokban” – mondja Heidegger a Bevezetés „*A mi a metafiziká?*”-hoz című munkájában.^[7] Igaz, hogy utána elmagyarázza, hogy a metafizika csak gondolja a létet, de a létezőt „csinálja”, mégis, ez nem csupán tévedés, hanem Ereignis, vagyis esemény, azaz valamit a *metafizika e tévedésben is mond a létről*, nemcsak a létezőről. De akkor ebből logikai szükségszerűséggel következik, hogy a *fenomenológiával elnyerendő tiszta tapasztalat nem tud meglenni a metafizikában sporadikusan mégiscsak megvolt lét-fragmentumoktól*.

Mármost ebből az következik, hogy *a tiszta tapasztalat nem tud kimenni a metafizika fogalmi köréből anélkül, hogy valamilyen kritérium alapján egyenként el ne döntené, egy fogalom megmarad-e a metafizikán belül vagy nem*, illetve hogy egy kijelentés miként viszonyul referens tárgyához a valóságban. Vagyis *döntéseket kell hozni a tekintetben, hogy egy fogalom miért adekvát vagy nem*. Hogy pl. a tudatot, vagy a jelenvalólét terminust kell-e használni.

3. A tudománytól az ontológiába

Heidegger elmélete értelmében természetesen a fundamentálonológia megelőzi a regionális ontológiákat, de másfelől azt a kérdést is fel kell tenni, hogy el lehet-e jutni a fundamentálonológiához a Létre való eredendő rákérdezés nélkül. Mi tagadjuk, hogy a tudományok felől *nem* lehet áttörni ahhoz, amit Heidegger a *Lét és idő* idején fundamentálonológiának nevezett. Így például, ha arra gondolunk, hogy az ún. létező szocializmusok összeomlása, és 2001. szeptember 11-e mennyire a társadalomtudományok által észre nem vetten, pontosabban előre nem jelzetten történt meg, úgy érezzük, tényleg Heideggernek igaza van abban, hogy a lét értelmének faggatása ontológiaként meg kell előzze az empirikus vizsgálatot. A jog, a közgazdaságtan, a szociológia és társadalomlélektan talán valóban azért nem tudtak semmit a tényleges társadalmi folyamatokról, mert nem törtek át a fundamentálonológiai alapokhoz. És valóban, akkor – mint a *Lét és időben* mondatik – az ontológia nem antropológia, nem pszichológia és nem biológia (s magától értetődően szociológia sem).^[8]

[6] Vajda, 1996, 322.

[7] Heidegger, 1994, 176.

[8] Heidegger, 2001, 45-155.

Mindazonáltal, másfelől az olyan tudományos teljesítmények (hogy csak néhány mértékadó példát idézzünk), mint Popperé (A nyílt társadalom és ellenégei), Hayeké (Út a szolgáshoz) és Polányi Mihályé, akik régóta mondták, hogy a szocializmus nem felel meg az emberi „természetnek” – legalábbis a szovjet-orosz formájában –, azt mutatják, hogy *a tudományok felől is van átjárás a regionális ontológiákba* (társadalom- és politikai ontológia, sőt Polányi esetén a fundamentálonológia felé is, ahogy ez a *Személyes tudás* végén látható), miként ezt a teológiai ontológia esetében maga Heidegger is elismeri. Amikor ugyanis konkrétan megvizsgálja a filozófia és egy konkrét pozitív tudomány viszonyát, maga is elismeri – közvetlenül a *Lét és idő* után tartott előadásában –, hogy „Minden egyes létezőről csak annak előzetese, jóllehet még nem tudatos, a fogalmiságot nélkülöző megismerése révén tárul fel, hogy mi az érintett létező, és hogyan létezik. Minden ontikus értelmezés egy először és többnyire rejtett ontologikus alapról indul ki”.^[9]

Mindezt azért mondtuk el, hogy eljussunk ahhoz a metodológiai és elméleti konklúzióhoz, hogy a fenomenológiai ontológia valóban eljuthat alapvető felfedezésekhez pusztán a tiszta tapasztalat elemzésével, de *ezt folytonosan tesztelni kell az empirikus valóságon*, ám ugyanakkor az is igaz, hogy az empirikus valóság tényei, mint Polányi kifejti, olyan valóságvízió (amit Popper úgy mondana: nem ellenőrzött peremfeltételek) nyugszanak, melyek értelmezési sémaként befolyásolják az empirikus észleleti adatok tényekké alakítását.^[10] Ebből pedig ismét az következik, hogy a filozófia és a szociológia nem szakítható el egymástól, ahogyan azt egyébként a szociológia klasszikusai Max Webertől Bourdieu-ig és Habermasig bezárólag csinálták (és ahogyan azt pl. ma Jeffrey Alexander propagálja és követi^[11]).

4. A lét dinamizálása: Polányi Mihály lételmélete

Hadd utaljunk itt Polányi Mihály ún. posztkritikai filozófiájára, mert számunkra az felszólítás is arra, hogy a filozófiatörténetben lépjük át a diszciplináris és akadémiai korlátokat, s olyan igazságkritériumot alkalmazzunk, amelyet Heidegger az alétheia fogalmával írt le (mint a lét „felfedését”),^[12] s amely fedi Polányi realitás-fogalmát,^[13] de amely a Heideggerén túl is megy episztemológiailag. Nem tudjuk itt Polányi realitáselméletét részletesen kifejteni, csak megidézzük a realitásról adott meghatározását: „Egy empirikus állítás annyiban igaz,

[9] Heidegger, 2003, 63.

[10] Polányi azt mondja egy helyen az egymással vetélkedő tudományos nézetek (pl. Freud és ellenzőji) kapcsán: „Mind a négy említett szerzőnek megvan a maga fogalmi kerete, mellyel azonosítja a tényeket, s melyen belül kifejti érveit, s koncepcióit a maga sajátos terminológiájában adja elő”. (Polányi, 1958, 151.)

[11] Alexander, 1996, 344.

[12] Ld. ennek kifejtését: Vajda, 1993, 65–71.

[13] Polányi, 1958, 116–117.

amennyiben megmutatja a valóság egy aspektusát, azét a valóságét, mely jórészt rejtve van előttünk, ezért megismerésünktől függetlenül létezik... Mert a tudás valami valóságosról szól, s ha valaminek realitást tulajdonítunk, akkor azt a hitünket fejezzük ki, hogy végtelenül sokféle, előreláthatatlan módon fog még megnyilvánulni.”^[14] Utóbbira az egyik példa az, hogy Kepler és Newton azért tudtak új felfedezéseket tenni, mert igaznak, vagyis a realitásnak fogadták el Kopernikusz heliocenrikus rendszerét (amiben – Heideggerrel szólva – a lét felfedte magát, feltárukozott).

Ez az idézet világossá tesz két dolgot: egyfelől, hogy Polányi az igazságot mint a felfedett, feltáruult létet fogja fel Heideggerhez hasonlóan, másfelől azt, hogy – s ennyiben túlmegy Heideggeren – a realitás feltáruási folyamata a tudomány révén is megy előre.

5. Heidegger: a politikai ontológia felé?

Remélhetőleg látszik az eddigiekből szándékunk. Ezzel megnyitottunk egy teret a politikai ontológia számára. De maga Heidegger is tételezi a politikai ontológia fogalmát, illetve helyét a rendszerében. Mint Friedrich-Wilhelm von Hermann rámutat egy előadásában, Heidegger a *Beiträge der Philosophie*-ban két helyen is felveti a politikai (das Politische) és állam helyét a rendszerben. Ebben ugyanis Heidegger szerint egy sajátos eseményben (Ereignis) megnyilvánul a lét, „...az, ami immár a lét eredetibb lényegeként, sajátos igazságában (a fénylő tisztásban [Lichtung]) való történeti tartózkodásként [Wesung] feltáru”.^[15] Ennek tárgyalása során megjelennek különböző illesztékek (Fuge), mint szerkezetek (Gefüge), s ezekben mutatja meg „...a lét igazságának illesztékszerkezetét történeti tartózkodásában mint sajátátté-*te*vő eseményt [in seiner geschichtlichen Wesung]”.^[16] A politika két illesztékben jelenik meg mint szembesülés a nemzeti szocializmus politikájával: a „Felhangzás”-ban (der Anklang), másrészt, mint államalkotó tett az alapításban (die Gründung). Az előbbiben elmarasztalja a fasizmust mint „lét általi elhagyatottságot”, az utóbbiban pedig az államalkotó alapítás mint a maga a lét lényegének visszanyert egyszerűsége jelenik meg.^[17]

Hogy elébe vágjunk mondandóknak, Bibó politikai ontológiája élén a félelem fogalma áll (amiről azt mondja, hogy egzisztencialista tanítás), tudniillik a félelem a haláltól, mert az ember az egyedüli lény, amely tudja, hogy meg fog halni, nos, ez a tétel benn állhatna egy másik, nem-heideggeri fundamentálon-tológiában is. Hiszen a heideggeri gond, meg a halállal való szembesülés neki is alapkategó-

[14] Polányi, 1992, II. kötet, 113.

[15] Hermann, 1991, 40.

[16] Hermann, 1991, 41.

[17] Mivel ezekben a fejtegetésekben néz szembe tudásunk szerint először Heidegger a lét konkrét megnyilvánulásaival, és nem olvastuk eredetiben, ennek implikációit nem tudjuk, de témánk szempontjából nem is szükséges kitérni erre.

riája (vagy egzisztenciáléja). Ezt az ontológiai fogalmat azonban *időben* megelőzi Bibónál ennek *pszichológiai*, ha tetszik, pozitív tudományos bevezetése. Ez utóbbi már az 1945-ben írt *Demokrácia válságában* jelen van, egyrészt mint a reakció félelme a proletárdiktatúrától, másrészt mint félelem a restaurációtól a baloldalon, amelyek egzisztencia kategóriák. Ebben az a szép, hogy már 1945-ben látensen megvan az *ontológiai* félelem fogalma, amit majd csak 1953-ban, az *Európai társadalomfejlődés értelme* egyik anticipált változatában fog bevezetni (amit majd csak 1972-73-ban mond magnóra). Ebben meggyőzően látszik annak példája, amit Heidegger, mint föntebb már idéztük, így mond: „Minden ontikus értelmezés egy először és többnyire rejtett ontologikus alapból indul ki”. Ugyanakkor ez szerintünk azt is mutatja, hogy *oszcillálás* van ontológia és az ontikus között.

II. LUKÁCS TÁRSADALOMONTOLÓGIÁJA

Most azonban felmered előttünk egy másik nagy huszadik századi ontológia, mégpedig egy magát *társadalomontológiának* tartó ontológia: Lukács György. Míg azonban Heidegger ontológiája alkalmat adott nekünk arra, hogy körülhatároljuk egy lehetséges politikai ontológia helyét, Lukács társadalomontológiájában nincs helye külön fejezetként a politikai ontológiának. Kérdés: miért nem írt Lukács politikai ontológiát a társadalomontológiába? Ehhez vissza kell mennünk egy pillanatra Lukács György pályakezdő éveire.

1. Lukács pályakezdése: etika és politika

1918 tavaszán egy vitát rendeztek a Társadalomtudományi Társaságban Fogarasi Béla előadása nyomán. Ezen fejtette ki Lukács György a maga *progresszív idealizmusát*. Két megkülönböztetésből indult ki. Az egyik szerint szigorúan szét kell választani a lét és a kellés szféráját, a másik szerint pedig a praktikus és az elméleti szférát. *A politika ugyanis intézményekre irányul*, amely intézményeknek lényegükben rejlik, hogy kényszerítő érvényességük független az emberek belső megváltoztatásának követelésétől. *Az etikai* gratuit direct független minden intézménytől, s csak „olyan intézmények megteremtését tűzheti ki célul, melyek az etikai ideálnak a lehető legjobban megfelelnek, vagy olyan gátak eltávolítása, melyek ennek útjában állnak.” „Az etikai gratuit directe ellenben egyenesen, a politikán és az intézményeken át vezető út mellőzésével, az emberek lelkének megváltoztatására irányul.”^[18] Vagyis *ha politikai célt tűznek ki, annak lényegében rejlik az, hogy az intézmény öncélúvá válik* (mint a német szociáldemokrácia a háború alatt). Az etikai idealizmus fő tanítása ezért – a fichtei *um so schlimmer für die Tatsachen* értelmében – „egy soha nyugalomba

[18] Heidegger, 2003, 63.

nem jutó követelés az intézményekkel szemben, hogy az etika leglényegesebb követelményének, a Kant-Fichte-féle Würdigkeit-nek, az ember autonóm méltóságának útjában ne álljanak [az intézmények]... Az etikai idealizmus permanens forradalom a lét mint lét, mint az etika ideálját el nem érő valami ellen, és mert permanens forradalom, képes igazi, a soha nyugvópontra nem jutó, sohasem stagnáló fejlődés irányát megszabni és járását szabályozni.”^[19] Ebből következik egy konkrét parancs, az nevezetesen, hogy minden embert mint ennek az ideálnak a megvalósítóját, s csak mintilyent, tisztelni kell. Ez a *progresszív etika kritikája minden politikai intézmény fölött*: „nem szabad, hogy az ember valaha is, bárminek kedvéért, pusztá eszközzé váljék.”^[20]

Ezt a Lukács-írást azért vizsgáljuk meg elsősorban, mert szeretnénk, ha az olvasó látná, mit is jelent a világot etikai szemüveggel, az etikai idealizmus mércéjén mérni. Látható, hogy az etikai idealizmus soha nem lehet megbékélve a léttel, mint léttel (mint Lukács mondja), ugyanis kétséges, hogy van-e olyan intézményes rend, amelyben lenne intézmény, mely nem válik öncélúvá, s amelyben egyetlen ember sincs eszközzé degradálva. Ezt Lukács nem veti fel. S nem véletlenül. Ugyanis az itt képviselt koncepciója nem más, mint *konzekvensen végigvitt idealizmus, ami úgyszólván az átcsapási ponton van a materializmus felé*. Érdekes, hogy ezt a progresszív idealizmus-cikket a Lukács irodalom nem használja,^[21] amikor próbálja megfejteni Lukács hirtelen kommunistává válását.^[22] Ha ugyanis azt mondja Lukács: „...mert minden intézmény csak megközelítőleg szolgálhatja ezt a célt, melyet csakis egy tőle független etikai fejlődés koronázhat meg igazán sikeressé. De következik belőle továbbá, hogy az etikai idealizmus szempontjából egy intézménynek (a tulajdontól a nemzetig és az államig) sem lehet önmagában értéke, hanem csakis annyiban, amennyiben ezt a fejlődést szolgálja. Míhelyt öncéllá válik, lesiklik az érvényesség síkjáról, pusztá létezővé lesz belőle, mely az etikai idealizmus szempontjából egy szinten áll az összes többi létezővel, és mint ilyen, semmiféle elismerésre nem tarthat jogosan számot”^[23] – nos, akkor felvethető a kérdés: és mi van addig, míg az eszköznek tekintett tulajdon, nemzet stb. betölti a célt? Mennyi ideig lehet egy intézmény progresszív?

[19] Lukács, 1971, 184–185.

[20] Lukács, 1971, 185.

[21] Ez alól kivétel az egészen kimerítő elemzés Kis, 2004, 186–188. A tanulmány problematikájába belemenni itt nincs tér.

[22] Legkiválóbb elemzés erre Vajda, 1996, 153–177. Vajda azt fejtegeti, hogy Lukácsnak a sorsa már 1916-ban eldőlt, amikor *A regény elméletében* korát válságos kornak fogja fel, s bár érdeklődik a szocializmus iránt, egészen 1918-ig elutasítja. „1916-tól kezdve azonban már tudatosan keresi ezt az erőt, s eközben egyre inkább Oroszország felé orientálódik: Dosztojevszkij művészete azt gondoltatja vele, hogy Oroszország az a világ, ahol még van 'kultúrája'. Amikor azután 1917-ben kitör a mindent félreszóró forradalom, akkor már képtelen arra kritikusan tekinteni.” (I. m. 162.) Ez így túlságosan anticipálja Lukács kommunistává válását, hiszen látjuk: még 1918 őszén is szembefordult vele. Szerintünk a lényeg az ellenmondás dialektikus kiéleződése, mely az itt elemzett írásban éri el azt a pontot, ahol az idealizmus átfordul ellentétébe. Ld. még *A tudós, az esszéista és a filozófus* c. tanulmányt ugyanebben a kötetben (I. m. 9–49).

[23] Lukács, 1971a, 182. (Kiemelés tőlem – N. J. E.)

Egy évig, tíz évig stb.? Az embernek Hegel, mégpedig a jeni korszak Hegele jut eszébe, aki minden pozitívást mint megcsontosodott, élettelen valóságot elvetett. Innen jön a folytatás is: „...az etikai idealizmus *szükségképpen tagadja a politika autonómiáját*, mert ez az autonómia valami pusztán létezőnek (állam, nemzet) önértékűségét jelentené, amit az etika nem ismerhet el. (És csakugyan azt látjuk, hogy minden elmélet, mely a politikai autonómiáját hirdeti, végül az érvényességi etika feladására kényszerül, amelyben az állam vagy nemzet, mint végső létező, mint legigazibb valóság szerepel, pl. Hegel.)”^[24]

Láthatjuk: itt a tulajdon, állam, nemzet, mint politikai célok, sőt maga a *politika is mint nem érvényesek vannak tételezve*, mintha már ab ovo ellenétesek lennének az ember etikai tökéletesítésével. Az etika szférája abszolút autonóm. De nem kell más – és itt van az átcsapás dialektikája –, mint elfogadni egy olyan metafizikát, mely megfordítja dolgot: az embereket csak az intézményekkel lehet átalakítani. Hogy az osztályharcból következik a teendő is, *nem mint kellés, hanem maga folyamat, mely nem lebeg kanti kellésként a világ fölött: ez lesz majd A történelem és osztálytudat* Lukácsának álláspontja. Mert itt még azt vallja: „...az etikailag igazán lényegeset, az ember belső tökéletesedését, igazán etikaivá válását semmiféle politika nem hozhatja meg, csak az akadályokat gördítheti félre az útból”.^[25] Mint Marx mondá: a végigvitt idealizmus – materializmus. Mert csak fel kell tenni a kérdést: Vajon az akadályok eltávolítása milyen eszközzel történik? Ha az államot akarom befolyásolni, akkor az államot kell felhasználnom, s meddig? Nem lehetséges egy olyan periódus, amelyben *az intézmények még összhangban vannak az ember belső öntökéletesedésével?* Csak pontosan kell feltenni a kérdést, hogy kitűnjék: a politikát tagadó etikai idealizmusból könnyű átmenni a politika primátusát valló felfogásba.

2. Lukács megtérése: a politika primátusa

Másik, még progresszív idealizmusban fogant írása *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* címet viseli. Itt abból indul ki, hogy van Marxnak egy különbségtévése *a szociológiája és az új társadalom víziója között*. Egyfelől van egy marxi tény-megállapítás (társadalmi rend mindig létezett és mindig volt hajtóereje, nevezetesen az osztályharc), másfelől pedig ott van az erkölcsi célkitűzés egy eljövendő világrend számára. „A proletariátus osztályharca, amely ezt a világrendet elhozni hivatva van, qua osztályharc, még nem tartalmazza ezt a világrendet magát. Az, hogy a proletariátus osztályharca megszünteti a kapitalisztikus osztályelnyomást, abból éppoly kevéssé következik *minden* osztályelnyomás megszűnése... A puszta osztálytagozódás szükségszerűsége síkján ez csak az osztálytagozódás megváltoztatását, a régi elnyomottak elnyomóvá válását

[24] Lukács, 1971a, 183.

[25] Lukács, 1971a, 181–182.

jelenti.”^[26] Ezt még a proletárdiktatúrában is képviselte, mondván, hogy „maga a gazdaság, a társadalom átalakulása egymaga nem képes ezt az új társadalmat megteremteni”, s addig, amíg létre nem jön a „szeretetre, megértésre és az összetartozásra” alapozott új társadalom, „csak kíméletlen osztályharc lehet a proletariátus cselekvésének a zsinórmércéje”.^[27] *A bolsevizmusnak tehát az az erkölcsi dilemmája*, hogy vajon „lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomás útján elérni”, vagyis, hogy „létrejöhet-e egy új világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend joggal utált és megvetett eszközeitől?” S aki e kérdésre igennel válaszol, annak tisztában kell lenni azzal, hogy *a rosszat mint rosszat, az elnyomatást mint elnyomatást, az osztályuralmat mint osztályuralmat* kell akarnia. „Hit kérdése tehát minden erkölcsi kérdés, a két álláspont közötti választás.”^[28] S ő világosan megmondja, hogy nem tudja vállalni a bolsevizmus „az igazsághoz keresztül hazudni magunkat” elvét.

Azt, hogy mennyire az idealizmusnak materializmusba átfordulásáról van szó, mutatja egy levele, melyet Paul Ernsthez írt. Itt már megvan a kettőség a valóság (a képződmények, a levezetettek, mint pl. az állam) és a lélek között. Tiltakozik az ellen, hogy a képződményeknek metafizikai realitás tulajdonítsanak, illetve ezt normatívvá tegyék. Ezért tekinti pl. az általános hadkötelezettséget a legaljasabb rabszolgaságnak. Mert kétfajta etika van: az egyik a képződményekkel szembeni, a másik a lélekkel szembeni. A kettő közötti „...rangsor mindig sajátos dialektikus módon bonyolódik, amikor a lélek nem önmagára, hanem az emberiségre irányul a politikus embernél, a forradalmárnál. Itt a lélek megmentéséhez – éppen a lélek feláldozása szükséges: egy misztikus etika alapján kell kegyetlen reálpolitikussá válni, és megsérteni az abszolút parancsot, amely nem a képződményekkel szembeni kötelesség, a 'Ne ölj!' parancsát.” Így anticipálja már egészen a Taktika és etika felé közeledve (amelyet csak a Kommunista Pártba történt 1918. novemberi belépése után írt meg), hogy mi is a cselekvő ember dilemmája. Amennyiben már itt megjelenik a hivatkozás Hebbel Juditjára: „Legbenső magvában ez mégis ősrégi probléma, melyet talán Hebbel Juditja mond ki a legélesebben: 'és ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé helyezett volna – mi vagyok én, hogy ez alól kivonhatnám magam?' Csak a szituáció új és az emberek újak.”^[29] Csak annyi kellett 1918 végén, hogy Lukács magát beleképzelje a tragikus hős pózába, elfogadja a tragédia metafizikája tételét, hogy a „hős sorsa a tökéletesen levés”, meg hogy „az érték fogja itt megteremteni a valóságot, és nem kell többé beleálmodni és belemagyarázni a valóságba” – s máris ott vagyunk a marxista tételnél, mely a leendő valóságot nem Sollennek, hanem tényleges folyamatnak veszi. S ezzel elesik a képződmények és a lélek ellentéte.

[26] Lukács, 1971c, 13.

[27] Lukács, 1971c, 20.

[28] Lukács, 1971c, 17.

[29] Lukács, 1987, 595–596.

3. Az öreg Lukács ontológiája: nincsenek politikai intézmények

Nos, itt gyökerezik Lukács intézmények iránti közömbössége, és az is, hogy amikor az ontológiáját megírja, egyszerűen megfélekedzik az intézményekről és a politikáról. Elmondása szerint,^[30] azért kezdett ontológiába, mivel rájött, hogy addig nincs alapja az etikának, amíg nincs meg az ontológia. Számunkra az is valószínű, hogy Heidegger elleni ideológiai harc is motiválhatta, különösen az után, hogy Lucien Goldmann három előadást is publikált, amiben kimutatta, hogy Lukács *Történelem és osztálytudata* miként hatott Heideggerre.^[31]

Mivel Fehér M. István alaposan elemezte Lukács és Heidegger viszonyát,^[32] mi csak utalunk arra, hogy először egy 1946-os előadásában foglalkozott az egzisztencializmussal.^[33] E cikkben sokszor előfordul a kérdés érdemi tárgyalásának elhárítása, így pl. „Lehetetlen itt a fenomenológiai módszer beható bírálata adni”, vagy: „...részletesebb szakfilozófia tanulmányra lenne szükség ahhoz, hogy rámutassunk...”, „...nem lehet se szándékunk, se feladatunk, hogy...”, „...anélkül, hogy fenomenológiai módszer bírálatába belemennénk...” stb., stb.). A másik módszere az, hogy mindig elismeri, a probléma, amit felvetnek, valószínű. Aztán rámutat arra, hogy miként torzították el a fránya idealisták ilyen vagy olyan irányban, végül diadalmasan közli a helyes, a dialektikus megoldást. Ezzel az immanens bírálat elhárításával aztán megsemmisítő kritikát gyakorol az egzisztencialistákon. Pl. Nietzschével kapcsolatban: „Az új filozófiának olyan fogalmazások kellene, amelyek igazolják a testnek, a testi életörömeinek és veszélyeinek elsődleges valóságát anélkül azonban, hogy a materializmusnak engedményeket tennének. Mert ugyanebben az időben a materializmus a forradalmi proletariátus világnézete lett.”^[34] Mármint, mivel Lukács szerint nem látják a fetiszizációt, a „kísérteties tárgyiséget”, ahogy Marx mondta, menekülnek a fetiszizált, eldologiasodott, elembertelenedett kapitalista világból a „bensőbe”, ami „tragikomikus zsákutca”. Így Heidegger is: „Filozófiájának egyéni vonása az, hogy bonyolult módszere segítségével beágyazza a polgári lélek fetiszizált struktúrájába, a két világháború közötti értelmiség perspektívátlan nihilizmusába és pesszimizmusába.”^[35]

De ne is foglalkozzunk ezzel az alkotói lélekelbélés, a mindent jobban tudás meg a kioktató stílus értelmiségi fölényből fakadó tobzódásával, hanem nézzük az ontológiáját. Lukács *materialista ontológiát* akar felépíteni, és ehhez kiindu-

[30] Ld. erről: Palcsó, 2000.

[31] Ld. Goldmann, 1973.

[32] Ld. a kérdésről Fehér M., 1991, 73–111. Ebben alaposan összehasonlítja Lukács Történelem és osztálytudatát és a Lét és időt. A mi számunkra – aki a politikai ontológia státuszát akarjuk megállapítani – e tanulmányból az a megállapítása érdekes, hogy Lukács Heidegger kritikái utóbbi „gondolkodásának legbenső magját még csak nem is érintik”. (I. m. 85.)

[33] Ld. Lukács, 1971, II. köt., 98–129.

[34] Lukács, 1971, II. köt., 101.

[35] Lukács, 1971a, II. köt., 112.

lásul a Marx által leírt munkát választja. A bécsi filozófiai világtalálkozásra készített, de el nem hangzott 1968-as előadása már egy rövid Marx interpretációval indított, abból a *Politikai gazdaságtan bírálata* elé írt *Bevezetésből*, ahol is Marx kijelenti, hogy a kategóriák „létezési formák, egzisztenciameghatározások”, alátámasztani akarván Lukács az ő ontológiájának valóságalapját. Rögtön azzal folytatja, hogy kimutatja az ontológia szinteket (anorganikus, organikus, társadalmi), és Nicolai Hartmannra emlékeztetően elmondja, hogy ugrások vannak az egyes szintek között, rámutatva, hogy a „bonyolultabb létforma valami minőségileg új, amelynek geneziséét sohasem lehet az egyszerűbb formából ’levezetni’”, habár – teszi hozzá – „az eredeti létalapzatokban való megalapozottsága sohasem szüntethető meg”.^[36] Ezzel meg van mentve a materializmus. Majd azzal folytatja, hogy Marx a kritikákkal szemben nem becsülte alá a tudat jelentőségét, ugyanis Marx a biológiai újratermelésbe bevezeti a tudatot, és idéz egy marxi helyet *A Tőkéből*, ahol Marx kifejti: az emberi munka terméke a munkafolyamat kezdetén „a munkás elképzelésében tehát már eszmeileg megvolt”.

4. Marx bűnbeesése: szubjektív idealizmus *A tőkében*

Ha megnézzük ezt a marxi passzust, lehetetlen ellenállni a gondolatnak: itt Marx szubjektív idealizmusba esett. Így szól: „Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja. A pók a takácséhoz hasonló műveleteket végez, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy építőmestert megszegyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy fejében már felépítette a sejtet, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás *elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként határozza meg cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát”.^[37] Szerintünk Marx mikor leírta, hogy a munkásnál már a munkafolyamat megkezdésekor, előzetesen megvolt *eszmeileg* az, amit később kivitelezett, nos, szerintünk ez színtiszta idealizmus, elismerése az emberi kreativitásnak. Természetesen az embernek objektíválnia kell magát a dologban, amit megmunkál, és persze ezzel nem tehet akármit, csak amire a dolog magában lehetőséget ad.

5. A munka ontológiája

Ebből a tényállásból alkotja meg Lukács a munka fogalmát, azt, hogy az tudniillik teleológiai tételezés, amely oksági sorokat indít be. *A teleológia az aktív*

[36] Lukács, 1971a, II. köt., 545.

[37] Marx, Engels, 23. 168–169.

mozzanat, az okság pedig a dologi szükségszerűség. Tulajdonképpen ezen épül fel az egész ontológia, mert mindig rá lehet mutatni egyrészt, hogy a teleológia növeszti ki a mágikus és vallásos gondolkodást, ami áthatja hétköznapi tudatot, és – mint Lukács kifejti rögtön az elején – „még ha az isten a világ-órát pusztán felhúzza, és ezzel mozgásba hozza az oksági rendszert, akkor is elkerülhetetlen a teremtőnek és a teremtménynek ilyen hierarchiája és ezzel a teleológiai tételezés prioritása is”. Majd rögtön ezután megadja Marx és egész ontológiája programját is: „Ha viszont a teleológiát kizárólag a munkára vonatkozóan ismerik el valóban hatékony kategóriának, mint Marx tette, akkor ebből mulhatatlanul a kauzalitás és teleológia konkrét, reális és szükségszerű együttélése következik; ellentétek maradnak ugyan, de csak egységes valódi folyamaton belül, amelynek mozgalmassága ezeknek az ellentéteknek a kölcsönhatásán alapul, és amely, hogy létrehozza e kölcsönhatást mint valóságot, az okozatiságot is lényegét egyébként nem érintve, tételezetté változtatja azt.”^[38] A teleológiai tételezések kétirányúak. Egyrészt a dolgok megváltoztatására törnek, másrészt viszont embereket akarnak rávenni arra, hogy bizonyos cselekvéseket hajtsanak végre. Nos, ez a második mozzanat komplexusokat hoz létre (a társadalom komplexusokból álló komplexum), és itt volna a helye a politikai ontológiának. Ámde Lukács csak két komplexumot elemez, a nyelvet és a jogi szférát,^[39] a többiről azt mondja, hogy ehhez „a társadalom általános struktúrájának részletes elemzésére volna szükség, és ez a vállalkozás sokkal átfogóbb volna, mint bevezető vizsgálódásunk”^[40] – mondja ezt a kb. nyolcszáz oldalas vizsgálódás bevezető (!) jellegéről.

6. Lukács: nincs intézmény

Tehát itt a jognál volna helye olyan kérdések felvetésének, hogy pl. elkülönült jogászai rend igazgatja jogot, miként jön ez létszerűen létre stb., de erre nem tér ki. Vagy felvethetné azt a problémát, hogy honnan származik a jog kötelező érvénye (amivel Habermas annyit bajlódott a kommunikáció elméletében, kijavítva Durkheimmel Meadet meg Schützöt), meg összefüggése az etikával, de ezeket a kérdéseket az etikába utalja, amit aztán nem ír meg. Vagy felveti ugyan az intézményesülés problémáját, de csak abban a vonatkozásban, hogy egy valódi forradalomnak túl kell mennie az intézményes kereteken. Tehát itt is felújul a fiatalkori intézményellenesség, amint maga is kifejti az Utam Marx-hoz előszavában. Szellemi fejlődésében, még jóval a marxizmus elfogadás előtt, A lélek és a formák korszakában kiemelten érzékelte az ellentmondást a morál és etika között, mert „a pusztán formális kötelességmorál elválaszthatatlan összefüggése a mindenkor uralkodó társadalmi állapot és fejlődés gyakorlati

[38] Lukács, 1976, II. köt., 23.

[39] Ld. Lukács, 1976, II. köt., 179–231.

[40] Lukács, 1976, II. köt., 228.

következményeivel, főképpen a mindenkor érvényes jogrendszerrel^[41] számára elfogadhatatlannak látszott. És ezért kereste Hegelen túl egy olyan erkölcs-filozófia kialakítását, amely túlmegy a morálon és jogon. Ezért foglalkozott a Hegelt kritizáló Kierkegaard-ral, váltott át Ibsenről Doosztojevskijre, valamint foglalkozott középkor olyan eretnek gondolkodójával, mint Meister Eckhardt. Úgyhogy itt öreg korában is visszatért ifjúkori szerelméhez, a forradalomhoz és a lázadáshoz. Itt, ahol az elidegenedést tárgyalja, csak azért jelenik meg a jog meg az intézménye egy pillanatra, hogy leküzdhetővé váljék, ahol „a lázadó tudat spontánul magasabb szintre fejlődik”, azaz: „túlhaladt a pusztán intézményesen gyakorlati kereteken”.^[42]

Nem akarunk különösebben alkotáslélektani kérdésekbe belemenni, de nem hagyhatjuk említetlenül: Látszik az egész ontológián, hogy Lukács minden külső kritika nélkül dolgozott. Újra és újra belebonyolódik hasonló gondolatmenetekbe, nem képes már átlátni az egészet (azért írta újra és másképp az egészet a prolegomenában), és főként senki nem hívta fel a figyelmét arra, hogy nem lehet a társadalmi létből egyből átugrani a szellemi szférába, hogy az objektiválódásnak nemcsak az a problémája, hogy egyensúlyt találjunk újra és újra a teleológiai és okság között, hanem az is, hogy a társadalmi lét miként épül fel a csoporton, az intézményen keresztül a társadalmi rendszereig, s hogy egyáltalán vannak rendszerek a társadalomban.

III. BOURDIEU ÉS A POLITIKAI ONTOLÓGIA

Most egy olyan politikai ontológiára térünk rá, nevezetesen a Pierre Bourdieu-jére, aki egy olyan színtiszta filozófiai életművet, mint Heideggeré, *egészében véve politikai ontológiaként ír le*. Mindezt egy tudásszociológia megközelítéssel. Ha ezt a művet egészében vesszük, úgy látnunk kell, hogy Bourdieu-nek van egy *megismerési érdeke*, ami meghatározza egész eljárását. Ez pedig egy baloldali elkötelezettségű tudós törekvése arra, hogy Heideggerről – akinek a fasizmusmal való kapcsolatát a Farias könyve^[43] óta közhelyként tárgyalja a baloldali gondolkodók serege – kimutassa: nem csupán azt lehet szemére lobbantani, hogy az 1933-as *A német egyetlen önmeghatározása* (Selbstbehauptung) tartozik náci művei közé, hanem egész filozófiája nem más, mint „minden ízében politikai gondolkodás”.^[44] Tehát azt akarja bizonyítani, hogy maga a tiszta, „ezoterikus” szöveg egészében politikai jellegű. Ez nem mindennapi törekvés, nézzük meg, hogyan csinálja.

[41] Lukács, 1971a, 14.

[42] Lukács, 1971a, 753.

[43] Ld. ezzel kapcsolatban: Rockmore, 1993, 33–77.

[44] Bourdieu, 1999, 128.

1. Mannheim tudásszociológiája

A tudásszociológia tulajdonképpen Marxra megy vissza, aki szerint az osztály ideológusai arra törekednek elméletben, amire az osztályuk a gyakorlatban. Ezt nevezte Marx osztálykorlátnak, kivéve azokat, akiknek sikerült áttörni az osztálykorlátokat, azzal a haladó osztály álláspontjára helyezkedtek. Utána Mannheim ötvözve a marxi kiindulást a weberi tudásszociológia kezdeményekkel, létrehozta a tudásszociológiát, kimondván, hogy minden gondolkodás „léthez kötött”. Ezen azt értette, hogy a szellemi termékek le-, vagy visszavezethetők alkotójuk társadalmi strukturális helyzetére. Ugyanis a megismerési folyamat történetileg nem immanens fejlődéstörvények szerint alakul, nem tiszta logikai levezetésekkel a „dologból” magából bányásztatik elő, és nem egy „belső”, egy „szellemi dialektikából” származik, hanem egészen döntő pontokon elméleten kívüli tényezők, ún. létfaktorok határozzák meg a kialakulását és formálódását. Ezek a létfaktorok irányítják a megismerési folyamatot, amennyiben már a problémafelvetést egy sajátos életaktus, egy akarati aktus meghatározza és vezeti a kidolgozásban. Mármint, ez az életaktus, ami már előzetesen mindent (pl. az igazságkritériumokat is) meghatároz, nem annyira egyszeri, az alkotó sui generis aktusa, hanem kollektív aktus, ami az egyedi alkotó mögött helyezkedik el.^[45] Mannheim egyébként is hangsúlyozza az előzetes meghatározottságot. Ez volna az ateoretikus „elővilágnézet”, amely aztán a totalitás minden elemében kifejeződik. A probléma tehát a tudásszociológus számára ez az *elő-világnézet*, mint *ateoretikus*, amely minden kultúroobjektívációban manifesztálódik. Ebből következik, hogy a szociális folyamatok konstitutív módon behatolnak az ún. aspektusstruktúrába, és meghatározzák az elméleteket. „[A]z aspektustruktúra az a mód, ahogyan valaki egy dolgot néz, amit ő abban megragad, és ahogyan egy tényállást gondolatban megkonstruál.”^[46]

2. Bourdieu tudásszociológiája

Bourdieu tovább akarja fejleszteni a tudásszociológiát. Már a bevezetésben kárhoztatja azokat, akik a szellemi termékek és a társadalmi lét között közvetlen, rövidre zárt megfeleléseket hoznak létre. Így pl. Adorno, aki Heidegger filozófiáját egy olyan értelmiségi elit önkifejezéseként érti meg, amelyen túllépett az ipari társadalom, úgyhogy függetlenségre, vagy gazdasági önállóságra immár nincsen esélye. Ez a rövidre zárás, „mivel a filozófiai mezőben konstitutív állásfoglalásokról és rendszeralapozó ellenállásokról nem vesz tudomást, nem láthatja meg a filozófiai alkímia lényegét, ami megvédi a művet az ilyesfajta közvetlen redukcióktól”.^[47] Ezért aztán lehetetlen, hogy észrevegye a *filozófia*

[45] Ld. Mannheim, 1959, 660.

[46] Mannheim, 1959, 660.

[47] Bourdieu, 1999, 9.

megformálás aktusát. Ezzel szemben Bourdieu az explicandum (a filozófiai mű) és a társadalmi struktúra (vagy létviszonyok) közé felvesz, egy közvetítő mozzanatot, a *mezőt*, és ezen mutatja ki, ennek a saját immanenciájában való megfelelését, azt, ami nem más, mint egy általa, vagy szöveg fogalomhalmaza által újraírt és elleplezett *politikai törekvés*. Bourdieu ezt két külön fejezetben teszi meg, melyek címei: *Cenzúra és fogalomalkotás*, illetve *A belső olvasat és tiszteletben tartott formák világa*. Ami az elsőt illeti: ebben azt mutatja ki, hogy ami a filozófiai nyelvben mint tagadás jelenik meg, csak *azt tagadja, amit el akar leplezni*. Tudniillik a tárgyalás mindig két mentális térhez igazodik, az egyik a *filozófiai nyelv*, a másik a *köznyelv*, s előbbi egy utóbbi felülformálási folyamaton keresztül menve „olyan viszonyrendszerbe illeszti őket, amelyben értékük megváltozik 'szubsztanciájuk' azonban változatlanul megőrződik”. Ebben az eufemizációban aztán a tabu-jelentések elméletileg elismerhetők, de gyakorlatilag felismerhetetlenek. Ami a második említett fejezetet illeti, ez azt fejtegeti, hogy filozófusok egy olyan „magasztos” nyelvet alkotnak, amelynek egy ún. belső olvasatként való értelmezése kizárólag a filozófusok zárt csoportjának privilégiumává válik. Ez kizár minden külsőt, a szövegtesten kívüli értelmezést. Ez még olyan marxistákat is „megetetett”, mint pl. Marcuse, Henry Lefebvre, Beaufret, Kostas Alexos, akik a marxi elidegenedéssel láttak párhuzamot Heidegger létfelejtés tézisével. Pláne, hogy maga Heidegger beszél a *Levél a humanizmusról*ban a marxistákkal folytatott gyümölcsöző párbeszéd lehetőségéről. Mindennek a magyarázata a filozófia mező francia művelőiben rejlik: „Hiszen Heideggerhez hasonlóan ők is nagyon gyakran a kispolgárság legalsóbb rétegeiből jöttek és iskolai hőstettek emelték őket onnan a bölcsészettudományok hierarchiájában a csúcsra; ráadásul ők is az iskolarendszer belterjes, zavaros zugában, a világtól és a világi hatalomtól elzártan csak a tudománynak éltek.”^[48] Így történt, hogy Heideggernek, a semleges, filozófus szöveg megalkotójának ahhoz, hogy – Bourdieu szerint – kimutassa a foga fehérjét, „nagyon durván kellett áthágni a semlegesség akadémiai parancsát. Be kellett lépni a náci pártba.” Ami miatt kijelenthető: „Heidegger gondolkodása minden ízében politikai gondolkodás.”^[49] Heideggernél erre szolgál a magasztos filozófiai nyelve, a nyelvi formák, a fogalmak, hogy elleplezzék mindegyikük mélyebb, homályosabb jelentését. „Vagyis a gyakorlat oldja meg az ideologikus gondolkodás sajátos paradoxonát, ami abban áll, hogy ez a hatékonyságát a kettősségébe rejti, és a társadalmi érdekek legitim kifejezését egy olyan formában teremti meg, ami ezt az érdeket egyszerre elfedi és elárulja.”^[50] Vagyis: elfedi mindenkinek, kivéve az olyan rafinált olvasókat, mint Bourdieu, aki „átlát a szitán”.

[48] Bourdieu, 1999, 128.

[49] Bourdieu, 1999, 128.

[50] Bourdieu, 1999, 129.

3. A mező fogalma Bourdieunél

Már említettük Bourdie mező-fogalmát. Mannheimnél láttuk, hogy ő is keresi a közvetítő mozzanatot az ateoretikus és a szellemi termék között. A fő különbség abban van, hogy Bourdieu kidolgozott egy közvetítő fogalmat, a *mezőét*, amellyel közvetít a *léthez kötöttség és a szellemi termék* között. Csak utalunk rá, hogy már egy másik baloldali gondolkodó, Lucien Goldmann, a maga finomított marxizmusával azt igyekszik kimutatni, hogy az olyan szellemi termékek, mint Pascal filozófiája, vagy Racine drámái, a francia udvari nemesség életérzését fejezik ki. Ehhez neki egy közvetítő fogalomra volt szüksége, ami nála az osztály vagy csoport *pszichológiája*, amit tág értelemben vesz, és így sikerül egy speciális világnézetet, az ún. tragikus világlátást azonosítania (amelyet mellesleg a fiatal Lukácstól vesz át),^[51] amiről kimutatható, hogy közvetlenül megfelel az udvari nemesség léthelyzetének.

Nos, hasonló a mező fogalma Bourdieu-nél is. Több mező is van. Először is van a filozófiai mező, aztán az egyetemi mező, s végül, de nem utolsó sorban mindezeknek van összefüggése a politikával. Mégpedig Heidegger ebben autonóm filozófiai mezőben helyezi el magát. Ebből következik, hogy a „...filozófus filozófiai kérdésekre tud választ adni, amelyeket az egyedül megfelelő, tehát filozófiai nyelven tesznek fel neki, vagy tesz fel magának, és amelyekre (tény és jog szerint) csak az után tud válaszolni, hogy az általa használt filozófiai nyelvviség szabályai szerint fordította át őket a maga számára.” Ezt az álláspontot mindenki elfogadja, aki „...rendelkezik megfelelő gyakorlattal, vagyis a mező strukturális szükségszerűségeinek engedelmessé válik és – gyakran anélkül, hogy ismerné – elfogadja a mező alaptörvényében objektíve benne foglalt előfeltevéseket”.^[52] De: „...a heideggeri döntések egytől egyig a már eleve kialakult filozófia térhez képest határozódnak meg, azaz filozófiai állásfoglalások mezejében, amiknek saját logikája a filozófiai mezőn belül teremti újra a társadalmi állásfoglalások hálóját”.

Ámde ez a mező *csak látszólag* független a politikai mezőtől, mert ez mező csak arra szolgál, hogy a teória *elleplezze az őt megalapozó társadalmi tények közötti összefüggést*. Ugyanis, mondja ki szentenciaszerűen Bourdieu: „A filozófiai állásfoglalás ugyanis – a rendszertől eltekintve – mindig csak egy 'naiv' etikai-politikai állásfoglalás megfelelője.”^[53] Kifejti, hogy ez Heideggernél lényegében tudattalan mechanizmusok és a rendszeralkotás tudatos mechanizmusaival rögzíti az ő mind filozófiai, mind politikai *oppozíciós* beállítottságát. Az öntudatlan kötődést írja felül a tudatos filozófia. „A liberalizmussal, marxizmussal, a szocializmussal illetve a 'konzervatív forradalommal' és a vonatkozó álláspontokkal való kapcsolataiban ez az alapvető opozíció nyilvánul meg.

[51] Ld. Goldmann, 1997.

[52] Bourdieu, 1999, 55.

[53] Bourdieu, 1999, 59., 60–61.

Ez elsősorban kettős elutasítást, eltávolítást jelent. Heidegger ugyanis két oldalról fenyegetett szellemi arisztokráciához tartozik, amit kiválasztottságában a diákok és kuruzsló tanárok mozgalmainak köszönhetően a *Vermassung*, azaz a 'nivellálás' és színvonalcsökkenés veszélyeztetet; főtanácsadói, illetve lelkipásztori minőségében birtokolt morális hatalma pedig az ipari nagypolgárság és az önmagának célokat adó népi mozgalom betörése miatt forog kockán.”^[54]

4. A *Zeitgeist*

Ezekben az elemzésekben felfedezhető az a mozzanat is, melyet Mannheim ateoretikus előzmények nevezett, nevezetesen az, hogy van egy szociális alap-helyzet, amiben Heidegger helye a „konzervatív forradalmárok” között van. Ezt már Bourdieu előbb bemutatta, amikor a tiszta filozófia és a korszellem viszonyát taglalta. Van ugyanis egy alapvető *Zietgeist*, amiről nem lehet tudni, hol keletkezett, alulról a néplélekből, vagy felülről Sombart és Spengler gondolkodásából szivárgott-e alá. Ez mint olyan egy *metafizikai-politikai alapézés*, áthatja az egész nagypolgári réteget, egy *Stimmung*, amit a „Völkisch” hangulat fejez ki. A „vér és rög” gondolata, a természet és a hozzá való visszatérés dicsérete, ezoterikus kis körök reneszánsza, antiszemitizmus, a megtisztult és hősi Németország stb., stb., kulminál benne, s amik „egyszerre keltik az egység és végtelen eredetiség látszatát”.^[55] Ez a hangulat az egyetem marginális rétegeiben születik meg, ott táplálják és újraélesztik, végül a tanárok maguk is beléhelyezkednek. Utóbbiak anti-pozitivisták, modernitás-ellenesek, tudományellenesek és demokráciaellenes kijelentésekre ragadtatják magukat, akik nem is annyira a kultúrát, inkább saját kulturális tőkéjüket védik – így Bourdieu. Ez megfelel az „előkelő állami tisztségekből a nemesség által kismimizett nagypolgároknak” és az „iskolai sikerekből táplálkozó, de vágyaikban csalódott kispolgároknak”, akik „ellentmondásos várakozásaikra a 'lelki megújulásban', a 'német forradalomban' keresnek mitikus beteljesülést”.^[56]

Mármint, Bourdieu idézi Jüingstert, mert *az ő politikai ideológiájában megtalálható csaknem szó szerint a heideggeri filozófia magva*: „...amennyiben a tudós német filozófiaprofesszornál nyersebben és durvábban, tehát világosabban fejezi ki racionalizmus-ellenes érzületét, illetve a nemzetiszocializmus hatalmához vezető társadalmi erőket, tulajdonképpen egy szintre emelkedik a *Lét és idő* szerzőjével mind kockázatvállalás, mind veszélyimádat tekintetében, ami megköveteli, hogy a pusztításnak arra pontjára helyezkedjen, ahol a szabadság mutatkozik meg, hogy felelősen érezzen és tanúsítsa az itt és most elementáris kényszerét”. Csak annyi a különbség, hogy míg Jüingernél a politikai nihilizmus szlogenjei és fantazmagóriái nietzschei nyelvezetből bukkannak elő, a

[54] Bourdieu, 1999, 61.

[55] Bourdieu, 1999, 17.

[56] Bourdieu, 1999, 41.

tudós filozófusnál viszont „egyől egyig a preszokratikusokon, Arisztotelészen és a keresztény teológusokon nevelkedett olvasók ontológiai-meditatív észjárása szerint alakul át, „olyannyira, hogy az autentikus gondolkodó magányos kutakodásai és a pokolból visszatérő harcos elméleti kalandozásai első ránézésre már semmiben sem hasonlítanak egymáshoz”.^[57]

Nem kell folytatnunk Bourdieu munkájának elemzését, hogy belássuk: Bourdieu azt csinálta meg Heidegger bírálataiban csak még következetesebben, amit Farias és követői a filozófiában: bebizonyította, hogy Heidegger filozófiája egészében véve a náci ideológia kifejezése.

IV. BIBÓ VISZONYA AZ ELŐBBI ONTOLÓGIÁKHOZ

1. Bibó és Heidegger

Vegyük számba az elmondottakat Bibó politikai ontológiája szempontjából. Kezdjük Heideggerrel. Heidegger egyfelől nagyon hangsúlyozza, hogy a létet a létmegértésből fedezhetjük fel, vagyis a lét megértését a lét struktúrája felől kell megérteni.^[58] Azt is hangsúlyozza, hogy az ontológia transzcendentális tudomány, de nem a Kant értelmében, aki a létezőt meghaladva egy másik *létezőhöz* jut el, hanem itt a létezőtől a *léthez* jutunk. Továbbá ez a lét, bár különböző létmódokkal bír, mégis „a lét egységes fogalmáról” kell beszélünk.^[59] Továbbá, folytatja, a lét csak akkor van, „ha megnyíltság, azaz ha igazság van”. Mármost azonban Heidegger a létező felől megnyílt igazságot, az alétheiát, mint láttuk, *egységes fogalommal, ragadja meg, azaz statikusan.*^[60] A lét, bár különböző létmódokon nyilvánul, Heideggernél maga csak egy és mozdulatlan. Mármost, Heidegger beszél ugyan pár oldallal előbb különböző régiós tudományokról, amelyek azonban csak létezőt ragadják meg, nem pedig a létet. Például beszél arról, hogy a természetet mint fizikai-materiális étellel és a természetet mint elevenek körét ragadja meg^[61] (és még több már területet is körülhatárol, pl. művészet, állam stb.), de ezek nem képesek eljutni a *létig, azaz az igazságig*. Márpedig: a természet feltárását, azaz igazságát csakis természettudományok képesek megtalálni.

[57] Bourdieu, 1999, 52.

[58] Heidegger, 2001, 28.

[59] Heidegger, 2001, 31.

[60] Joseph Margolis egy éles elméjű cikkben észreveszi ezt, hogy tudniillik nem dinamikus a lét: „az ember csak bele van vetve a lét igazságába; nem játszik semmiféle szerepet a létezők konstituálásában; csak tanú vagy pásztor, olyan módon, ahogyan a létezők történetileg feltáruznak a Léttől magából... A determinált instrukciók jönnek az emberhez a forrástól, a Léttől, a nyelvhez, de ez nincs csinálva (made) vagy okozva a létező által”. (Margolis, 1992, 99.)

[61] Heidegger, 2001, 25.

Itt álljunk meg egy szóra. Ugyanis, mint már idéztük, Polányi Mihály elméletében Heidegger óta rendelkezünk egy olyan *valóság-fogalommal*, amiről nehéz volna eltagadni a realitást. Mint idéztük: Polányi Mihály definíciója a realitásról az, ami *dinamizálja a valóságot, vagy ha tetszik a létet*. Ez egy utólagos bebizonyosulásból kreálja a valóságot: realitás az, ami a jövőben egy ma még meg nem határozható módokon fogja magát revelálni. Ugyanis *A* felfedezése, csak akkor fog igazolódni, ha *B*, aki elfogadja a felfedezést, arra a felfedezésre építette a magáét. Emlékezzünk csak: Kepler csak azért tudta felfedezni az ellipszis alakú bolygópályákat, mert igaznak fogadta el Kopernikusz heliocentrikus rendszerét, és Newton csak azért tudta felállítani a mozgástörvényeket, mert előbbieket igaznak feltételezte. De minden felfedezés igazságában volt egy csipetnyi hamisság. Ámde ugyanakkor volt benn valami, ami igaznak bizonyult. Mi más ez, mint *a valóság, a realitás közelítő feltárásának folyamata*? De mi a lét, ha egyáltalán nem azonos ezzel?

Mindez az okfejtés csak arra kell nekünk, hogy megismételjük Heideggerrel szemben: van átjárás az empirikus tudományokból is a léthez, mégpedig abban az értelemben, hogy tisztán gondolatilag eljuthatunk az igazsághoz: az elméleti igazabb, mint a közvetlen empíria: „Nagyobb mértékben kapcsolódunk az elmélethez, mint közvetlen érzéki tapasztalatunkhoz.”^[62] Továbbá: *a lét fogalma is dinamikus*, azaz: létmódokhoz nemcsak a létből, hanem a létezőből is el lehet jutni. Attól függ, hogy milyen szempontból faggatjuk a létezőt. Ha Bibó a politikát akarja megalapozni, és kiindul a félelemből, akkor transzcendentálisan jár el, mert erről semmiféle empirikus tapasztalatunk nem lehet. Ugyanis felveszi az ember emberré alakulásának pillanatát, és azt mondja, az ember akkor lett emberré, amikor rájött, hogy meg fog halni és feléledt benne a halálfélelem. De ebből transzcendentálisan, mert csak *képzelt helyzetből vezeti le egyrészt a vallási intézményeket, másrészt a politikaiakat*. Mert, mint Max Weber szereti mondani: a megismerési érdeklődés utólag igazolhatja az eredményt, azaz: mindig egy sajátos szempont az, ami konstruálja a kutatási tárgyat. Bibó elmondja *Az európai társadalom* bevezetésében, hogy ennek a koncepciónak nem tulajdonít egyedül valóságot: „annak teljes tudatában, hogy ez teljes bizonyosságnak, a tudományos egzaktáságnak az igényével nem léphet fel.”^[63] Azaz, a lét fogalma dinamikus. Mint látható: Bibót a politikai intézménynek a mibenléte érdekelte, és innen, ebből az előzetes érdeklődési szempontból találta meg a félelmet, mint az embert konstituáló mozzanatot. Tehát Bibó ontológiai alapot keresett a politikai intézményeknek, és ezt találta meg az ontológiai félelem kategóriában. És innen, ha tetszik, a létből kiindulva eljutott a létezőkhöz: pl. vannak vallási a politikai intézmények. És mint majd látni fogjuk: Bibó léten túl, empirikusan is igazolja lét-tézisét, amikor levezeti egy történeti narratívában a lét igazságát. De ez csak a levezetésben van így, mert a gondolkodás *előzetesen* a politikai intéz-

[62] Polányi, 1958, 4.

[63] Bibó, 1986, III. köt., 10.

mények fogalmával bírt. Mindez megint csak az *oszcillálás* mellett bizonyít: van átjárás az ontikus és ontologikus, a lét és létező között. Bibó elmélete emellett tanúskodik.

2. Bibó és Lukács

Most pedig nézzük meg Lukács felől Bibó ontológiáját. Láttuk, hogy Lukács számára az ontológia elsősorban is materialista beállítottságot jelentett. Bibó itt is, az idealizmus és materializmus vitájában is egy *tertium daturt* keresett. Már ifjúkori főművében, a *Kényszer, jog, szabadságban* szembenéz a kérdéssel. Mégpedig ő is egyfelől a kauzalitást veszi a materialista (nála: az empirizmus) pólusnak, az idealistának pedig a Bergsontól átvett spontaneitást, ami nála „a lélek” világát foglalja magában. E helyütt előzőleg azt magyarázta, hogy bár a kényszer hatása alatt cselekvő látszólag a kauzalitás uralma alatt áll, de mindez tévedés, mivel „az ember akarati állásfoglalása *mindenkor*, így kényszer esetén is megmarad a legszemélyesebb spontaneitás törvényszerűsége alatt”.^[64] Majd azt vizsgálja, hogy a kényszer objektiválódása miben állhat: „Az empirizmus álláspontja szerint az objektivitás nem más, mint az *objektiválódás folyamata* a tapasztalati élményektől független abszolút *objektivitás rendező munkája* a tapasztalatban. A két álláspont között a *kritikai empirizmus* álláspontja látszik kielégítőnek, amely – az objektivitásnak a tapasztalattól független elemeit elismerve – az objektivitást *abban* a formájában, amely az emberi értelem világában megvalósul, az objektiválódási folyamat *eredményének* tekinti.”^[65] Tézis: az objektiváció az objektiválódási folyamat eredménye. Antitézis: az objektiváció a tapasztalattól független abszolút objektivitás rendező munkája. Szintézis: Az objektivitásnak vannak tapasztalattól független elemei (=idealizmus), de abban a formában, amelyben létrejött (materializmus), folyamat eredménye (=kritikai empirizmus). Később, pl. az Ókécskén tartott előadásában, ezt részletesebben elmagyarázza az eszmék és a realitás összefüggéséről: „Eszmék a társadalomra csakis akkor és úgy hatnak, hogyha annak a társadalomnak vannak bizonyos folyamatai, és az eszme akkor hat a társadalomra, ha egy bizonyos pillanatban a gyakorlati társadalmi kérdések megoldására felhasználható... Rettentően szűk marad, hogyha /valaki/ eszmei fegyvereket /készítve/ a társadalom problémáit nem fogalmaz/za meg/, és nem helyezi szélesebb alapokra. ...az eszme akkor hat, ha azt egy társadalmi folyamat kapja magába, ugyanakkor a lényeges eszmék mindig abból születnek, hogy a társadalom problémákat ad fel az embereknek.”^[66]

[64] Bibó, 1986, I. köt., 16.

[65] Bibó, 1986, I. köt., 24.

[66] Bibó, 1999, 286.

A döntő tehát a társadalom problémáinak megfogalmazása és ennek szélesebb alapokra helyezése. Szimptomatikus, hogy utóbbi, a helyes eljárásra példaként a szellemtörténészeket említi, feltehetőleg azért, mert azok az eszméket általában valamely „koreszmének” tekintik, mely a „szellem” legkülönbözőbb területeken szétsugárzik (mondjunk mi egy példát: Panofsky, aki kimutatja a skolasztika hatását a gótikus építészetben). Megdicséri itt persze, Bibó a „jó”, azaz a nem idealista marxistákat is, mert utóbbiak (nyilván, szemben az „exegéta”, szörszálhasogató marxistákkal) tudják: nem úgy történik a dolog, hogy „valaki kimondja az eszmét, az emberek veszik a könyvet, elolvassák az eszmét, és attól fogva más társadalmi képzetekben és más módszerekkel élnek”. Persze a „rossz” eszmetörténészek is megkapják a magukét, akik azt hiszik, hogy a „társadalom és gazdaság jelenségei és ennek fejlődése eszmék változásán áll vagy bukik”.^[67]

Tehát Bibó szerint a realitásérzék a döntő. Ezen a helyen úgy tűnik, hogy Bibó teljesen elhanyagolhatónak tekinti az ideológiát. Jól látszik ez Erdeivel való vitáján. Mindegy, hogy leninisták vagyunk vagy antileninisták (ld. az Erdeit és az ő eltérő ideológiáját), a fődolog, hogy egyetértünk a társadalom nagy problémáját és annak forradalmi megoldását illetően: „a parasztok személyes felszabadulása volt a legfontosabb szempont”^[68] – mármint mindkettőjük számára. Ugyanakkor Bibó természetesen nem viszonyul abszolút közömbösen az ideológiai beállítódáshoz és politikai világnézethez. Hiszen éppen ebből fakad 1945 után az ő elválása Erdeitől. Csak egy példát idézünk a hasadásra. Amikor Erdei úgy értékeli a Viharsarokban a Kommunista Pártra és nem a Nemzeti Parasztpártra leadott nagy számú szavazatot, hogy „gazdasági és forradalmi szempontból haladottabb Viharsarok már túllépett a különálló parasztiságnak, parasztpártiságnak az állapotán, s az már eljutott a teljes forradalmiságot képviselő kommunista párthoz”, ő leszögezi distanciáját e nézettől: „én nem voltam arról meggyőződve, hogy a dolog ilyen egyszerű, hogy a fejlődésnek és a forradalmiságnak a parasztpárttól a kommunista párt felé kell haladnia, de Erdei politikai elgondolása szempontjából ez logikus elképzelés volt”.^[69]

A hasadás persze már korábban elkezdődött, Bibó úgy emlékszik, hogy az ő bizonyos kérdésekben tanúsított „óvatos”, „rezervált” magatartását osztálykötöttséggel magyarázta Erdei úgy 1944–45-ig, s csak azután respektálta az ő végső fokon morális alapú fenntartásait.^[70] Bibó pedig tudomásul vette, hogy Erdei azt az alternatívát fogadta el, mely szerint a sztálini típusú szocializmus és az amerikai stílusú kapitalizmus között kell választania nemzedéküknek. Bibó viszont a „harmadik út” alternatíváját választotta.

[67] Bibó, 1999, 286.

[68] Huszár, 1989, 75.

[69] Huszár, 1989, 77.

[70] Huszár, 1989, 104.

3. Bibó és Bourdieu

Ha mármost végezetül a Bourdieu-féle politikai ontológia felől nézzük Bibó ontológiáját, nem lesz nehéz elfogadni Bourdieu fő elemzési szempontját, azt, hogy *minden filozófiai mű egy Zeitgeist kifejeződése, és ennek értelmében Bibó életműve, egészében véve filozófiája, politikai jellegű*. Hiszen Bibónál nincsen szükség a forma és formálás közti különbségtevése ahhoz, hogy megállapítsuk: Bibó nyíltan vállal egy világlátást (protestáns keresztény) és ehhez szervesen csatlakoztat egy politikai pártállást (baloldali, forradalmár, Nemzeti Parasztpárt). Terminusai nem úgy újszerűek és kimódoltak, mint Heideggeréi, és az a néhány új kulcsfogalom, mint pl. a tömegfélelem és tömeghisztéria, vagy a hatalom humanizálása, azaz szolgálattá, funkcióvá átértelmezése, nem igényel bonyolult magyarázatokat ahhoz, hogy eljussunk egy másik, a valódi jelentéshez. A filozófiai fogalmak nem játsszák azt a kettős játékot, mint – Bourdieu szerint – Heideggernél, azaz egyfelől ellepleznek, másfelől revelálnak. Vagyis a formálás, annak „elővilágnézete” ott van fehéren és feketén, amit Bibó nyíltan is kifejt: *az emberi méltóság forradalmát akarja*, azt, hogy az emberek félelem nélkül éljenek, és ennek útjában van a két világháború közötti Magyarország társadalmi struktúrája, amit csak forradalmi úton lehet megváltoztatni. Sőt, Bibó azt is elmondja, hogy ő mindig is politikus akart lenni, és *Az európai társadalomfejlődés* elején ki is nyilvánítja a politikai krédóját, azt, hogy mint írástudó politikus ember azért írja politikai műveit, hogy meggyőzze embertársait arról, tegyék át a gyakorlatba az ő eszméit. Ezért nyíltan is „vallott és vállalt”, amikor részt vett a Nemzeti Parasztpárt szervezési munkálataiban, amikor zsidómentő akciót folytatott, amikor 1945-ben bekapcsolódott a politikába, s végül, amikor 1956-ban elvállalta a miniszterséget.

IRODALOM

- Jeffrey, Alexander (1987): The Centrality of Classics. In: Giddens, Anthony, Turner, Jonathan (Eds.): *Social Theory Today*. 11–81.
- Alexander, Jeffrey (1996): *Amerikai szociológia a második világháború után*. Balassi, Budapest.
- Alexander, Jeffrey (1982-1983): *Theoretical Logic in Sociology*. 1–4. köt. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. (Szerk., vál. Huszár Tibor, jegyz.: Nagy Endre, Vida István). Magvető, Budapest.
- Bibó István (1999): Előadás Ókésckén. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei*. Osiris, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1999): *Martin Heidegger politikai ontológiája*. Jászöveg, Budapest.
- Fehér Márta (2003): Az episztemológia morális dimenziója. In: Farkas Éva, Ortmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

- Fehér M. István (1992): *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Göncöl, Budapest.
- Fehér M. István (1991): Heidegger és Lukács. Száz év mérlege. In: Fehér M. István (szerk.): *Utak és tévutak. Előadások Heideggerről*. Atlantisz, Budapest.
- Goldmann, Lucien (1973): *Lukacs et Heidegger. Fragment poshumes établis et présentés par Youssef Ishaghpour*. Danoel/Gonthier, Paris.
- Heidegger, Martin: „...költőien lakozik az ember...” *Válogatott írások*. T/Twins, Pomopeji, Szeged, Budapest, 1994.
- Heidegger, Martin (2000): *Kant és a metafizika problémája*. Osiris-Gondolat, Budapest.
- Heidegger, Martin (2001): *Lét és idő*. (Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István). Osiris, Budapest.
- Heidegger, Martin (2003): Fenomenológia és teológia. In: *Uő: Útjelzők*. Osiris, Budapest.
- Hermann, Friedrich-Wilhelm von (1991): Technika, politika és művészet a Beiträge zur Philosophie-ban. In: Fehér M. István (szerk.): *Utak és tévutak. Előadások Heideggerről*. Atlantisz, Budapest.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István: Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónia, Kolonel, Debrecen.
- Kis János (2004): Lukács György dilemmája. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága: Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest.
- Lukács György (1954): *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest.
- Lukács György (1971a): *Utam Marxhoz*. I-II. köt. Magvető, Budapest.
- Lukács György (1971b): Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. In: *Uő: Utam Marxhoz*. II. köt. Magvető, Budapest.
- Lukács György (1971c): *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest.
- Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. köt. Szisztematikus fejezetek. Magvető, Budapest.
- Lukács György (1981): *Levelezése (1902-1917)*. Magvető, Budapest.
- Lukács György (1997): *A lélek és a formák*. Napvilág Kiadó, Lukács Archívum, Budapest.
- Mannheim, Karl (1959): Wissensoziologie. In: Anton Vierkandt (Ed.): *Handwörterbuch der Sociologie*. Ferdinand Enke, Stuttgart.
- Mannheim Károly (2000): *Tudásszociológia tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- Margolis, Joseph (1992): Philosophy and politics: by way of Martin Heidegger. In: Christopher Mcann (Ed.): *Martin Heidegger. Critical Assessments*. Routledge, London, (Critical Assessments of Leading Philosophers), 78–103.
- Margitay Tihamér (2003): A személyes tudás hermeneutikája. Polányi filozófiájának interpretációja a tudományhermeneutika szempontjából. In: Schwendtner Tibor, Margitay Tihamér (szerk.): *Tudomány megértő módon. Hermeneutika és tudományfilozófia*. L'Harmattan, Budapest.
- Marx, Károly: *A tőke*. In: MEM. 23. köt.
- Nagy J. Endre (1991): *Bevezetés Polányi Mihály Filozófiai írásai elé*. Atlantisz, Budapest.
- Nagy J. Endre (2002): *A Szent és az Akárki. Ontoszociológiai esszé-etiüd*. In: JANUS, 2002 Tél, 166–172.
- Polanyi, Michael (1958): *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*. The University of Chicago Press.
- Polányi Mihály (1992): *Személyes tudás. I-II*. Osiris, Budapest.
- Polanyi, Michael (1964): *The Tacit Dimension*. Doubleday. Anchor Garden City.

- Palcsó Mária (2000): Lukács ontológiája. A megíratlan és megírhatatlan főmű. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 2001/4. 510–545..
- Rockmore, Tom (1993): Heidegger's Nazism and the French Debate. In: Wolin, Richard (Ed.): *The Heidegger Controversy: A Critical Reader*. MIT Press Edition. Cambridge, 33–77.
- Sander, Andy F. (1988): *Michael Polanyi's Post-Critical Philosophy. A reconstruction of Some Aspects of Tacit Knowing*. Rodopi, Amsterdam.
- Scheler, Max (1979): *A formalizmus az etikában és a materiális értékétika*. Gondolat, Budapest.
- Vajda Mihály (1996): *Nem az örökkévalóságnak*. Osiris, Gondolat, Budapest.
- Vajda Mihály (1993): *A posztmodern Heidegger*. T-Twins, Lukács Archivum, Századvég [Budapest], 65–71.
- Vajda Mihály (1996): A tökéletes bűnösség korszaka? In: Uő: *Nem az örökkévalóságnak*. Osiris-Gondolat, Budapest, 153–177.
- Vajda Mihály (1996): A tudós, az esszéista és a filozófus. In: Uő: *Nem az örökkévalóságnak*. Osiris-Gondolat, Budapest, 9–49.

A sértett beleegyezésének koncepciója az angol-szász büntetőjogban

„*Volenti non fit iniuria.*”^[1] A római jogi alapelv szerint a sértett beleegyezésével elkövetett cselekmények nem minősülnek jogellenesnek.^[2] A jogelvet egyébként, a veszély hallgatolagos elfogadásaként is említik.

A magyar jogban a sértetti beleegyezés jogellenességet kizáró büntethetőségi akadályát az elmélet, illetve a bírói gyakorlat alakította, mivel e büntethetőséget kizáró ok tényleges tartalmát és részletszabályait jogszabály *in abstracto* nem adja meg.^[3] Persze a sértett beleegyezésének hiányát, egyes különös részi törvényi tényállásokban a büntethetőség feltételeként fogalmazta meg a jogalkotó azzal, hogy e diszpozíciók többnyire az „erőszak” vagy a „fenyegetés” elkövetési módját tartalmazzák. Mindemellett azonban a sértetti beleegyezés tényleges tartalmának meghatározása a jogalkalmazóra háruló feladat. Ugyancsak a jogalkalmazó kötelezettsége annak körvonalazása is, hogy mely körülmények szolgálhatnak a sértett beleegyezése elfogadására.

Angolszász területen a hivatkozott elvet a common law ismerte el. A beleegyezés jelentéstartalma szerint, amennyiben az egyén önszántából olyan helyzetbe hozza magát, amelyből – általa tudottan is – sérelem következhet be, nem indíthat pert annak okán, hogy a sérelem ténylegesen be is következett.

Az anglo-amerikai jogirodalom a sértetti beleegyezést rendszertanilag a védekezések (*defense*) körében a büntethetőséget kizáró mentségek (*justification*) kategóriájában helyezi el. A *justification* mint büntethetőségi akadály tulajdonképpen a cselekmény jogellenességét (*wrongfulness*) vonja el. A jogellenesség Fletcher-i értelmezése – annak megállapítása mellett, hogy a jogszabályi rendelkezésekbe ütköző magatartás egyben helytelen is – kiemeli, hogy a jogszabályba ütköző magatartás nem feltétlenül tekinthető erkölcsi értelemben is rossznak. Annak ellenére ugyanis, hogy a legtöbb bűncselekménynek morális gyökerei vannak, léteznek olyan tényállások, amelyek jellemzően pusz-

[1] Ulpianus, Digestes, 47.10.1.5.

[2] A római jog különbséget tett delicta privata és crimina publica között. A delicta privata esetében az egyén szenvedett sérelmet, és amennyiben a sérelem okozásához hozzájárult, beleegyezése kizárta a büntetendőséget. A crimina publica körében viszont a közérdek került veszélybe, ezért az e körbe tartozó cselekmények esetében akárki hozzájárulása indifferens volt. (Vö.: Belovics, 2007)

[3] Természetesen a Btk. 10. § (1) bekezdésében meghatározott bűncselekmény fogalom materiális jogellenességi eleme implicite felöleli a sértett beleegyezése nélküli elkövetést is, azonban a Btk-beli büntethetőségi akadályrendszerben a sértetti beleegyezés expressis verbis nem került megfogalmazásra.

tán preventív tilalmakat állítanak fel. E bűncselekményekre jó példa lehet valamely dolog birtoklásának tilalmazás útján történő kriminalizációja, amely tiltás megszegése – annak ellenére, hogy jogellenes – morálisan mégsem tekinthető rossznak. Vannak azonban olyan bűncselekmények, amelyek már eleve magukban hordozzák az erkölcsi elítélendőséget, tehát elkövetésük materiális és morális értelemben is helyteleníthető.^[4]

A common law e két kategória – a pusztán tiltás folytán bűncselekménynek minősülő magatartások, illetve a morális értelemben is helytelen cselekmények – megkülönböztetésére fejlesztette ki a „*malum prohibitum*” (*statutory wrongdoing*) és a „*malum in se*” (*wrong in themselves*) fogalmakat, melyből tehát az előbbi azokat a magatartásokat öleli fel, amelyek negatívuma a jogszabály megszegésében rejlik, míg az utóbbi csoport tartalmazza a morális és materiális értelemben is rossz és veszélyes cselekményeket.

Amint látni fogjuk, a sértetti beleegyezés nem minden esetben mentesítette és mentesíti az elkövetőt a felelősség alól, továbbá a büntetőjogi felelősség alóli mentesüléshez vezető jogalkalmazói értékelés során rendkívüli szerepe van annak, hogy a sértetti beleegyezés alapján végrehajtott bűncselekmény a *malum in se*, avagy a *malum prohibitum* csoportjába esik-e.

A sértetti beleegyezés büntetőeljárás védekezésének és anyagi jogi büntethetőséget kizáró okának angolszász koncepciója tehát történeti fejlődés eredménye. E történeti fejlődés során a bíróságok esetről-esetre dolgozták ki a beleegyezés fogalmának lényegi elemeit, amely később az írott jogban is megjelent. Jelen írás e koncepció jellemzőit és ellentmondásait igyekszik bemutatni.

I. BELEEGYZÉS, EGYETÉRTÉS ÉS SÉRTETTI KÖZREMŰKÖDÉS

A sértett beleegyezése az angolszász büntető joggyakorlatban csak akkor zárja ki az elkövető büntetőjogi felelősségét, ha a bűncselekmény valamely tényállási elemét negálja, illetve az adott bűncselekményt jellemző sérelemre vonatkozik. A sértetti beleegyezés büntethetőséget kizáró jellege tehát az adott törvényi tényállás megfogalmazásától is függ. Vannak olyan bűncselekmények – mint például az erőszakos közöszlés – amelyeknek a sértett akarata ellenére történő elkövetés, illetve a beleegyezés hiánya a norma tényállási eleme, így a sértetti beleegyezés fennállta tényállásszerűség hiányában zárja ki e bűncselekmények megvalósulását. Egyes diszpozíciók a sértett akarata ellenére történő cselekvést ugyan nem követelik meg, ám a tényállásban szereplő jogtárgy-sérelem olyan jellegű, hogy az ahhoz adott beleegyezés e sérelmet erodálja. Ilyen például a

[4] A római jog különbséget tett *delicta privata* és *crimina publica* között. A *delicta privata* esetében az egyén szenvedett sérelmet, és amennyiben a sérelem okozásához hozzájárult, beleegyezése kizárta a büntetendőséget. A *crimina publica* körében viszont a közérdek került veszélybe, ezért az e körbe tartozó cselekmények esetében akárki hozzájárulása indifferens volt. (Vö.: Belovics, 2007)

lopás, ahol a saját dolog idegen általi elvételéhez adott beleegyezés a tényállásban meghatározott jogtárgy sértést kizárja.^[5]

A sértetti beleegyezéstől meg kell különböztetnünk azt az esetet, amikor a sértett a cselekmény elkövetésével egyetértve, annak aláveti magát. Amint azt a bíróság az R v. Olugboja esetben is megállapította, a beleegyezés és a sértett önkéntes alárendelődése nem ugyanazt jelenti. A vádlottnak az ügyben előterjesztett védekezése szerint a sértett a vele történt intim együttlét során egyáltalán nem nyilvánított ki ellenállást sem verbálisan, sem pedig ráutaló magatartással, így az elkövetői akaratnak történt alárendelődésével a sértett a cselekmény elkövetésébe tulajdonképpen beleegyezett. Az ügyben felvett tényállás szerint azonban a vádlott annak tudatában közöskült a 16 éves sértettel, hogy büntőrsége ezt közvetlenül megelőzően megerőszakolta a lányt, amely pedig a védekezését leküzdő lelkiállapotot idézett elő benne. Így a sértettnek ezen elkövetői cselekménnyel egyetértést kifejező magatartása joghatályos beleegyezésként nem, hanem pusztán büntetlenséget nem eredményező alárendelődésként értékelhető. A bíróság megállapítása szerint ugyanis annak ellenére, hogy minden beleegyezéshez szükséges, hogy a sértett alávesse magát az elkövetői cselekménynek, a pusztán alárendelődés nem teremt egyben beleegyezést.^[6]

A sértetti beleegyezéstől elhatárolandó másik kategória a sértettnek az elkövetői magatartáshoz történő tevőleges hozzájárulása, az abban történő valamilyen közreműködése. Amint azt a State v. Mellenberger ügyben a bíróság rögzítette, a *particeps criminis*^[7] elvének a büntetőjogban nincs helye, minthogy a büntetőjog célja a bűncselekmények visszaszorítása és az elkövetők megbüntetése. A bűnvádi eljárás tehát nem a sértett védelmét szolgálja, így a sértett bűnelkövetői státusa nem bír relevanciával. Emiatt tekinti a joggyakorlat a tolvajtól történő lopást is bűncselekménynek.^[8] A sértettnek a bűncselekmény elkövetésében játszott felróható szerepe, illetve a bűncselekmény elkövetéséhez nyújtott hozzájárulása tehát az angolszász judikatúra szerint nem hozható fel terhelti védekezésként.^[9] Ugyancsak nem minősül megfelelő védekezésnek az a tény, hogy a sértett maga is bűncselekményt megvalósító módon járt el. Mindazon-

[5] LaFave – Scott, 1972, 408.

[6] R. v. Olugboja, 3 All ER 443, (1981)

[7] A *particeps criminis* elve alapján a bűncselekményben részt vevő személy nem támaszthat ebből fakadóan a másikkal szemben polgári kártérítési igényt; State v. Mellenberger, 163 Or. 233 P2d 709 (1939)

[8] Vö. State v. Pokini, 45 Haw. 295, 367, P.2d. 409 (1961); Hall v. State, 160. Tex.Crim.R. SW. 2d 806 (1954); Egy ideig New York és Wisconsin államokban volt gyakorlat, hogy a nagy haszonnal kecsgetető illegális cselekményben részvételre bíztatás esetén a sértetti beleegyezés alkalmazásával kizárták az elkövetői felelősséget abban az esetben is, ha az elkövető az ígéretével ellentétben az átvett összeget és a hasznot végül nem juttatta a sértettnek, így tulajdonképpen csalást követett el. Ezen ítélezés rációja azt volt, hogy a jog nem nyújthat védelmet azoknak, akik jogellenes cselekmény útján kívánnak gazdagodni. (Vö. McCord v. People, 46 N.Y. 470 [1871]; State v. Crowley, 41 Wis. 271 [1876])

[9] LaFave – Scott, *op.cit.*, 408.

által a sértett bűncselekményt is megvalósító magatartása felvetheti más védekezés – például a jogos védelmi helyzetre hivatkozás – alkalmazását, és akár a büntethetőségnek is akadálya lehet.

A sértett felróható közrehatása – a kártérítési joggal szemben – a büntetőjogban szintén nem alkalmazható védekezés ugyanazon okból, amiért a sértetti bűncselekmény megvalósítása sem. Tehát, az államot és a társadalmat sértő magatartás alól az elkövetőt nem mentesíti, hogy a sértettet is felelősség terheli a cselekmény megtörténte miatt. Így például a járművezető gondatlan emberölés miatti felelősségét nem zárja ki, hogy a halálos eredmény bekövetkezte a sértett utasnak is felróható.^[10] Ettől függetlenül nem mondhatjuk, hogy a sértetti közrehatás, a sértetti felróhatóság a büntetőeljárásban alkalmazhatatlan volna, hiszen e tényező a sérelem bekövetkezésének okozatossága, illetve a terhelti bűnösség tekintetében jut jelentőséghez.

A sértett megbocsátását sem tekinti a büntetőjog mentesülést eredményező védekezésnek. Ezt az álláspontot azzal is szokás indokolni, hogy a megbocsátás mindig a bűncselekmény megvalósulását követő utólagos beleegyezés, így nem lehet az előzetes beleegyezéssel azonosan kezelni. A sértett utólagos megbocsátásának beleegyezésként elfogadása egyébként szintén azt a közösségi, társadalmi érdeket sértené, hogy az elkövetett bűncselekményt meg kell büntetni.^[11] Az okozott sérelem kártérítés útján történő jóvátétele is hasonló megítélés alá esik. E tekintetben rögzítette a bíróság a Childs v. State ügyben, hogy az esetek egy részében a közösségi és az egyéni sérelem keveredik, és a kártérítés elfogadható jóvátételnek minősül a sértett vonatkozásában. Vannak azonban olyan esetek, amelyeknél az egyéni érdeket felemészti a cselekmény folytán a társadalmat ért nagyfokú sérelem, így csak a büntetés állíthatja helyre a megsértett jogrendet.^[12] A sértett utólagos megbocsátása, illetve a terhelt által adott jóvátétel ettől függetlenül eljárási akadályként, pontosabban a büntetőeljárás folytatásának akadályaként elismerhető.

II. A BELEEGYEZÉS MEGENGEDHETŐSÉGE ÉS JOGSZERŰSÉGE

A sértetti beleegyezés az angolszász jogban nem általában véve jelent büntethetőségi akadályt, hiszen a bűncselekmény a teljes társadalomra ható rossz, következőképpen a bűncselekménynek a közvetlenül érintett személy általi megengedése nem vonja el a cselekmény társadalomra tett negatív hatását.^[13]

[10] Vö. State v. Plaspohl, 289 Ind. 324, 157 N.E.2d 579 (1959) és State v. Moore, 129 Iowa 514, 106 N.W. 16 (1906)

[11] LaFave – Scott, *op.cit.*, 410. Lásd még: Commonwealth v. Amecca, 160 Pa. Super 237, 38. A 2d. 725 (1947)

[12] Vö. Childs v. State, 118 Ga.App. 706, 165 S.E.2d 577 (1968)

[13] Vö. State v. West, 137 Mo., 309, 57 S.W. 1071 (1900)

A beleegyezés csak akkor válik jogellenességet kizáró büntethetőségi akadály-lyá, ha a beleegyezés jogszerűnek minősíthető, tehát ha a bíróságok büntetőjogi mentesülést eredményező védekezésként fogadják el.

1. A beleegyezés jogszerűségét érintő tényezők

Az angolszász joggyakorlatból levonható, hogy a beleegyezést akkor tekintik joghatályosnak, ha felülírja az államnak a bűncselekmény elkövetése miatti büntetőjogi igényét. Ha ugyanis a cselekmény kriminalizációjában lévő társadalmi érdek az, hogy az egyént az általa nem kívánt sérelmek elszenvetésétől megvédje, úgy az ilyen cselekményhez adott beleegyezés megfelelő, és elfogadható védekezés. Így például a sértetti beleegyezés joghatályos védekezésnek minősül az erőszakos közöszülés, illetve a lopás esetén, mert lerontja az elkövetői magatartás társadalomellenes jellegét, társadalomra veszélyességét.^[14]

Másrészt viszont, amennyiben egy adott magatartás kriminalizációjának indoka inkább a társadalom, semmint az egyén védelme, a sértetti beleegyezés nem szolgálhat megfelelő mentségül, mint például hazaárulás, vagy adócsalás esetén. E fenti két csoporton túlmenően a harmadik kategóriába azok a cselekmények tartoznak, amelyek kriminalizációs indokában az egyénnek okozott sérelmek megelőzéséhez kapcsolódó állami érdekhez a társadalomellenes magatartás tilalmazásának jogalkotói motívuma is kapcsolódik. E cselekmények elkövetéséhez a sértett beleegyezését adhatja, amely pedig megfelelő védekezést alapoz meg, azonban e beleegyezés a másik hivatkozott kriminalizációs indokkal szemben nem hozható fel. Így e kategóriában a sértetti beleegyezés elfogadhatósága attól függ, hogy a szóban forgó cselekmény oly mértékben sérti-e a társadalmi érdeket, hogy az elkövető megbüntetése a sértett beleegyezése ellenére indokolt.^[15]

Minthogy a testi sértési cselekmény elkövetésével a tettes az államnak az erőszak jogszerű alkalmazása feletti monopóliumát sérti és veszélyezteti, a testi sértési cselekmények bűncselekménynek számítottak és számítanak, így a testi sértési cselekmények e legutóbbi kategóriába esnek, és a sértetti beleegyezés elfogadhatósága a társadalomra veszélyesség értékelésének kérdése.^[16]

A *People v. Samuels*,^[17] illetve az *R. v. Donovan*^[18] ügyekben hozott ítéletekből az következik, hogy a könnyű testi sértés – amely nem eredményez komoly sérülést, vagy ennek bekövetkeztével nem fenyeget – az erőszakos közöszüléshez vagy a lopáshoz hasonlóan a sértetti beleegyezés elfogadhatóságát alapozhatja meg, mivel a kriminalizációs cél az egyén által nem kívánt sérü-

[14] Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review*, 1976-77, 163-164.

[15] *Ibid.*

[16] Harrison, 1993, 478.

[17] *People v. Samuels*, Cal. Rptr., 513., (1967)

[18] *R. v. Donovan*, Q.B.D. (1934)

lésektől történő védelem. Amennyiben azonban a cselekményből tényleges, súlyos sérülés következne, úgy e fenti kriminalizációs indok mellett az állampolgárok egészségének megőrzése – mint társadalmi érdek – is megjelenik. E társadalmi érdekekkel szemben a sértetti beleegyezés nem mentesíti az elkövetőt, így a cselekmény büntetendő lesz.^[19]

Az 1882-es R. v. Coney esetben a vádlott és társai egy fogadással egybekötött bokszmérkőzésen vettek részt nézőként. A vád szerint testi sértést követtek el azzal, hogy pusztán jelenlétükkel segítséget nyújtottak az egymással öklöző személyeknek. A döntés taglalta a sértetti beleegyezésre tett védekezés kérdését is. A bíróság úgy vélte, hogy a fogadással egybekötött bokszmérkőzés olyan „*erkölcstelen magamutogatás*”, amely számos okból ártalmasnak tekintendő, és amelyet rendszeresen rendbontás is övezhet. E körülmények pedig arra vezették Stephen bírót, hogy kimondja: a „*társadalomra ártalmas*” cselekmények tekintetében a beleegyezés nem nyújthat megfelelő védekezési alapot. Ugyancsak ezt a felfogást követte Hawkins bíró, aki rámutatott: senki sem adhat joghatályos beleegyezést olyan cselekmény elkövetésébe, amely rendbontásnak számít, vagy azzá válhat, illetve amely bűncselekményt valósít meg.^[20]

Az R. v. Perkins esetben – amely szintén fogadással egybekötött bokszmérkőzéssel kapcsolatos – Patterson bíró az esküdtszék instruálása során kiemelte: bizonyított tény, hogy a vádlottak garázdaság elkövetéséhez nyújtottak segítséget, hiszen kétségtelen, hogy akik ilyen eseményen megjelennek és bármiféle részesi magatartást tanúsítanak, azok a tettesekkel azonos módon bűnösnek tekintendők.^[21] Az R. v. Lewis esetben Coleridge bíró arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kölcsönösen összeverekedő személyek – sértetti beleegyezésre tekintet nélkül – egyaránt testi sértésért büntethetők.^[22] A Matthews v. Ollerton esetben pedig a bíróság álláspontja szerint a sértettnek a bántalmazásába adott beleegyezése azért volt érvénytelen, mert a cselekmény a közrendet sértette.^[23]

Az R. v. Donovan ügyben a nemi célzattal elkövetett bántalmazás vonatkozásában a bíróság feltehetően azért nem fogadta el a beleegyezésre hivatkozást, mert magát a cselekményt is *erkölcstelennek* ítélte, és nem kívánta a testi sértési tényállásra vonatkozó joggyakorlatot az ilyen cselekmények területére kiterjeszteni. Az indoklás egyértelműen rámutatott: „*Amennyiben az adott cselekmény olyan értelemben jogellenes, hogy már önmagában bűncselekménynek minősül, e jellegét még a hátrányt elszenvedő személy beleegyezése sem változtathatja jogszerűvé. Senki sem hatalmazhat fel, ugyanis mást bűncselekmény elkövetésére. Ami pedig a büntetőjogot illeti, amennyiben a vádbeli cselekmény önmagában véve*

[19] Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review*, 1976–77, 163–164.

[20] R. v. Coney, Q.B.D., (1882)

[21] Vö. R. v. Perkins, 4 C & P, 537, (1831)

[22] Vö. R. v. Lewis, 1 Car.K. 419., (1844)

[23] Vö. Matthews v. Ollerton, Comb. 218 (1692)

jogellenes, a vádlott felmentése érdekében nem lehet a beleegyezés hiányára bizonyítást lefolytatni.”^[24]

Bár e megállapítást a bírói gyakorlat mindmáig irányadónak tekinti, az 1993-as R. v. Brown esetben Lord Mustill különvéleményében azt fogalmazta meg, hogy a magánjellegű, anyagiaktól mentes szexuális kielégülés céljából alkalmazott testi sértés vonatkozásában – a korábbi gyakorlat újragondolásával – a sértetti beleegyezést, mint legitimizáló tényezőt kellene alkalmazni, minthogy az ilyen cselekmények a közerkölcsöt nem sértik, hiszen a magánerkölcs (*private morality*) területére tartoznak.^[25]

A magánerkölcsi nézőpont az 1996-os Wilson ügyben is felvetődött, amelyben a bíróság a vádlott felmentését a sértetti beleegyezéssel indokolta. A tényállás szerint Wilson egy tüzes késsel a felesége ülepébe égette saját neve kezdőbetűit, állítása szerint nemcsak hogy a felesége beleegyezésével, hanem annak kezdeményezésére. A Court of Appeal ebben az ügyben a Brown esetre utalt vissza, ám annak tartalmát újraértelmezve megállapította: a sértetti beleegyezés alkalmazhatatlansága nem a személy elleni bűncselekményekről szóló 1861-es törvényre általánosságban értendő, hanem minden egyes ügyben az eset körülményeitől függően kell eldönteni, hogy a beleegyezésre hivatkozás elfogadható-e vagy sem. A Wilson esetben pedig – a bíróság megítélése szerint – a jogszerű tetováláshoz hasonló tevékenységet fejtett ki a vádlott, így e magatartás is jogszerű. Hozzátette, nincs olyan társadalmi érdek, amely a házasság között, a saját otthonukban, magánjelleggel zajló és beleegyezésen alapuló hasonló cselekmény büntetőjogi szankcionálását indokolná.^[26]

Az R. v. Jobidon esetben a Kanadai Legfelsőbb Bíróság egy beleegyezésen alapuló, de halálos kimenetelű kocsmai verekedés ügyében döntött.^[27] A bíróság azt tartotta a releváns jogkérdésnek, hogy a beleegyezés hiánya olyan tartalmi tényállási elem-e, amelynek bizonyítási terhe a testi sértési ügyekben az ügyészségen nyugszik, illetve a common law a sértetti beleegyezés joghatását már eleve lerontja. A bíróság az ügyben úgy ítélte meg, hogy a sértetti beleegyezés mindenkor megítélése jogpolitikai kérdés.^[28] E jogpolitikai alapú megítélés

[24] Vö. R. v. Donovan, Q.B.D. (1934); Tehát a bíróság úgy értelmezte, hogy a szexuális kielégülés céljából történő bántalmazás a *malum in se* territóriumába esett.

[25] Vö. R. v. Brown, 2 All ER 75, HL (1993)

[26] R. v. Wilson Q.B.D., (1997)

[27] Az irányadó tényállás szerint Jobidon egy hotel bárjában tartózkodott a barátaival, amikor a sértett Rodney Haggart – a Jobidonnál nagyobb termetű bokszoktató – erősen ittas állapotban verekedést kezdeményezett vele a bárban. Miután szétválasztották őket, a két férfi – előzetes szóváltást követően – úgy döntött, hogy a verekedést a hotelen kívül folytatják, amelynek során Jobidon adta le az első ütést, majd azt követően még néhányat. Haggartot kómában szállították kórházba, ahol fejsérüléseibe belehalt. Az elsőfokú bíróság a terheltet felmentette a tisztességes ökölharcba adott beleegyezés büntethetőségi akadálya alapján. A másodfokú bíróság e döntést megváltoztató és Jobidon elítélését eredményező határozatát követően a Legfelsőbb Bíróság a másodfokú határozatot hatályában fenntartotta. (Vö. R. v. Jobidon, S.C.R. 762., [1991])

[28] Ibid.

során figyelembe kell venni, hogy a párbajok ideje már rég lejárt, a társadalmi normák pedig mára már nem támogatják az *ökölharci vitézkedést*. A sértetti beleegyezéssel szemben régóta fennálló korlátok eltörlése pedig a civilizált normák szerinti magatartás tanúsításának állná útját. E döntés mind rendelkezésében, mind pedig indokolását tekintve az utcai harcok társadalmi elfogadhatóságának amerikai joggyakorlatával összhangban áll. Az utcai harcokban és hasonló cselekmények során felfokozódó indulatok korlátlanul és kontrollálhatatlanná válhatnak. Így az államnak az utcai harcokon felülkerekedő érdeke, hogy az állampolgárok számára bizonyos mértékű békét és biztonságot biztosítson.^[29]

A „*testi sértési*” és a „*társalomra veszélyességi*” nézőpontok tehát nem ekvivalensek egymással, hiszen az adott testi sértési magatartás közösségellenes volta önmagában nem zárja ki a beleegyezési védekezés alkalmazását, ám a beleegyezés még annak elfogadhatósága esetén sem mentesíti az elkövetőt a közrend elleni cselekmények (pl. garázdaság) alól.^[30] Tehát, amennyiben a cselekmény a „*malum in se*” kategóriájába esik, úgy a sértetti beleegyezés sem változtatja e minőségét ártalmatlanná.^[31] E döntések tehát kirajzolják azt a bírósági meggyőződést, hogy a sértett beleegyezése a szándékosan okozott sérülések vonatkozásában nem fogadható el védekezésésként, ha az okozott sérelem természete vagy az elkövetés körülményei közösségellenesek, azaz a társadalomra, illetve a sérelmet elszenvedőre veszélyesek (*injurious to the public*).

Úgy tűnik, hogy jogi szempontból az adott cselekmény társadalmi haszna bír relevanciával. A joggyakorlat ugyanis világosan elkülönítette azokat az eseteket, amelyekben a férfiak versenyszellemmel, saját férfias természetük erősítése érdekében küzdöttek egymással, valamint azokat, amelyek esetén az agresszió az ellenőrzésük alól elszabadulva megvadult dühkitörésbe torkollott az egymással szembenálló felek, illetve a nézők tekintetében.^[32]

2. A jogszerű beleegyezés határai

A sértetti beleegyezés fennállta tisztán ténykérdés, míg a beleegyezés hatása jogkérdés. Emiatt nem szabad összekevernünk a beleegyezés hiányát a beleegyezés megengedhetetlenségével, illetve érvénytelenségével. Ismert, hogy bizonyos esetekben a beleegyezés megléte sem feltétlenül eredményezi, hogy a beleegyezés érvényesen mentesíti az elkövetőt a büntetőjogi felelősség alól. A büntetőjog területén ugyanis az állam bizonyos fontosabb érdekből fenntarthatja magának azt a jogot, hogy a sértett ne egyezhessen bele saját jogai támadásába.^[33]

[29] Hanna, 2000–2001, 254.

[30] A sérelmi teszt alapján: minél valószínűbb az adott cselekmény következményeként valamely sérelem bekövetkezése, annál kevésbé valószínű, hogy a bíróság teret enged a sértetti beleegyezés büntethetőséget kizáró védekezésének. (Vö. Hanna, *op.cit.*, 249.)

[31] Fitzgerald, 1963, 359.

[32] Hanna, *op.cit.*, 249.

[33] A Coney esetben, hozott döntésben e felfogás úgy fogalmazódott meg, hogy az állampolgárnak

A sértetti beleegyezés határait illetően az R. v. Donovan eset képezi a másik alapügyet. Ebben az ügyben a terheltet mind testi sértéssel, mind pedig szemérem elleni erőszakkal vádolták, amiért egy 17 éves lányt – annak beleegyezésével – egy sétapálcával bántalmazott kifejezetten nemi célzattal. A bíróság kifejtette, hogy túl enyhének találja azt a korábbi ítélkezési gyakorlatot, amely a sértett beleegyezését az elkövetőt mentesítő körülményként fogadta el a maradandó fogyatékossgát okozó testi sértés tekintetében. A bíróság megítélése szerint a beleegyezés nem teremt mentséget, ha a cselekményt a testi sértés szándékával, vagy a testi sérülés felmerültének tudatában követték el. A testi sérülés szándéka vagy tudata pedig bármely olyan – *nem átmeneti és nem felületi* – sérülés felmerültét jelenti, amely a sértett egészségét vagy testi épségét befolyásolhatja.^[41]

Az amerikai bíróságok ugyanezen kérdésben arra a megállapításra jutottak, hogy a sértetti beleegyezés nem hozható fel az elkövető mentségére, ha a cselekményből testi sérülés származott. Mindazonáltal, a testi sérülés fogalmát nem írták le.^[42]

A common law tehát egészen a XIX. századig a maradandó fogyatékossgal nem járó testi sérülésekben fogadta el a sértetti beleegyezésre hivatkozás maximumát.^[43] Az 1800-as évek végén az ítélkezési gyakorlat megváltozott, és a testi sértés (*bodily injury*) illetve a súlyos testi sértés (*serious bodily injury*) standardját vezették be.^[44] A sértetti beleegyezés kérdését jogszabály előkészítés céljából vizsgáló Law Commission is megerősítette az idézett eseteken keresztül kikristályosodott álláspontot. Így, a teljes belátási képességgel rendelkező egyén joghatályos beleegyezést adhat bármely, a súlyos testi sérülésig terjedő sérelem okozására. A Law Commission azonban ezen általános standard differenciálását javasolta a testi sérülést okozó szituáció, illetve tevékenység szerint.^[45]

A jogszerű beleegyezésnek a súlyos testi sértés szintjére limitálása tehát nem jelenti azt, hogy a ténylegesen akár maradandó fogyatékossgát elérő sérelmet okozó bizonyos cselekmények esetén a beleegyezési védekezés alkalmazása teljes mértékben kizárt lenne, hiszen a bírói gyakorlat kidolgozta ezen általános szabály alóli kivételeket. E kivételek esetén tehát a cselekmény a testi sértés mértékétől függetlenül jogszerű, és amelyeket emiatt véleményem szerint inkább – a jogszerű beleegyezéstől elkülönítve – a „jogszerűsített”, illetve jogszerűnek tekintett beleegyezés eseteinek lehetne nevezni.

[41] Swift bíró az ügyben az esküdteket úgy instruálta, hogy a bűnösség mellett kell állást foglalniuk, amennyiben megállapítható, hogy a terhelt a sértettnek testi sértést okozott vagy ilyen szándékkal járt el. A sértetti beleegyezés kérdését pedig csak abban az esetben vizsgálhatják, ha a testi sértés tényét nem találják bizonyítottnak. Megjegyzendő, hogy a hivatkozott esetben feltehetően az elítélést megalapozó befolyással bírt a vádlott motívuma is. E tekintetben ugyanis a bíró nyomatókat adott annak, hogy a terhelt „*erkölcstelen motívuma*” nem szolgálhat mentségül. (Vö. R. v. Donovan, Q.B.D., [1934])

[42] Vö. *People v. Samuels*, 250 Cal.App. 2d 501 (1968); *People v. Gray*, 224 Cal.App.2d 76. (1964); etc.

[43] Vö. Stephen, *op.cit.*, 148.

[44] Vö. R. v. Moore, 14 TLR. 229. (1898); R. v. Coney; Q.B.D., (1882)

[45] *Consent in the Criminal Law*, Report of the Law Commission, (1995), 2.19 fejezet.

3. A jogszerűnek tekintett beleegyezés esetei

A Coney és a Donovan esetek kijelölték azokat a cselekményeket, amelyekre vonatkozóan az angol bíróságok a sértetti beleegyezésre történő hivatkozást elfogadják. Vannak azonban olyan tevékenységek, amelyek bár a testi sérülés lehetőségét hordozzák magukban, mégis olyan fontosak az államnak, hogy az állampolgárok testi épségéhez és egészségéhez fűződő érdeket ellensúlyozzák. E tevékenységek esetében a sértetti beleegyezést védekezőként fogadják el, és az elkövetőt nem büntetik meg.^[46] Amint azt a Law Commission sértetti beleegyezésről szóló 1995-ös jelentése is felveti, a sértetti önrendelkezési jog terjedelme e tekintetben messzire nyúlik. Többek között felöleli a sértetti beleegyezés érvényességének kérdését a tetoválások, a testékszerek felhelyezése, a plasztikai sebészet, a rituális körülméltetés, az eutanázia, a sporttevékenység során alkalmazott erőszak, és egy sor egészségügyi beavatkozás tekintetében.^[47]

a) Sporttevékenység

A sporttevékenység volt talán a legelső olyan terület, amelyre a testi sértések vonatkozásában alkalmazott jogszerű sértetti beleegyezés klauzuláját kiterjesztette a bírói gyakorlat. Michael Dalton 1635-ben így írt: ha valaki vívásban, öklözésben, futballban, birkózásban vagy más hasonló tevékenységben részvétele során megsérül, és egy év és egy napon belül meghal, ez esetekben – néhány véleménye szerint – a gyilkosság büntette valósul meg. Mások azonban azt vallják, hogy e cselekmény nem gyilkosság, hanem a résztvevőket kegyelem illeti baleset okán, hiszen a cselekmény beleegyezésen nyugodott, és megelőzőleg nem merült fel ártási szándék vagy más rosszakarát, hanem tettük szórakozásra, és férfi erőpróbára vezethető vissza.^[48]

Az 1700-as években Lord Hale arra az álláspontra helyezkedett, hogy a botozásban vagy birkózásban részvétel során felmerülő halálesetek nem a „menthető”, hanem a gondatlan emberölés esetét valósítják meg, hiszen a felek ténylegesen sérelmet akarnak egymásnak okozni. Lord Foster e véleménnyel szembehelyezkedve azt állította, hogy azok akik „*kölcsönös beleegyezés alapján*” bocsátkoznak ilyen tevékenységbe nyilvánvalóan nem a sérelem okozás szándékával járnak el, így emberölés alá cselekményük nem eshet.^[49]

A XIX. században a bíróságok a fenti két álláspontot félretéve a sporttevékenységben résztvevők bűnös szándékát ténykérdésként – és nem jogkérdés-

[46] Ilyenek lehetnek: egészségügyi beavatkozás, tudományos kutatás, veszélyes, de kulcsfontosságú foglalkozások gyakorlása (pl. bányászat); háború, sport; a rendőrség bűnüldözési tevékenysége; fegyelmzési jog.

[47] *Consent in the Criminal Law - Report of the Law Commission*, (1995), 2.19 fejezet.

[48] Dalton, 1635, 246.

[49] Hale, 1778, 472.

ként – kezelték. E fejlődési irány egyértelműen megfigyelhető az 1878-as R. v. Bradshaw esetben. Az eset tényállása szerint az elkövető futball mérkőzés során a sértett gyomrába térdelt, aki az okozott sérülésbe belehalt. Bár arra nézve ellentmondásos bizonyítékok álltak rendelkezésre, hogy Bradshaw a *fair play* szabályait betartotta-e, azt azonban teljes bizonyossággal meg lehetett állapítani, hogy a mérkőzés a Szövetségi Szabályzat (*Association Rules*) szerint zajlott. Lord Bramwell az esküdtek kioktatása során azt az instrukciót adta, hogy amennyiben az esküdtek a játék szabályaitól függetlenül úgy találják, a terhelt súlyos testi sértési szándékkal járt el, illetve ha tudta, hogy a vádbeli cselekményével súlyos sérülést idézhet elő, és ebbe belenyugodott vagy e tekintetben súlyosan gondatlan volt, úgy e cselekménye jogellenesnek értékelendő. Bradshaw-t végül felmentették, mivel – annak ellenére, hogy a mérkőzés rendkívül durva volt – a bíróság a kétségtelenül több-kevesebb veszéllyel járó „*férfias játékokat*” nem értékelte jogellenesnek.^[50] E megközelítés lehetővé tette, hogy a bíróságok esetről-esetre derítsék fel az elkövető szándékát, ám a meghozott döntéssel az esküdtek tulajdonképpen abban a tekintetben is határoztak, hogy az adott elkövetési magatartás a társadalom részéről akceptálható-e, tehát jogszerűsíti-e a cselekményt.

Az angolszász bíróságok nem minden sportot minősítettek jogszerűnek. Amennyiben az adott sporttevékenység jogellenesnek számított, úgy a játék során okozott sérülések – a sértetti beleegyezés elfogadhatatlansága miatt – bűncselekményi megítélést vontak maguk után.^[51] Amint az fentebb látható volt, a sporttevékenység és különösen a bokszmérkőzések jogszerűségének meghatározó iránytűje a Coney-eset. Stephen bíró itt az ilyen cselekmények illegálissá nyilvánítását azzal indokolta, hogy a profi bokszmérkőzés során okozott, illetve elszenvedett sérülések a közre nézve károsak. Ennek oka egyrészt, hogy a közérdekkel ellentét az egymással küzdő felek egymás életét és testi épségét sértő, vagy veszélyeztető magatartása, másrészt pedig az ilyen mérkőzés számos okból ártalmas, rendbontással jár, továbbá a közerkölccsel sem fér össze. A szemben álló feleknek az elszenvedett ütések tekintetében adott hallgatólagos beleegyezése pedig nem vonja el a cselekmény testi sértési jellegét.^[52]

Egyes esetekben még az adott sportág népszerűsége sem riasztotta vissza a bíróságokat attól, hogy azt illegálisnak minősítsék. Ez történt például a párbaj tekintetében is, amely mára már sem Angliában, sem Amerikában nem legális, mivel a bíróságok úgy döntöttek, hogy a párbajozó magatartás túl veszélyes volt és legitimálható társadalmi érdeket nem szolgált.^[53] A vívás azonban továbbra is hivatalos sportág, ámbar a résztvevőknek védőfelszerelést kell viselniük az

[50] R. v. Bradshaw, Cox. Crim. Cas., 83-84, (1878)

[51] Ezt az R. v. Bradshaw esetben Bramwell bíró is megerősítette. (Vö. R. v. Bradshaw, Cox. Crim. Cas., [1878])

[52] Vö. R. v. Coney, Q.B.D.; (1882) 549.

[53] A párbaj jogellenességével kapcsolatosan lásd R. v. Young, NSWSupC 62. (1838); R. v. Cuddy, 1 C. & K. (1843).

esetleges sérülések veszélyének csökkentése érdekében. Ehhez képest a birkózás és a profi bokszmérkőzések annak ellenére legálisnak minősülnek, hogy e sportok eredendő célja a sérelem okozása. Mindemellett azonban csak a hivatásos bokszolók küzdhetnek fejjvédő nélkül. A jogalkotó és a jogalkalmazó tehát azzal szűkítette be a játékeret, hogy csak azon sporttevékenységeket legalizálta, amelyek a „civilizált maszkulinitást” szolgálják.^[54]

Bár a sporttevékenységi magatartások jogszerűsége és magának a játéknak a jogszerűsége szorosan összefüggő kérdések, mégsem következik ebből, hogy a jogszerű sporttevékenység kapcsán a sértetti beleegyezés mindig hatékony védekezés. A boksz például teljes mértékben jogszerű sport, ha azonban az ellenfelek olyan kitartóan ütlegelik egymást, amely miatt kimerültségük veszélyt jelent önmagukra – amint az a Young esetben is történt^[55] – a sértetti beleegyezés büntethetőséget kizáró hatása nem ismerhető el.

A Donovan ügyben a bíróság meghatározta a beleegyezés elfogadhatatlanságához szükséges testi sértési mértéket, amely tehát valamennyi olyan sérelem, amely a sértett egészségét vagy testi épségét befolyásolja. Amennyiben a Donovan-standardot a sporttevékenységre is maradéktalanul alkalmazták volna, úgy a cselekmények jelentős részét kriminálisnak ítélnék. Ebből következően a sporttevékenység a sértetti beleegyezés megítélése kapcsán kivételnek minősül, hiszen az általánosan elfogadottnál nagyobb fokú sérelem okozása esetén is büntetlenséget eredményezett.^[56]

A bíróságok tiltó szemlélete paternalisztikus beállítottságot tükröz, hiszen a hivatkozott esetekben a veszélyes küzdelmekben saját akaratukból részt vevő feleket igyekeztek megvédeni. Az 1865-ben elfogadott Queensbury Rules szabályozás például megpróbálta külön, speciális normákkal a veszélyes tevékenységből fakadó testi sérüléseket minimalizálni.

A hivatkozott gyakorlat alapján megállapítható, hogy az angolszász judikatúra a sporttevékenységet hasznos társadalmi funkciót betöltő jelenségnek ítéli meg, minthogy fejleszti az egészséget és a testi erőnlétet. E hasznossági tényező pedig egy bizonyos szintű veszély felmerülését egyben legalizálja. Olyan sportok esetén, amelyek a testi sérülés közvetlen veszélyét hordozzák magukban – mint például a bokszmérkőzések – e társadalmi haszonnal magyarázható veszélytoleranciát nehezen indokolnák. Azonban, ahogyan a társadalom tagjai is kénytelenek a társadalom érdekében bizonyos mértékű sérelmet elviselni, a jogászai megítélés szerint a játékosok is – mint egy kisebb társadalmi közösség tagjai – kénytelenek a játék lefolytatása érdekében kényelmetlenségeket, sérüléseket elszenvedni. Természetesen a jogalkalmazói elvárás, hogy a sporttársadalom szabályai is illeszkedjenek az általános

[54] Hanna, *op.cit.*, 251-252.

[55] *Vö. R. v. Young*, 10 Cox. Cr. 371 (1866)

[56] Tehát mindaddig, amíg a férfiak a fair play szabályai szerint járnak el, a büntetőjogot nem érdeklí a felmerült sérelem. (*Vö. Hanna, op.cit.*, 252.)

társadalmi elvárásokhoz. Így az olyan sport közben kifejtett magatartásokat, amelyek a szélesebb értelemben vett társadalom szabályaival inkonzisztensek, nem lehet a „játék részeként” értelmezni, azaz a joggyakorlatból kitűnik az üzenet, hogy a játékot olyan módon kell játszani, ahogyan azt a társadalmi felfogás megköveteli.

A jog tehát fenntartotta magának azt a privilégiumot, hogy meghatározza, mely esetekben tolerálható a sértetti beleegyezés az egyes sportok kapcsán, még ha azok első ránézésre jogszerűnek is tűnnének. Így azt a kérdést, hogy az erőszak alkalmazásának jogellenességét a sértetti beleegyezés mely esetekben annullálja, mindig az adott eset körülményei döntik el.

Annak ellenére tehát, hogy a bíróságok a sporttevékenységet a sértetti beleegyezést megalapozó védekezésnek hirdették, az ilyen ügyek tényleges megítélése nem különbözött a klasszikus testi sértési cselekményekétől. Kiemelendő viszont, hogy a sportból eredő sérülések kapcsán ritkán történtek elítélések, amelynek oka nem a sértetti beleegyezés elvének alkalmazása, sokkal inkább az, hogy a vádlott a bíróság megítélése szerint nem rendelkezett a tényállás megvalósításához megkövetelt bűnösséggel, vagy pedig a cselekmény maga nem hordozta magában a testi sérülés lehetőségét.^[57]

b) Önkéntes veszélyvállalás

A sporttevékenység kapcsán elszenvedett sérülések az önkéntes rizikóvállalás esetéhez hasonlatosak. Logikusnak tűnne emiatt, hogy a veszély önkéntes vállalására a sporttevékenységi kivételt alkalmazzák. Ha tehát valaki a képességeit azzal kívánja demonstrálni, hogy szándékosan veszélyhelyzetbe sodorja magát, a jog eszköztelen marad elvileg e tevékenység megtiltására, mivel az „öngyilkosság”, illetve az „önveszélyeztetés” nem büntethető. Ám ha ugyanezen veszélyhelyzetet az érintetlen kívüli más személy idézi elő, az eset megítélése teljesen más lesz, és a sértetti beleegyezési klauzulát nem alkalmazzák.

Ez történt az Új-zélandi R. v. McLeod esetben^[58] is, amelyben a terhelt egy „Wild West Show”-val lépett fel. Mutatványa azt volt, hogy a hallgatóságból önként jelentkező személy szájában az égő cigarettát egy pisztolylövéssel oltotta ki. A perbeli esetben a nézők közül önként jelentkező Wilson arcán az eltévesztett lövés sebet ejtett. A bírósági eljárásban az egyik lényegi kérdés az életveszélyt okozó testi sértés vádja kapcsán azt volt, hogy vajon a sértett megfelelő beleegyezést adott-e a vádbeli cselekményhez. Az esküdtszék instruálása kapcsán Stout bíró úgy érvelt, hogy mivel az öngyilkosságban közreműködés bűncselekménynek minősül, így öngyilkosságba érvényesen nem lehet bele-

[57] Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review* (1976-77); 172.; Vö. R. v. Bradshaw, Cox. Crim. Cas., (1878) és R. v. Coney, Q.B.D.; (1882)

[58] R. v. McLeod, 34 NZLR 430 (1915)

egyezni. Emiatt amennyiben az esküdszék megítélése szerint a testi sértést olyan körülmények között okozták, hogy akár az elkövető gondatlansága folytán halálos eredmény is bekövetkezhetett volna, úgy az elkövetett cselekmény életveszélyt okozó testi sértésnek minősül, mert a beleegyezés a sértett halálának esetleges bekövetkezése miatt nem érvényes.^[59]

c) Szado-mazochista cselekmények

A sértetti beleegyezés sporttevékenységi kivételszabályát több alkalommal hivatkozták a szado-mazochista cselekmények terheltjei is. A legkorábbi ilyen ügy talán a fenti idézett Donovan eset, amelyben a nemi célzattal alkalmazott testi sértést a bíróság a társadalomra veszélyesség klauzulájának alkalmazásával tekintette jogellenesnek.^[60] A *Commonwealth v. Appleby* esetben a Massachusetts-i Legfelsőbb Bíróság egyértelműen leszögezte, hogy a sértetti beleegyezés nem szolgálhat büntethetőséget kizáró mentségül a szado-mazochista magatartások során alkalmazott testi sértések tekintetében, még akkor sem, ha azokat a nemi vágy kielégítésének nyíltan vállalt céljával okozták.^[61] A *Samuels* esetben a kaliforniai Court of Appeal arra utalt, hogy míg a sporttevékenység férfias magatartás, addig a szado-mazochizmus kriminális cselekmény. Emiatt a sporttevékenységi kivételt ez esetben analóg módon nem lehet alkalmazni annak ellenére, hogy mindkét területen hasonló szintű a testi sérülés veszélye.^[62] Az *R. v. Brown* ügyben a terhelték szintén azzal védekeztek, hogy valamennyi szadista cselekmény a sértettek beleegyezésével történt és – véleményük szerint – a sértetti beleegyezés kizárja a büntetőjogi felelősségüket. A bíróság azonban a korábbi gyakorlatot megerősítve mondta ki, hogy

[59] Megítélésem szerint az öngyilkosságban közreműködésre tett hasonlat nem alkalmazható, mivel a terhelt szándéka nem terjedt ki a halál bekövetkeztére, másrészt a sértett sem öngyilkossági szándékkal vett részt a cselekményben.

[60] *R. v. Donovan*, Q.B.D. (1934)

[61] Az irányadó tényállás szerint a vádlott, Kenneth Appleby és a sértett több éven keresztül tartó – a bírósági iratok szerint – homoszexuális, szado-mazochista kapcsolatban élt egymással. Ennek keretében a sértett, Steven Cromer a vádlott „szolgájaként” háztartást vezetett, illetve a terheltől – annak elégedetlensége esetén – rendszeresen verésben részesült. A bírósági eljárásban fény derült arra is, hogy Appleby egy kínzókamrát rendezett be a házában, a sértettet számtalanszor megkorbácolta, térdkalácsát eltörte, és olyan módon bántalmazta, hogy kórházba is került, illetve kénytelen volt a házból elmenekülni. (Vö. *Commonwealth v. Appleby*; 402 N.E.2d 1051. [1980])

[62] Az eset tényállása szerint Marvin Samuels szemészorvos egy saját maga által készített filmet kívánt előhívni. A feljelentést a filmet előhívó üzlet tulajdonosa tette, mert a filmen egy meztenre vetköztetett, betömött szájú férfit lehetett látni egy építés alatt álló ház egyik szobájában megkötözve és fellógatva, miközben a terhelt korbáccsal és kötéllel ütlegelte. A sértetten testszerte sérülési nyomok voltak láthatóak, amelyekről nem lehetett megállapítani, hogy tényleges sérülés nyomai-e vagy csak a film kedvéért kozmetikailag elhelyezett álsérülések. A sértettet egyértelműen nem tudták az eljárás során beazonosítani, így meghallgatására sem került sor. A bíróság a felvétel alapján megállapította, hogy már a sértett testhelyzete alapján felmerülhetett a súlyos sérülés lehetősége, így figyelmen kívül hagyta, hogy a külsérelmi nyomok valóság-e, tehát hogy tényleges testi sérülés bekövetkezett-e. (*People v. Samuels*, Cal. Rptr., 513. [1967])

a sértettek érvényesen nem egyezhettek bele szado-mazochista cselekmények folytán bekövetkező testi sérülés elszenvedésébe.^[63]

d) Fenyítő jog gyakorlása

Az angolszász jogrendszer bizonyos fenyítő jog gyakorlását mindig is elismerte. A common law évszázadokon keresztül fenntartotta a szülőnek a gyermek feletti fenyítő jogát, továbbá a „*rule of a thumb*” megjelöléssel illetett férji fenyítő jog lehetővé tette fenyítési célzattal egyes erőszakos cselekmények házassági életközösségen belüli elkövetését.^[64] A fegyelmi jogkörben okozott testi sértés vonatkozásában Lord Devlin kifejtette, hogy a sértett beleegyezése nem mentesíti az elkövetőt még akkor sem, ha a megfenyített személy megérdemelte a büntetést. Véleménye szerint a sikeres védekezés záloga, ha a terhelt bizonyítja, megfelelő jogi felhatalmazással bírt a fenyítés gyakorlására, és azt ésszerűen gyakorolta.^[65] Az 1985-ös Smith esetben^[66] hozott döntés ugyanezen elemeket jelöli meg a fenyítő jog tekintetében, ám a bizonyítási terhet a vádra hárítja. Az ügy tényállása szerint az anya arra kérte az élettársát, hogy a 6 éves gyermekét legyintse meg a gyermek rosszkodása miatti fenyítésként. Az élettárs egy övvel, két alkalommal megütötte a gyermeket. A Court of Appeal elismerte, hogy az ésszerű fenyítés alkalmazása, megfelelő büntethetőséget kizáró védekezésnek minősülhet, amelynek felhívása esetén tehát a vádat terheli annak bizonyítása, hogy a fenyítés túlmént az ésszerűség határán.^[67]

A State v. Beck esetben a testi fenyítés kapcsán a bíróság kiemelte, hogy vannak olyan esetek, amelyekben az ütlegetésre történő felhatalmazás érvénytelen. Leszögezte azonban, hogy ha a terhelt nem bűnös szándékkal járt el, a cselekmény nem minősíthető testi sértésként.^[68] A Bishamber v. Roomal eset-

[63] Vö. R. v. Brown (1993); Az eset tényállása szerint Brown és társai egy homoszexuális férfiakból álló csoporthoz tartoztak, akik 1978-tól kezdődően mintegy tíz éven keresztül szándékosan vettek részt kölcsönös szado-mazochista tettek elkövetésében. A bírósági iratok által „genitális tortúrának” nevezett magatartások egytől egyig a részt vevő felek szabad beleegyezésével történtek, és soha nem eredményeztek maradandó fogyatékossgot, illetve tartós egészségromlást. Az elkövetés soha nem a nyilvánosság előtt zajlott, mert mindig valamelyik csoporttag lakásán találkoztak a résztvevők. A történeteket videokazettára rögzítették, amelyeket aztán – másolást követően – a csoporttagok között szétosztottak. (Vö. R. v. Brown, 2 All ER 75. [1993])

[64] A „Rule of thumb” elve szerint a férj a feleségét fenyítési célzattal egy a saját hüvelykujjánál nem vastagabb pálcával megüthette. Bár a szabály eredetét Sir Francis Buller bírónak tulajdonítják, aki állítólag 1782-ben fogalmazta meg ezt az elvet, tényleges történeti bizonyíték nincs arra nézve, hogy Buller ilyen tartalmú döntést hozott volna. Tény, hogy a fenyítő jog gyakorlását az angol jog elismerte, de konkrétan ilyen szabály nem volt hatályban, illetve – bár egyes ügyekben e jogelvet hivatkozták – precedens sem tartalmazza.

[65] A véleményt idézi: Hart, 1963, 31.

[66] R. v. Smith, CLR.; 42-43. (1985)

[67] Ashworth, 2003.

[68] A tényállás szerint a sértett lopást követett el a terhelt sérelmére, aki felajánlotta neki, hogy válasszon: vagy aláveti magát fenyítő jellegű bántalmazásnak, avagy börtönbe kerül a lopásért. A sértett az előbbi mellett döntött. (Vö. State v. Beck, 19 S.C.L. 363 [1833])

ben az Allahabadi Felsőbíróság a sértetti beleegyezést joghatályos védekezésnek fogadta el. A hivatkozott esetben a sértett szemérem elleni erőszakot követett el a közösség egy lánytagja ellen. A feldühödött tömeg a falu vezetőjéhez – az ügy terheltjéhez – vitte, ahol a sértett beleegyezett, hogy a cselekményéért a vezető egy bakancsbal bántalmazva gyakoroljon fenyegetést rajta. A bíróság azt a nézőpontot vallotta, hogy a fenyegető joggal élő terhelt *bona fide* járt el és bűncselekmény elkövetési szándéka nem állt fenn, mivel az erkölcsstelenül viselkedő sértettet annak beleegyezésével, nevelési célzattal fenyegette meg.

A munkahelyi fenyegetések körében az R. v. McCoy esetben^[69] a bíróság a beleegyezést azért nem fogadta el, mivel azt a felmondással fenyegetés hatására adta a sértett, illetve a fenyegetést megalázó körülmények között gyakorolták. Megjegyzendő, hogy az iménti esetekben nem volt arra utalás, hogy az okozott sérelem az életet vagy a testi épséget veszélyeztette volna, tehát ebből következően amennyiben a fenyegetéssel okozott sérelem nem éri el a Donovan esetben meghatározott „testi sérülés” szintjét, a sértetti beleegyezés megfelelő védekezésnek minősül feltéve, hogy a terhelt nem a testi sértés szándékával járt el.

e) Egészségügyi beavatkozások

A beteg testét érintő egészségügyi kezelést azért tekintik jogszerűnek, mert a beteg beleegyezett.^[70] Kétségtelen, hogy a gyógyászati célú orvosi beavatkozás akár az életet és testi épséget is veszélyeztetheti, mindemellett pedig a felületi és átmeneti sérüléseken túlmutató hátrányt is okozhat, mégis alkalmazzuk a sértetti beleegyezés büntethetőséget kizáró okát, hiszen a betegség gyógyítása az okozott sérülésre megfelelő mérsékléssel szolgál.

A common law legalapvetőbb elve az egyén szabadságának tiszteletben tartása, amely orvos-jogi kontextusban azt jelenti, hogy az egyéni önrendelkezési jog alapján a betegnek a saját teste feletti döntési szabadsága a jog védelme alatt áll. Emiatt az orvos elsődleges kötelessége e jog védelme – nemcsak a terminális állapotban lévő, hanem – valamennyi beteg tekintetében. Így, amennyiben a saját állapotával tisztában lévő, belátási képességgel rendelkező beteg a kezelés folytatását visszautasítja, minden e rendelkezését követő beavatkozás jogellenesnek minősül, és adott esetben testi sértést valósít meg.^[71]

Az egészségügyi beavatkozások kapcsán tehát a sértetti beleegyezés megfelelő védekezésnek hat az angolszász jogban, azonban elsődleges területe a kártérít-

[69] Az ügy tényállása szerint a légiutas-kísérő megszegte a légitársaság belső szabályzatát, amely miatt a vezérigazgató választás elé állította: vagy egy pálcával megfenyíti, vagy pedig elbocsátja. Az alkalmazott a fenyegetés mellett döntött, és a testi fenyegetéshez írásbeli beleegyezést adott, amelynek nyomán a vezérigazgató egy vékony pálcával hat alkalommal megütötte. (Vö. R. v. McCoy, 2 SA 4 SR [1953])

[70] Lacey - Wells, 1998, 474.

[71] Kennedy, 1988, 321.

tési ügyekben hozott bírósági döntésekre korlátozódik. E polgári jogi ítéletekben a beavatkozások jogszerűségére tett megállapítások természetesen megfelelő módon alkalmazhatóak a büntető ügyek alapjául szolgáló cselekmények jogszerűségének megítélésénél is. A cselekmény jogszerűségi mércéje az egészségügyi beavatkozások kapcsán a tájékoztatáson alapuló beleegyezés (*informed consent*) standardja, amelynek zsinórmértékét a Bolam-tesztal állították fel.^[72] Emellett azonban a Bravery v. Bravery esetben a bíróságnak – egyébként a Coney és a Donovan ügyekben lefektetett elvekre alapított – döntéséből megállapítható, hogy amennyiben megfelelő és jogszerű indok nélkül végeznek orvosi beavatkozást – történjék akár beleegyezés alapján – az operáció jogellenesnek tekintendő, mivel a cselekmény *per se* bűncselekménynek minősül, amelyre még a beleegyezés sem ad megfelelő magyarázatot.^[73]

III. A BELEGYZÉS ÉRVÉNYESSEGE

A beleegyezés érvényessége megjelölés azt jelzi, hogy a jogszerűen adható sértetti beleegyezésnek vannak olyan formai és tartalmi kellékei, amelyek a beleegyezést joghatályosítják. Amennyiben tehát megállapítható, hogy a sértetti beleegyezés társadalmilag elismerhető cselekményhez járul – tehát a beleegyezés elfogadható – az érvényesség kérdése dönti el azt, hogy a beleegyezést létezőnek tekinti-e a jogalkotó és a jogalkalmazó. A beleegyezés érvényességétől meg kell különböztetnünk a beleegyezés hatályosságát. A hatályosság a sértetti beleegyezés tárgyára vonatkozatható, azaz azt a kérdést válaszolja meg, hogy az elkövetői magatartás valamennyi elemére kiterjedt-e a sértett beleegyezése.

1. A beleegyezés formai követelményei

Elméleti jogászok között is régóta kialakult álláspont, hogy a beleegyezés formailag akkor elfogadható, ha a sértett erőszaktól, illetve fenyegetéstől mentesen

[72] A Bolam-teszt alapját egy 1950-es évekbeli eset képezi. Az eset szerint Bolam urat egy London melletti kórházban kezelték mániákus depresszióval. A kezelés idején szokásos gyógymódként orvosai az ún. ECT (Electro Convulsive Therapy) kezelést ajánlották. Az elektronikus behatás mellékhatásait elkerülendő abban az időben elfogadott szakmai standardként írták elő izomlazító szerek adagolását. Ennek ellenére Bolam urat nem tájékoztatták az izomlazító szerek alkalmazásának lehetőségéről, aki egyébként beleegyezett az ECT terápia alkalmazásába. A kezelés eredményeként Bolam úr súlyos medenceövi töréseket szenvedett, amely elkerülhető lett volna, ha izomlazítót kapott volna a kezelés közben; Vö. Bolam v. Friern Hospital Management Committee (1957) 1 WLR 582 (QBD)

[73] Az adott ügyben a feleség annak okán nyújtott be keresetet a férj ellen, hogy az a feleség beleegyezése nélkül sterilizáltatta magát. Az indokolásban Denning bíróság leszögezte: amennyiben hagyományos orvosi beavatkozást végeznek el a férfi beleegyezésével a saját egészsége érdekében, e tevékenység természetesen jogszerűnek minősül, mert jogszerű indoka van. Ilyen indok hiányában a cselekmény jogellenes. (Vö. Bravery v. Bravery 3 All ER 59 [1954])

vagy megtévesztésmentesen jutott a bűncselekményt megengedő elhatározásra. A sértetti beleegyezés alkalmazását tehát kizártnak tekinti az angolszász joggyakorlat azokban az esetekben, amikor erőszak, vagy közvetlen fenyegetés hatására teszik. Ennek oka, hogy ilyen körülmények között a sértett pszichésen nyilvánvalóan nem ért egyet a cselekmény elkövetésével, tehát az erőszak vagy a fenyegetés a beleegyezést semlegesítő hatással bír.^[74] Ugyancsak érvénytelen a sértetti beleegyezés, ha a sértett életkoránál, illetve mentális betegségénél vagy fogyatékoságánál fogva, továbbá bódult állapota miatt nyilvánvalóan vagy az elkövető által is tudottan képtelen a cselekmény természetét vagy káros jellegét ésszerűen megítélni.^[75]

A már hivatkozott R. v. Olugboja ügyben a fenyegetés egy kivételes példájával szembesült a bíróság. A tényállás szerint a vádlott a 16 éves sértettel azt követően közöskült, hogy bűntársa, Lawal ezt megelőzően megerőszakolta a lányt. A sértett eredetileg nem is tett feljelentést Olugboja ellen, és a nyomozati szakaszban nem tudott magyarázatot adni arra sem, hogy miért nem állt ellen a tettesi magatartásnak. Az ügy tárgyalásán a sértett úgy nyilatkozott, hogy a korábbi megerőszakolása olyan félelmet keltett benne, amely képtelenné tette arra, hogy akár szóban, akár ráutaló magatartással kifejezze beleegyezése hiányát. Magyarázata szerint ezért tanúsított a terhelt akaratával látszólag egyező, ténylegesen azonban beleegyezés nélküli magatartást. A bíróság e sértetti hivatkozást elfogadva a történetekre a terhelt akaratának félelemből történt *alárendelődésként*, és nem sértetti *beleegyezésként* tekintett.^[76]

Az erőszakkal vagy fenyegetéssel elnyert beleegyezés különbözik a megtévesztés hatására adott beleegyezéstől. Míg az erőszak és fenyegetés esetén a sértett az elkövető cselekményével pszichésen nem azonosul azzal nem ért egyet, a megtévesztéssel elnyert beleegyezés alapján történt elkövetéssel a sértett pszichésen egyetért, bár az elméje becsapás áldozata lett.^[77] A megtévesztéssel elnyert beleegyezés megítélése attól függ, hogy a megtévesztést a jog tolerálja-e.

Az angolszász jogirodalom és a konzisztens gyakorlat megkülönbözteti valamely tényre vonatkozó megtévesztést a sértett beleegyezését előidéző terhelti rávétel során alkalmazott megtévesztéstől, azaz a beleegyezés elnyerése érdekében alkalmazott megtévesztéstől. Az előbbi az elkövetői magatartás valamely elemének téves megítélését váltja ki a sértettből, amely értelemszerűen lerontja a beleegyezést.^[78] Ha azonban a beleegyezés elnyerése végett alkalmazott megté-

[74] Beale, 1894–1895, 321.

[75] Vö. Commonwealth v. Burke, 105 Mass. 376, 377 (1870)

[76] R. v. Olugboja, 3 All ER 443, (1981)

[77] Beale, *op.cit.*, 321.

[78] Ilyen lehet például, ha az orvos úgy bocsátkozik szexuális kapcsolatba a sértettel, hogy annak nincs tudomása arról, hogy ténylegesen mi történik, mert azt gondolja, hogy épp az orvosi vizsgálat vagy kezelés folyik. Ez esetben nem állítható, hogy a beteg a szexuális cselekménybe beleegyezett volna.

vesztés, valamely járulékos, vagy lényegtelen elemre terjed ki, amely a bűncselekmény tényállását nem érinti, e tény a sértetti beleegyezésre hivatkozást nem zárja ki.^[79]

A megtévesztéssel elnyert beleegyezés kérdése erőszakos közösülési tárgyú cselekmények kapcsán merült fel gyakran. A gyakorlat itt is úgy tett distinkciót a beleegyezés megléte vagy hiánya kérdésében, hogy a megtévesztés a cselekmény természetére – tehát a közösülésre – vonatkozott-e vagy sem.^[80] A common law alapján, ha a nemi kapcsolat létesítését azzal a megtévesztő magaratással éri el a terhelt, hogy a sértett férjének adja ki magát, az legtöbb esetben azt vonja maga után, hogy a beleegyezés miatt az erőszakos közösülést nem állapítják meg, hiszen a közösülésbe a nő beleegyezett.^[81] Szintén nem állapítható meg erőszakos közösülés annak a terhére, aki a sértett nővel, azzal a hamis ígérettel közösül, hogy az aktusért cserébe pénzt fog adni, azonban később nem fizet.^[82]

A megtévesztés tehát csak akkor semmisíti meg a beleegyezést, amennyiben a megtévesztés valamely a beleegyezéssel összefüggő lényeges tényre vonatkozik.^[83] E megállapítás azokra a cselekményekre igaz, amelyek tényállási eleme a sértetti beleegyezés hiánya. Azon tényállásoknál azonban, ahol a sértetti beleegyezés csak bizonyos esetekben lehet hatékony védekezés – mint például a testi sértés – e ténybeli és a járulékos kérdésekre vonatkozó megkülönböztetés nem értelmezhető, így a cselekmény a sértetti beleegyezés hiányában jogellenes marad.^[84]

2. Tartalmi követelmény – a beleegyezés szándéka

A sértett „aktuális beleegyezési szándéka”^[85] tulajdonképpen nem más, mint a sértettnek a cselekmény megtörténteire vonatkozó akaratlagossága. Az akaratlagosság skáláján megtalálható az elkövetési magatartás egyszerű elfogadása ugyanúgy, mint ahogyan a cselekmény megtörténte utáni intenzív vágyakozás is. Az aktuális beleegyezési tudat, mint sértetti szubjektív elem megléte elsősor-

[79] Ilyen lehet, ha az orvos a beteggel úgy létesít szexuális kapcsolatot, hogy – a valóságtól eltérően – meggyőzi arról, hogy gyógyulásának megfelelő kezelése ez lehet. E tényállásra nem állítható, hogy a sértett nem egyezett bele a cselekmény elkövetésébe. (Vö. Don Moran v. People, 25 Mich. 356, [1872])

[80] Lacey -Wells, *op.cit.*, 386.

[81] Beale, *op.cit.*, 320.

[82] A Papadimitropoulos v. R. 1957-es ausztrál esetben például a terhelt egy angolul nem értő görög nőt vezetett félre, azt állítva neki, hogy feleségül vette, miközben ténylegesen csak egy házassági szándéknyilatkozatot küldött az anyakönyvi hivatalnak. Ilyen körülmények között került sor a közösülésre a „mészeheteken”. A lényegi kérdés a bíróság eljárásában az volt, hogy e körülmények a nőnek a közösüléshez adott beleegyezését megalapozták-e, pontosabban a cselekmény természetét illetően tévedett-e a sértett. (Vö. Papadimitropoulos v. R., 98 CLR 249, High Court of Australia, [1957])

[83] Smith - Hogan, 1996, 469.

[84] Vö. Commonwealth v. Gregory, 1 A 2d 501, (1938)

[85] Prosser, 1971, 101.

ban az objektív tényezőkből vezethető le. A sértetti magatartás objektív oldalából állapítható meg az, hogy a sértett ténylegesen beleegyezett-e az elkövetett cselekménybe.

Amennyiben az elkövető tévesen, ám alapos okkal feltételezte a sértetti beleegyezés meglétét, annak ellenére sikeresen hivatkozhat a sértetti beleegyezés büntethetőséget kizáró okára, hogy a jogalkalmazó az objektív teszt alapján a beleegyezés tényét nem tartja megállapíthatónak. Ebben az esetben az elkövető tulajdonképpen a sértetti magatartást a beleegyezés manifesztációjaként értékeli.^[86] Ha pedig a sértett akarata ellenére történő elkövetés a törvényi tényállás eleme, és az elkövető ebbéli tévedése alapos volt, úgy az elkövető alanyi bűnössége nem állapítható meg.

Az R. v. Morgan esetben például a House of Lords azt állapította meg, hogy az alapos feltevés kizárhatja az erőszakos közösülés megállapításához szükséges bűnösség megállapítását. Az eset tényállása szerint a terhelt felhívta három barátját, hogy feleségével közösüljenek azt állítva, hogy amennyiben úgy látnák, hogy a nő ellenkezik, az nem a beleegyezése hiányát jelenti, hanem pusztán a nő megszokott szexuális szerepjátéka. A három férfival szemben tettesként, a férjjel szemben pedig bűnsegédként elkövetett erőszakos közösülés miatt emeltek vádat. A tettesek arra hivatkoztak, hogy tévedésre tekintettel azért kell felmenteni őket, mert alapos okuk volt a nő beleegyezésének meglétét feltételezni. A döntés során Lord Hailsham a szubjektivista büntetőjogi irányzatot vette alapul, és kifejtette: az erőszakos közösülés tényállása nem más, mint közösülés a sértett beleegyezése nélkül. E tekintetben a vádnak tehát azt kell bizonyítania, hogy az erre vonatkozó bűnös szándék fennállt-e vagy sem. Ebben a vonatkozásban nincs helye a „megalapozott téves feltételezésre”, mint büntethetőségi akadályra történő hivatkozásnak, hiszen a megalapozott téves feltevés épp a bűnös szándékot zárja ki. E feltételezés ésszerű volta, illetve egyéb körülményei pedig csak a szándék vizsgálata során értékelhető tényezők.^[87]

A Morgan ügy nyomán az 1976-os Sexual Offences Act-nek az 1994-es Criminal Justice and Public Order Act-tel kiegészített 168. § (2) bekezdése a tévesen feltételezett beleegyezés vonatkozásban úgy fogalmaz, hogy amennyiben az esküdtszéknek erőszakos közösülési ügyben arról kell döntenie, hogy a férfi feltételezte, hogy a nő a szexuális együttlétbe beleegyezett, a döntés során más tényezőkkel együttesen azt is figyelembe kell venni, hogy e feltételezésnek volt-e ésszerű alapja. Az ausztrál Victoria Parlament ezzel kapcsolatosan 1992-

[86] Érdekes lehet annak az esetnek a megítélése, amikor a terhelt nem tud arról, hogy a sértett ténylegesen beleegyezett a cselekmény elkövetésébe. Tehát, ha A szándékosan bántalmazza B-t, miközben nem tudja, hogy B a testi sérülés elszenvetésébe beleegyezett, a common law megítélése alapján A terhére nem lehet a testi sértés elkövetését megállapítani a sértetti beleegyezés okán. Ezzel szemben a cselekmény – a bűnös szándék értékelése miatt – A-val szemben testi sértés kísérletét alapozhatja meg. (Vö. Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review*, 1976-77, 150.)

[87] R. v. Morgan, AC 182 (1976)

ben fogadta el a büntető törvénynek a „kommunikatív szexualitást” megalapozó azon kiegészítését, miszerint az erre mutató körülmények felmerülése esetén a bíró köteles az esküdszékét úgy kioktatni, hogy amennyiben a tényállás alapján megállapítható, hogy a sértett cselekedete vagy kijelentései nem utaltak arra, hogy szabad akaratából hozzájárul a szexuális együttléthez, akkor e tény már önmagában a beleegyezés hiányaként értékelendő.^[88]

A beleegyezés megalapozott téves feltevése mellett vannak olyan esetek, amikor annak ellenére, hogy az objektív körülményekből arra lehetne következtetni, hogy a sértett aktuálisan beleegyezett a cselekmény elkövetésébe, az elkövető részéről ésszerűtlen annak feltételezése, hogy a sértett ténylegesen a beleegyezését adta. Ennek klasszikus példája az 1967-es *People v. Samuels*^[89] eset, amelyben a terhelt, a testi sértés vádjával a sértetti beleegyezés védekezését állította szembe. Arra hivatkozott, hogy a sértettnek – mazochista beállítottsága miatt – a cselekménnyel nem hátrányt okozott, hanem ténylegesen örömet szerzett. A bíróság válasza szerint köztudomású tény, hogy a belátási képessége teljes birtokában lévő átlagember (*reasonable person*) szabad akaratából nem egyezik bele olyan erőszak alkalmazásába, amely nagy valószínűség szerint súlyos testi sérülést eredményez. A *Samuels* eset tehát azt veti fel, hogy a jogalkalmazónak az aktuális beleegyezési tudat feltárásakor nem csupán az objektív tesztet kell alkalmaznia, hanem azt is fel kell derítenie, hogy a belátási képességgel rendelkező átlagember (*reasonable person*) a kérdéses cselekménybe beleegyezett volna-e. Ha a válasz nemleges, akkor az egyben a beleegyezés hiányát alapozza meg, még hozzá két okból is. Egyrészt, ha a sértett a *reasonable person* kategóriájába tartozna, úgy nem egyezne bele az adott cselekmény elkövetésébe, és ennek okán senki sem gondolhatja alappal, hogy ténylegesen beleegyezését adta. Másrészt, ha az ilyen cselekmény elkövetésébe a sértett beleegyezett, már e tényből következik, hogy mentálisan sérültnek kellett lennie, amelyet pedig az elkövetőnek fel kellett volna ismernie, ahogyan azt is, hogy a sértett képtelen a jog által is elismert beleegyezés megtételére.^[90]

A *Samuels* esetben levezetett tételből megállapítható, hogy a sértett aktuális beleegyezési szándékára nézve – a beleegyezés objektív megléte és ésszerűsége mellett – egy további tényezőt is vizsgál a bíróság: a beleegyezés komolyságát. Így amennyiben az elkövető a sértett gyengeségét kihasználva cselekedett, a beleegyezés komolysága hiányzik.^[91]

A beleegyezési akarat része lehet az elkövetői motívum is. A beleegyezés megadásakor a sértettnek legtöbbször nem számít az elkövető motívuma, tehát

[88] Lacey – Wells, *op.cit.*, 388–390.

[89] *People v. Samuels*, (1967), Cal. Rptr., 439.;

[90] A *Samuels* esetben az elkövetési magatartás társadalomra veszélyessége megítélésében bizonyára az is szerepet játszott, hogy az 1960-as években az orvosi közösség mind a homoszexualitást, mind pedig a szado-mazochista magatartást az elmebeli rendellenességre vezette vissza.

[91] Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review*, 1976–77, 151–152.

a beleegyezési tudatnak nem része, hogy az elkövetőt mi indította a cselekménye végrehajtására. Így amennyiben a sértett feltételezésétől eltérő indítók vezérelte az elkövetőt, e tény önmagában még nem rontja le a beleegyezést. Ha azonban a sértett számára e motívumnak jelentősége volt a beleegyezése megadásában, az elkövetőt felelősség terheli a saját szándéka tekintetében történt megtévesztés miatt. J. H. Beale példája szerint ilyen lehet, ha a bokszmérkőzésen az egyik fél – a szabályokkal ellentétesen – a kesztyűjébe ellenfele tudta nélkül fémet rejt, hogy ezáltal komolyabb sérülést okozva, könnyebben legyőzze őt. Ez esetben, ha utólag kiderül, hogy a sértett nem szenvedett el ténylegesen nagyobb sérülést, mint amelyet a család magatartás nélkül is megélt volna, még nem teszi a sporttevékenység kapcsán ráutaló magatartással adott sértetti beleegyezést joghatályossá. A szabályellenesen használt fémetét ugyanis megnöveli a sérülés bekövetkeztének lehetőségét, amelybe a sértett ténylegesen nem egyezett bele, tehát aktuális beleegyezési tudata e cselekményre nem terjedt ki.^[92]

Vannak esetek, amikor a sértett önkéntesen aláveti magát egy bizonyos szintű rizikót tartalmazó cselekmény elkövetésének, mert az ezáltal elérni kívánt cél túlmutat a cselekmény kapcsán elszenvedhető hátrányon. Bizonyos értelemben az a személy, aki ilyen cselekménynek teszi ki magát, tulajdonképpen akaratlanul beleegyezési szándékkal rendelkezik valamennyi előrelátható veszély tekintetében. Az akaratlagosság pedig az önkéntességéből fakad, hiszen akár vissza is utasíthatná, hogy ilyen szituációban vegyen részt. Jó példa lehet erre a buszra felszálló utas, aki ténylegesen valamely két buszmegálló között lévő helyre igyekszik, és pontosan ott szeretne leszállni, mégsem hivatkozhat személyi szabadságának megsértésére, ha a buszvezető a két hivatalos megálló között nem engedi leszállni. Mindemellett azonban a tény, hogy a sértett valamennyi előrelátható sérelembe beleegyezett, nem jelenti egyben azt is, hogy valamennyi sérelem tényleges felmerültéhez adta a beleegyezését. Aki például az éjszakai sötétségben, parkban sétál, feltételezheti, hogy mondjuk erőszakos közösülés áldozatává válhat. Mégsem mondhatjuk azt, hogy a parkban sétáló ember e ráutaló magatartással erőszakos közösülés elkövetéséhez adta a beleegyezését.^[93]

Az aktuális beleegyezési szándék a cselekmény elkövetésére vonatkozó sértetti szubjektum egyik része. Mivel azonban a beleegyezést nem lehet kiterjesztően értelmezni, a sértetti alanyi oldalon azonban azt is vizsgálni kell, hogy pontosan milyen cselekmény elkövetésére terjed ki a beleegyezés hatálya.

IV. A BELEEGYZÉS HATÁLYOSSÁGA

A beleegyezés hatályossága és az aktuális beleegyezési szándék tehát két egymástól különálló, mégis összefüggő kategória. Amennyiben ugyanis az

[92] Beale, *op.cit.*; 317-318.

[93] Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review*, 1976-77, 151

elkövető a beleegyezéssel érintett cselekményt a sértettnek korábban közvetített tartalomtól eltérően hajtja végre, úgy dogmatikailag kétféle megoldásra juthatunk. Az egyik érvelés szerint a cselekmény ilyen esetben túllépte a beleegyezési akaratot, emiatt „akaratlagos” beleegyezésről nem beszélhetünk, tehát a beleegyezés nem érvényes. A másik teória szerint a sértett akaratlagos beleegyezése ebben az esetben ugyan fennáll, de a túllépéssel az elkövető tulajdonképpen megtevesztette őt. Emiatt a beleegyezés e cselekmény tekintetében bár érvényes, de hatálytalan.^[94] A hatályosság teszt tehát csak azokban az esetekben nyújt segítséget, ha a sértett aktuális beleegyezési tudata fennállt a cselekmény elkövetésekor.^[95]

A hatályosság kérdésére J. H. Beale a következő példákat hozza. Egy fiatal ember olyan fűgét kínál egy lánynak, amelybe mérget tett előzőleg. A lány azt megveszi, majd beteg lesz. Ez esetben a lány pusztán a füge elfogadásába egyezett bele, amely beleegyezés viszont nem terjedt ki a mérrege. Így mivel a beleegyezésén túlmenő további dolgot – mérget – is adtak neki, a mérgezésre nem terjedt ki sértetti beleegyezés. A másik szituáció, amikor egy adott címletű pénzkölcsön helyett tévedésből kisebb címletű pénzt kap kölcsön az adós. A felek között kétségtelenül fennállt a konszenzus a pénzáadás tekintetében, így nem mondhatjuk, hogy a sértett nem egyezett bele a cselekmény elkövetésébe. Vagy képzeljük el, hogy egy labdajáték közben az egyik játékos olyan labdát dob a másiknak, amelyhez egy robbanószerkezetet erősített. Természetesen a fogadó játékos beleegyezése nem terjedt ki arra, hogy robbanószerket kapjon, legyen az akár látható-, akár nem látható módon a labdához erősítve. Amennyiben azonban a robbanószerket önmagában – labda nélkül – dobják és ezt látva, a fogadó játékos azt elkapja, a robbanóanyag megszerzésére kiterjed a beleegyezés. Általánosságban tehát leszögezhetjük, hogy amennyiben a beleegyezési szándékon túlmutató cselekményt követnek el a sértettel szemben, akkor a többletmagatartásra a beleegyezés nem vonatkoztatható.^[96]

Az angolszász bírói gyakorlat is számos esettel megerősíti ezt a felfogást. Így például a *Robinson v. State* esetben azt állapították meg, hogy egy íróasztal másnak történő átadása nem jelent egyben arra irányuló szándékot is, hogy a sértett az asztalba rejtett pénzt vagy más dolgot is át akarta adni.^[97] A *Jovanovic* esetben a terhelt például arra hivatkozott, hogy az internetes ismerkedést

[94] A *Clarence* esetben a vádlott tudva arról, hogy gonorrhoeás beteg szexuális kapcsolatot létesített a feleségével, aki a betegségéről nem tudott. A vádlottat a bíróság a testi sértés vádjá alól felmentette, Wills bíró pedig kifejtette, hogy a megtevesztés beleegyezést leromboló hatása nem állapítható meg. Az intim együttléthez a feleség részéről előzetesen adott beleegyezés ugyanis attól függetlenül fennállt, hogy a férj beteg-e vagy sem. Az ilyen módon – ti. megtevesztéssel – elnyert beleegyezés csupán visszavonható, ennek azonban a cselekmény idejére visszamenőleges hatálya nem lehet. (Vö. *Clarence*, All ER Rep 133 D. [1888])

[95] *Consent in Criminal Law: Violence in Sports*, In: *Michigan Law Review*, 1976–77, 153.

[96] Beale, *op.cit.*, 317-318.

[97] *Ibid.*

és előzetes levelezést követően alappal feltételezte, hogy a sértett a több órán keresztül tartó szado-mazochista szexuális együttlétbe egyezett bele. A sértett a tárgyaláson úgy nyilatkozott, hogy szabad akaratából vetette alá magát annak, hogy Jovanovic megkötözzé, ám abba nem egyezett bele, hogy mintegy húsz órán keresztül megkínózzák. A New York-i Legfelsőbb Bíróság azt állapította meg, hogy az elkövetőnek ugyan nem volt alkotmányos joga a szado-mazochista cselekmény elkövetésére, azonban elrendelte, hogy a megismételt eljárásban a beleegyezés pontos körvonalazása érdekében a bíróság vizsgálja meg a levelezés tartalmát, hiszen ebből lehet az elkövető és a sértett aktuális tudattartamára következtetni. E bírósági álláspont magában foglalja, hogy amennyiben a sértett a hivatkozott cselekménybe beleegyezett, úgy Jovanovic nem követett el bűncselekményt.^[98]

A beleegyezés hatálytalanságát érinti a sporttevékenység során okozott sérülések kérdésköre is. Fentebb láthattuk, hogy a sportban részt vevő személy beleegyezésének megléte olyan ténykérdés, amelyre a játékban történő önkéntes részvételéből, mint ráutaló magatartásból következtethetünk. Az ilyen ráutaló magatartással adott beleegyezés azonban csak addig terjed, amíg a sérülés okozása a játék szabályainak megfelelően történik. A szabálytalanul okozott sérülésekbe a játékos beleegyezése nyilvánvalóan nem terjedt ki, így a beleegyezés e vonatkozásban hatálytalan.^[99] Az R. v. Bradshaw esetben a bíróság ezt az elvet a futballal együtt járó sérülésekre elfogadhatónak tartotta. A döntésben kifejtettek szerint a játékkal szokás szerint vele járó sérülésekbe a játékosok előzetesen, ráutaló magatartással beleegyeztek, míg a játék szabályainak megszegésével okozott sérülések elszenvédésére ez a beleegyezés természetesen nem terjedt ki.^[100]

Van azonban olyan nézőpont is, amely a játék során elszenvedett sérülésekbe történő beleegyezést kiterjeszti az olyan sértő magatartásokra is, amelyek a játék szabályainak előre látható és szokványos megszegésével járhatnak.^[101] E felfogás azon a felismerésen alapul, hogy a játék bizonyos szabályszegéseit maguk a játékosok is szokványosnak, illetve csekélynek és elfogadhatónak tartják, így mondhatjuk, hogy e szabályszegések tulajdonképpen a játék részeként értelmezhetőek. Ezt a szemléletet követte a Federal Criminal Code tervezete is, amely az ún. „*ésszerűen előrelátható szabályszegéssel*” okozott sérülések tekintetében elfogadja a sértetti beleegyezés büntetethetőségi akadályára történő hivatkozást, feltéve, hogy maga a sporttevékenység jogszerű volt.^[102]

[98] People v. Jovanovic, 700 NYS 2d 846 (2000)

[99] Beale, *op.cit.*, 317.

[100] R. v. Bradshaw, Cox. Crim. Cas., (1878)

[101] Williams, 1962, 74.

[102] Vö. Proposed Federal Criminal Code; (1971); 1619. §

V. ÖSSZEZÉS – ZÁRÓ GONDOLATOK

Amint a fentiekből látható, az angolszász bírósági gyakorlat a sértetti beleegyezés büntethetőséget kizáró okát bizonyos anomáliák között kezelte. Egyrésztől ugyanis ha testi sértési ügyekben a terhelt a sértett beleegyezésére hivatkozást hívta fel védekezésül, a bíróságok azt a szabályt erősítették meg, hogy e védekezés nem fogadható el, hacsaknem a cselekmény jogszerű sporttevékenységből eredt.^[103] Másrészt azonban a sporttevékenységgel kapcsolatos esetekben a bíróságok ugyanazt a tesztet alkalmazták a sértetti beleegyezésre, mint a nem sporttevékenységi ügyekben. Döntéseikkel kirajzolták, hogy amennyiben a terhelt olyan módon cselekedett, illetve szándéka olyan cselekményre irányult, amely valószínűsítette, hogy a másinak sérülést okoz, a sértetti beleegyezés nem fogadható el. A beleegyezés elfogadhatatlansága pedig testi sértés miatti elítélést eredményez.^[104] A sérelem mértéke tekintetében – bár a sporttevékenységet a nem sporttevékenységgel kapcsolatos ügyekhez hasonlóan kezelték – a bíróságok a sportból származó sérülések miatti elítéléshez az általánosnál súlyosabb fokú sérelem valószínűségét követelték meg.

A Coney és a Jovanovic ügyekben hozott döntésekkel a bíróságok a beleegyezés elfogadhatósága tekintetében azt határozták meg, hogy a sporttevékenységi kivételt a nemi célzattal elkövetett szado-mazochista cselekmények vonatkozásban nem lehet alkalmazni. A két cselekmény ugyanis egyrészt morális szempontból különbözik, és a szado-mazochista magatartások tilalmazására azok erkölcstelen jellege mindig megfelelő alapot adott. Másrésztől a bíróságok azért sem terjesztették ki a sport kivételszabályát a szado-mazochista természetű cselekményekre, mert az abból származó sérelem mértéke és valószínűsége túlzottan nagy, miközben a cselekmény társadalmi haszna nem készíti a jogalkalmazót annak megengedésére.

A hivatkozott döntések eredőjéből jól látható, hogy az államnak az erőszak feletti kontroll iránti igénye talán valamennyi érdek között a legfontosabb. Míg az állampolgárok joggal tarthatnak igényt, hogy privát szexuális cselekedetekbe történő beavatkozástól az állam felhatalmazás nélkül tartózkodjék, nincs olyan szabadságjogon alapuló érdek, amely indokolná, hogy másoknak szexuális kielégülés céljából súlyos testi sérülést okozzanak. Világossá vált, hogy az emberi méltóság védelme pedig az erőszakos cselekményekbe történő beleegyezés tanának korlátozásával – és nem kiterjesztésével – érhető el.

[103] Így például az R. v. Donovan ügyben kifejtették: az olyan cselekmény jogellenessége tekintetében, amely ténylegesen vagy lehetségesen testi sérülést eredményezhet, a sportra hivatkozás az egyik kivétel. A People v. Samuels esetben kimondottak szerint: a sértett beleegyezése a testi sértésnek nem általánosságban vett mentesítő oka, kivéve az olyan eseteket, amelyek szokványos fizikai kontaktussal vagy sérüléssel járnak, mint például a futball, a birkózás vagy a bokszt.

[104] Vö. R. v. Moore, 14 TLR. 229. (1898)

A Samuels esetből ismert „*reasonable person*” standard bevezetésével az angolszász joggyakorlat felállította azt a tesztet, amely meghatározza, hogy a sérelem elszenvedését elkerülő egyéni érdeket milyen esetekben írja felül a társadalmi érdekből elszenvedett sérelem.^[105]

A beleegyezés komolysága és hatályossága, mint a hatékony beleegyezés feltétele az általánosan elfogadott társadalmi nézőpontból közelítendő meg a bírói gyakorlat alapján. E vizsgálati módszer azt igyekszik szolgálni, hogy azokat a sértetteket védje meg az elkövetői magatartástól, akik megtevesztés áldozatai, akikkel szemben erőszakot vagy fenyegetést alkalmaznak, vagy akik szellemi állapotuknál fogva nem képesek a beleegyezés következményeit felfogni. E sértettek a beleegyezéshez szükséges „akaratlagossággal” rendelkeznek, tehát az aktuális beleegyezési tudatuk fennáll, azonban a társadalom feljogosítja őket, hogy a beleegyezés érvényelenségére hivatkozva később az elkövető ellen forduljanak.

Az államnak a polgárok egészségéhez és testi épségének fenntartásához fűződő érdeke mégsem korlátlan. Az egyik – és talán a legerősebb – ilyen korlát az egyén önrendelkezéséhez fűződő joga, amely alapján a saját magára hatással bíró cselekmények felől ő dönthet. Az önrendelkezési jog kérdése tehát mindig felmerül, ha a sértett tudatosan és akaratlagosan beleegyezett saját maga testi épségének megsértésébe, hiszen ezzel azt fejezte ki, hogy valamely más érték fontosabb számára, mint a testi épsége. Így mindazon esetekben, amikor a sértetti beleegyezést a jog nem minősíti elfogadhatónak, ez azt eredményezi, hogy az egyéni önrendelkezési jogot korlátozzák. Az önrendelkezési jog sérthetlenségének elismerése azonban csak ritkán fordult elő az angolszász gyakorlatban.^[106]

Összességében megállapítható, hogy a sértetti beleegyezés e fenti fogalmi elemeinek kialakításával az angolszász bírósági gyakorlat alátámasztja az állam azon törekvését, hogy a jogilag elfogadott erőszak alkalmazását részletes szabályok közé szorítsák. Ezzel az állam és a bírósági gyakorlat a szembenálló felek egyenlőségét igyekszik biztosítani, egyben a túlzott sérülések minimalizálásával az állampolgárok feletti társadalmi kontrollt is fenntartja.

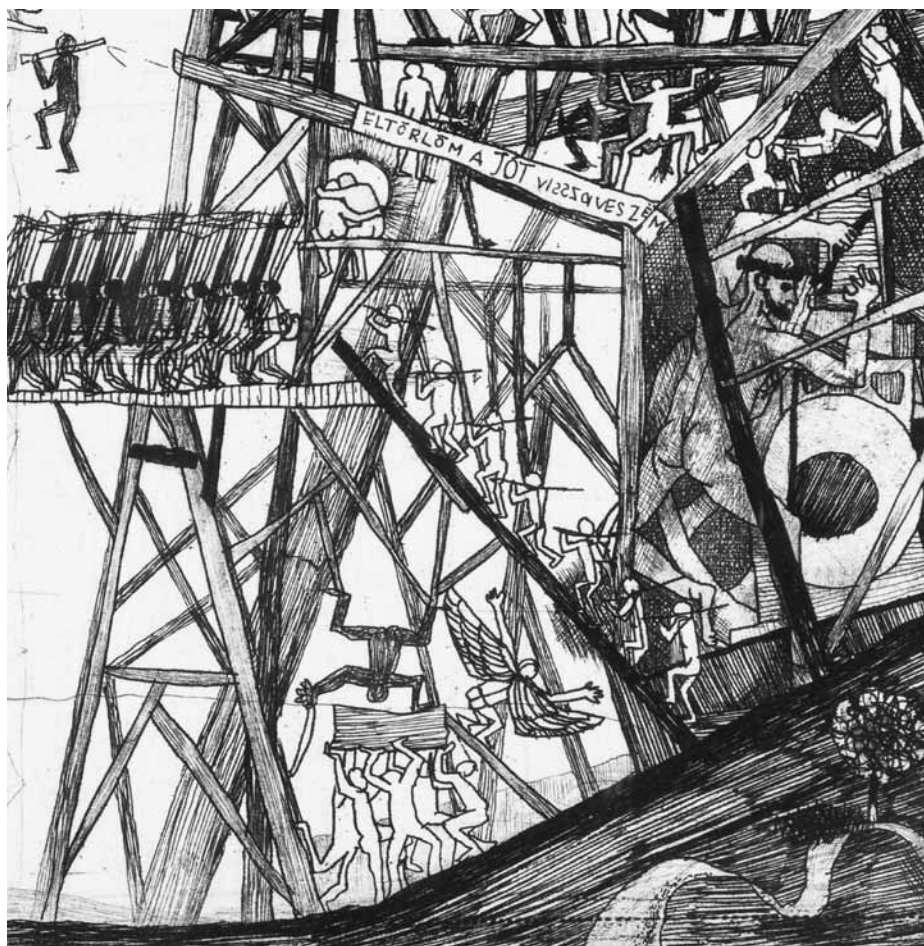
[105] A fenti példákkal élve: a határt aközött kell megállapítani, hogy a parkban sétálót ne erőszakolják meg, illetve a busz utasa – társadalmi érdekből – el kell, hogy szenvedje a személyi szabadságának megsértését. A *reasonable person* standard hasonlatos a német jogban használt *Sozialadäquanz* elméletéhez, amely a társadalom tagjai által a társadalom érdekében elviselendő sérelmet határozza meg.

[106] Vö.: *People v. Smallwood*, NYS, [1967]

IRODALOM

- Anon (1976–77): Consent in Criminal Law: Violence in Sports, In: *Michigan Law Review*
 - Ashworth, Andrew (2003): *Principles of Criminal Law*, 4th edition, Oxford University Press, Oxford,
 - Beale, Joseph H. (1894–1895): Consent in the Criminal Law, In: *Harvard Law Review*
 - Belovics Ervin (2007): A Büntető Törvénykönyvben nem szabályozott büntetendőséget kizáró okok, In: *Ügyészek Lapja*, 3. 5–14.
 - Dalton, Michael (1635): *The Country Justice*, London.
 - Fitzgerald, Patrick J. (1963): „Crime, Sin and Negligence”, In: *Law Quarterly Review*,
 - Fletcher, George P. (1998): *Basic Concepts of Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford.
 - Hale, Matthew (1778): *History of the Pleas of the Crown*, London.
 - Hanna, Cheryl (2001): Sex Is Not a Sport: Consent and Violence in Criminal Law, In: *Boston College Law Review*, 42/2. 239–290.
 - Harrison, Keith M. (1993): Law, Order and the Consent Defense, In: *St. Louis University Public Law Review*, 477 skk.
 - Hart, Herbert L. A. (1963): *Law, Liberty and Morality*, Stanford University Press, Stanford.
 - Kennedy, Ian (1988): *Treat Me Right*, Oxford University Press, Oxford.
 - Koh, Kheng Lian (1967): Doctrine of Consent in Criminal Law, In: *Malaya Law Review*, Vol. 9., 181–201.
 - Lacey, Nicola – Wells, Celia (1998): *Reconstructing Criminal Law*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge.
 - LaFave, Wayne R. – Scott, Austin W. (1972): *Handbook on Criminal Law*, St. Paul Minn. West Publishing.
 - Prosser, William L. (1971): *Handbook on the Law of Torts*, 4th edition, West Publishing Co., St. Paul.
 - Smith, John – Hogan, Brian (1996): *Criminal Law – Cases and Materials*, Butterworths, London. Ulpianus, Digestes.
 - Stephen, James (1887): *Digest of the Criminal Law*, 4th edition, London.
 - Williams, Glanville (1962): Consent and Public Policy, In: *Criminal Law Review*, 74–83.
-
- Bolam v. Friern Hospital Management Committee 1 WLR 582 QBD (1957)
 - Bravery v. Bravery 3 All ER 59 (1954)
 - Childs v. State, 118 Ga.App. 706, 165 S.E.2d 577 (1968)
 - Commonwealth v. Amecca, 160 Pa. Super 237, 38. A 2d. 725 (1947)
 - Commonwealth v. Gregory, 1 A 2d 501, (1938)
 - Commonwealth v. Appleby; 402 N.E.2d 1051. [1980]]
 - Commonwealth v. Burke, 105 Mass. 376, 377 (1870)
 - Don Moran v. People, 25 Mich. 356, [1872]]
 - DPP v. Smith, 3 WLR 546, (1960)
 - Hall v. State, 160. Tex.Crim.R. SW. 2d 806 (1954)
 - Matthews v. Ollerton, Comb. 218 (1692)
 - McCord v. People, 46 N.Y. 470 (1871)
 - Papadimitropoulos v. R., 98 CLR 249, High Court of Australia, (1957)
 - People v. Gray, 224 Cal.App.2d 76. (1964)

- People v. Samuels, Cal. Rptr., 513., (1967)
- People v. Smallwood, NYS, (1967)
- R. v. Bradshaw, Cox. Crim. Cas., 83-84, (1878)
- R. v. Brown, 2 All ER 75, HL (1993)
- R. v. Brown, 2 All ER 75. (1993)
- R. v. Clarence, All ER Rep 133 D. (1888)
- R. v. Coney, Q.B.D., (1882)
- R. v. Cuddy, 1 C. & K. (1843).
- R. v. Donovan, Q.B.D. (1934)
- R. v. Jobidon, , S.C.R. 762., (1991)
- R. v. Lewis, 1 Car.K. 419., (1844)
- R. v. McCoy, 2 SA 4 SR [1953]
- R. v. McLeod, 34 NZLR 430 (1915)
- R. v. Moore, 14 TLR. 229. (1898)
- R. v. Morgan, AC 182 (1976)
- R. v. Olugboja, 3 All ER 443, (1981)
- R. v. Perkins, 4 C & P, 537, (1831)
- R. v. Smith, CLR.; 42-43. (1985)
- R. v. Wilson Q.B.D., (1997)
- R. v. Young, NSWSupC 62. (1838)
- State v. Beck, 19 S.C.L. 363 [1833]
- State v. Crowley, 41 Wis. 271 (1876)
- State v. Mellenberger, 163 Or. 233 P2d 709 (1939)
- State v. Moore, 129 Iowa 514, 106 N.W. 16 (1906)
- State v. Plaspohl, 289 Ind. 324, 157 N.E.2d 579 (1959)
- State v. Pokini, 45 Haw. 295, 367, P.2d. 409 (1961)
- State v. West, 137 Mo., 309, 57 S.W. 1071 (1900)

Kondor Béla: Rakétakilövő állvány (Bomba), 1966. (részlet)

Az Európai Unió alapjogvédelmi rendszere és az Emberi Jogok Európai Bírósága – A kettős európai alapjogvédelem és a magyar alkotmányjog*

Az Európai Unió (EU) felépítéséről és működéséről a 2009. december elsején módosított alapszerződések szólnak. Az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) záró rendelkezésének egyik mondata az EU-nak jogi személyiséget biztosít.^[1] Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 218. cikk (8) bekezdésében azt is kimondja, hogy „a Tanács (...) egyhangúlag jár el az Uniónak az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményhez történő csatlakozására irányuló megállapodásról; a megállapodás megkötéséről szóló határozat csak azt követően lép hatályba, hogy a tagállamok saját alkotmányos követelményeiknek megfelelően azt jóváhagyták.”

Az EU mint jogi személy tehát ezen túl deklarálta törekszik arra, hogy csatlakozzon az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez (EJEE). Ez azonban nem érintheti a már meglévő hatásköröket az alapvető jogok védelmére vonatkozóan. Az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) felhatalmazása a közösségi aktusok egyezménykonformitásának vizsgálatára szorítkozna.

Ez a célkitűzés már az Alkotmányozó Konvent által elfogadott Alkotmányos Szerződésben egyértelmű volt.^[2] Az Európai Unió Bírósága (EU Bírósága, EB) 1994/2. számú véleménye utat mutatott a tekintetben, hogy korábban mi akadályozta az európai alapjogvédelem ilyenfajta egységesítését. Az EB e véleményében megfogalmazta, az EU nem alkalmas arra, hogy részese legyen az Emberi Jogok Európai Egyezményének, amelynek részben az az oka, hogy az EU nem rendelkezik jogi személyiséggel. A véleményben más indokokat is megjelölt

[*] Készült az OTKA 76488 sz. „A Lisszaboni Szerződés hatása a magyar jogrendszerre” c. kutatás keretében

[1] EUSZ 47. cikk.

[2] Az Alkotmányos Szerződés VI. cikk, A konvent által elfogadott Alkotmányos Szerződés 7. cikk (2) bekezdés, az EU szerződés 6. cikk (2) bekezdés, 188 n, a Magyarország által is ratifikált alkotmányos szerződés I-9. cikk (2) bekezdés. A Karta státuszváltozásával járó alapjogvédelmi felhatalmazástól tartva Nagy-Britannia és Lengyelország kifogásait fogalmazta meg. Nagy-Britannia szerint az EU-nak alapvetően nincs hatásköre arra, hogy alapvető jogi kérdésekben egységesítést végezzen, ezért a szerződés e rendelkezésével kapcsolatban fenntartást fogalmazott meg (opting out). Lengyelország pedig egy jegyzőkönyvet csatolt a dokumentumhoz, amelyben azt jegyezte meg, hogy mindezen szabályok ellenére az erkölcsöt és a méltóságot érintő kérdésekben a lengyel törvényhozás jogosult dönteni. Végső soron tehát a tagállami parlamentnél marad az alapjogi ítékezés. (Szemesi, 2005, 179–198.)

az Európai Bíróság, amelyek közül az egyik lényeges érv szerint az EU-nak szupranacionális szervként nincs hatásköre arra, hogy alávesse magát a strasbourgi székhelyű Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) joghatóságának.^[3]

Mindezzel együtt jelenleg is komoly összefonódás figyelhető meg az Európa Tanács (ET) és az Európai Unió szerveinek alapjog-felfogása között.^[4] Az EB a tagállamok alkotmányos hagyományai mellett az EJEE-t és az EJEB jogértelmezését is figyelembe veszi joggyakorlata kialakításakor, általános jogelvként.^[5] Az EJEB gyakorlatára pedig visszahatnak az EB határozatai. Számos szerző szerint ez a kölcsönhatás^[6] a mellérendeltek kapcsolataként működik, és nagy valószínűséggel az EU tervezett csatlakozása mellett is hasonló viszonyrendszer marad a két jog között.^[7] Mások szkeptikusabbak e harmóniát illetően, mert a két joggyakorlat egybevetésekor azt látják, hogy míg az EU Bírósága az EU jog részeként kezeli az EJEE-t és az EJEB gyakorlatát, egy-egy, inkább kivételesnek tekinthető esetet kivéve az EJEB nem hivatkozik az EU Bírósága alapjogi ítéleteire.

A dolgozat azt tűzi ki célul, hogy vázolja a két jog együttműködésének jelenlegi formáját és ennek főbb sajátosságait, emellett bemutassa, hogy az együttműködő alkotmányosság milyen hatással lehet a magyar alkotmányjog és az EU jog kapcsolatára az alapjogvédelmet érintő kérdésekben.

I. AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGA ÉS AZ EU TAGÁLLAMAINAK JOGA

Az emberi jogok európai védelmét ma leghatékonyabban az EJEB^[8] látja el.^[9] Az Európai Unió összes tagállama részese az Egyezménynek. A Bíróság feladata az Egyezményben és a Kiegészítő Jegyzőkönyvekben felsorolt jogok védelme, az egyéni és államközi panaszok elbírálása. Sokszor vitatott, hogy az EJEB gyakorlata absztrakt módon hogyan értelmezhető, a konkrét esetekből milyen általános következtetéseket lehet levonni. Hangsúlyozni kell itt is külön, hogy a Bíróság az emberi jogok védelme terén egy minimum-követelményrendszert állított fel, amelyet minden részes államnak be kell tartania. Ezen a minimumon felül

[3] Szalayné, 1998, 21.

[4] Raisz, 2006, 313–328.

[5] A közösségi jogi alapjogvédelemről és annak fejlődéséről lásd: Kovács, 1998, 83.

[6] Amikor az EJEB az Alapjogi Kartára hivatkozik lásd: Tóth - Legény, 2006, 447. Pl. Goodwin v. United Kingdom (2002) 28957/95.

[7] Szemesi, 2006, 67.

[8] Az Egyezményhez fűzött Tizenegyedik Kiegészítő Jegyzőkönyv 1998. november 1-jétől megváltoztatta a Bíróság eljárását, ettől az időponttól az állandóan működő egységes Bíróság látta el a jogvédelmi feladatokat, a korábban a kérelmek elbírálhatóságáról döntő Bizottság 1999. október 31-én megszűnt. Az esetjog ismertetésekor – az 1999-et megelőző jogesetek szövegében – ezért szerepel több esetben is a Bizottság neve.

[9] A Magyar Köztársaság 1993-ban, az 1993. évi XXXI. törvényben rendelkezett az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről.

természetesen minden állam magasabb követelményeket állíthat fel az emberi jogok védelme terén. Az EJEB esetről-esetre állapítja meg egyes jogok megsértését és kártérítést ítélt meg. Az egyedi ügyek szemüvegén keresztül kell tehát megfogalmaznia az általános alapjogi standarddá váló tételeket is.

Az ET jogrendjében az állam passzív, tartózkodási kötelezettsége mellett az 1980-as évek elején jelent meg az állam tevőleges kötelezettségének (*positive obligation*) doktrínája.^[10] Kérdés volt, hogy az egyes államokat a nemzetközi jog alapján terhelik-e tevőleges kötelezettségek az alapjogvédelem terén, és ha igen, akkor milyen mértékben és milyen formában.^[11] Az érv lényege az, hogy az állam kötelessége az alapjogvédelmet illetően nem csak a tartózkodás a jogok megsértésétől, hanem a lehető legtöbbet megtenni azért, hogy ezek a jogok mindenféle jogviszonyban, így a magánszemélyek közötti jogviszonyokban is érvényesülni tudjanak. Az állam kötelessége lett például, hogy gondoskodjon a nem házasságból születő gyermekek vagy éppen a transzszexuálisok jogvédelméről (a 8. és a 14. cikk együttes értelmezésével jutott erre a bíróság). A tulajdonhoz való jog védelmét garantáló Első Kiegészítő Jegyzőkönyv első pontja alapján az államnak garantálnia kell, hogy a tulajdonos hozzájuthasson a tulajdonához, és így élvezni is tudja azt.

A strasbourgi esetjog azonban főszabályként viszonylag kevés esetben és szűk körben határozott meg alapjogok biztosítása érdekében a tartózkodáson túli, tevőleges állami kötelezettséget.^[12] Ezek az esetek azonban rámutatnak arra, hogy az állam pozitív kötelezettségei igen komplexek, és az EJEB – amelyre az európai emberi jogi jogvédelem alapjaként tekintünk – elismeri, az állam egyes jogokhoz kapcsolódóan egyes esetekben köteles intézkedésekkel biztosítani a szóban forgó jog érvényesülését.^[13] Mindennek biztosítására még a magánjogi jogviszonyokban is köteles. Az *Appleby and Others v. The United Kingdom*^[14] (*Appleby*) és a *Pla and Puncernau v. Andorra*^[15] (*Pla*) esetek példák arra, hogy az EJEB hogyan befolyásolhatja a részes államok joggyakorlatát azáltal, hogy felülvizsgálhatja az állami bíróságok döntéseit.^[16] Az EJEB-t elemző jogirodalomban markáns álláspont, hogy az egyezménynek textuális értelme-

[10] Garlicki, 2005, 131.

[11] *Dujardin v. France*, 16734/90, Decision of 2 September 1991.; *H. v. Norway*, 17004/90, Decision of 19 May 1992.

[12] A fenti esetjog részletesebb és a kiemelt eseteknél bővebb összefoglalását lásd: Láposy Attila: *Egy mindenkiért – az intézményvédelem és az alapjog-korlátozás*.

http://alapjogok.hu/?=com_content&task=view&id=57&Itemid=59. (letöltés ideje: 2011. március 30.)

[13] A strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságának *positive obligation*nel kapcsolatos döntései lásd http://alapjogok.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=27&Itemid=59. letöltés ideje 2011. március 30.

[14] *Appleby and Others v. The United Kingdom* (2003) Reports 2003–VI.

[15] *Pla and Puncernau v. Andorra* (2004) Reports 2004–VIII.

[16] *Cherednychenko*, 2007, 179.

zés alapján vannak olyan rendelkezései, amelyek csak az államokat kötik és olyanok, amelyek alapvetően magánjogi jogviszonyokra vonatkoznak.^[17]

A mérlegelési szabadság (*margin of appreciation*) EJEB által kidolgozott elmélete viszont ellentétes irányban, fékként hat ezekre az európai minimumot meghatározó folyamatokra. Ez alapján ugyanis az EJEB csak akkor avatkozik be a részes állam joggyakorlatába, ha az feltétlenül szükséges az Egyezmény érvényesítése szempontjából, és a döntést lehetőleg egy európai konszenzus^[18] támasztja alá. Az európai konszenzus nagyvonalakban azt jelenti, hogy összehasonlító vizsgálatot követően^[19] az EJEB megállapítja: a részes államok többsége egyetért egy kérdés szabályozását illetően. Az Egyezményben foglalt jogok olyan eseteiben, ahol az államnak az EJEB szerint tevéleges kötelezettsége is van egy alapvető emberi jog tiszteletben tartására, még erősebb a tagállam mérlegelési joga a védelem megvalósítására vonatkozóan. Ezt az EJEB már több esetben is kimondta.^[20]

A *margin of appreciation* egyértelműen szélesebb a szokásosnál akkor, ha egy tisztán magánjogi kérdés egyezménykonformitásának megítéléséről van szó.^[21] A Markt Intern esetben^[22] például arról volt szó, hogy a német bíróság ideiglenes intézkedésről döntött egy versenyjogi esetben, amely döntés a panaszos szerint az EJEB vélemény szabadságot védő rendelkezésével ellentétben állt. Az EJEB kifejtette, hogy nem kívánja felülbírálni német bíróság mérlegelését, amelynek alapján az megállapította, hogy a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása a tagállami alkotmányjog szerint jogszerű volt.^[23] A Pla esetben is hangsúlyozta az EJEB, hogy a tisztán magánjogi esetekben különösen nagy mérlegelési szabadsága van a részes állam bíróságának, hiszen az állami jog alakítása és értelmezése sokkal inkább alkalmas arra, hogy alapja legyen egy helyes, a felek magánjogi érdekeit a legmesszebbmenőkig figyelembe vevő döntésnek, mint a nemzetközi jog.^[24]

A tendencia tehát azt mutatja, a közös alkotmányjogi standardok meghatározásában vállalt oroszlánrész ellenére az EJEB korlátokat is szab magának. Ezek a korlátok azonban részben abból adódnak, hogy nincs európai konszenzus egy adott kérdésben. Az Appleby esetben például az EJEB erősen hivatkozott arra, hogy a köztér fogalmával és annak a magántulajdonhoz fűződő relációjával kapcsolatban nincs az Egyesült Államokéhoz hasonló általánosan elfogadott álláspont.

Ezzel szemben a Pla esetben akkor is jogot formált az EJEB arra, hogy megváltoztassa az andorrai bíróság ítéletét, amikor tudta, hogy Katalóniában

[17] Van Dijk - Van Hoof, 1995, 19. skk.

[18] Az európai konszenzus elméletéről lásd Polgári, 2005, 5.

[19] Fekete, 2008.

[20] Clapham, 1993, Oxford University Press. 188. skk. Lásd pl. B. France (1992) Series A 232-C (44.) bek.

[21] Uo. 240. skk.

[22] Markt Intern Verlag GMBH and Klaus Beermann v. Germany (1989) Series A 165.

[23] Markt Intern Verlag GMBH and Klaus Beermann v. Germany (1989) Series A 165. (37.) bek.

[24] Pla and Puncernau v. Andorra (2004) Reports 2004-VIII. (46.) bek.

a végrendelet meghozatalának idejében esetleg ténylegesen arra irányult a végrendelező akarata, hogy kizárja a nem az egyházi törvények szerint kötött házasságból származó gyerekeket az öröklésből. Az EJEB úgy ítélte meg, hogy ebben a szűk értelemben vett magánjogi kérdésekben sem lehet a részes állam bíróságának megítélésére bízni a kérdés eldöntését, és a magánjogi tényfeltárással együtt az érdemlélegelést az EJEB-nek újból le kell folytatnia.^[25]

Mindez azért érdekes, mert bár a nemzetközi jogról általában elmondható, hogy jellegéből fakadóan a részes államot kötelezi, az alapvető emberi jogok általános – közjogi és magánjogi – érvényesülésének köréről azonban az EJEB úgy is véleményt tud nyilvánítani, hogy *de facto* arról ítélkezik, az állam eleget tett-e az egyezményben foglalt védelmi kötelezettségének. Az vitán felül áll, hogy EJEE 35. § (3) bekezdése értelmében nem volna befogadható egy olyan panasz, amely nem az állam egyezményesértő magatartására hivatkozik.^[26] Mindezek mellett az EJEB tevékenységének jelentős hatása van még a magánjogi jogviszonyok alapjogi konformitására is.^[27] Az állam tevőleges kötelezettségének elismerése, a *positive obligation*, tehát dogmatikailag alkalmas eszköz arra, hogy az eseti bíraskodáson keresztül a részes államok egész jogát ellenőrzése alá vonja az EJEB. Bár a „mérlegelési sáv” mint jogértelmezési eszköz az EJEB diszkreciójától függően korlátozza a nemzetközi jog beavatkozásának mértékét az állam jogába, az EJEB joggyakorlata mindenesetre azt mutatja, a részes állam eseti döntésének felülvizsgálatakor az EJEB érinthet olyan közjogi és – az Európai Unió hatáskörét számba véve még jelentősebb volumenű – magánjogi kérdéseket is, amelyek közösségi kompetenciába vagy tagállami és Európai Unió közös kompetenciába tartoznak.

II. AZ ALAPVETŐ EMBERI JOGOK VÉDELME AZ EU-BAN

1. Az alapvető emberi jogok védelmének kibontakozása az Európai Bíróság gyakorlatában

Az alfejezet azt vizsgálja, hogy az Európai Gazdasági Közösség létrejöttétől a Lisszaboni Szerződés elfogadásáig hogyan alakult az alapvető emberi jogok általános védelme a közösségi jogban.^[28]

[25] Pla and Puncernau v. Andorra (2004) Reports 2004–VIII. (58–59.) bek. Az esettel kapcsolatos további érdekességeket és ellentmondásokat képletesen tárja fel: Cherednychenko, 2007, 186–189.

[26] Az EJEE 1. cikke szerint a „Magas Szerződő Felek biztosítják a joghatóságuk alatt álló minden személy számára a jelen Egyezmény I. fejezetében meghatározott jogokat és szabadságokat.” Ebből tehát nyelvtanilag azt lehet kiolvasani, hogy csak az állam köteles biztosítani ezeket a jogokat, ám az EJEB más esetben sem mindig kötötte magát az egyezmény rendelkezéseinek nyelvtani értelméhez.

[27] Drzemczewski, 1979, 167. skk.

[28] Az emberi jogok európai védelméről lásd például Alston, 2000.

Az Európai Gazdasági Közösség létrehozásakor az alapító atyák kihagyták ezen alapító szerződésből az emberi jogok katalógusát, mert annak említése az integráció elsődleges törekvésének, a Közösség gazdasági céljainak általános elfogadását és megvalósulásának hatékonyságát csökkenthette volna.^[29] Kezdetben az Európai Bíróság is visszafogottan állt ahhoz, hogy az emberi jogokat a közösségi jog részeként dolgozza ki. A Közösség először a közvetlen alkalmazhatóság és a szupremácia elvét kívánta elfogadtatni, és csak ezt követően törekedhetett ésszerűen arra, hogy a Közösség jogrendje által garantált jogosultságok körét szélesítse. Az emberi jogok elismerése és védelme nyilvánvalóan gyengítette volna a korai megegyezéseket, ezáltal az integrációs folyamatok hatékonyságát.

A kérdés az első időszakban leginkább az volt, hogy a tagállami alkotmánybírók és rendes bíróságok felülbírállhatják-e a közösségi jogot az alkotmányuk rendelkezései alapján.^[30] Furcsamód végül az alapjogok tagállami védelmi szintjének a megőrzése, mint ambíció szolgált a közösségi alapjogok bölcsőjeként. A közösségi jog elsődlegességének megőrzése érdekében a Közösségnek ugyanis előre kellett lépnie, és meg kellett alkotnia a saját alapjogvédelmi rendszerét.^[31] Egyszerűbben fogalmazva, az Európai Bíróság nem akarta, hogy a tagállami bíróságok és alkotmánybírók az alapvető jogok védelmére hivatkozva jogosultak legyenek felülírni a közösségi jogot. A közösségi jognak így olyan formát kellett öltetnie, amely alapjogvédelmi szempontból megfelelt a tagállamok által támasztott követelményeknek.

Az alapvető emberi jogok védelme legelőször az Európai Bíróság jogfejlesztése során jelent meg. A jogalkotó a Bíróság nyomában haladva tette meg az első lépéseket e téren, ezért először az EB gyakorlatát érdemes áttekinteni. A Bíróság számára az első tisztázandó kérdés az alapjogokkal kapcsolatban volt: mely emberi jogokat ismerjen el a Közösség, és azokat milyen mértékben kívánja védeni.

Az emberi jogi gyakorlat a Stauder-esettel^[32] kezdődött, amikor a Bíróság obiter dictum megállapította, hogy az alapjogok a közösségi jog általános elveinek részei, és ezért azokat védeni kell.^[33] 1970-ben az Internationale Handelsgesellschaft ügyben^[34] az EB azt is kimondta, hogy az alapvető emberi jogok a tagállamok közös alkotmányos hagyományain alapulnak. 1974-ben a Nold döntés^[35] során az EB kidolgozta azt a tételt is, amely szerint a közös alkotmányos tradíciókon túl a tagállamok által megkötött nemzetközi szerződésekbe foglalt emberi jogok is részét képezik a közösségi jog általános elveinek. A Hauer eset 1979-ben már összefoglalva írja le azokat az elemeket, amelyek az európai uniós alapjogvédelem részét képezik.

[29] További információért lásd Weiler, 1991, 576. és Mahlmann, 2004, 903.

[30] További információért lásd Weiler, 1991, 576. és Mahlmann, 2004, 903.

[31] Mahlmann, 2004, 907.

[32] C-29/69, Stauder v. City of Ulm, 1969 E.C.R. 419.

[33] Halmi - Tóth, 2003, 174–175.

[34] Internationale Handelsgesellschaft, 1970 E.C.R. 1125, (4.) bek.

[35] C-4/73, Nold v. Commission, 1974 E.C.R. 491, (13.) bek.

„[A]z alapvető jogok azon általános jogelvek szerves részét képezik, amelyek tiszteletben tartását a Bíróság biztosítja. E jogok védelmének biztosítása során a Bíróságnak a tagállamok közös alkotmányos hagyományából kell merítenie, és ezáltal a Közösségben nem engedhetőek meg az ezen államok alkotmányai által elismert alapvető jogokkal össze nem egyeztethető intézkedések. Az emberi jogok védelmére vonatkozó nemzetközi szerződések, amelyek kidolgozásában a tagállamok együttműködtek, illetve amelyekhez csatlakoztak, szintén tartalmazhatnak olyan iránymutatásokat, amelyeket a közösségi jog keretében figyelembe kell venni.”^[36]

A Bíróság számára tehát egyre fontosabbá vált, hogy az egyes alapjogokat is érintő közösségi jogi rendelkezések tartalmát ne lehessen megkérdőjelezni tagállami alapjogvédelemre hivatkozva. Az EB inkább elismerte, hogy az alapjogokat a közösségi jog rendszerében külön is védeni kell, mert a Közösség jogrendjének belső természete ezt kívánja meg.^[37]

2. Az alapjogok védelme jogalkotással

Mivel a Bíróság elismerte az alapvető emberi jogokat, és deklarálta, hogy azokat a közösségi jog értelmezése során védeni kívánja a tagállamok alkotmányos hagyományai és a tagállamok által elismert nemzetközi szerződésekben foglaltak alapján, a Közösség más intézményei is reagálni kívántak az előttük zajló folyamatokra.

A Bíróság által a Nold ügyben kimondott tételt az Európai Parlament, a Tanács és a Bizottság 1977. április 5-i együttes nyilatkozatával elismerte, amely a Bíróság ítélezési gyakorlatára történő hivatkozást követően egyrészt a tagállamok alkotmányai által biztosított jogokat, másrészt az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, 1950. november 4-i európai egyezményt (EJEE) említi.^[38] Tíz évvel később az Egységes Európai Okmány preambuluma volt az első jogi dokumentum, amely utalást tartalmazott az emberi jogokra vonatkozóan, mégpedig az Emberi Jogok Európai Egyezményét és az Európai Szociális Kartát említve.^[39] 1989-ben az Európai Parlament elfogadta az Alapjogi Deklarációt, azt remélve, hogy azt később majd az alapító szerződések szövegébe lehet foglalni.^[40]

A Maastrichti Szerződés^[41] és az Amsterdami Szerződés^[42] általános emberi jogi szabályokat fogalmazott meg például az Európai Unióról szóló Szerződés^[43]

[36] C-44/79, Hauer v. Land Rheinland-Pfalz, 1979 E.C.R. 3727. (15.) bek.

[37] C-265/87, Hermann Schröder HS Kraftfutter GmbH and Co. KG v. Hauptzollamt Gronau, 1989 ECR 2237, (14.) bek.

[38] HL 1977. C 103.

[39] Egységes Európai Okmány, 1987 O. J. (L 169) 1, preambulom.

[40] A Parlament határozata az Alapvető Jogok és Szabadságok Nyilatkozatának adaptációjáról, 1989. O. J. (C 120 51.)

[41] Az EU-ról szóló Szerződés, 1992. február 2. O. J. (C 191).

[42] Az EU-ról szóló Szerződést kiegészítő Amsterdami Szerződés, az Európai Közösségeket és bizonyos kapcsolódó jogszabályokat megállapító szerződések, 1997 O. J. (C 340) 1.

[43] Az EU-ról szóló Szerződés végleges szövege, O. J. (C 325).

6. (1) és 6. (2) cikkeiben.^[44] Ez alapján számos rendelet és irányelv képviselte a következőket: „[a]z EU-ról szóló szerződés 6. cikkével összhangban az EU a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul, olyan elveken, amelyek a tagállamokban közösek, és az Uniónak az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményben biztosított és a tagállamok közös alkotmányos hagyományából eredő alapvető jogokat a közösségi jog általános elveiként kell tisztelnie.”^[45]

Ezek után az Alapjogi Karta bizonyult az utolsó lépésnek az alapjogok közösségi jogba történő inkorporálását illetően, bár 2009-ig csak *soft law*-ként, nem pedig a tagállamokra kötelező érvényű szabályként.^[46] A Karta hat fejezete a következő kérdésekkel foglalkozik: az egyének emberi méltósággal kapcsolatos jogai; szabadságok, egyenlőség, szolidaritás, a polgárok jogai és igazságszolgáltatás.

Az alapvető jogokat védő egyezmény az Európai Alkotmány szerves részét képezte, annak II. része tartalmazta azt. Az Alkotmányszerződés holland és francia elutasítását követően azonban, a szerződés újratárgyalása során ez kikerült az új szerződésből, így a Reformszerződés, későbbi nevén a Lisszaboni Szerződés közvetlenül már nem tartalmazza – mellékletként sem – az Alapjogi Chartát. A Lisszaboni Szerződés 6. cikke azonban jogilag kötelező erejű hivatkozást fogalmaz meg. E szerint: „Az Unió elismeri az EU Alapjogi Chartájának 2000. december 7-i, Strasbourgban 2007. december 12-én kiigazított szövegében foglalt jogokat, szabadságokat és elveket; e Charta ugyanolyan jogi kötőerővel bír, mint a Szerződések.”^[47] A Lisszaboni Szerződés révén végül tehát az alapvető emberi jogok védelme ilyen formán is bekerült az EU joganyagába.

Az alapjogok fejlődésével kapcsolatos folyamatok történetiségükben azért relevánsak, mert felhívják a figyelmet arra, az alapvető emberi jogok nem primér értékei az integrációnak úgy, ahogy primér értékei egy alkotmányos demokráciának. Az Európai Unió a Lisszaboni Szerződéssel egyértelműen letette a voksát amellett, hogy hasonlóan a tagállamaihoz olyan politikai közösséggé kíván válni, ahol a demokratikus értékrend és az emberi jogok tisztelete egy föderatív államrendszerhez hasonlóan működik.^[48] Az alapvető jogok érvényesítésére vonatkozó törekvések számbavételekor tehát szem előtt kell tartani azokat a tényezőket, amelyek az EU szupranacionális jellegéből fakadnak, és abból a tényből, hogy az Unió elsődlegesen egy gazdasági integráció.

[44] „Az Unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának elvén alapul.”

[45] Lásd pl. 2000/43/EK irányelv Preambulum (2) bekezdés.

[46] Lásd pl. 2000/43/EK irányelv Preambulum (2) bekezdés.

[47] Az EU-ról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításai. O. J. C 306/10.

[48] Fekete, 2010, 208.

III. AZ EU ÉS AZ ET ALAPJOGVÉDELMI RENDSZERE KÖZÖTTI ÖSSZHANG KIALAKÍTÁSÁNAK PERSPEKTÍVÁI

1. Együttműködő alkotmányosság

A nemzetközi jog szempontjából az EU joga eredetileg egy másik nemzetközi jogi jogrendet jelentett, és ezért ugyanúgy jelent meg a párhuzamos jogvédelem kérdése, mint más nemzetközi szervezet által biztosított jogvédelem esetében.

A strasbourgi bíróság egyik bírója így fogalmaz:

„A XXI. század európai jogvédelmi rendszerének tervezésekor egy megfelelően széles perspektívából kell kiindulni, nem csupán a szubszidiaritás elvén nyugvó rendszerben a nemzeti jogrendszerek által játszott alapvető szerepet, hanem az alapvető jogok védelmében az EU jogrendszerének egyre növekvő jelentőségét – nevezetesen az Európai Közösségek Bíróságának igazságszolgáltatását – is fel kell ölelni. A fő cél itt az kell legyen, hogy a két jogrendszer között egy harmonikus és hatékony kölcsönhatást eszközöljünk ki; más szóval, hogy egymást kiegészítsék”.^[49]

A Lisszaboni Szerződés kísérletet tesz arra, hogy az intézményi összefonódás segítségével az emberi jogi bírászkodás terén a jelenleginél még erősebb egységesedési folyamat induljon el.^[50] A hatékonyság elve, amely ismert a nemzetközi jogból és az EU jogból^[51] egyaránt, mindenképpen ezt a megoldást diktálja.

Az összefonódás és az összefonódás igénye a két jog között egyszerűen abból is fakad, hogy az EJEB-nek hatásköre van arra, hogy a bíróságok gyakorlatán keresztül vizsgálja a részes államok jogszabályait is, amelyek között előfordulhat olyan, amely egy közösségi jogi szabály belső jogba ültetések, implementációjakor jött létre. Ez tartalmaz olyan normát, amely eredeti formájában esetleg a közösségi jogrend eleme, és bár *de jure* a tagállami jogot vizsgálja az EJEB, *de facto* ítéletet mondhat arról, hogy a közösségi jogalkotás megfelel-e az Emberi Jogok Európai Egyezményének.^[52] Emellett az EU részéről a már jogi kötőerővel bíró Alapjogi Charta harmonizációs szabálya (53. cikk) kimondja, hogy az EJEE által is szabályozott jogok esetében a jogvédelem terjedelmének az EU-ban is legalább azonosnak kell lennie.

Bár a szerződések jogáról szóló, 1969-ben született Bécsi Egyezmény már egyfajta alkotmányos szerződésként rögzítette, hogyan kell értelmezni a néhol átfedéseket is tartalmazó nemzetközi szerződéseket, arra mégsem adott választ, hogy vitás esetekben melyik nemzetközi szerződés jogvédelmi rendszere irányadó. Emellett a nemzetközi jog esetében azt is ki kell emelni, hogy nagy a szerepe az állam felelősségének is. Mindaddig, amíg egyes szerződési rendelkezések

[49] Myjer, 2007, 176.

[50] Taubner - Tóth, 1998, 284.

[51] Shaw, 2003, 842–844.

[52] Szalayné, 2005.

nem közvetlenül alkalmazandók, az államon múlik a nemzetközi szerződésben foglaltak végrehajtásának minősége. A nemzetközi jognak ezt a hagyományos szerepét és jellegét kérdőjelezi meg egyre inkább az Emberi Jogok Európai Egyezményének érvényesítése módja. Az Európai Unió joga pedig tagállamai számára ma már egy olyan állami jog mellett működő jogrendszert jelent, amely egyre több elemét tekintve hasonlóbb a belső joghoz, mint a nemzetközi joghoz. Ezt a folyamatot úgy is lefordíthatjuk, hogy mind az EU mind az ET alapjogvédelmi rendszere egyre hasonlóbbá válik az alkotmányjoghoz, veszítve nemzetközi jogi jellegéből.^[53]

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye is sajátos alkotmányjogias szerepet tulajdonít magának, megkülönbözteti magát más nemzetközi alapjogvédelmi rendszerektől.^[54] Egyes értelmezések szerint a normái már olyan nemzetközi jogi szabályoknak minősülnek, amelyekről más nemzetközi szerződéssel a részes állam nem térhet el (peremptory, feltétlen kötelezettséget jelentő szabály).^[55]

Az EJEB az EJEE szabályainak alkotmányjogi jellegét leginkább a Chrysostomos, Papachrysostomou és Loizidou v. Turkey^[56] esetben fejtette ki. Ez a határozat szól arról is, hogy az EJEE általában milyen hatással van a részes államainak a jogára, emellett arról, mennyiben fogadhatók el az Egyezmény egyes részeivel kapcsolatos tagállami fenntartások. Az esetben az is érzékelhetővé válik, hogy az EJEB az európai közrend (European public order) részeként vagy alapjaként tekint az EJEE rendelkezéseire. Rögzíthető tehát, hogy az EJEB mindenképpen úgy tekint az ET alapjogvédelmi rendszerére, mint közös európai emberi jogi keretszabály rendszerre.

A kérdés a továbbiakban az, hogy ehhez az elképzeléshez és az ennek alapján kialakított joggyakorlathoz hogyan viszonyulnak az EU alapjogvédő törekvései. Az európai alapjogvédelem egységének letéteményese és legfőbb őre az EJEB álláspontja szerint maga az EJEB, és látni fogjuk, hogy ezt a szerepet eddig az EU csak üdvözölte, nem kérdőjelezte meg. Mindemellett szükségesnek tartotta saját alapjogvédelmi rendszerét is fejleszteni.

Az Európai Unióban az alapjogvédelem fejlesztésének motorja a demokratikus politikai potenciál növelése volt. A demokratikus legitimitáció megteremtéséhez szükségesnek tűnt, hogy az EU a saját vagy a tagállamokkal közös kompetenciába tartozó ügyekben ne utasítsa vissza a polgároknak az alapjogvédelemre vonatkozó igényét. Az elvárás úgy fogalmazódott meg, hogy az uniós jognak hasonlóképp kell védeni az alapjogokat a kompetenciájába tartozó ügyekben, mint a tagállami jogok alkotmányos jogrendjeiben. Mivel az EU tagállamai

[53] Pernice, 2008, 201.

[54] Salcedo, 1993, 15–24. Ez a tendencia látszik az Ireland v. UK 58 ILR 188, 291 (1980) és az Austria v. Italy, 4 Yearbook of the European Convention of Human Rights 140 (1961).

[55] Allain, 2005, 490–497.

[56] Application nos. 15299/89, 15300/89, 15318/89.

részei az EJEE-nek, legegyszerűbb megoldásként az Európai Unió bírósága elkezdte alkalmazni az EJEB joggyakorlatát az alapvető jogi kérdésekben.^[57]

Egyes jogirodalmi érvek szerint a kompetenciaprobléma könnyen megoldható azáltal, hogy megállapítható, az EU tagállamainak jó része hamarabb lett részese az EJEE-nek, mint az Uniónak, éppen ezért nyilvánvaló, hogy nemzetközi jogi értelemben nem ruházhatott át olyan jogokat az EU-ra, amihez neki megának sem volt joga a nemzetközi szerződés alapján. Ennek köszönhető az, hogy bár külön megállapodás nem született arról, hogy az EU és az ET hogyan hangolja össze a jogvédelmi rendszerét, mégis fej-fej mellett halad a jogfejlesztés, ugyanabban az irányban.^[58]

Az EU Bírósága egyértelműen elutasította Werner Főtanácsnoknak a Hauer esetben kifejtett véleményét, amely szerint az EU joga per definitionem korlátozza a tagállamok alkotmányos jogvédelmét, éppen ezért a konfliktus csak úgy oldható fel, ha az EU megalkotja a tagállami jogok maximális szintjét elérő alapjogvédelmi rendszerét.^[59]

Az EJEB az Európai Unió Bíróságától eltérően nem mondta ki, hogy az egyes normák közvetlenül alkalmazandók volnának. Az egyes államok monista vagy dualista felfogásán múlik, hogy miképp tekint a nemzetközi jog e szabályaira. Az EJEB viszont szélesen értelmezte azt, hogy az állam mikor lehet felelős egy adott alapjogsérelem esetében. Ezzel kapcsolatban megállapította, az is az állam felelőssége, ha az EJEE által védett jog azért sérül, mert az állam más nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettségét teljesítve sértette meg az Egyezményt. Innen már csak egy lépés volt az, hogy ugyanez az EU jog tekintetében is megállapítható legyen. Az elv lényege ugyanis az volt, hogy az állam semmiképpen se bújhasson ki a felelősség alól arra hivatkozással, hogy a jogalkotásnak vagy jogalkalmazásnak azt a szegmensét egy nemzetközi vagy szupranacionális szervre bízta.^[60]

A fentieknek megfelelően látható, hogy a két bíróság az alapjogi ítélkezés egységesítését leghatékonyabban, és az eddig megszokott indirekt forma keretei között maradvá leginkább az állam felelősségre vonásának esetkörét bővítve tudja megvalósítani.

Az M&Co. V. Germany esetben a német igazságügyi miniszter arra hivatkozott, hogy az EJEE-t sértőnek vélt szabály alapja egy EU rendelet, amelynek tartalmától a miniszter nem térhet el, és ezért nem is lehet felelős érte. Az Emberi Jogok Európai Bizottsága nem fogadta el az érvelést, mert ezen érvek mentén könnyen kibújhatna minden részes állam az Egyezményben vállalt kötelezettségei alól azzal, hogy szupranacionális szervre delegálja a jogalkotási hatásköreit. Ezt az álláspontját erősítette meg a Bizottság a Heinz v.

[57] Scott, 2006, 629–665.

[58] Lebeck, 2007, 207.

[59] C-44/79 Hauer v. Rheinland-Pfalz ECR (1979) 3727.

[60] Lebeck, 2007, 210.

Contracting States also Parties to the European Patent Convention^[61] vagy a Waite v. Germany^[62] esetekben.

Ami a *Cantoni v. France* ítéletben még nem fogalmazódott meg olyan markánsan, az hangsúlyosabb problémának látszik a *Matthews v. UK.* ügyben. Az EJEB ebben az esetben már elindult egy olyan értelmezés irányába, amely szerint a részes állam felelős lehet minden olyan jogi aktusért, amelyet az állam a területén jogként elismer. A *Matthews* ügyben ugyan még egyértelmű, hogy a közösségi normát az EJEB nem vizsgálhatja felül, mert arra nincs hatásköre, ám kérdésként vetődött fel, a tagállamok hatáskör átruházási szabályainak egyezménykonformitási vizsgálata során áttételesen felvetődhet-e a konkrét EU jogi norma emberi jogi szempontú szűrése.

Ez a kérdés azért külön érdekes, mert tradicionális koncepció szerint az állam csak azért lehet felelős, amit ő maga jogként alkot meg. Régebben, a nemzetközi jog megjelenése előtt ritkán fordult elő olyan helyzet, amelyben az államnak egy olyan jog kialakítására volt hatása, amely aztán a saját, belső jogára is visszahatott. A szuverenitásfogalom változott, hiszen a szuverenitás már nem csak a belső jogban létrehozható norma megalkotásának jogát jelenti, hanem azt a jogot is, hogy a jogalkotási hatáskört az állam delegálja.^[63]

2. A Bosphorus (EJEB) és az Omega (EU bíróság) döntések

Az Omega eset során az Európai Bíróságnak alapjogvédelmi kérdésben kellett döntenie.^[64] A bonni hatóságok nem engedélyezték, hogy egy cég olyan videojátékokat helyezzen üzembe, amelyekben emberi élet kioltása a cél. A német hatóságok indokolása szerint a közrendre valós veszélyt jelentenek az ilyen játékok. A közigazgatási ügyek legfelsőbb bírói fóruma úgy vélte, a betiltás jogszerű, mivel ezek a játékok valóban sértik az Alaptörvény 1. cikkében foglalt emberi méltósághoz való jogot. Az előzetes döntéshozatali eljárás keretében az EB ismét állást foglalt amellett, hogy a tagállami alkotmányos szabályozás alapján, egy alapjog védelme érdekében korlátozható az áruk és szolgáltatások szabad áramlása.^[65] Az EB ebben az esetben is azt emelte ki, hogy általános jogelvként védi a Közösség az alapjogokat, és ilyenként a tagállami jogok alkotmányaihoz hasonló tartalmat kapnak. Mindezek miatt a közösségi jogi alapjogvédelem hasonló jelentőségű, mint a tagállami: az alapszabadságokkal szembeni mérlegelés is hasonló eredménnyel jár.

Ez az eset kiváló példa arra a tendenciára, hogy az EU alapjogvédelem kérdésében a bíróság széles mérlegelési jogkört biztosít az egyes tagállamok számára.

[61] 18 Euro. Hum. Rights Rep. CD 168-170.

[62] 2000. 30 Euro. Hum. Rights Rep 261.

[63] Wilde, 2005, 11. skk.

[64] C 36/02, Omega Spielhallen und Automatenausstellungen GmbH v. Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn, [2004] OJ C300, 3.

[65] Uo. (17.) bek.

Az EU Bírósága itt a *bírói szubszidiaritás* elvét alkalmazza, utalást tesz arra, hogy a német hatóságok szerint a jogszabály összhangban van az Alaptörvénnyel. Az arányosság kérdésének vizsgálatánál is visszautal a döntés arra, hogy a tagállami jog bevett mérlegelési módszere alapján hogyan lehet a kérdést megítélni. Ez a bírói hozzáállás nagy teret engedhet a tagállami alapjogvédelem elsőségének, még a közösségi jogot érintő kérdésekben is.

Az EU Bírósága a közrendi kifogás felhívásához egy tényleges és kellően súlyos veszély fennállását kívánja meg. Az Omega ügyben ehhez hozzátette: „...mindazonáltal azok a sajátos körülmények, amelyek igazolhatják a közrend fogalmára történő hivatkozást, országonként és koronként változhatnak. Ezért e tekintetben a hatáskörrel rendelkező nemzeti hatóságok mérlegelési jogkörét – a Szerződésben rögzített határok között – el kell ismerni.”^[66]

Az ügyben a főtanácsnoki vélemény szerint, ha egy tagállam az alkotmánya alapján védett jogra hivatkozik egy alapszabadsággal szemben, mindenképpen meg kell vizsgálni a hivatkozott alapjognak a közösségi jogban elfoglalt státuszát, meg kell nézni azt a védelmi szintet, amelyet a közösségi jog biztosít.^[67] Ha a közösségi jog nem biztosítja azt a védelmi szintet, amelyet a tagállam alapjogvédelme, a közrendi klauzula alapján lehet feloldani az ügyet, és előtérbe helyezni a tagállam alapjog-értelmezését. Ez a dogmatikai megoldás azért szükséges, mert ha a tagállamok a közösségi jogot érintő esetekben csak arra az alapjogvédelemre hivatkozhatnának, amelyet a közösségi jog elismer, az a közösségi jogot érintő kérdésekben az alapjogvédelem egységesítéséhez vezetne, és e tekintetben a tagállami alapjogvédelem egy szegmensének harmonizációját jelentené. Ez egyrészt nem erősítené a közösségi jogi alapjogvédelmet, másrészt arra sem adna lehetőséget, hogy az egyes tagállamok a saját politikájuknak is érvényt szerezhessenek. Ez az alapjogi kérdésekben még a közösségi jogot érintő területeken is szubszidiaritást hangsúlyozó álláspont azt a kérdést is megkerüli, hogy egy egységes EU alapjogvédelem esetében vajon hogyan lehet olyan standardokat teremteni, amelyek egyaránt megfelelnek a legmagasabb és a legalacsonyabb alapjogvédelmet biztosító tagállamnak is az egyes kérdéseket illetően.^[68]

Az EJEB joggyakorlatát jellemző 2005-ös Bosphorus-döntés^[69] azt mutatja, hogy az EU és a tagállamok közötti kapcsolatrendszer a fentiekhez hasonló irányba befolyásolhatja az EJEB joggyakorlata is, azaz támogathatja a tagállami alapjogvédelem dominanciájának erősödését, és óvatosságra intheti az európai uniós alapjog-fejlesztést, alapjog-egységesítést.

A Bosphorus-esetben a kérelmező egy Törökországban bejegyzett légitársaság volt, amely egy repülőgépet bérelt a Jugoszláv Légitársaságtól. Az Európai

[66] Uo. (31.) bek.

[67] Főtanácsnoki vélemény (73.) bek.

[68] Az eset bővebb elemzését az EU és az ET alapjogvédelmi rendszere összehasonlításának kontextusában lásd Gyeney, 2006, 96-97.

[69] 45036/98. számú kérelem.

Közösségek 990/93. EGK rendelete alapján a Boshorus Airways bérelt repülőgépét az ír állam lefoglalta. Az ügy a luxembourgi bírósághoz került, amely a rendeletet az ügyben alkalmazhatónak nyilvánította. Ennek alapján az ír Legfelső Bíróság úgy határozott, hogy az ír állam lefoglalása megfelelt az ír jognak, amely a közösségi jog kötelezően alkalmazandó szabályát rendelte alkalmazni.

Amikor a Jugoszlávia elleni szankciókat az EU felfüggesztette, az ír állam a repülőgépet a jugoszlávoknak adta vissza, mert a bérlet ideje lejárt. A kárt szenvedett bérlő az EJEB-hez fordult arra hivatkozva, hogy sérült az EJEE Első Kiegészítő Jegyzőkönyv 1. cikkével védett tulajdonhoz való joga.

Az EJEB azokat a normákat vizsgálta, amelyek a lefoglalás alapjául szolgáltak az ír állam jogában. Megállapította, hogy az EGK rendelet általánosan alkalmazandó, mindenkire kötelező szabály volt a tagállamokban, a rendelettől nem lehetett eltérni. Az ír jog szerint a rendelet a hivatalos lapban való kihirdetéstől hatályos volt.

A döntés két pontját is érdemes kiemelni. Az egyik az, hogy az EJEB álláspontja szerint vélelmezni kell azt, hogy a közösségi jog nem ellentétes az EJEE-vel.^[70] A másik – témánk szempontjából jelentősebb – következtetés pedig az, hogy az EJEB úgy ítélte meg, jogosult azokat a tagállami normákat is összevetni az EJEE-vel, amelyek alapja egy kötelező közösségi jogi vagy nemzetközi jogi rendelkezés. Az EJEB e döntése azt sugallja, annak ellenére, hogy az EU nem részese az Egyezménynek, a tagállami jogon keresztül meg tudja valósítani az EU jog egyezménykonformitásának vizsgálatát is. A tagállam nemzetközi jogi szempontból, az EJEE betartása tekintetében felelősséget kell vállaljon minden olyan aktusért, amelynek eredményeképpen egy szabály az adott államban alkalmazandó.^[71]

IV. HOGYAN ÉRINTI A MAGYARORSZÁGI ALAPJOGVÉDELMEZT A KETTŐS EURÓPAI ALAPJOGVÉDELEM?

1. Magyarország és az EU alapjogvédelmi rendszere

Az Európai Unióban nem egy rendelkezés szabja meg a hatáskörmegosztást a tagállamok és az Unió között, számos, a joganyagban elszórta található szabályból olvasható ki, mire jogosultak az Unió szervei. Sem tartalmában, sem formájában (irányelv vagy rendelet) nem rögzített az uniós kompetencia. Az Unióra történő hatáskör-átruházás mindig pontosan körülhatárolt, ám ezt gyengíti, hogy az Európai Uniónak felhatalmazása van az alapító szerződésekben

[70] *Döntés után*, Fundamentum 2005/4. szám, 139–140.

[71] Lebeck, 2007, 214.

meglévő joghézagok betöltésére (ilyen különösen az EUMSZ 352. (EK Szerződés 308.) cikke). Az Európai Bíróság jogfejlesztő tevékenysége pedig – ahogy azt fentebb láthattuk – igen rugalmasan kezeli a tagállami felhatalmazásokat. Az Európai Bíróság hatáskörei nem tárgyuk szerint, hanem céljuk szerint kerültek meghatározásra, a közös piac megteremtését és fejlesztését szem előtt tartva. Így végső soron szinte minden beletartozhat az Unió kompetenciájába, ami a cél megvalósítását szolgálja.^[72]

A szubszidiaritás elve, amelyet a Maastrichti Szerződés iktatott be (EK Szerződés 5. cikk (2) bekezdés jelenleg tartalmilag EUMSZ 13. cikk (2) bekezdés) azonban alkalmas arra, hogy gátat szabjon a parttalan uniós jogi térnyerésnek, hiszen e rendelkezés kimondja, uniós jog csak olyan probléma megoldására alkotható, amely uniós szinten hatékonyabban orvosolható, mint az egyes tagállamok szintjén. Ehhez kapcsolódik az arányosság elve, amely szerint az EU csak olyan mértékben alkothat jogot, hogy azzal ne sértse a szubszidiaritás elvét (EK Szerződés 5. cikk (3) bekezdés, tartalmilag EUMSZ 13. cikk (2) bekezdés).^[73]

A magyar jogban a csatlakozási klauzula, az Alkotmány 2/A. §-a maga mondja ki, hogy a magyar állam hatáskörei a szerződésből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig engedi át. Azt viszont egyes nézetek szerint csak az Európai Bíróság jogosult meghatározni, hogy mi ez a bizonyos szükséges mérték, hiszen ennek értelmezéséhez a közösségi jog céljainak értelmezésére van szükség.^[74] Mások szerint a hatáskör-átruházás alkotmány szerinti terjedelmének meghatározása viszont legvégső soron az Alkotmánybíróság feladata. Ez utóbbi nézet indokolása szerint az Alkotmány 2/A. §-ból az következik, hogy az uniós hatáskörgyakorlás során tulajdonképpen a tagállamok közösen járnak el, még akkor is, ha valójában a tagállamoktól független uniós intézmények látják el a döntéshozói feladatot. Az uniós jog tehát nem szakad el a tagállami jogoktól, ezért azok végső forrása is az alkotmány marad a demokratikus legitimitáció talaján állva. Végső soron a tagállami alkotmányból kell levezetni azokat a szabályozási kérdéseket, amelyek nem engedhetők át az Európai Unió részére.^[75]

Azt a jogirodalmi álláspontot is érdemes ismertetni, amely szerint a szuverenitásátranzfert nem az Alkotmány hajtja végre, hanem az, hogy Magyarország csatlakozott az Európai Unióhoz. Az alapító szerződések határozzák meg, hogy mely hatáskörök gyakorolhatóak az Európai Unió, tehát de facto a tagállamok összessége által. Az alapító szerződésekhez való csatlakozáskor az Országgyűlés határozza meg, hogy mekkora legyen a szuverenitásátranzfer terjedelme. Magyarország mindezek alapján például nem válhat részesévé egy olyan alapító

[72] Jakab, 2007, 236.

[73] Jakab szerint ezen szabályok hatékonysága kétséges. Uo. 237.

[74] Uo. 249.

[75] Sonnevend, 2003, 27-37.

szerződés-módosításnak, amely az Unió szerveit feljogosítaná arra, hogy saját döntésük alapján tagállami hatásköröket vonjanak el.^[76]

Az Alkotmány alapján továbbá csak olyan hatalmat lehet átruházni, amelyvel a magyar állam maga is rendelkezik (*nemo plus iuris*), ezért értelemszerűen nem lehet felhatalmazni az Uniót arra, hogy alkotmányellenes jogot alkosson. Ez egyértelmű kompetencia-túllépés volna az EU részéről, és ezért ez nem fogadható el a magyar állam számára. Gond csak az, hogy a magyar Alkotmánybíróságnak nincs olyan hatásköre, amely alapján felül tudja vizsgálni az uniós jogi aktusokat, így a gyakorlatban csak a magyar átültető jogszabályokat vizsgálhatná. Elviekben azonban az Alkotmánybíróság mindenképpen jogosult arra, hogy az EU jog alkotmányosságát felülvizsgálja, és alkotmányellenesség esetén a kompetencia túllépését, tehát alkotmányellenességet állapítson meg.^[77]

A bíróság feladata mindezek alapján elsősorban az, hogy az uniós jogot és az uniós jogot implementáló magyar jogot a magyar Alkotmánynak megfelelően értelmezze. Ezek mellett eleget kell tennie annak, hogy az Európai Unió szabályrendszerének megfelelően értelmezze ezt a jogszabályt. E kérdést illetően előzetes döntéshozatali eljárásban fordulhat az Európai Bírósághoz akkor, ha uniós kompetenciába tartozó ügy eldöntésekor nem tudja egyértelműen meghatározni az alkalmazandó jogszabály tartalmát. Probléma akkor adódik, ha a két jogrend különböző megoldást kínál ugyanarra az alapjogi kérdésre. Elképzelhető például, hogy a magyar, az Alkotmánynak megfelelően értelmezett magánjogi jogszabály szerint egy kiszolgáltatott helyzetben lévő kezes fél kisebb vagy éppen nagyobb védelmet élvez, mint a közösségi jog alapvető emberi jogokat figyelembe vevő luxembourgi értelmezése alapján.

A Magyarország részéről érkező első előzetes döntéshozatali eljárásra irányuló kérelem kiválóan rámutat erre a problémára. Nem sokkal Magyarország csatlakozása után a Szombathelyi Városi Bíróság kért véleményt az EB-től. Végzésében a 93/13/EGK irányelv alapján kívánta értelmezni a Ptk. tisztességtelen szerződési feltételekre vonatkozó szabályát. Ez tipikusan egy olyan eset, amely rámutat témánk egyik kulcskérdésére. A Ptk. tisztességtelen szerződési feltételekre vonatkozó szabályának értelmezésekor ugyanis a magyar alkotmány egyes rendelkezéseinek is relevanciája lehet, így a magyar bíróságnak egyidejűleg kellett figyelembe venni a közösségi jog, illetve a magyar Alkotmány szabályait, legalább értelmezési segédletként. Az Európai Bíróság 2006-ban hozta meg döntését, amely szerint nincs hatásköre az ügy eldöntésére, mivel a szerződéses jogviszony Magyarország csatlakozása előtt keletkezett.^[78] Így ebben az esetben végül nem alakult ki az az értelmezési konfliktushelyzet, amelyről említést tettünk. Kiválóan látszik azonban, hogy a jogalkotási és jogalkalmazási kompetencia-megosztás rendszere igen homályos, így az sem látszik

[76] Kende - Szűcs, 2006, 771-772.

[77] Uo. 772-773.

[78] C-302/04 Ynos Kft. kontra Varga János, 2006. január 10.

egyértelműen, hogy az alapvető emberi jogokat, és azok horizontális hatályára vonatkozó európai bírósági gyakorlatot milyen mértékben kell figyelembe venni az egyes (közvetlenül vagy közvetetten alkalmazandó) európai uniós rendelkezések értelmezésekor. Ez a kérdés különösen érdekes akkor, ha a magyar alapjogi rendelkezésekből és az annak alapján kialakított AB gyakorlatból, illetve az EU jog fent ismertetett gyakorlatából más következik.

2. Magyarország és az EU alapjogvédelme a strasbourgi joggyakorlat kontextusában

Az EU és az ET alapjogvédelme közötti kapcsolat nem csak önmagában érdekes. Az EJEE részes államai között ott található az Európai Unió összes tagállama. A szakirodalom kiáll amellett, hogy e nemzetközi szerződés az európai népek tulajdonképpeni alkotmányaként fogható fel, az alapjogvédelmi rendszerben elfoglalt szerepe ezt mutatja. Ezt erősíti, hogy az Európai Unió is elfogadja a strasbourgi bíróság joggyakorlatát, sőt, a Lisszaboni Szerződés arra vállalkozik, hogy az EU a jövőben részese legyen az Emberi Jogok Európai Egyezményének. Látszólag tehát teljes a harmónia, az együttműködő alkotmányosság jegyében közeledik egymáshoz az alapjogvédelem két letéteményese.

Kérdés, hogy ez a harmónia hogyan érinti az EU tagállamait, amelyek egyben az Egyezmény részes államai. Hogyan viszonyul mindez az együttműködésen alapuló hatalommegosztás a tagállamok alapjogvédelmi rendszeréhez? Mi lesz, ha az EU döntése folytán az Emberi Jogok Európai Egyezménye már nem csak egyszerű nemzetközi szerződésként funkcionál, hanem a közösségi vagy megosztott kompetenciába tartozó ügyek esetében az EU jogra is közvetlen hatása lesz. Ha az EU részese lesz az EJEE-nek, vajon megmarad-e az EJEB-nek a Bosphorus-döntésben kialakított álláspontja, amely szerint a tagállam nemzetközi jogilag felelőssé tehető a tagállamban kötelezően alkalmazandó EU jog egyezményesértése esetében is.

A nemzetközi szerződés helye rendezettebb a legtöbb tagállami jogban, mint az EU jog helye. A magyar Alkotmánybíróság sok más EU tagállamhoz hasonlóan például hajlik arra, hogy az állami Alkotmányt alapjogvédelmi szempontból az EU jogi normák fölé helyezze. Még ha ez Magyarországon nem is egyértelmű álláspont, Németország vagy Olaszország nyíltan vállalja, hogy alapjogvédelem kérdésében a tagállami alkotmány a legfőbb jogforrás. Bár az EU Bírósága a szupremácia jegyében nem támogatja ezeket a tagállami álláspontokat, kérdés, hogy az EJEB Bosphorus-döntésének jegyében nem kell-e átgondolnia az álláspontját.

Ha ugyanis a tagállam felelőssé tehető az EJEB előtt az olyan jog egyezményesértése esetén is, amely közösségi kompetenciába tartozó kérdést érint, és alkalmazása kötelező, a tagállami alkotmánybíróságok joggal mondhatják, hogy ezt a jogot – legalábbis a nemzetközi szerződésbe ütközés kérdésében – felülvizsgálhatják. A legtöbb Alkotmány ugyanis vállalja, hogy a belső jog nem lehet

ellentétes a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségekkel, és a legtöbb tagállamban az Alkotmánybíróság feladata ennek a kérdésnek az előzetes vagy utólagos vizsgálata, és övé a megsemmisítés joga.

Az EJEB Bosphorus-döntése tehát olyan új kontextust teremt Magyarország számára is, amely képes befolyásolni az EU és tagállamai között kialakult helyzetet az alapjogvédelem kérdésében. A háromszereplős játék értelmezésének külön nehézsége, hogy a nemzetközi jog, az EU jog és a tagállami jog interakciójának értelmezéséről van szó.

A helyzet megoldásában nagy szerepe lesz majd az érintett bíróságok ambícióinak, annak, hogy milyen álláspontot foglalnak el a *deference* kérdésében. Az együttműködő alkotmányosság jegyében feltétlenül előtérbe fognak kerülni azok a szempontok, amelyek a hatalmi tusakodás helyett az emberi jogvédelem egységes szempontjait helyezik majd előtérbe.

Igaz, hogy a hatályos jogban a nemzetközi jog, az EU jog és a tagállami jogok, köztük a magyar jog hierarchiája nehezen vázolható világosan, az együttműködő alkotmányosság szempontjait szem előtt tartva mégis okkal lehet bízni a közös alapjogvédelmi rendszerek harmonikus működésében. Ezt mutatja az EJEE joggyakorlata a *margin of apprriation* doktrínával, és ez a hozzáállás tapasztalható az EU Bírósága Omega-döntése kapcsán is. Véltetően Magyarország alapjogvédelmi fórumai is ennek az együttműködő alkotmányosságnak a jegyében gondolják majd végig, hogy az új Alaptörvényben biztosított hatásköreiknek megfelelően hogyan értelmezik az alapjogvédelmi pozíciójukat és a magyar Alaptörvény helyzetét a nemzetközi jog, az Európai Unió joga és a tagállami alkotmányjog mátrixában.^[79]

IRODALOM

- Alston, Philip (2000): *The EU and Human Rights*. Oxford University Press, Oxford.
- Cassese, Antonio – Clapham, Andrew – Weiler, Joseph H. H. (szerk.) (1991): *European Union – The Human Rights Challenge*. Nomos, Baden-Baden.
- Cherednychenko, Olha O. (2007): *Fundamental Rights. Contract law and the Protection of the Weaker Party*. Sellier, München.
- Clapham, Andrew (1993): *Human rights in the private sphere*. Oxford University Press, Oxford.
- Drzemczewski, Andrew (1979): *The European Human Rights Convention and Relations between Private Parties*. NILR, 2. 163–181.
- Fekete Balázs (2008): Jogösszehasonlítás az Európai Bíróság gyakorlatában – nemzeti és szupranacionális jogrendek interakciója a közösségi jog fejlődésében. In: *Európai jog és jogfilozófia*. (szerk. Paksy Máté) Szent István Társulat, Budapest.

[79] Magyarország Alaptörvénye, Magyar Közlöny 2011. évi 43. szám. 2011. április 25. Az Alaptörvény lényegében ugyanazokat a rendelkezéseket tartalmazza a nemzetközi jog, az Európai Unió joga és a magyar jog kapcsolatára vonatkozóan, mint a hatályos Alkotmány, az 1949. évi XX. törvény.

- Fekete Balázs (2010): Európa értékei és az értékek Európája. *Jogtudományi Közlöny* 4. 206–212.
- Garlicki, Lech (2005): Relations between private actors and the European Convention on Human Rights. In: Sajó András - Uitz Renáta (szerk.): *The Constitution in private relations. Expanding Constitutionalism*. Eleven Publishing, The Hague.
- Gyeney Laura (2006): Újabb kihívások az uniós emberi jogi bírászkodás terén. *Iustum, Aequum, Salutare* II. 3–4. 85–99.
- Halmai Gábor - Tóth Gábor Attila (2003): *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Harmathy Attila (2006): Az EU tagállamok közös alkotmányos hagyományai és a nemzeti polgári jog. In: Sajó András (szerk.): *Alkotmányosság a magánjogban*. Complex, Budapest.
- Jakab András (2007): *A magyar jogrendszer szerkezete*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kende Tamás - Szűcs Tamás (szerk.) (2006): *Európai közjog és politika*. Complex, Budapest.
- Kovács Péter (1998): A közösségi jogrendszer és az alapjogvédelem. *Acta Humana*, 44–45. 83–96.
- Lebeck, Carl (2007): The European Court of Human Rights in the relation between ECHR and EC law: the limits of constitutionalisation of public international law. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 62/2. 195–236.
- Mahlmann, Matthias (2004): 1789 Renewed? Prospects of the protection of human rights in Europe. *Cardozo Journal of International and Comparative Law*, 11. 903–938.
- Myjer, Egbert (2007): Csatlakozhat-e az EU az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Európai Tanács-i Egyezményhez? – Általános feltételek és gyakorlati kérdések. *Magyar Jog*, 3. 170–176.
- Pernice, Ingolf (2008): The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights. In: Stefan Griller - Jaques Ziller (szerk.): *The Lisbon Treaty. EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?* Springer, Wien - New York.
- Polgári Eszter (2005): A Strasbourgi Bíróság és az Európai Konszenzus. *Fundamentum*, 1. 5–13.
- Raisz Anikó (2006): Az EU hatása az Európa Tanács emberi jogvédelmi rendszerére. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, 1. 313–328.
- Sonnevend Pál (2003): Alapvető jogaink a csatlakozás után. *Fundamentum*, 2. 27–37.
- Salcedo, Camilo (1993): The Place of the European Convention on Human Rights in International Law. In: McDonald et al. (eds.): *The European System for Protection of Human Rights*, 15–24.
- Scott, Douglas (2006): A tale of two courts: Luxembourg, Strasbourg and the Growing Human Rights Aquis 43. *CMLRev.* 629–665.
- Shaw, Malcolm N. (2003): *International law*. 5. kiad., Cambridge University Press, Cambridge.
- Szalayné Sándor Erzsébet (1998): Az Európai Közösség csatlakozásának kérdése az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez – néhány gondolat a közösségi jog és az alapjogok viszonyáról az Európai Közösségek Bíróságának 2/1994-es véleménye kapcsán. *Acta Humana*, 3. 20–31.
- Szalayné Sándor Erzsébet (2005): Interferencia az Európai Bíróság és az EJEB gyakorlatában. *Acta Humana*, 2. 13–29.
- Szemesi Sándor (2005): Emberi jogok Európában: gondolatok az Emberi Jogok Európai Egyezménye és az EU viszonyáról. *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis*, 5. 179–198.

- Szemesi Sándor (2006): Az EU és a közösségi jog szerepe az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában. *Acta Humana*, 2. 50-68.
- Taubner Zoltán – Tóth Dániel (1998): Az EU és az Európa Tanács: az emberi jogok védelmének új intézményei. *Jogtudományi Közlöny*, 7-8. 280-286.
- Tóth Judit – Legény Krisztián (szerk.) (2006): *Összehasonlító alkotmányjog*. Complex, Budapest.
- Van Dijk, P. – Van Hoof, G. J. H. (1995): *Theory and practice of the European Convention of Human Rights*. Kluwer, London.
- Wilde, Ralph (2005): The „legal Space” or espace juridique” of the European Convention on Human Right: It is relevant to Extraterritorial State Action, *European Human Rights Law Review*, 10. 115-125.

Adalékok az Európai Unió pártjainak finanszírozásához

A magyar EP képviselők pártadója

Az Európai Unió pártjai számára már 2004 óta nyitva áll a lehetőség, hogy a közösség költségvetéséből támogatásokhoz juthassanak. Feltéve, hogy megfelelnek az EU által megszabott kritériumoknak. Az EU-ban a pártok finanszírozása az éves költségvetésben elkülönített pénzösszeg szétosztását jelenti. 2007-től egy szabálymódosítás lehetőséget teremtett arra is, hogy a pártok felhasználhassák a központi költségvetésből származó támogatást az EP választási kampányok finanszírozására is. Az előbb elmondottak miatt úgy vélem, hogy megkerülhetetlen az EU központi költségvetéséből finanszírozott párttámogatási rendszer elemzése.

Az Európai Unió pártjainak finanszírozásával e tudományos folyóirat hasábjain már értekeztem,^[1] és most is ugyanezt teszem e dolgozatommal. Jelen cikkemben az eddig tett megállapításaim alátámasztásául szolgáló adatok körének bővítésén, valamint az azokból származó következtetések levonásán túl, egy újabb témával tágitom az EU pártjai finanszírozásának vizsgálati látószögét. Arra a kérdésre kívánok választ találni, hogy miképpen alakult az EP képviselők javadalmazási rendszere, különös tekintettel a magyar EP delegáltak pártadóira, adományaira.

Írásom első felében a magyar EP képviselők fizette pártadókra fókuszálok, amely elemzésénél az eddig felhasznált EU-s joganyag, valamint az EU-s pártbeszámolókon túl, szükséges volt azon magyar pártok beszámolóinak és alapszabályainak vizsgálata is, amelyek hiteles képet szolgáltathatnak a fent említett bevételi forrásról. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a magyar pártfinanszírozást meghatározó jogszabályok hiányosságai miatt nehéz különbséget tenni az adomány és a pártadó között. Az előbbi probléma miatt szükségesnek ítéltam a két bevételi forma definiálását elvégezni, mielőtt a számadatok elemzéséhez hozzáláttam volna. A pártadó vizsgálatok a következő pártok beszámolóit, alapszabályait vettem górcső alá: Magyar Szocialista Párt, FIDESZ – Magyar Polgári Szövetség, Magyar Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége, Jobbik Magyarországért Mozgalom. Cikkem további részében a már

[1] A témáról bővebben írtam a „Tendenciák az EU pártok bevételeiben és kiadásaiban” című írásomban, amely megjelent a *Jog Állam Politika* folyóirat 2010. 4-es számában. Jelen dolgozat az ott leírtakat tartalmazza a legfrissebb adatokkal kiegészítve.

meglévő elemzéseket összevettem a legfrissebb adatokkal, amelyek lehetővé tették számomra, hogy korábbi következtetéseim helyességét igazoljam. Ezeket az újabb következtetéseket volt szerencsém ismertetni Győrben egy konferencián, amelyet a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola rendezett „Az állam és jog alapvető értékei” címmel. Akkor prezentációm első felében célként tűztem ki, hogy feltárjam az EU általános költségvetésében érvényesülő tendenciákat. A folyamatok feltárása hozzásegített annak megértéséhez, miként vélekedik az Európai Unió a pártokról, és milyen szerepet szán nekik a jövőben, valamint el tudtam dönteni, hogy az EU a képviselőcsoportokat vagy a pártszervezeteket tartja-e fontosabbnak. A második szakaszban a bevételi oldal összetevőinek tekintetében felállítottam egy rangsort, amelyből az egyes összetevők jellemzőinek felhasználásával következtetéseket vontam le arra nézve, hogy a pártok mennyire motiváltak az EU-s állampolgárokkal való kapcsolattartásban, valamint miként viszonyul az európai szintű pártok finanszírozása az Amszterdami Szerződés 191. cikkében foglaltakhoz. A megfelelő következtetések levonásához három párt, a Party of European Socialists (PES), a European People's Party (EPP), valamint a European Liberal Democrat and Reform Party bevételeink retrospektív komparatív vizsgálatát végeztem el.

I. PÁRTADÓ VAGY ADOMÁNY

Mielőtt rátérnék a konkrétumok tárgyalására, választ kívánok adni arra a kérdésre, mi a különbség a pártadó és a pártoknak juttatott hozzájárulások vagy adományok között. A pártadó a párt anyagi támogatásának egy speciális formája,^[2] amely lehet egyfajta plusz tagdíj, de lehet hozzájárulási kötelezettség is. A pártadót azon pártagoknak kell fizetniük, akik közhivatali pozíciót töltenek be. Az összeg mértékről a párt alapszabálya rendelkezik. A pártadó egyfajta köszönetnyilvánítás a párt felé, mely a pozícióhoz segítette őket. Ezzel szemben az adományról, illetve annak adásáról és elfogadásáról törvény rendelkezik, amely meghatározza azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén adni, illetve elfogadni lehet hozzájárulásokat. Ilyen feltétel például a lehetséges adakozók körének meghatározása, illetve az abból kizártak megnevezése; az

[2] Az általam használt pártadó fogalomban a speciális bevételi forma kifejezést használom, mert megítélésem szerint ez sokkal inkább kitágítja a pártadóba sorolható bevételek körét. Másrésztől nem tekintem a definíció meghatározó elemének azt, hogy a közhivatali pozíciót elnyertek a fizetésük meghatározott százalékát adják le, ellentétben Pokol Bélával, aki következőképpen definiálja a pártadó fogalmát Politológia című könyvében: „Mint a párttagdíjat kiegészítő formára ki kell térni az ún. pártadó kategóriájára, amelyet a legtöbb nyugati pártnál fizetnek az általuk mandátumhoz juttatott képviselők a pártjuk kasszájába. Az érv ebben az esetben úgy szól, hogy ha valaki egy párt támogatásával jut mandátumhoz vagy más megbízáshoz, akkor az ebből származó fizetése, tiszteletdíja egy részével hozzá kell járulnia a párt kiadásaihoz.” (Bihari – Pokol, 1998, 392.)

adható összeg éves felső határának megállapítása; a nyilvánosság érdekében a nevesítési értékhatár megszabása. A hozzájárulások adásában az önkéntesség, míg a pártadónál a kötelezettség érvényesül.

A pártadó jelenlétére a magyar pártok bevételeiben csak következtetni lehet, mert a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény nem rendelkezik annak tételes feltüntetéséről a pártok éves beszámolóiban.^[3] A pártadó valószínű meglétéről az adott alapszabály megfogalmazásából lehet leginkább következtetni. Például a Fidesz alapszabálya a pártadót tagdíj-kiegészítésként nevezi meg, ezért feltételezhető, hogy az e jogcímen beszedett összegek az éves beszámoló tagdíj rubrikájában kerülnek feltüntetésre összevonva a mindenkire kiterjedő tagdíjakkal. Ezzel ellentétesen az MSZP alapszabálya a pártadót anyagi támogatásnak tekinti, így logikus, hogy a pártadó az „Egyéb hozzájárulások és adományok” cím alatt a belföldi magánszemélyektől kapott 500 ezer forintot meghaladó adományok rubrikában kerül majd feltüntetésre.^[4] Ez utóbbi megoldásnak az az előnye, hogy mindenki számára látható, melyik közhivatali pozíciót betöltő személy mekkora összeggel járult hozzá pártja bevételeihez.

1. A tagállami hatáskörben megállapított EP képviselői tiszteletdíj

Az Európai Parlamentben tevékenykedő képviselők díjazásának szabályozásában a 2009-es év mérföldkönek számít, ugyanis ekkor lépett hatályba az Európai Parlamenti képviselők statútuma. Ám a 2004-től kezdődő parlamenti ciklusban az EP képviselők tiszteletdíjának folyósítása még teljes egészében a tagállamok hatáskörébe tartozott. Így Magyarország esetében az Országgyűlés Hivatala folyósította a képviselői tiszteletdíjakat, és bizonyos esetekben teszi ezt ma is. A magyar EP képviselők díjazásáról az Európai Parlament magyarországi képviselőinek jogállásáról szóló 2004. évi LVII. törvény a következőképpen rendelkezik:

„13. § (1) Az európai parlamenti képviselő megválasztásának időpontjától megbízatásának megszűnéséig havonta tiszteletdíjra jogosult, amelyet számára az Országgyűlés Hivatala folyósít. A tiszteletdíj alapdíjból és pótdíjból áll.

A képviselőt megillető tiszteletdíj kifizetése az általa meghatározott fizetési számlára történő átutalással, fizetési számla hiányában pénzforgalmi számláról történő készpénzkifizetés kézbesítése útján történik.

(2) Az alapdíj a mindenkori főtisztviselői alapilletmény 2,5-szerese.

(3) Az európai parlamenti képviselő – az Európai Parlamenttől kapott megbízatása alapján – a főtisztviselői alapilletmény alapulvételeivel havonta nyelvizsgánként a következő pótdíjakban részesül:

[3] Megjegyzem, hogy a pártok alapszabályai sem mondanak semmit arról, hogy a pártadót miképpen kell kezelni a beszámolás során.

[4] Megjegyzés: Alaphelyzetben a pártadó feltüntetésének helye a „Egyéb hozzájárulások és adományok” cím alatt van.

- a) felsőfokú C típusú nyelvvizsga esetében a főtisztviselői alapilletmény 50%-a, az A vagy B típusú nyelvvizsga esetében 25–25%-a;
 - b) középfokú C típusú nyelvvizsga esetében a főtisztviselői alapilletmény 30%-a, az A vagy B típusú nyelvvizsga esetében 15–15%-a.
- (4) Az európai parlamenti képviselő a tiszteletdíja (alapidj és pótdíj) után személyi jövedelemadót fizet. A tiszteletdíj nyugdíjjárulék-alapot képez.”

A tagállami hatáskörbe került EP képviselők javadalmazásának meghatározása, nagy különbségeket eredményezett az egyes tagállamok képviselői között, valamint alkalmat adott a nemzeti szintű politikai pártoknak arra, hogy az egységes Európáért tevékenykedő képviselők tiszteletdíjából a pártadót továbbra is levonhassák, amennyiben azt alapszabályuk előírta.

2. A magyar EP képviselők pártadója a 2004–2009-es EP ciklusban

A 2004-es Európai Parlamenti ciklust megvizsgálva megállapítható, hogy a magyar pártoknál – igaz, eltérő mértékben – jelen volt a magyar EP képviselők hozzájárulása a saját nemzeti pártjaik bevételeihez. A hazai pártok sorából kiemelkedik a Magyar Szocialista Párt, amelynek összes EP delegáltja, minden évben jelentős összeggel járult pártja költségeihez. Ezt pártadónak kell tekinteni, mivel erről az MSZP alapszabálya is rendelkezik.^[5] Az MSZP esetében a 2006-os év volt a legkiemelkedőbb, amikor a párt EP delegáltjai átlagosan majd 3 millió forinttal járultak hozzá a párt adott évi bevételeihez (*Lásd: 1. számú táblázat*).

Az MSZP-hez hasonlóan a FIDESZ-nél is létezik a pártadó, amelyet a szervezet alapszabálya tagdíj-kiegészítésként nevez meg.^[6] A kiegészítésről csupán annyit

[5] A köztisztviséget betöltő párttagok tagdíjukon túl a tiszteletdíjuk tíz-tizenöt százaléka közötti mértékben kötelesek – a tisztviségük fennállásáig rendszeresen – a pártot anyagilag támogatni. Ha a köztisztviséget betöltő több tisztviség után kap tiszteletdíjat, akkor a támogatás mértékét az összevont tiszteletdíj alapján kell megállapítani. A támogatás konkrét összegét a köztisztviséget betöltő párttag és az öt jelölő pártszervezet közös megállapodása tartalmazza. A támogatás a jelölő pártszervezetet illeti meg. A köztisztviséget főállásban betöltő párttagok (alpolgármester, polgármester, megyei közgyűlés alelnöke, elnöke, főpolgármester-helyettes, főpolgármester) – amennyiben az öt jelölő szervezettel kötött politikai megállapodás ezt tartalmazza – szintén a megállapodásban szereplő mértékig kötelesek a pártot anyagilag támogatni. Forrás: http://mszp.hu/public/downloads/pdf/mszp_alapszabaly.pdf (letöltés ideje: 2011. április 6.)

[6] Magyar Polgári Szövetség Alapszabálya:

52.§ 1) Az Országos Választmány:

s) dönt a tagdíjak, illetve a tagdíj-kiegészítés mértékéről, ezek befizetésének és felhasználásának szabályairól, a kedvezményre és mentességre jogosultak köréről;

115.§ A Szövetség tagjai közül kötelesek tagdíj-kiegészítést fizetni:

- 1) a Kormány tagjai,
- 2) a politikai államtitkárok,
- 3) az országgyűlési és Európai Parlamenti képviselők,
- 4) a megyei közgyűlési elnökök, a főpolgármester, polgármesterek,
- 5) a megyei közgyűlési alelnökök, főpolgármester-helyettesek, alpolgármesterek,
- 6) helyi önkormányzati képviselők,

tudunk meg, hogy annak mértékéről és felhasználásának módjáról a párt Országos Választmánya dönt. Sajnálatos módon a hazai pártbeszámolók nem nyújtanak arról információt, hogy a tagdíj-kiegészítés mely bevételi formába tartozik. E bevételi forma tagdíj-kiegészítésként való megnevezése valószínűsíti, hogy az ebből származó bevételek a tagdíjak között kerültek feltüntetésre. Ezt támasztja alá az is, hogy a pártadóként befizetett összegek nem látszanak az ötszázezer forintot meghaladó támogatások között az évenkénti pártbeszámolóban. A pártadó ilyen formája lehetővé teszi, hogy a befizetők neve, és legfőképp az általuk befizetett összegek láthatatlanok maradjanak.

A Szabad Demokraták Szövetsége és Magyar Demokrata Fórum esetében a pártadóról az alapszabály nem rendelkezik. A párt éves beszámolója is ezt támasztja alá. Az EP képviselők tekintetében az előbbi párt két képviselője közül az egyik, Dr. Szent-Iványi István Csaba rendszeresen juttatott pártjának hozzájárulásokat, míg a másik képviselő Mohácsi Viktória egyetlen alkalommal sem tette meg ezt a 2004–2009-es EP ciklusban, amely alátámasztja a pártadó hiányát. Az MDF egy képviselője hasonlóan cselekedett, mint az SZDSZ-es Mohácsi Viktória (*Lásd: 1. számú táblázat*).

Érdekes volt megfigyelni, hogy a magyar EP képviselők a 2004–2009-es parlamenti ciklusban egyetlen egy alkalommal sem járultak hozzá európai uniós pártjuk bevételeihez, holott ezt az Európai Parlament és a Tanács 1524/2007/EK rendelete az európai szintű politikai pártokra irányadó előírásairól és finanszírozásuk szabályairól 2004/2003/EK rendelet módosításáról^[7] szóló jogszabály lehetővé teszi. Ugyanakkor az európai uniós pártok beszámolója alapján azt is meg kell jegyezni, hogy ez a megfigyelés nem csak a magyar delegáltakra vonatkozik, hanem az összes EP képviselőre (*Lásd: 1. számú táblázat*).

* 7) a helyi önkormányzatok – Szövetség által jelölt – külső bizottsági tagjai.

Forrás: <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=44108> A FIDESZ (A Szövetség XXI. Kongresszusán, 2006. november 25-én elfogadott módosításokkal egységes szerkezetben) Letöltés ideje: 2011. április 6. [7] „6. cikk (3) Az európai szintű politikai párt tagjának minősülő nemzeti politikai pártoktól vagy európai szintű politikai párt természetes személy tagjától származó hozzájárulásokat az európai szintű politikai párt elfogadhat.”

MAGYAR PÁRTOK NEVE	SORSZÁM	MAGYAR KÉPVISELŐK AZ EP-BEN 2004–2009-IG	ADTAK-E EU-S PÁRTJUKNAK PÁRTADÓT (Ha igen, akkor mennyit?)			ADTAK-E SAJÁT NEMZETI PÁRTJUKNAK PÁRTADÓT (Ha igen, akkor mennyit?)		
			IGEN/NEM	ÉV	ÖSSZEG (ezer Ft)	IGEN/NEM	ÉV	ÖSSZEG (ezer Ft)
FIDESZ – MAGYAR POLGÁRI SZÖVETSÉG	1	Dr. Schmitt Pál	NEM	-	-	IGEN	2007	800
							2009	1 000
	2	Dr. Szájer József	NEM	-	-	IGEN	2004	2 322
							2009	1 000
	3	Dr. Surján László	NEM	-	-	NEM	-	-
	4	Schöpflin György	NEM	-	-	NEM	-	-
	5	Barsiné Pataky Etelka	NEM	-	-	NEM	-	-
	6	Gyürk András	NEM	-	-	NEM	-	-
	7	Dr. Becsey Zsolt László	NEM	-	-	IGEN	2005	600
							2006	660
							2007	740
							2008	1 192
8	Járóka Lívia	NEM	-	-	IGEN	2005	533	
						2006	569	
						2008	568	
9	Glattfelder Béla	NEM	-	-	NEM	-	-	
10	Dr. Óry Csaba	NEM	-	-	NEM	-	-	
11	Pálfi István	NEM	-	-	NEM	-	-	
12	Dr. Gál Kinga	NEM	-	-	IGEN	2008	722	
MAGYAR DEMOKRATA FÓRUM	1	Olajos Péter	NEM	-	-	NEM	-	-
MAGYAR SZOCIALISTA PÁRT	1	Dr. Lévai Katalin	NEM	-	-	IGEN	2005	1 468
							2006	1 119
							2007	874
							2008	1 104
	2	Harangozó Gábor	NEM	-	-	IGEN	2005	1 244
2006							3 951	

MAGYAR SZOCIA- LISTA PÁRT							2007	2 390
							2008	941
	3	Dr. Kósáné Kovács Magda	NEM	-	-	IGEN	2005	1 439
							2006	1 064
							2007	954
							2008	960
	4	Dr. Tabajdi Csaba Sándor	NEM	-	-	IGEN	2005	1 468
							2006	3 823
							2007	1 143
							2008	1 136
	5	Gulyásné Dr. Gurmai Zita	NEM	-	-	IGEN	2005	1 314
							2006	3 852
							2007	982
							2008	1 029
	6	Dr. Fazakas Szabolcs	NEM	-	-	IGEN	2005	1 693
							2006	4 086
							2007	1 196
							2008	1 299
	7	Herczog Edit	NEM	-	-	IGEN	2005	1 519
							2006	3 885
							2007	1 044
							2008	1 094
	8	Dobolyi Alexandra	NEM	-	-	IGEN	2005	1 468
							2006	3 819
							2007	1 043
							2008	1 103
	9	Hegyi Gyula	NEM	-	-	IGEN	2005	1 254
							2006	884
							2007	928
							2008	867
	SZABAD DEMOK- RATÁK SZÖVET- SÉGE	1	Dr. Szent-Iványi István Csaba ⁸	NEM	-	-	IGEN	2004
2005								2 000
2007								1 000
2008								1 500
2		Mohácsi Viktória	NEM	-	-	NEM	-	-

1. sz. táblázat

[8] 2006-ban Dr. Szent-Iványi István Csaba nem fizetett pártja számára 500 ezer forintot meghaladó összeget az SZDSZ 2006. évi beszámolója tanúsága szerint.

3. Egységes képviselői tiszteletdíjak az Európai Parlamentben

2005-ben az Európai Parlament elfogadta az Európai Parlamenti képviselők státútumát, amivel egy tagállami hatáskörbe tartozó nagyon heterogén javadalmazási rendszer működésének végére tett pontot. A jogszabály hatálybalépésének időpontját a következő, 2009-es EP ciklus megkezdéséhez kötötte. Ez az új jogszabály a következőket mondta ki az Európai Parlamenti képviselők tiszteletdíjáról:

„(9) A képviselő a 9. és 10. cikk értelmében tiszteletdíjban részesül feladata ellátása ellenében. 2000 májusában egy, az Európai Parlament által kijelölt szakértői csoport tanulmányt készített e tiszteletdíj mértékéről, amely alapján az Európai Közösségek Bírósága bírói alapilletménye 38,5 %-ának megfelelő tiszteletdíj indokolt.

(10) Mivel a tiszteletdíjat, az átmeneti ellátást, az öregségi nyugdíjat, a rokkantsági nyugdíjat és a hozzátartozói nyugdíjat az Európai Unió általános költségvetéséből finanszírozzák, ezeket a Közösségeket megillető adónak kell alávétetni.

Tehát a státútum hatályba lépésével megszületett az egységes Európai Parlamenti képviselői javadalmazási rendszer, amelyben a képviselőknek járó valamennyi kifizetésnek az Európai Unió költségvetéséből kell teljesülnie.

23. cikk

(1) Valamennyi kifizetést az Európai Unió költségvetéséből kell teljesíteni.

Számunkra az igazán érdekes a 12. bekezdésben megfogalmazott szabály, amely kimondja, hogy a tiszteletdíjat, és a mandátum megszűnése után járó átmeneti ellátást és a nyugdíjat nem lehet pártok támogatására felhasználni. Az Európai Parlament ezzel az intézkedésével meggátolta az Európai Parlamenti képviselőkre kivetett pártadók beszédését. E korlát beépítése már csak azért is fontos, mert az Európai Unió nem szándékozik semmilyen formában sem pénzelni a nemzeti pártokat.

(12) A 9. cikk (3) bekezdése azért szükséges, mivel a pártok gyakran elvárják, hogy a 9. cikk (1) és (2) bekezdésében foglalt kifizetések egy részét az ő céljaira fordítsák. A pártfinanszírozás e formáját meg kell tiltani.

9. cikk

(1) A képviselők a függetlenségüket biztosító megfelelő tiszteletdíjra jogosultak.

(2) Mandátumuk lejártá után átmeneti ellátásra és nyugdíjra jogosultak.

(3) Semmis az a megállapodás, amely a tiszteletdíj, a mandátum lejártakor járó átmeneti ellátás és a nyugdíj magánjellegű céloktól eltérő felhasználására vonatkozik.

(4) A képviselők, illetve volt képviselők túlélő hozzátartozói hozzátartozói nyugdíjra jogosultak.

Ugyanakkor a státútum kimondja, hogy a továbbiakban is van lehetőség a tagállami hatáskör érvényesítésére azon EP képviselők esetében, akik már

korábban is képviselők voltak az Európai Parlamentben. Számukra így az Európai Parlament megadja a lehetőséget arra, hogy eldönthessék, melyik rendszert tartják saját maguk számára előnyösebbnek. Abban az esetben, ha továbbra is a tagállami szabályozást fogadják el, akkor a státútum rájuk nem vonatkozik, és az ő javadalmazásuk továbbra is tagállami hatáskörbe tartozik, valamint tiszteletdíjuk folyósítása a tagállami költségvetés feladata.

25. cikk

- (1) Az e státútum hatálybalépése előtt már a Parlamenthez tartozó és újból megválasztott képviselők a tiszteletdíj, az átmeneti ellátás és a nyugdíjak tekintetében dönthetnek úgy, hogy tevékenységük teljes időtartamára az eddigi nemzeti rendszert választják.
- (2) E kifizetéseket a tagállam költségvetéséből kell teljesíteni.”

4. A magyar EP képviselők pártadója a 2009-től kezdődő EP ciklusban

A magyar EP képviselők által fizetett pártadó jelenlegi helyzetéről még nem lehet felrajzolni nagy következtetések levonására alkalmas képet, azon egyszerű oknál fogva, hogy a státútum az Európai Parlament 2009-ben kezdődő parlamenti ciklusának első napján lépett hatályba, valamint még nem állnak rendelkezésre azok a hazai pénzügyi beszámolók, amelyek – ha hiányosak is – következtetések levonására adnának lehetőséget.

Az előbb elmondottaktól függetlenül én a 2009-es hazai pártbeszámolók alapján megpróbálkoztam a hasznosítható konklúziók levonásával. Az említett év beszámolóit már egy bizonyos fokig átalakult adományozói kört mutatnak, már ami az Európai Parlamenti képviselőket illeti.

A Fidesz esetén 2009-ben egyedül Szájer József adott 1 millió forint hozzájárulást a párt számára. Rajta kívül a többi régi képviselő (Gál Kinga, Schöpflin György, Glattfelder Béla, Őry Csaba és Surján László) nem adott 500 ezer forintot meghaladó támogatást. A Szájer József képviselő által adott adomány esetében felmerült több bizonytalansági tényező nem engedi meg, hogy pártadónak minősítsem az általa adott összeget. Az első ilyen ok a már fentebb említett kiegészítő-tagdíj problémája. Vagyis nem lehet tudni pontosan, hogy a beszámoló mely rubrikájában tüntették fel ezt a bevételt. A második gondot okozó pont, hogy nem lehet tudni, Szájer József mely szabályozás alá esik.^[9]

[9] Itt felmerül egy érdekes kérdés: Lehetséges-e az EP képviselőkről szóló státútum megkerülése oly formán, hogy az adott párt nem a közhivatali pozíciót betöltő személy fizetésének adott százalékában határozza meg a fizetendő pártadó összegét? – Véleményem szerint igen. Ugyanis, ha az adott párt alapszabályában a fizetendő plusz tagdíj összegét jelöli meg, vagy csak az összeg meghatározására jogosultak körét határozza meg, akkor lehetséges az új EP képviselőktől is beszédni a pártadó. Ezt a kiskaput valójában a státútum teremti meg azzal, hogy az EP képviselők fizetésének csak a pártok finanszírozására fordítását tiltja meg.

A másik fideszes EP képviselő, Deutsch Tamás, szintén 1 millió forinttal támogatta a pártját. Az ő esetében is fennáll a tagdíj-kiegészítés problémája, ám nála a másik gondot az jelenti, hogy Deutsch Tamás új EP képviselőként adta-e a hozzájárulását, vagy sem. Ugyanis, ha az előbbit tette, akkor az adományozás a státútum rendelkezéseibe ütközött. A pártbeszámolók hiányosságai miatt ennek megítélése teljes lehetetlen, mivel a közzétett dokumentum nem tartalmaz arra nézve információt, hogy Deutsch Tamás pontosan mikor adományozta az említett összeget pártja számára. Így fel kell tételeznem, hogy az összeget még a státútum hatálybalépése előtt juttatta pártjának. Továbbá hangsúlyozom, hogy ez a kérdés csak akkor áll fenn, ha a pártadót adomány formájában juttatta pártjának.

Valamivel tisztább képet kaphatunk az MSZP Európai Parlamenti képviselői esetében, mivel az MSZP alapszabály sokkal konkrétabban meghatározza a párt által kiszabott pártadót. Az MSZP négy képviselője közül hárman a régi parlamentben is rendelkeztek mandátummal, és fizették a pártadót is. Ez a kép mit sem változott 2009-ben. A helyzet értelmezését módosítja egy új EP képviselő, Göncz Kinga megjelenése, aki viszont már 2009-ben sem fizetett be hozzájárulást a pártnak. Tehát Göncz Kinga képviselőasszony a státútum hatály alá tartozik, ezért nem fizethet ki semmilyen összeget pártjának. A másik három régi képviselő viszont fizetett pártadót, amely azt feltételezi, hogy ők még mindig a tagállami hatáskörbe tartozó szabályozás alá esnek.

A Jobbik a harmadik magyar párt, amelynek képviselői vannak az Európai Parlamentben. A párt mindegyik EP képviselője először szerzett mandátumot, ezért nekik nem volt lehetőségük választani a tagállami szabályozás és a státútum között. A három képviselő közül egyedül Szegedi Csanád adott pártjának hozzájárulást. Az újdonsült képviselő esetében csak az időtényező érdekes, azaz mikor adományozta ezt a nagyobb összeget pártjának. A helyzet ugyanaz, mint Deutsch Tamás hozzájárulása esetén, vagyis a hozzájárulást az EP ciklus megkezdése előtt vagy után adta-e. A párt alapszabály csak a tagdíj fizetését írja, ezért a Szegedi Csanád által befizetett összegről egyértelműen megállapítható, hogy nem pártadó.

MAGYAR PÁRTOK NEVE	SORSZÁM	MAGYAR KÉPVISELŐK AZ EP-BEN 2009-TŐL	ADTAK-E EU-S PÁRTJUKNAK PÁRTADÓT (Ha igen, akkor mennyit?)			ADTAK-E SAJÁT NEMZETI PÁRTJUKNAK PÁRTADÓT (Ha igen, akkor mennyit?)		
			IGEN/NEM	ÉV	ÖSSZEG (ezer Ft)	IGEN/NEM	ÉV	ÖSSZEG (ezer Ft)
FIDESZ – MAGYAR POLGÁRI SZÖVETSÉG	1	<i>Pelczné dr. Gáll Ildikó¹⁰</i>	NEM	2009	-	NEM	2009	-
	2	Szájer József			-	IGEN		1 000
	3	Surján László	NEM		-	NEM		-
	4	Schöpflin György			-	NEM		-
	5	<i>Gyürk András</i>	NEM		-	NEM		-
	6	Járóka Livia	NEM		-	NEM		-
	7	Glattfelder Béla	NEM		-	NEM		-
	8	Őry Csaba	NEM		-	NEM		-
	9	Gál Kinga	NEM		-	NEM		-
	10	<i>Áder János</i>	NEM		-	NEM		-
	11	<i>Deutsch Tamás</i>			-	IGEN		1 000
	12	<i>Bagó Zoltán</i>	NEM		-	NEM		-
	13	<i>Hankiss Ágnes</i>			-	NEM		-
	14	<i>Kósa Ádám</i>	NEM		-	NEM		-
MAGYAR DEMOKRATA FÓRUM	1	<i>Bokros Lajos</i>	NEM	-	NEM	-		
MAGYAR SZOCIALISTA PÁRT	1	<i>Göncz Kinga</i>	NEM	-	NEM	-		
	2	Dr. Tabajdi Csaba Sándor	NEM	-	IGEN	769		
	3	Gulyásné Dr. Gurmai Zita	NEM	-	IGEN	625		
	4	Herczog Edit	NEM	-	IGEN	665		
JOBBIK ¹¹	1	<i>Morvai Krisztina</i>	-	-	NEM	-		
	2	<i>Szegedi Csanád</i>	-	-	IGEN	1 270		
	3	<i>Kovács Béla</i>	-	-	NEM	-		

3. sz. táblázat

[10] Azon képviselők neve szerepel dőlt betűvel a táblázatban, akik az Európai Parlament 2004–2009-es ciklusában nem voltak EP képviselők. Az új képviselőkre már a 2005-ben elfogadott EP képviselői státútum érvényes, amelynek értelmében egységes díjazásban részesül minden EP képviselő, amelyet EU központi költségvetése finanszíroz.

[11] A Jobbik képviselői egyetlen Európai Unió párhoz és képviselőcsoporthoz sem tartoznak, az EP-ben, mint független képviselők vannak jelen.

II. AZ EURÓPAI UNIÓ ÁLTALÁNOS KÖLTSÉGVETÉSE

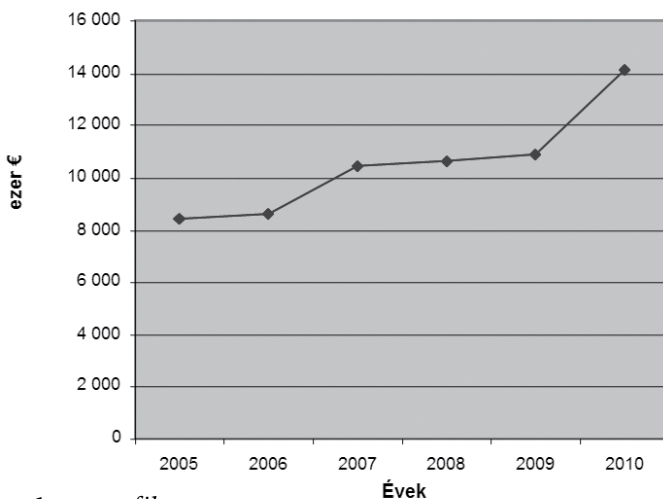
Az Európai Unió pártjai 2004 óta kaphatnak támogatást az Unió általános költségvetéséből. A juttatott összeg évről évre növekszik. Az előirányzat összege 2005-ben még csak 8 400 000 € volt. 2010-re ez az összeg 60 százalékkal emelkedett, ami már 14 075 000 €-t jelent. Az előirányzatok összegében 2007-ben és 2010-ben figyelhető meg jelentős emelkedés. 2007-ben az előző évhez képest majd 1 millió euróval nőtt az összeg, 2010-ben az előirányzat összege kicsit több mint 3 millió euróval nőtt a 2009-es évhez képest. A növekedési tendenciát szemlélteti az 1. sz. grafikon és a táblázat.

**A pártok számára elkülönített összegek
az általános költségvetésből, éves bontásban**

Költségvetési év	Előirányzat összege (ezer €)
2010	14 075
2009	10 858
2008	10 645
2007	10 436
2006	8 594
2005	8 400
2004	
2003	

3. sz. táblázat

**A pártok számára elkülönített összegek
az általános költségvetésből, éves bontásban**

1. sz. grafikon

Az európai politikai alapítványok számára elkülönített összegek esetében ugyan-csak a pártoknál már tapasztalt növekedési tendencia érvényesülése látható (lásd: 4. sz. táblázat), annak ellenére, hogy nem áll rendelkezésünkre nagyobb mennyi-ségű adat. Azon egyszerű oknál fogva alakult ez így, hogy a politikai alapítvá-nyok központi költségvetésből való támogatására csak 2007 óta van lehetőség.^[12]

Ha figyelembe vesszük, hogy a pártok számára elkülönített összegek miként növekedtek évről évre, arra lehet következtetni, hogy a pártokhoz szorosan kapcsolódó politikai alapítványok esetében a jövőben is e tendencia fog érvénye-sülni. Ezt a logikát igazolja az a tény is, hogy a pártok esetében az előirányzat összege a 2010-es költségvetésben megközelítőleg 23 százalékkal nagyobb, mint a 2009-es előirányzat összege. Ezzel párhuzamba állítható a politikai alapítvá-nyok támogatására fordítható központi költségvetési források emelkedésének a mértéke, amely szintén 23 százalékos emelkedést mutat 2009-ről 2010-re.

A pártok alapítványai számára elkülönített források az általános költségvetésből, éves bontásban

Költségvetési év	Előirányzat összege (ezer €)
2010	9 140
2009	7 000
2008	7 000
2007	-

4. sz. táblázat

Az előirányzatok növekedésén túl kérdésként vetődik fel, hogy a pártok és alapítványaik részére elkülönített források mekkora részét képezik az egyes intéz-ményekhez és szervezetekhez kapcsolódó költségeknek Az Európai Unió általános költségvetése a 4 0. alcím^[13] alatt határozza meg a folyó igazgatási költségeket és a képviselőcsoportok, illetve a független képviselők politikai és információs tevé-kenységével kapcsolatos költségeket, az európai politikai pártoknak, valamint az európai politikai alapítványoknak nyújtott támogatásokat. Az adatokból az derül ki, hogy amióta a pártok alapítványai is költségvetési támogatásban része-sülhetnek, a támogatások együttes összege az alcímen belül 25-30 százalékot képvisel. 2007 előtt a támogatásra fordított összeg aránya nem haladta meg a húsz százalékot. (lásd: 5. sz. táblázat) A forrás fennmaradó 70-75 százalékát igazga-

[12] Erről bővebb információ: Az európai pártok és alapítványaik finanszírozására vonatkozó jog-szabályok. *Jog Állam Politika* 2010/3. szám, 139-152.

[13] Az Európai Unió általános költségvetése: 2. könyv (1. szakasz) Parlament – Kiadások – 4. cím Az intézmény különleges feladatainak gyakorlása során felmerülő költségek – 4 0. alcím Egyes intézményekhez és szervezetekhez kapcsolódó költségek

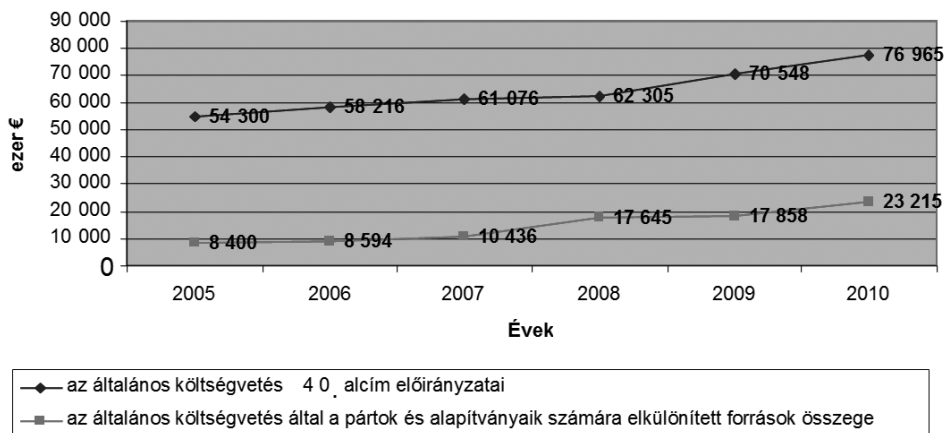
tási költségekre és a képviselőcsoportok, illetve a független képviselők politikai és információs tevékenységével kapcsolatos költségeire különíti el a költségvetés.

Az EU egyes intézményekhez és szervezetekhez kapcsolódó költségei

Költségvetési év	4 0. alcím előirányzatának összege (ezer €)	Ebből a pártok és alapítványok előirányzatai	
		összeg (ezer €)	százalék
2010	76 965	14 075 + 9 140	30,2
2009	70 548	10 858 + 7 000	25,3
2008	62 305	10 645 + 7 000	28,3
2007	61 076	10 436	17,1
2006	58 216	8 594	14,8
2005	54 300	8 400	15,5
2004	43 574	-	-
2003	38 393	-	-

5. sz. táblázat

Az általános költségvetés és a pártok, valamint alapítványaik számára elkülönített források összegének változása

2. sz. grafikon

Az éves költségvetésekben a pártok és alapítványok támogatására elkülönített összegek folyamatosan, évről évre növekednek. E tendencia szerint az EU számára a pártok támogatása kiemelkedő jelentőséggel bír. Ezt támasztja alá az is, hogy 2007-től a pártok támogatása közvetett módon, a pártok politikai alapítványainak támogatása révén jelentősen megnövekedett. Ugyan-

akkor a növekvő tendencia ellenére azt is elmondhatjuk, ha csak az elkülönített összegeket nézzük, a pártok képviselő csoportjainak költségvetési támogatása többszöröse a pártok és alapítványaik együttes támogatásának. Ebből pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy az EU inkább a parlamenti képviselőcsoportok munkájának támogatására helyezi a hangsúlyt.

IV. A PÁRTOK BEVÉTELEI

A következőkben a pártok bevételeit veszem górcső alá, hogy megtudhassuk, mely bevételi elem a legjelentősebb, illetve a legcsekélyebb. Ebből következtethetünk a pártok motiváltságára, az Európai Unió állampolgáraihoz való közelségükre. Ennek fontosságát azért kell hangsúlyozni, mert az EU által deklarált, európai szintű politikai párt definíciója nagy hangsúlyt fektet az európaiságtudat kialakítására és az uniós polgárok politikai akaratának kinyilvánítására.^[14]

A pártok bevételeit szemléltető táblázataim apró különbségeket tartalmaznak, mivel a három vizsgált párt beszámolóinak részletezettsége eltérő mértékű. Tehát például, amelyik párt táblázatában nem jelenik meg a tagdíj, ott a beszámoló nem tartalmazott erre vonatkozó adatokat.

A 3. sz. ábra és 6. sz. táblázat szemlélteti a PES bevételeinek elemeit, valamint azok megoszlását. A párt összes bevételéből a legnagyobb részt a költségvetési támogatás képezi, amely a párt honlapján megtalálható beszámoló adatai szerint a párt teljes bevételének 2009 és 2008-ban megközelítőleg 78 százalékát, 2007-ben 74 százalékát, 2006-ban 73 százalékát adta. Érdekeség, hogy míg világszerte csökken a tagdíjak szerepe a pártok bevételeiben, addig az Európai Szocialista Párt esetében az abból származó bevétel a költségvetési támogatás után a második legnagyobb bevételi forrás, amely százalékban kifejezve azt jelenti, hogy a vizsgált három év mindegyikében meghaladta a 15 százalékot.^[15]

A párt bevételének fennmaradó részét a pénz- és a természetbeni adományok alkotják. A beszámoló nem szolgáltat adatokat az előbbi nagyságáról, de a természetbeni adományok összegét feltünteti. Az összes bevételen belül ennek az elemnek a jelentősége a legkisebb, például 2008 és 2009-ben a párt természetbeni adományt nem is kapott, 2007-ben és 2006-ban pedig e forrás mértéke nem érte el a teljes bevétel 5 százalékát sem.

[14] Amszterdami szerződés 191. cikk: „...az európai szintű politikai pártok az Unión belüli integráció fontos tényezői. Hozzájárulnak az európaiság tudat kialakításához és az uniós polgárok politikai akaratának kinyilvánításához.”

[15] A tagdíjak mértéke az összes bevételhez 2008-ban 18,51%, 2007-ben 17,35%, 2006-ban 18,75% volt.

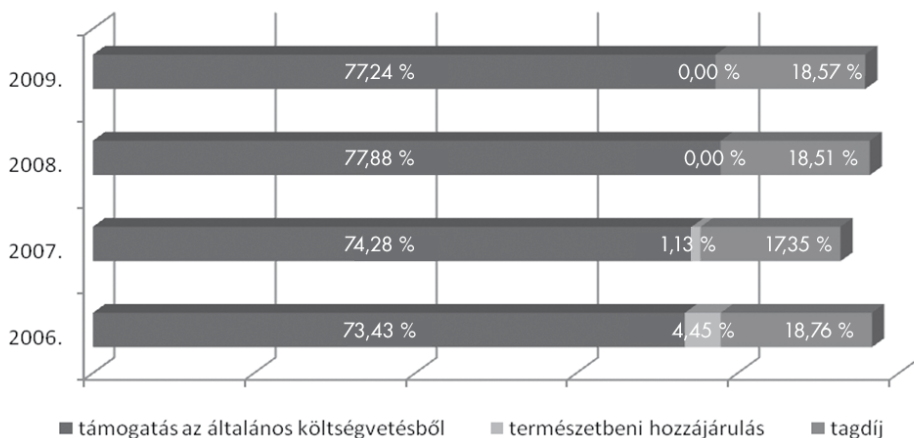
Táblázat a PES bevételeiről, és azok megoszlásáról

ÉV	Összes bevétel		Ebből támogatás az általános költségvetésből		Ebből természetbeni hozzájárulás ¹⁶		Ebből tagdíj	
	Összeg(€)	százalék	összeg(€)	százalék	összeg(€)	százalék	összeg(€)	Százalék
2009	4 013 458	100	3 100 000	77,24	0	0	745 348	18,57
2008	3 887 500	100	3 027 467	77,88	0	0	719 650	18,51
2007	4 031 424	100	2 994 419	74,28	45 461	1,13	699 475	17,35
2006	3 513 522	100	2 580 000	73,43	156 315	4,45	659 000	18,76

6. sz. táblázat

A PES bevételeinek megoszlása

(halmozott sáv diagram)

3. sz. grafikon

A szocialista pártnál tapasztaltakhoz igazodik az EPP bevételeinek összetétele. Az Európai Néppárt esetében is a teljes bevétel több mint felét az általános költségvetésből kapott támogatás adja, amely 2009-ben 58, 2008-ban 59, 2007-ben

[16] A PES 2008-as, 2007-es és 2006-os beszámolója nem tartalmaz adatokat a pénzügyi hozzájárulás mértékéről. Ám a saját bevételek összegéből, és az abból levonható tételekből következtetni lehet a pénzügyi arányára. A 2008-as adatokat figyelembe véve a saját bevételek összege (859 853 €) nem tartalmazza az általános költségvetési támogatást – az látható, hogy a saját bevételek több mint 80%-a tagdíjából folyik be. A maradék kevesebb, mint húsz százalék oszlik meg az olyan tételek között, mint a természetbeni hozzájárulások, kapott kamatok, egyéb bevételek.

61, 2006-ban 58 százalék volt. A tagdíjak szerepe kiemelkedő, és a költségvetési támogatás után a második legnagyobb bevételi forrása a pártnak. A tagdíjak összege mindhárom vizsgált évben a teljes bevétel 26-27 százalékát tette ki. A bevételi források nagyság szerinti rangsorában a tagdíjakat követik az adományok, amelyek mértéke egyik vizsgált évben sem haladja meg az összes bevétel 15 százalékát. Az 7. számú táblázat és 4. számú diagramm mutatja az EPP bevételeit, valamint azok százalékos megoszlását.

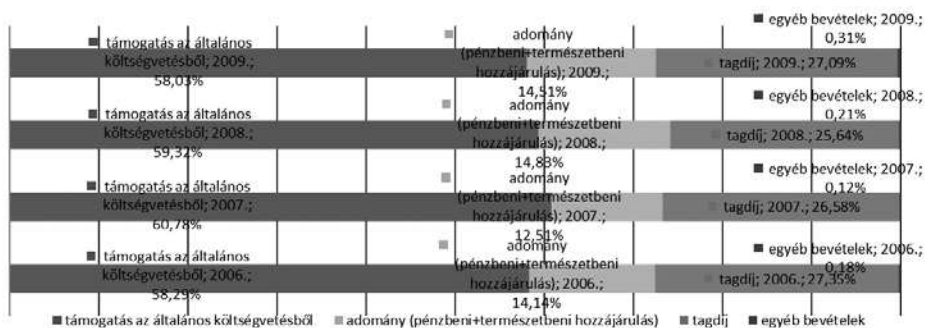
Táblázat a EPP bevételeiről, és azok megoszlásáról

ÉV	Összes bevétel		Ebből támogatás az általános költségvetésből		Ebből adomány (pénz + természetbeni hozzájárulás)		Ebből tagdíj		Ebből egyéb bevételek	
	Összeg(€)	százalék	összeg(€)	százalék	összeg(€)	százalék	összeg(€)	Százalék	összeg(€)	százalék
2009	4 804 709	100	2 788 566	58,03	697 142	14,51	1 301 941	27,09	14 661	0,31
2008	4 524 328	100	2 683 803	59,32	670 951	14,83	1 160 131	25,64	9 443	0,21
2007	4 306 475	100	2 617 448	60,78	538 853	12,51	1 144 849	26,58	5 325	0,12
2006	4 020 951	100	2 343 873	58,29	568 723	14,14	1 099 646	27,35	7 245	0,18

7. sz. táblázat

A EPP bevételeinek megoszlása

(halmazott sáv diagram)

4. sz. grafikon

A továbbiakban egy olyan párt bevételeit vizsgálom meg, amelynek beszámolóí lehetőséget adnak annak megállapítására, hogy a pártok finanszírozását meghatározó jogszabály hatálybalépésének évétől az Európai Unió pártjainak mely bevételi elemeire helyeződik a legnagyobb hangsúly.

A két nagy párt a PES és az EPP esetében érvényesülő bevételi összetevők hierarchiája a European Liberal Democrat and Reform Party-nál is kimutatható. Tehát a költségvetési támogatás mértéke a legnagyobb, amelyet a tagdíjakból és az adományokból származó források követnek. A European Liberal Democrat and Reform Party beszámolóiban nincs külön tagolva a tagdíjakból származó bevétel éves összege, ennek ellenére az elemek közötti sorrend itt is tartható. (Lásd 8. sz. táblázat és 5. sz. ábra.)

Táblázat a European Liberal Democrat and Reform Party bevételeiről és azok megoszlásáról

ÉV	Összes bevétel ¹⁷ (operating income)		Ebből támoga- tás az általános költségvetésből		Ebből saját bevételek		Ebből egyéb bevételek	
	összeg (€)	Százalék	összeg (€)	százalék	összeg (€)	százalék	összeg (€)	Százalék
2009	1 555 318	100	1 181 147	75,94	359 171	23,09	15 000	0,96
2008	1 498 095	100	1 113 709	74,34	364 765	24,35	19 621	1,31
2007	1 395 007	100	1 021 781	73,25	359 304	25,76	13 922	1,00
2006	1 210 540	100	883 500	72,98	314 227	25,96	12 813	1,06
2005	1 213 036	100	876 800	72,28	319 276	26,32	16 961	1,40
2004	735 928	100	495 117	67,28	238 450	32,40	2 361	0,32

8. sz. táblázat

A European Liberal Democrat and Reform Party bevételeinek megoszlása (halmozott sáv diagram)

5. sz. grafikon

[17] Csak az operating income kategóriában feltüntetett bevételeket tartalmazza. Nem számolok a pénzügyi műveletek, valamint a rendkívüli műveletek bevételeivel. E két utóbbi kategória összegei nem számottevőek az „operating” bevételekhez képest.

V. KÖVETKEZTETÉSEK

Az európai szintű politikai pártszervezetek számára elkülönített összegek minden évben növekedtek, amely azt mutatja, hogy az EU egyre nagyobb szerepet szán a pártoknak. Az Európai Unió fontosnak tartja, hogy az általa juttatott támogatások révén biztosítsa működésüket. A pártok növekvő jelentősége olvasható ki a politikai alapítványok költségvetési támogatásának megjelenéséből, valamint abból, hogy a pártoknak adott költségvetési támogatás az EP választási kampányra is elköltethető lett. Ugyanakkor nem lehet megkerülni annak a jelentőségét sem, hogy az EU a pártszervezetek és a parlamenti képviselőcsoportok közül inkább az utóbbit preferálja a költségvetési adatok szerint.

Egyes pártok bevételeinek összehasonlító vizsgálatából különösen érdekes következtetéseket lehet levonni. Itt nem csupán arról van szó, hogy a pártok beszámolóiban is tükröződik az EU általános költségvetésében is megfigyelhető növekedési tendencia, hanem a vizsgált pártok mindegyikénél kimutatható, hogy a költségvetési támogatás játssza a legnagyobb szerepet a pártok büdzséjének bevételi oldalán, amely minden esetben messze meghaladja az éves költségvetésük 50 százalékát.

A másik említésre méltó megfigyelés, hogy a tagdíjakból származó bevételek kiemelkednek a bevételi elemek közül. Pontosabban ez azt jelenti, hogy a költségvetési támogatás után a második legjelentősebb forrása a pártoknak a tagdíj. E tény jelentősége abban rejlik, hogy míg a nemzeti szinten működő pártoknál a tagdíjak szerepe nagyon alacsony és folyamatosan visszaszorulóban van, addig az Európai Unió pártjainál éppen fordított tendencia érvényesül. A vizsgált pártoknál – ha csekély mértékben is – évről évre növekszik a tagdíjakból befolyó összeg nagysága.

Az adományok összege a bevételek között csak a tagdíjak után következik, mértéke az esetek többségében nem haladja meg a 10 százalékot sem. A kivételt az EPP jelenti, ahol a beszámolók alapján az adományok összege minden évben meghaladta a teljes bevétel egytizedét. Ugyanakkor az adományok kisebb jelentőségére vonatkozó megállapításomat ki kell egészítenem azzal, hogy a vizsgált pártok által megjelentetett beszámolóikban – egy esetet leszámítva^[18] – nem lehet olyan adományt találni, amely meghaladta volna a jogszabály által előírt nevesítési értékhatárt.^[19] Tehát, ha az értékhatár feletti összegeket jelentősnek tekintjük, akkor mindenképpen pozitívumként kell megjegyezni, hogy az adományozók sokszori alacsonyabb önkéntes hozzájárulásaiból épül fel a pártok

[18] European Liberal Democrat and Reform Party 2008. évi beszámolója szerint a BASF Aktengesellschaft 5000 € adománnyal járult hozzá a párt bevételeihez.

[19] „Az európai szintű politikai párt... megnevezi a finanszírozási forrásait, egy olyan lista elkészítésével, amely feltünteteti adományozóit és az egyes adományozóktól kapott adományokat, kivéve az évente és adományozónként 500 EUR összeget meg nem haladó adományokat.” – AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 2004/2003/EK RENDELETE az európai szintű politikai pártokra irányadó előírásokról és finanszírozásuk szabályairól – 6.cikk (1) b)

e bevételi eleme, amelyek jobban odaköthetik az EU állampolgáraihoz ezeket a pártokat, mint az egyszeri nagyobb összegek.

A három fő bevételi forrás sorrendje és mértéke sokat elárul a pártok uniós állampolgárokhoz való viszonyáról is. Az a tény, hogy az Európai Unió pártjai bevételeinek domináns részét – sok esetben akár 70 százalékát is – a költségvetési támogatás adja, már önmagában is megkérdőjelezi az Amszterdami Szerződés 191. cikk alapvetésének érvényesülését, miszerint „az európai szintű politikai pártok az Unión belüli integráció fontos tényezői. Hozzájárulnak az európaiság tudat kialakításához és az uniós polgárok politikai akaratának kinyilvánításához.” Azok a pártok, amelyek anyagi erőforrásaikat tekintve egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben függnék a társadalomtól, elszakadhatnak attól, és számukra láthatatlanná válhatnak a társadalomban jelentkező problémagócok.

Bírálatként kell megjegyezni, hogy az Európai Unió pártfinanszírozási szabályozása nem segíti elő a 191. cikk megvalósítását, mert a költségvetési támogatás mértékét semmilyen módon nem köti a pártok adományokhoz. A szabályozásnak a pártokat ösztönöznie kellene, hogy minél közelebb kerüljenek az uniós állampolgárokhoz. Véleményem szerint szintén a pártok önmagukba zárulását vonhatja maga után a tagdíjak kiemelkedő szerepe a pártok költségvetésében. A tagdíjjal mint forrással jól lehet előre tervezni, kiszámítható, de ösztönző ereje alacsony. Tehát a pártok költségvetésének körülbelül egynegyedét alkotó tagdíjak inkább a jelenlegi állapotot konzerválják, és nem segítik elő az uniós állampolgárokhoz való közelebb kerülést.

Végül el kell azt is mondanom, hogy az uniós polgárok akaratának kinyilvánításban és az európaiság-tudat kialakításában a pártokra vonatkozó finanszírozási szabályok csak kiegészítő mechanizmusok lehetnek. Önmagában bármilyen pártfinanszírozási szabályozás hatástalan, de egy olyan finanszírozási rendszer megalkotása, amelynek egyik centrumában a pártok és az uniós állampolgárok közötti folyamatos és hatékony kommunikáció, információáramlás áll, nagyban segítheti az Amszterdami Szerződés 191. cikkében megfogalmazott célok megvalósulását.

1. SZÁMÚ MELLÉKLET

A „Service and miscellaneous goods” összetevői:

611300	PROFESSIONAL TRAINING
611400	STAFF MISSION EXPENSES
611499	PRESIDENT MISSION EXPENSES
611500	SOCIAL SECRETARIAT
611501	RENTING & LEASING
611530	ABO TRAIN
611543	INSURANCES
612100	OFFICE RENT
612110	MAINTENANCE COSTS OFFICE (CLEANING)

612120	GENERAL COSTS (ELEC, WATER, GAS)
612130	GARAGE RENT
612200	MAINTENACE MACHINES + INSURANCE ALL RISK
612210	IT HONORARIA
612220	IMPRVMNT & DECORTN OF BUILD NON DEPRECIA
612240	OTHER GDS AND SERV RELATD TO OPER BUIL
612400	STATIONERY
612501	TELECOM & INTERNET
612540	POSTAL + DHL COSTS
612600	TRANSLATIONS
612610	RENT COPIER & OTHER OFFICE MATERIALS
612700	CAFETARIA + SANITAIR
612710	FIRE INSURANCE
613100	SUBSCRIPT. & PURCHASE OF NEWSPAPER,BOOKS
613210	ACADEMIC JOURNAL RESEARCH
613300	HONORARY FEES LAYWERS
613330	LEGAL PUBLICATIONS
613400	ACCOUNTANCY
613410	AUDITOR
613420	BANKCOST
613500	MISCELLANEOUS
613511	ADMINISTRATION GENERAL
614101	MEETINGS
614301	COSTS OF RECEPTION & REPRESENTATION
614399	REPRESENTATION PRESIDENT
615100	PUBLICATIONS/EVP BROCHURE/DTV
615200	DEVELOPMENT AND OPERATION INTERNETSITE
615210	HOSTING SITE
615300	COMMUNICATION AGENCY
615588	EUROPEAN MOVEMENT (3.000,00)
615590	SUPPORT ASSOCIATIONS (294.889,43)
615700	OPERATING COSTS PRESS SERVICE (9.550,35)
615710	INFORMATION COSTS

FORRÁSJEGYZÉK

- TREATY OF AMSTERDAM AMENDING THE TREATY ON EUROPEAN UNION, THE TREATIES ESTABLISHING THE EUROPEAN COMMUNITIES AND RELATED ACTS
- Az Európai Parlament határozata az európai parlamenti képviselők státútumának elfogadásáról (2005/684/EK, Euratom)
- Európai Parlament és a Tanács rendelete az európai szintű politikai pártokra irányadó előírásokról és finanszírozásuk szabályairól 2004/2003/EK rendelet módosításáról (1524/2007/EK)
- A pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény
- Az Európai Parlament magyarországi képviselőinek jogállásáról szóló 2004. évi LVII. törvény

- Grants from the European Parliament to political parties at European level 2004–2009
- Grants from the European Parliament to political foundations at European level 2008–2009

• Bihari Mihály – Pokol Béla (1998): Politológia, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Az Európai Unió éves általános költségvetései:

- 2010 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>
- 2009 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>
- 2008 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>
- 2007 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>
- 2006 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>
- 2005 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>
- 2004 General budget, honlap: <http://eur-lex.europa.eu/budget/www/index-en.htm>

The Party of European Socialists beszámolóí:

- 2009 Accounts, a PES honlapja: <http://www.pes.org/en/pes-action/pes-documents/functioning-pes>
- 2008 Accounts, a PES honlapja: <http://www.pes.org/en/pes-action/pes-documents/functioning-pes>
- 2007 Accounts, a PES honlapja: <http://www.pes.org/en/pes-action/pes-documents/functioning-pes>
- 2006 Accounts, a PES honlapja: <http://www.pes.org/en/pes-action/pes-documents/functioning-pes>

European Peoples Party beszámolóí:

- Balance Boekjaar 2009, az EPP honlapja: <http://www.epp.eu/party.asp?z=57>
- Interne Balans Boekjaar 2008, az EPP honlapja: <http://www.epp.eu/party.asp?z=57>
- Balance 2007, az EPP honlapja: <http://www.epp.eu/party.asp?z=57>
- Balance 2006, az EPP honlapja: <http://www.epp.eu/party.asp?z=57>

European Liberal Democrat and Reform Party beszámolóí:

- Balance sheet and income and expenditure statement per december 31st 2009, az ELDR honlapja: <http://www.eldr.org/en/about-eldr/index.php>
- Balance sheet and income and expenditure statement per december 31st 2008, az ELDR honlapja: <http://www.eldr.org/en/about-eldr/index.php>
- Financial statement 2007, az ELDR honlapja: <http://www.eldr.org/en/about-eldr/index.php>
- Financial statement 2006, az ELDR honlapja: <http://www.eldr.org/en/about-eldr/index.php>
- Financial statement 2005, az ELDR honlapja: <http://www.eldr.org/en/about-eldr/index.php>
- Financial statement 2004, az ELDR honlapja: <http://www.eldr.org/en/about-eldr/index.php>

Magyar Szocialista Párt:

- A Magyar Szocialista Párt Alapszabálya (forrás: http://mszp.hu/public/downloads/pdf/mszp_alapszabaly.pdf; letöltés ideje: 2011.04.11.)

- 0561. Jelentés a Magyar Szocialista Párt 2003–2004. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 0747. Jelentés a Magyar Szocialista Párt 2005–2006. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 0950. Jelentés a Magyar Szocialista Párt 2007–2008. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- Magyar Szocialista Párt 2009. évi pénzügyi zárómérlege (forrás: <http://mszp.hu/magunkrol/zaromerleg09>; letöltés ideje: 2011.04.05.)

FIDESZ – Magyar Polgári Szövetség:

- A FIDESZ – Magyar Polgári Szövetség Alapszabálya (forrás: <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=44108>; letöltés ideje: 2011.04.11.)
- 0653. Jelentés a Fidesz - Magyar Polgári Szövetség 2004–2005. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 0846. Jelentés a FIDESZ - Magyar Polgári Szövetség 2006–2007. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 1101. Jelentés a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség 2008–2009. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)

Magyar Demokrata Fórum:

- A Magyar Demokrata Fórum Alapszabálya (forrás: http://mdf.hu/media/statikuskepek/MDF_Alapszab_110305.pdf; letöltés ideje: 2011.04.11.)
- 0703. Jelentés a Magyar Demokrata Fórum 2004–2005. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 0847. Jelentés a Magyar Demokrata Fórum 2006–2007. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 1040. Jelentés a Magyar Demokrata Fórum 2008–2009. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)

Szabad Demokraták Szövetségének:

- A Szabad Demokraták Szövetsége a Magyar Liberális Párt Alapszabálya (forrás: http://www.szdsz.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=127:alapszabaly&catid=2:dokumentumok&Itemid=8; letöltés ideje: 2011.04.11.)
- 0558. Jelentés a Szabad Demokraták Szövetsége – Magyar Liberális Párt 2003–2004. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 0748. Jelentés a Szabad Demokraták Szövetsége - a Magyar Liberális Párt 2005–2006. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)
- 0951. Jelentés a Szabad Demokraták Szövetsége – a Magyar Liberális Párt 2007–2008. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről (forrás: <http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html>)

Jobbik Magyarországért Mozgalom:

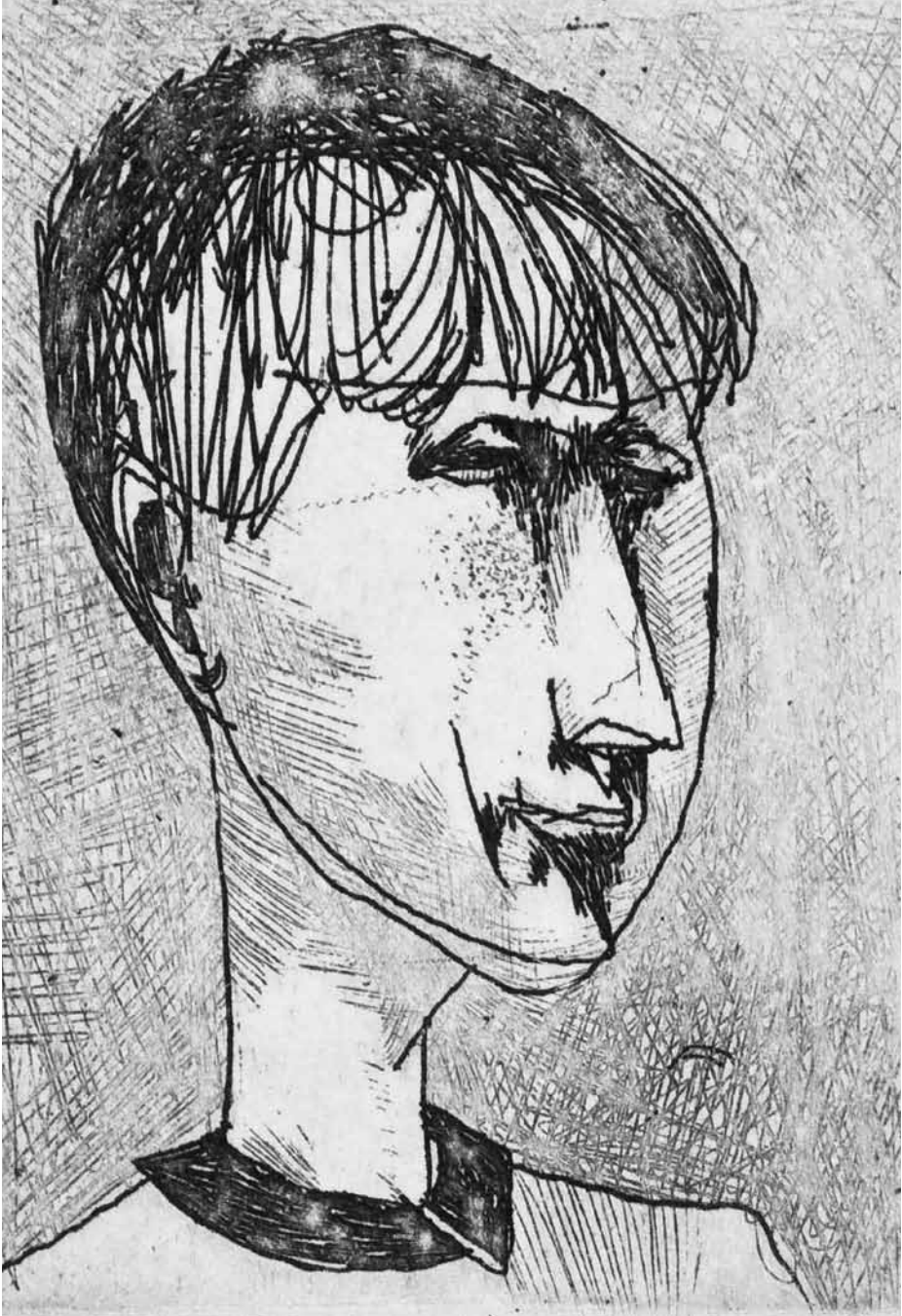
- Jobbik Magyarországért Mozgalom Alapszabálya – 2010. júniusában módosítva
- A Jobbik Magyarországért Mozgalom 2009. évi beszámolója (forrás: http://jobbik.hu/rovatok/eves_beszamolok/2009_evi_beszamolok; letöltés ideje: 2011.04.05)

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. sz. grafikon A pártok számára elkülönített összegek az általános költségvetésből éves bontásban
2. sz. grafikon Az általános költségvetés és a pártok és alapítványaik számára elkülönített források összegének változása
3. sz. grafikon A PES bevételeinek megoszlása
4. sz. grafikon Az EPP bevételeinek megoszlása
5. sz. grafikon A European Liberal Democrat and Reform Party bevételeinek megoszlása
1. sz. táblázat: Táblázat a magyar EP delegáltak által adott 500 ezer forintot meghaladó hozzájárulásokról a 2004-es EP ciklus ideje alatt
2. sz. táblázat: Táblázat a magyar EP delegáltak által adott 500 ezer forintot meghaladó hozzájárulásokról a 2009-es EP ciklus első évében
3. sz. táblázat: A pártok számára elkülönített összegek az általános költségvetésből éves bontásban
4. sz. táblázat: A pártok alapítványai számára elkülönített források az általános költségvetésből éves bontásban
5. sz. táblázat: Az EU egyes intézményekhez és szervezetekhez kapcsolódó költségei
6. sz. táblázat: Táblázat a PES bevételeiről, és azok megoszlásáról
7. sz. táblázat: Táblázat az EPP bevételeiről, és azok megoszlásáról
8. sz. táblázat: Táblázat a European Liberal Democrat and Reform Party bevételeiről és azok megoszlásáról

•
Kondor Béla: Rajz (Ostrom), 1963.

●
Kondor Béla: 12 kis rézkarc album, 1970. (részlet)

A bűn, a bűnbocsánat és a büntetés vallási értékelése

A katolikus bűn, bűnbocsánat, büntetés felfogás egyik alapvető sajátossága, amely egyébként a katolicizmus egész tanítására is jellemző, hogy szigorúan beleágyazódik a katolicizmus alapgondolataiba.^[1] Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az adott kategóriákra vonatkozó nézetei zömmel levezethetők a katolicizmus alapgondolataiból és azokkal koherensek. Ez még akkor is igaz, ha egyes esetekben némileg nyitott kérdések is maradnak, olyan mítoszokba ütközünk, amelyeket pusztán értelemmel nem (vagy nem egészen) tud a katolicizmus megmagyarázni. Ezt azonban a tanítás nyíltan felvállalja arra hivatkozva, hogy az értelem bizonyos hitbeli kérdésekben eleve korlátolt.

I. A BŰN FOGALMA ÉS ELEMEI

A katolicizmus koncepciója a három, bűnnel kapcsolatos kategóriáról a következő alaptanításokra épül:

1. A mindenható Isten teremti a világot és az embert, akit halhatatlan lélekkel, lelkiismerettel, a szívbe írt, velünk született eszmékkel és szabad akarattal ruház fel. Egyben erkölcsi és jogi normákat is kinyilatkoztatott, amelyek útmutatóul szolgálnak az emberiség számára.
2. Az első emberpárral jelenik meg a bűn, mint Isten akaratával való szembeszegülés, engedetlenség: „Isten igazságban alkotta meg az embert, ő azonban a történelmi kezdetektől a gonosz sugallatára

[1] A szerző nem véletlenül kezdi tanulmányát a bűn, a bűnbocsánat és a büntetés vallási értékelésével. Elsősorban azért, mert történelmileg a vallások létrejötte megelőzi a politika és a jog születését (amelyek az állammal együtt a társadalmi fejlődés későbbi termékei). Másrészt azért, mert noha a vallási válaszok kisebb- nagyobb mértékben eltérnek a politikaiaktól és a jogiaktól, de az egyházak – Európában különösen a katolikus egyház – jelentős befolyást gyakoroltak a politikai és jogi megoldásokra. A munka keretei nem engedik meg, hogy kitérjünk a világvallások válaszára, ezért a tanulmány elsősorban a keresztény vallás, azon belül is a katolikus és a protestáns vallások koncepcióját elemzi.

visszaélt szabadságával, szembezállt Istennel és nélküle akarta elérni céljait, inkább a teremtménynek szolgált, hajlik a rosszra”^[2]

II. János Pál *Kiengesztelődés és bűnbánat* című Enciklikája a következőképpen definiálja a bűnt: „A bűn Isten mellőzése, szakítás Istennel, engedetlenség Istennel szemben, ez volt és ez most is a bűn az emberiség történetében.”^[3]

3. Ádám és Éva bűne miatt minden ember kisebb vagy nagyobb mértékben bűnös. „Ha azt mondjuk, hogy nincs bűn mibennünk, magunkat csaljuk meg.”^[4]
4. Jézus Krisztus a második Ádám, aki Anselmus szerint abszolút büntelenül, önkéntes halálával, megfizette a bűnös emberek adósságát és megtisztította az utat a hívőknek a mennybe.^[5]
5. Isten az embert halála után és a végső ítéletnél tettei alapján értékeli, a megátalkodott bűnösre kárhozat vár, a bűneit megbánó, a bűnbocsánatban részesülő üdvösséget nyer. „De mindenkinek számot kell majd adnia saját életéről Isten ítélőszéke előtt, hogy jót vagy rosszat cselekedett-e.”^[6]
6. A bűnbocsánat Isten ajándéka. Az Egyház feladatainak középpontjában áll a kiengesztelődés Istennel.^[7]
7. A szeretet, mint a kereszténység első számú alapelve, amelynek jegyében az embereknek szeretniük kell nemcsak fele barátaikat, hanem a velük szemben bűnt elkövető ellenségeiket is, noha az igazságosság alapján joguk lenne ahhoz is, hogy rosszal viszonzják a velük szemben elkövetett bűnt. Ennek a szeretetnek a jegyében a bűnre elsősorban nem büntetéssel kell reagálni – ha egyáltalán kell válaszolni –, hanem megbocsátással. Ez alapján két formában nyilvánulhat meg. Az egyik az, amikor az áldozat (feltéve, hogy élve marad) közvetlenül bocsát meg a bűnelkövetőnek. A másik már feltételekhez kötött, amikor az Egyház által erre felhatalmazott személy (pap vagy püspök) oldja fel bűnei alól azt, aki őszinte megbánást tanúsít, és a számára kijelölt penitenciát teljesíti, továbbá felhagy a bűnös magatartással. De az alap gondolatok között, nemcsak a szeretet szerepel, hanem sajátos formában a kereszténység hármasszavának másik két tagja is. A „Hit, remény, szeretet” együttes másik két tagja is jelen van a katolicizmus bűnre való reagálásában. A remény abban a formában, hogy a bűnelkövető, amennyiben bűnbocsánatban részesül, nem marad élete végéig megbélyegzett, ahogy azt Schopenhauer feltételezte. A hit pedig úgy, hogy a bűneit megbánó hisz abban, hogy Isten megbocsát neki, hogy van lehetőség a jó útra térésre.

[2] Dokumentumok, 2000, 458.

[3] II. János Pál, 1985, 4.

[4] János apostol 1 közönséges levele 1.8.

[5] HarperCollins Dictionary, 1995. Ugyanezt hangsúlyozza a „Dominum et vivificantem” Enciklika (II. János Pál, 1983, 41.)

[6] Dokumentumok, 2000, 662.

[7] II. János Pál, 1985, 20–23.

Ha első megközelítésben próbáljuk értékelni a most vázolt gondolatokat, akkor egy mélyen humanista kép bontakozik ki előttünk, amelynek tengelyében egy emberszerető Isten áll, aki hajlandó megbocsátani az emberek bűneit, amennyiben azok őszinte bűnbocsánatot tartanak, hajlandók Krisztus útját követve büntelen életre törekedni. Ebben van segítségükre az Egyház, amelynek egyik fő funkciója a kiengesztelődés előmozdítása. Emberbarát a remény nyújtása is az örök bűnösséggel szemben, miként a hit is a megbocsátás lehetőségében. De humánus az az alapgondolat is, amely a sértettektől nem revánsot, hanem megbocsátást igényel. Gondoljunk arra, hogy mennyivel másként alakult volna az emberiség története, ha az itt leírt elvek meghatározó módon érvényesültek volna. Elmaradtak volna a háborúk, élve maradtak volna százmilliók, csökkent volna az emberek megannyi szenvedése. Miért nem ez következett be, noha a kereszténység létrejötte óta ezeket a tételeket hirdeti, ezeket a követelményeket állítja hívei elé, legyenek azok vezetők vagy egyszerű polgárok, és ezek a tételek helyesnek látszanak és koherensek egymással?

A továbbiakban azt próbálom megvizsgálni, hogy melyek az okai ennek az inkongruenciának (ellentmondásnak). Feltételezésem szerint ez részben azzal függ össze, hogy a fent vázolt gondolati együttesnek vannak nyitott problémái, másrészt azzal, hogy a társadalomban ellentendenciák is érvényesülnek. Mielőtt azonban ehhez hozzá kezdenék, szeretnék valamit előre bocsátani: a vallási problémák megítélése egy bizonyos ponton lényegesen különbözik a politikai, jogi, erkölcsi kérdések értékelésétől. Nevezetesen abban, hogy az előbbi kiindulópontja Isten, aki mindenben különbözik a földi halandóktól, de többek között abban is, hogy szándékai számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek rejtve maradnak előttünk. Joggal állapítja meg L. Kolakowski, hogy a világ isteni kormányzásának módja kiismerhetetlen.^[8]

Értelemszerűen ilyen akadály nem áll fenn a politika, a jog, az erkölcs szférájában. (Mások természetesen lehetnek.) Ennek következtében a bűn problematikán belül nem kívánok foglalkozni olyan kérdésekkel, ahol az előbb vázolt földi ismeretlenségi faktor jelentkezik. Ilyennek tekintem azt a problémát, hogy igazságos-e az az isteni ítélet, amely Ádám és Éva bűne miatt a további embereket sújtja, noha azok egy demokratikus büntetőjogi szemlélet jegyében ártatlanok. (A válasz erre az, hogy minden ember Ádám és Éva leszármazottja, és ennyiben az ő bűnük hordozója.) De ilyen jellegű az a kérdés is, hogy van-e valóban a bűnelkövetőknek szabad akarat, ha a Biblia szerint a hajunk szála se görbülhet meg Isten akaratánélkül. (A válasz itt is igenlő, ennek következtében Isten nem tehető felelőssé az emberi bűnökért.)

A továbbiakban vizsgáljuk meg, melyek azok a problémák, amelyek a katolikus bűn-bűnbocsánat-büntetés koncepcióval kapcsolatban jelentkeznek, és

[8] Kolakowski, 1990, 61. (Félreértések elkerülése végett: a szerző nem ateista, előbbi megállapításából az Istenben vetett hit és bizalom szükségességét vonja le.)

milyen válaszokat kapunk ezekre a kérdésekre. Első kérdésként térjünk vissza a bűn problémájára.

A bűn (a bűnök) meghatározása a keresztény gondolati körben első sorban Istentől ered. Legáltalánosabb formában minden bűn közös jellemzője az engedetlenség Isten akaratával szemben.^[9] Isten azonban konkrét formában is leírja, melyek az általa bűnösnek tekintendő magatartások. Isten ilyen tartalmú gondolatait kinyilatkoztatja: ezek közül a legismertebb a tízparancsolat. Isten egyben felhatalmazta a katolikus egyházat, hogy az idők változásával összefüggő bűnöket is megfogalmazza. Ezeket a katekizmus tartalmazza.^[10] Ennek a bűnmeghatározásnak van egy jelentős értéke, mégpedig az, hogy alapforrása hiteles, mert Istentől ered. Erről a következőt írja egy teológus: „A kinyilatkoztatást értelmünk fényénél igaznak és érthetőnek látjuk. Magának a kinyilatkoztatásnak, Istennek a tekintélye miatt hiszünk, aki nem tévedhet, és nem csalhat meg.”^[11] A hitelességnek itt azért van nagy jelentősége, mert a jogtól eltérően több erkölcs áll fenn egyidejűleg és ezeknek részben eltérőek az elképzelései arról, hogy mi számít bűnnek és mi nem. A hitelesség ezért magas fokú legitimitást ad a keresztény bűn-felfogásnak. Az erkölcsi törvények isteni származása egyben állandóságuk magyarázata, ezért ami bűn, tartósan az marad.^[12]

Két jellegzetesség merül fel itt igazán problémaként, amelyek miatt teljesen csak a bocsánatos bűnök megbocsáthatók, a halálos bűnök azonban nem. Ez a probléma végigkíséri a kereszténység történetét, és ma sem tekinthető megoldottnak, mivel a kérdést illetően ellentétes válaszok találhatók a teológiai irodalomban. G. L. Müller mutat rá, már az őskereszténységet is foglalkoztatta az a kérdés, hogy a legsúlyosabb bűncselekmények nem esnek-e kívül a megbocsáthatók körén. S erre a kérdésre már akkortájt is születtek igenlő válaszok. A megoldást nehezítette, hogy az Újszövetség nem ad egyértelmű választ erre a problémára.^[13] Pontosabban, az Újszövetség állást foglal ebben a kérdésben, csak nem egyértelműen. Egyrészt ugyanis Máté Evangéliuma arról szól, hogy minden bűn és káromlás megbocsátható az embereknek, de a Szentlélek ellen elkövetett vétkek sem ezen, sem a másvilágon nem nézhetők el.^[14] Másrészt találunk az Evangéliumban olyan állásfoglalást is, amely arra utal, hogy minden bűn megbocsátható.^[15] Ilyen értelemben foglalt állást a trentói zsinat is: „...mindazok számára, akik súlyos bűnt követtek el és elveszítették az örök életet, szükséges a bűnbánat szentsége a megigazulás kegyelmének visszanyeréséhez.” Ennek nyomán a szakirodalomban is jelentkeznek ellentétes nézetek.

[9] Földesi, 2008, 19.

[10] Katekizmus, 2002, 490., ill. 493.

[11] McGrath, 1995, 128.

[12] Ez a hitelesség annyiban relatív, hogy csak a hívők számára jelent igazi legitimitást, a szekuláris felfogás számára azonban nem.

[13] Müller, 2007, 687–690.

[14] Máté 12. 32.

[15] János apostol első levele 1.9.

Így a latin nyelvű katekizmus egyaránt hangsúlyozza azt, hogy „minden bűn és káromlás megbocsáttatik az embereknek, de a Szent Lélek elleni káromlás nem nyer bocsánatot soha, bűne örökre megmarad.”^[16] Ugyanebben a könyvben azonban találunk ezzel ellentétes értékelést is. „Valójában ugyanis a püspököknek és a papoknak az egyházi rend szentségének erejétől hatalmuk van minden bűnt megbocsátani, az Atya, a Fiú és a Szent Lélek nevében.”^[17] Néhány oldallal később pedig ezt olvashatjuk: „A bűnbánat szentsége többek között a halálos bűn miatt fenyegető örök büntetés elengedése.”^[18] Az utóbbi értelmezés gyakoribb. Így a *Kiengesztelődés és bűnbánat* Enciklika is kiemeli, hogy Jézus Krisztus önfeláldozása minden bűnre vonatkozott, és hivatkozik János apostolra, aki szerint „Ha megvalljuk bűneinket, akkor Isten, mert jó és igazságos, megbocsátja bűneinket és minden gonoszságtól megtisztít.”^[19] A katolikus dogmatika e tekintetben egyértelműen fogalmaz: „Krisztus már legyőzte az összes bűnt, nem létezik olyan bűn, amelyet Jézus Krisztus ne bocsátott volna meg. Még a legszörnyűbb bűnök is meg vannak bocsátva, mivel Krisztus keresztre feszítve megfosztotta őket a vétkes tartozás jegyétől.”^[20] Hasonló álláspontot foglal el a *Dictionary of Religion* cikkírója: „A bűn mindkét formája (a halálos és a nem halálos) Isten által megbocsátható, ha tényleg megbánják őket.”^[21]

A gondok ennél a problémakörnél azonban nemcsak az ellentétes állásfoglalások miatt állnak fenn, hanem azért is, mert nem kellően tisztázott a Szent Lélek elleni bűn fogalma. A Katolikus Egyház terminusai túlnyomó többségükben – már amennyire ez a mítoszok miatt lehetséges – kellően megvilágítottak s azok az egyszerű hívők számára is közérthetőek. Ám ugyanez nem jellemző a Szentlélek elleni bűnök terminusra, amelyről az emberek zömének nincs egyértelmű elképzelése. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a Szentháromságból az átlagos hívő sokkal többet tud Istenről és Jézus Krisztusról, mint a Szentlélekről, akit ellentétben az első kettővel, el se tud képzelni.^[22]

Mindebből az következik, hogy szükséges lenne az itt jelentkező hiányosságok pótlására. Saját véleményem pedig a vitatott kérdést illetően az, hogy igenis vannak megbocsáthatatlan bűnök. A bevezetőben felhozott példák is ilyenek, és ezt az elkövetőknek illene tudomásul venni. (Nem mintha az elkövetők túlnyomó többségére az volna jellemző, hogy őszinte bűnbánattal megbocsátásért fordulna a katolikus vagy más egyházhoz.)

[16] Katekizmus, 2002, 493.

[17] Uo. 399.

[18] Uo. 406.

[19] Uo. 31.

[20] Müller, 2007, 544.

[21] Penguin Dictionary, 1990, 403., ill. Prohászka Ottokár, aki a magyar katolikus szerzők közül egyedül, egy egész könyvet szentelt a bűnbánat és a bűnbocsánat problémájának, még azon az állásponton volt, hogy aki tagadja, hogy minden bűn megbocsátható, az Montanus követőjeként eretnokségben marasztalható el. (Prohászka, 1928, 30.)

[22] E sorok írója tanúja volt már – az eléggé el nem ítéltet – istenkáromlásnak, de a Szentlélekkel kapcsolatban még sohasem hallott ilyesmit.

II. A BŰNBOCSÁNAT ÉS BŰNTETÉS ÁLLÁSPONTJAI A KATOLIKUS VALLÁSBAN

A következő kérdéscsoport az, hogy ki van felhatalmazva a bűnt megbocsátani az elkövetőnek? Erre a kérdésre a keresztény egyházak általában hármas feleletet adnak: Isten, az Egyház és az egyes egyének. Ám felhatalmazásuk jellege, miként a megbocsátás módja és következményei már lényegesen eltérnek egymástól. Aligha kétséges, hogy a felsoroltak közül Isten a legilletékesebb a bűnök megbocsátására. Ő ugyanis mindentudó, és ezért egyedül ő az, aki minden bűnről tud, beleértve azok nagyságát is, valamint az elkövetés motíváltóságát, körülményeit és következményeit. Ebből azonban le lehet vonni egy olyan következtetést is, hogy a három felsorolt bocsánatadó közül igazából csak Isten bocsáthatja meg a vétkeket. Nem véletlenül van olyan fejezet cím a latin nyelvű Katekizmusban, hogy „Egyedül Isten bocsátja meg a bűnöket.” Ezt azonban nem helyes úgy értelmezni, hogy másoknak nincs joga megbocsátani, hanem azt jelenti, az igazi megbocsátás Isten privilégiuma. A második felhatalmazott az Egyház. A már említett Dictionary of Religion szerint minden vallás alapfeladatai közé tartozik az emberek bűntől való visszatartása, mert ez döntő hatással van arra, hogyan alakul a sorsuk haláluk után.^[23] De mire alapozódik felhatalmazásuk a bűnbocsánat terén? Ez a kérdés a világot teremtő és fenntartó Istennel kapcsolatban, aki egyben meghatározója annak, hogy mi a bűn és mi nem, fel sem vetődik. Joggal merülhet fel azonban a kérdés, hogy azonos értékű-e az egyház által adott feloldozás az isteni megbocsátással, vagy másként kifejezve biztos-e, hogyha az egyház megadja a bűn alóli felmentést, akkor Isten is megbocsát-e? Az egyházi szerzők erre a kérdésre egyértelműen igennel válaszolnak, és itt elsősorban az Újszövetségre hivatkoznak, közelebbről Máté evangéliumára, amely szerint Jézus azt mondta tanítványainak: „...bizony mondom néktek, amiket megkötöztök a földön, meg lesznek kötve a mennyben is.”^[24] A katolikus egyház azon az alapon vindikálja magának a bűnbocsánat megadásához való jogot, hogy Jézus az apostolokra bízta ezt a funkciót, és elsősorban Péter apostolra, aki a katolikus egyház megalapítója. Ennek következtében, ahogy Jézus földi életében a megbocsátást gyakorolta, úgy ennek szellemisége jegyében a katolikus egyház püspökei és papjai is rendelkeznek evvel a jogosítvánnyal. Erről a következőket írja a latin nyelvű katekizmus: „Krisztus a kien-gesztelődés szolgálatát az apostolokra bízta, és ennek nyomán a püspököknek és a papoknak az egyházi rend szentségének erejéből hatalmuk van minden bűnt megbocsátani az Atya, Fiú és a Szent Lélek jegyében.”^[25]

A kien-gesztelődés jelentőségéről tanúskodik az, hogy II János Pál egész Enciklikát szentelt ennek a témakörnek, s ebben a következőt írja: „Egyházunk feladatának középpontjában áll a kien-gesztelődés Istennel, önmagával, az egész teremtés-

[23] Penguin Dictionary, 1991, 443.

[24] Máté 18,18.

[25] Penguin Dictionary, 1991, 486.

sel, és ez a feladat állandó.”^[26] Prohászka Ottokár még keményebben fogalmaz: „Az Egyház bűnbocsátó hatalma egyetlen és kizárólagos.” Prohászka indoklása azon alapszik, hogy az Egyház felhatalmazása természetfeletti, mert „az Egyház Krisztus folyamatos teste.”^[27] Hogy mekkora jelentőséget tulajdonít a katolikus egyház a bűnbocsánatnak azt az is igazolja, hogy ez a tevékenység a szentségek egyike. De megnyilvánul ez abban is, hogy a bűnbocsánat egyházi megadása szigorúan feltételekhez kötött. Ezt a sajátosságot azért érdemes kiemelni, mert – amint a következőkben látni fogjuk – ezek a feltételek az egyének által eszközölt megbocsátásnál hiányozni fognak. A feltételekhez kötöttség azt jelenti, hogy az egyházi megbocsátás csak akkor valósulhat meg, ha az összes kondíció realizálódik. Ezek közül az első az, hogy csak a püspök vagy a pap szolgáltathatja ki ezt a szentséget, tehát nők illetve laikusok nem. Feltétel az is hogy a bűnös meggyónja bűneit, és az Egyház nem bízza a hívők tetszésére, hogy élnek-e ezzel a lehetőséggel, hanem előírja, hogy legalább évente egyszer mindenki meggyónjon. (A halálos bűnök bevallása kötelező, a többié ajánlatos.) De az is elengedhetetlen mozzanat, hogy a gyónó őszintén megbánja vétkeit, és teljesítse a gyóntató által előírt penitenciát. Ennek azért van különös jelentősége, mert a kriminológia egyik legnagyobb gondja a visszaeső, hivatásszerűen művelt bűnözés és ez összeegyeztethetetlen a fenti egyházi követelményekkel. A személyiségvédelem egyik legkorábbi megjelentése, hogy a katolicizmus történetét végigkíséri a gyónási titok, a még fel nem tárt bűncselekmény örökre két ember titka marad, ha az csak a gyóntató papon múlik.^[28] (A szocializmus idején egyes országokban néhány papról feltételezték, hogy eléggé el nem ítéhető módon a gyónási titkok egy részét elárulták a hatóságoknak.)

Prohászka Ottokár utal arra, hogy a középkorban még sokkal komolyabban vették a gyónási titok betartását. Így még a XVII. században is előfordult, hogy ha egy pap elárulta egy meggyilkolt ember fiainak a gyilkos nevét, azok bosszút álltak, ezért a papot kerékbe törték és megégették.^[29]

Erdő Péter a következőképpen foglalja össze a bűnbocsánatban az Egyház szerepét: „Azok a hívők, akik bűneiket törvényes gyóntatójuknak megvallják, és meg akarnak változni, a gyóntató által adott feloldozás révén elnyerik Istentől a keresztség után elkövetett bűnök bocsánatát, és egyszersmind kiengesztelődnek az egyházzal, amelyet bűnükkel megsebeztek.”^[30] Ami pedig a gyóntatókat illeti, azoknak azért nehéz a feladatuk, mert egyszerre kell bírónak és orvosnak lenniük.^[31]

[26] II. János Pál, 1985, 23.

[27] Prohászka, 1928, 75., ill. 34.

[28] Hitchcock egyik filmjében valaki bevall egy papnak egy általa elkövetett gyilkosságot, amelyről a pap akkor is hallgat, amikor őt vádolják meg a tett elkövetésével. S a papot csak azért nem ítélik el, hogy a „Happy end” követelményének eleget tegyenek.

[29] Prohászka, 1928, 154.

[30] Erdő, 1990, 673.

[31] Máté 18,18.

A katolikus bűnbocsánati eljárás, ahogy azt már említettük, alapjában egy humanista szemléletű módszer, amely lehetőséget ad arra, hogy az embereknek egy része a javulás útjára térjen, és ez mind az egyénnek, mind a társadalomnak hasznára válhat. Hogy mennyire realizálódik ez a feltevés, arra azért nehéz válaszolni, mert a dolgok logikája következtében e tekintetben nincsenek (és nem is lehetnek) szociológiai felmérések. Ugyanakkor a gyónás intézményének jelenlegi formáival kapcsolatban hangzanak el észrevételek, amelynek következtében a protestantizmus a bűn bevallás más formáit látja célszerűbbnek. A kritikai észrevételek közé tartozik az, hogy a gyóntató és a gyónó két fajta viszonyban lehetnek egymással és egyik viszony sem problémamentes. Ha ugyanis ismerik egymást, akkor a gyónó szégyellheti magát és ez akadályozhatja, hogy egy ismerősnek valóban őszintén bevallja bűneit. Ha viszont nem ismerik egymást, akkor az jelenthet akadályt, hogy egy gyónó nehezen szánj el magát arra, hogy egy idegennek elmondja legbizalmasabb dolgait. A katolikus egyház szerint ezek a problémák ugyan fennállnak, azonban alárendeltek ahhoz képest, hogy egy felszentelt embernek gyónnak a hívők.

A gyónás sikerének egyik kulcskérdése az őszinte bűnbánat. Ennek azonban egyik elengedhetetlen feltétele, hogy a bűnös ember felismerje: cselekedete valóban bűn, azaz rossz. Ennek számos pszichológiai és szociológiai összetevője lehet. Közismert bűnbánatot akadályozó jelenség például az önfelmentés, vagy más kifejezéssel a tettek megideologizálása. Ez egyébként nemcsak egyéni, de társadalmi szinten is jelentkezhet. Nem alap nélkül mondta XII. Piusz pápa, hogy ennek a századnak a bűne a bűntudat elvesztése.^[32] Hiba lenne azonban azt feltételezni, hogy a katolikus egyház egyetlen válasza a bűnök elkövetői számára a megbocsátás vagy a megbocsátás közvetítése Istenhez. A megbocsátás feltételekhez kötéséből eleve következik, ha a feltételekből csak egy is hiányzik, akkor nincs megbocsátás, kiengesztelődés. A katolikus dogmatika szerint kárhozát vár azokra, akik súlyos bűnükben megátalkodottan halnak meg.^[33] Ha tehát elmarad a gyónás, valamint a megbánás – tegyük hozzá, ahol lehetséges a jóvátétel, a megjavulás, a penitencia –, ott szomorú vég vár az elkövetőkre. Problémák jelentkeznek a penitenciával kapcsolatban is, amely akkor tölti be funkcióját – a gyökeres megjavulást –, ha adekvát az elkövetett tettekkel. Prohászka utal arra könyvében, hogy a korai keresztény egyházak a II-III. században igen nehezen adtak penitenciát – és ezzel együtt bűnbocsánatot –, amely akkor nem egyszer nyilvános bűnbánatra épült. Emellett az idő tájt részletesen szabályozva volt, hogy milyen bűnért milyen penitencia jár. Szent Vazul 85 kánont sorol fel, amelyek a különböző penitenciákat tartalmazták.^[34]

[32] II. János Pál, 1987, 64.

[33] Müller, 2007, 703.

[34] Prohászka, 1928, 48., ill. 56

A penitenciával szoros összefüggésben állnak a jó cselekedetek, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a bűnbánó, amennyire az lehetséges, jóvátegye, ami rosszat cselekedett. Ám felvetődik az a kérdés is, hogyan viszonylik a katolicizmus a megbocsátás híveként a bűnre való reagálás másik válfajához, a büntetéshez? Hiba lenne azt hinni, hogy itt a vagy-vagy esete áll fenn. A bűnbocsánat fontosságának elismerése, szentségként való kezelése nem zárja ki a büntetés létjogosultságának elismerését. A katekizmus elismeri a világi hatalmak, jelesül az állam jogát arra, hogyha valaki a BTK-ban szereplő bűncselekmények egyikét elköveti, akkor az állami büntetésben részesüljön. Mi több, az Egyház a hívei által elkövetett egyházi jellegű bűnökre, ha nincsenek meg a bűnbocsánat feltételei – főleg a bűnös részéről –, maga is büntetésekkel reagál. E büntetések közül a súlyosabbak az ún. cenzúrák, amelyek három félek lehetnek: kiközösítés, egyházi tilalom, felfüggesztés. Ezeket a következőképpen jellemzi Erdő Péter: „Általában bizonyos lelki javaktól fosztják meg a tettest, amelyek azonban nem tisztán belső, hanem valamiképpen külső jellegűek is.”^[35] A lelki javakra való utalás azt jelenti, hogy ezek a büntetések nem járnak szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel.^[36]

És most vizsgáljuk meg a bűnbocsánat harmadik formáját, amikor egyének bocsátanak meg másik egyéneknek. Az első kérdés, van-e létjogosultsága ennek a formának akkor, ha a katolikus egyház szerint hiteles bűnbocsánatban csak az részesülhet, aki a fent leírt feltételeknek meg felel (vagyis pap vagy püspök gyóntatja stb.). Csakhogy az életben nem egyszer adódnak olyan konfliktusok, amelynél egy vagy több fél rosszat cselekszik a másikkal (legyen az bűncselekmény vagy erkölcsileg elítélhető magatartás), s a kérdés az, hogyan reagáljon az esemény szenvedő alanya az őt ért sérelemre. Erre a kérdésre a kereszténység merőben új választ ad, amennyiben szakít azzal a közkeletű és az Őszövettségben is megtalálható felelettel, amely a „szemet szemért” elv jegyében jogosnak és igazságosnak tartja a rossznak azonos jellegű rosszal való viszonzását. Ehelyett a teljes megbocsátás szükségességét hirdeti. E tekintetben különösen Máté evangéliuma mérvadó, ahol az apostol a következőket írja: „Szeressétek ellenségeiteket, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek. Aki egyik arcodat megüti, fordítsd néki a másikat is, és attól, aki felső ruhádat elveszi, ne vond meg alsó ruhádat se.”^[37] Ez a megbocsátás az emberek általános tulajdonágává kellene, hogy váljon. Nem véletlen, hogy amikor Péter apostol megkérdezte Jézust, hányszor kell megbocsátani, talán hétszer is, Jézus válasza: hetvenhét-szer.^[38] És a szerves folytatásban még egy új mozzanat is felmerül, nevezetesen

[35] Erdő, 1990, 619.

[36] A középkorban azonban az állam-egyházi viszonyok között, különösen kiközösített uralkodók esetében a kiközösítés rendkívül komoly következményekkel járt, pl. felmentette az alattvalókat az engedelmesség kötelezettsége alól.

[37] Lukács 5.27.29.

[38] Máté 18.22.

az ítékezés tilalma. „Ne ítéljetek, és nem ítéltettek, ne kárhoztassatok és nem kárhoztattok, megbocsássatok és nektek is megbocsáttatik.”^[39] János evangéliumában Jézus megindokolja az ítékezés tilalmát. Fő érve az, hogy aki bűnös, annak nincs joga ítélni (és büntetni). Híres hasonlata szerint az dobja a házasságtörő asszonyra az első követ, aki maga bűntelen. (Akkor tájt ezért a bűnért megkövezés volt a büntetés.)

Ha most megpróbáljuk értékelní a bűnbocsánat eme formáját, akkor egy ellentmondásos kép bontakozik ki előttünk. Egy részről – ahogy arra már a bevezetőben utaltunk – ennek az óhajnak, javaslatnak van egy kétségtelenül mély humanista tartalma, amennyiben – legalábbis első megközelítésben – megszakítja a kölcsönös bosszúállás hosszú láncát, békét hoz az ellenfelek között. A megbocsátást alátámasztó, az ítékezést tiltó érvnek is megvan a maga logikája: egyrészt az, hogy igazán csak a mindentudó Isten ítélezhet objektíven az emberek felett, másrészt az, hogy csak a bűntelen embernek van erkölcsi alapja egy másik ember bűneit a szemére hányni. Ugyanakkor komoly ellenérv is felhozható az előbbi elvek általános, mindenkire kiterjedő alkalmazásával szemben. Az első ellenvetés az, hogy a keresztény vallások szerint Jézuson kívül senki sem bűntelen a világon. Ha tehát szigorúan vesszük az ítékezés tilalmát, akkor a keresztények közül senki sem lenne felhatalmazva arra, hogy bárki más bűneit felrója. Ezek tehát az utolsó ítéletig (vagy az ember haláláig) rejtve maradnának. Ez azonban a Szentírás szerint még sem így lenne, mert mindenkinek kötelessége, hogy a saját bűneit felismerje, és azok megszüntetésért harcoljon. (Lásd a híres hasonlatot, amely szerint más szemében meglátja a szálkát...) A másiknak való megbocsátás tehát ott kezdődne, hogy az ítékezési tilalom következtében még rossznak se tekinthetjük, amit velünk csináltak, és ellenségnek se azt, aki velünk ezt tette. Egyszerűen meg kell engednünk, hogy folytassa, amit velünk tett: üsse meg a másik orcánkat is. De hogyan folytatódik a történet? Odafenn megkapjuk a jutalmunkat a megbocsátó magatartásért, de idelent? Nézzük meg, hogy néhány kiemelkedő író illetve filozófus, hogyan értékelt e követelményt?

Az első, Lev Tolsztoj, aki nemcsak nagy író volt, de pacifista is. Tolsztoj szerint azért kell követnünk az Újszövetségben található előírást, mert ha ellenállás helyett megadjuk magunkat és szeretettel fordulunk a Gonosz felé, akkor az elszégyelli magát és szent lesz a béke. Csakhogy a történelem sajnos nem igazolja vissza azt, hogy a Gonosz gentlemanként viselkedik, s a jót jóval viszonozza. Az ókori és a modern diktatúrák története tele van olyan példákkal, ahol a gonosz megöli a nem védekezőt, és nem csak őt, hanem mindazokat is, akik vele szemben védelemre szorulnának.

A második író Déry Tibor, aki a „G. A. úr X-ben” című regényében leírja, hogy hőse megérkezik X-be, és megdöbbenéssel látja, hogy valaki leszúr egy

[39] Lukács 5.37.

arra sétáló embert, aki meg is hal. A gyilkost elfogják, és bíróság elé állítják. A tárgyalás kezdetén a bíró megkérdezi a vádlottat, kívánja-e a tárgyalás elnapolását, s az igenlő válasz után megkérdezi, mennyire kéri az elnapolást. Örökre – szól a gyanúsított, majd kísétál a tereméből és folytatja az emberölést.

A harmadik személyiség Immanuel Kant, aki szerint sohasem szabad hazudni, még az ellenségnek sem. (A hazugság tilalom utóbbi formája az ellenségnek való engedelmség egyik alfaja.) Ezek után felhoz egy példát, amelynél az ellenség halálra keres valakit, akit megtalálás esetén meg is ölne. Szabad-e hazudnia annak, aki az illetőt elrejtette? Kant válasza, hazudni ilyenkor se szabad, de az ellenségnek nem volt joga megkérdezni ilyesmit, ezért a válasz megtagadható. Kant válasza rámutat arra is, hogy verés, rablás stb. esetén azt is vizsgálni kell, jogos-e az adott cselekvés, továbbá azt is, hogy az engedelemnek melyek az egyéni és társadalmi következményei. Ha pl. az ellenség megtámadja hazánkat meg kell-e adnunk magunkat, vagy helyes, jogos és szükséges-e védekezni. Nem véletlen, hogy a jogos önvédelem, amelynél a megtámadott kárt okoz ellenfelének, esetleg meg is öli, jogilag nem számít bűncselekménynek. Figyelemre méltó, amit erről a problémáról C. Schmitt ír: „A kereszténység és az iszlám között folyó ezer éves háborúban soha egyetlen kereszténynek sem jutott eszébe, hogy Európát a szaracénok és a törökök iránti szeretetből ki kell szolgáltatni az iszlámnak, ahelyett, hogy megvédelmezzék.”^[40] Továbbá érdemes figyelembe venni a modern politikai etika egyik legjelentősebb korifeusának, Max Webernek ide vágó gondolatait. Weber szerint a politikusok kétféle etikát követhetnek. Az egyik az ún. érzületetika, a másik a felelősség etika. Az érzületetika azt vallja, hogy mindig, minden körülmények között cselekedj úgy, mintha tetteid kizárólag erkölcsi megítélés alá esnének. Ha a Hegyi beszéd azt mondja, hogy „Ne állj ellent a gonosznak”, akkor nem vizsgáljuk, mikor adhatsz elsőbbséget az élet és a testi épség érdekeinek az erőszak erkölcsi tilalmával szemben, mert az önvédelem és a másoknak nyújtott védelem érdeke számításba sem jöhet az erőszak erkölcsi tilalmával szemben. Az érzület etika megalkuvás nélküli imperatívuszát Weber a világtól való elfordulásnak tekinti, vagyis irreálisnak, amelyet csak szentek vagy aszkéták követhetnek, de sem a politikusok, sem a mindennapi emberek nem.

Mindebből egyáltalán nem következik az egyéni megbocsátás keresztényi elvének elvetése vagy megkérdőjelezése. Az egyéni megbocsátás, a felebaráti szeretet sajátos, szerves része, mivel a szeretet a megbocsátás lehetőségét is magában foglalja. Az egyéni megbocsátás az élet számos területén érvényesülhet, mint a családi, munkahelyi, társadalmi konfliktusok kezelésének humánus, előrevívó formája. A fent vázolt problémák és kritikai megjegyzések csak arra vonatkoznak, hogy ezt a követelményt vagy elvet nem helyes általánosan, az adott körülményektől és következményektől függetlenül alkalmazni, mivel

[40] Lukács 5.37.

a fent leírt esetekben értékkonfliktus keletkezhet, és a szabály alkalmazása súlyos értéksérlemeket idézhet elő.

Érdeemes arra is rámutatni, hogy a kétféle megbocsátási forma a katolicizmusban nem üti, hanem feltételezi egymást. Összeférhetőségük alapja az, hogy a gyónás esetében az összes halálos bűn bevallására kerül sor, míg az egyéni megbocsátásnál, csak azok a bűnök képezik a megbocsátás tárgyát, amelyek az adott személyhez kapcsolódnak. Ezért az egyéni megbocsátás nem helyettesíti vagy pótolja a gyónást, amely a dolgok logikájánál fogva általában szélesebb volumenű. Imájában, a Miatyánkban az egyik legveretesebb mondat így hangzik: „És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétkezőknek.” A két mondat nem egyszerűen egymás mellett hangzik el, hanem össze is kapcsolódik valahogy olyan formán, hogy Isten akkor bocsájtja meg a mi vétkeinket, ha mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.

Joggal tehető fel a kérdés, a fent vázolt problémák nem kérdőjelezzék-e meg az ima megbocsátásra szóló felhívását? Nézetem szerint nem, mivel egy dolog az, hogy az esetek egy részében az embereknek joguk van önmagukat és másokat megvédeni, és egy másik az, hogy megbocsátanak-e támadójuknak. A kettő korántsem zárja ki egymást, a védekezés együtt járhat a megbocsátással.

III. A PROTESTANTIZMUS VÁLASZAI A „MI JÁR A BŰNÉRT” PROBLÉMÁJÁRA

A protestantizmus, mint a keresztény vallások egyik legnagyobb csoportja, alapjában egyetért a katolicizmus bűnbocsánati elképzeléseinek zömével, noha egyes kérdésekben eltérő az álláspontja. Egyetért abban, hogy a keresztény egyházak egyik legfontosabb feladata elhárítani azokat az akadályokat, amelyek megnehezítik, hogy az emberek haláluk után elnyerjék az üdvösséget, az örök életet. Ennek egyik eszköze, hogy az emberek szembeforduljanak bűneikkel, visszatérjenek az Isten által kijelölt útra, ehhez azonban bocsánatot kell nyerni bűneikre. Az emberek bűneit egyedül Isten bocsáthatja meg, s ennek alapját Krisztus önfeláldozása adta meg.^[41] A protestantizmus vallja azt is, hogy a bűnbocsánatnak elengedhetetlen feltétele a bűnökkel való őszinte és alapos szembenézés, a bűnök bevallása. Ajánlatosnak tartja, ha a bűnbevallás egyházi cselekményhez kötődik, ennek konkrét formáját az úrvacsorához való járulásként jelöli meg. Közös vonás az is, hogy a bűnt az egyénnek a felebaráti szeretet jegyében egyedül Istennek is meg lehet vallani.^[42] A lényeg tehát a bűnbánó hozzáállása bűnéhez, arra való törekvése, hogy megváltozzék, amennyire lehet, jóvátegye bűnét, kövesse az isteni utat, és nem az, hogy kinek gyón. Ez nem jelenti azt, hogy egy gyülekezet lelkészének, aki a protestantizmus szerint is lelkipásztor, ne lenne kötelessége a bűnvalló meghallgatása és segítése.

[41] Németh, 232–233.

[42] Luther, 1994, 18.

Van viszont egyezés abban, hogy a cselekedeten van a hangsúly a másik emberhez való viszonyban. Erről a következőket írja Luther: „...elégítél az, hogy az ember nem vétkezik többé, és felebarátjának minden jót megtesz, legyen az barát vagy ellenség.”^[43]

A második különbség a determinizmus problémájánál jelentkezik. A katolicizmus egyértelműen az akaratszabadság híve, azt vallja, hogy az esetek túlnyomó többségében egyedül az egyénen múlik, hogy bűnözők-e vagy sem, és ha igen, milyen bűnt követ el. A protestantizmus, különösen annak kálvinista válfaja viszont, a szigorú determinizmus egyik formáját vallja magáénak, s ezen az alapon azt hirdeti, hogy az Isten előre meghatározza, ki fog üdvözülni és ki jut a kárhozatra. Istennek ez a döntése megváltoztathatatlan, sem az emberek nem befolyásolhatják, sem Isten nem módosítja azt.^[44] De vajon nem antihumánus-e egy ilyen döntés, amely nem ad lehetőséget a kárhozatalra ítélt embernek, hogy átkerüljön a másik csoportba? Nem véletlen, hogy Kálvin ellenfelei „horribile decretumnak” nevezték ezt a fajta döntést. Tavaszi Sándor a következőképpen veszi védelmébe a predestinációt. Szerinte az előre meghatározottság nem félelemmel tölti el a keresztyén embert, hanem ellenkezőleg, optimizmussal és nyugalommal. Aki ugyanis betartja az isteni törvényeket, követi egyháza követelményeit, az azért lehet nyugodt, mert biztos lehet abban, hogy ő az üdvösségre kiválasztottak közé került.^[45] Ez a megállapítás azonban még nem ad választ arra a kérdésre, hogyan egyeztethető össze Isten irgalmasága azzal, hogy egyeseket eleve kárhozatra ítél? Németh Pál ezt a jelenséget, vagyis hogy „Isten könyörületessége korlátozott”, a számunkra érthetetlen problémák közé sorolja, azaz sajátos teodiceaként kezeli.^[46] Ebből következően eltér a protestantizmus bűnbocsánati felfogása a katolicizmusétól abban is, hogy megbocsátható-e minden bűn. Ha igaz az a feltételezés, hogy a predestináció következtében egyesek kárhozatra jutnak, akkor ebből az is logikusan következik, hogy nem minden bűn bocsátható meg (akinek a bűne nem bocsáttatik meg, az jut a pokolba). De eltérés mutatkozik abban is, hogy meghatározható-e pontosan, melyek a halálos és melyek a bocsánatot bűnök? Luther szerint nem volt és nem is lesz soha olyan doktor, aki biztos szabály tudna mondani arra, hol van a határa a halálos és bocsánatos bűnöknek, noha természetesen bizonyos halálos bűnök felsorolhatók.^[47]

Egészében megállapítható, hogy a protestantizmus megőrzi a keresztyén bűnbocsánat-elmélet humanista értékeit. Ami pedig az itt jelentkező problémákat illeti, azokkal épp úgy számolnia kell, mint a katolicizmusnak.

[43] Luther, 1994, 19.

[44] Németh, 1997, 61.

[45] Tavasz, 1997, 227.

[46] Németh, 1997, 65.

[47] Luther, 1994, 18.

IRODALOM

- II. János Pál (1987): *Dominum et vivificantem - A szentlélek az egyház és a világ életében*. Szent István Társulat, Budapest.
- II. János Pál (1985): *Kiengesztelődés és bűnbánat a mai egyház küldetésében*. Szent István Társulat, Budapest.
- Dokumentumok (2000): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*. (Szent István Kézikönyvek, Szerk.: Diós István), Szent István Társulat, Budapest.
- Erdő Péter (1990): *Az egyházjog teológiája*. Szent István Társulat, Budapest.
- Földesi Tamás (2008): *Mikor igen, mikor nem? Gondolatok az engedelmességről és az engedetlenségről*. Papyrusz Book, Budapest.
- HarperCollins Dictionary (1995): *The HarperCollins Dictionary of Religion*. (Ed. Jonathan Z Smith) H-C Publisher, San Francisco.
- Katekizmus (2002): *A Katolikus Egyház katekizmusa*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kolakowski, Leszek (1990): *Ha nincsen Isten*. Európa, Budapest.
- Luther Márton (1994): *Bűnbocsánat, Kereszttség, Úrvacsora*. Luther Márton Szövetség, Budapest.
- Mc Grath, Alister E. (1995): *Bevezetés a keresztény teológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Müller, Gerhard Ludwig (2007): *Katolikus dogmatika*. Kairosz, Budapest.
- Németh Pál (1997): *Református teológiai gondolkodásunk elvi kérdései*. (szerző kiad.), Budapest.
- Penguin Dictionary (1991): *The Penguin Dictionary of Religions*. (Ed. Hinnells, J. R.) Penguin Book, London.
- Prohászka Ottokár (1928): *A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat*. Szent István Társulat, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Pallas Stúdió, Budapest.
- Tavasz Sándor (1997): *A predestináció és a szabadság*. In: *Magyar református önismerteti olvasókönyv*. (Szerk. Németh Pál), Kálvin Kiadó, Budapest.

A hellenizmus filozófiai mozgalmainak gyökereiről

A kisebb szókratikus iskolák

A hellenizmus korának filozófiai irányzataival foglalkozni mindig nagy kihívás, hiszen már az elnevezés is magyarázatra készíti a kutatót. A hellénizmus korát, jóllehet már kevésbé szól a görög kultúra értékeinek megszületéséről, mégis kissé félreérthető és szerencsétlen módon a fényes görög civilizációra utaló névvel illetjük. A Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 1. századig terjedő időszak ugyanis nem éppen dicső korszaka a görögségnek, ellenkezőleg, ebben a korszakban inkább a hanyatlás jellemző. E kor tehát egy nagy letűnő és egy éppen születő civilizáció átmeneti időszakára esik, a hellén világ már csak árnyéka önmagának, érdemei a régmúltba vesznek, ám ezzel párhuzamosan éppen megszületőben van egy új birodalom, amely ugyan a hellén értékek módosításával, de mégis egy sajátosan új kultúra megteremtőjévé, elterjesztőjévé válik. Talán éppen e szerencsétlen elnevezés miatt a hellenizmus szellemi mozgalmait iránti érdeklődés elhalványult, tévesen a klasszikus görög bölcsélet másolóiaként, nem annyira eredeti filozófiákat kidolgozó áramlatokként könyvelve el őket. Nem túlzás azt állítanunk, hogy elhanyagolt kutatási témák, hiszen még a tudósok által is mostohán kezelt területek közé tartoznak. Hazánkban elsősorban a hellénizmus képzőművészetével, történetével foglalkozó irodalmak láttak napvilágot,^[1] amelyekről fontos megjegyeznünk, hogy nemzetközi viszonylatban is teljes mértékben megállják a helyüket, de sajnálatos módon a korszak filozófiai irányzatait feldolgozó, elemző monográfiák csupán idegen nyelven jelentek meg, azok is elsősorban az utóbbi években.^[2]

A hellénizmus korát általában Nagy Sándor halála (Kr. e. 323) és az actiumi csata (Kr. e. 31) közti időszakra datálják, ám ez mára meghaladott. Történelmi korszakok definiálásakor meglátásom szerint az ilyen pontos időadattal történő megközelítés kimondottan tévesnek tekinthető. Az athéni politika már jóval Nagy Sándor halála előtt egyértelmű változásokat mutat, a hanyatlását. A polisz mint közösségi léttér már nem tölti be eredeti funkcióját, az athéni demokrácia intézményei csak látszólagosan működnek, a gazdaság, a kereskedelem a peloponnészoszi háborút követően kaotikusan működik, a külső erővel helyreállított athéni demokrácia nyilvánvalóan nem látja el feladatait. Ezzel párhuz-

[1] Ritoók – Sarkady – Szilágyi 1984.

[2] Algra – Barnes – Mansfeld – Schofield, 2007.

mosan kulturális változások is végbemennek, Arisztophanész késői drámáiban, komédiáiban a politikai kötelességek elől menekülő polgárok alakjaival találkozunk. Ebben a korban tapasztalható, hogy a költészet helyét átveszi a próza, és megjelennek a hétköznapi embert megszólító filozófiai irányzatok. Platon és Arisztotelész iskolái zárt keretek között működnek még, de mellettük teret kapnak a bárki számára elérhető filozófiai centrumok, amelyek Athén nyitott közterein működnek. A történeti eseményeket figyelembe véve a legfontosabb a Nagy Sándor által meghódított területek kiskirályságokként való működtetése, illetve a leglényegesebb Róma erőteljes térhódítása, politikai, katonai, kulturális szempontból. A római történelem legismertebb egyéniségeinek évszázada a hellenizmus korának utolsó harmadára esik: Caesar, Cicero, Pompeius, Antonius, Augustus színrelépését is bátran idesorolnám. Az Augustus császár által megteremtett, Pax Romanaként fémjelezett korszak, a latin kultúra legfényesebb időszaka, évtizedeiben felülmúlhatatlan irodalmi és filozófiai alkotások láttak napvilágot. Ekkor alkotott Vergilius, Horatius és Ovidius, a filozófusok közül pedig Lucretius és Cicero. Talán a hellénizmus korának végső időszakát az elmondottak alapján egyszerűbb behatárolni, mint születését. A korszak végét a rómaiak térhódításával és a latin nyelv általános elterjedésével lehet datálni, kezdetét pedig Athén hanyatlásának első jeleivel, amely nyilvánvalóan korábbra esik Nagy Sándor halálának időpontjánál. A hanyatlás a peloponnészosi háború idején már tapasztalható, a háborút követő években pedig ki is mutatható. Az athéni demokrácia a háború éveiben sokkal inkább tűnik paródiának, mint ténylegesen jól működő intézménynek. A változás okait a demokrácia elementáris alkotó elemével összefüggésben kell keresnünk. A hanyatlás belülről fakad, az athéniak rendre a népgyűlésben saját balsorukat, végzetüket megpecsételő ítéleteket hoznak.^[3] A háborút követő restitált demokrácia sem látja el magasztos hivatását, leghíresebb műve a 70 éves görög bölcs, Szókratész halálba küldése mondvacsinált ürügyek alapján. Szókratész kivégzése végképp elindította Athént a politikai hanyatlás útján,^[4] közben pedig, éppen Szókratész mártír halálának eredményeképpen Athén nem politikai, hanem kulturális hatását kezdte éreztetni. Szókratész tanítványi köre a mester emlékének őrzésétől ösztönözve elvetette a szókratészi életforma értékeit, vagyis a filozófiát.

[3] Kr. e. 429-ben Periklész halálát követően az athéni demokrácia hiányosságai azonnal megmutakoztak. Nem a nép, hanem a csöcselék uralma következett, ez döntéseikben mutatkozott meg leginkább. Kr. e. 406-ban az arginuszai szigetek mellett vívott tengeri ütközetben az athéni flotta győzött a spártaiak felett, de a népgyűlés a hazatérő parancsnokokat mégis halálra ítélte mondvacsinált ürüggyel; bűnük, hogy a vízbeesett athéni matrózokat nem mentették ki. Egyedül Szókratész emelete fel a szavát védelmükben. Az athéniak saját parancsnokaikat végezték ki, a tény magáért beszél, az athéni demokrácia nem volt már alkalmas saját helyzete javítása érdekében jó döntéseket hozni. Spárta győzelmével Athén végkép elvesztette befolyását, saját árnyékukban éltek.

[4] Kr. e. 399-ben Szókratészt az istenek tagadása és az ifjak megrontásának ürügyével idézték perbe. A vád első része maga után vonta a halálbüntetést. Az ifjak megrontásának bűnével az athéniak a háború elvesztésben érzett csalódásuk miatt vádolták, a parancsnokok többsége ifjúként a mester köréhez tartozott, így közvetve őt látták felelősnek szerencsétlenségükért.

Tanulmányomban az érett hellenizmusban virágzó szellemi áramlatok a sztoicizmus és az epikureizmus előzményeivel, gyökereivel kívánok foglalkozni, különös tekintettel e filozófiai mozgalmak politikától való viszolygásának hátterére. Az előzmények Szókratész halálának körülményeiig nyúlnak vissza, ezért lényegében a négy ismert szókratikus iskola filozófiai hagyományának feltárására vállalkozom. Első körben a cinikus mesterek tanait ismertetem, akik a sztoikusokra voltak nagy hatással, majd a kürénéi hedonistákkal folytatom, akik az epikureista filozófia előfutáiraiként tarthatók számon. Aztán röviden szólok a megarei szókratikusokról, végül egy kevésbé ismert görög bölcs, az éliszi Phaidón filozófiai elképzeléseit ábrázolom.

A szókratikus iskolák alapítása a Szókratész halála utáni időszakra datálható, ám ezen iskolák a fénykorukat nem alapításukkor, hanem az azt követő évszázadokban élték a sztoicizmus és az epikureizmus megjelenésekor. Akkor, amikor Platón Akadémiája és Arisztotelész Lúkeionja már sokat veszített fényéből.^[5] A szókratészi iskolák első, az alapítás idejére tehető korszaka valójában átmenet a klasszikus görög filozófia és a hellénizmus filozófiája között. A legismertebb szókratikus irányzatok a cinikusok, a kürénéiek és a megariai köre. Közös jegyük, hogy az iskolalapítók Szókratész közvetlen tanítványi köréből kerültek ki. Sajnos e kisebb mozgalmak képviselőinek írásai kivétel nélkül elvesztek, további nehézség, hogy az adatot közlő források száma igen csekély. Elgondolásaikról elsősorban a későbbi korszakok doxográfusainak közvetítésével tudunk. Legfőbb forrásunk Diogenész Laertiosz,^[6] aki a *Nagy filozófusok élete* című művével az antik filozófia kézikönyvét hagyta ránk. Többnyire korábbi kommentárok szövegeiből idéz. Modernkori feldolgozása ezeknek a mozgalmaknak a 20. században kezdődött meg, napjainkban pedig ismét népszerű kutatási témákká váltak.^[7]

Diogenész Laertiosz Szókratész számos tanítványa közül csak hetet említ meg, mint az említésre legérdemesebbeket: Xenophónt, Aiszkhinészt, Arisztipposzt, Eukleidészt, Phaidónt és persze Platónt. Az első két tanítvány nem nevezhető filozófusnak, Xenophón történetíró volt, Aiszkhinész pedig

[5] Platón Akadémiáját valószínűleg Kr. e. 387-ben alapította, pontos adatokat nem ismerünk, hosszú évszázadokig működött. 529-ben Iustinianus császár elrendeli a filozófiai és jogi oktatás megszüntetését, ekkor szűnik meg a platóni Akadémia is Athénban. Az Akadémia komoly tudománytörténeti jelentőséggel bír, első korszaka még Platón tanításainak egyenes továbbgondolását és politikafilozófiájának gyakorlást tűzte célul; legismertebb filozófusai Szpeuszipposz, Xenophanész, Poleón és Kratész voltak. Az iskola szkeptikus fordulatát követően a mesterek elsősorban ismeretelméleti és tudományfilozófiai problémák elemzésére törekedtek, Arkeszilaosz, Karneadész, Larisszai Philón nevét érdemes itt megjegyeznünk. A hellénizmus derekára Platón iskolája matematikai témákra szűkült, filozófiai problémák megoldására már nem törekedett. Arisztotelész iskolája, a Lúkeion gyakorlatilag elég korán megszűnt szellemi központként létezni, a történeti hagyomány arról tudósít, hogy Kr. e. 86-ban már nem is működött.

[6] Diogenész Laertiosz történetíró volt, a Kr. u. 3. században tevékenykedett.

[7] Lásd az irodalomjegyzéket.

egy műveltséget kedvelő athéni férfi. A Diogenész által említett többi öt követő mindegyike filozófusként rögzült az utókor emlékezetében, mindegyikük egy-egy filozófiai iskola alapítójaként vált ismertté. Ezeknek az iskoláknak a filozófiai jelentősége és hatása nagyon eltérő, ám mindegyikükben közös, hogy Szókratész örökségének egyenes folytatójaként tartották magukat számon.^[8] Szintén Diogenész Laertiosz beszámolójából ismerjük azokat a mesésnek tűnő elbeszéléseket, ahogyan ezek a tanítványok csatlakoztak a mesterhez. Ez alapján feltételezhető, hogy első követője Xenophón volt, aki Athén utcáin kószálva belebotlott Szókratészbe, akinek kérdésére, miszerint hogyan válhat az ember jobbá és az erényre érdemesebbé, Xenophón nem tudott válaszolni, erre Szókratész felkérte őt kövesse, mert meg fogja tudni adni neki a választ.^[9]

Aiszkhinész és Szókratész története a mester iránti szeretetről és tiszteletéről tudósít. A tanítvány így szól a mesterhez: „Nincs semmim, amit adhatnék, szegény ember lévén, ezért önmagamat ajánlom fel! Hát nem látod, hogy ez a legnagyobb ajándék, amit nékem adhatsz? Válaszolta erre Szókratész.”^[10] Aiszkhinész filozófusi minősége már az antikvitásban kérdéses volt, csupán néhány szókratikus témájú dialógust tulajdonítanak neki, de ezek hitelességét is megkérdőjelezzik. Szókratésznek inkább kedves barátja, mint valódi tanítványa lehetett, amit a fent idézett Szókratésznek adott válasza is igazolni látszik. Antiszthenész már nem volt fiatal, amikor a bölccsel találkozott. A tudósítás alapján azt feltételezhetjük, hogy már rendelkezett saját filozófiai iskolával, mielőtt Szókratész tanítványává vált. Azt tanácsolta saját követőinek, hogy hagyják őt el és mindannyian csatlakozzanak Szókratészhez. Legendásnak tűnik az elbeszélés, de elszántságát és hűségét tanúsítandó, idős létére naponta Pireuszról Athénba gyalogolt, hogy hallgathassa Szókratészt.^[11] Theophrasztosz a szókratikus bölcselők közül Antiszthenészt tartotta a legtehetségesebbnek logikai érvelései és beszédstílusa miatt.^[12] Az ő nevéhez kötődik a cinikus iskola megalapítása.

Arisztipposznak, a kürénéi hedonisták első képviselőjének története is legendásnak tűnik, ezt nem Diogenész Laertiosz, hanem Plutarkhosz meséli el. Az olümpiai játékokon hallotta Szókratész egyik beszédét, mely olyan hatással volt rá, hogy állítólag teste is beleremegett a csodálatba, tünetei pedig sehogyan sem csillapodtak, csak kürénéi otthonából való távozása után, midőn Athénba érkezett és Szókratész köréhez csatlakozott.^[13]

Aulus Gellius elbeszélése szerint a megarai Eukleidész egyenesen a halállal dacolt, amikor Szókratészt választotta.^[14] Athén és Maraga kapcsolatokat ellen-

[8] Reale, 2008, 233.

[9] Uo.

[10] Diogenész Laertiosz, VI. 2.

[11] Diogenész Laertiosz, VI.2.

[12] Diogenész Laertiosz, VI. 14.

[13] Plutarkhosz, *De curios*, 2, p. 516.

[14] Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, VII. 10. 1-5.

séges volt, és az athéniak megszavazták, hogy minden megarait halállal sújtanak, aki Athénba érkezik. Az elbeszélések szerint Eukleidész a szigorú törvény ellenére rendszeresen felkereste Athénban mesterét, ugyanis éjszaka, nőnek álcázva magát, beszökött a városba. Ez a történet is a rajongó tanítvány elszántságáról és szeretetéről tanúskodik.

Éliszi Phaidón és Szókratész barátsága Platón dialógusaiból ismert. Platón egyik legszebb dialógusának, amely a mester utolsó óráit írja le, a „Phaidón” címet adja. Phaidón jelen volt Szókratész halálakor, ahogyan azt Platóntól megtudjuk. Diogenész Laertiosz elmondása szerint rabszolgasorból szabadította ki őt Szókratész. Phaidón Élisz bukását követően nemesi származása ellenére Athén rabszolgája lett. Szókratész megkedvelte őt, és közbenjárt Alkibiádesznál és Kritónnál, hogy szabadítsák fel őt, akik Szókratész kérését teljesítették.^[15] Filozófiai hatása nem számottevő.

Platón Szókratésszel történő találkozását a hagyomány Szókratész szemszögéből örökítette meg. A forrásunk szintén Diogenész Laertiosz. Egy éjjel Szókratész álmot látott, egy hattyú ült az ölében, amelynek szárnyai nőttek, amikor felröppent hangos, gyönyörű hangon énekelve szállt a magasba. Másnap találkozott Szókratész első ízben Platónnal, rögtön tudta, hogy az álombeli hattyúval találkozott.^[16]

Az itt előadott történetek a tanítványok és a mester találkozásáról nagy valószínűséggel legendának minősülő elmesélések, amelyeket az utókor költeményeiként kell értékelnünk; mindegyik esetben elmondhatjuk, hogy jól érzékeltetik a szereplők fő személyiségjegyeit, amelyekre filozófiai tanításukban is ráismerünk majd.

Tanulmányomban a szókratikus követők közül csupán a valódi filozófiai tevékenységet folytató mozgalmakra térek ki, így Xenophón és Aiszkhinész történetírói és költői hagyományának ismertetésére nem vállalkozom, szintén eltekintek Platón és Szókratész kapcsolatának elemzésétől, a téma fontossága is arra késztet, hogy erre egy önálló tanulmányban térjek ki. A továbbiakban az egyes mozgalmak ismertetésére, és azok későbbi filozófiai iskolákra tett hatásának bemutatására vállalkozom.

I. A CINIKUS MOZGALOM

A cinikus mozgalom legfőbb ismertetőjegyei: a szókratészinál is merészebb, ironikusan provokáló filozófia, szegénységi fogadalom és civilizációellenesség. A továbbiakban a cinikusok politika ellenes életfilozófiáját ismertetem, megpróbálok igazolni, hogy provokáló magtartásukkal éppen a polisz jobb működését

[15] Diogenész Laertiosz, II. 105.

[16] Diogenész Laertiosz, III. 5.

kívánták előidézni, persze nem közvetlen, hanem közvetett eszközök segítségével. A legismertebb cinikusok, Antiszthenész (Kr. e. 446–366), tanítványa a hordóban élő Diogenész (Kr. e. 404–323), őt követte thébai Kartész (Kr. e. 368–288), kinek köréhez a sztoikus filozófia megalapítója, a kitioni Zénón (Kr. e. 334–262) is csatlakozott egy rövid időre.

Az iskola alapításának körülményei homályosak. Antiszthenész nevéhez kötjük a mozgalom életre keltését, azonban mégsem ő, hanem tanítványa, a színopéi Diogenész vált a legismertebbé a régi cinikusok közül. Antiszthenész athéni születésű volt, de nem volt tiszta athéni polgár, apja athéni, de anyja thrák nő volt. Nem tiszta athéni polgári minősége filozófiai szemléletére, politikaelenességére is kihatott. Antiszthenész műveinek címlistája fennmaradt, ebből kitűnik, hogy szép számmal voltak államelmélettel kapcsolatos művei is. Diogenész Laertiosz a hellenizmus nagy mozgalmainak alapozójaként nevezi meg őt, többi között az államtudomány alapjainak lefektetőjeként is említi. „Tőle származik Diogenész emóciómentessége, Kratész kitartása és Zénón állhatatossága, s ő fektette le az államtudomány alapjait.”^[17] Kezdetben a szofista Gorgiaszt hallgatta, később, már idős emberként csatlakozott Szókratész köréhez. Platón a Szofistában „későn tanuló öregnek”^[18] nevezi, nem titkolt iróniával. Művei sajnos elvesztek az utókor nem őrizte meg számunkra.^[19]

Az iskola nevét nem az alapítóról, hanem valószínűleg a helyről kapta, ahol Antiszthenész találkozott követőivel, ez a Künoszargész (Fehér kutya) tornacsarnok volt: „Filozófiai beszélgetéseit a Künoszargész (Fehér kutya) gümnaszionban, a kapuktól nem messze tartotta; némelyek szerint innen származik a künikosz (kutyához méltó) elnevezés. Antiszthenész ragadványneve a Haploküön, azaz közönséges kutya volt.”^[20] Az idézett részlet második felében található utalás egy másik magyarázatot ad a mozgalom nevére, miszerint a „künikosz” szóról kapta nevét, vagyis a „kutyaszerű” gúnynev ragadt rájuk elsősorban életmódjuk miatt, mivel kutya módjára az utcán éltek mindennapjaikat.

Antiszthenész az elméleti alapozását teremtette meg, Szókratészhoz hasonlóan elutasította a görög filozófia legnépszerűbb területeit, a természetfilozófiát és a metafizikát, inkább a filozófia gyakorlati részét művelte, az etikát. Erkölcsi dialektikának is nevezzük módszerét, mesterét követve ő is, kritizálta a hagyományos athéni értékrendet, a polisz berendezkedését és intézményeit, az utóbbiakat pedig egyenesen természetellenesnek tekintette. A földi javakat, a hírnevet és a származás alapján való megkülönböztetést, vagyis mindent, amit az athéni demokrácia polgárai erkölcsi szempontból magasztosnak véltek, visszautasította: „A bölcs elégséges önmagának, mivel a többiek mindene az övé. A névtelenség jó, és ugyanez áll a fáradozásra is. A bölcslet közéleti tevő-

[17] Diogenész Laertiosz, VI. 15.

[18] *Szofista*, 251 b.

[19] Reale, 2008, 239.

[20] Diogenész Laertiosz, VI. 13.

kenységében nem a fennálló törvények irányítják, hanem az erény.”^[21] Ennek a magatartásnak két oka is lehet, egyfelől Szókratész követése, másrésztől a görög polisz lassú, de szembetűnő elsatnyulása, amelyet már Antiszthenész korában külső és nyilvánvaló belső erők is kiváltották. Athén a peloponnészoszi háborút követő időszakra gyakorlatilag elveszíti mind kulturális, mind politikai vezető szerepét a térségben. Intézményei, mint komikus másolatai az egykor jól működő népuralomnak, többnyire hozzá nem értő, önös érdekeket és célokat tápláló polgárok piacterévé vált. Antiszthenész a perzsák felett aratott győzelmet is eltűzött ünneplésnek tekintette, hiszen egy barbár és erkölcsseiben nem sokat magáénak tudó nép felett aratott győzelmet nem tartott dicsőségesnek. Megvetette a demokrácia egyik legszebb intézményét is, a népszavazást, ironikusan mondja, hogy ezzel az eszközzel az athéniak megszavazhatták, hogy a szamarak eztán lovak legyenek, véleménye szerint éppen így választanak vezetőket is maguknak: „Azt javasolta az athéniaknak, szavazzák meg, hogy, a szamarak valójában lovak. Amikor ellene vetették, hogy indítványa abszurd, így felelt: »Hiszen vannak közöttetek képzetlen hadvezérek, akik attól hadvezérek, hogy megválasztottátok őket.«”^[22] Periklészt, de legfőképpen Alkibiádeszt ostromozta, ez utóbbit talán nem is alaptalanul.^[23] Nem csupán a polisz elkorcsosult politikai intézményeit vetette meg, hanem ezzel összhangban a vallást is, például az athéniak babonás áldozati szertartásait kinevelte. Antiszthenész kitérte a lét területét, kozmoszpolgárnak, kozmoszpolitész-nek tekintette magát, akit nem holmi múlandó és rosszul megalkotott törvények korlátoznak, hanem maga a természet, és annak örök és visszavonhatatlan törvényei.

1. A szabadság eszméje

A Szókratész módjára történő hagyományos athéni értéktábla elutasítása a szintén szókratészi gondolat a lélek ésszel történő azonosításából következik: a legfőbb értékeket nem külső javakban, hanem a lélekben találhatjuk meg. Antiszthenész ebben maximálisan követi mesterét, de a módszerben, ahogyan a lélek értékeit előcsalogatja, már eltér. Szókratész az elenkhosz, a cáfolat és az irónia eszközével vezette rá beszélgetőpartnerét a helyes mércék felismerésére, Antiszthenész elsősorban zavarkeltéssel és nyílt degradálással. A boldogság kulcsa bennünk van, a lélekben található az önelégedettség, amikor nem függünk sem dolgoktól, sem másoktól, sem körülményektől, a boldogság a szükségletektől mentes élet. Xenophón a Lakomában így összegzi Antiszthenész legfőbb etikai tanítását: „De azt mondd meg nekünk Antiszthenész – szólt

[21] Diogenész Laertiosz, VI. 11.

[22] Diogenész Laertiosz, VI. 8.

[23] Alkibiádesz athéni sztratégusként a peloponnészoszi háború idején több esetben a spártaiakat segítette, azon érdekből, hogy a háború után honnan várhat nagyobb elismerést és hasznot. Lásd Plutarchos Alkibiádesz portréját.

Szókratész – hogyan van az, hogy szegény létedre olyan gőgösen gondolkodsz a gazdagságról! Mert úgy gondolom, férfiak, hogy az emberek gazdagsága és szegénysége nem a házukban, hanem a lelkükben található. Hiszen látok én sok műveletlen embert, akinek számottevő vagyona van ugyan, mégis úgy ítéljük nyomorog: minden kint, minden veszedelmet vállal, csakhogy még többet szerezzen. (...) Nekem viszont alig van valamim, mégis bővében vagyok a javaknak és magam szerzem meg magamnak őket. Bőven elegendő nekem, ha annyit eszem, hogy ne legyek éhes, annyit iszom, hogy ne szomjazzam, s ha úgy öltözöm, hogy ne fázzam jobban, mint Kalliasz, aki igen gazdag. (...) Ha élvezetnek akarok hódolni, nem a piacról szerzek be drága dolgokat, mert az fényűzés volna, hanem a lelkemből szedegetem elő. (...) Aki ugyanis a legnagyobb mértékben megelégszik azzal, ami kéznél van, az a legkevésbé sem vágyik mások javára. Azt is érdemes meggondolni, hogy az efféle gazdagság szabad embereket szül. Hiszen Szókratész, akitől mindezt megkaptam, nem méricskélte, hogy mennyit adjon, hanem adott, amennyit elbírok. Mármost magam sem vagyok irigy ember, minden barátomnak bebizonyítom önzetlenségemet és annyit adok nekik lelkem gazdagságából, amennyit csak kívánnak.”^[24]

A császárkorban tevékenykedő sztoikus filozófus, Epiktétosz sokkal radikálisabb változatát adja az antiszthenészi általános fizikai javaktól való mentesség és távolságtartás gondolatának. A szövegben Antiszthenész tanítványa, Diogenész szólal meg: „Amióta Antiszthenész felszabadított nem vagyok rabszolga – megtanította, mi az enyém és mi nem az. A javak nem tartoznak hozzám: a szülők, a rokonok, a hírnév, a megszokott helyek, mások társasága; mindezek másoktól függenek. De akkor mi a tied? Annak lehetősége, hogy véleményt alkossak. Ez tette számomra világossá, hogy teljes mértékben szabad vagyok mindenféle akadálytól és kényszertől függetlenül, senki sem kötelezhet arra, hogy a véleményemet másként alkossam meg, mint ahogy szándékozom. Kinek van tehát hatalma rajtam? (...) Aki nem hagyja, hogy leigázzák a gyönyörök, sem a félelmek, sem a vagyon, és képes elfordulni ezektől bármikor, amikor csak akarja, odadobhatja bárkinek is hitvány testét. Rabszolga-e, alárendeltje lehet-e bárkinek is?”^[25]

2. A gyönyörtől való mentesség szabadsága

A fent idézett Xenophón részlet elsősorban a dolgoktól és az emberektől való függetlenség igényéről szól, míg Epiktétoszé a gyönyörtől és a vágyaktól való mentesség követelményre utal. Antiszthenész ebben eltér Szókratésztől. Szókratész ugyanis a lélek gyönyörét nem tekintette rossznak, minden azon múlik, hogyan élünk a gyönyörök körével. Antiszthenész mindennemű gyönyört eluta-

[24] Xenophón, *Lakoma* IV. 34.

[25] Epiktétosz, *Diatribé*, III. 24, 67-72.

sít, önmagában rossznak minősítve azokat. Honnan ez az erőteljes visszautasítás? A lelket leigazza a gyönyör, szolgává tesz bennünket, függőséget okoz, a külső dologhoz láncol. Azoktól a dolgoktól fog függni minden tettünk, amelyek a legnagyobb élvezet kiváltásával járnak. A gyönyör és a szenvedélyek teljes elutasítása ún. materialista megközelítésből érvényesül; a szabadság megőrzése érdekében a külső dolgoktól való függetlenedés mint cél fogalmazódik meg. Ha a gyönyörök uralkodnak, akkor a lélek elveszíti az önuralmát, autonómiáját, vágyainak tárgyai irányítják. A vágyak és gyönyörök kiirtása a mértéktartás erényének gyakorlásával eszközölhető. Xenophón fent idézett részlete is ezt támasztja alá: „Bőven elegendő nekem, ha annyit eszem, hogy ne legyek éhes, annyit iszom, hogy ne szomjazzam, s ha úgy öltözöm, hogy ne fázzam jobban, mint Kalliasz, aki igen gazdag.” A gyönyörök mellett azonban számos egyéb dologról is le kell tudnunk mondani a valóban boldog élet reményében: a társas érintkezés konvenciói, a politika mind kerülésre érdemesek lesznek.

Antiszthenész filozófiája ezen a ponton programszerű motívumokat mutat, önként lemondásokkal teli életmód választását célozza. A fenti fragmentumok is azt támasztják alá, hogy elsődlegesen a vagyonról való lemondás követelményét kell teljesítenünk, aki a pénzt hajhássza, nem lehet jó, akár királyról, akár polgárról legyen szó. A boldogság nem lehet vagyon függvénye, a gazdagság nem jár boldogsággal, tehát a politikai hírnév, a pénz, a dicsőség mind értelmetlen célok egy szabad polgár számára. A terület, ahol a felsorolt értékek kifejtik hatásukat, a társadalom, ezért Antiszthenész magát a társadalmi berendezkedést is degradálja és elutasítja. Nem titkolt módon lenézte a polisz berendezkedését, a polgárok számára nem a poliszban betöltött szerepvállalásuk, hanem a valódi erény szerinti életüknek elegendőnek kéne lenni a minőségi közösségi élethez. Mivel a politikai hírnév, a vagyon és ehhez hasonló dolgok Antiszthenész korában nem annyira erénnyel, rátermettséggel, ésszel, hanem inkább ügyeskedéssel szerezhetőek meg, ezért számára már nem valódi érték, mulandók, a csőcselék éppen felkapott pillanatnyi ízlése szerint változtathatók. Az erény mibenléte sem hírnévvel, sem vagyonnal nem lehet összefüggésben, már Szókratész szerint is az erény az ész, a gyakorlati tudás, a dolgok helyes megítélésének képessége. Ezt az epiktétoszi részlet igazolja, csak egyetlen dolog van birtokunkban, a véleményalkotás, pontosabban a szabad véleményalkotás: „Ez tette számomra világossá, hogy teljes mértékben szabad vagyok mindenféle akadálytól és kényszertől függetlenül, senki sem kötelezhet arra, hogy a véleményemet másként alkossam meg, mint ahogy szándékozom.” Az erény a helyes véleményalkotás képessége, a téves illúzióktól való mentesség (atüphia). Milyen illúziókról lehet szó? Elsősorban olyan vélekedéseket ért alatta, amelyeket nem mi alkotunk, hanem kritika nélkül elfogadjuk másoktól, amelyeket maga a közösségi élet generál, például a konvenciók lehetnek ilyenek. Az ilyen nem szabadságunkban megalkotott véleményeket tehát kerülnünk kell. A visszautasítást maximalizálja, olyannyira, hogy sem a város törvényeit, sem pedig vallási misztériumokat nem tartja követésre alkalmasaknak. „Az erény

elegendő a boldogsághoz, mivel annak semmi egyébre nincs szüksége. (...) A bölcslet közéleti tevékenységében nem a fennálló törvények irányítják, hanem az erény.”^[26] Az idézett rész második felében megfogalmazott gondolatával viszont nem nevezhetjük őt valódi Szókratész követőnek, ugyanis Szókratész nem szakít a város törvényeinek tiszteletben tartásával, sőt, a Védőbeszédben el is hangzik, hogy a törvények tisztelete miatt a rá kirótt igazságtalan halálbüntetést sem kérdőjelezi meg. Antiszthenész radikális szembefordulása a város törvényeivel a szakrális dolgokra is kiterjedt, meglátása szerint a város istenei csupán a város törvényei alapján léteznek, holott az istenség egy, a természetben lakik, akit képekkel és szobrokkal nem lehet tisztelni.^[27]

Antiszthenész etikája igyekezetet és erőfeszítést vár el gyakorlójától, erőfeszítést, hogy vissza tudjuk utasítani a gyönyört és egyéb vágyakat, a hírnevet, a dicsőséget, erőt, hogy ne foglalkozzunk közéleti tevékenység dolgaival, extrém módon mondjunk ellent a törvénynek. Az erőfeszítés azonban nem hiábavaló, hiszen a jót, vagyis az erényt valósítjuk meg általa. A munkálkodás nem szakaszos, hanem állandó jellegű, az erény pedig ebben valósul majd meg. A nehézségek önként vállalása a konvencióktól, a közhelyektől váltja meg az embert, aki e nehéz munka révén válik személyiséggé. A munka nehézségének felismerését igazolja, hogy Antiszthenész iskoláját Héraklésznek ajánlotta, annak a hősnek, aki gyötrelmes munkák árán váltotta meg saját a szabadságát. „A nagy Héraklész és Kürosz példáján mutatta meg, hogy a fáradságos erőfeszítés a jó dolgok közé tartozik, az egyik példát a görögöktől, a másikat a barbároktól kölcsönözte.”^[28]

Antiszthenész csupán elméleti alapot adott, tanítványa a színopéi Diogenész volt az, aki a gyakorlatban meg is valósította mestere elképzeléseit. Diogenész a cinikus bölcsök legismertebb alakja, a legtöbb anekdota és mosolygató történet az ő nevéhez köthető. Platónnál található „örjögő Szókratésznek nevezete.” Diogenész provokáló stílusa válasza volt a felbomló társadalmi rend okozta káoszra, szándékos távolságtartás, szándékos leszakadás egy kiüresedni látszó világtól. Tiltakozása még erőteljesebb mint mesteréé. Diogenész is programot valósít meg, kivonulása és szegénységi fogadalma radikális válasz volt a politikai helyzetre. Persze éppen nem ezt a magatartást várnánk válsághelyzetben a filozófusoktól, hanem éppen az ellenkezőjét, hogy a megoldás keresés érdekében hallassák szavukat. A felbomlás azonban túl rég és túlságosan határozottan volt jelen Athénban. A peloponnészoszi háború óta hosszú évtizedek teltek el, Nagy Sándor hódításai idején, amikor Diogenész is tevékenykedett, Athén már

[26] Diogenész Laertiosz, VI. 11.

[27] A túlvilági létet sem átallotta tagadni, ami a platóni filozófiával való ellentétes álláspontjával is összefüggésbe hozható „Amikor beavatták az orfikus misztériumokba, és a pap elmondta, hogy a beavatottaknak Hádészban sok jóban lesz részük, megkérdezte tőle: Akkor miért nem halsz meg?” Diogenész Laertiosz, VI. 4. In: Reale, 2008, 250.

[28] Diogenész Laertiosz, VI. 2.

rég nem volt képes világméretű történések színtere lenni, csupán passzív szemlélője az eseményeknek. Ilyen helyzetben történik meg, hogy a nagy személyiségek egyszerűen háttérbe vonulnak, nem kívánnak, mert nem tudnak hatással lenni a folyamatokra, utópiákat gyártanak, esetleg időközönként jelzik nemtetszésüket szóval, életmóddal vagy cselekedettel. Diogenész az egykori hellén értékek pusztulásából nem kívánta kivenni a részét, kivonult és mindennemű politikai kötelezettségét is megtagadta. A legenda szerint hordóban lakott^[29] és alamizsnán élt, kozmoszpolgárként csupán a kozmoszt, vagyis a természetet tisztelte, a helyes életvitelhez onnét vett példát. Kozmoszkövető magatartásának következménye civilizációellenessége is, vallotta, hogy az ember közbeavatkozásával eltorzítja és elrontja a természet tökéletes működését, így minden emberi produktumot degradált, legyen szó törvényekről vagy műalkotásokról. Magatartásával provokálta az athéniakat, de nem céltalanul, célja a konvención alapuló értékek átértékelése volt, a természetes erények, mint a bölcsesség, szerénység, mértéktartás érvényre juttatása. Különc életmódjáról a következő történetek maradtak fenn.

A természetet és az embert tartotta a valódi értékek forrásának, nem a társadalmi konvenciót: „Fényes nappal lámpást gyújtva járkált körbe és ezt mondotta: Embert keresek!”^[30] Legnagyobb erénynek a szabadságot tekintette, leginkább szabadoknak pedig az állatokat és a gyermekeket tartotta, mivel viselkedésük tiszta és ösztönös, a polgárokat már vágyaik és önzésük irányítja: „...megkérdezték tőle, hol látott Hellászban derék férfiakat. „Férfiakat sehol – felelete – derék gyerekeket Lakedaimónban.” „Egy alkalommal komoly beszédet mondott, de senki sem figyelt rá. Ekkor fütyörészni kezdett, mire az emberek köré gyűltek. Legorombította őket amiatt, hogy az ostobaságokra feszülten figyelnek, de a komoly dolgokra sajnálják az időt.”^[31] Nem tartotta magát egyetlen városállam polgárának sem, Antiszthenészhez hasonlóan kozmoszpolgárnak vallotta magát: „Megkérdezték, melyik város polgára. A kozmosz polgára vagyok – felelte.”^[32] Azt vallotta, nincs szükség vagyonra, csak az elemi szükségletek kielégítésre, megvetette a politikát, a társadalmi rendet, az oktatást, az elméleti kutatást. Az egyedüli helyes társadalmi berendezkedésnek a kozmoszt tartotta, a törvényeket csak a városállam szempontjából tekintette hasznosnak: „A törvényekről azt tanította, hogy nélküle nem létezik az állam. A városállam nélkül nem létezik olyasmi, ami hasznos a város szempontjából. A törvényeknek a város nélkül nincs haszna. Tehát a törvény hasznos a város szempontjából.”^[33]

[29] „Az athéniak szerették. Valahányszor valami vásott kölyök betörte a hombárt, amelyben lakott, elverték, Diogenésznek pedig új hombárt adtak.” Diogenész Laertiosz, VI. 43.

[30] Diogenész Laertiosz, VI. 41.

[31] Diogenész Laertiosz, VI. 27.

[32] Diogenész Laertiosz, VI. 63.

[33] Diogenész Laertiosz, VI. 72.

Minden gyönyört a lélek zavarának értelmezett, ezért életformájának a szerény, de legfőképpen szegény életvitelt választotta.^[34]

Számos legenda kering Nagy Sándorral való találkozásáról, mindegyik arról tanúskodik, hogy Diogenész komolyan vette erkölcsi maximáit. Diogenész elvhűsége miatt Nagy Sándor nagyra becsülte, a monda szerint Nagy Sándor Diogenész szeretett volna lenni, ha nem születik hódítónak. Az is közismert anekdota, hogy a hódító tisztelete jeléül felajánlotta a filozófusnak, hogy bármit kérhet tőle, Diogenész erre csupán azt kérte, hogy ne állja előle el a Napot.^[35]

A cinikus mozgalom a szókratészi hagyományok elvei szerint, ugyanakkor mégis egyéni módon alakította ki saját filozófiáját. Míg Szókratész zárt, elit közeghez szólt, a beavatottakhoz, addig a cinikusok válogatás nélkül, a hétköznapi polgárokat célozták meg. A cinikus filozófia gyakorlati szempontból nem a kényelemes utat járja, még a mester részéről sem, hiszen szegénységi fogadalmá és állandó provokáló stílusa önmagában nem mondható könnyed életformának, de tanítványi oldalról sem, hiszen a téves képzetek és eszmék felismerése, majd helyesekre cserélése sosem jár tiltakozás, illetve a tudatlanság beismerése nélkül, ami sohasem könnyű.

Szinopei Diogenész Antiszthenész elveit extrémításokig fogja kitolni, nem csupán az értékeket kívánja tagadni, hanem egyenesen a társadalmi berendezkedés teljes egészét. Ezáltal egy új bölcselőtípus is megszületik, a császárkori görög városállamok piacterén gyakori szereplő a csipkelődő, polgárpukkasztó viselkedéséről felismerhető filozófus.

3. A cinikusok utódai: a sztoikusok

A cinikus filozófiai mozgalom etikai célja a szabadság, az út, ahogyan ezt elérhetjük, a gyönyöröktől való mentesség. A cinikus életmódfilozófia teljes körű kidolgozása azonban már nem a cinikusok körében valósult meg, azt a kitioni Zénón dolgozta ki, aki elsajátította a cinikus tanokat. Megszelídítve azokat, egy teljesen új mozgalmat hozott létre, amely az érett hellenizmusban sztoikus filozófia néven vált ismertté. A sztoikus etika főbb tételei egyértelmű cinikus jegyeket mutatnak, ami nem is lehet meglepő, mivel Zénón a szinopéi Diogenész tanítványának, a thébai Kratésznek a köréhez tartozott ifjú korában.^[36]

[34] Diogenész Laertiosz, VI. 37.

[35] Diogenész Laertiosz, VI. 32.; 38.

[36] Zénón Athénba érkezésének története is egyenes utalás a szókratészi hagyományok és a sztoikusok direkt kapcsolatára: „A cinikus Kratészszal a következőképpen találkozott, a Föniciából Peiraieuszba tartó üzleti útján, amikor bfborral kereskedett, hajótörést szenvedett. Kiszállt Athénban... leült egy könyvkereskedő mellé, aki Xenophón *Emlékezéseinek* második könyvét olvasta fennhangon. Ekkor örvendezve meg kérdezte tőle, vajon hol élnek a könyvben szereplő férfiak. Szerencsére éppen arra járt Kratész, és a könyvkereskedő felkiáltott: „Őt kövesd!” Ettől kezdve aztán Kratész hallgatója lett.” Diogenész Laertiosz, VII, 1-2.

A sztoikus filozófia első korszakában kidolgozott etikai tanok több ponton is megegyeznek a cinikusok tanításaival. Az erény gyakorlati tudással történő definiálása, a gyönyörök általános kerülése, illetve a politika ellenes szemlélet konkrét szövegek alapján is tetten érhető a sztoikus bölcseletben. Az erény szókratészi és cinikus előzményekkel történő megragadása a következő részletből nyilvánvaló: „Zénón minden erényt az értelemben helyezett... szerinte nem csupán az erény gyakorlása, ahogy a korábbi filozófusok állították, hanem már maga a birtoklása is dicséretes, hiszen senki sem birtokolhatja az erényt, úgy hogy azt ne gyakorolná.”^[37] A következő részlet pedig egyenesen azonos a korábban már idézett Antiszthenész erény definíciójával: „Az erény önmagában elégséges a boldogsághoz, állítja Zénón.”^[38]

A sztoikus etika legfőbb gyakorlati célja a lélek harmóniájának az elérése, ebben legfőbb gátló tényezők a szenvedélyek, amelyeknek egy köre éppen a gyönyörből fakad. A szenvedélyek okát a téves véleményalkotásban definiálták, ami határozottan egybecseng a cinikus Antiszthenész tilalmával a dolgok helytelen megítélésére vonatkozóan. Zénón a szenvedélyeket, emóciókat nevezi meg a boldog élet elérésében leginkább gátló tényezőként. A szenvedély kifejezése a pathosz, eredeti jelentése benyomódás, és talán innen érdemes megközelítenünk a szenvedély definícióját is. A lélek minden észleletet ilyen fizikai benyomásokként él meg, a legtöbb észlelet a lélek egyensúlyát nem bontja meg, sőt például egy kellemes zene hallgatása egyenesen nyugtató hatású a lélekre, ellenben egy hirtelen keletkező nagy zaj a lélekben kellemetlen rázkódást vált ki, a zaj okozta benyomódás, vagyis a pathosz következtében. A szenvedély a lélek belső egyensúlyát zavarja meg. De miként is jelenik meg a szenvedély? Szókratészi tanítás, hogy a lélek értelmes létező, az értelem irányítja, ha ezt semmi nem gátolja, akkor a cselekedetek, amelyeket véghezvisz, az erényt valósítják meg, ezek a cselekedetek a morális értelemben helyes cselekedetek körét teszik ki. Ha azonban az értelem működése zavaró tényezők végett nem működik természetes rendeletetése szerint, akkor az érkező észleleteket hibásan rögzíti a lélek, ilyenkor mintha értelmét veszítené az ember, olyan tetteket hajt végre, amelyek a morális rossz körét valósítják meg, a szenvedélyek elég nagy hányada éppen vágy tárgyának helytelen megragadásából fakad.^[39]

A sztoikus etikát gyakorló ember elsősorban tehát arra fog figyelmet szentelni, hogy kerülje a szenvedélyeket, hogy éljen megfontolt és minden területen mértéktartó életet, és ez erősen összecseng a cinikusok aszkéta életmódjával és gyönyörelessnességével.

[37] SVF I 199 Cicero, *Academica Post.* I. 38.

[38] SVF I 187 Diogenész Laertiosz VII. 127.

[39] A szenvedélynek, amit a görögök *pathosz*-nak nevezünk négy fajtáját határozták meg: szomorúság, félelem és gyönyör (ti. két típusa), ezt a sztoikusok közös névvel gyönyörnek (*hédoné*) neveznek testi és lelki gyönyört értenek alatta, a lélek erős óhaja, élvezethajhászó jajgatása. A szenvedélyek a természet egyetlen erejével sem hozhatók mozgásba, mivel minden szenvedély vélekedések és könnyelmű ítéletek következményeiként állnak elő. SVF II 381 Cicero *De finibus* III. 35.

A sztoikus filozófia hosszú évszázadokon át működő életmódfilozófiaként létezett, több korszakát is megkülönböztetjük, az alapító Zénón és körének idején a cinikusok hatásra vállalt nyílt politikaellenesség még tetten érhető, de a mozgalom későbbi nagy egyéniségeinek nézőpontja e kérdésben megváltozik.^[40]

Szókratész intellektualista, önfegyelmet célzó filozófiájából levezethető azon etikai cél, mely szerint a gyönyörök elutasítása révén beteljesülhet a boldog élet. Furcsának tűnhet, de ugyanezen szókratikus hagyományból egy ezzel ellentétes lehetőség is felmerülhet, amely viszont a boldogságot, a legfőbb célt a gyönyörök beteljesülésétől várja. Ennek a válaszlehetőségnek követői a kürénéi hedonisták, hagyományuk szintén Szókratészig nyúlik vissza és miként a cinikusok, úgy a hedonisták bölcselete sem tűnik el nyomtalanul, követőik a hellénizmus derekán az epikureisták lesznek. A továbbiakban a kürénéi hedonisták taninak ismertetésére térek át.

II. A KÜRÉNÉI HEDONISTA MOZGALOM

Szókratész filozófiája számos egymással gyökeresen ellentétes szellemi mozgalmak táptalaja, így a cinikusok szegénységi fogadalmával homlokegyenest ellentétes mozgalom is kibontakozhat a mester bölcseletének hatására, amely a gyönyöröket pozitívan értékeli, sőt a gyönyört direkt módon a boldog élet legfőbb mércéjének tekinti, ez az irányzat a kürénéi hedonistáké. A mozgalom alapítójának Arisztipposzt (Kr. e. 435–370) tekintik, aki az Athéntól távol eső Nyugat-afrikai Küréné városában született, Athénban csatlakozott Szókratész köréhez,^[41] annak halálát követően szülővárosában tevékenykedett. Plutarkhosz beszámolója alapján Arisztipposz az olümpiai játékokon hallgatta

[40] A római hódítások előrenyomulásával arányosan egyre több görög műveltséget megismerni szándékozó fiatal római ismerkedik meg a görög filozófiával, ennek következményeként olykor a görög filozófusokat házi mesterként látjuk viszont egy-egy római arisztokrata társaságában. A sztoikus filozófia második korszakának nagy egyénisége, a rodoszi Panaitiosz Scipio Africanus kíséretének tagjaként utazgatott annak Karthágó elleni hadjárata idején. Lényeges momentum, hogy a filozófia a hellénisztikus kor derekán elhagyja Athént, a Kr. e. I. századra új tudományos központok nyernek teret, ilyen lesz Rhodosz, később pedig Róma. A fent említett Panaitiosz politikai élet iránti erőteljes érdeklődésével szokás a hellénizmus korában tapasztalható filozófus státusz megváltozását datálni. Az őt követő sztoikus filozófusok, vagy csak filozófia iránt érdeklődő bölcsek valódi politikai karriert futnak majd be, azaz filozófus-államférfiként kezdenek viselkedni. Panaitiosz közvetlen tanítványa Poszeidóniosz már tudatosan vállalja a filozófus-államférfi státuszt. Rodoszon, ahol sztoikus iskoláját működtette, a polgárok városállamuk ügyeinek intézését bízták rá. Prütannisz volt, később pedig a rómaiakhoz delegált követükként is vállalt politikai tisztséget. De itt kell megemlítenünk Poszeidóniosz legismertebb tanítványát, Marcus Tullius Cicérót, aki mesterét a filozófia terén nem, de politikai hírnévben felül is múlta.

[41] Életéről alig tudunk, akad olyan tudós, aki színes bőrű filozófusként tartja számon, de akad olyan is, aki tagadja, hogy tanítványa lett volna Szókratésznek, inkább baráti kapcsolatot feltételezve közöttük. (Reale, 255. 1. lábjegyzet.)

Szókratészt, aki éppen a lélek szabadságáról beszélt, ez pedig oly hatással volt rá, hogy később követte őt Athénba, majd csatlakozott köréhez.^[42]

Az antikvitás két hedonista irányzatot ismer: a kürénéiekét és az Epikurosz nevéhez köthető epikureistákét. Fontos leszögezni, hogy az utóbbi bár a kürénéi tanok alapján építkezik, mégsem tekinthető a kürénéi hedonizmus egyenes folytatójának, mivel számos ponton mutatkozik ellentét közöttük. Az epikureisták valójában a kürénéi hedonisták kritikussai, az érett hellenizmus korában élő ember kiábrándultságához igazodva formálják mérsékelt hedonista tanaikat.

A kürénéi Arisztipposz az első mester, akinek nevéhez a gyönyör filozófiájának megalapozása köthető. Arisztipposz életéről kevés információ maradt ránk, valószínűleg Kr. e. 435 és 366 között élt, Szókratész egyik legkorábbi tanítványa volt és szintén csak kikövetkeztetni lehet, hogy 416-ban csatlakozott a mesterhez, Diogenész Laertiosz beszámolója szerint.^[43] Diogenész nevezi őt a kürénéi iskola alapítójának, de fontos leszögezni, hogy a mozgalom tételeit valószínűleg nem ő, hanem azonos nevű unokája fektette le. A Diogenész Laertiosz által használt kézikönyv terminológiája arra enged következtetni, hogy az a sztoikus filozófia elterjedésének idejéből származhat.^[44] Az iskola legfőbb tétele, mondhatni axiómája, hogy a legfőbb jó a gyönyör, vagyis a jó és kellemes élet függvénye a gyönyör teli élet. Ez a fajta megközelítés a cinikusok elképzelésétől eléggé távol esik, de ugyanakkor mégsem esik távol Szókratésztől. Platón a Prótagorász című dialógusában egy Szókratész és Prótagorász között zajló vitát ismertet a kellemes életről, ahol Szókratész hedonista álláspontot képvisel: „Vannak-e olyan emberek – kérdeztem – akikről azt állítod Prótagorász, hogy boldogan élnek, mások viszont boldogtalanul? Vannak. Nos hát boldogan éle-e az az ember, aki folyton bánkódik és szomorkodik? Erre tagadólag válaszolt. És ha valaki egy kellemes élet leélése után meghal, vajon az ilyen nem élt szerinted boldogan? De igen, ez a véleményem – felelte. A kellemes élet tehát jó dolog, a kellemetlen viszont rossz.”^[45] Szókratész hagyománya a gyönyörök mérték szerinti gyakorlását engedi meg, sőt a helyes életvitel szempontjából egyenesen kívánatosnak nevezi, ám esetében az intellektuális gyönyör megvalósulása jelentheti a legfőbb célt, beteljesülést, boldogságot. A kürénéi hedonisták gyakorlatiasabb oldalról ragadják meg a gyönyörteli élet lehetőségét, a fizikai gyönyörök élvezetét elengedhetetlennek tartva az emberi cselekvések motívumainak köréből. Létezett ebben igazság, hiszen élvezet nélkül, kellemes érzés nélkül még a legtisztább erkölcsi cselekedetet sem minősíthetjük jónak, a jó tett ismérve, hogy kellemes érzéssel tölti el a cselekvőt.^[46]

[42] Plutarkhosz, *De curios*, 2, p. 156.

[43] Diogenész Laertiosz, II 65.

[44] Steiger Kornél: Előszó, In: *Görög gondolkodók* 4, 1995, 6.

[45] Prótagorász, 351b.

[46] Arisztotelész methriopatheia, az érzelmek terén tanúsított mértéktartás tanát a Nikomachoszi etika első könyvében hasonló módon vázolja, az a tett, amely nem jár együtt kellemes érzéssel, tehát amit például kényszerből teszünk, nem minősül erkölcsi értelemben helyesnek. „A lelki alkat

Arisztipposz szakít azzal a szókratészi gyönyör fogalommal, miszerint a gyönyör elfogadható, megengedhető, de csupán a tiszta megismerést követő élet irányítása alatt, mivel szerinte minden gyönyör választásra érdemes. A boldogság vagyis az élet célja, a legfőbb jó, maga a gyönyör. A fizikai és intellektuális gyönyöröket egyaránt jónak tartotta. Hedonizmusának fő tétele a gyönyörök művészete, úgy élvezzük a gyönyöröket, hogy közben ne váljunk azok rabjává, áldozataivá, uralkodnunk kell felettük. De miként érhetjük ezt el? A válasz szókratészi: függetleníteni kell magunkat a dolgoktól és az eseményektől, ha nincsenek jelen a gyönyör tárgyai, ne sóvárogjunk utánuk. „Kedvét ugyanis abban a gyönyörűségben lelte, amelyet a rendelkezésre álló dolgok kínáltak, nem hajszolta fáradsággal azokat a gyönyörűségeket, amelyek nem álltak rendelkezésére.”^[47] Nem annyira szókratészi eredetű azonban a következő elképzelése: „A kürénéi Arisztipposz a természet megismerésének minden módját haszontalannak tartotta, azt állította, hogy az egyetlen hasznos dolog annak ismerete, hogy milyen jó vagy rossz dolog érheti az otthonunkat.”^[48] Mely tudomány lehet az, amely erre választ tud adni és tanítani? Egy Euszebiosztól származó fragmentum adja meg a választ, aki arról tudósít, hogy a kürénéiek abban mégis erőteljes szókratikus jegyeket mutatnak, hogy a filozófia egyetlen értelmét az etikai tanítások definiálásában látják, vagyis szűkítik a filozófia terét: „Szókratész követően a kürénéi Arisztipposz és a khioszi Ariszton azon fáradoztak, hogy a filozófia kizárólag etikai tanokból álljon, mivel ezeknek mindig kéznél lévőeknek kell lenniük és hasznosoknak. A természetfilozófiai tételei viszont ezzel éppen ellentétesek, mivel sem nem érthetők meg egykönnyen, és nem is hasznosak, még ha komoly kutatás is előzi meg őket.”^[49] A következőkben vizsgáljuk meg, milyen gyakorlati filozófia valósulhat meg a kürénéiek maximális élvezetre ösztönző kiinduláspontjából.

1. A kürénéi hedonista etika

Arisztipposz gyökeres ellentéte a cinikus szegénységi életmódot követő filozófusmodellnek, hiszen ő elsősorban a kellemes és gond nélküli életet tekintette célnak: „Annak bizonyossága, hogy a gyönyör cél, az, hogy gyerekkorunktól kezdve önkéntelenül ezt igyekszünk sajátunkká tenni, és amikor megszereztük már semmi mást nem keresünk, és semmi mást nem kerülünk annyira, mint ennek

- ismertetőjelének azt a kellemes vagy kellemetlen érzést kell tekintenünk, amely tetteink nyomában támad: aki a testi élvezetekről tartózkodik, s ezt örömmel teszi, az mértékletes ember; de akinek ez rossz érzést okoz, az már mértéktelen; aki szembeszáll a veszélyekkel, s ezt örömmel teszi, vagy legalábbis nem esik neheze, az bátor ember; akiből pedig ez kellemetlen érzést vált ki, az gyáva. Az erkölcsi erény ugyanis kellemes, illetve kellemetlen érzésekkel függ össze.” Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 1104 b 4–10.

[47] Diogenész Laertiosz, II. 66

[48] Ps. Plutarkhosz, *Stromata*, 9.

[49] Euszebiosz, *Prep. Evang.* XV, 62, 7.

ellentétét, a kint. A gyönyör még akkor is jó, ha a legilletlenebb tettekből származik... még ha a cselekedet helytelen is, a gyönyör önmagáért kívánatos és jó.”^[50]

Első olvasatra akár etikátlannak is tűnhet ez a definíció, hiszen a cselekedet minőségét egyáltalán nem veszi figyelembe, csupán a végcélt, ha az kellemes a léleknek, akkor jónak minősül. A kissé furcsának tekinthető megközelítés a kürénéiek szenzualizmusával magyarázható. A lélek mozgásait a külvilágból érkező ingerek okozzák, ezeknek három csoportját különítik el: a kellemes mozgás kiváltóit, a kellemetlen fájdalmat okozókat és a közömbösöket, amelyek sem kellemes sem fájdalmas érzést nem váltanak ki a lélekben. „Az érzetek némelyike kellemes, mások fájdalmasak, megint mások közbülső természetűek. Azt mondják a fájdalmas érzetek rosszak és ezek végcélja a fájdalom; a kellemes érzetek jók, végcéljuk a tévedhetetlen gyönyör; a közbülső érzetek pedig se nem jók, se nem rosszak, mivel az ilyen érzet közbül van a gyönyör és a fájdalom között. A létező dolgok az érzetek, a kritériumok és a végcélok, ezeket követve ők mondják meg, hogy az evidenciák és a boldogság felé mozgunk, az evidenciák felé a többi érzet alapján a boldogság felé a gyönyör által.”^[51] Minden élőlény törekszik a gyönyörre, ez elegendő kritérium, akár mennyiségi alapon is, amellet, hogy a legfőbb jó. A gyönyörök maximalizálása, a fájdalom általános kerülésének beillesztése a tételbe nyilvánvalóan csak erősíti a következtetést, hogy a gyönyör az egyetlen jó. Milyen gyönyörökről lehet szó? A kürénéiek általában minden gyönyört megengedettnek tekintenek, nincs etikai rangsor, vagy esztétikai rangsor, csupán a lélekben okozott mozgás intenzitása szempontjából ragadható meg közöttük különbség. Fizikai jegyekkel írják le a lélek gyönyörteli és a fájdalom állapotában tapasztalható mozgásait. A gyönyör folyamat jellegű mozgás, a lélek sima mozgása, a fájdalomé a lélek érdes mozgása.^[52] Ezzel a fizikai megközelítéssel magyarázható, hogy a testi gyönyöröket a lelkieknél kellemesebbeknek tekintik, ezért is elengedhetetlenek a boldog élet számára, hiszen erőteljesebb és határozottabb mozgással járnak: „Szerintük a testi gyönyörök sokkal kellemesebbek a lelkieknél, és a testi szenvedések is rosszabbak a lelkieknél.”^[53] A kürénéiek ezen álláspontja mindenképp magyarázatra szorul, hiszen nem igazán filozofikus megközelítés a fizikai gyönyörök előnyben részesítése a lelkiekéénél. A fizikai gyönyörök intenzívebb mozgással mennek végbe, míg a lelkiek csöndesebben, tehát a megkülönböztetésben nem minőségi különbségre utalnak, hanem a mozgás intenzitásának eltérésére hívják fel a figyelmet. Etikai minőségük szempontjából semmilyen különbséget nem mutatnak a gyönyörök, legyen a gyönyör fizikai vagy lelki az egyes ember számára az mindenképp jó. Odüsszeuszt említik példaként, aki fájdalmas hosszú bolyon-

[50] Diogenész Laertiosz, II. 88.

[51] Sextus Empirikusz, *Adv. Mathem.* VII, 199-200.

[52] Diogenész Laertiosz, II. 89.

[53] Diogenész Laertiosz, II. 88.

gása során sokat szenved, ám amikor lehetősége adódik a jó életre, akkor azonnal él a lehetőséggel. Bár nős férfi, a kürénéi álláspont szerint helyesen teszi, hogy feleségétől távoli bolyongásában Kirkével és Kalüpszóval töltött idejének minden pillanatát élvezettel tölti, megcsalva Pénélopét. Ez a magatartás egyfajta egoizmushoz vezet, hiszen minden elfogadott szabály, konvenció vagy szokás – Odüsszeusz esetében például a házastársi eskü – felrúgható a fájdalom elkerülése, a gyönyör, akár a pillanatnyi gyönyör érdekében. Sőt, az illetlen tettek elkövetésétől sem tiltanak el, amennyiben egy nagyobb gyönyör/jó cél érdekében választunk egy cselekedetet.^[54] Ez az etikai álláspont mégsem tekinthető teljes mértékben etikátlannak, ugyanis a személyiségen múlik egy helyzet megítélése, megjelenik a morális felelősség, a szabadság lehetősége. A választások terén tanúsított szabadság és a döntések meghozatala egy éles helyzetben határozottságot és bölcsességet vár el az embertől, annak érdekében, hogy valóban jól döntsön. „Noha a gyönyört olyasminek tartották, ami önmagában kívánatos, úgy vélték, kiváltó okai sokszor zavaróak és ellene hatnak a gyönyörnek. Így aztán igen nehéz feladatnak is tartották a boldogságnak, vagyis a gyönyörök összességének elérését.”^[55]

Az etikailag pozitívan értékelt tett ismerve a gyönyör érzetének a megjelenése, egy olyan cselekedetet tehát nem lehet erényesnek minősíteni, amelyet kényszer hatása alatt követünk el, hiszen a tett megvalósítása közben a gyönyörnek éppen az ellenkezőjét érezzük, a kényszer okozta fájdalmat. Hasonló módon etikátlan tettnek minősül az álszent módon véghezvitt tett, hiszen az nem jár kellemes érzéssel. A polisz kiüresedett intézményeinek működtetése és törvényeinek megtartása a polgárok számára teher, fájdalommal jár, így a kürénéi hedonizmus hívei minden emberi konvenció alapján működtetett rendszert elutasítanak, politikaellenességük, civilizációellenességük ezen a ponton radikális módon érvényesül. Nem csupán a politikai élet gyakorlást vetik meg, hanem az oktatást és számos tudományág művelését is. Például a matematika haszontalanságát azzal igazolják, hogy nem tanít meg bennünket a jó és a rossz közötti különbségek felismerésére. Ha minden civilizációs értéket értéktelennek minősítenek, marad-e az ember számára művelhető tudomány? A filozófia lesz az egyetlen, amely hasznos az ember számára, egyfelől a lelkek számára kellemes a vele való foglalkozás, másrészt pedig éppen arra tanít, hogy bölcsen válassza meg ki-ki gyönyöre tárgyát.

A gyönyör keltette élvezetek mértéktelen hajhászásától azonban óva intenek, a gyönyörök hajhászásának uralma alá került lélek már nem a gyönyör, hanem a fájdalom állapotában él. A fájdalom kerülésének célkitűzése a kései hedonisták körében extrém megfogalmazásokra is lehetőséget adott, akadt olyan filozófus, aki magát az emberi életet tekintette állandó fájdalomnak, így egyenesen az élet visszautasítását boldogságnak, az önkéntes halált, az életből

[54] Ps. Plutarkhosz, *Homérosz élete és költészete*, II. 150. (In: Bene, 2007.)

[55] Diogenész Laertiosz, II. 90.

való kilépést tartotta végső célnak, de érthető módon nem hódított teret magának ez a szemlélet.^[56]

2. A szabadság kérdése

A kényszerű helyzetektől és a gyönyörök függéstől való mentesség válik tehát a legfőbb etikai értéké, ami nem más, mint a szabadság. Az autonómiára való törekvés fontos mozzanata a gyönyörök terén tanúsított magatartás. A nyugodt és kellemes élet, valójában a gyönyörök célszerű, haszonelvű megélése. A megvalósításban a bölcsesség és az élettapasztalat lesz valódi segítségünkre, hiszen a kellemes élet elérése egyáltalán nem könnyű cél, hiszen a hétköznapi élet sokkal inkább tartogat fájdalmas momentumokat, mint gyönyörtelieket, ez pedig különösen igaz a hellenizmus korában élők hétköznapijaira. A kürenéi hedonisták gyönyörkereső életmódja egy olyan korszakban fogalmazódik meg, amikor a csalódások és kellemetlenségek inkább voltak ismerősek, ezzel magyarázható, hogy a gyönyörök között semmilyen rangsort nem állítanak fel, még a legilletlenebb tettekből való gyönyör is jónak számít, mint azt már korábban is említettük. Szintén a korban tapasztalható bizonytalan politikai állapotokra vezethető vissza azon elvárásuk is, miszerint a boldog élet feltétele a polisz dolgaitól való teljes menetesség. Xenophón idézi fel Szókratész és Arisztipposz beszélgetését, ahol Szókratész kifejti, hogy a polgár célja az irányítás, a rabszolgáé, hogy irányítsák, így a polgár számára a kellemes élet a kormányzás, míg a rabszolgáé, hogy jól kormányozzák. Arisztipposz válaszával a kürenéi hedonista filozófia magvát fogalmazza meg. Ő egy olyan utat választ, mely szerint a készen kapott életvezetési modelleket el lehet vetni, ezáltal távol tudjuk tartani magunkat a kellemetlenségektől, elérhetünk a valódi boldogságot: „De én nem a rabszolgákhoz sorolom magam – tiltakozott Arisztipposz –, hanem az a véleményem, hogy létezik egy közbülső út, amelyen haladni próbálok, ez nem az uralkodáson és nem a szolgaságon, hanem a szabad ember életformáján keresztül vezet és a leginkább ez visz el a boldogsághoz. (...) Éppen ezért nem csatlakozom egyetlen állam polgáraihoz sem, hogy ezt elkerüljem, mindenütt idegen maradok.”^[57]

A politikából való totális kiábrándulás jelensége a hellenizmus korában minden filozófiai mozgalmat érint, a kor állapotai mellett konkrét oka is van ennek a szándékos távolságtartásnak. Szókratészt az athéni demokrácia ítélte halálra, mondvacsinált és nevetséges ürüggyel. A polisz megbukott. Akad olyan kutató, aki a kürenéiek polisz ellenességét inkább egoizmussal és haszonelvűséggel magyarázza; hiszen egy politikai vezetőről nem fest túl jó képet, ha hedonista módjára élvezzi az életet és döntéseit a pillanatnyi gyönyör

[56] Hégésziasz.

[57] Xenophón, *Emlékeim Szókratészről*, II. 1.

alapján hozza, a politikai pálya egy valódi hedonistának tehát nem lehetett reális cél, inkább lemondott róla.^[58]

Összegezve a kürénéi hedonisták etikáját, a következő maximákat fogalmazhatjuk meg: (1) a gyönyör az egyetlen jó; (2) a fájdalmat kerülni kell; (3) a gyönyörök között nincs értékbeli hierarchia, mind jók; (4) a társadalmi berendezkedés nem ad okot a gyönyörre, sőt fájdalommal jár, ezért kerülendő; (5) a szabad ember nem kötelezi tehát el magát törvények betartására, csak abban az esetben tartja be, ha azok számára kellemesek vagy hasznosak. A felsorolt tételek nem mind előzmény nélküliek a görög filozófiában, a törvények betartása vagy nem betartása a hasznosság elve szerint egyes szofista gondolkodók fő jellemzője,^[59] éppen ezért a kürénéi mozgalmat többnyire a szókratészi és a szofista filozófia keverékeként is értékelték. A továbbiakban a kürénéi hedonisták etikájának epikureista továbbgondolására térek ki.

3. Az epikureisták kürénéi kritikája, a mérsékelt hedonizmus

A később tevékenykedő, de szintén hedonista alapokra építő epikureizmus kritikailag közelíti meg a kürénéiek téziseit, legfőbb eltérés, hogy az epikureisták a zavartalanság állapotát, a fájdalom hiányát már önmagában gyönyörnek ítélik. Epikurosz Kr. e. 307-ben alapította meg saját filozófiai iskoláját Athénban, hedonista etikájának bizonyos pontjai a kürénéi hedonisták továbbfejlesztett változatoként is értelmezhető. Platónról és a kürénéiektől eltérően úgy véli a fájdalom és a gyönyör között nincs közbülső, átmeneti állapot, a boldog élet nem is annyira a gyönyörök élvezete, hanem inkább a test egészséges diszpozíciója, a fájdalom hiánya, a lélek zavartalansága (atarxia). Az epikureisták a gyönyörök két osztályát különböztetik meg, a (i) kinetikus gyönyörökét, amelyek a mozgás jellegével összefüggők, illetve az (ii) állapot jellegű gyönyöröket, az ún. katasztématikus gyönyörök körét. Az (i) előbbiek közé a test hiányállapotainak megszüntetésével járó élvezetek sorolhatók: evés, ivás, de mégsem korlátozódnak csupán a test gyönyöreire, közös jegyük, hogy rövid életűek. Az (ii) állapot jellegű gyönyörök fontosabbak a boldogság szempontjából, ezt azzal magyarázzák, hogy a lelki öröme a tapasztalat alapján tartósabbak a fizikaiaknál: „A gyönyörök nagyságának határa: minden fájdalom kiküszöbölése. Ahol a gyönyörűség jelen van, ameddig csak jelen van, ott nincs sem testi, sem lelki fájdalom, sem mindkettő együttvéve. Az emberektől való biztonságnak – mely bizonyos fokig némi elhátrító képességből származik – legtisztább forrása az a biztonság, mely a nyuga-

[58] Reale, 2008, 272.

[59] A szofista Antiphónnak tulajdonítjuk a következő fragmentumot: „Legnagyobb haszna az embernek az igazságosság alkalmazásából származik, ha tanúk előtt cselekedvén tartja a törvényeket; ám egyedül és tanúk nélkül a természet parancsai szerint jár el.” Antiphón, DK 87 B 44. (In: *Szofista filozófia*, 1993.)

lomból és a tömegtől való visszavonulásból ered.”^[60] Az első és velünk született jó minden választás és elkerülés kiindulópontja, és ez valóban kürenéi kiindulópont, hiszen éppen a természetes vonzódásunkat a gyönyör felé és a természetes menekülésünket a fájdalomtól értik alatta. Lényeges különbség a kürenéiekhez képest annak kitétele, hogy az epikureisták szerint nem minden gyönyör választható és nem minden fájdalom elkerülendő. Egyes gyönyörök képesek nagyobb fájdalmat okozni és egyes fájdalmak árán pedig képesek vagyunk nagyobb gyönyört érezni. Az értelem feladata a gyönyör maximalizálása, a fájdalom minimalizálása, és főleg az utóbbi. Erre az élvhajhász életmód a legkevésbé alkalmas, mert az ide vonatkozó gyönyörök nagy fájdalommal járnak. Epikurosz tanácsa, hogy a fájdalom és gyönyör tárgykörét ne tévesen, hanem ésszel ragadjuk meg, természetes felismerésükhöz ne tapadjanak téves vélemények, ebben legfőbb segítségünkre a filozófia lehet, hiszen tisztítja a téves véleményt, terápiászerűen orvosolja a szenvedéseket, és önmagában is gyönyörkeltő tevékenység. Az epikureizmus a hellenizmus és a későbbi császárkor korában divatos filozófiai irányzatként válik ismertté. A Kr. e. 1. században több epikureista iskolát ismerünk Itáliában, de nagyon nagy hatással volt az aranykor római költőire is, akik nyíltan szólítanak fel bennünket az élet ésszerű élvezetére.

Tanulmányom utolsó két fejezetében a megarai és az éliszi iskola rövid bemutatását tűztem ki célul, miután nem gyakoroltak számottevő hatást a későbbi mozgalmakra, ezért terjedelmesebb elemzésükbe nem bocsátkozom.

III. A MEGARAI SZÓKRATIKUS ISKOLA

Az első dialektikus irányzat alapítása a Szókratész köréhez korán csatlakozó megarai Eukleidész (Kr. e. 435–365) nevéhez köthető, aki filozófiai eszméinek kialakításakor nem csupán Szókratész hagyományából merített. Életéről keveset tudunk, esetében is a legfontosabb forrásunk Diogenész Laertiosz, aki arról tudósít, hogy Eukleidész Megarában született és ott élt. Ha igaz Diogenész Laertiosz beszámolója, akkor Platónnál idősebb lehetett, mivel a tanítványok és Platón is Szókratész halálát követően hozzá menekült Megarába.^[61] Eukleidész és a megarai filozófusok nem hagytak hátra nagy jelentőségű etikai tanításokat, érdeklődésük legfőképpen a nyelvi elemzésekre és a dialektikára korlátozódott. A cinikus és a kürenéi mozgalmak utóéletéhez képest a megaraiak hatása a későbbi hellénizmusban nem számottevő.

Eukleidész nagy hatással volt az eleai Párménidész metafizikája, tanítása valójában valahol Párménidész és Szókratész gondolatainak különös egyvelege.^[62] Eukleidész és tanítványai azon alapvető parmenidiánus-szókratikus

[60] Epikurosz, *Alapelvek*, III.

[61] Diogenész Laertiosz, II. 106.

[62] Diogenész Laertiosz, II. 106.

álláspontból építkeztek miszerint a jó csak egy: „id bonum solum esse discebant quod esset unum”.^[63] A jót parmenidiánus módon állandónak, egynek, önmagával azonosnak tekintették, és miként a parmenidiánusok a létező mellett tagadták a „nem-létezőt”, a megariaiak az „egy-jó” mellett tagadják a „nem-jót.” „Azt tanította, a jó egyetlen, de sokféle neve van. Némelykor értelemnek (phronészisz), máskor istennek, megint máskor észnek nevezik, és így tovább. Ami a jóval ellentétes, azzal nem foglalkozott, mondván, hogy nem létezik.”^[64] Az idézett részlet második fele az eleai filozófusok álláspontját tükrözi, ám az első része „a jó egy, de sok névvel illetjük” valójában szókratikus mozzanat. Szókratész közös tudásalapokat kutatott, általános fogalmakat. Felismerte, hogy számos jót ismerünk, de e sok jóban munkálkodó közös jót, a jót kereste, mely minden egyéb jónak az alapját képezi.

A megarai filozófusok szerint a jónak nincs tehát ellentéte, ebben az esetben semmilyen rossz, azaz jóval ellenétes dolog nem érhet bennünket. Ennek felismerése azonban nem egyszerű, ebben kizárólag a filozófia lehet segítségünkre. Minden fizikai vagy lelki baj közepette a bölcs nyugodtan jelentheti ki, hogy őt nem érheti kár, mivel a jó ellentéte nem, csak az egyetlen jó létezik. Ez a fenti idézetből kikövetkeztetett tétel később nagy hatással lesz a sztoikus filozófiára, majd pedig annak közvetítésével a keresztény etikára és teológiára.^[65]

Diogenész szintén a megariaiaknak tulajdonítja azt a tanítást, miszerint az erény ugyan egy, de számos névvel illetjük, ám ez valójában Parmenidészről származó tan, szerinte a nevek sokasága a tömegek önkényes névadási szokásaival magyarázható. A nyelv tehát inkább összezavar, mint segíti a megismerést, ezt a tételt Eukleidész is alkalmazta teológiai és etikai összefüggésekre, de szintén ezzel mutat összhangot, hogy az analógiás érveket is elutasította, tekintettel arra, hogy nem azonos, hanem csak hasonló dolgokra vonatkozhatnak.^[66] A nyelvi síkon történő megismerés és bizonyítás lehetetlenségének igazolása a megariaiak sajátjává vált és ezért is nevezték később őket dialektikusoknak vagy erisztikusoknak. Eukleidész tanítványának, Eubulidésznek nevéhez fűződik a megarai paradoxonok megfogalmazása. A legismertebb megarai paradoxonok egyike a „szorítász” (rakás) néven ismert paradoxon: ha egy halmazba elkezdünk búzaszemeket rakni, akkor hányadik búzaszemtől tekinthető a halmaz rakásnak. A másik ismert paradoxon a „szarvas” paradoxon: amit nem vesztedél el, azzal rendelkezzel; nem vesztedél el szarvakat; tehát szarvas vagy.^[67] A megarai filozófusok második generációja már kevésbé etikai inkább logikai, ismeretel-

[63] „Azt állítják a jó egy.” Cicero, *Acad. pr.* II. 42.

[64] Diogenész Laertiosz, II. 106.

[65] Szent Ágoston a rossz definiálást is negációval határozza meg. Ha isten tökéletessége folytán csak jó dolgokat alkothat, honnan rossz a világban. A rossz nem létezhet, hisz nem teremthette a tökéletes lény, tehát a bajok valójában a jónak a hiányából erednek. A rossz nem lesz más, mint a jónak a hiánya. (Szent Ágoston, , 1997)

[66] Diogenész Laertiosz, II, 107.

[67] Bene, 2007, 145.

méleti összefüggések fejtegetésével foglalkozott, ettől csak kis mértékben tért el Sztilpón, akinek egyik követője a már említett a sztoikus filozófiát megalapító kitioni Zénón volt. Sztilpóntól származik nagy valószínűséggel a sztoikus etika legfőbb tételének, a szenvedélymentesség tanának első megfogalmazása is.^[68] A megarai iskola története Sztilpón működését követően a homályba vész, sajnos nem volt hosszú életű iskola.

IV. AZ ÉLISZI PHAIDÓN ÉS HAGYOMÁNYA

Szókratész köréből kikerülő iskolalapító tanítványok közül utolsóként az éliszi Phaidón nevét említi még Diogenész Laertiosz, akiről valójában csupán annyit tudunk, hogy több szókratikus dialógust írt, sajnos csupán kettőnek maradt ránk a címe: Zopüros és Simion.^[69] Neve mégsem ezen dialógusoknak köszönhetően vált ismertté, hanem Platón *Phaidón* című dialógusa miatt. Diogenész Laertiosz nem beszél róla túl bőven, csupán származását és Szókratésszal való szoros viszonyát említi, Timónra hivatkozik filozófusi minőségének említésekor, aki Eukleidésszel azonos kategóriában említi, nem túl kedves szavakkal jellemezve: „Ej nincs gondom a sok fecsegőre, hisz egy sem barátom! Sem Phaidón (ki az?), sem a szörnyen nagy vitabajnok Eukleidész, Megarát aki civódásra tanítja.”^[70]

A források között akad egy, amely Phaidónt mint az etikát különös módon művelőt említi.^[71] A Zopürosz című dialógusában azon felismerés mellett érvel, miszerint az emberben lakozó logosz – persze szókratészi értelemben – nem gátolható semmi által, mivel mindent irányít és ural a lélekben, képes a legdurvább lélekmozgásokat is lecsitítani.^[72] Zopürosz, akiről a dialógus kapta a nevét, nem filozófus volt, hanem fiziognómus, azt feltételezte, hogy egy ember morális karaktere annak külső jegyeiben is testet ölt. Vélekedése szerint Szókratész külseje, akiről közismert, hogy csúnya ember, arra enged következtetni, hogy gonosz. Véleményével persze közfelháborodást keltett, de Szókratész megvédte őt, mondván, hogy valóban az volt, de csak azelőtt, hogy a logosz beléköltözött volna. Cicero a következőképpen adja ezt elő: „Akikről pedig azt állítják, hogy indulatosak, erőszakosak és így tovább, nos, ők hogy úgy mondjam beteg lelki képességekkel rendelkeznek, de mégis meggyógyíthatók, ezt bizonyítja az is, amit Szókratészről mesélnek. Egy összejövetlen Zopürosz azt hangoztatta, hogy képes bárkinek a lelki tulajdonságait megállapítani csupán a kinézete alapján, erre néhány kellemtelen tulajdonsággal írta le éppen Szókratészt, mire a környezetében állók mind kinevették, hiszen tudták, hogy Szókratész nem rendelkezik

[68] Seneca, *Erkölcsei levelek*, 9. 1-3.

[69] Diogenész Laertiosz, II 105.

[70] Diogenész Laertiosz II 107.

[71] Themiosztius, Orat. XXXIV, 5.

[72] Reale, 2008, 286.

ilyen rossz tulajdonságokkal. Szókratész azonban mégis Zopürosz segítségére sietett, azt állította, hogy ezek a gonosz tulajdonságok bizony vele születtek, de megszabadult tőlük az ész segítségével.”^[73]

Ezt a szókratészi tanítást Phaidón is sajátjának tartotta, erről Iulianus császár egyik idézete tanúskodik: „Phaidón azt feltételezte, hogy a filozófia számára nincs semmi, amit ne lenne képes meggyógyítani, ennek következtében bárki feladhatja az addig vezetett életét, megváltoztathatja szokásait, megszabadulhat szenvedélyeitől, egyszóval minden ilyen jellegű dolgot lerázhat. Ha a filozófia a jól nevelt és nemesi származású emberekre volna csak hatással, akkor nem volna benne semmi különleges, de a tény, hogy képes világra hozni értékeket olyan emberekből is, aki nem éppen az előzőek köréhez tartoznak (például Phaidónból is, aki rabszolgasorsra jutott), úgy tűnik számomra, hogy valóban különleges valami.”^[74] Végül egy Seneca részletet érdemes kiemelni, amely Phaidón filozófiájának esszenciájaként is felfogható: „Semmi nem ülteti el a lélekben az erényeket, semmi nem téríti a helyes útra a rossz irányába haladókat, mint a jó férfiakkal való érintkezés, együttélés és gyakori hallgatásuk. A jó észrevétlenül száll a lélekbe, a jók látványa és hallgatása pedig erősíti az igyekezetet. A bölcs társasága, Héraklészre, már az hasznos, sőt még akkor is, ha éppen nem beszél, hanem hallgat. Azt nem tudom megmondani miként is lehetnek ilyen mértékben hatással, de azt tudom, hogy mindig is hasznosak a haladók számára. Phaidón mondja: Léteznek nagyon kicsi méretű állatok, amelyek csípését nem is érezzük, olyan különlegesen és titkon hordják magukban a veszélyt: a csípésük után csupán egy duzzanat jelzi, hogy megmartak, de a sebet sehol nem látjuk. Potosan ez történik veled, ha bölcsek társaságában élsz, nem tudnád megmondani mikor és hogyan hatnak rád, de azt tudod, hogy hasznodra váltak.”^[75]

Az éliszi iskola rövid életű volt, Phaidónt Pleisztanosz követte, egy generációval később Menedémosz örökölte meg az iskolát, aki korábban a megarai dialektikusok köréhez tartozott; az iskola székhelyét áthelyezte Eritreaba, a megarai mozgalom egy alternatív iskoláját teremtve meg ezzel, amely sajnos csupán rövid ideig maradt életben, működésükről semmilyen ismeret nincs a birtokunkban.

[73] Cicero, *Tusculanae disputationae*, IV. 36. 80.

[74] Iulianus, *Epistolae*, 82. 445.

[75] Seneca, *Erkölcsei levelek*, 94, 41.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A kisebb szókratikusok elnevezés az itt ismertetett szellemi mozgalmakra találó elnevezésnek tűnik, egyfelől a célkitűzésüknek megfelelően a mester emlékének ápolásaként nyíltan vállalt szókratészi tanításokat gondolnak tovább, másfelől pedig azért is találó, mivel nem csupán Szókratész filozófiai hagyományára támaszkodtak. A cinikusok és a kürénéiek a szofista filozófia jegyeit mutatják, a megaraiak pedig Parmenidész és az eleai filozófiáét. Akad olyan tudós, aki szerint eredetiségük megkérdőjelezhető, mivel korábbi filozófiai tradíciók elveit keverő filozófiákat dolgoztak ki, ráadásul azt sem konzekvensen. Ha eredetiségüket próbáljuk megtalálni, akkor azt nem filozófiai módszerükben, hanem a filozófusmodell új a kor szellemiségét tükröző típusának megteremtésében kell keresnünk.^[76] Nem athéni polgárok, Szókratész halála után el is hagyják Athént és saját szülővárosukban athéni modellre alapítanak iskolákat. Antiszthenész trák rabszolganőtől született, Arisztipposz afrikai volt, Eukleidész megarai, Phaidón pedig éliszi. Ezeknek a kevésbé ismert és kevésbé kutatott filozófusoknak és utódaiknak, ha filozófiai értelemben nem is nevezhetők jelentősékek, de a görög bölcselet elterjesztésében szerzett érdemük révén mégis nagy jelentőséggel bírnak. A cinikusok a sztoikus, a kürénéiek pedig az epikureus filozófia előzményeiként értelmezhetők, mely mozgalmak nyíltan merítették alapot Szókratész filozófiájából és annak hagyományából, a kisebb szókratikusokról.

A hellenizmus derekán népszerű sztoikus és epikureista filozófiák részletes bemutatásra e tanulmány keretei nem adnak lehetőséget, ismertetésüket külön tanulmányban tervezem publikálni.

IRODALOM

- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Európa, Budapest.
- Algra, Keimpe – Barnes, Jonathan – Mansfeld, Jaap – Schofield, Malcolm (2007): *Hellenistic Philosophy*. Cambridge University Press Cambridge.
- Arnim, Johannes von (1978): *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Teubner, Stuttgart.
- Bene László (2007): Hellenisztikus filozófia, In: *Filozófia*, (Szerk. Boros Gábor), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Epikurosz (1994): *Legfontosabb filozófiai tanításai*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest.
- Diogenész Laertiosz, In: *Görög gondolkodók 3. A cinikus és a megarai filozófia*. (Vál., ford., az előszót és a jegyzeteket írta Steiger Kornél), Kossuth Kiadó, Budapest.
- *Görög gondolkodók 4.* (1995) A kürénéi hedonizmus. (Vál., ford., az előszót és a jegyzeteket írta Lautner Péter), Kossuth Kiadó, Budapest.

[76] Reale, 2008, 289.

- Long, Anthony A. (1998): *A hellenisztikus filozófia*. Osiris, Budapest.
- Long, Anthony A. – Sedley, D. N. (1987): *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Platón (1984): *Összes művei*. Európa, Budapest.
- Ritoók Zsigmond – Sarkadi János – Szilágyi János György (1987): *A görög kultúra aranykora*. Gondolat, Budapest.
- Sebestyén Károly (1994): *A cinikus filozófia*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest.
- Steiger Kornél (szerk.) (1982): *Sztoikus etikai antológia*. Gondolat, Budapest.
- Szofista filozófia. (1993), Atlantis.
- Reale, Giovanni (2008): *Isatoria filosofiei antice 2., Sofiști, Socrate și mici socratici, Galaxia Guttenberg*.
- Szent Ágoston (1997): *A szabad akaratról*. Európa, Budapest.
- Xenophón (1986): *Emlékeim Szókratészről*. Európa, Budapest.
- Xenophón (2003): Lakoma. In: *Filozófiai és egyéb írások*. Osiris, Budapest.

●
Kondor Béla: 12 kis rézkarc album, 1970. (részlet)

•
Kondor Béla: 12 kis rézkarc album, 1970. (részlet)

Gyorsít vagy lassít az elektronikus ügyintézés a peren kívüli eljárásban?

*„Az időnek egyetlen oka van: minden nem történhet egyszerre.”
Einstein*

A modern információtechnológiai eszközök használatával elérhető hatékonyságnövekedés iránti igénynek – mint gyorsaság és egyszerűsítés, és az ezzel járó költség- és időtakarékoság – elengedhetetlen feltétele az ügyintézési folyamatok ésszerűsítése, korszerűsítése. A rövidebb ügyintézési határidővel kecsegtető eljárás kezdeményezése során azonban a hitelező zavart keltő körülmények közé juthat. A könnyebb, gyorsabb, egyszerűbb igényérvényesítési út választása rádöbbenheti ügyefogyottságára, s az igényérvényesítése még több időt és költséget emészthet fel. A jelen tanulmány konokul szembesíteni kíván a bábeli történettel, miszerint nincs új a nap alatt. Célja, hogy az adós által nem (?) vitatott pénzkövetelés hitelezőjét megfontolásra intse az egyes elektronikus igényérvényesítési lehetőségek közötti választás során.

I. ELEKTRONIKUS FIZETÉSI MEGHAGYÁSOS ELJÁRÁS

1. A kodifikáció előzményei

A fizetési meghagyásos eljárás bírósági nemperes eljárásként honosodott meg a magyar eljárásjogban,^[1] s ha visszatekintünk a több mint egy évszázadot átölelő múltra, akkor leszögezhető, hogy az eljárás célja, átíelve a jogtörténeti múlton, mind a mai nap hatályos rendelkezésekig, lényegében a nem vitatott pénzkövetelések egyszerűsített alakíságot követő, peren kívül, gyors elintézése. S a cél szentelíti az eszközt. A gyorsaság és azzal karöltve, az egyszerűsítés céljainak^[2] megvalósításához nélkülözhetetlen, az adott kor technikai fejlettségi szintjéhez igazodó eszközrendszer igénybevétele. Ezzel összhangban a 2008:XXX. törvény (XII. Ppn.) egyéves felkészülési időt adott a bíróságoknak az automatizált eljárást lehetővé

[1] 1893: XIX. törvénycikk

[2] Az igazságszolgáltatáshoz való könnyebb hozzáférést is igénylő gyors és egyszerű magánjogi érdekérvényesítés háttérében a körbetartozások csökkentése folytán, valós gazdasági tevékenység folytatására ösztönözve, piactisztító hatást célozva (köz) gazdaságpolitikai érdek is áll, amely a nemzethatárokat átlépve a Közösség céljaként is deklarációt nyert ld. Az Európai Parlament és a Tanács európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról szóló 1896/2006/EK rendelete.

tevő egységes számítógépes rendszer létrehozására.^[3] Lényegében a gazdasági válság által diktált kény- és tényszerű fiskális okok miatt a megszabott határidőre a központi költségvetés útján finanszírozott bírósági szervezetrendszer keretein belül nem épült ki a jogalkotói célok megvalósításához nélkülözhetetlen elektronikus számítógépes rendszer, hanem kézenfekvő megoldásnak mutatkozott a Magyar Országos Közjegyzői Kamaránál, 1993. óta működő országosan egységes számítástechnikai rendszerének igénybevétele. Ehhez már csak egy bukfenecet kellett vetni az ügyelosztás rendjében, így a hatáskör áttelepítése folytán, 2010. június 1-jétől, a közjegyzőség intézi a fizetési meghagyásokat (e-FMH).^[4]

2. Az elektronikus eljárás akadályok nélküli menete

A fizetési meghagyásos eljárás során a közjegyző érdemben nem vizsgálja a követelés tény- és jogalapját, tehát annak megalapozottságát, érdemi ítélkező tevékenységet nem folytat, hanem perelaterelő, illetve perelőkészítő jogalkotói céllal, automatizált eljárás^[5] során, hatósági jogszolgáltatást végez.^[6] Mindemellett azonban a közjegyző eljárása a bíróság eljárásával azonos hatályú (Fmhtv. 2. §).

A közjegyzői hatáskör kijelölésekor, majd az ügyelosztás rendjének szabályozásakor kiindulási pont a MOKK Fmhtv.-ben szabályozott eljárások technikai támogatására szolgáló, a közjegyzők, a felek és az eljárásban részt vevő egyéb személyek, valamint egyéb felhasználók részére rendelkezésre álló, az interneten elérhető országosan egységes számítástechnikai rendszere volt. A kamarának kell biztosítania a rendszer működéséhez szükséges infrastruktúrát és a háttér szolgáltatásokat is.

A jogi képviselővel rendelkező fél és a jogi személy fél beadványát *kizárólag* elektronikus úton terjesztheti elő (Fmhtv. 11. § (3) bek. vö. Fmhtv. 50. § (2) bek.),^[7] oly módon, hogy minősített elektronikus aláírással, valamint minősített időbélyegzővel látja el (Fmhtv. 11. § (2) bek. a) pont, Az elektronikus aláírásról szóló 2001: XXXV. tv. 2. § 16. és 17. pont).

[3] A XII. Ppn. az eljárás informatikai megvalósítására vonatkozó szabályokat mellőzve elvi síkon deklarálta, hogy a fizetési meghagyásos eljárásban a kifejezetten emberi közreműködést nem igénylő eljárási cselekmények során a bíróság gépi adatfeldolgozással, számítástechnikai eszköz alkalmazásával is eljárhat (a Pp. 2009. jan. 1-2010. máj. 31-ig hatályos 314. § (2) bek.).

[4] A fizetési meghagyásos eljárásról szóló 2009:L. tv. (továbbiakban: Fmhtv.) 1. § (1) bek.

[5] A fizetési meghagyásos eljárás során felmerülő egyes kérelmek tekintetében azonban szükségszerű az emberi közreműködés, így pl. igazolási kérelem, költségkedvezmény, részletfizetés iránti kérelem. A fizetési meghagyásos eljárásban a kifejezetten emberi közreműködést nem igénylő, e törvény szerinti eljárási cselekmények – ha azok megtételének törvényi feltételei fennállnak – a MOKK rendszere útján az eljáró közjegyző nevében automatizáltan is végezhetőek (Fmhtv. 1. § (3) bek.).

[6] Széchenyi-Nagy, 2010, V. fejezet C) pont, 850.

[7] A fizetési meghagyásos eljárás során felmerülő egyes kérelmek tekintetében azonban szükségszerű az emberi közreműködés, így pl. igazolási kérelem, költségkedvezmény, részletfizetés iránti kérelem. A fizetési meghagyásos eljárásban a kifejezetten emberi közreműködést nem igénylő, e törvény szerinti eljárási cselekmények – ha azok megtételének törvényi feltételei fennállnak – a MOKK rendszere útján az eljáró közjegyző nevében automatizáltan is végezhetőek (Fmhtv. 1. § (3) bek.).

Elektronikus úton kérelmet kötelezően, a kamara honlapján közzétett *úrlapon*^[8] lehet előterjeszteni. A rendszer az úrlap kitöltését formai szempontból ellenőrzi. A kérelmet a rendszer akkor fogadja be, ha az e-úrlapot megfelelően kitöltötték és az eljárási díjat lerótták. A MOKK rendszere automatikus hiba-üzenetet küld az előterjesztőnek, aki csak a hibák javítása után tudja a kérelmet rögzíteni. Ennek megfelelően elektronikus kérelem esetében gyakorlatilag kizárt a hiánypótlás. Sikeres úrlapfeltöltést követően a MOKK rendszere a K&H Bank Zrt. internetes fizető felületén nyújt lehetőséget az eljárási díj megfizetésére (Fmhtv. 46. § (3) bek.).^[9] A beadvány adatainak beviteléről annak benyújtója a MOKK rendszerén keresztül, elektronikus úton automatikusan visszaigazolást kap. Díjköteles beadvány beérkezési idejének az ügyintézési határidő számítása szempontjából azt a napot kell tekinteni, amikor a díjat a MOKK pénzforgalmi számláján jóváírták (Fmhtv. 12. § (2) bek.).

Az elektronikus beadványt az ügyféltől a MOKK rendszere alkalmazásával a közjegyzői kamara veszi át. Az elektronikus úton előterjesztett fizetési meghagyás kibocsátása iránti kérelmek (vö. Fmhtv. 9. § (2) bek.) elektronikus elosztása a MOKK rendszerének alkalmazásával, az ügyintézés gyorsítása érdekében, folyamatosan, az érkezés sorrendjében, egyenként, automatikusan, a mentesítés esetét kivéve, a közjegyzői székhelyek között^[10] egyenlő arányban történik (Fmhtv. 28/2010 (V.12.) IRM rendelet (továbbiakban: R.) 9. § (1) bek.). A kezdőirat érkezéséről a közjegyző a MOKK rendszere útján elektronikus úton értesítést kap és a MOKK rendszerében a beadvány adatainak megtekintésével veszi át a küldeményt.

Elektronikus kérelem esetén, az eljárási díj MOKK bankszámláján való jóváírásától számított 3 munkanapon belül bocsátja ki a közjegyző a fizetési meghagyást (Fmhtv. 26. § (1) bek., 12. § (2) bek.). Ha a közjegyző a határidőt elmulasztja, a határidő utolsó napját követő munkanapon a fizetési meghagyás a törvény erejénél fogva a MOKK rendszere útján a közjegyző nevében és felelőségére automatikusan kerül kibocsátásra (Fmhtv. 26. § (3) bek.).^[11]

A közjegyző elektronikusan bocsátja ki a fizetési meghagyást és 2011. július 1. napjától a vállalkozás (Pp. 396. §) és a jogi képviselővel eljáró fél részére kötelező lesz az elektronikus kézbesítés (Fmhtv. 16. § (4) és (5) bek.). A fizetési meghagyással szemben a jogi képviselővel rendelkező fél és jogi személy fél kizárólag elektronikusan, a MOKK rendszeréhez terjesztheti elő az ellentmondást, amelyről a közjegyző értesíti a jogosultat (vö. automatikus postázás Fmhtv. 37. § (2) bek.), majd a tértivevény visszaérkezését követően, az aktanyomatot megküldi a

[8] A fizetési meghagyásos eljárásban alkalmazandó úrlapokról ld. 22/2010. (V.7.) IRM rendeletet.

[9] Az eljárási díjra ld. 26/2010. (V. 11.) IRM rendelet.

[10] A fizetési meghagyásos eljárásban a közjegyző az ország egész területére illetékes (Fmhtv. 8. § (1) bek.).

[11] A MOKK rendszere ügyintézési határidőn belüli automatikusan intézkedéseire, így a fizetési meghagyás kibocsátására, a közjegyző előzetes hozzájárulása esetén is van mód (Fmhtv. 26. § (4) bek.).

bíróságnak (Fmhtv. 38. § (1) bek., 28/2010. (V.12.) IRM r. 1. § 1. pont). Az eljárás perré alakulása egy folyamat, amely az ellentmondás benyújtásával indul és az aktanyomat bírósághoz való megérkezésével végződik.^[12]

II. ELEKTRONIKUS FELSZÁMOLÁSI ELJÁRÁS

1. A bíróság és a felek közti kommunikáció

2011. január 1-jétől a bíróság és a felek közötti írásbeli közlésekre a hivatalos iratok elektronikus kézbesítéséről és az elektronikus tértivevényről szóló törvényben^[13] foglaltakat kell alkalmazni (Cstv. 6. § (5) bek.). Az Evtv. értelmében a hivatalos iratok elektronikus kézbesítése technikai hátterének biztosítása állami feladat. Ezt a feladatot a központi elektronikus szolgáltató rendszert – külön jogszabály alapján – működtető szervezet, az Állami Elektronikus Kézbesítési Szolgáltató végzi. Az Állami Elektronikus Kézbesítési Szolgáltató a feladó által kézbesíteni rendelt hivatalos iratokat a címzett részére kézbesíti, valamint a kézbesítés megtörténtét, illetve az elektronikus kézbesítéssel kapcsolatos egyéb körülményeket hitelt érdemlő módon – az elektronikus tértivevénnyel, visszaigazolással, illetve szükség esetén a rá vonatkozó külön jogszabályok szerinti naplózással – a feladó, illetve a címzett számára igazolja (Evtv. 2. § (1) bek.). A kapcsolatfelvétel elektronikussá tételével ebben az eljárásban is megjelenik az uniformizálás, az eljárás kezdeményezésére szolgáló formanyomtatvány alkalmazása. Az adós gazdálkodó szervezet vezetőjének, illetve a hitelezőnek csőd eljárás iránti kérelmét – külön jogszabályban meghatározott^[14] – formanyomtatványon kell benyújtani, amely 2011. január 1-jétől kizárólag elektronikus nyomtatvány lehet [Cstv. 7. § (5) bek.].

2. A felszámoló kijelölése

A bíróság 2010. július 1-jétől elektronikus, véletlenszerű kiválasztás segítségével – a külön jogszabályban meghatározott eljárási szabályok szerint – *haladéktalanul* kijelöli a felszámolót. A kijelölésnél nem járhat el a felszámolási eljárást lefolytató bíró. Az eljáró felszámoló kijelölése átlátható módszertan szerint és olyan elvek alapján történhet, amelyek biztosítják az adós gazdálkodó szervezet sajátosságaihoz igazodó szakértelmet, az eljárás hatékony lefolytatásához szükséges kapacitásokat, a felszámolók arányos munkaterhelését, és – az eljárás költségeinek csökkentése érdekében – figyelembe veszik a felszámoló, vala-

[12] Széchenyi-Nagy, 2010, V. fejezet C) pont, 908.

[13] 2009:LII. tv. (továbbiakban: Evtv.)

[14] A csőd eljárás iránti kérelem benyújtására vonatkozó formanyomtatványokról szóló 33/2009. (VIII. 26.) IRM rendelet.

mint az adós gazdálkodó szervezet székhelyének, fióktelepeinek földrajzi elhelyezkedését is. A felszámoló kijelöléséről szóló végzés indokolásában és a 28. § szerinti közzétételben fel kell tüntetni, ha a bíróság nem az elektronikus kiválasztás által javasolt felszámolót jelöli ki, és meg kell jelölni az eltérés indokait is (Cstv. 27/A. § (1) bek.). A felszámolónak a felszámolók névjegyzékéből történő kijelölése az erre a célra kifejlesztett és az Országos Igazságszolgáltatási Tanács Hivatala által jóváhagyott számítógépes program felhasználásával történik. A számítógépes programot a Hivatal üzemelteti.^[15]

III. FELSZÁMOLÁSI ELJÁRÁS KONTRA FIZETÉSI MEGHAGYÁSOS ELJÁRÁS

A bíróság az adós felszámolását végzéssel elrendeli, ha az adós fizetéseképtelenségét állapítja meg és *haladéktalanul kijelöli* a felszámolót. A bíróság a felszámolást elrendelő végzést az eljárás lefolytatására irányuló kérelem beérkezését követő *60 napon belül* hozza meg (Cstv. 27. § (1) bek.). Ha az adós felszámolását elrendelő végzés jogerőre emelkedett, a bíróság a *jogerőre emelkedést követően haladéktalanul* elrendeli e végzésnek a Cégbizonylatban való közzétételét. A Cégbizonylatban történő közzétételre a Cégbizonylat honlapján napi feltöltéssel kerül sor. A közzétételnek tartalmaznia kell: a felszámolási eljárás megindítására irányuló kérelem benyújtásának időpontját, a felszámolás kezdő időpontját (a felszámolást elrendelő jogerős végzés közzétételének napját), a felszámoló nevét és székhelyét, valamint a felszámolóbiztos nevét és levelezési címét (Cstv. 28. § (1) bek., 28. § (2) bek. c), e), g) pont pont).

A felszámolás kezdő időpontja a felszámolást elrendelő jogerős végzés közzétételének napja (Cstv. 27. § (1) bek., 28. §). A felszámolás kezdő időpontja után a gazdálkodó szervezet ellen a felszámolás körébe tartozó vagyonnal kapcsolatos pénzkövetelést csak a felszámolási eljárás keretében lehet érvényesíteni (Cstv. 38. § (3) bek.). A felszámolás kezdő időpontjától az adós cég nevét a „felszámolás alatt” („f. a.”) toldattal kiegészítve kell használni (Cstv. 34. § (2) bek.). A cégjegyzékben valamennyi cég esetében fel kell tüntetni a közhiteles nyilvántartás, illetve a hitelezők védelme szempontjából jelentős adatként a felszámolás kezdő időpontját, valamint a cég neve (rövidített neve) mellett a „felszámolás alatt” („f. a.”) toldat bejegyzését, a felszámolóra, illetve a felszámolóbiztosra vonatkozó adatokat a felszámolási eljárást lefolytató bíróság végzése alapján elektronikus úton kell rögzíteni a cégjegyzékben, a felszámolást elrendelő jogerős végzés Cégbizonylatban történő *közzétételével egyidejűleg* (Cstv. 26. § (1) bek. b) pont, (2) bek.).

A közjegyző a kérelmet *nyomban, de legkésőbb* a fizetési meghagyás kibocsátására nyitva álló határidőn belül – *ti. 3 munkanap* – megvizsgálja annak megállapítása érdekében, hogy nem kell-e a felet a hiányok pótlására felhívni,

[15] 2009:LII. tv. (továbbiakban: Evtv.)

nincs-e helye az ügy áttételének vagy a kérelem hivatalból történő elutasításának, és a szükséges intézkedéseket megteszi (Fmhtv. 23. § (1) bek.). A közjegyző a fizetési meghagyás iránti kérelmet hivatalból végzéssel elutasítja, ha megállapítható, hogy a kibocsátásának a törvény egyéb rendelkezése alapján nincs helye (Fmhtv. 24. § (1) bek. c) pont). A közjegyző legkésőbb 3 munkanapon belül térítésmentesen betekinthez, és adatot igényelhet annak megállapítása érdekében, hogy a kötelezett ellen helye van-e fizetési meghagyás kibocsátásának. A közjegyző a MOKK rendszerének ilyen, automatizált szolgáltatását veszi igénybe (Fmhtv. 23. § (2) bek. a) pont, 23. § (3) bek.).

IV. KÖVETKEZTETÉSEK

A pénzkövetelés fizetési meghagyásos eljárás keretében történő érvényesítése kizárt, ha az adós fizetéseképtelenségéről szóló végzés közzétételre került a Céglapban (Cstv. 38. § (3) bek.). Ebben az esetben a közjegyző a kérelmet hivatalból végzéssel elutasítja (Fmhtv. 24. § (1) bek. c) pont).

A kérelmek párhuzamos intézésekor – a fenti eljárási határidők tükrében – a közjegyzőnek nem lehet tudomása a felszámolási eljárás kezdeményezéséről, s annak a hitelező pénzkövetelése érvényesítésére ekkor még nincs is korlátozó hatása. Így a Cstv. időközben előálló eljárási akadályára, a fizetési meghagyás kibocsátását követően, a kötelezett alaki kifogásként az ellentmondásban hivatkozhat. Ebben az esetben azonban már a bíróság szünteti meg a pert.

Úgy tűnhet, hogy a kötelezett ellen kezdeményezett felszámolási eljárás a 60 napos eljárási határideje miatt a vagyonnal való rendelkezés iránti versenyfutásban a legfeljebb 3 munkanap ügyintézési határidőt alkalmazó fizetési meghagyásos eljárással szemben lassúbb igényérvényesítési út. Ha azonban a kötelezett ellentmond a fizetési meghagyásnak, akkor az a célja, hogy a bíróság a jogvitát érdemben tárgyalja. A felszámolás kezdő időpontja előtt indult peres eljárások pedig a korábban eljáró bíróság előtt folytatódnak, és a pénzkövetelés érvényesítése céljából a felszámolás kezdő időpontja előtt indított eljárás a hitelezőt nem mentesíti sem a követelése bejelentése alól (Cstv. 28. § (2) bek. f) pont), sem a nyilvántartásba vételi díj (Cstv. 46. § (7) bek.) befizetése alól (Cstv. 38. § (2) bek.).

Pórus járhat a hitelező akkor is, ha a kötelezett fizetési meghagyás ellen előterjesztett ellentmondása folytán perré alakult eljárás lomhasága miatt, ezt követően, felszámolási eljárást kezdeményez a kötelezett/adós ellen. A bíróság az adós fizetéseképtelenségét akkor állapítja meg, ha az adós szerződésen alapuló *nem vitatott* vagy *elismert* tartozását a teljesítési idő lejártát követő 15 napon belül sem egyenlítette ki, vagy *nem vitatta*, és az ezt követő hitelezői írásbeli fizetési felszólítására sem teljesítette. Az ellentmondás a támadott fizetési meghagyással okozott jogsérelem orvoslásának eszköze (Fmhtv. 32. §, 33. §). Figyelemmel arra, hogy az ellentmondás útján a kötelezett a meghagyás-

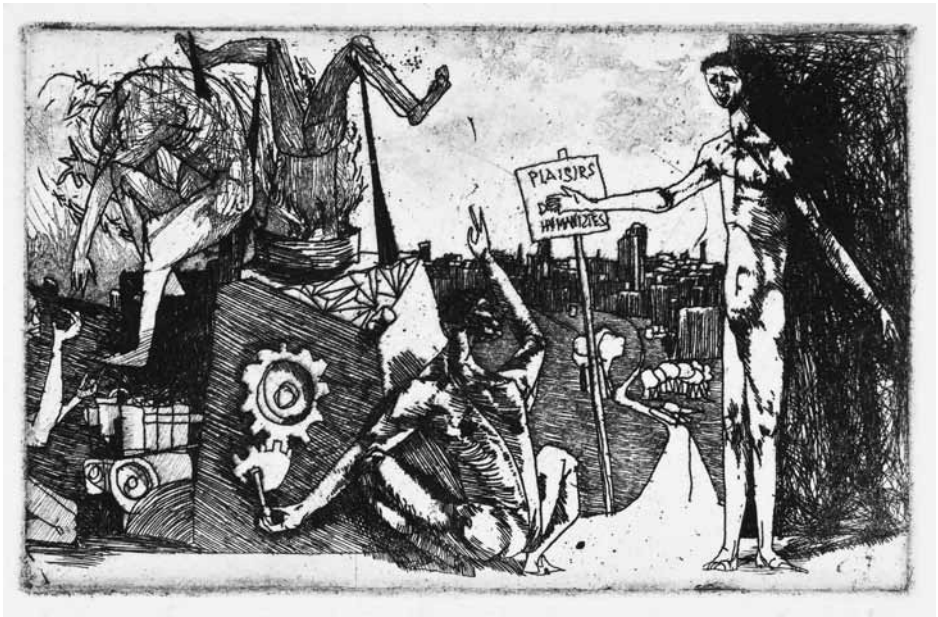
sal szemben érdemi és alaki kifogásokat egyaránt érvényesíthet, továbbá arra a joghatására, miszerint a meghagyás hatálytalanná válik,^[16] az ellentmondás az adós követelést vitató nyilatkozataként értékelendő. Ennélfogva az adós fizetésképtelensége nem állapítható meg, és a felszámolási eljárást a bíróság soron kívül megszünteti (Cstv. 27. § (6) bek.). Így torkollik az automatizált gyorsaság a peres eljárás akár több évig is elhúzódó lomhaságába (vö. Cstv. 50. § (2) bek., 52. § (2) bek.).

A hitelező józanságának jutalma a „lassan járj, tovább érsz!” igazolása. Az igényérvényesítés gyorsaságát (is) szolgálni hivatott elektronikus eljárások kezdeményezésekor az idő- és költségtakarékosság szempontjai a mérvadók a pénze után futó hitelezőnek. Az adós pillanatnyi érdekei pedig az eleddig nem vitatott pénzkövetelést vitatottá alakíthatják. A fizetési meghagyásos eljárást és a felszámolási eljárást mérlegre téve, elemezve az eljárások kapcsolódási pontjait arra jutunk, hogy az eljárás teljes menetét elektronikus formában bonyolító fizetési meghagyásos eljárással szemben az elektronikus ügyintézés felé még csak néhány lépést tevő felszámolási eljárás – idő- és költségráfordítás szempontjából – kiszámíthatóbb eszköze a pénzkövetelés érvényesítésének.

IRODALOM

- Széchenyi-Nagy Kristóf (2010): A fizetési meghagyásos eljárás. In: *A polgári nemperes eljárások joga.* (szerk. Varga István), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

[16] Széchenyi-Nagy, 2010, V. fejezet C) pont, 895.

●
Kondor Béla: Plaisirs D'Humanistes, 1960.

Kondor Béláról, halálának 40. évfordulóján

A *Jog Állam Politika* arculatának megfelelően és a szerkesztőség döntése alapján általában egy-egy számban egyetlen témakörből válogatott illusztrációkat közlünk. Következő számaink képanyagát azonban Kondor Béla műveiből válogattuk, amelyek részben magángyűjteményben, részben a győri Xántus János Múzeum képzőművészeti kollekcijában található, illetve a múzeum Patkó Imre Gyűjteményében tekinthetők meg. A szerkesztőbizottság Almási Tibort, a Xántus János Múzeum művészettörténészét egy rövid, Kondor Bélát méltató írás közzlésére kérte fel.

Kondor Béla a modern magyar képzőművészet egyik legjelentősebb képviselője, olyan nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő alkotó, aki egyéni hangvételű életművet tudott teremteni abban a korban – a XX. század 50-es, 60-as éveiben –, amely nemhogy nem kedvezett a nagy ívű, gondolkodásra, intellektuális elmélyedésre ösztönző, serkentő kísérleteknek, de ezeket kimondottan károsnak, nemkívánatosnak tartott.

Kondor Béla 1931. február 17-én született Pestlőrincen. Az érettségi után villanyszerelőként dolgozott az óbudai Hajógyárban. Innen került 1951-ben a Képzőművészeti Főiskola grafikai szakára, ahol mesterei Barcsay Jenő, Koffán Károly és Kmetty János voltak. Tehetségére már korán felfigyeltek, első, még a főiskolai évek alatt készült művei gyakorta feltűntek a kor folyóirataiban. Elhivatottságát, művészetének sajátos világszemléletéből fakadó eredetiségét és egyediségét nem csupán az itthon rendezett, az alkotónak mindannyiszor méltó elismerést hozó egyéni kiállítások, hanem a külhoni sikerek is igazolták, bizonyították. 1963-ban díjat nyert a miskolci, majd egy évre rá a Tokiói Grafikai Biennálén. 1968-ban többedmagával képviselte hazánkat a rangos Velencei Biennálén. Két ízben, 1965-ben és 1971-ben részesült Munkácsy-díjban. A Kossuth-díjat posztumusz, 1990-ben ítélték neki.

Bár Kondor Béla fiatalon, mindössze negyvenegy évesen hunyt el 1972. december 12-én, és így a sors csupán rövid időt hagyott neki arra, hogy kibontakoztathassa sokirányú tehetségét, ő mégis gazdag festészeti, grafikai, és nem mellesleg irodalmi hagyatékot örökített az utókorra.

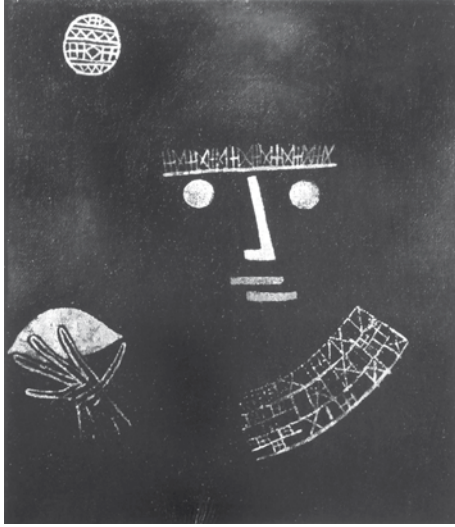
Művészetének központi, állandó témája az ember, és az ember sorsformáló erejének és példamutató etikai magatartásának bemutatása volt. Látomásszerű, a mitológia világához és a keresztény szimbolikához visszanyúló alkotásainak ikonszerű alakjai a homályba vesző múltba vetítik az örökké aktuális erköl-

csi kérdéseket, még hozzá olyan felhanggal és felelősségtudattal, ami már-már súrolja az önpusztító lelki tépelődés határát.

Kondor Béla a művészeti alkotó munkáját jelentős mértékben meghatározó és befolyásoló részkarc technikával a főiskolán, Koffán Károly irányítása mellett ismerkedett meg az 50-es évek elején. Kondor rézkarcait – de rajzait is – joggal nevezhetjük rendszerműveknek, hiszen bennük a művész nem ragad le egy kigondolt vagy megtapasztalt alaphelyzetnél, hanem jellemző módon, minden esetben bekalandozza a téma széles összefüggéseit, néhol variációit is. Ez az oka annak, hogy Kondor Béla grafikáit áthatja a mindent elsőprő dinamizmus, a sűrített, tömörített mondanivaló, a részletek gazdagsága és finomsága. Ezekhez a művekhez csak úgy lehet közel férkőzni, ha vesszük a fáradtságot és megpróbáljuk felgöngyölíteni mondanivalójukat, és az említett részletekbe elbújtatott sokrétűséget. Aki végigjárja ezt a felfedező utat, rádöbben arra, hogy a rézkar-cok első ránézésre kusza vonalszövevénye, hálózata híven tükrözi és érzékletesen visszaadja azt a gigászi küzdelmet, amelyet partizán módra, sokszor magá-nyosan, Kondor Béla vívott saját korának művészeti- és sorskérdéseivel.

Kondor máig ható és általános emberi problémákat feszegető tartalma okán napjainkban is aktuális és hiteles életművének talán legismertebb darabja az 1963-ban festett „Darázskirály”. A modern magyar festészet emblematicus alkotásává lett „Darázskirály” titkát, rejtélyét sokan és sokféleképpen próbálták megfejteni, magyarázni. Az általánosságban elfogadott nézet szerint Kondor a keleti egyházi képek hangulatát idéző „ikonos” művei sorába tartozó „Darázskirály”-a ötvözi az emberiségért kínhalált szenvedett Krisztus, és a szomorú, számos művész által megidézett bohóc, Pierrot alakját. Véleményünk szerint azonban a festmény nyitját máshol kell keresni!

1927-ben a svájci Paul Klee (1879–1940), a XX. század festészetének egyik újjító mestere megfestette „Fekete herceg” című kompozícióját. Ha összevetjük Kondor és Klee alkotását, rögtön szembetűnik, hogy közöttük túl sok a hasonlóság – a geometrikus elemekből építkező korona, a palást szegélye, a kéz tartása, a Hold-Nap jelenléte, stilizált formakialakítása stb. – ahhoz, hogy ez csupán a véletlen összecsengése legyen. Klee a sötét erők, az éj, a titokzatosság Fekete hercegével szemben Kondor ennek replikáját, az arany jelképezte és sugallta üdvözítő fényt, a halhatatlanságot, a transzcendens szférába való felülemelke-dést festette meg a Darázskirályban.

•
Paul Klee, Fekete herceg, 1927.
Forrás: Partsch, 2003, 58.

•
Kondor Béla, Darázskirály, 1964.

Persze, a két mű között, az ellentétes tartalom, mondanivaló, a más és más művészeti formamegelevenítés miatt jól érzékelhető különbségek is vannak. Kondor egyrészt a szellemi megvilágosodásra utaló arany-napfény-korongtól övezett, másrészt a hétköznapi lét kötöttségeire utaló elnagyolt városrészlettől körülvelt királya egy képtelenül nagyra nőtt darazsat, méhet tart a kezében, amely az évezredes szimbólum rendszerben az isteni kegyelmet, a halhatatlanságot, a lélek mindenható erejét testesíti meg. Vele szemben áll Klee fekete hercege, akinek kezében a visszahúzó erőt, a bűnt, a rosszra való hajlamot jelképező csiga tűnik fel. Paul Klee-nél a mű tartalmi magja a reá jellemző visszafogott, redukált formanyelven, míg Kondornál a minden-mindennel összefüggő, szövevényes kompozíciós struktúrában, látványos képszerkesztésben tárul a néző elé.

IRODALOM

- Kondor Béla (1984): *Katalógus*, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest.
- Partsch, Susanna (2003): *Klee*, Taschen/Vince kiadó, Budapest.

Megsemmisíti-e a globalizáció a demokráciát?

I. BEVEZETÉS

Az 1970-es évek közepe óta a globalizáció jelenségének értelmezése a társadalomtudomány egyik legjelentősebb kihívása. Nincs ez másként az olasz politológiai és szociológiai gondolkodásban sem. A római „La Sapienza” Egyetem Politikai és Szociológiai Tudományok Karának vezető professzora, Carlo Mongardini az elmúlt években, számos monográfiájában és tanulmánykötetében foglalkozott a XX. század utolsó harmadától a tőkés gazdaságban zajló radikális és mélyreható változások antropológiai, társadalmi és a politikai következményeivel. Munkásságát a szociológia klasszikusainak, az általános szociológia témáinak, a kultúra és a politikai teória szociológiájának szentelte. Ezekben a témakörökben több írása jelent meg, így többek között a „Gazdaság, mint ideológia” (*Economia come ideologia*) 1997-ben, a „Kései-modern kultúra határai” (*I confini della cultura tardo-moderna*) 1998-ban, az „Újragondolni a demokráciát. A politika a tömeguralomban” (*Ripensare la democrazia. La politica in un regime di massa*) 2002-ben, illetve „A félelem társadalmi dimenziói” (*Le dimensioni sociali della paura*) 2004-ben.

Művei közül kiemelkedik a FrancoAngeli Kiadó gondozásában, 2007-ben publikált „Kapitalizmus és politika a globalizáció korában” (*Capitalismo e politica nell'era della globalizzazione*) című monográfiája és az ugyanebben az évben, a Bulzoni Kiadónál megjelent tanulmánykötete „Az új kapitalizmus társadalma. Szociológiai profil” (*La società del nuovo capitalismo Un profilo sociologico*), amely korábbi munkáinak gondolatmenetét foglalta össze a kapitalizmus néhány, különösen fontos aspektusára tekintettel. Akár érdeklődő olvasóként, akár a tudomány iránt elkötelezett gondolkodóként veszi kézbe az olvasó ezeket a műveket, teljes képet kap napjaink aggasztó gazdasági és társadalmi problémáinak a gyökereiről, továbbá azokról a lehetséges alternatívákról, amelyek a politikai rendszer előtt állnak az elkövetkezendő évtizedekben. Mindkét írás érdeme, hogy egy időszerű és ugyanakkor megkerülhetetlen, a mai kor embere számára létfontosságú témát elemez, a XIX/XX. századi társadalomtudományi gondolkodás klasszikusai – Marx, Sombart, Weber,

Scheler, Pareto, Michels, a frankfurti iskola, Schumpeter és Polányi Károly – művein keresztül, olyan kortárs – elsősorban német és francia – szociológusok gondolataival kiegészítve, mint Touraine, Giddens, Boltanski, Chiapello, Dumont, Augé, Popitz, Sennett vagy az olasz jogfilozófus, Bobbio.

A fenn említett két publikáció témáját és módszerét tekintve is újszerű. Az olasz politológia neves professzora a kapitalizmus természetét mutatja be az egyes történeti fázisain keresztül. Ebben a vonatkozásban már most fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szerző következetesen a kapitalizmus (*capitalismo*) szót használja a tőkés gazdaság kifejezése helyett, mivel az általa elemzett témát antropológiai, kulturális és szociológiai kontextusban elemzi, gazdasági törvényszerűségeit csupán a társadalmi élet részeként, annak alárendelten kezeli. Ezáltal szembehelyezkedik azzal a marxi társadalomfilozófiai törekvéssel, hogy a kapitalizmus kizárólag gazdasági rendszer és belső törvényszerűségeiből megmagyarázható.

Mongardini rendkívül hevesen bírálja a kortárs szociológia és a politológia kutatási módszerét. Az 1970-es évek végétől – Alain Touraine és Anthony Giddens munkásságától kezdődően – a szociológia olyan széttöredezett tudománnyá vált, amely egyfelől kimerül a kontingencia probléma elemzésében, másfelől egy moralizáló, „milyennek kell lennie társadalmunknak” perspektívából szemléli a társadalmi jelenségeket. A politológia viszont csupán egy „alkotmányjogi mérnökösködés”.^[1] Azáltal, hogy kizárólag a politika rendszert alkotó közjogi intézményekkel foglalkozik, de nem vizsgálja az ezeket létrehozó eszméket, érdekeket és csoportokat, elrabolja az alkotmányjog kutatási területeit. A politika tudománya nem mond semmit a politikai cselekvés mibenlétéről, illetve az azon belüli változásokról, a politika és a kultúra, illetve a politika és a gazdaság kapcsolatáról. A XIX/XX. század fordulójának klasszikusaival szemben a társadalomtudomány két meghatározó diszciplínája nem képes tudományos magyarázatot adni a társadalom, a politika és a gazdaság alapvető változásairól. Nem érti ezeknek a problémáknak a társadalmi, kulturális és antropológiai gyökereit, nem tudja a köztük lévő kölcsönhatásokat sem tudományos elméletekkel magyarázni.

II. A KAPITALIZMUS SZOCIOLOGIAI DEFINÍCIÓJA

A szerző több évtizedes egyetemi oktatói tapasztalata alapján maga is felteszi a kérdést, miért kell a kapitalizmussal foglalkozni, sőt miért szükséges az egyetemi oktatásban erre a témára irányítani a hallgatók figyelmét. A válasz egyfelől megadható a kortárs társadalomtudományi gondolkodásának módszeréből kiindulva. Mivel hiányoznak azok az egzakt fogalmak, amelyekből kiindulva egy adott jelenség tudományosan megmagyarázható, ezért a szociológia

[1] Mongardini, 2007a, 9.

klasszikusaihoz való visszatérés segítségével újra meghatározza a kapitalizmus, a politika, a tér és idő, illetve a kultúra fogalmát.

A kapitalizmus definíciója a monográfia Bevezetésében, illetve az első és a második fejezetben is megtalálható:

1. A Bevezetésben Mongardini az alábbi meghatározást adja: „A kapitalizmus a termelés és fogyasztás összefüggő folyamata a különböző szimbolikus, kulturális és anyagi javak globális méretében, amelynek középpontjában a piac áll, karakterét a kreatív rombolás jellemzi egy olyan versenyképes struktúrában, amelyben a jövedelem maximalizálására tekintettel személyek sokasága vesz részt követte mind magatartásában, mind előrelátásában a racionalitás alapelvét.”^[2]
2. Az első fejezetben ezt a meghatározást elemeire tagolva azt állítja, hogy a kapitalizmus nem csupán egy, a formális értelemben szabad munkán alapuló gazdasági szerveződés, hanem: „egy mentalitás, egy életstílus, amely mélyen áthatja kultúránkat”.^[3]

Monográfiája a kapitalizmus két szakaszának jellemvonásait vizsgálja: a kereskedelmet, amit *polgári kapitalizmusnak* (*capitalismo borghese*) és a harmadik, pénzügyit, amit *tömegkapitalizmusnak* (*capitalismo di massa*) nevez, ám görcső alá veszi keletkezését, lehetséges megszűnését és a két szakasz közötti átmenetet is.

3. Végül a második fejezetben, már a marxizmus alapvetésével szemben azt állítja, hogy a kapitalizmus olyan, a középkori feudális gazdasághoz és társadalomhoz viszonyított új, komplex jellemvonásokkal rendelkező társadalmi jelenség, amelynek saját eszméi és értékei vannak. Magában foglalja az egyén biopszichológiai struktúrájának, a társadalom szervezetrendszerének, a társadalmi csoportok és az osztályok közötti kapcsolatoknak, a hatalom struktúrájának és természetének, a politika jelentésének, illetve a kormányzók és kormányzottak közötti kapcsolatoknak a kutatását.^[4]

Ezek a meghatározások azt jelentik, hogy a kapitalizmusról tanulni, vagy azt kutatni több, mint gazdasági törvényszerűségeket feltárni és megismerni. Saját személyiségünkről alkotunk képet általa, miközben modern társadalmunkat és politikai rendszerünk működését is jobban megértjük. Mongardini a marxi társadalomfilozófia által felvetett három problémát – azaz hogy: 1. miért jön létre a kapitalizmus, 2. hogyan és miért alakul át, illetve 3. mi lesz történelmi ciklusainak a végső stádiuma napjainkban – is időszerűnek tartja, de vitatja Marx válaszait. A marxizmus a kapitalizmusban kizárólag gazdasági rendszert lát, így a gazdaság belső törvényszerűségeiből, a termelőerők tulaj-

[2] Mongardini, 2007a, 10.

[3] Mongardini, 2007a, 17.

[4] Mongardini, 2007a, 37.

donviszonyainak a megváltozásából magyarázza a feudális gazdasági kapcsolatok felbomlását. A gazdasági fejlődés kauzalitásának logikájába zártan nem elemezhető a kapitalizmus anyagi, pszichológiai, társadalmi és politikai változásainak folyamata. Ebből következően elveti a marxi alap-felépítmény tézisé is, miközben maga a szerző is hasonló rendszert teremt, de saját kiindulópontjából szemlélve a világot. Ő a kutatás „alapjának” a kapitalizmus egyes szakaszainak az emberképét az ún. „új embert” jelöli meg, akinek cselekedeteit kulturális-és társadalmi kontextusban elemzi, s a társadalmi összefüggések részévé teszi a gazdaságot. Szemléletmódját könyve egyik későbbi részében így mutatja be: „Amíg Marx társadalomfilozófiájában a gazdaságtudomány az egyetlen társadalomtudomány, addig Werner Sombart nézeteiben: »...a gazdaság társadalmi momentum a gazdaságtudományi gondolkodásban megjelenő a priori... Nemzeti gazdaságtudományunk minden kategóriája társadalmi kategória, így a szociológia az ember társadalmi életének tudománya, a gazdaság a társadalmi élet részét képezi, a gazdaságtudomány társadalomtudomány.”^[5]

Végül erre az alapra építve elemzi a politika világának jelenségeit. Már itt ki kell térnünk arra, hogy a szerző hogyan határozza meg a politikát. Nézete szerint a modern politika: „a társadalom és kultúra megjelenítése és szintézise.”^[6] Alkotóelemei:

1. A politikai elit, illetve az elit és eliten belüli változások elemzése.
2. A politikai intézmények vizsgálata, de nem a szó szűkebb – alkotmányjogi – értelmében, nem a közjogi minőségében és funkcionalitásában, hanem azon értékekre vetítve, amelyeket a társadalommal és a kultúrával való kapcsolatában ezek az intézmények megjeleníthetnek.
3. Az ideológiák, ideálok és eszmék, mint a jövőre vonatkozó tervek és értékek együttesének kutatása.

Ezekben az alkotóelemekben fejeződik ki a francia forradalom után a politikatudományi gondolkodásban használt politikai társadalom kifejezés, mint a modern politika társadalmi dimenziója.^[7] Mongardini tehát a politika vizsgálatánál is a társadalmi kontextusra helyezi a hangsúlyt.

III. A POLGÁRI KAPITALIZMUS SAJÁTOSÁGAI

A kapitalizmus, mint civilizáció és életstílus, a XVI. században született meg. Keletkezése abban a motívumban ragadható meg, hogy a középkor embere előtt új terek nyíltak meg. A tér fogalma Simmel 1902-ben publikált „Szociológia”

[5] Mongardini, 2007a, 62.

[6] Mongardini, 2007b, 78-79.

[7] Mongardini, 2007b, 79.

című műve alapján az ember szellemi konstrukciója, amelyben az egyén jelentést tulajdonít tapasztalata helyeinek, azaz a tér az egyén pszichikai aktivitásához kapcsolódóan, a saját maga által felállított határok között helyhez kötötten értelmezi az egyes eseményeket és személyeket. A tér egyben a társadalomszerveződés előfeltétele.^[8] Ez az újkor hajnalán egyfelől a földrajzi felfedezések következtében keletkezett új és a középkori gondolkodáshoz mérten rendkívüli módon kitágult *fizikai tereket* jelentette, továbbá a feudális kapcsolatok eróziója által megváltozott *társadalmi és politikai tereket*, valamint az isteni és a földi világ kettéhasadása következtében létrejött új *szimbolikus tereket*. Ezekben a terekben az „új ember” hordozta a kapitalizmus szellemiségét. Ugyanakkor a tér nemcsak a kapitalizmus keletkezése, hanem fennmaradása szempontjából is döntő motívum. Mongardini több ízben hangsúlyozza annak a jelentőségét, hogy mindig újabb és újabb terekre van szükség.^[9] A globalizációban a térképzet azonban újrendeződik, mivel egyfelől a fizikai, társadalmi, politikai és szimbolikus terek összemosódnak egy uniformizált világban a gazdaság mindent eluraló absztrakt racionális logikája miatt, másfelől a térbeli tagoltság új elrendeződése is megjelenik, amennyiben a nemzetállami szinthez képest megjelenik a szubnacionális – nemzetalatti –, pl. regionális szint, illetve a szupranacionális – nemzetfeletti – szint.

Az új terekben születik meg az új ember. Ez a kereskedelmi kapitalizmus fázisában a német szociológia klasszikusain – Sombart, Weber, Scheler és Schumpeter nézetein – keresztül egymástól eltérő sajátosságokkal bír. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a szerzők már az ipari második fázisban éltek, így azok sajátosságaiból kiindulva elemezték annak keletkezését és kereskedelmi szakaszát. Mongardini először Werner Sombart *„A kapitalizmus szelleme”*, című művét veszi górcső alá. Sombart a vállalkozó személyében megjelenő új ember legfontosabb sajátosságait a kreativitásban és az innovációra való képességben jelölte meg: „A kapitalizmus az európai lélek mélységéből született, abból a lélekből, amely mindig élethez kötött, és mint emberi lélek mindig egy személyhez kapcsolódik... Az emberi léleknek ezen impulzív és gyermeki képessége előtt a társadalom a lehetőségek új és gazdag tereként nyílik meg.”^[10] Később, a második szakaszban ennek az embertípusnak a belső pozitív mozgatórugói a vállalkozás és a profit által meghatározottan egységesültek, egy cél körül szerveződtek és a XX. század elejére a profit, elszakadva a vállalkozó személyétől, önálló entitássá vált, tárggyá téve mindent a racionalizmus absztrakt formájában. Sombart a kapitalizmus XVI. századi megjelenését egyben romantikus aspektusokkal tarkítva heroikusnak nevezte és a firenzei kereskedelemben jelölte meg kiindulási pontját. Sombart kreativitás-fogalma a kortárs német szociológusnál, Popitznál is megjelenik, aki az új ember lénye-

[8] Mongardini 2007a, 78.

[9] Mongardini, 2007a, 24.

[10] Mongardini, 2007a, 50.

gét olyan személyben látta, aki saját transzcendens erejeként rendelkezik az alkotó fantázia érzékével s általa válik képessé arra, hogy valamit kitaláljon és létezővé tegyen korábban nem létező dolgokat.^[11] Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében” a kapitalizmus születését két egymást kiegészítő aspektusban látta megtestesülni, egy ún. sajátos negatív ethoszban: a nyereségmaximálásra való törekvésben, illetve egy pozitív ethoszban: a következetes egyéni kötelességérzetben, a hivatásként végzett munka erkölcsi mintájának kialakulásában. Ez utóbbi azonban a kálvinista predestináció tanában gyökerezik, hiszen az eleve elrendelés, azaz Isten kegyelmi kiválasztásának aktusa csak úgy fogadható el, ha az ember puritán életmódjával lemond az élvezetekről és a fáradhatatlan hivatásvégzéssel szerzi meg az üdvösséget. Weber Sombarttal vitatkozva, egy túlvilági, üdvösségi szempontot vezetett be gondolatrendszerébe. A puritán ember tevékenységének értelmét ugyanis az üdvözüléshez való viszonya határozta meg, gazdasági tevékenysége csak annyiban volt értékes, amennyiben igazolható, hogy kapcsolatban áll az üdvösséggel. Max Scheler ugyancsak Sombart elméletének kritikájaként, a kapitalizmus szellemiségéről készült tanulmányaiban, 1914-ben, a kapitalizmust a „kultúra és az élet összetett rendszerének” nevezte.^[12] Eredetét az ember egy meghatározott biopszichikai típusában a polgárban jelölte meg. Vitája azonban már Sombart kései művére, „A burzsoá”-ra vonatkozott, aki szerint a polgár józan, megbízható, számító gondolkodású, racionális és takarékos mivolta a vállalkozó kreativitásával szemben a kapitalizmus halálát hozza el.^[13]

Végül a kapitalizmus szellemiségének felvázolásában ki kell emelni Joseph A. Schumpeter 1942-ben megjelent „Kapitalizmus szocializmus és demokrácia” című művét, amelyben a szerző a kapitalizmust „egy lényegileg evolutív” folyamatnak, a gazdasági fejlődés olyan formájának és módszerének tartja, amely szüntelenül változik, mivel működését megindító erői és működésben tartó impulzusai az új fogyasztási javak, az új termelési és szállítási módok, az új piacok és ipari szervezetek új formái felől érkeznek. A gazdasági struktúrák belsejéből szemlélve a kapitalizmust, természetét egy permanens forradalmi jellemvonással lehetne illusztrálni, amely szünet nélkül lerombol minden régit és szünet nélkül alkot mindig valami újat. Ez a destruktív kreativitás a kapitalizmus lényege. A kapitalizmus civilizációja racionalista, antiheroikus, utilitarista, nemzetközi és pacifista.

Akár a vállalkozó, akár az üdvösségében bízó puritán munkavállaló, akár a polgár, vagy a kreatív romboló személyében nyilvánul meg az új ember karaktere, az biztos, hogy erre a karakterre épül rá a polgári társadalom autonómiája, az individuális szabadság, illetve a társadalmi kapcsolatrendszert meghatározó ún. természetes hierarchiák összessége. Ez utóbbi a társadalmi térben az ember

[11] Mongardini, 2007a, 36.

[12] Idézi Mongardini, 2007a, 60.

[13] Mongardini, 2007a, 60.

társadalmi pozícióját meghatározó, feudális kiváltságoktól teljesen eltérő feltételek együttesét jelentette:

1. Az ember testéhez kötött kritériumokat: pl. nemét, életkorát és a mindenütt jelenvalóság lehetőségét.
2. A családdhoz és a foglalkozáshoz kötött kritériumokat: pl. családi állapotát, lakóköznyezetét, munkáját.
3. A társadalmi-politikai hovatartozás kritériumait: pl. a nemzethez, a valláshoz, az etnikumhoz és a társadalmi osztályhoz tartozás.

Ezek a motívumok, mint új szabadságok és intézmények egyszerre védtek és támogatták a kapitalizmus első – kereskedelmi – fázisát. A védelem és támogatás társadalmi bázisa a burzsoázia (*borghese*) azaz a polgárság volt.

A folyamat politikai betetőződése a francia forradalom volt, amely a népszuverenitás eszméjén keresztül megteremtette az újkori, képviseli demokrácia eszméjét. A nyugati demokrácia a kormányzottak és kormányzók megállapodásán alapult, amelyet a hatalommegosztás elve és a kormányzottak törvény általi garanciákkal való védettsége jellemzett. A kormányzók „politikai felhatalmazása” a választásokon megszerzett politikai többségben nyilvánult meg, az általuk képviselt rétegek érdekeit jelenítették meg a politikai döntéshozatal folyamataiban, de a választópolgárokat a hatalommal való visszaéléssel szemben törvényi garanciák egész sora védte. A politikai közéletben való részvétele terepe az ideológiák mentén tagolt pártokban öltött testet, s a politikai kultúra is ideológiák mentén tagolóddva vált plurálissá. Ebben a rendszerben a hatalom és tekintély, a legalitás és legitimitás egyaránt a politika világának jellemzője volt. Mit is jelentett ez a francia forradalomtól kezdődő folyamat? A XVIII. század végén a szuverenitás alanya Isten helyett a nép lett. A népszuverenitás eszméjén alapult a hatalom legitimitása, amelyet formális értelemben a nép gyakorolt, szubsztanciális értelemben pedig a népet képviselő politikai osztály. A törvényhozás és a kormányzat politikai döntései csak a népakarat irányából legitimálhatók. A kormányzók politikai osztályának ellenőrzése azonban a legalitás (joghoz kötöttség) alapelveihez kapcsolódott. Az állam – s annak XIX. századi formája a nemzetállam – saját jogrendszerét, nemzeti jogrendszerét hozott létre, amelynek a kormányzók is alávetettek. Amíg a kormányzók és kormányzottak megállapodása, azaz a politikai társadalom működik a jogok az ember és állampolgár jogai, az állampolgár politikai és liberális jogaival azonosak.

IV. A TÖMEGKAPITALIZMUS JELLEMVONÁSAI

A kapitalizmus harmadik fázisa az első szakasz teljes bukását hozta magával, ám sajátosságai már a második korszakból levezethetők. A tömegkapitalizmus mint pénzügyi kapitalizmus megkülönböztető jegye, hogy megváltozik az egyénnek

a pénzhez való viszonya. A pénz elektronikus pénz formájában megszünteti az egyénnek a fizetőszközzel való fizikai kapcsolatát, amely komoly pszichológiai következményekkel jár. Ebben a kontextusban a pénz ellenőrzi az egyént és nem fordítva, s az ember növekvő eladósodását provokálva a társadalmi rend hagyományos intézményeit elszakítja az individuális élet valóságától. Mind-eközben nő a távolság a radikális intellektualizmus és a társadalom között. Az előbbi saját maga akarja a társadalmat felépíteni, míg az utóbbi a maga pezségével szabadságot akar minél kevesebb korláttal és megszorítással.

A klasszikus szociológia fent említett nagyjai maguk is borúlátóan szemlélték a polgári kapitalizmus erőzóját. Sombart szerint a XIX. század második felére a gazdasági vállalkozás olyan autonóm monstrummá vált, amely saját objektív racionalitásával mind a vállalkozót, mind a munkavállalót bekebelezi. A profit elszakad a vállalkozó személyétől, s autonóm entitásként viselkedve ellenőrizhetlenné válik. Weberrel való beszélgetésében a kapitalizmus második szakaszát boszorkányok táncának titulálta, s a vállalkozói mentalitás újramegjelenésétől várta a „megváltást.”^[14] Weber a bürokrácia „vasketrecébe zártan” jósolta meg az emberi és természeti erőforrások kiapadása következtében a kapitalizmus halálát. Schumpeter pedig a kapitalizmust egy olyan önromboló mechanizmusként írta le, amely vélhetően először abban a tünetben jelenik meg, hogy feltartóztatja a fejlődést, de ez sikertelen lesz.

A tömegkapitalizmus fázisában ismét előtérbe kerül a fizikai, a társadalmi, a politikai és a szimbolikus terek átrendeződése, továbbá egy az előzőtől gyökeresen eltérő új emberkép. Alain Touraine szavait idézve az 1970-es évektől kezdve a modern nyugati civilizáció ún. extrém formájában élünk, amelyben a gazdaság teljesen elválk a politika és társadalom világától, egyben megalapozza a primátusát felettük. A közgazdaságtudomány által kidolgozott gazdaság logikája egyetlen és kizárólagos ideológiaként érvényesül. A tudományos alapú gazdasági ideológia, az ökonomizmus egyetlen, uniformizált világot teremt. Az egységes, homogén világ működési alapja a gazdasági racionalitás absztrakt formája, amely az árukat fetiszizálja, az embert pedig az áruk sorába illesztve ellenőrzi az oligarchia és bürokrácia teljes intézményrendszerén keresztül. Nagyon szemléletes Mongardini meglátása a racionalitás fejlődési vonalára vonatkozóan. A kapitalizmus első szakaszának racionalitása kritikai, a másodiké instrumentális, a harmadiké absztrakt.

A tömegkapitalizmus gazdaság-centrikus világképét Polányi Károly az 1944-ben publikált „A nagy átalakulás”-ban a „piac-gazdaság”, a „piaci társadalom”, az „önszabályozó piac” kifejezéseiben keresztül már megelőlegezte: „...egy kizárólag a piacok által irányított, szabályozott és ellenőrzött gazdasági rendszer, amely abból a várakozásból ered, hogy az emberi létezés célja a jövedelem maximalizálása. Ez a gazdasági rendszer képes radikálisan átfórmálni a társadalmat,

[14] Mongardini, 2007a, 64.

mert a piac által ellenőrzött gazdaság a piacra tekintettel vezeti a társadalmat is (...) nincs többé, ahogy a múltban mindig a társadalmi kapcsolatokban ágyazott gazdaság, hanem gazdaságba beillesztett társadalmi kapcsolatok vannak... mert a piacgazdaság csak egy piaci társadalomban működik.”^[15] Ennek a folyamatnak az alanya – a kései kapitalizmus modern „személye” – már nem a kreatív romboló, hanem a forradalmi felszabadító filozófiája alapján maga is áruváltó, eldologiasított egyed (*rivoluzionaria liberatrice mercificata*).^[16]

Hogyan születik meg az új ember? Hogyan alakul át a vállalkozó és polgár értékrendje és világa egy ettől gyökeresen eltérő emberképpé? Ezt Boltanski elmélete szemlélteti a legjobban.^[17] Az átalakulás alapja a felszabadítás (*liberazione*) fogalmának jelentésváltozásaiban érhető tetten. A XVIII-XIX. században ez a szó egy népnek az elnyomás alóli felszabadítását jelentette, akár külső, akár belső zsarnokkal szemben. Ugyanakkor már magában hordozta az emancipáció lehetőségét is. Most ez utóbbi vált valóra eltorzult formájában azáltal, hogy a polgári kapitalizmus természetes hierarchiájának felrobbantását célozza meg. A testi, családi, környezeti, illetve a munkához, a nemzethez, a valláshoz vagy az etnikumhoz kötődés megszüntetése azt a hamis ígéretet teremti meg az ember számára, hogy szabaddá válik. Szabadsága azonban gyökeresen különbözik a felvilágosodás korában kidolgozott individuális szabadságfogalomtól. Az individualizmus XIX. századi formája nem rombolta le az egyén pozícióját biztosító kritériumokat, a társadalmi és politikai tér dimenziójában. A személy kreativitása, racionalitása, törvény előtti egyenlősége és morális egyenlősége nem tette tönkre életének azokat a tereit, amelyekhez ideológiája, nemzetállama, vallása, a családja, munkája vagy teste által tartozott. A tömegkapitalizmus által ígért szabadság azonban hamis illúzió. Elhítheti az emberrel, hogy végtelen lehetőségei vannak a tekintetben, hogy saját vágyai alapján más legyen, mint környezetei vagy elődei, pl. tanára és szülei, másrészt minden pillanatban az lehet, amivé válni akar. Az identifikáció pluralitásának határtalan lehetősége önmagában hordja annak csapdáját. Egy uniformizált világban a piacot uraló erők, könnyedén kihasználva az ember mérhetetlen szabadságvágyát, a rendelkezésükre álló technológiai és informatikai eszköztárral uralmuk alá hajthatják az embert. A kései kapitalizmus embere modern rabszolga, saját hamis szabadságának rabszolgája, mivel maga is áruváltó válik. Így a forradalmi, tehát a polgár kapitalizmust teljesen leromboló felszabadítás az áruváltó tétel gazdasági logikája alá rendelődik. Az ökonomizmus ideológiája csupán az élet mennyiségi motívumaira kíváncsi, azaz: mennyit fogyaszt a világ, hány fogyasztó van, mennyi ideig fogyasztanak, illetve mennyivel növelhető a fogyasztás stb. A „minden azonnal áruváltó tehető, megvehető és elfogyasztható” szemlélete átfőrdi, pontosabban szólva deformálja az ember személyiségét. A deformálódás folyamata a fizika,

[15] Mongardini, 2007a, 62

[16] Mongardini, 2007a, 169.

[17] Mongardini, 2007a, 22.

társadalmi, politikai és szimbolikus terekben megy végbe. Miközben az egyén azt hiszi, hogy saját élettere kitágul, hétköznapi cselekvései során megszűnik ezeknek a tereknek a tagoltsága. Az ember ezt ugyan saját szabadságaként éli meg, ugyanakkor tetteit két egymással versengő motívum jellemzi: a 1. homo economicus, amely korábban racionális egoizmus volt, most Amartya Sen kategóriájával élve a „hülye racionalizmus” képét ölti magára,^[18] illetve 2. a tömegek differenciálatlan és képlékeny érzelmi reakciói. Racionalizmus és pillanatnyi emóciók együttese hatására az ember személyében felbomlik a test és lélek, az ész és érzelem egyensúlya. A globalizáció embere kizárólag a jelenben él. Kultúrája a jelen kultúrája, amelyet sokkal inkább a „mindent azonnal” primitivizmusa jellemez. A modern ember saját világának rabjaként a telefon, a mobiltelefon, a félkész- és fagyasztott ételek, a modern technikai eszközök és az informatikai hálózatok fogságában manipulálhatóvá válik, bizonytalanság- és félelemérzete megnő. A félelem abból adódik, ahogy Fromm „Az emberi agresszivitás anatómiájában” írja, hogy: 1. „saját identitásunknak és cselekvéseinknek szükségük van orientációs sémákra, 2. ha ezek a sémák hiányoznak, a félelem érzését váltják ki bennünk, amely a védekező agresszió képében jelenik meg, 3. ha ez az agresszivitás a politika eszközévé válik, amely egy szisztematikusan propaganda révén meghatározott célok felé irányítja az embert.”^[19] A félelemtől való menekülés a droghasználatban, vagy a szexuális izgatásban, vagy mások társaságában oldódik fel.

Az egyén társadalmi terében a közösségi kapcsolatrendszere a rövid ideig tartó és felszínes érzelmi kapcsolatokban merül ki. Erkölcsi normarendszere mindig az adott szituációhoz kötött, esetleges és szélsőségesen relatív. Jogi normái ugyancsak szélsőségesen rugalmasak. A helyes és jogszerű cselekvés fokmérője a pillanatnyi, egyéni haszonelvűség. Megszűnik a civil társadalom autonómiája, helyébe egy olyan társadalmi totalitarizmus, „soft-totalitarizmus” lép, amelyet Hanna Arendt jószolt meg. A totalitarizmus új típusú egyenlőtlenségeket teremt, az emberek azonban a félelem és az bizonytalanság fokozódó érzésén keresztül artikulálatlan masszaként, tömegként könnyen felhasználhatóvá válnak, amit a történelmi tapasztalatok is alátámasztanak. Megszűnik a társadalom érdek- és rétegtagozódása, az ember, mint tömeg összetartozásának alapja az „én is láttam”, „én is olvastam”, „én is ott voltam” princípiumai lesznek.^[20]

Ugyanakkor a társadalmi térben az ember szükséglet-kiegyenlítésének biztosítása érdekében megjelennek a Marc Augé francia antropológus által nem-helyeknek (*non-luoghi*) nevezett térre hasonló képződmények, amelyeket Mongardini „átmeneti világnak” nevez.^[21] Ilyenek pl. az állomások, a repülőterek, a szupermarketek vagy a kereskedelmi központok. Sajátosságuk, hogy itt az egyén saját

[18] Mongardini, 2007a, 84.

[19] Mongardini, 2007a, 163.

[20] Mongardini, 2007b, 38.

[21] Mongardini, 2007a, 145.

identitása és kapcsolatrendszere nélkül pusztán testével van jelen, miközben felhasználják a szórakozás, a fogyasztás és egyéb átmeneti célok megvalósítása érdekében. Ilyen világnak nincs semmilyen kötődése a társadalmi élettel, ezekben az ember az „együtt a tömeggel” érzésével, olyan magányossá válik, amely korábban ismeretlen volt. A modernitás kezdeti fázisában a magány a külvilágtól és a közösségi kapcsolatoktól való elszakadásban ment vége. Most a magány izoláció nélküli esetleges és felületes új formája jelent meg.

Az ember politikai terében megszűnik a nemzetállami lojalitás, politikai cselekvését az közöny és a közélettől való elzárkózás jellemzi. Először is elválik egymástól a hatalom és a tekintély, a legalitás és a legitimitás. Hatalma annak lesz, aki tömegjelenségeket gyárt és ezen keresztül képes irányítani és ellenőrizni a társadalmat. A hatalomgyakorlás eszközei: a szórakoztatás, a látványosságkeltés, a kizárás és a kirekesztés. A hatalom motívuma a politikából átcsúszik a társadalom világába, mivel a hatalom központjai társadalmi szinten (*i poteri sociali*) érvényesülnek. Ezáltal egy olyan kétarcú jelenséggel kerülünk szembe, amelyben a politika egyfelől esetlegessé válik (*politica é contingente*), másfelől minden politikává válik (*tutto diventa politica*). Ez az összetett folyamat a II. világháborút követően több lépésben ment végbe:

1. A gazdasági mentalitás fejlődése, mint az ember jólétének és életének egyoldalú értelmezése az ökonomizmust tette ideológiává, amely egy uniformizált világot teremtett.
2. Az állami határok megnyitása az áruk, az áruvá vált munkaerő, a pénztőke áramlása előtt a gazdaságot elszakította az állam területi mivoltától. A világméretű kommunikációs hálózaton keresztül egységesítették a különböző gondolkodásmódokat és életstílusokat.
3. A csere egyszerűvé tétele az egységes valuta, az Euro bevezetésével.
4. A tömegjelenségek megsokszorozása, amelyek a fogyasztás és a társadalmi ellenőrzés újabb lehetőségét biztosították.
5. A jelen kultúrájának felerősítése fogyasztási termékek, anyagi javak és szükségletek ösztönzésével.

A folyamat végeredményeként a politika a „*governance*” formájában jelenik meg, azaz a gazdaság tiszta igazgatásaként működik az új társadalmi hatalmon keresztül. Az állam olyan kvázi gazdasági vállalkozás képét ölti magára, amelyet a nemzeti határokat megszüntető technikai és bürokratikus apparátus irányít. A politika elveszti autonómiáját, fel kell függeszteni. Az olasz professzor több ízben idézi Németország külügyminiszter Joska Fischer azon mondatát, hogy: „A pénzügyi kapitalizmussal szemben nem lehet kormányozni.”^[22] Ezt szolgálja ki a politikai elit jelenlegi formája, amely először a „stratégiai elit”,

[22] Mongardini, 2007a, 191.

majd a „celebrités” formáját ölti magára. A stratégiai elit a társadalom funkcionális differenciáltságában és komplexitásának fejlődésében jelenik meg. Bürokratikus és technikai igazgatási apparátusként a piac ellenőrzésén keresztül kontrollálja a társadalmat. A „celebrités” a tömeg szimbolikus és ideális szükségleteinek a funkciójában kel életre. „A celebrités részét képezi a hatalommal, a gazdagsággal és a státusszal összefüggő jelenre koncentrált kultúrának.”^[23] A politikai elit a nagy szónokok, híres énekesek és színészek, sikeres sportolók és vallási vezetők alakjában jelenik meg, a média segítségével tökéletesen kifejezi és manipulálja a hétköznapi tömeg-ember érzéseit.

V. KIÚTKERESÉS A TÖMEGKAPITALIZMUS FOGSÁGÁBÓL

Mongardini monográfiájának utolsó fejezete megvizsgálja a társadalomtudományi gondolkodásban már jelen lévő globalizáció-kutatások, a birodalom (impérium), a hegemonia, a terrorizmus és a félelem által irányított politika és a demokrácia lehetséges útjainak kérdését.

A globalizáció-kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a globális kapitalizmus tagolódásának alapja a világgazdasági szintű „governance” és az ennek alárendelt régi, területi államok sokasága. E tekintetben a szerző vitatkozik az ún. hiperglobális szemlélettel, amely a nemzetállami szint megszűnéséről beszél. A legfontosabb feladatnak azt tartja, hogy a szociológiai elméletnek kell kidolgoznia azokat a nézőpontokat amelyekben újra kell gondolni a gazdaság értékeit és azokat az intézményi garanciákat, amellyel a gazdaság kontrollálható a politika oldaláról, mivel a piac pusztá játékszereként létező államok egyoldalú kiszolgálói és elszenvedői ennek a folyamatnak.

A birodalmi modell, az Egyesült Államok szuperhatalmára épített globális politikai szervezet csak akkor valósulhat meg, ha előtte egy kulturális és gazdasági hegemonia is megvalósul. Ezen a ponton Mongardini Kagan új világrendről írott művére hivatkozik, amelyben a szerző arról ír, az európaiak döntő többsége nem fogadja el az amerikaiak által kínált „földi paradicsom” eljövételét, annak ellenére, hogy nem képes ennek megteremtésére.^[24] Az olasz politológia professzora szerint a modell megvalósításában a törésvonal az amerikanizmus-antiamerikanizmus között húzódik.

A hegemonia-elmélet Carl Schmitt gondolatain alapulva az új világrendet olyan nagy befolyási szférákra építve képzelel el, amelynek alapja az „idegen hatalmak kizárása lesz”. Mongardini annak az esélyét latolgatja, hogy ebben a képben van-e esély Európa egységére, és ha igen milyen szerepet tölthet be? Európa jelenleg három arcát mutatja: az értelmiség, a gazdaság és a tömeg Euró-

[23] Mongardini, 2007a, 174.

[24] Mongardini, 2007a, 202.

pájáról beszélhetünk. Ugyanakkor hiányzik az európai identitás, az az identitás, amely nem szünteti meg a nemzeti államokat, de egységgé kovácsolja az európai népeket. Úgy véli, hogy az európai intézmények és bürokratikus apparátusok kuszasága, továbbá politikai rendszereinek demokratikus deficitje egyre messzebb löki a politikai egység realizásától. Ő maga támogatja a politikai egység megvalósítását. A terrorizmus a globális politika ellenreakciója, a vallási nacionalizmusban, az ideológiaként felhasznált politikában megjelenve komoly veszélyforrás lesz a jövőben.

A demokrácia előtt álló lehetséges alternatívák a demokrácia újragondolását jelentik. A szerző ennek a témának 2002-ben önálló művet szentelt, ezúttal csupán korábbi gondolatait összegzi. A nyugati demokrácia krízise egyrészt a demokratikus rendszer válsága, másrészt az értékek válsága. Ezt a két tendenciát Norberto Bobbio neves olasz jogfilozófus a demokrácia csalódásaként jelölte meg.^[25] Miért? A demokrácia lehet ugyanis a kultúra állandó evolúciójának és fejlődésének gyümölcse. Egy „forma mentis”, nem pedig egy struktúra, amely intézményekkel hozható újra működésbe. Bobbio demokrácia kritikájának egyik fontos álláspontja, hogy a politika és a demokrácia egy „vég nélküli menetelés” amelyben nem lehet az állampolgári részvételre és felelősségre vonatkozó, már létező és nyitott ajtókat becsukni, mert ez a demokratizáció folyamatát fojtja meg. Ebből kiindulva a demokrácia eszméjét kell újraalkotni az állampolgári szerepvállalás és felelősség alapelvein keresztül. A demokrácia tehát a demokratizáció, azaz a demokratikus politikai kultúra, a demokratikus gondolkodásmód és a demokratikus értékek tanulási mechanizmusa a társadalom oldaláról, amit két szinten kell megvalósítani. Egyrészt a nemzetállamok szintjén, ahol újra kell építeni a kormányzók és kormányzottak viszonyát. Ezt a szerző új szerződésnek hívja. A másik a globalizáció szintje, ahol szintén erősíteni kell a közösségi szerepvállalás tudatát és meg kell teremteni azokat a – Bobbio kifejezésével élve – ajtókat, amelyek nyitva állhatnak az európai polgárok előtt. Ebből a szempontból egyben érthetővé válik, miért támogatja Mongardini Európa politikai egységét. Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy a nemzetállami szint és az európai szint között nem lát ellentmondást.

Koncepciója a demokrácia új fogalmát adja, amelynek lényege a politikai közösségben való részvétel, a képviselőket különböző szintjein (*democrazia soggettivamente partecipata*).^[26] Csak ez tudja helyreállítani a tekintélyt és hatalom, a legitimitást és legalitást princípiumait. Amennyiben nem sikerül a demokrácia fent vázolt megújítása, a politika az ökonomizmus által uralt „governance” képében a depolitizált tömeg-emberre támaszkodva olyan populista formát ölt, amelytől a XVIII-XIX. századi gondolkodók is féltették a képviselői demokráciát. A populizmus mai formája az ún. telepopulizmus, azaz a médián és egyéb

[25] Mongardini, 2007a, 215.

[26] Mongardini, 2007a, 216.

modern kommunikációs eszközökön, informatikai hálózatokon keresztül befolyásolt, ellenőrzött és agymosott embertömegeken keresztül biztosan megöli a képviselői demokrácia eszméjét és az arra épülő intézményrendszert. Bár a politikai rendszer megőrizheti a demokratikus elnevezését akár a kortárs szociológiai irodalomban használt „véleménydemokráciában” (*democrazia di opinione*), „közdemokráciában” (*democrazia del pubblico*) vagy „elektronikus demokráciában” (*democrazia elettronica*),^[27] az egyes fogalmak mögött mégis a polgári kapitalizmus értékrendje által megteremtett demokráciafogalom teljes kiüresedése megy végbe.

IRODALOM

- Mongardini, Carlo (2007a): *Capitalismo e politica nell'era della globalizzazione*. FrancoAngeli, Milano, (La società, 174).
- Mongardini, Carlo (2007b): *La società del nuovo capitalismo. Un profilo sociologico*. Bulzoni, Roma, (Sociologia, 8).

[27] Mongardini 2007a, 183.

Egy születő monografikus alkotás hozadékai

Máig szóló tanulságok

Egzakt módon csak nehezen volna felmérhető, hogy az egyetemek a 90-es évekbe átlépve mennyiben befolyásolták a közgondolkodás fejlődését. A konkrét társadalmi hatásokat tekintve inkább mérhető, illetve értékelhető, hogy például a karokon művelt tudományágazatok szinte mindegyike növekvő közreműködést vállalt pl. az utóbbi évtizedek jogalkotási (kodifikációs) munkálatainak az előkészítésében. Ebből, illetve az új jogász nemzedékek nevelése által a közgondolkodásra gyakorolt hatásból tehát arra következtethetünk, hogy az egyetemek a jelenkor társadalmi elvárásaihoz méltó szerepet töltenek be a magyar szellemi élet, illetve a közgondolkodás fejlődésében. Jogos ez a következtetés a tudományos utánpótlás, illetve a tudományos igazságok útján történő emberformálás vonatkozásában is, annak ellenére, hogy a hazai modern egyetemek a nyilván korszakot alkotó előrelépések dacára sem tudták megőrizni, pl. a tudományos graduációhoz fűződő jogait. Ezt a funkciót – miként ismeretes – az önmagában is tudományos nagyüzemmé formálódó hazai egyetemek átadni kényszerültek az országos méretekben szervezett ún. tudományos minősítő bizottságoknak. Ez a munkamegosztás elvitathatatlanul sok értékes eredményt hozott a tudományos minősítés rendezetté tételében és a környező országok közel egységes gyakorlatának a kialakításában, de mindmáig nem tette meggyőzővé a korszerű tudományos szinten működő főtanodáink (így elsődlegesen az egyetemeink, sőt esetenként a tudományos képzést ténylegesen vállaló főiskoláink egynémelyike) tudományos fokozatadó jogának a feladását. Nem pótolhatta ezt az egyetemi doktori fokozat megszerzésének a kiterjesztő gyakorlata sem, amely egyes szakokon ismét a megidézett évtizedekben bontakozhatott ki. Nem, mert az *egyetem tudományos nagyüzemmé* válása, illetve az erre irányuló szakadatlan törekvésnek *elvitathatatlanul magában kellett volna foglalnia az MTA* illetékes szerveivel teljesen egyenlő rangú *tudományos graduálás lehetővé tételét*, mert a tudományos minősítő bizottságok gyakorlata nemzetközi méretekben is jelezte már, hogy csak az egyetemek közvetlen közreműködésével lehetett megnyugtató eredményt elérni a fokozat megszerzését célzó, értekezés megítélésében. A formálisan kihelyezett minősítő viták gyakorlata helyett tehát racionálisabbnak tűnt, ha végre a minősítést minden esetben odahelyeztük, ahol az adott tudományág meghatározó jellegű bázisai eredményesen működtek.

Ennek ellenére az MTA doktori fokozat ismét determináns tényezővé válhatt az egyetemi tanári (professzori) kinevezéseknél, amit ma már a minőség-

biztosítás eszközeként aposztrofálunk. Nyilvánvaló bár, hogy ez a változás az egyetemek habilitációs eljárásának devalválását eredményezte, illetve maga mögött hagyta az eltérő követelményszinten alapuló kinevezéseket. Felemás maradt tehát ez a változás, mint sok minden más, amit a kompromisszumos átalakulás hozadékaként ismerünk.

A modern egyetemi rendszerek immár nem egy nagy reputációval rendelkező intézményének a történelmi tapasztalatai alapján juthattunk el az ún. *venia legendi* hasonlóan problematikus gyakorlatához. Általában a tudományos munkára való alkalmasságot kifejező akadémiai (kandidátusi), újabban a PhD tudományos fokozat megszerzését követte (követi) egyfajta sajátos graduális promócióvá válva *az egyetemi docensi kinevezés, gyakran szinte minden didaktikai kritérium figyelmen kívül hagyásával*. Pedig, mint látható, éppen a harmadik nagy (egyetemi) világmodell útvesztőit megjárt népeink történelmi tapasztalatai bizonyítják igen meggyőzően, hogy a tudományos, illetve oktatói utánpótlásra kiszemelteknek a tudományos igazságok hirdetésére is módszeresen fel kell készülniük. A módszertani-didaktikai ismeretszerzésnek, illetve bizonyos ide sorolható készségeknek a meglétéről kellene megbizonyosodnunk tehát ahhoz, hogy a jól ismert anomáliák kiküszöbölhetőek legyenek. Valamiféle célravezető megoldást sürget újabban az az egyébként jogos (kormányzati) elvárás, hogy az akadémiai kutatóbázisok neves szakemberei egyre nagyobb teret kapjanak a közvetlen (tudományos) személyiségformáló tevékenységben, vagyis a különböző szintű főtanodáink képzési feladataiban. Így viszont pl. a pedagógiai (és tanárképző) tevékenységtől távolálló szakokon – *ab ovo* – nagy számban kerül be a tudomány igazságainak a közvetítésére módszeresen fel nem készült szakember az egyetemi oktató- nevelőmunkába.

Nem kétséges, hogy ezeket az ismereteket, sőt egy bizonyos szintű jártasságot is meg lehet szerezni az intellektuális munka más területein. Mégsem volna haszontalan, ha ezek a jeles szakemberek talán éppen újszerű és a megszokottnál (illetve a módszeresen megszerzetttnél is) eredményesebb, prelegáló és gyakorló (demonstratív) munkásságukat láttathatnák. Elfogadhatatlan persze az az újabb gyakorlat is, hogy a jelöltek ma már a habilitációs eljárásban a nyilvános előadásoknak bár alávetik magukat, de az elhangzottak polemikus elemzése elől oktanulul elzárkóznak az egyetemi szabályzatok. Évszázadok tapasztalatai bizonyítják pedig, hogy a „nyilvános vitatkozások” (*disputationes*) tudományos eszmék és igazságok születésének tűzhelyei, illetve a sarlatánság távoltartásának eszközei lehetnek. Nem egyszerűen a tanszabadság egyes, kellően ki nem aknázott intézményéhez való mechanikus visszatérést hirdetünk ezzel tehát, hanem azt, hogy *ami a társadalmi tapasztalatok útján igazolt, annak a létjogosultsága nem vitatható*.

Hasonló konzekvenciákra juthatunk természetesen az értékelő (vizsgáztatói) gyakorlat anomáliáinak a felszámolására célozva. Nyilván paradox helyzet, hogy a negyedik nagy (egyetemi) világmodellnek (a tudományos nagyüzemnek) a tudomány szabadságával ölelkező demokratizmusát tévesen úgy értelmezzük, hogy aki az egyetemi oktatói stallumok valamelyikével rendelkezik, az

már (többnyire) mindenféle vizsgát ki is vehet. Sok tekintetben az idekapcsolódó hibás gyakorlatból fakad a hiábavaló törekvésünk az egyetemek vizsgacentrikus jellegének a leküzdése területén.

Hogyan mérlegelhetne objektív módon az az oktató, akinek a judiciuma nem módszeresen kimunkált. A jogász számára ez a megállapítás alapvető, mégis hányan és mennyi ideig vizsgáztatnak oktatóink úgy, hogy pl. az ismeretek egymásra épülésének az elemi szabályait sem ismerik. Jó, ha ezek az ismeretek a rátermett emberben többnyire a tapasztalati tények nyomán viszonylag hamar kialakulnak. Bármily rövid legyen viszont ez az idő, nyilván egy sor *kellően meg nem alapozott judicium születik, amely a tudomány útján történő személyiségformálásunk értékét csökkenti*. Úgy tűnik tehát, hogy a mai modern követelményrendszerünk értékeinek a megőrzését szolgálva tudományágazonként változatos, de nagyon is konkrét didaktikai elvárásokat kellene érvényesíteni a vizsgáztatási jogok gyakorlásában. E téren némi érdekeltségi rendszer jó értelemben vett felhasználására is sor kerülhetne, miután éppen az oly sokat bírált tanpénz (vizsgadíj) fonákjait ismerve, ugyancsak felhasználhatnánk, illetve a gyakorlatban fel is használjuk az intézmény racionális elemeit.

Az egyre jobban előtérbe kerülő interdiszciplináris ismeretek megszerzéséhez csak úgy, mint a specializálódáshoz az újabbkori viszonyok között is érdekek fűződnek. Ezek az érdekek pedig akkor fejeznek ki igazában társadalmi érdeket, ha egyben alkalmasak az egyéni érdekek kifejezésére. Mindazoknak tehát, akik ma az átlaghallgató igényeit meghaladó szellemi erejüket kihasználatlanul hagyva töltik el egyetemi éveiket, lehetőséget kellene biztosítani a számukra fontos ismeretek megszerzésére, akár anyagi áldozatvállalásuk árán is. Miként, hogy a felkészültebb – netán a specializálódást is eredményesen szolgáló – tudós elme se kényszerüljön a rutinszerű melléktevékenységre csupán azért, mert nem tudja kamatoztatni a tudást. A társadalomnak és az egyénnek is többbe kerül, ha az arra alkalmas hallgató a másod- és harmaddiploma megszerzésének az útját kénytelen járni. *A karok és egyetemek közötti áthallgatás* lehetővé tételét is magába foglalja ez az igény, amely egyben akár a speciális, akár pedig az *interdiszciplináris felkészültség honorálásának az útjait is kialakíthatná*. Nagy luxus ugyanis a mai gyakorlatban, hogy ez a többletérték a másod- és mellékfoglalkozások útvesztőiben realizálódik és egyben a megalapozatlan (illetve a társadalmilag haszontalan) ambícióknak a melegágyává lehet. (Ld. a nepperek áldatlan tevékenységét.)

A Lehrsreiheit-szisztéma ma is tanulságos társadalmi tapasztalatainak egyike, hogy az érdekeltség az egyik „*leghatásosabb emeltyű*” a tudomány szabadságának a kiteljesedésében. A ma születő egyetem korszakalkotóan új vonásait akkor veszíti el, ha az ilyen és hasonló társadalmi tapasztalatokat figyelmen kívül hagyva tör a korszerűsége. Ez a sors vár például a kiscsoportos gyakorlati oktatási szisztémánk el nem vitatható értékeire is, ha abban az oktató és a hallgató együttes munkája (ha úgy tetszik egyeteme) nem jut érvényre. Tudományos nagyüzemmé csak úgy válunk, ha az a bizonyos személyiségfor-

málás a legkisebb közösségek szintjén is effektív munkává válik úgy az előadó, mint a befogadó részéről. Ez egyébként az egyetlen hatásos ellenszere annak is, nehogy a felhasznált tudományos ismereteink megmerevedjenek, nehogy a katedra a rosszul értelmezett „lezárt” ismeretek fórumává váljék. Átvitt értelemben is igaz persze, hogy a *túlszabályozott egyetemi munka gyengíti a tudomány szabadságát*. Az adminisztratív tevékenység túltengése ugyanis nagymértékben a túlszabályozásból származik. Ez a magyarázata annak, hogy a 80-as évek hatályos egyetemi jogszabálygyűjteményeit csakúgy figyelmen kívül hagyta a hallgató, mint az oktatási rendszerünkről szóló átfogó jogi szabályozást. Jogos a kérdés tehát, hogy az általunk is felidézett, szinte permanens reformtörekvés az utóbbi évtizedek folyamán egészében nem hordja-e magán a túldimenzionáltság jegyeit.

Az intellektuális tevékenység ama sajátos koncentrálttsága, ami a modern egyetem életével együtt jár, valóban nagyfokú megfontoltságot és hozzáértést kíván az idevágó releváns viszonyok formálásában. Sőt, jól tudjuk, hogy a történelmi fejlődés meghatározó szerepe sem hagyható figyelmen kívül a modern egyetemi rendszerek fejlődésében. Ilyen értelemben egy-egy tudományágazat sorsfordulatait követve mutattuk be az újabb kori egyetemi modellt, a tudományos nagyüzem kialakulásának az útjait. Ami pedig ilyen értelemben nálunk lezajlott – illetve bizonyos értelemben mindmáig zajlik – azt csak a felületes szemlélő tekintheti a permanens-reformok korszakának.

A szó pejoratív értelmében persze *permanens reformok* is kísérték, illetve kísérik a XXI. századi *modern egyetemi modell kiformalódását*. Ezeket a formális és bürokratikus, a túlszabályozást és a voluntarista-döntéseket is magukban hordozó törekvéseket azonban több-kevesebb eredményességgel maga alá gyűrte a születő új egyetemi rendszer. Azért történhetett ez így, mert ezek a jelenségek a negyedik nagy világmodell, az integrált tudományos nagyüzem születésének a fájdalmait tehetik csak érzékelhetőbbé, de nem tudják tartósan befolyásolni a kor követelményeit. Az elrettentő (jobbára meghaladott) példák helyett idézzük fel csupán, hogy az egyetemi szervezeti szabályzatok gyakori megújítása és az azzal járó felesleges szellemi erőpazarlás nyilván csak a közbülső időkben lezajlott intézményrendszer-változásokat követi (regisztrálja) jól, rosszul. A tartalmi változások ott zajlottak a második világháborút követő első koalíciós évek részletszabályaiban, amelyek az új egyetemi modell alapelemeit rakták le.

A nagy zajjal meghirdetett újabb és újabb *tantervi irányelv-kibocsátás* is hasonló példák hordozója volt, miután a vérszegény eredmény sorra megkérdőjelezte ezeket a törekvéseket. Az új egyetemi modell egymásba fonódó reformkorszakának azonban van egy alapvető sajátossága, ami ezt az ismert nagy egyetemi reformoktól megkülönbözteti. Miként mondtuk, a hazai viszonyaink között *soha nem éltek át az egyetemek olyan mélységű és értékű változást*, mint amely pl. a rendszerváltó társadalmi átalakulásunk időszakában kibontakozott. Ebben a szférában is bebizonyosodott tehát, hogy az alapvető társadalmi fordulat milyensége, vagyis az áttérés módozata a meghatározó az intézmény-

rendszerek modellé formálódásában. Így a Janus-arcú magyar tanszabadság-rendszerünk torzulásainak a felszámolásában a felületes szemlélő vélemezhetette csupán a polgári demokratikus követelmények végrehajtását. Elsőként ugyanis ezek a változások törték át hatásosan a volt uralkodó körök műveltségi monopóliumát, és ezzel egyidejűleg tárult szélesre a tudomány szabadsága is, így látható, pl. hogy mire az új (első) egyetemi szervezeti szabályzat napvilágot látott (1950), gyökeresen megváltozott az a tudományos igazságok által vezérelt személyiségformálás, amely mindig is a főtanodák feladata maradt. Szinte empirikusan kitapintható volt az a lényeges tartalmi változás, amely persze a tanár, illetve a tanuló egymáshoz való viszonyát is gyökeresen megváltoztatta. A modern egyetem páratlan metamorfózisa azonban éppen a fentiekből fakadóan része csupán a XX. századi történelem legnagyobb jelentőségű társadalmi átalakulásának. *Az oktató és a hallgató történelmi egymásra találásának*, kettejük egészséges szimbiózisának *tehát elháríthatatlanul ki kell alakulnia* a születő új egyetemi modell keretei között. Két végtelenségig lehetséges a jól felfogott történelmi tapasztalatok szerint: vagy nem alakul ki ez a termékeny munkakapcsolat, vagy formálissá silányul. Ma ez utóbbi az objektív veszélytényező, miután az igazán kreatív oktatói-hallgatói munkakapcsolatot a betegesen vizsgacentrikus egyetemi élet paralizálja. Nem is beszélve azokról az anomáliákról, amelyek a beidegződésből, az elvtelenségből és gyakran a kényszerpályára szorult tanszabadság-rendszer meghaladott elemeinek az újjáélesztéséből fakadnak. Utaljunk csak arra, hogy a régi szisztéma történelmileg megszentelt külsőségei milyen gyorsan újjáéledtek az új egyetemi rendszerben. Mindezek persze elviselhetők, ha azok a rendszer lényegét és a modell történelmi hivatását nem gátolják. A tananyagkövető, recitatív jellegű (kiscsoportos) gyakorlati oktatásról azonban már egyszer – méghozzá igen súlyos történelmi helyzetben – derült ki, hogy az a modern egyetemtól idegen.

Végezetül szóljunk néhány szót arról is, hogy a tanszemélyzet, illetve az oktató-nevelőmunkát közvetlenül szolgáló apparátusok létszámának a páratlan méretű felfutásából és az azzal szembeállított hallgatói arányszámokból következőnk gyakran a régi és az új szisztéma alapvető különbségeire. A modern egyetem tudományos nagyüzemmé válása is azt a képzetet erősítette, hogy a *születő új modell* egy különösen *intenzív tudományos személyiségformálásra lesz képes*. A valóságban azonban sok minden illúzióknak bizonyult, akárcsak a régi szisztémával szembeállítva. Volt olyan intézményünk, ahol egy oktatóra alig egy-két hallgató esett, de ettől nem lett intenzívebb az oktatás, sőt a társadalmi igény rohamosan visszaesett az itt képviselt tudományágazatok iránt. Túlméretezettség, megalománia, illetve az intézményrendszer voluntarista kiterjesztése egyaránt megtalálható ezeknek az anomáliáknak a kifejlődésében. Annak ellenére, hogy kis országban élünk, a viszonylag kisméretű egyetemeink még tudományos nagyüzemmé lehetnek persze, de semmiképpen sem a létszám egészségtelen felfuttatása által. Helyenként már-már szemmel látható, hogy a kreatív munkára alkalmas, ún. belső húzóerőket kifejezetten

azért kapnak megalázóan alacsony anyagi és erkölcsi elismerést, mert az erőt a belső munkaerő-felesleg felemésztette. *Ennél is súlyosabb jelenség azonban, ha ismét kialakulhat „az egyetem hallgató nélkül”,* mely egyes ágazatokban a perte jelen van, másutt pedig a teljes érdektelenségbe, illetve az igénytelenségbe burkolva hódít teret. A minőség és a követelmények hiánya helyell-közzel olyan mértékűvé lett az új egyetemi rendszer keretei között, hogy az már az ismert „in absentia” hallgatás fonákjait idézi. Mindez persze már csak annyiban tartozik a művelődéstörténet kompetenciájába, hogy azokat valóban törekedjünk a nem is olyan régen lezajlott (és elszenvedett) társadalmi tapasztalatainkkal szembevetni. Ebből azonban lassan az is nyilvánvaló már, hogy a ránk maradt „sok haszontalan formáság”-ot jóval meghaladó veszélyek leselkednek ránk. Téved a T. Olvasó, ha azt hiszi, hogy ez a mementó csupán az egyetemi szintű nevelésügyünk szervezőinek szól. Sokkal inkább kellene, hogy alulról, intézményi szinteken jelentkezzenek ismét a megújulás igénye, ami persze nálunk sem más, mint a tudomány szabadságáért folytatott szakadatlan küzdelem. Legyen bár az eddiginél kevésbé aktuális mindez a mi XXI. századunkban újjászülető felsőoktatásunk számára.

Ez is torzó – gondolja magában a T. Olvasó, mert éppen ott szakad meg az érintett logikai sor, ahol az újabb legiszlációs törekvés az alig tagadható reformok szükségességét hirdetve a történelmileg megszentelt társadalmi tapasztalatokat akarja ignorálni. Bolognára, a harmadik nagy világmodell példájára, az angol-amerikai college-rendszer egyedül üdvözítő voltára hivatkozik ezúttal a jogalkotó. Főként az angol, illetve az észak-amerikai térség egyetemei azonban eredetileg maguk is a történelmi előképekhez kötődtek. Sőt, az angol college-rendszert úgy ismerte meg a modern világ, mint a nemesen művelt emberek nevelésére alkalmas rendszert, amely a történelmileg megszentelt tradíciók alapján állt. (Modelli di Università. Perugia, 1975.) Newton egyeteme (Oxford) tehát csakúgy, mint az újkor századaiban eleink által megismert modell történelmi képződmény volt. Így a modern világ kifejlődését követően is a hét szabad művészet kitüntetettjei (Bachelor of art) azok lehettek, akik tanáraik felügyelete alatt az angol gentlemant jellemző műveltségükkel kitűntek az ősi eredetű vitaközpontokon. A gazdag alapítványok által fenntartott modell már az őseredők idején ismerte az egyetemi autonómiát és az egyetemi élet gazdag közösségi hagyományait is kifejlesztette. Dell Adami Rezső találóan mondotta erről, hogy „páratlanul gazdag utat tett meg ez a modell és az egyre növekvő anyagi háttérrel is garantálhatta a United Kingdom keretei közt élő gazdag polgári társadalom”.

Az adott világmodell észak-amerikai változata is a történelmi hagyományok emlőin nevelkedett. A bostoni (1636), avagy a baltimore-i (1867) egyetemek alapjait egyaránt az angol college-rendszer szerint rakták le. (Lóczka, 1937) Még a gazdag alapítványi rendszer (a két Morrill Act, 1866, 1890) is in flagranti tetten érhető. De hát – kérdezhetnénk – *hol vannak minálunk ezek a modern társadalom kiteljesedését szolgáló gazdag alapítványok, amelyek az egyetemi auto-*

nómiát, a politika direkt beavatkozásának a felszámolását (az egyetemi vagyoni elidegeníthetlenségét) és a rendszer demokratizmusát garantálták.

Az EU egyetemek Magna Chartája (A bolognai nyilatkozat) pedig elvitathatatlan kondíciókként sorolja az alábbiakat:

- Az egyetemek (pedig) autonóm intézmények a modern társadalom szívében.
- Az egyetemek alapvető feladatainak (a Tanításnak és a tudományos kutatásnak) pedig vitathatatlanul függetlennek kell lennie a politikai hatalomtól, hogy
- az universitas kettős történelmi hivatása egymástól el nem választható,
- és (hogy) az alapkövetelmények anyagi háttérét, vagyis az egyetemi tulajdonlás biztonságát az adott állami szervek kötelesek legyenek megvédeni.

E nélkül ugyanis nincs és nem is lehet modern egyetemi autonómiáról beszélni, mert a képviseleti rendszerben, az államhatalmi ágazatok bármelyikében ciklusonként felhatalmazottak egyike sem lehet tulajdonosa az egyetemi javaknak. Ezért mondjuk, hogy a rendszerváltásnak mindenekelőtt rendeznie kellett volna az egyetemi tulajdonlás ügyét, illetve az ilyenként lepusztult javak in integrum restitucióját kellene mindenképpen helyreállítani ahhoz, hogy a bolognai ajánlásokkal élni tudó intézményeinknek a modern világ követelményeihez való felzárkózási törekvéseit ciklusokon átívelő következetességgel önállóan is támogathatnánk. Ez a törekvés pedig – lett legyen az az angol-amerikai, a klasszikus francia, avagy porosz-német világmodellek valamelyikéhez sorolható reform törvény, csakis az Eötvös-i alázattal és felelősséggel szabad felvállalni. Ennek példaként idézhetem az „1848. évi Magyar Egyetem Alapszabályai” c. tervezetet, amely a tudomány (és a tanszabadságát rögzítő törvény (az 1848. évi 19. tv.) végrehajtásának egyik fontos alkotóelemeként született a korabeli legjobb elmék közreműködésével és lám, nem csak az adott kontinentális térség levegőjét szaturáló tanszabadság (Lehr- und Lernfreiheit-System) rendszerében gondolkodott, hanem pl. az universitas belső rendjét, belső demokratizmusát, jelesen az ugyancsak történelmileg megszentelt angol diákesküdtársak tapasztalatainak a felhasználásával kínálta elfogadásra a nemzetnek.

A projektum a főtanodai lelkes ifjúság közéleti (politikai) szerepvállalását, az universitas belső rendjének, demokratizmusának kiépítését nemzedékeknek kínálta fel eredeti, ismétlem, történelmileg megszentelt formájában. Íme, a teljességre törekvés nélkül lássunk ebből néhány példát. Az Eötvös-féle alapszabály-tervezet az „Egyetem fegyelmi hatóságai” c. alatt fejlett jogdogmatikai alapozással legiszlált anélkül, hogy a részletek minuciózus kimunkálása dagályos kazuisztikává silányította volna a projektumot. A logikus rendszer a „rendügyelők” szerepének a meghatározásával kezdődik, és azon magatartásformákat vázolja fel, amelyeknek az elbírálása a diákesküdtársak hatáskörébe tartozik. Ezt követi az esküdtárséki képesség, a nyilvános lajstromba vétel, a visszavetési jog és annak a gyakorlati alkalmazása, illetve az eskütétel. Kiemelkedik ebből a sorból a 190. §, miszerint: „A 24 esküdtárséki tag nevei külön felírva, edénybe vettetnek, s az elnök által, egymás után kihúzatnak (és e közben) mind a vádló, mind a vádlott megkérdéztetik, valjon azon tag ellen kinek neve kihúzatott,

akar-e visszavetéssel élni? Mind a vádló, mind a vádlott külön-külön hat tagot vethet vissza. Ha ezen jogukkal élni nem akarnak, azon 12 tag, kiknek nevei legelőször húzattak, ha pedig visszavetési jogukat már kimerítették, a visszamaradott 12 tag képezendi az esküdtszéket.”

A tárgyalás természetszerűen nyilvános és szóbeli, az eljárás egyes szakaszai pedig világos elhatárolást is nyertek volna a tervezet nyomán. A határozottan angolszász példa (a jury) főként a 198. §-tól ötlük a szemünkbe. Így pl.: „A tárgyalás befejezése után az elnök röviden összegzi azt, s az esküdtek által megfajtott kérdéseket (pontosan) felteszi, melyeknek oly határozottaknak kell lenniök, hogy azokra az esküdtek igennel vagy nemmel felelhessenek.” Az elnök ezután a jegyző által írásba foglalt kérdéseket az esküdteknek átadja „...s őket tisztök lelkiismeretes teljesítésére figyelmezteti”, mire azok a határozat meghozatala végett visszavonulnak, hogy az ítélet kimondásáig senkivel érintkezésbe ne kerülhessenek.

Hasonlóan idevág, hogy az esküdtek még a zárt tanácskozás megkezdése előtt elnököt választanak maguk közül (választott főnök), aki a visszavonult esküdtszék előtt „a megfajtott végett általadott kérdéseket felolvassa”. Az esküdtek határozata a „szavazatok általános többsége szerint hozatik”, majd visszatérve a tárgyalás helyére a főnök a történt szavazás szerint a „vétkest” vagy „nem vétkes”-t kimondja. Ha tehát a vádlott „nem vétkesnek nyilvánítatik, az elnöklő bíró által a vád alól felmentetik”, ha (pedig) vétkesnek találtatott, úgy a 183. §-ban meghatározott ítélkező bíróság nyomban a „kiszabandó büntetés iránt (a) szavazatok többségével” hoz ítéletet. Íme előttünk áll tehát a jellegzetesen angolszász típusú esküdtszék, amely a reformkori politikus (jogász) nemzedék tudatában legalább olyan jelentőségűnek tűnt egykoron, mint maga a reformjogalkotás.

Az eljövendő új világ zálogaként tekintett tehát a haladó közgondolkodás nálunk is a modern (polgári) társadalom releváns jogvitáinak a jury-rendszerű, laikus bíráskodás útján történő rendezésére. Íme ezért a kifinomult jogász precízesség ezúttal is (amely nem zárult le a verdikt kimondásával, hanem egy szinte tudatában is felnőttként kezelt, új nemzedék nevelését szolgálva vezetett be, például az „ítélet megsemmisítésének” rendjébe, illetve a végrehajtásba. Az Eötvös-féle egyetemi alapszabály-tervezet tehát egy logikusan szerkesztett fenyítő eljárási rendszer kiépítésében is példát mutatott, és ezáltal a kor leghaladóbb büntető eljárási jogelveit vitte volna át az egyetemi polgárok fogékony tudatába. *Mindennek az eredetét pedig Paider Tivadar, a később nagynevű büntetőjogi professzor elsárgult kézíratos „Napi jegyzetei” alapján tudtuk rekonstruálni, amelyben expressis verbis szól: „Eötvös hivat magához, a jury kidolgozásával bíz meg.”* Alább pedig: „Ismét Eötvösnél voltam, aki dolgozatomat helyben hagyja” – olvassuk a napi jegyzetek július 6., illetve 9-i bejegyzéseit.

Hálás feladvány volna a témakör további módszeres elemzése is, de ez nyilvánvalóan messze elvezetne bennünket már a jelenkori reformok témakörétől. Alap gondolatainkhoz visszatérve, mégis joggal összegezhethető, hogy az Eötvös-

féle egyetemi alapszabály-tervezet a megkésett polgári átalakulás ügyével azonosult nemzeti értelmiségünk legjobbjainak a szellemét és felkészültségét magában hordozva, valóban alkalmasnak tűnt a tudományszabadság egy olyan, fegyelmi rendjében is ésszerű befogadtatására, amelynek az életrevalósága napnál világosabban mutatja, hogy az alapjaiban polgári jellegű, független magyar kultúrpolitika fennmaradása esetén hazánk soha nem szorult volna az udvari reakció befolyása alatt álló Leo Thun-Hohenstein báró tanügyi reformjaira. Ehhez pedig az 1848:19. tc.-ben foglalt előrelépésen túlmenően nem egy tiszteletreméltó építőkövet szolgáltatott a magyar nemzeti értelmiség felidézett petíciós mozgalma. Az universitas várhatóan napirendre kerülő megújulásához nyilván ma is erre az intellektuális helytállásra lenne szükségünk.

El nem vitatható támaszt jelent a mi számunkra, hogy bár tragikus történelmi tapasztalatok nyomán hazánk – miként ismeretes – a rendszerváltás küszöbén (1988) magáévá tette az Emberi Jogok Egyetemes Törvényét, amelynek a 26. cikkelye pedig a nevelés ügyét eleve összekapcsolta a kulturális jogok megvalósításával, amely nem öncél, mert – idézem – a „nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti megértést”. (Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 1948.) Nemzetközi törvény rangjára emelkedtek és a végrehajtási jegyzőkönyv aláírásával hazánkban is hatályos jogi normává (törvénné) váltak tehát az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában (1948) deklarált kulturális jogok. Következésképpen: „Csak a nemzet létét fenyegető veszedelem és a hivatalosan kihirdetett szükségállapot idején lehetne most már jogalapja a vállalt kötelezettségtől történő eltérésnek. (Ld. A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, 4. cikkely.) Nemzeti nevelésügyünk, a tudományszabadság permanens vajúdása idején is iránymutató lehet tehát, hogy olyan feltételek létrehozására köteleztük el magunkat, amelyek révén mindenki élvezheti az állampolgári (politikai) jogokkal mindenben egyenértékű kulturális jogokat. Nem pusztán óhaj tehát az alkotó (tudományos) tevékenységhez nélkülözhetetlen tanszabadság legiszlálása. A tv. rangjára emelt egyezségokmányok szellemével mindenben egyező alkotmányos és más törvényhozási garanciákat kell tehát kiépítenünk a nevelésügy, illetve a tudomány szabadságának a védelmében.

Az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye tehát sajátos ősforrása (garanciája) ma már a kultúra és a tudomány szabadságát célzó reformjogalkotásnak. Mert nemzedékek tekintenek ránk jogos várákozással az új oktatási reformok, az egyetemi törvény, az intézményi autonómia és sok más kérdés kapcsán. Megcsalott, de ismét várákozásokkal telt állampolgárok kérdezik, hogy lesz-e végre modern értelemben vett tudományszabadság, lehetséges-e egyáltalán a mai modern világ feltételei közt egyetemi autonómia, a valóban jövőt formáló habilitációhoz, a *venia legendi*hez, a tanár- és a tan szabad választásához, a diploma ekvivalenciájának biztosításához, a nézetek és a tudományos eredmények szabad áramlásához stb., illetve az állami felügyelet racionális keretek közt tartásához fűződő elvárásainknak a megvalósítása? Több mint szomorú

valóság, hogy a rendszerváltás óta eltelt idők oly mértékben rendezetlenül hagyták maguk után a kultúra és a tudomány ügyét, ami szinte már a politikai voluntarizmus eszköztárává silányult, és persze mindaddig tartani is fog a zavar és a bizonytalanság, amíg üres (politikai) szlogenekké degradáljuk a kultúrhistoria legalapvetőbb eredményeit. Csak így történhet, hogy valamiféle uniós jogharmonizációs, nem létező kötelmekkel indokolják nálunk az universitas, illetve a tudomány piacosításának a szükségességét (pedig ismeretes, hogy a bolognai nyilatkozatot az Unió soha nem tette kötelezővé. (Hoefele, 2005) A politikai hatalom hálójában vergődő média a tanodák szintjére silányítja ismét intézményeinket, amelyeknek feladata létszen a profit termelése. Azt sulykolja ez a szemlélet, hogy nincs visszatérés a történelmileg megszentelt társadalmi tapasztalatokhoz. Ezért a lázas igyekezet a voluntarista célok legiszlálására, pedig ma már communis opinioként mondhatjuk, hogy nem felülről és nem elsősorban megint a törvényhozástól kellene elvárni a tudományszabadságot. Sokkal inkább arra lenne szükség, hogy valóban alulról, intézményi szinteken és csak a hallgatóval együtt végzett kreatív munka kapjon végre erkölcsi és anyagi elismerést, hogy a tudományos igazságok szabad áramlását, egyáltalán a megújulás igényét a meghaladott idők téveszméi tovább ne akadályozzák. Újjászervezett egyetemünk ilyen értelemben kötelezték el magukat a társadalmi szolidaritás és a közös szolgálata iránt (Sollicitudo Rei Socialis, 1988), hiszen az „alapító felelőssége, hogy fenntartások nélkül az igazság ügyének szentelje magát”. „Megszentelt Örökség” ez, amivel együtt jár, hogy rendelkezünk azzal a bátorsággal, hogy e tárgyban kimondjuk (akár) a közgondolkodásnak kellemetlen igazságokat is. Ilyen alapokon állva felettébb összetett problémáink jobb megközelítése érhető el, amelynek eszközeként regionális, nemzeti és nemzetközi együttműködést kell szorgalmazni a tudományban, az oktatásban és sok más egyetemi tevékenységünk szférájában a tudományszabadság, illetve a társadalmi haladás védelme érdekében.

Nem lehet kitérni az elől tehát, hogy a tudományszabadság fogalmi köréhez, illetve történelmi szerepéhez tapadó vélelmeket és lehetőségeket végre a maga teljességében láttassuk. E gondolat jegyében szép számban sorakoztak fel azok az ismert személyiségek, akik az MTA Egyetemtörténeti Bizottsága, illetve a Magyar Jogász Egylet és az ELTE ÁJK hívására már az előző években összegyűltek együttes ülésre, és a tudományszabadság fejlődéstörténetének adózva nemegyszer az ősforrásokig is visszanyúltak.

Miért van erre szükség a modern Európa XXI. századába átlépve? – kérdezi széltében tudományos közéletünk hangosan gondolkodója. Azért, mert a „modern Európa azon régiójában élünk, ahol a polgári szabadságjogok törvénybe (illetve alkotmánytörvénybe) foglalt rögzítésére jobbára csak a XIX. század második felében, vagy éppen a XX. században kerülhetett sor. Valóban csak a megkésett polgári átalakulás tűzte napirendre itt a kultúra, illetve a tudomány szabadságát, az éppen sorra került kényszerpályák, terelőutak azonban gyakran a megalapozott reményeket is szétoszlatták. Így van az, hogy a rendszerváltást

követő évtizedeinket is a permanens reform ideái töltik ki. Bár az avatottabb elmék arra figyelmeztetnek bennünket, hogy e téren ma már az alulról történő építkezésre volna multhatatlanul szükségünk inkább, mint a kormányzati ciklusonként változó oktatási törvényekre. *Ne feledkezzünk meg arról, hogy a kultúra és a tudomány szabadságát az Emberi Jogok Egyetemes Törvénye garantálta*, melynek az ún. Végrehajtási jegyzőkönyvét („Egyességokmányát”) is aláírtuk a rendszerváltás közelségében (1988). És mégis, jogos várakozással telt polgártársaink kérdezik nap mint nap, hogy lesz-e végre modern értelemben vett tudomány-, illetve tanszabadság, lehet-e egyáltalán a mai modern világ feltételei közt pl. egyetemi autonómia, a valóban jövőt formáló habilitációhoz, a tanár és a tan szabad választásához, illetve az állami felügyelet racionális keretek közt tartásához fűződő várakozásaink megvalósításában okkal reménykednünk-e. Kétségek közt hányódva könnyen oda jutunk, hogy tán intézményi szinteken kellene végre következetesen megvalósulni annak, hogy csak a hallgatóval együtt végzett kreatív munka kapjon erkölcsi és anyagi elismerést. Ma sem késő, hogy az idevágó problémáinkat (illetve kétségeinket) is kibeszélhetnénk, beleértve a már jól ismert útvesztéseinket is. Mert nem haszontalan időtöltés ám az adott társadalmi tapasztalatok, a történelmileg megszentelt (kipróbált) intézmények feltárása, miként azt vizsgálódásaink is bizonyíthatják.

A megszerzett tudás továbbadásának (prelegálásának) elemi feltétele az adott ágazatban történt előrehaladás útjainak az ismerete. A tudomány szabadság ún. világmodelljei ismeretesek ilyen értelemben a modern tudományosság mintegy fél évezredes történetében (ld. az angol-amerikai college-rendszert, a klasszikus francia szakemberképzést, illetve az ún. Lehr-, und Lernfreiheit rendszereket). Az ősforrások azonban szinte mindegyik rendszerben kimutathatóan a korai renaissance, illetve a humanizmus studium generaleihez nyúlnak vissza. Még a skolasztika emlőin nevelkedett exegetikusaink is eljuthattak így a racionális igazságokhoz (ld. fides querens intellectum). Mert a skolasztika is a ratiót hívta segítségül, hogy tudománnyá váljék – mondja találón Le Goff (1978). Ennek a kornak a felismerései töltötték ki pl. a venia legendi-hez fűződő elvárásokat, a peregrinatio, avagy éppen az ún. disputák (tudományos vitatkozások) stb. szerepét és ezek egyes elemei elvitathatatlanul beépültek a modern oktatási-nevelési világmodellek szinte mindegyikébe. Még a negyedik nagy világmodellként aposztrofált mamut-egyetemek (ld. a Humboldt, a Sorbonne stb.) életében is fellelhetők az ősforrások elemei, mint például a secessio, az autonóm hallgatói képviselői jog, vagy éppen a tudományos utánpótlás (a succrescentia) habilitációs rendszerében történő közreműködés. A példákat persze szinte vég nélkül sorolhatnánk, akár annak igazolására, hogy a korai renaissance, illetve a humanizmus korszakának elemző vizsgálódásai ugyancsak gazdagíthatják hazai tudományos közéletünk fiatal nemzedékeit is.

Volt idő – nem is olyan régen –, amikor a halogató, óvatoskodó hangvétellel pejoratív ítéletek hangzottak el a hazai jogi közgondolkodás szférájában a hajdan volt győri „kalmár város” egyetemi rangra emelését, az Universitas szüle-

tését illetően. Még az állam- és jogtudományok terén járatos elmék is a kétségeket ébresztették a Széchenyi István Egyetem létjogosultságát tekintve, mondván, a nyugat-magyarországi térségben történelmi emlékeinkben sem lelhetők fel azok az alkotó tudományos bázisok, amelyek az adott fakultás utánpótlását, netán az ún. akkreditáltatását biztosíthatták volna. Jó, hogy ez a kételkedés már a múlté, de az már nem hárítható el, hogy az adott régió, az adott oppidum közeli, avagy akár a távolabbi múltjában valóban nincsenek az Universitas szellemiségét gazdagító történelmi előzmények?

Az újabb kutatási eredmények közreadását felvállaló jeles személyiségek mindegyike sikerrel bizonyítja ennek a kétkedésnek az igaztalan voltát. Az idevágó (feltárt) tudományos eredmények azonban nem csak az *Academiae Jaurinensis*, illetve a közelmúltban intézményesült bázisok, az ún. kihelyezett tagozatok létjogosultságát tárták eléink, hanem például a hazai jogi kultúra évszázadokba visszanyúló előzményeit is tetten érték az adott régió, az adott város szellemi értékeit láttatva. Vannak (voltak), akik ezt a ténykörülmenyt felismerve azt a kételyt is hangoztatták, hogy ezek az értékek csak a történelmünk viharait kiállt „püspökvár”, illetve a történelmi egyházak jeles személyiségei, nem egyszer személyes áldozatai tették maradandóvá. De hát még a mi megkésett polgári átalakulásunk korában is a kiemelkedő jelentőségű iskolaváros neveltjei gazdagodhattak ezekből az értékekből.

Volt szerencsénk a szerzőtársaknak is, hogy bár példázatokban, de gyakran világra szóló találmányokban, nemzetben gondolkodók tanításaiban érzékelhetővé tegyék az adott, történelmileg megszentelt hagyatékainkat. Ezt a történelmi igazságtévést a mai fiatalabb nemzedék is magáénak tekinti, főként a mai világunkban oly mértékben érzékelhető technikai tudományos követelményekkel szellemileg is azonosulva. De hol vannak azok a kapaszkodók, amelyek az egyetemi/jogi kultúrákkal felvértezve nemzedékeket állíthatnának csatasorba? Jele-sül a nyugat-dunántúli régiók mindegyikében itt vannak pedig azok a humán tudományos (pl. történelmi, nyelv- és irodalomtudományi stb.) hagyatékok, amelyek egykor a fiatalabb nemzedékek egész sorát animálhatták. A jog világra tekintve nyilván nem hagyhatók figyelem nélkül pl. modernizálódás vívmányai, amelyek a nyelvi megújulás, avagy éppen az ún. „doktrinér falansz” tudományt felszabadító törekvései nélkül aligha lehetett volna eredményes az egyetemi város rangjára történő felemelkedés. De hasonlóan hivatkozhatnánk a maga korában determináns tényezővé vált politikai-kamerális tudományok, egyáltalán a modern státustudományok, avagy éppen az ellenreformációt is sürgető egyetemalapító, Pázmány Péter által megálmodott eredményekre. Ez utóbbi példálózás is arra készthet bennünket, hogy megvizsgáljuk, a Nagyszombati Egyetem első jól ismert saeculumában mit is adott a hazai jogi kultúránk fejlődésének. A kétkedők hangos felkiáltását persze még nem felejtettük el, nevezetesen azt, hogy az 1635-ös egyetemalapítás után még egy ideig nem is volt jogi fakultás. Ez persze történelmileg ismert ténykörülmeny, de az is feltárt már a közelmúlt kultúrhistoriájában, hogy 1672-től sorra-másra a „kalmár

város"-nak titulált győri püspökség káptalanja delegálta a már századok óta közismert jus patrium (a magyar jog) prelegálásával felruházott személyiségeket, gyakorta a „püspökvár” első, és nyilván leginkább felkészültnek mondható tagjait. Dornikovics Mihály győri kanonok, Kregár István, Matlekovics Ignác és mások alapozták ebben az évszázadban minálunk a korabeli jus patriumra támaszkodó (hasznos) jogi ismereteket. Aligha volna véletlen, hogy a bécsi udvar döntései mindig is a győri káptalan felkészült (elhíresült) személyiségeire épültek. Vélelmezhető persze az is hogy a „kalmár város” szellemisége ekkortájt már alkalmas lehetett a verbőcziánus jog meghaladásának a tudatosítására. Közvetve ezt a vélelmet támasztja alá azoknak az egyházi (vezető) személyiségeknek a korabeli feltűnése, akik a kodifikált jog szükségességét hirdették az ítélkező joggyakorlat szembetűnő hiányosságainak a leküzdése érdekében (ld. a sokat idézett Corpus Juris Hungarici seu decretum generale közreadását). Az Egyetemi Nyomda élén álló Szentiványi Márton gazdag életműve ezen túlmenően is oly mértékben emelte a hazai jogi kultúra reputációját, hogy az a polgári átalakulás eszmehordozóinak is hasznára lehetett. (Vö. Horváth, 1998, 47-49.)

Nos, ne is folytassuk a közismert történelmi példákat, amelyek ma már a XVI. század végéig visszavezetnek bennünket, az új kutatási munkálatok eredményeként. Ne legyen tehát kétségünk afelől, hogy a tudós Hajnik Imre miért sorolta ezeket a személyiségeket és az általuk felkínált lehetőségeket a hazai modern jogi kultúra letéteményesei közé.

Valóban a hazai modern jogi tudományosság hajnalán még a történelmi egyházak kebelén nevelkedettek juthattak el a módszeresen feltárt tudományos igazságok közelségébe. A tiszavirág életű mediaevisztikus egyetemalapítások sem kínálhattak még ebből kivezető utakat. Talán azért is estek áldozatul a pécsi (1367), a pozsonyi (az ún. Academia Istropolitana 1467), avagy a Zsigmond császár német birodalmi törekvéseinek szolgálatára szánt óbudai egyetemalapítási kísérletek. Nagyon valószínű persze, hogy ezek a kísérletek a jogi tudományosság otthonát jelentő jogi fakultások alapozásáig sem jutottak el, bár a feltárulkozó töredékes ismeretek az itáliai egyetemek valamelyikén tanult jogtudóinkról is hírt adtak az utókornak. Ez utóbbiak is jobbra klerikusok voltak, illetve a kánonjog avatott képviselőivé válhattak. És ez így volt a humanizmus, illetve a korai reneszánsz studium generale-inak nevezett tanodában is, ahol jobbra a fiatalabb korban befogadott, tanulékony elmék a vezető egyháziak által celebrált ünnepi rendezvényeken szükséges ismereteket szereztek, amelyek persze a kánonjog patrisztikai hagyatékain túlra csak nagyritkán vezettek. Jobbra ezek az egyháziak által szervezett studium partikularek hallgatói sorából emelkedtek ki már az Árpád-kor második felében párizsi mintára szervezett studium generalek, de a szentszék még ezeken a szinteken sem adott ösztönzést az önálló jogi fakultások szervezésére.

A studium generalekban zajló szellemi tevékenységet persze a szélesedő okleveles (írásbeli) joggyakorlat és az egyháziak neveltjeinek az itáliai egyetemeken szerzett felkészültsége vitte előbbre. Ezért is mondhatjuk az újabb

kutatási eredményekre támaszkodva, hogy a hazai jogi tudományosság ősforrásai a korai reneszánsz, illetve a humanizmus korszakában jelentkeztek. Az ennek bizonyítékait feltáró ismereteket (ld. Horváth, 2006. nyomán) kell még persze közelebről is láttatni, hogy az Árpád-kori egyházmegyék sok vihart átéltek püspökségi archívumaira irányítsuk ismételten a figyelmet. Az egyházmegyék káptalani levéltárai mentettek át számottevő levéltári fondokat, és ezek sorában tartja számon a kultúrhistoria pl. a győri, a nyitrai, a zágrábi püspökségi irattárakat. Egy új kutató nemzedék eredményes munkája adhat tehát megközelíthetően teljes képet a hazai jogi kultúra ősforrásaira is. Jó példája lehet ennek a korai reneszánsz és a humanizmus talaján izmosodó studium generalek joggal remélhető feltárása is. Erre nyújthatnak ösztönzést azok a nemrég feltárt (veszprémi) levéltári adalékok, amelyek szélesebb értelemben a hazai jogi kultúra ősforrásainak a megismerését maradandóan szolgálják.

IRODALOM

- Berzeviczy Albert (1905): *Törvényjavaslat az elméleti jog- és államtudományi oktatásról*. Budapest.
- Bónis György (1972): *Középkori jogunk elemei*. Budapest.
- Csizmadia Andor (1965): A pécsi egyetem a középkorban. *Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs*, Publicata 40. Budapest.
- Csonka Ferenc (1896): *Jogi oktatásunk javításáról*. Budapest.
- Dittrich, ErhardK(1974): *Die deutschen und österreichischen Kameralisten*. (Erträge der Forschung, Bd. 23.) Darmstadt.
- Eckhart Ferenc (1936): *A Jog- és Államtudományi Kar története, 1667–1935*. Budapest.
- Fejér György (1835): *Historia Academiae Scientiarum Pasmaniae archiepiscopalis*. Buda.
- Hajnik Imre (1889/1890): A jogtanítás múltja és fejlődése egyetemünkön, *Acta Univ. Pasmaniana*.
- Heinrich Denifle (1885): *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin.
- Hoefele, Joachim (2005): Az internacionalizálás és a globalizáció hatásai a hármas tagolású oktatás területén. *Valóság*, XLVIII. évfolyam 6. szám, 1–7.
- Horváth Pál (1971): *Tendances de réforme pour la réalisation de l'Université socialiste (1945–1970)*. Budapest.
- Horváth Pál (1973): *Egyetemtörténeti tanulmányok (Adalékok a modern felsőoktatási rendszerek kifejlődéséhez)*. ELTE ÁJK kiadv. Budapest.
- Horváth Pál (1998): A módszeres kutató-elemző jogi historizmus kezdetei és a „Corpus Juris Hungarici seu decretum generale”. *Győri Tanulmányok*, 20. sz. 45–51.
- Horváth Pál (2006): A korai reneszánsz studium generaleja. *Iustum Aequum Salutare* 1–2. sz. 37–44.
- Jakó Zsigmond (1976): *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest.
- Kardos Tibor (1955): *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Budapest.

- Kornis Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye*. Budapest.
- Kosáry Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kubinszky Lajos (1947): *A vallás- és közoktatásügyi igazgatási jog vázlatja*. Budapest.
- L'activité de recherches scientifiques de la faculté de Droit de l'Université „Eötvös Loránd” aux années 1976 et 1980 par Berényi. In: *Annales Univ. Sc. Budapestinensis. Sectio Juridica*, Tom XXIII. (1981)
- Le Goff (1978): *Les intellectuels au Moyen Âge*, Coll. Point Histoire, Seuil.
- Lentze, H. (1962): *Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Graz - Wien.
- *L'Histoire de la Faculté de Droit de l'Université „Eötvös Loránd” de Budapest (1667-1967)* Budapest, 1967.
- Lukinich Imre (1933): *Az egyetem alapításának története*. Pécs.
- Pauler Tivadar (1878): *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest.
- Pauler Tivadar (1880): *A budapesti m. k. Tudományegyetem története*. Budapest.
- Paulsen, Fr. (1919): *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. 3. Aufl. Leipzig.
- Sashegyi Oszkár (1974): *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849-1867*. Budapest.
- Schwarz, Richard (1962): *Universität und moderne Welt*. Berlin.
- Szász-Schwarz Gusztáv (1912): *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok*. Budapest.
- Vécsey Tamás (1889): *A jogi szakoktatás reformjáról*. Jogászegyleti értekezések, V. köt. Budapest.

- ALMÁSI TIBOR, művészettörténész,
Xántus János Megyei Múzeum
- EGRESI KATALIN, egyetemi docens,
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- FÖLDESI TAMÁS, professzor emeritus
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- HERÉDI ERIKA, egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- HORVÁTH PÁL, professzor emeritus,
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- GÁRDOS-OROSZ FRUZZSINA, tudományos segédmunkatárs
MTA Jogtudományi Intézet
- NAGY J. ENDRE, egyetemi tanár
Simmelweis Egyetem Mentálhigiéniai Intézet
- NÉMETH IMRE, egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- PACZOLAY PÉTER, egyetemi tanár
SZTE Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának elnöke
- SZABÓ ZOLTÁN GYULA, doktorandusz
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskola
- SZOBOSZLAI KISS KATALIN, egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

Köszöntő

Magnifice Domine Rector!
Tisztelt Miniszterelnök-helyettes Úr!
Tisztelt Polgármester Úr!
Tisztelt Egyetemi Szenátus!
Kedves Kollégák és Vendégek!

Megtisztelő és egyben különös öröm számomra, hogy a győri jogászképzés kis jubileumán, a 15. évfordulón felidézhetem a győri jogászképzés évszázadait – 1776-tól 2010-ig –, s benne az egyetemi szintű jogászképzés 15 évét.

A győri jogászképzés hosszú időre tekint vissza. Bécs, Pozsony és természetesen Pest-Buda szellemi vonzáskörzetébe tartozó Győr városában, 1718-ban alakult meg a Jezsuita Tudomány-akadémia, melynek keretében több időszakban működött jogtudományi szekció is. Az Akadémia 1776-ban nyerte el Mária Terézia rendelkezése folytán – a térségben egyedülként – a Királyi Jogakadémia rangját. Ez a döntés már a Ratio Educationis szellemében született, felismerve azt az igényt, hogy a jogalkalmazás egy egységes oktatási rendszerben kiképzett jogász hivatásrendet igényel.

A Győri Királyi Jogakadémia hallgatója volt Deák Ferenc, a haza bölcse, gróf Batthyányi Lajos, az első felelős kormány elnöke, a tudós Reguly Antal, a kiváló regényíró Mikszáth Kálmán, s a magyar tudomány és közélet számos további kiválósága. Az oktatói kart olyan jelentős jogtudósok neve fémjelzi, mint Concha Győző, Hajnik Imre, Karvasy Ágoston, Kautz Gusztáv, Kautz Gyula, Kuncz Ignác, Pray György, Pauler Tivadar, Timon Ákos. Az Akadémia oktatóinak és hallgatóinak szerepe nem korlátozódott a korabeli ismeretanyag átadására, illetve elsajátítására, hanem tevékeny szerepet vállaltak olyan történelmi események formálásában is, mint a Napóleon elleni győri csata, illetve az 1848–49-es szabadságharc, melyekben tanáraik vezetésével az akadémia diák-sága is részt vett, s ez utóbbi miatt az intézmény működése 1849-től 1877-ig szünetelt.

Az intézmény 1892-ben zárta be kapuit, amikor is a jogász képzési rendszer megváltozása folytán lényegében már csak az egyetemi szintű képzés maradt versenyképes. A Győrtől alig 60 kilométerre

fekvő koronázó város, Pozsony egyeteme pedig a régió számára elegendő számú és jól képzett jogászt bocsátott ki.

Sajátos paradoxon, hogy éppen ettől az időszaktól, vagyis a XIX. század végétől indult meg Győrött az a rendkívül dinamikus ipari fejlődés, amely napjainkban is folytatódik. A századfordulón alapították a győri szeszgyárat, majd a Magyar Ágyúöntő Rt.-t (a Győri Vagonyár jogelődjét), a Grab M. Fiai üzemi együttest, a Selyemfonoda Rt.-t, az Egyesült Wernstadti és Győri Textilipari Részvénytársaságot. Ezen folyamat eredményeként a XX. század elejétől – lényegében Pozsony korábbi szerepét átvéve – Győr a térség gazdasági központjává vált.

A városnak ez a jelentős gazdasági fejlődése – ma az ipari kapacitásokat tekintve Győr a legjelentősebb vidéki város – maga után vonta a kulturális élet rendkívüli gazdagodását is, és tovább fokozta azt az igényt, amely a felsőoktatás kiteljesedése iránt fogalmazódott meg a régióban és a városban. A Klebelsberg-i oktatáspolitikáé ugyanis, Trianon után érintetlenül hagyta a felső-dunántúli régiót, holott az ország más területein létrehozta azokat a nagy vidéki egyetemi központokat, amelyek az elmúlt évtizedben – az integráció eredményeként – még jelentősebbé váltak (Debrecenben, Szegeden, Pécsen). Klebelsberg szerint ugyanis a legfejlettebb magyarországi régióknak magának kell egyetemi struktúráját kialakítania, kifejlesztenie.

Az 1945 utáni fejlődés ezt a gondolatot visszaigazolva több hullámban létrehozta, illetve megerősítette azokat a szakegyetemeket és főiskolákat, amelyek a felsőoktatás szinte valamennyi lényeges szakterületét lefedték. Az egyetemi integráció azután ezeket a szakegyetemeket, szakfőiskolákat részben integrálta, illetve az ország akkori legnagyobb főiskoláját, a Széchenyi István Főiskolát egyetemi rangra emelte.

A vázolt események sorában a Széchenyi István Egyetem megteremtése szempontjából különösen fontos szerep hárult a humán jellegű (közgazdasági, zenei, egészségügyi) képzések megalapítására, így különösen a jogászképzés újbóli megalapozására, lévén, hogy a térség ipari jellege miatt ezek a képzési formák hiányoztak a mintegy kétfélmillió lakosságú térségből.

A jogászképzés megindítása a Széchenyi István Egyetemen – a más intézmények által folytatott gyakorlattól alapvetően – eltérő módszerrel történt. Szemben az ún. „zöldmezős” alapítással – amely az alapítás időpontjában egyszerre kívánja létrehozni a képzés összes feltételrendszerét –, a győri képzés megalapozása (az egyetemmé válás koncepciójának részeként) egy tízéves fejlesztési terv során történt meg, és egy folyamatos, jelenleg is tartó türelmes építkezés után jutott el abba a fázisba, amikor is önálló, minden tekintetben megalapozott jogi kar alapítására kerülhetett sor.

Az egyetemi koncepciónak egyik meghatározó eleme a jogászképzés újraindítása volt, ehhez pedig az 1995-ben az ELTE Állam- és Jogtudományi Karával kötött együttműködési megállapodás teremtette meg az alapot: ennek révén térhetett a jogászképzés vissza a városba 103 éves kihagyás után, folytatva a korábbi 116 éves jogászképzés tradícióit.

Az ELTE-vel létrejött együttműködési megállapodás (1995. június 25.) az akkori felsőoktatási törvény 11. §-a alapján egy olyan programkihelyezést tett ugyanis lehetővé, amely alapján a győri intézmény infrastruktúrájára, gazdasági bázisára és oktatásszervezési tevékenységére épülve (az ELTE folyamatos minőségbiztosítását élvező) jogászképzés 1995. szeptember 1-jén megindult Győrött. 15 évvel ezelőtt, 1995. szeptember 15-én 113 joghallgató kezdhetett meg tanulmányait Győrben az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kihelyezett Tagozatán.

Az együttműködés során az infrastrukturális és szervezési feltételeket intézményünk jogelődje, a Széchenyi István Főiskola teremtette meg. A pénzügyi feltételrendszert – a Főiskola mellett – Győr városa, és a legjelentősebb ipari üzemek által létrehozott és működtetett Universitas-Győr Alapítvány biztosította, mintegy hat éven keresztül a költségeket teljes egészében azt követően pedig egyes területekre koncentrálni (pl. oktatói, hallgatói ösztöndíjak, kiadványok támogatása során) viselte.

Az ELTE tanterve, követelményrendszere és oktatási-nevelési módszertana határozta meg a képzés kereteit. Az oktatói kar derékhadát (a széchenyis oktatók mellett) ugyancsak az ELTE egyes tanszékei biztosították. Az oktatói kar fejlesztése is egy átgondolt stratégiát követett: egy-egy meghatározó személyiség köré épültek fel az egyes tanszékek, oly módon, hogy mellettük egyre nagyobb szerepet kaphattak a helyi kötődésű fiatal oktatók.

2002. január 1-jével – az Országgyűlés 2001. december 11-ei, szinte egyhangú döntése alapján – létrejött a Széchenyi István Egyetem.

2002 szeptemberétől – az oktatási miniszter engedélye alapján – intézményünk a jogász szak gondozására saját jogon jogosult, önállóvá válva az ELTE Állam- és Jogtudományi Karától.

2007. január elsejétől a Széchenyi István Egyetemen belül a jogászképzés – a történelmi hagyományoknak és a jogászképzés súlyának megfelelően – önálló kari szervezeti keretben folyik, büszkén viselve Deák Ferenc, a haza és a jogásztársadalom bölcsének a nevét.

A magyar felsőoktatás – ezen belül az egyetemi szintű jogászképzés – sok megpróbáltatásnak volt kitéve az elmúlt, 2002 és 2010 közötti években. Az erőltetett szervezeti integrációk, a képzési rendszer változtatásai, a kreditrendszer és a kétszintű felsőfokú képzés átgondolatlan és differenciálatlan bevezetése, az egyetemi autonómiát sértő szervezeti átalakítások megrázkódtatták a felsőoktatás egészét.

A Széchenyi István Egyetem szellemi és szervezeti erejét és teherbíró képességét mutatja, hogy ezekben a nehéz években is erősödött, fejlődött és túlélte az erőszakolt reformokat.

A jogászképzés szempontjából a legfontosabb eredmény és vívmány (sajnos annak kell neveznünk), hogy a jogi kari dékánok és az akkori igazságügyi miniszter (dr. Bárándy Péter) határozott fellépésének eredményeképpen sikerült megtartani az egyszintű egyetemi jogászképzést és annak alapvető szerkezetét. Belegondolni is rossz abba, milyen képzettségű jogász diplomát kapnának a 3 + 2 éves rendszerben kiképzett joghallgatók.

Tisztelt Szenátus és Tisztelt Kollégák!

Úgy gondolom, hogy a 131 éves jogakadémiai képzés után büszkék lehetünk a 15 éves egyetemi szintű jogászképzésre itt Győrben, a Széchenyi István Egyetem keretében.

Köszönöm a figyelmüket

A kétharmados parlamenti többség hatása a törvényhozásra

Az országgyűlési választások eredményeként kialakult kétharmados parlamenti többség léte, legalitása és legitimitása a demokratikus választójog alapelvein nyugvó, kompetitív választás alapján nem kérdőjelezhető meg. Ezért ennek a többségnek a törvényhozásra gyakorolt hatása önmagában még nem jelent érdemi változást a törvényhozás szempontjából. Másképp megfogalmazva: *nem a többség mértéke, hanem a kialakult erőviszonyok tényleges működése* – vagyis a kétharmados többség konkrét hatalomgyakorlása – az, ami a parlament funkcionálását, ezen belül kifejezetten a törvényalkotási eljárás folyamatát meghatározza. A törvényalkotás folyamatában a parlamenti többség léte a törvény létrejöttének érvényességi feltétele. E folyamat azonban nem redukálható a mindenkori parlamenti többség döntésére, ami tehát elengedhetetlen, de nem kizárólagos eleme a törvényalkotásnak. A demokratikus, jogállami és hatékony törvényalkotás nem pusztán a mindenkori többség politikai akaratának törvényi formában való rögzítése, mert a modern törvényalkotással szemben megfogalmazhatók bizonyos általánosítható követelmények is. A címben jelzett kérdést ezért érdemes egyrészt a parlamenti döntéshozatal, másrészt a törvényhozás sajátosságainak szempontjából – tézisszerűen – megvizsgálni.

I. A PARLAMENT MINT HATALMI CENTRUM SAJÁTOSSÁGA

Az alkotmányos demokráciákban a *parlament* a politikai döntéshozatal szempontjából *hatalmi centrum*, a politikai küzdelem legfontosabb arénája, ahol a választás eredményeként létrejött többségi és kisebbségi politikai erők összecsapása zajlik: a parlamentnek meghatározó szerepe van a különböző politikai akaratok megjelenítésében és döntési alternatívákká formálásában. Ez a sajátosság független a parlamentben meglévő tényleges erőviszonyoktól. Kétharmados többség esetén is arról van szó, hogy a parlamentben zajló döntési – különösen a törvényhozási – folyamat politikai akaratképzési és döntéshozatali eljárás, vagyis a parlamenti döntések akaratképzési folyamat eredményeként jönnek létre, mégpedig olyan politikai folyamatban, amely nagyrészt jogilag kanalizált.

A többség mértéke önmagában nem változtat azon, hogy a parlament tevékenységének középpontjában a közügyek szabad parlamenti megvitatása zajlik, ami „egyfelől a megfelelő törvényalkotás egyik nélkülözhetetlen előfeltétele. Másfelől a szabad parlamenti vita hozzájárul ahhoz, hogy a választópolgárok megfelelő képet alkossanak az országgyűlési képviselők és más fontos közjogi tisztségviselők tevékenységéről, és kellő információk birtokában vegyenek részt a politikai diskurzusban és döntéshozatalban.”^[1] A kétharmados többség hatásának értékelése tehát annak alapján végezhető el, hogy mennyiben teszi lehetővé, illetőleg biztosítja a közügyek szabad parlamenti megvitatását, különös tekintettel a törvényjavaslatok tárgyalására. Ha ugyanis az országgyűlési képviselőknek, különösen a kisebbségnek (ellenzéknek) erre bármely okból nincs érdemi lehetősége, akkor sérül a közügyek megvitatásának szabadsága, ami nemcsak az országgyűlési képviselők, a kisebbségben (ellenzékben) lévők, hanem a választópolgárok politikai diskurzusban és döntéshozatalban való részvételét is korlátozza. Az alkotmányos demokrácia parlamentjének ugyanis mellőzhetetlen ismérve, hogy kapcsolatot létesít a politikai élet és a politikai akaratképzés intézményesített és nem intézményesített formái között. Ezt azzal éri el, hogy a társadalom alapkérdéseire vonatkozó politikai célokat és döntéseket nyilvánosan megvitatja, és ezekben állást foglal. A parlamentnek – a politikai közösség reprezentánsaként – a politikai vitákban az a feladata, hogy a plurális társadalomban is szükséges integráció magas fokát megvalósítsa. A parlamentnek a viták során a megoldandó problémákkal kapcsolatban meg kell fogalmaznia, és kifejezésre kell juttatnia a társadalom különböző csoportjainak véleményét és akaratát, mivel a parlament az eltérő érdek- és akarati törekvések intézményes politikai transzformációjára szolgáló intézmény. Ennek teljesítéséhez az szükséges, hogy a parlament elé kerülő problémák, ügyek, eldöntendő kérdések döntési javaslatokként, választható alternatívákként jelenjenek meg, ami a törvényalkotás folyamatában feltételezi az előkészített törvényjavaslatokat, a módosító indítványok érdemi alkalmazásának lehetőségét, mind a benyújtás, mind a bizottsági és a plenáris üléseken való megtárgyalás szempontjából. Ha a kétharmados többség ezt nem vagy csak formálisan biztosítja, akkor sérül a parlament reprezentatív és artikulációs funkciója, ami a társadalom plurális érdekeinek és akarati törekvéseinek korlátozását eredményezi.

II. A TÖBBSÉG ÉS AZ ELLENZÉK VISZONYA

Az alkotmányos demokrácia megköveteli, hogy a törvényhozás során a *többségi elv* alkalmazásával születessenek a döntések. Ennek következtében a mindenkori parlamenti többségnek általában sokkal nagyobb politikaalakítási lehetősége van, mint a kisebbségnek (ellenzéknek). Különösen így van ez a kétharmados többség esetében. A kisebbség (ellenzék) számára azonban biztosítani kell azt

[1] 50/2003. (XI. 5.) AB határozat. ABH 2003. 566, 576.

a lehetőséget, hogy eltérő véleményét kifejezésre juttathassa, és a parlamenti döntési folyamatban aktívan részt tudjon venni. A többségnek és a kisebbségnek tehát az alkotmányos demokráciában kölcsönösen el kell ismernie egymást a parlament – mint politikai aréna – részeként, akkor is, ha közöttük jelentős érdek- és értékkülönbségek léteznek, és éles konfliktusban állnak egymással. Ez arra a tényre vezethető vissza, hogy a választás következtében az ellenzék a választópolgárok egy részének – igaz, hogy a parlamentben a képviseletét tekintve kisebbségbe került részének – politikai akaratait, törekvéseit fejezi ki. Annak érdekében, hogy az ellenzék eleget tudjon tenni a politikai akaratképzési funkciójának, lehetővé kell tenni számára a törvényhozási döntési alternatívák megfogalmazását, megjelenítését és az érvényesíthetőség esélyét. Az ellenzék a saját céljainak és elképzeléseinek hatékonyra tétele érdekében a többséggel való kooperációra kényszerül, e kooperáció azonban mindig a saját politikai alternatívája pozíciójából történik. Az ellenzék szerepválasztása a parlamentben alapvetően kétféle lehet: vagy kompetitív (versengő, konfrontatív), vagy pedig kooperatív (együttműködő). A többség és az ellenzék közötti viszony – többek között – az *együttműködési hajlandóságtól* függ. Az együttműködésre való hajlandóság a kooperatív, konstruktív ellenzéki szerepfelfogásnak kedvez, és így a döntéshozatal során a kompromisszumkeresés, a megegyezésre törekvés dominál. Ekkor ugyanis az ellenzék fő törekvésévé elsősorban az általa képviselt, de kisebbségben maradt választók érdekeinek érvényre juttatása válik. Ennek érvényesülését segíti, ha a bizottsági munkában lehetőség van a kifejezett pártszempontú, és ennek következtében erőteljes politikai töltésű törekvések meghaladására, és az eltérő álláspontok közelítésére. A parlamenti többség „szavazógépként” történő működése, a választásokon nyert felhatalmazás kizárólagosságára való hivatkozás, az ellenzéki javaslatok tudomásul nem vétele, a törvényhozási folyamat felgyorsítása a kompetitív ellenzéki szerepfelfogásnak, és az állandó konfrontálást kereső funkciók gyakorlásának kedvez. Ez az ellenzéki magatartás a parlamenti munka egészét, különösen a *viták tartalmát és stílusát* alapvetően meghatározza. Ezért a kétharmados többség esetén sem negligálható az ellenzék törvényhozásban játszott szerepe. Ha a felgyorsított törvényalkotás formálissá válik, általában csak a beterjesztett törvényjavaslatok „jóváhagyására” szorítkozik, érdemi vita nem alakulhat ki, és bár látszatra gyors és pragmatikus döntések születnek, de az ellenzéki jogok kiüresedése következtében a parlament egészének tekintélye csorbul. Az ellenzéknek még arra is alig van lehetősége, hogy a törvényjavaslatban szereplő – a nem megfelelő előkészítésből adódó – nyilvánvaló hibákat és hiányosságokat korrigálja, vagyis formális kontrollt gyakoroljon. Ez az elfogadott törvények jogszabályi minőségét rontja, csökkenti a törvények társadalmi akceptálását és legitimálását.

III. A TÖRVÉNYJAVASLATOK ELŐKÉSZÍTÉSE

A parlament hatalmi centrum, döntéshozó fórum, ami megszabja a *kormányzás irányát és tartalmát*. A parlamentáris kormányzati rendszerben a mindenkori

parlamentari többség kap felhatalmazást a kormányzásra, a végrehajtó hatalmat megtestesítő kormány létrehozására és fenntartására. Mivel a parlamentáris rendszerekben a kormányzás aktív és kezdeményező szerepét a kormány játssza, ezért szokás szerint szinte az összes jelentős törvényjavaslatot – amelyek tartalmáról előzetesen határoz – ez a szerv nyújtja be, így mintegy előírja a parlamenti döntés lényegét. Ez azt jelenti, hogy a komplikált és időigényes törvényhozási előmunkálatok nagy részét a kormány végzi, amelynek ehhez megfelelő apparátus áll rendelkezésre, és így tehermentesíti a parlamentet, amely a törvényhozás során jellegének megfelelően tevékenykedhet: biztosítja a javaslat nyilvános megvitatását és különböző aspektusokból történő kontrollját, az érvek és ellenérvek összeütköztetését, és a törvényben testet öltő politikai kompromisszumok megszületését. Ezért fontos, hogy a törvényjavaslatokat a kormány készítse elő: így lehetőség nyílik a szakmai-kodifikációs követelmények érvényesítésére és a nélkülözhetetlen társadalmi-közigazgatási egyeztetések lefolytatására.

A kormány és a minisztériumok törvény-előkészítésének képviselői indítványokkal történő „kikerülése” látszólag felgyorsítja a törvényhozást, de egyben azt az alapvető garanciát is megszünteti, ami a szakmai megalapozás és az érdekegyeztetés szempontjából mellőzhetetlen. A megalapozott törvényi szabályozás előkészítése ugyanis sokrétű megközelítést tesz szükségessé. A törvényalkotási folyamat nyitottsága és nyilvánossága az érdektörekvések egymást kontrolláló szerepét is felerősítheti, ami a *törvénytervezetek véleményezése* során érvényesülhet. Ezért alapvető követelmény, hogy a törvény előkészítője ne csak szelektíven, előre meghatározott kör számára biztosítsa a tervezet megismerhetőségét. Annak eldöntése ugyanis, hogy a törvény előkészítésénél milyen véleményeket indokolt figyelembe venni, csak a vélemények ismeretében történhet meg. A partikuláris szempontok kizárása, a racionális megoldások felerősítése a törvényalkotásban elengedhetetlen. Ennek érdekében növelni kell a törvénytervezetek véleményezésében a civil részvételt, erősíteni szükséges a szabályozással érintettek bevonását a rendelkezések alakulásának ellenőrzésébe, és támogatni kell az ilyen irányú kezdeményezéseket. A törvényalkotással érintettek körében nem mellőzhető a felvilágosítás fokozása, a meglévő lehetőségek népszerűsítése, a rendelkezésre álló fórumok és eszközök kihasználásának növelése annak érdekében, hogy ne érezzék magukat teljesen kiszolgáltatottnak a törvényhozó hatalommal, illetőleg a törvényalkotást befolyásoló egyes érdektörekvésekkel szemben. A képviselők által benyújtott törvényjavaslatok ezt a mechanizmust kerülik meg, ami a törvények szakmai és társadalmi megalapozottságát és akceptáltságát csökkenti. A törvényalkotás parlamenti szakasza nem helyettesítheti, és nem pótolhatja az előkészítés során alkalmazandó véleményezési folyamatot, mert a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalási rendje ezt nem teszi lehetővé: itt ugyanis már konkrét módosító és kapcsolódó módosító indítványok benyújtására van lehetőség, amelyek ugyan korrigálhatják a törvényjavaslatot, de a szerteágazó vélemények homogenizálására nincs mód. Ezt az előkészítés szakaszában szükséges elvégezni.

IV. A TÖRVÉNYALKOTÁS MINT ELJÁRÁSI FOLYAMAT

A jogállami demokráciákban a törvényalkotás sajátos *eljárési folyamat*, amit a szabad, demokratikus akaratképzésnek, az átfogó nyilvánosságnak és átláthatóságnak, valamint a különböző érdekek lehetőleg optimális figyelembe vételének, illetve kiegyenlítésének kell jellemeznie. A törvényhozási eljárás *processzuális racionalitását* ugyanis e folyamat plurális nyitottsága és nyilvánossága, a vita lehetősége, valamint a többségi elv alkalmazása – mint mellőzhetetlen karakterisztika – adja. A törvény keletkezését jelentő döntéshozatali folyamat stabilizálása és szabályozása ezért fontos jogállami komponensnek tekinthető, amely hozzájárul a világos, kiszámítható, és ezáltal előre látható törvények keletkezéséhez. A politikai célok elérése érdekében hozott döntések a törvényi formán keresztül éppen ezért kapnak sajátos, *eljárás általi legitimitást*. A döntéshozatali folyamat szabályozása normatív kötöttséget jelent, ami elsősorban attól függ, hogy a döntéshozatalnak milyen alkotmányjogi korlátai vannak, és ezek a szabályok hogyan segítik elő, illetve korlátozzák a törvényhozói döntés megszületését. A szabályozás jellege nemcsak az alternatívák közötti választást, hanem az alternatívák kidolgozását, előkészítését is meghatározza, ennyiben az kihat a döntés-előkészítésre is. A *döntési alternatívák kialakítása* – azaz a döntési változatok léte és előkészítettségének foka – előfeltétele a törvényhozói választás szabadságának, mert az alternatívák cselekvési mozgásteret tételeznek fel a döntéshozó számára. Az érdemi döntési változatok kidolgozásához garantálni szükséges, hogy az egyes változatok végigmenjenek azon az ún. politizációs folyamaton, amely biztosítja a valódi, érdemi döntési alternatívák megfogalmazását. Ez a döntések konceptualizálását jelentő folyamat azért mellőzhetetlen, mivel az egyes elképzelések mögött általában eltérő, egymással legtöbbször konfliktusban álló érdekek találhatók, amelyek szelektálása, integrálása és ütköztetése nélkül nem képzelhető el olyan érdemi alternatívák létrejötte, amelyek közül már csak választani kell. Az alternatívák megfogalmazása, mint döntés-előkészítés, szükségszerűen felveti az egyes parlamenti szervek és intézmények szerepének és funkciójának kérdését. A parlamentáris rendszer logikájából következően – mivel a választásokon többségbe jutott politikai erők kaptak felhatalmazást a kormányzásra, és ezáltal a legfontosabb kormányzati döntések meghozatalára – eltérő a többség és a kisebbség szerepe, funkciója, és felelőssége mind a döntés-előkészítés, mind pedig a döntéshozatal során, ami a frakciós és bizottsági tevékenységben is érvényesül. Ezért szükség van a döntéshozatali folyamat nyitottságának és nyilvánosságának biztosítására. A *nyitottság* – ebben az összefüggésben – azt jelenti, hogy a folyamat során nyilvánvalóvá váljon: milyen tényezők hatására és mennyiben változhat a döntési tartalom. A *nyilvánosság* pedig arra ad választ, hogy milyen rálátás van a döntéshozatali folyamatra, mennyiben átlátható a döntési tartalom alakulása: mennyire követhető és kiszámítható a parlamenti vita, és milyen mértékű a kompromisszumkötési folyamatokba való betekintés. Ha ezek a követelmények nem érvényesülnek, akkor a törvényhozási folyamat processzuális racionalitása sérül, és az így született törvények eljárési legitimitásága is hiányzik.

V. A TÖRVÉNYALKOTÁS ALKOTMÁNYI KORLÁTAI

A jogállami alkotmányos berendezkedésben – a hatalmi ágak elválasztásának érvényesülése és a modern politikai akaratképzés jellege következtében – a parlamentet is korlátozza az alaptörvény, illetőleg az ennek védelmét ellátó alkotmánybíráskodás. Ezért a parlamentnek politikai döntései meghozatalakor tekintettel kell lennie erre, és együttműködésre kell törekednie a kormányzati rendszer többi elemével. Az *Országgyűlésre* is igaz, hogy *csak az Alkotmány keretei között tevékenykedhet*, hatalmának korlátait az Alkotmány rendelkezései – az alaptörvényben szabályozott jogállami elvek (az alapvető jogok biztosítása, az államhatalmi ágak elválasztásának rendszere, a koncentrált hatalomgyakorlás tilalma stb.) – határozzák meg.^[2] Az alkotmányi szabályozás következtében a parlament hatalma az alaptörvény által konstituált, normatív módon garantált, korlátozott és – a népszuverenitás elvét figyelembe véve – átszármaztatott hatalom. Az alkotmányi kötöttségek biztosítják a törvényhozás során megnyilvánuló *politika alkotmányosságát* is, mégpedig oly módon, hogy a szabályozási tartalmat meghatározó vagy befolyásoló politikai akaratoknak – mind tartalmi, mind eljárási kérdésekben – az Alkotmány által meghúzott határok között kell mozognia. Az Alkotmány a törvényhozásnak is a legfontosabb viszonyítási pontja, mércéje és korlátja. Az alaptörvény a törvényhozással szemben tartalmi és formai követelményeket állít, és ezek betartása fölött az Alkotmánybíróság őrökdi. Ez a garanciája annak, hogy a parlament – és értelemszerűen a mindenkori parlamenti többség – sem rendelkezik korlátozhatatlan hatalommal, még akkor sem, ha olyan többsége van, ami az Alkotmány tetszés szerinti módosítását teszi lehetővé. Ha ugyanis a kétharmados többség politikai céljainak törvényi formába öntését az alkotmányellenesség elkerülése érdekében akként „oldja meg”, hogy módosít az Alkotmány rendelkezésein, ezzel valójában az alaptörvényi korlátokat oldja fel, és tetszése szerint változtat az alkotmányi mércéken. E megoldás nemcsak azt a jelenséget veti fel, hogy ezáltal valóban kikerülhet az Alkotmánybíróság normakontroll-szerepének érvényesülése, hanem azt is, hogy így magát az Alkotmányt és az erre épülő alkotmányos berendezkedést teszi instabillá. Mivel az Alkotmánybíróság az Alkotmány hatályos rendelkezéseire kötött, ezért az Alkotmány tételes rendelkezésének módosítása következtében nem válik lehetővé, hogy az Alkotmánybíróság adott törvényi rendelkezést alkotmányellenessé nyilvánítsa. Az e célból alkalmazott „praktikus alkotmánymódosítások” azonban – mint pl. a visszaható hatály alaptörvényi szinten (még ha csak szűk körben is) lehetővé tévő alkalmazása – az Alkotmány alapelveivel, mint pl. a jogállamiság részeként értelmezett jogbiztonság elvével kerül ellentmondásba. Az alkotmányi alapelveknek deklarációs jellegük mellett fontos jogelvi sajátosságuk is van, amelyeknek összhangban kell állniuk az Alkotmány tételes előírásaival is. Ha az alkotmányi alapelvek és a tételes rendelkezések nincsenek összhangban, akkor az

[2] Vö. a 2/1993. (I. 22.) AB határozattal. ABH 1993. 33, 36.

Alkotmány elveszítheti demokratikus jogállami jellegét. A modern demokratikus alkotmányok ugyanis e minőségüket attól kapják, hogy mennyiben felelnek meg a demokratikus alkotmányfejlődés évszázadok alatt kialakult alapelveinek – mint pl. a népszuverenitás és népképviselés, a jogállamiság, a hatalmi ágak elválasztása, az alapvető jogok elismerés és garantálása stb. követelményeinek –, amelyek a demokratikus alkotmányok mellőzhetetlen értéktartalmát fejezik ki. Az alapelvek olyan egyetemes értékeket juttatnak kifejezésre, olyan fő irányokat és igényeket fogalmaznak meg, amelyek az alkotmány és az alkotmányos berendezkedés lényegét, jellegét és struktúráját döntő módon határozzák meg. Ha az Alkotmány egyes rendelkezései ezekkel ellentétesek, akkor az alaptörvény normatartalma nem tesz eleget az alkotmányosság követelményének. A kétharmaddal „mindent lehet” illúziója tehát azt kockáztatja, hogy az Alkotmány elveszíti normatív, hatalomkorlátozó jellegét, és így az alkotmányos berendezkedés demokratikus jellege és stabilitása kerülhet veszélybe.

VI. A TÖRVÉNYALKOTÁS ÉS A JOGBIZTONSÁG

Kétharmados többség esetén is alkotmányos követelmény, hogy a törvényhozás tekintettel legyen a jogbiztonság elvére. Az Alkotmánybíróság a jogbiztonságot szintén a jogállamiság elemeként fogta és fogja fel, és számos határozatában végzett ezzel kapcsolatos értelmező tevékenységet. A testület eddigi gyakorlatában következetesen érvényre juttatta azt az elvet, hogy a *jogbiztonság a jogállamiság nélkülözhetetlen eleme*. „A jogbiztonság az állam – s elsősorban a jogalkotó – kötelességévé teszi annak biztosítását, hogy a jog egésze, egyes részterületei és az egyes jogszabályok is világosak, egyértelműek, működésüket tekintve kiszámíthatóak és előreláthatóak legyenek a norma címzettjei számára.”^[3] Az e követelményeknek megfelelő törvények megalkotása folyamatos és mellőzhetetlen szempontokat jelent a törvényhozásban közreműködők számára. Az ilyen értelmű kiszámíthatóság és bizonyosság csak akkor lehetséges, ha a törvényhozó hatalom tevékenysége alkotmányi keretek között folyik, és a törvényhozás során érvényesül az Alkotmány elsődlegessége, valamint akkor, ha a végrehajtó és a bírói hatalom tevékenysége a társadalmilag egyeztetett és világosan megfogalmazott, érthető törvényekhez van kötve, így tevékenységük előre látható, kiszámítható, ellenőrizhető, és törvénysértés esetén megtámadható, illetve orvosolható.

A jogbiztonságnak a törvényalkotás vonatkozásában kiemelkedő jelentősége van. *Egyrészt a jogbiztonságnak a jogalkalmazás során történő érvényesülését alapvetően meghatározza a törvényalkotás*, ezért a jogalkotás minősége előfeltétele a jogalkalmazás jogbiztonságának. Másrészt a jogbiztonság a törvényalkotás során azért is mellőzhetetlen, mert ez a tevékenység az, amely a jogbiztonság érvényesüléséhez szükséges feltételek döntő többségét biztosítja.

[3] 9/1992. (I. 30.) AB határozat. ABH 1992. 59, 65.

Ha a törvényalkotásnál nem érvényesül a jogbiztonság, akkor a jogrendszer egésze – és ezáltal a jog teljesítőképeségébe vetett bizalom is – olyan veszélynek van kitéve, ami az adott alkotmányos-politikai berendezkedés elfogadottságát és elismertségét kérdőjelezi meg.

VII. A TÖRVÉNYALKOTÁS MINŐSÉGE

A törvényalkotás minősége, szakmai szempontjainak érvényesülése nem a parlamenti többség arányának kérdéséről függ, hanem attól, hogy a mindenkori többség milyen színvonalú törvényeket tud és akar alkotni. A törvények minőségének problémái gyakran az előkészítésben és a törvényhozási eljárásban tapasztalható *hektikusság, kapkodás és átgondolatlanság* következményei, ami a *gondos tervezés és előkészítés hiányára* vezethető vissza: az idő rövidsége miatt gyakran egyszerűen nincs mód arra, hogy törvényeket a szakmai szempontok érvényesítésére tekintettel alkossák meg. Ezen csak az *átgondolt tervezés* segíthet, ami képes arra, hogy az egyszerre jelentkező szabályozási igények egyrészt ne oltsák ki egymást, másrészt a törvényalkotó tudjon szelektálni közöttük, és képes legyen fontossági sorrendet felállítani. A gyors, pillanatnyi célok elérésére irányuló és kellő megfontolás nélkül alkotott törvény kétségkívül bizonytalanává válik, ami gyakori módosítást, így a módosító törvények számának folyamatos emelkedését eredményezi. Ez a jogbiztonság szempontjából rendkívül káros: elbizonytalanítja a címzetteket és a jogalkalmazókat, és ekként a kiszámítható jogkövetést és joggyakorlatot teszi kérdésessé. A törvények állandó változása, illetőleg értelmezésük sokfélesége megnehezíti a jogban való eligazodást, és a szabályozás kijátszására, megkerülésére ösztönöz.

A hektikus, kapkodó és felgyorsított törvényhozás két leggyakoribb negatív következménye a hatástalan és az eredménytelen törvények megszületése. A törvény akkor nevezhető *hatástalannak*, ha a szabályozás *ugyan szükséges volt, de* ennek megtörténte után *a szándékolt eredmény mégsem következik be*. A hatástalan törvény oka lehet, hogy a törvényhozó a felmerült problémát helytelenül diagnosztizálja, vagy tévesen ismeri fel, így a megoldást illetően is rossz következtetésre jut: olyan törvényt alkot, amely nem alkalmas a kívánt hatás kiváltására. A hatástalan törvényekkel ellentétben az *eredménytelen törvényeknek* van hatásuk, csak nem az, amit a törvényhozó elképzelt és elvárt. A hatás ebben az esetben nem éri el a célját, sőt azzal teljesen ellentétes is lehet. A megalapozatlan törvények nemcsak a jogrendszert terhelik, de azzal a következménnyel is járnak, hogy betarthatatlanok és végrehajthatatlanok: bár látszólag az adott probléma jogi rendezését ígérik, mégsem alkalmasak a megfelelő magatartás-irányításra, így ösztönöznek a szabályozás kijátszására és megkerülésére. A felesleges, hatástalan, illetőleg eredménytelen törvények elkerülése csak akkor lehetséges, ha a szabályozás megalapozottságáról a törvényhozó egyértelműen meggyőződik. Ehhez viszont a hatásvizsgálatok alkalmazása mellőzhetetlen követelmény. A hatásvizsgálatok a *törvényalkotás társadalomtudományi megalapozását* jelentik. A szabályozás előkészítését a szükséges megalapozó kutatá-

sok és egységes módszertan szerinti *hatásvizsgálati elemzések* alapján kell elvégezni. Erre viszont egyrészt az idő rövidebbé válása miatt, másrészt a Magyarországra is jellemző – és a kétharmados parlamenti többség esetében egyértelműen felerősödő – sajátos *politikusai döntéshozatali attitűd* következtében rendszerint nem kerül sor. Ez a jellegzetes politikusi beállítódás arra vezethető vissza, hogy a „jó politikus” „elemeztetés” nélkül is „tudja, hogy mit kell tenni”, így számára presztízvesztéssel jár, ha elgondolásáról kiderül, hogy az nem állná meg a helyét a gyakorlatban. A törvényhozás minőségi színvonalának emelése érdekében *nem tartható a törvényalkotói szándék intuitív döntéshozatalon alapuló*, illetőleg a megalapozottság kézzelfogható bizonyítékainak bemutatását mellőző előterjesztések szerint történő megformálása. A tudomány módszerei ma már lehetővé teszik számos ténykérdés eldöntését, a *megalapozott döntéshozatali elősegítő becslések elvégzését*, amit feltétlenül alkalmazni kellene, mégpedig a törvény-előkészítés szakaszában, mert a parlamenti szakaszban – a sajátos tárgyalási rend következtében – erre már sem idő, sem mód nincs.

VIII. A TÖRVÉNYALKOTÁS ÜTEME

A szabályozandó viszonyok politikai szempontú alakítását és megváltoztatását tekintve a törvény azért preferált forma, mert ez a szabályozás juttatja leginkább kifejezésre az adott korszakban követett politikát, és döntően ez alkalmas a fennálló viszonyok jogi megítélésére és rendezésére, vagyis normatív formában való rögzítésére és befolyásolására. Ezek az ismérvek teszik a törvényalkotást a mindenkori kormányzati többség fontos és kedvelt szabályozási eszközévé. Jelentős társadalmi-gazdasági átalakítások véghezvitelekor azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a felfokozott törvényalkotás nem csak az átalakítások nagyságát, mértékét és mélységét jelzi, hanem a jogrendszer átalakításával is jár, ami a legfontosabb normaanyag módosulását is eredményezi. Ez szükségképpen kihat a jogalkalmazásra és a jogkövetésre is. Ezt fontos az átalakítás ütemének meghatározásakor is szem előtt tartani, mert a túl gyors és mennyiségében jelentős törvényalkotás a normaanyag érvényesíthetőségének problémáját veti fel. A kétharmados parlamenti többséggel rendelkező politikai erőktől nem lehet elvitatni az általa szükségesnek vélt átalakítások törvényi formában történő megvalósítását, de az elvárható tőle, hogy ennek ütemét a jogalkalmazás és a jogkövetés sajátosságaira tekintettel – az Alkotmány keretein belül – határozza meg. Az új törvények nagy száma és a törvényt módosítások gyakorisága ugyanis nemcsak az átalakítás szempontjából értékelhető, hanem a jogbiztonságra tekintettel is: a törvények túl gyakori módosítása jogbizonytalansági tényező, ami végrehajtásuk, alkalmazásuk hatékonyságát kérdőjelezheti meg.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a parlamentáris demokráciában a mindenkori parlamenti többség a választóktól a kormányzásra kap felhatalmazást. A legfontosabb kormányzati döntések törvényi formában jelennek meg. A törvények tehát a leglényegesebb politikai irányítási eszközöknek tekint-

hetők, amelyekben az államhatalom „aktualizálódik”, és amelyek a hatalmi igények összeütközéséből származó olyan eredőknek minősülnek, amelyekben a politikai döntés tartós formát ölt. A demokratikus alkotmányok garantálják a nép által választott parlament részvételét a törvényhozási folyamatban, ami elsősorban azt jelenti, hogy a parlament döntése nélkül nem jön létre törvény. Ennek indoka, hogy a törvény az egyes társadalmi rétegek és csoportok társadalmi javakból való részesedéséről határoz. Ezért nem mindegy, hogy ezek a törvények milyen eljárás során, illetőleg milyen tartalommal születnek meg. A törvényhozás a kormányzás különös megnyilvánulása, mintegy sajátos „lenyomata”. Ezért a törvényhozással kapcsolatos kritikák a kormányzást minősítik, ekként pedig a mindenkori kormányzati hatalom gyakorlásának legitimitásával függenek össze. A választások során megszerzett legitimitás megőrzése – ami elsősorban a parlamenti többség létében és ennek arányában tükröződik – attól is függ, hogy hogyan zajlik a törvényalkotás, illetőleg milyen minőségű törvények születnek.

Egy kétharmados kormány ellenzékének jogai

„A szavazattöbbség elvének uralma tagadhatatlanul nem végtökélye az állami életnek, nem is mindenkor az igazságnak és a közérdeknek a nyilvánulványa.”

Kautz Gyula (1862)^[1]

A hazai közjog- és politikatudomány ellenzékről való gondolkodásának középpontjában az ellenzék funkciói, és az 1994-98-as parlamenti ciklusban alkotott Házsabály által biztosított jogosítványok állnak. Előadásomban^[2] az ellenzéki funkciókat biztosító jogintézményeket összehasonlító dimenzióban tekintem át, amely összehasonlítás alapvetően a '94-98-as és a jelenlegi parlament ellenzékének helyzetére vonatkozik. Az 1994-es alakuló ülés összetétele az új Házsabály konkrét szabályait is befolyásolta, kormánykoalíciójának „nagylelkű” „önkorlátozása” történetileg is hivatkozási alapul szolgál az ellenzéki jogok értelmezéséhez. Ezért az ügyrend értelmezéséhez, a jelenlegi ellenzék jogainak interpretálásához érvényes szempontnak találok a két ciklus összevetését.

I. POLITIKAI ERŐVISZONYOK ÉS A KORMÁNYOLDAL ÖNKORLÁTOZÁSA

A parlament képviselőcsoportjai az alakuló üléseken a következő létszámban és pozícióban álltak fel. 1994-ben a kormányra a két legnagyobb párt lépett, velük szemben négy törpe, 20-38 közötti létszámú frakció állt, mindegyik (noha eltérő „mélységben”) a politikai jobboldalhoz tartozott.^[3]

2010-ben a kormánypártok közös listán és közös jelöltekkel indultak a választásokon, ellenzékük nemcsak pártok szerint megosztott, hanem politikai családok szerint is, a baloldali volt kormánypárt mellett egy liberális-zöld centрупárt és egy radikális jobboldali ellenzéki frakció is létrejött. A kormánynak 2010-ben tehát ún. kétoldali ellenzéke van.

[1] Kautz Gyula: *Politika vagy országászatlan, tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1862. 313.

[2] Az OTKA által PD75816. számon támogatott kutatás nyomán.

[3] Kukorelli István - Smuk Péter: *A magyar Országgyűlés 1990-2010. Öt parlamenti ciklus története*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2010. 111.

	1994		2010	
Fidesz	20	<i>ellenzék</i>	227	<i>kormány</i>
KDNP	22	<i>ellenzék</i>	36	<i>kormány</i>
FKgP	26	<i>ellenzék</i>	-	
MDF	38	<i>ellenzék</i>	-	
SZDSZ	70	<i>kormány</i>	-	
MSZP	209	<i>kormány</i>	59	<i>ellenzék</i>
Jobbik	-		47	<i>ellenzék</i>
LMP	-		16	<i>ellenzék</i>
Független	1	<i>(ellenzék)</i>	1	<i>(ellenzék)</i>

1. táblázat: A parlament összetétele az alakuló üléseken^[4]

A győztes pártok 1994-ben egy bizalmatlanságra alapozott koalíciós szerződéssel fogtak össze a kormányzásra, amellyel a magyar pártrendszer másfél évtizedre meghatározó, markáns törésvonala mentén jelölték ki a kormányzati felelősség határát. 2010-ben formálisan két párt alkotja ugyan a kormányoldalt, mégis, az általános szóhasználat szerint a két párt szoros kapcsolata miatt ez nem koalíciós kormány. 1994-ben ugyanakkor a kormánynak 72,2%-os többsége volt, 2010-ben ez 68,1%.

A választási eredményeket egyik évben sem vonták kétségbe, a parlament és a kormány demokratikus legitimitációja kikezdzhetetlen. A kormánytöbbségek jogát a törvényalkotásra, a személyi döntések meghozatalára senki sem kérdőjelezte meg. Az alkotmányos berendezkedésünkben rögzített kétharmados szabályok megfogalmazásakor az alkotmányozó nyilvánvalóan számolhatott azzal az esettel, hogy nemcsak nagykoalíció, hanem egy politikai oldal is képes lehet a választásokon ekkora többséget szerezni. Más kérdés a politikai kultúra és a jogállamiság szempontjából, hogy a politikai döntések meghozatala során az erőviszonyokra, pusztán a többségre alapozott hatalomgyakorlás már legitimitációs problémákat is felvetethet.

A politikai pluralizmus és demokratikus jogállamiság nyilván nem szerepel(het) a leváltandó értékek között, az azokat sértő közjogi törvényhozás, alkotmányozás nem elfogadható. Természetesen egy skálát is felvázolhatunk: a parlamenti küszöb felemelése például csökkentené a releváns pártok számát, azonban csak egy bizonyos érték felett lesz alkotmány- (jogállamiság) ellenes. Ezen a helyen rögzítendő, hogy a politikai pluralizmus fenntartása az ellenzéki jogok bázisa: a szabad pártalapítás, választási versengés, véleménynyilvánítás, (köz)médiához való hozzáférés a demokratikus ellenzék lételeme. Ezek nélkül

[4] <http://www.parlament.hu/cgi-bin/insurl/?fotitkar/frak.htm> (2010.12.20.)

demokráciáról sem beszélhetünk. Mindezeket a kérdéseket érintheti az Alkotmány módosítása (az Alkotmány szimbolikus intézménye különös jelentőségű), a választási rendszer és eljárás módosítása, és a politikai szabadságjogok szabályozása.

Megállapítható, hogy mindkét ciklusban a kormánytöbbség ezeket a tárgyköröket illetően már első évében erős aktivitást mutatott. Az 1994-ben létrejött MSZP-SZDSZ koalíció ezt követően érte el, hogy az önkorlátozó hatalom jelzőjével illessék. Az 1994 nyarán-őszén hozott döntések (pl. a polgármesteri tisztségről) még az ellenzék tiltakozása, ülésteremből való kivonulása mellett születtek, a médiaháborús „ellentámadás” 1994–95-ben a médiatörvény elfogadása előtt lezajlott. Ezen irányvonal alól épp a Házsabály képezett kivételt, valamint elfogadta az ellenzék az AB tagjainak létszámcsökkentését is. Majd 1995-ben a ciklus erejéig (1995. évi XLIV. tv) a kormánykoalíció, az új alkotmány elfogadásáig alkotmányozási moratóriumot vállalt, egyben némileg a saját többsége (279 fő, 72,2%) fölé emelte az új Alkotmány előkészítésének részletes szabályairól szóló országgyűlési határozat elfogadásához szükséges többséget (309 fő, 80%). „Némileg”, mert az ellenzékéből csak az MDF bevonásával ez a többség elérhető lett volna. A koalíció érvényesítette ugyanakkor erőfölényét a személyi döntésekben (vö. az államfőválasztás, vagy Bruhács János ellenzéki alkotmánybíró-jelölt elutasításának esete), és a törvényalkotási eljárás hétköznapjaiban is. Az új alkotmány elfogadásának – nem a jobboldalon múló – kudarca után viszont 1997-ben jórészt ismét az ellenzék által nem támogatott alkotmánymódosításokat (pl. igazságügyi reform) és ügyrendi szigorítást fogadott el.

A jelenlegi kormány már többször alkotmányt módosított kormányzati törekvéseinek alátámasztására. A kétharmadát kihasználva átalakította a választásai eljárás szabályait, a választási rendszerre nagy mértékben kiható létszámcsökkentést hajtott végre a népképviselői szervek esetében, átalakította a közmédiák fenntartói rendszerét, a nemzeti médiahatóság felállításának és az alkotmánybírák jelölésének szabályait, valamint talán legerősebb intézkedésként szűkítette az Alkotmánybíróság hatáskörét. Tette mindezt jórészt az ellenzék tiltakozása mellett. Sok problémát felvető módon, feszes menetrenddel, szintén belekezdett egy új alkotmány előkészítésébe – moratórium és 4/5-ös szabály nélkül. A kormánytöbbség érvényesítette erőfölényét a személyi döntésekben is (AB tagok, államfő, számvevőszéki vezetők, Legfőbb Ügyész, médiatestületek).

A kormányoldalnak az új választási rendszerre tett javaslatában érzékelhető némi önkorlátozás, a választási tapasztalatok szerinti előnyeit ugyanis mintha nem törekedne teljesen kihasználni: a kompenzációs lista és a listás szavazás megőrzésével kevesebbet követel magának a következő választáson, mintha tisztán egyéni kerületi vagy bármilyen többségi rendszert vezetne be. (Az egyik miniszter által felállított párhuzam szerint 2010-ben egy angol típusú választási rendszerben az Országgyűlésbe mindössze 3 ellenzéki képviselő került volna be.)

Az ellenzék helyzete tehát nem (volt) egyszerű a két ciklusban, a kormányoldal hatalomgyakorlásának ritkán tudott az adott esetekben azonnali korlátjává válni. Funkcióit támogató jogosítványai azonban a parlamentben élő gyakorlattá váltak. Ebből a szempontból megemlíthető az 1998–2002-es ciklus háromhetes

ülésezési rendje, amely egy ellenzéki (az ellenőrzési) funkció gyakorlása elé állított az időmúlásban megnyilvánuló fizikai korlátokat. Ennek problematikája a 2007-es ügyrendi reformból kimaradt, és várható ismételt megjelenése jelen ciklusban is. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy az ellenzéki jogok korlátozásához nem szükséges kétharmados többség.

II. MINŐSÍTETT TÖBBSÉG – MINŐSÍTETT KISEBBSÉG

Az ellenzéki jogok lényege, hogy bizonyos jogintézmények esetében nem a többségi elv érvényesül, kezdeményezéshez vagy joggyakorláshoz nem szükséges többségben lenni. Ezeket a jogokat az Alkotmány és az ügyrend úgy képes szabályozni, hogy egyrészt egyes döntések meghozatalához az abszolút többségnél magasabb arányt követel meg (és ezzel blokkoló kisebbséget intézményesít), másrészt a joggyakorlás alanyaként a következőket határozza meg:

- minden egyes országgyűlési képviselő, vagy
- minden képviselőcsoport, vagy
- a képviselők bizonyos száma (amely kevesebb mint a plenáris többség), vagy
- a képviselők bizonyos hányada (amely 50%-nál kisebb).

Amennyiben az abszolút^[5] többségnél nagyobb arány szükséges a döntéshozatalhoz, azt minősített többségnek nevezzük, amennyiben bizonyos jogok gyakorlása az egyéb feltételek mentén lehetséges, akkor a minősített kisebbségről beszélhetünk.

1. Minősített többség

A kétharmados kormánytöbbség esetében a minősített kétharmados többség adott a kormányoldal számára, az ellenzék ebben az esetben nem tud blokkoló kisebbség lenni. A magyar közjogi rendszerben a minősített többségi előírások funkciója, hogy egyes döntések esetében széles(ebb) körű konszenzus jöjjön létre. Ez általában kétharmadot jelent, ennél magasabb arány, a jelen levő képviselők négyötöde csak kevés esetben fordul elő.^[6] A kétharmados kormány eseté-

[5] A főszabály egyszerű többséghez képest logikailag az abszolút többség is „minősített”, ám ez a kormányfő választásához megkövetelt többség, így az ellenzéki számarányok tekintetében még nem használható minősítési szabályként.

[6] Ezek a kivételes eljárásban történő tárgyalás elfogadása (Házzsabály 125. § (1) bek.), illetve a Házzsabály rendelkezéseitől való eltérés (Házzsabály 140. § (1) bek.). Az 1995-ben Alkotmányba foglalt 4/5-ös szabály az Alkotmány 2010. július 5-i módosításával hatályon kívül helyezésre került, noha elfogadható érvelés szerint a szabály eleve csak az 1994-es parlament megbízási idejének végéig volt hatályban. — L. *Az Alkotmány kommentárja*. Szerk. Jakab András. Századvég, Budapest, 2009. 63–64.

ben a szélesebb körű konszenzus számtanilag adott, tartalmilag viszont nem, hiszen az nem nagykoalíció, vagy több oldalhoz tartozó pártok megegyezésének eredménye.

Egyébként a kétharmados törvények szűkítése egyértelmű igény a közjogtudomány részéről.^[7] A parlamentáris kormányzás felelősségi viszonyait a nem kormányzó, ezért felelőtlen ellenzék javára torzítja a kétharmad intézménye, noha nyilvánvaló, hogy néhány garanciális területen fenntartandó szabály. Amennyiben a kormánynak fegyvelmezett kétharmada van, a politikai felállás hasonlít ahhoz a helyzethez, amikor nincs kétharmados szabály a jogrendszerben. Ebből a szempontból lényegesebb kérdés magának az Alkotmánynak a védelme. Az alkotmánymódosítás az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom összefonódása, és a pusztán kétharmados szabály miatt könnyű. (A kétharmados többségi felállás ebben a tekintetben a történeti alkotmányt, a parlamenti szuverenitást idézi fel.^[8]) Ennek szigorítása nem csak az ellenzéki jogok miatt szükséges, hanem az alaptörvény és a jogállamiság tekintélyének megóvása érdekében is.

Az új Alkotmány megalkotásához formálisan joga van a kétharmados többségnek, más kérdés annak politikai legitimitációja, illetve, hogy egyáltalán él-e ezzel. Az MSZP-SZDSZ-koalíció megosztottsága miatt fulladt kudarcba az 1995-98-as alkotmányozás, és nem az ellenzék ellenállása nyomán.

Az alkotmányozást és más kétharmados döntések meghozatalát nehezítik bizonyos eljárási szabályok, pl. az időkeretben tárgyalás, vagy az alkotmánybírókat jelölő parlamenti bizottság 2010 előtti döntéshozatali mechanizmusa. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a korlátok is kiszolgáltatottak a minősített többségnek: az utóbbi eset, a taláros testület tagjait jelölő bizottság plenáris erőviszonyokat érvényesítő újrászabályozása fényesen példázza ezt. Az alkotmányellenes alkotmánymódosítás problémaköre pedig 2010 őszén az alkotmányjogászok egyik kedvenc témájává vált.^[9]

2. Minősített kisebbség

A kisebbségi jogokat címezni szükséges, hiszen a demokratikus döntéshozatal lényege a többség akaratainak érvényesítése. A minősített többségből logikailag már a blokkoló kisebbség is minősítettnek tekinthető, azonban ezen túlmenően is találunk kisebbségi jogokat.

[7] A minősített többségi követelmények konszenzusos demokráciát célzó, Alkotmányon túli szaporítása viszont Sente Zoltán helyes megállapítása szerint alkotmányos aggályokat vet fel, hiszen az Alkotmány kizárólagosan meghatározza az egyszerű többségnél szigorúbb eredményességi követelmény eseteit. (*Az Alkotmány kommentárja...*, 811-812.)

[8] Smuk Péter: Kis magyar parlamentarizmus. *Közjogi Szemle*, 2010/4. sz. 62-64.

[9] Ld. pl. Chronowski Nóra - Drinóczi Tímea - Zeller Judit: Túl az alkotmányon... Az alkotmányvédelem (alkotmánymódosítás, alkotmánybíráskodás) elméleti és európai kontextusa, továbbá magyar gyakorlata 2010-ben, avagy felülvizsgálható-e az alkotmánymódosító törvény az Alkotmánybírószék által. *Közjogi Szemle* 2010/4. sz. 1-12.

2.1. Egyéni és frakciójogok

Legegyszerűbb az egyéni képviselői jogok között keresgélni, a mandátummal járó szólási, kezdeményezési és egyéb jogállási jogosítványokkal mindenki élhet, az ellenzék is.^[10]

Az egyéni jogok közül kiemelhető az alternatívaállítási funkciót szolgáló törvénykezdeményezési és módosítási jog, továbbá az ellenőrzési funkciót támogató kérdezési, interpellációs jog.

Az előbbit illetően meg kell állapítani, hogy a képviselők általában, de az ellenzékiek különösen, csekély sikerrel nyújtanak be törvény- vagy módosítási kezdeményezéseket.^[11] Mivel ezek kiválóan alkalmasak az obstrukcióra, az ügyrend korlátokat állít elébük. Az egyéni törvénykezdeményezési jog korlátja, hogy a kijelölt bizottság szűrőként szerepel; a módosító indítványok esetében pedig a részletes vita lezárásánál többek között a kijelölt bizottság egyharmada által támogatott, vagy a frakcióvezető által (egy döntési javaslat határozathozatalakor legfeljebb 3 alkalommal) kért módosítóról szavaznak. A függetlenek eleve hátrányban vannak, az egyharmados bizottsági támogatás pedig az állandó bizottságok összetételétől függ. Érdekes ezért az alakuló ülésen „kialkudott” bizottsági összetételekre rátekinteni.

Az 1994–98-as ciklusban a 19 állandó bizottságból 6-ban volt adott az ellenzék számára az 1/3-os részvételi arány, míg 2010-ben 19-ből (itt nem számolva az alkotmány-előkészítő bizottságot) 17-ben.^[12] Ez a 2010-es kormánytöbbség önkorlátozásának értékelhető, az összehasonlítás alapján is. Azonban 2010-ben az ellenék megosztott, a baloldal és a radikális jobb közötti egyetértés létrehozása legfeljebb külön mérkőzés keretében érhető el, amelyet a kormányoldal a lelátóról/karosszékből követ.

A másik egyéni jog, a kérdezés szintén korlátok között működik. A Házszabály megengedi, hogy maga a kérdezett döntse el, hatáskörébe tartozik-e a kérdés, majd adott esetben kibújjon a válaszadás alól. A másik – történeti – tapasztalat az 1998–2002-es parlamentből származik, amikor a háromhetes ülésezés mellett a kormányoldal aktívan „kérdzte” minisztereit, hiszen az egyéni jog a kormányoldalnak is jog. Csakhogy ezek által időben beszűkült az ellenzéki kérdezés lehetősége. Ezek a korlátok mindazonáltal függetlenek a kormány kétharmados többségétől, hiszen a jelzett praktikákat nem egy ilyen többség termelte ki.^[13] Hasonló problémakör a felszólalási időkeretek hosszának meghatározása,

[10] Az ellenzéki jogok logikája hasonló a minden képviselőcsoportot megillető jogok esetén (pl. napirend előtti felszólalás, házbizottsági jelenlét, delegálás joga), így ezeket nem fejtem ki bővebben.

[11] A képviselői törvénykezdeményezés viszont az „előkészítést” tekintve hatékonyabb-egyszerűbb a kormánytól érkező, előzetes egyeztetést, köröztetést igénylő kezdeményezéseknél, ezért azt a feszített jogalkotási tempót diktáló 2010-es kormánytöbbség szívesen alkalmazta. L. <http://www.origo.hu/ittthon/20100721-az-uj-kormany-torvenyalkotasa-szinte-teljesen-kihagytak-a-miniszteriumokat.html> (2010.12.20.)

[12] Parlamenti Információs Rendszer. www.parlament.hu

[13] Kukorelli – Smuk: *i. m.* 57–58.

amellyel a képviselők és frakciók szólásjogát lehet kiüresíteni. A 2007-es házszabály-revízió a bizottsági tárgyalást illetően erről sajnos nem rendelkezett.

2.2. Képviselők meghatározott száma vagy aránya

A meghatározott számú vagy arányú képviselő jogaként meghatározott intézmények közül szemezgetve, az alábbiakat emelem ki. Történetileg kijelenthető, hogy az 1/3-os arány alatti minősítés az 1994-es erőviszonyoknak köszönhető, ekkor ugyanis az akkori ellenzékhez méretezett egyötödöt vezették be több helyen. Itt lehet megismételni a 4/5-ös szabályokat is, ahol a blokkoló kisebbséghez szintén nem szükséges 1/3-os arány (hiszen a kétharmados kormány ellenzékének ez nem adatik meg).

Vizsgálóbizottság kezdeményezéséhez a képviselők egyötöde (teljes létszám esetén 78 fő) szükséges. Az 1994-98-as ellenzék elszerűen élt ennek eszéközével, 25 alkalommal kezdeményezett, noha ebből csak 5 bizottság állt fel (egyébként nem kevés politikai hasznot termelve az ellenzéki pártoknak). 2010-re a vizsgálóbizottságok intézménye a politikai szereplők számára lejáratódott, 2006–2010 között egyre kevesebbet kezdeményeztek, és ugyanígy elhasználdott a politikai vita is. 2010-ben főleg albizottságként jöttek létre vizsgálati tevékenységet folytató kormányoldali többségű és küldetésű bizottságok (mindegyik feladata az elmúlt 8 év esetleges visszaéléseinek vizsgálata). A 2010-es politikai erőviszonyok az ellenzéket itt is együttműködésre készítetik, hiszen 78 képviselője egyik ellenzéki frakciónak sincs, sőt a két középpárt valamelyikének részvétele nélkül sem jön össze ez a szám.^[14] A vizsgáló és állandó bizottsági meghallgatás kezdeményezése kapcsán az arány emelkedik. Annak elrendeléséhez már 2/5 szükséges, ez a lehetőség jelenleg az ellenzéki frakciók számára csak a mentelmi bizottságban adott. 1994-98 között a mentelmin kívül a nemzetbiztonsági és a társadalmi szervezetek támogatását előkészítő bizottságban is elérte képviselőik aránya a 40%-ot. A vizsgálóbizottságok paritásos alapon elvileg ezt biztosítják. A vizsgálóbizottságok működésének, felállításának akadályozására vonatkozó gyakorlat szintén nem kétharmados kormányok idején alakult ki.^[15]

Államfő-jelöltet 50 képviselő állíthat, ez szintén az ellenzéki alternatíva megjelenítését támogatja. 1995-ben az ellenzék közös jelöltet állított, mivel erre egyedül egyetlen frakció sem lett volna képes. 2010-ben az MSZP indított saját jelöltet a kormánypártival szemben, a másik két ellenzéki frakciónak össze kellett volna fognia, ám erre a politikai elkülönülés miatt nyilván nem volt esély.

Az Alkotmánybíróságtól *előzetes normakontrollt* 1998 óta csak az államfő kérhet, az előző kétharmados kormány idején ez megadatott 50 képviselőnek (is).

[14] A Kolontár melletti vörösiszap-katasztrófa körülményeit vizsgáló bizottság kezdeményezését a Jobbik képviselői mellett LMP-s és Fideszes képviselők is aláírták. L. <http://www.parlament.hu/irom39/01351/01351.pdf> (2010.12.20.)

[15] Kukorelli – Smuk: *i. m.* 122-124.

Annak eltörlése egyébként épp kormányoldali mozgolódás nyomán, és az Alkotmánybíróság önkorlátozó hatáskör-értelmezése alapján történt meg.

A törvényhozási eljárással szembeni másik „utánlövési” lehetőség a *népszavazás* kezdeményezése. A képviselők egyharmada által kezdeményezhető fakultatív referendum nem kétharmados kormány esetén is többségi elrendeléshez kötött, míg az aláírásgyűjtéssel kezdeményezett a kormány többségétől függetlenül is adott (láttuk az eredményét 2008-ban; 1997-ben a termőfölddel kapcsolatosat viszont sikerrel buktatta meg a kormánytöbbség).

Érdekes felvetés lehet, hogy az új Alkotmány elfogadását a kormányzó-alkotmányozó többség meg kívánja-e erősíteni kötelező referendummal. Ha nem, az ellenzék kezdeményezhet-e népszavazást annak megakadályozására, tulajdonképp a jelenlegi Alkotmány megvédésére? (Ez utóbbi az ellenzék parlamenten kívüli joga, mozgósító képességének függvénye lenne, hiszen az Országgyűlést egyébként nem lehet „kötelezni” az ügydöntő népszavazás elrendelésére.) Ennek kapcsán kijelenthető, hogy 1) az új Alkotmányt formálisan jelenleg nem kötelező népszavazással megerősíteni, 2) az új Alkotmány megerősítésére népszavazást elrendelni nem ütközik akadályba, 3) az elfogadott, ám referendumra nem bocsátott új alaptörvényt annak szabályai szerint lehetséges „megtámadni”. A kérdéssel kapcsolatban megemlített 25/1999. (VII. 7.) AB határozat az Alkotmány nyílt vagy burkolt módosítását „tiltja” azon az alapon, hogy noha az alaptörvény népszavazásról szóló szabályai ezt logikailag még megengednék, az Alkotmány módosítása azonban csak a saját szabályai szerint mehet végbe – ezek pedig kizárólag az Országgyűlés hatáskörébe utalják a döntést. Az AB határozat rendelkező része kijelenti, hogy az Országgyűlés által elfogadott alkotmánymódosítás ügydöntő népszavazással megerősíthető. Sokan vitatják ezt a határozatot. Véleményem szerint nem kizárt az új Alkotmány megerősítő ügydöntő népszavazásra bocsátása, ez nyilván szélesebb legitimitációt biztosítana. A referendum elleni érvek amúgy nem újak: az átlagpolgár számára nehezen feldolgozható, összetett ügyről van szó, érdemes-e egykét rendelkezés miatt az egész alaptörvényt leszavazását megkockáztatni stb. Az új alaptörvényben mindenesetre egyértelműbb szabályozással, explicit módon kell rendezni az Alkotmány módosításának és a népszavazás intézményének kapcsolatát.

III. AZ ELLENZÉKI JOGOK VÉDELME

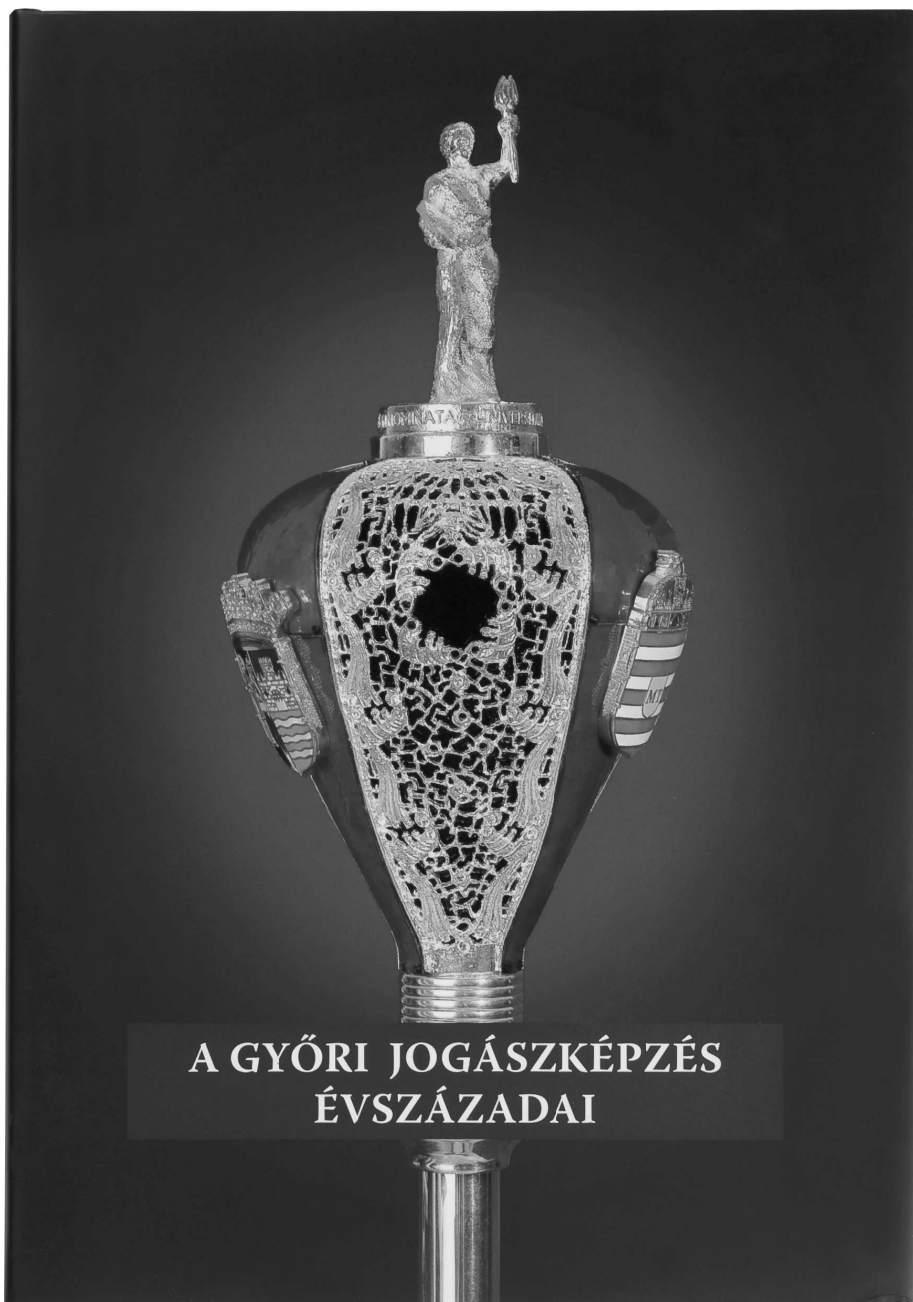
Az Országgyűlés perképessége hiányában jogellenes döntései nem támadhatók meg rendes bíróság előtt. Az ügyrendben foglalt ellenzéki jogokat a kormánytöbbség (ügyrendi bizottság stb.) döntései, értelmezései megsérthetik, kiüresíthetik – és ehhez nem is szükséges az ügyrend módosításához amúgy megkövetelt minősített többség. Ezen „akciók” ellen jogorvoslati lehetőség vajmi kevés kínálkozik az ellenzék, vagy az egyes képviselők számára. Az Alkotmánybíróság kézenfekvő fórumnak tűnne, ám gyakorlata eddig arra korlátozódott, hogy normakontroll keretében megsemmisítsen házszabályi vagy normatív ország-

gyűlési határozatba foglalt alkotmány-sértő rendelkezéseket, vagy alkotmány-sértő mulasztást állapítson meg. Ezek nem alkalmasak jogorvoslatként funkcionálni, hiszen a jogsértést nem bírálják felül. Az AB ugyanis egyedi döntéseket nem bírál el, bizottsági állásfoglalások pedig nem képezik normakontroll tárgyát (936/B/2004 AB határozat^[16]). Volt azonban olyan eset is, amikor a határozatok normatív tartalma alapján, országgyűlési határozat nyomán bírált el alkotmány-jogi panaszt (az ún. „Mécs-bizottság” ügye, 50/2003. (XI. 5.) AB hat.).

Az ellenzéki jogok és általában a Hárszabály érvényesülésének védelme érdekében az ügyrend-sértésekkel szemben jogorvoslatot szükséges biztosítani. Ebből a szempontból a T. Ház autonómiáját korlátozhatónak tartom.^[17]

[16] Az MDF-frakció 2004-es ügyében a „rutinszerű” elutasítás kelte csak 2009. május 19.(!) Ez önmagában is jelzi a hárszabálysértésekkel szembeni védtelenséget, az egyes frakciók és képviselők kiszolgáltatottságát a parlamenti többség kénye-kedvének.

[17] A konkrét esetek bemutatásával együtt l.: Smuk Péter: A frakcióvezető különleges hatásköréről. *Közjogi Szemle* 2009/2. 14–17. és Petrétei József: A frakciók szabályozásának kérdőjelei. *Közjogi Szemle* 2009/3. 31–34.

A GYŐRI JOGÁSZKÉPZÉS
ÉVSZÁZADAI

A mentelmi jog definíciós kérdései és típusai

A mentelmi jog tárgykörében 1937-ben jelent meg utoljára átfogó monográfia Bölöny József tollából. A mentelmi jog elmélete és gyakorlata ugyanakkor a mai napig vitatott, a jogalkotás és a jogalkalmazás egyaránt fogalmi és elhatárolási problémákkal küzd.

A mentelmi jog történetéből világosan kitűnik, hogy a törvényhozó hatalom függetlenségének, szabad tevékenységének egyik alapvető biztosítékát jelentette a végrehajtó, illetve bírói hatalom illetéktelen beavatkozásától való mentesség. Jól felismerhetők azok az alkotmányos elvek is, amelyek e mentesség alapjául szolgálnak. Ezek Kukorelli István felosztása szerint a népszuverenitás, a hatalommegosztás és a parlamenti szólásszabadság.^[1]

A mentelmi jog alapvetően az adott személy és rajta keresztül a parlament meghatározott tevékenységének, megnyilvánulásainak védelmét jelenti, méghozzá egyes hatósági eljárásokkal, jogkorlátozásokkal szemben. Célja az intézmény, azaz a Parlament független és szabad működésének biztosítása, a döntéshozó képviselők személyének védelmén keresztül az indokolatlan, más hatalmi ágak zaklatása ellen, amely alapvetően büntetőjogi formában jelentkezik. Magában foglalja a képviselői szólásszabadságot, a büntetőjogi (és szabálysértési) kényszerintézkedések és büntetőeljárások alóli mentességet. A mentesség büntetőjogi szempontból kétirányú: abszolút, ha teljesen kizárja a felelősségre vonást, relatív, ha időleges és feltételes akadálya a büntetőeljárásnak.^[2] A képviselők tekintetében nem alanyi jogként jelenik meg, korlátozható az alapvető alkotmányos jogok és elvek mentén. A büntetőjogban a mentelmi jog mint büntethetőségi akadály, egyfajta személyes mentességként jelentkezik.^[3]

A mentelmi joggal kapcsolatban kétféle mentelmi jogot szokás elkülöníteni egymástól, jóllehet ezek nagyon szoros összefüggésben állnak egymással. Az egyik az ún. felelősségmentesség, vagy régebbi elnevezéssel felelőtlenység, a másik a sérthetlenség intézménye.^[4] Ezek, legalábbis egyes vélemények sze-

[1] Kukorelli István: *Az országgyűlési képviselők jogállása*. KJK, Budapest, 1989. 253.

[2] Az abszolút és relatív felosztásról. Bölöny József: *Mentelmi jog*. Budapest, 1937. 21.

[3] Személyes mentesség illeti meg továbbá azokat, akiknek mentessége a diplomáciai és nemzetközi jogon alapul. E személyek büntetőjogi felelősségre vonására nemzetközi szerződés, illetve ennek hiányában nemzetközi jog szabályai az irányadók. 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről (Btk), 5. §.

[4] Petrétei József: A mentelmi jog nemzetközi szabályozása, In: Karsai Károly (szerk.): *Előadások és publikációk a mentelmi jog tárgyköréből. [kiad.] Az Országgyűlés Mentelmi összeférhetlenségi és mandátumvizsgáló bizottsága*, Budapest, 2006. 277.

rint, nem függetlenek egymástól, hanem inkább ugyanazon védelem két oldalát és fokozatát jelentik.^[5]

A képviselői felelősségmentesség, vagyis a képviselők e minőségében leadott szavazata vagy kifejtett véleménye, nézete miatti felelősségmentesség büntető anyagi jogi természetű. Az ilyen, de csakis az ilyen tevékenység vezethet a büntethetőséget kizáró okokhoz, ami egyben azt is jelenti, hogy nem jön létre bűncselekmény az esetleges tényállásszerűség ellenére sem. E büntethetőségi akadály jogi természetét vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a mentelmi jog ezen része a jogellenességet kizáró okok közé tartozik.

A képviselői sérthetetlenség, továbbá az összes személyi mentesség a Be. 551. §-án alapuló büntetőeljárás akadály. Az ebbe a körbe tartozó cselekmények bűncselekményt valósítanak meg, amelyek miatt a büntetőeljárás azonban csak meghatározott engedély esetén folytatható le, illetve a tettenérés esetét kivéve felhatalmazás nélkül nem alkalmazható kényszerintézkedés. A büntetőeljárás lefolytatásához történő hozzájárulás joga az Országgyűlést, illetve a kinevezőt illeti meg.

A mentelmi jog tehát kettős természetű jogintézmény, közjogilag az adott szervezet működése érdekében egy kivételt jelent a törvény előtti egyenlőség elve alól, míg büntetőjogilag egy olyan büntethetőségi akadály, amely véglegesen vagy ideiglenesen gátja a felelősségre vonásnak.

A jogegyenlőség követelménye és a népképviselői országgyűlés működésének zavartalansága az első pillanatoktól kezdve egyfajta koherenzavart jelent a mentelmi jog tekintetében. Ezt ismeri fel Vargha Ferenc, amikor úgy véli, hogy a jogegyenlőség alóli kivétel csak akkor lehetséges morálisan, ha a kivétel olyan közérdekű közhasznú cselekvésre vonatkozik, amely a kivételes cselekvési mód nélkül nem volna végrehajtható.^[6]

Az is előfordulhat, hogy a joguralom és a valódi alkotmányos kormányzat révén biztosítandó értékeket néha a jogtól és az alkotmánytól való ideiglenes, bár olykor mélyreható eltávolodás szolgálja a legjobban.^[7] Finnis egyébként Dicey-ra hivatkozik, amikor azt fejtegeti, hogy néha magának a jogszerűségnek az érdekében kell megsérteni egyébként helyénvaló jogszabályokat.^[8]

Mindezeket figyelembe véve általánosságban feltétlenül igazat kell adnunk az igazságossági elméletek egyik legkiemelkedőbb képviselőjének, John Rawlsnak. Szerinte az emberek eltérő felfogásuk ellenére is felismerhetik, hogy egy intézmény akkor igazságos, ha az alapvető jogok és kötelességek kijelölésekor a személyek között nem tesznek önkényes megkülönböztetést, s

[5] Dr. Szenté Zoltán: A parlamenti képviselők mentelmi joga az európai parlamenti jogokban, In: *A képviselők jogállása*. 2. rész. Parlamenti dolgozatok. (szerk. Dr. Soltész István) Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 2004. 204.

[6] Vargha Ferenc: *A képviselők felelőtlensége*. Jogállam könyvtára. Budapest, 1924. 32.

[7] Finnis, John: A joguralom határai. In: *Joguralom és jogállam*. (szerk. Takács Péter), Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 158.

[8] Dicey, Albert Venn: A jog uralma. In: *Fiók Műhelytanulmányok*. (szerk. Mezey Barna), Budapest, 1985. 69.

ha szabályai helyesen mérlegelik a társadalmi élet előnyeire vonatkozó ellen-
tétetes igényeket.^[9]

A konzervatív igazságossági teóriák Rawlsszal szembeni egyik legismertebb képviselője, John Kekes.^[10] Kekes igen élesen bírálja a rawlsi igazság-felfogást, már önmagában abból a kiindulási pontból, hogy vitatható az igazságosság, mint a társadalmi intézményeknek legfontosabb erényeként történő felfogása.

Kekes gondolatai azonban sokkal régebről eredeztetnek. Már Platón kijelentette ugyanis, hogy igazságos mindenkinek megadni, ami jár.^[11] Platónnál jelentkezik az érdem, mint az igazságosság szükséges alkotóeleme. Természetesen az igazságos társadalom akkor jöhet létre, ha az az értelem által motivált, és nem pedig a vágyak és az érzelmek uralkodnak. Az értelem ugyanakkor pedig a jó ismeretével ruház fel mindenkit. A tudás és tehetség a szükséges kellékei a jó megismerhetőségének, míg a platóni elképzelés szerint az erkölcsileg gyengék ezt nem tudják produkálni. ezért lehetséges az, hogy a jót gyakran éri meg nem érdemelt sérelem, míg a rosszat pedig meg nem érdemelt előny. Mindez vezethet az igazságtalansághoz, amit ki kell küszöbölni.^[12]

Arisztotelész jelentősen továbbfejlesztette Platón igazságelméletét. Itt jelenik meg az az alapgondolat, amelyet Kelsen a valaha létező legfontosabb igazságosság elméletnek nevezett. Arisztotelész szerint ugyanis az igazságosság lényege egyenlőség az egyenlőknek és egyenlőtlenség az egyenlőtleneknek.^[13]

Az Alkotmánybíróság mindezekből arra a következtetésre jutott, hogy a nem azonos jogállású és tevékenységű személyek között tett különbségtétel nem minősíthető diszkriminatívnak.^[14]

Legegyértelműbben azonban az Alkotmánybíróság akkor fogalmazott, amikor kimondta, hogy alkotmányellenes megkülönböztetés csak akkor állapítható meg, ha összehasonlítható helyzetben lévő személyek között tesz a jogalkotó olyan különbségtételt, amely alapjogsérelmet okoz, illetőleg azzal az egyenlő méltóság alkotmányos követelményét sérti.^[15] Mindebből következik, hogy a mentelmi jog jogbölcséleti alapokon morálisan igazolható, de csak akkor, ha nem terjeszkedik túl eredeti célján, és megfelelő korlátai vannak.

A parlamenti mentelmi jog hagyományosan két alapvető típusra osztható. Néhány országban, az úgynevezett Westminster-országokban (közéjük tartozik Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is) a mentelmi jognak egy szűkített felfogása – a felelősségmentesség – létezik. Itt a védelem a parlamenti képviselők-

[9] Rawls, John: A jog uralma az igazságosság elméletében. In: *Joguralom és jogállam*, (szerk. Takács Péter). Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 248.

[10] Lásd Kekes, John: *A konzervativizmus ésszerűsége*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001., valamint U. ő.: *Az egalitarizmus illúziói*. Attraktor, Gödöllő, 2004.

[11] L. Platón: *Az állam*. Gondolat, Budapest, 1970.

[12] Platón: *i. m.* 267-276.

[13] Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Európa, Budapest, 1997. 123-124.

[14] 954/B/1997. AB határozat. ABK 2001/11. (XI. 30.)

[15] 865/B/2003. AB határozat. ABK 2004/11. (XI. 30.)

nek törvényhozó tevékenységük során tanúsított magatartásukra, alapvetően a szavazásra, illetve felszólalásaikra korlátozódik. Ha ezekben az országokban a törvényhozás tagjai nem képviselői minőségükben valamilyen bűncselekményt követnek el, ugyanolyan módon vonhatók felelősségre, mint bármely más állampolgár.

A kontinentális modell országaiban, amelyek alapvetően a francia-belga példát követik, egy szélesebb felfogása honosodott meg a parlamenti mentelmi jognak. Ez a modell tartalmazza egyrészt az előbb említett felelősségmentességet a törvényhozó tevékenység során tanúsított szavazásért, illetve véleménynyilvánításért, másrészt viszont időleges és korlátozott mentességet ad a büntetőjogi üldözés alól – valamint a polgári jogi következmények alól is – bármilyen egyéb bűncselekmény elkövetése esetén. Az országok többsége, beleértve az újabb demokráciákat is, ehhez a második nagy csoporthoz tartozik. Hozzá kell tenni, hogy ezekben az országokban nagyon színes a szabályozás, nincs a sérthetetlenségnek egy viszonylag állandó és minden országra jellemző tartalma, ellentétben a felelősségmentességgel. Ennek nyilvánvalóan oka az eltérő politikai berendezkedés, kulturális, jogi és intézményes hagyományok létezése.

Mindez természetesen kihat a büntetőjogi, büntető eljárásjogi szabályozásra és jogalkalmazásra, ezért jellemző az országokonként, azon belül a közfunkciókat gyakorló személyek eltérő köreiként változó szabályozás, valamint a büntetőjogi felelősség megállapítása, a szabálysértési és a büntetőeljárást megelőző hatósági szakban foganatosítható eljárási cselekmények, illetve a büntetőeljárás során alkalmazható kényszerintézkedések jellegzetessége. Ezek a különbségek elemzésre érdemes problémákat vetnek fel a magyar szabályozás és gyakorlat szempontjából is.

A mentelmi jog Európában közösségi szinten is fontos és elismert uniós jogintézmény. Az európai parlamenti képviselőkre vonatkozó uniós szabályozás és annak gyakorlata kettős hatást mutat. Egyrészt nyilvánvalóan támaszkodik a tagállamok parlamentjeinek mentelmi jogára, illetve az ott kialakított, esetenként több száz éves gyakorlatra. Másrészt viszont érzékelhető az a hatás is, amelyet az Európai Parlament tagjait érintő kiváltságok és mentességek szabályozása, továbbá ezen jogokról szóló döntések váltanak ki az egyes tagállamokban. Az Európai Parlament mentelmi jogát, annak gyakorlatát azért is érdemes tüzetesebben szemügyre venni, mivel ez szintézise a Közösséget alkotó országok szabályozásának és gyakorlatának.

Az Európai Parlament tagjainak mentelmi joga sajátos elegye a mentelmi jog általános hagyományos szabályainak. Ismeri a mentelmi jog mindkét alaptípusát, tehát a felelősségmentességet és a sérthetetlenséget is. Ez utóbbi tekintetében azonban furcsa kettősség érvényesül, hiszen ugyanarra az európai parlamenti képviselőre gyakorlatilag két típusú sérthetetlenségi jog vonatkozik. Egyrészt a saját államának joga, azaz a hazai állam parlamenti tagjai által élvezett mentelmi jog illeti meg őt is, másrészt viszont mindenütt másutt, azaz az Európai Unió egyéb tagállamaiban már nem egy származtatott, hanem egy eredeti, bár korlátozottabb jellegű mentelmi joggal rendelkezik, amely fölött az Európai Parlament dönt saját szabályai alapján.

Az országgyűlési képviselők mentelmi joga az Alkotmányon alapul. Az Alkotmány 20. §-ának (3) bekezdése szerint az országgyűlési képviselőt az országgyűlési képviselők jogállásáról szóló törvényben szabályozottak szerint mentelmi jog illeti meg. Az országgyűlési képviselők jogállását az 1990. évi LV. törvény (Kjt.) rendezi. Az országgyűlés ezt a törvényt az Alkotmány 20. §-a (5) és (6) bekezdésének végrehajtására alkotta meg. A jogállási törvényben rendezik a (3) bekezdésben említett mentelmi jog részletszabályait. Ennek megfelelően az Alkotmány csupán a felhatalmazást adja meg a mentelmi jog szabályainak kidolgozására, azonban annak főbb rendező elveit, illetve korlátait nem tartalmazza. Ez megítélésem szerint – figyelemmel arra, hogy bár nem alapjogról, de igen fontos alkotmányos jogokról van szó – olyan hiányossága az Alkotmánynak, amelyet meg kellene szüntetni.

A jogállási törvényben található magyar szabályozás a mentelmi jog hagyományos, dualista felfogását tükrözi, a felelősségmentességről és a sérthetetlenségről egyaránt rendelkezik. A korábban már idézett 65/1992. (XII. 17.) AB határozat megerősíti ezt a törvényi értelmezést, amikor kimondja, hogy a mentelmi jog ugyan a képviselő személyes jogaként jelenik meg, e jogáról a képviselő mégsem rendelkezhet, mentelmi jogáról a képviselő – a szabálysértési eljárás kivételével – nem mondhat le, mentelmi jogára az eljárás során hivatkozni kell.

A magyar szabályozás a személyi kört szélesebben húzta meg, mint a legtöbb ország, hiszen a képviselők mellett kiterjeszti a védelmet a képviselőjelöltekre is. Ennek megfelelően a sérthetetlenség akkor is megilleti a képviselőt, ha az adott cselekményt képviselői vagy képviselőjelölti minőségének bekövetkezése előtt követi el, de az eljárás még folyamatban van, vagy meg sem indult képviselőjelöltsége vagy képviselővé választása után.

A mentelmi jogra vonatkozó szabályozást 2006-ban módosította lényegesen az országgyűlés. A 2006. évi LXXXVII. törvény meghozatalát a törvényalkotó azzal indokolta, hogy a közjogi hagyományaink által meghatározott formában az alkotmányos függetlenséggel rendelkező tisztségviselők befolyásolás mentes működésének garanciájaként indokolt megőrizni a mentelmi jogot, ugyanakkor a jogintézmény megtépázott tekintélyét vissza kell állítani, ezért a védett személyek körét jelentősen szűkíteni, a védelem tartalmát pedig a visszaélészerű joggyakorlás kizárása érdekében egyértelműsíteni kell.^[16]

A képviselői felelősségmentesség a korábbiakban kifejtettek szerint abszolút és feltétlen. A képviselő nem vonható felelősségre szavazata, illetve megbízatásának gyakorlása során általa közölt vélemény vagy tény miatt.

Az európai államok többsége a felelősségmentesség szabályozásnál egyébként nem jelöl meg ez alól kivételeket. A magyarhoz hasonló álláspontot foglal viszont el a német alaptörvény, a litván, a lett és a lengyel alkotmány.

Jogalkalmazási gondot okozhat, hogy a képviselő mikor cselekszik képviselői minőségében, és mikor azon kívül. Ennek eldöntéséhez vizsgálni kell, milyen magatartás minősül a képviselői feladatok ellátásának és mi az, ami már

[16] L. bővebben: miniszteri indokolás a 2006. évi LXXXVII. törvény-tervezethez.

túlmege ezen. Az európai szabályozási gyakorlat nagyjából kialakította az erről szóló általános elveket.

A mentelmi jog felelősségmentességi formája mint büntethetőséget kizáró anyagi jogi akadály, része az alkotmányos büntetőjognak. Ennek formai követelményeként írja elő az Alkotmánybíróság az önkényes jogértelmezés tilalmát, illetve lehetőség szerinti korlátozását a jogalkalmazók részéről.^[17]

A magyar joggyakorlat a felelősségmentesség határainak kijelölésekor egy szűkítő, formális értelmezés irányába mutat. Azonban felmerül a kérdés, hogy Magyarországon is inkább a funkcionális, tágabb értelmezés felé lehetne elmozdulni. A jelenlegi tapasztalatok azonban arra intenek, hogy egy ilyen megoldás még inkább egy alkotmányos szerepzavarba kényszerítené a mentelmi jogot, amely gyakorlatilag az intézmény ellehetetlenüléséhez is vezetne.^[18]

Vita tárgya lehet, hogy a felelősségmentesség milyen, a Büntető Törvénykönyvben szabályozott bűncselekményekre terjedhet ki. Véleményem szerint az ezt kizáró szabályozás hiányában mind az előkészületi, mind pedig a felbujtói magatartás a felelősségmentesség oltalma alá eshet. Megfontolandó lenne ezért, hogy a szándékos bűncselekményekre történő felhívás, illetve előkészületi magatartás ne essen a felelősségmentesség esetei alá.

A szólásszabadság és a mentelmi jog összefüggéseit a kezdetektől fogva többen hangsúlyozták. Hodosy Imre a képviselőház 1896. április 23-i ülésén jelentette ki: „A szólásszabadság és a mentelmi jog az alkotmányos garanciáknak egyik legfontosabbika. Attól függ az Alkotmány sorsa, hogy meddig szabad szólnunk, meddig vannak biztonságban a felszólalók véleményük szabad nyilvánításában.”^[19]

Az Alkotmánybíróság rámutatott arra, hogy a szabad véleménynyilvánítás érvényesülésének kiemelten fontos helyszíne az országgyűlés, az a terep, ahol az ország sorsát közvetlenül érintő ügyekben érvek és ellenérvek felsorakoztatását követően döntést hoznak a képviselők. Az alkotmányos törvényalkotás nem képzelhető el a parlamenti tanácskozás nyilvánossága és a képviselői felszólalások szabadsága nélkül. A valódi nyilvános vita létrejöttét és az azt követően kialakult törvényhozói akarat szabad kinyilvánítását veszélyeztetné, ha a képviselőt a parlamenti vitában tett kijelentése miatti széles körben büntetőjogi, illetve szabálysértési felelősségre vonás fenyegetné. Emellett a parlamenti képviselők feladatai, ezen belül is a végrehajtó hatalom feletti ellenőrzés zavartalan, befolyásolás mentes ellátáshoz fűződő állami érdek indokolja a képviselők ebbéli minőségükben tett megnyilatkozásaik és cselekedeteik miatti korlátozott felelősségre vonását.^[20]

Az országgyűlési képviselők jogállásáról szóló törvény 2006-os módosítása tovább szélesítette az országgyűlési képviselők mentelmi jogát, amikor kivétele-

[17] 30/1992. (I. 26.) AB határozat.

[18] Simon Ákos: *Az országgyűlési képviselők felelőtlenségére vonatkozó szabályokról de lege ferenda*. OTDK dolgozat. 2005. 7. oldal <http://www.ajk.elte.hu/tudomanyosprofil/kiadvanyok>

[19] 1892. *Országgyűlési napló*. XXXII. kötet, 305.

[20] 160/1994. (XII.24.) AB határozat. ABH 1994., 342-363.

ket állapított meg a rágalmazó és becsületsértő kijelentések, illetve megnyilvánulások büntetendősége alól. Az Alkotmánybíróság vonatkozó határozata ennek a törvényhozási lépésnek az indokoltságát a véleménynyilvánítás szabadságának fontosságában adja meg azokban az esetekben, amikor az országgyűlési képviselők közügyekben meghatározott közszereplőkkel, illetve politikusokkal kapcsolatban nyilvánulnak meg.

Ugyanakkor elfogadhatatlan, hogy a közösség elleni izgatás a parlamenti képviselők felelősségmentessége alá eső bűncselekmény. Az alkotmánybíróság, illetve a bírói gyakorlat kifejezetten szűkre szabta egy ilyen jellegű cselekmény miatt érvényesíthető büntetőjogi felelősség lehetőségét, hiszen a legtöbb ilyen megnyilvánulás a szólásszabadság körébe esik. Indokolatlan, hogy míg a rágalmazás és a becsületsértés nagyrészt kivételt jelent a felelősségmentesség alól, a jóval súlyosabb megítélésű közösség elleni izgatást büntetlenné nyilvánítja a mentelmi jog. Ráadásul az országgyűlési képviselőnek, mint hivatalos személynek fokozott felelősséget kellene viselnie az ilyen ügyekben. Az országgyűlés érdekeit megfelelően szolgálná, ha a közösség elleni izgatás esetén a sérthetlenség szabályai érvényesülnének, azaz a Parlament dönthetne a mentelmi jog felfüggesztéséről.

A mentelmi jog felfüggesztésére irányuló eljárás lehetősége egyértelműen csak a sérthetlenség tekintetében merül fel. A felelősségmentesség fennálltát az adott ügyben eljáró hatóságoknak kell hivatalból megállapítaniuk. Amennyiben ennek ellenére indítanak vagy folytatnak eljárást a parlamenti képviselővel szemben, az országgyűlés a mentelmi jog megsértését mondhatja ki, de nem a mentelmi jog fenntartásáról vagy felfüggesztéséről dönt.

Az országgyűlési bizottsági vizsgálatok számos eleme a bírósági eljárásokra emlékeztet, a két eljárás között alapvető különbségek is vannak. A bírói hatalom elválik a törvényhozó és végrehajtó hatalomtól, és az a sajátossága, hogy másik két politikai jellegű hatalmi ággal szemben állandó és semleges. Ezzel szemben a vizsgálatot végző parlamenti bizottságok nem az igazságszolgáltatás, hanem az országgyűlés részei, a parlamenti ellenőrzés, a kormányzati politikai felelősség megállapításának eszközei. Mindebből egyenesen következik, hogy az országgyűlés bizottságai nem vehetnek át olyan jogosultságokat, amelyeket az igazságszolgáltatás szervei gyakorolnak, így nem dönthetnek büntető anyagi jogi vagy eljárási kérdésekben sem.

Mindenesetre az alkotmánybírósági határozatból nyilvánvalóan következik a már említett legfontosabb tétel, tudniillik, hogy az országgyűlési bizottság, így jelen esetben a mentelmi bizottság a büntetőjogi felelősség fennálltát vagy fenn nem álltát nyilvánvalóan nem vizsgálhatja. A fenti megállapításokból következik, hogy az országgyűlésnek, illetve a mentelmi bizottságnak nem azt kell vizsgálnia, hogy van-e ténylegesen bűncselekmény gyanúja a képviselővel szemben, hanem arról kell meggyőződnie, hogy történt-e illetéktelen hatósági zaklatás. Ehhez pedig a következőket kell megállapítania:

1. a bizottság elé terjesztett tényállás megfelel-e valamely bűncselekmény törvényi tényállásának, és ezáltal képezheti-e vádemelés alapját,

2. összefüggésbe hozható-e az adott cselekmény és a szóban forgó képviselő,
3. az arra jogosult szerv kezdeményezte-e a meghatározott eljárást.^[21]

A Magyar Országgyűlés mentelmi bizottsága, éppen a szabályozatlanságra is visszavezethetően, sajnálatosan nem mindig követi ezt a gyakorlatot.

A képviselői jogállási törvény 5. §-a rögzíti a sérthetetlenség szabályait. A képviselőt csak tettenérés esetén lehet őrizetbe venni, és ellene csak az országgyűlés előzetes hozzájárulásával lehet büntetőeljárást, valamint szabálysértési eljárást indítani, vagy folytatni, továbbá büntetőeljárás-jogi kényszerintézkedést alkalmazni. A mentelmi jog felfüggesztésére irányuló indítványt a vádirat benyújtásáig a legfőbb ügyész, azt követően, illetve magánvádas ügyben a bíróság terjeszti elő az országgyűlés elnökéhez. Az indítványt a képviselő tettenérése esetén haladéktalanul elő kell terjeszteni.

Meghatározott bűncselekmény gyanúja esetén – a régi Be.-vel ellentétben már ehhez nem szükséges alapos gyanú, csak a gyanúsított közléséhez – Vargha véleményével egyezően, minden további nélkül indítható büntetőeljárás. E büntetőeljárás során valamennyi, a törvény által előírt, illetve lehetővé tett nyomozási cselekmény foganatosítható. Ebben a körbe tartoznak azok a cselekmények is, amelyek annak megítéléséhez szükségesek, hogy a személyes mentességgel rendelkező gyanúsítható-e bűncselekmény elkövetésével. Ennek hiányában ugyanis valóban sem a mentelmi jog felfüggesztésének indítványozására jogosult, sem pedig a döntésre hivatott nem kerülhet abba a helyzetbe, hogy megalapozottan határozzon.^[22]

A tettenérésre utal vissza a jogállási törvény 5. §-a, amikor lehetővé teszi a mentelmi jogosult hozzájárulás nélküli őrizetbe vételét. Ennél tovább azonban a törvény nem megy, és nyelvtani értelmezéséből következik, hogy a tettenérés esetén őrizetbe vételre van lehetőség, amelynek viszont csak korlátozott célja lehet. Így alapvető célnak tekinthetjük, hogy ez az intézkedés alkalmas a megkísérelt vagy előkészített bűncselekmény véghezvitelének megakadályozására, valamint bizonyítási eszközök biztosítására.^[23] Ettől eltekintve azonban a mentelmi jog felfüggesztése szükséges ahhoz, hogy a gyanúsítottkénti kihallgatásra, illetve egyéb kényszerintézkedés foganatosítására sor kerülhessen. Az ezzel ellentétes felfogás nyilvánvalóan kontra legem értelmezés, ami alkotmányosan kizárt.

A hatályos büntetőeljárás törvény 6. § (2) bekezdése szerint „büntetőeljárás csak bűncselekmény gyanúja alapján és csak az ellen indítható, akit bűncselekmény alapos gyanúja terhel”. A törvény tehát világosan különbséget tesz a büntetőeljárásnak általában, illetve meghatározott személy elleni megindítása között. A Be. 551. §-a úgy fogalmaz, hogy a személyes mentességet élvezők ellen nem indítható büntetőeljárás.

[21] Vö. az 1867. november 18-i Házhatározat vonatkozó rendelkezéseivel.

[22] Nyíri Sándor: A mentelmi jog a büntetőeljárás tükrében. *Rendészeti Szemle*, 1993/3. 25.

[23] Be. 129. § (2) bekezdés

A képviselői mentelmi jog indokolt lehet olyan esetben, amikor nem a képviselő ellen irányul közvetlenül az eljárás, de meghatározott intézkedések, kényszerintézkedések érintik a személyét. Ilyenkor azonban ez a mentelmi jognak nem feltétlenül kell azonosnak lennie azzal a mentelmi joggal, amelyet a gyanúsítottként történő eljárásba vonásnál szükséges alkalmazni. Megfontolandó ezért, hogy ilyen esetekben utat kellene engedni a képviselővel szembeni intézkedésre azzal, hogy a Parlament utólag állapíthassa meg a mentelmi jog fenntartásának szükségességét. Ha ezt a döntést hozná az országgyűlés, visszamenőleg kellene megvizsgálni azokat a következményeket, amelyek a mentelmi jog fel nem függesztése miatt adódnak. A szabályozás pontosságával biztosítani lehetne a visszaélések elkerülését is.

Az optimális megoldás az lehetne, ha a tettenérés esetén az eljárás általános megindítására nyílna lehetőség a képviselővel szemben, beleértve valamennyi kényszerintézkedést. A felfüggesztés iránti kérelmet ilyenkor is haladéktalanul elő kellene terjeszteni, ennek megadása azonban csak utólagos jóváhagyásként funkcionálna. Amennyiben a Parlament megtagadná a mentelmi jog felfüggesztését, a képviselővel szemben ezt követően kellene megszüntetni az eljárást. Addig azonban nem lenne szükség az eljárás felfüggesztésére, ami a mai szabályozás szerint tettenérés esetén is kötelező.^[24]

Ismételten rá kell mutatni arra, hogy a felfüggesztés hiányában életbe lépő eljárási tilalom nem a bizonyításra irányuló eljárási cselekményekre vonatkozik, hanem az adott személyt érintő gyanúsításra, illetve kényszerintézkedésekre.^[25] Ebből logikusan következik, hogy a mentelmi jogosultat személyében nem érintő eljárási cselekmények folytatásához, illetve általában a büntetőeljárás lebonyolításához a törvény szerint van lehetőség.

A mentelmi jogosultak esetében meg kell jegyezni, hogy befolyásolásukra, zaklatásukra ugyanúgy felhasználhatók a titkosszolgálati eszközökkel szerzett információk, mintha azokat büntetőeljárásban szerezne be az adott hatóság. Kielégítő megoldás ezért csak az lehetne, ha a nemzetbiztonsági adatszerzés feletti felügyelet terjedelme nem lenne szűkebb, mint az ügyésznek a nyomozás feletti gyakorolt felügyeleti joga, mivel a titkos úton megszerzett bizonyítékok csak akkor használhatók fel a későbbiekben, ha azok törvényes úton kerültek beszerzésre.^[26] Az egyik legfontosabb teljesítendő feltétel a célhoz kötöttség elvének maradéktalan érvényesítése.

A jogszerűen – engedélyhez kötött – titkos információszerzés, tehát nem sérti a mentelmi jogot, viszont az így nyert adatoknak bizonyítékként való felhasználása a büntetőeljárási törvénynek megfelelően csak akkor elfogadható, ha az abban foglalt feltételek, így különösen a célhoz és személyhez kötöttség elve érvényesül.^[27]

[24] Be. 552. § (1) bekezdés

[25] Nyíri: *i. m.* 26.

[26] Finszter Géza: A titkos információgyűjtés szabályozása a hatályos jogban. In: *Kriminológiai tanulmányok*, XXXVII. kötet, Irk Ferenc (szerk.), OKKRI, Budapest, 2000. 988-959.

[27] E feltételekről ld. 2/2007 AB határozat. ABK 2007/1. (I. 31.)

A mentelmi jog felfüggesztésére irányuló eljárás lehetősége egyértelműen csak a sérthetlenség tekintetében merül fel. A felelősségmentesség fennálltát az adott ügyben eljáró hatóságoknak kell hivatalból megállapítaniuk. Amennyiben ennek ellenére indítanak vagy folytatnak eljárást a parlamenti képviselővel szemben, az országgyűlés a mentelmi jog megsértését mondhatja ki, de nem a mentelmi jog fenntartásáról vagy felfüggesztéséről dönt. Az országgyűlési bizottság, így jelen esetben a mentelmi bizottság a büntetőjogi felelősség fennálltát vagy fenn nem álltát nyilvánvalóan nem vizsgálhatja.

A mentelmi jog célját, a történelmi előzményeket elemezve ugyancsak találhatunk némi útmutatást a mentelmi bizottság helyes eljárását illetően. A mentelmi jog alapja az országgyűlés testületi szabadságának és függetlenségének védelme.^[28] A sérthetlenség ezen belül a képviselők parlamenti munkában való részvételének lehetőségét biztosítja. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nem lehet megakadályozni a képviselő parlamenti ülésen való részvételét büntetőeljárás, illetve szabálysértési eljárás segítségével, illetve nem lehet vele szemben kényszerintézkedéseket hozni egészen addig, amíg a jogi szabályozás ezt lehetővé nem teszi.^[29]

Nyomós érvek szólnak amellett, hogy Magyarországon is érdemes lenne újragondolni e terület szabályozását.^[30]

A ma hatályos mentelmi jogi szabályozás – a korábbiakban kifejtettek szerint – komoly változtatásra szorul. A mentelmi anyagi és eljárási szabályok jelentős része korszerűtlen, sokszor következtlen és ellentmondásos, nem felel meg a jogbiztonság követelményének, és negatívan érint egyes alkotmányos elveket is. Ugyanakkor több olyan megoldás létezik, amelyek elfogadása esetén egy korszerű, a jogállam minden követelményének megfelelő és jól alkalmazható mentelmi jog illeszkedik a magyar jogrendszerbe. Ezt támasztja alá, hogy a világ sok országában egymástól jelentős mértékben eltérő, de jogállami keretekben jól működő mentelmi szabályozás létezik.

[28] Daruvári Géza: *A mentelmi jog*. Budapest, 1890. 19.

[29] Drinóczi Tímea – Petrétei József: A képviselői mentelmi jogról de lege ferenda. *Jogtudományi Közlöny*, 2006/6. 257.

[30] Pesti Sándor: A fegyelmi jog fejlődése a magyar házsabályokban. In: *A plenáris ülés*. 1. rész, szerk. Soltész István, Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 1997. 252.

A közigazgatás feletti kontrolleszközök általános áttekintése

I. KIINDULÓ GONDOLATOK

Amikor a közigazgatás kontrollját ellátó eszközöket megkíséreljük számba venni, nem indulhatunk ki másból, mint a közigazgatás legfontosabb sajátosságából: a közigazgatás a végrehajtó hatalom birtokában végzett konkrét beavatkozás a közigazgatás szervezetén kívüli jogalanyok élet- és jogviszonyaiba.^[1] (Amikor ezt írjuk, nem feledkezünk meg arról, hogy közvetlen beavatkozás mellett a közigazgatás működésének jelentős részét alkotják a szervezeten belüli igazgatás, miként a szervező, döntés-előkészítő és tényleges közszolgáltatást nyújtó – reál – cselekmények is. A reálcselekményeken kívül az egyéb tevékenységfajták azonban végső soron a közvetlen beavatkozást készítik elő vagy annak feltételeit biztosítják.) Ez a sajátosság következik az Waldo-féle igazgatás fogalmából is, aki szerint *az igazgatás együttműködő ésszerű cselekvés, vagyis az irányítónak az a tevékenysége, amellyel másokat meghatározott magatartásra rávesz.*^[2] A magatartásra „rávétel” pedig feltételezi a hatalmi helyzetet, vagyis a közigazgatás alanyának a képességét arra, hogy az akarátának ellenszegülés ellenére is érvényt szerezzen.^[3] A „köz” igazgatása pedig elsősorban abból a további sajátosságból fakad, hogy a benne megnyilvánuló hatalom nem más, mint az állami szuverenitás, vagy magyarul az állami főhatalom.^[4]

Ha pedig a közigazgatás az állami főhatalom birtokában végzett közvetlen beavatkozó tevékenység, akkor elkerülhetetlenül maga után vonja a kontroll igényét. Ennek belátáshoz elegendő, ha az Alkotmány 57. § (5) bekezdésére utalunk, amely szerint „a Magyar Köztársaságban a törvényekben meghatározottak szerint mindenki jogorvoslattal élhet az olyan bírói, államigazgatási vagy más hatósági döntés ellen, amely jogát vagy jogos érdekét sérti.” Az Alkotmány szerint tehát a közigazgatási döntések ellen jogorvoslattal élhet az, aki a döntés folytán jogát vagy jogos érdekét sértve érzi. A jogorvoslat nyilvánvalóan a döntés vizsgálatát, helyességének ellenőrzését, vagyis egyfajta kontrollját jelenti.

[1] Madarász Tibor: *A magyar államigazgatási jog alapjai*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1990, 32.; Erekly István: *Közigazgatás és önkormányzat*, MTA, Budapest, 1939. 187.

[2] Waldo, Dwight: *Mi a közigazgatás?* In: Stillman, Richard J. (szerk.): *Közigazgatás*, Osiris, Budapest, 1994. 16–28., 25–26.; Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*, Szent István Társulat, Budapest, 2010. 9–12.

[3] Weber, Max: *Gazdaság és társadalom I.*, KJK, Budapest, 1987. 1., 77.

[4] Berényi Sándor: *A közigazgatás fogalma és sajátosságai*, In: Ficzer Lajos (szerk.): *Magyar közigazgatási jog. Általános rész*, Osiris, Budapest, 1999. 21.

A jogorvoslati jog persze nem pusztán az Alkotmány alapján illeti meg a döntés érintettjeit, *Az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény*, amelyet Magyarországon az 1993. évi XXXI. törvény hirdetett ki, 13. Cikkében azt szintén biztosítja, hogy „Bárkinek, akinek a jelen Egyezményben meghatározott jogait és szabadságait megsértették, joga van ahhoz, hogy a hazai hatóság előtt a jogsérelem hatékony orvoslását kérje abban az esetben is, ha e jogokat hivatalos minőségben eljáró személyek sértették meg”.

A jogorvoslat, vagy bővebben a közigazgatás kontrollja tehát az Alkotmányon, illetve az emberi jogokat biztosító nemzetközi egyezményen alapszik. Mielőtt tovább lépnénk, egy rövid indokolását kell adnunk az idegen „kontroll” fogalom használatának: közvetlen magyar megfelelője, az „ellenőrzés”, miként a rokon „felügyelet” is foglaltak, mégpedig normatív szövegekben (Alkotmány, a közigazgatás szervezeti törvényei) kaptak sajátos értelmet.

II. A HAZAI KONTROLL-FORMÁK RENDSZERTANA

A következő részben a kontroll-formák (legalábbis egy lehetséges) rendszerét kíséreljük meg elvégezni, mégpedig a Magyarországon ismert kontroll-intézmények és módszerek alapul vételével. Kiindulópontként újra egy általános értelmezést választunk, eszerint a közigazgatás kontrollján értjük mindazokat az eljárásokat, amelyek során egy közigazgatási szerv tevékenységét (eljárását, döntését, hatékonyságát, célszerűségét, gazdaságosságát stb.) egy közigazgatási vagy más szerv megvizsgálja, értékeli, és az esetek egy részében befolyásolja.

A fenti értelmezés nyilvánvalóan nagyon általános, csak a kontroll-tevékenység tartalmára („megvizsgálja”, „értékeli”, „befolyásolja”) tér ki, és semmilyen különbséget nem tesz az egyes mechanizmusok között a tevékenység alanya, szempontjai sőt, tulajdonképpen következményei tekintetében sem. Ha megkíséreljük szűkíteni a kontroll fogalmát, adódik az első szempont, nevezetesen az, hogy a kontroll köz- vagy magánjogi jogalanya rendeltetésszerűen látja-e el ezt a feladatot, avagy eseti (akár véletlenszerű) érdeklődés alapján.

1. Az intézményes és a nem intézményes kontroll megkülönböztetése

Ennek a különbségtételnek a magyarázata akkor válik nyilvánvalóvá, ha nem kerüli el a figyelmünket a Magyarországon a rendszerváltozással együtt megjelent információ-szabadság jelensége és az ahhoz fűződő alanyi jog. Az Alkotmány 61. §-a a rendszerváltozás óta biztosítja a közérdekű adatok nyilvánosságát, és 1992 óta ennek a szabadságjognak a gyakorlását, érvényesítésének garanciáit^[5]

[5] L. Majtényi László: *Az információ szabadságok*, Complex, Budapest, 2006.

– ide értve az alanyi jogokat biztosító szabályait is – törvény rendezi.^[6] Míg az Alkotmány csak az absztrakt jogot biztosítja mindenki számára a közérdekű adatok megismeréséhez, valamint terjesztéséhez, a törvény pontosan meghatározza a fogalmat (2. § 4. pont: „az állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv vagy személy kezelésében lévő, valamint a tevékenységére vonatkozó, a személyes adat fogalma alá nem eső, bármilyen módon vagy formában rögzített információ vagy ismeret, függetlenül kezelésének módjától, önálló vagy gyűjteményes jellegétől”), illetve az érintett adatbirtokosoknak azt a kötelezettségét, hogy elősegítsék és biztosítsák a közvélemény pontos és gyors tájékoztatását, továbbá lehetővé tegyék, hogy a kezelésükben lévő közérdekű adatot bárki megismerhesse (a törvényben rögzített korlátozások mellett, l. a törvény 19. §-át).

Ha ehhez hozzávesszük a sajtó szintén alkotmányban biztosított szabadságát (61. §), amely szabadságjog gyakorlásának részleteiről szintén törvények rendelkeznek,^[7] akkor könnyen beláthatjuk, hogy a nem intézményes, hanem szabadságjogként gyakorolt, ennek megsértése esetén pedig alanyi jogok által biztosítottan, hatósági, ombudsmani, illetve bírósági úton kikényszerített közérdekű adat-megismerés, szólás, véleménykifejtés, párbeszéd szükségképpen érinti a közigazgatás működését is, mégpedig annak minden alanyát (minden közigazgatási szervet), illetve a működés részleteit is.

Minthogy a nem intézményes, vagyis a teljesen civil és a sajtó (vagy bővebben a nyilvánosság) által végzett kontroll szabadságjog, azaz sem kötelező formához nem köthető, sem gyakorlása nem írható elő, vizsgálódásunkat szűkíteni szükséges, mégpedig az intézményes kontroll-formákra.

Az intézményes kontroll-formákat álláspontunk szerint az különbözteti meg a szabadságjogok gyakorlásáról, hogy két jellemző vonás legalább egyikével rendelkeznek:

- vagy rendeltetésszerű a kontrollt,
- vagy pedig gyakorlásának rögzített eljárási szabályai vannak.

Ennek az elhatárolásnak az adekvátsága álláspontunk szerint különösebb levezetés nélkül belátható. A kontroll-formák intézményessége azonban még sem a szempontokhoz, sem a módszerekhez nem vitt közelebb, ezért a rendszerezésünket tovább kell részleteznünk.

[6] Az 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

[7] Az 1986. évi II. törvény a sajtóról, illetve az 1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról.

2. Az (intézményes) politikai és jogalkalmazói kontroll elhatárolása

Az intézményes kontrollon belül az első elhatárolást a kontroll szempontja kínálja. Az általánosan elfogadottnak tekinthető osztályozás szerint^[8] a kontroll történhet *politikai* vagy *jogi* szempontból, amint az állami működés ismérveit is általában a politikai és a jogi szempontok szerint különítjük el.

A közigazgatás politikai kontrollja magában foglalja mindazokat az eljárásokat, amelyek során vagy eredményeként a kormányzás szereplői meghozzák a közigazgatás működésének fő irányait, intézményrendszerével, és módszereivel kapcsolatos döntéseket. Magában foglalja továbbá a – lényegében a kormányzás szereplőivel azonos – ellenőrzésre jogosultak ez irányú tevékenységét.

A közigazgatás jogalkalmazói kontrolljának szereplői ezzel szemben nélkülözik a kormányzás során élvezett alapvető döntési felhatalmazást, tevékenységük a közigazgatás működésének szabályosságával (törvényesség, alkotmányosság, gazdaságosság, célszerűség, hatékonyság, biztonságosság) kapcsolatos vizsgálatokra, értékelésekre és döntésekre terjed ki.

A továbbiakban megvizsgáljuk a kétféle szempontú kontroll részleteit.

3. Az (intézményes) politikai kontroll eszközei

Az előbbi értelmezésből több dolog következik. Egyrészt az, hogy a politikai kontroll *szükségszerű*, mivel a közhatalom gyakorlásának egyik fajtájának, a kormányzásnak része. Másrészt a politikai kontroll *alkotmányos meghatározottságú*, ugyanis a kormányzás az Alkotmányban szabályozott tevékenységek közé tartozik. Harmadrészt a politikai kontroll *külső*, minthogy a közigazgatást a kormányzáson kívüli tevékenységként értelmeztük. Negyedszer a politikai kontroll jellemzően *nem jogalkalmazás*, mert mások a szempontjai és döntési lehetőségei is eltérnek. Ötödészt a politikai kontroll *ország és rendszerfüggő*, tekintettel arra, hogy alanyait és eszközeit minden ország és minden politikai rendszer maga alakítja ki.

A politikai kontroll kereteit Magyarországon az Alkotmány rögzíti, ezek kétféle csoportosítás, mégpedig az alanyok vagy a módszerek (eszközök) alapján írhatók le. A kétféle csoportosítás nem független egymástól, a bevezető részben már körüljárt alkotmányosság és jogállamiság ugyanis elkülöníti az egyes

[8] L. például Magyary Zoltán: *A Magyar Állam költségvetési joga*, Magyar Tudományos Társaság sajtóvállalata, Budapest, 1923. (faksimile: Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2010.) 83., 179-182.; Craig, Paul: *Administrative Law*, (6th edition) Sweet & Maxwell, London, 2008. 753-756., vagy Harlow, Carol: *European Governance and Accountability*, In: Bamforth, Nicholas - Leyland, Peter (szerk.): *Public Law in a Multi-Layered Constitution*, Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon, 2003. 79-83.; Peters, B. Guy - Pierre, John: *Governance without Government? Rethinking Public Administration*, in: *Journal of Public Administration, Research and Theory*, Texas A&M University, April 1998. 227., Baidoc, Monica-Virginia: *Controlul activitatii administrativei publice*, *Economie si administratie locale* 2008. v. 13, nr. 2, 13-15.

szereplők számára biztosított eszközöket. A politikai kontroll eszközrendszere tehát intézményhez kötött.

A közigazgatás fölötti politikai kontroll elsődleges, ugyanakkor kivételes szereplője^[9] a *nép*. Az Alkotmány 2. §-ának (2) bekezdése szerint a hatalomgyakorlásnak, és ennek részként a közigazgatás politikai kontrolljának kivételes, ám a kivételességet biztosító feltételek megvalósulása esetén elsődleges^[10] formája a hatalom birtokosának, a népnek a közvetlen akaratnyilvánítása. Ez adott esetben tartalmazza egyrészt a közigazgatásról alkotott véleményt, másrészt a közigazgatás kívánatos szervezetére vagy működésére vonatkozó elvárást.

A hatalomgyakorlás és az ennek részeként értelmezett politikai kontroll rendszerinti, közvetett formájában az alkotmányos intézmények útján valósul meg.

Ennek legfontosabb szereplője az *Országgyűlés*, amely az Alkotmány 19. §-ának (2) bekezdése szerint „a népszuverenitásból eredő jogait gyakorolva biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit”. A politikai kontroll megkülönböztetett – az államhatalmi ágakon kívül álló, szimbolikus – szereplője a *köztársasági elnök*, akinek államfőként egyik feladata az örökös az államszervezet demokratikus működése felett. Igen lényeges kontroll szerepet lát el a *Kormány*, amely Magyarország parlamentáris kormányformájából adódóan jelentősen meghatározza az Országgyűlés döntéseit is: az ügyek igen jelentős részében maga készíti elő azokat törvényjavaslatok benyújtása által. A Kormány az Alkotmány 35. §-ának (1) bekezdésében biztosított jogkörei közül néhány fontos kontroll-jellegű az, hogy irányítja a minisztériumok és a közvetlenül alárendelt egyéb szervek, illetve a Magyar Honvédség és a rendvédelmi szervek munkáját, összehangolja tevékenységüket; meghatározza a szociális és egészségügyi ellátás állami rendszerét, és gondoskodik az ellátás anyagi fedezetéről. A Kormány jogosult rendeleteket kibocsátani, sőt, felhatalmazással rendelkezik arra, hogy az államigazgatás bármely ágát közvetlenül felügyelete alá vonja, és erre külön szervezetet létesítsen. A Kormány tagjaként természetesen a miniszterek is ellátnak kontroll szerepet. Végül meg kell említeni az *önkormányzatokat is*, amelyek nem csak a közigazgatás egyik ágát képezik, hanem kontrollálják is intézményeiket.

A politikai kontroll alanyainak rendelkezésére álló legfontosabb eszközök az alábbiak:

- jogalkotás (nép, Országgyűlés, Kormány, miniszterek, helyi önkormányzatok),
- szervezet alakítás (Országgyűlés, Kormány, miniszterek, helyi önkormányzatok),
- ellenőrzés/felügyelet (nép, Országgyűlés, Kormány, miniszterek, helyi önkormányzatok),

[9] L. az Alkotmánybíróság 2/1993. (I. 22.) AB (ABH 1993, 161), valamint az 52/1997. (X. 14.) AB (ABH 1997, 331) határozatokat.

[10] 52/1997. (X. 14.) AB határozat (ABH 1997, 331).

- döntés kezdeményezés (nép, köztársasági elnök, az Országgyűlés tagjai, Kormány, miniszterek, helyi önkormányzatok),
- személyi döntés (nép, köztársasági elnök, Országgyűlés, Kormány, miniszterek, helyi önkormányzatok).

4. Az (intézményes) jogalkalmazói kontroll eszközei

Szintén a politikai és jogalkalmazói szempontú kontroll értelmezéséből következik, hogy az utóbbi fogalma – mivel csak annyit állítottuk, hogy alanyai nélkülözik a kormányzás során élvezett alapvető döntési felhatalmazást, ehelyett vizsgálódásuk a közigazgatás működésének szabályosságára terjed ki – még mindig túl tág.

A fogalmat ezért egy újabb, immár a módszerekre és a következményekre épített osztályozással szűkítjük. Eszerint a közigazgatás jogalkalmazói kontrollja történhet *jogorvoslati* vagy *egyéb* formában aszerint, hogy a felülvizsgálat a döntés lehetséges megváltoztatását vagy megsemmisítését (hatályon kívül helyezését) eredményezheti-e, avagy a vizsgálódás többé-kevésbé eljárási szabályokhoz kötött, ám nem jár a vizsgált döntést érintő eredménnyel.

A *jogorvoslat* értelmezésünk szerint a közigazgatás jogi szempontból végzett kontrolljának az a fajtája, amely a közigazgatási hatósági eljárás és az ennek során hozott döntések szintén eljárási szabályok alapján történő felülvizsgálatát jelenti a feltárt hiba orvoslása érdekében, az eljárás vagy a döntés felülbírálatának, azaz a döntés megváltoztatásának vagy megsemmisítésének – összefoglalóan: a *döntés befolyásolásának* – jogával. Ki kell emelni ebből a definícióból azt, hogy a jogorvoslat célja mindig az érintett (ügyfél) vagy a jogorvoslatot végző hatóság, bíróság vagy más szerv által (jogi avagy ténybeli okból) hibásnak (azaz törvénytörtőnek vagy megalapozatlannak) tartott döntés orvoslása.^[11]

Ha a jogorvoslat előbbi definíciójának bármely eleme hiányzik – vagyis a jogi szempontú kontroll nem közigazgatási hatósági eljárást érint, nem eljárási szabályok alapján történik, avagy a kontroll eredményeként az azt végző szerv nem jogosult a felülvizsgált döntést megváltoztatni vagy megsemmisíteni –, akkor nem jogorvoslati eljárásról, hanem *egyéb* – azaz a jogorvoslatához képest *alternatív* – jogalkalmazói kontrollról beszélünk. Ilyen jogalkalmazói kontrollt végez az Alkotmánybíróság általában, az Állami Számvevőszék, az országgyűlési biztosok, és ide soroljuk az ügyészeket a hatósági eljárások során szabályozott intézkedéseivel nem járó felügyeleti tevékenységét, miként a közérdekű bejelentés és panasz alapján folytatott eljárásokat is.^[12] Végül – bár első látásra

[11] Patyi András felhívja a figyelmet arra, hogy a közigazgatási jogi jogorvoslati definíciók „orvoslás” eleme Szamel Lajoshoz nyúlik vissza. L. Patyi András (szerk): *A közigazgatási hatósági eljárások joga*, Universitas-Győr, 2005. 232.

[12] A közérdekű bejelentések és panaszok elintézéséről – egy erről szóló korábbi törvény, az 1977. évi I. törvény hatályon kívül helyezése mellett – az európai uniós csatlakozással összefüggő egyes törvénymódosításokról, törvényi rendelkezések hatályon kívül helyezéséről, valamint egyes törvényi rendelkezések megállapításáról szóló 2004. évi XXIX. törvény 141–143. §-a rendelkezik.

ez meglehetősen közvetett eszköz, ide kell sorolnunk a közhatalmi jogkör gyakorlása során okozott károk megtérítése iránt, avagy személyiségi jogok megsértése miatt indult polgári peres eljárásokat is.^[13]

4.1. A jogorvoslati kontroll

A hazai közigazgatási hatósági eljárásjog hagyományos jellemzője a zárt és többszörösen biztosított jogorvoslati rendszer, melynek egyik legfontosabb ismérve az, hogy részben a *közigazgatási szervezetrendszeren belüli* alany, részben *külső fórum* végzi.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a közigazgatási hatósági eljárások kontrollmechanizmusai közül meghatározó szerepe a jogorvoslatnak van. A (közigazgatási eljárási) jogorvoslat kétszeresen is alkotmányos jelentőséggel bír. Egyrészt a jogállam és az alkotmányosság paradigmáinak egyik összetevője, szükségképpen eleme a jogorvoslat lehetősége.^[14] Másrészt az Alkotmány a jogorvoslatához való jogot alapvető (alanyi) alkotmányos jogként posztulálja, következésképpen a jogorvoslat lehetőségének biztosítása nélkül a közigazgatási hatósági eljárások joga nem lenne alkotmányos.

4.2. Az alternatív jogalkalmazói kontroll

Csoportosításunk értelmében nem jogorvoslati, hanem alternatív közigazgatási ellenőrzési eszköz az *ombudsman eljárása*, amely a bírósági kontrollt kiegészítő, és ahhoz hasonlóan – az ellenőrzött közigazgatási intézményrendszerhez képest – külső.

Ide sorolható az *alkotmánybírósági eljárás*, amely akkor vehető igénybe, ha a közigazgatási határozat (rendes) bírósági felülvizsgálatára nem került sor. Az eljárás nem közvetlenül a közigazgatási hatósági döntés, hanem az ennek alapjául szolgáló jogszabály alkotmányosságának vizsgálatára irányul, a közigazgatási döntés orvoslására csak a jogszabály alkotmányellenessége esetén nyílik lehetőség. Utóbbi esetben az Alkotmánybíróság kifejezett rendelkezésére. Korábbi osztályozásunk szerint tehát az Alkotmánybíróság a közigazgatás külső, alternatív jogalkalmazói típusú kontrolljának eszköze.

Magyarországon a közigazgatás törvényességének *ügyészi felügyelete* is jelentős, habár nem általános és nem is kizárólagos. Csak jogszabályban meghatározott szervezetekre terjed ki, és az ügyész eljárására csak a döntés bírósági

[13] L. erről bővebben: Varga Zs. András: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának hatása jogszemléletünkre. A közhatalom perlése mint alapvető jog, *Iustum Aequum Salutare*, V. 2009/2. 103–126. <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20092sz/07.pdf>

[14] L. Kukorelli István (szerk): *Alkotmánytan I.*, Osiris, Budapest, 2002. 27–29.; Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Osiris, Budapest, 2001. 686–738.; Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*, Szent István Társulat, Budapest, 2010. 209–212.

felülvizsgálata előtt van lehetőség. Fontos kiemelni, hogy az ügyész nem jogosult maga orvosolni az eljárása során feltárt törvénysértést, hanem csak kezdeményezheti ezt az érintett szervnél (vagy annak felettes szervénél), elutasítás esetén pedig bírósághoz fordulhat. Következésképpen az ügyész eljárása is a külső alternatív jogalkalmazói eszközök közé sorolható.

Végül az alternatív jogalkalmazói kontroll-eszközök között említhetjük az *alternatív bírói kontrollt* is. Ennek dogmatikája a legkevésbé kidolgozott, ezért érdemes önállóan tárgyalni.

4.3. A bírói út mint alternatív jogalkalmazói kontroll

Míg a formális jogorvoslatnak hosszú története van a jogirodalomban és a joggyakorlatban,^[15] az anyagi jogvédelem, vagyis a közhatalmi intézmények magánjogi felelőssége még általánosságban sem ennyire cizellált. A formális jogorvoslat alapja a különböző jogcsaládokban nagyrészt közös: a hagyományos alapokat a Lord Diplock-féle hármasságként ismerjük: jogellenesség, ésszerűtlenség, hibás eljárás. Kevésbé hagyományos alap az aránytalanság és – különleges esetekben az alapvető jogok, vagy jogos várakozások megsértése. Ha ezeket a jogi alapokat jogelvekhez kívánjuk kötni, azt mondhatjuk, hogy az ultra vires-elv (az anyagi jogi jogsértés), eljárási szabálytalanságok vagy az anyagi jog alkalmazásának hibái vezethetnek e közjogi aktus érvénytelenségéhez.

A kép jóval kevésbé világos, ha a magánjogi felelősséget és az anyagi jogvédelmet próbáljuk áttekinteni. A kérdésre vonatkozó első nemzetközi dokumentum az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának a közjogi felelősségre vonatkozó, 1984. évi 15. ajánlása.^[16] Az ajánlás szíve az abban felsorolt nyolc alapelv. Elméleti szempontból a legfontosabb közülük az első kettő. Az első alapelv a kártérítés lehetőségét biztosítja, ha azt egy közjogi hatóság olyan döntése okozta, amely ellentétes a jog alapján támasztható ésszerű elvárással, és érinti az igényt támasztó személyt. A második alapelv kitágítja a reparációhoz való jogot – legalább is a tagállamok döntésére bízott esetekben: kártérítés jár, ha nyilvánvalóan igazságtalan lenne, hogy a károsult személy egyedül viselje azt a kárt, amelyet a közérdeket szolgáló cselekménnyel okoztak. Ez akkor alkalmazható, ha egyetlen, avagy kevés személy szenvedte el a kárt, a döntést különleges helyzetben hozták vagy a kár a döntés nem várt következménye volt.

[15] Barnett, Hilaire: *Constitutional & Administrative Law*, (7th ed.) London and New York: Routledge-Cavendish, 2009. 65–67; Craig: *i. m.* 257–273., 371–714.; Singh, Mahendra: *German Administrative Law in Common Law Perspective*, Berlin, Heidelberg, New York, Barcelona, Hong Kong, London, Mailand, Paris, Tokio, Springer, 2001. 119–242.; Künnecke, Martina: *Tradition and Change in Administrative Law*, Berlin–Heidelberg–New York, Springer, 2007. 11–137.

[16] *Recommendation No. R (84) 15 of the Committee of Ministers to Member States relating to Public Liability* (Adopted by the Committee of Ministers on 18 September 1984 at the 375th meeting of the Ministers' Deputies), Coe, Strasbourg.

Tom Cornford professzor nemrégiben egy önálló kötetet szentelt az ajánlásnak.^[17] Álláspontja szerint a károsult személy perbeli helyzetét elsősorban az befolyásolja, hogy a hatóságokat éppen a jog hatalmazza fel arra, hogy hatalmukat akár a magánszemélyek érdekei ellenében is gyakorolják. Következésképpen a panaszosnak elsősorban akkor lehet esélye a per megnyerésére, ha a hatóság túllépte a hatáskörét. Más szóval: a jogellenes cselekvés a magánjogi felelősség alapvető eleme. Egy harmadik, lehetséges értelmezést a német polgári törvénykönyvből lehet levezetni: nincs felelősség, ha nincs hiba. Az egyszerű gondatlanság csak akkor szolgál a magánjogi felelősség megállapításának alapjául, ha hasonló helyzetben egy magánszemély is felelős lenne. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a felelősség megállapításához súlyos gondatlanság – a mérlegelési határok megsértése – szükséges, a tények hibás értékelése önmagában kevés ehhez.

A felelősség utolsó lényeges eleme a bizonyítási teher: mivel a károsultnak kell bizonyítania, hogy a hatóság jogellenesen, vagy súlyosan gondatlanul járt el, a hatóságokat lényegében egy, a felelősségüket kizáró vélelem óvja. Ezt a vélelmet a jogalkotóknak és jogalkalmazóknak az a meggyőződése tartja fenn, hogy a hatóságok a közösség érdekében járnak el. A bíróságok tartanak továbbá egy, a károsult számára jóval nyitottabb gyakorlat következményeitől – attól, hogy a magánjogi szankcióval fenyegetett hatóságok defenzív magatartást tanúsítanak, azaz ha csak lehet, tartózkodnának hatásköreik gyakorlásától.^[18]

III. A KONTROLL ÉS A KONTROLLÁLT VALÓSÁG VISZONYA

Miután áttekintettük a kontroll-eszközöket, és megkíséreltük rendszerbe foglalni azokat, választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy indokolt-e ennyire szerteágazó, bonyolult, sok-eszközös rendszert fenntartani. A válasz megalapozása érdekében az eddigieknél elvontabb, tudomány-elméleti kitérő szükséges.

1. Világkép és tudományosság

A gondolkodás írásos emlékeinek kezdetéig visszanyúló egységes világkép a Kr. u. II. évezred közepén repedezni kezdett. Ennek első jele a *duplex veritas* elv megjelenése volt a Katolikus Egyház mint spirituális auktoritás válaszaként a hitigazságoktól eltérő, tudományos igazságként feltűnő tapasztalati jelenségekre. A Bellarmoni bíborosnak tulajdonított elv szerint a kinyilatkoztatott igazságot önmagában az nem sérti, ha az emberi ész, a tudományos igazság attól

[17] Cornford, Tom: *Towards a Public Law of Tort*, Hampshire-Burlington, Ashgate, 2008.

[18] Künnecke: *i. m.* 211. és Craig: *i. m.* 1018.

eltérni látszik. Mindaddig, amíg további kutatások az összhangot megteremtik, a kétféle igazság megfér egymás mellett.^[19]

A világgép azonban tovább hasadt, és a descartes-i ész-primátus következtében elvált egymástól a tapasztalati („laboratóriumi”) igazságokon alapuló természeti valóság-kutatás, azaz a természettudomány, és a társadalmi valóságot egyre inkább természettudományos módszerekkel kutatni igyekvő társadalomtudomány. Minden, ami ezen kívül esett, spekulációként kiűzetett a tudományosság köréből.

Csakhogy mire a társadalomtudományok, így a végső soron közéjük tartozó jogtudomány átvette a pozitív módszert, annak megkérdőjelezhetetlen adekvát-sága éppen megbukott a természettudományok körében.^[20] John Lukács szemléletesen írja le azt a folyamatot, amelynek eredményeként a fizika a saját tárgyának mikro-természetét illetően bizonytalanabb, mint bármikor. Newton pozitív világgépének bomlása Maxwellen és Herten át (a fény hullám) Planckon (a fény kvantumokban érkezik) és Einsteinen (a fénykvantum részecske) jutott el Heisenbergig, aki nemcsak arra mutatott rá, hogy a fény egyszerre lehet hullám és részecske, hanem a híres határozatlansági elvében azt is kijelentette, hogy egy részecske pontos helye és sebessége nem állapítható meg:^[21]

$$\Delta x \Delta p \geq h/4\pi$$

[19] L. Fábrí György: A tudomány és az oktatás szabadságáról, In: Trócsányi László (főszerk.): *A mi alkotmányunk*, Complex, Budapest, 2006.; Máté-Tóth András: Tudomány és vallás a keresztény teológia szemszögéből, *Tudomány és vallás színtézise*, I. évfolyam, 1. szám., 1998. február, <http://www.tattva.hu/index.php?tattva=cikk&id=56>, Szabó Ferenc: Az illúziótól a szent valóságig, In: *Kultúra és élet*, <http://www.tavlatok.hu/74kultura.htm>, <http://www.peetandcook.hu/katforum/site/index.php?articleid=37>,

[20] Gondolatmenetünk túlterhelésének elkerülése érdekében csak megjegyezzük, hogy a következőkben leírtak mellett a XX. század első harmadában egy további, és talán még súlyosabb bizonytalanság is megjelent a pozitív tudomány, közelebbről az annak alapjait szolgáltató matematikában. Kurt Gödel 1930-ban hozta nyilvánosságra első úgynevezett nemteljességi tételét a königsbergi episztemológiai konferencián, majd egy év múlva publikálta is azt (Gödel, Kurt: 'Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme', *Monatshefte für Mathematik und Physik*, vol. 38, 1931.) Első tételének lényege az, hogy minden ellentmondásmentes elméletben létezik sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható tétel. Az ezt kiegészítő (kiterjesztő) második tétele szerint az is bizonyíthatatlan, hogy az elmélet ellentmondásmentes. L.: Smullyan, Raymond: *Gödel nemteljességi tétele*, Budapest, Typotex, 2003. Alig négy év múlva Kelsen publikálja tiszta jogtanát (Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre*, Franz Deuticke, Leipzig und Wien, 1934), amelyben a jogrendszer egyik alapkritériumaként az ellentmondás-mentességet jelöli meg. Ez pedig Gödel szerint nem bizonyítható körülmény – kétségtelen persze, hogy Kelsen is jelezte, minden jogszabály értelmezésre szorul (Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan*, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988. 50.). Mindazonáltal Gödel és Kelsen együtt sejtésünket látszik igazolni.

[21] John Lukács: *A történelmi tudat*, Budapest, Európa, 2004. 363–364.

2. John Lukács a határozatlansági elv történettudományi érvényességéről

Az Amerikai Egyesült Államokban élő tudós meglátásai azért fontosak, mert kimutatta, hogy a természettudományos világvég összeomlása, nem ennek a tudományterületnek a „belügye”, hanem kihat a társadalomtudományokra, közelebbről a történettudományra is. Ennek levezetését tíz következtetésre alapítja, mely szerint Heisenberg határozatlansági összefüggésének folytán:

- „nem létezik többé természettudományos bizonyosság”,
- „az objektivitás eszméje ábránd”
- „a meghatározások létüknél fogva illuzórikusak”
- „nincs abszolút matematikai igazság”
- „a tényvalóság is illuzórikus”
- „az okság mechanikus koncepciója megdőlt”
- „a potencialitások a tudományos gondolkodásba torkollanak”
- „nem a 'tényező' lényege, hanem a kapcsolatuk számít”
- „a 'klasszikus' logika elvei már nem feltétlenek, új igazságfogalmakat ismerünk fel”
- „az újkor végén a karteziánus felosztás elbukik”^[22]

Levezetését magától Heisenberg-től vett idézettel igazolja: „A természettudományos világvég megszűnt a szó valódi értelmében természettudományos világvég lenni.”^[23] Ennek oka az, hogy a valóság ugyan objektív, de erről az objektív valóságról szerzett ismereteink már szubjektívek, ugyanis „a megfigyelés és a mérés aktusa megváltoztatja a fizikai objektumot”.^[24] Ezért: „'objektum' és 'szubjektum', megfigyelő és megfigyelt, anyag és szellem teljes és kategorikus különválasztása és szembeállítását immár használhatatlan és idejét múlt”.^[25]

Annak, hogy a poszt-természettudományos világvég milyen következtetésekhez vezet a történettudományban, Lukács egész könyvet szentel, és a módszer alkalmazhatóságát Hitler magatartásával összefüggésben részletesen is levezeti.^[26] A meggyőző érvelés ellenére a határozatlanság-elvű társadalomtudomány maradhatott volna egy magányos tudós sajátos gondolata, de nem így történt.

[22] Uo. 367., 369., 370-372., 374-376.

[23] Uo. 378.

[24] Lukács, John: *Egy nagy korszak végén*, Budapest, Európa 2005. 151.

[25] Lukács, John: *Egy eredendő bűnös vallomása*, Budapest, Európa 2001. 297.

[26] Lukács, John: *A történelmi tudat* (a mű eredetileg 1968-ban angolul jelent meg, *Historical Consciousness. The Remembered Past*, New York, Harper & Row, 1968), illetve uő.: *Egy nagy korszak végén*, 174-175.

3. Soros György a határozatlansági elv gazdaságtudományi érvényességéről

Negyven évvel John Lukács művének első megjelenését követően ugyanis Soros György bebizonyította, hogy a módszer alkalmazható és alkalmazandó a gazdaságtudományban is. A 2008-as gazdasági válság megértését kutató munkájában^[27] a világgal való kölcsönhatásunk kétféle lehetséges funkciójából – kognitív (megértésre irányuló) és manipulatív (befolyásolásra irányuló) – indul ki, máris jelezve azt a „kísértést”, hogy a két funkciót elkülönítsük.^[28] Álláspontja szerint (amely nagyon hasonló Lukácséhoz, és amelyet szintén Heisenbergre alapít) a társadalomtudományokban „a szereplők nézetei is bekapcsolódnak a történésekbe”, a kétféle funkció között kölcsönhatás alakul ki, ezért hatással vannak az események alakulására.^[29]

Ennek következtében állapítja meg (az idegtudományokra is támaszkodva), hogy a megértésünk nem tökéletes, mivel részesei vagyunk a valóságnak. Agyunk nem közvetlenül, hanem „a befogadott információk alapján alkot képet a valóságról” sőt, a gondolat is része a valóságnak, ezért a megismerés folyamata reflexív. Nem vitatható tehát, hogy a felvilágosodásnak a valóságot szubjektív és objektív valóságokra osztása téves. Ez a tévedés maga után vonja a kétféle valósághoz társuló kognitív és manipulatív viszonyulás elválasztását is, majd az utóbbi elvetésével lényegében korlátlan teret enged a manipulációnak.^[30]

A pesszimista kép után persze kiutat is kínál. A határozatlanságot beépíteni javasolja a gondolkodásunkba. Attól ugyanis, hogy belátjuk, hogy a valóság objektív megismerése (a „tökéletes tudás”) kizárt, még lehetőségünk van ezt a lehető legjobbban megközelíteni. Ehhez pedig csak azt kell belátnunk, hogy „a valóság megértése előrébb való, mint manipulációja”. Mivel a természettudományos módszer a társadalmi valóság megismerésére nem (sem!) alkalmas, akkor tudjuk a tévedéseket a legnagyobb valószínűséggel elkerülni, ha eleve tekintetbe vesszük, hogy a reflexív folyamatokba (amelyek közül a részvénytársaságokat emeli ki) a „szereplők és a szabályozók kölcsönhatása is beépül”.^[31] Ennek legegyszerűbb példája: „a részvény pillanatnyi ára és az ár alakulásának dinamikája egyszerre nem ismerhetők meg, mert a várakozások megváltoztatják a jövőt”.^[32]

[27] Soros, George: *The New Paradigm for Financial Markets*, PublicAffaires, London, 2008.

[28] Uo. 3–4. Az idézetek a magyar fordításból származnak (*A 2008-as hitelválság és következményei. A pénzügyi piacok új paradigmája*. Scolar, Budapest, 2009. második kiadás, fordította: Nagy Mária), de az angol változatra utalnak.

[29] Uo. 7., 11.

[30] Uo. 26., 28., 31., 38., 40.

[31] Uo. 43., 77.

[32] Matolcsy György: Kipukkadt a szuperbuborék, *Heti Válasz*, 2009, 9. szám.

4. A határozatlansági elv jogtudományi alkalmazhatósága

Heisenberg határozatlansági elve következményeinek alkalmazása felgyorsulni látszik, és megjelent a jogtudományi gondolkodásban is. Nagy Marianna habilitációs előadásában^[33] (Soros Györgyhöz hasonlóan) az idegtudományok eredményeit alkalmazva mutatta be, hogy a magatartásminták szerepe a döntéseinkben jóval nagyobb jelentőségű, mint korábban gondoltuk, mivel a döntéseink végrehajtása gyakran megelőzi tudatosulásukat. Nem kevés döntésünk – különösen akkor, ha vizuális ingerek hatására következnek be – nem a tudatos agyrégió (a cortex), hanem az érzelmi-ösztönös zóna (limbikus rendszer) aktivitása mellett történik.^[34]

A döntés racionalitásának a felelősségtant érintő felfogásunkra gyakorolt következményivel Nagy Marianna nyilván foglalkozik majd, mivel ez az egyik kutatási területe.^[35] Szintén elkerülhetetlen lesz a magatartásminták jelentőségének figyelembe vétele egyes szabadságjogok (főként a kommunikációs jogok) területén. A mi szempontunkból azonban annak van elsődleges jelentősége, hogy a közigazgatást érintő különféle eljárásokban milyen hatása van a bizonytalansági elvnek, illetve ez mennyiben indokolja az alternatív kontroll-eszközök alkalmazását.

IV. AZ ALTERNATÍV KONTROLLESZKÖZÖK INDOKOLTSÁGA

1. A közigazgatás külső vonatkoztatási rendszere

Ha a kormányzás mai állapotát nézzük, azt látjuk, hogy a felhatalmazáson alapuló (azaz demokratikus) döntéshozatal egyre kevésbé önálló. Egyrészt szinte átláthatatlanul „sokszögűvé” vált a helyi/regionális/országos/(föderális/) európai-uniós/páneurópai/nemzetközi erőterben, másrészt a döntéshozatal eredményességét meghatározza a pókhálószerűen szerteágazó közigazgatás. Mindennek következtében az egyén (jogalanyi minőségében is) nehezen képes élni a jog által biztosított cselekvési szabadságával, de gyakran még a pontosan körülhatárolt jogaival sem.^[36]

A szabályozás bonyolultsága, a végrehajtás közigazgatási túlburjánzása a klasszikus jogorvoslatot elégtelenné teszi. Hiába biztosítja a jog lényegében korlátozás nélkül a közigazgatási döntések bírói felülvizsgálatát, ha a jogalany számára

[33] Nagy Marianna: *A racionális döntésemélet alkalmazhatósága a közigazgatási jogérvényesítés vizsgálatában*, ELTE ÁJK, 2010. január 19.

[34] Nagy Marianna volt olyan kedves, és hozzájárult ahhoz, hogy a még nem publikált eredményeire a konferencián a tanulmány szerzője hivatkozzon. Ezt ezúton is megköszönöm.

[35] L. http://www.doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=1994, illetve Nagy Marianna: *A közigazgatási jogi szankciórendszer*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 223 p., Kis Norbert – Nagy Marianna: *Európai közigazgatási büntetőjog*, Budapest, HVG–Orac, 2007. 300 p.

[36] L. Bamforth – Leyland: *i. m.*

a hátrányt nem a manifesztálódott anyagi- vagy eljárási jogi törvénysértés okozza, hanem a közigazgatási intézményrendszer merevsége, a szabályozás átláthatatlansága, vagy éppen az a körülmény, hogy a merevség és átláthatatlanság kellő elszánás esetén kijátszhatóvá teszi a kormányzati döntések végrehajtását. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a közigazgatási döntések bírói felülvizsgálata *rendkívüli* jogorvoslati eszköz. A bírósági eljárást szükségképpen aprólékossága akkor teszi hatékonyá, ha valóban csak kivételes eszköz. Igénybevétele a közhatalom mindennapi, általános és rendszerinti ellenőrzésére lefékezi működését.

Mindezt a magyar közigazgatási eljárási törvény jól példázza. A Ket. ugyanis – eredeti változatában és a 2009. évi novellát követően is – alapjaiban elhibázott, mert sem az ügyfelek érdekét, sem az alkalmazó hatóságok gyors döntését nem segíti elő. Öncélú kodifikátori szempontot hordoz, azaz a törvényt elméleti norma-konstrukcióként és nem ténylegesen érvényesülő magatartás-szabályként fogja fel. Bizonyos szabályai a látszólagos ügyfél-barátság ellenére lényegében képmutatóak.^[37] A nagyszámú értelmetlen eljárási szabály azzal jár, hogy az eljárási hibák előfordulásának valószínűsége magas, ez pedig az eljárás megismétlését vonhatja maga után.

2. Kontroll és tény-szelekció

Ha erre a háttérre a határozatlansági elvet kívánjuk alkalmazni, könnyű helyzetben vagyunk. Azt látjuk ugyanis, hogy az egyes kontroll-eszközök alkalmazásakor ugyanazokkal a kognitív helyzetekkel találkozunk, mint a fizikus, a történész és a közgazdász: önmagában azáltal, hogy megvizsgálunk (és a mi esetünkben értékelünk) egy helyzetet, abba szükségképpen be is avatkozunk. Más szóval a jogi kontroll-eszközök alkalmazása során szükségképpen érvényesül a bizonytalansági összefüggés.

Tételünk tehát az, hogy az egyes kontroll-eszközök alkalmazása során nem az objektív valóságot (a „történeti tényállást”) vizsgáljuk a maga egykor bekövetkezett egyszerűségében, hanem a vizsgálat folytán azt megváltoztatjuk, majd az így befolyásolt (nem is tagadottan *re-konstruált*) tényállást ítéljük meg. A valóság megváltoztatásának mechanizmusa bonyolult. Úgy véljük, hogy tény-szelekció történik a jogalkotásban; az irányadó jogterület szempontjai folytán; az egyes kontroll-eszközök módszerei miatt; a jogalkalmazás bizonyítási szabályai következtében; valamint a felek (ügyfelek) eltérő érdekei és ezek érvényesítésének hatására. Mivel ennek az írásnak a keretei ezt nem teszik lehetővé,^[38] az egyes tény-szelekciós hatásokat részletesen nem mutatjuk be. Álláspontunkat ezért jelen formájában magunk sem bizonyosságként, hanem igen valószínű hipotézisként értékeljük.

[37] Így az állítólag kiszámíthatóbb ügyintézési határidőt megvalósító huszonnégy munkanap (33. § (1) bekezdés) valójában semmit nem jelent.

[38] Ugyanis egy konferencián elhangzottak publikálása miatt a keretek és a terjedelem adottak.

Első állításunkat, mely szerint eleve tényszelekción történik a jogalkotásban, nem szükséges különösebben alátámasztani, mert jogtudományi axióma. A jogalkotó választja ki azokat a magatartásokat, amelyeket szabályozni kíván, és az így meghatározott tényállásokhoz rendel pozitív vagy negatív jogkövetkezményeket. A legvilágosabban ez a büntető jellegű jogszabályoknál, azon belül is a büntető anyagi jogban látszik. Amit a büntetőjog különös része büntetni rendel, az bűncselekmény (az egyéb feltételek, így a bűnösség megállapíthatósága esetén), amit nem, azok a magatartások az értékelendő tények körén kívül esnek, „...a bűn, ha nincs törvény, nem számít bűnnek”.^[39] A jogalkotó tehát a jog által értékelt tények (relevancia) kiválasztásával eleve szelektál.

A tényszelekción a jogalkalmazásban folytatódik. Az egyes jogterületek (magánjog-közjog-büntetőjog) sajátosságaiknak megfelelően igen jelentős mértékben befolyásolják azokat a tényeket (pontosabban a tények lehetséges értelmezéseit), amelyeket figyelembe vesznek. Példaként három-négy meghatározó jogszabályi rendelkezésre utalunk. A hatályos Btk. a bűncselekmény elkövetésének megállapítása érdekében vizsgálni rendeli az elkövetőnek a saját magatartásához és annak eredményéhez fűződő szubjektív viszonyulását. A bűnösség legtágabb alakzatát, a negligentiát (bűnös hanyagságot) akkor látja megvalósultnak, ha valaki magatartása következményeinek lehetőségét azért nem látja előre, mert a *tőle* elvárható figyelmet vagy körültekintést elmulasztja.^[40] A Ptk. rokonmegoldása a felelősség kimentésének szabálya: a polgári jogi viszonyokban úgy kell eljárni, ahogy az az adott helyzetben *általában* elvárható, és az általában elvárható magatartás tanúsítása a felelősség alól is mentesít.^[41] A *tőle-elvárható/általában-elvárható* formulák tényszelekcións hatása látványos. Egyik esetben az elkövető tudattartamát egyediségében vizsgálja a jogalkalmazó bíró, a másik esetben egy feltételezett ideáltípus (bonus et diligens pater familias) vélt tudattartamából indul ki. A közigazgatási jogban (kivéve a szabálysértési jogot) a tudattartalom egyáltalán nem lényeges, a jogsértő magatartás tanúsítása önmagában elegendő a jogkövetkezmények alkalmazásához.

A jogalkalmazás tényszelekcións hatását az eljárásjogok tovább fokozzák. A büntetőeljárás a bíró köteletségévé teszi a kételkedést minden bizonyíték és azok összessége tekintetében, amikor úgy rendelkezik, hogy a kétséget kizáróan nem bizonyított tény nem értékelhető a terhelt terhére.^[42] A polgári per bírója – aki fő szabályként eleve csak a kérelem keretei között vizsgálódhat^[43] – a felek által rendelkezésre bocsátott bizonyítékokra alapítja döntését, sőt, az ellenfél beismerése, mindkét fél egyező vagy az egyik félnek az ellenfél által bírói felhívás ellenére kétségbe nem vont előadása folytán valónak fogadhat el tényeket, ha azok tekintetében kételye nem merül fel.^[44] A közigazgatási eljárás hatósága

[39] Róm. 5,13.

[40] 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről, 14. §

[41] 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről, 4. § (4), 227. § (4), 339. § (1).

[42] 1998. évi XIX. törvény a büntetőeljárásról, 4. § (2).

[43] 1952. évi III. törvény a polgári perrendtartásról (Pp.), 3. § (2).

[44] Pp. 3. § (3), 163. § (2), 164. § (1)-(2).

ezzel szemben hivatalból vizsgál tényeket, és rajta áll, hogy az okirati bizonyítékokat kiegészíti-e bármilyen egyéb bizonyítási eszköztől remélt ténnyel.^[45]

Ha látókörünket a formális eljárásokról kiterjesztjük a szélesebb értelemben vett kontrolleszközökre, azt látjuk, hogy a tényszerűségek hajlam fokozódik. A politikai kontroll alanyát elsősorban nem az egyes eljárások tény-adekvát-sága, hanem a struktúra összességében foglalkoztatja. Az ombudsman nem a formális jogszerűséget, hanem a hozzá forduló ügyfél alkotmányos jogainak esetleges sérelmét, az ügyész éppen fordítva, a formális jogszerűséget vizsgálja. A közigazgatási jogorvoslat során a felülvizsgált határozat jogi érvényessége és megalapozottsága a vizsgálat tárgya, a materiális jogvédelem (magánjogi felelősségre irányuló eljárás) ezt nem tartja szem előtt, de az aktus hatásait igen.

A jogalkotás és jogalkalmazás együttes tényszerűségek hatása meglátásunk szerint igazolja a kiinduló feltételezésünket: az egyes kontroll-eszközök alkalmazása során nem az objektív valóságot, a „történeti tényállást” a maga egykor bekövetkezett egyszerűségében vizsgáljuk, hanem a vizsgáló (a jogalkalmazó) a saját (félreértés ne essék, alapvetően törvényes) szempontjai alapján eleve csak szűkített tényállást állapít meg, majd arra alapozza a jogkövetkezményt. Röviden: a vizsgáló beavatkozik a vizsgált tényállásba.^[46] Önálló és részletes elemzést érdemelne, de annak nagy terjedelmi igénye miatt csak megemlítjük, hogy a felek száma, eltérő érdekeik, és érdek-érvényesítő képességük hatására a tényszerűség sokszorozódhat.

3. Összegzés: az alternatív kontrolleszközök indokoltsága

A leírtakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyfelől az egyre inkább gépiesedő közigazgatás, másfelől a kontroll-eszközök szükségszerű tényszerűségek hatása szükségessé teszi a nem jogorvoslati jellegű (alternatív) kontroll-eszközöket. Ezek egyike, a közhatalom perelhetősége ezt egy további oldalról is alátámasztja: a közhatalom jelentős hiba-aránnyal dolgozik, és ez nem csak a hátrányokat ésszerű indok nélkül elszenvedőknek nem elfogadható, de végső soron – a közpénzből megfizetendő kártérítéssel – a hátrányt szétteríti a kormányzottak teljes körére.

Ezen az állapoton javíthat az egyént közhatalmi feljogosítással védő országgyűlési biztos (főként, ha a formális jogorvoslat számára nem megfogható, de valóságos hátrányok kiküszöbölésére koncentrál), vagy a közérdek képviselőjében a közhatalom gyakorlását közhatalmi eszközökkel kontrolláló ügyész.

Az alternatív eszközökre épülő rendszer nem fogja a kormányzást hibamentessé tenni, de már az is eredmény, ha a bírói jogorvoslatok száma csökken, mert ezáltal kiegyensúlyozottabbá válik a kormányzás és kontrollja.

[45] 2004. évi CXL. törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól, 3. § (2) b), 50. § (1).

[46] Hogy ez mennyire általános, l. Láncki András: Jelezhetjük-e előre az emberi viselkedést? *Heti Válasz* 2010. 37. szám.

A bírói kontroll kihívásai^[1]

I. AZ ALKOTMÁNYOS SZABÁLYOZÁS MINT ELSŐ ÉS LEGFONTOSABB KIHÍVÁS

1. A közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának magyar modellje húsz esztendő elteltével *válaszúthoz* érkezett, megítélésem szerint elérte korlátait, jelentős továbbfejlesztése a bírói jogértelmezés – 1990-es években intenzíven és jó eredménnyel alkalmazott – eszközeivel immár nem lehetséges.^[2] A modell, még a szocialista jogból örökölt alapvonásait^[3] is érintő valódi és tényleges változások akadályként leggyakrabban felmerült körülmény, az országgyűlési 2/3-os többség – a 2010-es országgyűlési választásokat követően – biztosítható. Emellett folyamatban van egy új *alkotmány előkészítése*.^[4]

[1] A tanulmány a 2010. szeptember 21-i győri konferencián előadottakra épül, de néhány kérdésben utalok az időközben bekövetkezett és a téma szempontjából jelentős fejleményekre is. A tanulmány zárásának időpontja 2010. december 31.

[2] A bírói jogfejlesztésről természetesen nem szabad lemondanunk és szerencsére a Legfelsőbb Bíróság sem mond le. Az elmúlt években is születtek a bírói kontroll jellemzőire is jelentős hatást gyakorló jogegységi határozatok, melyek közül kiemelkedő az 1/2009. KJE. Ebben rögzítette a Legfelsőbb Bíróság, hogy a bíróságoknak a közigazgatási hatósági eljárásban *téves formában* meghozott közigazgatási döntést, illetve a nem alakszerű formában megjelenő közigazgatási aktust *hivatalból a tartalma szerinti eljárásban* vizsgálja felül. (Ennek következtében egyébként a bíróság a *fél beadványát tartalma szerint* veszi figyelembe, így a bírósági eljárás peres vagy nemperes jellege a közigazgatási döntés *tartalma szerinti* helyes elnevezéséhez igazodik.)

[3] A jogtudományban is kimunkáltak szerint a *szocialista bírósági felülvizsgálat*nak alapvetően a *szubjektív* jogvédelmet, vagyis a döntéssel érintett személy jogainak a védelmét kell biztosítani. A szocialista alkotmány és államjog az *államhatalmak megosztását elvette* (az államhatalom egységének elvén nyugodott), sem ez, sem pedig a jogállamiság nem szolgálhatott az intézmény tudományos megalapozásául. A bírósági felülvizsgálat elméleti és ideológiai alapját és indokoltságát a (szocialista) törvényesség elve, illetve annak a közigazgatási eljárásban való érvényesülése jelentette. Az intézmény *nem játszott tényleges szerepet* a törvényesség biztosításában, mert a meghozott döntések nagy többsége esetén nem volt lehetőség a bírósági út igénybe vételére, a perek száma rendkívül alacsony maradt. Az időszak végéig (szinte egészen a mai napig) megmaradt a ragaszkodás az egységes és *nem osztható igazságszolgáltatás* iránt. Így az egységes igazságszolgáltatás mindenáron való fenntartása, a *külön közigazgatási bíróság tagadása*, az alkotmányos szabályozás hiánya, végletekig viitt szubjektív (alanyi) jogvédelem, szűk körben igénybe vehető bírói út, a törvényesség követelményének a jogállamiság helyetti előtérbe helyezése jellemezheti e modellt. Részletesen ld.: Patyi András: *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei*, Budapest, 2002, 99–121., főleg: 100–104.

[4] Az Országgyűlés 47/2010. (VI. 29.) OGY határozatával eseti bizottság felállításáról döntött az új Alkotmány kidolgozásának érdekében, a Bizottság egyik fő feladata, hogy az új Alkotmány alapvető elveire vonatkozó országgyűlési határozati javaslatot 2010. december 31-ig az Országgyűlés elé terjessze.

A közigazgatással szembeni bírói jogvédelem, a közigazgatási működés bírói ellenőrzése (bírói kontroll) többszörösen alkotmányi szabályozásra tartozó tárgykör, oda tartozik a jogállamiság egyik alkotóelemeként, a bírósági szervezet részeként és a bírói hatáskörök okán is, nem is beszélve a bírói út alapjogával való kapcsolatáról. Így paradigmaticus alapjait az alkotmányban kell keresni.

2. Az 1989-es alkotmánymódosítás idején, a bíróságokról szóló fejezetbe iktatott, a *nyelvi minimumra* szorító, lakonikus hatásköri szabály (50. § (2) bekezdése) nem részletezi, hogy milyen jellegű vagy melyik bíróság, milyen eljárásban, milyen határozatok, milyen szempontú ellenőrzését jogosult (köteles) elvégezni.^[5] A közigazgatási bíráskodás alkotmányos alapjainak megteremtése mint alkotmányos célkitűzés más rendelkezésekben nem öltött testet.^[6] Így sem a bírósági szervezetről szóló rendelkezések, sem más önálló rendelkezések nem tettek 1989-ben, és azóta sem tesznek említést a közigazgatási bíráskodásról vagy a közigazgatási ügyekben történő ítélkezéstről. Az 1989-es alkotmányozás során ennek a témakörnek kisebb súlyt és jelentőséget tulajdonítottak, mint a hatáskörileg és intézményi szempontból önálló fejezetben szabályozott Alkotmánybíróságnak vagy a szintén önálló fejezetben tételezett országgyűlési biztosi intézménynek.

3. Az új Alkotmány 1988. november 30-iki (a továbbiakban: Konceptió I.^[7]) és 1989. január 30-iki szabályozási koncepciója (a továbbiakban: Konceptió II.^[8]) a közigazgatási határozatok bírói ellenőrzése kérdésével az említés szintjén foglalkozott. Így például a Konceptió I. a 8.3. pont alatt (Az Alkotmánybíróság eljárása) említi, az alkotmányjogi panasz lehetséges megoldásai, feltételei között, „hogy az állampolgár (...) csak a közigazgatási bíróság által már jogerősen lezárt ügyben fordulhat az Alkotmánybírósághoz, mert a döntés alapjául szolgáló jogszabály alkotmányellenesnek minősíthető.” A Konceptiók az ügyési felügyelet, önkormányzati jogok védelme, tanácsai választások témakörében említik a közigazgatási bíróságot (vagy bíráskodást), de a Konceptió II. a bírósági szervezeten belüli viszonyát is tisztázza. Mivel a Konceptió II. az *igazságszolgáltatás egységességének* elvéből indult ki, főszabályként különbíróságok létesí-

[5] „A tömör fogalmazás valóban nem részletez. Nem szól külön sem az anyagi vagy alaki, illetőleg az érdemi vagy eljárási jogszabálysértéseket tartalmazó közigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának a lehetőségéről.” (994/B/1996. AB határozat, ABH 1997, 675, 676.)

[6] Az alkotmányi szintű szabályozás elégtelenségére hívta fel a figyelmet Trócsányi László, ifj.: *Milyen közigazgatási bíráskodást?* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992), 34.; Uő: A közigazgatási bíráskodás hatásköri és szervezeti kérdései, *Magyar Jog*, 1993/9, 547. Trócsányi az Alkotmány 50. § (2) bekezdését lényegében kiindulópontnak tekinti és a későbbi alkotmányozás során szükségesnek látja a részletesebb szabályozást. Ugyanígy vélekedett Takács Albert: Az alkotmányosság és a törvényesség védelme bíróságok útján, *Jogtudományi Közöny* 1989/9, 443–455., 454.

[7] A Magyar Népköztársaság új Alkotmányának szabályozási koncepciója, Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 1988. november 30., továbbá: Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai* (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990), Államtudományi Kutatóközpont, Budapest, 1991.

[8] Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei, 1989. január 30. Igazságügyi Minisztérium, Budapest, Géppel írt tisztázati fénymásolata, In: Kilényi: *i. m.*

tését nem irányozta elő, „a sajátos közjogi funkcióval rendelkező Alkotmánybíróság kivételével”^[9] Ennek megfelelően a Konceptió II. szerint „a közigazgatási bíráskodást a „rendes” bírósági szervezeten belül kell létrehozni”.^[10] A leglényegesebb kérdéskörrel, a *közigazgatási bíróságok hatásköréről*, egyik Konceptió sem tartalmazott szisztematikus elképzeléseket. A közigazgatási bíráskodás kérdése a Konceptiókban való egyértelmű említése mellett azonban *nem került bele* az alkotmánymódosító törvény első (minisztertanács által készített) *tervezetébe*^[11] és a háromoldalú politikai tárgyalások ideje alatt született további tervezetekbe vagy javaslatokba, így az igazságügyi miniszter által előterjesztett alkotmánymódosító törvényjavaslatba^[12] sem. Az előterjesztett javaslat szerinti új 50. § (2) bekezdés a bírák függetlenségét rögzítő, későbbi (3) bekezdés volt. *A közigazgatási bíráskodásnak* az alkotmánytervezetek szintjén történő *hanyagolása feltűnő* volt. Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának kiszélesítése érdekében számos szakmai tervezet és javaslat készült el még a nyolcvanas években.^[13]

4. Mindezek alapján megállapítható, hogy 1989-ben, az akkori alkotmány-előkészítő munka során egyrészt a közigazgatási határozatok feletti bíráskodás az Alkotmánybíráskodáshoz képest jóval szerényebb súlyt kapott, másrészt – miközben a Konceptiók a közigazgatási (államigazgatási) jogalkalmazás törvényessége feletti, alapvetően jogorvoslati jellegű garanciaként tekintettek rá – nem számoltak a külön közigazgatási bíróság fel (vagy vissza-) állításával. Már a korabeli értékelés szerint is mindenképpen tisztázni kellett volna, hogy melyik bírósági fokozathoz utalná a közigazgatási bíráskodást az új alkotmány, és mindenképpen át kell térni a bírósági felülvizsgálat alá tartozó közigazgatási ügyfajták általános definícióval történő meghatározására, melyet az alkotmány nem bízhat „alkotmányos megalapozás nélkül közönséges törvényre”.^[14] Szintén magában az alkotmányi szabályban kellene rögzíteni azt, hogy a bíróságot alapesetben

[9] Uo. Hozzátevé, hogy amennyiben „létesítésük mégis szükséges, tevékenységük a lehető legszűkebb körben érvényesüljön.”

[10] Kilényei: *i. m.* 53.

[11] Törvénytervezet az alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium. *Magyar Hírlap* 1989. május 10.

[12] Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium, 1989. szeptember 22.

[13] L. pl.: Nigriny Elemér (szerk.): *Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata*. Budapest, 1984. Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály Kiadványai – Tanulmánykötet. 8.; Balázs István – Balogh Zsolt – Dobromir, Mihajlov: *A közigazgatási bíráskodás (Magyarországi reformjának lehetőségei a hazai tapasztalatok, illetve a polgári és szocialista rendszerek új tendenciái alapján)*. Budapest, 1988; MTA Államtudományi Kutatások programirodája; *A közigazgatás fejlesztésének tudományos vizsgálata országos szintű kutatási főirány tudományos eredményei (1981. január 1. - 1985. december 31.)* Budapest, 1986.; Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata továbbfejlesztésének néhány kérdése. In: Tanulmányok az igazságszolgáltatás továbbfejlesztéséről. Tanulmánykötet. szerk.: Palkovics Éva. Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya, Budapest, 1988. 78–136.

[14] Takács: *i. m.* 454.

megillető megsemmisítő hatáskör mellett, mikor és milyen feltételekkel lehetne jogosult a bíró a törvénysértő közigazgatási határozat megváltoztatására is.^[15]

5. A közjogi rendszerváltozás után, az 1994–98-as országgyűlési ciklus idején OGY határozat formájában elfogadott új alkotmánykonceptió^[16] a Negyedik Rész (Az Állam) V. Fejezetében nem szól erről a hatáskörrel, de az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottsága által, a szabályozási elvek alapján készített *alkotmányszöveg-tervezetek* rendelkeztek a közigazgatási határozatok felülvizsgálatáról, *három lényeges vonatkozásban* eltérve a hatályos alkotmányszövegtől: „A bíróság (...) – ha törvény másként nem rendelkezik – felülvizsgálja a közigazgatási határozatokat.”^[17] Egyrészt ebben a szövegben a bíróság hatáskörére nem az ellenőrzés hanem a *felülvizsgálat kifejezést* alkalmazták; másrészt a bírósági felülvizsgálati hatáskör nem korlátlan, azt a *törvény kizárhatja*^[18]; harmadrészt, a bíróság nem „csak” a közigazgatási határozatok törvényességét, hanem „a *közigazgatási határozatokat*” *vizsgálhatja felül*. (Ez a bírósági hatáskörök jelentős szélesítési szándékára mutatott.)^[19]

[15] Pl. ha a közigazgatási szerv döntését ismételten megtámadják a bíróság előtt. L. Takács: *i. m.* 455. o., valamint Balázs – Balogh – Dobromir: *i. m.* 85.

[16] A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási elveiről szóló 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat

[17] A Magyar Köztársaság Alkotmánya, az Alkotmány-előkészítő bizottság titkárságának szövegtervezete 1997. január 7., 125. § (2) bekezdés In: Somogyvári István (szerk.): *Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai 1994–1998*, 2. kötet, Budapest, 1998, 1033., valamint: A Magyar Köztársaság Alkotmánya, az Alkotmány-előkészítő bizottság titkárságának szövegtervezete, 1998. március 10. 121. § (2) bekezdés, In: *uo.* 1096. A szövegtervezet az Országgyűléshez nem lett benyújtva, annak ellenére, hogy azt az Alkotmány-előkészítő bizottság *egyhangúlag* fogadta el és az OGY határozatban meghatározott szabályozási elvektől csak akkor tért el, ha abban a bizottságban részt vevő valamennyi képviselőcsoport egyetértett. *Uo.*, 1057.

[18] Mindez azokat a véleményeket támaszthatja alá, hogy a közigazgatási határozatok ellenőrzésére (felülvizsgálatára) vonatkozó általános bírósági hatáskört biztosító alkotmányos szabály esetén a felülvizsgálat törvénnyel történő korlátozására az Alkotmányból fakadó felhatalmazás szükséges, illetve az 50. § (2) bekezdéshez képest a bírósági felülvizsgálatot kizáró törvényi szabályok alkotmányossága megkérdőjelezhető. Trócsányi: *i. m.* 63. Az Alkotmánybíróság végül nem ilyen irányba alakította a gyakorlatot.

[19] Az előzőekben említett koncepciókat ennél részletesebben elemzem a Ruszoly- emlékkönyvben szereplő tanulmányomban. Vö.: Patyi András: A közigazgatási bíráskodás alkotmányos hátterének eredete és jelentése, In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*, Szeged, 2010, 654–658. E sorok közt utalok a Bragyova András által készített („egyszemélyes”) alkotmánykonceptióra is, mely a portugál és a spanyol megoldáshoz hasonlóan a közigazgatással foglalkozó külön szabály-együttes kidolgozását javasolta. A kormányzásra vonatkozó szabályoktól elkülönítve megjelenő, a közigazgatásra vonatkozó alkotmányos jelentőségű szabályok közé Bragyova András szerint fel kell venni „a közigazgatási tevékenység jogszerűsége néhány általános biztosítékát”. A közigazgatás a jogellenes cselekményeivel történt károkozásért való felelősségének elve és a köztisztviselők jogellenes magatartásért viselendő személyes felelőssége mellett a harmadik a közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzésének szabályozása. Szövegjavaslata szerint: „A közigazgatás minden határozatának jogszerűségét bíróság ellenőrzi; a bíróság a jogellenes közigazgatási határozatot érvényteleníti és a sértettnek jogvédelmet ad.” Bragyova András: *Az új alkotmány egy koncepciója*, Budapest, KJK, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1995. 180.

6. Az időközben (a konferencia és a kézirat születése között) elkészült 2010-es bizottsági koncepció tervezet^[20] alapján (melyre az alábbiakban visszatérek) abban bízhatunk, hogy 2011-ben (az Alkotmány tervezett elfogadása évében), vagy legkésőbb 2012-ben (a tervezett hatályba lépés évében) valami történni fog, valami megváltozik. Ha mégsem történne semmi változás, akkor az történik, hogy semmi nem változik.

A változások *egyik mozgatója* a múlt iránti tisztelet, illetve az 1949-ben egyetlen köszönő szó nélkül felosztatott, nagytekintélyű Közigazgatási Bíróság iránti adósság lerovása. Az egyébként nem különbíróspárti szegedi professzor, Szabó József így írt: „Én tökéletesen egyetértek azokkal, akik a Közigazgatási Bíróságunk megbecsülhetetlen történelmi érdemeire rámutatnak. Érzem tradíciójának jelentőségét. Tudom, hogy egy közömbös majd ellenséges rendszer kicsinyes törvényhozási és kormányzati akadékoskodása ellenére, félbe maradt szervezettel és szinte hatáskör nélkül alkotmányunk legnagyobb jelentőségű védőbástyájává, a vármegyék szerepének folytatójává nőtte ki magát. Tanácsainak mély jogászi munkája s az alkotmány és a törvények szentsége melletti magyaros kiállása nélkül sötétebb lenne az elmúlt ötven esztendő magyar történelme. A magyar nép valóban nem olyan gazdag, hogy egy ilyen magas erkölcsi és jogi testület értékeiről a jövőben is lemondhatna.”

7. Én egy alapvetően a spanyol alkotmány 106. cikk (1) bekezdése mintájára alkotott megfogalmazást látnék szívesen, mely nem rejti el a közigazgatás törvény alá rendelésének objektív, a törvényben előírt közérdekű célokkal való összhang vizsgálatában rejlő oldalát. Eszerint: „A közigazgatási bíróságok a közigazgatás törvény alá rendelésének fenntartása érdekében felülvizsgálják a közigazgatás *működésének* és a közigazgatási *cselekmények törvényességét* és azt, hogy az utóbbiak *összhangban legyenek* azokkal a *célokkal*, amelyek érdekében sor kerül rájuk, biztosítják a helyi önkormányzatok jogainak védelmét, elbírálják a közigazgatási jogvitákat és ennek során a törvényben előírt módon hatékony jogvédelmet biztosítanak. Sarkalatos törvényben rögzített módon gyakorolják a helyi önkormányzati rendeletek és más normatív döntések törvényessége feletti felülvizsgálatot.” Ez utóbbi, a *célok vizsgálatára* utaló szóhasználat nem a célszerűségi felülvizsgálat közigazgatási mérlegelésbe tartozó hatáskörét javaslom a bírósághoz terelni, hanem annak alkotmányos szintű megteremtését szeretném elérni, hogy a bíróság (megfelelő eljárási keretekben, megfelelő indítványra) vizsgálhassa: megfelel-e a hozott döntés az alapjául szolgáló, a cselekvésre, döntésre *felhatalmazó törvényben szabályozott* közérdeknek, azt szolgálja-e vagy valamely más érdek eltérítette attól. Ennek vizsgálata és ennek szigorúan *független bírói* megítélése tehetné a bírászkodást igazán „közigazgatási” bírászkodássá. Mindez természetesen nyomokban már mai rendszerünkben is jelen van, de a hatósági határozatoknál szélesebb körre, a közigazgatás

[20] Az Alkotmány-előkészítő eseti bizottság 2010. december 20-i ülésén elfogadott, H/2057. számmon benyújtott bizottsági önálló indítvány, a Magyarország Alkotmányának szabályozási elveiről szóló országgyűlési határozati javaslat.

szerződéses típusú jogviszonyait, normatív jellegű belső vagy akár külső aktu-sait magába ölelő felülvizsgálat esetén teljes körű és teljes értékű bíraskodáshoz vezethetne.

A Bizottság által elfogadott szöveg nagyjából tükrözi ezt az elképzelést, azzal, „a cselekmények (...) összhangban legyenek azokkal a célokkal, amelyek érdekében sor kerül rájuk” fordulat helyébe a „vizsgálják a cselekményeinek cél-szerűségét” szöveg került.

8. Mielőtt a legfontosabb kérdésköröket (a bírósági felülvizsgálat „kitörési pont-jait”) vázlatosan áttekintem, a *legfontosabb kihívásra* szeretném irányítani a figyelmet. Nem szabad, hogy a közigazgatási bíraskodás megteremtése egyetlen kérdés, a szervezet körül forogjon: különbíróság vagy nem különbíróság. A lényeg, a legfontosabb attribútum megítélésem szerint (és ebben id. Marto-nyi Jánost követem) a bírói hatáskör, az azáltal nyújtott jogvédelem és teljesí-tett felülvizsgálat kérdése. Ezzel rögtön rá is mutattam a közigazgatási bírasko-dás többféleképpen megvilágítható kettős jellegére: egyszerre védi az érintett jogalany (szubjektum) jogait és egyszerre gyakorol a közigazgatás működése felett, a tárgyi (objektív) jog betartása érdekében ellenőrzést (felügyeletet).

II. A HATÁSKÖRI- ÉS FÓRUMREND KÉRDÉSE

A mai magyar bírói kontrollnak a megfelelő alkotmányi szabályozás után, azzal szoros összefüggésben álló legfontosabb kérdése a *töredékes (fragmentált) és csonka hatásköri* és fórumrend problémája, melyet legékeesebben a közigazga-tási különbíróságként működő munkaügyi bíraskodás abszurditása mutat meg nekünk.

1. A *szocialista jog idejéből* átvett törvényi szabályozási logika értelmében a közigazgatási határozatok feletti bírói kontroll középpontjában a különleges polgári perként szabályozott, a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (Pp.) XX. fejezetében foglalt eltérések mellett a polgári per általános szabályai szerint zajló „közigazgatási per” áll. Ezekben első és leggyakrabban végső fokon is a megyei és a fővárosi bíróságok közigazgatási ügyekben ítéлкеzésre kijelölt egyesbírái járnak el. Kivételesen nyílik egyes perekben lehetőség fellebbezésre, de a felülvizsgálat rendkívüli perorvoslatként (a Pp XX. Feje-zete egy-két eltérő szabálya mellett) szintén igénybe vehető. A hatósági eljárás rendjén hozott, a bíróság előtt megtámadható végzések felülvizsgálatát első és végső fokon nemperes eljárásban ugyancsak a megyei/fővárosi bíróságok közigazgatási ügyekben ítéлкеzésre kijelölt bírái végzik. A polgári ügyekben eljáró bírák és bíróságok ítéлкеznek a közszerződések ügyében, hiszen ezek-nek egyrészt nem az egyik fél által meghozott határozatnak a másik fél általi vitatása képezi a tárgyát, másrészt az anyagi jogszabályok gyakran a Ptk.-t jelölik meg háttérszabályként. Így fordulhat elő, hogy két helyi önkormányzat között egy közoktatási intézmény fenntartói joga (azaz közigazgatási hatáskör) kérdésében kötött megállapodás felmondása feletti vitában a polgári ügyekben

eljáró bíróság dönt.^[21] A közigazgatási (ráadásul hatósági természetű, szankcionáló) határozatok egy kiemelkedően jelentős csoportja szintén nem a „normál” közigazgatási per szabályai szerint kerül felülvizsgálatra, és nem is az arra kijelölt megyei bíróságokon. A szabálysértési határozatokat a helyi bíróságon lehet megtámadni, melyek így a közigazgatási bíráskodás egy újabb fórumának minősül, hiszen „[a] szabálysértési hatóságok közigazgatási hatóságok, a szabálysértési határozatok közigazgatási határozatnak minősülnek. Amennyiben a szabálysértési hatóság döntésének tartalma, illetve a törvényi tényállás jellege szerint közigazgatás ellenes magatartást rendel büntetni, a határozat törvényességének ellenőrzésére a közigazgatási bíráskodás szabályai szerint kell lehetőséget biztosítani.”^[22]

2. Miközben bírósági szervezetünk nem ismeri az általános hatáskörű külön közigazgatási bíróságot, a *munkaügyi bíróságok* Pp. 349. § (5) bekezdése szerint a társadalombiztosítási és a munkaügyi igazgatás során hozott közigazgatási határozatok tekintetében egyben *közigazgatási különbíróságnak* is számítanak. A kérdés joggal vethető fel, *miért éppen és miért csak* a munkaügyi igazgatás során hozott határozatok felülvizsgálata tartozik első fokon „szakbíróságra”. A munkaügyi igazgatásban hozott közigazgatási határozatok munkaügyi bíróságok általi felülvizsgálatára irányuló hatásköre alapvetően a szakmai indokok, éppen a „megfelelő érdemi” elbírálás követelménye okán született, hangsúlyozva, hogy „[a]z anyagi jogi gyakorlat egységessége előbbre való az eljárási rend egységességénél”.^[23] Én könnyen asszociálok arra, hogy ez a követelmény *minden közigazgatási perre*, a közigazgatási bíráskodás egészére irányadó lehet.

Az előzőekből következik még egyébként, hogy a közszolgálati jogviták (ezen belül kiemelten a fegyelmi ügyek) szintén a munkaügyi bíróságok előtt folynak. E jogviták tárgya a közigazgatási (vagy kormányzati) szervek egyedi munkáltatói aktusának jogszerűsége, fegyelmi határozatának megalapozottsága, azon belül gyakran az elkövetett (vizsgált) köztisztviselői magatartás közigazgatási anyagi jogba való ütközése.

3. Más okból, nem az eltérő fórum okán meg kell még említeni a *választási ügyekben* zajló jogorvoslati eljárásokat. Az Országos Választási Bizottság határozatai ellen a Legfelsőbb Bíróság, a területi választási bizottságok határozatai ellen a megyei/fővárosi bírósághoz lehet bírói jogorvoslatért fordulni. E fórumok sajátos, nemperes eljárásban döntenek, ugyanakkor a területi szint és a legfelső

[21] Pfv. X.21.355/2009/7. A perben egy városi önkormányzat felperesnek a megyei önkormányzat alperes ellen jogsértés megállapítása iránt indított perében.

[22] 63/1997. (XII. 12.) AB határozat, ABH 1997, 365, 368.

[23] Az országos ítéletábra székhelyének és illetékességi területének megállapításáról, valamint az igazságszolgáltatás működését érintő egyes törvények módosításáról szóló 1999. évi CX. törvény 54. §-ához fűzött indokolás szerint „[A] munkaügyi bíróság hatáskörébe tartozik a jövőben néhány olyan közigazgatási határozat bírósági felülvizsgálata, amelynek elbírálása során a munkajogot kell alkalmazni. Ezekben az ügyekben akkor is célszerű a munkaügyi bíróság eljárását előírni, ha a bíróságnak a közigazgatási perekre előírt szabályok szerint kell eljárnia. Az anyagi jogi gyakorlat egységessége előbbre való az eljárási rend egységességénél.”

szint között nincsen „kapcsolat”: a megyei/fővárosi bíróságokon hozott döntések nem kerülhetnek a Legfelsőbb Bíróság elé, az egységes ítékezés így kizárólag jogegységi határozatok útján érhető el. A választási bizottságok határozatai elleni korlátlan, érdekeltség nélküli kérelmezési (bírósághoz fordulási) jog abszurditása sokszor hozza lehetetlen helyzetbe e fórumokat, amikor pl. olyan határozatról kell döntenük, melyben a panaszosnak igazat adott a bizottság, az érintett (elmarasztalt) jelölő szervezet nem fordul bírósághoz, de valaki „állampolgári jogon”, olykor szórakozásból igen.^[24]

4. A fórumrendhez tartozó, de attól kissé elkülönült kérdés az *Alkotmánybíróság* szerepe, mely nemcsak a felhatalmazáson nyugvó végrehajtási karakterű (és főleg helyi) rendeletek feletti normakontroll során, hanem több más eljárásban is *gyakorlatilag közigazgatási bíróságként* jár el. Ilyenként említhető a népszavazási kezdeményezések tárgyában az OVB által hozott határozatok (választási eljárási törvényen alapuló^[25]) felülvizsgálata, mely sajátos, osztott választási bíraskodást hoz létre.

A *normatív formában kiadott egyedi döntések* (azaz a jogszabályba foglalt határozatok) felülvizsgálata mellett (L. például az egyes közműtámogatások jogszabályban elrendelt visszafizetéséről hozott 42/2008. (IV. 17.) AB határozatot) az állami irányítás egyéb jogi eszközeire vonatkozó előírások megsértésével kiadott „szabálytalan” jogértelmező közigazgatási aktusok felülvizsgálata szintén közigazgatási bíraskodást valószínűsít meg. Ez utóbbi ráadásul az AB által saját magának kifejlesztett hatásköre,^[26] mely nem egy ellentmondást hordoz magában, amit

[24] A választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény 79. § (1) bekezdése szerint „[a] választási bizottság elsőfokú határozata ellen *bármely* választópolgár, jelölt, jelölő szervezet, illetőleg az ügyben érintett jogi személy fellebbezést nyújthat be.” A 82. § (1) bekezdés alapján „[a] választási bizottság másodfokú határozata, továbbá az Országos Választási Bizottság határozata ellen *bármely* választópolgár, jelölt, jelölő szervezet, illetőleg az ügyben érintett jogi személy bírósági felülvizsgálat iránti kérelmet nyújthat be.”

[25] És részben az AB saját Ügyrendjén alapuló felülvizsgálata. A 94/2007. (XI. 22.) AB végzés szerint, az AB eljárása során e feladatot is alkotmányos jogállásával és rendeltetésével összhangban látja el és mindez azt jelenti, hogy az eljárásra, a kifogások elbírálása során is irányadóak az Abtv. és az Ügyrend rendelkezései. „A Ve. 130. § (2) bekezdésébe foglalt szabályt, mely szerint az Alkotmánybíróság az OVB határozata ellen benyújtott kifogást soron kívül bírálja el, nem lehet úgy értelmezni, hogy a kifogás elbírálása során az Abtv. vagy az Ügyrend nem alkalmazható; ilyen értelmű kizáró szabályt a Ve. nem tartalmaz. A Ve. 130. §-a szerinti eljárás jogorvoslati természetű sem változtat azon, hogy az Alkotmánybíróság eljárásának szabályait az Abtv. és az Ügyrend tartalmazza, így az Alkotmánybíróság eljárása során e szabályok is irányadóak. A jogorvoslati eljárás soron kívülsége nem jelenti azt, hogy az Alkotmánybíróság nem alkalmazza a működésére és eljárására vonatkozó szabályokat.” ABH 2007, 1111, 1112. E szabályok alkalmazása vezetett oda, hogy adott ügyben az AB az eljárását felfüggesztette, melyre a Ve. nem adna önmagában lehetőséget.

[26] Az Alkotmánybíróságnak gyakorlata szerint az állami irányítás egyéb jogi eszközeinek megítélésénél nem a forma és az elnevezés a meghatározó, hanem az a tartalom, amely alkalmassá teszi arra, hogy az pl. jogi iránymutatásként érvényesüljön (először: 60/1992. (XI. 17.) AB határozat, ABH 1992, 275, 278.) Az AB érdemben bírálta el az olyan állami aktusok alkotmányosságát, amelyek ugyan túlléptek a kibocsátó szerv jogalkotási hatáskörén (mert esetleg nem is volt nekik), azaz érvénytelenek voltak, de a kibocsátó szándéka szerint normakénti követésre tartottak igényt, illetve a gyakorlatban úgy is hatályosultak. Megerősíti: 31/1995. (V. 25.) AB határozat, ABH 1995, 158, 161.

a hozott döntés rendelkező része is jelez. Nem semmisíti meg („tartózkodik a megsemmisítéstől”), csak megállapítja, hogy az adott aktus kiadása alkotmányellenes, ahhoz joghatás nem fűződik, a jogalanyokra nézve semmilyen kötelező ereje nincsen. Általában e döntés együtt jár az adott aktus alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítványt visszautasításával. A megsemmisítés mellőzésének oka alapvetően, hogy jogszabályi tartalom és jogi, kötelező erő hiányában az Alkotmánybíróságnak ezeknek az aktusoknak az esetében nincsen mit megsemmisítenie.^[27] Az ilyen döntések problematikus jellege mellett a kifejezett közigazgatási bírósági hatásköri jellegre is felhívta a figyelmet az egyik határozathoz fűzött különvélemény, mely szerint ezen aktusok elbírálásával az AB egyenesen elvonja a közigazgatási szervek jogalkalmazó, jogértelmező tevékenységét az Alkotmány 50. § (2) bekezdése és az 57. § (1) és (5) bekezdése értelmében ellenőrző bíróságok hatáskörét.^[28]

Megítélésében kevésbé problematikus, de szintén egyedi közigazgatási (közjogi) viták eldöntését és nem a normák feletti bíráskodást valósítja meg az Abtv.-ben még szereplő hatásköri bíráskodás, az alkotmányellenesen működő helyi képviselő-testület feloszlata során adott vélemény, valamint az önkormányzati jogok védelmére biztosított, az Alkotmány 43. § (2) bekezdésében írt AB hatáskör.

III. TOVÁBBI „KITÖRÉSI PONTOK”

Az alkotmányos alapok megteremtése és a *hatásköri* kérdés egységes és átfogó szemléletű, *generálklauzulával* történő rendezése *kiemelkedő* jelentőségűek. Ügyszólván *magukkal hozzák* a további lényeges kérdések mikénti rendezését. A következőkben – alapvetően egyetértve a Rozsnyai Krisztina újonnan megjelent könyvében^[29] foglaltakkal – részletes kifejtés nélkül említek még néhány további szabályozási kérdést, melyek megváltoztatása nélkül a közigazgatás feletti bírói kontroll kiteljesedéséről, azaz valódi és teljes körű közigazgatási bíráskodásról nem igazán beszélhetünk. Az első az eljárás önálló szabályozása.

[27] 6/2001. (V. 25.) AB határozat, ABH 2001, 207.; 36/2001. (VII. 11.) AB határozat, ABH 2001, 668.; 37/2001. (X. 11.) AB határozat, ABH 2001, 302.; 45/2001. (XI. 17.) AB határozat, ABH 2001, 727.; 47/2003. (X. 27.) AB határozat, ABH 2003, 525.; 6/2004. (III. 24.) AB határozat, ABH 2004, 94.; 2/2005. (II. 10.) AB határozat, ABH 2005, 64.; 18/2005. (V. 12.) AB határozat, ABH 2005, 197.

[28] Dr. Trócsányi László és Dr. Paczolay Péter alkotmánybíróknak a 23/2007. (IV. 19.) AB határozathoz fűzött különvéleménye szerint az adott ügyben vizsgált aktus (egy APEH tájékoztató) alkotmányellenességének megállapítására irányuló indítványt teljes egészében, *hatáskör hiánya miatt* vissza kellett volna utasítani. Az alapul fekvő 1992-es határozat óta helyreállt és kiteljesedett a közigazgatás bírói kontrollja, és ennek feladata, hogy a végrehajtott hatalom jogalkalmazó tevékenységét törvényes keretek között tartsa. Konkrét ügyben a téves jogértelmezés miatt törvénysértőnek tartott határozatot a fél rendes bíróság előtt támadhatja meg, így végső soron a jogszabály helyes értelméről jogerős határozatában maga a bíróság dönt.

[29] F. Rozsnyai Krisztina: *Közigazgatási bíráskodás Prokrusztesz-ágyban*, ELTE Eötvös Kiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2010. A könyv a szerző PhD értekezésére épül, a kézirat lezárásának időpontja 2009. június 30.

A Pp. általános szabályai nem alkalmasak, még a XX. fejezetben tett kiegészítésekkel sem a közigazgatási jogviták teljességének (azaz a jelenleg az AB-nál lévő klasszikus bírósági hatáskörbe tartozó ügyek, és a más bírói fórumhoz sorolt ügyek) megfelelő intézésére. Mindez részben a kereseti kérelemhez való szigorú kötöttség, az eljárási szabályok megsértésének csekélyebb súlya, a szinte kizárólagos megsemmisítő hatáskör és a perindítási feltételek, illetve a keresetőség (aktív perbeli legitimáció) szabályozásán múlik. A második a „közigazgatási bíró” pozíciójának megteremtése, mely alatt azt értem, hogy „a” bíróhoz képest többfajta, a közigazgatási működés feletti ítélkezéshez szükséges közigazgatási jogi és szervezési ismeretek birtokában is lévő személyek kiválasztását, kinevezését követelje meg a törvény, biztosítva a folyamatos képzést és továbbképzést.

Hogy e kitorési pontok valószínűleg egy legalább alsóbb szinten elkülönült közigazgatási bírósággal válhatnak valóra, több mint valószínű.

Az ügyészi kontroll és a közigazgatás

Elöljáróban engedjék meg, hogy kicsit részletesebben bemutatkozzam, ami nem öncélú dolog lenne, hanem azt szeretném érzékeltetni vele, hogyan kerültem kapcsolatba a közigazgatással és az ügyészi törvényességi felügyelettel.

Mintegy tizenöt éves közigazgatási gyakorlatom van. Annak idején én még járási hivatalnál kezdtem el dolgozni, igazgatási osztályon. Később dolgoztam középszintű megyei közigazgatási szervnél, kormányhivatalnál és az Igazságügyi Minisztériumban. Aztán a Sors – illetőleg a 2002-es kormányváltás – úgy hozta, hogy ügyész lett belőlem a Legfőbb Ügyészségen, és törvényességi felügyelettel foglalkozom. Ennek most már 8 éve.

1995 szeptembere, a Pázmány Egyetem Jogi Karának újraindulása óta a Közigazgatási Jogi Tanszék oktatója vagyok (ez is 15 év), és annyi történt még az utóbbi időben, hogy július 15-étől az Országgyűlés által létrehívott Alkotmány-előkészítő eseti bizottságnak vagyok a munkatársa, szakértője. Témánk szempontjából ennek azért van jelentősége, mert így közlőrl tudom figyelni azt, hogy vajon mi lesz az ügyészség sorsa, alkotmányos státusza, s azon belül pedig – ami engem különösen érdekel –, milyen jövő elé nézhet az ügyészi törvényességi felügyelet intézménye.

Ha megengedik, három kérdéskörrel foglalkoznék részletesebben.

Először a törvényességi felügyeleti tevékenység néhány olyan kérdésével, ami az ügyészi szervezetben aktuális vitatémának tekinthető, bár nem kavar nagy hullámokat. Utána azzal foglalkoznék, hogy a közigazgatás kontrollja tekintetében kompetens más intézményekhez képest – a közigazgatási bíráskodásra, az ombudsmani tevékenységre, az alkotmánybírósi kontrollra gondolok –, tehát ezekhez a „versenytársakhoz” képest az ügyészi törvényességi felügyelet hogyan maradhatna versenyben. Végül pedig arra térnék ki, hogy miképpen alakulna az ügyészi törvényességi felügyelet abban az esetben, ha az ügyészség az új Alkotmányban megőrizné a független státuszát, és milyen esélyei vannak az ügyészi törvényességi felügyeletnek akkor, ha az ügyészséget a Kormány alá rendelnék.

I. AZ ÜGYÉSZI TÖRVÉNYESSÉGI FELÜGYELETI JOGKÖR

Ismeretes, hogy az ügyészségi törvény szerint az ügyészi törvényességi felügyelet szervei hatálya a Kormánynál alacsonyabb szintű közigazgatási és egyéb szervekre terjed ki.^[1] Ugyanakkor ha a törvényességi felügyelet hatáskörét két nagy csoportba szeretném sorolni, akkor az egyik fele az ún. normakontroll jellegű tevékenység, a másik pedig az egyedi döntések, egyedi aktusok törvényességi vizsgálata. Most e két kontroll-típussal szeretnék kicsit részletesebben foglalkozni.

1. Az ügyészi normakontroll

A normakontroll jellegű tevékenységgel kapcsolatban előre bocsátom, hogy az ügyészség törvényességi észrevételezés céljából megkapja valamennyi törvény tervezetét, valamennyi kormányrendelet tervezetét és megkapja a miniszeri rendeletek tervezetét is. A jogszabály-véleményezés alkalmával az ügyész – törvényességi szempontú észrevételein túlmenően – a jogalkotásnak „visszacsatolhatja” a munkája során szerzett tapasztalatokat, s az általa észlelt problémákat is felvetheti. A legfőbb ügyésznek joga van ugyanakkor arra is, hogy jogszabály megalkotását, jogszabály módosítását, jogszabály hatályon kívül helyezését kezdeményezze. Végül van egy olyan terület, amellyel kapcsolatban viták vannak a szervezeten belül és a szakirodalomban, ez pedig az, hogy az ügyész miképpen viszonyulhat az önkormányzatok által alkotott helyi rendeletek törvényességéhez.

Két felfogás érvényesül e tekintetben, nevesíteni is tudom a képviselőit. Az egyik felfogás markáns képviselője Kilényi Géza professzor, a másik felfogás köthető Jakab András és Varga Zs. András docens urakhoz. Arról van tehát szó, hogy joga van-e az ügyésznek az önkormányzati rendeletek törvényességét vitatni vagy pedig nincsen. Volt az elmúlt időszakban egy olyan másfél éves interregnum, amikor a Magyar Köztársaságban senki – úgy értem egyetlen állami szerv – sem látta el a helyi önkormányzatok rendszeres törvényességi ellenőrzését. Ekkor felmerült az a gondolat, hogy időlegesen, kiegészítő jelleggel, mintegy pótmegoldásként miért nem lép ebben az ügyészség?

Kilényi professzor felfogása szerint, ha az ügyészség törvényességi felügyeleti jogköre a Kormánynál alacsonyabb szintű közigazgatási szervekre terjed ki, akkor kiterjed az önkormányzatokra is, hiszen az önkormányzatok szintén közigazgatási szervek. Ő tehát arra a közismert felfogásra alapoz, hogy a közigazgatás az államigazgatásnak és az önkormányzati igazgatásnak a gyűjtő fogalma.^[2]

[1] A Magyar Köztársaság ügyészségéről szóló 1972. évi V. törvény (Ütv.) 13. § (1) bek.

[2] Kilényi Géza: Jogorvoslatok In: Petrik Ferenc (főszerk.): *A közigazgatási eljárás szabályai*. Budapest, HVG-Orac, 2009. 461-463.

Ezzel szemben a másik felfogás az, hogy bár a törvényességi felügyelet hatálya a Kormánynál alacsonyabb szintű közigazgatási szervekre terjed ki, figyelembe kell venni, hogy az önkormányzatok nincsenek a Kormánynak szervezetiileg alárendelve. Tehát az önkormányzatok által alkotott rendeletek olyan szervek által alkotott rendeletek, amelyek nem tartoznak a Kormány alárendeltségébe.^[3]

Ugyanakkor, ha az ügyészségi törvényt megnézzük, és az alkotmánybírósági törvényt is megvizsgáljuk, akkor egyértelműen kiderül, hogy adott esetben az ügyészségnek joga van az önkormányzati rendeletek törvényességét vitatni, hiszen a legfőbb ügyész – egyebek mellett – megilleti az a jogkör is, hogy az Alkotmánybírósághoz forduljon utólagos normakontrollt kérve (Ütv. 5. § (2) bek. j) pont). De ha az ügyészségi törvényben nem volna nevesítve a legfőbb ügyésznek ez a jogosítványa, akkor is bármely ügyész az Alkotmánybírósághoz fordulhatna. Közismert, hogy az utólagos normakontroll egy populáris akció, azaz azt bárki kezdeményezheti. Így tehát bármelyik ügyészi szervezet is élhet ezzel a lehetőséggel, legfeljebb – elfogadva Jakab András és Varga Zs. András álláspontját – nem az ügyészi törvényességi felügyeleti jogkörben, hanem a populáris akció intézményére alapozva. (Ekkor viszont nem ügyészi minőségben, hanem magánszemélyként kell előterjeszteni az indítványt.)

Most, hogy a közigazgatási hivatalok ismét „visszaállnak”, tulajdonképpen ez a probléma meghaladottá válik. Az ügyészség az önkormányzati rendeletek törvényességét úgy viszi kontroll elé, hogy a közigazgatási hivatal vezetőjét értesíti arról, ha valamely törvénysértő, hibás önkormányzati rendeletet észlel. Ezt követően már az Ötv.-ben foglaltak szerint folytatódik az eljárás,^[4] s a rendelet végső soron az Alkotmánybíróság elé kerülhet.

2. Az ügyészi aktuskontroll

A törvényességi felügyeletnek a másik, szélesebb körű és talán a köztudatban is jobban érvényesülő területe az egyedi döntések fölötti kontroll, az úgynevezett aktuskontroll. Ezzel kapcsolatban csak egy-két kérdéssel szeretnék foglalkozni, pl. az ügyészi óvás kérdésével.

Az ügyészi óvással kapcsolatban közismert az, hogy a Ket.^[5] megalkotása – és ezzel együtt az ügyészségi törvénynek a módosítása – előtt az ügyésznek csak 1 éven belül volt lehetősége arra, hogy a jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogok védelmére tekintet nélkül intézkedjen, azaz ügyészi óvást nyújtson be, és abban kezdeményezze a közigazgatási határozat hatályon kívül helyezését. 2005. november 1-jétől ezt a határidőt az Ütv. felemelte 3 évre. Tehát az ügyész-

[3] Varga Zs. András: Az ügyészség, In: Jakab András (főszerk.): *Az Alkotmány kommentárja*, Budapest, Századvég, 2009. 1872.

[4] A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény (Ötv.) 98-99. §.

[5] 2004. évi CXL. törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól (Ket.).

nek most már 3 éven belül van beavatkozási lehetősége a jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogok védelmére való tekintet nélkül.

E módosítás kapcsán elég nagy elméleti vita keletkezett, mivel ebben az esetben két érdek, két alkotmányos érték konkurenciájáról van szó. Egyfelől az Alkotmány 2. § (1) bekezdéséből – tehát a jogállamiságából – következő, jogbiztonsághoz fűződő érdek védelméről, másfelől pedig a törvényesség érdekéről van szó. Végül a jogalkotó ezt a két érdeket úgy súlyozta, hogy elsőbbséget adott a közérdek, pontosabban a törvényesség védelmének, és háttérbe szorította a jogbiztonság érdekét.

Ezzel a kérdéssel 2009-ben, a 83/2009. (IX. 3.) AB határozatban foglalkozott az Alkotmánybíróság, és végül is többségi döntéssel úgy foglalt állást, hogy nem alkotmányellenes az, ha az ügyésznek 3 éven belül lehetősége van az óvás előterjesztésére – tekintet nélkül a jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogokra. Ezzel az állásponttal a testületben nem mindenki értett egyet, ezért három alkotmánybíró különvéleményt fogalmazott meg. Megvallom, e három bíró különvéleménye – amelyet egyébként egy rövidebb okfejtésben vetettek papírra –, engem inkább meggyőzött, mint a hosszabban kimunkált határozat.

Az a véleményem ugyanis, hogy ha a jogállamiságot valóban alapvető értéknek tekintjük, akkor ezt az időkorlátot nem lehetett volna ilyen mértékben kiterjeszteni. Ugyanakkor a jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogok védelme mellett előfordulhat az is, hogy a hatóságok valamilyen kötelezettséget állapítanak meg, de az Útv. a kötelezettségek feloldásával kapcsolatban semmiféle időkorlátot nem állapít meg, azaz ekkor hiányzik a 3 éves időkorlát. Holott a kötelezettség megállapításának is lehet jelentősége, hiszen ha valakit valamilyen kötelezettség terhel, és ennek a megszüntetését az ügyész időkorlát nélkül kezdeményezheti, akkor előfordulhat, hogy a kötelezettség jogosultjának érdeke sérül. Vagyis előállhat olyan helyzet, hogy ez a kötelezettség az ellenérdekű ügyfél szempontjából komoly jelentőséggel bír, mégis az ő számára jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogot biztosító helyzetet az ügyészi óvás révén feloldják.

Végül az ügyészi óvással kapcsolatban azt is problémának látom, hogy a törvényben nincs megállapítva az, hogy az ügyész mennyi időn belül nyújthat be óvást, azaz, a törvénytől való tudomásszerzéstől számított határidőt nem állapít meg a törvény, („magyarul” nincsen szubjektív határidő). Az ügyész számára csak azt írja elő az Útv., hogy ha közvetlen törvénytörés veszélye forog fenn, akkor azonnal intézkednie kell, egyébként pedig a mérlegelési jogkörére bízva, hogy egy megismert törvénytörés esetén időben mikor él az ügyészi intézkedés eszközével. A Ket. kérelemre induló döntés-felülvizsgálati eljárásai határidőhöz kötöttek, miként az alkotmányjogi panasz előterjesztése vagy a közigazgatási döntések bíróság előtti megtámadása. Legalábbis elgondolkodtató tehát, hogy az ügyészségi törvényben miért nincsen bizonyos szubjektív határidő megállapítva az óvást illetően.

II. HOGYAN MARADHAT VERSENYBEN AZ ÜGYÉSZI TÖRVÉNYESSÉGI FELÜGYELET?

A következő kérdés az, hogyan maradhatna versenyben az ügyészség törvényességi felügyeleti tevékenysége a konkurens kontroll-intézményekkel. Ugyanis ha közelebbről nézzük a dolgokat, úgy tűnik, lemaradóban vagyunk – most ezt, mint ügyész mondom –, annak ellenére, hogy éppenséggel lehetnénk előnyben is. Ezt arra alapozva állítom, hogy bár történelmileg elég „szerencsétlen” időpontban, 1953-ban állt föl a jelenlegi ügyészségi szervezet – melynek már akkor is a része volt a törvényességi felügyeleti tevékenység –, tehát időben előnyben voltunk, mind a '49-ben megszüntetett, majd 1991-ben ismét visszaállított közigazgatási bíraskodással szemben, mind az országgyűlési biztosokkal, mind pedig az Alkotmánybírósággal szemben.

1. Az ügyészi törvényesség viszonya a közigazgatás más kontroll-tevékenységeihez

Amennyiben az időbeli előnyön túl azt tekintjük, hogy a közigazgatási bíraskodás esetében arról van szó, hogy a jogvitát csak meghatározott (30 napos) határidővel lehet a bíróság elé vinni, míg az ügyészségnek a lehetőségei e vonatkozásban, mint említettem, sokkal tágabbak, akkor megint csak előnyösebb helyzetben van az ügyészség. Ha azt vizsgáljuk, hogy a bíróság elé kizárólag azok a jogviták kerülnek, amit valaki „odavisz” (az ügyfelek az olyan hibás döntéseket, amelyek számukra kedvezőek, nem viszik a bíróság elé), megint csak azt látjuk, hogy az ügyésznek nagyobb a mozgásteret, hiszen hivatalból eljárva is intézkedhet.

Az ombudsmani intézménnyel kapcsolatban azt említeném meg, hogy az ombudsman alapvetően az alkotmányos jogok sérelmét vizsgálja (illetve azok közvetlen veszélyeztetését), vagyis a hatásköre csak ezen jogokra terjed ki, míg az ügyészi tevékenység tekintetében valamennyi jogszabály megsértése, bármely törvénysértés alapul szolgálhat az intézkedésre. Tehát itt megint csak az ügyész számára szélesebb körű a beavatkozási lehetőség. A köztudatban mégis az ombudsman ismertebb, hogy azt ne mondjam népszerűbb.

Hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni? Véleményem szerint részben szervezeti-személyi kérdések megváltoztatásával, részben pedig munkamódszerbeli kérdések megváltoztatásával.

1.1. Szervezeti és személyzeti változtatások

Az ügyészi szervezeten belül a közigazgatási és a magánjogi szakág meglehetősen háttérbe szorult szakágnak tekinthető, amit azzal tudnék érzékeltetni, hogy van olyan statisztikai adat, mely szerint az ügyészségi létszámon belül a büntető szakágba tartozó ügyészek, illetőleg a törvényességi felügyelettel foglal-

kozó ügyészek létszámaránya 9:1-hez vagy 8:2-höz. Tehát önmagában a szakági létszám rendkívül alacsony, ami a cselekvési lehetőséget már önmagában behatólja.

A másik „mulasztásos” tényező az, hogy amióta négy fokúvá vált az igazságszolgáltatás szervezete, és létrejöttek a fellebbviteli főügyészségek is – azaz öt fellebbviteli főügyészség működik a Magyar Köztársaságban –, azóta a fellebbviteli főügyészségeknek lényegileg nem osztottak szerepet a törvényességi felügyeleti munkában. Némi magánjogi tevékenységük van ezen főügyészségeknek, de törvényességi felügyeleti feladatuk csak akkor, ha valamely vizsgálat megtartására kéri fel őket – amely vizsgálat lefolytatása egyébként a Legfőbb Ügyészség hatáskörébe tartozna. Érdeemes lenne megfontolni, hogyan lehetne a fellebbviteli főügyészségeket felruházni több magánjogi feladattal, és több közgazgatási feladattal.

Ebben az esetben előállhatna az a helyzet, hogy a Legfőbb Ügyészség fokozottabb elvi irányító tevékenységet tudna gyakorolni a fellebbviteli főügyészségek, megyei főügyészségek és a helyi ügyészségek tekintetében. Netán arra is vehetne bátorságot magának a Legfőbb Ügyészség, hogy az egyébként hatáskörébe tartozó minisztériumoknál, kormányhivataloknál, központi hivataloknál vizsgálatot folytasson le, és ilyen módon is hasznosan járuljon hozzá a törvényesség biztosításához (egyidejűleg presztízisének növeléséhez). Megjegyzem, egy minisztériumot vagy egy kormányhivatalt nem csak olyan módon lehet megvizsgálni, hogy „magunkra haragítjuk” a vizsgált szervezetet, hanem e feladatot segítő, együttműködő jelleggel is el lehet végezni.

Személyzeti kérdésekkel kapcsolatban még egy dolgot megemlítenék: a megyei, területi ügyészségek irányából gyakorlatilag nincsen egy egészséges szakmai – hogy úgy mondjam – „káder mozgás” a Legfőbb Ügyészség irányába. Előfordul, hogy a Legfőbb Ügyészség adott főosztályán foglalkoztatott ügyésznél felkészültebb kollégával találkozik az ember, amikor vidéken jár, ennek ellenére ezt a kollégát nem sikerül a Legfőbb Ügyészség „szolgálatába” állítani. Ehhez is meg kellene találni a megfelelő eszközöket. (Érdekes jelenség, hogy a rendszerváltást megelőzően erősebb mozgás volt – most nem az ügyészségre mondom, hanem a közigazgatásra –, a tekintetben, hogy vidéki közigazgatási szervektől központi szervekhez kerüljenek az arra alkalmas szakemberek.)

1.2. Munkaszervezési, munkamódszerbeli változtatások

A következő terület, amellyel a törvényességi felügyeleti tevékenységet hatékonyabbá lehetne tenni, a *munkamódszereknek* a kérdése. A Legfőbb Ügyészségnek és általában a felettes ügyészségeknek rendszeresebb és főleg színvonalasabb szakmai irányítást kellene gyakorolniuk a nekik alárendelt ügyészségek felé.

A szakmai irányításnak számtalan módszere van, ezek sorában említhetem egyebek mellett például az elvi állásfoglalások kibocsátását akár hivatalból, akár az alsóbb szintű ügyészségek kérésére. Sajnos az utóbbi évek tapasztalata számomra azt mutatja, hogy – főleg a megyei főügyészségek – meg sem keresik

a Legfőbb Ügyészséget a tekintetben, hogy elvi állásfoglalást kérjenek valamely jogértelmezési problémájukkal kapcsolatban. Nem hiszem, hogy a lustaság motiválná őket... Tapasztalatom az is, hogy bár vannak értekezletek a szakágban – alapvetően a megyei főügyész-helyettesek számára –, ezeken az értekezleteken inkább olyan előadások hangzanak el, amelyek az ügyészek általános ismereteit bővítik ugyan, de nem feltétlen a szoros értelemben vett törvényességi felügyeleti munkához kapcsolódnak.

Az is feltűnő számomra – különösen most, hogy az előadásra készülve, a szakirodalmi jegyzéket átnéztem –, hogy az ügyészeknek csak egy meghatározott köre adja közre tudását, vagy vet fel elvi-gyakorlati kérdéseket. Ők publikálnak az *Ügyészek Lapja* című szakmai kiadványba, írnak más hasonló folyóiratokba, de a törvényességi felügyelettel foglalkozó ügyészek részéről alig találok publikációt. Bizony, igen kevés kollégát lehetne csak megnevezni, aki ilyen kérdésekkel rendszeresebben foglalkozik. Tehát egyszerűen kihalóban van ez az igény, mint ahogy azt sem igen tapasztalom, hogy a magánjogi-közigazgatási jogi szakágban dolgozó ügyészek egyetemi karokon – külső előadóként, óraadóként – markánsan jelen lennének.

Az *ügyészi vizsgálatoknak* az optimális meghatározása és a célszerű lefolytatása szintén egy olyan eszköz lehetne, amelyik az ügyészségnek a szerepét erősítené a közigazgatás kontrollja tekintetében. Abban az esetben például, ha adott súlyponti kérdésekre jobban koncentrálna az ügyészség. (Hogy ne a levegőbe beszéljek, konkrét példát mondok: 2005. november 1-jén hatályba lépett az új közigazgatási hatósági eljárási törvény, de az ügyészség központi vizsgálat – hangsúlyozom, központi vizsgálat – keretében a mai napig nem foglalkozott a Ket.-tel. Voltak a törvénynek olyan területei, intézményei, amelyeket a megyei főügyészségek vizsgálat tárgyává tettek, de központi vizsgálat részlegesen sem történt.

Erősíthetné az ügyészségnek a tekintélyét az – és erre azért helyben vannak jó példák –, ha olyan differenciált vizsgálati témákat választanának, amely adott területen nagyobb jelentőséggel bír. Hogy megint konkrét példát mondjak: a Balaton térségében pl. az idegenforgalommal kapcsolatos fogyasztóvédelmi tevékenységet alaposabban vizsgálhatná az ügyészség. Örömmel olvasom, hogy a fővárosi-megyei közigazgatási hivatalokról szóló kormányrendeletben – a korábbihoz hasonlóan – szerepel az a passzus, mely szerint a megyei közigazgatási hivataloknak és a megyei főügyészségeknek a vizsgálati tervüket össze kell hangolniuk egymással. Ebben az együttműködési formában én látok lehetőséget, amit ki is kellene használni.

III. A TÖRVÉNYESSÉGI FELÜGYELET TARTALMA AZ ÚJ ALKOTMÁNYI SZABÁLYOZÁS FÜGGVÉNYÉBEN

1. Lehetőségek az önálló ügyészi szervezet fennmaradása esetén

Továbblépve rátérnék a harmadik témakörre: vajon mi lesz az ügyészség sorsa, ha az Országgyűlés a jövő tavasszal elfogadja az új Alkotmányt, vagyis az ügyészség jogállása megmarad-e függetlennek? Megmarad-e önálló alkotmányos intézménynek az ügyészség, úgy ahogyan azt a 3/2004. (II. 17.) AB határozat értelmezi? Megmarad-e egy olyan intézménynek, amelynek a vezetője nem tartozik politikai felelősséggel az Országgyűlésnek (csak egy közjogi, alkotmányjogi felelősséggel), olyan státuszú ügyészségnek, amely nem utasítható, vagy pedig ezen a téren változás történik? Az én véleményem az, hogy egy szervezet működése, működésének hatékonysága nem kizárólag és nem feltétlen módon attól függ, hogy a közjogi intézményrendszeren belül milyen státuszban helyezik el. Itt az ügyészség tekintetében a Kormánynak való alárendeltségre gondolok. Véleményem szerint akár a végrehajtó hatalomnak alárendelt helyzetben dolgozik az ügyészség, akár önálló alkotmányos intézményként, mind a kétféle módon hasznosan tud tevékenykedni, illetőleg én azért nagyobb mozgásteret látok akkor, ha az ügyészség megőrzi a függetlenségét, önállóságát.

Ehhez azonban még bizonyos változtatásokat lenne célszerű elvégezni az ügyészségre vonatkozó jogi szabályozásban. Így például az 1972-ben – és ez megint csak mutatja az ügyészségnek a bizonyos értelemben való lemaradottságát –, tehát az 1972-ben megalkotott törvényt egy olyan törvény váltaná fel, amelynek az elfogadásához a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának a támogató szavazata szükséges. Célszerű lenne, ha a legfőbb ügyészt – akit egyébként változatlanul, a jövőben is a köztársasági elnök jelölne – csak az ügyészek köréből lehetne jelölni. Tehát politikusokat nem lehetne behozni ebbe a szakmai világba. A legfőbb ügyésznek a megbízási idejét célszerű lenne felemelni. Itt a szakirodalomban különböző elképzelések vannak, van aki 9 évet és újraválaszthatóságot javall, én olvastam egyszeri 12 évről is. A lényeg az, hogy a hosszabb megbízási idő a politikától való függetlenedést, a hosszabb távú elképzelések megvalósíthatóságát segíti.

Ehhez annyit tennék még hozzá, hogy – bár az ügyészségi törvény kétharmados lenne – ugyanakkor az ügyészség számára egyszerű többséggel elfogadott, „feles” törvényben további feladatokat és hatásköröket lehetne megállapítani. Ez eddig is így volt, s ennek akadályát a jövőben sem látom.

2. Lehetőségek a Kormánynak alárendelt ügyészi szervezet esetén

Mi történne abban a helyzetben – és vannak ezzel kapcsolatos elképzelések is –, ha az ügyészséget alárendelnék a Kormánynak? Először is mit értünk az alatt, hogy a Kormánynak alárendelik? Elképzelhető, hogy közvetlenül a Kormánynak rendelik alá, és elképzelhető, hogy az igazságügyért felelős miniszternek.

Amennyiben ennek az alárendelésnek a kérdése komolyan felvetődik, véleményem szerint célszerűbb megoldás lenne, ha nem a miniszternek, hanem magának a Kormánynak rendelnék alá az ügyészséget. Ekkor ugyanis a Kormány több olyan feladatot tudna adni az ügyészségnek, több olyan megbízással tudná ellátni, amelyek a Kormánynál közigazgatás feletti közvetlen kontroll-tevékenységét segítenék, erősítenék.

Mire gondolok? Például arra, hogy nagyobb számban lehetne az ügyészséget megbízni olyan vizsgálatok lefolytatásával, amelyekből a Kormány objektív tapasztalatokat szerezhetne arra vonatkozóan, hogy valamely jogszabály hatályosulása milyen hatásfokkal történik. Az ügyészségnek lehetne olyan feladatokat is adni, amit a központi államigazgatási szervek törvényes működését illetően szolgálna közvetlen információkkal, és így tovább.

Lennének azonban olyan területek is, amelyek a Kormánynak való alárendeltség esetén nem lennének fenntarthatók: pl. nem tudom elképzelni, hogy egy Kormánynak alárendelt ügyészi szervezet a pártok, a társadalmi szervezetek fölött törvényességi felügyeleti tevékenységet lásson el, ez nyilván kiesne. Ugyanakkor továbbra is fennmaradhatna az ügyészségnek a szabálysértési tevékenységgel kapcsolatos törvényességi tevékenysége, és a jövőben különböző rendészeti szerveket is szorosabb kontroll alá vehetné. Ezen túl főleg a magánjogi tevékenység terén látok lehetőséget arra, hogy az eddig meglévő jogosítványok a továbbra is megmaradjanak: környezetvédelmi keresetindításokra gondolok, szövetkezetek, munkajogi viták és szabályzatok törvényességének a megítélése és az egyéb ügyészi hatáskörbe tartozó, eddig is gyakorolt jogosítványok további alkalmazását.

Tekintettel arra, hogy az időm lassan lejár, zárszóként engedjenek még meg egy – kicsit emelkedettebb – utolsó gondolatot. Az ügyészi szervezetben az első legfőbb ügyész Kozma Sándor volt, akinek intelme máig hat: „Az ügyész függetlenül, az anyagi igazság kiderítése érdekében tevékenykedjen és fáradjon.”

Úgy érzem, az iménti intelmnek én részben már meg is feleltem, hiszen kicsit fáradtan kezdtem, s kicsit fáradtan fejezem be mondanivalómat. Mégis bízom abban, hogy mégis sikerült néhány olyan gondolatot felvetnem, ami érdekes volt, és talán hasznos is.

Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

Oktatói bibliográfia

2008

Az országgyűlési biztosok funkciója – a közigazgatás ombudsmani kontrollja

Az ombudsman-intézmények funkciói között meghatározó a közigazgatás működése felett gyakorolt kontroll. Az a körülmény, hogy a jelen kötet alapjául szolgáló konferencián a közigazgatás jogállami kontrolljáról szóló közigazgatási jogi szekcióban hangzott el az ombudsman-intézményekkel foglalkozó előadás, ugyancsak azt jelzi: a parlamenti biztosok jelentős szerepet töltenek be a közigazgatás külső ellenőrzését biztosító szervek rendszerében. Az ombudsman-intézményeknek a közigazgatás feletti kontroll biztosítása, illetve megerősítése azonban csak az egyik lehetséges rendeltetése. Akár külföldi biztos hivataltokat vagy nemzetközi emberi jogi dokumentumokat tekintve, akár kifejezetten a magyar országgyűlési biztosokra vonatkozó alkotmányi és törvényi rendelkezéseket olvasva legalább ilyen meghatározó jelentőségűnek mutatkozik az ombudsman-intézményeknek az emberijog-védelemben játszott szerepe. Sőt, a magyar Alkotmány éppen hogy csak ez utóbbi, alapjogvédelmi funkcióról tesz említést: az állampolgári jogok országgyűlési biztosának feladatát az *alkotmányos jogokkal kapcsolatos visszasságok* kivizsgálásában és orvoslásának kezdeményezésében jelöli meg, továbbá az Országgyűlés szakosított ombudsmanokat is egyes *alkotmányos jogok* védelmére választhat.^[1] Nem változtatna ezen a megfogalmazáson a 2011-ben elfogadni tervezett új alkotmány koncepciója sem. Eszerint „az országgyűlési biztosok feladata, hogy az alkotmányos jogokkal kapcsolatban tudomásukra jutott visszasságokat megvizsgálják, kivizsgáltassák, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzenek”.^[2] Ugyanakkor az a szerkezeti megoldás, hogy *Az országgyűlési biztosok* címet az alkotmánykonceptió megalkotói a törvényhozó hatalomról szóló fejezetben – Az

[1] Alkotmány 32/B. § (1) és (4) bekezdés.

[2] Az Országgyűlés Alkotmányelőkészítő eseti bizottsága által 2010. december 20-án H/2057. számon benyújtott, Magyarország Alkotmányának szabályozási elveiről szóló országgyűlési határozati javaslat melléklete, A törvényhozó hatalom, 9 pont. A szakosított biztosokat a koncepció kifejezetten nem említi.

Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy az országgyűlési biztos intézmény alapjogvédő funkciójának megőrzése korántsem jelenti vagy jelképezi azt, hogy az alkotmánykonceptió általában megőrizné az alapjogvédelem elért szintjét. Ezen a területen az egyértelmű és jelentős visszalépést mutatják mindazok a szabályozási elvek, amelyeket a határozati javaslat az alapjogok gyakorlásával és korlátozásával kapcsolatban rögzít (ld. Alapvető rendelkezések, 8. pont). Továbbá nyilvánvalóan keveset ér az ombudsmani alapjogvédelem, ha az elsődleges jelentőségű bírói garanciákat relativizálják: ezt eredményezi például, hogy a koncepció szerint az Alkotmánybíróság az alkotmányellenes jogszabályok megsemmisítése helyett csupán „alkotmányellenesség esetén megállapítja annak jogkövetkezményeit” (ld. Alkotmányvédelem, bírói hatalom, igazságszolgáltatás, 1. pont).

Országgyűlés, Az Állami Számvevőszék, illetve A közvetlen hatalomgyakorlás címek között – helyezték el, kevésbé hozza összefüggésbe az ombudsmanokat az alapjogok védelmével – kérdés persze, hogy ez mennyire tekinthető az országgyűlési biztosok alkotmányos rendeltetésére vonatkozóan tudatos döntésnek.

Mindezek alapján adódik az igény egyrészt az ombudsman-intézmények funkciójának tisztázására, másrészt pedig – különösen is az idézett alkotmányi rendelkezések fényében – a magyar országgyűlési biztosok rendeltetésének pontosabb meghatározására. Az alábbiakban ezeknek a problémafelvetéseknek megfelelően elsőként azt mutatom be, hogyan alakult kétszáz éves története alatt az ombudsman intézmények funkciója, majd ennek a fejlődéstörténetnek, illetve a külföldi biztosi intézményeknek az összehasonlítása alapján az ombudsmanoknak funkcionális szempontból milyen alaptípusait azonosíthatjuk. Ezt követően, e kiindulópontokra figyelemmel, arra a kérdésre keresem a választ, mennyiben tekinthető egyáltalán az Alkotmány által kifejezetten az alapjogok védelmére rendelt magyar országgyűlési biztosi intézmény a közigazgatás feletti ellenőrzés egyik eszközének; illetve ha van ilyen kontroll feladata, mi szükséges annak az alkotmányos keretekhez illeszkedő és hatékony ellátásához.

I. AZ OMBUDSMAN-INTÉZMÉNYEK FUNKCIÓJÁNAK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

Az ombudsman-intézmény születési dátumaként 1809-et, a svéd parlamenti biztosi hivatal létrejöttének évét tartjuk számon. Ezt a huszadik század második felében követte az intézmény Európa- és világszerte történő térhódítása, a kilencvenes években pedig közép-kelet-európai, köztük magyarországi meghonosítása. Az ombudsman-intézmény világszerte való elterjedésével párhuzamosan változott, fejlődött az intézmény funkciója is: alkotmányos rendeltetése két évszázados története alatt szinte „metamorfózison” ment keresztül.

a) Kétszáz éve a svéd parlamenti ombudsmant a parlamenti hatalom megerősítésének a részeként, a parlamenti ellenőrzés egyik eszközeként hozták létre azzal a – lényegében máig változatlan – alkotmányos feladattal, hogy ellenőrizze a törvényeknek a bírák^[3] és állami hivatalnokok általi megtartását, valamint vádat emeljen azok ellen, akik jogsértően jártak el vagy elmulasztották kötelességüket. A svéd ombudsmannak kezdetben e sajátos vádlói funkció gyakorlása volt az elsődleges, meghatározó szerepe; ha a biztos egy hivatalnok vagy bíró által elkövetett törvénysértést tárt fel, az vagy vádemeléshez vezetett, vagy

[3] A bíróság ellenőrzése a svéd- finn ombudsman modellre jellemző, az intézmény adaptációja során ezt más országok nem vették át.

intézkedés nélkül maradt.^[4] A sajátos vádemelési jogkör alapját az adja, hogy mind a bírák, mind a hivatalnokok függetlenek feletteseiktől, minden egyes köztisztviselő önállóan jár el, és teljes személyes felelősséget visel döntéseiért.^[5]

A svéd ombudsman eljárása – amint ez az intézményre általában is jellemző – panasz alapján, valamint az ombudsman saját kezdeményezésére indulhat meg. Bár napjainkra az ombudsmanhoz benyújtott panaszok száma jelentősen megnőtt, működésének kezdetén e szám elenyésző volt, ehelyett a hivatalból indított vizsgálatok játszottak döntő szerepet.^[6] A saját kezdeményezésű eljárások legjellemzőbb alapját az időről időre rendszeresen végzett inspekciós vizsgálatok adták, amelyek egyébként mind a mai napig jelentős részét teszik ki az ombudsmani tevékenységnek.^[7] Kiemelendő továbbá, hogy a panaszok benyújtásához nem szükséges a polgárnak a sérelmezett ügyben személyesen érintettnek lennie.^[8] Ez is azt juttatja kifejezésre, hogy a panaszos a szabályozás szelleme szerint nem a saját ügyében való jogvédelemért, hanem a közigazgatás jó működéséhez fűződő közérdek érvényesítéséért fordul az ombudsmanhoz.

Az eredeti svéd ombudsman-funkció tehát a közigazgatás és az igazságszolgáltatás törvényes működésének a közérdeket szolgáló ellenőrzésében, valamint a hibázó hivatalnokokkal és bírakkal szembeni vádemelésben állt. A világ második, finn ombudsman-intézményének az 1919-es létrehozásakor szorosan követték a svéd megoldást.^[9] A későbbi ombudsman-intézmények viszont lényegesen eltérnek az eredeti svéd- finn ombudsman-modelltől, sőt magának a svéd és a finn hivatalnak a későbbi szabályozásában, illetve gyakorlatában is ezzel az átalakulással összhangban álló változásokat követhetünk nyomon. Manapság az ombudsman-intézményről már szinte senkinek sem jut eszébe a vádlói szerepkör.

b) Az ombudsman-intézmény történetének második szakaszát az 1960–70-es évekre tehetjük, amikor is az intézménynek a régi, érett demokráciákban való gyors terjedését figyelhetjük meg. Nyugat-Európában ekkor jött létre ombudsman az Egyesült Királyságban (1967), Franciaországban (1973), illetve Ausztriában (1976). Ezek a hivatalok a huszadik század második felének elején egyre nagyobb hatalmúvá váló bürokráciával szemben voltak hivatottak a polgárok védelmét biztosítani, tekintettel az emberi jogok jelentőségének a második világháború után történt felértékelődésére is.

A klasszikus nyugat-európai ombudsman-szabályozások alapján a biztosi eljárás jellemzően kérelemre, méghozzá – főszabály szerint – az érintett, sérel-

[4] Rowat, Donald C. (ed.): *The Ombudsman. Citizen's Defender*. George Allen & Unwin Ltd., London, 1968. 25., 29. és 40.; Wieslander, Bengt: *The Parliamentary Ombudsman in Sweden*. The Bank of Sweden Tercentenary Foundation, Sweden, 1999. 17. és 44.; Modeen, Tore: *The Swedish and Finnish Parliamentary Ombudsmen*, In: Gregory, Roy – Giddings, Philip (eds): *Righting Wrongs. The Ombudsman in Six Continents*. IOS Press, Amsterdam, 2000. 318.

[5] Wieslander: *i. m.* 44.; Modeen: *i. m.* 316.

[6] Rowat: *i. m.* 28. és 29.; Wieslander: *i. m.* 49.

[7] Rowat: *i. m.* 29.; Wieslander: *i. m.* 64.

[8] *Uo.* 52–53.

[9] Modeen: *i. m.* 315.

met szenvedett személy kérelmére indulhat meg.^[10] A panaszkezelés mellett csupán kiegészítő lehetőségként élnek az ombudsmanok azzal a jogosítványukkal, hogy hivatalból indítsanak vizsgálatot, sőt, egyes szabályozások ki is zárják ezt az utat. Az inspekciós vizsgálatok joga ugyan feltűnhet egyes szabályozásokban, de ezen ellenőrzések gyakorlata sokkal kevésbé bevett, és ha a biztosok folytatnak is ilyeneket, azok kevésbé átfogó jellegűek.^[11]

Mind az eredeti svéd, mind az utóbb említett intézmények tehát a közigazgatás ellenőrzésének eszközei,^[12] de míg a svéd ombudsman eredeti koncepciója szerint a vádemelési hatáskörben rejlő generális prevencióval biztosítja a „jó közigazgatáshoz” fűződő közérdeket, és ezáltal áttételesen a polgárok védelmét, addig az intézmény történetének második szakaszában létrejött biztosok elsősorban panaszkezelő mechanizmusokat nyújtanak. Elsődleges funkciójukat az egyedi jogsérelmek kivizsgálása és orvoslásának ajánlása jelenti. Az egyedi panaszok kezelése, orvoslása mellett az ombudsmanok járulékos, bár jelentős tevékenysége, hogy – elsősorban az egyedi vizsgálatok talaján – feltárják a rendszerszerű hibákat és a közigazgatási gyakorlat javítására irányuló általános ajánlásokat is tesznek.^[13]

c) Az 1970-es évek végétől az ombudsman-intézmény terjedésében újabb hullám következett, amelynek során egyre több – kommunista vagy más totalitáriánus rendszerből átalakuló – új, illetve fejlődő demokrácia adaptálta az intézményt. Európában az ombudsman történetének e harmadik fázisában hozták létre az intézményt Portugáliában (1976) és Spanyolországban (1978), valamint a közép- és kelet-európai országokban, elsőként 1987-ben Lengyelországban, amelyet 1989-ben hazánk is követett az intézmény alkotmányi szintű szabályainak rögzítésével. Ezekben az országokban kifejezetten az emberi jogok védelmének funkciójával ültették át az új demokratikus államszervezetbe az ombudsman intézményét.

Ugyanebben az időszakban már nemzetközi szervezetek, köztük az Európa Tanács is mint az emberi jogok védelmének eszközt, a nemzeti emberijogvédelmi rendszer kulcsfontosságú kiegészítő elemét ösztönözte tagállamaiban az ombudsman-intézmények létrehozását. Az ENSZ mind a kifejezett emberijog-védő hatáskörrel felruházott, mind az ilyen kifejezett felhatalmazás nélkül emberijog-védő tevékenységet is ellátó klasszikus ombudsmano-

[10] Igaz, hogy mind az Egyesült Királyságban, mind Franciaországban a vizsgálat megindításának további, az ombudsman-intézmény szellemiségétől egyébként igencsak idegennek tekinthető feltétele a „képviselői szűrő” követelménye. Eszerint az ombudsmanhoz a polgárok nem fordulhatnak közvetlenül, a panaszt egy parlamenti képviselőnek kell továbbítania hozzá. Ezt az eljárási előfeltételt azonban a későbbi szabályozások már nem vették át.

[11] Wieslander: *i. m.* 74.

[12] Azzal a kiegészítéssel, hogy a svéd és a finn biztos hatásköre – sajátos, egyedi vonásként – a közigazgatás mellett a bíróságok ellenőrzésére is kiterjed.

[13] Gregory, Roy: Building an Ombudsman Scheme: Provisions and Operating Practices, In: Reif, Linda C. (ed.): *The International Ombudsman Anthology*. International Ombudsman Institute - Kluwer Law International, The Netherlands, 1999. 130.; Gregory, Roy - Giddings, Philip: The Ombudsman Institution: Growth and Development, In: Gregory - Giddings (eds): *Righting Wrongs...*, 12.

kat az úgynevezett nemzeti emberijog-védő intézmények körébe sorolta, és ekként támogatta terjedésüket.^[14] Az Európa Tanács is az ombudsman-intézménynek az emberijog-védelem lényeges kiegészítő eszközeként való elterjesztésén dolgozott, vagyis harmadik generációs – emberijog-védő, illetve vegyes funkciójú – biztosok hivatalok létrehozását szorgalmazta.^[15] Ösztönözte a biztosok hatáskörének olyan bővítését, amely alapján az ombudsmanok közvetlenül hivatkozhatnak emberi jogi dokumentumokra és az emberi jogok védelmével összefüggő törvények megalkotására irányuló javaslatokat fogalmazhatnak meg.^[16] A Miniszteri Bizottság 1985-ben született ajánlása azt sürgette, hogy a tagállamok fontolják meg ombudsman-intézmények létrehozását, illetve arra való felhatalmazását, hogy általános jogkörében különös figyelmet fordítson az általa vizsgált emberi jogi kérdésekre, valamint hogy vizsgálatot indíthasson és kinyilváníthassa véleményét az emberi jogi kérdéseket érintő ügyekben.^[17] A Miniszteri Bizottság egy 1997-ben született ajánlása a nemzeti emberijog-védő intézmények körében szól az ombudsmani hivatalról, és hív fel a létrehozatalukra.^[18] A Parlamenti Közgyűlés 2003-as ajánlásában ugyancsak kettős funkciójú intézményként tekintett az ombudsmanra: fontos intézménynek tekintette mind az emberi jogok védelmének nemzeti rendszerében, mind a helyes közigazgatás biztosításában. A dokumentum arra is felhívja a figyelmet, hogy az emberi jogok biztosítása a jó közigazgatás alapvető ismérve, de ennél szélesebb emberijog-védelmi szerepe is biztosítandónak tart az ombudsman számára.^[19]

Láthattuk, hogy a portugál és a spanyol intézmény létrehozásáig az ombudsman elsődleges rendeltetése a közigazgatás feletti kontroll javítása, erősítése volt. Az említett újabb parlamenti biztosok intézmények funkciója minőségileg változott meg és hozott újat: az emberi jogok tömeges megsértésével járó katonai diktatúrák bukása után elfogadott új, demokratikus alkotmányi és törvényi szabályozás – esetükben először – formálisan az intézmény feladatává tette az emberi jogok védelmét, amely aztán az ombudsman-adaptáció harmadik hullámában meghonosított biztosok jellemző funkciójává vált.

[14] Reif, Linda C.: *The Ombudsman, Good Governance and the International Human Rights System*. Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands, 2004. 83. és 94. skk.

[15] *Uo.* 90.

[16] Dinsdale, Jane: Az Európa Tanács és az ombudsmanintézmény, In: *Az ombudsman szerepe és feladatai a közép- és kelet-európai országokban a rendszerváltás után*. Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1997. 28.

[17] Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R(85)13. számú ajánlása az ombudsman intézményéről; 1985. szeptember 23.

[18] Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R(97)14. számú ajánlása az emberi jogok előmozdítását és védelmét szolgáló független nemzeti intézmények felállításáról; 1997. szeptember 30.

[19] A Parlamenti Közgyűlés 1615 (2003) számú ajánlása az ombudsman intézményéről; 2003. szeptember 8., 1. cikk és 10. cikk iii. pont.

II. AZ OMBUDSMAN-INTÉZMÉNYEK ALAPTÍPUSAI ÉS A MAGYAR ORSZÁG- GYŰLÉSI BIZTOS FUNKCIÓJA

Az ombudsman-intézmény, illetve funkció történeti fejlődésének áttekintése alapján kirajzolódik előttünk az intézmény két alaptípusa: egyrészt az intézmény elterjedésének második hullámában létrejött klasszikus, közigazgatást ellenőrző ombudsmani hivatalok, másrészt az újabb, harmadik generációs emberijog-védő parlamenti biztosok típusa.^[20]

a) Az ombudsmanok független jogállású parlamenti biztosok, a parlament szakosított ellenőrző szervei. A közigazgatást ellenőrző biztosi hivatalok elsősorban egyfajta alanyi jogvédelmi célú panaszkezelési eljárást nyújtanak, ami a bírói út (a közigazgatási bírászkodás) alternatíváját jelenti a sérelmet szenvedett polgárok számára: fogadják és kivizsgálják a polgároknak a közigazgatással szembeni, „közigazgatási hibát” sérelmező panaszait, és ajánlásaikkal töreksznek a sérelmek orvosoltatására. Emellett a legtöbb ombudsman jogosult arra is, hogy hivatalból vizsgálódjon. Sajátosságuk az ombudsman-intézményeknek mint a közigazgatás feletti bírói kontroll alternatívájának, hogy rendkívül erős információszerzési jogosítványokkal igen rugalmas, könnyen hozzáférhető, olcsó és gyors eljárás keretében folytatnak vizsgálatot. Ugyanakkor csupán ajánlás jellegű intézkedéseket hozhatnak, amelyekhez jogi kötelező erő nem kapcsolódik; ajánlásaik végrehajtását a parlamenti és a társadalmi nyilvánosság felhasználásával biztosíthatják. A panaszügyekben tett egyedi ajánlások mellett a parlamenti biztosok – akár panaszok tapasztalatai, akár inspekciós vizsgálatok alapján – a jövőre mutató általános jellegű ajánlásokat is megfogalmazznak, amelyek a közigazgatás működési gyakorlatában rejlő rendszerszerű hibák orvoslását célozzák, ezáltal a közérdek érvényesülését, a jó közigazgatási működés előmozdítását szolgálják.

b) Az emberijog-védő ombudsmanok a közigazgatást ellenőrző parlamenti biztosokhoz hasonlóan folytatnak kvázi-bírászkodási tevékenységet: kivizsgálják azokat a panaszokat, amelyekben a polgárok az alapjogaiknak az – elsősorban a közhatalom általi – megsértését kifogásolják, és ajánlásokat fogalmazznak meg ezeknek a sérelmeknek az orvoslására. Az ilyen, egyedi ügykövető panaszkezelés ugyanakkor az alapjogvédő ombudsmanoknak bár fontos, de korántsem kizárólagos feladata, emellett a biztosi hivatalok számos egyéb tevékenységi formával mozdítják elő az alapjogok ügyét. Ez utóbbiak körébe tartozik az emberi jogi oktatás, a jogismeret fejlesztése, a jogtudatosítás; az alapjogok érvényesülésének általános és rendszeres monitorozása; valamint az emberi jogi tárgyú jogalkotással, a nemzeti emberi jogi jogszabályok megalkotásával, illetve a nem-

[20] Ez a tipizálás megjelenik: Giddings, Philip – Sladeczek, Vladimír – Diez Bueso, Laura: The Ombudsman and Human Rights, In: Gregory – Giddings (eds): *Righting Wrongs...*, 450.; Reif: *i. m.* 2-11. és 26.

zetközi emberi jogi egyezmények megkötésével, végrehajtásával kapcsolatos kezdeményező és tanácsadó, véleményező szerep.^[21]

A harmadik generációs emberijog-védő ombudsman-intézményeket tényleges működésük alapján sokan úgynevezett hibrid, vagyis vegyes funkciójú intézményekként kategorizálják.^[22] Figyelemmel vannak ugyanis arra, hogy az emberijog-védő hivatalok gyakorlatában a közigazgatás ellenőrzése is szerepet kap, még akkor is, ha nem írja ezt elő számukra kifejezett jogszabályi rendelkezés. Az ombudsman-intézmények különböző típusainak kialakulása folyamatos, szerves fejlődés eredménye, amiből következően a legújabb, harmadik generációs biztosi hivatalok sem tekinthetnek el előzményeiktől: a korábban létrejött parlamenti biztosok közigazgatás ellenőrzésére irányuló funkciójától. Az elsődlegesen alapjogvédő intézmények még kifejezetten ilyen tartalmú jogszabályi rendelkezés hiányában is ellátnak közigazgatást ellenőrző, a közigazgatási hibákat kivizsgáló és orvosló feladatokat.

A magyar ombudsman-intézményt mind létrehozatalának indoka és ideje alapján, mind az alkotmányi és törvényi szabályozásának fényében egyértelműen az emberijog-védő ombudsmanok körébe kell sorolnunk.^[23] Az Alkotmány szerint – amint azt már jeleztük – az állampolgári jogok országgyűlési biztosának feladata az, *hogy az alkotmányos jogokkal kapcsolatban tudomására jutott visszasságokat* kivizsgálja vagy kivizsgáltassa, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzen.^[24] Ezzel összhangban az ombudsman-törvény is úgy rendelkezik, hogy abban az esetben lehet az országgyűlési biztoshoz fordulni, ha a panaszos úgy érzi: valamely hatóság, illetve közszolgáltatást végző szerv tevékenysége során *alapvető jogaival összefüggésben* okozott számára visszasságot.^[25] Utóbbi fogalmat pedig a törvény az

[21] Visszaköszönnek ebben a katalógusban az ENSZ keretében a nemzeti emberijog-védő intézmények jellemzőiről elfogadott Párizsi Elvek [Principles relating to the status and functioning of national institutions for protection and promotion of human rights (Paris Principles)]. Az 1991-ben Párizsban, a nemzeti emberijog-védő intézmények első nemzetközi konferenciáján meghatározott követelményeket 1992-ben az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága (UN Commission on Human Rights Resolution 1992/54 of 3 March 1992), majd 1993-ban az ENSZ Közgyűlése határozatban (UN General Assembly Resolution 48/134 of 20 December 1993) fogadta el. A nemzeti emberijog-védő intézmények olyan független jogállású állami szervek, amelyek kifejezett célja az emberi jogok nemzeti szinten történő védelme és érvényesülésük előmozdítása. Ezek a szervek monitorozzák az emberijog-sértéseket, ajánlásokat, javaslatokat fogalmazhatnak meg a kormánynak, parlamentnek és bármely más kompetens szervnek, együttműködnek nemzetközi szervezetekkel, továbbá nevelési és tájékoztatási szerepet töltenek be, valamint kvázi-bíraskodási funkciójuk is lehet. A nemzeti emberijog-védő intézményeknek számos formája, típusa ismert; ide sorolhatók az alapjogvédő funkciójú ombudsman-intézmények is.

[22] L. például Reif: *i. m.* 87.

[23] Meg kell jegyezni, hogy az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény (Obtv.) szervei hatálya („hatóság”) nem a közigazgatás ellenőrzésére irányuló funkció kifejezője, nem változtatja meg a magyar országgyűlési biztosi intézmény alapjogvédő alapfunkcióját, hanem éppen abból szükségszerűen következik, hiszen az alapjogok elsődlegesen a közhatalommal, közigazgatással szemben védik a polgárokat.

[24] Alkotmány 32/B. § (1) bekezdés.

[25] Obtv. 16. § (1) bekezdés.

értelmező rendelkezési között úgy definiálja, hogy alapvető joggal kapcsolatos visszásságot az *alapvető jog sérelme vagy annak közvetlen veszélye* valósít meg, függetlenül attól, hogy az cselekvés vagy mulasztás eredménye.^[26]

Az emberijog-védő ombudsmanokról is megállapítható ugyanakkor, hogy jellemzően „vegyes” funkcióval működnek: az alapjogvédelem mellett az ombudsman-intézmények klasszikus feladatával, a közigazgatás ellenőrzésével is foglalkoznak. Az egyértelműen az alapjogvédelemről szóló magyar szabályozás mellett ez igazolhatja, hogy a magyar országgyűlési biztos is szerepet vállalhat a közigazgatás ellenőrzésében.

III. A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI BIZTOS SZEREPE A KÖZIGAZGATÁS ELLENŐRZÉSÉBEN

1. Az ombudsman a közigazgatást ellenőrző intézményrendszerben

A magyar országgyűlési biztos közigazgatást ellenőrző funkciója (az ezt szolgáló tevékenységek gyakorlása) tehát – az alapjogvédelmi feladatot előíró szabályozás mellett is – lehetséges és igazolható gyakorlati szerepvállalás. Az igazolásához azonban azt is érdemes kimutatni, hogy az ombudsmani ellenőrzés többletet ad hozzá az egyébként működő intézményrendszer – különösen a bíróságok, illetve az ügyészség – által a közigazgatás felett gyakorolt kontrollhoz.

Amint arra az alaptípusok bemutatása során már utaltam, az ombudsmanok egyrészt úgy illeszkednek a közigazgatás ellenőrzésének intézményrendszerébe, mint a közigazgatási aktusok bíróság általi felülvizsgálatának könnyen hozzáférhető, olcsó, gyors és rugalmas panaszkezelést kínáló alternatívái. Másrészt az ombudsman-intézmények több tekintetben ki is egészítik a közigazgatási bíráskodást, olyan területeken biztosítva a közigazgatás ellenőrzését, amelyeken a bíróságok erre nem jogosultak vagy hatékonyan nem képesek. Így például az ombudsmani eljárás tárgyi hatályát jelentő úgynevezett közigazgatási hiba egyik legtöbbször emlegetett sajátossága, hogy az valami más, valami több mint a – bíróságok által vizsgált – törvényesség, jogszerűség megsértése. Közigazgatási hibának minősülhet ugyanis a hatóságoknak nemcsak a törvénytörtés, jogszerűtlen, hanem a nem tisztességes, nem ésszerű döntése vagy eljárása is. A rossz közigazgatási működés nem feltétlenül jogsértő is egyben. Az, hogy a köztisztviselők nem sértik meg a jogszabályi rendelkezéseket, nem jelenti egyúttal azt is, hogy a jó közigazgatás alapelveihez is tartják magukat.

[26] Obtv. 29. § (4) bekezdés. Az Obtv.-nek az idézett értelmező rendelkezését egy 2007-es módosítás iktatta a törvénybe, amely egyúttal ezzel összhangban megváltoztatta az ombudsmanhoz fordulás lehetőségéről szóló bekezdés szövegét is. Az „alkotmányos visszásság” fogalmát pontosító, értelmező változtatás azonban érdemileg nem érintette azt, hogy az állampolgári jogok országgyűlési biztosának eljárását az alkotmányos alapjogokkal kapcsolatos úgynevezett visszásságok alapozzák meg, amely kifejezés a jog sérelmét, illetve a sérelem közvetlen veszélyét foglalja magában.

Ugyancsak hiánypótló, a bírói ellenőrzést kiegészítő szerepet tölthet be a parlamenti biztos a közszolgáltatások nyújtásának területén. Napjainkban a végrehajtó hatalom tevékenységében a közigazgatási hatósági eljárások helyett a közszolgáltatások nyújtása nyer teret, amelyben pedig a végrehajtás egyre inkább a privát szférára támaszkodik. Bár a polgár ezekkel a ténylegesen hatalmi helyzetben lévő közszolgáltatókkal szemben is épp olyan kiszolgáltatott pozícióban lehet, mint a hatóságokkal szemben, a klasszikus jogorvoslati lehetőségek nem nyújtanak számára megfelelő védelmet. Ezekben az esetekben a bírói út nem vagy csak irreális erőfeszítéssel, költséggel lenne igénybe vehető: a klasszikus jogorvoslati eljárások a piaci szférára nem alkalmazhatók, a hagyományos polgári jogon alapuló bírói út pedig jóval hosszadalmasabb. Az ombudsman viszont képes lehet a közszolgáltatók hatékony ellenőrzésére is.^[27]

Továbbá míg a közigazgatási határozatok bírói ellenőrzése a szubjektív jogvédelmet szolgálja, addig a parlamenti biztos – másodlagos feladatuként – objektív jogvédelmet is ellát. Az ombudsman is csak kiegészítő jellegű eszközként, de jogosult arra, hogy hivatalból, saját kezdeményezésére indítsa meg a vizsgálatát, tehát a bírósággal ellentétben eljárása nincs kötve az érintett fél kérelméhez. Az ombudsmani eljárás olyannyira elszakadhat a konkrét panaszoktól, hogy sok biztos jogosult akár átfogó jellegű, inspekciós vizsgálatok lefolytatására is. A biztosok intézkedése továbbá gyakran kétszintű: a bírósági döntéshez hasonló, egyedi ügyre vonatkozó ajánlásokon túlmutatva az ombudsman arra is jogosult, hogy a gyakorlatot általában bírálja, és annak generális korrekcióját kezdeményezze. Ha pedig azt tapasztalja, hogy a hibás általános gyakorlat mögött az azt megalapozó jogszabályok hibája húzódik meg, a bíróság lehetőségeihez képest ugyancsak többletlehetőséget jelent számára, hogy akár jogalkotási javaslatot is megfogalmazhat.

Az ombudsman-intézményekhez a közigazgatás ellenőrzésének intézményrendszere felől közelítve nem kerülhető meg az ombudsmanok tevékenységének a viszonya az ügyészségi törvényességi felügyeleti jogkörrel, amely Magyarországon is tárgya az alkotmányjogi gondolkodásnak a rendszerváltástól a mai napig. A hatásköri hasonlóságot, illetve a párhuzamosságok rendezetlenségét érte kritika a szakirodalomban. Felvetődött, hogy az ügyészség, az ügyészségi törvényességi felügyelet mellett az államszervezetben nincs szükség, illetve nincs hely az ombudsman-intézmény számára.^[28]

[27] Varga Zs. András: Az ombudsman szerepe a végrehajtó hatalom ellenőrzésében, In: *Az ombudsman intézménye és az emberi jogok védelme Magyarországon*. Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2008. 86. és 98–99.

[28] Lásd például Fűrész Klára: Jogvédelem, jogvédő szervek alkotmányos szabályozása, In: Takács Imre (szerk.): *Az alkotmányozás jogi kérdései*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1995. 155. és 163–164.; Sári János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*. Osiris, Budapest, 1995. 165–166.; Kosztolányi László: *Az ügyészség és az állampolgári jogok országgyűlési biztosának hatásköre*. *Magyar Jog*, 1996/8. 475.; bírálatot ismerteti Gönczöl Katalin: A konferencia szakmai értékelése, In: *Az ombudsman szerepe és feladatai...*, 108.

A jogvédelem szempontjából azonban ez a hatásköri párhuzamosság, illetve a hatáskörök hátrányos konkurálása csak látszólagos, az állampolgári jogok országgyűlési biztosát és az ügyészséget nem tekinthetjük egymást helyettesítő szerveknek, nem vehetik át, nem láthatják el egymás feladatait.^[29] A funkció ilyen megduplázódása alapvetően a volt szocialista, közép- és kelet-európai országok problémája (lehetne), a nyugat-európai ügyészségek ugyanis jellemzően nem jogosultak a közigazgatás ellenőrzésére.^[30] Ugyanakkor Közép- és Kelet-Európában – ahol tehát az ügyészség szempontjából felmerülhetne a hatáskörök versengése – az ombudsman-intézményeket alapvetően nem a közigazgatás ellenőrzésére, hanem az alapjogok védelmére hozták létre. Ez már önmagában azt mutatja, hogy az országgyűlési biztosi szerv léte nem teremt valódi funkcionális konkurenciát a közigazgatás törvényességét – az állam nevében hivatalból – ellenőrző ügyészséggel szemben.

Azonban akkor is lényegi eltéréseket találunk, ha a két szervnek a közigazgatás ellenőrzésében betöltött szerepét hasonlítjuk össze, vagyis ha az ügyészséget a második generációs klasszikus ombudsman-modell funkciójával állítjuk szembe. Az ügyész ugyanis az állam nevében, a közérdek, a törvényesség védelmében jár el (akár az érintett fél érdekei ellenére is), szemben a parlamenti biztossal, aki elsődlegesen az egyéni panaszok szószólója, a hozzá forduló sérelmének orvosoltatásáért vizsgálódik, és csak az egyedi panaszügyekre épülő másodlagos feladatoként törekszik az általános jó közigazgatási gyakorlat biztosítására. Tehát míg az ügyész objektív törvényesség-védelmet, addig a parlamenti biztos elsődlegesen szubjektív jogvédelmet lát el. Ennek megfelelően az ügyészi ellenőrzés hivatalból folytatott tevékenység, az ügyészséghez forduló polgárnak nincs alanyi, ügyféli joga az eljárás lefolytatására. Az ombudsmani eljárás azonban az esetek legnagyobb részében az érintett fél kérelmére indul, és ezt csak kiegészíti a saját kezdeményezésű – esetleg inspekciós – vizsgálatok lehetősége. Végül, míg az ügyész csak a törvényességet vizsgálhatja, az ombudsman az ennél tágabb jelentésű megfelelő, tisztességes működést kérheti számon.^[31]

[29] Ezen az állásponton van például: Rác Attila: A külső ellenőrzés fórumrendszerének néhány problémája közigazgatási hatósági ügyekben. *Magyar Közigazgatás*, 1996/2. 87.; Varga Zs. András: Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának hatásköre és az ügyészség. *Magyar Jog*, 1996/8. 417.; Giddings et al.: *i. m.* 443.; ugyancsak így foglaltak állást a közép- és kelet-európai államok biztosi, l. Gönczöl: *i. m.* 108.

[30] Varga: *Az ombudsman szerepe...*, 97.

[31] Sári János is elismeri az ügyféli jogot, illetve a pusztán törvényesség megkövetelésén túli ellenőrzést biztosító módosítás szükségességét, amikor az ügyészség „ombudsman-intézményt kiváltó” funkciójának kialakítása mellett érvel. L. Sári: *i. m.* 165–166.

2. Az alapjogvédő és a közigazgatási kontrollfunkció viszonya

A parlamenti biztosok tehát mind a bíróságok, mind az ügyészség szempontjából nézve hasznos kiegészítő szerepet tölthetnek be a közigazgatás ellenőrzésében. A hazai ombudsmannak ez a szerepvállalása azonban csak másodlagos lehet az elsődleges alapjogvédelmi funkció teljesítése mellett. A közigazgatás feletti kontrollfunkció igazolását nagyban lerontja, ha gyakorlása nem kellően megalapozott, és az elsődleges alapjogvédelmi rendeltetés kárára, azt háttérbe szorítva valósul meg. A magyar országgyűlési biztosnak a közigazgatási kontrollfunkciója tekintetében leginkább ezzel a problémával kell szembenéznie.

Az alkotmányi és a törvényi szabályozás az alkotmányos/alapvető jogokkal kapcsolatos visszásságot jelöli ki az országgyűlési biztosi tevékenység tárgyi hatályaként, mint az emberijog-védelem központi fogalmát. A visszásságnak (a jogsérelemnek vagy a jogsérelem közvetlen veszélyének) tehát mindig valamely alapjoggal kapcsolatban kell fennállnia ahhoz, hogy az országgyűlési biztos élhessen a rendelkezésére álló vizsgálati, illetve intézkedési eszközökkel. A szabályozás a közigazgatási hibáról, a közigazgatás működése törvényességének, illetve tisztességességének vizsgálatáról nem szól. A jogszabályok alapján a közigazgatás törvénytörő vagy hibás működése, a közigazgatási hiba önmagában nem alapozza meg az ombudsmani kezdeményezést, ajánlást. Az „alkotmányos visszásság” kategóriája nem a „maladministration” szó magyar fordítása, nem a közigazgatási hiba magyar jogszabályi megfelelője. Nem is kell annak lennie, hiszen a magyar országgyűlési biztos alapfunkciója nem a közigazgatás tevékenységének ellenőrzésére irányul.

Mindennek ellenére a közigazgatás törvényes és tisztességes működésének ellenőrzése utat tört magának az állampolgári jogok országgyűlési biztosának gyakorlatában is. A hibrid-modell, a vegyes funkciójú működés lehetőségét elfogadva ez önmagában nem kifogásolható. Bírálható azonban az, hogy az ombudsmani funkciók (tudniillik az alapjogvédelem és a közigazgatás feletti kontroll) kettősségét, elhatárolását és önálló megalapozását a hazai országgyűlési biztosi gyakorlat nem vállalta fel. A közigazgatást ellenőrző tevékenység, a közigazgatási hiba fogalma nem kapott önálló, saját jogú megalapozást az ombudsmanok tevékenységében. A közigazgatás törvényes és tisztességes működésének vizsgálatát a biztosok ciklusok óta – a szabályozás által ismert, de eltérő tartalmú kategória – az alkotmányos visszásság, közelebbről a jogállamisághoz vagy jogbiztonsághoz, illetve tisztességes eljáráshoz való joggal kapcsolatos visszásság fogalmán keresztül igyekeznek igazolni. A biztosok számos esetben önmagában is megállapították a „jogbiztonsághoz való jog” mint alkotmányos jog sérelmét, alkotmányos alanyi jogi jelleget tulajdonítottak az alaptörvény jogállamiságról szóló rendelkezésének, a közigazgatás jogszabálysértő, hibás eljárását, döntéseit, intézkedéseit a jogbiztonság közvetítésével, a jogbiztonság sérelmének megállapításával az alkotmányos sértés,

az alkotmányos alapjogsérelem szintjére emelték.^[32] Továbbá bár a közigazgatás ellenőrzése csak kiegészítő funkciója lehetne az elsődlegesen alapjogvédő magyar ombudsmannak, az Alkotmány jogállamiságról-jogbiztonságról szóló rendelkezésének védelme a gyakorlatban aránytalanul nagy súlyt is kapott.^[33]

Ez a megközelítés nem adott lehetőséget arra, hogy a két ombudsman-funkció elhatárolható legyen egymástól; a feladatkörök összerosódása pedig mindkét funkció teljesítésének a kárára válik.^[34] Annak érdekében, hogy az országgyűlési biztos minél inkább hasznos összetevője legyen a közigazgatás jogállami kontrollját biztosító intézményrendszernek, az ombudsmannak mindennapi működésében is világos különbséget kellene tennie a két funkció gyakorlása között mind az eljárás tárgyi hatálya (alkotmányos visszásság/közigazgatási hiba), mind az egyes funkciókhoz illeszkedő eszközrendszer, tevékenységi formák tekintetében. Ki kellene dolgoznia a közigazgatás törvényes, illetve tisztességes működése ellenőrzésének önálló alapjait – vállalva azt is, hogy a közigazgatási hiba nem lesz besorolható az alkotmányos alapjogokkal kapcsolatos visszásság kategóriájába. Az európai mintákra figyelemmel, részletesen és a nyilvánosság számára hozzáférhetően meg kellene határozni a közigazgatási hiba fogalmát, tartalmát, illetve a jó közigazgatás követelményrendszerét.

[32] „Nem tudunk minden esetben alkotmányos jogra hivatkozni.” Gönczöl Katalinnal, az állampolgári jogok országgyűlési biztosával és Polt Péterrel, az országgyűlési biztos általános helyettesével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum*, 1999/1. 39–40.; Sente Zoltán: Minta után szabadon. Az állampolgári jogok országgyűlési biztos hatáves tevékenységének értékelése. *Fundamentum*, 2001/2. 8–9.; illetve Somody Bernadette: Fórum. Az ombudsmanok hat éve. *Fundamentum*, 2001/2. 73.

[33] A kérdés részletesebb elemzését ld. Somody Bernadette: Hol húzódnak az ombudsman alapjog-értelmezésének határai? *Jogtudományi Közlöny*, 2004/10. 327–328.

A kritikát a 2009-es tevékenységéről szóló országgyűlési beszámolója fényében fenntarthatjuk a hivatalban lévő általános ombudsman gyakorlatával szemben is: „A jogállamiság elve” – az élethez és emberi méltósághoz való jog, a kommunikációs jogok, illetve a szociális jogok és a tulajdonhoz való jog mellett – ebben a beszámolóban is „Az alkotmányos jogok érvényesülését feltáró vizsgálatok” cím alatt, vagyis mint az egyik alkotmányos jog kap helyet. A beszámoló érintett részének terjedelme majdnem ugyanannyi oldalt tesz ki, mint az említett három alapjog-csoporttal foglalkozó alcímek összesen, és ugyancsak túlnyomó többségben vannak a jogállamisággal kapcsolatos ügyek az ombudsman jelentéseinek körében. Az ombudsmani jogértelmezés az Alkotmány 2. § (1) bekezdésében (jogállamiság) és 57. § (1) bekezdésében (független és pártatlan bírósághoz való jog) foglaltakat, illetve a kapcsolódó alkotmánybírói gyakorlatot alkalmazva definiálja a tisztességes eljáráshoz való jogot, amit aztán átvissz a bírósági eljárásról valamennyi jogalkalmazó tevékenységre, sőt, a közszolgáltatók tevékenységére is. Bár azonosíthatók a tisztességes eljáráshoz való jog egyes jellegzetes összetevői, amelyeket maga a beszámoló is ilyenként emel ki, mindezidáig nem született olyan kódex, amely a polgárok és a hatóságok számára követhetővé, kiszámíthatóvá tenné az ombudsman tevékenységét, illetve konstruktívan fejlesztené a hatóságok gyakorlatát.

[34] Az írás tárgya és a területi korlátok miatt sem térek itt ki az alapjogvédő gyakorlat elemzésére, az azzal kapcsolatban megfogalmazható bírálatokra, illetve javaslatokra.

A fenntartandó magánjog

1. A 21. század első évtizedének utolsó harmadát egy társadalmi és egy természeti jelenség tette emlékezetessé: egyfelől a 2008–2009-es „globális” pénzügyi és annak nyomán kibontakozó gazdasági válsághullám, másfelől az ugyancsak globális klímaváltozással összefüggő természeti katasztrófa sorozat. E két jelenség együttes hatásaként egyre szorongatóbb a felismerés és egyúttal a kérdés, hogy tudniillik amit eddig fejlődésnek neveztünk, az fenntarthatatlanná vált, de vajon hol van, és merre vezet a fenntartható fejlődés útja. Autós hasonlattal élve, ha az ember egy zsákutcába kanyarodott be, abban nem célszerű tovább menni, pláne másokkal versenyezve gyorsítani, hanem lassítani kell, megállni, hátramenetbe kapcsolni és óvatos körültekintéssel kihátrálva a zsákutcaból egy járható útvonalat keresni. Ha a fenntarthatóság-fenntarthatatlanság kérdéseiben is érdekharc, vagy más szóval verseny folyik, úgy ennek az az abszurditása, hogy az lesz a győztes, aki előbb meghátrál. Eddig értéknek és ezáltal fejlődésnek, fejlettnek mondott kategóriákat (jövedelem, profit, haszon, fogyasztás) át kell értékelni, csakúgy, mint az eddig értékként nem tételezett fogalmakat (természet, környezet, létezés, egészség, túlélés, jövő generációk esélyei). Az egész emberiség teljes értékrendszerének átértékelése, új prioritások megfogalmazása, rangsorok felállítása óriási feladat, hiszen az életünk függ tőle: minimum az életminőségünk, de az is lehet, hogy az életben maradásunk. Az alig két évtizede társadalmi-gazdasági „rendszer” váltó posztkommunista országoknak még nehezebb a helyzete: kiábrándító gyorsasággal szétfoslott illúzióik romjain most újra rendszert, „értékrendszert” kellene váltaniuk. Bár az eddig példaképnek tekintett gazdagabb országok túlélőképessége is nagyobb, az azonban csak a fenntarthatatlanság hosszabb agóniája, már nem fejlődés, csak a fejlődés látszatának fenntartása. Aki a véges materiális javak korlátlan bőségének és élvezetének illúzióját hamarabb feladja és a megújuló természeti és az immateriális (eszmei) társadalmi javak valóban kimeríthetetlen értékeinek bővítésére és fogyasztására tér át, az most a fenntartható fejlődés éllovasa, győztese, más országok példaképe lehet. Már ha megvan ehhez az új érték- és világszemléleten alapuló kellő súlyú egyéni és közösségi, azaz társadalmi eltökéltsége. Tudom jól, még nincs meg, sőt még alig körvonalazódik. Holott nálunk, itt és most, legalább a fenntarthatóság

sarokpontjainak, tág kereteinek kijelölésére kínálkozna alkalom. Egyidejűleg folyik ugyanis az állam és a polgár életét alapvetően meghatározó két nagy közjogi és magánjogi norma, az Alkotmány és a Polgári Törvénykönyv megalkotása. Az államélet és a magánélet terén milyen értékrendszert tükröz, illetve tartalmaz majd ez a két jogi dokumentum? A régit, az újat, vagy a kettő sajátos (magyaros? átmeneti?) elegyét? Be kell vallanom, nem irigylem sem az alkotmányozókat, sem a kodifikátorokat, tekintve, hogy ahogyan ma még senkinek, úgy nekem sincs kész új receptem. Van viszont régi tapasztalati tudásom, vannak új ismereteim, szerény kreatív hajlamom, így lehet mindezekből olyan egyéni elképzelésem, ami továbbgondolásra érdemes és ebből a célból másokkal megosztható.

2. „A járt utat a járatlanért el ne hagyd!” – ezt a népi bölcsességet, ami az eltévelyedéstől, a „zsákutcás haladástól” kíván megóvni, rávetíthetjük a fenntarthatóság-fenntarthatatlanság mai dilemmájára is. Semmit, ami a történelem eddig járt útján kiállta a fenntarthatóság próbáját, elhagyni nem kell, a folytatás, az új irány pedig csak olyan lehet, ami illeszkedik a régihez, azaz a fenntarthatósághoz. Amilyen jól hangzik ez így általánosságban, olyan nehéz megvalósítani egy-egy konkrét területen. Nézzük ezt meg az új Ptk. kodifikációja körében. Az új Ptk. Konceptiója már bevezetőjében hangsúlyozta, hogy „Nem érinti a Ptk-nak azokat a rendelkezéseit, amelyek – a Kodifikációs Főbizottság megítélése szerint – nem szorulnak változtatásra, mert megfelelnek átalakult viszonyainknak.”^[1] Ez az eddig járt út fenntarthatóságára utalás és egyúttal fenntartásának a szándéka, kiegészítve a Ptk. négy évtizedes bírói gyakorlatának kodifikációra érett eredményeivel, a nemzetközi jogalkotásból, az Európai Unióhoz való csatlakozásból és egyes új jogterületi fejleményekből (pl. fogyasztóvédelem) adódó követelményekkel. A készülő új Polgári Törvénykönyvnek tehát úgy kell megőriznie és átmentenie a jövő számára a magánjog által kétezzer év alatt kihordott, kiforrott, maradandónak, tehát fenntartandónak bizonyult értékeket, hogy ne merevítse be, ne konzerválja azt a fenntarthatatlan társadalmi-gazdasági rendet, ami most éppen körülvesz minket, közben képes maradjon minden olyan új érték befogadására, ami a régiekkel együtt tovább javítja az embert és az emberek közösségeit, végső fokon a társadalmat. Ez a nyitottság az új értékek befogadására egyúttal azt is jelenti, hogy ha megszületik is az új Ptk., annak hatálybalépése napján a magánjog „kodifikációja”, azaz folytonos megújulása – ha más módon és más ütemben is, de – folytatódik. Hiszen ahogyan Meszlény Artúr írta: „A törvény betűje holt jog; élő jog az, amit a betűből az élet megvalósít.”^[2] A magánjogi keretnormák által a felek számára biztosított autonóm mozgástéren, az új érték szemléleten alapuló életviszonyokból új jogviszonyok szülehetnek, melyek a jogot is új elemekkel gazdagítják. Ezek a magánjogi kereteken, a mindenkori feleken és a konkrét jogviszony-

[1] Az új Ptk. Konceptiója és Tematikája. *Magyar Közlöny* 2003. évi 8. szám A/1/2. p.

[2] Meszlény Artúr: *A Polgári Törvénykönyv szocializálása*. A Jogállam Könyvtára 8. Füzet. Franklin Társulat, Budapest, 1916. 17.

elemeken múlik, milyen emberek milyen társadalmat alkotnak éppen. Sok függ tehát attól, hogy a kodifikált normáknak, megelőzőleg azok kodifikátorainak – a múltból a jelenen át a jövőbe tekintve – milyen (fenntartható vagy fenntart-hatatlan?) az ember- és társadalomképe.

3. Az, aki – miként e sorok írója – világra eszmélő kamaszkorát és felnőtt éveinek több mint felét a szocializmus építésének nevezett kommunista diktatúrában élte, még értette (vagy még inkább érezte) az első szabad választás kampányában (1990 tavaszán) az egyik rendszerváltó párt plakátján szereplő két szó súlyát: „szabadság és tulajdon.” Alatta zárójelben ott volt a szerző is: Kőlcsey. De mit is jelentett ez a két szó eredetileg? A polgárosodó társadalmak két legfőbb értékét, az egyes embert (a polgárt) motiváló két legfőbb hajtóerőt. Társadalmi alapérték szerepükben egyúttal a társadalmi béke, a kiegyensúlyozott fejlődés, a „haladás” feltételei. Mert mivel lehet ezeket előmozdítani? Kőlcsey szerint „Nem egyébbel pedig, csak oly közös érdekekkel, mely a társadalom tagjait egyformán kösse a hazához. S ez érdek csupán két szó: szabadság és tulajdon.”^[3] Az általános iskolák osztálytermeiben az én időmben (1950-es, 60-as évek) még nagy költőink vers-idézetei voltak a falakon. Nekem ott is Kőlcsey jutott: „Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül.” Ott, a falusi iskolában nem minden szavát értettük pontosan, de éreztük az egésznek a jelentését és a jelentőségét. Valahogy úgy, ahogyan Deák Ferenc is értette, és az embert motiváló hajtóerőként értelmezte annakidején (1840-ben): „A szorgalomnak két hatalmas rugója van: szabadság és tulajdon.”^[4] A szülőktől és nagyszülőktől megtapasztalt, szorgalmas munkára nevelt parasztyereknek lelkében, a mindennapi küzdelmes életre rezonáltak e fenséges szavak. A saját tulajdonban, saját munkával teremtett létbiztonságban, a család oltalmazó közegében nem éreztünk szegénységet és távoli fenyegetésnek tűnt a politikai diktatúra is. A „kisbirtokos” szabadságának, függetlenségének és ezekre alapozott büszkeségének érzése volt ez, amit Veres Péter fogalmazott meg a legérzékletesebben: „A kisbirtokos földje tehát nem mozgatható tőkevagyon, hanem csak megélhetési alap. Egyetlen előnye csak az (...): saját földjén talál munkát és saját maga termeli a kenyerét. Ez nagy dolog, a legnagyobb dolog a földön, mert a legnagyobb egyéni szabadságot biztosítja az embernek, ezért ragaszkodik a paraszt olyannyira, életre-halálra a földjéhez. Igaza van: a legmagasabbrendű élet a szabad kisbirtokos élet.”^[5] A saját tulajdonban végzett saját munkán alapuló „privát autonómiának”, azaz létbiztonságnak, szabadság-érzésnek azonban komoly ára is volt: a mindennapi fáradság, küszködés, kockázatok és veszteségek. Ezek azonban nem csökkenték, sőt inkább növelték az előbbieket értékét, becsületét és megbecsülését. Ez a létforma a közösség minden egyes tagjának nem csupán önbecsülést adott, de biztosította az ember (a személyiség) mások általi elismerését, megbecsülését is. A szorgalmas munkánál, a „munkás” embernél ugyanis nincs értékesebb,

[3] *Nemzeti Olvasókönyv*. Szerk.: Lukácsy Sándor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.

[4] *Uo.*

[5] Veres Péter: *A paraszti jövőendő*. Sarló Kiadó, Budapest, 1948. 86.

ő az, aki hat, alkot és gyarapít, és ha ilyenek kellően sokan vannak, a nemzet is gazdagszik, s a haza fényre derül.

4. Valahogy így érthette, tapasztalhatta meg a nemzet gazdagodását Adam Smith is, amikor eredetileg (1776-ban) máig érvényes gondolatát megfogalmazta: „*Saját munkája* olyan tulajdona az embernek, amely minden más tulajdonának a legfőbb forrása, *s mint ilyen a legszentebb és legsérthetlenebb.* (kiemelés tőlem – L. B.) A szegény ember minden atyai öröksége a karja ereje és a keze ügyessége; akadályozni őt abban, hogy ezzel az erejével és ügyességével embertársai ártalma nélkül a legjobb belátása szerint éljen, egyenlő a legszentebb tulajdon nyilvánvaló megsértésével.”^[6]

A saját munka és saját tulajdon egysége, ennek embert és társadalmat formáló, társadalomszervező ereje alig másfél évtizeddel később már megjelent a magyar polgárosodás előfutárainak alkotmányozási-törvényhozási programjában. A későbbi Szabadság és Egyenlőség Társaságának tagja, a kiváló jogtudós, Hajnóczy József már 1790-ben így írt: „Szabad megengedett tisztességes eszközökkel kinek-kinek belátása szerint helyzetét jobbá tenni, vagyonát gyarapítani. Ezeket minden egyént megillető természeti szabályoknak tartom, melyeket a törvények sem módosíthatnak, mégis törvénybe kell iktatni őket, hogy növekedjen a hazaszeretet. (...) Köztudomású, hogy azok, akik saját jogon rendelkeznek birtokkal, jobban művelik a földet azoknál, akiknek nincsen saját birtokuk. Azonkívül azt a sok apró földdarabot, amelynek külön-külön gazdája van, nagyobb iparkodással művelik, mint az egy tulajdonos nagy kiterjedésű földjeit. (...) A tapasztalat azt mutatja, hogy többet végez egy nem robotoló munkás, mint két robotoló. (...) Mindenki tudja, hogy a kincstári javakkal gazdálkodnak a legrosszabban. Ha a földbirtok által a haza teljesjogú polgárai lesznek, körömszakadásig védik majd azokat a törvényeket, melyek alapján birtokhoz jutottak.”^[7] Hajnóczy a mai magyar polgárosodás „utófutára” is lehetne, hiszen minden gondolata teljesen azonos tartalommal ma is aktuális.

5. Amit Hajnóczy „természeti szabályoknak” tartott, annak tartotta XIII. Leó pápa is, Európában nagyhatású körlevelében, a Rerum Novarumban. „... az élet fenntartásának alapja kizárólag az a munka, amellyel valaki a földjét műveli, vagy mesterségét űzi. ...a magántulajdon teljes összhangban van a természet rendjével. Mindazt, ami az élet fenntartásához és magasabb színvonalra emeléséhez szükséges, a föld nagy bőségben kínálja ugyan, de önmagától, az emberi művelés és gondozás nélkül nem teremhetné meg. Mivel pedig az ember a természet javainak megszerzésekor szellemi képességét és testi erejét fekteti az anyagba, és ilyen módon ezt az általa megmunkált anyagi természetű darabot önmagához hasonítja, és a munkában mintegy tulajdon személyiségének bélye-

[6] Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 172.

[7] Hajnóczy József: *A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege*. In: *Történelmünk a jogalkotás tükrében*. Szerk.: Beér János – Csizmadia Andor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1966. 617-626.

gét nyomja rá, teljes mértékben helyes és szükségszerű, hogy ezt a darabot most már sajátjaként bírhatta, és ezt a jogát senki meg ne sérthesse (...) hogyan túrná a jogszerűség, hogy valaki birtokba vegye és élvezze azt, amiért más fáradozott? Ahogyan az okozat követi a létrehozó okot, úgy a munka hozama is kizárólag azt illeti meg, aki munkáját ebbe fektette. Ezért az egész emberiség... magában a természetjogban találja meg a földi javak elosztásának alapját, így a magántulajdont, mint az ember természetének és a békés, nyugodt együttélésnek leginkább megfelelő jogot minden időben szentesítette a gyakorlat.”^[8]

Még számtalan azonos vagy nagyon hasonló gondolatot lehetne idézni a magántulajdonra, annak a természetességére, quasi „természeti erejére” vonatkozóan, ami évszázadokon át egyúttal ember- és társadalomformáló erővé is vált, és ilyenként is hatott. Ezt a hatást, ezt a folyamatot sommázta – főleg az erőszakos szocializálási kísérletekkel szemben – Navratil Ákos már 1905-ben: „A történelmi múlt a magántulajdon mellett bizonyít.”^[9] Ez a megállapítás egy évszázados előtekintésben – a hatalmas kitérők, visszafordítási, totális társadalmisítási kísérletek ellenére is – igaznak bizonyult, sőt, mint folyamat, a jövőbe tekintve is aktuális.

6. A magántulajdon természetességéhez meg kell még említeni egy nagyon fontos természeti, mondhatni biológiai „szerveződést”, a társadalmi és a gazdasági élet legkisebb, ám legalapvetőbb emberi közösségét, a házasság és a család intézményét. A magántulajdonra a tételes jog és a jogtudomány a maga nézőpontjából, egy meghatározott jogalanyra (a tulajdonosra) és egy meghatározott jogtárgyra (a dologra) fókuszálva fordított kiemelt figyelmet. Más társadalomtudományokat azonban – különösen az etikát, a szociológiát és a közgazdaságtant – egyéb szempontok, a magántulajdon társadalmi és gazdasági kihatásai érdekelték elsősorban, és ezeket a jog sem hagyhatta figyelmen kívül. Amennyire természetes tény volt, hogy „a társadalmi élet alapegysége a *család*”, olyannyira természetes volt az is, hogy „a család jogi jelentősége a szűkebb családi kör személyi és vagyoni természetű, magánjogi viszonyaira szorítkozik.”^[10] A tulajdon intézményére vetítve ez azt jelentette, hogy a magántulajdon alapegysége is a családi vagyon volt, a nemzetgazdaság és a gazdálkodás alapegysége pedig a családi gazdaság. A polgár saját munkájára és saját tulajdonára alapozott létbiztonsága és szabadsága tehát egyúttal és természetsszerűleg a családja munkáját, tulajdonát, létbiztonságát és privát autonómiáját is jelentette. A vagyonos polgár fogalma felölelte a vagyonos polgári család fogalmát is, valójában ezek alkották a polgári társadalmat.

[8] *A társadalom keresztény alapelvei*. Rerum Novarum. A KDNP kiadása. Budapest, 1991. 16–17.

[9] Navratil Ákos: *A gazdasági élet és a jogi rend*. Pallas Nyomda, Budapest, 1905. 56.

[10] Szladits Károly: *A magyar magánjog*, I. Grill Kiadó, Budapest, 1941. 38.

Mintha a „bonus et diligens pater familias” köszönne vissza ezekből a gondolatokból, de nem mint absztrakt jogelv, nem mint az általában elvárható magatartás magánjogi zsinórmértéke, hanem mint egy eleven – igaz ugyan, hogy eszményített (eszménnyé tett) – ember. Mint a polgár modellje, aki jó (tisztességes, becsületes) ember és gondos (körültekintő, szorgalmas, takarékos) gazdálkodó, aki fáradságos munkával hat, alkot és gyarapít, hogy önmaga, a családja és ezzel nemzete sorsát is jobbra fordítsa. Ezt az emberképet és az ebből összegződő társadalomképet jogilag kötelezővé tenni és minden egyestől minden életviszonyban kikényszeríteni nem lehet. Lehet és kell is azonban a jog, különösképpen a magánjog ember- és társadalomképévé, fő célkitűzésévé tenni, ahogyan tette ezt, mintegy a klasszikus magyar magánjog fejlődésének mérföldköveként Szladits Károly: „Az életviszonyoknak főképen két köre az, amelyben az ember túlnyomóan mint magánegyén áll szemben más magánegyénekkel: a *magángazdaság és a családi élet*. Ezek a magánjog főtárgyai; a magánjog lényegében *vagyonjog és családjog*.”^[11]

Ugyanakkor Szladits már tisztában volt a klasszikus magánjogot, az annak ember- és társadalomképét fenyegető veszélyekkel is. Ismerte az I. világháborút, majd az 1929–33-as világgazdasági válságot követő „válságjogi” jogalkotás hatásait, a közjog „benyomulását” a magánjogba. Tudott a szovjet típusú társadalmasításról és tervgazdálkodásról, amit éppúgy határozottan elutasított, mint a német nemzeti szocializmus nálunk is divatos „gazdasági jogi” teóriáját. Mindezekben a magánjog teljes elközjogiasításának veszélyét, egyúttal a magánélet, a privát autonómia végét látta. Ugyanakkor – részben fejet hajtva a változó világ tényei előtt, részben kijavítandó a magánjognak, mint az „önzés bibliájának” hibáit és hiányosságait – maga is elismerte, sőt szorgalmazta a magánjog szocializálásának és etizálásának szükségességét. Mérsékelt kompromisszum-készséggel írta: „A magángazdaság és a családi élet viszonyai is át meg át vannak szöve közjogi szabályokkal. Hogy ezek az életviszonyok mennyiben állanak közjogi, mennyiben magánjogi szabályok uralma alatt, az az emberi művelődés különböző szakai szerint változik és szoros összefüggésben áll a társadalmi gazdálkodás és a családi élet formáival.”^[12] A megfogalmazásból úgy tűnhet, mintha Szladits tág mozgásteret adott volna az állam és a közjog térnyerésének a magánélet és a magánjog rovására. Másutt azonban konkrétan fogalmaz, amiből egyértelmű, hogy egyfajta kiegyensúlyozottságot, „arany középutat” keresett: „A társadalmi gazdálkodás mindig egyéni (individuális) és közületi (kollektív) gazdálkodási módok összehatásából áll. Az elképzelhető legszélső közületi rabság (kommunizmus) sem lehetne el bizonyos egyéni (fogyasztási) vagyonkör elismerése nélkül, amelyen belül az egyén szabadon rendelkezik. Viszont – magasabb kultúrfokon – alig van olyan szélsően individuális gazdálkodás, amely bizonyos közös célokra ne egyesítene gazdasági

[11] L. Szladits: *i. m.* 23.

[12] *Uo.*

erőket (közháztartás).^[13] Ebből a megfogalmazásból derül ki, hogy Szladits a kommunizmust kollektív rabságnak tekintette, amihez képest a magasabb kultúrfokot a nem szélsőségesen individualista magángazdálkodás jelenti, aminek egyenlenségeit – szociális és etikai indíttatású – közösségi újraelosztási eszközök korrigálják. Ebben a felfogásban a „közháztartás” éppen a magánháztartások fennmaradását, megerősítését, kiegészítését, nem pedig a helyettesítését szolgálja. Szladits tehát az emberi személyiséget, a családi kisközösséget és a magángazdálkodást óvta és féltette a túlzott kollektivizálástól, az abban való elvegyüléstől és feloldódástól, és ami azzal szükségképpen együtt jár, a közjog uralmától: „A közületi gazdálkodásban az egyes ember úgy szerepel, mint a közület szerve. A közületi gazdálkodás joga tehát alapjában mindig közjog. Magánvagyonjog csak az egyéni vagy magángazdálkodás körében állhat fenn. (...) A magángazdasági rendnek nélkülözhetetlen előfeltétele a *magántulajdon rendje, amely biztosítja az egyes gazdálkodó alany részére az uralmat a termelés tényezőin.* (...) A magánjog ehhez képest a mai társadalmi gazdasági rend *létfeltétele és biztosítója.*” (kiemelések tőlem – L. B.)^[14] Ebben a felfogásban az „egyes gazdálkodó alany”, mint a magánjog emberképe, az egyénileg, családi keretben, egymással szövetkezve vagy társulva gazdálkodók millióit, a társadalom meghatározó többségét jelenti és egyúttal ez a társadalom arculatát, a társadalomképet is meghatározza.

7. Ez az a magánjogi ember- és társadalomkép, ami előbb a külső katonai elnyomó hatalom által ránkerőszakolt kommunista embertípusnak, a tervgazdaságnak és a totalitárius diktatúrának köszönhetően, majd folytatólagosan az ugyancsak külső gazdasági-pénzügyi hatalmi tényezők által ránkerőszakolt rendszerváltási folyamatnak, a globalizációs emberképnek, gazdasági és társadalmi modellnek az eredményeként szétesett, pillanatnyi állás szerint nem létezik, visszaállításának még a reménye sem körvonalazódik. Ami helyette kialakult, az a városokba, nagyüzemekbe koncentrált (a munka és a gazdálkodás természeti alapjaitól elszakított) *bérmunkás fogyasztók sokasága*. Egyfelől „a *bérmunka társadalma*”, másfelől „*fogyasztói társadalom*”. Az ember nem mint „egyes gazdálkodó alany” részese a tőle függetlenül szervezett globális tömegtermelési folyamatoknak, hanem mint egy egységnyi emberi erőforrás, aki bármikor másikra cserélhető. Hogy ezt elkerülje, a reális értéknél kevesebért is dolgozik, de hogy többet fogyaszthasson, hitelek fejében elzálogosítja a vagyonát és a munkaerejét is. Mai jólétéért – többnyire csak egy kicsivel jobb létéért – nem csak őseitől örökölt tartalékait, de a jövőjét is feléli, nem köt házasságot, nem vállal gyermeket, elveszi vagy rontja a jövő generációk választási esélyeit. Az önpusztításra is képes, hogy percről-percre jól érezze magát. Pazarló, *hedonista ember*, „*good feel*” *társadalom*; felelőtlen, fenntarthatatlan jelen, kilátástalan jövő. Lehangoló, reményvesztett ember- és társadalomkép.

[13] *Uo.* 32.

[14] *Uo.* 33.

8. Ezért olyan izgalmas a kérdés, van-e az új Ptk-nak ember- és társadalomképe? Ha nincs, akkor feladta volna, és többé nincs is rá szükség? Ha van, akkor az a régi, változatlanul, hiszen valójában sohasem valósult meg, vagy a mai élvezkedő fogyasztó, mint realitás? A választ keresnünk kell, hiszen a magánjog a jövőben sem lehet meg ember- és társadalomkép, mint cél és egyben érték nélkül.

A jogirodalomban egyetlen írást találtam, amely az új Ptk. „új” emberképét felvázolta: „*az öntudatos, autonóm, bátran kockáztató, saját ügyeit felnőtt módon intézni tudó emberkép, akinek nincs szüksége minden oldalról állami megtámasztásra, még kevésbé az állam gyámkodására.*”^[15] Ennek az emberképnek az előképeként maga a szerző is utal a „bonus et diligens paterfamiliasra”, az előrelátó és okos férfira („*homme prudent et prévoyant*”), az ésszerűen gondolkodó emberre („*reasonable man*”), vagy a magyar magánjogban honos „*jó gazda*” fogalmára. Vagyis ez az új emberkép nagyon is a régi, és én ennek örülök, mert olyan alapvető (civilizációs) érték, amit nagy kár lenne kidobni, különösen mert nincs, eddig sem volt, és nem is körvonalazódik jobb nála. Elsőrendű kötelességünk tehát ezt az emberképet – mint apáink, nagyapáink, dédapáink képét szobánkban az „ősök falán” – megőrizni. De nem elég megőrizni sem, mármint holt betűként, vagy akár absztrakt magatartási mérceként a törvénykönyvben, hanem „szellemét”, azaz értéktartalmát életben is kell tartani, autonóm mozgásterét, szabadságának feltételrendszerét – folyamatosan – újra kell teremteni.

Ha ezt az értéktartalmat hordozó *emberképet*, úgy is mondhatjuk *emberfajtat* a kipusztulás veszélye fenyegeti (sok más élőlény között), mert világalomra törő hatalmas erők (kommunizmus, multinacionális társaságok, globális pénzügyi intézmények) szándékosan – hol valóságosan, hol „csak” fondorlattal – irtják (ténylegesen likvidálják, akarattalan bábfigurává alakítják, vagy csak meggyengítik, függővé, kiszolgáltatottá teszik), akkor az új törvénykönyv és az annak szellemét tükröző magánjog-politikai eszközök által is védetté kell nyilvánítani. Miért csak a kék bálnát, a kerecsensólymot, vagy a magyar kikericsét, a bánáti bazsarózsát illetné meg az élethez, a fennmaradáshoz való jog?

9. Az emberek újabban szeretnek skanzenbe járni. Szeretik látni, hogy lehe-
tett egyszerűbben, természetesebben, testben és lélekben egészségesebben, a közösséggel és a természettel is harmóniában – tehát boldogabban – élni, boldogulni. És nem akarják feladni a reményt, hogy ez a jövőbe tekintve sem lehetetlen. Elvégre a múlt fénye is megvilágíthatja a jövő útját. Lehet, hogy egyesek szemében ez „skanzen-romantika”, sőt történelmi anakronizmus, mások szemében viszont a fenntartható fejlődés útja, a természeti és a gazdasági-társadalmi egyensúly feltétele. A legkorszerűbb (nem a mában, hanem a jövőben) gondolkodók, az öko-filozófia és az öko-közgazdaságtan hívei újra az egyes emberben és az emberléptékű kisközösségekben, az egyéni és családi gazdálkodásban, a természetes, egészséges és kreativitást elősegítő kistulajdonban látják legnagyobb problémáink megoldását. „A kis egységekbe szerveződött emberek

[15] Lábady Tamás: Alkotmányjogi hatások a készülő Ptk. szabályaira. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2000/2. sz. 13–19., 15.

jobban gondját viselik a maguk földdarabjának vagy más természeti erőforrásnak, mint a névtelen vállalatok vagy a nagyzási hóhortban szenvedő kormányzatok. (...) A család mellett a munka és a munka által létrehozott kapcsolatok képezik a társadalom igazi alapját. Ha az alapok betegek, hogyan lehet a társadalom egészséges?”^[16] Az újfajta gondolkodás lényegét Ernst Schumacher – Mahatma Gandhira hivatkozva – így foglalta össze: „tömegek általi termelést, nem pedig tömegtermelést. ...az emberek csak kicsi, áttekinthető csoportokban lehetnek önmaguk. Így hát meg kell tanulnunk olyan tagolt szerkezet fogalmaiban gondolkodni, amely kisléptékű egységek sokaságát képes magába olvasztani.”^[17] A magánjogi kodifikációval összefüggésben ugyanezt Meszlény Artúr már több mint fél évszázada megfogalmazta: „...tudatában vagyunk annak, hogy amikor a vagyonegységek konzerválása érdekében működünk, a vagyoneelosztás gazdasági törvényeiből kifolyólag a túlnyomó számban levő kis vagyonegységekért szállunk síkra, azok teljesítőképességét fokozzuk, azok teherviselését könnyítjük, azok hitelét emeljük. Minél kisebb a vagyon, relatíve annál több munka fekszik benne; a kis vagyonok együtt-tartásában a munka gyümölcsét oltalmazzuk.”^[18] Meszlény a saját munkával szerzett saját vagyon oltalmán keresztül a dolgostulajdonos ember védelmét helyezte a magánjog középpontjába, és egyúttal meghatározta az állam magánjogpolitikai kötelezettségeinek súlypontjait is. Programja akár a fenntartható fejlődés és azon belül a *fenntartandó magánjog* programja is lehetne, ami nem csak aktuális, de jövőbemutató is.

10. A kisléptékű egységek tagolt szerkezetének igaznak kell lenni a tulajdonszerkezetre, a gazdaságszerkezetre, a településszerkezetre, de még a demokráciára, a szociális piacgazdaság egészére is. Ez az a szerkezet, aminek középpontjában változatlanul az ember áll, nem absztrahálva, hanem gondolkodó és érző, a maga és a családja boldogulásáért küzdő, eleven emberként. Az „emberléptékűség” sohasem lehet idejétmúlt, akármilyen technikai, nagyüzemi, társadalmasítási, multinacionális vagy globális erők támadják és fenyegezzék is. Elvégre „nem a nép van a gazdálkodásért, hanem a gazdálkodás van a népért.” Ahogyan azt már Veres Péter bölcsen összefoglalta és javasolta: „A kormányoknak az a kötelességük, hogy ezt a kisüzemi termelést úgy szervezzék meg minden téren, értékesítéssel, hitellel, gépekkel, traktor-állomásokkal, szövetkezetekkel, szakiskolákkal és mintagazdaságokkal, hogy a legfejlettebb nagyüzemekkel is felvehessék a versenyt. És ezt lehet is. Ha a nagy gépek nem alkalmasak a kisüzemben, akkor gyártani kell apró gépeket... Fő az, hogy mentől több ember szabadnak érezze magát.”^[19] Mintha csak folytatta vagy idézte volna Veres Péter gondolatát Ernst Schumacher, immár szélesebb összefüggésben, ökológiai és fenntarthatósági szempontból. „Nem kételkedem benne, hogy a műszaki fejlődésnek új irányt lehet szabni, olyan irányt, amely a fejlődést visszavezeti az ember valódi igénye-

[16] Ernst Schumacher: *A kicsi szép*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 35–36.

[17] *Uo.* 76.

[18] Meszlény: *i. m.* 48.

[19] Veres: *i. m.* 90–91.

ihhez, vagyis: *az ember tényleges méreteihez*. Az ember kicsi, következőképpen a kicsi szép. Az óriás méretek hajszolása az önpusztítás szenvedélye.^[20] Márpedig a technikának – és a modern kor minden „vívmányának” – az embert kell szolgálnia az elembertelenítése helyett. Így pl. éppen a műszaki-technikai fejlődés napjainkra a gazdálkodás minden területén kifejlesztette azokat az „apró gépeket”, amelyek a kisüzemi, személyes és családi gazdálkodást (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és szolgáltatási tevékenységeket) újból lehetővé teszik.

Ugyanakkor az emberléptékűség megőrzése, ideértve az ember személyiségét fejlesztő és önazonosságát erősítő kisközösségek megőrzését is, nem csupán társadalmi-gazdasági, de egyben természeti-biológiai kíváncsi is. Az individuális önzésből „A legfontosabb kiút talán a társadalmak újraépítése kisközösségekből. Ezekben a közösségekben... a kölcsönösség folyamatosan monitorozható, a közösség tagjai ezáltal egymást lélekben folyamatosan nemesítik. Közös kimunkált eszmékért harcolnak, és egy nagyobb társadalmi szerveződés, egy nemzet ideális építőköveivé válhatnak.”^[21]

Egy önmagáért és családjáért munkálkodó, a létfenntartásához szükséges javairól öngondoskodó, közössége tagjaival kölcsönösen előnyös, együttműködésen és nem önzésen alapuló kapcsolatokat létesítő ember képe rajzolódik ki tehát újra előttünk. Ez volt és ez marad is a fenntartandó magánjog emberképe, és ezekből az emberekből áll össze a magánjog fenntartható társadalomképe. Lehet, hogy az új Ptk., amennyiben ezt őrzi meg, a „magánjog skanzenjének” tűnik majd, de ha nem ezt teszi, eltűnik, kiüresedik maga is. A túlméretes szervezetek és intézmények már a nemzeti közjog kereteit is szétérték, a nemzeti magánjogokról pedig tudomást sem vesznek. Ahogyan nem számottevő tétel a számukra az egyes (kis-) ember és annak mindennapi élete sem. Márpedig a magánjog a „mindennapok”, a kisemberek joga.^[22] Ezért jól tesszük, ha ragaszkodunk – foggal-körömmel, mint Veres Péter kisbirtokosa a földjéhez – a magánjog klasszikus ember- és társadalomképéhez. Elvégre nem csupán a fenntartandó magánjogról, hanem általa védetten is az életünkről, a munkánkról, a legszentebb tulajdonunkról, a boldogulásunkról, a szabadságunkról van szó.

[20] Schumacher: *i. m.* 163–164.

[21] Freund Tamás: Az önzés és az elmagányosodott ember. *Magyar Szemle*, Új évfolyam, XIV. 2. sz. 2005. 1–4/3.

[22] Asztalos László: *Polgári jogi alaptan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 13.

Az atipikus szerződések és a magyar Polgári Törvénykönyv rekodifikációja

I. AZ „ATIPIKUS SZERZŐDÉSEK” KATEGÓRIA ÉRTELME, HASZNÁLATA

Maga az „atipikus” kifejezés használata nem új keletű a szerződések szabályozása terén: a XX. század 20-40-es éveiben a szakirodalom már használta ezt, vagy a „nem tipizált” kategóriát (lásd: Villányi László). Azokat a kötelmeket, amelyek a római jogi szerződési felosztásnak megfelelően intézményesült formáktól eltérő jogalapokra voltak visszavezethetőek nevezetlen/innominát/nem tipizált/atipikus szerződésnek minősítették. Ide sorolták többek között a licencia szerződéseket, a szindikátusi megállapodásokat, a zsibárusi szerződést, a tarifaszerződéseket, a különböző kompenzációs szerződéseket^[1]; az elméleti megközelítést a kúriai gyakorlat is alátámasztotta, például a licencia szerződés kapcsán.^[2]

Az atipikus szerződések kifejezés nem egyedi, nemcsak Magyarországon használatos:

- a német szerződési jog is ismeri az atipikus kontraktusokat (atypische Verträge)^[3], azon belül a szűk értelemben vett atipikus (például a timesharing-szerződés)^[4] és forgalomtipikus megállapodásokat (például faktoring-, franchise-, lízingszerződés)^[5] megkülönböztetve;
- az osztrák magánjogban az atipikus szerződések (lásd: Factoring, Franchising, Lizenzvertrag etc.) contracta sui generis-ként aposztrofáltak;^[6]
- a spanyol szerződési jog is atipikusnak ismeri el a koncessziós, a franchise-, a faktoring, a lízing-, a know-how (etc.) szerződést (los contratos atipicos);^[7]

[1] Villányi László: *A magyar magánjog rövid tankönyve*, Grill, Budapest, 1941.; Fürst László: *A magánjog szerkezete*, Grill, Budapest, 1934.; *A magyar magánjog, IV. kötet, Kötelmi jog* (szerk.: Szladits K.) Grill, Budapest, 1942.; Papp Tekla: Az atipikus szerződések és a magyar Magánjogi Törvényjavaslat, In: *Atipikus jelenségek szerződési jogunkban / Atypical phenomena in our Contract Law*. Lectum Kiadó, Szeged, 2009. 9–24.

[2] P. II. 6255/1939. 946. döntés (Új Döntvénytár 1941.).

[3] Reich, D. O. - Schmitz, P.: *Einführung in das Bürgerliche Recht*, Verlag Gabler, Wiesbaden, 2000. 176–178.

[4] BGB 481–487 §§; Reich - Schmitz: *i. m.* 178.; Stoffels, M.: *Gesetzlich nicht geregelte Schuldverträge*, Verlag Mehr, Tübingen, 2001. 15.

[5] Stoffels: *i. m.* 14–15.; Oetker, H. -Maultzsch, F.: *Vertragliche Schuldverhältnisse*, Verlag Springer, Berlin-Heidelberg, 2007. 11–12.

[6] http://www.uibk.ac.at/zivilrecht/bach/kap5_0.xml?section=3;section-view=true

[7] <http://vlex.com/source/contratos-atipicos-aspectos-juridicos-667>;

<http://www.estuderecho.com/documentos/mercantil2/00000099770975656.html>

- a francia jog a Code Civil által nem szabályozott szerződéseket *contrat atypique/inommé*-nak tekinti^[8] (az előbbi kategóriát inkább a munkaszerződések kapcsán használva).

II. A SZERZŐDÉSEK TÍPIZÁLÁSA

A piacgazdaság kialakulása és jelenségei – melyek a XIX. századi nagy termésetjogi kódexek deklarálta szerződési szabadságra visszavezethető jogi „képződményeket” eredményezték – a *Polgári Törvénykönyv szabályozási kereiteit szétfeszítik*:

- az üzletszerű gazdálkodás (a rendszeres termelő, szolgáltató, kereskedelmi tevékenység folytatása nyereségszerzés érdekében), a tömegmértetű vagyoni és árukapcsolatok, a nagymértetű beruházások, a nemzeti határokat átlépő jogügyleti viszonyok újabb és újabb szerződések meghonosodását és alkalmazását tették lehetővé, valamint
- a hagyományosan intézményesült szerződési alaptípusokat meghaladó, új szerződési technikák jelentek meg: egységesítésre, standardizálásra irányuló (lásd: lízing-, faktoring szerződés), illetve túl részletező, önszabályozó jellegű megállapodások (lásd: szindikátusi szerződés).^[9]

Éppen ezért a szerződések tipizálásának jelentősége abban rejlik, hogy a kontraktusra alkalmazandó jog eldöntése céljából szükséges a megállapodásokat egy meghatározott szempontrendszer szerint megállapított kategóriákba besorolni. Egy szerződés típusának eldöntésénél nem a szerződő felek által adott elnevezés, és nem a felek szóhasználata a meghatározó, hanem a kontraktus tartalmából és fogalmi elemeiből kell kiindulnunk a Ptk. szerződésekre vonatkozó közös és speciális szabályai alapján.

A magánjogi szerződések nevesített és nevesítetlen megállapodásokra tudjuk bontani: *a nevesített szerződések közé a tipikus és atipikus, a nevesítetlenek közé a vegyes és a de facto innominát kontraktusok tartoznak.*^[10]

A tipikus nevesített szerződések azok, amelyek megtalálhatók a Polgári Törvénykönyv Negyedik rész (A kötelmi jog) III. címében (Egyes szerződések).

A XX. század végén Magyarországon jelentkező gazdasági és joggyakorlati változások hívták életre az *atipikus* – a Polgári Törvénykönyvben nevesített kontraktusoktól eltérő – szerződések csoportját. Ezekre a szerződéses jogviszonyokra jellemző, hogy:

[8] definition.actufinance.fr/contrat-atypique-264; www.rachatducredit.com/contrat-atypique.html

[9] Papp Tekla: *Atipikus szerződések*, Lectum Kiadó, Szeged, 2009. 9.

[10] Papp: *Atipikus szerződések...* 11-14.; Vörös Imre: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*, I. Krim Bt., Budapest, 2004. 7.

- az atipikus megállapodásoknak általában nincs magyar elnevezésük, hanem idegen eredetű nevük van (pl.: lízingszerződés, franchise-szerződés, koncessziós szerződés, szindikátusi szerződés, licencia szerződés), vagy bonyolult, a jogviszony lényegét nem a legprecízebben kifejező megjelölések alatt lettek szabályozva (pl. konzorciós szerződés, mint a fogyasztói csoportban való részvételre irányuló megállapodás; timesharing-szerződés, mint az ingatlanok időben megosztott használati jogának megszerzésére irányuló szerződés);
- a magyar Polgári Törvénykönyv Egyes szerződések (Negyedik rész, III. cím) része nem rendelkezik az atipikus kontraktusokról, ezek nem sorolhatók az itt nevesített szerződéstípusokba. Megjegyzendő, hogy ez az ismérv viszonylagos: a Ptk. módosítása, újrakodifikálása e tekintetben új helyzetet teremt hatályba lépése után (lásd: az önálló kereskedelmi ügynöki szerződés vonatkozásában);
- az atipikus szerződések szabályainak kialakulásánál és kialakításánál fontos szerepe volt a külföldi gyakorlati és jogalkotási mintáknak, valamint a hazai szokásoknak (például a timesharing-szerződés üdülőszövetkezeti formára épülő konstrukciója). Egy évtized vagy akár néhány év alatt az így kialakult jogi konstrukciók letisztultak és jogi szabályozást nyertek;
- a szindikátusi, a konzorciós és a franchise-szerződés kivételével az atipikus szerződések törvényi (pl. koncessziós szerződés, önálló kereskedelmi ügynöki szerződés), kormányrendeleti (pl. üzleten kívüli kereskedés, távollévők között kötött szerződések) szinten vagy implementált nemzetközi egyezmények (pl. a factoring és a lízing esetén) révén kodifikálva lettek, a licencia szerződés pedig sporadikusan jelenik meg néhány iparjogvédelmi jogszabályban;
- e megállapodások kapcsán az európai jogfejlődésben jogegységesítési törekvések figyelhetők meg (pl.: 85/577/EK irányelv az üzleten kívüli kereskedésről, 94/47/EK irányelv a timesharingről, 97/7/EK irányelv a távollévők között kötött szerződésekről), melyek az európai uniós jogharmonizáció által a magyar szabályozásban is tükröződnek;
- a Ptk. 200. § (1) bekezdése alapján, a típuszabadság értelmében – a jogszabályba ütközés tilalmának betartásával – ezen megállapodások tetszőleges tartalommal köthetők, és a szerződések általános szabályai (Ptk.; Negyedik rész; I. cím) rájuk is irányadók;
- bár az atipikus kontraktusok egy részénél (szindikátusi szerződés, franchise-szerződés, operatív lízingszerződés) nincs alakszerűségi előírás, másik részüket (önálló kereskedelmi ügynöki szerződés, timesharing-szerződés, koncessziós szerződés, factoring-szerződés, pénzügyi lízingszerződés) pedig – jogszabályi rendelkezésnek megfelelően – írásba kell foglalni, a gyakorlat következetesen az írásbeliség mellett tör lándzsát: nem feltétlenül érvényességi kellékként, inkább biztonsági, bizonyíthatósági szerepe miatt;
- a részletes és pontos írásbeli megfogalmazásra törekvés vonta magával az általános szerződési feltételek alkalmazását és a blankettaszerződések használatát (például a licencia-, lízing és az önálló kereskedelmi ügynöki szerződéseknel);

- az atipikus szerződések egyik pólusán – szerződő félként – általában egy gazdálkodó szervezet,^[11] vagy a fogyasztóvédelmi törvény^[12] szerinti vállalkozás jelenik meg, de a forgalmi élet kiterjedtebbé és komplexebbé válásával a szerződéses jogviszony mindkét alanya is lehet gazdálkodó szervezet vagy vállalkozás (pl. távollévők között kötött szerződésnél, factoring-szerződésnél, franchise-szerződésnél);
- az atipikus megállapodások hosszabb távú piaci kapcsolatokat szabályoznak, így tartós jogviszonyra irányulnak általában (kivéve: távollévők között kötött szerződés, házaló kereskedés).

A csoportismérvek alapján jelenleg a szindikátusi szerződést, a távollévők között kötött szerződést (csomagküldő és elektronikai kereskedelem), az üzleten kívül kötött szerződéseket (házaló kereskedés), az önálló kereskedelmi ügynöki szerződést, a timesharing-szerződést, a konzorciós szerződést, a koncessziós szerződést, a licencia szerződést, a franchise-szerződést, a lízingszerződést és a factoring-szerződést soroljuk az atipikusok közé.

A modern szerződések egy részének minősítésére vonatkozóan dolgozták ki a „vegyes szerződés” (*contractus mixtus*) kategóriát. Ebbe az osztályba azon megállapodások tartoznak, melyek több nevesített szerződés szolgáltatását többféleképpen foglalják magukba:

- vagy *típus egyesítő* szerződésről van szó (pl. ajándékozással vegyes adásvétel), ahol más szerződések elemei vegyülnek, azaz nem állapítható meg, nem bontható szét, hogy melyik rendelkezés melyik szerződésből eredeztethető;
- vagy *típus kombinációs* szerződésről beszélünk (pl. színházi szerződés), ahol más szerződések ismérvei nem vegyülnek egymással, hanem szétválaszthatóan, azonosíthatóan keverednek egy új szerződésben;
- vagy teljesen *sajátos szolgáltatásra irányul* a szerződés (pl. a „házmesteri” tevékenység ellátására kötendő megállapodás), de más jellemzőiben nem nyújt specialitást, nem tér el a Ptk.-beli szerződésektől.

Az atipikus szerződések – aggálymentesen – *nem sorolhatók be a vegyes szerződések egyik alfajába sem*: az atipikus szerződések *önálló, sui generis megállapodás-csoportot* alkotnak, mivel a vegyes szerződések valamennyi típusát magukba olvasztják, vagy egyiket sem; tehát a vegyes szerződések és az atipikus szerződések nem azonos kategóriák: az atipikus csoport *több* (vegyes típusfajták ötvözése) *és más* (ugyanakkor e fajtákba való besorolhatatlanság).

A de facto innominát kontraktusok általában „Megállapodás” cím alatt jelennek meg, nem tartós jogviszonyt szabályoznak, hanem egyszeri (nem rendszeresen felmerülő) speciális jogügyletet fednek le. Az atipikus szerződésektől eltérően nincs elnevezésük, nem olyan elterjedtek, hanem egyedi, kivételes

[11] Ptk. 685. § c) pontja.

[12] 1997. évi CLV. tv. 2. § b) pont.

kontraktusok, normatív szabályozás nélkül. A Ptk. szerződésekre vonatkozó közös szabályainak analógia útján történt alkalmazásával rendezhetőek az innominát szerződésekből fakadó jogok és kötelezettségek.^[13]

Meglátásom szerint a gazdasági és társadalmi viszonyok változásai és a globalizáció eredményezte átalakulások a szerződések területén a de facto innominát kontraktusok irányából induló és a nevesített tipikus szerződések felé mutató fejlődést generálnak: a megelőzően még fel nem merült megállapodások először de facto innominát szerződésként tűnnek fel, majd rendszeressé válásukkal a vegyes (pl. befektetési szerződés) vagy az atipikus szerződések (pl. a fogyasztói csoport létrehozására és működtetésére irányuló konzorciós szerződés) közé sorolódnak, és végül – nem annyira gyakoriságuk, mint inkább – jogalkotói szándék folytán bekerülhetnek a Ptk.-ba.

III. FEJLŐDÉSI IRÁNYOK A SZERZŐDÉSI JOGBAN

1. Magyarország

Az atipikus szerződések csoportja nem lezárt, hanem egyre terebélyesedő kategória: véleményem szerint egy néhány éves megszilárdulási és meggyökerezési folyamat után az atipikus szerződések közé tartozik majd a kezelési szerződés (treatment contract, Behandlungsvertrag) és a merchandising-szerződés.^[14]

Megjelentek az atipikus és a vegyes szerződések közötti éles határvonalat „elmosó”, relativizáló, ún. ál-atipikus szerződések. Az „ál-atipikus” szerződések közé olyan kontraktusokat sorolok, amik a megállapodások *elnevezése és tartalmának megfogalmazása alapján azt a látszatot keltik, mintha az atipikus szerződések néhány csoportismérvének megfelelnének* (például az idegen eredetű név; színleg a Ptk. nevesített szerződési közé nem tartoznak; a külföldi gyakorlat szerepe magyarországi meghonosodásukban; a szerződések közös szabályainak alkalmazhatósága; főként gazdálkodó szervezetek közötti tartós jogviszony kialakítására köttetnek); valójában pedig vagy vegyes szerződésnek minősíthetők, vagy valamelyik nevesített szerződésnek feleltethetők meg. Ide sorolható például a disztribútori szerződés (amely főként adásvételi-szállítási láncolat),^[15] vagy a dealeri, outsourcing-, befektetési szerződések.^[16]

Megfigyelhető a vegyes szerződések alfajainak keveredése is, különösen a típuskombinációs és a sajátos szolgáltatásra irányuló altípusok vonatkozásában; a bírói gyakorlatban az alábbi variációk voltak „tetten érhetőek”:

[13] Lásd példaként LB Pfv. I/A. 20.446/2001.: szolgalmhoz közel álló, de haszonkölcsönnek nem minősíthető megállapodás kapcsán.

[14] Erről részletesen lásd Papp: *Atipikus szerződések...* 18–23.

[15] Erről részletesen lásd Papp Tekla: A disztribútori szerződés, *Gazdaság és Jog*, 2010/5. sz. 14–19.

[16] Erről részletesen lásd Papp: *Atipikus szerződések...* 23–25.

- határozott időre kötött, plakát kihelyezésére vonatkozó megbízási szerződéssel vegyes albérlési szerződés,^[17]
- parkolási rendszer bevezetésére, használatára és üzemeltetésére kötött kontraktus felhasználási, hasznobérlési elemeket is hordozó, a franchise-szerződéshez hasonló komplex jogviszonyt lefedő vegyes megállapodás.^[18]

A tipikus és az atipikus megállapodások csoportjai között pedig, átmeneti képződményként (vegyes szerződésként) ezek mixtúrája tűnt fel: így a számítógépes program (szoftver) hasznosítására köthető megállapodás, mely vállalkozási, bérlési, hasznobérlési és lízingszerződési elemeket is tartalmazhat.^[19]

A fentiekből is látható, hogy a szerződési jog a levert cölöpök (a tipizálási szempontok) között folyamatos, állandó alakulásban, változásban van.

2. Európában

Az Európai Unióban mind a jogtudomány, mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás törekszik egy koherens szerződési jog megalkotására. E tendencia érinti az atipikus szerződések körét is:

- a) az európai jogtudományban a Study és az Acquis Group által, az európai magánjog-egységesítési folyamat során kialakított közös referenciakeret vázlata (DCFR)^[20] már tartalmaz rendelkezéseket a franchise-, timesharing, az önálló kereskedelmi ügynöki, a kezelési szerződések és az elektronikus kereskedelem vonatkozásában;
- b) az uniós jogalkotás a maga közösségi eszközeivel, a maximum harmonizációt tűzve ki célul, egyrészt fogyasztóvédelmi (így a távollévők között kötött szerződések, az üzleten kívüli kereskedés, a timesharing-szerződés kapcsán),^[21] másrészt versenyjogi szempontból (így az önálló kereskedelmi ügynöki, a licencia-, és a franchise-szerződések vonatkozásában)^[22] megalkotott normák révén, harmadrészt az intézményesített köz- és magántársulások (IPPP, Institutionalised Public-Private Partnership)^[23] szabályozása pedig a koncessziós és a szindikátusi szerződésekre van hatással;

[17] LB Pfv. XI. 20.314/2006. (BH 2007. 332.).

[18] SZIT-H-GJ-2008-89.

[19] FIT 5. Pf. 21. 373/2006/3.

[20] *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference*. sellier, Munich, 2008.

[21] Lásd: 97/7/EK irányelv, 2000/31/EK irányelv, 85/577/EKG irányelv, 2008/122/EK irányelv.

[22] Lásd: 772/2004/EK rendelet, 2000/C 291/01.

[23] Lásd: Európai Bizottság által 2008. február 5-én elfogadott „Interpretative Communication on the Application of Community Law on Public Procurement and Concessions to Institutionalised Public-Private Partnerships” (http://ec.europa.eu/internal_market/publicprocurement/ppp_en.htm)

- c) az Európai Bíróság gyakorlatában találunk döntéseket a szindikátusi,^[24] a távollévők között kötött^[25] szerződések, az üzleten kívüli kereskedés,^[26] az önálló kereskedelmi ügynöki,^[27] a timesharing-szerződés,^[28] a konzorciós,^[29] a koncessziós,^[30] a licencia-^[31] és a lízingszerződések^[32] kapcsán, elemezve e kontraktusok valamely jellemzőit, ismérveit.

IV. A JOGALKOTÓ VISZONYA AZ ATIPIKUS SZERZŐDÉSEKHEZ MAGYARORSZÁGON

Az atipikus szerződések szabályozására vonatkozóan több nézet is felvetődött:

- a) *abszorpció elmélet*: az egyes atipikus szerződéssel legtöbb hasonlóságot (főleg a lényeges szolgáltatások egyezőségét) felmutató Ptk.-beli nevesített szerződésre vonatkozó előírásokat, alkalmassá kell tenni az adott atipikus szerződés befogadására, „elnyelésére”;
- b) *a kombinációs elmélet*: egyfajta „lista” összeállítása (a szerződési tényállások és jogkövetkezmények koordinációja) abban a vonatkozásban, hogy az egyes atipikus szerződés különböző aspektusai, mely Ptk.-ban nevesített szerződések rendelkezései szerint bírálhatóak el;
- c) *analogikus elmélet*: a Polgári Törvénykönyv szerződéseket érintő általános szabályainak analógia útján történő alkalmazása az atipikus szerződésekre;
- d) *kreációs elmélet*: az atipikus szerződések Ptk.-ba illeszthetőségének komplikáltsága miatt külön jogszabályok alkotásával kell e jogterületet kodifikálni a szerződés céljának és a felek érdekeinek leginkább megfelelően. (Az atipikus szerződésekkel kapcsolatos jogalkotás jelenleg ez utóbbi elméletet követi.)

1. A Szakértői javaslat

A magyar Polgári Törvénykönyv – jelenleg is tartó – újrakodifikálása során az atipikus szerződések kódexen belüli szabályozásának problematikus volta előtérbe került: az új Polgári Törvénykönyv közzétett koncepciójában^[33] az egyes részek indokolása is ellentétes volt egymással. *Beilleszthetőnek* tartom – a jelenlegi rendelkezések rugalmasabbá tételével – a távollévők között kötött szerződést

[24] C-129/04.

[25] C-336/03.

[26] C-441/04.

[27] C-1/06, C-3/04.

[28] C-73/04.

[29] C-287/03.

[30] C-324/07, C-410/04.

[31] C-533/07

[32] C-137/08.

[33] *Magyar Közlöny* 2002. január 31./15. szám/II. kötet.

a speciális szerződéskötések közé, az üzleten kívüli kereskedést az adásvétel különös nemeibe, az önálló kereskedelmi ügynöki szerződést speciális megbízásként, a faktoring-szerződést az engedményezés és a pénzügyi szolgáltatásokkal kapcsolatos szerződések szabályaiba. A timesharing elhelyezése után (dologi vagy kötelmi joghoz tartozó-e) kódexekbe foglalható. *Átgondolást érdemel* a koncessziós szerződés és a franchise-szerződés hasznosítási kontraktusokon belüli, valamint a lízingszerződés (a két alaptípus: a pénzügyi lízing és az operatív lízing alapján) a pénz, illetve a használati kötelmeken belüli kodifikálása. Meglátásom szerint *nem szabályozható* a konzorciós és a szindikátusi szerződés a Ptk.-ban.

A Ptk.-javaslat^[34] a korábbi koncepcióhoz képest visszalépést jelentett az atipikus szerződések Polgári Törvénykönyvbe adaptálásával kapcsolatban: e könyvben szereplő szerződések közül csak kettő volt fellelhető a normaszövegben. Az engedményezés fogalma (5:167. § „A jogosult (engedményező) a kötelezettel szemben fennálló, vagy jövőbeli, vagy feltételes keletkező követelését szerződéssel másra (engedményes) átruházhatja”) implicite magában foglalja a faktoring-szerződés kategóriáját, azonban a koncepciónak a faktoring-szerződés jellemzőire vonatkozó kitételei már nem jelennek meg a normaszövegben. Az önálló kereskedelmi ügynöki szerződés viszont szabályozásra került a Ptk.-javaslatban; lásd: 5:289. § Az ügynöki szerződés, 5:96. § Az üzletszerzői szerződés, 5:310. § A biztosítási és lakás-takarékpénztári üzletszerzés sajátosságai.

A Szakértői Javaslat^[35] a monista elven felépülő törvénykönyv mellett foglal állást azzal az indokkal, hogy az üzleti életben alkalmazott szerződéseknek nincsenek olyan sajátosságaik, melyek külön jogi rendelkezést tennének szükségessé. A Javaslat – a faktoring -, lízing- és a franchise- szerződések tekintetében – a megfelelő típusalkotó mag hiányában nem szabályozza ezen atipikus szerződéseket, hanem – saját bevallása szerint – a meglévő szerződési jogot teszi alkalmassá az esetleg felmerülő jogi problémák megoldására. A 2006-os Ptk.-javaslattal megegyezően a 2008-as Szakértői Javaslat az engedményezés (5:176. §, 5:177. §) faktoring-szerződésre alkalmazását lehetővé teszi, valamint rendezi az ügynöki szerződés szabályait (5:308 – 5:315. §§) és az üzletszerzői kontraktus előírásait (5:316 – 5:331. §§).

A Szakértői Javaslattal kapcsolatban a fentebb ismertetett véleményemet az atipikus szerződések kódexekbe foglalására vonatkozóan fenntartom és a szabályozási igényt Fürst László időtálló gondolataival^[36] támasztom alá: „A gazdasági élet a magánjogtól azt várja, hogy az érdekkielégítés fejlődési folyamatát biztosítsa. A magánjog szabályainak tehát tekintettel kell lenniük arra, hogy gazdasági energiák átalakulásai során minden egyes fejlődési fázis a következő fázis csíráját, a következő fázis létesítésére irányuló tendenciát hord magában. Az érdekvédelem feladata már nem a visszaterelés, hanem az előmozdítás. Az emberek nemcsak szerzett jogaik védelmét keresik, hanem segítségre van

[34] 2006. dec. 31.

[35] *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez*, szerk.: Vékás Lajos, Complex, Budapest, 2008.

[36] *A magánjog szerkezete*, Grill K. Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1934. 219–220.

szükségük jogaik megszerzésénél is. A magánjognak tehát a szerzett érdeklés konzerválásával legalább is egyenlő fontossága feladata az érdeklés átalakulásának, a javak forgalmának irányítása.”

2. A 2009. évi CXX. törvény

Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium által kidolgozott, azonban hatályba nem lépett Ptk. (2009. évi CXX. tv.) a megbízási típusú szerződések közé helyezi az önálló kereskedelmi ügynöki szerződést üzletszerzői szerződés elnevezéssel,^[37] a lízingszerződést^[38] és a faktoring szerződést^[39] pedig a pénz- és hiteljogviszonyok között szabályozza.

Elhibázottnak vélem a lízing- és a faktoring szerződés egyoldalú, a pénzkötelmek közé való besorolását,^[40] rendszertani elhelyezését, hiszen a lízingszerződésben a hitel ismérvei mellett az adásvétel (részletvétel) és a bérlet elemei dominálnak,^[41] valamint a faktoring szerződés a felek szándékától és céljától függően a visszerthes engedményezés, az adásvétel, a tartozásátvállalás jellemzőit is magán hordja a hitel- és kölcsönszerződési jellegen kívül.^[42]

A lízingszerződés szabályozása kapcsán – a teljesség igénye nélkül – a következő problémák körvonalazódnak:

- a lízingszerződés fogalmi meghatározása^[43] expressis verbis csak az operatív, pénzügyi és a revolving lízingtípusokra alkalmazható a többi lízingfajta^[44] nem;
- a kialakult gyakorlattal^[45] ellentétben a törvény csak a pénzügyi lízingnél terheli a lízingbe vevőre a kárveszély viselését^[46];
- a lízingdíjra vonatkozó rendelkezések^[47] a lízingdíj összetevőit nem tisztázzák, viszont a jogszabályi megfogalmazás a bérleti díjhoz közelíti azt (a pénz- és hiteljogviszonyok között elhelyezve!), nem figyelembe véve a bírói gyakorlat^[48] erre vonatkozóan kialakított útmutatását (lízingdíj = meghatározott időre szóló használat díja + a hitel törlesztése + a lízingtárgy tulajdonjoga megszerzésének ellenértéke);

[37] 5:278-5:289. §§.

[38] 5:359-5:366. §§.

[39] 5:367-5:373. §§.

[40] Ezt az álláspontot fogalmazta meg Szentiványi Iván is Az összevont pénz- és hiteljogviszonyok az új Ptk.-ban, *Gazdaság és Jog*, 2010/7-8. sz. 21. című tanulmányában.

[41] Papp: *Atipikus szerződések...*163.

[42] SZIT Gf. I. 30.511/2003. (BH 2005. 72.), GYIT Gf. II. 20.281/2005/4. (BDT 2006. 47.).

[43] 5:359. § (1) bek.

[44] Lásd Papp: *Atipikus szerződések...* 158-161.

[45] FIT-H-PJ-2008-659.; Papp: *Atipikus szerződések...* 169.

[46] 5:360. § (2) bek.

[47] 5:364. §.

[48] BH 1996. 5.; BDT 2007. 1666.

- viszontlízing esetén a lízingbe vevő az allízingelő magatartásáért sajátjaként kell, hogy feleljen úgy, hogy az ellenőrzési jog a lízingbe adót illeti meg (egy allízing-láncolat esetén is)^[49];
- a kontraktus antiszinallagmatikus jellegét megerősítve a rendkívüli felmondás jogát csak a lízingbe adónak biztosítja a jogszabály,^[50] megvonva a lízingbe vevőtől az azonnali hatályú felmondás jogát még a lízingbe adó szerződésszegésének (például a lízingbe vevő használati joggyakorlását akadályozó ellenőrzés) esetére is.

A lízingszerződéshez hasonlóan a faktoring-szerződésre vonatkozó előírások is sematizmust, típus- és funkciószűkítést mutatnak:

- a szerződési fogalom kifejezetten a valódi és nyílt faktoringfajtákra koncentrálnak;^[51]
- a követelés átengedése nem, csak az átruházása lehet a megállapodás közvetlen tárgya;^[52]
- a kinnlevőségek beszedése nem lesz a faktor kötelezettsége ellentétben az UNIDROIT-egyezményt (a nemzetközi követelésvételtől) implementáló 1997. évi LXXXV. törvénnyel;
- a faktor del credere felelősségének megfogalmazása ellentmondásos (az 5:367. § szerint kötelező, az 5:370. § (2) bekezdése alapján pedig külön díj ellenében vállalható);
- a faktorálót az eddigi gyakorlat szerinti jogszatosság helyett^[53]/mellett (lásd 5:370. § (2) bekezdés 2. fordulata) kezesi felelősség fogja terhelni a kötelezett teljesítéséért (feltehetően az engedményezés szabályainak alkalmazhatósága^[54] következtében).

Az önálló kereskedelmi ügynöki szerződéssel kapcsolatban pedig, a 2009. évi CXX. törvény nem mindig volt tekintettel a 86/653/EGK irányelvet implementáló 2000. évi CXVII. törvény kögens rendelkezéseire.^[55]

A 2009. évi CXX. törvényen – az atipikus szerződések vonatkozásában – összességében az átgondolt koncepció hiánya, a lobbierő érdekek érvényesülése és az ad hoc megfogalmazások érzékelhetők.

[49] 5:362. §, 5:366. §.

[50] 5:365. § (2) bek.

[51] 5:367. §, 5:371. §; a faktoring típusokra lásd Papp: Atipikus szerződések... 177-178.

[52] 5:367. §, 5:368. § (2) bek., 5:369. §.

[53] SZIT Gf. I. 30. 511/2003. (BH 2005. 72.).

[54] 5:373. §.

[55] Pl. 5:285. § (1) bek.: a törvényinél rövidebb felmondási idő tilalma; 5:281. § (1) bek.: szűkebb körű érdek-figyelembevételi kötelezettség; az önálló kereskedelmi ügynök által megbízója számára teremthető versenyhelyeztetel kapcsolatos kötelezettségek hiánya; az inkasszójutalék hiánya etc. Részletesen lásd Papp: *Atipikus szerződések*...67-83.

Úgy vélem, mindenképpen szükség van az atipikus szerződésekhez befogadóbban, rugalmasabban viszonyuló új Polgári Törvénykönyvre, mert az üzleti és a mindennapi életben gyakran előforduló szerződések közül több lesz a kódexen kívüli, mint a kódexen belüli: „Die Zahl der nicht kodifizierten, praktisch jedoch äusserst bedeutsamen, Vertragstypen ist heute Legion.”^[56] Meglátásom szerint erőteljes igény fogalmazódott meg – és nemcsak az atipikus kontraktusok tekintetében – egy átgondolt, megalapozott, koncepciózus és időtálló Polgári Törvénykönyv megalkotására, mely csak kiérlelt, időigényes munkával valósítható meg, Széchenyi István intelmének megszívlelésével: „A legnagyobb hiba hozni egy törvényt és visszavonhatatlanul szentesíteni – mielőtt az egész compendiumot praktikusán jónak nem találják.”^[57]

[56] Stoffels: *i. m.* 1.

[57] Széchenyi István: *Napló*, Gondolat, 1982. 724.

I. ÉVFOLYAM
2009 • 1

- CS. KISS LAJOS | Köszöntő
- LENKOVICS BARNABÁS | Alkotmányozás és kodifikálás
- SZEGEDI ANDRÁS | A törzstőkeminimum dogmája a magyar társasági jogban
- RIGÓ ANETT | Szuverenitás problémák az Európai Unióban
- SZILÁGYI PÉTER | Szuverenitás, globalizáció, európaizálódás
- EGRESI KATALIN | Concha Győző konzervatív állameszméje
- GYÓRY CSABA | Egy pragmatikus idealista: John Braithwaite
- HORVÁTH BARNA | Mezőtörvény és jogi mező I.
- TAKÁCS PÉTER | Elfeledett „Jogtudomány”
- VIGH EDIT | Jogelmélet és jogrendszerkutatás
- BIHARI MIHÁLY | A győri jogászképzés évfordulójára

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

JOG • ÁLLAM • POLITIKA

Az iparjogvédelmi szerződések kodifikációs lehetőségei

I. BEVEZETÉS

Az iparjogvédelmi szerződésekkel kapcsolatos kodifikációs kérdések ismételt átgondolását azért tartom szükségesnek – és e tanulmány kereti között erre azért vállalkozom –, mert az elkészült új Polgári Törvénykönyv véglegesnek tartott rendelkezéseit a kormányváltás után hatályon kívül helyezték, a kodifikáció tehát nem zárult le, hanem a Szakértői Bizottságban tovább folytatódik. Ennek következtében szinte bizonyos, hogy a normaszövegben a legutóbbi változathoz képest több területen is lesznek változtatások, módosítások, kiegészítések.

A szellemi alkotások jogát tekintve a szóba jöhető változások általánosságban érinthetik a Ptk. és a szerzői és iparjogvédelmi alkotások védelmét szolgáló szabályanyag kapcsolódásának kérdéskörét, de nem kizárt az iparjogvédelmi szerződések jelenlegi rendszerének újragondolása sem, különösen, ami a Ptk-ba való esetleges integrálásukat illeti akár a külön törvényekben nevesített szerződések (pl. licencszerződés), akár egyes atipikus szerződések (pl. know-how, franchise szerződés) esetében.

Ami az első kérdést illeti, a kodifikáció során abban egyetértés mutatkozott, hogy a szerzői jogi és iparjogvédelmi törvények anyagát az új kódexbe nem szükséges integrálni, noha a szellemi tulajdon jogviszonyaiban keletkező alanyi jogok (és megsértésük szankcióinak többsége) egyértelműen magánjogi jellegűek. A külön törvények ugyanis jogágazati szempontból vegyes normákat tartalmaznak és azokat nem volna szerencsés jellegük különbözősége miatt szétbontani.

Az utóbb hatályon kívül helyezett Ptk. azonban a szellemi alkotások jogára vonatkozóan semmilyen rendelkezést, még kapcsolódó szabályokat sem tartalmaz, a know-how-t is a személyhez fűződő jogok körében az üzleti titok egyik fajtájaként szabályozza.

Az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez készített Szakértői Javaslat azonban – bár több ponton eltér a hatályos Ptk. vonatkozó szabályaitól – korszerűsített formában megfogalmazza a szerzői jogi és iparjogvédelmi oltalommal összefüggő általános jellegű rendelkezéseket, utalva arra, hogy a nevesített szerzői jogi és iparjogvédelmi oltalmi tárgyak jogi védelméről továbbra is külön törvények rendelkeznek. A külön törvényekben nem szabályozott polgári jogi kérdésekben pedig a Ptk. alkalmazását írja elő. Szintén korszerűsítve és a hatályos rendelkezéseket lényegesen átalakítva rendelkezik a know-how jogi védelméről,

ezen belül a know-how, mint szellemi tevékenység eredményének és egyben üzleti titoknak a viszonyáról.^[1]

A magam részéről a Szakértői Javaslatban szereplő megoldással értek egyet és miután a kodifikációs munka folytatódik, esélyt látok egy ilyen tartalmú szabályozás megvalósulására az új Kódexben.

Az iparjogvédelmi szerződések Ptk-ba való integrálásának kérdése a kodifikáció során elsősorban a licencia szerződésekkel kapcsolatban merült fel, valamint szóba került a franchise-megállapodások esetleges önálló szerződéstípusként való elismerése is. Az erre irányuló szabályok azonban eddig normaszöveg szintjén nem jelentek meg, annak ellenére, hogy előbbi esetben a Ptk. koncepciójában is szerepelt a szerzői jogi és iparjogvédelmi licencia szerződés általános szabályai meghatározásának igénye és a Kódexbe emelésének szükségessége. A továbbiakban elsősorban az iparjogvédelem atipikus szerződéseinek jellemzőit közös és eltérő vonásait kívánom bemutatni és kodifikációs szempontból értékelni, és ezzel összefüggésben a szükséges mértékben a licencia szerződések általános, esetleges Ptk-ban történő szabályozásának kérdéseivel is foglalkozom.

II. AZ IPARJOGVÉDELEM ATÍPIKUS SZERZŐDÉSEINEK KÖZÖS JELLEMZŐI

Az iparjogvédelem területén a műszaki és egyéb információk áramlására a szellemi termékgazdaság, valamint a licencia- és know-how forgalom kifejezéseket szokás használni.^[2] Az új megoldások kidolgozására irányuló kutató-fejlesztő tevékenységnek, valamint a szellemi termékek értékesítésének, forgalmának megfelelően szabályozott jogi keretek között kell végbemennie, sajátos szerződési konstrukciók alkalmazásával kell megtörténnie. Az erre a feladatra alkalmas, erre a célra felhasználható szerződések az iparjogvédelmi szerződések, melyek lehetnek tipikus, vagyis jogszabályban szereplő nevesített, szabályozott szerződések (kutatási-, valamint licenciaszerződés), illetve lehetnek ettől eltérően atipikus szerződések, melyek nincsenek szabályozva, és nem sorolhatók egyik szerződéstípusba sem, ilyen a know-how szerződés, a franchise-szerződés, valamint a merchandising-szerződés.

A franchise- és a merchandising szerződések megismerése és érvényesítése Magyarországon a rendszerváltás utáni időszakra tehető, de a know-how szerződésre is elmondható, hogy valójában piacgazdasági körülmények között képes leginkább betölteni funkcióját a szellemi termékek forgalma területén. Az iparjogvédelem körében e szerződések közös jellemzője, hogy nincs magyar elnevezésük, idegen eredetű nevük van (know-how, franchise, merchandising).

[1] Ld. részletesen: *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez* (Vékás Lajos szerk.) Complex Kiadó, Budapest, 2008. 382-389.

[2] L. Lontai Endre: *A licencia szerződések alapvető kérdése* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.), valamint id. Gazda István: *A technológia transzfer* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.) c. műveket

A know-how kifejezés „magyarosítására” ugyan történtek kísérletek (recept, fortély stb.), ezek végül nem vezettek eredményre. Ugyancsak jellemző, hogy ezeket a szerződéseket a felek a szabályozandó kérdések viszonylag nagy száma miatt döntően írásban kötik meg. Ez ugyan nem érvényességi feltétel, de a szerződő felek az együttműködés különböző formáit, a szerződésszegés eseteit, annak jogkövetkezményeit, a megszüntetéssel kapcsolatos kérdéseket általában írásban szeretik rögzíteni. Mindhárom szerződés továbbá a felek hosszabb ideig tartó kapcsolatát szabályozza, vagyis közöttük huzamosabb ideig tartó jogviszony jön létre, ezért is fontos a körültekintő, minden részletre kiterjedő megálapodás készítése.

Végül e szerződésekre is jellemző, hogy döntően piaci kapcsolatokat szabályoznak, vagyis valójában a gazdasági életben megjelenő és érvényesülő szerződésekről van szó még akkor is, ha a know-how szerződések vagy részben a merchandising szerződések az egyes állampolgárokhoz, ezáltal a civilszférához is kapcsolódhatnak. Miután önálló névvel is jelölik, ezeket az ügyleteket *nevesített atipikus szerződéseknek nevezhetjük, amelyek rendelkeznek* viszonylag állandó jellemzőkkel és ahol „a háttérben felismerhető szerződési östípusok szabályai oly módon ötvöződnek, hogy az ismert szabályok egymásra hatásából új egység alakul ki”.^[3]

III. A KNOW-HOW SZERZŐDÉSEK

A hatályos Polgári Törvénykönyv egyedülálló módon rögzíti a know-how intézményes jogvédelmét.^[4] A know-how-ra vonatkozó, a jelenleg érvényben lévő szabályozás a technológiai megállapodások csoportjaira történő alkalmazásról szóló 772/2004. EKG. sz. rendeletben fogalmazódik meg. Ez a rendelet – tükrözve a technológia-transzferre vonatkozó közösségi versenypolitika reformját – már a know-how tágabb fogalmát veszi alapul és know-how-nak tekinti a tapasztalatból és ismételt alkalmazásból származó, nem szabadalmazott gyakorlati ismereteket, amelyek *titkosak, lényegesek és azonosítottak*. A titkosság alapja itt is az, hogy az ismeret nem közismert vagy könnyen hozzáférhető. A lényeges elem azt jelenti, hogy az ismeret a szerződés szerinti termékek előállításához fontos és hasznos, az azonosíthatóság alapján pedig az ismeretnek kellően átfogó módon leírtnak kell lennie annak érdekében, hogy megállapítható legyen: a know-how megfelel a titkosság és a lényegesség követelményeinek. Az uniós szabályokon kívül a know-how lényegének meghatározására számos definíció látott napvilágot, ehelyütt azonban ezekkel nem foglalkozunk.^[5]

[3] Az említett atipikus szerződések közös jellemzőinek ismertetése Mickolczi Bodnár Péter: Atipikus szerződések (lízings, faktoring, franchise), *Gazdaság és Jog* 1997/1. sz. 3-11. cikkében szereplő szempontok figyelembevételével történt.

[4] L. A Polgári Törvénykönyv 86-87. §-ait.

[5] A definíciós kísérletekről ld. Csécsy György: A know-how definiálásának problémái, *Magyar Jog* 1998/12. sz. 740-744.

A know-how oltalmát napjainknak leghatékonyabban a know-how átadója és átvevője között létrejött szerződés biztosítja. A felek a szerződésben rendezik, szabályozzák a know-how átadásával kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket, s ezáltal lehetővé válik a know-how titkos jellegének a megőrzése is. A know-how szerződés kimunkálása, jogi minősítése, szabályozása egyelőre megoldásra váró feladat. A szerződéses kapcsolatok mielőbbi jogi rendezésének szükségességét aligha lehet vitatni, hiszen ezáltal a gyakorlatban jelentkező számos, jelenleg létező problémára megoldást lehetne találni.

Tekintettel kell lenni arra, hogy a know-how szerződés atipikus szerződés, eldöntendő, hogy a hagyományos nevesített szerződésfajták tényállásai közül melyikbe sorolható be leginkább, illetőleg egyáltalán létezik-e olyan nevesített szerződéstípus, amelyik a maga egészében alkalmas lenne arra, hogy rendelkezései a know-how szerződésekre maradéktalanul alkalmazhatók legyenek. Ezen a területen a legkülönbözőbb nézetekkel találkozunk.

Vannak, akik a know-how szerződésekre az *adásvétel* vagy a *vállalkozás szabályait* rendelik alkalmazni, de fellelhetők olyan nézetek is amelyek – tekintettel arra, hogy a know-how átadása többnyire tartós jogviszony keretében történik – a *bérlet* vagy *haszonbérlet* rendelkezéseit látják alkalmazhatónak. Ezen szerződések egyes elemei természetesen szerepelhetnek a know-how szerződésekben, de a know-how, mint szellemi alkotás sajátosságai miatt az említett szerződések bármelyikének egyedüli alkalmazhatóságát a know-how jogviszonyokra kizártnak tekinthetjük.

Végül meg kell említenünk azokat a nézeteket, amelyek a szabadalmi *licencia szerződéssel* azonosítják a know-how szerződést. Kétségtelen, hogy a know-how szerződéssel a licencia szerződés mutat leginkább rokonságot, különösen a műszaki know-how használatra való átengedése körében. Know-how szerződés esetén azonban nem jogok átengedéséről van szó hanem oltalmi jogokkal nem védett műszaki, gazdasági, és szervezési ismeretek átadásáról. Átfedések a két szerződésfajta között a gyakorlatban természetesen lehetségesek és elő is fordulnak, azonban a abszolút hatályú oltalom hiányában kizárólag a szabadalmi licencia szerződésre vonatkozó szabályok a know-how szerződésekre álláspontunk szerint nem alkalmazhatók.

A know-how szerződések elemzése, jogi minősítése során elsősorban abból a gazdasági-társadalmi realitásból kell kiindulni, amelyek talaján végbemegy a műszaki-gazdasági ismeretek, tapasztalatok, információk átadása, felhasználása. A know-how szerződéseknek tehát az a céljuk, hogy az említett ismeretek, tapasztalatok átadása szabályozott keretek között megtörténjen és felhasználásuk biztosítva legyen. E tevékenység során a felek között sajátos jogi kapcsolat alakul ki, amely adott esetben huzamosabb ideig fennálló együttműködést jelent, és amelyben a know-how átadója és átvevője kölcsönös, komplex szolgáltatások nyújtására köteles. A tudományos-technikai fejlődés jelenlegi szintjén már nem képzelhető el, hogy a megszerzett tudás ismerete, átadása kizárólag hagyományos oltalmi formák keretében történjék, hanem azokat túllépve, lehetőséget kell biztosítani az ismeretek, tapasztalatok szélesebb körben történő átadására.

A know-how, mint új intézmény megjelenése tehát az átadása, felhasználása során létrejövő újfajta, *hagyományostól eltérő jogviszonyokat* hívott életre. E jogviszonyok problémáira – mint ahogyan láttuk – nem lehet a hagyományos jogi kategóriák alkalmazásával megoldást találni. Az ismertetett szerződéstípusok egyikét sem lehet egészében alkalmaznia know-how szerződésekre, a Ptk. szerződésekre vonatkozó általános szabályai pedig nem elégségesek ahhoz, hogy a számos speciális vonással rendelkező know-how jogviszonyokra – a szerződésben nem szabályozott kérdésekben – megfelelő jogi rendezést biztosítsanak. A gazdasági életben egyre növekvő szerepet betöltő know-how forgalom, vagyis a gyakorlat igényei mindenképpen szükségessé teszik – a jelenleg korántsem egyértelmű, más szerződések analóg rendelkezéseire és a szerződések általános szabályaira épülő háttér-joganyag alkalmazása helyett – egy új szerződéstípus kialakítását.

A továbbiakban megpróbáljuk röviden összefoglalni azokat a sajátos vonásokat, amelyek a know-how szerződéseket jellemzik. (Természetesen itt csak az ún. „tisztá” know-how szerződésről lesz szó, s ezen belül is olyan jogviszonyról, amelyben a know-how átadása képezi a szerződés fő tárgyát.)

A szerződésben mindenekelőtt pontosan meg kell határozni a szerződés tárgyát, vagyis hogy milyen ismeretek, tapasztalatok átadására kerül sor. Ez lehet műszaki dokumentáció átadása, betanítás, közreműködés az üzembe helyezésben. Ha az átadott ismeret vagy annak egy rész valamilyen hagyományos iparjogvédelmi oltalom alatt áll, ezt feltétlenül fel kell tüntetni.

Részletesen kell rendelkezni a *know-how átadójának* kötelezettségeiről, ezen belül arról:

- milyen ütemezéssel történjék az ismeretek, tapasztalatok átadása,
- milyen körben jogosítja fel használatra a know-how átvevőjét,
- mely területekre vonatkozik a használati engedély korlátozása,
- hogyan alakul az átadó szavatossága egyrészt az átadott ismeretanyag használhatóságáért,
- másrészt harmadik személynek esetleges jogaival szemben,
- terheli-e az átadót is esetleg titoktartási kötelezettség, ha igen, milyen mértékben.

A *know-how átvevőjének* kötelezettségei:

- az átadott ismeretért járó ellenérték megfizetése, az ellenérték fizetési módjának meghatározása (egyösszegű, részletekben, az előállított termékért befolyó összeg százalékában történő fizetés stb.);
- köteles az átvett ismereteket titokban tartani, meghatározva, hogy a titoktartás az ismeretek melyik részére vonatkozik;
- kötelezettséget kell vállalnia a kapott információ bizalmas kezelésére, és csak a szerződésben meghatározott célra történő felhasználásra;
- köteles a kapott know-how-t megfelelő mértékben és színvonalon hasznosítani;

- használati engedélyt (licenciát) az átadó hozzájárulása nélkül nem adhat;
- a know-how átvevője jogosult az átvett ismeretek továbbfejlesztésére, erről azonban az átadót köteles tájékoztatni.

Szerződésszerű a teljesítés akkor, ha a know-how átadója know-how megvalósításához szükséges valamennyi olyan dokumentációt, valamint ismeretanyagot átadja, ami a szerződés tárgyának megvalósításához szükséges. A szerződés teljesítése során mindkét szerződő fél fokozott gondossággal köteles eljárni annak érdekében, hogy az átadott know-how harmadik személyek részére ne váljék hozzáférhetővé. Az átadott know-how nyilvánosságra jutása az átvevő díjfizetési kötelezettségének megszűnését vonhatja maga után. Meg kell határozni a szerződés időtartamát, ettől függően szabályozni kell a felmondás kérdéseit. A szerződés megszűnése esetén szabályozni lehet, hogy bizonyos kikötések (pl. titoktartási kötelezettség) a szerződés megszűnése után is hatályban maradnak, illetve hogy az átvevő a kapott ismereteket a szerződésben kikötött célra továbbra is felhasználja.

Az itt ismertetett – korántsem kimerítő jellegű – diszpozitív szabályok felsorolásával csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy mit (esetleg milyen módon) célszerű a know-how szerződésekben szabályozni.

A Ptk. kodifikációs munkálatai során a know-how szerződés önálló szerződéstípusként való elismerése közvetlenül nem, csak a licencencia szerződések új szabályaival összefüggésben merült fel, és mint említettük a Szakértői Javaslat is csupán a know-how jogvédelme korszerűsített szabályanyagának a kimunkálására szorítkozott.

IV. A FRANCHISE-MEGÁLLAPODÁSOK

A franchise fogalmának meghatározása legalább annyi problémát vet fel, mint a know-how jogi értelemben vett pontos definíciójának kialakítása. A közgazdasági és jogi elemek keveredése itt is megfigyelhető, hiszen a „rendszer” fogalmába sok minden beletartozik. Az ismertté vált definíciókból megállapítható, hogy szinte mindegyik igyekszik a legszélesebb körben meghatározni a franchising lényegét, alkotó elemeit, annak széleskörű elterjedésére és alkalmazhatóságára tekintettel.^[6]

Az egyes definíciókban szereplő közös ismérvek figyelembevételé után a magam részéről a franchise fogalmát leegyszerűsítve, de lényeges elemeit tekintve a következők szerint határoznom meg: *a franchise a felek között létrejött olyan kapcsolatrendszer, ahol a franchise adó licenciát ad a franchise vevőnek márkanévnek, védjegyének és egész működési rendszerének a használatára, melynek ellenszolgáltatásaként a franchise vevő jelentős pénzügyi hoz-*

[6] Vö. Csécsy György: Adalékok a franchise fogalmának meghatározásához és a franchise szerződésekhez, *Jogtudományi Közlöny* 1995/5-6. sz. 28-35.

zájárulás fizetésére köteles. E meghatározásból egyértelműen kitűnik, hogy az ilyen vállalkozások jogi rendezésére szolgáló szerződéseket *rendszer-licencia-szerződéseknek* tekintem, melynek tehát lényege a kereskedelmi név, a védjegy és egy ezzel kapcsolatos működési rendszer átvételének engedélyezése.

Leegyszerűsítve a franchisinget többen *know-how lízingjének* tekintik.^[7] Ezzel a minősítéssel valójában egyet lehet érteni, hiszen ez nem mond ellent az általam rendszerlicenciának történt minősítéssel, mivel mind a know-how szerződéseket, mind pedig a lízingszerződéseket a licencia-szerződések egyik alfajának fogom fel.

Az Európai Gazdasági Közösség Bizottságának 4087/89 számú rendelete szerint a lehetséges, használható fogalom a következő: *„A franchise olyan ipari, illetve szellemi tulajdonon fennálló jogok összessége, mint védjegyek, kereskedelmi nevek, cégtáblák, használati minták, ipari minták, szerzői jogok, know-how-k vagy szabadalmak, mely jogok összességét áruknak tovább-eladása vagy szolgáltatásoknak a végső fogyasztókhöz történő eljuttatása céljából használják fel.”*

A jogharmonizációs kötelezettségből adódóan a magyar jogban is szabályozásra került a franchise-megállapodás, de hasonlóan az EU normákhoz, elsősorban versenyjogi szempontból. A 246/1997. (XII.20.) Korm. sz. rendelet alapján a franchise – megállapodás egyes csoportjai mentesülnek a gazdasági versenykorlátozás tilalma alól. A kormányrendelet értelmében a franchise lényege, hogy a franchise-adó a szellemi tulajdon bizonyos tárgynak a hasznosítására ad jogot a franchise-vevő részére, aki ezeket saját vállalkozásában hasznosítja. A hasznosítás során azonban a meghatározott áru forgalmazása, továbbá az üzlethelyiség, szállítóeszközök kialakítása során követnie kell a franchise-adó előírásait, amely ily módon biztosítja a franchise-hálózat egységes megjelenését. A magyar rendelet összehasonlítva közösségi megfelelőjével, jóval egyszerűbb, ennek oka döntően az, hogy a franchise-hálózatok a rendelet megalkotása idején kezdtek igazán kiépülni.

A franchise az egymástól független vállalkozók együttműködésének legintenzívebb formája. A franchise típusú jogviszony jellegzetessége, hogy a partnerek a gazdaság más-más helyein tevékenykednek, tehát nem konkurencsei egymásnak, hanem kiegészítik, segítik egymást. A franchise típusú jogviszonyt tehát a partnerek kölcsönös munkamegosztásán alapuló együttműködése jellemzi. A franchise rendszer működéséhez legalább két közreműködőre van szükség. Az egyik a franchise-átadó, rendszergazda, többnyire gyártó, nagykereskedő, közismert cég, amely rendelkezik az üzleti rendszerrel és goodwilllel. A másik közreműködő a franchise-átvevő, többségük önálló vállalkozó vagy vállalat, aki a franchise-átadó által kínált vállalkozást működteti, elfogadva a franchise-átadó utasításait. A franchise típusú jogviszony tehát egy olyan kapcsolat, amely az üzleti elgondolást sikeresen megvalósító vállalkozó és a siker megismétlésére szerződő másik vállalkozó együttműködésén alapul. A fran-

[7] E mellett foglal állást Hajdu Emese: A szerződéses rendszer fejlett formája: a franchising (*Marketing* 1988/5-6. sz.) cikkében

chise-átadó végzi a rendszer megtervezését, kialakítását, széleskörű népszerűsítését, a működés alatti folyamatos ellenőrzését, valamint gondoskodik a rendszer állandó továbbfejlesztéséről. A franchise-átvevő saját elszámolással, önállóan tevékenykedik, azonban az általa üzemeltetett egység működését alá kell vetnie a franchise szerződésben előírt követelményeknek. A franchise-jog használatáért díjat kell fizetnie a rendszerhez való csatlakozáskor az átadó részére, esetenként ehhez folyamatos díjfizetési kötelezettség is járul. Az átvevő a tőkáját, idejét, erőfeszítését, szaktudását investálja, ezen kívül korábbi üzleti kapcsolatait, múltbeli tapasztalatait és meglévő ismereteit használja fel azért, hogy a rendszer új egységét saját hasznára, saját jogon sikeresen üzemeltesse. A franchise jogviszonyban tehát általában nem egy szolgáltatásról van szó hanem a szerződés *szolgáltatás-komplexumot* tartalmaz.^[8] Az uniformizáltság azonos, vagy azonos minőségű termékek felhasználását követeli meg, ezért közös az árubeszerzés, amely komoly árelőnyöket is biztosít.

A *franchise átadójának* legfontosabb kötelezettsége, amely az egész jogviszony létrejöttének az alapját képezi, hogy biztosítsa a franchise-ban a vevő számára azon jogok gyakorlásának a lehetőségét, amelyek mint alapvetően immateriális vagyon a franchise-ba adóhoz tartoznak egy termék vagy szolgáltatás tekintetében. Ezen jogok a következők: márkanév, védjegy, know-how, szabadalom, áru- és márkajelző használata. Ezeket az átadott jogokért az átadót jogszavatosság terheli. Kötelessége átadni a franchise-ba vevő részére az általa kifejlesztett értékesítési koncepció tapasztalatait és módszereit, valamint folyamatos tanácsadást, segítséget nyújtani. Az átadó határozza meg a reklámpolitikát és felhatalmazza az átvevőt az ennek megfelelő reklámozásra. A reklámtevékenységet az átadó részben a saját eszközeiből, részben a franchise-átvevők hozzájárulásaiból létrehozott alapból végzi. Az átadó által kikötött minden feltétel, az átadó jogosultságai mind-mind közvetlenül vagy közvetetten a termék, szolgáltatás image-ének, az átadó goodwill-jének megőrzését szolgálja.^[9]

A *franchise átvevője* védett jogokat vásárol meg teljes üzleti csomaggal, amely meghatározott időre, területre szól, ezért kötelessége az átadó utasításainak a betartása. A franchise megállapodásból származó jogokat és kötelezettségeket csak a franchise-adó engedélyével ruházhatja át. Az ipari vagy szellemi tulajdonon fennálló jogokon esett sérelmeket köteles közölni az átadóval, hogy az megtehesse a szükséges intézkedéseket.

Mint látható számos kötelezettség terheli az átvevőt, amelyek mind a franchise üzlet sikerességét biztosítják. Az átvevő jogosult használni a franchise jogokat, mint például név, védjegy, know-how stb. Továbbá jogosult igénybe venni a franchise-adó által nyújtott szolgáltatásokat úgy, mint az átadó képzését, oktatását, folyamatos segítségnyújtását, anyaggal és termékkel való ellátását.

[8] A szolgáltatások jellege attól is függ, hogy a franchise melyik változataról van szó. A vállalkozás természeténél fogva szokás megkülönböztetni szolgáltatási-, értékesítési-, és termelési franchise-t.

[9] Miskolczy Bodnár Péter: A franchise szerződésekről, *Gazdaság és Jog* 1995/7-8. sz. 20-21.

A franchise szerződések meglévő komplexitásának ellenére tömeges alkalmazásuk miatt a kodifikáció során más hasonló, többnyire már meglévő szerződési típuselemeket vegyítő ügyleti formák (faktoring- és lízingszerződések) mellett a figyelem középpontjába kerültek. A franchise szerződés önálló szerződéstípusként elismerésére azonban eddig – szemben a lízing és faktoring szerződésekkel – nem került sor.

Az indokolás megállapította, hogy a franchise megállapodások eltérő tartalmú és bonyolultságú jogviszonyok, amelyekben szabadalmi, know-how és/vagy névhasználati jog átengedése valósul meg, más ismert szerződéstípusok (pl. adásvétel, vállalkozás stb.) elemeinek alkalmazásával. A vélemények azonban egyezők voltak a tekintetben, hogy franchise esetében „A szerződések konkrét tartalmának variálása miatt nincs olyan kemény magja ezeknek a megállapodásoknak, amelyek típusképző mozzanatként volnának kikristályosíthatók.”^[10]

V. A MERCHANDISING SZERZŐDÉSEK

A merchandising kifejezést napjainkban egyre többet használjuk, hiszen ez a viszonylag új gazdasági jelenség egyre inkább tért hódít főként Európában és az USA-ban.^[11] Az utolsó egy-két évtizedben ugyanis marketing fogásként elterjedt, hogy híres személyek (pl. Alain Delon vagy Boris Becker) nevét, képzeletbeli figurákat (James Bond, Batman stb.) vagy kedvelt rajzfilmek szereplőit és mesealakokat (Bambi, Garfield stb.) felhasználják az áruforgalomban a vásárlók befolyásolására, az eladások ösztönzésére. Az ilyen felhasználások azonban komoly jogi következményekkel is járnak vagy járhatnak, ezért e gazdasági jelenségnek a jogszempontú megközelítését, vizsgálatát nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Emiatt állítjuk, hogy a merchandising egyszerre gazdasági és jogi jelenség.

Ha egyetlen szóval akarjuk kifejezni a merchandising lényegét, akkor azt mondhatjuk, hogy valójában arculatvételtől, illetve másképpen imágó-átviteltől (imagertransfer-ről) van szó.

A merchandising valódi tartalmát azonban nem lehet egyetlen szóval meghatározni, általánosan elfogadott, jogszabályban meghatározott fogalma ugyanakkor nem létezik. Hasonlóan azonban a franchising-hez, közgazdasági és jogi szempontból is születtek definíció-kísérletek a merchandising-ra vonatkozóan, kiemelve a fogalom lényegesnek tartott elemeit.

A merchandising-re vonatkozó jogi definíció létezik, ha nem is jogszabályi formában. Az elmúlt évtizedben jelentkező problémák ugyanis ráirányították a figyelmet erre a jogterületre, és az AIPPI (Nemzetközi Iparjogvédelmi Egyesület) 1995-ben Montrealban megrendezett konferenciáján döntés született többek között a merchandising fogalmának meghatározásáról is. E szerint:

[10] Vékás Lajos (szerk.): *Szakértői Javaslatai...* 865.

[11] A terminológia először angol és francia nyelvterületen jelent meg és mára általánossá vált Németország kivételével, ott ugyanis a „Vermarktung” kifejezést használják.

„A merchandising szimbólumok, védjegyek, szerzői jogi alkotások részei, valódi vagy képzeletbeli személyek külső megjelenésének felhasználását jelenti abból a célból, hogy az áruk értékesítését, szolgáltatások nyújtását ösztönözzék, feltételezve, hogy a kérdéses jelzéseket nem eredeti funkcióknak megfelelően, mint a meghatározott áruk és szolgáltatások megjelölésére alkalmas árujelzőként, hanem más áruk és szolgáltatások értékesítésére használják fel a kérdéses figurák általános ismertsége, vonzereje alapján.”

A merchandising céljára felhasználható megjelölések köre igen széleskörű. E tekintetben hasonlóságot vélek felfedezni a know-how-val, hiszen annak megjelenési formáit is nagyon nehéz kimerítő jelleggel felsorolni.^[12]

A merchandising abban különbözik más árujelzőktől, hogy az ismert személy, figura, jelzés már rendelkezik valamilyen pozitív információval, ezért felhasználásuk eleve többletbizalmat eredményez a vásárlók körében, sokkal könnyebben felkeltheti az érdeklődést a reklámozott áru vagy szolgáltatás vonatkozásában. A merchandising gazdasági előnye abban áll, hogy ha egy név, vagy védjegy meglévő ismertségét, goodwilljét imageransfer segítségével másfajta termékek vonatkozásában hasznosítják, az a piacra való bevezetés költségeinek (marketing és reklámköltségek) csökkentését eredményezheti. Egyes esetekben lehetővé teszi a kisvállalkozók számára, hogy versenyképessé váljanak az olyan tőkeerős nagyvállalatokkal szemben, amelyeknek a kutatás-fejlesztés eredményeik, valamint bevezetett védjegyeik jelentős előnyt biztosítanak.^[13]

A merchandising ugyanakkor – mint említettük – nemcsak gazdasági jelenség, hanem egyszerre jogi jelenség is. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a merchandising egészére vonatkozóan külön jogszabályi rendelkezés nem létezik, áttételesen azonban ez a tevékenység, az ilyen felhasználás több jogterületet is érint, amelyek közül mindenekelőtt a szellemi alkotások jogát említhetjük. A merchandising alkalmazása során ugyanis számos jogi probléma merülhet fel, melyek egyfelől a jogszerű, másfelől a jogellenes felhasználáshoz, arculátvitelhez kapcsolódhatnak.

Magyarországon, más országokhoz hasonlóan nem létezik a merchandisingre vonatkozó speciális jogi szabályozás, de több jogszabály tartalmaz rendelkezéseket közvetlenül vagy áttételesen az ilyen jellegű felhasználásokkal összefüggésben. E jogosultságok közül elsősorban a polgári jog szabályait, ezen belül is a szellemi alkotásokra vonatkozó jogi előírásokat kell elsőként megemlíteni, hiszen merchandising esetében alapvetően szellemi alkotások kereskedelmi értékesítéséről van szó.

A szerzői jog szabályai a merchandising alkotásokra is vonatkoznak, a szerzői jogi oltalomhoz azonban szükséges, hogy a szimbólum, a figura sajátos, eredeti legyen, ami nem minden esetben teljesíthető követelmény. A szerzői jogi

[12] A leggyakrabban előforduló alkalmazási területekről l. Tattay Levente: A merchandising, a szellemi alkotások értékesítése, *MIE Közlemények* 2002/43. 154-156.

[13] A merchandisingnek ezt a gazdasági előnyét hangsúlyozza amerikai és német tapasztalatok alapján Vida Sándor: A merchandising védjegyjogi oltalma, *Védjegyvilág* 1995/3. sz. 10-17. cikkében.

oltalomnak előnye viszont az, hogy – a védjegyoltalomtól eltérően – nincs áruosztályhoz kötve és az oltalmi ideje is hosszú.

A *védjegyjogi* szabályok is meghatározó jelentőségűek a merchandising szempontjából. A merchandisingben használt ábrázolások széles köre részesíthető védjegyoltalomban, így a személynevek, felvett nevek, képzelt személyek nevei, fényképek, hangfelvételek stb. Negatív oldalról megközelítve pedig nem részesülhet védjegyoltalomban az a megjelölés, amely másnak személyhez – különösen névhez, képmáshoz – fűződő korábbi jogát sértené.

A *további jogszabályok* közül jelentősek a Polgári Törvénykönyv személyiségvédelemre vonatkozó szabályai (név, képmás és hangfelvétel joga), valamint a versenyjogi szabályok, amelyek speciális abszolút jellegű oltalom hiányában másodlagos oltalmat biztosítanak a jogosult számára. Ugyancsak fontos megemlíteni ebben a körben a gazdasági reklámtevékenységről szóló törvény rendelkezéseit, és nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a jogellenes merchandising tevékenységnek büntetőjogi következményei is lehetnek.

A merchandising körében az arcukatvitel megfelelő szabályozására *különböző szerződéstípusok* többé-kevésbé alkalmasnak bizonyulnak.

A merchandising figurák felhasználását a szerzői jog területén a kiadói szerződések, a megfilmesítési szerződések, a képgrafikai alkotások felhasználási szerződésai, továbbá az alkalmazott grafikai művek felhasználási szerződésai biztosítják. Nagy jelentőséggel bírnak e körben a reklámszerződések is. Ezekben az esetekben a felhasználó szerződést köt valamely ismert személlyel szerzői jogi oltalom alá eső alkotás (pl. rajzfilm) vagy az iparjogvédelem körébe tartozó védjegy vagy formatervezési minta jogosultjával nevének, képmásának, hangjának, illetve alkotásának reklámcélú felhasználására, természetesen díjazás ellenében. Az ilyen felhasználások egyik gyakori változataként lehet említeni a szponzorálási szerződéseket, melynek keretében sportolók, művészek, hírességek rendszeres támogatás fejében engedélyezik nevük és képmásuk reklámcélú felhasználását.^[14]

Az említetteken kívül a merchandising-felhasználások körében jelentősek lehetnek a kereskedelmi név névfelhasználásra irányuló szerződések, valamint a franchise-szerződések. A merchandising-figurák különböző felhasználási módjai alapján látható, hogy tipikusan egyetlen jogintézmény (pl. védjegy vagy szerzői jog) felhasználásával kötik meg az ilyen tárgyú szerződéseket. Ez azzal a következménnyel jár, hogy egyetlen szerződésben nem tudják rendezni az ilyen felhasználások sajátos jellegéből adódó számtalan jogi problémát. Kívánatos lenne ezért több jogintézményt is érintő, a felhasználás valamennyi területére kiterjedő komplex szerződések alkalmazása a merchandising területén.

Azt gondolom, hogy az előzőekben sikerült érzékeltetni a merchandising felhasználások szerteágazó bonyolult viszonyrendszerét, bemutatni a szabályozásában szerepet játszó jogintézményeket és a különböző típusú szerződéseket, melyeket értékelve levonható az a következtetés, hogy a merchandising körében

[14] Tattay Levente: A merchandising, *Külgazdaság Jogi Melléklet* 2002/6. sz. 88.

egy önálló szerződéstípus kialakítására és elismerésére megfelelő típusalkotó ismérvek hiányában nincs lehetőség.

V. A LICENCIA SZERZŐDÉSEK ÚJRASZABÁLYOZÁSA MINT LEHETSÉGES MEGOLDÁS

Mint említettük, az iparjogvédelmi szerződések Ptk.-ba való integrálásának a lehetősége a kodifikáció során elsősorban a licencia szerződések vonatkozásában merült fel, e szerződések közös szabályainak meghatározása útján. Ennek igényét az új Kódex megalkotásának legfontosabb elveit meghatározó Koncepció is tartalmazta, nevezetesen: „A külön törvényekben szereplő felhasználási szerződés (licencia szerződés) általános szabályait a jelenlegi külön törvényekből az új Ptk-ban kell integrálni”.

Az indokok abban foglalhatók össze, hogy ezáltal megszüntethetők lennének a külön törvényekben szereplő párhuzamos szabályok, kiküszöbölhetők a felesleges eltérések, továbbá megfelelő jogi keretek közé kerülnének a nem nevesített szellemi termékekre vonatkozó felhasználási szerződések.^[15] Ennek alapján kimunkálásra kerültek a licencia szerződés polgári jogi kódex szintű szabályai, amelyek azonban nem kerültek be sem a Szakértői Javaslatba, sem a későbbi törvénytervezetbe.

A Faludi Gábor által készített, a licencia szerződés új szabályait tartalmazó javasolt normaszöveg 2008-ban került publikálásra a szerző szerint abból a célból, hogy „a jogalkotó számára a javaslat elérhető legyen, ha azt egészében vagy részeiben később fel kívánná használni”.^[16] A javaslat nem tartalmaz rendelkezéseket licencia szerződés valamennyi létszakára vonatkozóan figyelemmel arra, hogy bizonyos kérdéseket továbbra is a szerzői jogi és iparjogvédelmi törvények szerződési szabályai, mint speciális rendeznének, más esetekben pedig a szerződéstípus mögöttes szabályaként az általános szerződési szabályok érvényesülnének.

A normaszövegben a főbb tartalmi elemek között szerepelnek: a licencia szerződés fogalmának meghatározása, a hasznosítási jog területi és időbeli hatálya, a hasznosítási jog kizárólagossága, átruházása és átszállása, az engedélyező jogutódlásának hatása, a hasznosítási jog terjedelmének túllépése a kellékszavatosság, valamint a licencia szerződés megszűnésére vonatkozó rendelkezések, amelyek közül csupán a licencia szerződés fogalmával kapcsolatos lényegi kérdéseket érintjük.

A javasolt szabályozás a licencia szerződést *önálló, több altípust átfogó szerződéstípusként* nevesíti, amely magában foglalja mind a szellemi alkotások, tel-

[15] A Koncepciónak a szellemi alkotásokhoz fűződő jogokat érintő további elemeiről l.: Faludi Gábor: Szerzői jog, iparjogvédelem és a Ptk. koncepciója I. rész, *Polgári Jogi Kodifikáció* 2003/2. sz. 3-4.

[16] A javasolt normaszöveg megtalálható Faludi Gábor: A licencia szerződés, *Polgári Jogi Kodifikáció* 2008/2. sz. 12-23. tanulmányában

jesítmények, árujelzők (szellemi tulajdon oltalmi tárgyai), mind a kereskedelmi név és más személyhez fűződő jogok valamint egyéb, törvényen alapuló nem dologi vagyoni értékű kizárólagos jogok tárgyai hasznosítási engedélyezését.

A licencia szerződés általános fogalma az említetteken kívül átfogja a hangfelvételek, rádió- és televízió műsorok, filmek, adatbázisok, felhasználására és a know-how hasznosítására kötött licencia szerződéseket is, hiszen ezen oltalmi tárgyakra nevesített licencia szerződési altípus nem létezik.

A javaslatot érintő kritikai vélemények nem a jogi rendezés tárgyára és módszerére vonatkoztak, hanem a szabályozás helyére és absztrakció szintjére összpontosultak.^[17] Véleményem szerint több előnnyel, mint hátránnyal járna a licencia szerződés általános szabályainak a magánjogi kódexbe való beillesztése elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. A javasolt megoldás *közvetlen jogi rendezést* biztosítana, a dolgozatban említett atipikus szerződések területén azáltal, hogy kifejezetten szabályozza a know-how licencia szerződést, a kereskedelmi név használatának engedélyezését (amely a franchise szerződések tipikus tartalmi elemét jelenti) továbbá az új szabályrendszer a merchandising felhasználások engedélyezésére is számos esetben alkalmazható lenne. Nem szólva a szerző által is említett, tömegesen előforduló egyéb licencia tárgyokról, (pl., sportjogi kizárólagos közvetítési jog, orvosi praxisjog, a személyhez fűződő jogok, gyakorlása körében tett cselekmények engedélyezésére irányuló szerződések a film-, a média-, reklám divatiparban stb.), amelyeknél szintén kívánatos, hogy az ilyen típusú engedélyezések is megfelelő jogi keretek közé kerüljenek.

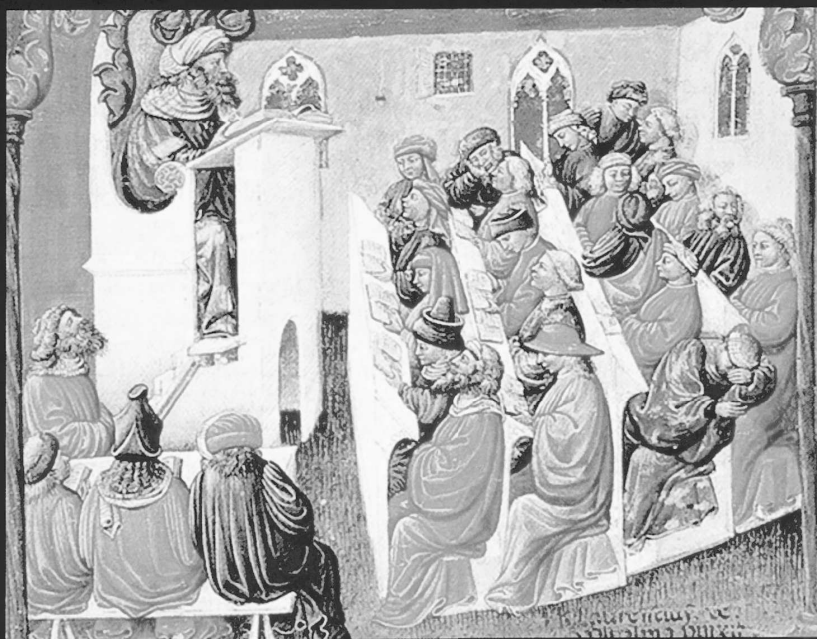
Ehhez képest azok a hátrányok és kétség kívül meglévő problémák, amelyek az új szerződéstípusnak a Ptk. szerződési rendszerébe történő beillesztése kapcsán jelentkeznének, vagy a szerzői jogi és iparjogvédelmi törvényekre való, a megszokottnál több utaló szabály alkalmazásának nehézségeiből adódnának, álláspontom szerint kisebb jelentőséggel bírnak.

[17] *Uo.* 12.

„Optimi nostri”

Díjnyertes tudományos diákköri dolgozatok

2007.

Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam - és Jogtudományi Kar
Győr

A jogi személyek rendszere

I. BEVEZETŐ GONDOLATOK

A nagyratörő és grandiózus célokat felidéző cím jóval szerényebb tartalmat takar, mint amire gondolhatnánk. Természetesen nem vállalkozhat egy tanulmány arra, hogy felvázolja in abstracto a jogi személyek teljes rendszerét, annál is inkább, mert a magyar jogtudomány jelentős klasszikusai fő(bb) műveikben tárgyalták a témát,^[1] amelynek reprodukálása felesleges, meghaladása aligha lehetséges.

A célkitűzés tehát korlátozódhatna *de lege lata*. A jelenlegi szabályok újabb taglalására azonban talán már nincsen szükség, így jelen tanulmány célja sem ez. Jelen esetben azonban egy olyan átmeneti fázisban vagyunk, hogy azt kétségtelenül megállapíthatjuk, a jogi személyek rendszerének tételes jogi, jelenleg hatályos szabályai^[2] melyek, ám abban is kétségtelenül biztosak lehetünk, ezek a szabályok már nem sokáig lesznek hatályban. Az Országgyűlés ugyanis elfogadta az új Polgári Törvénykönyvet,^[3] amelyet aztán ki is hirdettek, de hatályba mégsem lépett és az elfogadott formájában nem is fog, mivel egy újabb kódex készül. Ezen kívül és éppen ezért nem szabad elmennünk a polgári törvénykönyv kodifikációjának az ún. Szakértői Bizottság által elkészített tervezete mellett sem, amelyből törvény sem lett, ugyanakkor a magját adhatja a későbbi, újabb kodifikációnak.

Ennél fogva a jogi személyek rendszerével kapcsolatban sokkal bizonyosabban tudunk arról beszélni, hogy milyen nem lesz ez a rendszer, mint arról, hogy mi várható. Nyugtassuk meg azonban magunkat azzal, hogy mély meggyőződésünk szerint a jogtudománynak, bár kétségtelenül rendkívül hasznos segítségére szolgálhat a jogalkotásnak, nem feladata, hogy *de lege ferenda* javaslatokat tegyen. Célunk tehát rendkívül szerényen csupán annyi, hogy a jelenlegi formálódó (forrongó?) időszakban felvessen néhány elméleti-szerkezeti jellegű gondolatot a jogi személyek rendszerével kapcsolatban.

[1] Pikler Gyula: *Az emberi egyesületek és különösen az állam fejlődése*. Politzer, Budapest, 1897.; Szászy-Schwarz Gusztáv: *A jogi személy magyarázata*. Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1906., ill. uő.: *A jogalany kérdéséhez*. In: *Új irányok a magánjogban*. Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1911.; Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete*. Budapest, 1931.; Sárközy Tamás: *Vizsgálódás a szervezetek komplex jogalanyiságáról*. Budapest, 1985.

[2] 1959. évi IV. törvény 28. – 74/H §§

[3] 2009. évi CXX. törvény

II. A JOGI SZEMÉLYEK ÉS A KODIFIKÁCIÓ

A jogi személy, a jogi személyiség fogalma a jogtudományban igazából jó ideje tisztázott kategória. Ahogy változnak az idők, finomodik a jogi személyiségről kialakult közfelfogás, de a lényege évtizedek óta változatlan. Ma is igaznak érezhetjük a klasszikus megfogalmazást, mely szerint „a jogi személy meghatározott megengedett cél szolgálatára rendelt szervezet, amely jogszabály vagy alapszabály szerint működik, elkülönített vagyona van és jogi cselekményeiért önálló vagyoni felelősséggel tartozik”.^[4] A jogi személy a saját nevében lép fel a magánjogi életviszonyokban, állandó szervezete van, a gazdasági forgalom alanya, működése tartós, emellett jogalany. Megjegyezzük, a magyar jog a Ptk. hatályba lépését követően – összhangban a szovjet jog mint forradalmi jog jogi személyekkel szemben táplált idegenkedésével^[5] – nem ismerte el teljes körűen a jogi személyek abszolút jogképességét. A jogi személy teljes jogképessége csak a Ptk. 1977-es novellájával épült be a magyar jogba.^[6] Pontosabban: épült be újra. A Ptk. eredeti koncepciója ugyanis szakított az organikus magyar fejlődés hagyományaival, hiszen a második világháború előtti magánjogunkban már evidenciaként a jogi személyek jogképessége általában kiterjedt mindazokra a jogviszonyokra, amelyek természetüknél fogva nincsenek az ember személyéhez kötve.^[7] Ez a mondat lényegében teljes egészében szerepel a jelenleg hatályos törvényünkben a jogi személyiség „terjedelmével” kapcsolatosan.^[8]

A jelenleg hatályos Ptk. a jogi személyek nem okvetlenül leginkább átgondolt és koncepciózus tárgyalását tartalmazza. E szabályozás rendkívül röviden foglalkozik a jogi személyek közös szabályaival, hiszen erről mindössze három szakasz és tíz bekezdés szól. E szabályok, alapvetően szerkezetükben és részben (a jogi személyek felsorolása kapcsán) tartalmukban még erősen érezhetően magukon viselik az 1989 előtti szabályok hatásait. Kétségtelen tény, hogy a

[4] Világhy Miklós – Eörsi Gyula: *Magyar polgári jog I. Általános Rész, Tulajdonjog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 129–132.

[5] Sárközy Tamás: *A magyar társasági jog Európában. A társasági és konszernjog elméleti alapjai*. HVG-ORAC, Budapest, 2001. 39.

[6] Idézi: Sárközy Tamás: *A szocializmus, a rendszerváltás és az újkapitalizmus gazdasági civiljoga 1945–2005*. HVG-ORAC, Budapest, 2001. 139.

[7] Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlatja*. Első rész. Grill, Budapest, 1933. 78.; Magánjogi Törvényjavaslat (Mtj.) 44. §

[8] Ptk. 28. § (4) bekezdés. Ennél fogva a magyar jog egyrészt a jogi személyek abszolút jogképességén keresztül oldja meg a szervezeti jogalanyok csonka jogalanyiságából fakadó ultra vires-problematikát. Másrészt, a bírói gyakorlat a nem jogi személy gazdasági (kereskedelmi) társaságokat is teljes jogalanyisággal ruházta fel, így e körben sem merülhetett fel az ultra vires-elv. Ez a megközelítés egyébként immár évszázados: „A cégfőnök, kinek nevében üzletvezetője rumot hordókban megrendelt, a vételár fizetését nem tagadhatja meg az alapon, hogy üzletében csak bornak és cognacnak zárt palaczkokban való eladása levén engedélyezve, az üzletvezető ily ügylet kötésére jogosítva nem volt.” In: *Döntvénytár. A felsőbb bíróságok elvi jelentőségű határozatai*. Harmadik folyam, I. kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1895. 96.)

Más kérdés, hogy a magyar jog társaságként tartja számon és relatív (csonka) jogalanyisággal ruházta fel a társasházat, amely azonban sem nem jogi személy, sem jogi személyiség nélküli gazdasági társaság.

jogi személyek felsorolása jelenleg már semmilyen érvrendszerrel nem védhető. A jogi személyek e katalógusa ugyanis egyrészt túlságosan részletező, másrészt pedig hiányos. Sok jelentős magánjogi személy ugyanis még csak meg sincs említve a Ptk.-ban, számos, gyakorlati jelentőségét tulajdonképpen teljes mértékben elvesztett szinte „jogtörténeti emlék” viszont nevesítve kapott és kap a mai napig szabályozást (pl. tröszt, egyéb állami gazdálkodó szerv, egyes jogi személyek vállalata, leányvállalat^[9]).

Jelenleg tehát a Ptk. mintha törekedne a jogi személyek katalógusát inkorporálni, ám e törekvés szükségképpen fragmentált és sikertelen maradt. Ebből pedig nem az következik, hogy a helyes irány nem a jogi személyek valóban teljes körű számba vétele lenne a kódexben, hanem a Ptk.-ban nevesített jogi személy-típusok redukálása. Ez a megközelítés egyébként az elfogadott törvényben és a Szakértői Javaslatban is tetten érhető.

A klasszikus felfogás és felosztás szerint a jogi személyek döntően kétféle csoportba sorolhatók: személyegyesülések (*universitas personarum*) vagy vagyonegyesülések (*universitas bonorum*). Ez a distinkció, a korporációk-testületek és a célvagyon megkülönböztetése egészen a római jogig vezethető vissza,^[10] de az 1945 előtti magánjogunkat, a Magánjogi Törvényjavaslatot is jellemezte. A teljes képhez persze hozzátartozik, hogy a XIX. század végén még három alcsoport szerepelt a jogi személyek alaptípusai között: testületek (*universitas personarum, communitates, corporationes, collegium, corpus*); alapítványok (*piae causae, fundationes*) és „vagyonszövetek” (*universitas bonorum*),^[11] amely felosztásban aztán rövidesen az utóbbi kettő tulajdonképpen egybeolvadt. A magánjogi kodifikációs kísérletek során, különösen a szokásjoggá váló Mtj. és a hozzá kapcsolódó elméleti munkák és joggyakorlat alapján a fenti kettősség rögzült.^[12]

Leszögezhetjük tehát, hogy a két kategória alaptípusa az egyesület, illetve az alapítvány. Gyakorlati jelentőségüknél fogva, illetve a jogtörténeti hagyományaink folytatásaként megítélésünk szerint a nevesített jogi személyek kódexbeli redukciója eddig a szintig végezhető el aggálytalanul. Nem állítjuk, hogy ne lehetne még jobban csökkenteni a nevesített jogi személyek számát, ugyanakkor nem látjuk ésszerű magyarázatát annak, hogy egy kódexből hogyan lehetne kihagyni akár az egyesületet, akár az alapítványt. Érdekes módon az elfogadott törvény nem foglalkozik az egyesülettel, hanem csak a vagyonegyesülések alaptípusát, az alapítvány szabályozza – rendkívüli részletességgel, ugyanakkor

[9] Fentiekén kívül a Ptk. az alábbi jogi személyeket nevesíti: költségvetési szerv, szövetkezet, gazdasági társaság, egyesület, köztestület, országos sportági szakszövetség, alapítvány és egyesülés.

[10] Földi András - Hamza Gábor: *A római jog története és institúciói*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002. 233-234.

[11] Herczegh Mihál: *A magyar magánjog mai érvényében. Az elmélet és a gyakorlat igényeire való egyenlő tekintettel*. Első kötet. Eggenberger, Budapest, 1880. 164-166.

[12] A fentiekkel egyezően a korabeli munkák az egyesületet és az alapítványt tárgyalják mint a jogi személyek alaptípusait. Lásd Zachár Gyula: *A magyar magánjog alaptanai*. Grill, Budapest, 1912., illetve Meszlény Artur: *Magyar magánjog*. I. kötet, Grill, Budapest, 1931.

ésszerű (sem ésszerűtlen) magyarázatát a jogszabály indoklásából nem olvashatunk ki.^[13] Ha két alaptípusa van a jogi személyeknek, akkor ezeket a kódexben célszerű, sőt, kell elhelyezni. A történelmi léptékű jogfejlődés alapján talán nem elhamarkodott levonni azt a következtetést, hogy e két jogi személy „kiállta az idők próbáját” és nem csak az elmélet síkján minősülnek alaptípusnak, mivel viszonylagos állandóságot mutatnak. Más jogi személyek az állandóság relatíve kis foka miatt nem okvetlenül a magánjogi kódex szabályozására tartoznak. A szakértői javaslat egyébként ezt a koncepciót tükrözi, és az egyesület és az alapítvány szabályait egyaránt tartalmazza, az egyéb jogi személyeket (kivéve a gazdasági társaságokat) pedig kihagyja.

A jogi személyek kódexbeli számszerű redukciójának akkor van értelme, ha párosul egy a kódex-jelleget is erősítő eszközzel: szükségessé válik egy „jogi személyek általános része”, amely a külön törvényekben nevesített és szabályozott jogi személyek háttéranyaga lehet. Ebben az esetben nem kell minden külön törvényben újra meg újra megismételve szabályozni, hogy miként alapítható a jogi személy, hogyan kell megállapítani a nevét, vagy akár hogy miként válhat érvénytelenné a létesítés. Természetesen a Ptk. csak akkor szolgálhat a jogi személyek általános részeként háttéranyagaként, amennyiben a külön szabályozott jogi személy típus ezt engedi. Máskülönben nem lenne elkerülhető, amit az új törvény magyarázata ró fel a túl terjedelmes és részletes általános résszel kapcsolatban: hogy jogi Prokrasztész-ágyként^[14] működjön, ezáltal a szükségképpen különbségeket elfedné és egysíkúvá tenné a jogi személyek sokszínű világát.

A jogi személyek általános része érdemi, valódi újítás és vívmány. Az elfogadott törvényben ennek kisebb tér jut, ráadásul deklaratívum nem is ekként határozza meg magát, hanem a „jogi személyek általános szabályaiként”, ellenben a Szakértői Javaslatban annál nagyobb szerephez jut valódi általános részként. E szabályok kikristályosodása körében egy érdekes jelenség tanúi lehetünk, mivel alapvetően a társasági jog általános részi szabályai absztrahálódtak tovább és nemesedtek polgári jogi szabályokká. A polgári törvénykönyv a társasági törvény mögöttes joganyaga azon vagyoni és személyi kérdések vonatkozásában, amelyet a társasági törvény nem rendez.^[15] A jogi személyek általános részének alapanyagát pedig épp az elvileg kevésbé absztrakt társasági jog adta, tehát, legalábbis ebben a körben megfordult a hatások iránya. Úgy véljük, hogy ez mindenképpen az 1988. óta zajlott társasági jogi kodifikáció minőségét, jelentőségét és sikerét jelzi.

[13] Az indoklás lényege az, hogy a Ptk. mint feles törvény szükségtelenül szabályozna 2/3-os kérdéseket, mivel az egyesülési jog ebbe a körbe tartozik. Gárdos Péter (szerk.): *Kézikönyv az új Polgári Törvénykönyvhöz*. Complex, Budapest, 2009. 59. Nézetünk szerint ez nem elfogadható és nem racionális indok, ti. az érvelés éppen annyira igaz, mintha azt mondanánk, hogy a társasági jogot is 2/3-os törvénnyel kellene rendezni, mivel az Alkotmány alkotmányos alapjogként szabályozza a vállalkozáshoz való jogot.

[14] Gárdos: *i. m.* 129.

[15] 2006. évi IV. törvény 9. § (2) bekezdés

Megállapíthatjuk, hogy amennyiben a jogi személyek számát csökkenteni kívánjuk (akár egy, akár két jogi személy formára), úgy nem mellőzhető a jogi személyek általános részének mint mögöttesen alkalmazandó szabályanyagnak a megalkotása.

III. A TÁRSASÁGI JOG PROBLEMATIKÁJA

A társasági jog a jelenlegi kodifikációs időszakban nem csupán a jogi személyek általános szabályai miatt került a figyelem középpontjába. A Szakértői Javaslat, szintén a kódexhatást erősítendő, a társasági jog egészét beillesztette a személyek jogába. Ez azzal járt, hogy a közkereseti és betéti társaság mint hagyományosan nem jogi személy gazdasági társaság is jogi személyiséget kapna a Javaslat szerint, tehát itt az absztrakció áldozatává vált egy régi és sajátos magyar társasági jogi (kereskedelmi jogi) hagyomány.

Az elfogadott törvény és a Javaslat között ezen a ponton mutatható ki a legélesebb eltérés (ellentét), hiszen az új Ptk. nem változtatott a status quo-n, a társasági jogot egyáltalán nem szabályozza, hanem az elkülönült törvényi szabályozását fenntartja. Az új törvény azonban ezen kívül, érzékelve a jogalanyisággal kapcsolatos jelenlegi dilemmát, mely szerint a szocialista hagyományok alapján a Ptk. jogalanyisággal ruházta fel a természetes személyt, a jogi személyt és az államot, de ebben a keretrendszerben nem tudja hová tenni a jogi személyiséggel nem rendelkező jogalanyokat, régi adósságot törleszt akkor, amikor külön szabályozza ezt a személyi kört és tulajdonképpen rögzíti, hogy a jogi személyekkel egy tekintet alá esnek a személyi jog alkalmazásában.^[16]

Fontos, ám nem a legfontosabb kérdés, hogy a társasági jog hol kapjon helyet. A legfőbb kérdés ugyanis a szabályozás minősége, amely független a szerkezeti elhelyezkedéstől. A társasági jog talán a jogi személyek jogának legfontosabb területe. A szabályanyag ennél fogva helyet kaphat a magánjogi kódexben, külön kis kódexben, illetve dualista rendszerekben a kereskedelmi törvényben. Tény és való, hogy a fokozottabb módosítási igény miatt technikailag egyszerűbb a külön törvényi szabályozás, sőt, a gyakori módosítások alááshatják a Ptk. kódex-jellegét, holott az integráció célja éppen ennek erősítése lenne.

E körben nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a készülő Ptk. célkitűzései az évek során kissé megkoptak és olvadtak. Eredetileg ugyanis nem csak a társasági jog és a családi jog inkorporálása volt a cél, hanem számos más jogterületé, részterületé is, amelyekből nem sok valósult meg^[17]. A kodifikálás ilyen értelemben, sem a Javaslatban, még kevésbé az elfogadott törvényben nem tudta elérni a kívánt hatást és célt.

A társasági jog javaslatbeli szabályainak áttekintése jelen előadás kereteit messze meghaladja, és nem is igazán tartozna a jogi személyek koncepcionális

[16] 2009. évi CXX. törvény 2:73. § (2) bekezdés.

[17] Lásd ehhez Vékás Lajos: *Az új Ptk. elméleti előkérdései*. HVG-ORAC, Budapest, 2001.

kérdéseire. Annyit azonban mindenképpen kiemelésre érdemesnek tartunk, hogy a hazai jogirodalomban egy ideje napirenden szereplő kérdésben a Javaslát egy valóban merész – és szerintünk haladó – újítással rukkolt elő, amikor a kft. törvényi kötelező tőzstőke minimumát megszüntette volna. A korlátolt tagi felelősség mellett működő, törvényileg szabályozott jegyzett tőke-limittel nem rendelkező társaság külföldön különösebb aggályoktól mentesen működik (Nagy-Britannia, Írország, Franciaország, Japán, stb.), de nem szabad elfelednünk, hogy maga a konstrukció a magyar jogtól sem idegen, hiszen a szövetkezet pontosan ilyen. Tény és való, hogy jelenleg a szövetkezet nem gazdasági társaság, de hagyományosan kereskedelmi társaság volt és perspektivikusan védhető lenne a „visszatérése” a társasági törvénybe. A kft. tőzstőke minimumának szabályozásával kapcsolatos nézeteinket már korábban kifejtettük^[18], így azokat nem ismétljük meg újra.

IV. ÖSSZEGRÉS

Jelenleg újfent csak találgathatunk, hogy vajon hogyan és miként fogja a jogalkotó szabályozni a jogi személyeket. Az biztos, hogy a jelenlegi szabályozás alapos reformra szorul és ez kétségkívül meg is fog történni. Bízunk abban, hogy a megtartani érdemes és megtartandó gazdag és értékes magánjogi hagyományainkon fog felépülni az új szabályozás akként, és hogy a társasági jog megtermékenyítő hatása révén nem múltba révedő, hanem előre mutató, a gazdasági élet, az üzleti forgalom és a gyakorlat valódi igényeihez illeszkedő szabályozás fog születni.

[18] Szegedi András: Az „ezer forintos kft.” védelmében. *Gazdaság és Jog*, 2007/3. 8-13.; uő.: The New Approach in the Regulation of Nominal Capital in Company Law: Fundamental Changes or Deadlock. *COFOLA 2008 Conference: Key Points and Ideas*, Masaryk Egyetem, Brno, 2008; uő.: A tőzstőkeminimum dogmája. *Jog, Állam, Politika*, 2009/1, 25-38.

The Trade Dispute between Airbus and Boeing

This is a 30 years “trade war” between two airplane producers-giants. These two multinational companies employ more than 200.000 people. The recent ruling of WTO panel is perhaps a milestone in the 30 years debate but a definite solution is not within sight. Some experts think this is a risky business: because the two big TNCs and the governments supporting them, could weaken each other so long as a new big competitor, let’s say from Asia, taking the leading role over.

“It’s time for Europe to let the aircraft maker leave the nest” wrote the Wall Street Journal after the World Trade Organization ruled that some subsidies for Airbus have been illegal. But, at the end of July, WTO is likely to rule that Boeing has itself enjoyed illicit support from Pentagon in the form of research and other grants.^[1] Airbus is convinced of that the U. S. will also be found in violation of WTO subsidies rules.

We would like study this case, first of all, from a legal point of view, trying to summarize and crystallize the main elements and conclusions of the WTO dispute.

I. AGREEMENT BETWEEN EC AND US ON TRADE IN LARGE CIVIL AIRCRAFT IN 1992

Before to start to into the detailed analysis of the dispute, we should mention an important agreement between EC and Us on Trade in Large Civil Aircraft in 1992 in which both parties promised to reduce government support and not to initiate antidumping or countervailing duty procedure against the other state’s practices. After having gained the Airbus a substantial share on the market of large civil aircraft with its very popular products (A 320, A 330), Boeing grew increasingly dissatisfied with the 1992 EC-US agreement. The United States withdrew from the 1992 EC-US agreement in 2004 and started consultations within the World Trade Organization (WTO), with a view to seeking relief under the WTO Agreement on Subsidies and Countervailing Measures.^[2] It is worth to note that the EU emphasizes the 1992 Agreement remains relevant, particularly

[1] European Voice: *Flight club*, 8 July 2010, Volume 16 Number 27, 20.

[2] DISPUTE SETTLEMENT: DISPUTE DS316. European Communities – Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft, www.wto.org/index

for the assessment of Member State Financing (MSF) measures. The EU does not consider the provisions of the 1992 Agreement as meaningless.^[3]

II. WTO SETTLEMENT OF DISPUTE

During the consultations with the Governments of Germany, France, the United Kingdom, Spain (member States), and with the European Communities concerning the measures affecting trade in large civil aircraft, the United States filed a complaint with the WTO alleging that certain measures and loans by the EC and member States providing subsidies that are inconsistent with their obligations under the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures and GATT 1994.

According to the US complaint, these measures can be arranged into the following categories:^[4]

- Launch Aid or Member State Financing (LA/MFS),^[5]
- loans from the European Investment Bank,
- infrastructure and infrastructure-related grants;
- corporate restructuring measures; and
- research and technological development funding.

The United States claims that each of the challenged measures is a *specific subsidy* within the meaning of Articles 1 and 2 of the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures (SCM), and that the European Communities, caused *adverse effects* to the US interests within the meaning of Articles 5 and 6 of the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures. In addition, the United States claims that seven of the challenged “Launch Aid” or “member State Financing” measures are prohibited export subsidies within the meaning of Article 3 of the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures. The US complaint was focusing on the launch aid and loans granted to Airbus since Boeing had not been subsidized by such funds. The US were also trying to prevent the EU from granting further launch aids to Airbus and to improve the position of American producer in the United State’ bidding competition for aerial refueling tankers.^[6]

In response to the US’ claims, the EC initiated a WTO dispute settlement procedure against the USA for its unlawful subsidization of Boeing. The EC asked

[3] *Report on the oral statements of the European Union, the United States and the third parties, at the second hearing on European Communities and certain Member States – Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft (AB-2010-1/DS316)* by Malorie Schaus and Tobiasz Kaczor.

[4] WTO Panel Report EC and Certain Member States – Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft, Report of the Panel, WT/DS316/R, 30 June 2010.

[5] Provision of financing for design and development to Airbus companies – “launch aid” is finance publicly supplied or guaranteed, repayable as copies of the new aircraft are produced and sold.

[6] Wessing, Taylor: *The WTO Airbus – Boeing Subsidies Conflict* by Andreas Haak and Dr. Michael Brüggemann, Berlin, October 2010, 2.

consultation with US relating to prohibited and actionable subsidies provided to US producers of large civil aircraft (Boeing). According to the EC complaint, Boeing has got tax breaks, R&D and infrastructure supports given by the US federal and state governments that benefit the development, production and sales of the its civil aircraft.^[7] According to the European Communities, while the European “lunch aid” was to be paid back and consistent with the 1992 Agreement on Large Civil Aircraft, the US subsidies were not repayable and not compatible with the 1992 Agreement.

III. THE LEGAL BACKGROUND

The Agreement on Subsidies and Countervailing Measures concluded in 1994 and the GATT 1994 are the main sources of the international subsidy law. Comparable to the subsidy provisions of European Law,^[8] the SCM Agreement is applicable only to subsidies that are specifically provided to an enterprise or industry or group of enterprises or industries. Therefore, common support measures like infrastructure and tax programs applying to the whole economy do not establish subsidies. There are two basic types of subsidies in the SCM Agreement: (i) those that are forbidden (Part II SCM), and (ii) those that are actionable, i.e., subject to challenge in the WTO (Part III SCM).^[9] These subsidies are not prohibited and if they cause adverse effects to the interests of other Members, they are subject to challenge through multilateral settlement of dispute or countervailing action.^[10]

The *adverse effects* means: no Member should cause, through the use of any subsidy adverse effects to the interests of other Members, i.e.: (i) injury to the domestic industry of another Member; (ii) nullification or impairment of benefits accruing directly or indirectly to other Members under GATT 1994 in particular the benefits of concessions bound under Article II of GATT 1994; (iii) serious prejudice to the interests of another Member.^[11] These provisions do not apply to subsidies maintained on *agricultural products*!

The serious prejudice may arise in any case where one or several of the following apply:

- a) The effect of the subsidy is to displace or impede the imports of a like product of another Member into the market of the subsidizing Member;

[7] The total amount of all aids was \$ 23.7 bn. *Inter alia*, Boeing had been supported by NASA and the US Department of Defense programs and contracts. The funds provided through such programs had been used for the development of specific technology from which the B-787 airframe had been constructed and several other technologies that used for the B-787 design and manufacture. Wessing: *i. m. 2*.

[8] Article 107 TFEU.

[9] Wessing: *i. m. 5*.

[10] Wessing: *i. m. 5*.

[11] Articles 5 of the SCM Agreement.

- b) The effect of the subsidy is to displace or impede the exports of a like product of another Member from a third country market;
- c) The effect of the subsidy is a significant price undercutting by the subsidized product as compared with the price of a like product of another Member in the same market or significant price suppression, price depression or lost sales in the same market.^[12]

Actually, it is considerably difficult to prove the adverse effects resulting from subsidization. This usually requires a fact - intensive exercise.^[13]

It is important to note that the SCM Agreement allows subsidies that are granted for research purposes and to assist disadvantaged regions or adapt to new environmental requirements.^[14] It is generally accepted and supported by the GATT rules, as well, that a *nascent industry* could be lawfully subsidized by state in the so called “take-off” period.

The EU legislation on state subsidies is unique and a part of the European Competition Law because this is the only one legislation on state aid which has a supranational character.

The Lisbon Treaty doesn't change the legislation on the state aid *in merito*. It refers to other types of aid measures which *may* be compatible with the common market. Even where aid is compatible with the common market, it may not be “misused”.

The Article 107 1. is a general clause containing a general prohibition.^[15] There is no “sector” approach anymore but the state aid is supposed to support the horizontal aims of the European Union. (SMEs, jobs, education, energy, environmental protection, Chanel between Great Britain and France.)

IV. PROHIBITED SUBSIDIES

According to the Article 3 of the SCM Agreement 3.1, the following subsidies, shall be prohibited:

- a) *Subsidies contingent, in law or in fact*, whether solely or as one of several other conditions, *upon export performance*,^[16]
- b) Subsidies contingent, whether solely or as one of several other conditions, upon the use of domestic over imported goods.

[12] Articles 6 of the SCM Agreement.

[13] Wessing: *i. m. 5.*

[14] Article 8 of the SCM Agreement

[15] Article 107 TFEU: “1. Save as otherwise provided in the Treaties, any aid granted by a Member State or through State resources in any form whatsoever which distorts or threatens to distort competition by favoring certain undertakings or the production of certain goods shall, in so far as it affects trade between Member States, be incompatible with the internal market.”

[16] A detailed list of export subsidies is annexed to the SCM Agreement.

Export subsidies and local content subsidies are banned because they directly affect trade having adverse effects on the interests of other member states.

The grant of a subsidy must be ‘tied to’ export performance. In *case Canada – Autos*,^[17] the Appellate Body addressed the precise distinction between a *de jure* and a *de facto* subsidy with reference to the wording of a particular measure:

“Thus, for a subsidy to be *de jure* export contingent, the underlying legal instrument does not always have to provide *expressis verbis* that the subsidy is available only upon fulfillment of the condition of export performance. Such conditionality can also be derived by necessary implication from the words actually used in the measure.”

Regarding the interpretation of the term “*contingent... in fact*”, the Panel on *Australia – Automotive Leather II*^[18] established a standard of “close connection” between the grant or maintenance of a subsidy and export performance. It added that a subsidy, in order to be export contingent in fact, must be “conditioned” upon export performance.

V. FINAL REPORT IN THE AIRBUS CASE

The report includes a detailed assessment of each of the more than 300 measures of alleged subsidization comprised by the US’ claims. The panel, in the Airbus-case (DS 316), found relating to the subsidization of the EU member states that each of the challenged lunch aid or Member State Financing measures constitutes a *specific subsidy*.^[19] The panel concluded that the United States had estab-

[17] Award of the Arbitrator, *Canada – Certain Measures Affecting the Automotive Industry – Arbitration* under Article 21.3© of the DSU, WT/DS139/12, WT/DS142/12, 4 October 2000, DSR 2000:X, 5079

[18] *Australia – Subsidies provided to producers and exporters of Automotive Leather*, WT/DS126/RW, 21. January 2000.

[19] *Article 1 of the SCM Agreement*.

Definition of a subsidy:

1.1 For the purpose of this Agreement, a subsidy shall be deemed to exist if:

(a)(1) there is a financial contribution by a government or any public body within the territory of a Member (referred to in this Agreement as “government”), i.e. where:

(i) a government practice involves a direct transfer of funds (e.g. grants, loans, and equity infusion), potential direct transfers of funds or liabilities (e.g. loan guarantees);

(ii) government revenue that is otherwise due is foregone or not collected (e.g. fiscal incentives such as tax credits);

(iii) a government provides goods or services other than general infrastructure, or purchases goods;

(iv) a government makes payments to a funding mechanism, or entrusts or directs a private body to carry out one or more of the type of functions illustrated in (i) to (iii) above which would normally be vested in the government and the practice, in no real sense, differs from practices normally followed by governments;

or

(a)(2) there is any form of income or price support in the sense of Article XVI of GATT 1994;

and

(b) a benefit is thereby conferred.

lished that the German, Spanish and UK A380 “Launch Aid” or “member State Financing” measures are subsidies contingent in fact upon anticipated export performance, and therefore *prohibited export subsidies*.^[20] Furthermore, the panel considered that Airbus would not have been able to develop and launch its models in lack of launch aids. These subsidies made it possible that Airbus could win sales on Boeing’s expense and displaced or impeded imports of US large civil aircraft into the EC market. According to the panel report these subsidies displaced or impeded exports of US LCA from 3rd country markets.

The panel found that each of the 12 challenged loans provided by the European Investment Bank (“EIB”) to various Airbus entities between 1988 and 2002 is a subsidy, but that none of these subsidies was *specific*,^[21] and therefore dismissed the US claims in respect of the EIB loans from further consideration.

The panel also concluded that the challenged *grants* provided by national and regional authorities in Germany and Spain for the construction of manufacturing and assembly facilities in several locations in Germany and Spain are *specific subsidies*. However, the panel found that *road improvements* by French authorities related to the ZAC Aéroconstellation industrial site were measures of *general infrastructure*, and thus *not subsidies*, and that GBP 19.5 million provided to Airbus UK in respect of its operations in Broughton, Wales, and a grant provided by the government of Andalusia to Airbus in Puerto Santa Maria, were *not specific subsidies*.^[22]

With regard to the pricing of Airbus LCA the panel came to the conclusion that the United States had demonstrated the existence of displacement of imports and exports from the European and certain third country markets, as well as significant price depression, price suppression and lost sales, but had failed to demonstrate the *existence of significant price undercutting*.^[23] The specific subsi-

[20] The Appellate Body referred also to its statement in case Canada – Aircraft that “contingent” means “conditional” or “dependent for its existence on something else” and said that the grant of the subsidy must be conditional or dependent upon export performance. The grant of a subsidy must be ‘tied to’ export performance. (Appellate Body Report, Canada – Measures Affecting the Export of Civilian Aircraft, WT/DS70/AB/R, adopted 20 August 1999, DSR 1999:III, 1377)

[21] For instance it is necessary to mention, in the case *US versus Offset Act (Byrd Amendment)*, the Panel explained that “a measure constitutes an actionable subsidy if it is a subsidy, if it is “specific”, and if its use causes “adverse effects”. (Appellate Body Report, *United State – Continued Dumping and Subsidy Offset Act of 2000*, WT/DS217/AB/R, WT/DS234/AB/R, adopted 27 January 2003).

[22] DISPUTE SETTLEMENT: DISPUTE DS316 European Communities – Measures Affecting Trade in Large Civil Airera, Summary of the dispute to date www.wto.org

[23] The Panel on the case *Indonesia – Autos* determined the existence of serious prejudice within the meaning of Article 5(c) SCM upon finding a significant price undercutting under Article 6.3(c) SCM: serious prejudice may arise only where the price undercutting is ‘significant.’ Although, the term ‘significant’ is not defined. (Indonesia – Certain Measures Affecting the Automobile Industry – Arbitration under Article 21.3(c) of the DSU, WT/DS54/15, WT/DS55/14, WT/DS59/13, WT/DS64/12, 7 December 1998, DRS 1998:IX, 4029)

dies, in this respect, did not provide Airbus with significant additional cash flow and other resources on non-market terms allowing it to price its aircraft more aggressively as it would have been able without those subsidies.^[24]

VI. CAUSATION OF THE PANEL

With regards to *causation*, the panel pointed out that

“lunch aid” or “Member State Financing” displaces substantially the risk of launching an aircraft from the producer to the government granting funding on non-commercial terms,

Airbus’ possibility to lunch, develop, introduce to the market of its large civil aircraft models was dependent on subsidized LA or MSF;

all of the specific subsidies were fully linked to the product and the particular market consequences. This fact makes it proper to analyze the effects of the subsidies on an aggregated basis.^[25]

Furthermore, the panel concluded that Airbus would have been unable to bring to the market its LCA models without the specific subsidies from the EC and the government of France, Germany, Spain and the United Kingdom. At the same time the panel did not conclude: “that Airbus necessarily would not exist at all but for the subsidies, but merely that it would, at a minimum, not have been able to lunch and develop the LCA models it actually succeeded in bringing to the market.”^[26]

It is worthy of note that on 21 July 2010, the EU filed an appeal against the panel decision and at the second hearing of the Appellate Body (on 9th December 2010), the EU discussed, particularly, the Panel’s causation findings for subsidies caused Airbus to be able to launch its LCA models. The EU gives great importance to the above mentioned statement of the panel. The EU underlined that the panel presumed causation for both lost sales and displacement and did not establish the required “chain of causation” between the subsidies the lost sale and displacement. These are seen as errors under Article 5 and 6.3 of the SCM Agreement. In this hearing the EU notes that the Appellate Body should reject a causal standard that is satisfied by evidence and arguments that competition but for the alleged subsidies might look “different”. This approach would make it easier to judge that a subsidy causes adverse effects because most subsidies automatically affect the competition making it “different”. Because the SCM

[24] Wessing: *i. m.* 6.

[25] DISPUTE SETTLEMENT: DISPUTE DS316. European Communities – Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft, Summary of the dispute to date www.wto.org

[26] DISPUTE SETTLEMENT: DISPUTE DS316. European Communities – Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft, Summary of the dispute to date www.wto.org

Agreement does not prohibit subsidies as such, the EU wants the Appellate Body to agree to this argument.^[27]

VII. SUMMARY OF THE PANEL'S CONCLUSIONS AND THE RECOMMENDATION OF THE PANEL

The United States established that the effect of the *specific subsidies* found was displacement of imports of US LCA into the European market;

- (ii) displacement of exports of US LCA from the markets of Australia, Brazil, China, Chinese Taipei, Korea, Mexico, and Singapore;
- (iii) likely displacement of exports of US LCA from the market of India; and
- (iv) significant lost sales in the same market, and that these effects constituted serious prejudice to the interests of the United States within the meaning of Article 5(c) of the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures.

The United States did not establish that the effect of the specific subsidies found was

significant price undercutting;
 significant price suppression; and
 significant price depression.

In addition, the panel concluded that the United States had not established that, through the use of the subsidies, the European Communities and certain EC member States cause or threatens to cause injury to the US domestic industry.^[28]

The panel recommended that the relevant member State granting each subsidy found to be prohibited withdraw it without delay. Concerning the subsidies that caused adverse effects to United States' interests, the panel recommended, pursuant to Article 7.8 of the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, the Member granting each subsidy found to have resulted in such adverse effects "take appropriate steps to remove the adverse effects or ... withdraw the subsidy". However, the panel declined to make any suggestions steps that might be taken to implement its recommendations.^[29]

Now, both parties are claiming victory in the WTO panel ruling. The experts estimate that a compromise between the two parties would be the best. Today, Airbus, but Boeing, as well, is awarding the development and production increasingly to suppliers and subcontractors worldwide, to which the existing regulation

[27] Report on the oral statements of the European Union, the United States and the third parties, at the second hearing on European Communities and certain Member States - Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft (AB -2010 -1 /DS316) by *Malorie Schaus and Tobiasz Kaczor*.

[28] DISPUTE SETTLEMENT: DISPUTE DS316. European Communities - Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft, Summary of the dispute to date www.wto.org

[29] EC and Certain Member States - Measures Affecting Trade in Large Civil Aircraft, Report of the Panel, WT/DS316/R, 30 June 2010 para 8.7 and 8.8

on subsidies is not applied. The whole is so complex that the 30 years trade war between Airbus and Boeing will not be sure the last one in the future.^[30]

As David Gow, senior adviser to cabinetDN consultancy thinks: “The trade dispute between Airbus and Boeing has been inconclusive and very costly. One result of this dispute is expected to be that, even if the EU wins the counter-dispute, the pair will declare a score draw – and agree never to take such dispute to the WTO ever again. The problem is that, if Brazil, Russia and China follow the Airbus-Boeing lead and repeat the US-EU imbroglio, we could be in for even more interminable and intractable trade disputes.”^[31]

The EU politicians like the German member of European Parliament, Daniel Caspary, claimed a renegotiation of the 1994 Agreement on Large Civil Aircraft implementing new rules for subsidies to the aviation industry. With a view to emerging competitors like Embraer and Bombardier of Canada which were closing in on the development of mid-size aircraft, as well as new threats from China and Russia, Airbus and Boeing should stop blaming each other but instead concentrate on the development of new aircraft. According to the EU trade Commissioner’s (Karel de Gucht) spokesman, John Clancy, “only negotiations at the highest political level can lead to a real solution.”^[32]

Finally, I would like to refer to Gary Clyde Hufbauer’s proposal relating to the WTO Large Civil Aircraft litigation. Hufbauer thinks that the WTO litigation alone will not provide a solution. The only satisfactory outcome will be a *new truce*-shaped by WTO decisions as to the legality of various subsidies. *Hufbauer recommends combining discipline with a Peace Clause*. What is achievable, however, is a truce that imposes greater discipline on public support. OECD experience with disciplining export credit subsidies shows the merit of combining minimum standards with real-time surveillance and appropriate penalties-plus a peace clause to reward compliance. To work the next truce will require a *small aircraft directorate* housed in the WTO, analogous to the export credit group in the OECD.

The pact itself will need several key elements:

A pact between the United States and the European Union that other aircraft-producing countries, namely Brazil, Canada, China, and Japan are invited to join.

To notify the WTO aircraft directorate in advance of all proposed subsidies. Public support of all kinds would be subject to agreed strictures that reflect the WTO legal decisions. The public support disciplines are the heart of the pact, just as with OECD discipline on export credits.

Subsidies in excess of the agreed standards would be subject in total (not just the excess) to WTO countermeasures, including mandatory repayment. Any subsidy that is not properly notified would be “traced” to the final aircraft (e.g., the A-380 or the Boeing 787), and the assembly firm itself would be subject to countermeasures.

[30] J. Flottau und A. Hagelüken: *Der dreißigjährige Handelskrieg*, sueddeutsche.de 02.09.2009.

[31] European Voice: Flight club, 8 July 2010, Volume 16 Number 27, p. 20

[32] Wessing: *i. m.* 7.

Subsidies properly notified that are less than the agreed standards would not be actionable in the WTO.

The proposed system of reporting, punishment, and rewards is designed to encourage aircraft “newcomers,” such as China and Japan, to join and cooperate. By doing so, they would benefit from the exchange of information.

The proposed *truce* would not, of course, be the last word in limiting public support for civil aviation or bringing peace to a contentious industry. But a new pact would be vastly superior to years of WTO litigation that leads to a trade war in civil aviation, a grand “battle of the skies” where everyone gets shot down.^[33]

[33] Gary Clyde Hufbauer, Peterson Institute for International Economics, *Handelsblatt* June 19, 2007.

A nemzetközi bírászkodás kilenc évtizede

I. A NAGY ELŐDÖK ÁLMAI

2010. december 13-án volt kilenc évtizede annak, hogy a Nemzetek Szövetségének Közgyűlése egyhangú határozattal elfogadta az államközi viták rendezésére hivatott első állandó nemzetközi bírói fórum, az Állandó Nemzetközi Bíróság alapításáról szóló nemzetközi szerződést, a Bíróság Statútumát. Ugyanazon hónap 16-án megnyitották a Statútum aláírására vonatkozó jegyzőkönyvet, vagyis azt a dokumentumot, amelynek aláírásával és megerősítésével az államok magukra nézve kötelezőnek ismerhették el a Bíróság Statútumát. Nem egészen egy év alatt a Nemzetek Szövetsége akkori tagállamainak többsége az előbb említett jegyzőkönyvet aláírta és megerősítette, s így az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútuma 1921. szeptember 1-jén hatályba lépett.^[1] A bíróság tagjainak megválasztására vonatkozó ésszerű szabályoknak köszönhetően, a vártnál jóval gyorsabban, gyakorlatilag két nap alatt lezajlott a bírók megválasztása,^[2] s 1922 első napjaiban a új bírói fórum megkezdhette működését.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság létrehozása nem volt előzmény nélküli, hiszen egyfelől az államok közötti viták választottbírói rendezésének évszázados hagyományai voltak; másfelől pedig a 19. század utolsó évében, az első hágai békekonferencián döntés született egy meglehetősen sajátos bírói fórum, az Állandó Választott Bíróság felállításáról.^[3] Ismert azonban, hogy ez a bíróság nem más, mint a számításba jöhető bíróknak a jegyzéke, s bíróság eljárási szabályainak összessége, amely azonban csak akkor kerül alkalmazásra, ha „a Felek más eljárásban nem állapodnak meg”.

[1] 1920. szeptember 1-ig a Statútum aláírására vonatkozó jegyzőkönyvet az aláíró 41 állam közül 22 ratifikálta.

[2] Ezt azért érdemes megemlíteni, mert a korábbi évszázadokban nem egy esetben a viták választottbírói rendezése azért fulladt kudarcba, mert a felek nem tudtak egyetértésre jutni a bírák személyét illetően.

[3] A hágai békekonferenciákon elfogadott egyezményeket Magyarországon az 1913. évi XLIII. tc. hirdette ki. A nemzetközi viszályok békés elintézéséről a I. egyezmény rendelkezik.

Az Állandó Választott Bírósághoz képest az Állandó Nemzetközi Bíróság felállítása óriási előrelépés volt, hiszen ez most már egy igazi állandóan működő bírói fórum volt, amelynek tagjai más kereső foglalkozást nem folytathattak,^[4] az intézménynek volt egy állandó hivatali apparátusa, épülete, az államok vállalták, hogy bizonyos esetekben kötelező vitáikat a bíróság elé terjeszteniük stb.

Annak idején az Állandó Nemzetközi Bíróság születésénél a korszak legkiválóbb nemzetközi jogászai bábáskodtak. A sok név közül érdemes megemlíteni a holland Loder-t, az Állandó Nemzetközi Bíróság első elnökét; a japán Adatci-t a Bíróság későbbi tagját, a brazil Frenandes-t, Svédországból Hammarskjöld, aki később a Bíróság jegyzője volt, de nem hagyható ki a felsorolásból az angol Sir Cecil Hurts és Lord Phillimore, az Egyesült Államokból Elihu Root és James Brown-Scott, a francia Albert de Lapradelle, az olasz Anzilotti, a belga Descamps báró, az olasz Ricci-Buzatti.^[5] Érdemes eljátszani azzal a gondolattal, vajon mit szólnának ezek a kiváló nemzetközi jogászok, ha látnák a nemzetközi bírászkodás mai helyzetét, s azt, hogy hová jutott a világ az elmúlt kilenc évtized alatt. Nyugodtan mondható: az egyik szemük sírna, a másik pedig nevetne.

Sírnának azért, mert közel egy évszázad alatt sem sikerült elérni azt, amiről annak idején olyan sokan álmodtak, hogy az államok közötti kapcsolatokban is létrejön a kötelező bírászkodásnak a belső jogokhoz hasonló rendszere. Vagyis, hogy az államközi kapcsolatokban is lehetővé váljon az, hogy egyik állam a másikat – ahogyan az a belső jogi jogalanyok között lehetséges – minden további nélkül bírói fórum elé idéztesse.

Mind az Állandó Nemzetközi Bíróság, mind pedig annak utódaként a II. világháború után létrejött Nemzetközi Bíróság joghatóságának mindmáig alapvető jellegzetessége, hogy az kizárólag a vitában álló államok kifejezett hozzájárulása alapján járhat el.

Mindemellett azonban már az 1920-as évek legelején, az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumának kidolgozásakor megfogalmazódtak olyan elképzelések, hogy a Bíróság joghatóságát kötelezővé kellene tenni. Vagyis, ez a bírói fórum joghatóságot gyakorolna a nemzetközi közösség államai felett, s államközi viták esetén hasonlóan működne, mint a belső bíróságok. Ezt a koncepciót nem fogadták el, a Bíróság Statútumába azonban bekerült egy olyan rendelkezés, az ún. fakultatív klauzula, amelynek alapján az államok egyoldalú – ún. kötelező joghatósági, vagy alávetési – nyilatkozatban vállalhatják, hogy majdan felmerülő vitáikra kötelezőnek ismerik el a Bíróság joghatóságát, a hasonló nyilatkozatot tett államok közötti viszonylatban. Az így létrejövő nyilatkozatok egy különleges rendszert alkotnak, amely a nyilatkozatot tett államok egymás közötti viszonylatában egyfajta kötelező bírászkodási rendszerként működik.^[6]

[4] A Statútum 23. cikke értelmében a Bíróság – a törvénykezési szünetet leszámítva – állandóan ülészik, s a bírók kötelesek állandóan a Bíróság rendelkezésére állni.

[5] A jeles személyek közül többen már a hágai békekonferenciákon is részt vettek.

[6] Ezzel kapcsolatban ld. a szerzőtől: *A Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszere*. KJK Kerszöv, Budapest, 2005. 331.

Ez a rendszer immár közel kilenc évtizede létezik, s a két bírói fórum eljárása több fontos jogvitában ezen alapult.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság és a fakultatív klauzula rendszerének létrehozásával sokan úgy vélték, hogy az általánosan kötelező nemzetközi bírászkodás felé az első lépések megtörténtek, s – nem kevés naivitással – azt hitték, csak idő kérdése mikor jutunk el ahhoz, hogy az államok is kötelesek legyenek vitáikat bírói úton rendezni.

A kötelező joghatósági rendszer létrejöttéhez tehát nagy reményeket fűztek, holott már kezdettől fogva egyre több jele volt annak, hogy az államok igen csak óvatosan közelednek a Bírósághoz. Az idő múlásával kiderült, hogy a kötelező joghatósági rendszert az államoknak csak egy része hajlandó elfogadni, s ezen államok is mindezt csak bizonyos fenntartásokkal, korlátozásokkal vállalják. Tudomásul kellett és kell venni, hogy a kötelező joghatóságból fakadó kötelezettségeket az államok minden korlátozás nélkül nemigen hajlandóak vállalni.

A II. világháború után a kötelező bírászkodás bevezetésével kapcsolatos ellenérzések tovább erősödtek, nem utolsósorban amiatt, hogy a háború utáni politikai helyzet, a kétpólusú világrend semmiképpen nem kedvezett a nemzetközi bírászkodásnak, s különösen a nemzetközi bírászkodás egy olyan változatának, amikor az államoknak esetleg sok-sok évvel az erre vonatkozó kötelezettségvállalásuk után kell szembesülniük azzal, hogy valamely másik állammal való vitájukat – minden külön hozzájárulásuk nélkül – egy nemzetközi bírói fórum dönti el. Nem véletlen, hogy ezekben az években sokat cikkeztek a kötelező joghatósági rendszer válságáról.^[7]

Napjainkra úgy tűnik, hogy ezen az időszakon túl vagyunk. Ugyanakkor azonban el kell ismerni, hogy a nemzetközi viták békés rendezésének különféle eszközei közül a kötelező bírászkodás mind a mai napig az államok számára az egyik legnehezebben elfogadható megoldás, melyről úgy vélik, hogy az minden más rendezési lehetőségnél jobban korlátozza cselekvési szabadságukat. Ezt talán a legjobban az illusztrálja, hogy napjainkban az ENSZ 192 tagállama közül mindössze 66 tett kötelező joghatósági nyilatkozatot, s ezek a nyilatkozatok is számtalan fenntartást, korlátozást tartalmaznak, amelyekkel az államok valójában a Bíróság kötelező joghatóságával kapcsolatos vállalásaikat korlátozzák. A fenntartásoknak és korlátozásoknak azonban bizonyos „jótékony” hatásai is vannak, amennyiben ezek következtében rugalmasabbá válik a kötelező bírászkodás rendszere, s lehetővé teszik, hogy ahhoz minél több állam csatlakozhasson. Külön kérdés az, hogy jó néhány kötelező joghatósági nyilatkozat valójában csak reziduális joghatóságot jelent, amennyiben az államok deklarációikban

[7] L. ezzel kapcsolatban pl. C. H. M. Waldock kiváló tanulmányát (Waldock, C. H. M.: Decline of the Optional Clause. *The British Year Book of International Law*, 1955-6, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1957. 244-287.), valamint e tanulmány szerzőjének *Válságjelenségek a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszerében* c. doktori értekezését (kézirat, MTA, Budapest, 1988. 334.)

kikötik, hogy a Bíróság joghatósága csak akkor áll fenn, ha a felek más békés rendezési módban nem állapodnak meg.^[8]

Elmondható tehát, hogy kilenc évtized alatt sem jött létre a kötelező nemzetközi bírászkodásnak az a rendszere, amelynek létrejöttében a 20. sz. első évtizedének legkiválóbb nemzetközi jogászai a világbíróság vonatkozásában reménykedtek.

Ugyanakkor azonban a kötelező bírászkodás ma már más nemzetközi bíróságok vonatkozásában egyáltalán nem ismeretlen, s napjainkban több olyan nemzetközi bírói fórum működik, amelyek egy adott nemzetközi szervezethez, vagy nemzetközi szerződéshez kötődnek, s az adott szervezetben tagsággal bíró, vagy a szerződésben részes államok vonatkozásában kötelező joghatóságot gyakorolnak, ilyenként említhető pl. az Európai Bíróság és az Emberi Jogok Európai Bírósága.

II. AZ ÁLMOK MEGVALÓSULÁSA

Mind ezek után érdemes azzal is foglalkozni, vajon az alapító atyák minek örülnének, sőt – megkockáztatható – igen csak csodálkoznának, hogy kilenc évtized alatt a nemzetközi bírászkodás milyen sokat fejlődött.

Mindenekelőtt annak örülhetnének, hogy mára a nemzetközi bírászkodás az államközi kapcsolatokban egyáltalán nem számít kivételnek, s teljesen elfogadottá vált. Sőt, a 21. század első évtizedére – nyugodtan elmondható – a nemzetközi bírászkodás reneszánsza következett be. A nemzetközi bírászkodás mai elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy jelenleg a világon közel húsz nemzetközi bírói fórum működik.^[9] Kétségtelen ezek a bíróságok többféle, s valójában csak egy részük tárgyalhat államok közötti vitákat. Ha közelebbről vizsgáljuk e bíróságok létrejöttének körülményeit, akkor – leszámítva a nemzetközi szervezetek keretében működő ún. adminisztratív bíróságokat, vagy a gazdasági-kereskedelmi vitákkal foglalkozó bíróságokat – tulajdonképpen két tényezőt kell kiemelni. Egyfelől megállapítható, hogy a nemzetközi bírói fórumok létrejötte és működése szükségessé teszi az államok közötti magas fokú együttműködési készség meglétét; másfelől pedig az tapasztalható, hogy egyes a nemzetközi bírói fórumok felállítása – érdekes módon – a nemzetközi közösséget ért sokk, vagy sokkok hatására történt.

Sokkolták a nemzetközi közösséget az I. világháború hatalmas emberáldozatai, a négy évig húzódó fegyveres harc, ezt követően az államok hajlandóak

[8] Shany, Yuval: *The Competing Jurisdictions of International Courts and Tribunals*. Oxford University Press, 2004. 196.

[9] Ezek a következők: Állandó Választott Bíróság, Nemzetközi Bíróság, Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék, EBESZ Egyeztetési és Választott Bíróság, Nemzetközi Büntető Bíróság; regionális emberjogi bíróságok, ad hoc nemzetközi büntető törvényszékek, Európai Bíróság, különböző egyéb regionális gazdasági közösségek bíróságai, ENSZ adminisztratív bíróságok. Jelen vizsgálódásaink során e fórumok egy részével nem foglalkozunk.

voltak létrehozni az államközi viták rendezésére hivatott Állandó Nemzetközi Bíróságot. Hozzátehetjük, e bíróság alapítói büszkék lehetnek arra, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság túlélte a I. világháborút és a Nemzetek Szövetségének bukása valójában nem sodorta magával a bíróságot, sőt, az Állandó Nemzetközi Bíróság utódként létrejött Nemzetközi Bíróság a két világháború között működött elődje által kijelölt úton halad tovább.

Az alapító atyák annak is örülnének, ha látnák, hogy napjainkra a nemzetközi bírászkodás mennyire elfogadottá vált a nemzetközi közösség államainak körében, s az ENSZ legfőbb bírói fóruma milyen óriási tekintélynek örvend. Csak kevesen gondolták, hogy eljön az idő, amikor a világ közvéleménye feszült figyelemmel fogja kísérni a világbíróság döntéseit, mint ahogyan ez éppen a legutóbbi időben a Koszovó függetlensége kinyilvánításának jogszerűségével kapcsolatos tanácsadó vélemény esetében történt,^[10] de hasonló figyelem kísérte a Bíróság sok más döntését.

A két Nemzetközi Bíróság jelentőségével összefüggésben most szándékosan nem érintjük azt a kérdést, hogy e két fórum az elmúlt kilenc évtized alatt milyen jelentős szerepet játszott a nemzetközi jog fejlesztése terén.^[11] Mindössze annyit említenénk meg, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság 1922 és 1939 között 29 peres ügyet döntött el, s 27 esetben nyilvánított tanácsadó véleményt. A Nemzetközi Bíróság 1946-tól napjainkig 122 peres ügyben járt el, és 26 tanácsadó véleményt hozott. Ha évenként nézzük, akkor az ügyek száma hullámzó, s az 1970-es években volt olyan esztendő, amikor csak egy döntést született. Az utóbbi másfél évtizedben azonban a Bíróság elé terjesztett ügyek száma jelentősen megemelkedett, amit a legjobban az bizonyít, hogy jelenleg 15 államok közötti peres ügy van folyamatban.

1. Egy új eljárás bevezetése

A nemzetközi bírászkodás fejlődésével összefüggésben mindenképpen szólni kell egy olyan eljárásról, amelyről az Állandó Nemzetközi Bíróság 1920-ban elfogadott Statútumában egyetlen rendelkezés sem volt található, ez pedig a tanácsadó véleményezési eljárás.^[12]

A nemzetközi bírói fórumok közül elsőként az Állandó Nemzetközi Bíróság vonatkozásában merült fel az a gondolat, hogy e bíróság a Nemzetek Szövetsége

[10] Az ügyet ld. *Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo* (Advisory Opinion) 10 October 2008. I.C.J. Reports, 2008.

[11] A nemzetközi bíróságok jogfejlesztő tevékenységével kapcsolatban ld. Kovács Péter: *A nemzetközi jog fejlesztésének lehetőségei és korlátai a nemzetközi bíróságok gyakorlatában*. PPKE JÁK, Budapest, 2010. 319.

[12] Vö. Bacot, Guillaume: *Réflexions sur les clauses qui rendent obligatoires les avis consultatifs de la C.P.J.I et de la C.I.J. Revue Générale de Droit International Public*, 1980. 1028.; *The Statute of the International Court of Justice. A Commentary*. Ed. Andreas Zimmermann, Christian Tomuschat, Karin Oellers-Frahm. Oxford, University Press, 2006. 1403.

bizonyos szerveinek megkeresésére jogosult legyen tanácsadó vélemény adni,^[13] s a Nemzetek Szövetsége Egyességokmányának XIV. cikke a következőképpen rendelkezett: „... A Bíróság azonfelül véleményt fog nyilvánítani minden olyan vitás esetben és kérdésben, amelyet a Tanács vagy a Közgyűlés hozzá utal.”^[14] Ennek alapján az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumát kidolgozó Jogászbizottság hosszan foglalkozott a felállítandó bíróság tanácsadó véleményezési eljárásával. A Statútum tervezetének a Nemzetek Szövetsége Tanácsában és a Közgyűlésen való vitájának eredményeképpen azonban végül is a Statútum tervezetéből törölték a tanácsadó véleményezési eljárásra vonatkozó rendelkezéseket.^[15] Vagyis, az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumának eredeti változatában a tanácsadó véleményezési eljárásról nem volt szó, magát a tanácsadó véleményezési eljárást azonban nem zárták ki.^[16] Mindezek következtében éveken át a tanácsadó véleményezési eljárásokról csak a Bíróság Eljárási Szabályzata rendelkezett. Meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi közösség államai a tanácsadó véleményezési eljárásokkal kapcsolatban – ellentétben a peres nemzetközi bírói eljárásokkal – nem sok tapasztalattal bírtak, így az Állandó Nemzetközi Bíróság a maga részéről azt a megoldást választotta, hogy a tanácsadó véleményezési ügyekre alapvetően – a szükséges változtatásokkal – a peres eljárásokra vonatkozó szabályokat alkalmazta.^[17]

A tanácsadó véleményezési eljárás azonban hamar elnyerte a nemzetközi közösség államainak „tetszését”, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy néhány héttel az első, 1922-ben kelt Eljárási Szabályzat létrejötte után a Nemzetek Szövetségének Tanácsa tanácsadó véleményért fordult a Bírósághoz, s nem egész négy hónap alatt a bírói testület két ügyben is tanácsadó véleményt nyilvánított.^[18] A Statútumban végül is csak az okmány 1929-ben történt módosításakor jelentek meg a tanácsadó véleményekre vonatkozó rendelkezések, s ekkor

[13] Az államközi kapcsolatokban bizonyos nemzetközi intézmények részéről tanácsadó vélemény nyújtása a 19. század utolsó harmadában a nemzetközi szervezetek elterjedésével párhuzamosan jelent meg, s elsősorban egyes ún. „nemzetközi igazgatási uniók” alapító okiratai rendelkeztek erről. Ezek az intézmények azonban technikai jellegű együttműködési szervezetek voltak, s semmiképpen nem minősülnek vita rendezési jogi fórumnak. Ilyen vélemény nyújtására vonatkozó rendelkezés található pl. az 1874-ben kelt Egyetemes Postaegyezmény 14. cikkében, az 1919-es Léghajózási Egyezmény 34. cikkében.

[14] Az Egyességokmány ezen szakaszának létrejöttével kapcsolatban ld. Hudson, Manley O.: *The Permanent Court of International Justice 1920–1942. A Treatise*. Arno Press, New York, 1972. 107–108.

[15] Vö. *U.o.* 483–484.

[16] A Statútum eredeti tervezete 36. cikkében a tanácsadó véleményezési eljárással is foglalkozott. Végül azonban a Statútumból ezeket a rendelkezéseket törölték, mondván, hogy az Egyességokmány XIV. cikkére tekintettel a Bíróság nem tagadhatja meg a tanácsadó vélemények meghozatalát. Vö. *The Statute of the International Court of Justice, a Commentary, i.m.* 1404.

[17] Ezzel kapcsolatban l. Guyomar, Geneviève: *Commentaire du Règlement de la Cour internationale de Justice*. Éditions A. Pedone, Paris, 1983. 646.

[18] Ld. ezzel kapcsolatban *Nomination of the Netherlands Workers' Delegate to the Third Session of the International Labor Conference*. Advisory Opinion No. 1. July 31, 1922. és *Competence of the International Labor Organization with Respect to Agricultural Labor*. Advisory Opinion No. 2. August 12, 1922.

az Eljárási Szabályzat 72-74. cikkeit – néhány apróbb módosítással – átemelték a Statútumba.^[19]

Az Állandó Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleményezési eljárása igen „népszerű” volt, s a testület fennállása alatt ténylegesen 27 esetben nyilvánított tanácsadó véleményt. A Nemzetközi Bíróság esetében a tanácsadó vélemények aránya a peres ügyekhez viszonyítva kisebb, mint az az Állandó Nemzetközi Bíróság idején volt, ugyanakkor azonban a Bíróság tanácsadó véleményezési gyakorlata is jelentős, s számos – nyugodtan állítható – világpolitikai jelentőségű kérdésben nyilvánított véleményt.

Napjainkra a tanácsadó véleményezési eljárás is meglehetősen elterjedté vált, s a Nemzetközi Bíróságon kívül egyéb nemzetközi bírói fórumok is jogosultak tanácsadó véleményt adni. Így az alapítók felruházták tanácsadó véleményezési joggal pl. az Emberi Jogok Európai Bíróságát és a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszéket. Más kérdés az, hogy e bíróságok gyakorlatában a tanácsadó vélemények lényegesen ritkábban fordulnak elő, mint a Nemzetközi Bíróság gyakorlatában.

2. A nemzetközi bírói fórumok elterjedése

A nemzetközi bírászkodás fejlődését – mint már említettük – a legjobban az bizonyítja, hogy napjainkra jó néhány nemzetközi bírói fórum működik, amelyek között megtalálhatók általános hatáskörű bíróságok és speciális nemzetközi bíróságok.

A bírói fórumok számának növekedése mellett a nemzetközi választottbíráskodás is egyre népszerűbbé válik. Így az Állandó Választott Bíróság tagjaiból álló fórumok is mind gyakrabban járnak el. A 20. század utolsó harmadában a régi vegyes bizottságok feléledésére utal az, hogy egymással meglehetősen ellenséges államok közötti viták, illetve e vitákkal összefüggő elszámolási kérdések rendezését ún. igénybejelentési bizottságokra vagy bíróságokra (claim commission, claims tribunal) bízták. Ilyenként említhető az Irán és az Egyesült Államok közötti az 1981-es algíri megállapodással létrehozott igénybejelentési bíróság (Iran-US Claims Tribunal), amely a teheráni amerikai nagykövetség és konzulátus elleni 1979-es támadás és túsdráma^[20] lezárásaképpen került felállításra;^[21] valamint a Biztonsági Tanács 687/1991. sz., határozatával életre hívott és annak segédszerveként működő UN Claims Commission, amely Kuwait Irak általi lerohanása és elfoglalása következtében keletkezett kártérít-

[19] Ezek lettek a Statútum 65-67. cikkei. Vö. Guyomar: *i.m.* 647.

[20] Ezzel kapcsolatban ld. Az Egyesült Államok teheráni diplomáciai és konzuli személyzetének ügyét, amelyet a Nemzetközi Bíróság az 980-as évek elején tárgyal.

[21] Ez a fórum mintegy 4700 magánszemély Iránnal szembeni követeléséről döntött. Az iráni-amerikai Claims Tribunal aránylag eredményes működése, elsősorban arra vezethető vissza, hogy az igények kielégítése részben az Egyesült Államokban befagyasztott iráni vagyonból történt.

tési igényekről határoz.^[22] Az Állandó Választott Bíróság tagjaiból alakult ilyen igénybejelentési bizottság a 2000. évi algíri megállapodással felállított Eritrea-Etiopia Claims Commission, amelynek feladata a két állam közötti 1998-2000-es háborúban egymásnak, illetve egymás állampolgárainak és jogi személyeinek a humanitárius nemzetközi jog – beleértve az 1949. évi négy genfi egyezmény – és a nemzetközi jog más szabályainak megsértésével okozott veszteségekkel, károkkal stb. kapcsolatos kártérítési igények feletti döntés.

2.1 Általános hatáskörű bírói fórum – az EBESZ Egyeztetési és Választott Bíróság

Az általános hatáskörű bírói fórumok közé tartozik az Európai Biztonsági és Együttműködés Szervezetének keretében 1992-ben létrejött pán-európai békéltetési és választottbírói mechanizmus,^[23] illetve ennek alapján került 1995-ben felállításra a genfi székhelyű Egyeztetési és választott bíróság. Az EBESZ vitarendezési mechanizmus élre hívására vonatkozó javaslatot a volt szocialista államokban végbement rendszerváltás idején a francia Robert Badinter terjesztette elő, azzal a céllal, hogy felállítsanak egy olyan fórumot, amely alkalmas lehet a volt szocialista tábor felbomlása nyomán keletkező viták megoldására.^[24] Az új, rendkívül laza felépítésű fórum létrehozására már csak azért is szükség volt, mert a hajdani szocialista országok mindig is fenntartással viseltettek a nemzetközi vitáknak harmadik fél közbeiktatásával való rendezése iránt.

Az EBESZ egyeztetési és választottbírói mechanizmusa az államközi viták közvetítéssel, egyeztetéssel, diplomáciai eszközökkel, valamint választott bíróság útján való rendezését célozza. A békéltetési és választottbírói mechanizmus alapvetően az Állandó Választott Bírósághoz hasonlít, hiszen itt is a számításba jöhető békéltetők és bírák listájáról van szó, s itt is működik egy, a nyilvántartásokat vezető genfi iroda. Az EBESZ egyeztetési és választottbírói mechanizmusáról szóló 1992-es egyezmény kidolgozása során különös figyelmet fordítottak arra, hogy az új vitarendezési mechanizmusok szubszidiárusak legyenek, és semmiképpen sem érintsenek már kialakult vitarendezési eljárásokat.^[25] Az EBESZ esetében a szubszidiaritás előtérbe helyezésére egyébként azért volt szükség, mert – amint az e vitarendezési mechanizmus létrehozásával kapcsolatos tárgyalások anyagából kitűnik – csak így lehetett elvárni, hogy az államok számára a rendszer elfogadható lesz.

[22] E Claims Commission esetében a helyzet nehezebb, miután ebben az esetben a kártérítésekre rendelkezésre álló alap Irak külföldi olajeladásaiából származik, az iraki kormány viszont nem járul hozzá, hogy olajbevételeit az ENSZ ellenőrizze.

[23] L. erről a Békéltetésről és a választottbíráskodásról az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretében, Stockholmban, 1992. december 15-én létrejött Egyezményt, az okmány 1994-ben lépett hatályba. Az egyezménynek az EBESZ 56 állama közül 33 részese.

[24] Cuny, Laurence: *L'OSCE et le règlement pacifiques des différends: La Cour de conciliation et d'arbitrage*. Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. Geäéve. 1997. 73.p.

[25] L. ezzel kapcsolatban az egyezmény 19. cikkét.

Az EBESZ egyeztetési és választottbírói mechanizmusa nem különösebben népszerű az államok körében, s az EBESZ tagállamai a szervezet segítségét a választottbírói út helyett inkább a viták diplomáciai úton történő rendezéséhez veszik igénybe.

2.2. Speciális bíróságok

a) A nemzetközi büntetőbíróságok

A II. világháború szörnyűségei megmutatták, hogy nem csak a legalapvetőbb emberi jogokat és a humanitárius nemzetközi jogi szabályokat kell kodifikálni, hanem igenis folytatni kell azt az utat, amelynek első csírái valamikor a 19. században jelentkeztek, amikor a svájci Gustav Moynier 1872-ben a francia-porosz háború után azt javasolta, hogy a nemzetközi humanitárius jogot megsértőket nemzetközi választott bíróság ítélje el.

A 20. században egyes súlyos nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek nemzetközi bíróságok általi felelősségre vonására nézve sok terv született, s az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumát kidolgozó 1920-as Jogász Bizottság is foglalkozott a kérdéssel, sőt egy önálló bíróság felállítását javasolta. Ezzel az elképzeléssel azonban a Jogász Bizottság több tagja nem értett egyet és a terv sem a Nemzetek Szövetségének Tanácsában, sem pedig a Közgyűlésben nem nyerte el a szükséges támogatást.

Az egyének felelősségre vonására hivatott állandó nemzetközi bíróság létrehozásának tervét a Nemzetek Szövetségének különféle fórumain is tárgyalták, kézzel fogható eredmény azonban nem született. Igazi áttörésre csak a második világháború okozta sokk után került sor, amikor felállították a Nürnbergi és a Távól-keleti (tokiói) Nemzetközi Katonai Törvényszéket. E két bíróság azonban *ad hoc* fórum volt, s feladatuk bevégzése után megszűntek.

A második világháború után, az ENSZ már működésének első éveiben foglalkozni kezdett a nemzetközi büntetőjoggal összefüggő kérdésekkel, s az 1947-ben létrehozott Nemzetközi Jogi Bizottság feladatává tette, hogy fogalmazza meg a nemzetközi jognak azokat az elveit, amelyek a Nürnbergi Törvényszék Alapokmányában és e Törvényszék ítéleteiben kerültek elfogadásra, továbbá, hogy készítse el az emberiség békéje és biztonsága elleni cselekmények kódexének tervezetét.^[26] Közel félévszázad alatt azonban nem sok előrehaladás történt, noha nemzetközi fórumok sokasága foglalkozott egy nemzetközi büntetőbíróság létrehozásának tervével.

A 20. század utolsó évtizedében azonban egy újabb nagy sokk érte a nemzetközi közösséget. A világ különböző régióiban nem csak súlyos fegyveres konfliktusok törtek ki, de nap-nap után háborús és emberiség elleni bűncselekmé-

[26] Vö. Formulation of the principles recognized in the Charter of Nürnberg Tribunal and in the judgment of the Tribunal. G.A. Res. 177 (II) 21 November, 1947.

nyek elkövetéséről szóló hírek keltek szárnyra. Sőt, amire Európában a második világháború óta nem volt példa, nem csak a sajtó, de az ENSZ által 1992-ben kiküldött Szakértői Bizottság is a volt Jugoszlávia területén genocídium elkövetésének alapos gyanújáról számolt be. A Szakértői Bizottság jelentése nyomán a Biztonsági Tanács 1993. május 25-i 827. sz. határozatával létrehozta a volt Jugoszlávia területén 1991 után elkövetett a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményekért felelős személyek megbüntetésére rendelt *ad hoc* nemzetközi törvényszéket (a továbbiakban: Jugoszláv Törvényszék) és elfogadta annak Statútumát.^[27] A Jugoszláv Törvényszék felállítását követően, 1994-ben került sor egy másik nemzetközi *ad hoc* büntetőbíróság, a Ruandai Törvényszék létrehozására, majd pedig ezeket követte a 21. század első évtizedében több ún. speciális büntetőbíróság, vagy más néven: hibrid büntetőbíróság megalakítása,^[28] így a sierra leone-i, a libanoni, a kambodzsai, valamint a kelet-timori vérengzések elkövetőinek felelősségre vonására. Az a tény, hogy az említett térségekben végbement háborúkban történt szörnyű atrocitások felelőseit – esetleg cselekményeik elkövetése után sok-sok évvel – megpróbálják felkutatni és felelősségre vonni, mindennél jobban mutatja a nemzetközi közösségnek a nemzetközi humanitárius jogi szabályok betartása iránti elkötelezettségét és azt, hogy a szörnyűségek elkövetőinek még évtizedek múlva is felelniük kell tetteikért.

A 20. század utolsó évtizedében bekövetkezett helyi háborúk és az ott történt szörnyűségek és kegyetlenkedések sietették egy állandó nemzetközi büntetőtörvényszék létrehozásának ügyét is. S végre, sok-sok évi – gyakran eredménytelen tárgyalások után – az 1998-ban a Rómában megtartott diplomáciai konferencián aláírták a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumát és 2000-ben megkezdhette működését az a büntetőbíróság, amely akár államfők felett is ítélezhet.

b) A nemzetközi emberi jogi bíróságok

A 20. század közepén létrejött a nemzetközi bíróságoknak egy olyan csoportja, amelyekről minden bizonnyal a nemzetközi bíraskodás eszméjének legelkötelezettebb hívei sem igen álmodtak, ezek pedig a regionális emberi jogi bíróságok. E bíróságok életre hívásának előfeltétele volt, hogy a nemzetközi közösség

[27] A Jugoszláv Törvényszékkel kapcsolatban ld. Shraga, Daphna – Zacklin, Ralph: The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *European Journal of International Law*, 1994. 360-380.; Pellet, Alain: Le Tribunal criminel international pour l'ex-Yougoslavie? Pourde aux yeux ou avancée décisive? *Revue Générale de Droit International Public*. 1994. 7-59. Castillo, Maria: La compétence du Tribunal pénal pour la Yougoslavie. *Revue Générale de Droit International Public*, 1994. 61-87.; Prandler Árpád: Gondolatok a nemzetközi büntetőbíraskodásról: eredmények és ki-látások. In: *Ünnepi tanulmánykötet Bruhács János professzor emeritus 70. születésnapjára*. (Szerk. Csapó Zsuzsanna) Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Pécs 2009. 308-312.

[28] E fórumokat azért nevezik hibridbíróságnak, mert a bíróságok tagjai között helyi bírók és külföldi személyek is helyet foglalnak.

államai elismerjék, az emberi jogokra vonatkozó normák betartása többé nem tekinthető az államok belügyeibe tartozó kérdésnek.

A második világháború után, az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjának 1948-ban történt elfogadásával elindult az a folyamat, amelynek eredményeképpen az emberi jogok is nemzetközivé és univerzálissá váltak. Ismeretes, maga a Deklaráció nem egyéb, mint egy ENSZ közgyűlési határozat, amely önmagában nem bír kötelező erővel. Azonban a Deklaráció – amint ezt Louis Henkin hangsúlyozza – egy hatalmas lépés az emberi jogok nemzetközivé válása útján,^[29] amelyet később a kötelező erővel bíró nemzetközi szerződések sora követett. A Deklaráció univerzálissá tett bizonyos olyan elveket, amelyeket korábban az államoknak csak egy része vallott magáénak, s valójában a „közös vívmányok standard”-ját jelenti,^[30] amelynek elfogadásakor azt remélték, hogy az hatással lesz a nemzetközi közösség államaira abban a vonatkozásban, hogy belső viszonyaikban is eszerint járjanak el. Az emberi jogok nemzetköziesedése kiteljesedésének újabb állomását képezte az, amikor az államok hajlandóak voltak azt is vállalni, hogy az emberi jogi standardok belső jogi érvényesülése és betartása felett érvényesüljön egyfajta nemzetközi ellenőrzés. Az emberi jogok érvényesülése és betartása feletti nemzetközi ellenőrzés egyik, s kétségtelen talán leghatékonyabb eszközét képezik az emberi jogi bíróságok.

Az emberi jogi bíróságok feladata annak felügyelete, hogy az államok betartsák az emberi jogok védelmére vonatkozó nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeiket, illetve – jogsértések esetén – egyéni panaszok ügyében eljárjanak és a jogaikban megsértettek számára igazságot szolgáltatassanak. Ugyanakkor azonban e bíróságok elé is kerülhetnek olyan ügyek, amikor valójában államok közötti vita van a tekintetben, hogy valamelyik szerződő állam tiszteletben tartja-e a vonatkozó emberi jogi szerződés rendelkezéseit.

E bíróságok közül mindenekelőtt az Emberi Jogok Európai Bíróságáról kell szólni, amely az első ilyen intézmény volt, s valamennyi azóta életre hívott regionális emberi jogi bíróság – kimondva vagy kimondatlanul – lényegében ennek mintájára került megalakításra.^[31]

1959-ben történt létrehozása óta az Emberi Jogok Európai Bírósága is jelentős fejlődésen ment keresztül, s – nézetünk szerint – függetlenségének és hatékonyabb működésének szempontjából meghatározó jelentőségű volt az Alapvető Szabadságjogok és Emberi Jogok Európai Egyezménye 11. jegyzőkönyvének hatályba lépése.^[32] Ez a jegyzőkönyv egyebek között lehetővé tette, hogy most már egyének is közvetlenül fordulhassanak az Emberi Jogok Európai Bíróságához, illetve ez által vált az Emberi Jogok Európai Bírósága egy állandóan működő, valódi nemzetközi bírói fórummá, tagjai ettől fogva többé semmiféle

[29] Henkin, Louis: *The Age of Rights*. Columbia University Press, New York, 1989. 19.

[30] *Uo.*

[31] L. ezzel kapcsolatban az 1979-ben felállított Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságát és az 1998-ban létrehozott Ember és Népek Jogainak Afrikai Bíróságát.

[32] A 11. jegyzőkönyvet 1994. május 11-én nyitották meg aláírásra, 1998. november 1-jén lépett hatályba.

más kereső foglalkozást nem űzhetnek, miután a bírói tiszt egy teljes munkaidéjű hivatallá vált.^[33] Nem véletlen, hogy a jegyzőkönyvvel kapcsolatban egy szerző azt írta: az okmány „introduces a noticeable advance in the judicialisation of human rights”.^[34]

c) A Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék

A speciális bíróságok közül szólni kell még az ENSZ 1982-es Tengerjogi Egyezménye (UNCLOS) által életre hívott Nemzetközi Tengerjogi Törvényszékről. Egy speciális, a tengerjogi kérdésekkel foglalkozó bíróság létrehozásának gondolatát az új tengerjogi egyezményvel kapcsolatos tárgyalások meglehetősen korai szakaszában az Egyesült Államok vetette fel. Ez a kezdeményezés találkozott a fejlődő országoknak a törekvéseivel, akik az új tengerjogi szabályok kidolgozásában meghatározó szerepet játszottak, s akik a Nemzetközi Bíróságnak a Délnyugat-afrikai és az Észak-kameruni ügyekben hozott döntései miatt egyre több kritikával illették a Hágában működő világbíróságot. Érthető tehát, hogy támogatták egy új tengerjogi bíróság megalakításának tervét, amelyben – reményeik szerint – több hellyel rendelkezhetnek,^[35] s amelyben növelhetik befolyásukat.^[36] Mindezek következtében az 1994-ben hatályba lépett ENSZ Tengerjogi Egyezmény nem csak minden ezt megelőzően született tengerjogi dokumentumnál átfogóbban szabályozta a tengerjogot, hanem rendelkezett egy új nemzetközi bírói fórum felállításáról, a Hamburgban működő Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék létrehozásáról.^[37] Az ENSZ Tengerjogi Egyezménye abból a szempontból is ritkaság számba megy, hogy alig található még egy anyagi jogi szabályokat tartalmazó nemzetközi szerződés, amely ilyen részletesen rendelkezne a viták békés rendezéséről, s az erre vonatkozó eljárási kérdésekről.^[38]

[33] A reform lényegével kapcsolatban ld. Jacot-Guillarmod, Olivier: Comments on Some recent Criticisms on Protocol No. 11. to the European Convention on Human Rights. *Yearbook of the European Convention on Human Rights*. Vol. 38A. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/Boston/London, 1995. 182–183.

[34] Janssen-Pevtschin, Geneviève: Le Protocole no, 11 à la Convention européenne des droits de l'homme. *Revue trimestrielle des droits de l'homme* (Bruxelles) 1 October 1994. no. 20. 483–500.

A 2000-es években szintén igen jelentős változásokat hozott a 2010. június 1-jén hatályba lépett 14. jegyzőkönyv, amely a bíróság hatékony működését és az ügyek gyors elintézését mozdítja elő.

[35] Ezt annyiban sikerült elérniük, hogy a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszéknek 21 tagja van és a nagyhatalmakkal nincs állandó helyük a bíróságban.

[36] Oda, Shigeru: Dispute Settlement Prospects of the Law of the Sea. *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 44. Part. 4. October 1995. 865.

[37] Az új Tengerjogi Egyezmény hatályba lépése után egyes államok megpróbálták a Tengerjogi Törvényszék működésének megkezdését elhalasztani, s ennek tudható be az, hogy a szerződésben részes államok 1994. novemberében megtartott konferenciájukon úgy határoztak, hogy a bírák megválasztását 1996 augusztusára halasztják.

[38] Az ENSZ Tengerjogi Egyezményének XV. Része foglalkozik a viták rendezésével. A Nemzetközi Tengerjogi Törvényszékről szóló Megállapodást 1994-ben kötötték, az okmány 1996-ban lépett hatályba, s még ugyanezen év őszén az új bíróság megkezdte működését.

Az ENSZ Tengerjogi Egyezménye a viták rendezése tekintetében valójában igen széles választási lehetőséget kínál a szerződésben részes államok számára, amennyiben az okmány 187. cikke a viták rendezésére négy vitarendezési fórumot irányoz elő: A négy lehetőség közül első helyen a Nemzetközi Bíróság szerepel, második helyen az ENSZ Tengerjogi Egyezménye által életre hívott új állandó bírói fórum, a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék, mindezeket túlmenően az államok választhatják az Egyezmény VII. mellékletében említett választott bíróságot, illetve az Egyezmény VIII. melléklete szerinti speciális választott bíróságot.^[39] Az ENSZ Tengerjogi Egyezményében részes államok a szerződés 287. cikke szerinti, az ENSZ főtitkáránál tett nyilatkozatban előre kiválaszthatnak ezen vitarendezési fórumok közül egyet vagy többet, amelyek adott esetben vitájuk rendezésében eljárhatnak. Ha valamely vitában álló felek nem ugyanazon rendezési eljárást fogadták el, akkor – amennyiben a felek másban nem állapodnak meg – a vita csak a VII. melléklet szerinti választottbírói eljárással rendezhető.

Az ENSZ adatai szerint 2010. augusztusáig 81 állam tett a 287. cikk szerinti nyilatkozatot. Egyébként e nyilatkozatok egy része igen bonyolult és sokféle korlátozást tartalmaz.^[40] Mindezek következtében csak nagyon alapos elemzés után deríthető ki, hogy valójában az államok mely bíróság joghatóságát, s mely ügyekre nézve ismerték el.

A Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék joghatósága egyébként a vitáknak igen széles körére terjed ki, s az nem csak államok közötti vitákkal, hanem természetes és jogi személyek ügyeivel is foglalkozhat.^[41]

3. A bíróságok együttélése

A különféle nemzetközi bírói fórumok megléte felveti ezek egymáshoz való viszonyának kérdését, illetve azt, hogy e bíróságok mennyiben jelentenek egymásnak konkurenciát, s vajon a bíróságok között nem állhat-e elő valamiféle rivalizálás, illetve az a helyzet, hogy ugyanabban a kérdésben eltérő joggyakorlatot folytassanak. Ami ahhoz vezethet, hogy az államok „válogatni” kezdenek, hogy jogvitájuk eldöntésére a számításba jövő nemzetközi bírói fórumok közül

[39] A speciális választottbíróóság a VIII. melléklet 1. cikke értelmében a következő vitákban jár el: halászati ügyek, a tengeri környezet védelme és megőrzése, tengeri tudományos kutatások, hajózás, beleértve a hajókról való szennyeződést és hulladékoknak a tengerben való elhelyezésével kapcsolatos vitákat.

[40] A nyilatkozatokat ld. www.org/Depts/los/convention_agreements/convention_declarations

[41] A ENSZ Tengerjogi Egyezményének 187. és 292. cikkei értelmében bizonyos esetekben természetes vagy jogi személyek is indíthatnak a Tengerjogi Törvényszék előtt eljárást. Ezek azok az ügyek, amikor egyfelől a vita az államok joghatóságán kívül eső tengerfenék kiaknázásával kapcsolatosak, s amelyekben nemcsak az Egyezményben részes szerződő államok érintettek, hanem az ún. Hatóság és a Vállalat (ezek az ügyek egyébként a Törvényszéken belül megalakított Tengerfenék-viták Kamarájához tartoznak), másfelől pedig, amikor a vita tárgya feltartóztatott hajók és legénységük azonnali elengedése.

melyikhez is forduljanak, attól függően, hogy melyiktől remélhetnek számukra kedvezőbb döntést.

A bíróságok tevékenységének jellegéből kiindulva megállapítható, hogy bizonyos bíróságok semmiképpen nem konkurálhatnak egymással. Így például a hágai Nemzetközi Bíróságnak semmiképpen nem jelenthet konkurenciát a Strasbourgban működő Emberi Jogok Európai Bírósága, vagy a Nemzetközi Büntetőbíróság. Más bíróságok között azonban elképzelhető, hogy bizonyos ügyek vonatkozásában több nemzetközi bírói fórum rendelkezhet joghatósággal, e kérdéskör részletes vizsgálatára azonban – terjedelmi okokból – ezen írásban nem vállalkozhatunk, s inkább csak ezzel összefüggő egy-két kérdésre szeretnénk kitérni.

Meg kell jegyezzük, hogy az emberi jogi bíróságokkal nem a többi nemzetközi bírói fórum konkurál, hanem azok a különféle bizottságok, ún. *treaty body-k*, amelyeknek a felállításáról a nagy emberi jogi egyezmények rendelkeznek, s amelyek részben az államoknak e szerződések végrehajtásával kapcsolatos jelentéseivel, részben pedig a szerződések megsértésével kapcsolatos egyéni panaszokkal foglalkoznak. E bizottságok és az emberi jogi bíróságok eljárása már konkurálhat egymással, amennyiben a jogiakban sértett panaszosok számos esetben „választhatnak”, hogy sérelmeikkel melyik fórumhoz forduljanak. Az általános hatáskörű nemzetközi bírói fórumok között elvileg létrejöhet egyfajta rivalizálás, így például a Nemzetközi Bíróság és az EBESZ egyeztetési és választottbírói vitarendezési mechanizmusa között. Ez az összeütközés azonban csak elvben áll fenn, annak ellenére, hogy az EBESZ egyeztetési és választottbírói vitarendezési mechanizmusa a legszélesebb résztvevőjű és általános hatáskörű pán-európai bírói fórum, amelynek joghatósága a nemzetközi vitáknak meglehetősen széles körére terjed ki, annak következtében, hogy az Egyezmény tiltja a joghatósággal kapcsolatos *ratione materiae* és *ratione temporis* korlátozásokat.^[42]

A szubszidiaritásnak az EBESZ egyeztetési és választottbírói vitarendezési mechanizmusáról szóló egyezménybe való beiktatásával azonban igen csak szűk körre szorították ezen vitarendezési mechanizmusok alkalmazásának körét,^[43] s valójában az EBESZ vitarendezési mechanizmusaival szemben, az egyezmény 19. cikke értelmében, minden más vitarendezési eljárás – legyen az bírói vagy sem – elsőbbséget élvez.^[44] Meg kell jegyeznünk azonban, hogy 19.

[42] L. ezzel kapcsolatban Cuny, Laurence: *L'OSCE et le règlement pacifiques des différends: La Cour de conciliation et d'arbitrage*. Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. Geneve. 1997. 76.

[43] Ibid.

[44] Ezzel kapcsolatban az Egyezmény 19. cikkének 1. bekezdése a következőképpen rendelkezik: „1. A valamely vita alkalmából létesített békéltető bizottság vagy választottbírói bíróság nem tesz (pontosabban: nem tehet - L.V.) további intézkedést az ügyben, amennyiben

a) a vitának a bizottság vagy a választottbírói bíróság elé terjesztését megelőzően azt egy olyan bíróság vagy választottbírói bíróság elé terjesztették, amelynek a joghatóságát a vita tekintetében a felek jogilag kötelesek elfogadni, vagy ha az ilyen testület a vita érdemében már döntést hozott;

b) a vitában álló felek eleve elfogadták egy bírói testület kizárólagos joghatóságát – ide nem

cikk 1. bekezdése egyfelől csak a már létrejött vitarendezési eljárásokra vonatkozik, másfelől pedig az is szükséges, hogy kikössék a másik eljárás kizárólagosságát. Mindezek következtében joghatósági konfliktusok akár a Nemzetközi Bírósággal, akár pedig valamely más bírói fórummal nem zárhatók ki, minden olyan esetben, amikor a felek nem rögzítették egyértelműen a másik vitarendezési eljárás kizárólagosságát. Az esetleges konfliktusok elkerülése érdekében a 19. cikk 4. bekezdése lehetővé teszi az államok számára, hogy fenntartások útján az egyezmény szerinti vitarendezési mechanizmusokkal szemben bármely más vitarendezési mechanizmusnak elsőbbséget biztosítsanak.^[45] Lucius Caflisch szerint ezt a lehetőséget a szubszidiaritás maradéktalan érvényre juttatása érdekében kellett a szerződésbe beiktatni. A svájci nemzetközi jogász ugyanakkor felveti azt is, vajon nem kellett volna-e ezt a lehetőséget némileg korlátozni és a fenntartások megtételének lehetőségét csak bizonyos vitarendezési módok vonatkozásában megengedni.^[46]

Az EBESZ vitarendezési mechanizmusai és a Nemzetközi Bíróság közötti rivalizálásnál sokkal reálisabb a veszélye annak, hogy a Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék között alakul ki valamiféle versengés. Lényegében ezt vetítette előre, hogy még meg sem kezdte működését a hamburgi Tengerjogi Törvényszék, a szakirodalomban a Nemzetközi Bíróság tagjai közül többen máris kritikával illették az új bírói fórumot. Így annak idején a Nemzetközi Bíróság egyik legképzettebb tagjának hírében álló Shigeru Oda éles hangú cikkben bírálta az új tengerjogi bíróság felállítását. Oda egyenesen hibának nevezte azt, hogy létrehozzanak egy, az ENSZ legfőbb bírói fórumaként évtizedek óta eljáró Nemzetközi Bírósággal párhuzamosan működő bírói fórumot, mondván, hogy a tengerjog mindig is a nemzetközi közjog része volt és az is lesz, s a tengerjogot a nemzetközi közösség egésze joggyakorlatának fényénél kell értelmezni, nem pedig attól leválasztva.^[47] A japán bíró szerint, ha a tengerjog fejlődését elszakítjuk az általános nemzetközi jogi szabályoktól, s azt egy különálló bírói fórum hatáskörébe utaljuk, az a nemzetközi jog alapjainak megsemmisüléséhez vezethet.^[48] Gilbert Guillaume, aki a Nemzetközi Bíróságnak 2000 és 2003 között volt az elnöke, visszafogottabban fogalmazott, amikor

- értve a jelen Egyezmény szerinti választottbíróiságot –, amelynek joghatósága van arra, hogy kötelező erővel eldöntse az elébe terjesztett vitát, vagy ha a felek megállapodtak abban, hogy a vita rendezését más kizárólagos módokon fogják keresni.”

[45] A 19. cikk 4. bekezdése a következőképpen szól:

„Bármely állam a jelen Egyezmény aláírásakor, megerősítésekor vagy akkor, amikor ahhoz csatlakozik, fenntartást tehet annak biztosítása végett, hogy a jelen Egyezmény által létesített vitarendezési rendszer összeegyeztethető legyen más olyan vitarendezési módokkal, amelyeket az illető államra alkalmazható egyéb nemzetközi kötelezettségvállalások tartalmaznak.”

L. ezzel kapcsolatban Cuny: *i. m.* 75.

[46] Caflisch, Lucius: *Vers des mechnismes pan-européens de réglemant pacifiques des différends* *Revue Générale de Droit international Publique*. 1993. No.1. 21.

[47] Oda, Shigeru: *Dispute Settlement Prospects in the Law of the Sea*. *International and Comparative Law Quarterly*. 1995. 864.

[48] *Uo*.

azt írta: felvetődik a kérdés, vajon nem volt-e felesleges egy új bírói fórumnak a létrehozása, s nem volt-e egyfajta megfontolatlanság az intézmény működésbe helyezése.^[49] A francia bíró hozzátette azt is, ha cikkének megírásakor, vagyis az 1990-es évek közepén folynának az új tengerjogi egyezményrel kapcsolatos tárgyalások, egyáltalán nem biztos, hogy ugyanúgy határoznának, ahogyan azt az 1970-es évek közepén tették.

Egy másik szerző, Elihu Lauterpacht felveti azt a kérdést, vajon a Tengerjogi Törvényszék hatáskörének nem államok közötti vitákra való kiterjesztése indokoltá teszi-e, hogy egy egészen új nemzetközi bírói fórumot hozzanak létre, amely azonban még ezekben a kérdésekben sem rendelkezik kizárólagos joghatósággal.^[50] A brit szerző ennél jobb megoldásnak tartotta volna azt is, ha a Nemzetközi Bíróság Statútumát módosították volna, s a Nemzetközi Bíróságot is felhatalmazták volna arra, hogy nem államok közötti vitákban is eljárhasson.^[51]

Ezek a kezdeti, a hamburgi bírósággal kapcsolatos aggodalmak mára eltűntek, nem utolsósorban azért, mert – mint kiderült – a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék egyáltalán nem jelent konkurenciát a Nemzetközi Bíróság számára, s az államok fontos, nagy horderejű tengerjogi vitáikat döntés végett továbbra is a Nemzetközi Bíróság elé terjesztik. Ezen állítást igazolja az, hogy a hamburgi Törvényszék felállítása óta több tengerjogi vitával fordultak a Nemzetközi Bírósághoz, ilyenként említhető többek között a Nicaragua és Kolumbia közötti a nyugati karib-térségbeli tengeri határvita ügye; a Szingapúri szorosban elhelyezkedő egyes szigetekcskék, sziklák és más tengeri képződmények feletti szuverenitással kapcsolatos Malajzia és Szingapúr közötti vita; a Románia és Ukrajna közötti a fekete-tengeri határvonalra vonatkozó ügy, a Chile és Peru közötti a csendes-óceánban húzódó tengeri határvonal ügye; valamint – éppen a legutóbbi időben, 2010 nyarán – a fakultatív klauzula alapján Ausztrália által Japánnal szemben megindított eljárás az Antarktisz térségében folyó japán bálnavadászat miatt.

A különféle nemzetközi bírói fórumok működésével kapcsolatban természetesen az is felvetődik, vajon ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz, s van-e, illetve létezhet-e közöttük valamiféle munkakapcsolat. A különféle bíróságok közötti formális vagy informális kapcsolatról nehéz átfogó képet adni. Annyi azonban mindenképpen elmondható, hogy például a regionális emberi jogi bíróságok gyakorlata tekintetében kimutathatók bizonyos hasonlóságok. De sajátos kapcsolat áll fenn már évtizedek óta a Nemzetközi Bíróság és az ENSZ Adminisztratív Bírósága és más adminisztratív bíróságok között, annak következtében, hogy egyes adminisztratív bíróságok döntéseit tanácsadó véleményezési eljárás keretében a Nemzetközi Bíróság – igaz nem fellebbezési fórumként – de felülvizsgálhatja.^[52]

[49] Guillaume, Gilbert: The future of international judicial institutions. *International and Comparative Law Quarterly*. 1995. 855.

[50] Vö. Lauterpacht, Elihu: *Aspects of the Administration of International Justice*. Hersch Lauterpacht Memorial Lectures. Grotius Publications Limited, Cambridge, 1991. 21.

[51] *Uo.*

[52] Ezek az ügyek nem túl gyakoriak, s a Nemzetközi Bíróság fennállása óta mindössze öt ilyen eljárás volt.

Az *ad hoc* büntető bíróságok közötti kapcsolatok intézményes kereteként fogható fel a Jugoszláv Törvényszék és Ruandai Törvényszék esetében az, hogy a két fórum Fellebbezési Kamarája azonos, és az Arusha-ban működő Ruandai Törvényszék ítéleteivel szembeni fellebbezéseket ugyanaz a Hágában működő Fellebbezési Kamara bírálja el, mint amely a Jugoszláv Törvényszék első fokon meghozott ítéleteivel kapcsolatban eljár.

Mindenképpen a nemzetközi bírói fórumok közötti kapcsolatok sajátos eseteként említhető az, amikor a Nemzetközi Bíróság a Bosznia és Hercegovina c. Szerbia-Montenegro közötti, a *Genocídium bűncselekményének megelőzéséről és megbüntetéséről* szóló egyezmény alkalmazásával kapcsolatos ügy érdemi ítéletének meghozatalakor erősen támaszkodott a volt Jugoszláv Törvényszéknek különösen a Srebrenica-i vérengzéssel kapcsolatban a Krstić és a Blagojević ügyekben tett megállapításaira. A Nemzetközi Bíróság ezzel összefüggésben maga is elismerte, hogy ebben az ügyben sajátos helyzet állt elő, azonban – miután a boszniai genocídium ügyben számos olyan állításról, eseményről volt szó, amelyeket a Jugoszláv Törvényszék már alaposan megvizsgált és ezekkel kapcsolatban döntést hozott – a Nemzetközi Bíróság a maga részéről bizonyítékként fogadta el a Jugoszláv Törvényszék bizonyos megállapításait.^[53]

Meg kell jegyezzük, hogy a Nemzetközi Bíróság magához a Jugoszláv Törvényszékhez nem fordult információért, bizonyos titkos dokumentumok kiadásáért stb., holott minden bizonnyal fontos lett volna, ha a boszniai genocídium ügy érdemi szakaszában a Nemzetközi Bíróság bizonyos dokumentumokhoz hozzájuthatott volna.^[54] Abból a tényből kiindulva, hogy a Nemzetközi Bíróság lényegében fennállása óta először támaszkodott ítéletében egy másik nemzetközi bírói fórum döntésére, úgy véljük, túl messzemenő következtetéseket nem szabad levonni. Hiszen a boszniai genocídium ügyben is egyebek között szintén azokról a genocídiumnak és emberiség elleni bűncselekményeknek minősülő szörnyűségekről volt szó, amelyeknek elkövetői felett a Jugoszláv Törvényszék ítélt. Míg azonban a Jugoszláv Törvényszék egyének felelősségéről döntött és az elkövetőkre büntetést szabott ki, addig a Nemzetközi Bíróságnak arról kellett határoznia, hogy a bekövetkezett tragédiáért a nemzetközi jog alapján terheli-e a szerb államot felelősség.

* * *

Összefoglalásként elmondható, hogy a nemzetközi bíraskodás kilenc évtizedes fejlődése mindenképpen beváltotta az alapító atyák várakozásait, sőt – nyu-

[53] L. Ezzel kapcsolatban *Application of the Coinvention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocíd* (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) Judgment of 26 february 2007. I.C.J. Report, 2007, 75–83.

[54] Más kérdés az – s erre vonatkozóan nehéz állást foglalni –, hogy az adott dokumentumok a Törvényszék rendelkezésére álltak-e vagy sem, s erre nézve legfeljebb csak találgatásokba bocsátkozhatunk.

godtan mondható – felülmúlta álmaikat, hiszen mára a nemzetközi bírói fórumoknak egész hálózata működik, s e bíróságok óriási tekintélynek örvendnek. Hozzátehetjük, az elmúlt közel egy évszázad alatt nem csak a nemzetközi bíróságok száma növekedett meg, hanem létrejöttek olyan nemzetközi bírói fórumok, így mindenekelőtt az emberi jogi bíróságok, amelyeknek létrehozására annak idején nem is gondoltak. Ugyanakkor azonban államok közötti viszonylatban a kötelező és általános nemzetközi bírászkodás nem került bevezetésére, s csak egyes nemzetközi bírói fórumok vonatkozásában lehet egyfajta kötelező joghatóságról beszélni.

A bíróságok elterjedésén túlmenően azonban igen jelentősen megváltozott a nemzetközi közösség államainak a különböző nemzetközi bírói fórumokhoz való viszonya is, s napjainkra mind gyakrabban fordulnak – saját jószántukból – nemzetközi bíróságokhoz olyan államok, amelyeket korábban a nemzetközi bírászkodás ellenzőiként tartottak számon. Ilyenként említhetők a fejlődő országok és a volt szocialista államok.

A terrorcselekmény dogmatikája a nemzetközi büntetőjogban

I. BEVEZETÉS

2001. szeptember 11-e óta megváltozott szemléletünk a világról, holott maga a világ egyáltalában nem változott. Olyan folyamatok váltak egyértelművé és világossá, melyek már régóta meghatározták a XX-XXI. századi modern társadalmakat. Az Amerikai Egyesült Államokat ért terrortámadás ráébresztette a világ valamennyi filantróp módon gondolkodó kormányát, hogy a terrorizmus és az egyéb nemzetközivé vált bűncselekmények – gondolunk itt most főként azon bűncselekményekre, melyek határokon átívelő dimenziókkal rendelkeznek – már nem kívülről támadják a demokráciákat, hanem belülről igyekeznek elfojtani azok valamennyi pozitív jellemvonását.

A hidegháborús megosztottság végével mind teljesebb az a felismerés, hogy a világ egyetlen globális tér, minden állam egyetlen globális világ részévé vált, amelyben a hatások és ellenhatások sokkal közvetlenebbül érintkeznek egymással, mint bármikor korábban.^[1] Ebben a globális térben nincsen túloldal, így az erőszak és a terror a civilizáció részévé vált.^[2]

A modern ember jelleméből fakad, hogy számára a társadalom, az abban lévő kisebb közösségek és azok kultúrája jelentik azokat a kereteket, melyekben kiteljesedhet. A globalizáció azonban – jótékony hatásai mellett – kikezdi ezeket a közösségeket, a társadalmakat, kikezdi továbbá a nemzetállamokat, valamint az egyes kultúrákat.^[3] A korábban viszonylag stabil kereteket nyújtó nemzetállamok erodálódnak, eredeti szociális funkciójuk jelentős része leépül, amit könyörtelenül ki is használ a nemzetközivé vált terrorizmus.^[4]

A globalizáció ezért nagyban kedvez a nemzetközi bűnözés egyre erőteljesebb eszkalálódásának. Azonban ez korántsem pusztán az ún. „one world” teória eredményeképpen létrejövő „világtársadalom” káros hatásainak köszönhető. Ahogyan Ulrich Sieber is kifejti, a fent említett tényező mellett további két, napjainkban egyre markánsabban jelentkező kihívással kölcsönhatásban jár együtt. Ilyen egyrészt az ún. „posztindusztriális társadalom”, melynek dinami-

[1] Kiss J. László: A terrorizmus, avagy a biztonság és a háború metamorfózisa. *Acta Humana* 2002. 46–47. sz. 65.

[2] Kiss J.: *i. m.* 65.

[3] Rostoványi Zsolt: Terrorizmus és szabadság (a *Fundamentum* „Fórum” c. rovatában). *Fundamentum* 2001/4. sz. 59.

[4] Rostoványi: *i. m.* 59.

kus fejlődése révén a modern ember egyre inkább determinált az információktól, másrészt az ún. „kockázati társadalom”, mely egyre nagyobb veszélyeket – pl. atomkatasztrófát vagy vegyipari balesetet – indukál az élet minden területén.^[5]

Amennyiben tehát a kriminálpolitika oldaláról szemléljük a világban jelenleg is zajló eseményeket, bűnözési trendeket, kijelenthető, hogy azokkal már nem pusztán kvantitatív jellegzetességeik alapján kell foglalkozni, hanem sokkal inkább abból a szempontból, hogy ezek a magatartások súlyos veszélyforrást^[6] jelentenek korunk valamennyi társadalmára.

A jogirodalom – a fenti felismerés okán – az elmúlt évtizedben sokat foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a terrorizmus, pontosabban az államhatárokat átlépő nemzetközi terrorizmus besorolható-e a tulajdonképpeni nemzetközi jogi bűncselekmények körébe, vagy pusztán transznacionális kriminalitásként értékelhető. A megkülönböztetés korántsem látszólagos, hiszen a *nemzetközi jogi bűncselekmények* olyan deliktumok, amiket a nemzetközi jog nyilvánít bűncselekményekké,^[7] azaz a büntetendővé nyilvánítás alapja nem a belső jog, hanem a nemzetközi jog – az államokat tehát nemzetközi jogi kötelezettség terheli a kriminalizációra, és a felelősségre vonás megvalósítására^[8] –, további ismérv pedig a cselekményeknek az emberiség közös érdekeit sértő jellege.^[9] Ezzel szemben a *transznacionális bűncselekmények* – mint ahogyan a megnevezés tükörfordításából is következik –, államhatárokon átvívelő bűntettek, melyekkel szemben a nemzetközi szintű fellépés oka az, hogy sértik az államok közötti békés kapcsolatokat,^[10] és több állam területére történő átnyúlásuk komoly együttműködésre kényszeríti a nemzetközi közösséget.^[11]

A nemzetközi terrorizmust klasszikusan ezen utóbbi bűncselekményi kategóriába sorolják be, amikor azonban nemzetközi bűnözésről, illetve határokon átvívelő devianciákról beszélünk, szükségképpen szem előtt kell tartanunk egy olyan szempontot is, ami a nemzetközi jogi bűncselekmények megítélése szempontjából – legalábbis nézetünk szerint – irányadónak tekinthető.

Egy adott bűncselekmény nemzetközi jellege minimálisan két szinten jelenhet meg: egyrészt úgy, hogy a cselekmény súlyánál fogva fenyegeti az egész nemzetközi jogközösséget, így a nemzetközi jog erejéből fakad ezen cselekmények üldözése, másrészt pedig úgy, hogy a büntetendőség a belső jogból fakad,

[5] Sieber, Ulrich: Memorandum egy Európai Modell büntetőtörvénykönyvért. *Magyar Jog* 1998/6. sz. 372.

[6] Albrecht, Hans-Jörg: A bűnözésben mutatkozó változások, ezek okai és kriminálpolitikai szerepe. *Belügyi Szemle* 2002/6. sz. 18.

[7] Wiener A. Imre: Nemzetközi büntetőjog - nemzetközi bűncselekmények. *Jogtudományi Közlemény* 1986/6. sz. 262.

[8] Wise, Edward M.: International Crimes and Domestic Criminal Law. *DePaul Review* 1989. Vol. 38. 932-933.

[9] Triffterer, Otto: *A nemzetközi büntetőjog időszerű kérdései*, Az ELTE-ÁJK-an elhangzott előadás tézisei 1983. június 2., 2.

[10] Karpec, I. I.: *A nemzetközi jellegű bűncselekmények*. I. kötet, Rendőrtiszti Főiskola, Budapest, 1983. 51.

[11] Polt Péter: A nemzetközi büntetőjog fejlődésének néhány kérdése. *Jogtudományi Közlemény* 1987/4. sz. 176-178.

de a globalizációnak és egyéb más tényezőnek köszönhetően a cselekmény nem marad meg egy adott állam határain belül, hanem átlépi azokat. Ilyenképpen azt is mondhatjuk, hogy a tágabb értelemben vett nemzetközi bűncselekmények közé nemcsak a tulajdonképpeni, a nemzetközi jogon alapuló bűncselekmények tartoznak, hanem az ún. „nemzetköziesedő” bűntettek is, melyek esetén az államok a nemzetközi jog legalapvetőbb forrásához, a nemzetközi szerződéshez^[12] nyúlnak a hatékonyabb fellépés és a nemzetközi közösséget fenyegető helyzet megszüntetése, vagy minimalizálása érdekében.

Bevezetésünkben hangsúlyosnak tartjuk rögzíteni továbbá azt is, hogy követve a szakirodalmat, elfogadjuk azt a distinkciót, mely megkülönbözteti a nemzetközi bűncselekményeket mint tágabb fogalmi kategóriát, valamint a szűkebb értelemben vett nemzetközi jogi bűncselekményeket. Utóbbi alá tartoznak a szakírók szerint elsődlegesen a háborús bűncselekmények, az emberiesség elleni bűncselekmények, a genocídium és az agresszió,^[13] valamint egyre többen már a kínzást is ebben a fogalmi körben értékelik.^[14]

Tanulmányunkban a fentiek okán célunk annak bemutatása, hogy a nemzetek közössége, valamint a nemzetközi büntetőjogi elképzelések milyen rendszerben értelmezik a nemzetközi terrorizmust. Továbbá az, hogy megválaszoljuk az alapvető kérdést: lehet-e a mai modern jogi környezetben a bevezető gondolatok között említett csoportosítást érvényesíteni a nemzetközi terrorizmus tekintetében is, vagy az már túlhaladott álláspontnak tekinthető, és kijelenthető, hogy a nemzetközi terrorizmus is besorolható a nemzetközi jogi bűncselekmények, azaz a szűkebb értelemben vett nemzetközi bűncselekmények közé. Tekintettel arra, hogy a jogirodalom ennek a kérdésnek a vizsgálata során egységes abban, ahogy a terrorcselekmény elkövetését és annak jogi hátterét értelmezi egyrészt háború idején, másrészt pedig békeidőben, mi is ezt a megkülönböztetést fogjuk a továbbiakban követni, és az egyes megállapításokból következtetéseket levonni.

[12] Ezen nemzetközi szerződések általános sajátossága, hogy az abban részes államok kötelezik magukat arra, hogy belső büntetőjogukban a nemzetközi szerződéssel összhangban álló szabályokat alkossanak, így önmagában a nemzetközi szerződés csak akkor teremt jogi alapot egy adott bűnelkövető felelősségre vonására, ha és amennyiben az adott állam jogalkotó szerve elfogadja a szükséges büntetőjogi szabályt. (Lásd: Wiener A. Imre: Jogforrások és jogelvek a nemzetközi jogban. *Állam és Jogtudomány* XXXII/1-2. 1990. 13.)

[13] Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a kérdés már a korábbi évszázadokban is foglalkoztatta a nemzetközi jogászokat. Így példának okáért Hugo Grotius „A háború és béke jogáról” című munkájában a kalózkodást is ún. *hostis humanis generis*-ként minősítette, ezzel mintegy azt is kimondva, hogy elkövetői univerzálisan üldözendők. (Vö. Dr. M. Nyitrai Péter: *Nemzetközi bűnügyi jogsegély Európában*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest, 2002. 25.)

[14] Werle, Gerhard: *Principles of International Criminal Law*. T.M.C. Asser Press, 2005. 26.

II. A TERRORCSELEKMÉNY, MINT NEMZETKÖZI BŰNCSELEKMÉNY MEGÍTÉLÉSE BÉKEIDŐBEN

II.1. Az első jelentősebb kísérlet a terrorcselekmény mint nemzetközi bűncselekmény definiálására a Népszövetségben történt meg 1934 és 1937 között.^[15] Az apropót egy politikai esemény adta, amikor is 1934. október 9-én I. Sándor jugoszláv király horvát szeparatisták merényletének áldozata lett Franciaországban. A merénylet során a francia külügyminiszter, Louis Barthou és két embere is meghalt.^[16] Az elkövetők Olaszországba menekültek, Franciaország pedig a két állam között 1870-ben megkötött egyezmény alapján kezdeményezte azok kiadatását. A torinói Fellebbviteli Bíróság elutasította a kérelmet azon az alapon, hogy a bűncselekményt politikai bűncselekménynek minősítette, melyre nem terjedt ki a két állam közötti kiadatási egyezmény.

Az eseményre válaszul a Népszövetségben megindult egy „műhelymunka” egy olyan egyezmény kidolgozása érdekében, melynek segítségével hatékonyan felvehető a nemzetközi közösségben a küzdelem az ilyen, illetve ehhez hasonló merényleteket elkövetőkkel szemben. A Népszövetség volt tehát az a szervezet, amely első ízben kívánt nemzetközi választ adni a terrorizmus általi fenyegetésre.^[17]

A merénylet után két hónappal a Népszövetség Tanácsa 1934. december 10. napján elfogadott határozatában hangsúlyozta, hogy a nemzetközi jog jelenlegi szabályrendszere nem tekinthető elégségesnek a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelemben, hatékonyabb együttműködésre van szükség.^[18] Ennek alapján még az előkészítés szakaszában a Népszövetség Közgyűlése nemzetközi alapelveket is megfogalmazott, melyeket minimális standardként támasztott az egyezménnyel szemben. Ezek az elvek a következők voltak:

1. tilalmazott minden, az emberi életet vagy szabadságot sértő, illetve veszélyeztető terrorista megnyilvánulás,
2. meg kell előzni a terrorcselekmények elkövetését,
3. meg kell büntetni a nemzetközi jelleget öltő terrorista megnyilvánulások elkövetőit.^[19]

[15] Saul, Ben: The legal response of the League of Nations to Terrorism. *Journal of International Criminal Justice*, Symposium, *Contributions to the history of international criminal justice*. 2006/4. 79.

[16] Walters, E.: *A history of the League of Nations* (London, 1969.) 599.

[17] A szerző itt kívánja megjegyezni, hogy az uralkodó felfogás szerint egy nemzetközi szervezet keretei között végbemenő jogalkotás nemzetközi jogon alapuló felelősségi szabályokat alkothat, így kijelenthető, már a Népszövetségben felmerült annak a gondolata, hogy a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelmet nemzetközi jogi alapokra helyezze.

[18] Saul: *i. m.* 80.

[19] Ezek a hivatkozott alapelvek nemcsak az egyezménytervezet elkészítésére voltak nagy hatással, de mind a mai napig zsinórmértékként szolgálnak a nemzetközi közösség számára. Olyan princípiumok ezek, melyeket a nemzetközi béke és biztonság megteremtését is célzó, számtalan országot tömörítő nemzetközi szervezet fogalmazott meg, s mint ilyenek a szerző álláspontja

Az egyeztetéseket és vitákat követően végül is 1937 novemberében született meg a két egyezménytervezet, amelyek azonban sohasem léptek hatályba. Az egyik konvenció meghatározta a nemzetközi terrorizmus fogalmát (Egyezmény a Terrorizmus Megelőzéséről és Büntetéséről, a továbbiakban: Egyezmény), míg a másik annak a nemzetközi bíróságnak a szabályrendszerét teremtette meg, amely az Egyezmény hatálya alá tartozó bűntettek elkövetőivel szembeni eljárás lefolytatására, valamint azok felelősségre vonására állt volna fel. Annak érdekében, hogy a terroristák kiadásának a jövőben ne lehessen akadálya, az Egyezmény arra ösztönözte volna az államokat, hogy olyan belső szabályokat alkossanak, melyek alapján a terrorcselekményeket ne lehessen politikai bűncselekménynek tekinteni.^[20]

Az egyezménytervezetek tartalmából látható, hogy a Népszövetség egyértelmű szándéka volt nemzetközi bűncselekményként kezelni a nemzetközi terrorizmust, hiszen nemzetközi jogi normában rögzítették annak tényállását, valamint az elkövetők felelősségre vonásával kapcsolatos eljárási és egyéb anyagi jogi szabályokat is.^[21] Jelentős előrelépésnek tekinthetők tehát az egyezménytervezetek, hiszen – osztva Wiener A. Imre álláspontját –, ahhoz, hogy egy bűncselekményt nemzetközi bűncselekményként értelmezhesünk, minimálisan is három feltétel együttes fennállását kell megállapítanunk:

1. a büntetőjogi normának nemzetközi jog szerint megkötött nemzetközi szerződésből, vagy a nemzetközi szokásjogból kell erednie, és olyan kötőerővel kell bírnia, amely nem igényel belső jogi közvetítést,
2. az elkövetők felelősségre vonásával kapcsolatos szabályokat is ilyen jogi környezetben kell megalkotni, és azok alkalmazásával egy nemzetközi szervezet felhatalmazni,
3. valamint a szerződésnek az államok nagy többsége által kötelezően elfogadottnak kell lennie.^[22]

- szerint mára már a nemzetközi szokásjog részeként értelmezhetők. Többek között a terrorcselekmény, mint kriminalizált magatartás megjelent a ruandai büntetettek vizsgáló nemzetközi ad hoc törvényszék (ICTR) státútumának joghatósági szabályrendszerében.

[20] Maga az Egyezmény is 8. cikkelyében a terrorcselekményt kiadási bűncselekményként kezeli, és előírja, hogy az államok a köztük érvényben lévő kiadási egyezmények szempontjából kötelesek a terrorcselekményt kiadási bűncselekményként kezelni, illetve kötelesek egymás közötti viszonyukban a viszonosság alapján akkor is annak tekinteni a terrorizmust, ha és amennyiben köztük nincsen érvényben lévő kiadási egyezmény. Ezzel gyakorlatilag az Egyezmény jelentősen továbbgondolta az 1856. május 22. napján kihirdetett Belga Merényleti Záradékat, mely az uralgó, vagy annak családtagja ellen elkövetett terrorista cselekményeket kivette a politikai bűncselekmények köréből, és ezáltal kiadási bűncselekményként értékelte azokat. [Vö. Wyngaert, Christine van den: *The political offence exception to extradition*. (The delicate problem of balancing the rights of the individual and the international public order). Kluwer, 1980. 15.]

[21] Gyakorlatilag a Népszövetség keretei között megalkotott tervezetek az első két ismervvel rendelkeztek, így nem tekinthető elnagyoltnak az az állítás, mely szerint a Népszövetségben felismerték, hogy a nemzetközi terrorizmus milyen mértékben képes az emberiség biztonságát veszélyeztetni, ezért nemzetközileg is üldözendő bűncselekményi rangra kívánták emelni.

[22] Vö. Wiener A. Imre: A nemzetközi bűncselekmények kodifikációja. *Allam- és Jogtudomány*, XXXIV. évfolyam 1992. 26–27.

Az államok közül is több hangsúlyozta a nemzetközi terrorizmus nemzetközi bűncselekményi jellegét. Így például Haiti és Románia képviselője szerint a terrorizmus „civilizáció elleni bűntett”, míg a portugál álláspont a terrorizmus nemzetközi közösség ellenességét emelte ki. Mások szerint a terrorizmus a nemzetek közösségének közös örökségét veszélyeztető bűncselekmény, sőt a lengyel álláspont szerint egyenesen *delictus juris gentium*.^[23]

Mint ahogyan azt már a korábbiakban említettük, az egyezménytervezetek a Közgyűlés által előírt jogelvek mentén kerültek elfogadásra, így az Egyezmény 1. cikke is ebből indul ki, amikor a nemzetközi jog egyik általános alapelvét rögzíti: *az államok kötelesek tartózkodni másik állammal szemben irányuló terrorista aktivitás kifejtésétől, illetve annak erősítésétől, valamint kötelesek megelőzni minden ilyen megnyilvánulást*. Az Egyezmény elsőként a történelemben rögzíti a terrorizmus tényállását is. A tényállás meghatározása során – melyet napjainkban is követnek az egyes belső jogok – az Egyezmény abból indul ki, hogy a terrorcselekmény minden esetben összetett bűncselekmény, amennyiben célcselekményből, valamint az azt előidézni képes eszközcselekményből áll. Az Egyezmény az 1. cikk (2) bekezdésében akként fogalmaz, hogy a terrorizmus olyan kriminalitás, amely állam ellen irányul, és célja, hogy az adott állam polgáraiban, polgárainak egyes csoportjaiban, vagy a teljes közösségben váltson ki ijedséget, rémületet. A célt pedig az Egyezmény 2. cikke szerinti ún. „kategória-bűncselekményekkel” kívánja elérni, így: a személyek és anyagi javak elleni, vagy fegyveres bűncselekményekkel.^[24] Az, hogy a terrorizmus állam ellen irányul, még nem jelenti azt, hogy önmagában a céltárgy államhoz kapcsolhatósága elegendő volna arra, hogy egy akciót terrorcselekménynek minősítsenek. Az Egyezmény indokolásában a Népszövetség elnöksége hangsúlyozta, hogy szükséges a minősítéshez valamely alapvető állami érdek veszélyeztetése is. Így például az Egyezmény kiemelten kezeli az állami vezetők, illetve közhatalmi funkcióval rendelkező személyek és családtagjainak védelmét, és továbbgondolva a korábbiakban már említett Belga Merényleti Záradékot, a 2. cikk (1) bekezdésében előírta az államoknak, hogy alakítsák ki azokat a büntetőjogi szabályokat, amelyekkel biztosítani tudják ezen „védett személyek” életét, testi épségét a támadásokkal szemben.

Az Egyezmény további erénye, hogy kiemelte alkalmazási köréből az adott állam fegyveres testületeinek tagjait. A polgárháborús helyzetben történt elkövetés – legalábbis a fegyveres szervek tagjainak részéről – ilyenképpen kikerült az Egyezmény látómezejéből, azonban az Egyezmény felhívta az államok figyelmét arra is, hogy polgárháborús helyzetben a „nem állami” hadviselővel, valamint nemzetközi konfliktus esetén a jogellenes cselekményeket elkövető kombattánsokkal, mint terroristákkal szemben kötelesek a nyomozást lefolytatni.

[23] A *jus gentium* fordítása a népek joga, a nemzetközi jog és a népek joga gyakorlatilag szinonim fogalmak. (Vö.: Nguyen Quoc Dinh – Patrick Daillier – Alain Pellet – Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 47.). Mindezek alapján látható, hogy egyes országok már 1937-ben nemzetközi bűncselekményként tekintettek a terrorizmusra. Saul: *i. m.* 82–83.

[24] Saul: *i. m.* 90.

Az Egyezmény védte továbbá a köztulajdont, és tilalmazta az ellene irányuló terrorista célzatú támadást, valamint bűncselekményi rangra emelte a fegyverek, robbanóanyagok, és egyéb veszélyes anyagok előállítását, megszerzését, birtoklását, valamint átadását terrorista cselekmények megvalósításának céljára. Az Egyezmény mindezen túlmenően pedig nemcsak az elkövetőket, hanem a cselekményükkel a tényállások keretein kívül maradó felbujtói, bűnsegédi cselekmények megvalósítóit is büntetni rendelte.

Mint ahogyan azt a korábbiakban említettük, az Egyezmény határozott célja az volt, hogy a terrorcselekménnyel mint nemzetközi bűncselekménnyel vegye fel a harcot, és teremtsen meg az államok összefogását. A „műhely munkálatok” során az egyes tervezetek már az államok büntetőjogi felelősségéről beszéltek. Az ún. Givenovitch-tervezet^[25] szerint abban az esetben, ha a terrorcselekményt egy adott állam ügynöke követné el, ez megalapozhatná az állam büntetőjogi felelősségét is, melynek elbírálása egy külön felállított nemzetközi büntető bíróság joghatósága alá tartozott volna. Ezzel a tervezet azt a célt próbálta elérni, hogy az egyes államok ne támogassanak terrorista merényleteket egy másik állam területén.

Összegezve tehát, a Népszövetség volt az első olyan szervezet, amely a nemzetközi terrorizmust, mint nemzetközi bűncselekményt kezelte, és igyekezett volna egy nemzetközi szabályrendszert alkotni megfékezésére. Bár az egyezmények soha nem léptek életbe, hiszen az egyes államok saját immunitásukat féltették az abban foglaltaknak való alávetettség esetén, azonban mégis érdemes kiemelni, hogy az Egyezmény a nemzetközi (büntető)jog történetében először tekintett úgy a terrorcselekményre, mint egy önálló, a nemzetközi szokásjogon alapuló^[26] nemzetközi bűncselekményre.^[27]

II.2. A Népszövetség kísérletét követően – köszönhetően többek között a II. világháború kirobbanásának is – hosszú ideig nem fogalmazódott meg egy egységes nemzetközi jogi definíció a terrorcselekménnyel kapcsolatosan, azonban a világháborút követő nemzetközi események, valamint a közvélemény nyomására és a terrorizmustól való félelem által vezérelten egyre szélesebb konszenzus kezdett kialakulni egy általánosan is kezelhető terrorizmus-fogalom megalkotására.^[28] Megjegyzendő azonban, hogy a II. világháborút követő katonai törvényszékek statútumai alapján egyre távolabb került a terrorcselekmény attól, hogy önálló nemzetközi jogi bűncselekményi értékelést nyerjen. Megtörtént egyfajta átér-

[25] Saul: *i. m.* 97–98.

[26] A szerző álláspontja szerint a Népszövetség azáltal, hogy ilyen egységes szabályokat fogalmazott meg a nemzetközi terrorizmussal kapcsolatosan, beemelte a nemzetközi szokásjogba a terrorizmus elleni küzdelem alapelvét, így az egyezmények hatályba lépésének elmaradása ellenére is kijelenthető, hogy a terrorizmus nemzetközi üldözése nem az államok belső jogából, vagy két, illetve többoldalú nemzetközi egyezményekből, hanem a nemzetközi szokásjogból ered.

[27] Saul: *i. m.* 102.

[28] Cassese, Antonio: *International Criminal Law* (Second Edition). Oxford University Press, 2008. 163.

tékelése a nemzetközi büntetőjogi kriminalitásoknak, melyben a státútumok által szabályozott tényállásokat kezdte a nemzetközi közösség olyan bűncselekményekként értékelni, melyek üldözésének kötelme a nemzetközi jogból fakad. Emellett pedig megjelentek az ún. transznacionális, jellemzően többoldalú nemzetközi egyezményekben rögzített tényállások, melyek az államok közötti szorosabb együttműködés érdekében kerültek elfogadásra. Ezek az ún. „*egyezményi szabályozású nemzetközi bűncselekmények*”,^[29] mint például a tengeri és a légi közlekedés elleni bűncselekmények, a nemzetközi kábítószer-kereskedelem, illetve maga az államhatárt átlépő terrorcselekmény is.

Az egyezményi szabályozottság a terrorizmus tekintetében azt jelenti, hogy az elmúlt évtizedekben megalkotásra kerültek olyan nemzetközi egyezmények, melyek a nemzetközi terrorizmus mint önálló, de tágabb értelemben vett, nemzetközi bűncselekmény tényállási elemeinek a rögzítését tűzték ki célul, és születtek olyanok is, melyek a nemzetközi terrorizmus egyes alakzatainak önálló – *sui generis* – tényállásait határozták meg.

II.2.1. Ami az egyezmények első csoportját illeti, a nemzetközi szakirodalom mérföldkőként az alábbi egyezményeket kezeli: az Arab Liga 1998. április 22-i Egyezménye a Terrorizmus Visszaszorításáról, az Afrikai Unió 1999. július 14-i Egyezménye a Terrorizmus Megelőzéséről és a Terrorizmus elleni Küzdelemről, valamint az Iszlám Államok Konferenciájának 1999. július 1-jei Egyezménye a Nemzetközi Terrorizmus elleni Küzdelemről, és a 2000. február 25. napján elfogadott ENSZ Egyezmény a Terrorizmus Pénzügyi Támogatásának Visszaszorításáról.^[30] Anélkül, hogy valamennyi fogalom-meghatározást ehelyütt elemeznénk,^[31] elegendőnek tartjuk a szemléltetés érdekében azoknak a tényállási elemeknek a kiemelését, amelyek valamennyi definíció metszeteként meghatározhatók. Ezek a következők:

- a) a terrorcselekmény, mint összetett kriminalitás keretében megvalósított, és az egyes egyezmények által részletesen is felsorolt bűncselekmények elkövetése valamennyi állam belső joga szerint békeidőben önmagában is büntetendő,
- b) a terrorcselekmény céljai között szerepel a lakosság megfélemlítése, valamint az állam, vagy nemzetközi szervezet valamilyen magatartásra történő kényszerítése,

[29] Werle: *i. m.* 37. A szerző által használt fogalom: a „*treaty-based crimes*”.

[30] Hangsúlyozni kell, hogy ez nem egy tételes felsorolás a szerző részéről, hiszen számtalan terrorizmus elleni egyezmény született meg az ENSZ keretein belül is a vizsgált időszakban. Ehelyütt a kiemelésnek pusztán az az alapja, hogy ezen felsorolt egyezmények a nemzetközi terrorizmus általános definíciójának megalkotására törekszenek, míg a későbbiek során vizsgálandók a nemzetközi terrorizmus egyes alkategóriáival (pl. légi közlekedés védelme, nemzetközileg védett személyek védelme stb.) foglalkoznak.

[31] Az egyes fogalmak rögzítésére lásd: Cassese, Antonio: The multifaceted criminal notion of terrorism in international law. *Journal of International Criminal Justice*, 2006/4. sz. 936-937.

c) a terrorista megnyilvánulások kivétel nélkül vagy politikai, vagy valamilyen ideológiai megfontolás által motiváltak.

A fenti felsorolás alapján általános értelemben a nemzetközi terrorizmus alábbi tényállási elemeinek érdemelnek kiemelését.^[32]

II.2.1.1. Az objektív elemek:

Ad.1.) A nemzetközi terrorizmus *elkövetési magatartási* rendszere kétszintű. Egyrészt találunk olyan cselekményeket, amiket önmagukban is büntetni rendelnek a nemzeti jogok maguk is. Ilyen például az emberölés, a testi sértés, a légi jármű hatalomba kerítése, az emberrablás stb. Másrészt azonban a terrorcselekményhez kapcsolódnak olyan magatartások is, amik önmagukban nem büntetendők, de az egyes terrorista szervezetekkel való összefüggésük okán azzá váltak, mint például a terrorizmus/terrorcselekmény pénzügyi támogatása.

Ad.2.) Lényeges eleme a nemzetközi (büntető)jog által értelmezett terrorcselekménynek annak transznacionális, azaz *határokon átívelő jellege*.

Ad.3.) Harmadikként a szakirodalom a *sértetti/áldozati kört* jelöli meg, melybe éppúgy belefoglaltatnak a magánszemélyek, civil csoportok, mint a hivatalos személyek, állami képviselők, azaz az ún. „védett személyek”.

II.2.1.2. A szubjektív elemek:

Ad.1.) Az egyezmények által kialakított fogalom központi szubjektív tényállási eleme a *célzat*. A terrorista cselekmények általában kettős cél által motiváltak: az egyik a félelemkeltés a lakosságban, a másik valamely kormányzat vagy nemzetközi szervezet kényszerítése valamilyen magatartás tanúsítására, illetve az attól való tartózkodásra. Bár a terrorcselekmény minden esetben elsődlegesen a lakosságban képes a félelem kiváltására, a terroristák célja elsődlegesen mégsem ez, hanem hogy pressziót tudjanak gyakorolni valamely állam kormányzatára, vagy valamely nemzetközi szervezetre. Azaz kimondhatjuk, a terroristák elsődleges céljukat másodlagos céljuk elsődleges megvalósítása útján érik el.

Ad.2.) Szintén lényeges szubjektív tényállási elem a *motívum*. A terrorista cselekmények sohasem önmagukért való tettek, általában valamilyen politikai, vagy egyéb ideológiai gondolat, vagy a vallás által motivált deliktumok. Kijelenthető, hogy ezen motívum hiányában – amely gyakorlatilag egyfajta legitimitációt is ad a terrorista csoportok akcióinak – egy adott bűncselekmény nem is minősül terrorcselekménynek.

II.2.2. Az egyezmények másik csoportját akként határoztuk meg, mint olyanokat, amelyek a nemzetközi terrorizmus speciális tényállásainak a meghatározására, valamint azok üldözésére irányulnak. Ezen egyezmények közös jellemzője, hogy figyelemmel a nemzetközi tapasztalatokra a terrorizmus olyan sui generis alakzatainak definiálására irányulnak, amelyeket a leggyakrabban követnek el,

[32] Az ehelyütt alkalmazott distinkció Cassese: *International Criminal Law* című könyvében alapul.

és különösen nagy veszélyt jelentenek a nemzetközi közösségre.^[33] Ezen egyezmények részletesebb ismertetésétől azonban terjedelmi korlátok miatt ehelyütt eltekintünk.

II.3. Békeidőben tehát az határozza meg egy cselekmény nemzetközi jogi bűncselekményként értékelését, hogy azt vagy a nemzetközi (szokás)jog deklarálja annak (ezek közé tartozik az agresszió, a háborús bűncselekmények, a genocídium, valamint az emberiség elleni bűncselekmények), vagy a belső jogi kriminalizálás nemzetközi jogi kötelezettségi eredetű (ilyen a rabszolgaság, valamint a kalózkodás).^[34] Jelenleg a nemzetközi szakirodalom – figyelemmel az egyezményi rendszerre is – az államhatárt átlépő terrorcselekményt nem tekinti nemzetközi jogi bűncselekménynek, bár az elmozdulás az elmúlt időszakban – főként az USA-t ért 2001-es terrortámadásokat követően – egyre inkább kitapintható. Ma már a jogászok nem tekintik a nemzetközi jogi bűncselekményeket zárt rendszernek, és egyre inkább uralkodó válik az a felosztás is, hogy a nemzetközi bűncselekményeket két csoportba sorolják: egyrészt az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények, másrészt az egyéb nemzetközi bűncselekmények közé.^[35] Előbbit úgy határozhatjuk meg, mint azon bűntettek halmazát, amelyek fenyegetik a nemzetközi közösség alapvető értékeit és érdekeit, és ahol az egyén büntetőjogi felelőssége nemzetközi jogi alapokon nyugszik.

Bár a terrorcselekményt kategorikusan nem sorolják ezen bűncselekmények közé, a változás mégis érzékelhető, mely azonban közel sem előzmények nélküli. Mint ahogyan láttuk, már az 1937-es egyezménytervezetek úgy közelítettek a határokat átívelő terrorcselekményhez, mint a nemzetek közös érdekeit sértő és veszélyeztető bűntetthez, mely értelmezés a 2001-es terrortámadásokat követően ismét előtérbe került az ENSZ-ben.^[36] Ennek oka többek között az volt, mert

[33] Ezen egyezmények a következők: A légi járművek fedélzetén elkövetett támadások elleni 1963. szeptember 14-i Tokiói Egyezmény, az ún. repülőgép-eltérítések visszaszorításáról szóló 1970. december 16-i Hágai Egyezmény, a polgári légi közlekedés biztonságát sértő jogellenes cselekmények visszaszorításáról szóló 1971. szeptember 23-i Montreali Egyezmény, a nemzetközileg védett személyek elleni támadások megelőzéséről és visszaszorításáról szóló 1973. december 14-i Egyezmény, a túszedés elleni 1979. december 18-i nemzetközi Egyezmény, a nukleáris anyagok védelméről szóló 1980. március 3-i Bécsi Egyezmény, a tengeri hajózás biztonsága elleni jogellenes cselekmények visszaszorításáról szóló 1988. március 10-i Római Egyezmény és annak Jegyzőkönyve, a polgári légi közlekedést kiszolgáló repülőterek elleni erőszakos jogellenes cselekmények elleni 1988-as Kiegészítő Jegyzőkönyv, a plasztik robbanóanyagok kereskedelmének visszaszorítását célzó 1991. március 1-i Montreali Egyezmény, a terrorista bombatámadások leküzdéséről szóló 1998. január 12-i Nemzetközi Egyezmény, valamint a terrorizmus finanszírozása elleni 2000. február 25-i Nemzetközi Egyezmény. Forrás: Cassese: *International Criminal Law...*, 170.

[34] Swart, Bert: *International Crimes: present situation and future developments*. In: *International Criminal Law: Quo Vadis? Proceedings of the International Conference held in Siracusa 28. Nov. – 3. Dec. 2002. on the occasion of the 30th Anniversary of ISISC*, Nbr. 19/2004. Association Internationale de Droit Penal, 201.

[35] Swart: *i. m.* 203.

[36] Mint ahogyan az ismert, a Biztonsági Tanács 1373 (2001) számú határozatában kimondta, hogy a nemzetközi terrorizmus fenyegetést jelent a nemzetközi békére és biztonságra, melynél

az Egyesült Államok nemzetközi jogi alapokra helyezve kívánta megtorolni a biztonságát ért sérelmet. Ebben az időszakban a válaszreakció meghatározása szempontjából folyamatos polémia volt ugyanis, hogy a terrorizmust, illetve az annak keretében megvalósított terrorcselekményt köztörvényes bűncselekménynek, vagy hadviselési módnak tekintsek-e. A polémia korántsem volt minden indok nélküli, hiszen „egészen más műveleti következmények tartoznak az egyes válaszokhoz”.^[37] Ha és amennyiben ugyanis a terrorizmust mint bűncselekményt fogjuk fel, akkor szigorúan a büntető anyagi és eljárásjogi szabályok tiszteletben tartása mellett kell a felderítést végezni, mely meglehetősen nehézségekkel járhat, ráadásul nem ad elfogadható megoldást az állam által támogatott terrorizmus felszámolására sem. Ezért is értékelődött fel a terrorizmust hadviselési módként felfogni, mert így lehetőség nyílt kizárólag a közvetlen felelősségre, tehát arra fókuszálni, hogy a vizsgált személy tagja-e egy terrorszervezetnek, vagy sem, illetve a figyelem így a terrorszervezetre, mintsem az egyénre magára tud összpontosulni.^[38]

Bár az ENSZ Biztonsági Tanácsa a 1373 (2001) számú határozatában a nemzetközi terroristákat nem deklarálta az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények tetteseinek, illetve nem mondta ki, hogy felelősségre vonásuk nemzetközi jogi alapú, azonban azon generális alapelv ismételt kimondásával, hogy a nemzetközi terrorizmus a nemzetközi békét és biztonságot sértő bűncselekmény, elindította a továbblépést abba az irányba, melynek eredményeképpen az államhatárokat átlépő terrorcselekmény is elérheti a nemzetközi jogi bűncselekményi besorolást.

A fentebb hivatkozott továbblépést mutatja az is, hogy az ENSZ határozatainak rendszerében kirajzolódni látszik egy egységes, a nemzetközi jog oldaláról felállított kötelezettségi rendszer is, melyet minden jogközösséghez tartozó államnak követnie kell, ezzel mintegy tovább erősítve a terrorcselekmény nemzetközi békét és biztonságot sértő jellegét. A kötelmi rendszer az alábbi négy elemből^[39] tevődik össze:

1. az államok kötelesek elvárható gondosság tanúsítása mellett mindent megtenni az egyes terrorcselekmények megelőzése érdekében, így különösen a kialakuláshoz vezető okokat minimalizálni, preventív intézkedésekkel megakadályozni a terrorhálózatok pénzügyi támogatását, valamint az illegális fegyver-migrációt,

• fogva minden állam kötelessége a terrorcselekmény, valamint a terrorizmus finanszírozásának büntetendővé nyilvánítása.

[37] Jenkins, Brian M.: The US Response to Terrorism and Its Implications for Transatlantic Relations, In: *Shift or Rift. Assessing US-EU Relations after Iraq*. (szerk. Gustav Lindstrom), EU Institute for Security Studies, Paris, 2003. 217.

[38] Vö. Jenkins: *i. m.* 217-218.

[39] Becker, Tal: *Terrorism and the State* (Rethinking the Rules of State Responsibility) Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon, 2006. 130.

2. kötelesek továbbá az államok belső jogukban kriminalizálni a terrorcselekményt, valamint az ahhoz kapcsolódó egyéb magatartásokat, valamint kellő gondossággal eljárni a terroristák elleni büntetőeljárásokban, biztosítva az elkövetők felelősségre vonását, illetve szükség esetén azok kiadását,
3. kötelesek továbbá széleskörű együttműködést kialakítani más államokkal, valamint nemzetközi szervezetekkel nemcsak a megelőzés, hanem a büntetőeljárások lefolytatása tárgyában, és végül
4. egyfajta negatív kötelezettségként, az államoknak tartózkodniuk kell a terrorizmus kifejezett, vagy hallgatóságos támogatásától.

A fenti kötelezettségi rendszer tartalma, főként az első, valamint az utolsó kötelem tekintetében több nemzetközi ügyben is értelmezést nyert, hiszen ezek ugyanazon elérendő cél pozitív és negatív oldalát jelenítik meg. A döntésekből arra a következtetésre juthatunk, hogy az államok csak akkor mulasztanak, és vétének ezzel a megelőzés nemzetközi kötelezettségének, ha lehetőségük ellenére nem teszik meg a szükséges elhárító intézkedéseket.^[40] Abban az esetben azonban, ha a terrorcselekmény a kellő gondosság tanúsítása, valamint a hagyományos preventív intézkedések alkalmazása mellett sem volt előrelátható és elhárítható, az adott állam felelőssége nem állapítható meg.^[41]

III. A TERRORCSELEKMÉNY MINT NEMZETKÖZI DELIKTUM MEGÍTÉLÉSE HÁBORÚ IDEJÉN

Tekintettel arra, hogy az egyes terrorista cselekmények nemzetközi vagy nemzeti fegyveres konfliktus idején is elkövethetők, a szakirodalom azzal is behatóan foglalkozik, hogy ebben az esetben a terrorista megnyilvánulás besorolható-e a háborús, vagy az emberiség elleni bűncselekmények közé. Azaz nemzetközi szokásjogon alapuló nemzetközi jogi bűncselekményi rangot ér-e el a terrorcselekmény akkor, ha fegyveres konfliktus ideje alatt követik el.

Az 1949-es Negyedik Genfi Egyezmény 33. Cikkelyének (1) bekezdése tilt bármilyen, a civil lakosság ellen elkövetett terrorista cselekményt. Minthogy a rendelkezés célja a hadviselők által elkövetett terrorista tettek megelőzése volt, egyaránt tiltotta a civil lakosság elleni terrorcselekmény elkövetését akár megszállt állami területen, akár pedig megszállás alá nem vont, azonban a fegyveres konfliktusban részes másik állam területén.^[42] Hasonló rendelkezést tartalmazott a fenti egyezmény 1977-es Második Kiegészítő Jegyzőkönyve, amely tiltott mindenfajta terrorista cselekményt olyan személyekkel szemben, akik közvetlenül nem vesznek részt a hadviselésben, vagy felhagytak annak továbbfolytatásával, függetlenül attól, hogy egyébként szabadságuk korlátozva van-e vagy sem.^[43]

[40] Vö. *Corfu Channel Case* (lásd Tal Becker idézett művét).

[41] Vö. *Wipperman Case* (lásd Tal Becker idézett művét).

[42] Cassese: *The multifaceted criminal notion...*, 944.

[43] Ehhez kapcsolható továbbá az Első Kiegészítő Jegyzőkönyv 51. cikk (2), valamint az azt szóról

Látható tehát, hogy az alapvetést adó nemzetközi egyezmények tilalmazzák a terrorcselekmény elkövetését fegyveres konfliktus idején is, azonban közel sem mindegy, hogy mit tekintünk fegyveres konfliktusban megvalósított terrorista magatartásnak. Így a témánk szempontjából megközelített, tulajdonképeni büntetőjogi tényállás vonatkozásában ugyanis álláspontunk szerint nincs annak jelentősége, hogy a terrorcselekmény háborús, vagy békeidőben kerül elkövetésre.

Példának okáért, ha egy terrorszervezet fegyveres konfliktus idején kísérel meg támadást a hadviselésben részes valamely állam vezetőjével szemben azért, hogy az államot a béketárgyalások megkezdésére kényszerítse, ez a magatartás még önmagában nem tekinthető a nemzetközi humanitárius jog megsértésének, a cselekmény pedig nem értelmezhető sem a háborús, sem pedig az emberiség elleni bűncselekmények alkategóriájaként. Ezt a magatartást ugyanis az adott állam nem a nemzetközi jog valamely szabálya, hanem saját belső joga alapján fogja minősíteni, illetve az elkövetők büntetőjogi felelőssége is belső jogi megalapozottságú lesz.

Nézetünk szerint a genfi egyezményben és annak kiegészítő jegyzőkönyveiben tilalmazott terrorizmus a civil lakosság elleni módszeres erőszak alkalmazása általános tilalmának megfogalmazását jelenti, azt pedig, hogy milyen formában jelenhet meg ez a gyakorlatban, az egyes nemzetközi bíróságok státútumaiban rögzített nemzetközi bűncselekmények tényállási elemei jelölik ki.

Így a hadviselő állam nézőpontjából vizsgálva a helyzetet, abban az esetben, ha a hadviselő szándékos támadásai kizárólag a polgári lakosság ellen irányulnak, az állam ezen magatartása a nemzetközi humanitárius jog súlyos megsértését jelenti. Abban az esetben azonban, ha ellenséges erők ellen irányulnak, melyek véletlenül a polgári lakosságra is kihatnak, a cselekmény lehet jogellenes, ha a támadás a hadviselés kockázatával együtt járó szükséges mértékkel nem áll arányban.^[44] A genfi egyezményben és annak kiegészítő jegyzőkönyveiben aposztrofált terrorcselekmény, mint erőszakos magatartás akkor éri el a háborús bűncselekmény kriminalitási szintjét, ha és amennyiben a jogellenes erőszak alkalmazásának célpontjában kizárólag civil, de a hadviselésben nem részes személyek állnak, és az erőszak alkalmazásának célja az ellenség térdre kényszerítése érdekében rémület keltése.

Antonio Cassese már többször hivatkozott művében úgy fogalmaz, hogy a terrorcselekménynek, mint háborús bűncselekménynek van egy konstitutív, valamint egy szubjektív tényállási eleme. A konstitutív elem, hogy a tilalmazott cselekmény lényegében nem más, mint erőszakos magatartás kifejtése, vagy azzal való fenyegetés a civil lakosság, valamint olyan személyek, ill. csoportok irányába, akik nem vesznek részt a hadviselésben. Utóbbira példának a szerző a

- szóra megismétlő Második Kiegészítő Jegyzőkönyv 13. cikk (2) bekezdése, amely tilalmazza a civil lakossággal szembeni valamennyi olyan erőszakos magatartást, vagy az azzal való fenyegetést, amelynek legfőbb célja rémületet kiváltani a polgári lakosság tagjai között.

[44] Cassese: *The multifaceted criminal notion...*, 944.

fogvatartottakat, hajótörötteket, valamint a sebesülteket sorolja fel. Míg a szubjektív elem a félelemkeltési célzat, melyet elsődlegesen az ellenség megtörése és legyőzése érdekében alkalmaz az adott hadviselő.^[45]

A fentiekből tehát egyértelműen kitűnik, hogy háborús helyzetben a terrorizmus értelmezése a nemzetközi (humanitárius) jogban egészen más, mint békeidőben, beleértve az elkövetői kör különbözőségét is. Ilyenképpen a terrorcselekmény mint transznacionális bűncselekmény értelmezését hadiállapotban szükségtelennek tartjuk. Ennek okát – ahogyan arra a fentiekben már utaltunk – abban látjuk, hogy ha és amennyiben a lakosság megfélemlítésének, vagy egy kormány, illetve nemzetközi szervezet kényszerítésének célja által vezérelt – a terrorcselekmény eszközcselekményeként értékelt – büntetőjogi tényállást nem az államhatalom által legitimizált kombattáns követi el, akár függetlenül attól, hogy az elkövetés ideje hadi állapotban, vagy békeidőben történik, a cselekmény a köztörvényes terrorcselekmény tényállása alá sorolandó be. Abban az esetben azonban, ha azt a hadviselő legitim haderejének tagja valósítja meg, akkor hadi állapotban történő megvalósítás esetén – egyéb feltételek fennállása mellett – a cselekmény a nemzetközi humanitárius jog tárgyi hatálya alá kerülhet.^[46]

Ugyanakkor nem vitatjuk a szakirodalomban kialakult azon nézetet, mely szerint a hadviselők által elkövetett terrorista cselekmények mind a nemzetközi humanitárius jog, mind pedig a nemzetközi büntetőjog által szabályozott cselekmények, azonban ez a szabályozás a terrorista megnyilvánulásokra nem mint önálló nemzetközi bűncselekményre irányul, hanem magára a terrorizmusra, mint a tulajdonképpeni nemzetközi jogi bűncselekmények keretében elhelyezett eszközcselekmények gyűjtőfogalmára utal.^[47] Ennek okán önállóan is üldözendő bűncselekményi kategóriaként a terrorcselekmény az egyes nemzetközi büntető törvényszékek statútumaiban sem jelenik meg jellemzően.

Ez alól egyetlen kivétel van. Ez pedig a Ruanda területén elkövetett nemzetközi bűncselekményeket vizsgáló ad hoc törvényszék (ICTR – International Criminal Tribunal for Rwanda), mely statútuma 4. cikkelyének d) pontjában említi a terrorcselekményt, mint önállóan is üldözendő bűncselekményt.^[48] A statútum tehát nemcsak annak okán érdemel kiemelés, mert a terrorizmust mint bűncselekményt, s nem pedig mint a civil lakosság ellen alkalmazott módszeres erőszak szinonimáját használja, hanem elhelyezi azt a háborús bűncselekmények csoportjában. A hivatkozott cikkely ugyanis a terrorcselekményt mint a polgári lakosság háború idején történő védelméről szóló 1949-es Genfi Egyezmény és annak Második Kiegészítő Jegyzőkönyvének közös 3. szakaszában tilalmazott erőszakos cselekményt említi, s ezzel azt mint a nemzetközi szokásjogon alapuló háborús bűncselekményt értelmezi.

[45] Cassese: *International Criminal Law*, 173–174.

[46] Becker: *i. m.* 117.

[47] Véleményünk szerint ugyanezen dogmatikai megfontolás vezérli azokat az elképzeléseket is, amelyek a nemzetközi terrorizmust, mint az emberiség elleni bűncselekmény egyik alkategóriájaként értelmezik (lásd pl. Antonio Cassese idézett műveit).

[48] Forrás: *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda*. Lásd: www.ictor.org.

A törvényszék státútumának ezen joghatósági szabálya abba az irányba mutat, hogy a háború idején elkövetett terrorcselekmény is háborús bűncselekményként, így tulajdonképpen nemzetközi jogi bűncselekményként lesz értékelhető a jövőben. A bíróság joggyakorlatában kimunkálta azt a feltétel-rendszert, melyek vizsgálata és megállapítása a 4. cikkely alkalmazhatósága szempontjából elengedhetetlen. Ezek a következők: a fegyveres konfliktus megléte, nem szükségszerű kapcsolat az elkövető és a fegyveres erők között,^[49] a hadviselésben részes fél területén történő elkövetés (*ratione loci*),^[50] a cselekmény passzív alanya olyan személy lehet, aki nem vesz részt a fegyveres konfliktusban, vagy a részvételével felhagyott (*ratione personae*),^[51] szoros kapcsolat a bűncselekmény és a fegyveres konfliktus között,^[52] valamint a bűnösség (*mens rea*).

Azonban kérdésként fogalmazható meg, hogy tényállási elemeit tekintve azonos-e a státútumban nevesített terrorcselekmény a békeidőben elkövetett terrorcselekménnyel. Válaszunknak nemlegesnek kell lenni. Álláspontunk szerint minimálisan is egy *objektív*, valamint egy *szubjektív tényállási elem* vonatkozásában eltérés mutatkozik.

A békeidőben megvalósított terrorcselekmény *elkövetője* gyakorlatilag bárki lehet, tehát az adott állam fegyveres erejének a tagja, vagy civil személy, akár állami tisztségviselő is, míg a fegyveres konfliktus idején elkövetett terrorcselekményé szükségképpen csak az adott hadviselésben részes állam fegyveres testületének tagja. Bár az ICTR esetjogi gyakorlatából a fentiekben összefoglalt feltételek alapján más következhetne, azonban klasszikusan terrorcselekmény vádjá miatt ez a bíróság még nem folytatott le eljárást, így ezen bűncselekmény esetjogi megalapozottsággal sem bír.

Másrészt a *célzat* is más, hiszen – ahogyan arra a szakirodalom is utal – háborús helyzetben a terrorcselekmények, bár képesek a polgári lakosságban félelem kiváltására, elsődlegesen mégiscsak az ellenség meggyengítését, legyőzését célozzák, míg békeidőben a terrorista célkitűzések természetüknél fogva mások, mint ahogyan arra a korábbiakban már utaltunk.

A fentiekből levezethető, hogy nemzetközi büntetőjogi értelemben a terrorcselekményt, mint tényállást két csoportba lehet sorolni: egyrészt különbség tehető békeidőben és fegyveres konfliktus idején elkövetett terrorcselekmény között. A békeidőben elkövetett terrorcselekményt jelenleg a jogirodalom, mint tágabb értelemben vett nemzetközi bűncselekményt, azaz mint transznacionális bűncselekményt kezeli,^[53] míg a háborúban megvalósított terrorista megnyil-

[49] Erre a *Musema-ügyben* mutatott rá a bíróság, kimondva ezzel azt is, hogy akár civil elkövető is felelősségre vonható a háborús delictum miatt. Forrás: www.hrw.org/reports/2004/ij/ictr/index.htm

[50] *Vö. Kayishema and Ruzindana-ügy* Forrás: idézett Internet címen.

[51] *Vö. Akayesu-ügy*. Forrás: idézett Internet címen.

[52] A bíróság rámutatott több ítéletében is, hogy ez azt jelenti, hogy a támadásnak szorosan kell kapcsolódnia az ellenségeskedéshez, illetve a fegyveres konfliktussal szoros összefüggésben kell azt elkövetni.

[53] A bűncselekmény ugyanis – figyelemmel a nemzetközi szokásjog tartalmát alakító jogforrásokra – még nem vált a nemzetközi büntetőjog *ius cogens* részévé. (Vö. Gellér Balázs – Kis Norbert: *A nemzetközi bűncselekményekről szóló törvény* – Javaslat. Indokolás 41.)

vánulások aszerint minősülnek, hogy ki az elkövetőjük, illetve a cselekmények milyen elsődleges célzat által motiváltak. Amennyiben az elkövető személyét tekintve a fegyveres konfliktusban részes állam fegyveres erejének tagja, akkor a cselekményt jellemzően háborús bűncselekményként értelmezhetjük, míg minden más esetben az elkövetési magatartás a köztörvényes terrorcselekmény jogi minősítését veszi fel.^[54]

IV. ZÁRÓ GONDOLATOK

Tanulmányunk keretei között – a magyar jogirodalom szempontjából nézve hiánypótló jelleggel – kísérletet tettünk annak bemutatására, hogy a nemzetközi terrorizmus bűncselekményi tényállása hogyan kategorizálható a nemzetközi büntetőjogban. A vizsgálat során a bűncselekményt két értelmezési szinten elemeztük: vizsgálva azt egyrészt békeidőben, másrészt pedig – követve a nemzetközi szakirodalmat – fegyveres konfliktus idején.

A jogfejlődés figyelembe vételével rögzíthető, hogy már a két világháború között megkísérelték önálló nemzetközi bűncselekményként definiálni az államhatárokat átlépő terrorcselekményt, azonban annak egyezményi szintű elfogadása elmaradt. A második világháborút követően a terrorizmus egyre inkább a tágabb értelemben vett nemzetközi bűncselekményi osztályba nyert besorolást, azon belül is a jogirodalom – nemzetközi szokásjogi indokok alapján – transznacionális bűncselekményként kezelte, és kezeli mind a mai napig.

Igazán a dogmatikai átértékelés lehetősége az Amerikai Egyesült Államokat ért 2001-es terrortámadásokat követően a Biztonsági Tanács 1373 (2001) szám alatti határozatával nyílt meg, melyben rögzítésre került nemzetközi szervezeti szinten, hogy a terrorizmus fenyegeti az emberiség békéjét és biztonságát, azaz nemzetközi érdekeket sértő bűncselekmény. Ez a megállapítás azóta tulajdonképpen végigvonul az ENSZ keretei között megfogalmazódó nemzetközi büntetőpolitikában. Ezzel a felismeréssel pedig megnyílt az út a nemzetközi jogi bűncselekmények bővíthetőségének az irányába,^[55] mely a XXI. században újabb kihívás elé helyezi majd a nemzetközi közösséget.

Egyenlőre, mind a jogtudomány, mind pedig a gyakorlat egységesnek mutatkozik abban, hogy a nemzetközi terrorizmus még nem felel meg azon feltételrendszernek, melyek alapján eldönthető, hogy egy bűncselekmény nemzetközi jogi bűncselekményi szintre emelhető-e, vagy sem. Az említett feltétel-rend-

[54] Ezen állítás ugyan nem igazodik az ICTR jelenlegi esetjogához, azonban mindenképpen hangsúlyosnak tartom kiemelni, hogy a szubjektív és objektív eleme együttes megléte mellett tartom elképzelhetően a terrorcselekmény értelmezését fegyveres konfliktusban oly módon, hogy a háborús bűncselekményi rangot nyerjen. Önmagában a szubjektív elem, tehát a célzat megléte kevés lenne, hiszen e téren jelentős átfedéseket mutat a terrorcselekménynek ezen alakzata a békeidőben elkövetett alakzattal.

[55] Mint ahogyan arra a korábbiakban már utaltunk az ICC, valamint az ICTR Statútumai is a nyitás lehetőségének az irányába mutatnak.

szer felállításával több szerző is foglalkozott, mi általános érvényűként az M. Cherif Bassiouni által rögzítettet fogadjuk el. Így egy cselekmény abban az esetben tekinthető nemzetközi jogi bűncselekménynek (*crime under international criminal law*), ha és amennyiben az alábbi négy feltétel együttesen fennáll:

1. a cselekmény nemzetközi érdeket sértő cselekmény legyen,
2. egyben legyen olyan magatartás is, amely példátlan támadást jelent a nemzetek közösségének általánosan elfogadott értékeivel szemben,
3. a cselekmény öltön transznacionális jelleget, akár az elkövetők vagy az áldozatok nemzetiségének különbözősége, akár a nemzeti határok átlépése okán, és végül
4. olyan súlyú legyen a cselekmény védett nemzetközi érdekekre gyakorolt hatása, hogy az csak a nemzetközi kriminalizálás útján legyen elhárítható,^[56] vagy kifejezetten nemzetközileg védett személyt támadjon.^[57]

Ezt követően vizsgálat alá vettük a nemzetközi terrorizmus megítélését háború, illetve fegyveres konfliktus idején, melynek kapcsán kijelenthető, hogy tartalmilag a megkülönböztetésnek csak annyiban van jelentősége, amennyiben a terrorizmus keretében megvalósítható valamely eszközcselekményt, vagy cselekményeket a hadviselésben részes fél fegyveres erejének tagja valósítja meg az ellenség ellenállásának felszámolása céljából a polgári lakosság sérelmére. Ilyenképpen a békeidőben rögzített terrorcselekmény tényállása éppúgy közönséges bűncselekményként, illetve transznacionális bűncselekményként értelmezhető, ha azt fegyveres összeütközés idején valósítják meg.

A terrorizmus a nemzetközi humanitárius jogban inkább, mint a civil lakossággal szemben alkalmazott módszerek – az egyes nemzetközi szokásjogi alapú nemzetközi jogi bűncselekmények tényállási elemeként értékelt –, erőszakos magatartások halmaza jelenik meg, s nem mint önálló deliktum. Ennek alapján pedig az egyes szakirodalmakban a háborús, vagy emberiség elleni bűncselekmények kategóriájaként értékelt terrorizmus nem azonos a tulajdonképpeni terrorcselekménnyel, bár mindenképpen előremutató, hogy a terrorcselekmény (*acts of terrorism*), mint tényállási elem az ICTR Statútumában önállóan is megjelenik. Mindemellett az előremutató jelleget erősíti az ENSZ stratégiájában kirajzolódó nemzetközi büntetőpolitika is, hiszen olyan megállapításokkal találkozhatunk benne, melyek annak az útnak lehetnek az építőkövei, melynek eredményeképpen a nemzetközi terrorizmus a szűkebb értelemben vett nemzetközi bűncselekmények, azaz a nemzetközi jogi bűncselekmény között kerülhet majd a jövőben elhelyezésre.

[56] Vö. Bassiouni, M. Cherif: *The Sources and Content of an International Criminal Law: A Theoretical Framework*, in *International Criminal Law* 3. M. Cherif Bassiouni ed. 2nd edition, 1999.

[57] Bassiouni, M. Cherif: *Introduction to International Criminal Law*. *Transnational Publisher*, 2003. 114–115., illetve M. Nyitrai Péter: *Bevezetés a nemzetközi büntetőjogba*. Universitas-Győr Non-profit Kft, Győr 2009. 130.

Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

Opus magistrale

2007

A nemzetközi bűncselekmény általános fogalmának hazai fejlődése

I. BEVEZETÉS

A nemzetközi bűncselekmények fogalmának és az ebbe a körbe tartozó deliktumoknak a meghatározása a nemzetközi büntetőjog egyik leginkább vitatott kérdése. A nemzetközi bűncselekménynek tekintett magatartások hosszabb-rövidebb jogtörténeti fejlődés során kristályosodtak ki, e bűncselekmények köre az idők során jelentősen bővült és ma sem tekinthető lezártnak. A fogalom és a releváns bűncselekményi kör meghatározására tett kísérlet komplex elemzést igényel, amelynek során a nemzetközi büntető jogtudomány művelőinek – rendkívül változatos – álláspontjára, a nemzetközi büntetőjog kodifikációjára hivatott testületek tervezeteire, illetve a nemzetközi büntetőbíróóságok statútumaira és bírói gyakorlatára lehet támaszkodni.

A belső jogi differenciáláshoz hasonlóan a nemzetközi bűncselekmény generális fogalmával összefüggésben elvileg különbség tehető tudományos és normatív definíció között. Előbbi értelemszerűen a nemzetközi büntetőjog tudományának képviselői által alkotott fogalom. Az utóbbi lehetne a Nemzetközi Büntetőbíróóság Statútumában vagy a nemzetközi bűncselekményekről szóló kódexben szereplő meghatározás (ilyen nem létezik), avagy a nemzetközi bűncselekményekről szóló belső törvény általános bűncselekmény-fogalma (amely hazánkban szintén nem létezik). Vizsgálatunk tehát szükségképpen döntően a hazai szakirodalomban megjelent tudományos fogalmakra koncentrál.

II. A NEMZETKÖZI BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA 1945 ELŐTT A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN

A II. világháború előtti hazai jogi szakirodalom meglehetősen felemás képet mutat a nemzetközi büntetőjog tárgykörében született írásokat illetően. A nemzetközi bűnügyi együttműködés intézményeit vagy joghatósági kérdéseket tárgyaló tanulmányokban nincs hiány, a – mai kifejezéssel – büntető nemzetközi jogi kérdések azonban kevésbé foglalkoztatták a korabeli szakférfiakat. Erre azért magyarázatképpen szolgálhat az a tény, hogy az egyén közvetlenül a nemzetközi jogon alapuló felelősségének gondolata, illetve az egyének által megvalósítható nemzetközi bűncselekmény létjogosultsága csak az 1920-as években kezdett megerősödni. Miután az egyéni felelősség elve az I. világháborút lezáró békeszerződésekbe is bekerült, külföldön elsősorban a különböző

tudományos társaságok – Nemzetközi Jogi Társaság, Nemzetközi Büntetőjogi Társaság – keretei között egyre intenzívebben kezdtek el foglalkozni a nemzetközi büntető igazságszolgáltatás és a nemzetközi deliktumok kérdéskörével. Nem lehet azonban azt mondani, hogy ezeket a folyamatokat a magyar jogtudomány képviselői nagy lelkesedéssel fogadták volna.

Így *Doleschall Alfréd* „Büntetőjog a nemzetközi jogban” (1929) című munkájában elsősorban a nemzetközi büntetőbíróóság felállítása ellen szóló érveket hangsúlyozza, egyebek között utalva arra, hogy a nemzetközi bűncselekmények döntő többségben politikai bűntettek. Egy nemzetközi bíróság léte pedig szükségképpen a politikai bűntetteseket megillető nemzetközi menedékjog megszüntetésével járna.^[1]

Hasonló felfogás érezhető *Irk Albert*nek a témában született tanulmányában (1933). Irk – aki egyébként a nemzetközi jog elismert művelője is volt –, beszámol arról a nemzetközi (büntető)politikai tendenciáról, amelynek lényege bizonyos bűncselekmények nemzetközi büntetendőségének biztosítása, és ezek elbírálására nemzetközi büntetőbíróóság létrehozása. Ő azonban kifejezetten elutasítja a gondolatot, egyrészt abból az okból, hogy egyáltalán nincs egyetértés a nemzetközi bűncselekménynek tekintendő magatartások körét illetően. Másrészt álláspontja szerint a győztes hatalmak a nemzetközi bűncselekmény kategóriájának létrehozásával próbálják hatalmukat és határaikat biztosítani. Addig, amíg „a jog tesz különbséget győző és legyőzött államok között, (...) nem várható az utóbbi államok népeitől, hogy a rájuk egyoldalúan kényszerített szabályokat sérthetetlennek tekintsék, hogy azok megsértését nemzetközi bűncselekményként elítéljék” – állapítja meg.^[2]

Az első világháború utáni hatalmi renddel kapcsolatos ellenérzés kevésbé érhető tetten Szondy Viktor „Nemzetközi büntetőjog” (1933) című kétkötetes monográfiájában, aki arra az álláspontra helyezkedik, hogy az egyetemes büntetőhatalom részben olyan bűncselekmények üldözésére vonatkozik, amelyekből az emberiségre egyetemes jogsérelem származott. E deliktumok – amelyek elnevezése: nemzetközi jellegű bűncselekmények – *az egész társadalmi szervezet alapjai, az emberi kultúra összes vívmányai ellen irányulnak*.^[3] A szerző ebbe a körbe sorolja az anarchista és a kommunista bűncselekményeket, illetve különböző nemzetközi egyezményekben szabályozott bűntetteket, így pl. a tengeri kalózkodást, a rabszolga kereskedelmet, a tengeralatti kábelek épsége ellen elkövetett bűncselekményeket vagy a kábítószer kereskedelmet. Szondy azon túlmenően, hogy talán elsőként tett kísérletet a fogalomalkotásra és ennek során a védett jogi tárgyra helyezte a hangsúlyt, arra is rámutatott, hogy a releváns

[1] Doleschall Alfréd: *Büntetőjog a nemzetközi jogban: a nemzetközi büntetőbíráskodás kérdéséhez*. Rényi K. Budapest, 1930. 67–68.

[2] Irk Albert: A nemzetközi bűncselekmény és a nemzetközi büntetőbíróóság eszméje, In: Heller Erik – vitéz Moór Gyula – Ráczy György (szerk.): *Büntetőjogi tanulmányok Angyal Pál születése 60-ik és jogtanári működése 35-ik évfordulójának emlékére*. Pallas Rt., 1933. 365–372.

[3] Szondy Viktor: *Nemzetközi büntetőjog*. I. kötet. Gergely R. könyvkereskedése. Budapest, 1933. 362.

bűncselekményi kör évről évre bővül, vagyis egy fejlődésben lévő fogalomról van szó.^[4]

Végül a háborúban vesztes államok korábban említett ellenérzéseitől mentesen igaz, 1941-ben, a két bécsi döntés után – fogalmazza meg a témával kapcsolatos gondolatait *Angyal Pál*. Álláspontja szerint a nemzetközi büntetőjog tudományterületének egyik része a tisztán nemzetközi jellegű szabályokat tartalmazó nemzetközi bűncselekmények joga. Angyalnál jelenik meg elsőként a nemzetközi deliktumok differenciálása: léteznek „közös erővel üldözendő, megtorlandó cselekmények” és a szűkebb értelemben vett nemzetközi bűncselekmények, amelyek „az államok nemzetközileg védett érdekeit sértik”.^[5]

III. A NEMZETKÖZI BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A második világháborút követő időszakot illetően joggal jegyzi meg Wiener Imre 1986-ban megjelent tanulmányában, hogy „jogirodalmunk nem bővelkedik a nemzetközi büntetőjog elméleti kérdéseit tárgyaló munkákban.”^[6] Pedig az 1960-as, 1970-es években már rendelkezésre állnak a nürnbergi és a tokiói katonai törvényszékek működésének tapasztalatai, megszülettek a nürnbergi alapelvek, a nemzetközi bűncselekményekre vonatkozó joganyag is egyre bővül (1948-ban megszületett a Genocídium-egyezmény,^[7] 1949-ben a négy Genfi Egyezmény^[8]). Létezik már nemzetközi bűncselekményekről szóló kódextervezet is, és a külföldi szakirodalmi munkák is egyre inkább elérhetőek.

Kívételképpen azonban megemlíjtük *Szabó Imre* 1946-ban megjelent tanulmányát, amelyben a szerző a nemzetközi bűncselekmények differenciálásának új szempontjára mutat rá. E szerint a nemzetközi deliktumok egy része „vitán felül nemzetközi bíraskodást igényel, illetve (...) amelyeket a nemzetközi jogászok nemzetközi büntetőbíróság elé tartozónak vélnék.”^[9] Ezek értelemszerűen a nürnbergi törvényszék státútumában meghatározott bűncselekmények lesz-

[4] A fogalomalkotás során szintén a speciális jogi tárgynak, a nemzetközi közérdeknek tulajdonít döntő jelentőséget *Búza László*, aki a nemzetközi bűncselekményeken belül megkülönbözteti az ún. *nemzetközi jogi deliktumokat*. Ezek „a nemzetközi kapcsolatok, a népek békés együttélése szempontjából olyan veszélyesek, annyira lényegesek, hogy büntetésükre nemzetközi büntetőbíraskodás mutatkozik szükségesnek.” *Búza, László: A deliktum fogalma a nemzetközi jogban. Kolozsvár Acta Juridico-politica 4. Kolozsvár, 1942. 5–6.*

[5] *Angyal Pál: A nemzetközi büntetőjog aseptanai. Különlenyomat. Budapest, 1941. 1–2.*

[6] Wiener A. Imre: *Nemzetközi büntetőjog – nemzetközi bűncselekmények. Magyar Jog, 1986/6. sz. 258.*

[7] A népiártás büntetése megelőzése és megbüntetése tárgyában kelt nemzetközi egyezmény (*International Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*).

[8] Az 1949. évi négy genfi egyezmény: (1) a hadrakelt fegyveres erők sebesültjei és betegek helyzetének javítására vonatkozó egyezmény; (2) a tengeri haderők sebesültjei és betegek helyzetének javítására vonatkozó egyezmény; (3) a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó egyezmény; (4) a polgári lakosság háború idején való védelmére vonatkozó egyezmény.

[9] *Dr. Szabó Imre: A nürnbergi per és a nemzetközi büntetőjog. Officina, 1946. 20.*

nek: a béke ellen irányuló, illetve a háborús deliktumok, valamint az emberiség elleni bűncselekmények.

Meg kell emlékeznünk továbbá *Márkus Ferenc* munkásságáról, akinek tollából a 60-as években több nemzetközi büntetőjogi kérdésekkel foglalkozó tanulmány jelent meg. Márkus megadja a nemzetközi bűncselekmény általános fogalmát az alábbiak szerint: a nemzetközi bűncselekmények „közvetlenül a nemzetközi jog szabályai alapján büntetőjogilag büntetendő bűncselekmények.”^[10] Álláspontja szerint ebbe a körbe tartoznak a nürnbergi törvényszék statútumában szabályozott bűncselekmények, a népirtás, az 1949-es genfi egyezményekben meghatározott bűntettek és az apartheid-bűncselekmények. A többoldalú nemzetközi szerződésekben szabályozott deliktumokat ilyenek nem tekinti a szerző, a differenciálás további alapja azonban nem világos.

Az igazi áttörést azonban *Wiener A. Imre* professzor munkássága jelentette, aki egyrészt maradandót alkotott a nemzetközi büntetőjog, illetve a nemzetközi bűncselekmények definiálása területén. Másrészt tevékenysége számos fiatalabb kollégájának is utat mutatott, akiket ma már a nemzetközi büntetőjog avatott művelőinek tekinthetünk. Wiener az általa felállított rendszerben a releváns bűncselekményi kör vonatkozásában három csoportot alkot. A *nemzetközi vonatkozású bűncselekmény* csupán annyit jelent, hogy a bűncselekmény elkövetője külföldi, vagy a magyar elkövető külföldre szökött, avagy a bűncselekménynek egyéb nemzetközi vonatkozása van. *Nemzetközi jellegű bűncselekmények* a nemzetközi egyezményekben szabályozott deliktumok (máshol ezeket transznacionális bűncselekményeknek nevezi). E kategóriának álláspontja szerint csupán büntetőpolitikai jelentősége van: iránymutatót jelent az államok kriminalizációs törekvései számára, hiszen e deliktumokat az egyezményi szabályozás folytán az államok többsége vagy nagyszámú állam bűncselekménynek tekinti. Végül létezik a (valódi vagy szűk értelemben vett) *nemzetközi bűncselekmény* kategóriája, amelynek elkövetése mögött valamely állam vagy annak szerve áll és a cselekményt valamilyen nemzetközi szerv határozata nyilvánítja bűncselekménynek. E bűncselekményekre vonatkozó szabályok a büntető nemzetközi jogba tartoznak.^[11]

Egy nem sokkal később megjelent – Bán Tamással szerzőtársként írt – tanulmányban^[12] Wiener már nagyobb jelentőséget tulajdonít a transznacionális bűncselekmények és a nemzetközi bűncselekmények közötti megkülönböztetésnek, hiszen a releváns cselekmények vagy az egyik, vagy a másik csoportba tartoznak. A valódi nemzetközi bűncselekmények listája tekintetében kiindulópontnak tekinthetők az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények kódextervezetében felsorolt cselekmények, kiegészítendő egyéb, a nemzetközi

[10] Márkus Ferenc: Nemzetközi büntetőjog, In: *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia*. Akadémia, Budapest, 1981. 1186.

[11] Wiener A. Imre: Nemzetközi büntetőjog – nemzetközi bűncselekmények. *Jogtudományi Közlemény*, 1986/6. sz. 262–263.

[12] Bán Tamás – Wiener A. Imre: Nemzetközi bűncselekmények és a belső büntetőjog. *Magyar Jog*, 1987/11. sz. 923.

jogrendet sértő olyan bűntettekkel, amely elkövetése mögött valamely állam áll (erre példaként említi a terrorizmus, vagy a kábítószer-kereskedelem bizonyos formáit).

Wiener további érdeme, hogy rámutatott arra a jelenségre, hogy egy adott transznacionális bűncselekmény ilyen minősége megváltozhat, és a cselekmény nemzetközi bűncselekménnyé válhat. Erre álláspontja szerint oly módon kerülhet sor, hogy a cselekmény bekerül az emberiség békéje és biztonsága elleni kódexbe és azt az ENSZ Közgyűlése határozatában elfogadja, avagy a cselekményt a Közgyűlés által elfogadott egyezménybe sorolják.

A nemzetközi bűncselekmények fogalmi kérdéseit tárgyaló hazai szakirodalomból kiemelendő továbbá *Polt Péter* tanulmánya,^[13] aki a Wiener professzor rendszerét alapul vevő, de attól némiképp eltérő koncepciót állít fel. A büntető nemzetközi jogba tartozó (szűk értelemben vett) nemzetközi bűncselekmények megjelölésére az un. *nemzetközi jogi bűncselekmények* elnevezést használja. E deliktumok az elkövetési helytől függetlenül súlyosan sértik az emberiség közös érdekeit, és ezeket közvetlenül a nemzetközi jog nyilvánítja bűncselekménynek. Eltérően Wiener felfogásától, az állam részvétele e bűncselekmények elkövetésében nem szükséges feltétel, ellenben megkülönböztető ismérv e cselekmények vonatkozásában egy nemzetközi büntetőbíróság joghatósága (párhuzamosan a nemzeti bíróságok joghatóságával). Nemzetközi jogi bűncselekmények elsősorban a béke és az emberiség elleni bűncselekmények.

Polt szerint a nemzetközi jogi bűncselekményektől meg kell különböztetni a nemzetközi szerződésben szabályozott deliktumokat, bár a határok sok esetben elmosódnak. Ezek egy része szintén nemzetközi jogi bűncselekménynek tekinthető (népirtás, apartheid, a háborús bűntettek), másik részük viszont az eltérő jogi tárgy miatt nem a büntető nemzetközi jogba, hanem a hagyományos értelemben vett nemzetközi büntetőjogba tartoznak (több államot érintenek, az államok közös érdeke ezek megbüntetése és megelőzése).

IV. A NEMZETKÖZI BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA NAPJAINK MAGYAR SZAKIRODALMÁBAN

A nemzetközi bűncselekmény definiálására irányuló törekvések eredményei tovább inspirálták a hazai szakirodalom képviselőit. 1990 után már nem csupán büntetőjogászok, hanem nemzetközi jogászok tollából megjelent írások is foglalkoznak a témakörrel. Így *Kussbach Erik* a maga nemében különleges álláspontot foglal el abban az értelemben, hogy a nemzetközi bűncselekmény(ek) egységes fogalmát adja meg, és nem tartja szükségesnek a releváns bűncselekmények közötti különbségtételt. E szerint a nemzetközi bűncselekmények nem csupán egy, hanem több állam, vagy az egész nemzetközi közösség érdekeit sértik, és

[13] Polt Péter: A nemzetközi büntetőjog fejlődésének néhány kérdése. *Jogtudományi Közlöny*, 1987/4. sz. 172-178.

ezeket a magatartásokat a nemzetközi jogalkotó, vagyis szuverén államok közösen nyilvánítják bűncselekménynek. Álláspontja szerint a hangsúly azon van, hogy e bűncselekmények jogforrása minden esetben a nemzetközi jog. „Hogy a nemzetközi jogi norma közvetlenül határozza meg a büntetőjogi felelősséget vagy közvetve, vagyis az állami jog segítségével transzformáció útján, azt elsősorban jogpolitikai célszerűség dönti el.”^[14]

A Wiener professzor szerkesztésében 2002-ben megjelent általános részi tanácskönyvben olvashatjuk *Gellér Balázs* álláspontját, aki egyrészt ad egy általános fogalom meghatározást (noha előrebocsátja, hogy a nemzetközi bűncselekmény fogalmát igazából nem lehet megadni). E szerint „nemzetközi bűncselekmény olyan nemzetközi kötelezettség megsértése, amely annyira alapvető a nemzetközi közösség érdekei szempontjából, hogy megsértését a nemzetek közössége mint egész, bűncselekménynek ismeri el.”^[15] Másrészt igen figyelemre méltó megkülönböztetést tesz a releváns bűncselekmények között, amikor az ún. szűk értelemben vett nemzetközi bűncselekménynek a nemzetközi *ius cogens* részét képező büntetteket tekinti.^[16] E bűncselekményi kategória mellett léteznek a transznacionális bűncselekmények, amelyek jellemzője az államok közötti elkövetési mód.

Hasonló álláspont olvasható a *Kis Norbert - Gellér Balázs* szerzőpárosnak a nemzetközi bűncselekmények hazai kodifikációjáról 2005-ben megjelent tanulmányában.^[17] A szűkebb értelemben vett, a *ius cogens* nemzetközi bűncselekmények esetén a felelősség közvetlenül a nemzetközi jogon alapul. E bűncselekmények védett jogi tárgya az emberiség közös értékei, békéje és biztonsága. Tágabb értelemben a szokásjogi erejűvé nem vált, nemzetközi szerződésekben szabályozott bűncselekmények is a nemzetközi bűncselekmények közé tartoznak, amelyek azonban belső jogi transzformációt igényelnek.

A fenti különbségtétel logikája nem kérdőjelezhető meg, problémát okozhat azonban a *ius cogens* bűncselekményi kör meghatározása. Általános az egyetértés, hogy az agresszió, a népirtás, az emberiség elleni bűncselekmények, a háborús büntettek és a kínzás ebbe a csoportba tartozik. Ezeken túlmenően egyes szerzők idesorolják a kalózkodást, a rabszolgaságban tartást és a hozzá kapcsolódó bűncselekményeket, mások a zsoldosságot vagy a nukleáris anyagok és más veszélyes anyagok csempészetét. Végül olyan állásponttal is találkozunk, amely szerint az utóbb említett büntettek nem, ellenben a terrorizmus egyes formái *ius cogens* bűncselekménynek minősülnek. Viszonylagos egyetértés mutatkozik abban a kérdésben, hogy milyen tényezőket kell figyelembe

[14] Kussbach Erich: *Nemzetközi és európai büntetőjog*. Szent István Társulat. Budapest, 2005. 40–41.

[15] Gellér Balázs: A nemzetközi jog hatása a büntetőjogi felelősségre, In: Wiener A. Imre (szerk.): *Büntetőjog Általános Rész*. KJK-KERSZÖV Kft., 2002. 295.

[16] A *ius cogens* szabályok a nemzetközi jog általánosan elfogadott, feltétlen érvényesülést kívánó rendelkezései.

[17] Kis Norbert - Gellér, Balázs: A nemzetközi bűncselekmények hazai kodifikációja de lege ferenda, In: *Wiener A. Imre Ünnepe Kötet*, KJK-Kerszöv Kft., Budapest, 2005. 365.

venni egy bűncselekmény *ius cogens* bűncselekménnyé válása vonatkozásában.^[18] Mégis feltűnő az a különbség, amely a mértékadó szerzők véleményében mutatkozik *ius cogens* nemzetközi bűncselekmények körét illetően.

Végül utoljára, de nem utolsósorban említjük *Nyitrai Péter* munkásságát, aki a hazai szakirodalomban eddig egyedülálló részletességgel dolgozta fel a nemzetközi bűncselekmények jogát. Megközelítése azért is jelentős, mert a fogalom meghatározása, illetve a bűncselekmények differenciálása során a nemzetközi kriminalizáció, illetve a nemzetközi jogforrások jellegzetességeire is figyelemmel van. Álláspontja szerint – mintegy munkafogalomként – legtágabb értelemben akkor beszélhetünk a nemzetközi bűncselekmény jelenségéről, amikor a büntető jogviszonyba bizonyos szempontokra tekintettel valamilyen „külföldi” vagy „nemzetközi” elem vegyül.^[19] Azért nevezzük magunk ezt munkafogalomnak, mert a szerző meglehetősen szkeptikus a nemzetközi bűncselekmény általános fogalmának, egyáltalán egy egységes nemzetközi büntetőjogi dogmatika kialakíthatóságát illetően. Ennek oka pedig elsősorban a nemzetközi jog jogi-politikai közegének feloldhatatlan pluralizmusa.^[20] A nemzetközi bűncselekmények kategorizálása azonban több sikerrel kecsegtet. A szerző szerint három alaptípus különböztethető meg: (1) a nemzetközi vonatkozású bűncselekmények lényegüket tekintve közönséges bűncselekmények, amelyek az elkövetés helyére vagy az elkövető állampolgárságára tekintettel mégis nemzetközi kihatással járhatnak; (2) transznacionális bűncselekmények, vagyis nemzetközi konvenciókban szabályozott deliktumok, amelyekre vonatkozó szabályokat be kell építeni a belső jogba; (3) nemzetközi jogi bűncselekmények: olyan kiemelkedő tárgyi súlyú deliktumok, amelyek az egész emberiség közös érdekeit, illetve a nemzetközi békét és biztonságot sértik vagy veszélyeztetik.

V. ZÁRÓ GONDOLATOK

A magunk részéről egyetértünk azzal az állásponttal, hogy a „nemzetközi bűncselekmény” terminus technicus inkább *gyűjtőfogalom*nak tekinthető, amelybe különböző kategorizálható deliktumok tartoznak. Részünkről elfogadhatónak tartjuk a tágabb értelemben vett, illetve szűkebb értelemben vett nemzetközi bűncselekmények közötti megkülönböztetést is. *Tágabb értelemben véve* nemzetközi bűncselekmény minden olyan, a nemzetközi közösség érdekeit sértő vagy veszélyeztető bűncselekmény, amelynek büntetendősége közvetlenül vagy közvetve – vagyis a belső jog közvetítésével – a nemzetközi jogon alapul. Nemzetközi bűncselekménynek minősül a bűncselekmény,

[18] Uo. 388.

[19] M. Nyitrai Péter: *Nemzetközi és európai büntetőjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 159–170.

[20] M. Nyitrai Péter: A nemzetközi bűncselekmény koncepciója. *Jog Állam Politika*, 2010/1. sz. 22.

- ha az adott magatartás kriminalizálására hatályos nemzetközi szerződés, szokásjog vagy a nemzetközi jog más forrása kötelezi az államokat, avagy
- a belső jogi transzformáció hiányában is az elkövető (egyéni) büntetőjogi felelőssége közvetlenül a nemzetközi jog szabályaiból ered.

A nemzetközi bűncselekmények egyik csoportjába részünkről az ún. nemzetközi jogi bűncselekményeket soroljuk, míg a másik csoportba az ún. transznacionális bűncselekményeket. *Szűkebb értelemben véve* nemzetközi bűncselekményeknek a nemzetközi jogi bűncselekményeket tekintjük.

- a) A nemzetközi jogi bűncselekmények (crimes under international law) a nemzetek közösségének legalapvetőbb értékeit, illetve érdekeit, különösen az emberiség békéjét vagy biztonságát sértik, vagy veszélyeztetik. Ezen cselekményeknek bűncselekményként történő minősítése nem függ a nemzeti jogoktól, hanem a büntetendőségük közvetlenül a nemzetközi jogon alapul. A nemzetközi szokásjog részét képező, kiemelkedő tárgyi súlyú deliktumokról van szó, amelyek valamely ius cogens szabály megsértését jelentik. (A szokásjogi jelleg természetesen nem zárja ki az adott bűncselekmény nemzetközi szerződésben történő szabályozását, lásd pl. a népirtás büntetettét). Ez az a bűncselekményi kör, amellyel összefüggésben a nemzetközi büntető anyagi jog általánosságra igényt tartó elvei megfogalmazhatóak (így pl. a törvényesség elve, a hivatalos minőség irrelevanciája, az elévülés tilalma, a büntethetőségi akadályok rendszere stb.). Mivel e büntettek megbüntetése és megelőzése az egész nemzetközi közösség érdeke, a joghatósági elvek közül – elviekben – az univerzalitás elve érvényesül. Amennyiben a bűncselekmény a nemzetközi békét és biztonságot veszélyezteti, az ENSZ Biztonsági Tanácsa jogosult az Alapokmány VII. Fejezetében szabályozott intézkedések megtételére. (Fegyveres erő felhasználásával nem járó rendszabályok, illetve fegyveres erő felhasználásával katonai műveletek foganatosítása.) Végül a nemzetközi jogi bűncselekmények azok, amelyek a jogtörténeti fejlődés tanúsága szerint nemzetközi büntetőbíróságok joghatóságába tartoztak és tartoznak, és további – nem szükségszerű – jellemzőjük lehet egy adott állam kormányzata közreműködésével vagy támogatásával történő elkövetés is.

A nemzetközi büntetőjog mai állása szerint nemzetközi jogi bűncselekménynek tekintendő az agresszió, a népirtás, az emberiség elleni bűncselekmények, a háborús bűncselekmények, illetve a kínzás. Utaltunk azonban rá, hogy e bűncselekményi kör a Nemzetközi Jogi Bizottság tevékenységének és a Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) Statútumának megalkotása során felmerült álláspontok tükrében, illetve általában a nemzetközi jog fejlődésének eredményeként a jövőben tovább bővíülhet az alábbi deliktumokkal: elsősorban és leginkább hangsúlyozottan a nemzetközi terrorizmus körébe tartozó egyes büntettek, ezen túlmenően az ENSZ saját és kiegészítő személyzete elleni bűncselekmények, a kábítószer-kereskedelem, a zsoldosság, az emberi környezet biztonsága szempontjából alapvető fontosságú nemzet-

közi kötelezettség súlyos megszegése, tömegpusztító fegyverek illegális előállítás, kereskedelme, stb.

- b) A transznacionális bűncselekmények (transnational crimes) olyan nagy tárgyi súlyú, nemzetközi kihatású bűncselekmények, amelyek potenciális elkövetésük körülményeire – az elkövetés helyére, idejére, a felhasznált eszközökre, a lehetséges sértettekre – figyelemmel több állam érdekeit, illetve akár a nemzetközi közösség egészének érdekeit sértik vagy veszélyeztetik. E deliktumok büntetendősége az érintett államok között létrejött, az adott cselekmény megelőzését és megbüntetését előíró nemzetközi szerződésen alapul. A vonatkozó szabályozást be kell építeni a belső jogba – vagyis a belső jogban is szabályozott bűntettekről van szó –, így a bűncselekményért való felelősség a nemzetközi jogon alapuló közvetett felelősség. Az adott cselekmény kriminalizálását előíró nemzetközi szerződés elsődlegesen azt a célt szolgálja, hogy a bűnügyi együttműködés intézményeinek segítségével nemzeti szinten segítse elő cselekmény megelőzését és megbüntetését. Ennek során pedig mind a rendes joghatósági elvek, mind pedig az univerzalitás elve szerephez jut. A transznacionális bűncselekmények tárgyi súlya és – a vonatkozó nemzetközi egyezmény univerzalitására, illetve a ratifikációk számára tekintettel – jelentősége („tekintélye”) között jelentős eltérések léteznek.

Végül elmondható, hogy a nemzetközi bűncselekmény fogalmi, illetve rendszertani kérdéseit illetően a magyar jogtudomány nincs fáziskésésben a külföldi jogirodalom eredményeihez képest. Ha elfogadjuk, hogy egységes nemzetközi büntetőjogi dogmatika kialakítása jelentős nehézségekbe ütközik, attól még célként tűzhetjük ki a magyar nemzetközi büntetőjogi dogmatika kidolgozását. Másrészt azonban el kell mondani, hogy a nemzetközi büntetőjog egyéb részterületeit illetően igen jelentős a deficit a hazai szakirodalomban: amíg nálunk alig néhány tanulmány jelent meg például az egyes nemzetközi bűncselekmények tárgykörében, addig külföldön olyan apró részkérdésekről is 20–30 oldalas publikációkat olvashatunk, mint például szükség van-e hivatalos személy közreműködésére a kínzás büntettének tényállásszerűségéhez, vagy a kényszerházasság, mint az emberiesség elleni bűncselekmények egyik alapcselekménye. Feladat tehát van bőséggel.

II. ÉVFOLYAM

2010 • 1

- ♦ M. NYITRAI PÉTER | A nemzetközi bűncselekmény koncepciója
- ♦ SZABÓ SÁNDOR | A hazai és a nemzetközi büntetőpolitika jelenkori helyzete és kihívásai
- ♦ NÉMETH IMRE | A sértett beleegyezésének relativizálódó határai a testi integritás feletti rendelkezési jog tükrében
- ♦ BARTKÓ RÓBERT | Az Európai Unió és hazánk büntetőpolitikájának helyzete a terrorizmus elleni küzdelemben
- ♦ NAGY KLÁRA | A biometrikus azonosítás új iránya
- ♦ KNAPP LÁSZLÓ | Az uniós polgárok diplomáciai és konzuli védelméről II.
- ♦ DÁVID LILLA | Békés küzdelem az agresszió ellen
- ♦ MÁRTON MIKLÓS | Megértés és elítélet
- ♦ BICZÓ ZALÁN | A győri akadémia 1848-49-ben

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

JOG • ÁLLAM • POLITIKA

Wiener A. Imre szerepvállalása a nemzetközi bűnügyi jogsegély jogának hazai fejlesztésében

A nemzetközi bűnügyi jogsegély témaköre iránt érdeklődő – akár a jogalkotás, a jogalkalmazás, avagy a jogtudomány összefüggésében – Wiener A. Imre professzor neve említésekor a hazai jogirodalomban feltétlenül az 1993-ban megjelent „Nemzetközi bűnügyi jogsegély” című monográfiára asszociál.^[1] A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában megjelent írás kétségtelenül mérföldkövet jelentett az ún. jogsegély típusú bűnügyi együttműködés^[2] jogának hazai fejlődése terén, lévén nem csupán egyszerű elemzése, összefoglalása kívánt lenni a korban irányadó, alkalmazható jognak, illetve az egyes részkérdések kapcsán folytatott hazai joggyakorlatnak.^[3]

Wiener a nemzetközi bűnügyi jogsegélyt a nemzetközi büntetőjog dinamikusan fejlődő tudományterületének immanens részeként kezelve megalapozta a témakör hagyományos problémáira koncentráló és a legújabb fejlődési irányokra érzékeny, komplex szemléletű hazai elemzését. Ennek keretei között különösen a következő jelenségek, illetve dilemmák kerültek az érdeklődés középpontjába: a nemzetközi büntető igazságszolgáltatási rendszer regionalizációja; a jogsegély típusú együttműködés hagyományos feltételeinek eróziója, illetve a kooperáció hatékonyabbá tételének igénye; az emberi jogok és alkotmányos alapjogok nemzetközi büntetőjogban megnyilvánuló egyre intenzívebb szerepvállalása, illetve védelmük és hivatkozhatóságuk intézményesítése a nemzetközi bűnügyi jogsegély-eljárásokban; a büntetőjog államok feletti dimenziójának erősödése.

[1] Wiener A. Imre: *Nemzetközi bűnügyi jogsegély*. Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

[2] A XIX. századig a nemzetközi bűnügyi együttműködés gyakorlatilag egyetlen intézményesült formája a kiadatás volt, s csak ezután önállósultak részben belőle, részben tőle függetlenül egyéb, újabb kooperációs formák és szabályanyagok, amelyek aztán a nemzeti jogokban a nemzetközi bűnügyi együttműködés egységes fogalmát is megtörvén, azon belül életre hívták a nemzetközi bűnügyi jogsegély (gyűjtő)kategóriáját (*judicial cooperation in criminal matters, mutual assistance in criminal matters, internationale Rechtshilfe in Strafsachen*). /Lásd pl. a német jogsegélytörvényt (Gesetz über die Internationale Rechtshilfe in Strafsachen. In: Schomburg, W. – Lagodny, O.: *Internationale Rechtshilfe in Strafsachen*. 3., völlig neubearbeitete Auflage, München, 1998, 33–395.), a svájci szövetségi jogsegélytörvényt (http://www.admin.ch/ch/d/sr/351_1/), valamint hazánk 1996. évi XXXVIII. törvényét a nemzetközi bűnügyi jogsegélyről./

[3] A szocialista jog időszakában – a kor politikai-jogi sajátosságainak megfelelően – a témában keletkezett írások lényegében kizárólag a (szocialista) hazai jog elemzésére vállalkoztak. A rendszerváltás közeledtével, és a jogsegély-forgalom intenzívebbé válásával Hlavathy Attila 1987-ben publikált monográfiája volt az, amely már néhány ponton ezen túlmutató eredményeket produkált (Hlavathy Attila: *A magyar nemzetközi büntetőjog, különös tekintettel jogsegély-típusú szerződéseinkre*. Budapest, 1987, BM Könyvkiadó).

Mindezen szempontok alapján azokban az összefüggésekben, amelyekben ezt indokoltak vélte, figyelmet szentelt a joganyag történeti kialakulásának, azokon a területeken pedig, ahol a pozitíválásra került joganyag hiányosságait észlelte, elemezte a nemzetközi bűnügyi jogsegély, és ezzel együtt a nemzetközi büntetőjog továbbfejlesztésének lehetőségét. Különösen utóbbi aspektus tekintetében végezte el a kontinentális európai, illetve az angol-szász jogalkotási termékek, valamint a külföldi tudományos eredmények hazai feldolgozását és szintetizálását, mellyel előkészítette ezen ismeretanyagok és a vonatkozó gyakorlati tudás hazai megismerését és részbeni recepcióját is. Mindezzel együtt két alapvető tény vált nyilvánvalóvá a hazai jogi gondolkodásban.

Egyrészt az a felismerés, hogy mára már a nemzetközi bűnügyi jogsegély és a nemzetközi bűnügyi együttműködés fogalma nem teljesen azonosítható, az utóbbi tágabb kategória, s ennek csak egy része a jogsegély. A századelőn a jogalkotás és a jogirodalom a kiadatást, mint a jogsegély típusú együttműködés fő formáját, „őstípusát” tekintette a viszonyítási alapnak.^[4] Ehhez képest kezdetben minden más jogsegélyaktusra – amely keretében az államok igazságügyi hatóságai a legszélesebb körben nyújtanak egymásnak jogsegélyt az olyan bűncselekmények tárgyában folyó büntetőeljárásban, amely a kérelem előterjesztésének idején a megkereső fél igazságügyi hatóságainak a hatáskörébe tartozik – az „egyéb jogsegély”, (*sonstige Rechtshilfe*) vagy a „kis jogsegély” (*kleine Rechtshilfe*) elnevezés volt használatos.

A jogsegélyformák köre mára már azonban jelentősen cizellálódott és bővült. Fontos szerepet vállalt ebben a folyamatban az a gondolat is, miszerint indokolt lehet, hogy az államok átvegyék egymástól akár magát a büntetőeljárás egészét, akár egy jelentős részét, s nem csupán a büntetőeljárásban nyújthatnak segítséget egymásnak. Ennek felismerésével a jogirodalomban 1965-ben Louk Hulsman a nemzetközi bűnügyi jogsegély intézményeit ún. elsődleges és másodlagos formákban látta megnyilvánulónak, mely álláspontot azóta számos egyéb szerző, így hazánkban először Wiener is idézi.^[5] Lényeges, hogy a klasszifikáció nem az egyes jogsegélyformák alkalmazásának szélességét veszi alapul, illetve nem is a jelentőségük fényében csoportosítja őket, hiszen nem lehet és nem is szerencsés absztrakt szabályt és mércét felállítani e vonatkozásban. Ehhez képest a csoportosítás sokkal inkább arra a tényre reflektál, hogy nem csupán a bűnüldözés hatékonyságának érdeke indokolhatja a lemondást az állam szuverén jogából fakadó *ius puniendi*ről. Erre (is) figyelemmel léteznek bizonyos olyan jogsegély típusú kooperációs intézmények, melyek alkalmazása során a büntetőeljárás egészét, vagy annak egy jelentős részét veszik át az államok, aminek folytán mind a megkereső (átadó), mind pedig a megkeresett (átvevő) állam részt vállal az adott terhelt ellen folyó büntetőeljárásban (*elsődleges forma*). Ugyanak-

[4] Schiffler Antal: *Nemzetközi jogsegély*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. V. kötet, Budapest, 1904, Pallas Rt., 547.

[5] Hulsman, L. C.: „Transmission des poursuites pénales à l'état de séjour et exécution des décisions pénales étrangères.” In: *Le droit pénal international; Receuil d'études en hommage à J. M. Van Bemmelen*. Leiden, 1965, E. J. Brill, 108-136., idézi Wiener: *i. m.* 45-46.

kor bizonyos jogsegélyformák keretében az érdemi felelősségre vonást célzó büntetőeljárás lefolytatásának egésze a megkereső állam kezében marad és a megkeresett állam pusztán ennek előmozdítása céljából nyújt segítséget anélkül, hogy maga közvetlenül érdemi felelősségre vonást célzó eljárást folytatna le (*másodlagos forma*). Mindehhez képest a kiadatást és az eljárási jogsegélyt az utóbbi, míg a büntetőeljárás átadását és a büntetés végrehajtásának átadását az elsődleges forma körébe kell sorolni.^[6]

Az „egyéb jogsegély”-ből önállósul számos új jogsegélyforma, így például a büntetőeljárás átadása, a külföldi államnál történő büntetőeljárás iránti feljelentés tétele kialakulására tekintettel, és a koherens, zavartalan törvényi szabályozás hazai igénye intenzívebbé válásának eredményeként Wiener 1993-ban azt javasolta, hogy a jogalkotó illesse az „egyéb jogsegély” fogalmát a „közreműködés a külföldi hatóság előtt folyó eljárásban” elnevezéssel, a bűnügyi jogsegély kategóriája pedig „alakuljon át” gyűjtőfogalommá.^[7]

Megjegyzendő, hogy a jogirodalomban korábban egyébként a wieneri javaslatához hasonló tartalommal olyan álláspont is megfogalmazódott, miszerint az „egyéb jogsegély” szűkebb értelemben vett bűnügyi jogsegélyt jelent, s ez közvetve bár, de szintén a bűnügyi jogsegély gyűjtőfogalommá alakítása mellett tette le a voksot (Angyal Pál, Spinellis).^[8] Wiener a hazai jogirodalomban az elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a nemzetközi bűnügyi jogsegély szempontjából releváns rendelkezések napjainkra már jellemzően nem a nemzeti büntető törvénykönyvekben és büntetőeljárás törvényekben található, hanem inkább önálló, ún. különtörvényekben manifesztálódnak.^[9] Az európai államok

[6] Látni kell, hogy nincs semmilyen „rivalizálás” és „(f)elsőbbrendűség” a nemzetközi bűnügyi jogsegély elsődleges és másodlagos formái között, sőt az elsődleges formákat alapvetően a másodlagos formák alkalmazásából eredő nehézségek kiküszöbölésének érdekében, reális alternatívaként hívták életre, s erre figyelemmel konkurencia legfeljebb az elsődleges jogsegélyformák között tapasztalható. Az elsődleges és a másodlagos formákba illeszkedő jogsegélyintézmények továbbá egymástól teljesen függetlenül is alkalmazhatók, ugyanakkor egymással akár össze is kapcsolódhatnak. (Lásd különösen: Plachta, Michal: *Transfer of Proceedings and Transfer of Prisoners as New Forms of International Co-operation*. In: Eser, A. – Lagodny, O. eds.: *Principles and Procedures for a New Transnational Criminal Law*. Freiburg, i. Br. 1992, 323–324.)

[7] Wiener: *i. m.* 178.

[8] Spinellis, D. D.: *Securing Evidence Abroad: A European Perspective*. In: Bassiouni, M. Ch. ed.: *International Criminal Law*. Vol. II. Second Edition, 1999, Transnational Publishers, 360.; Angyal P.: *A nemzetközi büntetőjog alaptanai*. Budapest, 1941.

[9] Hlavathy Attila ennek jelentőségét ahhoz a gondolathoz társította, amely szerint „csak akkor lehet reálisan tekinteni a nemzetközi büntetőjog területére, ha megszabadulunk a nemzetközi jog szerepvállalásának tényéből átsugárzó azon fogalmi kényszerképzettől, hogy a vizsgálódás tárgykörébe tartozó kérdések akkor illethetők „nemzetközi” jelzővel, ha szabályozásuk nemzetközi szerződések vagy gyakorlat és hasonló, két- vagy többoldalú konszenzust feltételező eszközök révén történik. Azon tény alapján, miszerint a belső, állami jogrendszer alapintézményeit fő szabályként az „eredeti” belső jog határozza meg, az ilyen genezisi normáknak legalább akkora jelentőségük van a nemzetközi büntetőjogi vonatkozású kérdések szabályozásában, mint a származékos nemzetközi jogioknak”. (Hlavathy: *i. m.* 14.)

„eredeti” belső joga az 1990-es évek elejére szinte kivétel nélkül tartalmazott a bűnügyi jogsegély vonatkozásában önálló rendszerbe foglalt szabályokat.^[10]

Wiener álláspontja szerint – osztva Bán Tamás véleményét is – a nemzetközi bűnügyi jogsegélyről szóló önálló törvény megalkotására irányuló igény több megfontoláson kell alapuljon. Egyrészt azon a felismerésen, hogy a bűnügyi jogsegély sajátos jogi természettel bír, lévén anyagi jogi és eljárásjogi jellegű elemekből összeálló normaanyagról van szó, s mint ilyen, sem a büntető-, sem pedig a büntetőeljárás törvényekbe nem illeszthető be maradéktalanul és problémamentesen. Másfelől a releváns rendelkezések önmagukban is tagolhatók általános és különös részekre (főleg igaz ez, ha a jogsegély-formák összességére vonatkozó normákra gondolunk), ám ezek dogmatikailag egyáltalán nem azt a funkciót hivatottak betölteni, mint a büntető törvénykönyvek Általános és Különös Részei, s ezért azokba hiba lenne őket beleerőltetni. Harmadrészt nagyon fontos biztosítékai a terhelt emberi jogai védelmének, hiszen csak egy külön törvény keretében nyílik lehetőség alaposan és körültekintően megfogalmazni az ehhez szükséges eszközöket. Csak egy haladó, a terhelt emberi jogainak minimális garanciáit tartalmazó törvény léte az, amely a szükségképpen szűkszavú és az egyes államok nemzeti jogára koncentrálni nem tudó nemzetközi szerződésben és viszonyossági nyilatkozatban vállalt együttműködési kötelezettség záloga lehet.^[11]

A hazai (nemzetközi) büntetőjog történetében az először 1996-ban elfogadásra került nemzetközi bűnügyi jogsegélyről szóló XXXVIII. számú törvény ezekre a javaslatokra volt figyelemmel, amikor az „egyéb jogsegély” fogalmát bár nem teljesen ezzel a terminussal, de lényegében ennek szellemiségében „eljárás jogsegély” kifejezéssel rendelte jelölni, s a bűnügyi jogsegély kategóriáját a hazai jogalkotásban is *expressis verbis* az általánosság szintjére emelte.^[12]

[10] Ezek lehetnek átfogó, minden jogsegély-formára kiterjedő „érdeklődésűek”, mint pl. a svájci /IRSG (http://www.admin.ch/ch/d/sr/351_1/), az osztrák /ARHG (Palmer, E.: *The Austrian Law on Extradition and Mutual Assistance in Criminal Matters*, Library of Congress trans., 1983.), a német (Uhlig-Schomburg-Lagodny: *Gesetz über die internationale Rechtshilfe in Strafsachen (IRG)*, Verlag C.H. Beck, München, 1992.), valamint kizárólag a kiadatást fókuszáló, mint pl. a brit /Ezt magyarázatokkal ellátva lásd: Introduction and General Note to the Extradition Act 1989 c.33 (In: *Current Law Statutes Annotated* Vol. III. 1990. Sweet & Maxwell), és a holland /Act of 9 March 1967 - In: Swart, B. - Klip, A. (szerk.): *International Criminal Law in the Netherlands* (Freiburg i. Br. 1997. 267-286.)/

[11] A kiadatás összefüggésében a századelőn mindezekre részben Szászy is rámutatott, s úgy vélekedett, hogy „...a kiadási törvények tartalmuknál és rendeltetésükénél fogva alkotmányjogi garanciális törvények, amelyek elejét veszik a bizonytalan és egyenetlen gyakorlatnak, megkötik az állam kormányait a kiadási szerződések tartalmának megállapítása tekintetében és a kormányzati diszkrecionárius hatáskör helyébe a törvények kötevező erejét léptetik. Jelentőségük és garanciális természetük még fokozottabb mértékben hatályosul a szerződésen kívül engedélyezett kiadatásnál...” (Szászy István: *Kiadási jog*. Budapest, 1933., Franklin-Társulat, 22.)

[12] Az 1996.évi XXXVIII. törvény 4. § (1) bekezdése szerint a bűnügyi jogsegély önállósult, fő formái a következők: - a kiadatás; - a büntetőeljárás átadása, illetve átvétele; - a szabadságelvonással járó büntetés vagy ilyen intézkedés végrehajtásának átvétele, illetve átengedése; - a vagyonelkobzás, az elkobzás, illetve ezzel azonos hatású büntetés vagy intézkedés végrehajtásának átvétele, illetve átengedése; - az eljárási jogsegély; - feljelentés külföldi államnál.

Mindezzel párhuzamosan a hazai jogi gondolkodásban Wiener professzor munkája azt is egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy a nemzetközi büntetőjog keretei között elhelyezkedő nemzetközi bűnügyi jogsegély nem csupán büntetőjogi tárgyú szabályokat felölelő jogterület, amely kizárólag büntetőjogi gondolkodást igényel, hanem sokkal inkább interdiszciplináris természetű.

Wiener nemzetközi bűnügyi jogsegély jogának kutatására szentelt mintegy 15 éves munkája ehhez képest a nemzetközi jog tudománya, a büntetőjogtudomány, a kriminológia, az összehasonlító büntetőjog, az alkotmányjog, az emberi jogok védelmének univerzális és regionális gyakorlatából leszűrhető elvek és megfontolások, valamint az európai közösségi jog tudománya figyelembevételének keresztmetszeteként alakult. Mindezt azon helyzet határozta meg, mely szerint a nemzetközi büntetőjog integráns részét képező jogterületek alanyi és tárgyi köre, metodológiája, értékrendszere és rendeltetése külön-külön relatíve homogén rendszert alkot, így dogmatikailag nehezen teremthető összhang közöttük. Még napjainkra is időszerű Wiener A. Imre azon megállapítása, miszerint „...amennyire egyetértés alakult ki a jogtudományban arra nézve, hogy mit kell büntetőjog és nemzetközi jog alatt érteni, annyira eltérnek a nézetek [...] a tekintetben, hogy mi is az a nemzetközi büntetőjog”.^[13] Wiener ugyanakkor azon állásponthez csatlakozott, amely szerint a doktrinális kapcsolódás és a módszertani koherencia hiánya ellenére a „nemzetközi büntetőjog”-nak nevezett joganyag mégis önállósult, sajátos elvekkel és szabályokkal felvértezett tudományterületet alkot.

Tekintettel arra, hogy a nemzetközi büntetőjog eltérő társadalmi tartalmú és jogi formájú jelenségeket magában foglaló joganyagának elemei között nem mindig jön létre szerves kapcsolat, s így egy adott kérdéskörre, különösen pedig az államközi bűnügyi kooperációra irányadó, az önmaguk rendszerében többé-kevésbé koherensnek bizonyuló normák adott esetben önállóan is alkalmazhatók. Wiener azt a gondolatot sem vetette el, amely a jogsegély típusú együttműködés jogát a nemzeti büntetőjog relatíve önálló, az anyagi, eljárási és végrehajtási jog melletti negyedik szabályozási matériaként képzelte el.

Szóban forgó monográfiája részben szintézise az addig elvégzett kutatásainak,^[14] részben pedig alapja az egyes tudományos eredmények hazai

[13] Wiener, A. Imre: Nemzetközi büntetőjog - nemzetközi bűncselekmények. *Jogtudományi Közlöny*, 1986. június, 258.

[14] A kutatómunka (rész)eredményeit publikáló írások a következők: Wiener A. Imre: *Fenntartások és deklarációk a nemzetközi bűnügyi együttműködésre vonatkozó európai egyezményekhez*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1993. /MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Közlemények - Working papers 2./ 96.; Wiener A. Imre: A bűnügyi együttműködésre vonatkozó jogalkotás az Európa Tanácsban. *Jogtudományi Közlöny*, 1992/12. sz. 547-554.; Wiener A. Imre: A ne bis in idem elve a nemzetközi büntetőjogban. *Jogtudományi Közlöny*, 1990/7-8. sz. 272-275.; Wiener A. Imre: Az emberi jogok érvényesülése a bűnügyi jogsegélyben. *Acta Humana*, 1993/11. sz. 3-14.; Wiener A. Imre: Büntető joghatóság és nemzetközi jog. *Állam- és Jogtudomány*, 1993/3-4. sz. 175-212.; Wiener A. Imre: Jogforrások és jogelvek a nemzetközi büntetőjogban. *Állam- és Jogtudomány*, 1990/1-4. sz. 3-29.

továbbgondolásának.^[15] Wiener A. Imre hosszú és eredményekben gazdag pályafutása során különösen a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének tudományos tanácsadójaként, illetve az Intézet igazgatóhelyetteseként, valamint a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (*Association Internationale de Droit Pénal – AIDP*) volt főtítkárhelyetteseként, illetve a Társaság magyar nemzeti csoportjának tiszteletbeli elnökeként, és a Siracusai Nemzetközi Büntetőjogi Intézet igazgató tanácsának tagjaként meghatározó szerepet játszott a nemzetközi bűnügyi jogsegélyre vonatkozó külföldi álláspontok^[16] hazai megismertetésében és ütköztetésében.^[17] A hazai jogirodalomban Wiener ösztönzésére a nemzetközi bűnügyi jogsegély vizsgálatának és továbbgondolásának új, korábban lényegében kiaknázatlan dimenziója is megnyílt: megtörtént a jogterületet a nemzetközi bűncselekmények jogával való együttthatásban is vizsgáló külföldi tudományos munkák recepciója.

Végezetül leszögezhető, hogy bár a nemzetközi büntetőjog tudományának forradalmasítása napjainkban elsősorban a testületi munka kollektív erején nyugszik, azonban ezen túl további egyéni eredményekből is táplálkozik, melyek a tudományos diskurzus fokozásával újabb kutatási irányok és írásbeli munkák megszületését ösztönzik és ösztönözték. Legyenek ezek bármilyen megfontolásból származóak, és bármilyen célkitűzést vallóak, úgy vélem, bátran kijelenthetjük, a hazai jogirodalomban egyetlen munka sem lehet mentes a wieneri alapoktól, a nemzetközi bűnügyi jogsegély jogának wieneri örökségétől.

[15] Ezek közül lásd többek között: Wiener A. Imre [társszerzőként]: Wiener A. Imre – Polt Péter: The Regionalization of International Criminal Law and the Protection of Human Rights in International Cooperation in Criminal Proceedings. *Revue Internationale de Droit Pénal*. 1994/1-2. sz. 343–355.; M. Nyitrai Péter: *Nemzetközi bűnügyi jogsegély Európában*. Budapest, 2002. KJK-Kerszöv Jogi- és Üzleti Kiadó; Ligeti K.: *Büntetőjog és bűnügyi együttműködés az Európai Unióban*. Budapest, 2004. KJK-Kerszöv Jogi- és Üzleti Kiadó.

[16] Wiener A. Imre: A nemzetközi büntetőjog a nemzetközi jog aspektusából. *Nyugat-európai hatások a magyar jogrendszer fejlődésében*. 1994. 31–65.; Schwarzenberger, G.: The problem of an International Criminal Law. *Current Legal Problems*, 1950. Vol. 3.; Mueller, G. O. W. – Wise, E. M.: *International Criminal Law*. London, 1965, Sweet & Maxwell Ltd.; Eser, A. – Lagodny, O. (eds.): *Principles and Procedures for a New Transnational Criminal Law*. Freiburg i. Br. 1992.; Bassiouni, M. Ch.: *International Extradition and World Public Order*. A. W. Sijthoff-Leyden-N. Y. 1974, Oceana Publications Inc. – Dobbs Ferry; Bassiouni, M. Ch.: *International Criminal Law* Vol. I–III. 2nd ed., 1999, Transnational Publishers; Schomburg, W. – Lagodny, O.: *Internationale Rechtshilfe in Strafsachen*. 3., völlig neubearbeitete Auflage, München, 1998; Oehler, D.: *Internationales Strafrecht*. 2., neubearbeitete und erweiterte Auflage, 1983, Carl Heymanns Verlag KG; Vervaele, J. A. E. – Klip, A. H.: *European Cooperation between Tax, Customs and Judicial Authorities*. 2002, Kluwer.

[17] A napjainkban már több mint 3000 tagot és mintegy 50 nemzeti csoportot számláló Nemzetközi Büntetőjogi Társaság 1950-től az ENSZ konzultatív jogkörrel felruházott nem kormányzati szerve lett, 1970-től pedig az Európa Tanácsban nyert megfigyelő státust. Az AIDP-nek a szocializmus időszakában fontos szerepe volt a kommunista blokk országainak és a nyugati államok jogászainak információcseréjében, hiszen gyakorlatilag ez volt az egyetlen olyan fórum, amelynek keretében a nemzetközi büntetőjog művelői ismereteiket politikai rendszerbeli hovatartozásuktól függetlenül kölcsönösen átadhatták, illetve nézeteiket szabadon megvitathatták egymással, s így a szervezet egyfajta összekötő kapocsként funkcionált.

The Hierarchy of Legal Sources – Relation between International Treaties Concluded with Third States by the EU and by the Member States

I. ISSUES TO BE ADDRESSED IN THIS STUDY

In our study we would like to deal with and clarify the relation between international agreements that have been concluded by the European Union and a third country on one side and a Member State and a third country on the other side. This issue is not only hypothetical. The European Union nowadays exercises many competences that used to belong to its Member States. Thus, a situation may occur where the Union has concluded an international agreement of the same scope as has some other international treaty^[1] that was previously concluded by the Czech Republic before its accession to the European Union. Starting points of our study are following:

There exist two international treaties;

- Both these treaties have at least partially the same scope;
- One of these treaties was concluded by the European Union and a third state;
- The other treaty was concluded by a Member State and a third state prior the accession of the respective Member State to the European Union.

The question is:

- What is the legal relation between these two international treaties?
- Does the principle of primacy of the European law apply in this case?
- And if so shall the agreement to which the European Union is a party take precedence over the treaty concluded by the Czech Republic?
- Or do we have to use principles and propositions relating to the hierarchy of sources as they are set by the international public law?

These questions will be examined in this article in order to find the answer on question of hierarchy of norms and mutual relations among the three legal systems. The analysis will be done from the viewpoint of the Czech Republic and its law with the emphasis on European law.

[1] The international treaties concluded by the European Union are in the European law referred to as the “international *agreements*” and the term “treaty” is reserved just for the founding treaties of the Union. That is why we will use both terms in this study in order to follow both the EU terminology (in case of treaties concluded by the Union) and the traditional terminology of the international law (in case of treaties concluded by states).

II. INTRODUCTION

Historically, two major systems of law have developed - the state law and the international law. Each of them has its unique characteristics and its own sources of law. Both systems are rather independent as their main purpose is initially significantly different. The main objective of the state law is to regulate relations within the society of a respective state which, of course includes individuals whereas the international law regulates primarily relations among states and subsequently also international organization.

The further development of international relations, however, has changed this. The truth is that the international law even nowadays regulates relations among subjects of international law. Nevertheless, individuals play more and more important role as some of the norms of international public law are addressed to them either directly^[2] or indirectly^[3]. This fact creates a problem of mutual relations between the state law and international law, and a question of possible effects of international public law on individuals where they are addressees or beneficiaries of international law. This is especially important where the norm of the international law is in conflict with a rule of state law. The question for national courts is whether they should apply the rule of international law or of the state law?

Traditionally, this problem of mutual relation and possible conflicts is solved by a state law. Thus, it is the state law that sets, with some exceptions, principles of application of the international public law. The approaches may vary between two opposites - monism and dualism. According to the first one, in its most pure form, the law forms a unity where international public law is directly applicable, has higher legal force as well as precedence over the national law including the constitution of the respective state. Dualism on the other hand requires sources of the international law to be incorporated to the state law. Without such incorporation they are not directly applicable and cannot have any effect against individuals.

With the European Union, things have become more complicated. European Union has formed its own legal order, which is independent on both the state and international law. Thus, with the European law new relations must be taken into the account:

1. The relation between the European law and international law; and
2. The relation between the European law and a state law.

[2] Which is for example a case of norms adopted in order to protect human rights.

[3] Which is for example a case of norms which are addressed to states and individuals are their beneficiaries, for example in the area of international trade etc.

III. CZECH LAW AND INTERNATIONAL LAW

In the Czech Republic, the relation between the Czech law and international law is solved by the article 10 of the Czech Constitution according to which *promulgated treaties, to the ratification of which Parliament has given its consent and by which the Czech Republic is bound, form a part of the legal order; if a treaty provides something other than that which a statute provides, the treaty shall apply.*^[4] In this article the Czech Constitution expresses the monistic approach to the international law. In other words, certain treaties have direct effect in the Czech Republic and in case of conflict with the Czech law they should take precedence over Czech statutes. The situation could be graphically expressed as follows:

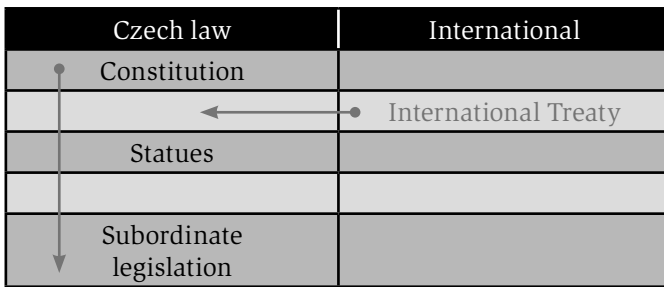

Table 1: Relation between Czech law and international law

Important thing is that the Czech Constitution does not solve a question of legal force between the two systems as both legal orders are considered to be independent. Thus, the conclusion of this part is that the legal order applicable in the Czech Republic actually consists of two independent legal orders which shall be applied concurrently. The issue of legal force can be solved only within each system, each of them has also its own rules in this respect, and the mutual relation between them is set in the Czech law partly in favor of the international law save for the constitution.

IV. CZECH LAW AND EUROPEAN UNION LAW

Unlike the international law, the European law has its own principles of application in Member States - the principle of direct effect and the principle of primacy, both set by the Court of Justice of the European Union in its well-known case

[4] Originally, the wording of this provision was different. The Article 10 provided that: ratified and promulgated treaties concerning the fundamental rights and freedoms by which the Czech Republic is bound are directly applicable and shall have primacy over statutes. Thus, the precedence of an international treaty over the Czech law was possible only in case of some of them.

law. Thus, the rules contained in the Constitution do not apply in case of the European law including the founding treaties despite the fact that these treaties^[5] were initially a source of international law.^[6]

Please note that rules contained in the Czech Constitution are activated only when the founding treaties are subject to an amendment or a change as was for example case of the Treaty of Lisbon. It is the Czech law and its constitutional rules that set the procedure of ratification of such treaties but once again not their application.

The mutual relation between the Czech law and European law could be graphically expressed as follows:

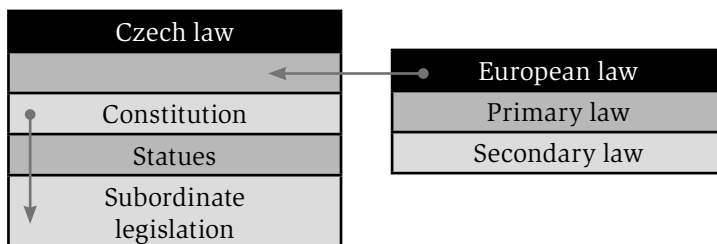

Table 2: Relation between Czech law and European law

And again, the relation between the Czech law and Union law is a relation between the two mutually independent legal orders, thus the European law does not have a higher legal force than the Czech law.^[7]

V. EUROPEAN UNION LAW AND INTERNATIONAL LAW

Things are becoming more complicating when we take into consideration the fact that the European Union has also the power to negotiate and conclude international agreements which it often exercise especially in the area of the common commercial policy. Thus we have to solve the same problem which is solved by

[5] Treaty on European Union (hereinafter referred to as the “TEU”) and the Treaty on Functioning of the European Union (hereinafter referred to as the “TFEU”).

[6] Unlike the „Constitutional Treaty” the recent wording of the TEU a TFEU after the Lisbon Treaty does not contain any provision similar to Article I-13. Thus the principle of primacy is still legally based only on case law of the ECJ. However, its recognition by Member States is strengthened by the fact that a special declaration was attached to the TEU and TFEU. This declaration was ratified together with abovementioned Treaties which implies tacit acknowledgement of the principle of primacy by Member States. For more information on this topic see Chalmers, D., Monti, G. *European Union Law Updating Supplement*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008, p. 50.

[7] See also Tichý, L., Arnold, R., Svoboda, P., Zemánek, J., Král, R. *Evropské právo*. 3. vydání, Praha : C. H. Beck, 2006 since p. 285; Týč. V. *Působení práva Evropské unie ve sféře českého právního řádu – Úvodní studie in Sborník z workshopu konaného na Právnické fakultě MU v Brně dne 26.9.2006 Evropský kontext vývoje českého práva po roce 2004*, Brno, Masarykova univerzita, 2006, pp. 10 – 28.; Svoboda, P. *K povaze práva Evropské unie*. Právník, 1994, č. 11, p. 940.

state law, in case of the Czech Republic by the fore mentioned article 10 of the Constitution.

Unfortunately, the European law itself does not provide for an express answer on this issue. The only article which partly deals with this question is the article 216 of the Treaty on Functioning of the European Union which provides that "*agreements concluded by the Union are binding upon the institutions of the Union and on its Member States*". As we can see, there is no rule on mutual relations between the international and European law in this article.

The absence of a specific provision forced the Court of Justice of the European Union to formulate its own rules on this matter. This question was for the first time raised in the case known as *International Fruit Company*. In this decision the Court of Justice ruled that the validity of measures taken by the institutions may be judged with reference to a provision of international law when that provision binds the Community and is capable of conferring on individuals rights which they can invoke before the national courts. In other words the Court of Justice considers that it can examine the validity of secondary Community legislation in the light of an international agreement. From this one can conclude that according to the Court of Justice the international agreements are a part of the European law with a higher legal force than the secondary law but lower than the primary law.^[8]

The relation of the European law and international agreements as a source of international law could be graphically expressed as follows:

Table 3: Relation between International law and European law

VI. EUROPEAN LAW, INTERNATIONAL LAW AND STATE LAW ALL TOGETHER

Let's make a synthesis now. But first we would like to highlight once again, why this is for us so important. It is because a situation may occur where an international agreement concluded by the European Union may provide for something else than an international treaty concerning a same topic that was concluded by a Member State. The question is which shall prevail. Because *de iure* both these treaties are also a sources of international law. And as we know the international law has specific rules that solve potential conflicts of its sources.

[8] See also Malenovský, J., *Mezinárodní právo veřejné : jeho obecná část a poměr k jiným právním systémům, zvláště k právu českému*. 5., podstatně upravené a doplněné vydání, Brno : Masarykova univerzita, 2008. p. 533.

The solution is different from the perspective of the international law and the European law. From the viewpoint of the international law the important thing is that European Union and Member States are different subjects of law. Thus, the basic rule *lex posterior derogat legi priori* cannot be used. And from the perspective of the European Union is important the fact that the relation between the Member State and European Union is set by European law. And the Union's aim is to ensure the uniform and effective application of its law, including the agreements.

In order to find an answer on this question we must put all the fore-mentioned schemes together. The result can be seen on following scheme:

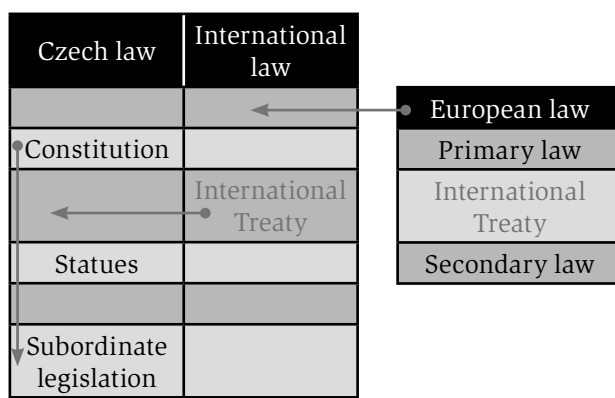

Table 4: Relation between Czech law and European law in detail

As we can see the principle of primacy of European law and the Article 216 of the TFEU cause that not only primary and secondary European law but also international agreements concluded by the European Union take precedence over the conflicting state law. Important thing is that, as the Court of Justice does not recognize any exceptions from the principle of primacy, they shall prevail even over the constitutional law of Member States and rules contained in it. And again, this rule cannot be found in any article of the primary law but it was set in the case law of the Court of Justice.

VII. PRACTICAL IMPACTS

We have mentioned previously that the central question which we are trying to answer in this study is not only theoretical. The European Union has already concluded a multilateral agreement which could be potential source of problems. Such an example may be the *Convention on the International Recovery of Child Support and other Forms of Family Maintenance*. Please note, that there had been concluded several bilateral international treaties by Member States in the same

area prior this Hague Convention. And the question is which shall take the precedence – the bilateral agreement or the agreement negotiated by the Union?^[9]

The answer is not easy as a third party is involved. From the viewpoint of the Union and the Union law the first logical answer would be to give precedence to the agreement concluded by the European Union. However, from the viewpoint of this third party the basic legal principle *pacta sunt servanda* should be taken into the account. The Treaty to which such state is a party shall not be avoided by simple reference to the primacy of the European law over the national law as this issue is only an internal matter of the European Union and its Member States. Relations to other states are in case of Union as well as its Member States regulated by the international law which is independent on the European law.

VIII. SOLUTION AND CONCLUSION

This problem is addressed by the European Union in the Art. 351 of the TFEU. This article states that rights and obligations arising from agreements concluded before the date of the accession, between one or more Member States on the one hand, and one or more third countries on the other, shall not be affected by the provisions of the Treaties.^[10] The term Treaties must be of course interpreted in a broad meaning covering also the secondary law and international agreements concluded by the European Union. In other word such treaties can be still applied by the respective Member States until they are terminated.

The conclusion is that the problem of conflicting international treaties is not solved using the principles and rules of the international public law but by the European Union law itself. However, the European law must give respect to international commitments of Member States. Since the obligations of Member states toward third states must be respected the former international treaty concluded by the respective Member State will apply. This situation is a nice example of an exception from the principle of the primacy of the European law over the national law.

[9] The problem of conflict may likely happen as Member States are often the ones who ensure the implementation of EU measures including those related to international agreements concluded by the EU. See also Baere De Geert, *Constitutional Principles of EU External Relations*. Oxford : Oxford University Press. 2008. p. 91.

[10] Hartley states that the word “rights“ refers to rights of the non-Member State and the word “obligation“ refers to the obligation of the Member States which could mean the rights of Member States may be affected by the EU law. See Hartley TC, *The Foundations of European Community Law*, Sixth Edition. Oxford : Oxford University Press. 2007. p. 96.

„Optimi nostri”

Díjnyertes tudományos diákköri dolgozatok 2009.

Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
Győr

Esendő logika

A jogelmélet egyik alapkérdése, s jelen fejtegetéseink végső kérdése is a jogi racionalitás természete, formái és garanciái – amelynek *központi kérdése* pedig hagyományosan a jog és logika viszonya. A logikáról mint tudományról általában szoktunk beszélni, elfeledkezve arról, hogy „a” logika valójában a logikai rendszerek változataiban létezik.^[1] E logikai rendszerek skálájának egy szegmense alkalmasnak – legalábbis a többinél alkalmasabbnak – mutatkozik a jogi gyakorlat számára. Közülük egyesek ismerősebbek – mint pl. a norma- vagy deontikus logika –, míg mások újabb szereplői a logika világának. Az újabb szereplők között van, amelyik azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy kezelhetővé teszi az egyértelműen igaz és egyértelműen hamis értékek közötti folyamatos átmenetet – ilyen a „kopasz” apóriáját logikailag kezelni tudó *fuzzy logika*,^[2] s van, amelyik a *szabályok* árnyaltabb kezelését teszi lehetővé. Az esendő logika (*defeasible logic*) éppen ilyen logikai rendszer, s ezért a jog világán belül hasznosítással kecsegtet. A hasznosítás talán a nem is túl távoli jövőben a hétköznapjainkba is betörhet, hiszen a szomszédságban már ott van a mesterséges intelligencia, a szakértői rendszerek, a döntés-támogató rendszerek eszköztára mint a jogászok lehetséges segítőtársa – esetleg alternatívája. A következőkben I. áttekintjük e logikai rendszer legfontosabb jegyeit, majd II. megkíséreljük elhelyezni a logikai rendszerek típusai között, s végül III. megvizsgáljuk, bevezetése hogyan módosítja a logika természetéről kialakított képünket.

I. AZ 'ESENDŐ LOGIKA'

Etimológiai közelítéssel élve két ismert szóból indulhatunk el a jelző értelmezése felé. Az egyik a 'defetista' (vészmadár, kishitű), melynek eredete az angolban a 'defeat': vereség, kudarc, megghiúsulás, megghiúsítás; jogi szövegkörnyezetben: megsemmisítés, érvénytelenítés,

[1] Az angol nyelv figyelmesebben emlékeztet e különbségre, amikor a *logic* - *logics* formában megfelelő helyen az egyes, illetve többes számú alakot használja.

[2] Részletesebben lásd Szabó Miklós: *Trivium: Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára*. Bíbor, Miskolc, 2001, 176-184.

hatálytalanítás. A másik ismerős a *'feasibility study'*, vagyis megvalósít-hatósági tanulmány, amely a *'feasible'* szóra mutat vissza: 1. megvalósítható, teljesíthető, keresztülvihető, illetve 2. valószínű, lehetséges, ésszerű, alkalmas, elképzelhető. Így jutunk el a *'defeasible'* jelzőhöz: megsemmisíthető, érvényteleníthető, revideálható, megtámadható; melynek ellentéte pedig a *'definite'*: bizonyos, kétségtelen, vitán felüli. Az 'esendő logika' jelzős szerkezet ilyenformán belső ellentéttel terhelt; hiszen a (klasz-szikus) logika éppen bizonyosságot ígér: azt, hogy ha a premisszáink igazak és betartjuk a logikai következtetés szabályait, akkor konklúziónk szükségszerűen – bizonyosan – igaz lesz. A jelző ugyanakkor éppen ezt a bizonyosságot vonja vissza, a logikai levezetés végén is lebegni hagyja a konklúziót, mintha még bármi megtörténhetne. A feszültség persze csak a logikán belül tapintható. A hétköznapi életben, a rendelkezésünkre álló premisszákból úgy-ahogy levonható következtetéseinkkel kapcsolatban már nagyon is ismerős az esendőség élménye: a teljes bizonyosság ritka kivételként áll elő csupán. Logikai rendszerünk eszerint azt ígéri, hogy olyan következtetéseket tesz logikailag kezelhetővé, amilyenekkel jellemzően éppen a logika világán kívül kell megbirkóznunk.

Ezt ígéri az esendő logika sajátosságának első megközelítése: „Az esendő okfejtés egyszerű szabály-alapú megközelítést jelent a hiányos és ellentmondásos információval való okfejtéshez.”^[3] Az elégtelen információ miatt lehetséges, hogy a premisszák igazsága nem vonja maga után a konklúzió igazságát, mert valamely további információ érvénytelenítheti azt. Az információ fogyatékoságából fakadó hézagokat olyan esendő szabályokkal hidalja át, amelyek általában helytálló eredményt adnak. Az információ hiányossága, változékonysága és ellentmondásossága nemcsak a tényekre – tényállításokat megfogalmazó pozíciókra –,^[4] hanem a *szabályokra* – a tényekből tényekre levonható következtetések logikai algoritmusára – is vonatkozik. Ha pedig a szabályok is lehetnek ellentmondásosak, akkor szükség van a szabályok hierarchiáját kijelölő metaszabályokra is (ez ismerős a jog világából, mint a normakollíziókat feloldó elsőbbségi szabályok: *lex posteriori...*, *lex specialis...*). Ennek megfelelően egy esendő logikai rendszer

- premisszaként szolgáló tények (facts) F halmazából,
- következtetési algoritmusként szolgáló szabályok (rules) R halmazából, és
- a szabályok összeütközését rendező elsőbbségi/fölrendeltségi viszonyokból (>) áll.

[3] Kontopoulos, Efstratios – Bassiliades, Nick: Graphical Representation of Defeasible Logic Rules Using Diagrams, In: Antoniou, Grigoris et alii (eds.): *SETN 2006. LNAI 3955*. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg, 2006, 529. Az 'okfejtés' kifejezés a *'reasoning'* visszaadására szolgál – nem sokkal tökéletlenebbül, mint a rendelkezésünkre álló többi magyar terminus: okoskodás, érvelés, következtetés, indokolás.

[4] A pozíciókat, amelyek fölött a szabályok érvényesülnek, paraméterekkel jelöljük, ahol a paraméter vagy egy elemi pozíció: *p*, vagy annak negációja: $\neg p$.

Ennek birtokában megadható az esendő logika szofisztikáltabb meghatározása is: „Egy esendő logikai elmélet szabályok olyan együtteséből áll, amely lehetővé teszi esendő konklúziók egy készletének levonását a tények vagy ismert igazságok egy készletéből. Minthogy bármely adott helyzetben egymással összeütköző szabályok alkalmazhatók, egy esendő logikai elmélet kiegészül egy felsőbbbségi viszonyal, amely feloldja ezeket az összeütközéseket.”^[5] A logikai elmélet (*theory*) *T* tehát a szabályok két szintjét, a következtetési szabályok *R*, és az elsőbbségi szabályok \succ halmazát tartalmazza.

Mindez azonban még kezelhető volna a deontikus logika eszközrendszerével (még ha G. H. von Wright nem is végezte el ezt a kiterjesztést). Esendő logikai rendszerhez azonban csak akkor jutunk, ha az operátorok készletét kiegészítjük szabályokkal. A *szabály* olyan nyelvi kifejezés, amely a kondicionális (feltételes állítás) formájára hozható, pl.: „Az ember halandó” – „Ha valaki embernek született, akkor halandó”. Az esendő logika az ilyen *sztrikt* szabályokat első lépésben az *esendő* szabályokkal, második lépésben az *érvénytelenítő* szabályokkal egészíti ki. Esendő szabályokon olyan következtetési szabályokat értünk, amelyek nem bizonyossággal, hanem esendően – megsemmisíthető, érvényteleníthető, hatálytalanítható, megtámadható módon – teszik lehetővé következtetések levonását. Az érvénytelenítő szabályok töltik ki az esendő szabályok által nyitva hagyott mozgásteret oly módon, hogy érvénytelenítik (megsemmisítik, hatálytalanítják) az esendő konklúziót. A szabályoknak tehát a következő típusait különböztetjük meg egy esendő logikai elméletben:^[6]

(1) A *sztrikt* (vagy „abszolút”) szabály; jelölése: $A \rightarrow p$. Ebben ‘*A*’ logikai formula a „ha... akkor...” szerkezetű szabály előtagja (*antecedent*), *p* paraméter pedig a szabály alkalmazásával elérhető konklúziót jelöli.^[7] A szabály sztrikt jellege azt jelenti, hogy ha *A* paraméterei tényként tudottak vagy bizonyítottak, akkor bizonyítottnak vehetjük *p*-t, vagyis *p* igazsága következik *A*-ból.^[8] A klasszi-

[5] Johnston, Benjamin – Governatori, Guido: An Algorithm for the Induction of Defeasible Logic Theories from Databases, in Zhou, Xiaofang – Schewe, Klaus-Dieter (eds.): *14th Australian Database Conference (ADC2003)*. Adelaide, 2003. [Conferences in Research and Practice in Information Technology. Vol. 17.]

[6] Maher, Michael J. – Governatori, Guido: *A Semantic Decomposition of Defeasible Logic*. American Association for Artificial Intelligence, 1999. [www.aai.org] A ‘szabály’ ugyanolyan jelentéssel használatos, mint Kelsené a ‘hipotetikus ítélet’; vagyis tényekre: „ha *A* van, akkor van *B* is”; normákra: „ha *A* van, akkor lennie kell *B*-nek is”. Lásd Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan*. (Ford.: Bibó István) Budapest, 1988, 13.

[7] Vagy másként *A* a szabály előfeltétele; vagyis *Ante(r)* az *r* szabály „bal oldalaként” annak premisszáit vagy előtagjait jelöli. Johnston – Governatori: *i. m.*

[8] Megemlítést érdemel, hogy e rövid hivatkozás is mutatja azt a fogalmi tisztázatlanságot, és abból fakadó zavart, ami az ‘implikáció’ két jelentésének összezsúfolásából ered. A B. Russell által bevezetett ‘materiális implikáció’ (jele: \rightarrow) a klasszikus logika *kondicionálisának* (jele: \supset) felel meg; ekkor az implikáció előtagjáról és utótagjáról beszélhetünk ($p \supset q$). Ettől megkülönböztetendő beszélnek „szigorú” vagy „logikai” implikációról, ami a *következményreláció* metalogikai jelének (\Rightarrow) felel meg, azt jelölve, hogy a jel bal oldalán álló logikai formulá(k)ból logikai szükségszerűséggel következik a jobb oldalán álló. Minthogy ez a logikai következtetés alapsémája, itt

kus logika szabályai minden esetben sztrikt szabályok. Pl. a klasszikus logika „Minden ember halandó” kondicionálisa – $\forall x.[F(x) \supset G(x)]$ – mintájára mondhatjuk, hogy „Az emuk madarak”: $emu(x) \rightarrow madár(x)$, vagyis ha x -ről megállapítható, hogy emu, akkor bizonyos, hogy x madár.^[9]

(2) Az *esendő* szabály; jelölése: $A \Rightarrow p$. A szabály esendő jellege azt jelenti, hogy ha az A paraméterei tényként tudottak vagy esendően bizonyíthatók, akkor esendően bizonyíthatják p -t. Esendőségen az értendő, hogy p nem bizonyosság állítás, hanem csak provizórikusan, első megközelítésben bizonyítható, és ki van téve érvénytelenítésnek más, erősebb szabályok által – vagyis lehetséges, hogy utóbb megdől. Az előbbi példánkkal szemben az „A madarak repülnek” csak a $madár(x) \Rightarrow repül(x)$ formában írható fel, azt fejezve ki, hogy a madarak tipikusan, vagy általában, vagy jellemzően repülnek. Éppen ezt a szabályt fogja megsemmisíteni az érvénytelenítő szabály. Ez a jel teszi lehetővé a (megdönthető) *vélelem* jelölését is: $\Rightarrow p$.

(3) Az *érvénytelenítő* szabály (*defeater*): $A \rightarrow p$.^[10] Az érvénytelenítő szabályok nem alkalmasak p megalapozására, hanem csak arra használhatók, hogy (újabb, magasabb szintű esendő szabály beemeléséig) megghiúsítsák egy esendő szabályból következő p utótag megállapíthatóságát (bizonyítást szolgáltatva annak ellenkezőjéhez). Ha tehát az előbbi szabályunk („A madarak repülnek”) hatókörét szűkíteni kívánjuk, akkor bevonhatjuk a *nehéz(x) \rightarrow \sim repül(x)* érvénytelenítő szabályt, mondván, hogy „Ha egy állat nehéz, akkor lehet, hogy nem tud repülni”.^[11] Az érvénytelenítő szabály sem *sztrikt módon zárja ki* az utótagot, csak annak *sztrikt megállapíthatóságát* akadályozza meg – vagyis maga is esendő.

(4) A *fölérendelő* szabály fölérendeltségi, hierarchikus viszonyt hoz létre r_1 és r_2 szabály között: $r_2 > r_1$. A fölérendelő szabály tehát konkluzív módon érvényteleníti (felülírja, kizárja) az alárendelt szabályt. Pl. „A madarak repülnek, de ha törött a szárnyuk, akkor nem tudnak repülni”:

$$\begin{aligned} r_1 &: madár(x) \Rightarrow repül(x) \\ r_2 &: törött szárnyú(x) \Rightarrow \sim repül(x) \end{aligned}$$

- premisszá(k)ról és konklúzióról beszélhetünk ($P \Rightarrow K$). Azaz: az 'előtag' nem szinonimája a 'premisszának', s az 'utótag' a 'konklúzió'nak'. V.ö. pl. Ruzsa Imre – Máté András: *Bevezetés a modern logikába*. Osiris, Budapest, 1997, 180–181. Írásunkban a klasszikus és releváns logika jelöléseitől megkülönböztetendő, a hivatkozott irodalomtól némileg eltérően, a \rightarrow és \Rightarrow jel megfelelőjeként a \rightarrow és \Rightarrow jelet használjuk.

[9] A szakirodalom kedvenc példája; mi Maher és Governatori nyomán használjuk.

[10] A \rightarrow jel a negációs jelből (\sim) és a nyílból (\Rightarrow) áll elő, a nemleges utótagra utalva; máshol található a hasonló szimbolikus tartalmú \rightarrow jellel is.

[11] Graham Priest példája (*Beyond the Limits of Thought*. Cambridge U. P., 1995, 48.): képzeljük el, hogy előkerül egy festmény, amely stílusjegyei, ecsetkezése, szignója stb. – vagyis minden jel – szerint Rembrandt; ez esendő következtetés. Aztán előkerül még egy, hajszálla ugyanolyan festmény: a *defeater*.

Nézzünk a szabályok hierarchikus jellegére, egyben különböző fajtáira egy példát a büntetőjog mindennapjaiból.^[12] Az ártatlanság (természetesen megdönthető, vagyis *esendő*) véelmének általános szabályához képest a bizonyítási eljárás menetében egymásra rétegződő szabályok váltakozó kimenetei fognak majd a legutolsó lépésben (mindent felülíró szabályban vagy a szabályok eredőjében) nyugvópontra jutni:

	Szabály	Magyarázat
r_1 :	$\Leftrightarrow \sim$ bűnös	Az ártatlanság véelme
r_2 :	bizonyíték \Leftrightarrow bűnös	A bűnösség bizonyítása
r_3 :	\sim indíték $\rightarrow \sim$ bűnös	Az indíték hiánya az ártatlanságra utal
r_4 :	alibi $\Leftrightarrow \sim$ bűnös	Az alibi ártatlanságra utal
$r_4 > r_3, r_3 > r_2, r_2 > r_1$		

Egy esendő logikai rendszer T modelljében a tények F halmaza alapján a következő formájú megállapítások tehetők:

- p kétségtelenül bizonyítható T -ben F alapján (kétségtelenül p),
- p nem bizonyítható kétségtelenül T -ben (nem kétségtelenül p),
- p esendően bizonyítható T -ben F alapján (esendően p),
- p nem bizonyítható esendően T -ben F alapján (nem esendően p),
- semmi sem bizonyítható esendően T -ben F alapján.

Az esendő logika és a jogi kifejezés és okfejtés hasonlósága a *precedensekben* mutatkozik meg legszemléletesebben. A precedensek ugyanis valahol félúton vannak a jogi döntéshozatal két (ideáltipikus) modellje: az *esetközpontú* és a *szabályalapú* döntéshozatal között.^[13] Az *esetközpontú* döntéshozó, mint Platón filozófus királya, a bölcs kádi, vagy Bölcs Salamon – a nevéhez híven – pusztán bölcsességére (ítélőerejére) támaszkodva minden egyes esetben az annak legjobban megfelelő, az „egyedülálló” értelmében is egyetlen helyes döntést hozza meg. Az ilyen döntés egyrészt tökéletes, másrészt megismételhetetlen. Ez már mutatja is alkalmazásának korlátait: egyrészt valóban bölcsnek kell lenni hozzá, másrészt mindegyik esetben, újra és újra meg kell lenni a jó döntést – a döntés nem ismételhető és nem tanulható. A *szabályalapú* döntéshozó két szempontból is tökéletlen: egyrészt nincs minden információ birtokában, másrészt a rendelkezésére álló információk felhasználására is tökéletlen a képessége. Ezért

[12] Johnston – Governatori: *i. m.* 1. ábra. A szerzők által kijelölt hierarchiát némileg meg kellett változtatni, hogy megfeleljen a büntetőjogi felelősség tényleges szintjeinek.

[13] A Max Weber felállította modellek közül a szabályalapú döntéshozatalról részletesen lásd Gyórfi Tamás: A szabályalapú döntéshozatal erényei és a normatív pozitívizmus, In uő: *A kortárs jogpozitívizmus perspektívái*. Bíbor, Miskolc, 2006, 129–152.

segítségére van szüksége: függvényszerűen működő döntési algoritmusokra – vagyis szabályokra. A szabályok tiszta formájukban kanonizált döntési minták, ahogyan azokat a törvényekben rögzítve találhatjuk meg. Ezek alapján működik Montesquieu bírója, aki nem több, mint „a törvény szavait kimondó száj”.

A precedens nem ilyen. Meghatározását Ronald Heiner a *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*-t idézve adja meg: „valami, amit tettek vagy mondtak, s ami példaként vagy szabályként szolgálhat egy későbbi ugyanilyen vagy hasonló aktus alátámasztásához vagy igazolásához.”^[14] Ismeretes, hogy ami precedensként később eljáró bizonyos bíróságokra nézve a *stare decisis* elve alapján kötelező, az nincs kanonizált formára, sőt egyáltalán semmiféle formára sem hozva. Azt mint *ratio decidendi*-t (esetenként *ratio decidendi*-k egész sorozatát) a precedensként szolgáló ítélet indokolásából kell kibontani, rekonstruálni, s az eljáró bíróság előtt érvelve el is fogadtatni. Nem mondhatjuk tehát, hogy a fentebb leírt függvényszerű algoritmusként működne – vagyis sztrikt szabály volna –, de azt sem, hogy teljesen a bíró bölcsességére hagyná a döntést, vagy hogy az éppen irracionális volna.

„Egy [döntés-elméleti értelemben] teljesen optimalizáló cselekvőt [mint amilyen Bölcs Salamon lenne] csak egyetlen maximával kellene ellátni: tedd meg azt, ami a legjobb, mindenféle korlátozás nélkül bármely információ felhasználására a lehető legkedvezőbb döntéshez.” Ugyanakkor a korlátozottabban tájékozott és megbízható cselekvők „olyan szabályokra és eljárásokra fognak támaszkodni, amelyeket anélkül követhetnek, hogy szükségképpen tudatában lennének az átfogóbb társadalmi céloknak, amelyeket a döntéseik közvetett módon elősegítenék vagy hátráltatnák.”^[15] Ez azt jelenti, hogy nemcsak a szabály alapján meghozott döntés következményeinek elemzéséről mondanak le, de a szabály igazolásának (céljának) legjobban megfelelő döntésről is, hogy cserébe csak a szabály algoritmusát kövessék. Ha viszont még a szabály algoritmus is áll rendelkezésre (mert nincs kanonizálva), akkor egy gyengébb – *esendőbb* – szabályra tudnak csak támaszkodni: ez a *precedens*. A szabályalapú és esetközpontú döntéshozatal szélső értékei között tehát kijelölhető az esendő szabályokra támaszkodó esendő döntéshozatal modellje. Innen már csak egy lépés, hogy a sztrikt szabályokon alapuló döntések lehetséges körének szűköségét, s a kanonizált szabályok szerinti döntés esendőségét is felismerjük.

II. AZ ESENDŐ LOGIKA A LOGIKAI RENDSZEREK KÖZÖTT

A logikai rendszereket két fő csoportra oszthatjuk: egyrészt a klasszikus logikai rendszerekre – ide értve azok kiterjesztéseit is –, másrészt a deviáns logikai rend-

[14] Heiner, Ronald A.: Imperfect Decisions and the Law: On the Evolution of Legal Precedent and Rules. In *The Journal of Legal Studies*, Vol. 15. No. 2. (1986) 228.

[15] Heiner: *i. m.* 236.

szerekre.^[16] A klasszikus logikai rendszerek három megkötéssel élnek: csak az *alethikus*, a *kétértékű* és a *formális* rendszerek tartoznak ide. Az alethikus logikai rendszerek kizárólag olyan nyelvi kifejezéseket kezelnek, amelyek igaz/hamis értéket tudnak felvenni; ezen belül csak két értéket, az igaz és a hamis értéket kezelik (ezt biztosítja a kizárt harmadik és az ellentmondás-mentesség törvénye); a formális jelleg pedig azt jelenti, hogy a következtetések érvényessége kizárólag a logika mondatok szerkezetétől és a logikai szavak jelentésétől függ. A devians logikai rendszerek ezen előfeltevések valamelyikét adják fel: a *nem alethikus* logikai rendszerek közé tartozik a gyakorlati (cselekvés-) logika és a deontikus (norma-) logika; a *nem kétértékű* logikai rendszerek közé soroljuk a három- (vagy több-) értékű és a *fuzzy* („életlen”: az igaz és a hamis értékek közti folyamatos átmenetet leképező) logika; a *nem formális* logikai rendszerek közé pedig a dialogika (klasszikusan: dialektika) és a materiális (pl. argumentációs) logika.^[17]

A következőkben e durva felosztás hátterén kísérjük meg elhelyezni az esendő logikát. Első lépésként a klasszikus logika kiterjesztéseként lehet megkísérlni az esendőségi probléma kezelését úgy, hogy nem emeljük be a logikai nyelvbe (a logikai szavak közé) az „esendő implikációt”. E kísérlet úttörője John L. Pollock, aki az AI nonmonotikus logikáját alkalmazta az argumentációra (vagyis az olyan nyelvi kifejezésekre, amelyek érv-ellenérv szerkezetben bontakoznak ki).^[18] A „nonmonotikus” jelleg a matematikából került át a logikába, és olyan műveletekre utal, melyek kimenete változik a bemeneti információk változásával. A „Minden ember halandó/Szókratész ember/Szókratész halandó” arisztotelészi szillogizmusa monotonikus, mert konklúziója nem változik, akárhány kiegészítő információt teszünk is hozzá. Az a megállapításunk azonban, hogy pl. a gyerek megfázott, mert fáj a torka és folyik az orra arra módosul, hogy influenzás, ha kiderül az az újabb információ, hogy 39°C láza is van. Így az okfejtés szintenként halad előre: 0 szint: nincs támadás az érv ellen; 1. szint: támadás az érv ellen, amelyet ezért időlegesen kiejtettnek tekintünk; 2. szint: támadás a cáfolat vagy gyengítés ellen, amiért is a támadott érvet visszavesszük; stb.^[19]

[16] Megjegyzendő, hogy pl. a már hivatkozott Ruzsa Imre által is képviselt álláspont szerint devians logikáról nem is jogosult beszélni; levonhatunk akármilyen következtetéseket, csak éppen ne nevezzük logikának, ha nem a klasszikus logikán alapul. Vö. pl. Ruzsa Imre: A logika klasszikus alapelveinek védelmében, In uő.: *Tertium non datur. Válogatott logikai-metodológiai tanulmányok 1984-1990*. Osiris, Budapest, 2000, 65-81. Van ugyanakkor, aki a klasszikus logikát az „ortodox” jelzővel illeti; pl. Priest: *i. m. passim*.

[17] Lásd pl. Szabó: *Trivium*...

[18] Besnard, Philippe - Hunter, Anthony: *Elements of Argumentation*. MA: MIT Press, Cambridge, 2008, 192.

[19] Uo. 193. A *hermeneutikai* előrehaladás menetét mutató lépések alapfogalmai: az érv (*argument*): egy következtetéshez vezető indokok láncolata, amelyet minden ponton gyengítésnek (cáfolat, aláásás) lehet kitéve; a cáfolat (*rebutting defeater*); a gyengítés (*undercutting defeater*); és a támadás (*attack*): a cáfolat és a gyengítés együtt. Más eljárások is használatosak a klasszikus logika kiterjesztésével, mint a koherenciával vagy a preferenciával való argumentáció. A klasszikus logika előnyeiről és hátrányairól lásd uo. 205., 221. Lásd még pl. Pollock, John L.: *Defeasible Reasoning*. *Cognitive Science* Vol. 11 (1987) 481-518.

A klasszikus logika (klasszikus) kiterjesztése a *modális logika*, amely az igazságértékeket modalizálja a szükségszerűen igaz/szükségszerűen hamis (lehetetlen) és lehetségesen igaz/lehetségesen hamis értékekre. Kézenfekvő a párhuzam felállítására az esendő logika kétségtelenül p /nem kétségtelenül p és esendően p /nem esendően p kimeneteivel. A különbség a két rendszer között az, hogy a modális logika a kijelentések *igazságértékét* modalizálja, míg az esendő logika a (következtetések levonására alkalmas) *szabályokat* „modalizálja”. Másként fogalmazva: a klasszikus (s így a modális) logika *érvényes* következtetést tesz lehetővé, az esendő logika viszont (ésszerűen) *igazolt* következtetést (ami nem biztos, hogy érvényes, amint az érvényes sem biztosan igazolt).

Hasonló a viszony az *életlen (fuzzy)* logika és az esendő logika között. A 0 (hamis) és 1 (igaz) közötti átmeneti értékeket fuzzy kvantorok jelölik ki: (a) *igazság-minősítés*, mint a „(Mary fiatal) nem egészen igaz” diszpozíció, amelyben a minősített proposíció a ‘(Mary fiatal)’, a minősítő igazság-érték pedig a ‘nem egészen igaz’; (b) *valószínűség-minősítés*, mint a „(Mary fiatal) valószínűtlen”, amelyben a minősítő életlen valószínűség a ‘valószínűtlen’; és (c) *lehetőség-minősítés*, mint a „(Mary fiatal) szinte lehetetlen”, amelyben a minősítő életlen lehetőség a ‘szinte lehetetlen’.^[20] Könnyen beláthatjuk, hogy a valószínűségi, statisztikai, bizonyossági állításokat a *fuzzy* logika rendszerében is lehet képezni. Ekkor is érvényes következtetéshez jutunk, csak a következtetés igazság-értéke lesz 0 és 1 között.

A szabályok esendősége azonban legalkalmasabb módon a nem formális logikai rendszerek között kezelhető. Az – eléggé szerencsétlen – ‘informális logika’ kifejezés először 1954-ben jelent meg (G. Ryle), s 1970 után terjedt el, mint a hagyományos (formális) logikafelfogás alternatívája. Az ebben az értelemben vett „új hullám” közös jegyei:

- a hétköznapi érveléssel foglalkozik,
- az argumentum-értékeléssel foglalkozik,
- az induktív érveléssel foglalkozik,
- erős az érvelési struktúra ábrázolásában, de nem a következtetés- és premiszsaértékelésben,
- nem elég módszeres, sok benne az intuíció.^[21]

Nálunk legismertebb példaként ide sorolhatjuk Ch. Perelman *Új retorikáját*, mint a klasszikus argumentációs logika felelevenítésének kísérletét.

Az esendő logika azért nem formális, mert nem érzéketlen a premisszák jelentése iránt – éppen ellenkezőleg, ez a jelentés az, ami az újabb információk felvételével módosul, s amely a következtetést is módosítja. Karakterjegyét az

[20] Zadeh, Lotfi A.: Életlen logika, In: Bódig Máttyás – Szabó Miklós (szerk.): *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára*. (Szabó Miklós ford.) Bíbor, Miskolc, 1996, 162.

[21] Grennan, Wayne: *Informal Logic: Issues and Techniques*. McGill-Queen's U. P., Montreal, 1997, 32–33.

adja, hogy beilleszti az esendő implikációkat a logikai nyelvbe. Sok változata ismeretes – ezek közös célja az olyan érvelés megragadása, amely normálisan korrekt, de néha lehet inkorrekt is.^[22] Említettük már, hogy ezek a változatok a *nonmonotikus* logikai rendszerekhez tartoznak, mert mindegyikükre áll, hogy a segítségükkel levont következtetés módosulhat az új információ ismeretében.

Éppen ez a nonmonotikus jelleg az, amely az esendő logikát is kiválóan alkalmazhatóvá teszi olyan szabály-alapú területeken, mint a jog. Johnston és Governatori a már hivatkozott írásuk összegzéseként rögzítik: „Annak a kihívásnak, amelyet a jogi döntést támogató rendszerek támasztanak a tudás reprezentálásával és kódolásával szemben, meg lehet felelni az esendő logika használatával. Az esendő logika a jogi szabályozás megbízható leképezését kínálja, formális keretek között, s van már mechanizmusa arra is, amellyel a jogi tudás automatikusan bekódolható a precedensek egy halmazából.”^[23] Ez olyan osztályozási eszközök alkalmazását is lehetővé teszi, amelyek – gépi tanulás és adatbányászat segítségével – képesek automatikusan tanulni az előzetes adatokból. Mivel a horizonton már fölsejlenek az AI technikák (neurális hálózatok, döntési fák, asszociációs szabályok stb.), lehetséges, hogy közel járunk egy „ítélkező automata” megszerkesztéséhez, amely úgy haladna meg Leibniz tervét, mint a modern sakkprogramok Kempelen Farkas „sakkozó törökét”.

III. AZ ESENDŐ LOGIKA ADALÉKA A LOGIKA TERMÉSZETÉHEZ

Arisztotelész arra figyelmeztet, hogy „a tanult embert az jellemzi ugyanis, hogy minden kérdésben csak olyan fokú szabatoságot kíván, amekkorát az illető tárgy természete megenged; nyilvánvalóan éppen olyan hiba volna, ha a matematikustól a hatáskeltő érvelést is elfogadnánk, mint az, ha a szónoktól tudományos bizonyítást követelnénk.”^[24] A tárgy pedig, amiről Arisztotelész itt beszél: a jó, a jóra irányuló cselekvés és elhatározás, s az ezekkel foglalkozó legáltalánosabb

[22] Besnard – Hunter: *i. m.* 206. A „családhoz” tartozik pl. a *default logics*, a „tévedhető” logikára épülő argumentáció: olyan szabályalapú logika, amely megengedi a kivételeket (klasszikusa Reiter, Raymond, pl.: *A Logic for Default Reasoning. Artificial Intelligence* (1980) No. 13., 81–131.; az *autoepisztemikus logika*, ahol a következtetést nem a kivételek, hanem a cselekvő introspektív képessége korrigálja (pl. Moore, Robert C.: *Semantical Considerations on Non-Monotonic Logic. Artificial Intelligence* (1985) No. 25.: 81–131.); a körülhatárolás (*circumscription*), amely az *inertia* fogalmára épít: a következtetések feltételeit változatlanak tekintjük, amíg a változásuk kifejezetten nem válik (McCarthy, John: *Circumscription: A Form of Non-Monotonic Reasoning. Artificial Intelligence* (1980) No. 13.: 27–39.) – és még sokan mások. Áttekintően lásd még Kyburg, Henry E. – Teng, Choh Man: *Uncertain Inference*. Cambridge U.P., Port Chester, N.Y., 2001.

[23] Johnston – Governatori: *i. m.* Hivatkozik G. Antonion és szerzőtársai beszámolójára is (On the Modelling and Analysis of Regulations, in *Proceedings of the 10th Australasian Conference on Information Systems*, 1999, 20–29.), akik bemutatták azt az extrém magas fokú megfelelést a regulatív dokumentumok és a nekik megfelelő kifejezések mint esendő logikai elméletek között, amely esetenként egy az egybeni megfelelést biztosít a jogi dokumentumok és a logikai szabályok mondatai között.

[24] Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. (Szabó Miklós ford.) 1094b.

tudomány: az államtudomány és a törvényhozás tudománya. „Nos, a szép cselekedetek és az igazságos cselekedetek, melyekkel az államtudomány foglalkozik, oly sok eltérést és ingadozást mutatnak, hogy az ember szinte azt hihetné, hogy nem is természetesen, hanem csupán konvención alapulnak.”^[25] Ha tehát a politika a legáltalánosabb „jó”-val foglalkozó tudomány, akkor tárgya a legáltalánosabb – vagyis a jóra irányuló – emberi természet. Maguk az emberi dolgok tehát azok, amelyek nem engedik meg a teljes szabadoságot, teljes bizonyosságot.

Ezt az arisztotelészi mondást idézi Somló is a *Juristische Grundlehrében* „A jog meghatározása” cím alatt, John Austinra is hivatkozva.^[26] A tétel, amelynek igazolására a hivatkozások történnék, „a jogfogalomnak bizonyos mérvű folyékonysága, széleinek csipkézettsége” mellett szól. A tárgy tehát, amelyre adekvát logikai rendszert keresünk, maga is esendő, bizonytalan, meghatározatlan. Egy ilyen tárgyon, bármilyen feszes legyen is, maga a logika csak e tárgynak megfelelő mértékű bizonyosságot tud biztosítani, tehát a konklúzió „szükségszerű igazságának” garanciája – és korlátja – nem a logikai következtetésben rejlik (az legfeljebb garantáltan nem „teszi tönkre” az igazságot), hanem a következtetés tárgyában.^[27] Ekkor az esendő logika nem az egyik lehetséges deviáns logikai rendszer, hanem a logika alapállapota – melyhez képest a szükségszerű igazság csak (az emberi dolgokban soha elő nem álló) szélsőséges határérték. De hát a klasszikus logika sem ígér ennél többet: *ha* a premisszák igazak és a következtetés logikai szabályait betartják, *akkor* a konklúzió szükségszerűen igaz lesz.

Mint már utaltunk rá, az esendő (*defeasible*) logikának, miként az életlennek (*fuzzy*) is, szilárd matematikai alapjai vannak. Az értékek és a szabályok bizonytalanságát olyan matematikai apparátus kezeli, amely megbízhatóan képes a műveletek elvégzésére.^[28] A kérdés: ez hogyan lehetséges? A válasz: talán úgy, hogy/ha a matematikai apparátus is esendő/életlen. Ez a matematika filozófiájára tartozó kérdés, amely filozófiához jelentős adalék Lakatos Imre munkás-

[25] *Uo.*

[26] Somló, Felix: *Juristische Grundlehre*. Felix Meiner, Leipzig, 1917, 106–107. A jog fogalmának meghatározatlansága, „folyékonysága” John Austinnál a szuverén fogalmából fakad, amely a „szokásos engedelmisség” tényén alapul. A *Lectures on Jurisprudence* Somló által idézett helye a mexikói függetlenségi harc példáját hozza, azt kérdezve, hogy „Mikor engedelmeskedtek Mexikó lakói [a függetlenséget kikiáltó] testületnek olyan általánosan, s mikor vált ez az általános engedelmisség olyan gyakorivá és tartóssá, hogy Mexikó lakosai gyakorlatilag függetlenné váltak Spanyolországtól [...]?”

[27] Innen tekintve minősíthetjük igazán terméktelennek Moór Gyula és Szabó József vitáját azon, hogy a logika a jog számára vajon „minden” vagy „semmi”. V. ö. Moór Gyula: *A logikum a jogban*. (Filozófiai értekezések I.) Athenaeum, Budapest, 1928. (Újra kiadás In: Bódig M. – Szabó M. (szerk.): *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára*. 169–207.); Szabó József: A jogászai gondolkodás bölcselete. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica–Politica*, Tom. XVI. Fasc. 2., Szeged, 1941. (Újra kiadás: A jogászai gondolkodás bölcselete. I.: A logikum mítosza, In: *A jogbölcsélet vonzásában*. Válogatott tanulmányok. [Szabadfalvi József szerk.] Bíbor, Miskolc, 1999, 91–128.)

[28] Így a *fuzzy* logika matematikai alkalmazásán alapulnak – és működnek hatékonyan – az „intelligens” háztartási gépek, a rugalmas fogalomszabályozási rendszerek stb.

ságának hozadéka.^[29] A tudományfilozófiájába ágyazódó matematika-felfogása a matematika filozófiájának *dialektikus* iskoláját akarta megalapítani. „A nem-dialektikus logika (az indukció és a dedukció is) a *propozíciók* közötti következtetési viszonyokkal foglalkozik, míg a dialektikus logika a *fogalmak* fejlődését tanulmányozza.”^[30] Munkássága így abba az eszmetörténeti folyamatba illeszkedik, amely az arisztotelészi analitikus logika főáramba kerülésével háttérbe szorult dialektikának a „jogaiba” való visszahelyezésére, vagyis rehabilitálására törekedett. E folyamat legnagyobb alakja Hegel – s az út egyenesen vezet tőle Marxon át Lukácsig, s végül Lakatosig.

Lakatos támadási pontja a *formalizmus*: „A formalisták szerint a matematika a képletekben foglalt matematikával azonos.”^[31] A formalizmus azonban kirekeszti a matematikai felfedezés, a matematikai elméletek fejlődése, egyáltalán a matematika története és kritikája egész problémakörét. A „formalista mennyországából” való ezen kiűzetésnek azonban következményei vannak a tárgyra nézve is: „...mit lehet *felfedezni* egy formalista elméletben? *Először*: olyan problémák megoldását, amelyeket egy megfelelően programozott Turing-gép véges időn belül képes megoldani. [...] *Másodszor*: olyan problémák megoldását fedezheti fel az ember [...], ahol a »szabályozhatatlan intuíció és a jó szerencse« az egyetlen eligazító »módszer«.”^[32]

A formalista matematika-felfogás nem vehet tudomást a matematika történetéről, mert a matematikai fogalmakat – általában: a matematikai nyelvet – véglegesnek, lezártnak, változatlanak tekinti. Annak kell tekintenie, mert e nyelv nem változhat az érvelés menetében. A matematikának azonban van története, s a matematika fogalmai változnak. Ezzel a ténnyel a dialektika tud számot vetni: „A matematika dialektikus filozófiája azt a folyamatot vizsgálja, melynek során a matematikai érvelés [sic!] tökéletesíti a matematikai fogalmakat.”^[33] Ezen a ponton épít Lakatos Pólya György matematika-felfogására, aki a matematikában a matematikai felfedezés tudományát, vagyis *heurisztikát* – *ars inveniendi* – lát.^[34]

[29] Lakatos Imre (1922–1974) ellentmondásos alakja a magyar tudománytörténetnek. Fiatalon a marxizmus, sőt sztálinizmus meggyőződéses és tevékeny hívévé vált. E meggyőződésében Lukács György körével is szakított, mivel azok nem voltak eléggé baloldaliak. A kor magyar történelmének megfelelően az ötvenes években együtt ült Recskén azokkal, akiket maga juttatott oda. Szabadulása után a Matematikai Kutatóintézetben indult tudományos pályafutása, ahol folyamatosan távolodott korábbi meggyőződésétől. Miután az 56-os forradalomban exponálta magát, Angliába emigrált, ahol immár a konzervatív eszmék hirdetőjeként lépett fel. Előbb Cambridge-ben, majd a *London School of Economics* tudományfilozófiai tanszékén Karl Popper munkatársaként, majd utódaiként működött. Munkásságát ebben a szellemi erőterben bontakoztatta ki. V.ö. Forrai Gábor: Lakatos Imre, In: Miklós Tamás (szerk.): *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Atlantisz, Budapest, 1997, 7–17.

[30] Larvor, Brendan: *Lakatos: An Introduction*. Routledge, Florence, KY, 1998, 9.

[31] Lakatos I.: *Bizonyítások és cáfolatok*. (Ford.: Boreczky Elemér) Gondolat, Budapest, 1981, 16–17. Ilyenként „A »formalizmus« a logikai pozitivistá filozófia bástyája.” *Uo.* 15.

[32] *Uo.* 17.

[33] Larvor: *Lakatos...*, 11.

[34] V. ö. pl. Lakatos: *Bizonyítások és cáfolatok*, 16–18. Pólya György írásai közül lásd: *A gondolkodás iskolája*. Gondolat, Budapest, 1977; *A problémamegoldás iskolája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

Ez a szemlélet a politikai filozófiákkal és ideológiákkal rokonítja a matematika-elméletet.^[35]

Az a „statikus racionalitás”, amely a matematika formalista felfogását jellemzi, csak a formális logika és a matematika XIX. századi egyesülése után vált dominánssá.^[36] Az ebből a frigyből megszületett matematikai (szimbolikus) logikai rendszerek (pl. Frege, Boole) hatására kezdtek a matematikai elméleteket úgy kezelni, mintha axiomatizált formális rendszerek volnának, explicit következtetési szabályokkal. A matematikának formális absztrakciókkal való helyettesítése nyomán helyettesítjük a matematika filozófiáját a matematikai logikával. Lakatos emiatt „panaszolja, hogy a matematikai logika hatalmas sikere a logikai elemzés egyéb fajtáinak elhanyagolásához vezetett. Így különösen a perifériára szorult a fogalmak fejlődésének és a tudás növekedésének tanulmányozása.”^[37]

Ez a fejlemény a matematika elszegényítéséhez vezetett: a matematikát annak „formális árnyékával”, vagyis pillanatnyi állapotának tökéletesként való kimerevítésével helyettesítették. A matematika azonban nem tökéletes.^[38] A formalizmus ezért az eleven matematikától való „elidegenedés” eredménye, amelynek leküzdésében éppen Hegel dialektikus logikája segíthet.^[39] A tézis–antitézis–szintézis lépéseiben való előrehaladás jellemzi a matematika fejlődését is akkor, amikor a megfogalmazott sejtéseket és tételeket kihívások érik a megdöntésükre irányuló ellenpéldák részéről. A „bizonyítás” ebből a szempontból a tétel nyilvánvaló tételének előrehaladó folyamata – nem egyszerűen az ellenpéldák elhárítása, hanem az elmélet továbbfejlesztése révén való meghaladása útján.^[40] Ezt a módszert máshol Karl Popper tudományfilozófiájának adaptálá-

[35] *Uo.* 80–81. Ugyanaz történik a matematikai fogalmakkal, mint az igazságosság fogalmával Platón Államában: fejlődésen mennek át. Kicsit később hasonlóan: „A matematikai heurisztika nagyon hasonlít a tudományos heurisztikára; nem azért, mert mindkettő induktív, hanem mert mindkettőt sejtések, bizonyítások és cáfolatok jellemzik.” *Uo.* 114.

[36] „A matematika és a logika XIX. századi egyesülésének két fő forrása volt: a nem euklideszi geometria és a szigorúság *Weierstrass-féle forradalma*. Ezek hozták létre a bizonyítást (a gondolatkísérlet) és a cáfolatok integrációját, és kezdték kifejleszteni a bizonyításelemzést, fokozatosan deduktív sémákat vezettek be a bizonyításba (a gondolatkísérletbe). [...] *A bizonyításelemzés szigorúsága fölébe kerekedett a bizonyítás szigorúságának...*” *Uo.* 89–90. Illetve: „A modern matematika »szigorúsági forradalma« voltaképpen az aritmetika uralkodó jellegének helyreállításából állt; ez a hatalmas program a matematika aritmetizálását jelentette Cauchytól Weierstrassig.” *Uo.* 182.

[37] Larvor: *Lakatos...*, 19.

[38] „A matematikusról – mint a Matematika tökéletlen megszemélyesítőjéről – alkotott fogalmam rendkívül hasonló Marxnak a tőkésről – mint a Tőke megszemélyesítőjéről – alkotott fogalmához. Marx sajnos nem szűkítette felfogását oly módon, hogy hangsúlyozta volna a megszemélyesítés tökéletlen jellegét és azt, hogy nincs semmiféle vaskövetkezetesség ennek a folyamatnak a megvalósulásában.” Lakatos: *Bizonyítások és cáfolatok*, 213.

[39] „A matematika, az emberi tevékenységnek ez a terméke, »elidegenedik« az őt létrehozó emberi tevékenységtől. Élő, fejlődő organizmussá válik, *bizonyos önállóságra tesz szert* az őt létrehozó tevékenységgel szemben, s kifejleszti saját fejlődéstörvényeit, saját dialektikáját.” *Uo.* 212.

[40] *A Bizonyítások és cáfolatok* a matematikai felfedezését ezen logikáját az Euler-féle poliéderekről folytatott (elképzelt) dialógus „esettanulmányán” keresztül szemlélteti. Az ellenpéldák lehetnek „logikaiak”, amelyek az elmélet korrekcióját igénylik, s „heurisztikusak”, amelyek a fejlődés mozgatói.

sával mutatja be.^[41] A megfontolás itt az, hogy az elmélet előterjesztett cáfolatának empirikus alapja is elméleten (pl. mérés-elméleten) nyugszik; s a cáfolatnak egyáltalán nem kell az elmélet elvetésébe – ellenkezőleg: továbbfejlesztésébe – torkollania.^[42]

Amit a matematikán értünk, az tehát a matematika redukált – formalista – felfogása. Ez táplálja azt a képzetet, hogy a matematika definíciókkal kezdődik, s levezetésekkel folytatódik, holott, mondja Lakatos, valójában *problémákkal és kérdésekkel* kezdődik, mint bármely érvelés. A formalizmus a logikának, pontosabban az arisztotelészi: analitikai logikának való alárendelődés következménye. Ez a logika és matematika valóban nem tűr ellentmondást – adott premisszákból adott konklúzió következik, és kész. A konklúzió megállapítása azonban már az utolsó lépés, amelyet megelőz a matematika- és logika-elmélet fejlődése. A logika csak annyit ígér, hogy ha a premisszák igazak, és ha betartjuk a következtetés logikai szabályait, a konklúzió szükségszerűen igaz. Ez egyszerű, de legalább két feltételnek teljesülnie kell: szükség van (bizonyosan) igaz premisszákra és ki kell választanunk egy következtetési rendszert. Ezek egyikében sem segít maga a logika (vagy matematika), s mindkettő ki van téve a heurisztikus falszifikáció veszélyeinek.

„Másként fogalmazva: az volt és ma is az a helyzet, hogy ha egy almát összerakunk két narancssal, három darab gyümölcsöt kapunk. A helyzet az is, hogy ha egy almát eleresztünk a levegőben, le fog esni a földre. Mégis, mindkét esetben az az elméleti apparátus, amelyet e jelenségek leírására és magyarázatára használunk, igen komplex és ki van téve kritikának. [...] Lakatos szerint az igazságok csak annyiban lehetnek *bizonyosak*, amennyiben *triviálisak*, és csak a tökéletesen triviális igazság tudható tökéletes bizonyossággal. *A matematika, amely távol áll a trivialitástól, távol áll a bizonyosságtól is.*”^[43]

Ha pedig ez a helyzet a matematika tárgyával, hogyne lenne az még inkább a mi tárgyunkkal: a joggal, s a jogi következtetéssel. Ha viszont az esendő tárgyunkat és esendő következtetési eljárásainkat kizárjuk a tökéletes (azaz formális) logikából, akkor olyan logikai (és matematikai) következtetési rendszert kell helyette találnunk, amely maga is esendő. Az esendő logika ezt ígéri – azt, hogy kizárja következtetéseink önkényességét, garantálja azok racionalitását, sőt e racionalitás formalizálhatóságát is, s mégsem kell műveleteinket a klasszikus formális logika Prokrusztész-ágyába fektetnünk.

[41] Lakatos Imre: A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája, In: Miklós Tamás (szerk.): *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Atlantisz, Budapest, 1997, 19–63.

[42] „Az, hogy egy kijelentés »tény«-e vagy »elmélet«, módszertani döntésünkön múlik.” *Uo.* 34.

[43] Larvor: *Lakatos*, 36.

Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

Opus magistrale

2009

A jogi alapelvek szerepe a magyar bírói gyakorlatban – a bizonyítást vezérlő elvek példája

I. A TANULMÁNY CÉLJA

E tanulmány megírásakor egy munkatársaimmal közösen végzett és 2010 nyarán befejezett jogszociológiai kutatás bizonyos eredményeire támaszkodtam.^[1] Vizsgálódásunk annak a feltérképezésére irányult, hogy miként érvényesült az utóbbi években a magyar büntetőbíróságok gyakorlatában az ártatlanság vélelmének elve. Az elv érvényesülését több aspektusból lehet elemezni, de mi elsősorban a bírói ténymegállapítás folyamatában betöltött valódi szerepére voltunk kíváncsiak. A kutatásaink fókuszában ezért az ártatlanság vélelmének az egyik összetevője, az *in dubio pro reo* szabály alkalmazása állt. Kérdésünk az volt, hogy miként viszonyulnak a bírák ehhez a szabályhoz a bizonyítékok értékelése, és a bűnösségre nézve levont következtetésük kialakítása során. Másképp megfogalmazva: milyen fokú bizonyosság szükséges az elítéléshez a mai Magyarországon, és miként viszonyul egymáshoz a gyakorlatban a bizonyítékok szabad értékelése és az *in dubio* szabály?

Az alapos vizsgálódást indokoltta tette, hogy a bírósági bizonyítás és ezen belül a bizonyítékok értékelésének terepe olyan része a magyar büntetőeljárási jognak, amely tételes rendelkezések által igen csekély mértékben szabályozott. Az 1998. évi XIX. tv. (Be.) mindössze néhány szakaszában rendelkezik a tényfeltárás és mérlegelés alapvető szabályairól (75–78. §), a többit az ésszerű bírói gondolkodásra bízta. Abból a tényből, hogy a mérlegelésre irányadó szabályok hatalmas „szabad teret” biztosítanak a bírácoknak, azonban még nem következik, hogy ne lennének olyan szokások, mintázatok, amelyet a bírói gyakorlat követ. Törekvésünk konkrét célja az volt, hogy az általunk elvégzett elemzés segítségével feltárjuk, illetve értékeljük ezeket a mintákat, és szociológiai módszerekkel vizsgáljuk azt is, ezek mögött milyen bírói attitűdök húzódnak meg, és miként függenek össze jogrendszerünk egyéb jellemzőivel.

A kutatás közben azonban világossá vált számunkra, hogy eredményeink nem csupán az ártatlanság vélelmének érvényesüléséről mondanak valamit, hanem arról is, miként viszonyulnak a magyar bírácok a jogi alapelvekhez: miként értik meg és milyen szerepet tulajdonítanak azoknak a jogalkalmazás menetében. A következőkben erre az általános aspektusra tekintettel ismertetem a kutatás módszerét, eredményeit és a levont következtetéseinket.

[1] A kutatást a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával folytattam le (BO/00491/07).

II. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Úgy gondoltuk, hogy a hazai bírói gyakorlatot a bizonyítási eljárások zömét lefolytató első fokon eljáró bíróságok döntéseinek keresztül lehet elemezni. Ezen ítéletek vizsgálatából szűrhető le következtetés arra nézve, hogy miként érvényesül az *in dubio* szabály, milyen fokú ténybeli bizonyosság elérése tükröződik a döntések indokolásából.

1. Az ügyek kiválasztása

A kutatást nagyban megkönnyítette, hogy rendelkezésünkre állt a bíróságok honlapján működő adatbázis.^[2] Ez az összes olyan ügyben született érdemi határozatot tartalmazza, amelyek a 2006. évtől kezdve legalább az ítéletábrák szintjéig eljutottak. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy túlnyomó részt olyan ügyek kerültek be az elemzett mintába, amelyek első fokon valamelyik megyei bíróságon indultak (főként: emberölés, életveszélyt vagy halált okozó testi sértés, hivatali vesztegetés), és amelyeknek az ítéletábrák a másodfoka. A jelenlegi eljárásjogi rendszerben a helyi bíróságokról csupán nagyon kevés ügy juthat el az ítéletábrákig (azok az ügyek, amelyekben a másodfokú bíróság a bűnösséget illetően változtatott az elsőfokú ítéleten). Ez a helyzet elméletileg ugyan nem, gyakorlatilag azonban befolyásolhatja a bizonyítás minőségét, esetleg a bűnösség megállapításához szükséges bizonyítottság mértékét. Bár az eljárásjogi szabályok ugyanúgy vonatkoznak a kisebb súlyú, mint a nagyobb horderejű ügyekre, mégis okkal feltételezhető, hogy az eljáró hatóságok nagyobb körültekintéssel és módszeresebben folytatják le a bizonyítást például egy különös kegyetlenséggel elkövetett emberölés ügyében, mint egy garázdaság miatt indult eljárásban. Emiatt kritizálható a kutatás: a bíróság elé került ügyek egy része ugyanis „felülreprezentált” lesz a mintában, és elképzelhető az, hogy más a bizonyítás és a mérlegelés színvonala a kisebb jelentőségű ügyekben, így a tényleges kép nem úgy fest, ahogyan azt kutatásunk tükrözi.

Két indok alapján mégis úgy gondoltuk, elég lesz a bírósági adatbázisban fellelhető ügyekre támaszkodnunk. Először is, az ügy súlyosabb mivolta nem csupán az eljáró hatóságok tüzetesebb vizsgálódását eredményezheti, hanem egyúttal nagyobb nyomást is helyez rájuk az eredményességet illetően. Ilyen nyomás alatt nem elképzelhetetlen, hogy a bizonyítékok értékelése nem az *in dubio* szabálynak megfelelően történik (sajnálatosan ezt feltevést látszik igazolni pl. a hírhedt móri bankrablás ügye, vagy Pusoma Dénes megfilmesített tragédiája). A másik érv az, hogy amennyiben a vizsgált mintában (melynek zömét a fajsúlyos ügyek képezik) is kimutathatók bizonyos tendenciák az *in dubio* szabállyal kapcsolatban, akkor ez már önmagában is jelzés értékű lehet a gyakorlat problémáira nézve, egyben alapként szolgálhatnak egy további szélesebb körű kutatáshoz.

[2] <http://birosag.hu/engine.aspx?page=anonim>

További módszertani sajátossága a kutatásnak, hogy azokat az ügyeket választottuk ki a teljes adatbázisból, amelyek esetében a vádlott tagadta a cselekmény elkövetését. Erre azért volt szükség, mert a Be. szerint [118. § (2) bek.] ugyan a beismerő vallomás nem helyettesíti a teljes bizonyítást, a gyakorlatban azonban tudjuk, hogy a beismerő vallomás esetén a dolgok természetéből fakadóan az ártatlanság vélelmének és az in dubio szabálynak a garanciális jelentősége lecsökken (a teljes magyar gyakorlatban elvétve találkozhatunk olyan ítélettel, amelyben a beismerés ellenére valakit felmentett a bíróság). Az a kérdés, hogy a bíróságok mennyire veszik komolyan ezeket a garanciákat, igazából csak azokon az ügyeken keresztül válaszolható meg, amelyekben komoly téttel bír a betartásuk vagy a megkerülésük. Erre a szempontra is tekintettel csak arra a cselekményre nézve vizsgáltuk az ítéleteket, amelyek az adott ügyben a legsúlyosabbként minősültek („főcselekmény”) – a felmentés/elítélés arányt is csak ezekre nézve számoltuk ki. Úgy ítéltük meg, az elv érvényesülését illetően nincs túl nagy jelentősége annak, hogy valakit emberölésért elítélnek, de a garázdaság miatt emelt vád alól ugyanakkor felmentik.

A kiválasztás másik szempontja az volt, hogy az ügyek a kvantitatív analízis szempontjából viszonylag egyszerűen kezelhetőek legyenek. Ezért azokat az ügyeket figyelmen kívül hagytuk, amelyekben sok vádlott szerepel, és döntően egy, néhány esetben két vádlottas ügyeket gyűjtöttünk ki. A feldolgozás megkönnyítése érdekében azokat az eseteket sem vettük bele a mintába, melyek túlságosan terjedelmesek és bonyolultak voltak, és szintén kihagytuk azokat is, amelyekben az anonimizálás olyan „jól” sikerült, hogy az indokolásból nem lehetett megtudni, melyik állítást, melyik tanúnak tulajdonítja a bíróság. Ezeket az ügyeket leszámítva a kiválasztott ítéletek felölelik az adatbázisban szereplő összes olyan ítéletet, amelyekben az ártatlanság vélelmének valódi tétje volt.

2. Az ítéletek elemzésének módszertana

A fentiek szerint kiválogatott ügyeket (összesen 279 db) kétféle módszerrel vettük vizsgálat alá. A kvantitatív módszer lényege abban állt, hogy egy olyan – táblázatba foglalt – kérdéssor állítottunk össze, amelyekre egyszerű, statisztikailag könnyen értékelhető válaszok voltak adhatók (ezek egy részét számokkal előre kódolni lehetett). A kérdéseket három nagy csoportra oszthatjuk: az elsőbe tartoznak az ügyek azonosító adataira és általános jellemzőire vonatkozó kérdések (ügyszám, melyik megyében indult, felmentés vagy elítélés lett az eredmény, mi történet a fellebbviteli eljárásban, milyen a vádlott társadalmi státusza). A második kérdéscsoport az indokolásban szereplő különféle bizonyítékok előfordulási gyakoriságára vonatkozik – terhelő és mentő bizonyítékok szerinti bontásban (így olyan jellemzők derülnek ki, hogy pl. hány tanú tett terhelő vallomást az ügyben, ezek közvetlen vagy közvetett tanúk voltak, vagy pl. készült(ek)-e az eljárás során szakértői vélemény(ek), volt-e okirati, esetleg poligráfos bizonyítás etc.). Csak azokat a bizonyítékokat regisztráltuk, amelyek a vádlott bűnösségével álltak összefüggésben (tehát azokat a szakvéle-

ményeket, melyek pusztán az okozott kár nagyságára vagy az okozott sérülés gyógytartamára vonatkoztak, nem vettük figyelembe). Az ügy feldolgozója ezen túl rögzíthette még a bizonyítékokkal kapcsolatos külön észrevételeit. Harmadikként pedig a bizonyítékok értékelésekor felhasznált érveket gyűjtöttük ki. Ezeket két alcsoportra osztottuk: a kialakult bírói meggyőződést alátámasztó (asszociatív), és az álláspontjával szembenálló érveket gyengítő (disszociatív) érvekre. (Asszociatív érv pl., hogy a tanú vallomását valamilyen tárgyi bizonyíték alátámasztotta, disszociatív pedig az, hogy a bírói meggyőződéssel ellentétes vallomást tevő tanú vagy vádlott valamilyen okból szavahihetetlen).^[3] Előzetes vizsgálódásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy az általában felhasznált érvelési eszköztár véges, így a különböző érveket számokkal tudtuk kódolni a táblázatban. Természetesen itt is hagyunk lehetőséget arra, hogy az adott ítélet feldolgozója megtegye a bírói érveléssel kapcsolatos megjegyzéseit.

Az így elkészült elektronikus alapú táblázat alkalmas lett különböző statisztikák, illetve kereszt táblák készítésére, amelyekkel fel tudtuk tárni a bizonyítékok értékelésének számszerűsíthető összefüggéseit. Például kimutatható lett, hogy a bűnösséget kimondó vagy a felmentő ítéletek igényeltek-e alaposabb, több érvet felvonultató indokolást, mennyire tartják fontosnak a bíróságok, hogy reagáljanak az álláspontjukkal szembeni érvekre, vagy éppen az, hogy a vádlott társadalmi státusza korrelációban áll-e az elítéléséhez szükséges bizonyítékok számával etc.

Természetes azonban, hogy egy olyan bonyolult szellemi tevékenységet, mint a bizonyítékok értékelése, nem lehet pusztán számszerű összefüggések segítségével elemezni. Ezért a feladatunk másik részét a kvalitatív elemzés képezte. Arra helyeztük a hangsúlyt, hogy kvantitatív elemzés eredményeit is felhasználva kiderítsük, a „szabad értékelés” általános elve mögött kialakultak-e olyan érvelési fordulatok, rejtett vélelmek, sémák, amelyeknek a mérlegelést könnyítő funkciója van, ugyanakkor pedig befolyásolják az in dubio szabály érvényesülését. Az analízis során zsinórmértéknek azt vettük, hogy mennyire tekintheti meggyőzőnek az érvelés egészét, vagy annak világosan elhatárolható elemeit egy olyan racionálisan és elfogulatlanul gondolkodó személy, aki csupán az ítélet indokolását ismeri. Mivel az indokolások meggyőző erejét nem csupán összességükben, hanem az egyes érveket tekintve is vizsgáltuk, az egyes érvelési panelekkel szemben a megfogalmazott kritikák nem jelentik okvetlenül azt, hogy az adott ítéletet nem találtuk összességében meggyőzőnek, csupán annyit, hogy a bíróság bizonyos érvei vitathatók voltak. Természetesen, ha egy adott ügyben több ilyen aggályos elem található, az kihatással lehet az ítélet meggyőző erejére.

[3] Az asszociatív és disszociatív indokoknak a jogi érvelésben betöltött szerepére lásd: Szabó Miklós: *Jogbölcséleti előadások*, Bíbor kiadó, Miskolc, 1998. 65.

3. A kérdőíves vizsgálat módszertana

A kutatási hipotézisünk az volt, hogy az ítéletek feldolgozásából nyert eredmények magyarázatának egyik lehetséges forrása a bírák attitűdjeiben kereshető. Ahogyan már említettük, a bizonyítás folyamata a magyar jogban rendkívül általánosan került szabályozásra, így a törvény nagyon sokat bíz a bíróságokra. Az in dubio szabály és a szabad bizonyítási rendszer tág keretein belül kialakuló gyakorlat ezért nagyban függ attól, hogy a bírák hogyan gondolkodnak. Erre a megfontolásra tekintettel arra voltunk kíváncsiak, hogy a bírák milyen szerepben látják önmagukat, milyen célokat tulajdonítanak magának a büntetőeljárásnak, és milyen támpontokat használnak a mérlegelés során. Ezért az Eötvös Károly Közpolitikai Intézettel (EKINT) közösen készítettünk egy kérdőívet is a bírák számára. Ebben több olyan kérdés volt, amely speciálisan a büntetőbíráknak az ártatlanság vélelmére, illetve az in dubio szabályra vonatkozó attitűdjének feltérképezésére alkalmas, más részük pedig általában tesztelte a bírák érzékenységét az alapelvek alkalmazására.

A kérdések egy része direkt módon irányult ezekre az attitűdökre, más részük viszont indirekt, „álcázott” formában. Reálisnak tartottuk ugyanis azt a veszélyt, hogy ha a válaszadó tudja, „mire megy ki a játék”, akkor hajlamos lehet jobb színben feltüntetni az attitűdjeit, illetve a gyakorlatát, mint amilyenek azok a valóságban, és „tankönyvízű” válaszok születnek. A válaszok elemzésekor ezért külön is vizsgáltuk a kérdések e két csoportját. Igyekeztünk olyan módon megfogalmazni a kérdéseinket, hogy azok ne sematikusak, általánosak legyenek, hanem egy-egy konkrét gyakorlati probléma megoldására várjanak feleletet. Feltételezésünk szerint, bár egy teszt-szituáció mindig más, mint a tényleges gyakorlat, így inkább várható az, hogy működésbe lép a gyakorlat során rögzült gondolkodási mód.

A kérdőívet minden büntetőbíró megkapta elektronikus levél formájában. Sajnos, a körülbelül 1200 büntetőbíró közül kevesebb mint 70-en válaszoltak, és ők sem mindegyik kérdésre. Az alapsokaság viszonylagos homogenitása miatt azonban úgy gondoltuk, hogy a kapott válaszokból megalapozottan vonhatók le bizonyos következtetések.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A kiválasztott ítéletekben fellelhető indokolások elemzésekor tehát arra kerestünk választ, hogy a törvény által meghatározott általános mérlegelési sztenderdhez (a bizonyítékok szabad értékelése) kapcsolódóan milyen érvelési minták és sémák alakultak ki a gyakorlatban és ezek mennyiben felelnek meg az in dubio szabálynak. Arra a következtetésre jutottunk, hogy bírói az indokolások formai szempontból nem kifogásolhatók, azok majdnem mindegyike tartalmaz érdemi érveket arra nézve, hogy milyen bizonyítékok alapján mondta ki bűnösnek a bíróság a vádlottat vagy miért mentette fel. A tartalmi szempontokra figyelve azonban azt állapítottuk meg, hogy az érvek a bűnösséget kimondó döntések indokolásában sok esetben nem rendelkeznek azzal a meggyőző erővel, amely

„kétséget kizáróvá” tenné az olvasó számára, hogy a vádlott követte el a terhére rótt bűncselekményt.

Számos ügyben találkoztunk olyan igazolási módszerekkel, érvelési sémákkal, amelyek távol állnak attól, hogy valóban ésszerű módon támasszák alá a bűnösséget, így „hézagossá” tették az indokolást. Összesen 12 ilyen kisebb-nagyobb problémát tudtunk azonosítani. E tanulmánynak nem célja mind a 12 típust részletesen elemezni, csupán azt a két kategóriát emeljük ki, amelyek a leginkább összefüggésben állnak a bizonyításra vonatkozó alapelvek értelmezésével és alkalmazásával.

1. Az ítéletek kvalitatív vizsgálata

1.1. Az érvek egyoldalú vizsgálata, rejtett vélelmek

A bíróságok a szabad bizonyítás leple alatt sok esetben hajlamosak a rendelkezésre álló érvkészlet egyoldalú, következetlen használatára. A mérlegelési szabadság ebben az esetben azt jelenti, a bíró szabadon választja meg: melyik érvelési panelt melyik bizonyíték értékelésekor alkalmazza. Lehet például, hogy az egymással ellentétes nyilatkozatot tevő sértett és vádlott egyaránt következetes, ellentmondásoktól mentes vallomást tett, ám a bíróság ezt a tényt csupán az egyik vallomás értékelésével kapcsolatban rögzíti (ha pl. bűnösséget kimondó ítélet születik, akkor csak a sértett, illetve a sértetti vallomást megerősítő bizonyítékok elemzésekor említi). Vagy: hiába vallanak a mentő tanúk is egybehangzóan és következetesen, csak a terhelő tanúk esetében jelzi ezt a bíróság, elfelejtkezve arról, hogy a mentő tanúk is így vallottak. A másik tipikus érvelési szituáció az, amikor a bíróság az álláspontjával szembenálló bizonyíték gyengeségeit felsorakoztatja és részletesen elemzi, ugyanakkor az alátámasztó – elsősorban személyi – bizonyítékok vonatkozásában „lényegtelen, apróbb ellentmondásokról” beszél, amelyek a „cselekmény óta eltelt idő hosszával” magyarázhatók. Így csupán a bírói álláspontnak megfelelő, azt alátámasztó bizonyíték esetében kerül sor az erősségek kiemelésére, míg az ellentétes álláspontot támogató bizonyítékok vonatkozásában ezek az érvek nem jelennek meg (csak az ellentétes álláspontot gyengítő érvekkel találkozhatunk).

A mérlegelési egyoldalúság körébe tartozik az az eset, amikor a bíróság a bűnösséget megalapozó bizonyítékok hiányában indirekt módszerhez folyamodik és a vádlott hallgatásból von le következtetést. A bizonyítási teher rejtett átfordításának egyik példáját a Fővárosi Bíróság 812/2006 sz. ítélete szolgáltatja:

„A bíróság a bizonyítékok külön-külön és együttesen történt értékelésével, azok mérlegelésével állapította meg a tényállást. A tanúk szavahihetőségével kapcsolatban aggály nem merült fel. sértett tanú a vádlottakat korábban nem ismerte, vele szemben korábban nem intézkedtek. Semmiféle érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a vádlottakra terhelő vallomást tegyen. A vádlottak nem adták elfogadható magyarázatát [!] annak, hogy a sértettnek milyen érdeke fűződött ahhoz, hogy őket feljelentsen”.

Ugyanennek a módszernek egy másik példájával találkozhatunk a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróság 308/2009. sz. ítéletében, melyben kábítószerrel visszaélés miatt mondta ki bűnösnek a vádlottat. A terhelt védekezését (ő úgy tudta, hogy egy ismeretlenről kapott „gyógyszert” kell átvinnie a határon) nem cáfolta semmilyen bizonyíték, azonban a bíróság úgy ítélte meg, hogy a csomag átadásának körülményeiből a vádlottnak „tudnia kellett”, nem gyógyszerrel, hanem kábítószerrel van szó.

A fentiek tükrében talán nem véletlen, hogy a bíróságok akkor idézik a szabad bizonyítás elvét, ha egyébként nem sikerül hézagmentesen bizonyítani a megállapított tényállást. Konkrétabban, a meggyőző terhelő bizonyítékok és az egyértelműen nem bizonyítható bűnösség eseteiben találhatunk hivatkozást a „szabad bizonyítási rendszerre” és a mérlegelési jogosultságra: a Debreceni Városi Bíróság 3197/2003 sz. ügyében nem volt az egyértelműen bizonyítható, hogy a biztonsági őr vette el a pénzszállító autóban lévő pénzeszsákot:

„A bíróság már a bizonyítékok számbavétele előtt rámutat arra, hogy a Be.78.§. /3/ bekezdése értelmében a bizonyítási eszközök mérlegelése teljesen szabad, kizárólag a hatóságtól függ, hogy mit fogad el bizonyítéknak és azt mikor hogyan értékelni, mikor tekinti a bizonyítandó tényt bizonyítottnak. A bizonyítékok értékelésénél a benső meggyőződés is szerepet kap, ami befolyásolhatja az egyes bizonyítékok jelentőségét és szerepét amellet, hogy a bizonyítás alapvetően objektív tényeken alapszik.”

Egy budapesti esetben (817/2007. sz.) a tanú terhelő vallomásán kívül semmilyen bizonyíték nem támasztotta alá azt a tény, hogy a vádlottak előnyt kértek hivatali működésükre tekintettel. A bíróság azonban ennyi bizonyíték alapján is elítélte a vádlottat, és az indokolásban az ilyen esetekben alkalmazott panelek mindegyikét felfedezhetjük:

„Mérlegelési jogkörében a vádlottak tagadó vallomásával szemben tanú tanú vallomását fogadta el, mert egyrészt a tárgyalás közvetlenségének elvére figyelemmel a tanút őszinte, szavahihető személynek találta, másrészt a tanúnak semmiféle érdeke nem fűződik ahhoz, hogy a vádlottakra nézve valótlan tartalmú terhelő vallomást tegyen. A bíróság figyelemmel volt a vádlottak és a tanú perbeli állásának különbözőségére, miszerint a vádlott a hamis vád kivételével kihallgatása során valótlan tény és körülményt is állíthat, míg a tanú a Be. 85.§ (3) bekezdése értelmében igazmondásra kötelezett.”

1.2. Az érdemi mérlegelés teljes vagy részleges hiánya

A leginkább problematikus jelenség, amelyet az elemzés során megfigyeltünk, amikor nincsen valódi mérlegelés az ügyben. Ennek a gyakorlatnak három fokozatát tudtuk megkülönböztetni. Az első, „legenyhébb” változat, amikor a bíróság érdemi indokolás nélkül hagy figyelmen kívül bizonyítékokat. Az egyik ilyen „elhárító” módszer egyes, egymással ellentétes bizonyítékok (elsősorban: vallomások) ütköztetésekor figyelhető meg: a bíróság – további magyarázat nélkül – csupán azt rögzíti, hogy azért nem fogadja el az egyiket, mert ellentmondásban

áll a másik bizonyítékkal. A Zala Megyei Bíróság 24/2006. sz. ítélete azt tartalmazza, hogy a mentő tanú azon nyilatkozata, miszerint a sértett elmondta neki, hogy a műhely előtt éppenséggel ő bántalmazta édesapját, a vádlottat (és nem fordítva) bizonyítékként nem értékelhető, mert erre a sértett egyértelmű, határozott nyilatkozatot tett. Ennek az volt a lényege, hogy ezt ő úgy adta elő a tanúnak, hogy csupán az édesapja hivatkozik erre. Arról nem esik egy szó sem az ítéletben, hogy a sértett ezen állítására mit reagált a mentő tanú, egyáltalán volt-e szembeállítás közöttük az ellentmondásra. A Hajdú-Bihar Megyei Bíróság 523/2006. sz. ügyében a bíróság szintén nem fogadta el az egyik tanú vallomását, de azt nem tudhatjuk meg az indokolásból, hogy miért nem. Hasonló, tisztán formális, indokolással találkozunk a 3022/2005. sz. ügyben (Bács-Kiskun megye) – a bíróság a vádlott és az egyik mentő tanú egybehangzó vallomását „nem tartotta elegendőnek” ahhoz, hogy cáfolja a sértett előadását. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság 1559/2008. számú és a Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság 201/2006. számú ítéleteiből szintén nem tudjuk azt meg, hogy miért nem fogadta el a bíróság a mentő tanúk végig következetes vallomását (az előbbi ügyben ráadásul szemben a két bizonytalankodó terhelő tanú nyilatkozatával). Ugyancsak nem tudjuk meg a PKKB 3503/2003. számú ítéletéből, hogy miért fogadja el annak a sértettnek a vallomását, aki teljesen másként nyilatkozott az ellopott értékekről és a bűncselekménnyel okozott rongálási kárról a nyomozás és a tárgyalás során. A 123/2007. számú (Bács-Kiskun megye) és a 250/2007. sz. ítéletében (Nógrád megye) csupán hivatkozott a bíróság a vallomást tevők ellentmondásos nyilatkozataira, de nem tárta fel, melyek ezek az ellentmondások.

Vannak olyan esetek, amikor a bíróság el sem jut odáig, hogy szembenézen a potenciális ellen-tanúkkal. A 376/2007. számú ügyben (Békés megye), amelyben a bíróság lakonikusan közölte, nem hallgatja ki a védelem által indítványozott tanút, mert úgysem tudná tanúsítani, hogy a vádlott otthon volt-e a cselekmény elkövetésekor: ugyanis abból a szobából, ahol ő volt, nem lehetett érzékelni azt, hogy valaki esetleg elhagyja a házat. Egy kihallgatáson azonban kiderülhetett volna, hogy *valójában* mit tapasztalt a kérdéses időszakban, a bíróság nem tudhatja előre, milyen fontos információ forrása lehet a tanú. Ez az ügy azért is érdekes, mert kiderült, hogy a bűncselekmény (emberölés) idején mások is jártak a sértett udvarán, de a bíróság ezt a lehetőséget, mint mentő körülményt nem vizsgálta. A vádlott többször változtatta a vallomását, és indokként a nyomozó általi fenyegetést jelölte meg – ennek kapcsán a bíróság csupán arra utalt, hogy a kényszervallatás miatt indult eljárást az ügyészség bűncselekmény hiányában megszüntette. A bíróság ténybeli meggyőződésével potenciálisan ellentétes eredményre vezető bizonyítási indítványok elutasításának további példája a Baranya Megyei Bíróság 52/2008. sz. ítélete: a bíróság annyival intézte el az elutasítást, hogy az nem cáfolhatná a megállapított tényállást.

Egy másik megjelenési módja ennek az érvelési hibának az, amikor a tényállás bizonyos részeire nézve nem találkozunk sem bizonyítékokkal, sem mérlegeléssel. Maradnak tehát homályos pontok, sötét zónák az indokolásban. A Tolna Megyei Bíróság 95/2007. sz. ügyében a bíróság részletesen bizonyította, hogy a vádlott tudott a gépkocsijában elhelyezett nagy mennyiségű kábítószerrel.

Azt a minősítő körülményt, hogy a kábítószer megszerzése forgalomba hozatal céljából történt, csupán az a tény alapozta meg, hogy a kábítószer mennyisége jelentős volt. A bíróság ez alapján zárta ki azt a lehetőséget, hogy csupán „saját fogyasztásra” szerezte meg a vádlott a szert, azt azonban nem vizsgálta, hogy az enyhébb megítélésű alapesetet megvalósító egyéb elkövetési magatartások megvalósulhattak-e (pl. „az ország területén átvisz”). Hasonló érvelési problémával szembesültünk a Békés Megyei Bíróság 3/2007. számú ítéleti indokolásában, amelyben a bíróság a bizonyítás menetében csupán odáig jutott el, hogy a vesztegetésből származó pénz nem kerülhetett olyan módon a vádlotthoz, ahogy ő állítja (véletlenül „belesodorta”), de azt már nem tisztázta, hogy mi módon került hozzá a pénz valójában, és ténylegesen elfogadta-e a neki nem járó összeget. Azonban nem csupán bűnösséget megállapító, hanem felmentő ítéletek esetén is találkozhatunk ilyen típusú indokolási hiánnyal. A Tolna Megyei Bíróság a 30/2007. számú ügyében (pszichikai) bűnsegédként elkövetett kényszervallatás vádjá alól mentette fel a vádlottat, arra hivatkozva, hogy a vádlott jelenléte nem hatott társára még szándékerősítőként sem, de arra nem válaszolt, hogy a szándékerősítés mely jeleit nem látta a bíróság bizonyítottnak, és miért nem. A 371/2009. számú ügyben (Somogy megye) a bírósági bizonyítás addig terjedt, hogy tisztázta: nincs bizonyíték arra, hogy vádlotton kívül más is járhatott az elkövetés helyén, de ezt nem tudjuk meg, mi bizonyítja, hogy a cselekményt valóban a vádlott követte el.

A hiányos érvelés harmadik, „legsúlyosabb” előfordulási mintája az a változat, amikor az ítélet indokolásában a teljes tényállásra nézve csupán a bizonyítékok enumerációjával találkozunk, de a bíróság nem lép ezen túl. Részletesen, sokszor túlzottan részletesen ismerteti a vádlott(ak), a sértett(ek) és a tanú(k) vallomásait, illetve tájékoztat az okiratok, egyéb bizonyítékok tartalmáról. Azonban nem találunk arra eligazítást, hogy melyik bizonyítékot milyen alapon, milyen indokok miatt fogadta el a bíróság. Úgy tűnik, az olvasóra bízva, hogy bontsa ki a szöveg mögött feltárható érvrendszert, az egyes bizonyítékismertetések „magukért beszélnek”. Természetesen elképzelhető, hogy tényleg ez a helyzet, pl. ha a vádlott vallomása nyilvánvaló ellentmondásokat, illogikus mozzanatokot tartalmaz, a terhelő tanúk vallomása pedig teljesen egybehangzó, következetes és tárgyi bizonyítékokkal mindenben alátámasztott. Azonban a mérlegelés mellőzésére ekkor sem lenne jogi lehetőség, és az általunk vizsgált olyan esetekben, ahol ezt a hiányosságot tapasztaltuk (pl. 30/2008. sz., Jász-Nagykun-Szolnok megye; 43/2005. sz., Komárom-Esztergom megye; 191/2008, Fejér megye) nem is volt igaz, hogy a bizonyítékok nem igényeltek további elemzést. A Mezőtúri Városi Bíróság a 79/2001. sz. ügyében pedig még azt sem rögzítette, hogy melyik tanú mit nyilatkozott, csak annyit említett meg, hogy terhelő vallomást tettek a vádlottra.

Véleményem szerint, az ilyen jellegű érvelési technika megjelenése azért nyerhet teret, mert látszólag (formailag) indokolja a bíróság a tényállás megállapítását: szerepelnek bizonyítékok és a bíróság használja a bizonyítási szakzsargont. Azt a nyelvet beszéli, amelyet a másodfok valószínűleg elvár ahhoz, hogy az ítéletnek a bűnösség megállapításával kapcsolatos része elfogadható legyen.

2. Az ítéletek statisztikai elemzése

A szövegelemzés során feltárt negatív tendenciák létezését megerősíti az indokolások statisztikai elemzése is. A bizonyítékok arányát vizsgálva azt találtuk, hogy átlagban az összes felhasznált bizonyíték 53,6 %-a tanúvallomás volt, 8,7 %-a okirat, 15,6 %-a szakvélemény, 22 %-a pedig egyéb tárgyi bizonyíték. A személyi bizonyítás dominanciája tehát állandónak látszik, ugyanis Szabóné Nagy Teréz a 80-as években végzett kutatása során is azt állapította meg, hogy messze a tanúvallomások szolgáltatják a bíróságok számára a legfontosabb bizonyítékok.^[4]

Szoros összefüggésben áll mind a szabad bizonyítás elvével, mind az in dubio szabállyal, hogy az elsőfokú elítélések esetében 20 %-ban csupán a sértett volt az egyedüli, közvetlen terhelő tanú, míg az ügyek 22 %-ban egyáltalán nem volt a cselekménynek közvetlen terhelő tanúja, mégis elítélés született. Nagyon kis arányban ugyan, de olyan ügy is volt, ahol egyáltalán nem volt sem közvetett, sem közvetlen releváns vallomást tevő terhelő tanú (4,3 %).

A személyi bizonyítékok túlsúlya miatt érdemes figyelmet az a tény, hogy amíg az elítélt személyek ügyében ügyenként átlagosan 5 tanút hallgattak ki (4,2 terhelő és 0,8 mentő tanút) addig a felmentéssel végződő ügyekben a tanúk átlagos száma 5,7 volt (2,4 terhelő és 3,3 mentő tanú). Ezek a számok azért is érdekesek, mert a tényállás mérlegelése után hozott felmentő ítéletet éppen az jellemzi, hogy nincsen elég bizonyíték a vádlott elítéléséhez és nem az ártatlanságot kell bizonyítani, minden lehetséges módon, hanem a bűnösséget. A felmentések esetén alkalmazandó informális túlbizonyítási követelmény megnyilvánulásának tekinthető az az eredmény, amely szerint a felmentéssel végződő ügyekben lényegesen több, ún. „felesleges” tanút hallgattak ki. Felesleges tanúkon a kutatásban azokat a tanúkat értettük, akiknek a vallomása még közvetett módon sem volt releváns az ügy érdemére nézve. Elítélések esetén a felesleges tanúk száma ügyenként 1,5 volt, míg felmentések esetén majdnem 4 (3,9).

A bizonyítékok mérlegelésére vonatkozó számokból következtetéseket tudunk levonni a bíróság érvelési stílusára nézve. A legfontosabb megfigyelés az, hogy a bíróságok szignifikánsan többet foglalkoznak a saját álláspontjukat megerősítő érvek felsorakoztatásával, mint az ellenérvek visszaverésével. Az ügyenként előforduló érvtípusokat vizsgálva azt találtuk, hogy amíg a különböző erősítő érvek ügyenkénti átlagos száma 2,34, addig az ellentétes álláspontot visszaverő, vagy semlegesítő érvek átlagos száma ügyenként mindössze 1,41. Külön bontva az ítéleteket elítélő és felmentő határozatokra, szintén ezek az arányok jönnek ki. A bűnösséget kimondó ítéletekben erősítő érvek száma átlagosan 2,37, volt, míg a gyengítő érvek száma 1,45. A felmentések esetében ez az arány 1,78 és 0,7 volt. A bűnösséget kimondó és a felmentő ítéletekben alkalmazott érvtípusok átlaga úgy alakul, hogy a bíróságok az elítélések esetén ítéletenként átlagosan 3,8 érvet mozgósítanak, míg felmentések esetén ügyenként átlagban 2,5-öt.

[4] Szabóné Nagy Teréz: *A büntető igazságszolgáltatás hatékonysága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 258.

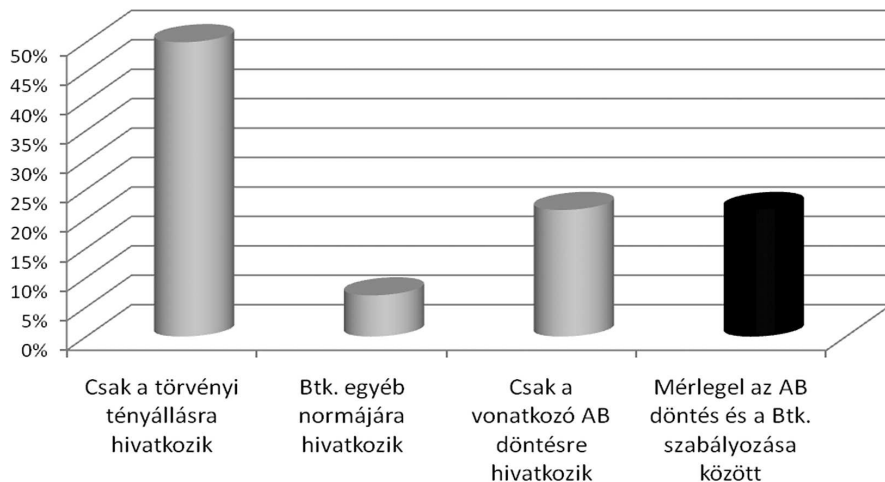
Ha ezt az adatot összevetjük azzal, hogy a bíróságok a felmentő ítéletek esetében is legalább annyi bizonyítékot vizsgálnak meg, mint az elítélést eredményező ügyekben, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a bíróságok rendelkezésére álló és általunk összegyűjtött érvkészlet inkább az elítélések megerősítését van hivatva szolgálni.

Úgy vélem, a fentiekben ismertetett – a szövegelemzés és a statisztikai analízis által kimutatott – problémák kizárják, hogy a bűnösség kimondásához szükséges kétséget kizáró bizonyítottság eszménye olyan módon realizálódna, ahogyan azt a törvény szövege vagy a tankönyvek alapján gondolnánk. Ezért fel kell tenni a kérdést, milyen tényezők okozzák a szabad bizonyítás elvének rendkívüli mértékű kitágítását az *in dubio* szabály rovására. E tendenciára részbeni magyarázattal szolgálhat a magyar büntetőbírák körében végzett kérdőíves attitűdvizsgálat.

3. A kérdőíves vizsgálat eredményei

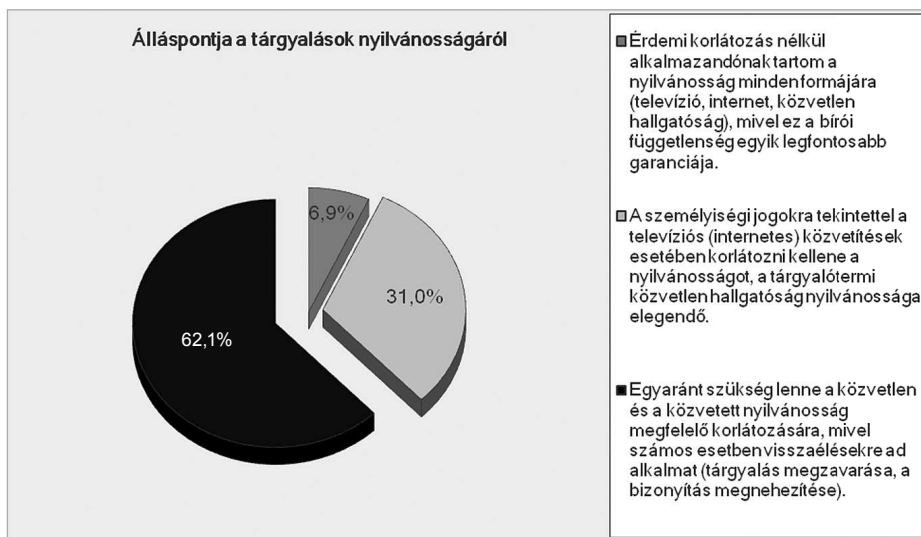
Az ítéletek elemzése rávilágított arra, hogy a gyakorlat egyik fontos karakter-eleme az érdemi mérlegelés hiánya a bizonyítékokra vonatkozóan. A kérdőíves felmérésből arra próbáltunk következtetni, hogy a mérlegelés csökevényes mivolta általában is jellemzi-e bírák gondolkodását. Az egyik példánkban egy olyan fiktív tényállást konstruáltunk, amely egy közszereplőről tett kijelentés büntetőjogi megítélése körül forgott.^[5] A bírónak feltettük a kérdést, milyen jogi indokokat venne figyelembe az ügy eldöntésekor. Arra voltunk kíváncsiak, a bírák az ügy eldöntésekor csak egyfajta érvre lesznek tekintettel (a Büntető Törvénykönyv szövegére vagy a közszereplők esetében szélesebb körű és erőteljesebb bírálatot legalizáló alkotmánybírói határozatra),^[6] vagy elvégzik a szükséges mérlegelést a két jogi indok között (az ügy sajátosságaira tekintettel azt kell mérlegelni, vajon a sértett személyiségi jogai vagy a közélet tisztasága élvez-e erősebb jogi védelmet). Eredményként azt kaptuk, hogy a bírók zöme (ahogyan az 1. táblázat mutatja) csupán egy érvet vett figyelembe az indokolásában, a másiktól „elfelejtkezett” (hasonlóan ahhoz a metódushoz, ahogyan a gyenge lábakon álló elítélések során a bíróságok előszeretettel hivatkoztak a szabad mérlegelés elvére, meg sem említve az *in dubio* szabályt). A magyar büntetőbírák tehát a jogalkalmazási folyamatban az egyértelmű, külön mérlegelést nem igénylő szabályalkalmazást preferálják a bonyolultabb súlyozási-értékelési tevékenységgel szemben.

[5] A tényállás a következő: „XY-ról, 'Z' város polgármesteri hivatalának jegyzőjéről B. J., a jegyző régi haragosa egy lakossági fórumon azt állította, hogy a hivatal gazdálkodásában XY vezetése alatt súlyos szabálytalanságok fordultak elő, amelyekről XY tudott, de nem lépett fel ezekkel szemben. A valóság bizonyítása során a bíróság azt állapította meg, hogy kisebb-nagyobb szabálytalanságok valóban előfordultak a gazdálkodás menetében, de azokról XY-nak nem volt semmiféle tudomása.”
[6] 34/2004.(IX.28.) AB hat.

1. sz. táblázat

Az ítélkező tevékenységet megalapozó elvek tiszteletének, és így a helyi értékük szerinti figyelembe vételének egy további gátját jelenti az, hogy a jogalkalmazás praktikus szempontjai sokszor előtérbe kerülnek az alapelvekkel szemben. Amikor a bírákat arról kérdeztük, indokoltnak tartják-e a tárgyalások nyilvánosságának korlátozását, a válaszadók csaknem kétharmada a praktikus okok alapján történő korlátozás mellett foglalt állást az elvi indokokkal szemben (2. táblázat).

2. sz. táblázat

IV. A GYAKORLATOT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Mindezekből a vizsgálatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a büntető ítélkezésben a jogi alapelvek nem a súlyuknak megfelelően szerepelnek. Nem alapozzák meg és hatják át az érvelés egészét, hanem inkább egyfajta érvelési-értelmezési segédeszköznek tekintik azokat a bírúk, amelyet – az értelmezés klasszikus módszereihez hasonlóan – akkor alkalmaznak, ha az általuk helyesnek tartott eredményt lehet velük alátámasztani. Erre utal az a jelenség is, hogy a bíróságok nem mérlegelik az alapelvek súlyát, hanem – amennyiben hivatkoznak rájuk – minden esetben alkalmazandó abszolút erejű érvek tekintik azokat. Elméleti szempontból az igazán izgalmas feladat abban áll, hogy feltárjuk a gyakorlat mögötti mélyebb összefüggések, vagy legalább kísérletet tegyünk erre. E tanulmány keretei között csak jelezni tudom, hogy melyek lehetnek a további vizsgálódás irányai.

Ha automatikusan a leginkább kéznél lévő szociológiai jellegű tényezőkben keressük okokat, egyrészt az oktatás hiányosságait említhetnénk (az általános jogi oktatás és a bíróképzés területén egyaránt), amely nem helyez kellő súlyt az alapelvekre támaszkodó érvelés elsajátítására. A jogi oktatás a legkritikább esetben várja el a hallgatótól, hogy érvek között súlyozzon, a jogeseteket olyan „szöveges feladatokként” prezentálja, amelyek „megfejtésének” kulcsa valamely jogszabályhely vagy eseti döntés ismerete. Így a leendő jogalkalmazókban könnyen kialakulhat egy olyan attitűd, amely a „tisztá” megoldásokat részesíti előnyben a homályos, tág értelmű, absztrakt alapelvek „mérciskelésével” szemben. A másik szokásos megközelítés a bíróságok leterheltségével magyarázza a bírósági döntések érvelési hiányosságait. Egy 200 ügyel küzdő bírótól nem várható el, hogy minden esetben alapos, minden várakozásnak megfelelő tényfeltárást végezzen és cizellált jogi érveléssel lássa el ítéletét.

Álláspontom szerint azonban az ilyen kétségkívül logikus magyarázatok mellett léteznie kell a jogrendszerünket és a jogi kultúránkat jellemző olyan sajátosságoknak is, amelyek alkalmas környezetet biztosítanak a kritizált gyakorlat számára, sőt rejtett módon épp ilyen irányban befolyásolják a jogalkalmazókat.

Az egyik ilyen mélyebb ok a jogalkotás színvonalával függ össze. A magyar büntetőeljárás kutatói közül már többen felhívták arra a figyelmet, hogy eljárásjogunk bizonyos szabályai maximalisták: olyan elérhetetlen ideákat állítanak a jogalkalmazók elé, amelyek teljesítése lehetetlen.^[7] Ezzel a jogalkalmazók is tisztában vannak, azonban nyíltan nem kérdőjelezhetik meg az uralkodó doktrínát. A háttérben viszont csendesesen megkerülik az ilyen szabályokat. A veszély egyrészt abban áll, hogy e módszer következtében éppen a hatóságok erodálják az alapvető szabályok tekintélyét, másrészt a jogalkalmazás által használt mércék rejtetté, kontrollálhatatlanná válnak, így teret nyitva az önkénynek.

[7] Lásd Bócz Endre: *Büntetőeljárás jogunk kalandjai*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2006. 144.; Bárd Károly: *A büntető hatalom megosztásának buktatói*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 210.

Az általunk vizsgált tárgykörben éppen a „kétséget kizáró” bizonyítottság követelménye tekinthető ilyen maximalista követelménynek. A „kétséget kizáróság” elvileg matematikai szintű bizonyítottságot követel meg. Egy ilyen fajta bizonyosság elérése nyilvánvalóan teljesíthetetlen az emberi cselekvések megítélésének mezején, ezért a bíróságok nem is veszik (mert nem is vehetik) komolyan. Ezen a talajon pedig könnyen szárba szökkenhet egy olyan attitűd, hogy nem az írott alapelvek a fontosak, hanem a gyakorlatban már bevett indokolási panelek, amelyek azonban sokszor igen kétes esetekben is az elítélés hivatkozási alapjául szolgálhatnak.^[8]

Egy másik probléma pedig épp abban rejlik, ha az általánosan meghatározott mércék túlságosan sokat bíznak a „bírói bölcsességre”. A szabad bizonyítási rendszer bármifajta ésszerű korlátozás nélküli deklarálása lehetővé teszi például, hogy a vádlottat akár minimális számú és meggyőző erejű bizonyíték alapján is el lehessen ítélni. Más, a demokratikus és jogállami hagyományokat tekintve előttünk járó jogrendszerekben például előfordul, hogy előírják a korroboratív bizonyítékok kényszerét ahhoz, hogy bűnösnek lehessen valakit, vagy meghatározzák, milyen fajta megméretést követően lehet egy bizonyítékra tényállást alapozni.^[9] A „bizonyítási teher rejtett átfordítása”-ként leírt probléma is valószínűleg jobban kezelhető lenne, ha a jelenlegi doktriner szabályozás helyett a jogalkotó taxatívén definiálná azokat az esetköröket, amelyben a teher a törvény erejénél fogva megfordul (pl. ha a vádlott beszámíthatatlanságra hivatkozik, akkor neki kell bizonyítani, hogy valóban ilyen állapotban volt az elkövetéskor).^[10] Az ésszerűen részletes, életközeli, könnyen betartható és számonkérhető mércék kodifikálása nem a bírói mérlegelési szabadság csonkítását jelenti, hanem az emberi megismerő képesség határait figyelembe vevő érett jogrendszerek sajátja.^[11]

[8] Például: „cigány nem viszi a balhét”, azaz nem tesz beismerő vallomást, a vádlott-társ terhelő vallomása elfogadható, ha önmagára is terhelő vallomást tesz, a tanút következetes, ellentmondásmentes vallomása szavahihetővé teszi (Bócz Endre: A büntetőtárgyaláson tanúsított magatartás etikája, *Magyar Jog*, 1974/10. 576.); „a szakértő ismeri a szakmáját, és nem téved, a nyomozás során keletkezett jegyzőkönyv, vagy jelentés a tényleges történést hűen rögzítik, a hozzátartozó tanú a vádlott javára elfogult stb.” (Bárd: *i. m.* 162).

[9] Lásd Pradel, Jean: A büntetőjogi bizonyítás, in: Badó Attila – Loss Sándor (szerk.): *Betekintés a jogrendszerek világába*. Nyitott Könyv Kiadó, Budapest, 2003. 450.

[10] Például a francia büntető eljárásjog is ismeri az átfordítás lehetőségét, lásd Cape, Ed – Namoradze, Zaza – Smith, Roger – Spronken, Taru: *Effective Criminal Defence in Europe*. Intersentia, Antwerp – Oxford – Portland, 2010. 231.

[11] Vö. Clermont, Kevin M.: *Producers’ Magical Number Three: Psychological Bases for Standards of Decision*. 72 *Cornell Law Review*, 1986. 1155.

Pulszky Ágost és Concha Győző vitája az államról

I. BEVEZETÉS

A XIX. század második fele egy rendkívül pezsgő, különböző szellemi irányzatokkal átszótt időszak volt az európai- és a magyar társadalomtudományi gondolkodásban. Magyar jogtudósaink kitűnő nyelvismeretükkel és a kortárs angol, francia és német nyelvű szakirodalom alapos ismeretével szerves részét képezték ennek a korszaknak. Ezekben az évtizedekben az európai filozófiai gondolkodást a Comte-Mill-Spencer nevével jelzett francia és angol pozitívizmus irányzata uralta, a természettudományban pedig a darwinizmus vált egyre inkább meghatározóvá, amely a társadalomra vonatkozó tézisekben a szociáldarwinizmus képében jelent meg. Ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebben jelentkezett a marxizmus társadalomfilozófiája is. Ugyancsak ekkor indult útjára a német államtudományi gondolkodás, amely Georg Jellinek műveivel egy új korszak kezdetét jelentette. Bár az *Általános Államtan* csak 1900-ban jelent meg, kisebb írásai már ezt megelőzően ismertek voltak. Magyarországon ebben az időben Eötvös Józsefnek *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című könyve jelentette az egyetlen és biztos kiindulópontot. Eötvös elsősorban azt vizsgálta, hogy három eszme a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség milyen hatást gyakorolt az állam fejlődésére, s közben hitet tett a klasszikus liberális felfogás minimális államkoncepciója mellett.

Az 1850-es években publikált művét viszonylag gyorsan, több jelentős mű követte. Kautz Gyula 1862-ben megjelent *Politika avagy Országászat*, majd az 1865-ben megjelent *Képviseleti állam* vagy az 1906-os *Parlamentarizmus és különösen parlamentáris kormányalkat* című monográfiái az angol alkotmányos monarchia közjogi és államelméleti alapjait taglalták.^[1] Részben kutatási eredményeire építve, részben ettől függetlenül az 1880-as és 1890-es években a dualizmus két meghatározó magyar jogtudósa, Pulszky Ágost és Concha Győző is meghatározó örökséget hagyott ránk. E két jogbölcse az állam meghatározásának kísérletén keresztül mondta el véleményét a társadalomtudomány – ezen belül a jogtudomány – pozíciójáról, az emberi természetről, a társadalomról és a jogról, úgy hogy nézeteiket egymással ütköztetve bontakozik ki előttünk a kon-

[1] Kautz Gyula munkásságát l. részletesebben: Smuk Péter: Kautz Gyula parlamentarizmus – fel-fogása. In: *Fiatalkor Oktatók Tanulmányai* (szerk. Szigeti Péter) SZE Jog- és Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2004. 2. kötet, 9–27.

zervativizmus és az angol jogbölcseleti gondolkodás eredményeit átültető jogpozitivistá államkoncepció két egymástól gyökeresen eltérő személete.

II. TUDOMÁNYFELFOGÁSOK

Pulszky Ágost 1885-ben megjelenő „Jog-és állambölcselet alaptanai” című művével a magyar jogpozitivistá jogbölcseleti gondolkodás első meghatározó alakja volt: „... munkássága révén először lehetünk tanúi a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a szélesebb értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban, a korabeli Európában élenjáró angol tudományos szemléletmód átvételének és akkori felhasználásának. Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve, már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal. A szabadságharcot követő emigrációs éveknek köszönhetően az angol mellett más európai nyelveket is kiválóan ismerő Pulszky számára – a kiegyezés révén nem csupán gazdasági és politikai, hanem a tudományos életben is megnyilvánuló pezsgés következtében – új, korábban nem tapasztalható lehetőségek nyíltak. Megszűntek a korábbi kötöttségek, a társadalomtudományi gondolkodás számára új orientációs minták jelentek meg. Közöttük talán legkézenfekvőbb módon az angol tudomány által megtestesített eredmények, módszerek és paradigmák.”^[2]

Pulszky műve szerkezeti szempontból is rendkívül érdekes. A szerző a tudományok rendszerezése – ezen belül a jog- és állambölcselet elhelyezése – után a társadalom, az állam és a jog fogalmi elemzését valósította meg, amellyel teljes mértékben eltért Eötvös József tematikájától. Eötvös a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség elvének jelentéstartalmát, illetve ezen eszméknek az államra gyakorolt befolyását elemezte, Pulszky ellenben a tudomány fogalomkészletének, módszerének, törvényszerűségeinek egzakt felvázolása után kezdett az egyes társadalmi jelenségek problémájának tárgyalásához. Ez egyúttal mintaként szolgált Concha Győző 1895-ben megjelent *Politika* című művéhez.

Pulszky szerint minden tudomány kizárólag a jelenségek és azok viszonyának, illetve törvényeinek ismeretére vállalkozhat, a jelenségek lényege a tudós számára megközelíthetetlen. „A tudomány eszerint jelenségek magyarázata, mert tudományosan magyarázni annyi tesz, mint okszerűséget kimutatni. Így tehát csakis a jelenségek és összefüggések ismertetésére szorítkozik, ezen túl pedig nem terjeszkedhet soha.”^[3]

A jogpozitivistá hazai képviselője szerint a szociológia, mint legmagasabb rendű tudomány az erkölcsant, a jog- és állambölcseletet és a politikát foglalja magába. A jog- és állambölcselet az emberi társas együttélés alakzatait és sza-

[2] Szabadfalvy József: Pulszky Ágost. In: *Magyar jogtudósok* II. kötet (szerk. Prof. Dr. Hamza Gábor) Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza, Budapest, 2001. 49-50.

[3] Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcselet alaptanai*. Budapest, 1885. 4.

bályait kutatja. Arra keresi a választ, hogy az emberi tudat és az emberi akarat hogyan jelenik meg a közületben. A tudat és akarat eredménye lehet törvény, jogi vagy politikai intézmény, vagy maga az állam. A jog és állambölcselet feladata továbbá, hogy a közjog, a magánjog, a nemzetközi közjog és a nemzetközi magánjog intézményeit és összefüggéseit kutassa.

Concha Győző a jog- és állambölcselet alaptanairól szóló műről már az 1880-as években bíráló megjegyzéseket tartalmazó, hosszabb ismertetést írt. A bírálat nem kizárólag a könyvnek szólt, annak ellenére, hogy Pulszky gondolatmenetét maga is rendkívül nagyra tartotta, hanem a pozitívizmus filozófiai irányzatának, illetve a francia és angol szociológia eredményeinek. A kritika több részből állt. Concha először a pozitívizmus XIX. századi irányzatát értelmezte a konzervatívizmus eszmerendszerének talajáról. Elutasította a pozitívizmus francia irányzatának programját. Auguste Comte filozófiájának programja a metafizikáról való lemondásban foglalható össze. A tény az emberi gondolkodás számára a jelenségből olvasható ki. Comte a filozófia és a szaktudományok feladatát a jelenségek világára korlátozta és az azok közötti összefüggéseket tekintette a tudós feladatának. Concha Győző vitatta ennek az álláspontnak a létjogosultságát. Nézete szerint az újkori filozófiai gondolkodás a XVIII–XIX. század fordulójára érzéketlenné vált az idealizmus, az elvont gondolkodás és a metafizika iránt. Ez azt jelentette, hogy önként lemondott a dolgok lényegének kutatásáról, s kizárólag a tények, illetve a tények közötti összefüggések kutatására vállalkozott. A filozófia ezt a nézőpontot, a természettudomány XVI. század óta tartó hatalmas ívű fejlődéséből ültette át, abban a hitben, hogy a társadalom működésére is alkalmazható lesz. „Ami a Comte-féle pozitívizmust egyéb gondolatirányoktól megkülönbözteti, az úgy hiszem abból áll, hogy tényekből indul ki, azok szellemi vagy anyagi voltával mit sem törődve, hogy szükségtelennek tartja a külön filozófiát, mely a lét és megismerés kérdéseit magyarázná, hogy a filozófiát az exact tudományok eredményeinek önmagától beálló összefüggésében és azok mindegyikének természetéhez illő, de mindig megfigyelésen alapuló módszerében találja..., hogy a biológia (élettan) és szociológia (társadalomtan) által úgy véli, hogy a szerves élet, mint az emberi lélek, a szellem, az erkölcs, a jog, a kormányzat állandó és változó tüneményeinek törvényeit megismerni, szóval az embervilág összes jelenségeit egyrészt a szerves természetből, másrészt a szervesség magasabbfokú alakzatából, a társadalomból magyarázni.”^[4] Mindezt kiegészíti a pozitívizmus egészét markánsan meghatározó evolúció törvénye, amely a kezdetleges társadalmi alakzatoktól haladva a fejlett társadalmi formációig általános törvényszerűséget mutat ki az emberiség történelmében.

A bírálaton túlmenően Concha Győző *Politika* című főművében rendszerezi első ízben a tudományokat. A jogpozitívista állásponttal szemben a társadalomtant – szociológiát – csupán a politika és az ún. előtudományok közötti határmezsgyeként határozta meg. Ez azt jelentette, hogy a mű címeiként is szereplő

[4] Concha Győző: A jog- és állambölcselet alaptanai. In: *A konzervatív és liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927*. Attraktor, Máriabesnyő–Cödöllő, 2005. 20.

politika tudománya a szerzőnél a legmagasabb rendű tudomány volt, feladata a nemzet „országoló” tevékenységének, az állam fogalmának a kifejtése. A politika hivatott az állam céljainak, eszközeinek, életelveinek és intézményrendszerének kutatására, ezek összefüggésrendszerének kimunkálására. A politika tudományának eredménye az emberi élet alaptörvényeinek feltérképezése, amelyhez az indukció és az analízis, illetve a dedukció és a szintézis módszerének váltogatásával juthatunk el. Az indukció módszere az egyes jelenségekből az általános ismeretekre történő következtetés felállítása, csak abban az esetben igazolható, ha az ismereteink célja egy konkrét egyedi jelenség vizsgálata. Ilyenkor az adott jelenség elemzésével jutunk új ismerethez. A dedukció már a jelenség mögötti lényeg vizsgálata során alkalmazandó következtetési módszer. Concha szerint a politika tudományában az indukció módszere kisebb jelentőséggel bír, csak abban az esetben alkalmazható, ha az állam valamely aspektusát a történelemből levezetve akarjuk megragadni. A két módszer közötti különbség a könyv stilisztikájában kitűnően érvényre jut. Concha a történeti kitekintéseket mindig az adott probléma tárgyalásának menetébe iktatja, ám ez jóval kisebb formátumban szerepel, mint a szerző gondolatmenete.

Az állammal foglalkozó politika tudományának határait a szerző tágan értelmezte. Concha szükségét látta az államot alkotó ember és az államokra épülő emberiség lényegének feltárását. Ugyanakkor a politikát nem emelte ki mereven a tudományok rendszeréből. Külön említést tesz. A politika előtudományai az emberrel foglalkozó filozófiai antropológia, az etnográfia, a közgazdaságtan, a nyelvtudomány és a bölcsészeti tudományok. A bölcsészeti tudományok részét képezi az etika és a vallás. A szociológia az előtudományok és a fő tudomány, a politika között foglal helyet. A társadalomtan az egyéni érdekek és kapcsolatok szövedékének tana. A szociológia és a politika közötti különbségtételt Concha abból a szempontból is fontosnak tartotta, hogy az előbbi mozgatórugója kizárólag az egyén, az utóbbié a nemzet, amelynek alkotóeleme a nemzettel azonosuló és abban, mint nagyobb egészben feloldódó egyén.

1. Társadalom- és jogfelfogások

Pulszky nézete szerint a társadalom törvényei a természeti törvényekkel mutatnak hasonlóságot annyiban, hogy mindegyik alapja a tapasztalás, és mindkét tudományterület jelenségei mögött a tudomány által feltárandó törvényszerűségek rejlenek. Csakhogy a társadalmi tudományok területén vizsgálandó jelenségek az emberi gondolkodás és cselekvés termékei, az emberi felfogás és vágyak pedig szüntelen befolyást gyakorolnak az egyes jelenségekre. Ebből következően a társadalmi jelenségek rendszerszerű szemléletéhez szükség van egy önálló ismérve, s ez az emberi célok rendszerében fedezhető fel. A cél nem más, mint az egyén akarat-elhatározásból származó tudatos és okszerű eredménye. Kiindulópontja lehet egyaránt a külvilágból származó impulzusok sokasága és az egyénben rejlő indulatok, érdekek, vágyak megléte, amely az emberi akaratban ölt testet és emberi cselekvést eredményez. A célok egyben okai is a társa-

dalomban jelentkező eszményeknek, amely annyiféle lehet, amennyi emberi szükséglet és vágy létezik.^[5]

A társadalom keletkezését a szerző az ember állatvilágból származó társas ösztöneiből vezeti le. Az ember közösségi világát az különbözteti meg az állatvilágtól, hogy a társas viszonyok egy részében jelen van a közvetlen haszon és a felismert érdek. Ebben a vonatkozásban különbséget tesz társadalom és társaság között. A társadalom a társaság határozatlan, állatias formájának következménye fejlettebb formában. A társadalom a kölcsönös függőség, illetve a sokoldalú érdektagság logikus rendszere, keletkezése az alapját képező életérdek felismerésétől függ. Pulszky Comte és Spencer nyomdokain haladva kifejezetten evolucionista gondolatot képvisel, hisz a társadalom fejlődésében. A társadalmak történeti típusai között különbséget tesz: 1. vérségi, törzsi, helyi szomszédsági, 2. egyházi társadalom és 3. nemzeti társadalom. A különbség alapja a társadalmat alkotó egyének valamely lényeges és szükségszerű érdekének ösztönös megsejtése, vagy tudatos felismerése. A legkezdetlegesebb életérdekek a vérségi, a szomszédsági és a közösségi kapcsolatok, ezt követik a történelmi és erkölcsi hagyományok, illetve a közös keresztény hit, majd a nemzeti társadalomban az érdekek bonyolultabbá válásával a munka és a nemzetiségi hovatartozás képezi a társadalom alapját.

Pulszky gondolatmenete a Comte filozófiájában megjelenő három stádium elméletével áll összhangban. A francia szociológia képviselője az emberi társadalmak egyenes irányú fejlődésének álláspontját képviselte. Nála a kezdetleges társadalmakat vallási, majd metafizikai eszmék tartották össze, s csak a modern társadalomban jelent meg a pozitív tény. Pulszky lehetőséget lát arra, hogy a nemzeti társadalmak egy későbbi történelmi korszakban egyetemes világtársadalom felé fejlődjenek tovább, ám ennek részletes kibontására nem vállalkozik.

Pulszky jogfelfogása a társadalom fogalmához hasonlóan evolucionista szemléletet tükröz. Az egyes jogrendszerek közötti különbséget a jog főelvvel magyarázza. A főelv azon tulajdonságok általános és elvont összefoglalása, amelynek hiányában a jogtalanság állapota következik be. Ennek alapján a magyar jogtudós szintén három, egymást követő stádiumot állít fel. A teológiai stádiumban a jogot az istenség akaratával és lényegével azonosítják, a metafizikai stádiumban a természet rendjével, törvényeivel vagy az emberi értelemmel. A tapasztalati stádiumban a haszonelmélet, a hatalomelmélet és az ember jogérzéke, mint változó jelenség a jog főelve.^[6] A jogfejlődésben egyenes irányú fejlődést tételező szerző szerint az a legtökéletesebb jog „...amely a legnagyobb egyéni cselekvőséget biztosítja a legkisebb állami cselekvőség árán.”^[7] Pulszky tehát egyén és közösség viszonyában a jog helyességének fokmérőjét az egyénbe, az individuumba és nem az államba helyezi.

[5] Pulszky: *i. m.* 26.

[6] Pulszky: *i. m.* 275.

[7] Pulszky: *i. m.* 282.

Concha nézete szerint a társadalom és a jog mibenlétére nem elegendő magyarázat a jelenségek vizsgálata, valamint az emberiség történelemében kimutatott evolúció törvénye. Az emberi társadalom és a természet között olyan lényegi különbség van, amely alapján e két képződmény nem hasonlítható össze. Erre Concha legfeljebb a kezdetleges társadalmak esetében lát lehetőséget, ahol az ember sokkal közvetlenebb kapcsolatban áll a természettel, ám ez a modern társadalmakra már nem igaz. A társadalom, a jog és az állam emberi alkotás, sokkal bonyolultabb, összetettebb, egyedibb és változatosabb képet mutat, mint a természet: „Az alkotások, melyeket az embervilág mutat, nemcsak annyiban múlják felül a természetét, hogy bonyolultabbak, hanem annyiban is, hogy formáik sokkal változatosabbak, a megelőzőkhöz viszonyítva eredetibbek, újabbak. Amire a természetnek évezredek kellenek, azt a szellem századok alatt munkálja, s amit a természetben több-kevesebb sikerrel az elemek önkéntelen mozgásaként fel lehet tenni, az az embervilágban a tömegmozgásokon kívül az egyéni lángész, tetterő szülötte is.”^[8]

Ebből következően Concha a szellemet önálló tényezőként ragadja meg. A társadalmi jelenségek az emberi gondolkodás és cselekvés eredményei, ami korszakonként sokkal több változáson és módosuláson megy keresztül, semhogy a jelenségek közül kiolvasható lenne egy általános törvényszerűség. Az emberi felfogást és vágyakat olyan sok impulzus éri az egyes korszakokban, hogy nem lehet sem a kezdetleges társadalom (premodern) és modern társadalom közötti különbséget, sem a comte-i három stádium elméletet, mint általános törvényszerűséget megfelelő magyarázatul elfogadni. Ugyanakkor a változó társadalmi jelenségek rendelkeznek egy állandó lényeggel. Ennek a lényegnek a felmutatása a tudomány – a jogtudomány – feladata. A lényeg az adott jelenség eszméjében húzódik meg.

Concha Győzőnél a társadalmi jelenségek vizsgálatánál a fő motívum az emberi célokban rejlik. Az emberi célok mögött ember alkotta eszmék állnak, a szépnek, az igaznak, a szentnek az eszméi. Az eszmék az emberi cselekvés mozgatórugói, a cselekvés eredménye a társadalmi alkotás. Azt kell megvizsgálunk, hogy az egyes történelmi korszakokban melyek az emberi célok és vágyak tárgyai, milyen eszmékben hitt és hisz az ember. Ebből következően nem fogadja el Pulszky azon érvét, hogy a társas lét az állatvilágból ered. Concha szerint a gazdálkodás motívuma, az erkölcsi és vallási normák megléte, a társadalmi fogalmak akármilyen kezdetleges formában is, de jelen vannak az ember közösségi életében éppen olyan korán, mint a nemi kapcsolat. A társas lét alapja nem az ember állati természetében gyökerezik, azaz nem lehet a természetből levezetni. Vitatja Pulszky azon meglátását is, hogy a társadalom a fő életérdekek mentén tagolódik és egyenes irányú fejlődést mutat, azaz elveti a hódító, az egyházi és a nemzeti társadalom alakzatait és azok egyenes irányú fejlődését. Álláspontját arra alapozza, hogy a hódító társadalom mögött is található magasabb szellemi eszmények, vallási és etikai képzetek, és az egyházi

[8] Concha Győző: *Politika*. Az Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása, Budapest, 1895. 39.

társadalomnak is léteztek materiális jellegű, gazdasági érdekei. Concha szerint a vallást, művészetet és tudományt, amely minden egyes korszakban a társadalom része, a pozitivizmus nem képes megmagyarázni. Concha Győző Pulszky-kritikája mögött a romantika irányzatának irracionális emberfelfogása állt. Politika című művének emberképe az ember szellemiségének kibontásában ragadta meg az ember lényegét. A szerző elveti azon, az európai gondolkodásban uralkodó naturalista és realista filozófiai elméleteket, amelyek az embert természeti lényként fogják fel, vagy a természeti világgal való szoros kapcsolatát vallják. Azt Concha sem tagadja, hogy az ember fizikai léttel bír, ám a természettel való azonosulás éppen az ember lényege ellen hat. „Az ember élete ott kezdődik, ahol a bensejében érzett végtelenséget, szellemiséget kifejtteni, s a véges természet fölött uralkodóvá tenni megkísérli... Az emberi élet rejtély marad, ha az emberiségnek végtelen jellegét, szellemiségét, a természet életétől való különbségét föl nem vesszük. Az ember élete szakadatlan küzdelem a végességből, a korlátolt létből kiemelkedni, s az ember végtelen lényegét a véges természeti világgal szemben érvényre emelni.”^[9] Az ember eszméjének alkotórészei: a szellemiség, az egyetemesség és az önelhatározó szabadságban.

A Politika által felvázolt emberkép további lényeges eleme a közösségi lét és a szabadság. Concha következetesen, az egész művön keresztül a közület kifejezést használja az ember közösségi kapcsolatrendszerére, s ebben látja a szabadság megvalósulását. Ezt ő maga azzal indokolja – s ebben a motívumban a szociológiával, mint alapozó tudománnyal való jogpozitivistá felfogással szembeni ellenérzése öltött testet –, hogy „Közület alatt az emberek legáltalánosabb kapcsolatát értem, melyet sem a községgel (Gemeinde), sem a közösséggel (Gemeinschaft), sem a társadalommal (Gesellschaft) visszaadni nem lehet. A község az embereknek szomszédos, területi viszonyú kapcsolatát jelenti, a közösség több önálló elemnek, érdeknek, jognak szervezettség nélküli vonatkozását, a társadalomnak ellenben az emberek egyéni érdekei szülte szervezettségét.”^[10] A közület olyan általános nemfogalom, amely egyfelől az emberi kapcsolatok legkezdetlegesebb formájának ábrázolására volt alkalmas, másfelől az egyes közösségi kapcsolatrendszerek – így pl. a család és a társadalom – mint specifikus alakzatok is kibonthatóvá váltak, harmadrészt világosan ki lehetett mutatni a közösségi viszonyok sokasága és az állam közötti különbséget.

Ebben az időben az európai szociológiai gondolkodást jelentősen befolyásolta Tönnies „Közösség és társulás” című munkája, amely a premodern és modern társadalom közötti különbséget elemezte. Concha ezt a felosztást nem fogadta el, már csak abból a megfontolásból sem, hogy nem a társadalmat, hanem az államot tekintette vizsgálódása középpontjának. Az államhoz nézete szerint a német Gemeinwesen kifejezés a legalkalmasabb szinonim fogalom, mert ez fejezi ki leginkább a szellemi közösséget.

[9] Concha: *Politika. I. kötet*, 31.

[10] Concha: *Politika. I. kötet*, 23.

A közületben felfogott szabadság ugyanakkor az Eötvös „Uralkodó Eszméi”-vel való szembenállást is jól jelezte. A liberális ideológia egyénhez kötött individuális szabadságfogalmát Concha nem tudta értelmezni. Eötvös József számára a szabadság az egyén önkibontakozásában, tehetségének kifejtésében áll, amely mögött a társadalmi kapcsolatrendszer és az állam csupán eszközként szolgál. Concha konzervatív szabadságfogalma ezzel szemben kizárólag a közületi kapcsolatokban ölthetett testet, az ember önmegvalósítása, az ember eszméjének kibontakozása kizárólag az államban, mint legmagasabb rendű szellemi egy-ségben biztosítható.

A közület, a közösségi kapcsolatrendszer különböző, egyre magasabb szintű alakzatokban ölt testet. Legkezdetlegesebb foka a család szeretetközössége. Tagjainak egymáshoz való vérségi alapú kapcsolatát a szeretet határozza meg. Ezen a szinten az emberi eszme csupán kezdetlegesen valósulhat meg, mivel a család kis létszámú embercsoportot ölel fel, tehát nem elégséges valameny-nyi emberi szükséglet biztosítására. A család jelentőségét Concha azonban több alkalommal kiemelte, ebben látta a többi közösségi kapcsolatrendszer alapját. A következő szintet a társadalom jelentette. A társadalom a közület azon alakzata, ahol egyéni érdek érvényesítésére szolgáló rendek, illetve osztályok különböző hierarchikus – alá- és fölrendeltségi – közösségi viszonyrendszert valósítanak meg. Itt a kapcsolatokat születési-, foglalkozási-, vagyoni- és egyéb különbségek bonyolult rendszere szabályozza. A társadalom családtól különböző jellemvonása az egyes kapcsolatokban jelen lévő érdekkonfliktus, amelynek feloldására a társadalom nem képes.

Concha Pulszky Ágost jogbölcseleti művéhez hasonlóan különbséget tesz a társadalom történelmi korszakokban megvalósult alakzatai között. Ebben a vonatkozásban 1. katonai vagy anarchikus, 2. vallási vagy teokratikus, 3. patrimoniális, 4. törzsi, 5. rendi, 6. szabad kereseti vagy munkamegosztáson alapuló, illetve 7. hivatalnoki alakzatokat határol el egymástól. Concha Győző társadalomtípusai ugyanakkor ideáltipikus modellek, a szerző maga is elismeri, hogy egy konkrét történelmi korszakban általában több szervező elv hozza létre a társadalom szerkezetét.

A társadalom több kizárólagos jellemvonással rendelkezik. Keletkezésének oka, hogy az egyén önmagában nem képes az ember eszméjét a család szintjén megvalósítani. A családban élő egyének nem tudják gazdasági és szellemi szükségleteiket kielégíteni. Ugyanakkor a társadalom szükségképpen az egyen-lőtlenség állapota, amely minden társadalmi alakzatban az alsóbb és a felsőbb rétegek közötti különbségben ölt testet.

Ugyancsak bírálja Pulszky jogfelfogását. Kritikai észrevételei elsősorban a jogpozitivistá tudóshelyes jogra vonatkozó nézetére vonatkoznak. Ez Concha szerint nem más, mint az egyén és a köz közötti viszonyrendszer pontatlan, önkényes megragadása. Bírálata kettős irányú. Egyrészt mi az alapja az egyéni cselekvőség előtérbe állításának az állammal szemben? Másrészt azáltal, hogy Pulszky a legtökéletesebb jogot igyekszik meghatározni, definíciója értékelemet tartalmaz, holott a pozitívizmus alapeszméje az adottból, a tényből való kiindulás. Concha eleve vitatja azt, hogy a jog fogalmát meg lehetne konstruálni

a gazdasági, a vallási és az erkölcsi viszonyoktól függetlenül. Az általa felvázolt konzervatív állameszme nem teszi lehetővé számára, hogy az egyén és köz viszonyában az előbbinek adjon prioritást.

1. Államfelfogások

Pulszky az állam fogalmának elemzésén belül különválasztja az állam keletkezésére vonatkozó teóriákat, az állam céljára, hatáskörére és eszményére vonatkozó elméletektől. Miközben sorra veszi az állam keletkezésére vonatkozó premodern, ún. teokratikus, patriarchális, patrimonialis, és a modern, ún. társadalmi szerződésre épülő, metafizikai és történeti jogi típusú nézeteket, arra a következtetésre jut, hogy ezek a nézetek csupán egy közös vonatkozással bírnak, mivel egy adott társadalomszervezési alapelven nyugszanak: „Egyébiránt általános érvényű államkeletkezési elmélet csak az volna, amely az állam fejlődésének egész folyamatát történetileg megvilágítaná, vagyis amelynek segítségével e fejlődés törvényeit lehetne alkalmazni mindazon esetekre, amelyekben az államok egyáltalában kiképződtek. Ez már csak azért sem érhető el, mivel az eddig keletkezett társadalmak és államok nem merítik ki a lehetőket, a jövőben okvetlenül valósulók körét, s mivel eszménynek megfelelő állam ennek folytán sem létesülhet soha.”^[11]

Az államcél-elméleteket a szerző:

- a, alaki: I. önfenntartás, II. jogalkotás-és jogfenntartás és
- b, anyagi: I. vallási vagy hierarchikus, II. panteisztikus, III. erkölcsi rendre-, közjólétre-, népakaratra-, és haszonra, mint társadalomszervező főelvekre vonatkozó elméletekre bontja.^[12]

Az államcél megértéséhez a célszerűség általános fogalmából kell kiindulni, amely nem más, mint emberi érdekre vonatkoztatás: „... akár képzeltek ez az istenség vagy a működőnek felfogott természet által előre kitűzöttnek, akár az emberiség tapasztalataiból merítettnek és az emberi tudatban kifejtettnek. Ennek folytán, mihelyt az ember magát a világ központjának nézi, – a mi egyébiránt elsődleges lélektani jelenség, és az ember kezdetleges önérvényesítéséből és önzéséből támadva, tudatának fejlődését kíséri mindaddig, míg belátni tanulja, hogy saját cselekvése tényezőinek önkénytelen tárgyilagosságából jutott e felfogásra, és hogy léte a jelenségek világában az általános törvényszerűségnek alávetettségben a többieknek csupán melléje van rendelve – az egész természetben elsősorban a czélszerűség mozzanatát keresi...”^[13]

[11] Pulszky: *i. m.* 208-209.

[12] Az államcél-elméletek részletes ismertetését l. Pulszky: *i. m.* 211-225.

[13] Pulszky: *i. m.* 211.

Az államcél fogalma kettős minőséggel bír. Az állam egyfelől a társadalom feltétlen alakja, azaz öncélként tételezett, másfelől a mindenkori uralkodó társadalom célja, azaz teljes célként tételezett. Az állam tehát öncélú és teljes célú képződmény. Az önfenntartás alaki elmélete szerint az állam külső kényszeren alapul, a társadalom tagjainak érdekein és céljain kívül létezik. Az alaki célelméletek másik csoportját alkotó jogfenntartó elmélet hívei szerint a jog csupán a társadalmi cselekvések óramutatója, mivel a társadalmi viszonyok önmaguktól rendeződnek, a közösség és egyén érdekei megbonthatatlan harmóniában vannak. Ennek a nézetnek az a jogfelfogás adja az alapját, mely a jogot pusztán elvont, ésszerű szabályként ragadja meg, így az állam feladata csupán a minden időre és korra szóló jog érvényesítése. Pulszky vitatja ezt a nézetrendszert, mivel felfogása szerint ez a jogot csak teljesen üres kategóriaként kezeli. Az anyagi célelméletek valamilyen elvont eszme: az isteni világ-, vagy a természet előre elfogadott rendjéből, a közjő, az erkölcsi rend, a népakarat vagy éppen az emberi boldogság utilitarista fogalmából indulnak ki, s ennek megvalósítását látják az államban.

A Pulszky által alkalmazott fogalmi analízis módszerével, a különböző elméletekkel szemben az állam mibenlétét a társadalom és a jog felől szemlélve alaki, azaz formális értelemben lehet megragadni. A társadalom felől nézve az állam a társadalom alakja: „Az állam öntudatra és külső hatalomra jutott társadalmi érdek, mely elég erős minden más érdeknek parancsolni, az állam a társadalom hatalmi szervezete... a társadalmi együttlét feltételeinek összege, a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében...”^[14] Az állam fogalma a jog felől szemlélve: jogalkotó és jogfenntartó társadalom, amely a saját fennállásának feltételeit saját és alattvalónak eljárására nézve parancsoló, engedélyező és tiltó szabályokban kijelenti és érvényesíti (...) mindig mint az állam akarata jelentkezik, nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben, vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.”^[15]

Concha Győző ezzel szemben az állam eszmei valósága mellett érvel. Nézete szerint az államról alkotott helyes fogalmunk alapja az lehet, hogy meghatározzuk az állam lényegét és célját. Az államtan feladata a jogtudományon belül az állam mibenlétének kutatása, az állam alkotórészeinek feltárása, s ezen részek közötti törvények és összefüggések kutatása. A jogtudomány által felállított törvényszerűségek azonban soha nem fognak a természettudomány szigorúan objektív törvényeihez hasonlítani. Az állam fogalma – szemben a természettudomány fogalmaival – olyan társadalmi jelenségre vonatkozik, amit maga az ember alkotott. Ebből következően az állam nem függetlenítheti magát egyetlen történelmi korszakban sem az emberi tudattól, akaratától és cselekvéstől. Concha azonban nem híve a történelmi megközelítésnek, az állam lényegét nem a történelmi megközelítésből nyert ismeretek szintézise hozza létre, hanem a történeliségtől független változatlan lényeg kimutatása.

[14] Pulszky: *i. m.* 159–160.

[15] Pulszky: *i. m.* 240.

Nézete szerint ez nem más, mint az állam rendeltetése. Az állam az emberért van, az ember céljait hivatott megvalósítani, amely nem más, mint az ember önkibontakozása, személyiségének kifejtése. Ebben a vonatkozásban az állam általános, változatlan lényeg, függetlenül attól, hogy mely történelmi korszakban milyen formában jelent meg. Ez egyértelműen a klasszikus liberális ideológia minimális államról alkotott felfogásának ellentéte. Az ember nem önálló individuum, nem atomizált egyén, hanem egy nagyobb egység része. Ez a konzervatív nézet azzal a következménnyel jár, hogy az egyéni célokat Concha a közcélal, illetve közérdekkel azonosítja. A közcél az államhoz hasonlóan nem az egyes ember céljainak mechanikus összessége, hanem az egyéni célok felett álló magasabb rendű eszmei egység.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Concha Győző államról alkotott korai elképzeléseit egyértelműen a XIX. század elejének német filozófiai nézetei befolyásolták, amelyben Fichte „Beszédek a német nemzethez” című művének gondolatai, illetve a hegeli jogfilozófiai alapjai egyaránt megfigyelhetők. Fichte a századelő egyik meghatározó vitájához csatlakozva arra kereste a választ, hogy az emberiség kozmopolita vagy inkább patrióta közösségekben képes boldogulni. A német idealista filozófus egyértelműen a nemzet létjogosultságát támogatta a világpolgársággal szemben, amelyet arra alapozott, hogy mindenkinek a saját nemzeti keretei között kell küzdenie az emberiség eszméjének és magasabb céljainak megvalósításért. A nemzet alapja a kultúra, amely népdalokban, történelmi hagyományokban és szokásokban, azaz a néplelekben ölt testet. Concha az egyén-nép-nemzet-állam-emberiség kapcsolatában szintén a nemzetnek tulajdonítja a legmagasabb rendű eszmei valóságot, amelyet azonosított az állam fogalmával.

A hegeli filozófiából az állam eszméjét, illetve annak több vonatkozását vette át. Azáltal, hogy Concha az állam céljait az egyén céljaival azonosítja, arra a hegeli koncepcióra támaszkodik, hogy az egyén nem önmagában hordja létének alapjait, hanem az állam tagjaként nyeri el létezése értelmét. Az individuum csak annyiban rendelkezik objektivitással, erkölcsiséggel és szabadsággal, amennyiben egy állam része. Hegel „A jogfilozófia alapvonalai” című művében az államot a partikuláris társadalmi érdekek felett álló általános érdekként jellemezte, amely megszüntetve megőrzi a különböző érdekeket: „Az állam célja az általános érdek, mint ilyen és benne a különös érdek fenntartása.”^[16] Ez a nézet Conchánál is megtalálható, hiszen az államot a társadalomban megjelenő partikuláris érdekek és érdekkonfliktusok felett álló általános lényegnek és erkölcsi tökéletességnek tekinti.

Ez a konzervatív koncepció az állam Pulszky által adott definíciójában nem látta megalapozottnak a társadalom és az állam közötti kapcsolatot. Azt maga Concha Győző sem vitatja, hogy az állam társadalmi érdekharok felett álló hatalmi szervezet, ez azonban pusztán az állam alaki – formai – meghatározásként fogadható el. Ugyanis a társadalom és az állam ilyen, Pulszky művében

[16] Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 171. o.

található szétválasztása egyben a társadalom és az állam szembeállítására is, s azt eredményezi, hogy az állam a társadalommal szemben, az uralkodó osztályok egyoldalú hatalmi érdekeit érvényesítő kényszerszervezet. Az állam több mint pusztán hatalmi intézmény. „A konszolidált társadalmi hatalom azáltal, hogy a társadalomtól külön is kell szervezve lennie, önálló életművészetté válik, mely a kormányzói lángésznek, az erkölcsi eszmékkel eltelt emberi kebelnek módot nyújt, hogy a társadalom időleges és részleges érdekei ellenére ellenerőit kifejtse.” Az állam tehát olyan önálló, társadalomtól elkülönülő képződmény, amely a társadalom érdekei felett álló magasabb rendű szellemi és erkölcsi lényeg.

Rendkívül nagy hatást gyakorolt Concha Győző nézeteire Kuncz Ignác 1888-ban megjelent „A nemzetállam tankönyve” című műve. Ebben a monográfiában a szerző olyan koncepciót dolgozott ki, amelynek számos eleme megtalálható a Politika című könyvben. Concha Pulszky Ágost tudományfelfogásából a módszert, Kuncz művéből a koncepciót ülteti át fő művébe. Kuncz fogalmazta meg ugyanis a nemzet személyiségének tanát, valamint az állam és a nemzet azonosítását. A tankönyv alap gondolata az emberiség-nemzet-állam viszonyrendszerének meghatározása. Mindhárom közösségi kapcsolatrendszer személy mivolttal rendelkezik. Az emberiség a személy általános mivolta, a nemzet mint partikuláris emberiség a személy különös volta. A nemzet személy mivoltának egyéni lélekben való öntudatra ébredt személyes léte, pedig az állam: „A nemzet ama öntudatos lét etikai lét, mely évezredek át milliárd elme gondolatát, milliárd szív érzelmét személyes egységbe, a földi halhatatlanságba foglalja. E földi halhatatlanság az állam.”^[17]

Kuncz szerint a nemzet attól válik azzá, ami, hogy az erkölcsi világrend megnyilvánulásaként, embereket összekötő személyes egységként öntudattá változik. A nemzetben megtestesülő személyes lét erkölcsi és metafizikai lét. Az állam ez az öntudattá változott erkölcsi lét, külső, a külvilág számára érzékelhető attribútumai az államszervezet és a terület. Kuncz különbséget tesz „igazi” és „nem igazi államok” között. Megkülönböztetése a szerző által konstruált kritériumok alapján értékszempontot tükröz. Az igazi állam a nemzet érdekéért, ellentétben az egyesek érdekéért létezik. „Az igazi állam nem más mint az emberi önfeláldozásnak világtörténetileg kifejlődött nagy személyes rendszere.”^[18] Koncepciója államelméleti és alkotmányjogi szempontokból egyaránt több következtetést von maga után. Amennyiben a nemzetet, mint keretet az állam tölti ki, értelmetlenné válik a politikai nemzet koncepciója. Az állam öncél, a szuverenitás kizárólagos birtokosa és alanya, a legfőbb akarat és a legfőbb hatalom. A nemzet alkotóelemei az egyének nem faji, vagy nemzetiségi hovatartozástól függetlenül válnak a nemzet részeivé, hanem erkölcsi létük alapján. Kuncz tankönyve ezt a tézist antropológiai érvekkel támasztja alá. Az ember önző és önfeláldozó lény egyszerre. Egoista érdekeit a társadalomban, altruista érzéseit az államban éli meg, amelyben személyisége egyben felol-

[17] Concha Győző: Államtani problémák. In: Concha Győző: *A konzervatív és liberális elv...* 85.

[18] Concha: *Államtani problémák...* 85.

vad. Konceptiója Concha Győzőnek „A magyar faj hegemoniája” című művében további, újabb következtetésekre ad lehetőséget. Az 1890-ben megjelenő írásában Kunz hatására megjelenik a fichte-i kultúrfölény elmélete: „Minthogy tehát a magyar fajnak ép oly erős kultúrai, mint politikai egyénisége van, mellyel a Kárpátok között sokkal jobban szolgálhatja az emberiség közös céljait, mint a vele élő szláv és román fajok, minthogy továbbá a magyar nemzet erkölcsi erejét a német fajnak nem sikerült megtörni, innen ered uralma, ebben gyökerezik fölénye, hegemoniája e hazában.”^[19]

A konzervatív államfelfogás megértésnek központi eleme az ún. személyiségtan. Ez azt jelenteti, hogy a konzervatív gondolkodás az államot személyként fogta fel. Olyan öntudatos személyiséget látott benne, amelynek az emberhez hasonlóan, de az egyéni léttől elkülönült önálló élete, akarata, tudata egyaránt van. A személyiségtan ugyanakkor egymástól különböző nézetrendszerekben jelenik meg. A konzervativizmus eszmerendszerére nagy hatást gyakorolt egyrészt az organikus államfelfogás, amely a XIX. században egyszerre jelent meg a német politikai romantika (Schelling, Hegel) és a német jogtörténeti iskola (Savigny, Gierke), illetve a pozitívizmus eszmerendszerében. Ezek az irányzatok a társadalmat és az államot meghatározott lélettartammal rendelkező élő szervezetként írták le. Az organikus felfogások közül kiemelkedik Lorenz von Stein munkássága, aki az állam egész életét az öntudat, az elhatározás és a cselekvés mozzanataiban ragadta meg. L. v. Stein az állam erkölcsi mivoltának meghatározásához is eljutott.

Legalább ekkora hatással volt az állam személyiségének tanára a hegeli filozófia miatt csekélyebb visszhangot kapott Schopenhauer-i akarátfilozófia. Schopenhauer „A világ mint akarat és képzet” című munkájában a dolgok lényegének kutatását az individuumba helyezte. A német filozófus azt állította, hogy a világ számunkra pusztán képzetként adott. Amit a képzetből absztrahálunk az nem más, mint az akarat. Az akarat aktusa és a test mozgása az emberben nem két különböző állapot, hanem a kettő egy és ugyanaz.^[20] Az akarat kezdetleges formája az öntudatlan életakarat, amely öntudatosná válhat. Ez a tézis a konzervatív államelmélet szempontjából két szempontból bír különösen nagy jelentőséggel. Egyrészt a dolgok – így az állam – lényegének kutatása a jelenségvilág törvényszerűségeivel szemben a Politika fő törekvése. Másrészt az oszthatatlan államszemélyiségnek, mint akarat és cselekvés egységének jól megfeleltethető ez a gondolat. Azáltal, hogy a cselekvéseinket irányító akarat és a cselekvés között nem okozati összefüggés van, hanem azonosságot tételezünk fel, akkor az állam sem bontható szét elkülönült önálló hatalmi ágakra.

Schopenhauer akarátfilozófiáját a Magyar Filozófiai Szemle hasábjain Brassai Sámuel egyik tanulmánya vette át. Az 1891-ben megjelent „A filozófia fordulata” című írásában Brassai, szembehelyezkedve a korszakban uralkodó materialista és naturalista tanokkal, azt állította, hogy az ember nem pusztán

[19] Concha Győző: A magyar faj hegemoniája. In: Concha: *A konzervatív és liberális elv...* 109.

[20] Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997. 408.

indulatok, biológiai szervek és idegek összessége, hanem öntudattal és szellemmel egyaránt bíró összetett lény. Az akarat az öntudatnak az a része, amely erőt képvisel, s ezáltal a test számára parancsot ad a cselekvésre,^[21] a cselekvés és az akarat azonban az adott személy részei, funkciói.

Concha Schopenhauer és Brassai nézetét továbbgondolva az államot is öntudattal bíró akaratként határozta meg, amely több lépcsőben bontakozik ki.

1. Az állam oszthatatlan személyiségének, egységes akaratának első, legkezdetlegesebb formában megjelenő öntudatlan alakja a nép. A nép egyének kisebb csoportja belső fejlődés vagy külső kényszerhatások – asszimiláció vagy konglomeráció – következtében jön létre.
2. A nép öntudatra ébredése következtében nemzetté válik, amelynek önmagát irányító, „országoló” tevékenysége az állam. Az öntudatra ébredést a szerző azzal a motívummal magyarázza, hogy ez teszi lehetővé a nép számára önmaga elhatárolására, életrendjének, gazdasági, vallási és jogi szükségleteinek felismerésére.^[22]

Ezen a ponton a szerző egyben Kuncz tételét veszi át. A nemzetet az állammal azonosítja, szinonimaként használja a nemzet, az állam, a szuverén akarat, az államszemélyiség kifejezéseket. „Az állam az ember egyetemes eszméjének megvalósulása öntudatos személyiséget alkotó nemzetek irányító, országoló tevékenysége által.”^[23] Az állam tehát a szerző koncepciójában az ember eszméjének kibontakozása, a család és a társadalom ellentétéből kiváló magasabb rendű szellemi egység. Az állam meghatározásának a műben található további elemei: az önálló személyi mivolt, a tökéletes szabadság, a külső hatalom, az erkölcsi valóság és az öncél jelleg.

Az állam önálló személyiségének külső attribútuma a terület. Az állam maga rendelkezik az adott területen tagjaival, céljával, intézményeivel. Ezen a ponton egy további megjegyzést szükséges tenni. Az állam öntudatra ébredt akaratként való meghatározása, személyi léte nem von maga után semmilyen kiemelt államformát. Erre Concha műve is felhívja a figyelmet. Az állam egysége nem azt jelenti, hogy egy személy uralkodik, aki ezt az akaratot megtestesíti, hanem azt, hogy az állam az adott területen saját állampolgárai felett és más államokkal szembeni viszonyrendszerében egyaránt szuverén. Az akarat és a szuverenitás ugyanannak az állami egységnek két oldala. A szuverenitásban nyilvánul meg az állam személyisége, akarata. „...az állam közvetlenül mint uralom nyilatkozik és pedig tevőlegesen önmaga és részei, tagjai fölött, nemlegesen más államok irányában, amennyiben a többieket kizárja, hogy azok akár fölötté, akár polgárai fölött uralkodjanak. Ez az uralom, minthogy az állam a véges világ körében mozog, a fizikai erő kényszerével hat, de az állam személyiség lévén,

[21] Brassai Sámuel: A filozófia fordulata. *Magyar Philosophiai Szemle*, 1891. 5/6. szám 341.

[22] Concha: *Politika...* 218.

[23] Concha: *Politika...* 188.

uralma elsősorban akart útján nyilatkozik... az állami uralom egyenlő tehát az állam akaratának érvényre jutásával, úgy az az államhoz tartozók fölött, mint más államokkal.”^[24]

Az állam személyiségének további része, hogy kizárólag az állam képes a tökéletes szabadság megvalósítására. Concha a szabadság fogalmát is több lépésben határozta meg.

1. A szabadság első fokát az egyén belső ún. morális szabadsága jelentette. Ez biztosította az ember számára a szabad cselekvést és a családon belül való sult meg.
2. A következő fok a jogi szabadságban öltött testet, amelyben az egyéb a dolgok feletti uralmát tudja biztosítani, a társadalom kapcsolatrendszerében.
3. A harmadik és egyben legtökéletesebb szabadság a morális és jogi szabadság szintéziseként keletkező etikus szabadság az állam sajátossága.

Ebből következően az állam egyben az erkölcsi tökéletesség megvalósulása. A szerző több alkalommal hangsúlyozta, hogy ez a szabadság felfogás nem áll szemben az individuális szabadsággal. Az egyén önmegvalósítása csak az államon belül következhet be.

ÖSSZEGZÉS

A magyar társadalomtudományi gondolkodás két, dualizmus korabeli meghatározó alakja az állam fogalmának egymástól rendkívül jelentős mértékben eltérő koncepcióját alkotta meg. Vitájuk jelezte, hogy az egyén, a társadalom, az állam, és a jog mibenlétének kutatására vállalkozó jogtudomány nem tud egyetlen, mindenki számára elfogadható meghatározást nyújtani. Az állam fogalma olyan unitas multiplex (sokféleség egysége), amely különböző nézőpontokat és értékrendeket tükröz. Bár jelen tanulmány csupán a XIX. század második felére koncentrált, a XX. századi szociológiai, jogi és politikai államelméletek ezt az örökséget viszik tovább. Amennyiben a két szerző utóéletét nézzük is látható, hogy más közegben érvényesültek. Concha Győző konzervatív állameszméje a két világháború közötti államtani gondolkodást határozta meg. Pulszky Ágost életműve, pedig a XX. század első évtizedét meghatározó Társadalomtudományi Társaságban élt tovább, amelynek egyben első elnöke is volt.

[24] Concha: *Politika...* 243.

III. EVFOLYAM

2011 • 1

- ♦ ANTAL ATTILA | Az 1989-es Alkotmány előkészítése és megalapozása
- ♦ HORVÁTH GERGELY | A „jó gazda gondosságának” normatív kibontása az agrár-környezetjogban
- ♦ JUNGI ESZTER | A „Miranda-figyelmeztetés”, avagy a hallgatás joga a magyar büntetőeljárásban
- ♦ GANCZER MÓNIKA | Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig
- ♦ GÖNDÖR ÉVA | A szülési segély története a magyar társadalombiztosítási jogalkotásban
- ♦ CSEPELI GYÖRGY | Carl Schmitt a politikai mezőben
- ♦ VIGH EDIT | A Széchenyi Istvánról szóló pszichobiográfiai kutatások összegzése
- ♦ SZIGETI PÉTER | Majtényi László: Az információs szabadságok
- ♦ CSÖRGITS LAJOS | Smuk Péter: Ellenzéki jogok a parlamenti jogban
- ♦ BICZÓ ZALÁN | A Győri Királyi Jogakadémia tanulmányi rendszere és viszonyai

GYŐR

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

JOG • ÁLLAM • POLITIKA

Jogvédők a jogászai hivatásokban

I. CIVIL JOGVÉDELEM MAGYARORSZÁGON

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy hol helyezkednek el a civil jogvédők a jogászai hivatások struktúrájában. Magyarországon az elmúlt húsz évben elindult egy olyan tendencia, hogy a civil jogvédelem egy szakmává vált: főhivatásként gyakorolható, megélhetést biztosít.

A civil szervezeteknek az a feladatuk, hogy a jogrendszerben jelenlévő problémákra felhívják a figyelmet, beindítsák a jogrendszer korrigáló mechanizmusait, illetve közvetítsék, ismertessék az azokból levonható következtetéseket.^[1] Jogvédelemmel foglalkozó civil egyesületek, alapítványok megjelenési okait vizsgálva könnyen belátható, ha nem lenne igény, kereslet a tevékenységükre, akkor nem lennének. Azt mondhatjuk, ha egy államban, egy jogrendszerben minden megfelelően működne, akkor nem lennének civil jogvédők. Civil jogvédők tevékenységével azokon a területeken találkozunk, ahol „valamilyen gond van a jogrendszerrel”, akár a jogalkotás, akár a jogérvényesülés, akár a jogalkalmazás területéről legyen szó.

Történelmi-társadalmi kontextusban vizsgálva a kérdést megállapítható, hogy hazánkban a rendszerváltással teremtődik meg a társadalmi-, politikai- és jogi lehetőség a jogvédő szervezetek kialakulásához.^[2] A jogvédő szervezetek – Szabó Máté szavaival élve^[3] – kiléphettek a katakombákból, és ezzel hatékonyabban végezheték munkájukat, felhasználva a nyilvánosságot, a közönséget, mint legitimáló erőt. Szeretnék itt röviden utalni arra, hogy a civil társadalommal foglalkozó irodalmak felhívják arra a figyelmet, hogy bár arról beszélünk,

[1] Csernus Eszter - Földes Ádám: Adatvédelem és információharc két fronton, In: Sólyom, László (et al.): *Tízéves az Adatvédelmi Biztos Irodája*. Adatv. Biz. Irodája, Budapest, 2006. 138.

[2] Látni kell azt is, hogy az 1980-as évektől megnövekedett a jog iránti igény, amelyet a következő főbb társadalmi tényezőkkel magyarázhatunk: 1. Az iparosodott és szolgáltatási szektorra épülő társadalmak működési logikájából következik a belső társadalmi komplexitás, a konfliktusok kialakulásának valószínűsége. 2. Növekszik az individualizáció, a személytelen kapcsolatok száma, és ezzel párhuzamosan a tradicionális szolidaritás, a személyes viszonyok leépülése kezdődik el. Így konfliktusok esetén a joghoz fordulás válik gyakorivá. 3. Megváltozik a társadalom egészének a joghoz való viszonya, például megnő a perlési kedv. L. Pokol, Béla: *Jogszociológiai vizsgálódások*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003. 25-26.

[3] Szabó Máté több tanulmányában foglalkozott a civil szervezetek professzionalizációjával. L. Szabó Máté: A katakombákból a professzionalizmus felé. *Fundamentum*, 1997/2. 124-127.; Szabó Máté: *A társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Rejtjel Politológia Könyvek 5. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001.

hogy a civil szektor az elmúlt húsz évben alakult ki, a gyökereik korábbi időkre nyúlnak vissza. Hazánkban a 19. században már találunk civil, önkéntes szerveződések, alapítványokat, amelyek különböző társadalmi szükségleteket elégítenek ki. Az államszocialista időszakban csak a rendszer által hivatalosan jóváhagyott társaságok működhettek, amelyeket közpénzből finanszíroztak, s szorosan kötődtek a pártszervezetekhez.^[4] „Kelet-Közép-Európában sokan ellenálltak ezeknek a rájuk erőltetett struktúráknak. A passzív ellenállók és a nyíltan ellenzékiek vagy a hivatalosan jóváhagyott szervezetek keretein belül dolgoztak (pl. természetvédelmi klubokban, a cserkészmozgalmakban, irodalmi társaságokban), vagy illegális, földalatti szervezeteket hoztak létre annak érdekében, hogy megőrizzék a kulturális, szellemi vagy politikai autonómia és integritás valamilyen formáját.”^[5] A civil jogvédelem gondolatát, az emberi jogok, mint értékek fontosságát az ún. demokratikus ellenzéknél, különösen a Független Jogvédő Szolgálatnál kell keresni. Így azt lehet mondani, hogy a civil jogvédelem valamilyen formában már a rendszerváltás előtt is létezett hazánkban, megvoltak a gyökerek, sőt a későbbiekben több személy át is került a formálódó, immáron legális keretek között működő civil szektorba.

A „váltás szituáció” azonban nemcsak megteremtette a lehetőséget a szervezetek létrejöttének, hanem ’munkát is adott nekik’. Egy jól működő jogállam kialakítása nem megy egyik napról a másikra, szükség van a civil társadalom tevékenységére – benne a civilek jogvédő munkájára. A civilek fellépnek a jogalkotás, a jogvédelem, a jogérvényesítés területén található hiányosságok, a rossz állami, politikai gyakorlat ellen.

A szakirodalomban számos kifejezést találunk a jogvédő, jogalakító szerepet felvállaló jogászokra és az általuk végzett tevékenységre. Ilyen például a „társadalmi igazságosság” jogászkodás, „a jóért való” jogászkodás, rebellis jogászkodás, aktivista jogászkodás, progresszív jogászkodás, radikális jogászkodás, társadalmi változások elérését célzó jogászkodás, kritikai jogászkodás, társadalmilag tudatos jogászkodás, politikai jogászkodás. Ezek csupán generikus fogalmak, amelyeket meg kell különböztetni az „ok-specifikus” fogalmaktól, amelyek az ok oldaláról címkézik fel a tevékenységeket. Ilyenek lehetnek: polgári jogok, szegénység, jogsegély, környezet, munka, halálbüntetés, feminizmus, rokkantság stb.^[6]

[4] Siegel, Daniel –Yancey, Jenny: *A civil társadalom újjászületése. A nonprofit szektor Kelet-Közép-Európában és a nyugati segítségnyújtás szerepe*, RBF, New York, 1992. (Múzsák nyomda, Budapest) 19.

[5] Siegel – Yancey: *i. m.* 19.

[6] Menkel-Meadow, Carria: *The Causes of Cause Lawyering. Toward an Understanding of the Motivation and Commitment of Social Justice Lawyers*, in Sarat, Austin – Scheingold, Stuart (eds): *Cause Lawyering. Political Commitment and Professional Responsibilities*. Oxford University Press, 1998. 33.

II. JOGVÉDŐK HELYE A JOGÁSZI HIVATÁSOKBAN – ELHELYEZÉSI JAVASLATOK

Érdeemes azzal kezdeni az elemzést, hogy leszögezzük, a civil jogvédelem esetében is jogászai hivatásról beszélhetünk. Ezen állítás alátámasztásául a hivatás és a jogászai jelző értelmezése szolgál. A hivatás fogalmát definiálhatjuk a szociálpszichológiában használatos szereptípusok segítségével: a hivatás olyan foglalkozási szerep, amely pervazív jelleget ölt. A pervazív szerepek – ide soroljuk a nemi szerepet, a generáció szerepet stb. – kihatnak az adott személy többi szerepére, nagyban befolyásolják azt.^[7] Véleményem, szerint ezen megközelítés fontos, hiszen a civil jogvédők esetében maga a hivatás „milyensége” – mint látni fogjuk – ténylegesen kihat a magánéletükre, életvitelükre, így ezen jogászai hivatások pervazivitása nemcsak más foglalkozásokétól fog nagyban eltérni, hanem más jogászai szakmáktól is. Hétköznapi értelemben a hivatás fogalmának az a funkciója, hogy segítségével az adott foglalkozási csoportok tagjai igyekeznek saját önképüket elfogadtatni másokkal, a kívülállókkal, és így racionalizálják a tevékenységüket.^[8] Szeretnék még utalni Talcott Parsons megközelítésére. Az amerikai szociológus szerint a hivatás fogalma alatt a „foglalkozási” szerepek csoportját kell érteni. Ezen szerepekben megjelenő személyek olyan funkciókat töltenek be, amelyeket a társadalom általában értékel, s hozzáteszi Parsons, hogy ezen tevékenységük révén ’keresik meg a kenyerüket’, tehát ez a főállásuk. A foglalkozási szerepfajtákon belül, ha figyelembe vesszük a független bizalmi szerepüket, az egyes hivatások nagy mértékben különböznek egymástól, s e tekintetben meghatározó jelentősége van a társadalom kulturális hagyományainak. A hivatásrend tagjait a formális oktatási rendszerben nevelik, s adnak megfelelő képzettséget a hivatásrendbe belépőnek. Parsons is utal arra, hogy egyes hivatásrenden belül számottevő munkamegosztás figyelhető meg, s legtöbb képviselő gyakorlati kérdésekkel foglalkozik. Így elmondható, hogy a hivatást gyakorló személy valamely „rend gyakorlatias, technikai szakértője”, aki ismeri mesterségének hagyományait és gyakorlati alkalmazhatóságát.^[9]

A jogászai jelző értelmezésekor Richard R. Abel meghatározását veszem alapul: minden hivatalosan képzett és gyakorolt jogi tevékenység, akár önállóan vagy alkalmazottként a köz- vagy privát szférában végzik; valamint a joghallgatókat és az egyetemi oktatókat is ide soroljuk. Abel ezen meghatározása két szűkítést tartalmaz: 1. Kizár számtalan szakmát gyakorló személyt, akik bizonyos szempontból a jogászokkal egyenértékűnek tekintett funkciót (is) gyakorolnak, de nem rendelkeznek jogi diplomával, például ilyenek a szociális munkások,

[7] Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 193.

[8] Badó Attila - Loss Sándor - H. Szilágyi István - Zombor Ferenc: *Bevezetés a jogszociológiába*. Prudentia 9. A Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogszociológia Tanszékének Kiadványsorozata. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000. 209.

[9] Parsons, Talcott: *A Sociologist Looks at the Legal Profession*. In: Parsons, Talcott: *Essays in Sociological Theory*. Vol. III. The Free Press, New York, 1958. 372.

adótanácsadók, rendőrök, könyvelők; 2. Kizárja továbbá azokat, akik rendelkeznek jogi végzettséggel, de a gyakorlatban nem jogi munkát végeznek, például vezérigazgatók, újságírók.^[10]

Mindezek után feltehető és tudományos szempontok alapján megvizsgálható az a kérdés, hogy a civil szektorban tevékenykedő jogászok hol helyezhetők el a jogi mezőben. Elemzésem ezen részéhez hét vizsgálati szempontot, megközelítést alkalmazok, s ki fog derülni, hogy egyértelmű válasz megfogalmazása több elméleti nehézséget vet fel. A jelzett kérdés megválaszolásakor támaszkodom egy saját 2010. első felében végzett empirikus kutatásra, amelynek keretében tizenegy hazai releváns – szakmailag elismert – jogvédő szervezetet kerestem fel, s összesen húsz jogással készítettem félig strukturált interjút.^[11]

1. Mindenekelőtt ki kell emelni azt a tényt, hogy nemcsak jogi diplomával rendelkezők látnak el jogvédő feladatokat. Empirikus kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy majdnem mindegyik szervezetnél találunk nem jogász jogvédőt, tehát 'laikust'. Ez egy színtig nem jelent problémát a szervezet feladatainak ellátásában. Bár „*Nyilvánvaló, hogy nem árt, ha egy civil jogvédő jogász is egyben, szerintem az nem baj*”. Hiszen, ha 'laikusként' foglalkozik egy viszonylag lehatárolt témával, jogterülettel, lehet, hogy abban sokkal jobban kiismeri magát, mint egy végzett jogász, de a más kapcsolódó területek, illetve alapvető jogi fogalmak esetében ez már nem feltétlenül van így. Többen is utaltak arra, hogy előfordulnak olyan esetek, amikor ezen különbség kiütözközik. De tény, nem állítható, hogy a jogász diploma – szemben egy bírói pályával – feltétlenül szükséges lenne.

2. A hagyományos jogász hivatások esetében is elmondható, hogy az egyetemes képzés, diploma megszerzése után egy differenciálódási folyamat indul el, a végzett jogászok specializálódnak egyes szakterületekre. Így lényegében öt hagyományos, klasszikus jogász pályáról beszélünk: ügyvéd, bíró, ügyész, jogtanácsos, igazgatási jogász; illetve ezen felsorolást kiegészíthetjük az egyetemi oktatókkal.

Látni kell, hogy egy jogász sokféleképpen kapcsolódhat be egy civil szervezet munkájába, így nem lehet őket homogén csoportként kezelni, s a szervezethez való kötődésük erőssége, intenzitása eltérő. Leggyengébb kapcsolódás – ami számunkra a legkevésbé releváns – a szervezet céljaival, missziójával való azonosulás. Ezen azonosulás lehet úgymond láthatatlan, illetve többféle 'látható' formában – szervezetben való tagság, pártolótagság, donáció stb. – is megnyilvánulhat. A szorosabb kapcsolatnak is számos formája van. Egy jogásznak a szervezetben végzett munkája lehet a főfoglalkozása. Megítélésem szerint ezen viszonyt több szempontból is a legszorosabbnak tarthatjuk. Egyik és egyben legmeghatározóbb ok, hogy azoknál, akik mint munkatársak vesznek

[10] Abel, Richard R.: Theories of the Professions, In: Abel, Richard R.: *American Lawyers*. Oxford University Press, New York-Oxford. 1989. 14.

[11] Jelen tanulmányban az interjúkat anonim módon kezelem. Így amikor idézek az elkészült beszélgetésekből, azt formailag úgy különíttem el, hogy dőlt betűvel írom ezen részeket, s idézőjelbe is teszem őket.

részt egy jogvédő szervezet munkájában, a szervezet céljaival való azonosulás nagyon erős és stabil. Ezt támasztják alá a következő interjúrészek is: „...*valami olyasmivel szerettem volna foglalkozni, amiben hiszek is, amit értelmesnek tartok [...] Fontosnak tartom, amit a szervezet végez.*”; „*Azt észrevettem, hogy egy ideje többes szám első személyben beszélek, de azt gondolom, hogy ez egy egészséges mértékben van így. Csinálok más dolgokat a szervezet mellett [...] de mondjuk, sohasem csináltatnék magamnak másik névjegykártyát, és nem adogatnék kétfajta névjegykártyát az embereknek. Tehát, hogy azt gondolom, hogy az én fő tevékenységem, az első számú munkám az, amit itt végzek, ez ide köt engem és ez bármilyen helyzetben is vagyok.*”

Szorosnak tarthatjuk a jogász és a szervezet kapcsolatát azért is, mert egyfajta anyagi, megélhetési 'függés' is fennáll, hiszen ezen jogászok alapvetően abból a fizetésből élnek, amit a civil jogvédő szervezetnél keresnek. Magának a civil szektornak a professzionálisabbá válását jelenti ez: „*Egyre több ember számára ez egy valós lehetőség, hogy itt munkát, vagy részmunkát, vagy valamilyen jövedelmet, vagy értelmes szakmai elfoglaltságot. [...] Egyre több az olyan ember, akinek papírja van bizonyos végzettségről, és szeretne azon a területen dolgozni, csak nem szereti azt a kötöttséget, amit a közhatalom jelent, vagy nem szereti azt a pénzhétséget, amit a for-profit szektor jelent. Tehát alternatívát jelent számukra ez a szektor. És ez elősegíti azt, hogy professzionalizálódik a szektor.*”

A fentitől határozottan el kell különíteni azokat, akik ügyvédként vesznek részt a munkában: „*[...] tevékenykedhet jogvédőként úgy, hogy kizárólag ügyvédi tevékenységet folytat, tehát egyébként nem vesz részt a mozgalomban, vagy a policy makingben, hanem csak képviselői tevékenységet folytat.*” Az ügyvédeknek a jogvédő tevékenységükkel párhuzamosan saját, privát ügyvédi praxisuk is van. Érdemes különbséget tenni az ügyvédek tekintetében, hiszen beszélhetünk ún. partner ügyvédekről, akik állandó megbízási viszonyban vannak a szervezetekkel, és végzik – ha a szervezetnek van – a jogsegélyszolgálatot, és előfordulhat az is, hogy eseti megbízással, csak az adott ügyben jár el az ügyvéd (ún. megkérésű ügyvéd). Sok olyan jogász van, aki kezdetben főmunkaviszonyban van a civil szervezettel, majd később a szakvizsga megszerzése után partner ügyvéddé lesz.

A negyedik kapcsolódási mód a szakértői munka: „*...vannak olyan ügyek, amikor valamilyen különleges szakértelemre van szükség, ekkor általában ki szoktuk kérni valakinek a véleményét.*” A szakértői munkát nem tekintem szoros kapcsolatnak, hiszen ezekben az esetekben egy speciális kérdésben (pl. külföldi joggyakorlat), vonatkozásban kéri ki a szervezet egy szakember véleményét. Nem beszélhetünk rendszeres kapcsolatról, és arról sem, hogy a szakértőnek azonosulnia kellene a szervezet által képviselt elvekkel.

A külföldi szakirodalomban ismeretes a jogvédők csoportosítása, a fentiekkel összefüggő megközelítésre. Lynn C. Jone tanulmányában^[12] arra a kérdésre

[12] Jones, Lynn C.: Carrer Activism by Lawyers: Consequences for the Person, the Legal Profession, and Social Movement, In: Jerry Van Hoy (ed.): *Legal professions: Work, Structure and Organization*. Elsevier Science Ltd, The Boulevard, Langford Lane Kidlington, Oxford, 2001. 181-206.

keresi a választ, hogy hogyan képesek a társadalmi mozgalmakba bekapcsolódó jogászok hivatásukat összeegyeztetni az aktivista szerepükkel, identitásukkal. Felhasználva egy harmincnégy jogással végzett interjút, a következő tipológiát alkalmazta az aktivista jogászokra. Mag (core) aktivista jogászoknak azokat nevezte, akik az aktivizmust az elsődleges identitásukként és munkájukként határozták meg, sokrétű mozgalmakban és ügyekben érintettek, és akikre a közösségben a többiek (aktivisták és jogászok) mint az aktivista jogászokdás központjaként tekintettek. A marginális aktivista jogászok várakozó álláspontot foglaltak el a jogászokdást és az aktivizmust illetően, így egyik sem élvez elsőbbséget a másikkal szemben, és nem definiálták magukat úgy, mint akik elsősorban aktivisták.^[13]

A következő táblázat tartalmazza a két csoport közti különbségeket.

	mag aktivista jogászok	marginális aktivista jogászok
mások említették-e ^[14]	majdnem mindenki	egy-től-három megemlítés
ön-identitás	aktivista	nincs tiszta minta
aktuális aktivitások	nemcsak intézményi keretek között végzik	főleg intézményi keretek között végzik
szervezetek	sok, politikai, alternatív foglalkoztatási módok	kevés, politikai
mozgalmak	sokrétű, általában az összes helyi mozgalom tagja	egy vagy két ügy ill. mozgalom
gyakoriság	majdnem napi; átfedésben vannak a munkájával	rendszeres, de nem napi szintű

1. táblázat. Mag és marginális aktivista jogászok

Forrás: Jones: i. m. 206.

3. A jogászai szakmákat rendezhetjük aszerint is – ezt a megoldást használja Lőrincz Lajos^[15] –, hogy milyen szektorba tartozó tevékenységről van szó. Így három területet különíthetünk el: közszektor: az egyetemi oktatók, a bírói, az ügyészi, a közjegyzői kar, illetve az állami vállalatok jogásza; szabadon gyakorolható jogászai pálya (különböző szervezeti formában tevékenykedő ügyvé-

[13] Jones: i. m. 184.

[14] A szerző ún. hólabda módszert alkalmazott az interjúalanyok kiválasztásánál, s ezen összehasonlítási szempont erre utal.

[15] Lőrincz Lajos: A hazai jogászképzés aktuális kérdései, In: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal beszélgetések.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2003. 341.

dek); magánszektor: banki, biztosítási, ipari, kereskedelmi szervezeteknél dolgozó jogtanácsosok.

Ha ezen kategorizálást vesszük alapul, akkor is elméleti nehézségbe ütközünk. Hiszen a fenti kategóriák közül a civil jogvédők a szabadon gyakorolható jogász pályához, de a civil szektorba tartoznak. A legtöbb civil jogvédő kezdeményezés kiemelten közhasznú társaság, hiszen olyan közfeladat ellátására kell létrejönniük, amelyet törvény, vagy törvényi felhatalmazás alapján más jogszabály, rendelkezése szerint valamely állami szerv vagy a helyi önkormányzat feladat körébe tartozik. A jogvédelem, a jogi segítségnyújtás elősegítése – magából az Alkotmányból következően is – állami funkció. Az államnak ki kell alakítania olyan intézményes mechanizmusokat, amelyekkel ezen feladatának eleget tud tenni. A hagyományos fórumok^[16] mellett – gondolok itt elsősorban a bíróságokra – a civil szervezetek is ezt az alapvetően állami munkát végzik, így joggal tarthatnak igényt a kiemelten közhasznú státuszra. Még egy fontos tényezőre kell felhívni a figyelmet. A szektor sajátos finanszírozásából következően a kezdeményezések egyre inkább rákényszerülnek arra, hogy egyéb anyagi források után nézzenek. A közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. törvényben (a továbbiakban Kszt.) foglaltak alapján a civil szervezetek vállalkozási tevékenységet csak korlátozottan és célhoz kötötten végezhetnek.^[17] Mindez felveti a szervezet nonprofit jellegének megkérdőjelezését.

4. Mint már fent említettem, hogy a jogászok egyes területekre specializálódnak. Ezen specializációt leírhatjuk a jogterület, jogág jellegével is. A civil jogvédők ezen szempont alapján elsősorban alkotmányjogászoknak minősülnek, ami magából a jogvédelem lényegéből következik. Ha tovább akarjuk finomítani ezen megközelítést, akkor természetesen egyéb területek is megemlíthetők, például büntetőjogász, adatvédelemmel foglalkozó jogász stb.

5. Horváth Barna, magyar jogszociológus, jogbölcseleti gondolkodó munkássága nyomán is elvégezhetjük a jogászok csoportosítását. Horváth szerint a jogász munka – amit ő jogászatnak nevez – a jogesetek jogtételek alapján való megítélésének vagy jogtételek jogesetekből való kifejtésének a mestersége. Ezen meghatározás két csoportra utal: 1. gyakorlati jogász munka; 2. tudományos jogász munka. A kettő között az alapvető különbség a szemléletmódban van, hiszen a gyakorlati jogászt az adott konkrét ügy érdekli, míg a tudományos jogász munkát végzőt az elvont, absztrakt jogtétel, esetcsoport.^[18]

„A modernítésben a munkamegosztás már nemcsak a jogon belül termelte ki a maga tevékenységi területeit és specialistáit (bírói kar, ügyészség, közigazgatási jogászság, ügyvédség stb.), hanem az elméleti tudást termelő jogtudósokat is elválasztotta az alkalmazott tudás hordozóitól, a gyakorlati jogász hivatás képviselőitől, anélkül, hogy mindez kizárta volna a jogtudomány jogfejlesztő

[16] Témáról l. bővebben: Dr. Legény Krisztián: Jogvédő szervek a Magyar Közigazgatásban. *Magyar Közigazgatás*, LV/5 (2005), 283–296.

[17] Csehi Zoltán: *A civil társadalom szervezeteinek joga Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 53–63.

[18] Horváth, Barna: *A jogelmélet vázlat*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. 191–195.

hatását, amellyel nagyfokú differenciálódás mellett is számolnunk kell. A gyakorlati jogászok tevékenysége – a kauteláris munka kivételével – mindig esetekhez, ügyekhez kapcsolódik, s feladatuk az, hogy operacionális tudásukkal, szakterületük részletes ismeretével, eljárási és érvelési technikájukkal egyfelől érvényesítsék ügyfeleik, megbízóik jogi érdekeit, másfelől a jogrendnek megfelelő döntések megszületését. Tudásuk tehát elsősorban az operacionális racionalitás tudása, és nem – vagy legalábbis nem feltétlenül – a szubsztantív racionalitásé. Egykor a jogtudomány művelése és a jogászság, mint hivatás közel esett egymáshoz; e helyzet azonban mára megváltozott. Míg a joganyagban műveleteket végző jogászság az operacionális, addig a jogtudomány a szubsztanciális racionalitást megteremtő tudást hordozza. Ez utóbbi tudástípust az jellemzi, hogy birtokoltja ma már kevésbé képes konkrét feladatokat megoldani, vagyis technikai értelemben műveleteket végezni a joganyagban, ugyanakkor azonban látja a jogrend keletkezésének, fejlődésének, belső működési törvényszerűségeinek és társadalmi feltételeinek egységét. A jog létezésének általános alapjait és mozgásformáit is ismeri.^[19]

Megítélésem szerint az aktivista jogászok esetében nem beszélhetünk ilyen éles elkülönülésről: egyszerre gyakorlati jogászok és egyben tudományos jogászok. Hiszen jogsegélyszolgálatot tartanak fent, de mindezt „nagyobb cél” érdekében, a jogrendszer fejlesztésének érdekében teszik, s ezen tevékenység már túlmutat az esetorientált jogászi munkán. Ezen hipotézisemet erősítették meg az elkészített interjúk, ahol többen is utaltak erre a kettősségre: *„Én úgy szoktam fogalmazni, hogy ez középponton van a gyakorlat és az akadémia között. Van egyfajta kritikai dolog, van egyfajta elemzés, egy tanulmányírás, egy kutatás, egy beszélgetés, egy konferencia, és van egy olyan, amikor ezeket egyrészt átültetjük a gyakorlatba, másrészt a gyakorlathoz ténylegesen közünk van, abból merítjük a tapasztalatot, a problémát. Ez egy közvetítő, átmeneti pont az elmélet és a gyakorlat között.”* Egy másik megkérdezett saját tevékenységének jellemzésekor így fogalmazott: *„Én szeretem ezt a kicsit elméleti, kicsit gyakorlati dolgot.”*

6. A jogvédő munkát, és más jogászi szakmákhoz való viszonyát elemezhetjük a bourdieu-i mező elmélet segítségével. Bourdieu abból indul ki, hogy „Az erősen differenciálódott társadalmakban a társadalmi kozmoszt a viszonylag autonóm társadalmi mikrokozmoszok, vagyis az objektív viszonyok térségei alkotják és a térségek mindegyike sajátos – és a többi mezőt irányító logikára és szükségszerűségekre vissza nem vezethető – logika és szükségszerűség színhelye. Pl. más a művészi mező, megint más a vallási vagy a gazdasági mező logikája.”^[20] Bár többfajta mezőfajta különíthetünk el, mindegyik mezőre igaz, hogy egy sajátos logika jellemzi őket: a mező aktorainak (mező játékosainak) az a céljuk, hogy a vetélytársaktól elkülönítsék magukat, ezzel csökkentsék a konkurenciát, s így a mező valamelyik alszektorában monopóliumra jussanak.

[19] Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 15–16.

[20] Bourdieu, Pierre: A mezők logikája, In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000. 419.

Mindehhez valamilyen módon szükséges elérniük, hogy ellenőrzés alá vonják a mezőbe való belépés jogát.^[21]

Bourdieu külön tanulmányban foglalkozott a jogi mezővel, s leszögezi, hogy a jogi mező a jog meghatározásának monopóliumáért folyó verseny területe. A jogi mezőn belül létezik egyfajta munkamegosztás, amely mindenfajta előzetes tervezés nélkül alakult ki, hiszen az aktorok és az intézmények közötti strukturálisan szervezett verseny határozza meg.^[22] Fleck Zoltán – Bourdieu nyomán – kiemeli, hogy a jogi mezőt meghatározó tényezőket maga a jogi kultúra határozza meg, tehát az élő tradíciók, az oktatás, s a szakmai rutinok adják a mező dinamikáját. „A mező központi vonása, hogy kompetenciákért, különböző tőkék feletti kontrollért folyó harcok terepe, amelyek hierarchiákba rendezik a jogi szakmákat, csoportokat. A hatalomért folyó küzdelem tehát lényegi, de eltitkolt vonása a jogászai szakmák viszonyának. Tipikus a felszíni egyenrangúság tételezése, a kis és nagy jogászai cégek, a gyakorlat és elmélet stb. közötti konfliktus elfedése. A mező struktúrájának fenntartásáért folyamatos küzdelem a mezőn kívüliekkel.”^[23]

A fenti elméleti alapvetések alapján a következő gondolatok fogalmazhatóak meg tézisszerűen a jogvédők jogi mezőbeli helyével kapcsolatban:

- a) Már fent is utaltam, hazánkban lényegében a rendszerváltás után beszélhetünk jogvédő jogászságról. Nem rendelkezik hosszú múltra visszatekintő történelmi hagyományokkal, nem része a jogi kultúrának s ez természetesen kihat a jogi mezőben elfoglalt pozíciójára. A heterodoxát (eretnokség) képviseli az ortodoxával, a hagyományos jogászai szakmákkal szemben.
- b) Újra felmerül az a kérdés, hogy mit tekintünk a jogászai hivatás kritériumának: a jogi diplomát vagy a jogi szakvizsgát. Kérdés, hogy a civil jogvédő munka kötődik-e a jogi szakvizsga meglétéhez. Visszautalva a tanulmányom azon részére, ahol arról írtam, hogy többféleképpen kapcsolódhat be egy jogász a civil kezdeményezés munkájába, ezért elmondható, hogy nem mindegyik jogvédő munka igényli a szakvizsgát, pl. egy a policy makingben résztvevő jogász esetében indifferens a szakvizsga letétele vagy le nem tétele. Bourdieu-i mezőelméletből tudjuk azt is, hogy a mezőben folyó harc során az aktorok adukkal rendelkeznek, s azokat ki is játsszák. Ilyen adu lehet – megítélésem szerint – a jogi mező esetében a szakvizsga. S bár vannak jogászai szakmák, ahol nem szükséges a jogi szakvizsga – ilyen pl. a jogvédő, az egyetemi oktató – az azzal rendelkezők hangsúlyozzák, néha túlértékelik annak a jelentőségét.

[21] Bourdieu: *i. m.* 421.

[22] Bourdieu, Pierre: The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *The Hastings Law Journal*. Vol. 38./July 1987. 817–818.

[23] Fleck Zoltán: A jogi mező (elméleti előtanulmány a jogászság szociológiájához), In: Pesti Sándor – Szabó Máté (szerk.): „Jöjj el szabadság” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünneplő kötet. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003. 455.

- c) Egyes mezők elemzése kapcsán ugyancsak fontos a mezőkhöz való tartozáshoz szükséges kompetenciák ellenőrzés alá vonását megnézni. A civil jogvédő jogászok ugyanazon a jogi szocializáción mennek keresztül, mint más jogi szakmát választó társaik. A jogvédők mezőbeli helyét erősíteni – véleményem szerint –, ha a jogászképzésben hangsúlyosabb helyet kapnának a jogklinikai programok, hogy az alkotmányjog a gyakorlatban is úzható.
- d) A jogi mező kapcsán szükséges utalni a politikai mezővel való kapcsolataira. Fleck Zoltán kiemeli, hogy: „A jogászi munka döntő szerepet játszik a racionalizálódásban, a központosításban, a bürokratizálódásban, a jogászok az informális, a spontaneitás, a partikularizmus ellenfelei. De ezen túl, a modern jogrendszer megteremtésén belül sajátos történelmi feltételek szabják ki a különböző jogászi szerepeket. Az államok politikai történetüktől függően lehetnek a megszállói és/vagy modernizáló hatalom kiszolgálói, az elnyomás eszközei, a mindenkori hatalom egyszerű szolgálói, vagy a joguralom megteremtői. Tipikusan azonban a lojális ellenzék, a korlátozott kritika konzervatív lázadói és így legitimációteremtők is. Aktivistá reformerek és status quo-őrzők a huszadik században is elit társadalmi háttérrel, ennek megfelelően politikai konzervativizmussal, de a civil jogok iránti érzékenységgel befolyásolják az állam működését. Jogászi segítséggel minden jogrendszer konzervatív abban az értelemben, hogy akadályozza saját lerombolását, a forradalmi jogrendszer önellentmondás.”^[24]

Ezzel szemben a civil jogvédő szervezeteknek az a feladatuk, hogy a jogrendszerben jelenlévő problémákra felhívják a figyelmet, beindítsák a jogrendszer korrigáló mechanizmusait, illetve közvetítsék, ismertessék az azokból levonható következtéseket.^[25] Így szükségképpen ellenzéki pozíciót foglalnak el, kritikai pozícióból vizsgálják és értékelik a jogrendszer működését.

- e) „A mezőn belüli munkamegosztást az aktorok közötti strukturálisan szervezett versengés hozza létre. A tét a jogi szövegek interpretációja. Ez a versengés a korlátozottan rendelkezésre álló felhatalmazott interpretációs helyek birtoklásáért folyik. Az interpretációs küzdelem tétje a szöveg feletti kontroll.”^[26] A jogvédő tevékenység összetettsége okán a jogvédőknek több jogászi szakmával kell megküzdeniük (a mező története leírható az orthodoxa és heterodoxa harcával.) Gondolok itt arra, hogy a stratégiai perlés jelensége, a jogi segítségnyújtás ügyvédi tevékenységnek is felfogható; a jogi reformtevékenység az elméleti jogászság, az igazgatási jogászság esetében értelmezhető.

Elmondható, hogy a jogvédő munka a jogi mező részét képezi. Jelenleg a jogi hivatások (képzésbeli) hierarchiájában nem foglal el előkelő helyet ezen munka. Az elkészített interjúk is utalnak a jogvédő tevékenység társadalmi megítélésére,

[24] Fleck: *i. m.* 454.

[25] Csernus – Földes: *i. m.* 138.

[26] Fleck: *i. m.* 460.

illetve a többi jogász véleményére: „*Megmosolyogják, valami kis széplélek outsidereknek, valami kipróbálkozásának tekintik vagy valami radikális állandóan nemet mondók, keckebedők bandájának.*” Természetesen, mint minden mező a jogi mező is folyamatosan – a mezőben folyó harcok, illetve a hatalmi mezőhöz főződő viszonytól függően – változik, maga az erőter is változik. Viszonylag fiatal hivatásról beszélünk, s így nem lehet megjósolni a mező jövőjét.

7. Szeretnék egy további megközelítési lehetőséget ajánlani, miszerint a civil jogvédőket egy sajátos ideológia szerint különböztessük meg a többi jogásztól, hiszen ők a „társadalmi igazságosságért” küzdenem, s ez kihatással van az egész életükre (pervazív jelleg erősebb).

„Jogállamiságba vetett hit vezérli szerintem nagyon sokunkat. Az, hogy vannak szabályok, azok lehet, hogy rosszak, de azoknak megvan a módja, hogy ahogy egyébként működőképes módja, hogy azokat esetleg még lehet jobbra változtatni, vannak rosszul alkalmazott, egyébként nem rossz jogszabályok, ezeket is korrigálni lehet. Továbbá segítséget adni, akik saját maguktól nincsenek abban a helyzetben, hogy ezt fel tudják ismerni, hogy ezt hogyan lehet megtenni. Szerintem valami ilyesmi is van mögötte, amellett, hogy nyilván van egy ilyen emberek sorsa iránti fokozottabb érdeklődés, vagy esetleg a közélet iránti érdeklődés, tehát van egy ilyen magába a jogi működésbe vetett bizalom, remény vagy hit, vagy nem tudom én mi, ami fontos.”

III. ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

A tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy elhelyezzem a civil jogvédelemmel foglalkozó jogászokat a jogász hivatások rendszerében. Elmondható, hogy a civil jogvédelem az elmúlt húsz évben hazánkban is egy önálló hivatássá vált, amely erős pervazív jelleggel bír. Véleményem szerint kvázi jogász hivatásnak tekinthető, hiszen bár jogi diploma nélkül is végezhető a jogvédő munka, alapvetően többségében vannak azok, akik ilyen végzettséggel (is) rendelkeznek, s a 'jogász jogvédőket' már el lehet helyezni a jogi mezőben. Ezen elhelyezés megoldására több szempontot alkalmaztam: Horváth Barna-féle differenciálást, jogági illetve szektor besorolást illetve a bourdieu-i mezőelméletet stb. Mindegyik résznél külön jeleztem, hogy mi mondható el a civil aktivistákról, így most nem megismételve a fent leírtakat, arra szeretnék utalni, hogy együttes szempontok alkalmazásával elérhető, hogy átfogóbb képet kaphassunk a jogi mező ezen kialakulóban lévő alszektoráról.

A tanulmányom további célja az volt, hogy ráirányítsam a figyelmet a civil szféra jogvédelemmel foglalkozó szegmensére, ezen szervezetek tevékenységének a fontosságára, hiszen az egész civil szektor kiemelt szerepet játszik egy jól működő demokrácia kialakításában. A jogvédelemmel foglalkozó civil kezdeményezések igazán sokat tehetnek egy demokratikusabb állami működés kialakításáért, de csak abban az esetben, ha eredményesen és hatékonyan tudják gyakorolni az állam feletti civil kontrollt, ha valóban 'watchdogként' működnek.

A *common law* elmélete és benthami kritikája

A következő rövid írás két részből áll: először a 18. században megjelenő és különösen William Blackstone angol jogtudós^[1] által képviselt *common law* elméletének főbb elemeit kívánom bemutatni, majd ismertetem Bentham bírálatának lényegi pontjait.

I. A COMMON LAW ELMÉLETE^[2]

Angliában a *common law* elmélete^[3] abban a korszakban született meg, amikor a feudális berendezkedést felváltva megjelent a történelem színpadán a modern angol társadalom és állam. Ebben az időszakban a politikai hatalmat nagymértékű centralizáltság jellemezte, amit a hatalom birtokosainak abszolutista törekvései is felerősítettek. Az ún. Királyi Bíróság (*Royal Court*) a társadalom és a gazdaság felett egyre nagyobb kontrollt gyakorolt, ami összekapcsolódott azzal a felfogással, hogy a jog a szuverén céljainak megfelelően felhasználható a társadalom ellenőrzésére és irányítására.

A *common law* elmélete egyrészt válasz volt a centralizált hatalom önkényes jogalkotására, arra, hogy a jogalkotást a hatalomban lévők saját céljaik elérésének eszközeként kezelték. A politikai abszolutizmus ideológiájának terjedésével szemben a *common law* azt a középkori eredetű gondolatot erősítette fel, miszerint a jogot nem a király, a parlament vagy a bíró alkotja, hanem az egy „mélyebb

[1] Sir William Blackstone angol jogtudós a common law természetéről Oxfordban tartott híres előadásokat, amelyeken Bentham is részt vett. Fő műve a *Commentaries on the Laws of England* 1765 körül jelent meg és nem sokkal később Bentham támadásának célpontjává vált. A *Commentaries* szövege hozzáférhető a Yale Egyetem honlapján: www.yale.edu/lawweb/avalon/blackstone/blacksto.htm

[2] Az angol jogrendszer és a *common law* sajátosságainak bemutatása a következő művek alapján készült: Bentham, J.: *A Fragment on Government*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 3-32., Postema, G.: *Bentham and the Common Law Tradition*, Oxford, Clarendon Press, 1986, 3-38.), G. Postema: *Classical Common Law Jurisprudence (Part 1)* (Oxford University Commonwealth Law Journal, Vol. 2., No. 2., 2003, 155-180. www.ssrn.com/abstract=462941), Hajdu - Horváth - Ijjas - Nagyné - Zlinszky - Stipta: *Általános jogtörténet* (Budapest, Tankönyvkiadó, 1991, 40-42., 155-196.), Takács Péter - Szigeti Péter: *A jogállamiság jogelmélete*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1995, 228-234.

[3] A „*common law* elmélet” arra a korabeli angol jogtudományi törekvésre vonatkozik, amelynek képviselői (különösen William Blackstone) megkísérelték a hagyományos angol jogot összefoglalni és a jogásztársadalom szempontjainak megfelelően a lehető legjobb színben feltüntetni.

valóság” kifejeződése, amit a fentiek pusztán deklarálnak.^[4] A *common law* elmélete szerint a törvényekben és bírói ítéletekben kifejeződő „mélyebb valóság” nem valamiféle univerzális racionális elveknek egy csoportja, hanem a történeti fejlődés során kialakult és megszilárdult nemzeti szokás.

A *common law* esetjogi „rendszere” (a precedensek alapvető jogforrási jellege nyomán) indukciós természete és bizonyos fokú kazuisztikája miatt a formális rendezettség alacsonyabb fokán állt a 18–19. században, mint a kontinentális jogcsaládba tartozó jogok. Ez a körülmény – a magas fokú jogi kultúra alapzatán és a törvényi jognak a *common law* mellé történő fokozatos kiépülése miatt – találkozott Anglia megszilárduló polgári társadalmának stabilitásigényével.

A tradicionális elmélet szerint Anglia jogrendszere a *common law*-n alapul, ami egy közös és történetileg kialakult szokásjog, az emberek emlékezete által megőrzött íratlan maximák és szokások gyűjteménye. Gyakorlatok, attitűdök, fogalmak és gondolkodásminták összessége, amit megszilárdított a hagyomány, a használat és a tapasztalat. Egy adott szabály akkor része a *common law*-nak, ha megjelent valaha egy bírói ítélet sztenderd jogi érvelésében, akkor létezik, ha már korábban használták vagy támaszkodtak rá, mivel ebben rejlik a szabály autoritása. Nemcsak a szabály korábbi gyakorlati alkalmazása, hanem társadalmi elismertsége és elfogadottsága is erősíti annak kötelező erejét.

A szabály *történetiségének* bizonyítása tehát lényeges eleme az autoritás bizonyításának. Mivel a jog csak a gyakorlatban létezik, így törvényként vagy döntésként való megjelenése csak akkor lehetséges, ha már a közösség gyakorlatának részét képezi. Csak az idő múlása mutatja meg, hogy egy szabályból jog válik-e vagy sem, mert csak az eltelt idő teszi a szabályt érvényessé. Nem az számít, hogy ténylegesen visszavezethető-e az adott szabály a szász vagy római jogra, hanem a szabály múlttal való folytonosságának bizonyítása. A jog autoritásának bizonyítása így egyenlő azzal, hogy megmutatható, a jelenlegi *common law* szabályai és gyakorlatai kontinuitásban állnak a nép életével és történelmével. E nézet szerint a jog nemcsak történeti jellegű, hanem a társadalom folyamatos átalakulási folyamatának immanens részét képezi.^[5]

A *common law* elfogadottsága és kötelező ereje szabályainak egyfajta *ésszerűségén* is alapul. A hagyományos elmélet szerint a *common law* az ésszerűség és a közjő általánosan osztott értékeinek manifesztációja vagy kifejeződése. A *common law* alapelvei egy olyan – fikciókon és analogikus jogalkalmazáson alapuló – érvelési folyamat eredményei, amelyet a jogászok speciális és pro-

[4] Tocqueville *Az amerikai demokrácia* (Budapest, Európa, 1993, 379.) című művében az angol jogászokról így ír: „Csak azt mondom, hogy a jogászok egy olyan társadalomban, ahol vitathatatlanul elfoglalják az őket természetesen megillető magas pozíciókat, szellemükben kifejezetten konzervatívok és antidemokratikusak lesznek.”

[5] „Az angol jog történeti jellegén azt kell érteni, hogy abban sehol sem található olyan törés, melyet új kezdetnek lehetne tekinteni, szemben a mi 1848-as törvényeinkkel, a franciáknál a *Code Napoléon*nal, vagy a németeknél a *Bürgerliches Gesetzbuch* (1896) életbeléptetésével. (Takács Péter – Szigeti Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005, 229.)

fesziónális képességeikkel finomítanak, és ennek során emberek társadalmi szokásait egy koherens szabályegyüttesé alakítják. A jog természetében rejlik annak ésszerűsége, de ugyanakkor ebből a jogászai intellektuális tevékenységből kialakuló jog konstituálja azokat a mércéket, amelyek alapján elbírálható a közösség cselekedeteinek ésszerűsége vagy ésszerűtlensége.

A jó és a rossz víziói tehát a társadalom múltbeli gyakorlatából származnak és konkrét kifejeződésük a jogban jelenik meg. A történeti kontinuitás és ésszerűség dimenziói szorosan összefonódnak egymással az angolszász jogi gondolkodásban. Egy szabály vagy gyakorlat hosszú időn keresztül való fennállása az emberek tapasztalata által folyamatosan megerősített "bölcességétől" függ. Az eltelt idő és az emberek sokaságának tapasztalata erősíti meg ezeknek az értékeknek a "bölcességét" és jóságát. A jog szabályaihoz történő alkalmazkodás kétirányú: egyfelől maguk a szabályok finomodnak és változnak az idők során, másfelől pedig a társadalom hitei, várakozásai és attitűdjei formálódnak a szabályok által.

A jog ésszerűségének egy másik felfogása a 18. század közepétől terjedt el az angol jogtudósok körében. Eszerint a *common law* lényegében egy racionális tudomány, amely első alapelveken nyugszik, vagy legalábbis átalakítható ilyen tudománnyá. Ez a felfogás az ésszerűséget általános igazoló alapelvekkel kapcsolja össze, amelyeknek az egyes döntések és szabályok pusztán illusztrációi. Ehhez hasonló nézet jelenik meg William Blackstone *Commentaries* című művében is, aki kifejezetten fontosnak tartotta az alapelvek tanulmányozását a joghallgatók és a jövődöbéli gyakorló jogászok számára. Blackstone kritizálta a fennálló képzési rendszert, amelyben a jogot tanulóknak csak a joggyakorlatot kellett tanulmányozniuk, a jog alapelveit azonban nem. Álláspontja szerint a leendő jogászok így nemcsak a jog alapját nem fogják megérteni, de a gyakorlati munkában is könnyen nehézségeik adódnak majd, ha egy bonyolultabb esettel kerülnek szembe.

Blackstone szerint lehetséges, sőt kívánatos is a jog általános elveinek feltárása, amelyek segítségével átláthatóvá lehet tenni a partikuláris döntések és szabályok dzsungelét. Ezeket az alapelveket azonban sem egy konkrét esetből absztrahálva, sem apriori úton nem lehet megragadni. A jog a gyakorlatból nő ki, a tapasztalat által meg nem erősített szabályok csak hipotézisek; nem valódi jogszabályok, jogi jellegüket csak idővel lehet megállapítani. Így az ésszerűség valójában a jog szellemében lakozik és esetek sokaságán keresztül mutatkozik meg. Az esetek és döntések a jog ésszerűségének manifesztációi, nem valamiféle külsődleges racionális elvek illusztrációi. A jogalkalmazásban valóban szükség van tehát általános elvekre, de ezeket az elveket az esetek határozzák meg, nem pedig az elvek az eseteket. Ezt az ésszerűséget a hagyomány alakította ki, gyakorlati ésszerűség, ami egy már fennálló keretben, a jogi praxisban alakult ki.

Végül a *common law* elfogadottsága és autoritása a szabályok történetiségének és ésszerűségének közösen osztott érzésén alapul, a szabályok *kölcsönös elismertsége* is lényegi eleme a *common law*-nak. Önmagában nem elég az, ha a közösség egyes tagjai hisznek a szabályok történetiségében és ésszerűségében, ezeken felül abban is hinniük kell, hogy a közösség többi tagja is hisz ezekben az értékekben.

A *common law* elmélete különbséget tesz a jog és a bírói döntés között, azokat nem tekinti felcserélhetőnek egymással. A bírói döntés csak a jog egyik megjelenési módja, de a bíró döntése nem a jog maga, hiszen az is előfordulhat, hogy a bíró téved, elvétí a jogot. Hibák mindig előfordulhatnak, az új esetek új fényben mutatják meg a jogot, így a jog megfogalmazásai (ítéletek vagy törvények formájában) sohasem véglegesek, mindig korrigálhatók. Ebből a tételből egyenesen következik egyrészt a *common law* szigorú rendszerbe foglalásának lehetetlensége, másrészt a bírói jogalkalmazás nagyfokú (talán túlzott) rugalmassága: a bírónak lehetőségük van arra, hogy egy korábbihoz hasonló eset eldöntése során újfogalmazza a jogot (analógia^[6] segítségével), illetve egy teljesen új eset felmerülésekor a jog korábban még egyáltalán nem létező megfogalmazását foglalják ítéletükbe (erre az esetre a korabeli angol jogászok kedvelt eszköze a fikció (*wilful falsehood*)^[7] volt). Az érvelésük pedig ezekben az esetekben úgy szólt, hogy itt az eset és nem a bíró terjeszti ki a jogot.

A 17-18. században a *common law* elméletének szembe kellett néznie azzal a problémával, hogy hogyan illessze be a törvényi jogot a *common law* szövetébe, mivel a törvényi jog egyre nagyobb szerepet játszott a nemzet politikai és jogi életében. Egy hosszú és összetett folyamat eredményeként a 17. századra a szuverén vagy a parlament jogalkotó tevékenységének természete jelentősen megváltozott. A középkori jogtudomány szerint ugyanis a törvények feladata eredetileg meg egyezett a bírói döntések feladatával: az emberek gyakorlatában már létező jog megfogalmazása és deklarálása. Ehhez képest radikális változást jelentett, hogy elismerték egy testület (vagy egy személy) jogalkotói hatáskörét, amit az saját akarata alapján gyakorolt. A jog így már nem csak a létező társadalmi rend kifejeződése volt, hanem e társadalmat megváltoztató vagy akár újraalkotó eszköz lett, amivel szemben a *common law* jogászok meglehetősen szkeptikusak voltak.

Blackstone szerint a parlamenti törvényhozás volt az oka annak, hogy Anglia jogát alkotó szabályok nagymértékben inkoherensek, kaotikusak és igazságtalanok lettek, így a parlament jogalkotó tevékenységével kapcsolatos aggodalmak a 18. századra egyre nőttek. A törvényekkel kapcsolatban felmerült probléma Blackstone szerint nem átmeneti jellegű, hanem a parlamenti jog intrinzikus tulajdonsága, hiszen a parlament által alkotott törvény önkényes akaratok időleges aggregátuma, ami sérti a jog természetét és azt a szabadságot, amit a jog nyújtani képes. A parlamenti jog a legfőbb hatalomgyakorlás és befolyásolás látható bizonyítéka, a bírói döntések viszont nem a hatalom gyakorlásának formái,

[6] A jogalkalmazói analógia alapján joghézag felmerülése esetén a bíró az elé kerülő ügyet vagy egy már korábban más esetben alkalmazott szabály, vagy egy általános jogelv alapján dönti el. Az analógia alkalmazásának feltétele a két tényállás lényegi elemeinek hasonlósága. A kontinentális jog ezt a módszert ritkán alkalmazza, a büntetőjog területén pedig kifejezetten megtiltja az analógikus jogalkalmazást.

[7] Fikció alkalmazása esetén a jogalkalmazó (a kontinensen csak a jogalkotó) egy tudottan valótlan dolgot valóságnak fogad el. A magyar polgári törvénykönyv szabályai szerint például dolognak minősülnek a dolog módjára hasznosítható természeti erők is, pl. a villamos energia, a szélenergia és a napenergia. Az analógia és a fikció a jogban az eljárás egyszerűsítését és gyorsítását szolgálja, de nagyon sok bizonytalansági elemet tartalmaz, veszélyeztetheti a jogbiztonságot.

hanem a már létező preskriptív rend felismerésének rekordjai. Ez a rend pedig nem alkotott rend, hanem magának az életnek kifejeződése. Ebben az utóbbi esetben a jog a szabadságot biztosítja, mivel a *common law* az emberek egyetértésén nyugszik, míg a parlamenti jog korlátozza a szabadságot.

A hagyományos elmélet úgy próbálta meg integrálni a parlamenti jogot a maga rendszerébe, hogy egyfelől a parlamenti törvényeket az ősi *common law* (kiterjesztő vagy szűkítő, de nem módosító) deklarációinak tekintette, de ha nyilvánvalóan új jog alkotásának esete állt fenn, akkor viszont arra törekedtek, hogy valamilyen módon beilleszték ezt a törvényt a már létező és alapvetőnek tartott *common law* joganyagába úgy, hogy annak integráns részévé válhasson. Érdemes megjegyezni, hogy a *common law* és az alkotott jog közötti szembenállás nem kizárólag jogtudományi probléma volt, megvoltak ennek az ellentétnek a politikai gyökerei is. A 17. század *common law* elmélete a hatalmi centralizáció és az abszolutista törekvések által előidézett politikai és alkotmányos krízisre adott jogtudományi válasz volt. A korábban független *common law* bíróságok és a jogász elit szembeszállt a királyi felségjogok kiterjesztésével, ehhez a küzdelemhez pedig megfelelő ideológiát keresett.

Mivel a *common law* elméletében a jog az időtlen szokás döntéseinek, ítéleteinek, finomításainak és igazításának felhalmozódása („az angol jogot nem alkották, hanem nőtt és lett” szól a híres aforizma Dicey nyomán), következképpen a jogot csak úgy lehet megérteni, ha megértjük azt a folyamatot is, aminek során kialakult. A Bentham céltáblájául szolgáló William Blackstone *Commentaries* című munkája ennek a folyamatnak és a *common law* elméletének alapos és elegáns összefoglalását nyújtja. A következő részben Bentham kritikájának főbb elemeit ismertetem.

II. A COMMON LAW BENTHAMI BÍRÁLATA

Jeremy Bentham (1748–1832) munkássága óriási hatást gyakorolt a tudományos gondolkodás és a társadalmi praxis számos területére: az etikára, a jogtudományra és joggyakorlatra, a politikaelméletre, valamint a társadalmi és közigazgatási reformkonceptiókra egyaránt. Annak a felvilágosodás korában megjelenő törekvésnek volt a folytatója, amelynek képviselői valamennyi megszilárdult és meggyökeresedett társadalmi intézményt az ész ítélőszéke elé kívántak állítani. Gondolkodására különösen hatottak Helvetius, Beccaria és Voltaire tanai, valamint az angolszász filozófiai hagyomány képviselői közül Hobbes és Hume írásai.

Kimagasló szellemi képességei igen korán megmutatkoztak: háromévesen kezdett latint tanulni és kilenc évvel később már az oxfordi *Queen's College* hallgatója lett. Jogász dinasztiából származott, édesapja őt is jogásznak szánta és a *Lincoln's Inn*ben folytatott jogi tanulmányokat követően 1769-ben felvételt is nyert az ügyvédi kamarába. Peres ügyekben azonban sohasem járt el és nem sokkal később teljesen lemondott az ügyvédi praxis folytatásáról. Feltehetően nehezen tudott beilleszkedni a bíróságok versenyszellemű világába, valamint mélységes elégedetlenséget érezhetett az alkalmazandó angol joggal szemben,

amit precedensek és gyakorlatok rendezetlen és nyomon követhetetlen halmozásának tartott, és amit szerinte kizárólag a jogászok által átlátható fikciók és speciális jogi technikák tartottak össze.^[8]

Az utókor Benthamet az angolszász jogtudomány egyik kulcsfigurájaként tartja számon, mivel ő dolgozta ki először részletesen a jogpozitivizmus elméletét, amelyet utilitarista morálfilozófiájának alaptételére, nevezetesen „a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága” elvére épített. Bentham jogtudományi írásai nemcsak a jog általában vett feladatait és természetét firtatják, hanem azt is tárgyalják, hogy mi a szerepe egy normatív erkölcs- és politikaelméletnek a jog természetének meghatározása szempontjából.

Jeremy Bentham egész jogelméleti munkásságát annak szentelte, hogy reformjai eredményeként a jogtudomány felkerüljön a (pozitív) tudományok térképére. A reformokért (vagy sokkal inkább a radikális újr alapozásért) kiáltó kritikája a *common law* fölött azon alapult, hogy e jog nem állapítható meg egyértelműen, mert nem nyilvánosan azonosítható sztenderdek együtteseként áll elő, s ezért alkalmatlan úgy a hivatalos döntések publicitásának és igazoltságának garantálására, mint a végső fokon a társadalmi rend meghatározásában és az együttműködés feltételeinek biztosításában megjelölhető funkciójának teljesítésére egy nagy, heterogén és szokásai kötőerejét elvesztett (modern) társadalomban. Ilyen körülmények között, a közös célok hiánya és a közös tradíciók felbomlása mellett, a jognak kell egyértelmű közös szabályokat kínálnia a társadalom összetartására és a stabilitás fenntartására.

Ugyancsak a szabályok misztikus, természeti eredetét hangoztató *common law* doktrínával szemben hangsúlyozta Bentham a jog *mesterséges* jellegét. Ez pedig azt jelenti, hogy a jogot valaki megalkotja, s mint parancsot közlésezi, azért, hogy eszközként szolgáljon az emberi élethez kívánatos társadalmi viszonyok kialakításához és fenntartásához. A parancs fogalmára épített jogfelfogás teszi lehetővé Bentham számára az érvényesség világos, nyilvános és vitathatatlan kritériumainak megfogalmazását. A parancs fogalma azt is lehetővé teszi Bentham számára, hogy megoldja a jog tartalmának meghatározásából fakadó problémákat, mivel a parancsok a diskurzus, a kommunikáció formái, úgyhogy teljesen természetes úgy felfogni azokat, mint amelyek alá vannak vetve bizonyos kanonikus formuláknak, nyelvezetük világos és szabatos. S végül a parancs fogalma teszi lehetővé azt is, hogy Bentham pontosan és elméletileg gyümölcsözően fogalmazzon meg kérdéseket a törvények közötti logikai viszonyokról és kibontsa a joganyag rendszertani struktúráját, meghatározó elveket.^[9]

Ez az akár szokványosnak is nevezhető (tudományelméleti) pozitivistá felfogás kapcsolódik össze Benthamnál a haszonelvűséggel, mint minden gyakorlati

[8] Bentham életéről és intellektuális fejlődéséről lásd Dinwiddy, J.: *Bentham*, Oxford, Oxford University Press, 1989. című művét.

[9] Ez a gondolatmenet Bentham *Of Laws in General*, London, Athlone Press, 1970. című művének XI. Force of a Law (133-148.), XIII. Signs of a Law (152-155.) és XVI. Separation of the Civil Branch from the Penal (196-208.) című fejezeteire épül.

okfejtés alapjával. A hasznosságra alapított okfejtés nem folyamodhat egyetemes elvekhez: a hasznosságot esetről esetre kell mérlegelni s meg kell állapítani, csak maga a hasznosság szempontja az, ami közös nevezőül szolgál. A hasznosság érvényre juttatásában megjelölt ezen társadalmi funkció az, ami normatív jelleget kölcsönöz a jog természetének: a jog arra való, hogy szolgálja az egyéni és közjót („a legnagyobb szám legnagyobb boldogságát”), amely viszont értékekkel és célokkal telített, s állandó újradefiniálásnak és újraértékelésnek van kitéve.^[10] Nemcsak történeti érdekességgel bír, hanem filozófiai szempontból is alapvető jelentőségű az a vita, amit Bentham a *common law* elméletével folytatott és nagyon nagy hatással bír a jog fogalmával, feladataival és korlátaival foglalkozó kortárs elméletekre is.

A *common law* benthami kritikája arról szól, hogyan alkalmazkodhat a jog a modern (plurális) társadalom koordinációs követelményeihez. Ha az életformák differenciálódása folytán már nincsenek olyan konvencionális értékek, illetve meggyőződések, amelyek önmagukban legitimálhatnák a jogot, akkor annak érvényességi kritériumait tényekre (közhatalmi aktusok tényeire, a szuverén törvények formájában megjelenő akaratára) kell alapozni a vitatható erkölcsi követelmények helyett. A jog autoritásigényét pedig inkább a társadalmi szükségletekre tekintettel kell igazolni egy normatív elmélet keretén belül, nem pedig kétséges morális értékek felmutatásával.^[11]

Bentham saját korának jogát barbárnak, antihumánusnak és kevésbé hatékonynak tartotta, különösen a büntetőjogi szabályokkal volt elégedetlen. A *common law* elleni támadásának első sorozata annak elmélete és gyakorlata közötti inkonzisztenciát érintette. Bentham bírálatának fő célját az *A Fragment on Government* (1776) című művének előszavában fogalmazta meg: „lerántani a rejtélyesség maszkját a jogtudomány arcáról”.^[12] Századok hosszú során keresztül az angol bíróságok gyakorlatát sajátos mítosz lengte körül, amit a 18. század neves jogtudósának, William Blackstone-nak híres műve is felerősített. Bentham meg akart szabadulni a *common law* körülölelő mítosztól, szembesíteni szerette volna az emberek életének valóságával és így bemutatni az elmélet és a gyakorlat között fennálló inkonzisztenciát. A cél nem csupán egy realisabb alap lerakása volt, hanem annak bemutatása, hogy a jogász elit milyen nagy mértékben használta fel ezt a mítoszt saját bűnös és korrupt céljai érdekében.

[10] Postema a következőképpen foglalja össze Bentham utilitarista alapokra épülő jogelméletének lényegét: „The primary and most important function of a system of laws is that of securing community expectations. Its greatest utility lies in defining a stable framework of publicly recognized rules which provide a focus for expectations regarding the behavior of both citizens and officials.” (Egy jogrendszer elsődleges és legfontosabb funkciója a közösség elvárásainak biztosítása. Legnagyobb haszna abban áll, hogy meghatározza a nyilvánosan elismert szabályok szilárd vázát, amely fókuszpontként szolgál a polgárok és a hivatalnokok viselkedése számára egyaránt. – fordítás R. A.) (Postema, G.: *Bentham and the Common Law Tradition*. Oxford, Clarendon Press, 1986, 210.)

[11] Postema: *i. m.* 263.

[12] „... to pluck off the mask of Mystery from the face of Jurisprudence.” (Jeremy Bentham: *A Fragment on Government*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988. 21.)

A *common law* legitimáló mítosz két forrásból táplálkozott a 18. század Angliájában. A jogtudósok egyfelől úgy tartották, hogy a *common law* a nép időtlen, öröktől fogva fennálló szokásainak és gyakorlatának kifejeződése. Ezt a gyakorlatot a bíróságok deklarálták, artikulálták és öntötték jogi formába időről időre. A bírák feladata csupán az volt, hogy kinyilvánítsák és konkretizálják azt, ami már eleve létezett a közösség hagyományában, gondolkodásában és cselekvésében. Ebből egyenesen következik, hogy ez a jog legmélyebb értelemben az emberek megegyezésén nyugszik, nem egy önkényes akarat kifejeződése, hanem valami időtlen entitás.

Másfelől a korabeli jogtudósok többsége szerint a *common law* a racionális természetjogot testesítette meg, a természetjogi igazságosság által korigálta a gyakorlatot és a szokásokat. A természetjogra vagy valamilyen gyakorlat ésszerűségére történő hivatkozás Bentham szerint agyrém („*chimera*”). Ez nem valamilyen nyilvános mérce vagy publikus megítélési szempont, sokkal inkább valamiféle magánvélemény kifejezése, amit nyilvános mércékre való hivatkozásként tüntetnek fel. Az *common law* ésszerűségére hivatkozásnak is ugyanez az oka: elfedni azt, hogy csupán megalapozatlan magánvéleményre hivatkoznak. Az ésszerűség itt egy radikálisan relatív mérce: a szabály ésszerűtlensége azt jelenti, hogy aki ésszerűtlenségre hivatkozik, helyteleníti azt a szabályt, ami az ő saját ésszerűségének ellentmond. Ez a fajta relativitás és határozatlanság azonban azonnal eltűnik, amikor a haszonelv válik a hivatkozás alapjává.

A *common law* jogi minőségét Bentham inkoherens fikciónak tekintette.^[13] Szerinte ezt legkönnyebben úgy lehet bizonyítani, ha fel szeretnénk mutatni egy szabályát a *common law*-nak. Ha a *common law* valóban jog, akkor a vizsgálódás céljából izolálni lehetne egy konkrét szabályát, de ez lehetetlen. A *common law* jogász tehát állandóan a következő dilemmával találja szembe magát: vagy jogilag autoritatív entitásokra mutat, amelyek egyáltalán nem törvények (bírói ítéletek), vagy olyan proposíciókra, amelyek bár jogi jellegűek, de nem lehetnek autoritatívak (jogelvek). A *common law* szokásjog, nem a törvényhozói akarat írott formában megjelenő megfogalmazása, hanem egyedi bírói cselekedetek és döntések gyűjteménye, amelyek az egyre szélesebb értelmezésnek köszönhetően (amire Bentham szerint az emberek egyébként is hajlamosak^[14]) az általános törvények hatásával bírnak. Autoritatív parancsok ugyan, de egyedi cselekedetekre vonatkoznak és csak az adott ügyben érintett feleket kötelezik. A bírói aktusok azonban önmagukban nem alkotják a jogot, mivel a jog végtelen számú esetben alkalmazható, általános proposíciókat tartalmaz.

A *common law* elmélete szerint az adott esetben alkalmazandó általános szabályokat a konkrét, egyedi esetek sokaságából extrapoláció révén lehet

[13] Vö. Postema: *i. m.* 287.

[14] „These laws are nothing but so many autocratic acts or orders, which in virtue of the more extensive interpretation which the people are disposed to put upon them, have somewhat of the effect of general laws.” (Ezek a nem mások, mint önkényes rendelkezések vagy parancsok, amik az emberek által alkalmazott kiterjesztő értelmezés következtében az általános törvények hatásával bírnak. – fordítás R. A.) Bentham, J.: *Of Laws in General*. London, Athlone Press, 1970, 152.

kinyerni, amit Bentham egy rejtélyes és metafizikai eljárásnak tartott. Ezeket a szabályokat ugyanis valakinek meg kell fogalmaznia, de felmerül a kérdés, hogy vajon kinek van erre felhatalmazása. Bentham szerint a *common law* dilemmája a következő: ha valakinek megvan erre a felhatalmazása, akkor az törvényhozóvá válik, de ez már a jogalkotás területe. Ha létezik ilyen felhatalmazás, akkor a *common law* esetében ez mindenkire vonatkozik, ami meglehetősen abszurd következményekre vezetne. Ha viszont senki nem rendelkezik ilyen felhatalmazással, akkor nincsenek általános szabályok, és így jog sincs. A bíró konklúziója egy adott esetben egyáltalán nem autoritatívabb, mint bárki másé, csak sokkal megbízhatóbb előrejelzése a valószínű döntésnek. Ha a *common law* egy proposíciója autoritatív, akkor csak az egyedi estre vonatkozóan kötelező, így nem lehet jog. De ha a jog általános szabálya, akkor nem autoritatív, és ezért nem jog.^[15] Bentham úgy tesz, mintha a *common lawt* belülről kritizálná: eszerint a bírók nincsenek feljogosítva jogalkotásra, autoritatív kinyilatkozásaik a már létező jog alkalmazása során meghozott döntések, amelyek csak az esetben érintett feleket kötelezik.

Bentham érve egy nagyon fontos premisszára épül: a jog a jogi szabályok általános autoritatív proposícióiból áll. De abból a tényből, hogy a bírók nem alkotnak jogot és konkrét ítéleteik mindig javíthatók, még nem következik, hogy nincsenek a *common lawban* általános szabályok. Ehhez a konklúzióhoz Benthamnak egy további premisszára is szüksége van: ha egy szabály autoritatív jogi szabály, akkor explicit, rögzített és nyelvileg megfogalmazott.^[16] Csak ezzel az előfeltétellel együtt lehet a *common lawt* inkoherens fikciónak tekinteni és elvetni. De ez a feltételezés éppen azt kéri számon, amit a *common law* elmélete kifejezetten elutasít: a *common law* elmélete szerint a szabályok a fennálló társadalmi vagy jogi gyakorlatból származnak, nem létezik kanonikus verbális megfogalmazásuk.

Bentham érve csak akkor lehet sikeres, ha kívülről veszi ezt az előfeltevést, ami a saját törvényi jogfelfogásán alapul és ezt tekinti mércének. Csak akkor menekül meg Bentham a leegyszerűsítés vádja alól, ha sokkal általánosabb érvet hoz fel, olyat, ami nem következik közvetlenül pozitivistá jogfelfogásából. Persze így elveszíti immanens kritika jellegét, de ettől még nem lesz kevésbé meggyőző. Ez az érv pedig a jog alapvető feladataival és funkcióival függ össze. Ahhoz, hogy a jog megfelelően ellássa elsődleges feladatait (a biztonság fenntartását), bizonyosnak, nyilvánosnak és kétségtelennek kell lennie. Másrészt így bizonytalanul és íratlanul nem tud kritika tárgyává sem válni, ráadásul vak és passzív engedelmességre kényszeríti az állampolgárokat, nem lehet felelős és kritikai bírálatot gyakorolni felette.

Szigorúan bírálta Bentham a *common lawt* annak visszaható hatálya miatt is.^[17] Úgy vélte, hogy az emberek nem igazíthatják a várakozásaikat és a cseleke-

[15] Bentham: *i. m.* 194.

[16] Bentham: *i. m.* 152.

[17] Bentham: *i. m.* 193–194.

deteiket olyan szabályokhoz, amelyek csak a bírók által megismerhetők és csak az ő fejükben léteznek. Nincsenek előre kihirdetett és megismerhető általános szabályok, így az emberek csak utólag szereznek tudomást arról, hogy korábban esetleg jogsértő magatartást tanúsítottak és ez milyen jogi következményekkel járhat. Egy adott magatartást a bíró csak annak tanúsítása után minősít esetleg jogsértőnek, ha ezt „olvassa ki” a *common law* átláthatatlan anyagából. A jog *ex post facto* jellege több negatív következményt is maga után von, amelyek közül a legsúlyosabb Bentham szerint az, hogy a jog így nem tudja ellátni elsődleges feladatát, nem tudja fenntartani a biztonságot a társadalomban.^[18]

Bentham *common law* kritikája azért bír különösen nagy jelentőséggel, mert benne találjuk meg azokat az érveket és megfontolásokat, amelyek a jog pozitivista felfogása felé terelték őt. A *common law* elméletével és gyakorlatával szembeni radikális kritika azokon az érveken és elveken nyugszik, amelyeket társadalom- és politikaelméletéből vett, különösen a jog elsődleges feladatát és funkcióit illetően és ezeket itt fogalmazza meg a legvilágosabban. Így Benthamnek a jog természetével kapcsolatos felfogása nem semleges normatív értelemben, nem csak analitikus vagy konceptuális megfontolásokon, hanem alapvető társadalmi és emberi szükségletek analízisének nyugszik, illetve annak elemzésén, hogy a jog hogyan tudja ezeket legjobban szolgálni. A jogtudomány közvetlenül felhasználja a politikaelméletet: Bentham ebben az értelemben is utilitarista.

[18] Bentham: *i. m.* 184.

Az engedelmeskedési kötelezettség kérdése a III. Köztársaság „pozitívista” jogbölcseletében: Carré de Malberg és Léon Duguit

A jogbölcseletben hatványozottan is igaz az a mondás, hogy nincs új a nap alatt. Az a kérdés, hogy miért kell engedelmeskedni az autoritás utasításainak, már legalább azóta foglalkoztatja az zsidó-keresztény kultúrkört, amióta Mózes lehozta a kőtáblákat a hegyről.^[1] S mivel a „jogbölcselet” kifejezéssel rendszerint *sub specie aeternitatis* fogantatású tanokra utalunk, aligha lepődik meg bárki is, ha a kérdés megválaszolás során napjaink kutatója a legkülönbélebb tanrendszereket mozgósítja. A kortárs magyar jogbölcseletben néhányan a normativitás kérdését a Hart életművéből kibontakozó jogelméleti hagyományhoz kapcsolódva tárgyalják,^[2] míg mások a természetjog-tan mellett kötelezik el magukat,^[3] ismét mások pedig a szociológiai megközelítést választották.^[4]

A rendszerint angol-amerikai és osztrák-német orientációs pontokhoz igazodó itthoni jogbölcseletben viszonylag kevesen hagyják magukat elcsábulni azon tanoktól, amelyeket a francia jog szelleme formált. Mégis tanulságos lehet egy elsősorban elmélettörténeti jellegű írás, amely a III. Köztársaság közjogászainak elméleteit veszi górcső alá, hiszen a klasszikusnak nevezett XIX-XX. századi francia jogtudomány „dilemmái” erősen emlékeztetnek napjainkéira, s a válaszok sem ismeretlenek azok számára, akik Kelsen, Schmitt, Ehrlich vagy éppenséggel Hart, Raz és Finnis jogbölcseletét tekintik „fontosnak”.

[1] L. a kontraktuális megalapozásról Ost, François: *Du Sinai au Champ-de-Mars. L'autre et le même au fondement du droit*, Lessius, Bruxelles, 1999.

[2] Vö. Bódig Mátyás – Györfi Tamás – Hegyi Szabolcs: *A Hart utáni jogelmélet alapkérdései*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004; Bódig Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004; Györfi Tamás: *A kortárs pozitívizmus perspektívái*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2006.

[3] Vö. Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*, SZIT, Budapest, 2007; Uő.: Szempontok a természetjogi gondolkodás kutatásához, a természetjogi elméletek néhány főbb elemének tükrében, In: Frivaldszky János (szerk.): *Természetjog – szöveggyűjtemény*, SZIT, Budapest, 2006, 15-47.

[4] Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*, 2. javított és bővített kiadás. Budapest, Napvilág, 2005; Szigeti Péter: Szabály és norma azonossága és különbsége. Normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére. In: *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26-27-én rendezett konferencia anyaga, Szerk. Szabó Miklós, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004, 63-82.

Itt szeretném megköszönni Szigeti Péternek tanulmányomhoz fűzött észrevételeit és tanácsait.

A „JOGI POZITIVIZMUS” PROBLÉMÁJA ÉS A JOG ONTOLÓGIAI KÉRDÉSE – FRANCIAORSZÁGBAN

A francia jogbölcseleti tradícióban használt „jogi pozitivizmus” (*positivisme juridique*) kifejezés polyszémikus. A kifejezés két irányzatra utal, ugyanúgy ahogyan a német avagy az olasz esetében is: egyfelől a voluntarista, másfelől pedig a szociológiai megközelítésre. Míg az elsőnek a forrásait Bodinnél és Rousseau-nál, a másodikikét Comte-nál és Durkheimnél kell keresnünk.^[5]

Ha a XIX–XX. századi fejleményeket nézzük, láthatjuk, hogy a két irányzat közös jegye a metafizika-ellenesség, ami a dualista természetjog-tan elvetésében manifesztálódik a legtöbbször. Akárcsak Kelsen, a francia pozitivisták is úgy látják, egyetlen, ember alkotta jog van, s elvetik a másik, ember alkotta jogon kívül létező természetjog létezését. A *Revue internationale de la théorie du droit / Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* folyóirat nyitószámának krédójában a szerkesztők (Kelsen, Duguit, Weyr) a következőképpen fogalmaztak: „...komoly indokaink vannak arra, hogy meg legyünk győződve arról: a lemondó bizonyosság az egyetlen eszköze az igazságosság és méltányosság iránti vágyunk kielégítésének; hogy nincsen más igazságosság, csak az, amit az állam és az államok közösségének pozitív jogában találunk.”^[6]

Mint látni fogjuk, a szociológiai pozitivizmushoz közel álló Léon Duguit végül is nem követte a hitvallásban megfogalmazottakat. Raymond Carré de Malberg, a voluntarista pozitivizmus klasszikusának álláspontja következetesebb volt. Szerinte a „természetjog” (*droit naturel*) *contradictio in adiecto*: a természetes rendből levezetett jog akkor jogszabály, ha a pozitív jogrend része; ha pedig a természetjog egy szabálya a jogrend része, akkor már nem természetes, hanem jogi szabály.^[7]

Carré de Malberg John Austinhoz hasonlóan a jogot parancsnak tekinti. Pontosabban, ahogyan Rousseau is tanítja, a jog az „általános akarat kifejeződése” (*l’expression de la volonté générale*). A szociológiai pozitivizmus viszont az amerikai és a skandináv realistákhoz hasonlóan a jogot tényként kezeli. A francia jogbölcselet viszonylag későn, a Kelsen-tanítvány és -fordító Eisenmann-nak köszönhetően adta fel a voluntarizmust a normativizmusért, azzal együtt, hogy

[5] A XIX. század végi–XX. századi francia közjog-tudománynak négy felleghővára és legalább három nagy alakja volt Léon Duguit – Bordeaux; Raymond Carré de Malberg – Strasbourg.; Maurice Hauriou – Toulous. Hármuk közül ő volt a legidősebb, három évvel született Duguit előtt, 1856-ban. Hauriou institucionalista felfogásáról egy önálló tanulmányban kívánok beszélni. A negyedik központ nyilvánvalóan Párizs volt, ahol számtalan irányzat, felfogás, tan alakult ki ebben az időszakban, főként a *Code civil* centenáriumi ünnepe idején (1904). Értelemszerűen ezzel összefüggésben inkább a magánjogászok fejtették ki véleményüket (pl. François Géný).

[6] Kelsen, Hans: „Préface” 1 *Revue internationale de la théorie du droit / Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* (1926/1927) 13. Megjegyzendő, hogy a krédó a híres kompetencia-vitát – nevezetesen, a jogszociológiai és a jogelmélet közötti határvonal kijelölésére vonatkozó polémiát – meg sem említi.

[7] Carré de Malberg, Raymond: *Contribution à la théorie générale de l’État*, (1920–1922) C.N.R.S., Paris, 1962. 228.

a francia jogtudományban mind a mai napig vitatott a jogrendszer hierarchikus felépítésének tana. A Stufenbaulehre elutasításának a Kelsen-recepció késői és részleges jellege mellett a III. Köztársaság alkotmányos hagyománya is oka lehet. Ebben a jogrendszerben ugyanis az alkotmány olyannyira hajlékony volt, hogy nem is különbözött a normahierarchiában alatta elhelyezkedő törvénytől. A harti terminológiával élve e jogrendszer elismerési szabálya pusztán annyi volt, hogy „jog az amit a parlamenti többség akar”.^[8]

A pozitívizmus másik, antivoluntarista irányzata, a szociológiai pozitívizmus ezért taníthatta, hogy a parlamenti többség akarata tény. Duguit a német szabadjogászokhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a jog valódi forrása független a parlament akaratától. Ezt a felfogást egészíti ki azzal a skandináv realizmusban megjelenő elképzeléssel, hogy a jogi fogalmaknak nincsen jelentésük. Megjegyzendő, hogy különös módon – szemben a realistákkal és a szabadjogi iskola képviselőivel – sem Duguit, sem pedig Carré de Malberg nem gondolta azt, hogy el kellene vetni a Montesquieu-féle a „bíró a törvény szája” ideológiát.

Tanulmányunk a két fajta pozitívizmusra egyetlen nézőpontból tekint. Az írás célja, hogy kimutassa: ezek egyike sem ad meggyőző választ az engedelmeskedési kötelezettség kérdésére. Ennek az egyik oka, hogy a pozitivisták ezt ideológiai, azaz nem tudományos jellegű kérdésnek tekintik, és ezért elkülönítik a jogi ontológiától. Ezt a helytelen felfogást legvilágosabban a XX. század második felében alkotó, a kortárs nem angolszász nemzeti jogtudományokra a legnagyobb hatást gyakorló olasz szerző, Norberto Bobbio fejtette ki a legfrapánssabban.^[9]

Szerinte a „pozitívizmus” kifejezéssel megközelítésre, módszerre és egy legalista ideológiára utalunk, s ezt a három aspektust el kell különíteni egymástól. A distinkció nyilvánvalóan válasz arra a – Ross által is elutasított^[10] – radbruchi vádra, hogy a pozitívizmus a „parancs az parancs” ideológiájával lenne azonos, ami pedig nem más, mint a feltétlen engedelmeskedést előíró legalista doktrína. Ám míg Ross azt állította, hogy a jognak való engedelmeskedést előíró tan nem „pozitívista”, hanem „álpozitívista”, addig Bobbio elismeri, hogy létezik pozitívista ideológia, csak éppen el kell vetni, mivel tarthatatlan.^[11]

[8] Nyilvánvaló, hogy ez a legalista hagyomány is gátja volt a szubsztantív alapjogi kontroll intézményes kialakításának Franciaországban. Ez az V. Köztársaságban sem egyből, hanem lépésről-lépésre született meg. Az összetett fejlődéstörténetből mindössze három etapot emelnék ki: 1. lépés: az Alkotmánytanács 1971-ben meghozza a maga „Marbury-döntését” (amely a preambulum utalása révén a normakontrollt az alapjogi jogsértésekre is felállította); 2. lépés: 1974-ben az egyik alkotmánymódosítás az *a priori* kontroll lehetőségének nagyobb teret ad (a parlamenti képviselők kezdeményezési jogának kialakítása révén); 3. legvégül, 2008-ban bevezetik az *a posteriori* kontrollt.

[9] Róla l. Paksy Máté: *Metascientia, ordo, regula iuris*. Norberto Bobbio jog- és normaelméletének vázlatja, In: *Regula Iuris...* 249-272.

[10] Ross, Alf: *Validity and the Conflicts Between Natural Law and Legal Positivism*, (1961) In: Paulson, Stanley – Paulson, Bonnie L. (szerk.): *Normativity and Norms: Critical Perspectives on Kelsenian Themes*. Clarendon Press, New York, 1998. 147-163.

[11] Bobbio, Norberto: *Jusnaturalisme et positivisme juridique*, In: uő: *Essais de théorie du droit* L.G.D.J., Párizs, 1998. 25., 53.

Az engedelmeskedési kötelezettség – azaz a jog normativitása – problémája tehát tudománytalan, ideologikus jellegű. Bobbio szerint az ideológia az adott valósággal (pozitív joggal) szemben, többé-kevésbé tudatosan meghatározott értékrendszer alapján elfoglalt pozíció. A „pozíció-foglaló” ideológus pozitív értékelés esetén konzerváló, negatív értékelés esetén módosító szándékkal kíván magára a valóságra hatni. Az e szemszögből nézve konzervatív jellegű jogi pozitivistá ideológia szerint – amit tehát nem csak a természetjogászok, hanem Bobbio sem fogad el – a pozitív jog, ideális joggal való megfeleléstől függetlenül érték. Ezt az álláspontot a pozitivisták két érveléssel kísérik meg alátámasztani. E szerint a pozitív jog (1) mint az uralkodó akarat kifejeződése, igazságos. Az a mérce ugyanis, amelynek alkalmazásával eldönthető, hogy egy norma érvényes vagy sem, megegyezik azzal, amelyik a törvény igazságos vagy igazságtalan jellegének megítélésére szolgál; (2) mint egy adott társadalomban létező, a hatalom monopóliumával rendelkező erő (*force*) által előírt szabályok összessége léténél fogva, függetlenül szabályainak erkölcsi megítélésétől érték, mivel fontos célokat (rend, béke, törvényesség) valósít meg.

E két tézis bármelyikéből az következik, hogy a törvénytisztelet morális kötelezettség. Így az (1) érvelést kidolgozó Hobbes is azt állította, hogy az engedelmeskedési kötelezettség megszűnik, amennyiben a jogrend nem valósítja meg azt a célt, amit szolgálnia kellene, hiszen, ha nincsen béke, akkor a társadalom a természeti állapotban találja magát, ahol *per definitum* nincsen szuverén, akinek engedelmeskednünk. A (2) pont alatti teória kettős feltételhez köti az engedelmeskedési kötelezettséget: azt állítja, hogy a kérdéses törvénynek engedelmeskedni kell, ha ezáltal megvalósul a jogrend célja, és ha nem ütközik más alapvető értékbe.

A „tartalmától függetlenül engedelmeskedni kell a törvénynek” előírással a természetjogász-ideológus az „egyedül az igazságos törvénynek kell engedelmeskedni” tételét állítja szembe. Az igazságosság kritériuma nem a törvény (törvény szerinti igazságosság), hanem egy jogon kívüli axiológiai etalon (természetes igazságosság).^[12]

Bobbio a természetjog-tan v. jogi pozitívizmus szembeállításából kiindulva így négy engedelmeskedési kötelezettség-elméletet körvonalaz:

- 1) A radikális pozitivistá álláspont szerint a törvénynek azért kell engedelmeskedni, mivel az igazságos (aktív engedelmeskedési kötelezettség-elmélet).
- 2) A mérsékelt pozitivistá tézis azt állítja, hogy a törvénynek azért kell engedelmeskedni, mivel a jogrend specifikus céljainak (béke, biztonság) megvalósulására a törvényesség jelenti a garanciát (feltételes engedelmeskedési kötelezettség-elmélet).
- 3) A radikális természetjogász szerint egyedül az igazságos törvénynek kell engedelmeskedni. A címzeteknek joguk van az engedetlenséghez, mivel

[12] Bobbio: „Sur le positivisme juridique” In: Bobbio: *i. m.* 24., 27skk., 31skk.

mindig akad igazságtalan törvény (aktív engedetlenségi- vagy ellenállás-elmélet).

- 4) A mérsékelt természetjogi elmélet szerint, szélsőséges esetektől eltekintve, az igazságtalan törvényt is be kell tartani (passzív engedelmeskedési kötelezettség-, vagy feltételes engedetlenség-elmélet).

Míg a radikális tézisek egymással ellentétesek, addig a mérsékelt álláspontok konvergálnak, hiszen a (2) szerint a rend, ha nem is a legfőbb érték, de érték, a (4) szerint a rend, ha rossz is, de a kisebbik rossz.^[13]

Nem igaz tehát, hogy a jogi pozitivista ideológia és a diktatórikus politikai berendezkedés között szükségszerű kapcsolat állna fenn. A jogi pozitivista ideológia ugyanis demokratikus, hiszen legtöbb formája liberális etikai posztulátumokra vezethető vissza. S mint ideológia se nem jobb, se nem rosszabb más ideológiánál, vagyis nem vezet sem szükségszerűen diktatúrához, sem pedig szabadsághoz.^[14]

Bobbio tipológiájának igen nagy hatása Franciaország mellett a poszt-totalitárius vagy -autoritárius rezsimekben (Spanyolországban, Olaszországban, Portugáliában illetve a latin-amerikai országokban) alkotó pozitivista jogtudósok körében is, akik erre hivatkozva igazolhatták, hogy miként volt összeegyeztethető a pozitivista, vagyis tudományos álláspontjuk és az ellenállás szükségességéről alkotott ideológiájuk. Mindazonáltal a tipológia vitatható. Egyrészt szembeötlő, hogy sem az (1), sem a (3) álláspontot nem vallja senki. Sem a példaként idézett Hobbes, sem pedig Rousseau nem kötelezte el magát a feltétlen engedelmeskedési kötelezettség mellett. Mindkét esetre igaz, hogy a társadalmi szerződés léte önmagában korlátozza a szuverént, hiszen amennyiben a szerződés célja nem teljesül, úgy az érvelés logikájánál fogva nem is lehet többet szuverénről szó, hiszen a politikai közösség újra a természeti állapotban találja magát. A másik oldalon pedig azt láthatjuk, hogy a (3) elméletet nem fogadja el még egy anarchista természetjogász sem, hiszen ő eleve igazolhatatlannak tart bármi-féle szabadságot korlátozó engedelmeskedési kötelezettséget. Ha pedig minden törvény igazságtalan, akkor a „csak az igazságos törvénynek kell engedelmeskedni” állítás értelmetlen. Ezért szükségszerű, hogy az engedelmeskedési elméletbe valamilyen feltételt beépítő (2) és (4) tanok konvergálnak egymással.

Másrészt, illetve az eddig írtakból adódóan, megkérdőjelezhető, hogy lenne értelme „jogi pozitivista” és „természetjogi” engedelmeskedési tanról beszélni, amennyiben ezen a téren legalábbis, az eredményt illetően nincsen különbség a két, az engedelmeskedés ill. engedetlenség elé feltételt állító jogfilozófiai irányzat között. Az alapvető probléma ugyanis azzal az érvelési stratégiával van, ami szerint az engedelmeskedési kötelezettség kérdését a jogelmélet területéről ki kell utasítani. A következő elméletek elemzése az olvasót talán arról is meggyőzi, hogy ha a pozitivista tanokban közvetlenül nem is, de az alkotmányozó

[13] Bobbio: „Jusnaturalisme et positivisme juridique” In: Bobbio: *i. m.* 45skk.

[14] Bobbio: „Sur le positivisme juridique” In: Bobbio: *i. m.* 32.

hatalom vagy a legitimáció által keltett vitákban újra visszatér az a probléma, hogy „miért kell engedelmkedni az emberi törvényhozónak”. A jogi ontológia alapkérdése, hogy tudniillik „mi az érvényes jog”, szükségszerűen hozzákapcsolódik ahhoz a politikai filozófiai karakterű kérdéshez, amely az engedelmkedési kötelezettség alapjára irányul.

Most tegyünk egy nagyon rövid kitérőt a jogi ontológia kérdésére! A francia jogfilozófia történetéről szóló szokásos elbeszélés szerint a szerzők két táborba csoportosulnak. Az egyik tábor az elmélet egyetlen axiómájának a *ratio*-t vagyis az értelmet (*raison*) tekinti, a másik pedig a *voluntas*-t, azaz az akaratot (*volonté*) tartja egyedül fontosnak, ha a fenti ontológiai problémát tárgyalja. A megkülönböztetés igen régi. Ennek felel meg a *ius sive iustum* vagy a *sive iussum*, vagy akár a *rex facit legem*, avagy a *lex facit regem* közti választás is. Amikor a kortárs jogfilozófia a hülétikus és expresszív norma-koncepciót állítja szembe egymással, valójában nem tesz mást, mint új köntösbe öltözteti ezt a régi distinkciót.^[15] Ha a jogot a fogalmi ökonómia parancsának engedelmkedve egyetlen magyarázó elemmel határozzuk meg, reduktív ontológiához jutunk. További állításunk az lesz, hogy a fent idézett elméletek (Carré de Malberg, Duguit) egyike sem használ reduktív ontológiát, azaz, a pozitívizmus voluntarizmusát a ráció gyengíti, illetve, a természetjog racionalizmusának, amennyiben az értelem önmagában nem lenne hatékony, az autoritás akarata segít érvényre juttatni.

De lapozzunk egy kicsit vissza a jobbölcselet történetének képzeletbeli könyvében! Miként azt már sokan bemutatták, történetileg az „ész vagy akarat” dilemma az Isten meghatározások által keltett teológiai vitákban jelent meg először.^[16] A voluntarista teológia szerint a világ tisztán az isteni akarattól függ (Ockham). Az ezt elutasító álláspont szerint viszont Isten mindenhatóságát korlátozza az isteni értelem, vagyis Isten csak ezt, a lehetséges világok közül a legjobbat teremthette meg (Leibniz). Nyilvánvaló, hogy Istennek engedelmkedni kell, csakhogy az egyik esetben a parancsot kiadó tekintélye miatt, a másik esetben viszont a teremtett lény értelmi belátásnál fogva.

A francia politikai filozófiában a teológiai voluntarizmus szekularizálásában kitüntetett szerepe volt Jean Bodinnak. A törvény egyedül az akarattól függ, ez az akarat pedig a szuveréné,^[17] amit a kibocsátó törvényhozói minősége teszi azzá, ami.^[18] Ez azt jelenti, hogy a szuverén ugyanúgy az összes kötelezettség forrása, mint ahogyan Isten. Az ezzel szemben álló tan – amit mások mellett a kartézi-

[15] *Uo.* 56–63.

[16] A teológia és a jog közötti hasonlóság, vagyis a politikai teológia kérdése csak történeti szempontból nézve lehet érdekes. A jelenleg bevett katolikus felfogás szerint a politikai és a teológiai kérdéseket el kell választani egymástól, és el kell utasítani, hogy a politikai teológia a teológiai elvek közvetlen alkalmazása lenne a politikai életre. Vö. Politikai teológia, In: Rahner, Karl - Vorgrimler, Herbert: *Teológiai kishoztár*, (ford. Endreffy Zoltán) SZIT, Budapest, (1976) 1980.

[17] „*Les loix, ne dépendant que de sa poure et franche volonté*” [*leges ... ab unius iubentis voluntate pendere*] Rép. I. 8. 192.; „*la loy ... [est] le commendement du Souverain, usant de sa puissance*” Rép. I. 8. 221.

[18] Carré de Malberg, Raymond: *La loi, expression de la volonté générale* (1931) *Economica*, Paris, 1984. 23.

ánus filozófiát az államelméletre alkalmazó a fiziokrata szerzők dolgoztak ki – úgy látja, hogy a szuverén feladata a természeti törvényeket a jog nyelvére átírni. Az értelem segítségével ugyanis ezek a törvények felismerhetők. Ennek a gondolatmenetnek a legátfogóbb kifejtését Domat-nál és metafizikai megalapozástól elforduló Montesquieu-nél találjuk meg. Durkheim Montesquieuról írott doktori dolgozatában pontosan amiatt kritizálja a *Törvények szellemé*-nek a szerzőjét, amiért a törvényhozó feladatául nem pusztán a szokásjog (avagy az értelemmel felismert természetjogi szabályok) joggá való átírást tűzi ki célul, hanem bőséges helyet hagy a jogalkotói akaratnak is.

A voluntarista elméletekben az értelem korlátozó funkciója már igen korán megjelenik. Bodin szuverénje valójában kötelezettségek alanya is, hiszen hatalmát korlátozzák a száli törvények (vagyis az alkotmány), a más szuverének irányában tett ígéretei (vagyis „nemzetközi” kötelezettségei). A másik oldalról pedig igaz az, hogy a racionalista-természetjogi felfogás sem tudta teljesen eliminálni az akarat fogalmát. Vagy idézhetnénk még Rousseau vetélytársát, Burlamaquit, aki a jogot (*droit*) Isten akaratára vezeti vissza, de rögvest hozzá is teszi, hogy azt az emberi értelem ellenőrzi.

Tartozzanak bármelyik iskolához is, a XIX–XX. századi francia közjogászok ebből, azaz a nem-reduktív jogi ontológia elfogadása felől nézve már a felvilágosodás örökösének tekinthetők. Nem is meglepő, ha első állításunk mindössze annyi lesz, hogy a francia jogbölcseleti gondolkodás jellegzetes jogi pozitivista és természetjogász képviselői közül senki sem dolgozott ki feltétlen engedelmeskedési vagy engedetlenségi elméletet. Ezt az állítást ki lehet egészíteni még egy tézissel, ami talán több intellektuális kockázattal jár. Nevezetesen, állításunk szerint az elemzett tanok egyike sem alkalmaz olyan reduktív jogi ontológiát, amely a „mi az érvényes jog” kérdésre adott választ pusztán a szuverén vagy egyéni akaratra, avagy, természetjogi szemszögből, az emberi értelemre korlátozná. Ebben az értelemben akár az a következtetés is levonható, hogy a természetjog-tan/jogi pozitivizmus merev szembeállítás sem tartható tovább.^[19] Megelőlegezve e konklúziókat, összefoglalom, hogy a két állítás hogyan jelenik meg a két elemzendő jogtudós, valamint – kontraszként – egy természetjogász elméletében.

A voluntarista Carré de Malberg szerint a jognak engedelmeskedni kell, feltéve, ha az alkotmánynak megfelelően jött létre. A szuverén akaratát a racionálisan megszervezett államapparátus fejezi ki a jog formájában. A nemzeti szuverenitás elve – a francia jogrend „elismerési szabálya” – az alkotmány felett áll, s ez az elméletben létező elv gyakorlatilag a parlament akaratának érvényesülését jelenti. Az egyetlen korlát, ami a szuverén előtt áll, nem más, minthogy a szu-

[19] L. erről még Ost, François - Kerchove, Michel van de: De la 'bipolarité des erreurs' ou de quelques paradigmes de la science du droit, *Archives de philosophie du droit* 33 (1988) 177-206.; Szigeti Péter: Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége, In: *Natura Iuris: Természetjogtan & jogpozitívizmus & magyar jogelmélet*. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2001. október 5-6-án rendezett konferencia anyaga, Szerk. Szabó Miklós, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 113-132.

verénnek is tiszteletben kell tartania azt a jogot, amit megalkotott. Ez a feltétel azonban a jogkövető szemszögéből nézve nem túl erős, hiszen a jogalkotó a saját maga által alkotott jogot megváltoztathatja (a jog szabályainak megfelelően). Az elmélet nem mond többet annál a tautológiánál, mint hogy a jognak való engedelmeskedési kötelezettség alapja a jogi kötelező erő.

A szociológus Duguit szerint a jognak engedelmeskednek, feltéve, ha a társadalom nagy többsége úgy látja, hogy a társadalmi szabály érvényesítéséhez kellő súlyú társadalmi érdek fűződik. A társadalmi szabályoknak nevezett gazdasági szabályok nem spontán jellegűek, hanem racionális érdekelemzés következményei. A közösség életét pedig – a különféle egymáshoz képest egyenlő – egyéni akaratok között kialakuló érdekharcok jellemzik. A kormányzók elé állított igazságossági korlátot viszont megint csak az értelem ismeri fel. Az állam mint közszolgálatokat koordináló csoport a hatalomgyakorlás legitimitációját a szociológiai értelemben vett racionalitásból eredezteti.

A neoskolasztikus Maritain szerint a jognak engedelmeskedni kell, feltéve, ha igazságos. Az értelem feladata, hogy felismerje a természetjogi szabályokat, s ennek érvényesítésében az autoritás akarata működik közre. E tekintély akarata a garancia arra, hogy a közösségben a jó (boldog) élet megvalósuljon, amit akár szankció útján is érvényesíteni kell. Az akarattal rendelkező tekintélyt, a nép által – a természetes jog gyakorlásával – adott megbízás ruházza fel hatalommal. A nép személyekből áll, akiknek, éppen személy mivoltuknál fogva jogaik vannak. A kötelezettség alapja így a politikai közösség létezésétől függetlenül birtokolt természetes jog.^[20]

Most vizsgáljuk meg részletesen a két pozitivista elméletét!

1. A nemzeti szuverenitás elve Carré de Malberg voluntarista államelméletében

Noha a szerző politikai célja nyilvánvaló,^[21] Carré de Malberg életművében – Kelsenhez hasonlóan – mindvégig megvolt a törekvés arra, hogy a politikától megtisztítsa a jogi fogalmakat. Nagy államelméleti műve pontosan azért íródott, hogy az államtudományt elkülönítse a pártpolitikától, s ezzel szétválassa az alkotmányjogot és a politikai érvelést. Amikor az elmélet megszületett, Kelsen és Merkl tanrendszere, valamint a fontosabb német doktrínák már ismertek

[20] L. erről részletesen Paksy Máté: A keresztény politikai filozófia elmélete és gyakorlata. Jacques Maritain munkássága, In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2007. 109–138.

[21] A francia alkotmányjogász a „belső Franciaország” (*France de l'intérieur*) azon elzászi kisebbséghez tartozott, aki frankfurti szerződés révén a Német Birodalomhoz csatolt területről, francia állampolgárságát megőrizve elvándorolt. Pályáját civilistaként kezdte, de az I. világháború kitörésekor érdeklődése az alkotmányjog felé fordult. Első jelentős alkotmányjogi tanulmánya is Elzász-Lotharingia státuszáról szólt, amiben a föderáció kérdését tárgyalta, megkísérelve bemutatni, hogy a törvényhozási autonómiával rendelkező egységben élő elzászoknak végső soron nagyobb szabadsága lenne a republikanizmus, s ezzel együtt az oszthatatlansági elvet valló unitárius berendezkedésű Franciaországban, mint a német monarchikus-szövetségi államalakulat keretein belül.

voltak. Vagyis nem Carré de Malberg importálta a normativizmust Franciaországba, s nem is volt normativista. A német-osztrák tanokhoz képest számára a francia pozitívizmus egyediségét – sőt, nézőpontjukból, egyenesen felsőbbrendűségét – a voluntarizmus és a francia forradalom adja.

Carré de Malberg a társadalmi szerződés tanokon pallérozott elmék hazájában állítja azt, hogy az engedelmeskedési kötelezettség az állam megszületésére hivatkozva igazolhatatlan, hiszen ez nem több egy pusztán ténynél.^[22] Az állam egy jogi személy. Az egyénekről vagy a fejedelemtől mint államhatalomról mindössze annyi mondható, hatalomgyakorlásuk egy tény.^[23] A törvényeknek a nemzet mint szuverén bejegyzése ad kötelező erőt, s az alkotmány tekintélye is csak a nemzet által birtokolt hatalomból vezethető le. Így aztán az alkotmány és a törvény között sincsen különbség, hiszen a törvényhozó és az alkotmányozó hatalom – legalábbis a III. Köztársaság keretei között – ugyanaz. Ha törvény és az alkotmány között nincsen hierarchikus viszony, előbbiek nem is vethetők alkotmányos kontroll alá.^[24]

De mi a szuverenitás? E jellegzetesen francia fogalom a pápákkal és a német-római császárral vívott harchoz kötődő diskurzusban jelent meg először. Bodint megelőző nyelvhasználatban még nem csak az államra utaltak ezzel a kifejezéssel. A szuverenitást mint legfőbb hatalmat – legalábbis Carré de Malberg így látta – Bodin rendelte először hozzá egy általános, vagyis személytől független formációhoz, az államhoz.^[25] A fogalom olyan módon alakult át, hogy előbb csak az állam egy jellemzője volt, utóbb viszont magát az államhatalmat jelölte. Az államhatalom jegyeinek Bodin által adott felsorolása azért megtévesztő – írja Carré de Malberg – mert e jegyek valójában nem a szuverenitásból következnek, hanem az államhatalom részei. Bodint ugyanis az a szándék vezérelte, hogy a szuverenitás mint legfelső hatalom fogalmának negatív kritériumát („aminél nincsen magasabb rendű”) pozitív kritériumokkal egészítse ki, de ezzel a szuverenitás fogalmát is zavarossá tette, hiszen a szuverenitás jegyeit jelentő hatalmat (pl. tisztségviselők kinevezésének jogát) a nem teljesen független államok is gyakorolhatják. A negatív meghatározás pozitív jegyekkel való kiegészítése melletti következő probléma pedig az volt, hogy maga a szuverenitás összekeveredett a legfőbb hatalmat gyakorló személlyel, holott az abszolút uralkodó valójában csak egy szerv.^[26]

A szuverenitásnak így három értelme között lehet különbséget tenni. Jelentette (1) egy teljesen független hatalom legfelső jellegét; majd (2) magát az államhatalmat, s végül arra a helyzetre utalt a kifejezés, amelyet az államban az államhatalom címzettje foglal el, és ebben az esetben (3) egy szerv hatalmával azonos.^[27] Ez a megkülönböztetés a német államelméletből, egészen pontosan

[22] Carré de Malberg: *Contribution...* 68.

[23] *Uo.* 69–70.

[24] *Vö. uo.* 63.

[25] *Uo.* 73–75.

[26] *Uo.* 69–79.

[27] *Uo.* 79.

Hermann Rehmtől ered. Utóbbinál szuverenitás (1) abszolút hatalom (*absolute Souveränitätsbegriff*), (2) államhatalom vagy nyilvános autoritás (*Staatsgewalt*), (3) a legfelsőbb állami szerv jogi helyzete (*Staatsorgansouverainität*).^[28] A szuverenitás oszthatatlanságát Carré de Malberg szerint nem az első, hanem a második jelentéshez kell kapcsolni, hiszen amennyiben osztható lenne a szuverenitás, úgy abban az esetben már, miként az (1) jelentés meghatározza, nem lehetne legfőbb hatalom.^[29]

Valójában, írja a francia gondolkodó, az állam létezésének nem a szuverenitás a *sine qua non* feltétele, hanem az államhatalom (*puissance d'État*) fennállása.^[30] Az alkotmány bizonyíték arra, hogy e hatalom létezik, s ez határozza meg magát az államhatalmat is, továbbá gyakorlásának feltételeit és korlátait. A szuverenitás a szuverén önmeghatározási (*autodétermination*) képessége. A „szuverén állam” kifejezéssel arra utalunk, hogy az állam képes (*faculté*) kizárólag a saját akaratából meghatározni saját hatásköreit (úgy is mondhatnánk, hogy „hatáskörökre vonatkozó hatásköre” van), és kitűzni céljait.^[31] Egy állam létezik, ha meghatározott területen, meghatározott népesség (*collectivité*) felett áll egy olyan eredeti hatalom, amely saját akaratát és hatalmát nem mástól vezeti le. S pontosan ez a különbség a szuverén és a nem szuverén állam között: csak az előbbi képes korlátlanul meghatározni saját magát. A „szuverenitás” nem több mint az államhatalom minősége: a szuverén államban az államhatalom nem függ semmilyen más akarattól.^[32]

Az államhatalom ellenállhatatlan; fennállása természetes és megváltoztathatatlan tény. Létét céljai igazolják. A jogrend alapjának elemzése során nem lehet rákérdetni a hatalom legitimitációjára, mivel az nem a közjog területére tartozik.^[33] A jogász viszont azt megkérdézheti, hogy ezt a hatalmat „miként alkották és valósították meg hatékonyan, s hogy annak alapja miben rejlik. Másfelől, a jogtudomány általános nézőpontjából tekintve úgy tűnik – anélkül, hogy a jogász túlmenne a legelső alkotmányon, amellyel egy időben megszületett az államszemély – hogy az állam uralkodó hatalma az állam alkotmányából ered. Ez legelső alkotmány az, amely a nemzeti közösség [*collectivité*] szervezetét megalapította. Azt a szervezetet, amelynek eredménye egyszerre ennek a közösségnek az egyesítése egy jogi személyben és a csoport akaratának korlátozása egyetlen egyesített akaratra, amelyet a csoport alkotmányos szervei fejeznek ki, és amely, jogi értelemben, a csoportban lévő legerősebb [*puissant*] akarattá alakul át. Így, a jogtudomány sajátos területén az államhatalmat csak egy nemzeti

[28] Idézi Haquet, Arnauld: *Le concept de souveraineté en droit constitutionnel français*, P.U.F., Paris, 2004. 11–12., 11. 1. jp.

[29] Vö. Troper, Michel: *La souveraineté comme principe d'imputation*, In: Dominique Mailland Desgrées du Lou (szerk.): *Les évolutions de la souveraineté*, Montchrestien, Paris, 2006. 69–80., 71.

[30] Carré de Malberg: *Contribution...* 157.

[31] *Uo.* 174.

[32] *Uo.* 174–176.

[33] *Uo.* 194.

szerveződés [*organisation nationale*] eredményének lehet tekinteni, amennyiben ez a szerveződés a nemzetben jogilag egy olyan felsőbbrendű akaratot alakít ki, amely mellett, tényként, létezhet minden más.”^[34]

Önmagában a jogi szervezet nem tudja garantálni az általa megalkotott akarat hatékonyságát. De az erőszak (*force*) sem lehet ez az alap, mint ahogyan azt Duguit állította. Sőt, az ő elmélete éppenséggel anarchiához vezet, véli Carré de Malberg, mert ha csak az uralkodó csoport ereje alkotja az államot, akkor az ellen a többség hamar fellázad. Az államban meglévő hatalom akkor lesz állandó és hatékony, ha ez a legnagyobb erő több államalkotó erőnek az egyensúlyából adódik ki. A kormányzó hatalma felsőbbrendű, s mivel a jogrenden alapul, jogi és nem csak ténylegesen gyakorolt hatalom.^[35]

Az állam – Carré de Malberg elméletében – nem korlátozza saját magát, ahogyan Jellinek gondolta, s még kevésbé korlátozhatja ezt a hatalmat a pozitív jogtól függetlenül létező természetjog. (Utóbbi a természetjogász Le Fur álláspontja volt.) A *Deklarációban* rögzített jogosultságok korlátozzák ugyan az államhatalmat, de valójában ezen jogok csak attól a váltak a jogrend részévé, hogy az alkotmányozók alkotmányos törvényben kihirdették. Gyakorlásuk feltételeiről viszont a törvényhozó rendelkezik, így valójában tartalom nélküli az 1791-es alkotmány azon szakasza, amely e jogok tiszteletben tartására kötelezi a törvényhozót.^[36]

Az államhatalom felett nem állhat és azt nem is korlátozhatja semmiféle más hatalom, csak maga a jog. A jog éppenúgy kötelező az államhatalom, mint az egyének számára, a különbség mindössze annyi, hogy az egyének nem változtathatják meg a jogszabályokat. Az államhatalom korlátja egyfelől az, hogy nem idézhet elő anarchiát (hiszen akkor tovább már nem is létezne), másfelől pedig az, hogy amennyiben létezik a – megfelelő eljárásban megalkotott – jog, akkor azt ne vegye figyelembe (ami viszont nem jelenti azt, hogy a jogszabályokat ne változtathatná meg).

2. Erőszak és erkölcs mint a jogrend alapjai: Duguit

A strasbourgi voluntarista pozitívizmushoz képest a bordeaux-i iskola legfontosabb alakja, Duguit más utat járt be. Utóbbi az ugyanitt tanító Durkheim szociológiai elméletét kívánta alkalmazni az államelmélet területén.

Durkheim tanainak a közjog területre való bevezetése nem okozott különösebb nehézséget. A jogszociológia ugyanis az általános szociológiából nőtt ki, vagy mondhatjuk úgy is, annak árnyékában nőtt fel.^[37] A problémát inkább az okozta, kit kell szociológusnak tekinteni. August Comte rendszertana szerint

[34] *Uo.* 196.

[35] *Uo.* 196–200.

[36] *Uo.* 228–238.

[37] Vö. Arnaud, André-Jean: *Critique de la raison juridique. 1. Où va la Sociologie du droit?* L.G.D.J., Paris, 1981. 61.

ugyanis a tudományok királynőjének tekintett szociológia magába olvaszt mindent. Comte joggal szembeni averziója a szociológiai módszer jogtudományban való meghonosítását nehezítette: „Comte álláspontja, írja maga Duguit, a jogszociológia lehetőségét kizárta nem csak a társadalom fejlődésének általános törvényeire irányuló kutatása és a szociológia speciális ágainak elutasítása, hanem a jog gyűlölete miatt is, amelynek minden valóságát elutasította.”^[38]

És való igaz, Duguit-nek igaza lehet, ha Comte következő megállapítását olvassuk: „A pozitív korszakban a jog szót ugyanúgy ki kell törölni a valódi politikai nyelvből, ahogyan az ok szót az igazi filozófiai nyelvből... Valódi jogok csak akkor létezhetnek, ha a természetfeletti akaratokból árad ki a rendes hatalom; a pozitív állapotban, amely nem fogadja el a *titre celeste*-et, a jog eszméje menthetetlenül eltűnik.”^[39]

Duguit érvelésében igen fontos, hogy a szociológiai módszer már Comte előtt megjelent. Durkheim Montesquieu mellett Rousseau-t is szociológusnak tekinti.^[40] Duguit egészen odáig is elmegy, hogy – az igazságérzet jellegzetességeinek bemutatásánál – az előfutárok közé sorolja Arisztotelészt és Szent Tamást is.

Arnaud a francia jogszociológia születési éveként 1895-öt jelöli meg. Ekkor egy törvény tette lehetővé, hogy a jogi karokon a professzorok azt és olyan módszertant alkalmazva tanítsanak, amit csak jónak látnak. A törvénynek köszönhető az exegétikus iskolától való eltávolodás.^[41] Ekkor „intézményesül” a szociológia Franciaországban, amiben a központi szerepet Durkheim és az *Année sociologique* köré gyűlő kutatók alkották.^[42] Magát a „jogszociológia” kifejezést egyébként nem francia, hanem egy olasz szerző, Anzilotti használta először

[38] Duguit szavait idézi Arnaud: *i. m.* 72. Másfelől viszont, szerinte Comte-nak a jogfilozófia mégiscsak sokat köszönhet, amiért szembeállította a „rendet” és a „haladást”, vagyis a statikus és a dinamikus szociológiát. Durkheimnél ez a gondolat abban a tézisben nyilvánul meg, amely szerint egy társadalmi struktúra története nem magyarázza meg annak jelenlegi funkcióját. A Comte-féle stádium elméletet például érdekesen alkalmazza egy Duguit-kortárs belga jogtudós. Szerinte a három stádium háromféle értelmezési módszernek felel meg. Frydman így rekonstruálja ezt a fejlődést: teológiai korszak / szószerinti értelmezés / nyelvtani módszer / aminek a szó a tárgya; metafizikai korszak / logikai értelmezés / logikai módszer / aminek az akarat a tárgya; pozitív korszak / teleológiai értelmezés / társadalomtudományi módszer / aminek a valóság a tárgya. Frydman *Le sens des lois. Histoire de l'interprétation et de la rasion juridique*. 475-477. A tipológia nyilván az újabb – pontosan az antik hagyományt újraélesztő – jogértelmezés-tanok fényében ma már aligha védhető, és napjaink jogbölcseleje elvan a Comte-i történelemfejlődés tanának elfogadása nélkül is.

[39] Comte, Auguste *Système de politique positive* I. Paris, 1851. 361. L. még Frydman: *i. m.* 443-446.

[40] Vö. Durkheim, Émile: *Montesquieu et Rousseau précurseurs de la sociologie*. Librairie Marcel Rivière et Cie, Paris, 1966.

[41] Arnaud: *i. m.* 67sk.

[42] Az egyetemi intézményrendszer (kutatóhálózat) kialakítását a Németországban tapasztalatot gyűjtő fiatalok határozták meg, s persze, az autoriter személyiség Durkheim, akit már diákkorában lenyűgözött a Wilhelm Wundt által irányított lipcsei egyetem híres kutató intézete. Vö. Clark, Terry N.: The Structure and Functions of a Research Institute: The Année sociologique, *Archives Européennes de Sociologie*, vol. 9. 1968, 1. 74.

1892-ben.^[43] Az első ilyen címmel megjelent mű szerzője szintén olasz Carlo Nardi-Greco, aki már 1907-ben – tehát hat évvel Ehrlich előtt – megjelentette a *Sociologia giuridica* munkáját.^[44]

Aki végigtekint az *Année sociologique* – meglehetősen eklektikus – tematikáján, láthatja, hogy abban nincsen egyetlen olyan terület sem, amelynek ne lett volna normatív vetülete: a tanulmányok többségét a vallás-, jog-, erkölcs- és kriminál-szociológiai írások teszik ki.^[45] Durkheim magát a társadalmat is erkölcsi jelenségként fogja fel. Bár közismert a durkheimi figyelmeztetés, miszerint a társadalmi tényeket dolgokként kell kezelni, de ez a „dolog” voltaképpen olyan értelemben „dolog”, mint amilyen értelemben „törvény”, a Montesquieu-nél a dolog természetéből levezetett törvény. A dolgok „szellemére” irányuló kutatás iránti igény megjelenik ebben a módszertanban is: „...a pozitív szociológiának gyakran szemére vetették – írja Durkheim –, hogy tényekkel szemben egyfajta empirikus fetiszizmust tanúsít, eszményekkel szemben viszont rendszeresen közönnnyel viseltetetik. Jól láthattuk mennyire igaztalan ez a szemrehányás. Az alapvető társadalmi jelenségek, a vallás, az erkölcs, a jog, a gazdaság, az esztétika, nem egyebek, mint értékrendszerek, következésképp: eszmények. A szociológia tehát ezekkel az eszményekkel bajlódik.”^[46]

Az erős normatív aspektust jelzi, hogy a szolidaritás fogalma – s ennek bizonyos értelemben vett ellentettje, az anómia is – Durkheimnél teljes egészében morális jelenség, alapja a munkamegosztás, s hogy ő a jogot a mechanikus szolidaritás megismerhető és tanulmányozható szimbolikus formájaként határozza meg. A szolidaritásnak viszont nála legalább két szintje van: pszichológiai, amennyiben az egyén és a közösség tudata között áll fenn és strukturális-funkcionális, amennyiben az individuum és a csoport között létezik. Az első jellemző az organikus szolidaritásra, ahol – Habermas szavaival élve – a közösségi integráció a hiten alapul, a második pedig a mechanikus szolidaritásra, ahol – megint Habermast idézve – az integráció a kooperáció által megy végbe.^[47] A Durkheimet követő államtudomány, főként Duguit, az individualizmus melletti elköteleződés miatt, azonban elutasította a kollektív tudat létezését.

A jogtudomány és a szociológia együttműködése azonban nem volt teljesen sikertörténet. A jogászok és szociológusok sokáig nem voltak képesek kommunikálni egymással, más okok mellett azért, mert nem volt evidens, hogy létezik egy olyan egységes diszciplína, amit „szociológiának” nevezhetnénk. Miként Aron írja, a szociológusok csak abban értenek egyet, hogy a szociológia fogal-

[43] Arnaud: *i. m.* 67., valamint a további pontosításokra l. uo. 9. jp.

[44] *Sociologie du droit*, In: *Dictionnaire Encyclopédique de théorie et de sociologie du droit*, [Szerk.] Arnaud, A.-J. et. al., L.G.D.J., Paris, 565skk.

[45] Clark: *i. m.* 77.

[46] Durkheim, Émil: Tényítéletek és értékítéletek, In: uő: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*, Vál. és ford. Léderer Pál és Ádám Péter. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 217.

[47] Vö. Solidarité, In: *Dictionnaire Encyclopédique...* 575.

mát nehéz meghatározni.^[48] Morin egyenesen a „szociológia szociológiájának” a kérdését feszegeti. A metaszintű problematizálás azért lényeges, mivel maga a szociológia is – például kritikai jellege miatt – a társadalmi élet része („társadalmi tény”), így az a kérdés, hogy ezt milyen törvényszerűségek figyelembe vételével lehet elemezni.^[49]

A probléma gyökere Arnaud szerint egyfelől az, hogy kevesen látják át egyszerre a két területet, másfelől pedig a természetüknél fogva megfigyelésre hajlamos szociológusok gyakran „felforgatók”, a hagyományosa konzervatív jogászok viszont az igazság foglyai. Ez a szembenállás egészen az exegétikus iskola dogmatizmusával szemben a szociológusokban kialakult ellenérzésig megy vissza. Szerencsére oldotta végül az ellentéteket a francia társadalomtudomány berkein belüli infiltráció – folytatja érvelését Arnaud –, s végül a szociológia segítette a jogtudósokat is abban, hogy végre észrevegyék a „valóságot” a jogban.^[50]

Hogy Durkheim valóban felforgató lett volna, ez azért ugyancsak kérdéses. Az biztos, hogy a századforduló Franciaországában a szocializmus, a *science sociale* és a szociológia nagyon szorosan összefüggő fogalmak voltak. Aron azt állítja, hogy Durkheim számára a szociológia a szocializmus tudományos kiegészítése volt. Egyébként a francia könyvkatalógusokban, 1925-ig a szocializmus és a *science sociale* egy rubrikában voltak, s az *Année sociologique* szinte teljes közreműködői köre bedolgozott a *l'Humanité* folyóiratának is.^[51] Duguit pedig a szuverenitás-kritika, és a szakszervezeteknek a társadalmi szolidaritás érvényesítésében általa hangsúlyozott szerepe miatt kifejezetten anarchistának tekintették.^[52] A közvetlen politikai elköteleződés azonban éppen annyira nincsen jelen ebben az irányzatban sem, mint ahogyan a politikailag tiszta jogtanban sem.

Duguit elmélete ugyanúgy harmadik utas és ugyanúgy kérlelhetetlen hangvételű, mint Kelsené. A harmadik út számára is a természetjog és a voluntarizmus elutasítását jelenti, ám míg a *Tiszta jogtan* a normativizmus útjára lépett, addig Duguit a társadalmi tényeket tekintette a pozitivista szellemben fogant tudomány egyedüli tárgyának. Duguit metafizika-ellenessége a neokantiánus filozófia mellett elköteleződő gondolkodókénál sokkal átfogóbb, kifejezetten dekonstruktív, főként, ami a Carré de Malberg-féle, részben „németes”, részben a francia forradalomra alapozó államelméletet illeti: „Mindenekelőtt egy teljesen negatív munkát kívánunk végezni, bemutatva, hogy az állam egyáltalán nem kollektív személyiség, amelyet szuverén hatalommal ruháztak fel, ahogyan a fantáziadús közjogászok elképzelik; hogy a jog egyáltalán nem egy építmény, amelynek minden elemét az individuális jogoknak és az állam mindenhatósá-

[48] Aron szavait idéz a „Sociologie” szócikk, In: *Dictionnaire de la sociologie*, Encyclopedia Universalis et Albin Michel, Paris, 1998. 762.

[49] Morin, Edgar: *Sociologie*, Fayard, Paris, 1984. 27 sk.

[50] Arnaud: *i. m.* 6sk.

[51] A korban létezett nem baloldali szociológia is, pl. Naudet, Paul: *Premiers principes de sociologie catholique*, Bloud et Barral, Paris, 1899.

[52] Duguit: *Traité de droit constitutionnel*, I. 653–654.

gának nem túl stabil alapzatán a jogászok építik fel; hogy mindezen fikciók és absztrakciók összessége a valóság egyszerű megfigyelése révén összeomlik.”^[53] Duguit – nem mindig következetesen – elutasítja a cél és érték viszonyának feltárhatóságát, mivel a célt a *priori* fogalomnak tekinti. Egyfajta szenzualizmus formájában a felsőbbrendű akarat tana ellen is ádáz antimetafizikai harcot hirdetett meg.

Duguit számos más jogszociológushoz hasonlóan úgy vélte, hogy a jog spontán módon alakul ki. De szerinte e spontaneitás forrása nem a közösség kollektív tudata, hanem az egyén. Erős módszertani individualizmus pozíciójába helyezkedve azt vallotta, hogy az egyedüli, tudományos vizsgálat alá vethető empirikus tény az egyén öntudata, s ez az ami, releváns a társadalmi világ számára. Az embert alapvetően az életösztön vezeti arra, hogy a többiekhez csatlakozva elhárítson magától mindent, ami szenvedéssel fenyeget. A közösséget ez a közös érzetvilág alakítja ki, s ez vezet el a szolidaritáshoz, aminek a kifejeződése az objektív jog.

A társadalmi tények abban különböznek a (fizikai) természetes tényektől, hogy akarati aktusok.^[54] Az akarat alapja az öntudat, de szabad akarat valójában nincsen, mert az a metafizika világába tartozik. A cselekvés valamilyen célra irányul, amit az öntudat határoz meg. A társadalmi szabálynak is ez a célja: irányítja és korlátozza az ember öntudatos és akaratos cselekvését, s bizonyos cselekvéseket megtilt.^[55]

A társadalmi szabályok mint tények kötelezőek. Vagyis a valóságban nem változtatják meg azt, ahogyan az emberek élnek, s nem alakítanak ki hierarchikus viszonyt sem az akaratok között. A társadalom egy organizmus és ennek összetevői az egyének; a társadalmi törvény a társadalom formálódását és fejlődését irányítja, koordinálja.^[56] A jog és az erkölcs ezért nem norma-, hanem ténytudomány, a kutatás módszertana a megfigyelés. A megfigyelendő törvényszerűségek – vagyis a társadalmi tények – nem biológiai törvények, de a kutatásnak ki kell zárnia az egyéni szabadság fogalmát, mert annak létezését egyedül az erkölcsfilozófia (metafizika) feltételezi. (Az egyén autonómiája mint társadalmi tény olyan értelemben létezik, hogy az egyén azt gondolja, ő maga szabad.) A társadalmi törvény teleologikus, s funkciója pedig az, hogy a társadalmi csoportot alkotó egyének koordinációját szabályozza. A felvilágosodás gondolkodóival szemben Duguit azt vallja, hogy az egyén konkrét szükségletekkel rendelkező egyedi lény, vagyis élete elválaszthatatlan attól a társadalmi környezettől, amelyben létezik. A társadalmi törvény tárgya az, hogy kötelezze az egyént a másik autonómiájának tiszteletben tartására. Ehhez kell a szolidaritás.^[57]

Duguit háromféle társadalmi norma között tesz különbséget. Ezek: a gazdasági, az erkölcsi és a jogi normák. A gazdasági normákhoz mindig akarati aktu-

[53] Duguit, Léon: *L'État: le droit objectif et la loi positive* [1901] Dalloz, Paris, 2003. 1.

[54] Duguit: *Traité de droit constitutionnel*, I. 68.

[55] *Uo.* 70.

[56] *Uo.* 78.

[57] *Uo.* 84.

sokhoz kötődnek, s az olyan gazdasági jelenségek is, mint például a többlettermelés, a munkabérek megemelése is mind-mind emberi akaratra vezethetőek vissza. A szabályok révén érvényesül a társadalmi szolidaritás, s ezek kötelező ereje is innen fakad. Az azokhoz kötődő szankciók viszont csak a vagyont érintik.

Az erkölcsi szabályok nem a *priori* jellegűek és nem is a jónak vagy a rossznak a kritériumai. Ezek kutatása kívül esik a pozitivista tudományon. Ezek a szabályok inkább azt írják elő, hogy az egyéneknek miként kell a társadalmi gyakorlattal konform módon élni (ruházkodni, lakni, viselkedni, etc.) Az ilyen szabályoknak is van szankciója, amelyek rendszerint spontán jellegűek. Ezen szabályoknak az ember pusztán annál a ténynél fogva alávetve, hogy társadalomban élő ember. „Sem a gazdasági, sem pedig az erkölcsi szabályok mint ilyenek nem azonosíthatóak a jogi normákkal: minden jogi norma vagy erkölcsi vagy gazdasági, de nem minden erkölcsi vagy gazdasági norma szükségszerűen jogi.”^[58]

Az erőszak soha sem alkot szabályokat, így jogot sem. Az egyének mégis tudják, hogy bizonyos társadalmi szabályok tiszteletben tartásához érdek fűződik, ezért az erőszak legitim lehet. Minél inkább elválik egymástól a társadalomfejlődés következtében a kormányzók és a kormányzottak csoportja, annál inkább elfogadott az uralmon lévők erőszak-használata. A kormányzottak is annál inkább engedelmeskednek, minél hatékonyabban alkalmazzák ezt az erőszakot.^[59]

A jogi norma akkor alakul ki, amikor a gazdasági vagy erkölcsi szabályok átjárják a társadalom tagjainak öntudatát, és amikor a társadalom vagy ezen belül az a csoport, amelyik a leginkább erős, képes fellépni a társadalmi szabály megsértőivel szemben. A jogi norma tehát azért kötelező, mert társadalmi norma, de amelynek ugyanakkor az a sajátos karaktere, hogy az egyének tömege megérti, hogy az közvetlenül a társadalmiságot és az igazságosságot érinti, ezért közvetlenül vagy közvetve társadalmi kényszernek kell garantálnia az érvényesülését.^[60]

Mint említettük, Duguit az antimetafizikai harc jegyében elutasítja a természetjog létezését. Mint írja, „nem kísérlem meghatározni egy abszolút jog alapjait, hanem a társadalmi jog (*droit sociale*) szabályának pozitív alapját”.^[61] Ezért a társadalmiság (*socialité*) és igazságosság-érzet (*sentiment de la justice*) meghatározása során Duguit megint empirikus alapokon próbál érvelni. Ezek az érzetek szerinte akkor alakulnak ki, amikor az emberek tömegéből álló társadalmi csoport (törzs, család, város, nemzet) úgy érzi, hogy a társadalmi integrációt fenntartó szolidaritás sérül, ha meghatározott gazdasági vagy erkölcsi szabályok nem-követését a jog nem szankcionálja. A természetjogászok tévedése, hogy azt gondolják: minden esetben, társadalomban, időben és helyzetben kialakul az az érzet, hogy bizonyos társadalmi szabálynak jogi szabállyá kell válnia. És abban

[58] *Uo.* 92.

[59] *Uo.* 89–93.

[60] *Uo.* 142.

[61] *Uo.* 123–126.

is tévednek, hogy létezik olyan általános kritérium, amely megmondja, bizonyos szabályokból mikor legyen jog.

Az viszont empirikus módszerrel megállapítható, mikor érzi azt a tömeg, hogy meghatározott szabály megsértését szankcionálni kell. A jogász feladata pontosan ebben áll, s ezt a megfigyelést elvégezze. A nehézség abból adódik, hogy az igazságosság-érzet az egyéneknél sokszor intuíción szintjén marad és viszonylag homályos. Sokszor pedig pontosan azok értelmezik helytelenül ennek a fennállását, aki azt állítják, ők fejezik ki a közvéleményt. De a közvélemény tévedhet. A munkában a tömegpszichológia eszköztára lehet a jogtudós segítségére. Ez a munka azonban nem a metafizika területére tartozó ideális jog keresését jelenti. A pozitivista jogtudós egyetlen feladata, hogy megjelölje: a társadalmi normáról mely pillanattól kezd el azt gondolni a társadalom, hogy kikényszerítésének a szolidaritás védelme érdekében a jog által kell történnie. Vagyis a norma nem azért érvényes, mert valamilyen felsőbbrendű akaratnak vagy ideális jognak megfelel.^[62]

Vannak olyan általános formák is, amelyekben keresztül a szolidaritás-érzet, a szankció iránti igény megfigyelhető. Így az igazságosság fogalma időről-időre, társadalomról-társadalomra változik ugyan, de maga az igazságos és az igazságtalan érzete megvan mindenkiben és mindenhol. Az ember természetéből adódóan szolidáris a többi emberrel, hiszen társadalmi lény. A társadalmiság érzete azért alakul ki, mert az egyénnek halálfélelme van, és a társadalmi csoportban inkább biztonságban érzi magát, mint egyedül. Közben megmarad az öntudata is, vagyis azt gondolja, hogy autonóm lény. Van önérzete és egoista is, s valójában az igazságosság-érzete ennek az egoizmusnak a kiterjesztése. Az igazságosság tehát nem egy racionális, abszolút, emberi értelemmel felfedezhető ideál, hanem egy érzet. A cselekvést pedig mindig a társadalmi természet-érzete és az egyéni autonómiájának érzete alakítja ki. Az igazságtalanság, vagyis a társadalmi szolidaritás megsértése a legalapvetőbb társadalmi együttélést megalapozó norma ellen irányul, ezért a megsértőjével az egész társadalom szembeszáll.^[63]

Még ha az igazságosság fogalma változik is, többé-kevésbé homályosan vagy világosan, de mindegyik igazságosság-érzet legmélyén megtalálunk bizonyos állandó formákat. Minden ember igényli, hogy szükségleteinek megfelelő bérezése legyen, vagy másként szólva, meglegyen a nyújtott szolgáltatásnak, szerepének megfelelő helye a társadalomban. Ez az osztó igazságosság (*justice distributive*) iránti igény az emberi természetből fakad. Az igazságosság-érzet másik alapvető formája minden emberi tudatban a cseréhez fűződik. Az érték és a szolgáltatás egyenlő kell, hogy legyen. A kiegyenlítő igazságosság (*justice commutative*) a munkamegosztás révén megvalósuló társadalmi szolidaritás par excellence megjelenési formája, amelynek megsértése a társadalomban előbb vagy utóbb a jogi normaként való elismerést, s ehhez kötődő szankciót

[62] *Uo.* 116–119.

[63] *Uo.* 119–121.

implikál.^[64] Az igazságosságot Arisztotelész és Szent Tamás alapján határozza meg Duguit, akiket olyan szociológusoknak tart, akik nem deduktív érveléssel, hanem egyedi tények megfigyelésével jutottak el az igazságosság e formáinak meghatározásához.^[65]

Minden társadalomban van tehát az igazságosságnak egy általános fogalma, s változó tartalommal ugyan, de mindig lesznek szabályok, amelyekre a társadalom tagjai úgy tekintenek, hogy amennyiben azokat valaki megsérti, az igazságosság-érzet ellen vét. Az igazságosság-érzet változhat ugyan, de az osztó és a csere-igazságosság megsértése minden esetben az igazságtalanság érzésével párosul. Az igazságosság ellen igen sokszor vétének. De minél inkább ezt teszik, annál energikusabb lesz az erre vonatkozó reakció, s még annak az igazságosság érzetét is erősíti, aki a szabályt nem tartotta tiszteletben.

Annak ellenére, hogy létezési módjaiban és alkalmazásában az igazságosság-érzet változik, annak alapján az arányosság és az egyenlőség általános és állandó elem. Olyannyira, hogy ez már a társadalmi intelligencia egyik formájává vált, bár néhány ember számára homályosak, tökéletlenek, míg másoknál tisztán és pontosan felismerhetők, minden időben és minden emberben jelen vannak. Az emberi lény egyszerre társadalmi és individuális, így két érzet, a társadalmiság és az igazságosság érzete uralja és irányítja. Az erkölcsi és a gazdasági szabályok akkor lesznek jogi normává, amikor az összes, vagy majdnem az összes egyén, a társadalmi csoport alkotói úgy érzik, hogy a szabály be nem tartása a társadalmi szolidaritás súlyosan sérülne, ha azt erőszakkal nem kényszerítenék ki. Így tehát a jogi norma kialakulásához kötődő szankció kettős értelemben is kapcsolódik az igazságosság-érzethez. Magának a szankciónak is meg kell felelni az igazságosság említett formáinak, valamint az egyéneknek úgy kell érezniük, amennyiben elmarad a szankció, az igazságosság formái sérülnek.

Az egyik ellenvetés ezzel az elmélettel szemben nyilvánvalóan az, hogy egy tény nem lehet a kötelezettség alapja. Duguit először is elutasítja, hogy ezt az ellenvetést olyan elmélet alapozza meg, amely valamilyen természetfeletti kötelezettség-rendszert vagy alanyi jogot feltételez, mivel ezek szerinte a metafizika világába tartoznak. A kötelezettség anti-metafizikai alapállásból nézve nem más, mint „egy meghatározott személyi akarat-terjedelmének csökkentése; ez az akarat hatalom-nélkülisége vagy nem-akarhatóság” (*une diminution de l'étendue du vouloir d'une personne déterminée; c'est un non-pouvoir de vouloir*).^[66] Az akarat azonban létezik, ennek megnyilvánulásai érzékelhetők. De egy szabály nem módosíthatja az egyéni akarat lényegét, s ez az akarat nem ruházhat fel olyan hatalommal, amelyre természete szerint nem terjed ki. Vagyis alanyi joggal nem ruházható fel senki. Az alanyi jogelméletek mindegyike hibás abban, hogy kiterjeszti az emberi akarat fogalmát a metafizika irányába. Egy másik, alanyi joggal bíró személy irányába fennálló kötelezettség létezése egy felsőbb

[64] *Uo.* 121-123.

[65] *Uo.* 127.

[66] *Uo.* 143

rendű hatalmat feltételez, ám ez a feltételezés metafizika világába tartozik. A „jogi norma kötelező” állítás azt jelenti, hogy „adott pillanatban, a vizsgált csoportban, ha ezt a normát megsértik, a közfelfogás [*la masse des esprits*] megértheti, hogy – követve az adott pillanatban kialakult igazságérzetet – igazságos és szükséges, hogy a társadalomban létező kölcsönös függőség [*interdépendence sociale*] fenntartása végett a csoportban meglévő tudatos erőszak közbeavatkozik, hogy megtorolja annak megsértését.”^[67]

A norma tény, s mint tény, „kötelező”,^[68] vagyis egy jogi norma érvényességének nem alkotmányos, hanem pszichológiai kritériumai vannak. Alakja egy hipotetikus ítélet: ha A ezt és ezt teszi, vagy ezt és ezt nem teszi, akkor *n* dolog történik, ahol is az *n* a társadalmi rend hiányát (*désordre*) mint következmény bekövetkezését jelenti.^[69] A norma azért kötelező, mert e nélkül nem élhetne az ember.

A képviseleti kormányzat esetében mindez azt jelenti, hogy a kormányzók akarata is tényleges, s hogy maguk a kormányzók is ugyanolyan akarattal rendelkező emberek, mint a kormányzottak. Feladatuk valójában mindössze annyi, hogy az állam funkcióit megvalósítsák, s tevékenységük mindössze addig a pontig legitim, amíg a közfunkció megvalósítása a társadalmi érdeket szolgálja.

Minden esetben államról beszélünk, amikor a politikai differenciálódás nyomán kialakul a kormányzók és kormányzottak közötti megkülönböztetés és ennek következtésben politikai hatalom. Mindenhol, ahol van kényszerítő hatalom, létezik az állam. A modern terminológia ugyan az „állam” kifejezést fenntartja olyan társadalmi alakulatokra, ahol a politikai differenciálódás bizonyos fokban már fejlett és összetett, de ez nem mond ellent a fenti tételnek: a horda főnöke és az államfő között csak fokozati, de nem lényegi különbség van. Ennek a hatalomnak ellenállhatatlannak kell lennie; két versengő, egyenlően erős hatalom létezése anarchiát jelent. Duguit ezzel a meghatározással Jheringhez csatlakozik, aki ugyancsak azt gondolta, hogy az állam legfőbb hatalom (*Macht*).^[70]

Valójában az állam egy fikció. Nem egy jogi személy s nincsen akarata sem. A szuverenitás ezért nem alanyi jog, hiszen amellet, hogy az alanyi jog a metafizika világába tartozik, további megoldhatatlan kérdéseket vet fel: honnan ered az a jog, hogy a kormányzók ellenállhatatlan erőszakot gyakoroljanak? S ha van ilyen jog, akkor annak mi a forrása? Ha a szuverenitás egy jogosultság, amely például alanyi joggal ruházza fel az egyéneket, akkor azt is meg kell mondani, hogy ez az alanyi jog honnan ered. Az emberi akaratok egyenlők, vagyis – a pozitív tudomány területén maradva – nem beszélhetünk magasabb rendű akaratról. Ha a szuverenitás a feltétel nélküli parancsok kiadásának jogát jelenti, úgy hogyan is lehetne ezt korlátozni?

[67] *Uo.* 144.

[68] Duguit: *L'État: le droit...* 155, 156.

[69] Duguit: *Traité de droit constitutionnel, I. La règle de droit – le problème de l'Etat.* I. 82.

[70] *Uo.* 536–541.

Az államhatalom korlátozottságát csak úgy lehet bizonyítani, ha magát a szuverenitás-fogalmat iktatjuk ki az államtudományból.^[71] A szuverenitás eredetére vonatkozóan két markáns és rossz elmélet fogalmazódott meg. Történetileg a legelső a teokratikus doktrínák jelentették, amelynek történetét Duguit a XIX. század végi egyházi tanításig mutatja be,^[72] s ezt követték a sok tekintetben az előbbi örökösének tekinthető hobbesi, Rousseau-i, Locke-i demokratikus felfogások.^[73] A jogász számára azért nehéz vitába szállni a szuverenitás dogmájával, mivel a forradalomban született alkotmányos szövegek sok esetben szó szerint átvették a demokratikus doktrínák egy-egy gondolatát. A Deklaráció 3. szakaszának („A teljes szuverenitás elve lényegét tekintve a nemzetben lakozik”) vagy az 1791-es alkotmány III. cím 1. cikkelyének („A szuverenitás egy, oszthatatlan, elidegeníthetetlen és eltörölhetetlen”) létezését nehéz lenne tagadni. Az ezt igazoló tanok viszont igenis kritizálhatók.

A demokratikus doktrínák, így Hobbes és Rousseau azt tanították, hogy a szuverén – a kollektív személy vagy a „közös én” (*moi commun*) egy olyan személyiség, amelynek az egyéni akaratoktól elkülönülő saját akarata van. Maga a társadalmi szerződés tana azonban hibás hipotézis, hiszen szerződés csak társadalomban létezik, vagyis a társadalmat magát szerződés nem alapozhatja meg. Az sem bizonyítható, hogy a versengő egyéni akaratokból valójában egy elkülönülő, önálló akarat születne. S ha lenne is ilyen, egyáltalán nem biztos, hogy az legitim, hiszen akár kollektív ez az akarat, akár egyéni, ettől még emberi akarat marad, s mint ilyen, igazolhatatlan, hogy más emberi akarat fölött állhat.^[74]

Az állam mindössze egy a társadalmi csoportok közül. Feladata a koordináció, s valójában nem is több közszolgálatok (*service public*) összességénél. Mivel a jog az állam akaratától független, objektíven létező társadalmi tény, ebből az következik, hogy az állam a jog alá rendelt.

[71] *Uo.* 541–557.

[72] *Uo.* 557–570.

[73] *Uo.* 570–581.

[74] *Uo.* 581skk.

- BARTKÓ RÓBERT: egyetemi tanársegéd
SZE DFK Bűnügyi Tudományok Tanszék
- BENCZE MÁTYÁS: egyetemi docens
DE ÁJK Jogbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék
- BIHARI MIHÁLY: egyetemi tanár
SZE DFK Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék
- CSÉCSY GYÖRGY: egyetemi tanár
DE ÁJK Polgári Jogi Tanszék
- EGRESI KATALIN: egyetemi docens
SZE DFK Jogelméleti Tanszék
- LAMM VANDA: egyetemi tanár
SZE DFK Nemzetközi Köz- és Magánjogi Tanszék
- LENKOVICS BARNABÁS: egyetemi tanár
SZE DFK Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszék
- MILASSIN LÁSZLÓ: egyetemi docens
SZE DFK Nemzetközi Köz- és Magánjogi Tanszék
- M. NYITRAI PÉTER: egyetemi docens
SZE DFK Bűnügyi Tudományok Tanszék
- PAKSY MÁTÉ: egyetemi docens
PPKE JÁK Jogbölcséleti Tanszék
- PAPP TEKLA: egyetemi docens
SZTE ÁJK Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszék
- PATYI ANDRÁS: egyetemi docens
SZE DFK Közigazgatási Tudományok Tanszék
- PETRÉTEI JÓZSEF: egyetemi tanár
PTE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék

- POLT PÉTER: legfőbb ügyész
Legfőbb Ügyészség
- RIGÓ ANETT: egyetemi adjunktus
SZE DFK Jogelméleti Tanszék
- SÁNTHA FERENC: egyetemi docens
ME ÁJK Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék
- SEEREINER IMRE: címzetes egyetemi docens
PPKE JÁK Közigazgatási Jogi Tanszék
- DAVID SEHNÁLEK: lecturer
Masaryk University Department of International Law and European Law
- SMUK PÉTER: egyetemi docens
SZE DFK Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék
- SOMODY BERNADETTE: egyetemi adjunktus
ELTE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék
- SZABÓ MIKLÓS: egyetemi tanár
ME ÁJK Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék
- SZEGEDI ANDRÁS: egyetemi docens
SZE DFK Kereskedelmi, Agrár- és Munkajogi Tanszék
- EVA TAMÁŠKOVÁ: assistant professor
Masaryk University Department of Financial Law and Economics
- VARGA ZS. ANDRÁS: egyetemi docens
PPKE JÁK Közigazgatási Jogi Tanszék
- VIGH EDIT: egyetemi tanársegéd
SZE DFK Jogelméleti Tanszék